Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 1
четверг
№ 249 (14449)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

БО ЧЫЛЫН КАНЧААР ЧУРТТАП ТУРАР БИС

Тыва республиканың статистика эргелелиниң медээлериниң допчулалы

Республиканың статистика эргелелиниң медээлеринде сан-чурагайлар өзүгаар алыр болза, 1990 чылдың эрткен 9 айында канчаар чурттаан, ажылдаан бис? Ол үениң иштинде республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдези элээн оожумнаан дээрзин сан-чурагайлар бадыткап турар. Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, тудуг тударының темпизи оожумнаан, эът, сүт, дүк бүдүрери эвээжээн. Социал болгаш культура тудуг объектилерин тударынга үндүрген чарыгдалдарның барык-ла чартык кезиин шиңгээдип алдынган.

Бистиң орулгавыс, акшавыс

Республиканың улус ажыл-агыйы бо чылдың 9 айында 41,1 миллион рубль орулганы алган. Ол дээрге эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 11,9 хуу эвээш. Бир эвес үлетпүр бүдүрүлгелерин алыр болза, оларның орулгазы 5,5 миллион рубль азы 35,5 хуу кудулаан.

Бо чылдың 9 айында чурттакчы чоннуң орулгазы 406 миллион рубль болган. Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 11 хуу өскен. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак шалыңы 239 рубль болган. Эрткен чылдың ол-ла үезинде 220 рубль турган. 1990 чылдың октябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, 150 миллион рубльди чурттакчы чон Ажаалга банкызының салбырларында шыгжадып каан.

Күрүне банкызының кассазынче акша кирип алырының планы күүсеттинмээн. Ынчалза-даа Ажаалга кассазы планнаттынганындан ажыр акша үндүрүп бериикчен база ажыл төлевирин бүдүрүлгелер пландан ажыр бергенинден чурттакчы чоннуң холунда бараан-биле дуглаттынмаан артык акша бар апарган. Акшаны артыкты үндүрери Тес-Хем, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга районнарга бар болган.

Чоннуң чугула херелгээр бараанларын 9 ай иштинде 19,2 миллион рубльге көвүделдирип планнаан, херек кырында 15,9 миллион рубль болган. Чижээлээрге, эъш-чем аймаан алыр болза, эътти—5610 тоннаны, колбаса аймаан — 1492 тоннаны, үстү—410 тоннаны, хлеб аймаан—23,6 муң тоннаны, сүт аймаан 22,1 муң тоннаны бүдүрүп үндүрген.

Кызылдың база Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттары эът, колбаса продуктуларын бүдүрүп үндүрер планын, Кызылдың сүт заводу мороженое, Кызылдың пиво заводу эзертпес суксуннар болгаш пиво бүдүрүп үндүрер планын күүсетпээн. Республиканың совхозтары эът, сүт бүдүрерин эвээжеткен. Чижээлээрге, эът аймаан 1,2 муң тоннаны, сүттү 3208 тоннаны эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, эвээшти бүдүрген. Бир эвес чаңгыс Өвүр районну алыр болза, эът бүдүрерин ийи катап эвээжеткен. Тараа, картофель бүдүрериниң деңнели октябрь 22 хүнүнүң байдалы-биле алырга, эрткен чылдың ол үезинден эвээжээн. Ол хүнге чедир ажаап алыр ужурлуг тараа шөлүнүң 42,1 хуузундан дүжүттү ажаап алган. Тараа аймаа ажаап алырының нийти хемчээли бо чылын эрткен чылдың ол-ла үезинден 2,3 катап кудулаан. Ооң чылдагааны дүжүт ажаалдазын оожум чорудуп турары. А дүжүт бо чылын багай эвес болган.

Бо сан-чурагайларны көрүп оргаш, бир эвес ол-ла хевээр шушпең ажылдаар болзувусса, келир чылын бо чылдыйындан хөй хлеб, сүт, эът чоогладар деп идегээн херээ чок-ла-дыр.

Бараан аймаа эвээжээн болгаш, сөөлгү үеде каракка көзүлген-не, чүгээр дээн-не чүүлдерни садып ап турар апарган бис. Чугула херегделдиң продукциязын бүдүрери эвээжээн-даа болза, бараан садарының планы күүсеттинген. Бир эвес эъш-чем сайгарарының планын алыр болза, ол 99,0 хуу күүсеттинген, чонга 16,5 миллион рубль түңнүг чем аймаан саткан. Бо чылдың 9 айларында маргарин, чигир, шай, чуурга, хендир үзү садарының хемчээли эрткен чылдың ол-ла үезинден элээн көвүдээн. Ынчалза-даа эът садары 10 хуу, балык, [illegible] садары 14-20 хуу кызырылган. Бо чылын картофельдиң дүжүдү эки-даа болган болза, ону садары 4 хуу, ногаа аймаан садары 30-38 хуу эвээжээн. Ону дүжүт ажаалдазын оожум чорудуп, чонга продукцияны дүрген садар аргаларын дилевейн турары-биле тайылбырлап болур.

Үлетпүр бараанарының магазиннеринде бараан аймаа ховартаан-даа болза, эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, бо чылын идик-хеп аймаа, пос-таавы, радио-теле-бараанар садып алырының хемчээли 2-7 хуу чедир көвүдээн.

Чонга өртектиг ачы-дуза чедирер планын республиканың бүдүрүлгелери күүседип шыдаваан. Ынчалза-даа эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, өртектиг ачы-дуза чедирери 7,1 хуу өскен.

Тудуг, үлетпүр

Тудугнуң ажыл-херектеринге бир эки чүүл—чурттал-га-даа, капитал-даа тудугга бүдүрүлгелерниң боттарының акша-хөреңгизин көвүдедир ажыглап турар апарганы. Бо чылдың 9 айында чурттал-га бажыңнары тударынга бүдүрүлгелер боттарының 22,5 миллион рубль акша-хөреңгизин чарыгдаан. Ол дээрге чуртталга тудуунга шупту капитал салыышкыннарының 41,1 хуузу-дур. А чурттакчы чон бодунуң акша-хөреңгизи-биле 3,5 муң дөрбелчин метр шөлдүг хууда 60 бажыңны тудуп алган. А капитал тудугга бүдүрүлгелер боттарының күсели-биле 68,3 миллион рубльди чарыгдаан, ол дээрге нийти капитал салыышкыннарының 44,6 хуузу-дур. Эрткен чылдың ол-ла үезинде ооң деңнели 43,5 хуу турган.

Тудугларны тудуп турарының темпизи эрткен чылдың ол-ла үезинден 26,0 хуута кудулаан. Капитал тудугнуң объектилерин ажыглалга киирери 12,6 хуу кудулаан. Ооң-биле чергелештир улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларында капитал салыышкыннарының хемчээли акшаландырыышкынның шупту дөстеринден, эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 11,4 хуу азы 153,3 миллион рубль эвээжээн. Тудуг организацияларының 9 ай иштинде чыл планының 61,5 хуузун күүсеткен азы эрткен чылдың ол-ла үезинге бодаарга, 14,8 хуу кудулаткан. Тудуг организацияларында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 5,6 хуу кудулаза-даа, айда ортумак шалың 1,1 хуу көвүдээн.

Кызыл хоорайда амыдырал хандырылга бажыңы, спорт залы, Үш-Белдирде аэропорт дээш, өске-даа тудуглар база катап ажыглалга кирбейн барган.

Статистика эргелелиниң медээлеринде сан-чурагайларны каксы сайгарарга тудугга байдал мындыг.

Үлетпүрде байдал база мындыг-ла эки эвес. 1989 чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, бо чылдың 9 айында үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 5,8 миллион рубль кудулаан. Үлетпүрде ажылдап турар кижи бүрүзүнге хамаарыштыр алыр болза, бо чылдың январь-сентябрь айларда эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, продукция бүдүрери 4,6 хуу эвээжээн.

Чардынган керээлерин күүседириниң чуруму кошкаан. Керээ өзүгаар продукция бээриниң хүлээлгелерин бүдүрүлгелерниң 53,8 хуузу күүседип шыдаваан. Ооң түңнелинде бо чылдың 9 айында 10,7 миллион рубльдиң продукциязын херглекчилерге чедир бербээн. Чүгле Кызыл район үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлин элээн улгаттырып шыдаан. Продукция аайы-биле алыр болза, чүгле хөмүр-даш, туйбу бүдүрериниң планы күүсеттинген.

Бот-орулга-чарылгаже ажыл-агыйны угландырып эгелээниниң түңнелинде үлетпүр бүдүрүлгелери тудугну бодунуң акша-хөреңгизи, күжү-биле чорудуп турар апарган.

Республиканың транспорт ажылдакчылары база-ла эрткен чылдан багай ажылдап турар. Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге бо чылдың 9 айында чүъкту 535 муң тоннаны эвээшти сөөрткен. Чүък болгаш пассажирлер сөөртүрүнүң планын сүг транспортунуң ажылдакчылары күүсеткен. Пассажирлер аргыштырарында четпестер хөй. 9 ай иштинде 14,5 муң рейс күүсеттинмээн.

Статистика эргелелиниң сан-чурагайлары-биле алырга, Тываның харылзаачылары мындыг-ла багай эвес ажылдаан боор турар. Бо чылдың 9 айында, эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, орулганы 5,7 хуу хөйнү азы 11,2 миллион рубльди алган, чонга өртектиг ачы-дуза чедирерин 9,7 хуу көвүдеткен азы 2,4 миллион рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Телефоннар киирери бээриниң планын чедир күүсетпейн барган.

Бо чылын эрткен чылга бодаарга, сула ажылдап турарывыс илдең-дир. Ооң чылдагааны чүдел? Кандыг аргаларны, курлавырларны ажыглааш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидип, продукцияны бүдүрериниң хемчээлин улгаттырып болурул? Черле мынчаш, бүгү чурт рынокче шилчиириниге белеткенип турда, мынчаар ажылдап болур бе? Даарта хүн хырнывыс тодуг, эктивис будун боор бе? Мындыг янзылыг болдалдар кижиниң сагыжынга статистика эргелелиниң медээлерин номчуп олурда, кирип кээр-дир.

Допчулаалды «Шынның» корреспондентизи Шаңгыр-оол СУВАҢ кылган.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозунда

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозунуң ээлчеглиг хуралы октябрь 29-та болган.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш ТКК-ның каттышкан Пленумун ноябрь 15-те чыылдырарын шиитпирлээн. Тургузукчу съездиниң даасканынга дүүштүр РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын Пленум бадылаар. Ол документиниң төлевилелин солуннарга парлаан болгаш парторганизацияларда чугаалажып көрүп турар. Дискуссияның түңнелдерин барымдаалап көөр болгаш республикада политиктиг байдалга хамаарыштыр сорулгаларны тодаргайлаар. Бо айтырыг талазы-биле И. К. Полозков илеткел кылыр.

Партия ажылының угланыышкыннарының талазы-биле ТК-ның кежигүннериниң иштинден доктаамал комиссияларны Пленумга тургузар, а ол ышкаш структура-штат айтырыгларын чугаалажып көөр. Акша-хөреңгилерни эң-не эвээшти чарыгдап тургаш, партияның чер-черде организациялары-биле Компартияның соңгулдалыг органнарының быжыг харылзаазын хандырарын Тургузукчу съездиниң делегаттары негээн турган.

Парторганизациялар секретарьларының, РСФСР-ниң улус депутаттарының, чогаадыкчы болгаш эртем интеллигенциязының, аныяктарның, херээженнерниң, Чепсектиг Күштерде партийниң ажылдакчыларының иштинден партияның калбак активин Пленумга хөй-биле чалаар.

Республикада тургустунган социал-политиктиг байдалды барымдаалап көрбүшаан, бо чылдың төнчүзүнге чедир чугаалажып көөрү эргежок чугула айтырыглар Политбюронуң хуралынга тургустунган. 1991 чылда Россия Федерациязының улус ажыл-агый хөгжүлдезиниң баш бурунгаар көрүүшкүнүн, ооң болгу дег уржуктарын чугаалажыр, республикада хөй партиялыг байдалдарда Компартияның ажыл-чорудулгазының онзагай байдалын тодаргайлаар.

1991 чылда РСФСР-ниң Компартиязының бюджедин тургузар айтырыглар база көрдүнген турар.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының эрге-хүлээлгезинге хамаарышкан кадр айтырыгларын чугаалажып көөрүнүң чурумун ТК-ның Политбюрозу тодаргайлаан. Ооң-биле холбашкан ажыл-чорудулганы улам-на демократчыдарын, партия организацияларының санал-оналынга калбаа-биле даянырын айыткан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

«Кышкы байдалдарда ажылдаарынга чурттуң улус ажыл-агыйының белениниң дугайында» айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга октябрь 30-де чугаалажып көрген. Улус депутаттар Советтериниң ажылының, ботбашкарылганы база бот-эргелелдиң хөгжүлдер айтырыглар талазы-биле комитеттиң даргазы Н. Д. Пивоваров бо айтырыг талазы-биле доктаал төлевилелин киирген.

Кышкы байдалдарда чылыдылга болгаш электри хандырылгазының, транспорттуң, социал болгаш коммунал-амыдырал адырларының быжыг турушттуг база идегелдиг ажылдаарын хандырар дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн ССРЭ-ниң Дээди Совединиң улус депутаттарының чер-чер Советтеринге, күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарынга сүмелээн. Кышкы байдалдарда мал ажылының комплекстерин хандырарынче онза кичээнгейин угландырган.

Ооң дараазында депутаттар хүн чурумунуң бирги айтырыын — профессионалдар эвилелдериниң, оларның эргелериниң база ажыл-чорудулгазының магадылалдарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Депутаттарның хөй нурууну ССРЭ-ниң Профессионалдар эвилелдериниң дугайында хоойлуну хүлээп алыры чугула деп санап көрген. Ынчалзажок профэвилелдер дугайында хоойлунуң херээ чок дээн хөөннер база илерээн. Профессионалдар эвилелдериниң дугайында чедир ажылдап кылдынган хоойлу төлевилелин бо чылдың декабрьда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чугаалажып көөрүн депутаттар дугурушкан.

(СЭТА).

ТУДУГЖУ

Кызылга беш каът хаманчок, оңдан арай эвээш, тос каът бажыңнарны туттуп кирер изиг күзел бо тудугжу (чурукта) Владимир Бинаның сагыш-бодалын хайныктырып чоруур.

— Ынчап турбайн, Кызылга он беш азы харын-даа чээрби ажыт каът бажыңнардан тудуп кирипсе — деп, ол меңээ хөөреп олур.

— Ынча каътты тудар дизе, ыяш-даш-даа чедишпес ыйнаан деп, ооң чанынга олурган эжи Борис Хомушку улаштырды.

Бо тудугжуларның кайызы-даа сугтарылга ажыл-агый чериниң беш дугаарлыг механизастаан колонназында ажылдап турарлар. Кайызы-даа мурнакчылар. Оларның шалыпчы бригадазын аныяк тудугжу Василий Чоодунай удуртуп турар.

— Дыйлагар бажыңның бир ужу-дур. Бо талазынга алдан беш аал чурттаар ужурлуг. Мону бо күзүн кылып эгелээн бис — деп, бригадир таныштырды.

Олар чогум чайын «Чедер» курортка чаа тудугга чайлаан. Ында ам-даа кылыр тудуглар бар. Кызыл хоорайның чедиги кварталында чуртталга бажыңын доозар ужурлуглар. Чаа бажыңның ханаларын салырынга херглээр чугула материалдарны машиналар эккеп дүжүрүп тур. Дашчылар бирги каъттың ханаларын чоокку хүннерде дооскаш, ийиги каътты кылырынче шилчиирлер.

Тудугжуларның ол-бо талаларында бажыңнар бедип үнүп-ле турар. Чаашкында мөөгүлер өскенинге дөмейлежир. Валентина Дубининаның бригадазы база бир бедик чуртталга бажыңын кылырын доозар четкеп. Хоорайның төвүнче талазында ажык шөл ооң-биле дуглалы берген.

Ондар ОХЕМЧИКТИ фотозу.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Россия парламентизиниң депутаттарын октябрь 30-де үш удаа бүрүткээн: шиитпир хүлээп алырынга олурушкан Дээди Совет кежигүннериниң бадылаар хуузу чедишпес болган. РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязын ынчаарда даргалаан Дээди Совет Даргазының оралакчызы С. П. Горячеваның принципиалдыг туружунуң ачызында ол хүн планнаттынган ийи айтырыгларны чугаалажып көрген.

Айтырыгларның бирээзи — РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Совединиң депутадының статузунуң дугайында хоойлу төлевилели. Документини депутаттар хүлээп алган болгаш хоойлуну парлаан үеден соңгаар ол күштүг болур.

Дараазында чылда РСФСР-ге бюджеттерни тургузар дугайында хоойлу төлевилелин парламентарийлер чугаалажып көрген. Төлевилелде четпестерни, кажан бо чыл доостур чыгаан турда, бюджет дугайында хоойлу төлевилелин ам чаа чугаалажып турарын депутаттар шыңгыы шүгүмчүлээн. Документини чедир ажылдап кылгаш, эң кыска хуусаада сессияга чугаалажып көөрү-биле киирип келирин РСФСР-ниң Дээди Совединиң бюджет, план, үндүрүглер болгаш өртектер талазы-биле комиссиязынга, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге даасkan.

Сессия ажылын үргүлчүлеп турар.

(СЭТА).

СОЛУННУГ БОЛУР ДИЗЕ

Амгы үениң хамаатыларынга политиктиг эргилде хүннүң болуушкуннары-биле сырый холбашкан. Чуртта болуп турар эргилделиг, революстуг чүүлдерниң кайы-бир-ле хоойлу-дүрүмнерин номчуп билип албайн баар болза, когаралга таварышканы ол. Ынчангаш кижи бүрүзү, өг-бүле бүрүзү солуннуг болган болза, солуннуг турзун дээш идеологияның дайынчылары пропагандистер, лекторлар эвес, депутаттар болгаш удуртукчулар ажылчыннарга болур-чогуур сүмелерни саналдап тургулаарнар. А чурттакчыларга аас агитациязындан аңгыда, парлалга, телевидение болгаш радио база суртаалгыларны кылып келген. Районнуң тус чериниң радиозу база чагыдылганың ужур-утказын, кижи бүрүзүнге салдар-хавыяалын катап-катап дамчыткан.

Октябрь айның 20-ге чедир Тес-Хем районга «Тувинская правда» 132 кезекти, а январь — 1-де 544 турган; «Шын» солун 1032 кезек, чыл эгезинде 1764 турган, «Тываның аныяктары» — 620, «Сылдысчыгаш» — 208 болгаш «Молодежь Тувы» 84 экземплярны тус-тузунда чагыткан болган. Чүгле Тываның парлалгаларындан 23619 рубль 28 көпеекке солун, сеткүүлдерни чагыткан.

Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Чон солун, сеткүүлдүг болуруп күзеп турар. Ынчалза-даа районнуң чамдык албан организацияларының амдаа акша шилчилгезин кылбайн турары элдептиг боор артпышаан. Солун, парлалга дугайында районда «Союзпечатьтың» даргазы Нина Седип-ооловна Чадамбаны удурткучулаа болгаш чамдык харысалгалыг даргалар хүлээп алганнар.

Чагыдылганың төнер хүннери чоокшулаан тудум-на «Союзпечать» кабинединге улустуң келири көвүдеп турар. Чоокта бир хүн «Шын» солунну 40 кижи чагыдып алды. «Тувинская правда» солунуң номчукчулары эвээжеп турары хомуданчыг. Ону чагыдып алырын суртаалдап-ла тур бис — деп, Чадамба Нина чугаалап олурду. Солуннуг болур дизе чагыдып алырынче далажыр херек.

Моторк ТИРЧИН.

АПРЕЛЬДИҢ ҮЛҮҮНДЕ

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың рудниинде экскаватор машинистери Александр Сорокин биле Сендаа Салчактың экипажтарының ажыл-ижин коллективи мактаар.

Ийи күчүлүг даг техниказының күжү-биле октябрь айның эрткен хүннеринде каттышкаш 30,3 муң тонна даг рудазын үүрмектеп сорттаар цехче чудуруп чорудар планын 35,4 муң тонна кылдыр күүсеткен.

Ол ажылда он тос чыл болган Лопсан Товарыштай беш чылдың планын 115 муң тонна ажыр күүсеткеш, 1991 чылдың апрель айның үлүүнче кирген деп, рудниктиң күш-ажыл болгаш шалың киллизиниң начальниги В. А. Веретихин дыңнаткан.

МУРНАЙ КҮҮСЕТКЕН

Кара-Даш сыннарының эдээнде турар арыглаар фабриказының бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цегинде алдар мастер Татьяна Ивановна Полухинаның удурткан № 5 технологтуг ээлчээ бо чылдың эрткен айларында 7 аңгы сорттарлыг 8824 тонна даг-дүгүн бүдүрген болгаш 1 миллион 25 муң рубльдиң орулгазын киирген. Сөөлгү бо хүннерде безин 83 тонна бедик сорттуг «даг хелдирни» арыглаан. Машинистер Дарья Хертек, марка салыр Мария Куулар, савалакчылар Тамара Хомушку, Нина Саая шалыпчы ажылдап турар. Октябрьда 959 тонна бээр планың 6 хонук мурнай күүсеткеннер.

Александр ХЕРТЕК.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ИРКУТСКИЖЕ АЪТТАНЫПКАН

Бо чылдың октябрь 31-ден ноябрь 3-ке чедир Иркутск хоорайга совет-америк семинар болуп эртер. Аңаа эрге-чагыргаларның аңгы-аңгы деңнелдериниң кады ажылдажылгазы болгаш оларның аразында харылзаар айтырыгларын доктаадып тодарадыры, хоойлужудулгага болгаш күүсекчи эрге-чагырганың хуваарының принциптери, үндүрүг системазының дугайында айтырыгларны чугаалажыр.

Бо семинарны ССРЭ-ниң улус депутаттарының девискээр аразында депутат бөлүү организастап турар. Аңаа Тывадан барып киржири-биле ССРЭ-ниң улус депутады бажың тудар комбинаттың директорунуң оралакчызы Сергей Васильевич Стрелавин, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киддис эргелекчизи Тыва АССР-ниң улус депутады Карбай-оол Хертекович Шавыраа, Кызыл хоорай Совединиң улус депутады, тележурналист Ольга Владимировна Иванова олар дүүн Иркутскиже аъттаныпкан.

БӨГҮН

ЧЕМПИОНАТ АЖЫТТЫНАР

Херээжен улустуң командаларының аразынга республиканың бирги чери дээш хол бөмбүүнге маргылдаа «Автомобилист» спорт залынга эгелээр.

Аңаа ниитизи-биле 8 команда киржир. Олар болза зоналар маргылдааларынга тиилээн шилиндек командалар болуп турар. Эрткен чылгы чемпион — Ак-Довурак хоорайның командазы бодунуң ол адын база катап бадыткаар дээш шыңгыы белеткенгенин чугаажок.

Чемпионат ноябрь 1-ден 4-ке чедир үргүлчүлээр.

ДААРТА

СЕМИНАР АЖЫЛЫН УЛАМЧЫЛААР

1987 чылда республиканың шээр мал кадарчыларының «Чүсчү-малчын» деп клубу тургустунган. Ооң кол-ла сорулгазы болза мал төлү алыр талазы-биле кудулаан көргүзүглерни бедидер. Шынап-ла ооң мурнунда бедик көргүзүглүг малчыннарның саны эвээжээн турган.

Ол клубту тургусканн соонда 100 хой, өшкүден 100-тен хөй хураган-анай алырларның саны илдең-не көвүдээн. Бо чылдың бирги чартыында 55 кижи 100-тен 122 чедир мал төлүн алган.

Клубтуң баштайгы адын ам солаан. Көргүзүглерге өг-бүлениң херээжен ээзиниң база ролюн барымдаалааш, «Чүсчү-малчын звено» деп адаар апарган.

Бо клубтуң кежигүннери бо хүннерде Кызылда чедип келген. Дүүн оларның семинары ажыттынган. Бөгүн ажылын уламчылаар. Ында рынок экономиказынче шилчээнде клуб канчаар ажылдаарын база рыноктуң кол-кол айтырыгларының талазы-биле малчыннар элээн каш лекцияларны дыңнап, билип ап турар. Бо дээрге рынок талазы-биле малчыннарга таныштырар дээн баштайгы оралдажыышкын боор турар.

Даарта семинар ажылын уламчылаар.

Медээлерни аграр килдизи белеткээн.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ССРЭ-ниң улус депутаттары соңгукчуларны дараазында хүннерде хүлээп алыр:

Эш Сараев Сергей Борисович — айның бирги понедельниинде 16 шактан 20 шакка чедир Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының бажыңынга (Рабочая кудумчузу, бажың 4 2-ги каът, № 213 кабинет).

Эш Цой Константин Николаевич — айның ийиги вторниинде 17 шактан 20 шакка чедир республиканың тубдиспансеринге (1-ги каът, кол эмчиниң кабинеди).

Эш Стрелавин Сергей Васильевич — айның ийиги средазында 17 шактан 20 шакка чедир СПТУ-4-түң бажыңынга (Калинин кудумчузу 1, 1-ги каът, № 3 кабинет).

РСФСР-ниң улус депутады эш Алтай Николаевич **Пиче-оол** болгаш дузалакчылары эштер Юрий Максимович Покояков, Виктор Николаевич Уколов — соңгукчуларны четверг сайында 16 шактан 20 шакка чедир хоорүүскомнуң бажыңынга (Кочетов кудумчузу 36, 1-ги каът, Советтер ажылының кабинеди).

Күрүне суверенитеди

декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

БОДАНДЫРЫП КЕЛИР АЙТЫРЫГЛАР БАР

Тываның бот-тускайлаң күрүне болуруунуң дугайында Декларация төлевилелин республикада сонуургал-биле чугаалажып, сайгарып көрүп турар. Эвилелдешкен болгаш автономнуг өске республикаларның чамдыктарында ындыг документилерни хүлээп апкан, биске ол база өйү келген чугула айтырыг боор турар.

Декларация төлевилелин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга хүлээп ап турда, маргылдаалыг чамдык айтырыглар тургустунуп кээр боор деп бодайдыр мен. Кижилерни дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи — Тываны АССР, ССР азы анаа республика дизе эки бе дээрзи. Ол дээрге чүгле политиктиг ужурукталыг эвес, республиканың экономиктиг байдалын база өөренип көрүп тургаш шиитпирлээр ужурлуг айтырыг боор турар. Республиканың амгы экономиктиг байдалының чөгенчии билдингир. Шак ындыг тургаш, аңгы бот-тускайлаң күрүне болуру берге. Ол хамаанчок эвилелдешкен республика боорга безин ындыг. республика боор турар РСФСР-ден экономика талазы-биле дорт хамаарылгалыг, херек кырында автономнуг республика ышкаш байдалда боор артып каап болур. Ындыг-даа болза Тыва эвилелдешкен республика статузун чедип алыры чугула деп санаар мен. Чүге дизе ол байдалга тургаш, ССРЭ-ден дашкаар өске күрүнелер-биле экономикага ажыктыг дорт харылзаа тудуп болур. А ССРЭ, РСФСР болгаш өске-даа республикалар-биле дугурушкан кереэ ёзугаар экономиктиг болгаш бүгү-ле харылзааны тудар. Ол кереэни чарарда чүгле ССРЭ-ниң биске, Тывага чедирген экономиктиг болгаш өске-даа дузазын санавайн, а Тываның талазындан Совет Эвилели-биле харылзаазынга үндүрген чарыгдалын база өөренип көрүп чугаалажыры чугула. Чүге дизе 46 чыл дургузунда Тывадан ССРЭже эътти, кешти, дүктү, өлүктү, алдын, даг-дүгү, кобальт, мөңгүн суу аймаан чиик, халас өртекке үндүр сөөрткенин чугаалажыр. Дыка хөй чылдарда эътти чиик өртекке дужаап турганын безин санаар чүве болза, ол чүүл Тывага кайы хире каража, когаралга чедиргени билдингир. Чүгле сөөлгү чылдарда харын эъттиң күрүнеге дужаар өртээ улгаткан, ынчалза-даа ол рынок өртээнден ам-даа ыракта куду. Алдының республикадан сан-түк чокка үндүр сөөртүрүн доп-дораан соксадыры чугула.

Алдын, өлүк, дүк аймаан база ажыглалга ам-даа чоорту кирер казымал байлактарны даштыкы садыглажылгага ажыглаарын өөренип көөр. Чээлилерни даштыкы чурттардан ап, Тываның аржаан сугларында курорт, санаторийлерни ажыдып, оон кирген орулганы ажыглаарын шиитпирлеп тургаш, республика иштинге чиг эт болбаазырадыр фабрика, заводтарны тудуп тургаш, Тываның экономиказын көдүрери чугула. Чүгле ынчан Тыва хамаарышпас бот-тускайлаң күрүне боор болур. Ындыг байдалче чүгле 10—20 чыл соонда шилчип, ынчан ол дугайында айтырыгны тургузуп болур.

Декларация төлевилелинде «суверенитет» деп сөстү тывалап, «бот-тускайлаң чоруктуң» деп, а ол ышкаш «Тува» дивейн, «Тыва» деп орус, тыва-даа дылдарга бижиирин чугаалажыры чугула. Орустап «Республика Тыва» деп адаар кылдыр.

Тывада социалистиг ажыл-агый колдап турар болганда база Советтер чуртунда каттыжып турарывыс ужун, Тываны **Совет Социалистиг Республика** деп адаза таарыжыр боор.

Солуннарга чамдык бижикчилер Тываның бот-тускайлаң чоруунуң дугайында Декларация төлевилелинге Тываның дылының, тугунуң база сүлде демдээниң дугайында кириилделерни немээрин саналдап турар. Тыва дыл дугайын ол Декларацияга кирип болур, а тук болгаш сүлде демдек дугайында Тываның Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгени киирер.

Ш. Саттың сүмелээни ышкаш, тыва дылды күрүне дылы кылыр, а орус дылды тыва дыл-биле кады албан ёзу хүлээлге дылы деп санап көрзе эки боор деп бодаар мен. Ам дээрезинде чүгле тыва дыл кырында бүгү күрүне албан ажылы кылыры берге, ол херек кырында болдунмас-даа. Чүгле орус азы өске национың улустары бар организацияларда хуралдарны очулдурукчу-биле эрттирери болдунмас. Суд органнарынга херектер көөрде ол херекти кандыг дылга истелгезин кылганындан база ук черде чурттап турар улустарның хөй кезииниң улузунуң чугаалажып турары дылга судту чорудары көземче болгаш негелде чорудулга хоойлуларында көрдүнген. Ынчангаш дээрезинде чаңгыс дылга албан херээ чорудары болдунмас боор турар. Ону ээзэн каш чылдар эрткенде катап көдүрүп, шиитпирлеп болур деп бодаар мен. Ам дээрезинде бистиң республикада херек кырында байдал ындыг боор турар, ону база кичээңгейге алыр апаар.

Тываның күрүне тугунуң база сүлдезиниң дугайында айтырыг чоокку сессияга тургустунуп-даа кээр чадавас боор дээш мындыг саналды киирер-дир мен.

Тукту үш янзы оңнуг кылыр болза эки деп бодаар мен: 1. Үстүнге — узун дургаар туктуң 1/2 кезээн ак-көк оң ээлеп турар, ол оң болза бистиң амгы демократтыг республиканы тургузуп ап турарывысты, келир үеде ёзулуг демократтыг, тайбыңны быжыглаан күрүне тургузар дээн бистиң чүткүлүвүстүң сиилбизи болур. 2. Ортузунга — туктуң ак-көк оңундан арткан кезииниң чартыынга — кызыл оң киирер. Ол болза социалистиг революцияның, ол ышкаш Тываның ССРЭ-ниң составында бактаап, социалистиг ажыл-агый бистиң республикада колдап хөгжүп турарын бадыткаан болур. Ам дээрезинде ол кызыл оң үштүп октап шыдаттынмас. Үште, адаанга арткан кезээнге — сарыг өңнү киирер. Ол дээрге делегейниң сарыг раса аймак-төрелинден бистиң тываларның үнген өзү, төөгүзү болгаш амгы байдалывыс база сарыг шажынга хамаарыжыр тываларның чүдүлгезиниң сиилбизи.

Тыва АССР-ниң сүлде демдээнге алдыналчак тараа ийи кыдыын долганган дээрбектиң бир чартыын кызыл, өске талазын ак-көк пөстээ ораап чоктаан, аразындан тараа сывы болгаш үстүнден тараа бажы көстүп турар. Ортузунда тараалыг болгаш одарлыг ховулар, хем, мал өстүп чоруур, ыракта фабрика, завод, хоорай, даглар көстүр. Ол бүгү чуруктар Тываның карта хевириниң иштинде, а ооң үстүнде оң талазында хүн херелденип үнүп орар, ортузунда төп Азияның сиилбизин көргүскен, бүгү Азий диптиң хевири, ооң үстүн ак-көк дээр өңнүг кылдыр чуруп кылза эки деп бодалдыг мен.

Декларация төлевилелинде оон-даа өске чогумчалыг эвес юридиктиг айтырыгларны эдип, сөс-домаан шилип, шын редакторлап кылыры негеттинип турар.

Сагаан-оол МОНГУШ.
Юрист.

ХАМААРЫЛГАЛЫГ ЧОРУКТАН АДЫРЫЛЗА

Бирээде, «Тыва ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация» дээнин тывалап, «Тыва Республиканың тускай күрүне догуннаашкынының дугайында угуулга» дизе кайдыгыл? Суверенитет дээрге тускай догуннаашкын азы бүрүн хамаарышпас эргелиг диген утканыг сөс деп билдинер.

Ийиде, 3-кү чүүлде «Болуунуң девискээринге күрүне эрге-чагыргазының долу ээзи Тыва АССР болур, оон РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң эргезинге эки тура-биле дамчыдып берген бүрүн эргелери аңаа хамаарышпас...» дээн. Чогум кандыг ындыг эргелерни дамчыдып бергени билдинмес, ону тодаргай айытса. Ол эвилел керээзинге база кирер чүве ыйнаан. Бирээ, бот-догуннаан күрүне болдунуң экономика, техника, кижи күжү болгаш өске-даа курлавырлар-биле хандыртынып шыдавас болганда, ол өске республикалар азы регионнардан хамаарылгалыг апаар. Ындыг болганда, бо талазы-биле болуунуң шиитпирлээр эргелерин өскелер-биле үлежип, демнежип, дугуржуп кылып турары ол деп билир мен. Тускай догуннаан күрүне болганда, ол чүгле чиг эт берикчизи болбайн, а хагын оңу болбаазыралып, сайзырадып тургаш, боду акша-чөпеектиг болур ужурлуг. Рынок экономиказының уткасы база ындыг деп билир мен. Шынап-ла бот-тускайлаң хөделиири негеттинип келген. Өске черлерже көрүп алгаш олурары болдунмас апарган.

«Дамчыдып берген бүрүн эргелер» деп домакты тодарадыр. Оода кол-колун тайылбырлаза. Дамчыдып берген ол бүрүн эргелерден чүлерни дедир бодунга эгидип ап, хамаарылгалыг чоруктан уштунар аргазын билип алыры чугула деп санаар мен.

6-гы чүүлдүң ийиги абзазының эң сөөлгү домаанда «...монополияга удур хоойлуларны хүлээп алыр болгаш сайзырангайжыдар...» диген. Монополия дээрге онза эрге, бодунга онзагай эрге алыр чорук-тур. Ындыг янзылыг хамаарылга чок, боду билир эргелерни үштүң, бештиң бөлүү дээр кижилерге берип турганы сталинчи репрессияларның материалдарындан номчуп турар бис. Ону экология айтырыынга база хамаарыштырып болур. Кызыгаар, заповедниктер айтырыын Тывага чөп-биле ажык-чарлыг сүмелешпейн, кызыы бөлүктерге эрге-дужаалдыг кижилер боттары шиитпирлеп турганындан, хажыдыышкыннар бар. Бо монополия деп сөстү аңаа чиик кылдыр тывалаан болза деп саналдыг мен. 8-ки чүүлдүң ийиги абзазында «Чер болгаш оон байлактары—суу, арга-арыы... дээш, «агаар-бойдузу» деп сөстү немээш, оон улаштырган сөс-домаан хевээр арттырар деп санал бар.

Роман ХУНАЙ-ООЛ.
Пенсионер.
Улуг-Хем район.

«ТЫВА РЕСПУБЛИКА» ДЭЭР МЕН

Тываның тускай догуннаашкынының дугайында Декларация (Угуулга) төлевилели-биле таныштым. ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң иштинге хостуг, боду баш миниин амыдыраарын (үстүнде аттарын киирген черлерниң дуза, деткимчези чокка дивейин) оралдашкан республиканың чаа адының дугайында маргылдаа үнүп турар ышкаш. Мен депутат Каадыр-оол Бичелдейкин-биле **«Тыва Республика»**, а орустап—**«Республика Тыва»** дээр болза тергиин эки деп саналдап, келир сессияга ынчаар бадылаарын улуу-биле диледим. Чүге дээрге социализм чеден ажыг чылдарда бодуунуң дугайында бадыткап шыдаваан, ындыг болганда, моон соңгаар-даа чегенчиг.

Советтерниң чуртунда болганывыста, «Совет» деп сөстү даклыр, ыяап-ла киирери албан эвес деп болап турар мен.

Мээң ынчаар саналдааным улуг политиктиг частырыг болбас боор. **«Тыва»** деп сөстү кажан-даа, кая-даа, кандыг-даа дылга өскертип болбас.

Үшкү эгеде «...оон РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң эргезинге эки тура-биле дамчыдып берген бүрүн эргелери аңаа хамаарышпас» дээн орутларны уштуп каап-тар болза эки. Ындыг чүве болза бот-догуннаашкынының херээ бар бе? Кереэ, дугуржулгалары ажылдажылга, удур-дедир дузалажылга дугайында айтып каан-дыр, билдингир ааң. Тыва республикага эрге-чагырга чоннуу болур, чоннуң мурнундан Тыва республиканың Дээди Совединиң эң үстүкү эрге-дужаалдыг орган болур деп күзээр-дир мен.

Тарал АРАПЧЫТ.
Ажылчын.
Улуг-Хем район.

АТТЫ ШЫН ШИЛИИР

Сессияга чамдык депутаттар төлевилелди чонга таныштырбайн хүлээп алыр деп турганы шын эвес. Бо хире чугула айтырыгга чоннуң саналын албайн, эрегейлээрге канчап таарыжыр. Төлевилелдиң ийи дугаар вариантызы солуннга парлаттынмааны ол бе?

Бирээде, ат талазы-биле. Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика дизе эки. Автономияны чүге ап октапканыл? Тыва деп сөс өскерилге чок артар ужурлуг. Тувинская деп очулаарган хереэ чок. Саналдар хөй болганда, референдум эрттирери албан. Борта далашкан ажыы чок боор.

Ийиде, Тываның чурт-девискээр чуруун ТАР үезинде турганы дег арттырар. Өвүрде Улаатай хемниң унуу, Улуг-Хемде Үрбүн, Кашпал, Бай-Тайгаңың Кара-Хөл чоогунда Үлү-Хөл, Кара-Хем, Чөлүү-Хем ынаар девискээрлерни тодарадыры чугула. Аргыжылгага шаптараазын тургузуп турар кызыгаар зоналарын дүжүрер болза эки.

Үште, күрүнениң сүлде демдээнге онза шинилге херек. Чурукчуларның, скульпторларның конкурузун чарлаар. Национал хевирни илереткен символ турар ужурлуг.

Кашпык-оол ХЕРТЕК.

ТЫВА ДЫЛ БОЛУР

«Шын» солунга эртемденнер-биле ужуражышкын эрттирип турганы солун чорду. Янзы-бүрү саналдар бары эки-дир. Ынчалза-даа эртемден Ю. Л. Аранчынның Тываның чурттакчы чонунуң ээзэп хөй кезии тыва эвес болганда, ийи дылды күрүне дылы кылыр деп турарынга таарышпас мен. Кандыг-даа хөй нациялыг күрүнелерде ийи дылдыг күрүне турганын чоп билбес мен. Күрүне бүрүзүнүң дылы түс черниң үндезин чурттакчыларының дылы болур. Мээң бодалым — күрүне дылы тыва дыл болур. Чоп база ынчаар болуп турар дээрзинге бүзүрээр мен.

Михаил ИРГЕК.

Партийжи амыдырал

ШҮГҮМЧҮЛЕЛДЕН ТҮҢНЕЛДЕР ҮНДҮРЕР

Районнуң партия организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдар СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге база партияның чаа Уставының негелделеринге дүүштүр болуп эрткилээн. Отчёт-соңгулдалыг хуралдарны эрттирериниң талазы-биле парткомнарның болгаш партия эге организацияларының секретарьларының семинарын СЭКП райкому организастаан. Орта хуралдарны эрттирериниң, белеткээриниң айтырыгларын тодаргайы-биле чугаалажып көрген.

Партия организациялары чаа негелделеринге дүүштүр боттарының коллективтиг ажыл-херектериниң түңнелдерин үндүрүп, партия организацияларының иштики ажылын база чоннуң ортузунга организакчы болгаш идей-политиктиг ажылдарны улам ынай сайзырангайжыдарының, хөй-ниитиниң корум-чурум быжыглаарының соргулгаларын тодаратканнар. Коммунистер боттарының соңгулдалыг органнарының отчёттарын дыңнап тургаш, партия организациялары эде тургустунуушкунунуң үезинде чаа арга-дуржулгаларны эилеп тып, кижилер-биле ажылдың чаа хевирлерин шиңгээдип ап турарын айытканнар. Отчёт-соңгулдалыг хуралдар 5 парткомга, 30 эге, 26 бригада партия эге организациязынга, 8 партбөлүкке эрткен. Аңаа 627 коммунист киришкен, 128 кижи санал берген. Отчёт-соңгулдалыг хуралдарны чогуур күүсээзинда бедик идей-политиктиг, организастыг байдалга «Мурнакчы», «Тээли» совхозтарының (секретарьлары С. И Самбый-оол, М. С. Ооржак), райпочтуң (секретары Б.-У. К. Хертек), амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң (Ч. С. Хертек), сүт ажыл-агый эргелелиниң (Н. Т. Ак-Хүүрак), Тээли ортумак школазының (А. Ч. Хомушку) партия организацияларынга эрткилээн.

Партия эге организациялары канчаар ажылдап турар болдур, ында ажылы чоннуң бот-идепкейи, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын дүрген шиитпирлээри дорт хамааржыр. «Мурнакчы» совхозтуң бүгү коммунистерниң хуралы чогуур деңнелге бот-шүгүмчүлекчи байдалга эрткен. Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары коммунистер О. С. Сарыг-Доңгак, Б. Хертек олар Коммунистиг партияның ролюнуң кудулааның демдеглевишаан, чоннуң кижизидилгезинге ооң ролюн бедидери, ат-алдарын көдүрери-биле тодаргай, көскү ажылдарны чорударын сүмелээннер.

Бүгү коммунистерниң хуралы кол кичээнгейни кижилер-биле ажылды чаартырынче, планныг онаалдаларны болгаш социалистиг хүлээлгелерни күүседиринче, көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң шынарын, аныяктар-биле кижизидилге ажылын экижидеринче угландырган.

Парткомнуң ажылында партийжы удуртулганың стилин болгаш арга-методтарын сайзырангайжыдып турарынга, ажылчы чоннуң, аныяктарның идей-политиктиг, мозу-шынар кижизидилгезиниң талазы-биле ажылды организастап келгениинде четпестерни, кем-херек үүлгедиишкинниниң эвээжевейн турарын, күш-ажылдың сагылга-чурумуунуң үрээшкиннери барын, социал айтырыглар чедир шиитпирлеттинмээнин совхозтуң коммунистери шыңгызы-биле шүгүмчүлээннер. Ынчангаш коммунистер күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидерин, планныг онаалдаларның күүселдезин чедип алыры партийжы ажылдың чарылбас кезээ кылдыр көөрүн негээн.

«Тээли» совхоз улуг ажыл-агыйларның бирээзи. Ында коммунистерниң саны база ковей. Ук партком (секретары М. С. Ооржак) партия хуралдарын эрттирериниң талазы-биле арга-дуржулгалыг. Отчёт-соңгулдалыг хуралга коммунистер 100 хуу чыылган. Хуралдаар зал деритинген, чырык, чылыг-биле хандыртынган, кижилерниң чиир аъш-чемин база белеткээн. Бодамчалыг, харысалгалыг чорук каракка көскү олган. Отчёт-соңгулдалыг хурал ажыл-ишчи ёзу-биле, шүгүмчүлекчи байдалга эрткен. Парткомнуң чорудуп келген организакчы болгаш кижизидикчи ажылы совхозтуң ажыл-чорудулгазының түңнелдеринге багай эвес салдарын чедирип турар. «Тээли» совхоз күрүнеге эът, сүт, дүк садарының 9 айлар планнарын күүсеткен. Аренда, өг-бүле кереэлери совхозта нептерээн. Совхозтуң амыдыралында социал айтырыглар: херектел бараанннары, аъш-чем, бажың-балгат-биле хандырылга, чоннуң амыдырал байдалын экижидер хемчеглер ыракта четпес боттаныр турарын санал бергеннер ажыт-чажыт чок чугаалааннар.

Ээр-Хавак СБФ-ниң эргелекчизи коммунист А. Ч. Хертек мынча дээн: «Сөөлгү үеде РКП-ниң Тыва республика комитединиң ажылдакчылары сиген кезилдезиниң болгаш өске-даа үелерде чон аразынга ховар кестүр-дүр. Чон аразынче кирери чугула. Ол райкомга база хамааржыр. Чурттуң иштинде болуушкуннарны рескомдаа, райкомда-даа чонга чедир тайылбырлавайн турар». Районнуң партия комитеди ол шүгүмчүлелден тодаргай түңнелдерни үндүрүп, чон-биле сырый харылзаалыг ажылдаарының хемчеглерин ап турар. «Партком кежигүн өзүлдезиниң талазы-биле тускай хемчеглерни ап, бодунуң ролюн бедидер херек. Биске улуг эргени берип каан, райкомну манап олурбас бис. Ынчангаш коммунистерниң авангардчы ролюн бедидип, оларны корум-чурумну быжыглаарынга, уруглар кижизидилгезинге, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле ажылга, тараа, сиген камгалалынга, масса-политиктиг ажылдарга хаара тудар ужурлуг бис. Партияның ат-алдарын көдүрери — бистиң кол сорулгавыс болур» деп, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну коммунист Ө. Ч. Кара-Доңгак чугаалаан.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдарга коммунистер районда кем-херек үүлгедиишкиннери эвээжевейн турарын, аныяктар-биле кижизидилге ажылы кошкаанын, комсомол райкомунуң ажылының стилин, арга-методу үениң негелдезинге дүүшпезин айтып, ону эдериниң аргаларын сүмелеп, ажыктыг санал-оналдарны кииргеннер. Райпода партия эге организациязындан делегат К. С. Чамбый-оол мынчаар саналдаан: «Бисте комсомол организациязы кошкак ажылдап турарын шүгүмчүлеп турары шын-дыр. Мен бодаарымга, комсомол райкому кончуг кошкак ажылдап турар. Олар чүгле видеофильмнер көргүзүп, аныяктардан акша чыып ап турар. Ол шын эвес. Ажылды эде тургузар, өскертир херек». Бо чүүлдерге хамаарыштыр партия райкому тускай хемчеглерни ажылдап кылган.

Ындыг-даа болза чамдык парткомнар болгаш партия эге организациялары боттарының ажылынга ханы анализти бербейн, хуралдарга белеткели кошкак болганындан оларны кудуку деңнелге эрттирген. «Кара-Хөл» совхозтуң парткому (секретары А. Ч. Хертек), кижи эмнелгезинде партия эге организациязы (секретары Н. Х. Хертек), милицияда (секретары О. С. Дембирел) аңаа хамааржыр. Партия организацияларының ажыл-чорудулгазынга бердинген анализтер кошкак болуп, четпестерни чылдагааннарын, ону эдип алырының оруктарын тодаргай айытпаан.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдарның үезинде чамдык ажыл-агыйлар мал ажылының продукциязын бүдүрериниң планын чүге күүседип шыдаваанын, продукцияның бот-үнезиниң улуун, интенсивтиг технологияны, мурнакчы арга-дуржулганы, аренда, өг-бүле кереэлерин эвээш нептередип турарын, күш-ажылды организастаарының, чаа арга-хевирлерни чедир ажыглавайн турарын шүгүмчүлекчи ёзу-биле айыткаан. Кижи бүрүзүнүң идепкейин көдүрери, мелерелин бедидери, коммунист кижиниң харысалгазын көдүрери болза масса-политиктиг ажылдарның кол сорулгазы дээрзин отчёт-соңгулдалыг хуралдар көргүскен. Күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарын, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле чаныш-сыныш чок демиселди чорударын, коллектив бүрүзүнге кандыг-даа корум-чурум үрээр чорукка удур шыдажыр аргажок байдалды тургузарын отчёт-соңгулдалыг партия хуралдары бистен негээн. Отчёт-соңгулдалыг хуралдар партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидерин, оларның ажылының стилин, арга-методтарын, кадрлар-биле ажылды экижидерин, коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын улгаттырарын, хөй-нииити организациялары-биле харылзааны быжыглаарын, Советтерге коммунистер дамчыштыр ажыл-чорудулганы чогумчалыг чорударын чугулага көрген. Бүгү коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын, сүмелерин учётка ап, тускай хемчеглерни ажылдап кылгаш, оларны амыдыралга боттандырарының бүгү хемчеглерин ап турар бис.

СЭКП ТК-ның октябрь (1990 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидер дээш партия комитеди бүгү хемчеглерни ап турар.

Ховалыг САГААН-ООЛ.
РКП-ның Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары.

ОНЗАЛАП ДЕМДЕГЛЕКСЭЭНИМ

Төлевилелди депутаттарның саналын барымдаалап тургускан деп билдим. Бодум хуумда «Тыва Республика» деп адаан болза аңаа деп бодаар мен. Хамык ужур адында эвес, оон корткан херээ чок.

Кичээнгейлиг таныжкан соонда, онзалап демдеглексээним 6 болгаш 8 чүүлдер болду. Өөнчү дээрге амыдыралдың үндезини, ниитилелдиң, хамааты бүрүзүнүң амыдыралы болгай. Ооң кандыг хевирлиг болуруундан социал-экономиктиг хөгжүлде хамаарылгалыг деп бодаар мен. Маңаа төөгүнү коптарары артык эвес.

Челен чылдарның дургузунда чүнү чедип алган бис? Чүвүс барыл? Кымның-биле садыглажып шыдаар бис? Бөдүүн продукция бүдүрүптер бүдүрүлгелеривис кайыл? Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын барык узуткап каапканда, ону камгалаар деп миниип келген-дир бис. Хүрээ-хииттиң тудуглары, алдын-мөңгүн кавсталгазын чок кылып алган-дыр бис.

Төлевилелдиң сески кезээниң үшкү абзазынга: өөнчү хөреңгиниң хумагалы, камгалалы база бойдусту доорадан төтчеглекчи ёзу-биле кам-хайыра чок ажыглаар чорукту болдурганы дээш долу харысалгалы Тыва ССР-ниң Дээди Совели болгаш Сайттар Чөвүлели чон мурнунга тудар ужурлуг» деп бижиирин саналдап тур мен. Сайгаржыр апаарга бүзүүлүг кижи тывылбайн баар чүве.

Үстүүртен чагырып дужаар, ону дажык чокка күүседир турган үеде сайзыралга каража чедирген политиканы уттас ужурлуг бис. Бот-миннир, башкарлыр эрге-шөлээ чокта, бойдус байлаан, аржаан-суглары баш билинмес чүве болза, кандыг суверенитет турар боор. Бүгү чүүлдерниң кара чаңгыс ээзи (саларының, сайгаарганың) Тыва ССР-ниң чону болур ужурлуг.

Чигден ТАНОВ.

ШЫҢГЫЫЗЫ-БИЛЕ ЧУГААЛАШКАН

Улус депутаттарының Кызыл район Совединиң үшкү сессиязы болуп эрткен.

Аңаа көдээ ажыл-агый продуктуларын сайзырадып кылырының талазы-биле Советтерниң сорулгаларының дугайында илеткелди райкүүскомнуң даргазының бирги оралакчызы, «Кызылская» агрофирманың даргазы А. И. Семёнов кылган. Ол-ла айтырыгны доктаамал комиссиялар хуралынга ханызы-биле чугаалашкаш, ажылдап кылдынган хемчеглерге немелделерни киирген. «Кызыл», «Кара-Хаак» совхозтарга ногаа сайзырадып кылыр черлерни тудар, «Көк-Тейге» эът, сүт сайзырадыр цехти, «Сукпакка» мал кежин сайзырадып кылгаш, тоннар, идиктер кылыр цехти, «Тиилелге», «Шамбалыг» совхозтарга далган бүдүрер черлерни кылырын база өске-даа чугула ажылдарны хемчеглерде айыткан.

Элегес-Аксы суурдан депутат Г. В. Толкачев санал берген, мынча дээн:

— Көдээ ажыл-агый продуктуларын сайзырадып, ажылдап кылырындан аңгыда, ону бүдүреринче онза кичээңгейни угландырары чугула. Бисте мал өстүрер кооператив баштай 40 баш хаванны өстүрүп эгелээш, бо чылын 450 ажыг хаван оолдарын ажылчыннарга саткан бис. Чүгле хаван эъдинден колбаса кылырга таарымчалыг эвес болганда, бо чылын 42 баш инекти база садып алган бис. Ынчалза-даа инек одары, мал чеми бергедеп турар, ону ажып эртер дээш хемчеглерни ап турар бис.

— Семеновтуң кылган илеткели эки-дир. Көдээ ажыл-агый продуктуларын ажылдап кылыры тергиин чугула айтырыг. Ылангыя мал продуктуларындан хөйнү чидирип турар бис. Сайзырангай чурттарда инектиң мыйызындан, иштин-хырнындан, сөөгүнден эгелээш бүгү чүүлдерин ажыглап, сайзырадып турар болгай. Келир чылдың күстен эгелээш бистиң «Кара-Хаак» совхозка 700 тонна хире капуста, помидорну дузап кылгаш, садар черни кылырын планнап турар бис—деп, ол совхозтуң директору М. В. Петров саналдаан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле 12 кижи санал-онал солушкан.

Бо талазы-биле тускай доктаалды болгаш хемчегни ажылдап кылгаш, хүлээп алган.

Ол ышкаш сессияга кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында 2 дугаар сессияның шиитпирлериниң күүселдезин чугаалашкан. Кем-херек үүлгедир чоруктар сөөлгү үеде бичии кызырлып турда-даа, айыылдыг өлүрүүшкүннер бар болуп турар. «Кара-Хаакта» С. Шагдыр дээрзи акызын өлүргеш, ооң соонда бир малчынның үш хоюн оорлаан. «Сукпакта» бир тыва чолаачы кижи авазын бастырып өлүргеш, өске улусче бижек тудуп алгаш шоглап турган. Оларның кайызын-даа мынчага тудуп хоругдаваан, хостуг чоруп турарын депутаттар шүгүмчүлээн. Ол дугайында айтырыгны районнуң эрге-хоойлу камгалаар органнарының удуртукчулары бот-боттарының кырынче чүүй кагжып турар болган. Ынчангаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылын хынаар тускай комиссияны тургузарын сессиядан шиитпирлээн. Ылангыя районнуң суд даргазы Салчактың адынга шүгүмчүлел шыңгыы болган. Каа-Хем суур, Кара-Хаак, Шамбалыг, Сукпак көдээ Советтериниң девискээринде кем-херек үүлгедир чоруктар хөй болуп артпышаан.

Бо талазы-биле доктаалды сессия база хүлээп алган.

Соңгукчулар чагыгларының күүселдезиниң дугайында район Совединиң даргазының оралакчызы Ч. С. Сотпаның информациязын сессия чугаалашкан. Ол талазы-биле тускай ажылдап кылдынган хемчегни хүлээп алган.

Район Совединиң сессиязынга районнуң күүсекчи комитеди-биле район Совединиң катчаш, ооң даргазынга А. И. Барковту соңгаан.

Ким-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ИДЕГЕЛДИҢ ҮЕ-ШАГЫ ЭРТПИШААН

Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Билелиг сүт-бараан фермазында 30 чыл ажылдап келген, коммунист Валерия Комбулдаевна Садының адазы база Сарыг-оол даайы ук совхозтуң үндезилекчилери, а ол ышкаш ооң бот-башкартынын, бут кырынга туруп кээринге улуг үлүүн киирииштиргеннериниң баштайгылары. Ажылгыр өгбелериниң соон салгаан Валерия Комбулдаевна мал ажыл-агыйынга ажылдаан үелеринден бээр багай эвес көргүзүглерин чедип ап келген.

Хөй чылдарда саанчылап келген болгаш ооң ук ажыл талазы-биле арга-дуржулгазы эгээртинмес. Ол бүгүнү аныяк саанчыларга күзелдии-биле дамчыдып берип чоруур. Бо хүннерде В. К. Садыда 33 инек быжыглаттынган. Холушкак инектер болгаш олардан алган продукцияның деңнели ындыг-ла кончуг эвес.

Көргүзүглерниң бир чеже куду болуп турарының чылдагааны хоочун саанчы фермада (эргелекчизи А. Мааді) ажылды чогуур негелдеге чорутпайн турарында, ол ышкаш совхозтуң болгаш районнуң удуртукчу даргаларының тоомча чок чоруунда деп санап турар.

Ферманың кышка белеткелии, септелгезин чоруткан бол, кажан-шагдагының кажаалары болгаш байдал ындыг-ла кончуг өөделевес.

«Бисте бар 163 инектиң колдуу бруцеллезтуг болгаш көргүзүглеривис куду болуп турар. Кодааны чаартыр деп чугаа үнүп-ле турар, идегевишаан манап тур бис»— деп, хоочун саанчының кады ажылдап турар эштери, ажылынга багай эвес диртип келген коммунист Татьяна Эник-оол, комсомолчу Зоя Дажы олар чугаалаарлар.

Идегелдиң үе-шагы эртпишаан, байдал биеэги хевээр артпышаан. Билелитте чаа угаап бодаашкынның, ажыл-агыйжы чоруктуң сырыны кажан чедер ирги? Амдыызында билдинмес. Билелиг кончут-ла чараш чер, ынчалза-даа аңаа амыдырап, чурттаары ындыг-ла амыр эвес.

Артур ХЕРТЕК.

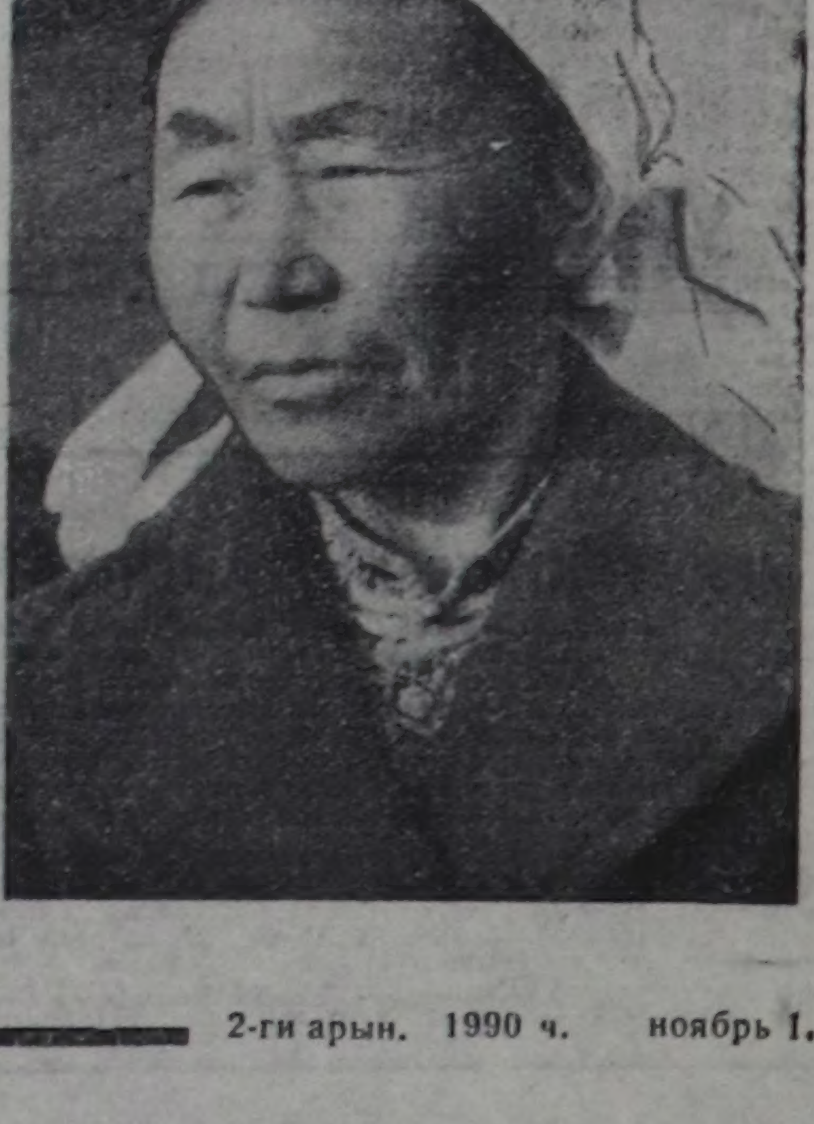

ЧУРУКТА: 30 чыл саанчылап келген В. К. Сады.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чагааның изи-биле

АЛЗААШКЫНДА ХЕВЭЭР

Бо чылдың сентябрь 19-та үнген № 214 «Шын» солунга «Көрүш чогун, чованчыын» деп эгелиг материал парлаттынган. «Дөн-Терезин» совхозтуң төвүнде элээн каш чылдарның мурнунда тускай төлевилел-биле тудуп, хөй акша-хөреңгини чарыгдап турган, ажыглалга кирген спорт залының ээ чок артканын, одалга системазы үрелгенин, эжиктерин, соңгаларын, иштинге салган эт-херекселдерин, электри удазыннарын ол-ла суурнуң чурттакчыларының ажы-төлү бомба дүжүргени дег, кам-хайыра чокка буза шаап каапканын чидии-биле шүгүмчүлээн. Парлаттынган чүүлдүң изи-биле ап чорутказ хемчеглерни хынап көөрү-биле редакция ону контрольга арттырган.

Ай ашканда редакцияның даалгазы-биле база катап чеде бердим. Чагаа парлаттынганындан бээр элээн үе эртседаа, чүү-даа кылдынмааан. Ишти, даштының ашталгазын, долгандыр чаагайжыдылгазын болгаш өске-даа күш четтинер ажылдарны кылдырар талазы-биле суурнуң 30 харга чедир 110 аныяктарының, комсомолчуларының, үстүкү класстарның өөреникчилериниң шевин безин организаставаан. Ортумак школаның спорт залы чок болганда, оон администрациязы-биле чугааны мун-не чорудуп, эмеглежип кылырын, калы ажытлаарын, Москваның күш-культура институдун бо чылын дооскан спорт мастери аныяк башкы Артур Хертекти дузалаштырарын сүмележип көрген. Школаның агар саныңда акша чок, септелге материалдарын тып шыдавас болган.

Күш-культура болгаш спорт кижизидилгениң, кадыкшылдың чугула хевири болбушаан, аныяктарның хостуг үезин организастаарынга дузалаар. Коллективтии-биле ойнап хөглээр, спортчу маргылдаалар эрттирер чер чокта чалгаараар, чажыт бөлүглежир, арага-дарыже хандыыр, корумчурум хажыдар, кем-херек үүлгедир чоруктарга чедирер дээрзи билдингир болгай. Тус черде эрге-чагырганың дээди, бүрүн эргелиг органы болур Ак кодээ Совединиң конторазынга киргеш, сессия материалдарын, профилактика ажылын демдеглээн дептерин көрүп, ол черде кем-херек үүлгедиишкининиң амгы байдалы-биле база таныштым. Эрткен чылдарда турганындан чавырлыышкын болбааны тодаргай көзүлдү. Анаа чораанын хүнүн бүдүүзүнде аъттыг бөлүк хулиганнар шеригден халашкаш, төрээн совхозунга чолаачылай берген оолдуң амы-тынынга четкен дишкен. Чыл эгезинден бээр кижи өлүргениниң өске-ниң таварылгалары база болганын дыңнаарга безин коргунчуг. Суурда болгаш көдээде ажылче ам-даа хаара туттунмаан 18 харга чедир элээди 11 оол, 30 харга чедир 10 аныяк кижи барын, оларның-биле кижизидилге ажылының кошкаан көдээ Совет даргазының оралакчызы Д. Б. Сарыглар салаа базып санап, чугаалап орду.

Девискээринде социал айтырыгларны шиитпирлээрин, ажыл-агый удуртукчуларындан негелдени тургузарын, күүселдезин чедип алырын Советтер харыылаар. Ынчангаш аныяктарга совхозтуң тутканы спорт зал дугайында дүвүренчиг айтырыгны бо удаада Ак кодээ Совединиң даргазы Б. Б. Ооржакка барып тургустум.

— Шүгүмчүлел солунга парлаттынган соонда, спорт залын септеп, ажыдар хемчеглерни ап тур бис. Хол бөмбүүнүң, баскетболдуң четкилерин, бөмбүктерин, теннис столун, 2 канатты, 4 шыдыраалы шактары-биле калы кодээ Советтиң акшазы-биле спорт залынга бээри-биле садып алган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединге бистиң округтан соңгаан депутадывыс, республиканың мелиорация болгаш суг ажыл-агый каттыжыышкынының начальниги Н. А. Жогольга чоокта чаа база чордум. Улуг соңга шилдерин, рамаларны, эжиктерни тыварынга дузалажыр болду. Болу бээри билек, чудуруп алыр кылдыр дыңналыптар. Совхозтуң директору И. Ч. Маговал Ак-Довуракта кооперативке одалга системазын кылдырарын, акшазын доораан төлеп бээрин дугурушкан — деп, Б. Б. Ооржак чугаалады.

— Алзаашкыннар бүтпейн барбас ыйнаан? — деп, совхозта партком секретары С. Б. Ооржак дыңнап орда айтырдым.

— Соок дыызырының бетинде, ноябрь айда, спорт залын ажыглап эгелээр аргавыс бар. Совхозтуң акшаландырыышкыны-биле анаа ажыл-лаар спорт инструктору, секция удуртур кижилер, ажылчыннар тыпты бээр — деп бүзүретти.

Кагдынган спорт залын кылыры, ажылдары амдызында алзаашкынга хевээр. Оон хыналдазын бистиң солунуң редакциязы контролюндан ужулбас.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧАГЫДЫЛГА: СОЛУННАРНЫ КАНЧААР ЧЕДИРЕРИЛ?

Бо чүүлге көдүрттүнүп турар айтырыг чүгле чаңгыс бо чылдың айтырыы эвес. Ону моон соңгаар канчаар шиитпирлеп эгелээринден келир чылдың болгаш оон сооңдагы чылдарның солуннар, журналдар чагыдылгазы база кончуг хамаарыжыр.

Төп болгаш республика солуннарының чагыдылгазының дeңнели эрткен чылга бодаарга, барык үш катап эвээжээн деп октябрь 15-те «Союзпечать» шугуму-биле берген саң-чурагайлар херечилээн. Чагыдылганың эвээжээниниң чылдагааннары чүдел? Чонуң солун, сеткүүл номчуурун чавырылгаа бе? Чуртта болуп турар политиктиг, экономиктиг болуушкуннарны кижилер сонуургавастай бергеннер бе? Аңгы-аңгы деңнелдерге болуп турар хуралдарга шуугаашкыннарның дугайында номчуур хөөп чок апарып, алзаашкыннарга бүзүревестей бергеннер бе?

Бо бүгү чагыдылганың эвээжээнинге салдарлыг болганы чугаажок. Ынчалза-даа чагыдылганың эвээжээниниң бир чылдагааны солун, сеткүүлдерниң өртек-үнезиниң аартааны. Дан аңгыда, чагыткан солуннарны, журналдарны чагыкчыга озалдады чедирип азы шуут чедирбейн тураны.

Солун чагыдылгазы Таңды районда кандыг чорup турарын сонуургап чорааш, мындыг чүүлдерни билип алдым. «Союзпечать» чагыдылганы кулудук суурларда почта салбырларында солун чагыдылгазы бижиир квитанциялар безин чок. Ол дугайында районнуң Бай-Хаакта «Союзпечать» салбырынга чугаалаарымга, оон ажылдакчыларының бирээзи «квитанциялар шупту почта салбырларында бар» деп мээн чугаамга бүзүревес болду. Солун, сеткүүл чагыдылгазының эвээжээнинге «Союзпечать» бүрүүлүг болза-даа, чагыдылганың деңнели оон база дорт хамаарышпас. А эрткен чылдарда чагыкчылар чагыдып алган солун, сеткүүлүн четче албайн азы шуут албайн турганы болгаш амга чедир мындыг боор артканы чагыдылганың хөй болуруңга дорт салдарлыг болган.

«Коммунизмниң херели» совхозтуң конторазында ажылдап турар бир херээжен кижи:« Бо чылын солуннарны үзүктелиишкинниг ап келдим. «Смена» журналдың чүгле 4 үндүрүлгезин алдым. Почта чедирилгези улам баксырап турарын көрүп тур мен. Сөөлгү ийи хүн солун, сеткүүл шуут албадывыс. Ынчангаш бо чылын солуннар-даа, журналдар-даа чагытпас мен». Оон чугаазының чүү хире бадыткалдыы мындыг-ла ыйнаан. Ынчалза-даа ол-ла кижи совхозтуң малчыннарының чамдыызы база почтаны багай чедирип турарындан солуннар чагытпас дээнинин дугайында каксы чугаалады. Чагыкчының чугаазы чүгле чаңгыс оон бодунуң сеткилин илередип турар эвес дээрзин өске кижилер-биле база чугаалашкаш билдим.

Солунуң багай чедирилгези. Анаа хамаарыштыр хомудалдарны малчыннар бо-ла чугаалап, солуннар редакцияларынче бижип шаг болганнар. А хоорайның чурттакчылары солуннарны орайтады эккеп турганынга база хомудап турарлар. Ол дугайында чагаалар редакцияга бо-ла келгилээр. Почта чедирилгезинде четпестерге чүгле чаңгыс почтачылар буруулуг бе, ынчаш?

Малчыннарга солун, сеткүүл чедирилгези. Оларга солунну неделя, ай хире болгаш, дүрүг-дүрүү-биле чедирип турарын ийи караам-биле көрүп шаг болган мен. Анаа кым буруулугуа? Совхозтарның удуртукчулары, көдээ Советтер даргалары дизе, «өдүрээн часса-даа, холун часпас» боор мен. ССРЭ-ниң харылзаа уставын ажып көрээлинер. Оон 58 дугаар чүүлүнде, довчулай чугаалаарга, чоокку почта салбырындан балыкчыларга, геологтарга, малчыннарга, ивижилерге дээш өске-даа кижилерниң ажылдап турар черлеринге почтаны оларның ажылдап турар организацияларының күзели-биле чедирер деп бижээн. Совхозтарның чамдыызында малчыннарның почтачылары бар. Олар малчыннарга, ивижилерге солун, сеткүүлдү аргалыг-ла болдеңнелде организастаан. Чамза дүрген чедирзин дээш совхозтарның удуртукчулары хемчеглерни алыр ужурлуг ышкажыл. Чамдык совхозтарның удуртукчулары ССРЭ-ниң харылзаа уставы мөңээ айтыышкын эвес деп болур-ла ыйнаан. Плюрализм азы «чүлчуруушкун» үезинде ынчаар чугаалаарын кым-даа шуут хорувайн турар. Ынчалза-даа ССРЭ-ниң Харылзаа министерствозу малчыннарның өглеринге почта чедирилгезинден ойталаан чуве болганда, боттарының малчыннарының дугайында совхозтар сагыш салыр апаар-дыр.

Суурларга почта чедирилгезиниң үзүктелиишкининиң чылдагааны чүдел? Байдал чыл эрткен тудум нарыыдап олурар. Чамдык чижектер мындыг. Республиканың харылзаа эргелелиниң автобаазазынга кывар-чаар материалдар бээрин, почта сөөртүлгезинин хемчээлин барымдаалавайн, кызырып каапкан, Чадаг кылаштаар почтачыларының чедишпези, оларның эвээжээни-биле холбаштыр машиналар-биле почта чедирилгези ковүдеткен турда, ол элээн доктарлыг шаптыктыр. Оон ыңай машиналарның аэтык кезектери автобаазада чедишпези база бар болгай. Шак мынчаар чыып-чыып кээр болза, почтаны чогуур черлерге өй-шаанда чедирбейн турарының чылдагааннары эндере чыглы ,бээр. Чижээлээрге, республика типографиязы дижик. Бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле солун үндүрүлгези озалдаар болза, найысылал Кызылдан эгелээш, кызыгаар кыдыында суурларга чедир почтачылар солун манап, номчукчуларның чемехалаан дыңнап туруп бээр.

Номчукчуларда чүү боор. Солун, сеткүүлдү чагыдып тура, оларны оон бажыңынга эккеп бээриниң хөлезизин төлеп каан-на болгай.

Бо материалды белеткеп тура, республиканың Харылзаа эргелелиниң почта харылзаазының албанының начальниgинден мындыг ийзылыг айтырыг салдым: **«Почта чедирилгезин экижидер дээш чүнү кылза экил?»** Почта албанынга хөй чыл ажылдап келген, бодунуң ажылынга арга-дуржулгалыг дарга ийи холун чада тутту...

Кызыл хоорайда почтачылар чедишпес-тир, үстүкү класстарның өөреникчилерин, студентилерни, немелде акша-төгерик ажылдап алыксаан кижилерни почтачының ажылынга хаара тудары берге-дир, күзелдиг кижилер база эвээш... чылдагааннап-ла хөй.

Почта чедирилгезин экижидерниң оруктарын почта ажылдакчылары тып чадап турар-дыр. Кымда кандыг санал барыл? Чагыдып алган солуннарывысты, журналдарывысты өй-шаанда номчуур деп бодазывысса, санал-оналывысты кирзе чүл!?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ТУДУГЖУЛАРДА

Эрзинде ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган № 5 колоннаның «Мөрен» совхозта бригадазы (удуртукчузу Сергей Ондар) сөөлгү чылдарда планныг даалгаларын үргүлчү күүседип келген болгаш мөренчилерниң хүндүткелин чаалап ап, олардан өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин дыңнап турарлар.

Коллектив бо чылын кыргылданың бир пунктузун, 3 кудукту, 2-2 аал чурттаар 3 бажыңны, малчын коданнарга чаңгыс-чаңгыс аал чурттаар 12 бажыңны тудар, 20 тонна чугайны белеткээр планныг, бо хүннерде үстүнде объектилерниң 80 хуузун тудуп алган.

Тудугжулар Борис Анзай, Андрей Хаңгай олар хүн нормазын 116—120 хуу күүседип турар. Дужааган бажыңнарның шынары шуптузу эки. Оон хаалаларын чоон чудуктан боттары чонуп турган салыр. Белен чудуктар манап турбастар.

Мөрен суурда хүү тудугжулар база эвээш эвес. Олардан хоочун тудугжу Өткүн Сарааганың бажыны, оон иштики, даштыкы-даа шимелдези, чечек-чимис тарыыр чери өскелерден онзаланып ылгалып турар.

Суурда база малчыннарның кыштагларында чаа тудугжулар немежип-ле турар. Чыл планын бригада ажыр күүседир аргалыг.

Кызыл-оол КУУЛАР.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Октябрь 29-туң дүжүнде республиканың девискээринге 41 кем-херек үүлгедиишкини болгаш ыяш-бүрү болуушкуннар болган. Ооң 13-ү Кызылга хамааржыр.

Күскү-кышкы үениң дүшкени-биле холбаштыр республикада үптенир чоруктар көскүзү-биле ковудээн.

Кызыл хоорайның 4 дугаарлыг микрорайонунга бөлүк оолдар 12 харлыг Руслан Моңгуштуң куртказын уштуп апарганнар. Красноармейская кудумчузунда чурттап турар Т. Х. Самданның борка кежи бөргүн билдинмес оол оорлап апарган. Каразыттырып турар кижи Самагалдайда чурттап турары тодараан. 50 дугаарлыг магазинниң девискээринге Т. А. Чоодунайның келип чораан борка кежи бөргүн ушта тыртып апарган. Шаган-Арыг хоорайга билдинмес оол А. С. Салчакты кижи кежи бөргүн оорлап апарган. Үлтекчи Чаа-Хөл суурнуң чурттакчызы 18 харлыг Алмаш Анай-оол болган. Шак мындыг болуушкуннар-биле холбаштыр милицияның чамдык албаннарының болгаш салбырларының ажылының тактиказын өскерткен. Белоруссияның болгаш Украинаның арга-дуржулгазы-биле ажылдап турар хамаатың херектиг милиция ажылдакчыларының тускай бөлүктери тургустунган.

Октябрь 29-та эртенгиниң 8 шак үезинде «Моңгүлек» аалчылар бажыңының чанынга чолаачы Н. И. Фелькин 32-60 ТВЗ дугаарлыг ГАЗ-52 машина-биле орукче хенертен үне халып келген 7 харлыг Сабина Сумбаны бастырган. Алган кемдээшкиннеринден ол болуушкун болган черге чок апарган.

Хөнделеn суурнуң чурттакчылары А. Д. Сарыглар болгаш Ч. Б.-Б. Сарыглар олар октябрь 29-туң дүнезинде дөрт билдинмес оол оларның соңгазын буза шаап, бажыңның эзэлерин эттээрин оралдажып турганын милицияга дыңнаткан. Кем-херек үүлгедикчилериниң ийизи тутturган. Ол болза 28 харлыг Юрий Ооржак биле 24 харлыг Орлан Сарыглар болган. Кайызы-даа Барыын-Хемчик районнуң Дөн-Терезин суурда чурттап турарлар.

Чадаана хоорайда район эмнелгезинге бижектеткен 20 харлыг Шолбан Ооржакты бодунуң бажыңындан эккелген. Алдынган балыындан ол эмнелгеге өлген. 33 харлыг Сергей Моңгуш каразыттырып туттурган.

Октябрь 28-те Тес-Хем районнуң Самагалдайда район эмнелгезинге бижектеттирген 18 харлыг Айдың Чойбарны эккээп чыттырган. Когарааң кижи ээрик болган. Ол-ла суурда чурттап турар 17 харлыг Аян Севинбаа туттурган.

Мария КУЗЬМИНА.

КАМНАЛГАДАН ОРУЛГА ҮНЕР

Өвүр районнуң Хандагайтыда АТБ-де ажылдап турар Чүргүй-оол Кыргыс чаңгыс чер-чурттугларынга чүгле мурнакчы чолаачы кылдыр билдингир эвес, а эдилээн техниказынга хумагалыг, кывар-чаар чүүлдерге камналгалыг кижи. Ук организацияда 13 чыл ажылдап турар, 38-39 ТВЛ күрүне дугаарлыг ГАЗ-53 машинаның чолаачызы районнуң девискээрин бир кылдыр эргип, совхозтарның кандыг-даа ажылын чажам дивейн кылып турар.

ЧУРУКТА: мурнакчы чолаачы Ч. Кыргыс.

Сөзү болгаш фотозу Сулейман КЫРГЫС-ТЫЫ.

Буянныг, малчын ава

Оон оглу-кызы тос кижи. Олары хензиг чаш—назынының аразы бир-ийи чыл турда, уругларының адазы чок апарган. Ынча хөй кижини бут кырынга тургузуп, ол арзында малчыннавышаан ажылдап келген. Бистиң «Шеклээр» совхозтуң ажылчыны Чечек-кыс Канчыыр-ооловна Моңгуш мындыг. Ам ол Актың Баян-Кол деп черде чурттап, ажылдап чоруур. Хоочун малчын. Азыраан малын оскунмайн, ажы-төлүн өскүссүретпейн, калыг-бергелерни эртип келген. Кижи эки боорга чону каар эвес, ынчангаш өскүс хөй урут-дарыглыг арткан нени чону, дөргүл-төрели кагбаан, анаа ачылыг холун сунуп берген.

Ооң оолдары, кыстары аваазының сөзүн дыңнап, улустуң чаңчылдарынга болгаш ёзулалдарынга кижизиттинген. Тос кижиниң алдызы ам малчын, эмчи, чолаачы, повар, кижизидикчи башкы, студент. Ооң ажы-төлү бот-боттарынга дузалажып, карактажып, аваазынга чээргенней берип, анай-хураган кадарып, мал чеми белеткеп — күш-ажылга өөренгеn. Мээ бүдүштүг.

Уругларны өскүжеге чедир Чечек-кыс Канчыыр-ооловна кандыг бергелерни көрбеди дээр. Ол чүгле нени эвес, азаның ажылын кады кылып келген. Кызын хамык урут-дарыы өөренип чорup баргаңда, бир катап, ее-даа өрттенген, шуут чүү-даа чок арткан. Алыс кызымак, уидаравас кижи болгаш бир чыл түрегдезедаа, өөн катап дерип ап шыдаан.

Ол ам удавас 50 харлаар. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттуглары анаа изиг байырны чедирип, аас-кежикти, каң дег кадыкшылды күзеп, мындыг магалыг урут-дарыгны кижизидип өстүргени дээш, анаа курлак чедир мөгейип турар бис.

Дарган-оол ООРЖАК.
Барыын-Хемчик район.

«ТАҢДЫ СЫНЫ»—3 ХАРЛЫГ СОВХОЗ

1987 чылда Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң Ү. Шынаа салбырының баазазынга өшкү ажылдыг «Таңды сыны» совхозту тургускан. Бисте черле ындыгла болгай: салбырларже сагыш салбас, суурлар кагдынар. Ү. Шынаа суур база-ла ындыг турган. Ам ында 10 чыл школазы, чаа клуб, хөй-ле бажыңнар немешкен. Чаа кудумчу тывылган.

Хөгжүлдениң бир арны— тудуг. Ү. Шынаада тыва, орус, армян тудугжулар ажылдап турар. Материалдарны баш удур белеткеп алганындан темп шаккын. Совхоз бо чылын 1 млн. 472 муң рубльдиң тудугмонтаж ажылдарын кылыр турган, октябрь 1-те чедир 1 млн. 104 муң рубльдиң кылган. Үш кварталдың түңнелинде мындыг болганда, чылдың ажыр күүседирининг аргазы бар-дыр. Шаптыктыг-ла чүүлдер — тудуг материалы. Шифер, кургаг штукатурка, дозу-будук чедишпейн турар. Ажылдыы организастап турган, бо чылын суурга дужааза чогуур чурттаганың 17 бажыңындан 12-ни, оон аңгыда малчыннарга 8 бажыңдан 5-ти база хойга 3 кажааны шуптузун доозупкан.

Орук тудуунга 100 муң рубль көрдүнген турда, тос айлар дургузунда 260 муңну чарыгдаан.

Совхозтуң малчыннары база шудургу ажылдап турар. Тос айларның дургузунда продуктулар садарын — сүттү 105,5, эътти 104,0, дүктү 106,9 хуу күүсеткен. Ол ышкаш ол-ла продуктуларны дыка хөйнү пландап ажыр бүдүрген. Төрүүр 100 малга оназаштыр 92 анайны, 74 бызааны камгалап алган. Ол дээрге эрткен чылда турганындан 5 анай, 4 бызаа хөй. А эрткен чылдың деңнелинге бодаарга саар бир инектен 287 литр сүттү хөйнү алган.

Өшкү кадарчыларының аразында чүгле районда эвес, харын республикада алдаржааннар бар. Мажаа Ушаа, Виктор Чооду, Владимир Багай-оол олар 100 өшкүден 115—121, а М. Борбай-оол, В. Араваа, К.-К. Танаа-Херел олар тус-тузунда 103-103 анайларны мендни доруктуруп алган. Совхозта өшкүнүң 2 бригадазы бар. С. Спилин удурткан бригада республикада бирги черде болуп, 100 өшкүден 92 анайны, а М. Чоодунуң удурткан коллектив 91 анайны камгалап доруктурган. Кайы-даа коллектив дүк кыргыыр, садар-даа талазы-биле планнарын ажыр күүсеткен.

«Таңды сыны» совхоз агаар-бойдустуң бергелери турза-даа, мал чеми белеткээр планын республикада бир-ле дугаарында ажыр күүсеткен. Чүгле сигенни 3200 тоннаны белеткээн. Ынчангаш боттарының артыкшылдыын көргеш, 700 тоннаны өске ажыл-агыйларга саткан.

— Бистиң Тес-Хемниң шынаазында ам-даа кезер сиген бар. Күштүг олче мооннаар болза эки-дир ийин — деп, директор өске совхозтарга хамаарыштыр ынчаар чугаалап турар. Шынап-ла, хар дүшкелекте, соок дыңзываанда, эвээш сиген кезип алган ажыл-агыйлар ынчаар болза эки-дир ийин.

Ниитизи-биле бо ажыл-агый кыштаглаашкынче организастыг кирген. 18200 ажыг өшкүнү, бир муң хире инекти, чылгыны кыштадыр. Девискээринде оът-сиген эки. Кызыл районнуң «Тинлелге» совхоз Ү. Шынааның девискээринде немелде кыштагларны белеткеп турар.

Совхозта экономиктиг өөредилгени черле дээштиг кылдыр организастаан. Ажылчын, специалист, удуртукчу бүрүзү кылып, бүдүрүп турар продукциязының өртээн, үнезин санап билир. Ынчангаш аныяк ажыл-агыйның ниити чедиишкининиң бир кол чылдагааны ында. Октябрь 15-те байдал-биле алырга, ооң агар саныңда 1 млн. 277 муң рубль бар. Директор Мөнге Ындак-оолович боду экономист база дуржулгалыг пропагандист кижи. Черле ынчаш, экономист кижи директор болурга дыка эптиг, хамык чүүлдү санап көрүп, сайгарып олурар, оон чогуур түңнел үндүрүп, хемчеглер алыр.

Совхозтуң мурнунда чоокку үеде ам-даа улуг сорулгалар туруп турар. Кылып турар орукту доостурар. Район төвү-биле совхоз аразынга аргыжылгага эптиг кылдыр автобус рейизин тургузар, малчын коданнарже электри шугумун кирер, малга база кижилерге оран-саваны тудар, суггарылга системазын кылырының аргазы совхозта бар.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Агроүлетпүр эвилелиниң килдис начальниги.

(Уланчызы. Эгези № 248 «Шында»

Лаврентий Павловичиниң дузалакчызы Савицкийниң чугаалааны-биле алырга, 1937 чылда (ол чылын Серго Орджоникидзе мөчээн) туруистуган байдалда «баштыкчы», оон улустары Гоглидзе болгаш Кобулов олар боттарынга таарышпас болган кижи бүрүзүнге хоругдап турган. Кижилерни эттеп-соп, коргудуп турган, олардан меге өчүктерни үндүрүп ап турганнар. Үениң ол байдалы Берияга бердинген кижилерни бүдүн-бүрүн ажыглаарынга дыка таарымчалыг турган. Кижилерни тудуп-хоругдаарынга дорт айтыышкынны бербишаан, Берия байысаалгаларга боду киржип турган. Харын-даа кижилерни боду эттеп-соп турган.

Суд үезинде Берияның чамдык кижилериниң харыызын көрүп көрээлинер.

«Суд даргазы: Силер Грузияның иштики херектериниң улус комиссарыдыының чажыт политиктиг килдисиниң начальниинге ажылдап турган болгай силер. Удуртукчу ажылдакчыларны буруудадып материалдар чокта оларны массалыыбиле тудуп хоругдаар айтыышкынны силер ап турган силер бе?

Кобулов: Ийе, ап турган мен. Грузияның ИХУК-туң ЧПК-ның начальниинге 1938 чылдың майдан сентябрь айга чедир ажылдаан мен. Хоругдаашкын дугайында Берияның айтыышкынын Гоглидзени тавараштыр ап турган мен. Гоглидзе чокта Берия боду айтыышкын берип турган.

Суд даргазы: Буруу чок улустарны массалыы-биле тудуп хоругдаарын силер чорудуп турган силер бе, судка харыылаңар!

Кобулов: Барыын үелдиг троцкисчи чажыт организацияның удуртукчу кол составының ээзээ үзүткаан соонда, тудуп хоругдаашкыннарны чорудуп турган мен. Үрмек кижилер. Оларны хоругдап, «чула байысаар» дугайында Берия айтыышкын берип турган.

Суд даргазы: Берия ынчаан чүнү кылып турганыл?

Кобулов: Берия ынчан истелгениң херек кырында удуртукчузу турган, а Гоглидзе оон мынаар-мындаар чорудар кижизи турган.

Суд даргазы: А силер чүнү кылып турган силер?

Кобулов: Мен күүсекчи аппаратты удуртуп турдум.

Суд даргазы: Истелге кылып турган, эттеп хилинчектедип турган буруу чок кижилерниң шаажылакчызы турган-дыр силер. Ындыг херекти удуртулга кылып турган деп болур бе?

Кобулов: Ийе. Мен бүгү байдалдың чагырыкчызы Берияның айтыышкыны-биле тудуп хоругдаткан кижилерни эттепсоп турган мен. Ол баштай Гоглидзеге, оон соонда Гоглидзе мээ база-ла «чула байысаар» деп айтыышкынны бээр турду. Бир эвес Берия «чула байысаар» деп айтыышкын бээр болза, байысаакчылар чүну кылырын билир турган, оон айтыышкынын күүсетпес болза, чүү болурун шуптувус билир бис. Үе ынчан база ындыг турган — кайда шын, кайда меге дээрзин база күш-шыдал дөгеп турган хоругдаткан улустардан шын, тодаргай өчүктү үндүрүп алыры ындыг-ла белен эвес турган.

Суд даргазы: Кандыг байдал турган дээрзиңер ол?

Кобулов: Ол бүгү... коргунчуг херек турган. Байысаалга үезинде Берия боду келгеш байысап, улусту эттеп турган. Этте дээрге, мен база эттепсоп турдум. Анаа ийи удаа киришкен мен. Матикашвилини эттеп турган, бир-ийи катап шашкан мен. Оон соонда байысаакчы база. Байысаакчылар айтыышкын күүсетпес болза база-ла ынчаар хилинчектедир турган.

Суд даргазы: Судтаттырып турар Гоглидзе, чүнү чугаалаар деп бодап тур силер?

Гоглидзе: Матикашвилини баштай-ла Берия шашкылаан, оон соонда Кобулов эттээн...

Грузин ССР-ниң ИХМ-ниң архивинде 300 херекти ССРЭ-ниң Прокуратуразы көрүп турда, Берияның бодунуң ат салганы 120 ажыг байысаалга документилери болгаш протоколдар тывылган. Ук документилерден ап көөрге, 1937-1938 чылдарда хоойлуда көрдүнмээн массалыг хоругдаашкыннарны болгаш буруу чок кижилерни эттеп-хилинчектээрин эгелээн кижи Берия болуп турар дээрзин олар херечилеп турар.

Берияның ат салганы болгаш бижээн чамдык чүүлдерин көрүп көрээлинер: «Л. Б. Жужунаваны чаза эттээр», «эрткен улусту шуптуzун тудуп хоругдаар», «чаза байысаар», «ажылче быжыы-биле алыр», «ажылче алгаш... сыскай тудар», «тудуп хоругдааш... ажылче алыр», «ажылче алыр, хөйнү билир хирезинде чажырып турар», «эш Гоглидзени ажылче быжыы-биле алыр херек. Ол хөйнү билир хиремнде, барык чүнү-даа чугаалавайн турар», «ону таптыг чазар херек», «шуптузун тудуп хоругдааш, олар-биле чула ажылдаар-ла», «ыйыдыптар херек», «өттүр суйбаар-ла», «часкаш көөр херек» болгаш оон-даа өске айтыышкыннар бар. «Ажылче алыр», «чаза байысаар» дээн ышкаш айтыышкыннар дээрге, хоругдаткан кижилерни чаза эттээр болгаш хилинчектээр дээни ол.

Меркуловту Лаврентий Павловичиниң хууда биографы деп болур. Ол «улустарның чаа баштыңчызынга» чүдүүр чорукту тургузар дээш дыка оралдажып турган. Берияның чугааларын болгаш илеткелдерин, брошюраларын, харын-даа ооң «маадырлыг амыдыралын», «революсчу маадырлыг чорукtарын» мактап турар аңгы-аңгы чүүлдерни бижээн. 1937 чылда бижээн ындыг чүүлдүң бирээзин истелге материалдарында киирген. Оон адын бөдүүн болгаш долузу-биле «Ленинниң — Сталинниң партиязының шынчы оглу» деп бижээн.

Меркуловтуң бодунуң мининип турары-биле алырга, ук брошюрада грузин чонунуң Грузияга социалистиг тургузуушкунга чедип алган чедиишкиннеринге Берияның алдар-хавыязын «эмин эрттир» мактап бижээн турган. Интервенцияның болгаш хамааты дайынның чылдарында Берияны чажыт коммунистиг шимчээшкинниң суралыг ажылдакчызы кылдыр көргүскен Грузияга меньшевиктерге удур чепсектиг тура халышкынның удуртукчуларының бирээзи болуп турар.

Ында-мында тургускан бүзүрелдиг күштүг база идеологтуг аппараттың дузазы-биле ол Серго Орджоникидзеге удур бүдүү демиселдиң дыка белеткелдиг эгелээн турган.

Ам херектиң эң шиитпирлиг, харысалгалыг болгаш айыылдыг кезээ — Сергону нүгүлдеп турган оруктап үндүр идиптер артакан. Каптага бүгү чувени демдеглээш, ол сөөлгү базымын кылган-даа.

1937 чылда Берия бодунуң суллээчи бөлүүнүң кежигүннеринге Орджоникидзени нүгүлдээр фактылар тывары даалгаан. Маңаа база-ла мурнундагы аргаларны ажыглаан: Сергону шаглап тура билир болгаш оон-биле ужуражып чораан шуут буруу чок улустарны болгаш ону таныыс, көрүп көрбээн кижилерни тудуп хоругдап, олардан меге өчүктерни үндүрүп ап эгелээн.

Ындыг кижилерниң аразындан Берия Грузияның КП(б) ТК-ның секретары турган Мамулияны Орджоникидзеге хамаарыштыр буруудадып, тудуп хоругдааш хилинчектээн.

Мамулияның өчүүнге үндезилээш, мурнунда ВКП(б)-ниң Закрайкомунуң секретары турган, а хоругдадыр үеде ВКП(б) ТК-ның чанында Маркс — Энгельс — Ленин институдунуң килдис эргелекчизинге ажылдап турган Орахелашвилини тудуп хоругдаан. Кобулов болгаш Крымян олар «коргуп суртедирикни» эттепсогар аргаларын ажыглап турган, Орджоникидзеге болгаш оон-даа өскелерге хамаарыштыр нүгүлдүг меге өчүктерни оон үндүрүп алганнар. Ол дугайында 1937 чылдың сентябрь-да байысаалга үезинде И. Д. Орахелашвилиниң берген өчүүнде айыткан. А ол өчүктерниң «авторлары» Кобулов биле Крымян дээрзиниң дугайында оларның боттарының ат салганы документилер херечилеп турар.

Шак ындыг «өчүктер» соонда Орахелашвилини, өске-даа удурланыкчыларны болгаш айыылдыг хире херечилерни боолап өлүрген.

Серго Орджоникидзе дугайында нүгүлдүг чүүлдерни оон өлгениниң соонда-даа чыып турганнар. Гоглидзениң мининип турарын ёзугаар алырга, «ол протоколдарны И. В. Сталинче чорудуп бербишаан, Орджоникидзениң мөчээн соонда-даа болза нүгүлдээринге, бир талазында, Сталинниң мурнунга Орджоникидзени буруулуг турганын шынзыдар дээш» Берия чорудуп турган.

Бодунуң ол тиилелгезин безин байырлап демдеглевейн турган-ла, Берия Орджоникидзени төрелдери-биле «санажыр» эгелээн. Чижээ, Сергонуң дуңмазы Папулия акызы дириг турда-ла хоругдаткан. Берия маңаа, бир талазында, Орджоникидзе база Сталин олар чүү дээрил дээрзин, кайы талазында, бодунуң туружунуң кайы хире быжыгга бергенин ынаар бодаан. Папулия бо тавакылгада сыртыкыш бажында «чемиш» болган. Ындыг-даа болза, ур болбаанда оон дугайында шынгы кичээнгей сала бергеннер.

Судка Гоглидзениң өчүп турганы-биле алырга, Папулия демир-орук черинге ажылдап турда, ону Рапава дээрзи 1937 чылда тудуп хоругдаан. Ук буруудадышкын херээн Берия бодунуң хууда контролюнуң адаанга тудуп турган. Оон ол онза «сонуургалы» чүдел дээрге, олар Папулияны байысаап турган, «Закавказье улустарының баштыңчызынга» удур террорисчи чөгээзиң белеткеттинип турарының дугайында нүгүлдү үндүрүп алыры турган. Берия ону чедип алган.

Папулияның херээниң дугайында буруудадышкын түңнелин Орджоникидзе Гоглидзеге 1937 чылдың ноябрь 9-та бадылап берген соонда, ол-ла хүн Гоглидзениң даргалааны «чүгула үш кижиниң» судтаашкыны-биле үндүрген шиитпир ёзугаар, ону боолап каан.

Гоглидзе бодундан бо бүгү бужар исти арыдып алыр дээш, буруун шуптузун Берияже чүуп турган. «Папулия Орджоникидзеге, Бедияга, Дарахвелидзеге хамаарыштыр Берия боду амы-хууда тускай сонуургалдыг болган ожээнниг чораан кижи» деп байысаалга үезинде Гоглидзе өчээн. «Папулия Орджоникидзе боду эспырак болгаш кандыг-бир дабыызырак херек кылырынга таарышпас кижи дээрзи Грузияга билдингир чораан. Ол дугайын Берия билбес турган эвес-ле болгай. Ындыг турбуже, Берия ону тудуп хоругдаар болгаш боолап шиитпирлер дугайында айтыышкынны боду берген».

«Моон алгаш көөрге, Берияның Серго Орджоникидзеге хамаарылгазының база оон мрак бодалдарының дугайында бо фактылар көзүлдүр херечилеп турар-дыр»—деп, Кобулов тайылбырны берген.

«Чонуң болгаш Берияның дайзыннарының» аразынга Папулияның кадайы Нана база бар болган. Далаш-биле мегелеп бижээн шынзылгада ону «күрүнеге удур кем-херек үүлгедикчизиниң кадайы...» деп айыткан болгаш репрессияга хоойлу ёзугаар онаалыр апаарын немээн. Чылдар эрткен соонда ол шынзылганың мегезин илереткен. П. К. Орджоникидзени Дээди судтуң шериг коллегиязының эвес, а кем-херек үүлгедип турган «чүгула үш кижиниң» шиитпири-биле боолап кааны айтыы чугула.

Концерт соонда бодал

КӨРҮКЧҮНҮ ЧИДИРБЕС ДИЗЕ...

«Октябрь 24-те кежээкинин 7 шакта республиканың «Хүндүлелдин Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрынга бо чылгы концерт сезонунуң ажыдыышкыны болур» деп чарлалдар найысылалдың хайым чок чыглыр черлеринге баш удур астына берген. Чарлалдың боду, ажыдыышкынга кижир Тываның комсомол шанналының лауреады Күрүнениң «Саян» ыры-танцы, «Аян» дээр ыры-хөгжүм ансамбльдери, «Чалыы назын» цирк бөлүү ырак-чоок көрүкчүлерин чайгаар сонуургадыпкан деп билдим. Айыттынган үе-шакта В. Ш. Көк-оол аттыг театрның иштидашында шында-ла «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт». Концерт сезону ажыдар даалгалыг дарганар, бир чамдык артистер сцена кырынче унуп кээрге, адыш часкаашкыны көрүкчүлерниң делгем залын долу динмиттели бээрге, карак уштап хая көрдүм. Театрда бар, чок сандайлар черле мында, залда боор ийин. Үстүүнден чоорту чавызап бадып келген ийи чада база «сандайларже» шилчээни иле. Ында ону долдур аныяктар чыскаалдыр турупкан турлар. Тонумну олудум кырында дакпыр «сандайлангаш» олурупканымның баажызы дөө өргүн чонда чүве ышкажыл. Тон азар аскыыш безин чок болчук.

Көжеге ажыттынар бетинде Күрүне филармониязының, театрның удуртукчулары чыылган чонга концерт сезонунуң ажыттынганы-биле изиг байыр чедирди. Ылангыя театрның уран чүүл удуртукчузу А. С. Серенниң чугаазын амы-хууда сонуургадым. Оон ынчан сөглээн сөзүн допчулаарга мындыг чүве: «Тыва филармония тыва театрның бодунун «төөрүп» каан телүдүр. Ол 1969 чылда бистиң өрги театрывыска чаяаттынып тургустуунгаш, бөгүнге чедир ында чединишкинниг ажылдап турар. Ынчангаш улуг театрывыстың алгыг делгем сценазын алаазы уруунга оон байлак уран талантызын удаадараа көөрү-биле кезээде бээр апаар».

Улаштыр эрткен чайын Куйбышев хоорайга РСФСР-ниң профессионалдар аразынга эрткен танцы көөрүлдезинге бирги шанналды чаалап алган Орлан Монгушка, ийиги черге төлептиг болган Алексей Оюнга, көрүлдениң дипломантызы Татьяна Ондарга, хөгжүмчү Владимир Монгушка болгаш өскелергедаа ол-бо чергелиг шанналдарны тывыскан. Ансамбльдиң найыралдыг коллективинче чаа каттыжып кирип келген чалыы артистерге сүй-белектерин, чечектерин эш-өөрү сунган.

Кырган, чалыы көрүкчү чоннуң кузеп, манап, чүгле органы эвес, а харын турганы улуг концерт-даа эгелээн. Филармонияның «таваан салган», өске бар бүгү ансамбльдерниң улуг хазы «Саянның» артистери сценага эгезинде унуп келди. Чангыс эвес, а хөй кижи. Баштай К.-Э. К. Кудажының «Тыва деп черле чүл ол?» дээн чечен-мерген шүлүүнден одуругларны дыңнадывыс. Кулакка тааланчыг, бо кижиге чорганчыг чорду. Биеэги шүлүк, тыва ырылар бир деңге чаржалашты. Улаштыр дүрген чугаа. Маңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Д. Кежиктигге «быражырлар» чок болган.

Ам саянчыларны Аян аттыг ансамбль солаан. Айдын Мортай-оол «Тооруктуг долгай тандым» деп тыва улустуң сураглыг ырызын улам сураглыгтты. Оон болгаш моозундан дудак чок база бир аныяк ыраажы, эжиниң даразындагы ырларын, унерин хенертен хөгжүм ыды дуглапты. Ам холдуунда аастар шимчээр. Хөгжүм кулак уюк. «Хөгжүм ансамбли» дээр адын бадыткаар дээн чүве дег. Аппаратура урелгеин, «орта ажыллавайн» барганы-биле «Аянны» улаштыр дыңнаар арга чок апарган бис. Канчаарга-даа эге баштай тургустунган «Аянны», О. Сарыглардың, Г. Саттың (Сүрүн), Н. Иргиттиң (Шойгу), Б. Салчактың болгаш өскелерниңдаа «Аянын» кожаларывысбиле сактып, бодап, чугаалажып ордувус. Четтиклейн манап органывыс Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Н. Шойгу, салым-чаянныг ыраажы кыс Г. Сүрүн-даа чок мурнунче үнмедилер. «Чаъстыг чай», «Мерген хемим» дыңналбады. Оларны эрги ырылар дээш холаан ажык чок. Үстүнде адааным ийи чараш, дыңнаксанчыг ырлар чогумна бо ийи ыраажының бирээзин профессионал сценаже «чедип киирген» ырыларның кезик-чамдызы ол дээрзин билир мен.

Делегейниң хөй-хөй орааннарын эргип, кезип каапкан, ооң иштинде Хосталгалыг ортулуу — Кубага, бистиң азият улустуң бир чоргааралы — Японияга безин байлак талантызын совет уран чүүл мурнундан барып баралгадып чораан, хамыкты кайгаткаш ээп келген Күрүнениң «Саян» ансамбли бо удаада бисти, чаңгыс черчурттугларын кайгатпады. Биезги-ле эрги ырылар, танцы-сам. Күүседикчи артистерде чүү деп, үстүнден, айтыышкындан эртер эвес. Уран чүүл удуртукчузу, программа тургузукчулары четче ажылдаваан иле. Чижээ, «Тооруктуг долгай тандым» катап-катап дыңналыр, «Эрниң үш оюну» дижирибис — Наадым-биле холбашкан танцыны чангыстап, хөйлеп-даа теп-ле турарга каракка эригип, кулакка уюгуп каар чоржук. Бир чамдык ыраажылар ийи, үш чедир ырыларны улай-улай күүседип туруп бээр, а өскелери «ажыл сонсаткан чүве бе» дээрге, хойнуң ырынга киржип, кезек костүп тургаш олчаан, чораан оларчоргулай баргылаары элдеп. Ыраажылар Солун-оол Соржу, Вероника Чоодуну ботдугайты кончуг хүндүлээр, республикавыстың бир чоргааралдары — ыраажылар деп билир мен. Бо удаада олар боттарын эчизинге чедир «ажыдып» шылавааннарынга хомудадым. Кижиниң шилип алган ырларындан база хөй чүве хамааржыр болгу дег ийин.

Сыгыт черле сыгыт болгай. Ол шында-ла оран-делегейге бисти, тыва чонну, алдаржыткан. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Б. Монгуш биле А. Севек бисти чүгле база катап ындыннналдырсырыннналдыр, узун-хөөг кылдыр хөөмей-сыгыдын салып берген эвес, а бо удаада хөөмейинге чаа, чараш база бир дөрт одуругну немеп ап-тырлар дээрзин билгеш, номчукчуга дамчыдарынче далаштым:

Чары мунган Тожу кызы
Чазыларже чоруй-ла баар,
Шары мунган Хемчик оглу
Шаттан харап туруп-ла каар...

Чараш аа? Хевир-көрүштүг танцылар, дыңнаксанчыг ырылар барык, ийи шак үргүлчүлээр концертте бар, арта хөй. База-ла катаптаттынып турар болганда, ону маңаа санап, биживес бодай-дыр мен. Ол кежээки концерт номерлерин база бир каастаан ийи кижи Демир-оол Кежиктиг биле Борис Монгуш чүве. Кайызыдаа Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери болгайлар. Кезек үе иштинде олар нелээн хоочун, алдар-аттыг, хавыялыг ынак артистеривис Кара-кыс биле Максим Мунзуктар боор «хуула» бергеннер болбас ийикпе. Баштайгызы — Кара-кыс, ийигизи Максим болган. Бористиң артында Максим Монгужуковичиниң сценага бодун ап турары ол олчаан. Ырлап доозупкаш, асканнады, улуг назылыг кижи өттүне-өттүве үне базыптар. А Демир-оглунуң холдарын кожа тудуп алганы, аксын шимчедири бир-ле Кара-кыс Намзатовна хевээр. Аныяк артистер өгбелериниң ынак кожамыктарын бадырарда, оларның аттарын безин адап тургаш ырлааны солун. «Кара баарывыс кадыр» каттырыштывыс.

База бир демдеглеп каар ужурлуг чүве — цирк көргүзүглери-биле эрткен чайын Мооллуң бир аймаан эргээш келген «Чалыы назын» адын кайыын сыгар деп. Лидия Оргунуң дээрбектер-биле, Артур Салчактың согааш, бала-биле, Алексей Ондарның (чүү-биле деп бодаар силер?) «тууйбулар»-биле оюннары солун болду. Көрүкчү цирк көргүзүглериниң арай эвээш болганынга хомудап, ымзанып чыдып калганы чутаажок. Мээң-биле кожа сандайда орган оол, кыс нелээн илбичи Баазитованы хөлчок манап ордулар. «Дем хүндүс филармония директору Н. В. Самданга бо кежээки концертке белеткин ол илеткээш үнген кижи, ам ылап-ла үнер эвеспе» деп оларымны оожургадып органым хей чүве болчук.

«Багын чугаалаарга бачыды арлыр» деп чүве бар. Ынчангаш элээн каш көрүкчүнүң солун арнынга чырыдары-биле меңээ киирген сүмелерин, көрген, билген, дыңнаан эскериглерин доозуп тура, база бир чүүлдү маңаа немей киирикседим. Театр долдур чыылган, олура-тура концерт көрген «түмен» улус-чон тывалар турда, «сынык» орустаан ажы чок, анаа арыг тыва дыл кырынга чарлаза эки ышнаш. Бир эвес Тыва АССР-ниң девискээринге ийи дыл нелээ кол дылдар болур деп санаар ужурлуг чүве болза, тыва дыл кайда астыгып чыдып калганыл, ынчаш? Амдыызында чаңгыс дылга «чүдүлге» хевээр-дир деп көрдүм. Мен ук концертче чалап алганым, ол-бо таламда олурар, назылаан ийи кырган кижиге чарлал бүрүзүн тыва дылче очулдурар дээш орта концерт көрүп «чадаштым». Оларга ынча дээр эвес. Мен ышкаш артык ажылүүлеге ынчан таварышканнар та чеже чүве? Ава-ачазын эдерткеннер хөй чорду. Хүн чаңгыс эвес, а «ийис» болгай. Дараазындагы концерт сезонун ажыдарда, ону белеткээрде бо бүгүнү өөренип көөрү чугула. Оон башка бо удаада ышкаш эжикче чаза чүткүп кирип турар хөй көрүкчү туржук, а оларның чартык кезин безин концерттеп кээри кандыг-ла болду? Көрүкчүзүн чидирер дег бак үүле, «човалаң» артист кижиге кайын турарыл аан...

Седип МОНГАЛ.
(«Шынның» тускай корр.).

ЧУРУКТА: Тываның Күрүне филармониязының «Саян» ансамблиниң артистери «Ээлдек шыңгырааштың» күүселдезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозунда, ССРЭ-ниң Күрүне банкызында болгаш ССРЭ-ниң Ажаалга банкызында

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринге хамаатыларның чыып алган акшазын шыгжадырынга сонуургалын бедидер дугайында Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизиниң Чарлыын күүседири-биле ССРЭ-ниң Күрүне банкызы болгаш ССРЭ-ниң Ажаалга банкызында чоннуң хуусаалыг шыгжамырларының талазы-биле дараазында хуу ёзугаар төлээр: бир чылдан 3 чыл чедир хуусаада шыгжатканда — чылда шыгжаан акшазының 5 хуузун, 3 чылдан 5 чылга чедир шыгжатканда — 7 хуузун, 5 чылдан ажыр шыгжатканда — чылда шыгжатканының 9 хуузун төлээр.

Айыткан хуу төлээшкинин 1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп, ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринге хуусаалыг шыгжаткан шыгжамырларга база ажыглаар.

1990 чылдың ноябрь 1-ге чедир ажыткан, хуусаалыг шыгжамырларның ээлеринге оларны чаа негелделерниң хуусаалыг шыгжамырлары кылдыр эде кылдыртып алыр эргени бээр. Эде кылдыртпаан шыгжамырларга амгы үеде доктааткан хемчээл ёзугаар чылда шыгжаткан акшазының 3 хуузун төлээр.

Оон-биле кады аныяктарның шанналдыг шыгжамырларынга хуу немээрин бедидер азы чылда шыгжаткан акшазының 5 хуузун төлээр, уругларның сорулгалыг болгаш чыыр шыгжамырларынга — чылда шыгжатканының 9 хуузун төлээр.

Негегиже чедир шыгжамырларның болгаш бо шыгжамырларның янзы-бүрү хевирлериниң талазы-биле ам күштүг боор турар хуу төлевири — чылда шыгжааныmuch 2 хуузун төлээри хевээр артар.

Хуусаалыг шыгжамырлар, а ол ышкаш немелде дадывырлыг болгаш керээлиг, хуусаалыг шыгжамырлар талазы-биле ам күштүг боор турар төлевир ёзугаар агар саннарны ажыдары 1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп соксадыр.

Ойнаашкынныг акша салыышкыннарын, акша-бараан ойнаашкынныг акша салыышкыннарын эвилелдешкен республикаларның Ажаалга банкыларының шиитпирин ёзугаар арттырып болур.

1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелээш, ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының сертификаттарының талазы-биле сертификаттарның бүгү 10 чыл хуусаазында ортумаа-биле 10 хуу хемчээлдиг орулганы немей төлээр, амгы үеде ол 4 хуу боор турар.

1990 чылдың ноябрь 1-ге чедир садып алган сертификаттар талазы-биле чаа негелде ёзугаар орулганы Ажаалга банкызының сертификаттарынга акшаны бүгү хуусаада шыгжааны дээш, 1991 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп төлээр.

1982 чылдагы күрүнениң иштики ойнаашкынныг чээлизиниң облигацияларының талазы-биле орулганы 1990 чылдың ноябрьдан эгелеп, чылда 3 хууну төлээриниң орнунга 9 хууну төлээр. Хуу төлээриниң чаа чурумун ёзугаар, ойнаашкыннар тиражтарынга 1990 чылдың ноябрь 15-тен эгелээш, чээлиниң бир разрядынга 6.870.500 рубль түңнүг 20000 ойнаашкыннар таваржыр, оон иштинде:

Ойнаашкыннарның хемчээли (рубль-биле)	Ойнаашкыннарның саны	Ойнаашкыннарның түңү (рубль-биле)
25.000	5	125.000
10.000	10	100.000
5.000	31	160.000
2.500	49	120.000
1.000	20	20.000
500	1900	950.000
300	17.985	5.395.500
	20.000	6.870.500

Акша-бараан ойнаашкынныг шыгжамырларның 1990 чылдың октябрь 6-да Владикавказ хоорайга болган ойнаашкын тиражының тускай таблицазы

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының РСФСР девискээринде албан черлеринде акша-бараан ойнаашкынныг салыышкыннар талазы-биле агар саннарның дараазында номерлери ойнаашкынга таварышкан:

агар саннар номерлери	шыгжамырның ортумак түңүнге хамааржыр ойнап алышкан хемчээлиниң хуузу	агар саннар номерлери	шыгжамырның ортумак түңүнге хамааржыр ойнап алышкан хемчээлиниң хуузу
В—26	чээрби беш	В—504	чээрби беш
В—67	чээрби беш	В—531	чээрби беш
В—99	чээрби беш	В—579	чээрби беш
В—137	бежен	В—617	чээрби беш
В—136	чээрби беш	В—641	чээрби беш
В—200	чээрби беш	В—687	чээрби беш
В—250	чээрби беш	В—753	чээрби беш
В—293	бежен	В—760	чээрби беш
В—324	чээрби беш	В—815	чээрби беш
В—398	чээрби беш	В—859	чээрби беш
		В—918	чүс
В—420	чээрби беш	В—945	чээрби беш
В—479	чүс	В—947	ийи чүс

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринде муңдан ажыг номерлиг агар саннар болгаш оон дараазында муң номерлерге ойнаашкыннар таварышкан, чижээ, агар-саннар № 1026, 2026, 1293, 2293, 1687, 2687 болгаш оон-даа ындыг.

Комиссияның даргазы — улус депутаттарының Владикавказ хоорай Совединиң күүском даргазының оралакчызы **А. М. Сопоев.**

Комиссияның харыысалгалыг секретары **Л. Н. Афанасьева.**

Ойнап алышкынныг акша шыгжамырының 1990 чылдың октябрь 6-да Владикавказка болган ойнаашкынныг тиражының тускай таблицазы.

РСФСР-ниң девискээринде ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринде ойнаашкынныг салыышкыннарның агар саннарының дараазында номерлеринге ойнап алышкыннар таварышкан:

Агар саң номери	шыгжамырның ортумак түңүнге хамааржыр ойнап алышкан хемчээлиниң хуузу	агар саннар номерлери	шыгжамырның ортумак түңүнге хамааржыр ойнап алышкан хемчээлиниң хуузу
А—24	чээрби беш	А—553	бежен
А—49	чээрби беш	А—570	чүс
А—101	чээрби беш	А—617	чээрби беш
А—157	чээрби беш	А—661	бежен
А—177	чээрби беш	А—697	чээрби беш
А—213	чээрби беш	А—759	чээрби беш
А—261	чээрби беш	А—779	чээрби беш
А—326	чээрби беш	А—829	чээрби беш
А—397	чээрби беш	А—876	чээрби беш
А—417	чүс	А—910	чээрби беш
А—453	чээрби беш	А—941	ийи чүс
А—505	чээрби беш	А—992	чээрби беш

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының албан черлеринде муңдан ажыг дугаарлыг агар саннар болгаш оларның дараазында шуушкак дугаарлыг агар саннар шупту ойнаашкыннарга таварышкан, чижээ, 10 24, 2024, 1316, 2316, 1759, 2759 болгаш оон-даа ындыг.

Комиссияның даргазы — улус депутаттарының Владикавказ хоорай Совединиң күүском даргазының оралакчызы **А. М. Сопоев.**

Комиссияның харыысалгалыг секретары **Л. Н. Афанасьева.**

СПОРТ

КҮШТҮГЛЕР ТИИЛЭЭН

Чөөн-Хемчик районнуң бирги чери дээш школачылар болгаш улуг улус аразынга болуп эрткен хостуг хүреш маргылдаазы доозулган. Ону БАЛКЭ райкому организастаан. Маргылдаага Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарның командалары киржиин, ниитизи-биле 100 ажыг спортчулар арга-мергежилин көргүзүп, бирги чер дээш нужун шенешкени солун болган.

Түңнелинде деңзи аайыбиле даразында мөгелер тус-тузунда шанналдыг черлерже кирип, өртектиг белектерниң хүндүлел бижиктерниң ээлери болганнар. Чадааның № 2 ортумак школазының доозукчулары — ийи алышкылар Байыр, Белек Куулар ужурунда 35, 37 килограммга хүрежир тургаш, 41 килограммга хүрежип, тиилелгеже чүткүлдүүн көргүскен. Алышкылар бирги, ийиги черни алган, үшкү черни Сүт-Хөлдүң төлээзи Марат Монгуш ээлээн.

45 килограммга хоорайның № 6 профессионал-техниктиг училищезиниң сургуулу Мерген Наважап бирги, Сүт-Хөлден Роман Ондар ийиги черни ээлеп, шанналга төлептиг болганнар.

Чадааның спорт школазының өөреникчизи Шолбан Куулар, райүлетпүр комбинадының ажылчыны Валентин Монгуш 1-ги, 2-ги черни алганнар. Олар 48 килограммга хүрешкен.

52 килограммга Барыын-Хемчиктиң мөгези Артур Ыдый-оол тиилээн. Сүт-Хөлден Манас Солун-оол ийиги, Барыын-Хемчиктен Отчугаш Күжүгет үшкү, а 57 килограммга Чадаанада уругларның спорт школазының тренери Мерген Монгуш бирги черже үнген. Ийигизинде — Чадаанадан Руслан Монгуш болган. Дараазында 62, 68, 74 килограмм мөгелер аразынга Сүт-Хөлдүң спортчулары Артем Монгуш, Валерий Ондар, Май-оол Ховалыг олар кымга-даа аштырбайн тиилээн.

Хостуг хүреш маргылдаазы доостуру-билек, 32 мөгениң хүрежи эгелээр турган. Мөгелериниң эвээш бижиткенин барымдаалааш, 24 мөгени салган. Орта өзүп орар аныяк мөге Сүт-Хөл чурттуг Семис-оол Ондар шуглуп, чемпион кожаа, өртектиг белек-биле шаңнаткан. Үжүүрүн ооң чаңгыс чер-чурттуу Хасан Ооржак алган. Үшкү черни Хөндергейниң хоочун мөгези Вячеслав Ондар ээлээн.

Маргылдааны районнуң спорт школазының тренерлери билдилиг удуртуп, шаңнал-мактал тыпсырынга үлүг-хуузун киириштирип, бир демниг ажылдаан.

БАЛКЭ Чөөн-Хемчик райкомунуң тургусканы «Тиилелгеже чүткүл», «Эң чараш аргаларны ажыглааны дээш» деп тускай шаңналдарга Чадааның өөреникчилери Руслан Монгуш, Артур Делгер-оол олар төлептиг болган. Эң ылаңгыя Руслан Монгушту чон мактаан. Чүге дизе ол бодунуң тренер башкызы, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери Мерген Монгушту каш удаа арыг октаар часкап. Аныяк мөгелер бо маргылдаага хөйү-биле киржип, дуржулганы шиңгээдип алганнар.

Виктор ХОВАЛЫГ.

КҮСКҮ АРЫГГА

Республиканың аныяк туристер станциязының планын ёзугаар спортчу арга-биле черниң үг-шиин тыварының талазы-биле школачылар аразынга республика маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа Кызыл хоорайның болгаш районнарның шилиндек он командалары киришкен.

Чүс хире аныяк спортчулар назы-хар аайы-биле дөрт бөлүкке чардынган хевиринге бирги чер дээш хууда болгаш команда аайы-биле база эстафетага күжүн шенешкеннер.

Маргылдааның бирги хүнү Бүгү-делегейниң туризм хүнү-биле дакпырлажы берген болгаш баштайгы старттар ол хүнге тураскааттынган. Сентябрь төнчүзүнде хоорайның дыштанылга паркынга селгүүстеп чораан улус холдарында карта биле компас тудуп алгаш, ыйай-бээр мандашкан оолдар болгаш уругларны көргеш, кайгап-даа турган боор. Ол дээрге черниң үг-шиин тыварынга хууда бирги чер дээш демисежип турган маргылдааның киржикчилери-дир.

Ол хевирге элээди оолдар аразынга Сукпак школазының өөреникчизи Гриша Володин бирги черни, Чадааның № 1 командазындан Леонид Хаван-оол биле Донгак Кудажы ийиги, үшкү черлерни ээлээннер.

Бичии оолдар бөлүүнге Кызылдың № 2 школазының өөреникчизи Куулар Арсен чемпионнаан. Ийиги, үшкү черлерде — Ондар Арат (Чадаана-1) биле Алексей Иргит (Таңды).

Элээди уруглар бөлүүнге Чадааның ийи дугаар командазының төлээзи Инга Санаа бирги черге төлептиг болган. Ийиги черни база ол-ла командадан Мира Сундуй ээлээн, үшкү черде Чаа-Хөл школазының өөреникчизи Долаана Манчалмаа болган.

Ийи дугаар хүнде хууда болгаш команда талазы-биле маргылдаа болган. Аңаа команда талазы-биле Чадааның ийи дугаар командазы тиилекчи болган. Ийиги черде — кызылчылар, үшкү черде — Чадааның бир дугаар командазы. Хууда бирги черлерни бөлүк аайы-биле Чечен Ховалыг (Чадаана-2), Юлия Бахтина (Кызыл), Ромеш Ондар (Чадаана-1), Арат Ондар (Чадаана-1) олар алганнар.

Үш дугаар хүнде команда аайы-биле үш үе-чадалыг эстафета маргылдаазы болган. Аңаа бирги черни Кызылдың база Чадааның бир дугаар командазы ээлээн.

Чер үг-шиин тыварының талазы-биле Чадааның ийи дугаар командазы чемпион болган.

Ийиги черде Кызылдың, үшкүзүнде — Чадааның № 1 командазы болган.

Сергей САЛЧАК.
Маргылдааның кол судьязы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Оигарлар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.50 Бут бөмбүү. «Бут бөмбүүнүң хааны» Пелениң 50 харлааны-биле холбаштыр бенефис маргылдаа. Италиядан дамчыдылга. 11.30 Уруглар шагы. 12.30 «Үе». 13.10—13.15 Коллаж. 15.20 Хөгжүм эртинези. С. Рахманинов. Концерт. 16.20 Хөглүг старттар. 17.05 «Мюнхаузенниң ужуралдары». Мульт-фильм. 1-4 сериялары. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 «Коммунизм соонда». Телефильм. Кыдыкы Соңгу чүктүң биче улустарының нарын айтырыглары. 19.20 Бут бөмбүү. Пелениң 50 харлааны-биле холбаштыр бенефис маргылдаа. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.45 «Эфирде хөгжүм». Шилиттинген чогаалдар. 22.15 Камера делегейже көрүп тур. «Орустар Парижте». 23.15 «TV-Пицца». Хөгжүмнүг хөглээшкинниг программа. 00.30—00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика 8.15 Эртем тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Арыгга аспас бис. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Ымыраа-ээзк чокта амыдырал болур бе. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Сентябрьда шөлээ» Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10 Мультфильм. 13.30 Надежда Чепрага ырлаар. 13.55—14.25 Ритмниг гимнастика. 17.00 «КОАПП». Мультфильм. 8-ки сериязы. 17.10 Чечен-Ингуш АССР-ниң Күртелерадиозу. Чечен-Ингуш АССР-ниң ТВ-зи. 18.10 Маргарита Федорова (фортепиано) ойнаар.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң солистери Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи В. Норбу биле З. Идам-Сүрүңнүң концерти. 19.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 Ритмниг гимнастика. 20.45 А. Блок дугайында. 21.15 П. И. Чайковский. Увертюра-фантазия «Ромео биле Джульетта». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10—00.25 «Сентябрьда шөлээ». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «КОАПП». Мультфильм. 9-ку сериязы. 19.10 «Лонго Май — үр чуртта». 20.00 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

НОЯБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Катала» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.10 (кинопанорама) 19.20 (кинопанорама) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Укрощение строптивого» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды» 9.20, 12.30, **«Дом с привидениями»** 10.40, **«Танцуй, танцуй!»** (2 сериялыг, Индия) 13.50, 20.00, **«Обреченный на одиночество»** 16.40, 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сувенир для прокурора» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Коршуны добычей не делятся» (2 сериялыг) 14.00, 16.35, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Посвященный» (2 сериялыг) 16.30, 19.20 шактарда.

Республиканың уран чүүл школазы ада-иелер хуралын салбырлар аайы-биле 1990 чылдың ноябрь 2-де эртенгиниң 11 шакта чыылдырар. **Школаның адрези: Ленин кудумчузу, бажың № 2.**

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның салбырларынга ажылдаар дараазында кадрларны чалап турар: кежүп чоруур механизаттынган колонналар начальниктеринге инженер-тудугжулар Барыын-Хемчикте Бии-Хемде, Таңдыда кежүп чоруур механизастаттынган колонналарның кол бухгалтеринге саң ажылдакчылары, ол ышкаш Шуурмактың болгаш Дерзиг-Аксының ыяш белеткээр черлеринге бухгалтерлер.

Каттыжыышкынның адрези: Кызыл хоорай, Московская кудумчу, бажың № 8, телефону 3-14-47.

Татьяна Анай-ооловна Хертектиң алынга 1986 чылдың июль 17-де Кызылдың кооператив техникумунуң тывыскан № 244538 диплом читкениниң барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Орус дылды төлевирлиг өөредир курстарга бижиткен эштер 1990 чылдың ноябрь 3-те 15 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээр кичээлдерге келирин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы чалап турар.

Кызылдың уран чүүл училищезинге 1990 чылдың ноябрь 12-де уран чурулганың төлевирлиг курстары ажылдап эгелээр. Айда өөредиишкин дээш төлевир 15 рубль. Кичээлдер бо чылдың ноябрь 12-де кежээкини 17 шакта Кызылдың Рихард Зорге кудумчузунда 151 дугаарлыг бажыңга эгелээр. Телефону 2-48-32.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34 98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39 15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ удуррукчулер — 2-27-41: ◆ чолуу келбейн бар гаяда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга ымазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг 521.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 2 пятница

№ 250 (14450)

1925 чылдан үндүрүлүп турар

Өртее 3 кап.

Хүннүң чугула айтырыы

АМЫДЫРАЛЧЫ, ЧОГААДЫКЧЫ, АЖЫЛ-ХЕРЕКЧИ ЁЗУ-БИЛЕ

Совет ниитилелдиң чаартылгалыг нарын байдалында, СЭКП политиктиг ажыл-чорудулгаже шилчээн үеде партияның составынга быжыг туруштуг коммунистерни кижизидери политиктиг өөредилгеден негеттинип турар. Чүге дээрге ниитилел хөгжүлдезинге партияның салдарының күжү коммунистерниң мировоззрениезинден болгаш эки мөзү-шынарындан хамааржыр.

Ниитилел амыдыралында хөй талалыг болуушкуннар, информацияның улуг агымы кижилерниң сонуургалын өскүткен. Ынчангаш политиктиг школаларга, семинарга, клубтарга, «төгерик столдарга», диспуттарга, дискуссияларга сагыш-сеткилин, бодалын үлежир, санал-онал солчур аргаларны тургузарын чедип алза эки.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин ёзугаар партия эге организациялары боттарының иштики ажыл-чорудулгазын, ооң иштинде политөөредилгени, кандыг янзылыг тургузарын боттары шиитпирлээр болгай.

Политиктиг өөредилгениң чаа системазы боду амыдыралдың демократчы шимчээшкиннеринге дүүштүр чаарттынып, өскерлип турар. Эртемниң чедиишкиннерин болгаш партияның политиказының өскерилгелерин бодунга ол сиңниктирген, утка-шынары-биле кижилерни хандыкшыдыптар хөй хевирлерлиг, чаа утка-шынарлыг болур ужурлуг.

Чаартынган политөөредилге системазы коммунистерниң боттарының аразында харылзаазын быжыглаарының, оларның партийжи туружун быжыктырарының болгаш күштерни каттыштырарының аргазы болур. Өөредилгениң мурнунда кижилерниң ниитилел-политиктиг идепкейин хандырарын, партияның политиказын сайзырадып, амыдыралга боттандырарын чедип алыр сорулга туруп турар. Ынчангаш политиктиг өөредилге — партия комитеттериниң, эге организацияларының чонуң калбак массалары-биле харылзажырының бир хевири.

Бистиң республиканың партия организацияларының ажылында өөредилгени чаа үениң негелдезинге дүүштүр чорударының эки дуржулгазы бар. Эрткен өөредилге чылында Ак-Туруг, Арыг-Үзүү, Торгалыг, Туранның № 1, Саглы, Баян-Кол школаларының, «Шагаан-Арыг коммунэнергонуң», Хайыраканда уруглар садының, «Тиилелге» совхозтуң сүт-бараан фермазының коллективтеринде, «Чаа орук», ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг, «Шекпээр» совхозтарда политиктиг өөредилге дыңнакчыларының сонуургалын, идепкейин бедиткенин чедип алган. Пропагандистер Ю. М. Некрасов, Ч. К. Куулар, В. К. Кара-Сал, Я. Я. Шагаа, В. Н. Коугляв, К. Д. Шалык, Т. С. Ли, С. С. Сакты-Сюрюн, Э. О. Саая, С. С. Саая олар болгаш өскелер-даа дилээшкинниг ажылдап турар.

РСФСР-ниң Компартиязынга Улуг-Хем райкомунуң чанынга сонгулдалар үезинде тургустунган политклуб, район солунунуң редакциязынга, сентелге-техниктиг бүдүрүлге черинге организастаттынган өөредилгелер политиктиг төптер болуп тургулаан.

СЭКП ТК-ның пленумунга чугаалашкан партияның национал политиказының чугула айтырыгларын өөренип тура, политиктиг школаларның, семинарларның, клубтарның дыңнакчылары чонуң аажы-чаңын, культуразын, национал чаңчылдарын билип ап, төөгүнүң билдинмес «арыннарын» ажыдып, таныжар аргалыг болганнар.

Политиктиг өөредилгениң дээштиин бедидер талазы-биле улуг сонуургалдыг, кызымаккай ажылды Каа-Хем районда «Кызыл тук» совхозта партбюро секретары А. Б. Кара-оол чорудуп турар. Бо совхозтуң төвүнде, библиотекада, уруглар садында ажылдап турар политшколалар тус черде дыңнакчыларның ажыл-агыйының, сонуургалының, билииниң деңнелиниң аайы-биле ажылдап турар.

РСФСР-ниң Компартиязының Бай-Тайга райкому политиктиг өөредилгениң айтырыгларын шиитпирлээринге партия организацияларының ролюн бедидеринче кичээнгей салып, бо айтырыгны партия хуралдарынга, райкомнуң бюрозунга тургузуп келген.

Кызыл, Эрзин, Тес-Хем районнарының, Ак-Довурак хоорайның партия организацияларында пропагандистерге, дыңнакчыларга, эге организация секретарьларынга методиктиг дуза чедирериниң эки дуржулгазы чедип алдынган. Политиктиг чырыдыышкын кабинеттери кичээлдерге темалар аайы-биле ажыглаар сүмелерни белеткеп берип турар.

Чаа өөредилге чылында ону канчаар организастаза экил, коммунистерниң сонуургалынга кандыг чугула темалар дүгжүрүл, кайыын өөредилге-методиктиг материалдарны тып алырыл, хөй санныг активчилерге бо үениң ниитилел амыдыралының айтырыгларынга хамаарыштыр кандыг дуза чедирип болурул дээн ышкаш айтырыгларга харыыны өй-шаанда чедирерин Эрзин, Барыын-Хемчик, Өвүр, Тес-Хем райкомнары чугулалап көрген. Бо районнарга эрткен семинарларга киришкеннер партияның политиктиг ажыл-чорудулгазынга, ниитилелдиң кризистиг нарын байдалынга, рынок экономиказынче канчаар шилчииринге, националдар аразынга харылзааларга хамаарыштыр хөй-ле айтырыгларны салып турган.

Ол чорук амгы үеде партияның теоретиктиг, идеологтуг, политиктиг база организакчы ажыл-чорудулгазынга чон чүгле сонуургалдыг эвес, харын-даа ону дүрген, чаа ёзу-биле боттандырарын негеп турарының херечизи. Бо херекти боттандырарын бүгү коммунистерниң киржилгези-биле чедип алыр апаар. Партия организацияларының ажылында эки дуржулганы тус черлерниң байдалынга таарыштыр улам сайзырадыры, ону чогаадыкчы байдалдыг көөрү-биле нады ам-даа бистиң ажылывысты бо хүннерниң негелделеринге, кижилерниң сонуургалынга дүүшпес, оларның мурнунда хүн бүрү тургустунуп турар айтырыгларга харыы бербес, оларның сагыш-сеткилин, угаан-медерелин байытпас, ёзу барымдаалаан өөредилге хевирлерин тургуспас ужурлуг бис.

Ынчангаш шыырак пропагандистерни шилииринче, таарымчалыг материалдыг баазаны тургузарынче кичээнгейни партия организацияларны салыр херек. Чүгле коммунистерниң хөй талалыг санал-оналынга даянып тургаш, оларның чогаадыкчы база организакчы киржилгези-бile өөредилгени үре-түңнелдиг тургузуп ап болур.

Чаа өөредилге чылында кол чүүл — СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин, аңаа хүлээп алган документилерни өөренири болуп турар. Гуманныг, демократтыг социализмниң алыс утказы, башкартынар рынок экономиказынче шилчиири, ниитилелди улам ынай демократчыдары, тускай дегиинаан социалистиг күрүнелерниң эвилелин тургузары, СЭКП-ниң чаартыры болгаш оон-даа өске айтырыглар.

Ниитилел-политиктиг ажыл-чорудулгага, улус депутаттарынга, идеология ажылының организакчыларынга тускай өөредилге курузун тургускан. Партияның XXVIII съездизиниң материалдарынга хамаарышкан курстарның темалары хоорайда болгаш райкомнарда бар. Кандыг курстарыл, оларга дузаламчы методиктиг материалдарны кайыын алырын солуннарга үнген сүмелерден, Политчырыдыышкын бажыңының № 4 методиктиг бюллетенинден шилип ап болур. Үстүнде айыткан курстарның темаларын-даа өөренип болур. Политиктиг өөредилгени кажан эгелээрин, кайы хире хуусаалыг үргүлчүлээрин партия организациялары тускай коллективтерниң ажыл, амыдыралынга дүүштүр шиитпирлээр чүве болганда, коммунистерниң херек кырынга сонуургалын болгаш эрге-ажыктарын барымдаалап тургузары чугула болуп турар.

Политиктиг өөредилгени чаа принципиалдыг туруштан көөрү дээрге, оон төвүнге коммунист, ооң арын-нүүрү, үзел бодалы турар ужурлуг. Бо чүүлдерни кичээнгейге ап тургаш, партия организациялары, ооң комитеттери политиктиг өөредилгениң амыдыралчы, чогаадыкчы, ажык-чарлыг хевирлерин тургузуп болур.

ШАҢДА АРЫГЛААШКЫН

ЧУРУКТА: Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң тараа шаңында дүжүргени бо чылдың дүжүдүн арыглап турары. Арыглакчыларның бирээзи Ооржак Аяна ында шалыпчыга санадып, үш муң ажыг тонна шыгжаар черже чүдүрүп чоруткан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«ЧҮСЧҮ-МАЛЧЫН ЗВЕНО» КЛУБ

Республиканың «Чүсчү-малчын звено» деп клубтуң кежигүннериниң семинары Кызылга дүүн уламчылаан. Ооң ажылынга баштайгы хүнде Тес-Хем, Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Тожу, Чөөн-Хемчик районнарының төлээлери киришкен.

Профэвилелдиң секретары, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. Т. Сотпа семинарны ажыткан. Клубтуң кежигүннери ол хүн рынок экономиказынче шилчииринин кол-кол айтырыгларын сайгарып чугаалашкан. Ол талазы-биле тайылбыр дыңнадыгларны республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы М. Ч. Сат, Тыва АССР-ниң Күрүнениң үндүрүг инспекциязының даргазының оралакчызы Э. Х. Мөңниг-оол, республиканың күрээтектер комитединиң даргазының оралакчызы М. А. Даргат олар кылганнар. ССРЭ-ниң Агробанкызының Тывада республика баштаар чериниң даргазы Т. В. Мурыгина, ССРЭ-ниң Тывада ажаалга банкызының килдис эргелекчизи Н. Тырышкина ол-ла айтырыгга хамаарыштыр өөредиглиг чүүлдерни клуб кежигүннеринге чугаалап, делгереңгей тайылбырны кылган.

Семинар ажылын бөгүн уламчылаар. «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннеринге чаа кижилер хүлээп алыр айтырыгны чугаалажыр болгаш дуржулга солчур.

(Бистиң корр.).

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозунда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде, профоблчөвүлелде болгаш РСФСР-ниң ЛКАЭ республика организациязында

БҮГҮ КҮШТҮ — МАЛ КЫШТАГЛААШКЫНЫНЧЕ

Мал ажылының продукциязын бүдүрериниң база садарының көвүдедир, малдың баш санын өстүрер болгаш кадагалалын хандырар талазы-биле 1990 чылдың тос айларында районнарның болгаш совхозтарының социалистиг чарыжының түңнелдерин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел болгаш РСФСР-ниң Ленинчи Коммунистиг аныктар эвилелиниң республика организациязы чугаалажып көрген.

Мал ажылының продукциязын күрүнеге садар планының күүседир, малдың баш санын өстүрер, ооң кадагалалын хандырар талазы-биле республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылчыларын 1990 чылдың тос айларында чамдык дээре түңнелдерин чедип алганын бо айтырыг талазы-биле хүлээп алган доктаалда демдеглээн.

1989 чылдың ол үези-биле деңнээрге, чуурга бүдүрери 20,6 хуу, ону садары — 20,3 хуу көвүдээн, садарының планы 110,8 хуу күүсеттинген. Күрүнеге 18,3 муң тонна эътти, 26,9 муң тонна сүттү, 1003 тонна арыг дүктү саткан. Мыйыстыг бода малдың, ооң иштинде инектерниң баш саны 1,0 хуу, хой болгаш өшкүнүң — 2,0 хуу, чылгы малдың — 2,8 хуу, куштуң — 1,3 хуу көвүдээн.

Мал ажылының продукциязын бүдүрер база садар, малдың баш санын өстүрер, кадагалалын хандырар талазы-биле чарышка эки түңнелдерни «Таңды сыны» совхозтуң болгаш «Кызыл» куш фабриказының ажыл-иштичилери чедип алган.

Оон-биле чергелештир райкүүскомнар, Тыва агроүлетпүр эвилели, районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннары болгаш совхозтар эътти, сүттү, дүктү бо чылдың тос айларында бүдүрер база күрүнеге садарының планныг даалгаларын күүсетпээн.

Эът садарын республикада ниитизи-биле 11,9 хуу, сүттү — 10,8 хуу, дүктү — 27,2 хуу эвээжеткен. Мал ажылының продукциязын бүдүрер планны чаңгыс-даа район, дүктү садарын Чөөн-Хемчиктен өске бүгү районнар, эът садарын — 9 районнар, 41 совхоз, сүттү — 10 районнар, 39 — ажыл-агыйлар күүсетпээн. Мал ажылының продукциязының чаңгыс-даа хевирин садар планны Бай-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Бии-Хем, Тожу, Каа-Хем, Эрзин районнар, 16 совхозтар күүседип шыдаваан.

1989 чылдаазы-биле деңнээрге, бир инекке онаашкан сүт саалдазы 201 кг, хой бүрүзүнден дүк кыргылдазы — 110 грамм эвээш болган. Хаван оолдарын алганы эрткен чылдаазындан 3,3 муң баш, анай болгаш хураган — 16,6 муң баш эвээжээн. Республикада ниитизи-биле хаваннарның баш саны 10 хуу кызырылган болгаш малдың бүгү чүзүн аайы-биле хорамчазы хөй болган. Ылангыя мыйыстыг бода малдың чидирииин Таңды, Каа-Хем, Бии-Хем, Тожу, Мөңгүн-Тайга, хой, өшкүнүң — Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик районнарга хөй болдурган.

Мал ажылының продукциязын бүдүрерин база садарын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер, кадагалалын хандырар талазы-биле социалистиг чарыштың негелделерин күүсетпээни-биле холбаштыр районнарга, а ол ышкаш барыын талакы зонаның совхозтарынга шаңналдыг черни тывыспас деп шиитпирлээн.

1990 чылдың тос айларында ажылдың түңнелдерин ёзугаар социалистиг чарыштың тиилекчилерин кылдыр дараазында ажыл-агыйларны санаан болгаш оларга РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң болгаш РСФСР-ниң ЛКАЭ республика организациязының шилчиир Кызыл туктарын 300 рубль-биле кады тывыскан шиитпирлээн:

Төп зонадан: 1989 чылдың тос айларында тургаанынга деңнээрге, бо чылдың тос айларында чуурга бүдүрерин 20,6 хуу көвүдеткен, садар планны 110,8 хуу күүсеткен, бир кушка онааштыр дагаа чуургазын алырын ортумаа-биле 6 чуурга, куштуң баш санын 1,3 хуу өстүрген **«КЫЗЫЛ» КУШ ФАБРИКАЗЫНЫҢ КОЛЛЕКТИВИНГЕ.**

Мурнуу талакы зонадан: күрүнеге эът садар планын 104,4 хуу, сүттү — 105,5 хуу, дүктү — 106,9 хуу күүсеткен болгаш 1989 чылдаазынга деңнээрге, 100 баш төрүүр малга онааштыр 4 бызааны, 5 баш анай, хураганны хөй алган **«ТАҢДЫ СЫНЫ» СОВХОЗТУҢ КОЛЛЕКТИВИНГЕ.**

Кыжкы байдалдарда ажылдаарынга белеткелдии хынамчалыг дүрген доозар, мал чемнерин немей дилеп тывар талазы-биле хемчеглерни алырын, мал кыштаглаашкынын эң-не эвээш хорамчалыг болгаш организастыг эрттирер, мал ажылының продукциязын бүдүрерин база күрүнеге садарын эвээжетпес, планнарны күүседир талазы-биле хемчеглерни алырын партияның райкомнарынга, улус депутаттарының районнар болгаш кодээ Советтериниң күүскомнарынга, Тыва агроүлетпүр эвилелинге, районнарның агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга, совхозтарның күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдеринге даасКан.

Чылыг сөстер

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕ

Мал ажылынга аныяк кижилер кээп ажылдай бээрге, ында багай чүве чок. Харын оларны деткиир, оларга дузалаар херек. Бо талазы-биле ажыл «Ак-Туруг» совхозта багай эвес. Аныяктар хамаарыштыр чаңгыс чижектен киирейн. Совхозта ажылга кызымак аныяк өг-бүле бар. Ол болза Олег Маадыр-оолдуң өг-бүлези-дир. Олар өшкү кадарып турар. Олег чайгы үеде Кара-Суг бажынга чайлаан.

Аныяктар ам Шолук-Ховуда кыштаанче көже берген. Алызындан ажылга ынак, кызымак кижи кыштаанда чурт-бажыңын, малының кажаазын баш удур септеп алган.

Бо чылын бо өг-бүле чүс өшкүден-не 90 анайны оичамезин камгалап алган. Өшкү бүрүзүнден-не 900 грамм дүктү кырган.

БОТТАРЫ-ЛА

Владимир Дарый биле Александр Чимисиниң өг-бүлелери бо кыжын төрүүр хойну хүлээп алгаш, кадарып кирипкеннер. В. Дарый мурнунда тулугга турган. Эрткен чылын ол арт кадарчызынга дузалакчылаан. Ажырбас-тыр деп түңнел үндүргеш, ам чаа кодааны хүлээп алган. Кадарчылар чуртталга бажыңнарын, кажаа-хораазы боттарының күжү-биле септеп, белеткеп алган. Ам кыштагла хонупкан.

Мал чемин дирекция доктаамал хандырар. Автомагазин кыштагга келгеш, бараанны хире-шаа-биле садыглап турар. А суг сөөртүр автомашинаның чолаачызы Базыр Эртине сугну доктаамал хандырып келген. Малчыннар акша-телевизорге аай хоомайзыныг олурар. Ийи өг-бүлениң ээлери кижи бүрүзүде айда 84-84 рубль алыр. Бо бүгү чүге ындыгыл дээрзин «Ак-Туруг» совхозтуң экономистери, бухгалтерия ажылдакчылары азы профком даргазы огудуг тайылбырлап бээр болза эки.

Кызыл-оол КОМБУ.

Улуг-Хем район.

ОЛАРНЫҢ ЧАМДЫКТАРЫ

«Чадаанаагроүлетпүртранс» бүдүрүлгезинде ниитизи-биле 100 хире чолаачы ажылдап турар. Ында хөй нацияның төлээлекчилери ажылдап турар. Олар боттарының мурнунда салдынган сорулгаларын чедиишкиниг күүседип келген. Чыл санында кызымак ажылдаан мурнакчылар ында хөй. Оларның чамдыктары болур: Седи-Базыр Моңгуш, Эрес-оол Ондар, Вячеслав Сат, Анатолий Моңгуш, Седен-оол Моңгуш, Чечек Сат, Александр Суворов, Леонид Хомушку. Олар план күүселдезин дээш бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаары дээш шудургу болуп, чарыш мурнакчыларынга чаңгыс эвес удаа ададып келгеннер.

Чолаачы Андрей Моңгуш бо бүдүрүлгеге ажылдаалап он чыл ажа берген. Андрей ажылга кызымак, машина техникага камныг кижи. Ол — бирги класстың чолаачызы. Бо чылдың эрткен айларында чүък сөөртүлгезиниң планын ол 1722,4 тонна чедирген, арыг орулга киирер планын 15165 рубльге күүсеткен. Ол чурагайлар планда көрдүнгениниден ыракта ажыг. Кузулуг «ЗИЛ» машинаның чолаачызы Валерий Дас-оол оон дудак чок ажылдап турар. Валерий Донгакович он алды чыл ажылдаан. Бо үениң иштинде ол чаңгыс-даа катап план күүсетпейн барбаан.

(БИСТИҢ КОРР).

Номчукчу айтырыгны тургузуп тур

КЫМ ДУЗАЛААРЫЛ?

Бистиң Кызыл районда Черби суур республика төвүнден 30 хире километр черде турар. Ол хиреде радиону барык дөрт чыл хире орта дыңнавадывыс. Депутаттарывыс сонгулда санында аазап-ла турар, ол хирезинде херек черле бүтпес-тир. Чалап кааш, Кызыл райкүүскомунуң даргазы А. Барковка чедеримге, кылдырар мен дээш аалаан. Ол хензээр сураг барган.

Депутаттарывыс-даа, удуртукчу даргаларывыс-даа биске дуза чедирбестээн. Ам каяа барза эки ирги? Кым дузалаарыл?

Роман ОЧУР-ООЛ.
Черби суур.

Социал айтырыг

ФЕРМА — ЧОРГААРАЛЫМ БЕ?

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү, өскээр чугаалаарга, кижиниң холунуң дыңзы ажылдаар чериниң ниити байдалындан улуу-биле хамааржыр. Чижээ, фермада чылыг, чырык, курганай аразында чаңг шайны-даа ижип алыр хепти уштуп, кеттинер, чунар өрээл турар, оон аңгыда кылып турар ажылының түңнелин чырыдып, чарлап турар болза, ынчан кижи долу күш-биле ажылдаар. Ынчангаш сөөлгү үеде социал айтырыглар ын кол черде апарганы таварылга эвес.

Ийе, ону-мону кылыр-дыр деп чугаа-ла хөй. Чогум түңнел кандыгыл? Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкому Барыын-Хемчиктиң сүт-бараан фермаларында социал айтырыгны канчаар шиитпирлеп турарын хынап көргеш, ону бодунуң президиумунуң хуралынга дыңнап чугаалашкан.

Барыын-Хемчикте 4 ферма бар. Ниитизи-биле байдал багай. «Хемчик» совхозта фермада инекке чаа кажааны тудуп турар. Ону доосканы соонда, улустуң ажылдаарынга таарымчалыг апаары чугаажок. Ынчалза-даа план ёзугаар ону бо чылын доозар аргазы чок. Эрги кажаалар үрелик, дээвиирлеры ында-мында кээп дүшкүлээн, ирээн. Ындыг байдалга ажылдаарга кандыгыл, бодап көрээлинер.

«Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая СБФ-зы мурнунда республикага сураглыг турду. Салбыр төвү суурлуг. Ында 24 урug турар садик бар. Эки-дир. Ынчалза-даа чурттакчылар хөй болганы-биле уруглары хөй, оочурда 10 хире челер манап турар. А үш хаялан өрү назылыг бичии уругларны садикке хүлээп албас, олар бажыңнарында олурары лаарлар. Ада-иелери ажылдаарда канчаазыл? Бажыңнарга эң ылангыя кыжын үеде бичии уруун кааглааш ажылдаарга, не кижиниң сагыжынга чүү кирерил, ажылдатынар бе?

Хары утда 16 кижи чемненир столовая бары эки. Ол ышкаш холумак бараан садар магазин база бар. Кызыл-бүлуңда телевизор, ойнаар чүүлдер бар. Оозун бодаарга, малчыннарга таарымчалыг чүүлдерни тургузар дээш дирекция чамдык ажылдарны кылып турар ышкажыл. Ынчалза-даа хеп солуур кедер өрээлдеринде дериг-херекселдер чедишпес, чунар херекселдер база ындыг.

«Шекпээр» совхозтуң Суг-Кажаа фермазы база сураглыг, 3-4 чыл бурунгаар ол ферма дыка эки деп тургаан. Ам байдал шуут сырлеп апарганың чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Кызыл-бүлүн дыштанылга өрээли, кожаа өрээл, тельвизор-даа үрелик, стол, сандай четче эвес. Чогум суурда бичии магазин бар. База-ла 24 бичии чаштарга садик бар. 16 кижи хары утда олурар столовая. Ынчалза-даа ында аъш-чемнии дээжи аңаа ногаа айнга кирбес.

Бижиктиг-Хая фермазынга уруглар садын тударын планнап турган. Ынчалза-даа ону тудар улус чок.

Бо үстүнде фактылардан алгаш көөрге, совхозтарның дирекциялары, профкомнар фермаларда малчыннарга таарымчалыг чүүлдерни тургузар дээш дыка кошкак ажылдап турар. Ол талазы-биле «ажылды кылганывыс ол» деп чугаалап турар хоочуннар бар. Малчыннарның чуртталга бажыңнары өй-шаанда септээр, одаар чүүлдү сөөртүп бээр, эртедузалажыр талазы-биле хемчеглер кошкак. Комплекстиг план херек боор турар. Оон башка социал айтырыг ында боду шиитпирлеттинмес бербес.

Күш-ажыл камгалалының база күш-ажыл хоойлужудулгазының айтырыгларының талазы-биле малчыннарга лекциялар, беседаларны чорударын улуу-биле негеттинип турар. Чүге дизе шөлээ болгаш ажыл телевизорнуң эң ылангыя меселе телевизорлер дугайында айтырыглар бо-ла тургустунуп келир.

Профэвилел райкому фермаларның социал айтырыгларының талазы-биле совхозтар директорларының база профкомнарының илеткелдерин дыңнап турар болза эки. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Барыын-Хемчик районунуң сүт-бараан фермаларында социал айтырыгларны чедир шиитпирлевейн турарының кол-ла чылдагааны болза, чаңгыс аай план чок.

Амгы үеде политиканың төвүнде кижи туруп турар. Кижи фактору деп сөстүң тыптыр кежээн таварылга эвес. Ынчангаш районнуң сүт-бараан фермаларында социал айтырыгларны чорууру профэвилел обкомунуң президиумунга чугаалашканы ажылга улуг дузалыг болур ужурлуг.

Далар-оол ОЮН,
Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары.

БАДЫТКАЛ

Аныяк коммунист Вячеслав Хертек — «Ишкин» совхозтуң мурнакчы тракторнистериниң бирээзи. Ол планныг даалгаларын доктаамал ажыр күүседип, техникага камныг, ажылынга харысалгалыын көргүзүп келген.

Бо чылын В. Хертек мал чемин белеткээринге шалыпчы киришкен. Чаңгыс чер-чурттуглары — кызыл-тайгажылар ону кодээ Советтиң улус депутатынга сонгаан. Ол дээрге аныяк кижиниң мөзүлүүнүң бадыткалы-дыр.

Карыма ТҮЛҮШ.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ЖУРНАЛИСТ—ПАРТИЯ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА

Журналист Таан-оол Хертек бистиң редакцийда ажылдап турары килдизиниң айтырыгларының аайы-биле республиканың партия организациязының, ооң коммунистериниң ажыл-чорудулгазын солун арыннарынга каш чыл улаштыр доктаамал чырыдып келген. Хоочун солун ажылдакчызының ол айтырыгга арга-дуржулгазы байлак. Ооң бадыткалы — Тываның ном үндүрер чери журналистиң «Дилээшкиннерниң оруунда» деп эгелиг номун парлап, чырыкче үндүргени.

Чамдык партия райкомнарының, парткомнарының, партия эге организацияларының ажылының дуржулгазын, эде тургустунуушкунуң херээнге оларның киржилгезиниң дугайын ында бижип турар. Ооң-биле кады партия эге организацияларының секретарьларының ажылының дуржулгазы-биле база таныжып болур. Партия организацияларының ажылынга херек кырында бадыткатгынып шиңгээттинген чүүлдер, арга-дуржулга херек деп чүве билдингир. Ынчангаш партия ажылдакчыларынга журналистиң ному ажыктыг, өөредиглиг болуру чугаажок.

Ооң тиражы — 2 муң экземпляр. Тываның ном үндүрер чериниң политиктиг литература талазы-биле улуг редакторы А. Д. Сат ону редакторлаан.

БӨГҮН

300 ТОННА НЕМЕШКЕН

Ниитиниң малынга четчир санныг, шынарлыг мал чемнерин белеткеп алырынче Өвүр районда «Коммунизмче орук» совхозтуң Мерген Моңгушка удурткан мал чеми белеткээр механизастаттынган бригаданың кежигүннери кичээңгейни чыл бүрүде салып келген.

Олар чүгле мал чемнерин белеткеп каар эвес, ону фермага, малчыннарның коданнарынга сөөртүп чедирер хүлээлгелиг. Хүлээнгени — күштүг деп чоң чугаалаар болгай. Ынчангаш бригаданың ишчилери даашкан ажыл-херектерин ак сеткилдиг күүседип келгеннер.

Бо чылын оларга 1500 тонна сигенни Ак-Чыраадан кезер ... берген турган, ону 200 тоннага ажыр боттандырган. Бригадада он ийи кижи ажылдап турар. Олар мал чеминиң белеткелинге шалыпчы ажылдааны дээш 975 рубль-биле шаңнаткан.

Тура-соруктуг ажыл-ишчилер Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылының байырлалынга чедир 300 тонна сигенни белеткээр немелде хүлээлгени алгаш, ону хуусаа бетинде күүсеткен.

ДААРТА

ОНУ КӨРЕ БЭЭР

Даарта ТДЛТЭШИ-ниң хуралдаар залынга Тываның чаа тургустунар чогаалчылар эвилелиниң тургузукчу хуралы болур.

Ооң ажылынга республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан 100 ажыг делегат киржип, тыва литератураның моон соңгааргы хөгжүлдезиниң оруун, салым-чолун сайгарып, чаа тургустунар деп турар Чогаалчылар эвилелиниң уставының, программазының төлевилелдерин бүгү талалыг чугаалажып көөр.

«Тываның чогаалчылар эвилели 1944 чылга чедир турган, кажан Тыва Арат Республика ССРЭ-ге каттышканда ол дүшкен болгаш ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң бир адыры апарган.

Бис ону катап тургузарындан аңгыда, тыва литератураны делегей деңнелинге чедир хөгжүдер, ооң аттарын бедидер сорулганы салып турар бис. Ооң аңгыда бир эвес ындыг эвилелди тургузуп алыывысса, эвилелдиң кежигүннериниң одуруунга чаа кижилер немежир, чаа-чаа бодалдар, идеялар, көрүштер-биле байлакшып бис. Чогаалчылар эвилелин бот-акшаландырыышкынныг байдалче киирериниң дугайында бодалдарны база-ла программага киирген бис. Ынчангаш шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй»— деп, 5 кижи составтыг организастыг комитеттиң кежигүнү Игорь Иргит чугаалап турар.

Чаа чүүлдер чигзиниишкиннерни-даа, идегээшкиннерни-даа хары угла оттурар болгай. Ооң чүү үнерин амыдырал бодунда көргүзүптер. Ону көре бээр бис.

Авторларның тырттырган фото-чуруктары

ШАҢНАЛЫ—МОСКВАЖЕ ПУТЕВКА

«Кызыл-Даг» совхозтуң малчыны Багай-оол Хертекович Мижит-Доржу ниитиниң малын 29 чыл дургузунда кадарып, чыл санында эки түңнелдерни чедип ап келген. Бо чылын ол бодунга быжыглааны сергелерни чаңгыс-даа хоратпайн, менди камгалап алган, бирээзинге онаашпыр ортумаа-биле 1780 грамм дүктү кырган. Ол дээрге районда эң дээре көргүзүг болган.

Б. Мижит-Доржу кончуг шыдамык кижи. Ог-бүлезиниң херээжен ээзи чок апарза-даа, өскүс хөй уругларын өөредилгеге, ажыл-ишке ынак, топтуг-томаанныг, эптиг-ээлдек кижилер кылдыр кижизидип келгенин чоңу мактап чугаалажыр.

Кыш — малчынга шыңгыы шылгалда. Бо чылын ол уруг-дарыы-биле эмеглежип тургаш, 22 тонна көк-суланы, 12 тонна сигенни кезип, сараатап алган. Кыштаа — Бай-Тайга сыннарының мурнуу талазында Сарыг-Хаяда. Кажаа-хоразын өй-шаанда белеткээн. Курган өдекти бөлүп алган. Коданында 390 сергелиг. Олары семис, шырак.

Кежээниң мурнунда хүндү дээр бис. Могат-шылаг чок малчынын совхозу бедик-биле үнелээш, аңаа шаңнал кылдыр ССРЭ-ниң Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинче баар путевка-биле шаңнаан. Бай-Тайганың кадарчызы Москваже чорупкан.

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Б. Х. Мижит-Доржу.

30 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

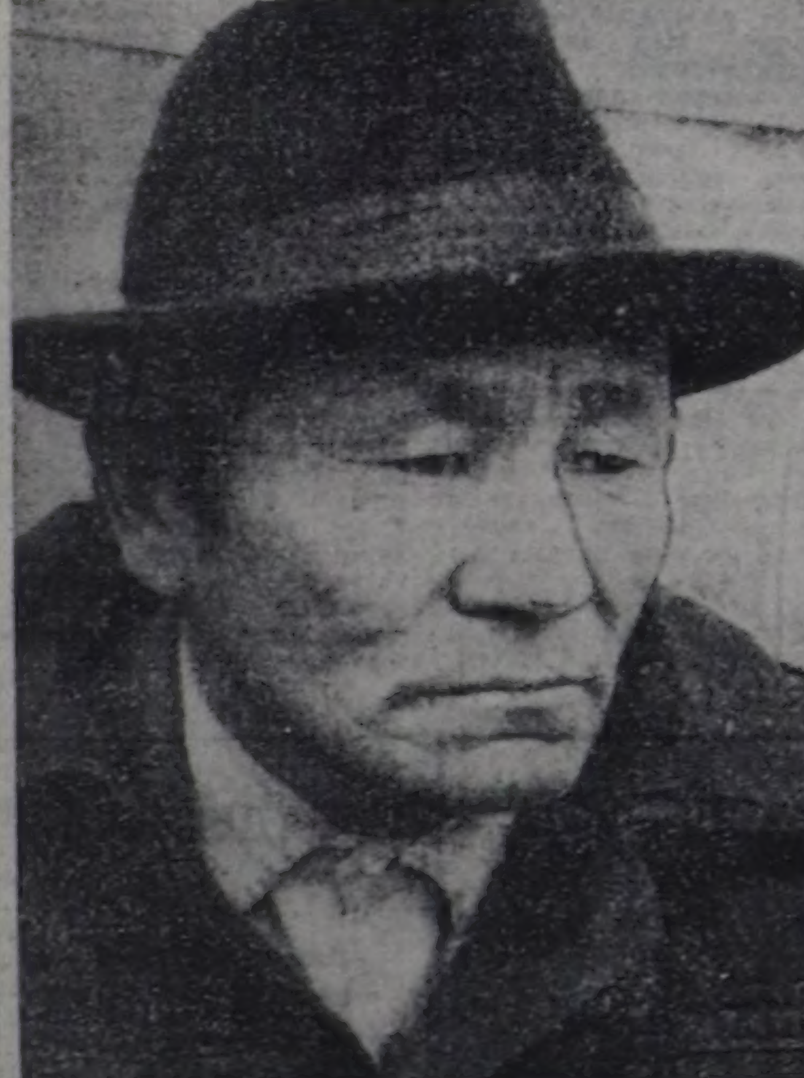

«Мөген-Бүрен» совхозта Калбак Салчакович Комбуның руль долгап келген стажы ындыг. 30 чыл мурнунда чолаачылар курузун доскан аныяк эр «Малчын» колхозтуң салбыры — Мөген-Бүренге чолаачылап келгеш, ол-ла хевээр ында ажылдап турар.

Мөңгүн-Тайганың оруун кандыг дээр боор, берге-ле. Мынча чылдың дургузунда ол кандыг бергелерге таварышпады дээр.

К. Комбу—ам бирги класстың чолаачызы. Озал-ондакка-даа таваржып көрбээн. Машина-техниказынга дыка камныг. Амгы үеде ол ГАЗ-53 маркалыг бензин сөөртүр автомашинаны чолаачылап турар. Кол-ла оруу — Чаа-Чалаадан, Абазадан кывар-чаар материалдар сөөртүр. Совхозта ону чааскаан харыылап турар.

Бо чылын ол 985 килограмм бензинни камнап алган. Чүък сөөртүр талазы-биле планын үргүлчү ажыр күүседип келген. Мөген-Бүренчилер бо чолаачызынга ынаныр.

Иргит УСПУН-ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: Калбак Салчакович Комбу.

Мурнакчы дуржулга: «Күш-ажылдың хостуу» совхозта

АМДЫЫЗЫНДА 54.492 РУБЛЬ АРЫГ ОРУЛГА

РЕДАКЦИЯДАН. 1990 чылда республиканың чер ажылдакчыларының ижиниң төнчү түңнели үнгелек. Амдыызында бисте кээп турар медээлерден алырга, картофель талазы-биле «Хемчик», «Алдан-Маадыр», С. Тока аттыг база «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарда арендалыг звенолар эки түңнелдерни чедип алган. Алдан-маадыржыларның дуржулгазының дугайында «Шын» солунга чоокта чаа допчулап бижээн бис. Ам бо удаада «Күш-ажылдың хостуу» совхозта картофельчилерниң дуржулгазын көрээл.

Таңды-Уула сынының эдээнде чаттылган ол ажыл-агыйның девискээри үнүш-бойдус, хөрзүн талазы-биле байлак, чараш-даа. Күскээр арга-арыг. алдын-сарыг, чиңгир-кызыл, кара-ногаан өңнер-биле «чалээштелир». Тараа, сиген, картофель, ногаа ажааган ажыл-ишчилерни эргип кезип чорууруга база солун, хөглүг. Ажылгыр, бедүүн кижилер ында чурттап, ажылдап турар. Оларның бирээзин Иргек Кара-оолович Талар-оол дээр.

Оңгу классты дооскаш, ол механизаторнуң олут орбас, чымыштыг мергежилин шилип алган. Кырган ада-иезиниң мал азырап, тараа тарып чорааны Хетпе шөлүнге дазылдамыры-биле ол түдүш апарган дизе хөөрелиг эвес. Чүге дизе ооң ачазы бо-ла Торгалыг эмчелгезинге ажылдап, аарыг кижилерни эмнеп чораан. Авазы Лена Кыргысовна амдыгаа чедир совхозта ажылдап, ниитиниң херээнге биче эвес үлүг-хуузун демнештирген. Дукмазы Зина —сүт-бараан фермазында мурнакчы саанчыларының бирээзи.

Иргек Кара-оол механизаторлап келген үезинде ие-черни канчаар ажыглаарыл, ооң хайыразын чүнүң ачызы-биле бедидерил деп чүүлдү үргүлчү бодап келген. Боду баш миннир кезек шөлден ап алгаш, ону ажыглап, тараа, сиген азы картофельден-даа тарып, чериң күжүн көрүп көрзе деп бодал төрүттүнген. Ынчангаш чамдык эш-өөрү-биле дугуруушкаш, эрткен чазын дирекцияга кээп, кол агроном В. Лобаченко-биле сүмелешкен:

— Виктор Фомич, бистиң Торгалыгга чүгле картофель эвес, а яблоктар безин өзүп болуруң боттарыңар безин чугаалдаан ийик силер чоп?...

Кол агроном механизаторнуң аренда-биле ажылдаар, картофель өстүрер дээн күзелин деткип, аңаа дузалашкан. Экономистерге баргаш, керээни-даа кады тургузуп чарган, ат салган.

Мурнунда меле тарып турган куруккан черни май айның ортаа үезинде баштай суггаргаш, оон аңдарып киирипкен. Звено удуртукчузунуң өөрү-даа соруктуг эрлер. Ажылдаар, боттарынга бүзүрелдиг.

—Черниң суксун-суггадынче, чайгы ажаалдаже-ле сагыш салып көрүңер, оолдар. Барык-ла кур чер ышкажыл— деп, бир катап оларга дагдыныкчы суггатчы Казак Чамзырынович Натпит-оол келгеш, өөрүнүң ажылдап турарын мактап деткээн. Эки сөс эм болгай. Дуржулгалыг ирейниң сөзүн дыңнап, звено ынчан черни каш удаа үлдүреткен. Чок, чемишчидилге аймаа чашпадиңар, Көөр-дүр деп шиитпирлээннер. Үрезинни база-ла баш удур белеткээш, үезинде тарып олуртканнар. Черни кижиге быжыглаар... Бо сөстер кажан тыптып келдик. Алыс түңнелди боттары черле көөр-дүр деп шиитпирлээннер. Айтыышкын чокка. Агротехниканың негелделерин-не барымдаалаар. Оолдарны ынчалыңармынчалыңар деп кым-даа оларның ажылынга киржип, айтыышкын бербээн. Агроном оларның черин, ажылын хайгаарап турган болбайн аан.

Звено үрезинни тарып олуртпан соонда черни аажок-ла хайгаараан. Арыглаан. Ийи дугаарында суггарган. Июнь-июль айларда дээрден дамды-даа дүшпээн. Ынчангаш суггат дээш-ле арык-буга аштап, күштүг салган. Торгалыг хемниң суу сыскак кара суг апарган. Механизаторлар амна девидеп эгелээн. Иргек Тадар-оол контораже барган:

— Оода бир хүн-даа иштинде суглап берип көрүңер. Картошкавыс ат болду—деп, ол директорга, специалистерге ээрешкен.

— Чок сугну кайыын алырыл. Тарымал сигенивис безин бергедеп тур ышкажыл— деп, агроном Виктор Фомич мындыг болган.

Сиген күзүн-даа болза үнүп кээр, а картофель ындыг эвес. Иргек Кара-оолович салдынар-даа эвес болган. Ам канчаар. Иргектиң звенозунга чүгле дүне сугну бээр кылдыр шиитпирлээн. Ол дугайында өөрү Борис Алдайга, Александр Чигаранга, Олег Кыргыска, Сырат-оол Түлүшке дыңнадырга, олары мыттаашпааннар. Ажылдап кирипкен. Дүне-даа болза канчаар. Керээ бар. Түңнелди көөр-дүр дээн боттарының салган сорук кончуг. Картофель сывы чечектели бергенде, экизи көрген, чаашкыннаң берген. Дөстериниң довураан улгаттырып, чашпан, сигенни арыглап кирипкен.

Үнүүргее күш халас барбас. Торгалыгның довураа база кара. Күскээр сып-даа дерлин. Харын «сыва чаагай болбазын мооңустун» деп, звенонуң кежигүннери эрай сестип-даа турганнар. Чок, ындыг эвес, дазылын камныг казып көөрге, дүжүт черле хоомай эвес хевирлиг.

Күс чоокшулаан тудум, дүжүттү канчап ажаап алырыл деп айтырыг тургустунуп келген. Тайга-сын эдээ черге соок мурнай дүжер.

Директор П. Т. Натпит-оол звенонуң кежигүннериниң ажылынга дузалажыр, картофель ажаар комбайнны бээр болуп аазаан. Ол аразында школа коллективи-биле база дугуржуп каапканнар. Бо бүгү дээш төлээр алаары билдингир. Ынчалза-даа дүжүт эки, чарыгдалды ол дуглаптар деп чүүлдү билип турганнар.

Бергелер турган. Эгезинде чаъс чагбас бүрүгга, чамдыкта кежигүннериниң ... бүзүрелин оскунуп, каапкаш чорупп-даа турганнар. Ынчалза-даа соруктугларның холу салдынмаан. Чаъс чок-даа болза, дүжүттү суггарар, сугкужу-биле-ле алыр, өстүрерин шиитпирлээннер. Картофель дээрге база-ла улуг ажыл негээр үнүш. Ол чашпан эвес-ле болгай. Ынчангаш черин болбаазырадып, бок үнүштерни арыглап аштап, довураан улгаттырып, шуут-ла дыш чокка ажылдааннар.

Ам түңнел илдеш. Үжен гектар шөлдүң бир гектарындан ортумаа-биле 200 ажыг центнер дүжүттү алган. Ниитизи-биле 678 тонна 660 килограмм болган. Ооң 570 гектарны күрүнеге саткан. Оттээ 168 муң 290 рубль болган. А частап бээр чарыгдалы 113798 рубль. Мынчап кээрге амдыызында орулгазы 54 492 рубль болган.

Херек үрезинни уруп алган. Звено удуртукчузу бажының чанында өөрү-биле 150 тонна үрезин кирер шыгжамырны база казып алган. Келир чылда дүжүттүң магадылалы ол.

Бис мында ол коллективтиң ажылының баштайгы түңнелдериниң дугайын бижидивис. Картофельдиң шынары тергиин эки. Улуг. А кол-ла чүве—ол арыг, кандыг-даа ындыг холумак чок. Чүге дизе чемишчидилге ажыглаваан. Торгалыгга чемишчидилге ажыглавайн турган безин картофельден чаагай дүжүттү ап болурун бо звенонуң дуржулгазы бадыткаан.

Келир чылын совхозту бо кереэлиг звенозунга ... 50 гектар чедир улгаттырып бээр. Ооң аңгыда боттарын машина-техникалыг аазаан. Ол дээрге ... үндезини-дир.

Ажылдаар-ла болза үүле бүдер. Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң бо дуржулгазын хандыр өөренип, харын оон удуртукчузун база кол агрономнуң-даа боттарынга чалап алгаш, оларның тайылбырын дыңнаар, өөренип болза эки боор ийин. Кыш дээрге өөредилге үези-ле болгай. Барып-барып боттарынга тыптып келген мындыг дуржулганы салбас ужурлуг. Кожаларны өөренип, ажыглазын.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Улуг-Хем район.

АМДАННЫГ ХЛЕБ. ЧАЖЫДЫ

Туранның хлеб заводу хоорайның үстүү талазында, Саян ажыр шөйүлген орук кежилдир озалааш черде турар. Даштындан көөрге, делгем, бедик херим иштинде чугайлаа каан чангыс каът, ак бажың харында-даа онзаланып көстүр. Олче чоокшулаан тудум, быжырган чаагай хлеб чыды улам тода илерел келир.

Элээн каш чылдар бурунгаар эрги төлевилел ёзугаар тудуп каан заводтуң девискээринче кирип келдивис. Директорнуң эге-дужаалын чоокта чаа хүлээп алган Иван Степанович Мамышевтиң дүъшке чедир келбезин дыңнаттылар. Администрацияның удуртулгазы-биле кышка удур белеткелдерниң кидин түлүк чорупп турары ажылчыннарның чугаазындан билдинип турду. Кирип келгенивис кызаа коридорнуң шалазын будуурунга белеткеп каан. Ооң кырынга шеверлел ажылдарының үезинде хоюдуг дүшкен черлерни аштап арыглап, сүвүрүп турганы илдеш. Сандан үнүп турар дериг-херекселдерни, хлеб быжырар суугуларының чамдызын септеп турар.

Хлеб быжырыкчыларының амыдырал, ажыл-херээ-биле ында профком даргазы Галина Игнатьевна Попеляева таныштыра-дыр:

— Коллективте 36 кижи ажылдап турар. Хлебти үш ээлчег-биле быжырып, үзүктелиишкин болдурбайн келген. Ынчалза-даа үрелиишкиннер бо-ла таваржыр-дыр. Хлеб быжырар улуг суугу септелгеге туруп алган. Ол суугунуң от салыр черин септээр, ону кыш-кы үеде туруушкун чок ажылдаар кылдыр, ажыглаар арга чок апарган чүүлдерни солуп; каннаар-дүнзаалаар ажылдар ла хөй. Далганны хоюдар, чувудеринде хол-биле кылыр ажылдар колдаан. Хоюдуга турнуккан чиг далганны хлеб быжырар демир тавактарга салгаш, суугу иштинге быжырарынга белеткээрде хол-биле тудуп салыр. Хлеб быжырарының технологиязы чедир механизастаттынмаанындан аңгыда, чылдан чылче дериг-херекселдер эгижирел үрелип турары дүвүреңниг болбас аргажок.

Ажылчыннарның чуртаар оран-савазы чедишпес. Кол бухгалтер ам-даа бажың албаан хевээр. Хлеб заводунда ажылчыннарның удуртулгазы садикке тургузары безге айтырыгларының бирээзи болуп артышаан. Администрация, профкомнуң талазындан негелделиглерни өй-шаанда киирип келген. Ол хирезинде-ле саликте урулар тургузар чер чок.

Галина Игнатьевна бистерге ак халаттар кедиргеш, эртеңги ээлчегни хүлээп алган ажылчыннарга эдертип чедире берди. Делгем өрээлде каш-ла кижи көстүр. Ак-ак халат кеткен кижилер—хлеб быжырыкчылары, куу-куу халаттыглары — аштакчылар дээрзин үдекчивис тайылбырлады.

Ол хүнгү ээлчегниң ажылын хоочун хлеб быжырыкчызы Мария Александровна Лигачева хүлээп алган болду. Ээлчег башкарыкчызы мастерниң хүлээлгези ындыг-ла амыр эвес. Ажылдың бүгү технологиязын чангыс-даа хажыдыышкын чокка шын сагып, карак кызыл иженгениниң соонда чаагай, ак тараа далганы амданныг хлеб болуп хүүла бээр. Далганны чувудер-даа, хөөдер-даа, быжырар-даа кижи хамаарышкаа участогунга харысалгалыг болуруп Мария Александровна хүүдя үлегери-биле көргүзүп келген.

— Аажок-ла ажылгыр угбай-дыр — деп, Аяна Седен мастерниң дугайында бар-ла шынын сөглей-дир. — Маңаа чоокта чаа ажылдап кирген мен. Кады ажылдап турарым оорус, тыва ийи үтбаларымның хүн бүрү дузазы-биле хлеб быжырып өөренип алганымга өөрүүр-дүр мен. Менээ чамдыкта чеже-даа берге болза, улуглараның мени чагып сургаан мерген, чылыг сөстери хөй-аът киирип, чалгыннаптар, каш дакпыр күжениишкинниг иженирин күзей бээр мен.

Ээлчегге эндерик ажылчын-даа хөзүлбес. Ол хүнүн хлебни чүгле үш кижи быжырып четтигип турарын мастер биске бүзүретти. Олар үжелээ 12 шак дургузунда ийи муң хлебти ээлчег санынга быжырып турар. Бир эвес септелгеге турар улуг суугуга быжырар болза, бүдүрген хлебтиң саны оон-даа хөй болур ийик.

Хлеб заводунга үр чыл дургузунда күш-ажылдың өөрүшкүзүм-даа, чымыштыг үүле-херектиң кадыг, бергезин-даа көрүп, эрткен Ирина Васильевна Доожу аныяк ажылчын Аяна Седенге вога-сүме кадып турар, уржражып таныштывыс. Олар кайызы-даа суугуда быжырып турар хлебтерин үзүк-соксаал чокка ыйай-бээр чылдырган, ол-бо шимчеткен, аңдара-дүңдере октагылаан, быжа бергилээниң эскеп турлар.

— Ээлчег бүрүзүнүң быжырган хлеви эки шынарлыг болуп турары-биле эргижирээн заводтуң дериг-херекселдерин ле четпестер хөйнүң карангга эскерттиниейн турар — деп, Г. И. Попеляева түңнел үндүр-дү. — Александра Афанасьевна Бражниковның-даа ээлчээнге кээр болзуңарза, дааңдыгаан херээн ак сеткилдиг күүседир, сөглээн сөзүн тудуп шыдаар улус.

Галина Попеляева боду баштай хлеб быжырып тургаш, ам булочка кылыглары бүдүрер цехте он чыл хире ажылдаан Мария Новикова-биле кады улуг нормазын үргүлчү ажыр турар. Амдыызында булочка быжырар суугуну септеп турар ужурунда кондитер кылыглар цегинде хүнде үш чүс килограмм чедир далгандан кылган аъш-чемни болбаазырадып, бүдүрүп үндүрүп турар. Склад эргелекчизи Караш Моңгуш, одакчы Анатолий Лигачев ышкаш бүдүрүлгениң хоочуннары хлеб заводунуң аттарын ак сеткилдиг ажыл-херээ-биле көдүрүп келгеннер. База ол ышкаш кладовщик Өлчеймаа Маады бүдүрген продукцияны магазиннерже, совхозтар тептеринче үндүрүп берип, үнген-кирген чоңга ээлен-ээлдек чорук-биле хүндүткелди чаалап алган.

Туранның хлеб заводу районда улуг бүдүрүлгелерниң бирээзи. Планныг сорулгаларын күүседир, продукцияның шынарын улам экижидер талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар эвээш эвес. Оңу коллективниң бодунуң күжү-биле бүрүн харыылай албас. Ынчангаш район база республиканың-даа чогуур организацияларының киржилгези херек. Бо материал ук айтырыгларны шиитпирлээринге дуза болур боор деп идегелдивис.

Данзы САЛЧАК.

Туранның хлеб заводунда

Баштайгы чагаа

ХҮНДҮЛЭЭР МЕН

Мен мурнунда солунга материал-даа бижип чорбаан мен. Бир эвес бо чүүл солунга үнүп кээр чүве болза, ооң гонорарын «Сылдысчыгаш» солунуң агар санынче шилчидерин диледим.

Чоокта чаа «Шын» солунда «Кенин дээрге бала уруу-дур» деп эгелиг материалды номчааш, бодумнуң амыдыралымны сактып, бодап ордум. Мээң өөм ээзи 1972 чылда хенертен чок апарган. Ол хүнден эгелээш, кичүүм-биле пелээн бот-боттарывысты мурнунааадындан-даа артык деткижип, карактажып чоруур бис.

Кунчуумга хире-шаам-биле дузалажырын кызып чораан мен. Ол база-ла мени дээш, арткан үш оолдары дээш кезээде сагыш човап, арга-сүмезин берип чоруур эриг баарлыг не.

Оон-даа аңгы уругларым, мен база мээң аалтолум шуптувус эриг баарлыг. угааныг кырганывысты дыңнап, хүндүлеп чоруур бис. Ажыглажуумнуң-даа девге үлежип, чагып-сурган чоруур кунчуумга ам-даа өөрүп, бүзүреп, хүндүлеп чоруур мен.

Ол ам 82 харлыг. Аныяанда Моолдан маңаа чедип кээп, амыдырал-чуртталгазын туда берген.

Ооң өстүрүп каан ажы-төлү төлептиг кижилер боор ажылдап, чонунга бараан боор чорууплар. Улуг оглу Натсак Доржу — школада директор, уруглары Рая, Роза—музыка школазында башкылар. Олар база-ла мээң чоок төрээннерим, эргим дуңмаларым. Ынчангаш бистиң эп-найыралдыг эдержип, деткижип чорууру кылдып чагып-сурган чоруур кырган ававыска ам-даа узун назы кузалдап, кап калык чурттаарын күзээр-дир мен.

Мен оон эргим уругларыы-биле демей уруу мен. Ол мээң авам деп улуг чоргаарал-биле бодап чоруур мен.

Мария НАТСАК.
Эрзин район.

Чагаа парлаттынмаза-даа

АЛЫС ШЫННЫ БИЖИИР

Баян-Колдан бистиң бижикчивис К. Д. Назытының «Х Улуг хурал» совхозтуң ажыл-чорудулгазында база суурда корум-чурум камгалалында четпестер дугайында шүгүмчүледиг 3 чагаазы келген. Ында айыткан фактыларны хынап, четпестерни чайладыры-биле оларны совхозтуң дирекциязынче, кодээ Советче чоруткан бис. Оларга кодээ Совет даргазы Д. А. Хопээниктиң ат салганы дараазында харыы келген.

Силерниң бисче хемчег алыры-биле чоруткаңар Кара-оол Назытының бижээн 3 чагааның хоолгаларын алдывыс.

Оларның-биле кончуг кичээнгейлиг таныжып көрген бис, фактыларның чамдызы шынныг, артканнары мееге боор турар. Бижикчиниң материалы-биле таныжып олурарга, бүгү-ле чүүлдерге даргалар буруулуг боор турары канчап-даа таарышпас.

«Х Улуг хурал» совхозтуң Булуң-Бажында Кулиев деп хамааты совхозтуң дирекциязы-биле керээ чарып алган ажылдап турар. Бригадада орус, тыва национальдыг улустар кады ажылдап, черни совхоздан хөлезилеп алган, тараа, картофель, хөй чылдыг сигенни тарып турар.

Улуска картофель, тараа аймаан самогонга орнап, садып турганын билбес бис, а сигенни бистерниң чепшээрели чокка 2 катап садар деп турда, туттанывыс шынныг.

Складтардан читкен, оорлаан чүүлдерни кымнар оорлааның тодараткаш, амгы үеде истелге органнарында оларның херээн сайгарары-биле берген. Склад эргелекчилери складтардан аъш-чем, идик-хеп аймаан бажыңнарынче дажыглап турар деп чүүл бижээни үндезин чок.

Участок төлээзи кандыг-даа хемчег албас деп турары бо бижикчиниң участок төлээзинге удур туружуп илередип турар. Бижикчи Кара-оол Назытының шериг чораш келген оглу бо үеге чедир кандыг-даа ажыл кылбайн турар. Ада-иези ол оглун камгалап, болчуп, ажылга ыңырбейн турары арыннүүрге таарышпас деп бодайдыр бис. Оглун ажылга тургузары-биле 1 ай хуусаа берген бис.

А гараж, МТМ, сүт-бараан фермазының дугайында мееге бижиттинген фактылар бар. Чамдыктары амгы үеде шиитпирлеттинип турар азы шиитпирлеттинген айтырыглар болуп турар.

РЕДАКЦИЯДАН. Солуннарга материалдар чүгле шын, ыяк бадыткаттынган болур ужурлуг. Бир эвес мееге фактылар бижиир болза, ол дээш автор кижи буруудаар. Шүгүмчүлеткеннер, мегелеткеннер ону судка киирип болур. Ынчангаш авторлар аажок оваарымчалыг, ак сеткил-биле бижиирин база катап дилеп тур бис. Кижиниң арын-нүүрү бар болгай. Мееге, нүгүл факт бижээш, ооң соонда чонунуң арнын канчап көөрүл? Ол дугайын бодаар херек.

ЧОДУРАА

Чодураа. Улуг-Хем районда мыдыг мыткыр болгаш чараш аттыг сууржугаш бар. Ону улус кагдынган суур деп турган. Чүге дизе аңаа хөгжээн колхозту дужүргэн соонда, суурнуң хөгжүлдези ара соксаш дээн. Ынчангаш мында ээн кагдынган бажыңнар костүп тургулаар.

Суурнуң артыы талазында арга-эзимнер кара-ногаан хилиңнер дег көстүп, чаптылып чыткылаар. Диииннер ооң эргаларында маңнажып, тоорук сайлап чоргулаар. Сыыннарның ол-бо сыннардан кыйгырышканы дыңналыр. Оон ажыл-ишчилериниң бир солун чугаазы ол. Магалыг-ла байлак оран. Хеми балыктыг, ыяш кат-чимистиг, ол черге картошка аажок чаагай болур. Ону тараан улус бо күзүн бедик дүжүтту алган. Суурда хуу ажыл-агыйлыг чон эки чурттап турар.

Чодураа деп чараш аттыг суурже удуртур черлер ам кичээнгейни салып эгелээн. Ынчалза-даа аңаа кооперативи ажыткаш, ара соксаан. Маңаа бүдүн колхозту-даа тургузуп болгу дег. Тараа тарып, мал-маган өстүрериинге кайгамчык-ла таарымчалыг чер. Чаатының ортумак школазында башкылар суурда кол күш болуп келген. Олар чаартылгаларга чогаадыкчы үлүүн киирер ужурлуглар. Ол школаның өөреникчилеринде корум-чурум үрээр кижи чок дээрзин аныяктар чугаалажып турду. Ындыг болза кончуг-ла экидир деп бодадым.

Чодураада көдээ Советтиң даргазы Виктор Донгакович Эртине биске бодунуң сагыш-сеткилин, дүвүрелдерин чугаалап берген. Маңаа эрткен чылын корум-чурум үрекчилери бар турган. Чонунуң кижилгези-биле аныяк удуртукчу шиитпирлиг демисежип турган. Тевек оолдарның бирээзи ооң бир холунче балыглаан. Удуртукчу аңаа муңгаравайн. Улам шиитпирлиг ажылдап, чон-биле сырый харылзаалыг болу берген.

Суурнуң хоочуннары, коммунистери, комсомолчулары ажыл-иштиң, быжыг сагылга-чурумнуң мурнуку одуруунда. Школада повар Сиириндаа Уйнукту ап көрээл. Көдээ Советтиң дуржулгалыг депутаты турган. Чээрби ажыг чылда поварлаан. Ол коммунистиң үлегерлиг ажыл-ижин чурттакчызы аныяктар үнелеп, оон амыдыралчы чижектиг ап турарлар.

Төлептиглерге школада башкыларның шуптузун маңаа алап болур. Олар өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарны бедик деңнелге тургузар дээш, чогаадыкчы базымнарлыг ажылдап турарлар.

— Бо суурда өг-бүле бүрүзү мыңчыг «Шын» солунну чагыдып албаска кайын боор. Көдээ черге солун чок канчап чурттаар бис. Бистиң Чааты ортумак школазының бүгү-ле башкылары, ажылчыннары «Шын» солунну чагыдып алдывыс. Ам школачыларывыстың ада-ие бүрүзү ол солунну чагыдып доозуп турлар. Бо онзагай чараш суурувуска чагыдылганы чүс хуу кылдыр организастаарын күзээшин ап тур бис—деп, башкы Дензин Донгаковна Кара-кыстың сөс алганын дыңнадывыс.

Оон өске-даа эштер ол саналды чүүлдүгзүнүп турдулар. Чоон дыттыг Чодурааның чокпак кара чодураалар дег карактарлыг улузунга ужурашкылаан бис. Дозур кара карактарлыг чалыы эрлерин, Чааты сыннарының кап-кара нөштеринин өңүнге дөмейлешкек узун чаштыг кыстарының аажы-чаңының экизин магадаан бис. Ол кара-кара карактарга тураскааткан база бир чаа ырыны бо суурнуң эрес оглу, хөнү сынныг, торгу тоннуг кызы чогаадып каарынга бүзүрээр мен.

Ондар ОХЕМЧИК.

⊙

ЧУРУКТАРДА: Чааты ортумак школазының он бирги клазының өөреникчилери Эльза Севек-оол, Донгак Чодураа, Бавун-оол Уран, Маскыр Чинчи; ол школаның башкылары ужуражылга уезинде; көдээ Советтиң даргазы Виктор Эртине; суурда эң-не баштайгы тудугларның бирээзи, ону араттар ийи каът кылдыр туткан. Ам ында башкылар чурттап турар. Чодурааның улузу колхоз тургустунарда ол хире изиг соруктуг ажылдап, ийи каът тудугну безин кылып турган-дыр.

Авторнуң фотолары.

⊙

Чингис-Хаанның чуртунда

ССРЭ биле МАР-ның журналистер эвилелдериниң аразынга делегациялар солчуушкуну чылдың-на болуп турар. Оон сорулгазы — ийи чуртта политиктиг болгаш экономиктиг даш өске-даа болуушкуннар-биле журналистерни, а оларны дамчыштыр номчукчуларны таныштырары.

Бо чылын база ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң делегациязы Моолга барып, оон найысылалы Улаанбаатар хоорайга, чамдык аймактарга чедип, моол улустуң ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып, келген. Ол делегацияның составынга ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Суваң чораан. Журналистиң демдеглелдерин номчукчуларга сонуургаттывыс.

СОЁМБО — БУРУНГУ СҮЛДЕ

Моолдуң солуннарынга, журналдарынга, чуруктарга, кудумчуларда плакаттарга соёмбо дел демдекти чуруп, тырттырып каанын кижи бо-ла көөр.

Соёмбо! Аңаа моолдарның, улуг-даа, бичии-даа кижилерниң хүндүлели чүге ол хире улуг?! Соёмбо! Ол дээрге бурунгу моол күрүнениң бурунгу сүлдези-дир. Сүлдениң чуруун көргүзүп, мында дүрзү бүрүзү чуну илергейлеп турарын галчыларга тайылбырлаан бээринге моолдарның мызаан кижи эскерер.

Сүлдениң орту үезинде ийи балык. Ол дээрге эр, херээжен ийи кижи-дир. Моол чоннуң, ооң өзүп көвүдээрин ынчаар көргүскен. Оон ыңай, балык дээрге караан кажан-даа шиммес, кончуг серемчилелдиг кылдыр бойдустан чаяаттынган чүве-дир. Ынчангаш моол күрүнениң сүлдезинге балык серемчилелдиң база демдээ болуп кирген. Балык соёмбо сүлдеде мыйдыг ханы утка-биле сиилбиттинген болгаш, моолдар шаг-төөгүден тура балыктавас, балык өлүрбес, балык чивес чон чүве-дир. (Амгы үениң моолдары балыктап, ооң кончут амданныг чемнерин кылып өөренип алганнар. Ынчалза-даа бо чаңчылды улуг назылыг моолдар, көдээ чурттакчылар сагывышаан хевээр — авт.) Дөрт дөрбелчин балыктарны дөрт талазындан дуглаан. Ол дээрге моол чоннуң тайбың амыдыралын, эрге-ажыын делегейниң дөрт чүгүнден ыдыктыы-биле камгалаар дээни ол. Балыктарның адаанда үстүнде доора чураан ийи дөрбелчин моол чоннуң үстүнде-даа, адаанда-даа кижи бүрүзү аңаа шынчызы-биле бараан болур ужурлуг дээрзин шаг-шаандан бээр сагындырып келген. Ол ийи дөрбелчинниң адаанда база үстүнде чыда бажынга дөмей ийи үш-бүлүнчүк бар. Моол чоннуң политиктиг болгаш даштыкы дайзыннары-биле демиселде чыда баштарын илередип, чоннуга өскерилген кижи бүрүзү, даштыкы дайзыннар албан-на бастынган болур ужурлуг дээни ол. Балыктарның ийи талазында тургузу чураан ийи дөрбелчин моол чон арасында ийи кижи дег найыралдыг болур болза, ийи хана дег бызыг боор дээн утказы. Соёмбонуң үстүү талазында, чартык ай, хүн, чалбыыш сиилбиттинген. Моол чоннуң ай биле хүннүң адаанга кезээ мөңгеде бодарап чоруурунуң йөрээлидир.

Соёмбо сүлдениң ужур-утказын Моолдуң оолдар, уруглары бичиизинден утаан-медерелинге сиңнирип, бодунуң чонунуң, бодунуң күрүнезиниң хамаарышпас чоруу дээш демисежип база демисешкиншаан чоруурун бөгүн чуртта болуп турар болуушкуннар көргүзүп турар.

Соёмбо сүлдениң тыптып келген алыс төөгүзү база солун. «Калбак бижик» деп адаар моол бижиктиң алфавидиниң баштайгы үжүү соёмбо чүве-дир. А «калбак бижикти» Моолдуң бирги Богда-кегээни (XVI—XVII вектер) чогааткан. «Калбак бижик»-биле сарыг шажынның судурларын моол дылга бижип турган. Моол дылдың тургузуунга таарышпас болгаш, чон арасынга нептерелди «калбак бижик» албайн барган. Ынчалза-даа ол бижиктиң баштайгы үжүү, моол күрүнениң, ооң чонунуң үзел-бодалын ханызы-биле илергейлээн болгаш, күрүне сүлдези боор артып каан.

Моолга улусчу революция тиилээн соонда, соёмбонуң кырынга беш-адыр сылдысты немей чураан. Революцияның, чаа амыдыралдың демдээ «беш адыр» күрүне сүлдезинге таарыжып кире берип, революсту өскерлиишкиннерни илергейлеп келген. «Революцияның уламчызы болур эде тургустунуушкунну» хөөнүнге хелун эртер алыскан чамдык моол эштер соёмбонуң кырында сылдысты дүжүрер деп-даа саналды үндүрүп турар. Кырында сылдызы чок кылдыр соёмбону чуруп-даа турар апарганнар.

Моолдарның чугаазы-биле алырга, чуртта хайнып турар политиктиг болуушкуннар моол күрүнениң бурунгу сүлдези соёмбонуң утка-шынарынга дүгжүп турар.

ХҮНДҮЛЕЛДЕН НАЙЫРАЛ ҮНЕР

Делегацияның составынга «Природа» журналдың оралакчы редакторy Ю. Н. Елдышев, Узбек ССР-ниң журналистер эвилелиниң баштаар чериниң секретары В. В. Кирчев, Азербайджан ССР-ниң журналистер эвилелиниң баштаар чериниң улуг консультантызы Назарли Ширмамед, Москва радиозунуң моол дыл кырынга даштыкы чурттарже дамчыдылгаларының редакторy О. С. Павлович база бо одуругтарның автору чораан. Эвилелдиң «изиг» черлеринден келген болгаш, Моолда политиктиг болуушкуннарга, аңаа көрген, билген чүүлдерге бистиң хамаарылгавыс чаңгыс ааай эвес, чамдык таварылгаларда карышкак-даа болду. Чижээлээрге, Москвадан моол дыл кырынга дамчыдылгаларны МАР-ның радио четкизинче доот киирерин соксадырып чаа партияларның төлээлери «аныяк демократтар» негеп турар. Бистиң эживисти ол хомудатты. Бир эвес Москваның дамчыдылгаларын моол радио четкизинден «уштуп» кааптар болза, дыңнакчылар эзээжей бээр, моол чоннуң чамдык кезии ССРЭ-де чүү болуп турарын эки билбес апаар деп бодалын Ольга Сергеевна илеретти. Оон бо бодалын Оляның Улаанбаатар университединге кады өөренип турган моол эштери безин үлештиледи. А делегацияның кежигүннериниң чамдыызы «аныяк демократтарның» негелдезинде чептүг чүүлдер бар деп көрдүвүс. Бир эвес Москваның дамчыдылгаларын сонуургаар моолдар бар болза, приемник дамчыштыр дыңнап алзыннар. Москвадан дамчыдылгаларны шуут соксадыр деп «аныяк демократтар» негевейн турар, харын-даа Москва радиозундан ССРЭ-де чүү болуп турарын билип ап турар бис дээр болдулар. А өске чурттуң радио четкизинче өске чурттуң дамчыдылгаларын дорт-ла киирериниң практиказы кайы-даа чуртта чок.

Моолда хүн эрткен тудум улам-на хөлзээшкиннг хайнып турар политиктиг болуушкуннарны чөптүү-биле билип алырынга ССРЭ-ниң МАР-да элчини В. И. Ситников-биле ужуражышкыннар, бистиң айтырыгларывыска ооң харыылары дуза болган.

Бистиң Моолга чеде бергениивистин даартазында ССРЭ-ниң элчин чериниң даштыкы политиканы парлалгага чырыдар талазы-биле Чөвүлелдиң хуралы болган. Оон ажылынга слуржурунче делегацияны элчин чалады. Бардывыс. ССРЭ биле МАР-ның кады чорудуп турар даштыкы политиказын совет болгаш моол парлалга канчаар чырыдып турарын, Эрдэнет хоорайда интернационалчы кижизидилге ажылының дугайында хуралга чугаалашкан. Совет-моол даштыкы политиканы, ийи чактың паш үндүрүп турар шиитпирлерин кайы-даа чурттуң парлалгазында ханы чырытпайн турарын, Моолдуң чаа партияларының чамдык кежигүннери совет-моол будүрүлгелериниң МАР-га ажыктының дугайында чигзиинишкиннин моолдарның аразынга тывылдырып эгелээнин, чамдык моолдарның талазындан совет специалистерге чөгээлээшкиннерниң бар апарганын, совет хамаатылар ховар азы тывылбас барааннарны моолдарга аар өртекке садып чиижешеп турарын, олар моолдарга хамаарыштыр хүндүлел чок чоруктарны көргүзүп турар апарганын хуралга билип алдывыс.

Чөвүлелдиң хуралының соонда элчин бистиң-биле чугаалашкаш, Моолда политиктиг болуушкуннарны совет-моол кады ажылдажылга, янзы-бүрү харылзаалар, ийи чуртта экономиктиг болгаш политиктиг байдал, төөгү өттүр көөрүн сүмелээн. А ийи дугаар, Москваже ужуп чоруурувустуң бүдүүзүнде хүнде, ужуражышкын үезинде элчин моол-совет харылзаалар дугайында бистиң-биле бир шак ажыр чугаалашты. Моолда болуушкуннар-биле элээн чоок таныжып, моол журналистер, чаа партияларның төлээлери-биле ужуражып чугаалашкан болгаш, элчинге айтырыгларыс салыр аргалыг-даа болдувус.

Совет-моол харылзааларның амгы нарын үе-чадазын кады ажылдажылганың буурап дүшкени ол деп санап болбас, чуртта болуушкуннарга боттарының салдарын улам-на күштелдирип олурар чаа партияларның удуртукчулары безин ынчаар санавайн турар, чугаа совет-моол харылзааларны чаа, эки шынарже шилчидериниң дугайында деп, Василий Иванович дыңнатты. Моол бот-догуннаан хамаарылгас кнээ, оон эрге-ажыын долуу-биле хүлээп көөр ужурлуг бис. Боттарының салым-чолун моолдар боттары холунга алзын. Моолга кээр болзувусса, чүгле өнүктер боор, кады ажылдаарыбиле кээр ужурлуг бис. Моолсовет найыралды камгалап ап болур кара чаңгыс чепсээнис—хүндүлел деп элчинниң чугаазы Моолга хамаарыштыр Совет чазактың политиказының шынар талазы-биле кайы хире өскерилгениниң херечизи болду.

ССРЭ биле МАР-ның аразында 1921 чылдан бээр чарлып келген шупту керээлерни эде көөрүнүң дугайында дугуржулганы ийи чурттуң чазактары чедип алган. 70 чыл иштинде ниитизи-биле 600 хире керээ чардынган чүве-дир. Ол ажылды 1991 чылда доозары көрдүнген. Оон туннели, ийи чурттуң хөй-ниитизинге чарлаар.

Совет-моол экономиктиг харылзаалар моон соңгаар үнде-зинчиле өскерлер. ССРЭ-ниң экономиказының Моолга ол-ла хевээр майыктааны, Моол бодунуң экономиктиг харылзааларын коллдуунда бистиң чурт биле тудуп келген.

Амгы үеде совет-моол будүрүлгелериниң чаартынышкыннын чорудар, аңаа моол специалистерни хөйү-биле өөредир, оларның холунга будүрүлгелерин дамчыдып бээр, совет специалистерниң ажылчыннарның саның чоорту кызырар талазыбиле оруктарны дилеп эгелээн.

Моолга акы-дунма советмоол экономиктиг харылзааларны деңгелиг эргелиг, орулганы киирген үлүүн барымдаалап үлежир, өртек-үнени делегей чергелиг байдалга тургузар. Бир эвес Моолга совет специалистер херек болза, моол тала чагыдып алыр, оларның-биле керээни чарар, совет специалистерниң чалааны дээш чарыгалды моол тала бүрүнү-биле үндүрер.

Моол сөөлгү үеде бедик технологиялыг будүрүлгелерлиг чурттар-биле харылзааларын делеп эгелээн. Оон ыңай, Моолда Совет Эвилелиниң күчүлүг, тудуг базазы бар. Ол базаны совет, моол болгаш журналчы технологиялыг эвээ кайы-бир чурттуң кижилгези-биле туттунар будүрүлгелерниң тударынга киириштирери боор турар.

Совет-моол кады экономиктиг ажылдажылганың амгы байдалының моон соңгаар уламчылап болуруунуң дугайында кааксы таныштырарга мындыг янзылыг.

МООЛ ССРЭ-ГЕ ӨРЕЛИГ БЕ?

Бо айтырыгны Моолда чаа партияларның чамдык удуртукчулары сөөлгү үеде чидингиле кедуруп турар. Оларның чамдыызы бо айтырыгны политиктиг туружун моол чоннуң аразынга быжыглаарының чепсээ кылып алган. Моолдуң күрүне шаңналының эдилекчизи чогаалчы Ж. Пуревтиң «Моол күрүне, шынап-ла, дөй өрелиг бе?» деп эгелиг М. С. Горбачевка ажык чагаазын Моолда сайгарып, чугаалажып турар. Черле ынчаш, чогаалчы Ж. Пурев Моолда эң «аас-дылдыг» кижилерниң бирээзи боор турар.

ССРЭ-ниң Моолда элчин чери моол парлалганы доочулалын кылып, ону орус дылче очулдуруп турар. Моол парлалгада совет-моол харылзаалар дугайында чүнү чоокку чылдарда бижип келгенин билип алыш дээш элчин чериниң пресс-атташези бисе дочуулалдарны берген. Ж. Пуревтиң «Утпа! Уттупсунза — хуурап каар сен», деп улуг чугаазын орус дылче очулгазы-биле таныштым. Ында Тыва дугайында чүүлдер бар. Тыва дугайында бижип тура, Пурев бистиң республикавыстың төөгүзү-биле орта таныжып албаан кижи болду. Чижеглеп очулдурарга, мындыг янзылыг чүүлдер бар. Революция үезинде «Петроградтан Моолга урянхайларның (тываларның) Тогоо (Тогаа) деп кижизи келген, шупту урянхайларны Россияга каттыштырарынче кыйгырып турган». Революция үезинде Тока Петроградка өөренип турбаан, Моолга-даа чорбаан тывалар болур. Оон ыңай, 1921 чылда «урянхайларның чолээ Тыва АССР апаан... Кандыг-ла-бир күрүне тывылган...» дээн. 1921 чылда ТАР тургустунган болгаш. Чеже ынчаш, Ж. Пуревтиң чүүлүнде тываларның дугайында бижип турда, моол шовинистиг хөлүн эскердим. Тыва дугайында частырыгдар бар боорга, Ж. Пуревтиң бодалдарында чуг чүүлдер хөй деп санаар кижи чордум. Моолдуң ССРЭ-ге өрези чок деп моолдарның барык хөй кезии санап турар.

ССРЭ-ниң санап алганы-биле өзугаар Моол бисе 9 миллиард рубль акша өрелиг. Бо дээрге ам-даа шлаваары чугула сан-чурагай боор турар. Совет, моол күрүнелерниң чазактары өрениң түңүн тодарадыр талазы-биле тускай комиссияны тургускан. Ол комиссия ажылдап турар.

Бир эвес Моол ССРЭ-ге ылап-ла өрелиг болза, оон үнүп келген чылдагааны чүдел? Хамык ужур садыглажышкынны чүгле-ийи күрүнениң аразында дугурушкан өртектери-биле чорудуп турганы. Совет элчинниң чугаазы-биле алыр болза, Совет Эвилели Моолдан чамдык чүүлдерни чиик өртекке ап, чамдык чүүлдерни халас чыгыдаа берип келген. Берипдаа турар. Совет Эвилелиниң моол чоңга белекке тудуп бээр дээни чуртталга бажыңнарык, уруглар садиктерин дээш өске-даа тудугларны тудуп дооскаш, белекке, халаска бээр деп турар. Ынчаар кылыр-даа. Ол дээрге, Совет күрүнениң ат-алдарының херээ деп санап турар.

Бир эвес моол, совет күрүнелер, арazында ала-ла алчып-бержип турбайн, делегей өртектери-биле садыглашкан болза, Моолдуң ССРЭ-ге өрезиниң дугайында чугаа кончуг тодаргай болур ийик.

(Уламчылыг).

- Англи чазактың баштыңының медеглели.
- Информация чепсектериниң дешшилгелиг ажылдакчылары буруу шаап турар.
- Ак бажыңның ээзиниң медеглели.

ЛОНДОН

Англияның премьер-министри М. Тэтчер медеглел кылгаш, Персия мугулдурунда байдалга доктааган. Иракның президентизи Саддам Хусейн ирак шериглерин Кувейтиден үндүрбес болза, эжелекчилерниң кызыл үндүрер талазы-биле хемчеглерге Персия мугулдурунда англи шериглер киржиринге белен деп чугаалаан. Ирак шериглерин Кувейтиден үндүрүп, ол чуртка тайбыңны катап тургузар талазы-биле америк шериглерниң хемчеглери бо чылдың ноябрь 15-тен соңгаар эгелей бээр магат чок деп, англи чазактың баштыңы медеглээн.

БЕРН

«Швейцария болгаш Чоон Европаның катап тургустуушкуну» деп темалыг конференция Берн хоорайга болуп эрткен. Аңаа чурттуң хоорецитен бөлүктери киришкен. Чоон Европаның чурттарынга узун болгаш кыска хуусаалыг чээлилерни тыпсыры, үлетпүр база аъш-чем бараанарын чорудуп бээри чүүлдүг, чүге дээрге, мыдыг политика Барыын чүк чурттарының узун хуусаада эргеажыктарынга дүгжүп турар деп, конференция киржикчилериниң хүлээп алган документизинде айыткан.

БЕРЛИН

Моон мурнунда турган, ам Барыын Германияга каттышкан Герман Демократтыг Республиканың найысылалы Чоон Берлинге сайгылгаан ажыглаарының өртээ 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп үш катап, бажыңнарга чылыдылга дээш төлевир дөрт катап өзер деп турар. Берлинниң чоон кезээн электрибиле хандырарынга күрүне чарыгдалындан 150 миллион марка акшаны Германияның Федеративтиг Республиказының чазаа «кызырган» түңнелинде одалга болгаш сайгылгаан дээш төлевир ынчаар улгадыр. Ол чорук Берлинниң чоон кезээниң ээлчэш хандырылгалыг бөдүүн чонунга аар уржуктарлыг болур.

СОФИЯ

Болгарияның парламентизиниң эрткен вторникте хуралы хенертен соксай берген: чурттуң Улуг хуралының 400 депутаттарының чүгле 195-и хуралга бар болган. А. Лукановтуң кабинединиң белеткээни чазак программазын чугаалажып көөрүн ынчангаш соксадыр ужурга парламентиниң депутаттары таварышкан. Күрүне бюджединден карылгалыг будүрүлгелерге акша бээриниң ойталаар дугайында айтырыгны парламентиге чугаалажыр ужурлуг турган. Болгарияның социалистиг партиязының болгаш социалдемократтыг партиязының төлээлекчилери ол айтырыгны моон мурнунда чугаалажып көрүп турган үеде бот-боттарының кырынче бүгү буруну чүүй каары-биле ойлешкен.

НЬЮ-ЙОРК

«Нью-Йорк дейли ньюс» солуннуң албан-хаакчыларының элээн кезии ажыл соксадышкынынга киржип, шалын өстүрерин, күш-ажыл байдалдарын экижидерин негээн. Хуу солуннуң ээлери байлар, бөдүүн ажылдакчыларның негелдезин чүгле хандырбаан эвес, харын оларның орнунга чаа кижилерни хүлээп ап эгелээн. Солун ажылдакчыларының чөптүг негелдезинге парлалга ээлериниң каржы хемчеглерин хоорайның массалыг информация чепсектериниң дешшилгелиг ажылдакчылары буруу шаап турар.

ПРАГА

Чехословакия Федеративтиг Республиканың чазааның даргазы Мариан Чалфа чурттуң телеграф агентиилеринге интервью берген болгаш Совет Эвилели моон соңгаар чыл бүрүде Чехословакияга 13 миллион тонна чедир нефтини бээрин Москваага дугурушкан бис деп медеглээн. Чехословакияның чазак баштыңы Москваага октябрь төнчүзүнде кыска хуусаада албанның аян-чоруун кылып чораан барган. ССРЭ-ниң нефть болбаазырадыр будүрүлгелеринге эргежок чугула херектиг дериг-херекселдерин Чехословакия нефть өртээнге орнаштыр бээр деп, ол чугаалаан.

БУХАРЕСТ

Румынияда ажыл соксадышкыннары чүгле соксаваан эвес, сөөлгү үеде улам калбарган. Чурттуң машина тудуунуң эң улуг будүрүлгелериниң бирээзи болур Брашову хоорайда «Тракторул» заводтуң коллективи бо чылдың сентябрь эгезинде-ле ажыл соксаткан болгаш Румынияның премьер-министри Роман ол заводка келбес болза, чазак төлээлекчилери-биле чугаалажышкыннарны кылбас база ажыл соксадышкынының уламчылаар дугайында медеглээн. Ажыл хүнүнүң үргүлчүлелин кызырарын, ажылдаар байдалдарны экижидерин, шалыны өстүрерин ажылчыннар негеп турар.

ВАРШАВА

Польшаның транспорт бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары чурттуң элээн каш хоорайларынга удурланышкынның демдээ кылдыр ажыл соксадышкыннарын кылганнар. Кажан аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарының өртектерн өзүп турар үеде шалыңы өстүрерин, күш-ажыл байдалдарын экижидерин олар негеп турар. Чугаалажышкыннар үезинде ажыл соксадышкыннарындан ойталаарынче чолаачыларны профэвилелдери кыйгырган. Ынчалзажок ажыл соксадышкыннары Щецин болгаш өске-даа хоорайларга база болган.

САН-ФРАНЦИСКО

АКШ-тың президентизи Дж. Буш конгресске болгаш эргечагырганың чер-чер органнарынга ам болур соңгулдаларга республиканчы партиядан кандидаттарны деткиир сорулга-биле чурттуң хөй черлеринге барып чораан. Калифорния штаттың губернаторунуң албан-дужаалынга кандидат республиканчы сенатор Пит Уилсонну ол деткээн. Парлалга конференциязынга журналистерниң айтырыгларынга америк президент харыылавышаан, Персия мугулдурунда айыылдыг байдалга база доктааган.

Президент болунуң чуртун дайынга белеткеп турар деп медээлер америк солуннарга бижиттинген турган. Ол медээлерни Дж. Буш хүлээвээн болгаш бодунуң чуртунуң, бирээр чугаалаарга, АКШ-ты дайынга белеткевейн турар мен деп, медеглээн. Ынчалзажок Ирактың талазындан онзук-чөңгээ болу берзе, Американың Каттышкан Штаттары ирак шериглерге удур күштүг чайгылыш чок ажыглаар апаар деп, Ак бажыңның ээзи медеглээн.

ДЕЛИ

Чазак баштыңының албан-дужаалындан үеринге белен мен деп, Индияның премьер-министри Пратап Сингх медеглээн. Ынчалзажок соңгулрзамның (черик хураалдыттен алырының). социализмниң болгаш социал чөптүг чоруктуң принциптеринден ойталавас мен деп, индий чазактың баштыңы чугаалаан. Бодунуң талалакчылары-биле ол хоорашкан болгаш чонунуң база партияның эрге-ажыы дээш кандыг-даа кабажага таварырыынга белен айыткан.

ТОКИО

Персия мугулдурунда кризистиң уржуктарынга японнар бо кыжын-на таваржып келээр деп, ол чурттуң солуннары бижип эгелээн. Нефтиниң болгаш нефть продуктуларын Японияның даштыныдан киир сөөртүп алыры эвээжээр. Ынчангаш кышкы соок болгаш хүн дурту кыска үеде японнар соонсумаар бажыңнарга, иииртин ырыкка чурттаар апаар деп, Японияның даштыкы садыг министерствозунуң дыңнадыында айыткан.

(СЭТА).

Культура болгаш амыдырал

СОВЕТТЕРНИҢ ДЕТКИМЧЕЗИ

Суур Совединиң, район күүскомунуң аппарады Барыын-Хемчик районда культура албан черлериниң ажылынга кайы хире деткимче көргүзүп турарыл деп айтырыгны номчукчута сонуургадыр бодадым. Райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар, уругларның уран чүүл школазының директору Михаил Хомушку ол айтырыг талазы-биле мынчаар чугаалап турар: «Районнуң күүсекчи комитеди, ыяңгыя даргавыс С. И. Ильенков боду база оон оралакчылары культура айтырыгларынче кичээнгейлиг улус. ыяңгыя район төвүнүң культура албан черлериниң ажылдакчыларында ол талазы-биле хомудал чок. Септелгеге херектиг материалдар, сценага кедер костюм-даа тыптынарынга деткимче эки. Район библиотеказынга тускай, делгем бажыңны база тып берген. Хүн бүрүде райкүүскомга болур планнаашкынга культура ажылдакчыларын чалап алгаш, кадрлар-биле ажылдың кандыг байдалда турарын сонуургап дыңнаар, кышка белеткелдиң кайы хире чоруп турарының дугайында медээлерни ап, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чугула айтырыгларны бистиң-биле кады шиитпирлеп турары бистиң ажыл-херээвиске улуг деткимче болуп турар.

Районда культура албан черлериниң кышка белеткели хынамчалыг. Район төвүнде турар улуг улустуң болгаш уруглар библиотекаларынга, Культура ордузунга база музыка школазынга үш чүс тонна хөмүр-даш дүжүртүнген. Районнуң Культура бажыңының одалга системазын чаартып, септеп кылган. Ак-Довуракта хоорай библиотеказының болгаш музыка школазының ажылдакчылары, оон аалчылары чылыг, чырык албан черлери дээш чүгле өөрүүр боордан башка бо кыжын доңмастар.

Кызыл-Мажалык суурда болгаш Ак-Довурак хоорайда культура албан черлери келир кышка хынамчалыг белеткелдиг-даа болза, кедээ черлерде бо айтырыг бергедээшкиннерлиг шиитпирлеттинип турар. Кедээ культура бажыңнары ажыл-агыйларның балансызында туруп турар, а совхозтар директорлары оларже шоолуг-ла кичээнгей чок, культура албан черлерин артык чүък кылдыр санап турар. Маңаа чаңгыс чижек. «Хемчик» совхозтуң директору (Эрги-Барлык суур) Э. С. Идам-Сюрюн уруглар библиотеказының ажылдакчыларынга каржы-хажагайын көргүзүп, библиотека турар бажыңны хостаарын негеп турган таварылга бар. Барлыкта, Шекпээрде культура бажыңнары ам-даа кышка белен эвес. Удуртукчулардан харыы барык демей: «Күскү дүжүт ажылдазы доостурга, ынчан көөр...»

Бот-орулга-чарылгаже шилчилге-биле холбаштыргаш ындыг бе, ажыл-агыйлар удуртукчуларының культура ажылдакчыларынга хамаарылгазы багай. Культура ажылдакчыларын ындыг удуртукчулар моюнда даш дег кылдыр бодаар дээрзинге Михаил Аракчаевич хомудап чугаалап турар.

Бир эвес рынок экономиказынче шилчиир бээр болзувусса чүү болгу дегил?

Александра ГАПНУТДИНОВА.
Ак-Довурак хоорай.

«ХАЙЫРАКАН» АНСАМБЛЬ

Эрзиниң Мөрен суурда Хайыракан аттыг улустуң аас чогаал ансамбли бар. Ол 1989 чылдың мартта 30 кижи киржикчилиг тургустунган. Удуртукчузу С. С. Самдан. Ансамбльдиң ады база аңаа эвес. Мөрен суурнуң үстүнде 10 км черде шаандан бээр атсураглыг, аржаан суглуг, арга-кошкар, те-чуңмалыг сүүр-сүүр кадыр, чараш хаяларлыг Хайыракан деп даг бар. Ол дагның адын алган ансамбльдиң киржикчилери база солун, чүгле аныяктар эвес болдур ийин. Хоочун хойжу, пенсионер, 62 харлыг Балы Шулуу, көдээ Советтиң күүскомунуң секретары, Маадыр-не Саяна Күдер, тракторист Василий Ынаалай, школа ажылчыны Антонина Тарбаа, кассир Тамара Балы-Суур оглунуң уруу болгаш бодунуң уруу-биле, Сам Нооса, Чойганмаа олар өг-бүлези-биле долу киржип турар илепкейлиг эштер ол-дур.

Ансамбльдиң кол сорулгазы — тыва чаңчылдарны, ёзулалдарны чоңга нептередир, аныяктарга өөредир эки кижизидилгеге ажыглаары болур. Чоокта чаа районнуң партия конференциязынга ол ансамбль колдаан солун концертти көргүскен, аңаа үстүнде ады кирген эштер кол рольду ойнаан. Тыва национал байырлал «Дүк дюжи» (Дүк кагарының) аңаа көргүскен. Киржикчилери хөй. Оон сценарийин амгы үеде районнуң культура килдизиниң эргелекчизи Алефтина Ындаа тургускан. Ол алызындан мергежилдиг культура ажылдакчызы. Хөгжүм каасталгазын Орус-оол Сүктермаа, Аляна Аракчаа олар таарыштырган.

Аас чогаал ансамблиниң көргүзүү эгезинден төнчүзүнге чедир ёзулуг өөрүдиглиг, чараш тыва эрги, чаа-даа йөрээлдер, кожамыктар, ырылар, дүрген-чугаалар, хөгжүм, танцы-сам, хөөмей-сыгыт, мөге хүрежи, аъш-чем, шай-суксун, каткы-хөг, оюннар үзүк чок, дес-дараалаштыр болуп эртип турар. Дойнуң көргүзүүнүң сөөлгү кезээнде оюн-баштак улам күштелип келир. Кожазы, эш-өөрү, төрелдери — аалчыларны эптиг-эвилең хүлээткел-биле уткуп ап турар.

Мөрен школазының тоску класының өөреникчизи Мөңгүн-оол Балданның хөөмейлээри эки боорга, көрүкчүлер катап-катап дилеп турдулар. Ол-ла школаның уруглар бөлүү «Ээлдек шыңгыраштан» үндезилээн танцыларны ойнап турда, тыва хеп-сыны-даа, ээлдек күүселдези-даа эки болду.

«Хайыракан» аас чогаал ансамбль чүгле партия конференциязынга эвес, суурунга дыштаныр хүннерде, байырлалдарда концерттерни өй-өйлеп чоңга ойнап берип турар.

Мөренде уран чүүлге хандыкшылдыглар моон мурнунда «Хайыраан бот», «Орай миниңиңкин» деп шиилерни безин чоңга чогаадыкчы арга-биле белеткээш, көргүзүп турдулар. Олар районнуң уран чүүл көрүлдезинге илепкейлиг киржип, өске районнарже баарынга база белеткенип турар.

Мөренчилер-биле кады каттышкан концертке Берт-Даг ортумак школазында национал хөгжүм херекселдериниң ансамбли (удуртукчузу С. К. Сарзагай) база ойнаан. Ында хоочун башкылар хөгжүмчү И. А. Мижит-оол, В. Даниаа олар баштаан өөреникчилер кирип турар. Тыва национал хөгжүм үделгези-биле (бызаанчы, лимби, шыңзы) бирги классчы ийи бичии чаптанчыг оол бир амгы, бир эрги тыва ырларны чараш күүсеткеннер. Ол ышкаш Кызыл Сылдыс школазының башкылары Н. Л. Буду «Ырлажыылы» деп тыва ырыны өткүт үн-биле ырлаан. А Орлан Чүдекпен («Нарын» совхоз) хөөмей, сыгыт, каргыраа үделгези-биле кожамыктап турда, ёзулуг профессионал артист дег, хостуг, диидим, чоргаар, арын-шырайының аяны-биле дыка хөглүг ойнаар, төрүмелинден салымчаанның кижи-дир дээрзин көрүкчүлер магадаан. Бичии школачы хөөмейжи, танцычы, ыраажы, хөгжүмчү оолдар, уруглар күүселделерин көргүскен, келир үениң өзүп орар тылантылыг кижилери-дир деп үнелеп көрдүвүс.

Мөренчилер черле эр-хейлер. Ол суурда районнуң амыдырал хандырылгазы чериниң салбыры «Мөрен-Кыс» деп дааранчылар бөлүү база бар. Олар янзы-бүрү национал хеп аймаан даараарындан ангыда, национал аъш-чем, дериг-херекселдерни районга, республикага делгелге кылдыр каш удаа салып, телевидениеге-даа көргүзүп турду.

Көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрер база күрүнеге садар, өске-даа планныг даалгалар күүселдезиниң талазы-биле 1989 чылда «Мөрен» совхозтуң ниити көргүзүглери багай эвес болган. Маңаа совхозта бот-тывынгыр уран чүүл коллективиниң ээзеш эвес үлүү кирген дээрзин айтыр апаар. Райкүүскомнуң культура килдизи, совхозта партком болгаш херээженнер чөвүлели, көдээ Совет деткимче дузаны көргүзүп турары эки-дир.

Алексей ДАМДЫН.
Хоочун башкы.
Эрзин район.

ТАНЫЖЫҢАР: кымнар-дыр?

Ассошиэйтед пресс агентилериниң дыңнатканын ёзугаар алырга, Бразилияның алдаржаан спортчузу — тергиин дээн футболчу Эдсон Аррантес Ду Нассименто (Пеле) 1995 чылда болур президент соңгулдаларынга бодунуң кандидатуразын депшидер мен деп медеглээн.

Чурукта: 1987 чылда Пелеге болгаш Д. Марадонага (аргентин спортчу) бут бөмбүүнүң талазы-биле шылгарангай чемпионнар дээн дээди шаңналдарны тывыскан сөөлүнде.

Сантьяго. Аргентинаның теннис талазы-биле шылгарангай херээжен спортчузу Габриеле Сабантини чоокта чаа АКШ-ка болган маргылдаага тиилелгени чедип алган. Чилиге ол барып чораан болгаш оон алын эдилээн дукилерниң делгелгезиниң байырлыг ажыдыышкынынга киришкен.

АП-СЭТА-ның фотозу.

Лотерея ойнаашкыннарынга хамаарыштыр

ДӨГЕРЕ САТТЫНЫП ТУРАР БЕ?

Сентябрьның 30-де Кызыл хоорай күүскомунуң культура килдизиниң Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга бут бөмбүүнүң соон дарый ойнаткан лотерея билеттеринге таварышкан ойнаашкынаар ээзээш болган, ол ышкаш «Жигули» машинаны ол-ла дораан ээзинге бербээн дээр дугайында хомудалдар редакцияга амга чедир кээп турар. (Даразында октябрь 7-де ойнаткан лотерея база катап чонну ымзандырып каан).

Ол шын. Чүък машиназынга чүдүрүп каан турган бараанналның чартыындан хөй кезин ээзин тыппаан. Баштайгы лотереяга эң кол ойнаашкын — «чиик» автомашинаны ойнап алган аас-кежиктиг ээзи Агафий Хаджиев машиназының дүлгүүрүн алыры-биле стадионга ынчан «туогап» хиреэинде, бир хонганда, эртениңде кылаштап келген (!) Тираж комиссиязының даргазы, Кызыл хоорайның спорт комитединиң удуртукчузу В. С. Хопровтуң аксы-сөзүнге бүзүрээр чүве болза, ойнаашкынга таваржыр ужурлуг 17 муң рубль өртектиг 30 эт-херекселдиң чартыын ол хүн, ол үе-шакта стадион чык долдур чон муң-не ойнадып алган боор турар. Артканын ам-даа «албыштан» хевээр. (Корреспондент Вячеслав Степанович-биле октябрьның үшкү декадазында телефон дамчыштыр чугаалашкан).

Чоңга кайызы эптигил: шупту ойнаашкынны ол-ла үе-шакта, ол-ла черге тура улус-чоңга дөгерезин «үлеп» бериптерге эки бе, азы ойнаашкынны соңгаарладып, ээлери бооданын тавааp, ээзэш-бичелеп алырга таарзыр бе дээш чижектиг корреспондентиниң айтырыынга ол республиканың спорткомитединиң ойнаашкыны чаңгыс хүн, спортчу маргылдаа төнгенде бир шак иштинде эрттиргенни буруу шаптан. Кижи болдаарга, доктааттынган үе-шакта дөгере ойнаашкынны бирден бирээ чокка ээлерниге үлеп бээри харыы эргежок чүгүл болгу дег. Тираж эрте бээрге кымның чүнү ойнап ап турарын кым билир, кымга солунул?.. Та ойнап ап турар чүве, та чок чүве? В. С. Хопров сан-чурагайларны ынчан стадионга алап тургаш, ойнаашкынга таварышкан улуг, биче өртектиг эт-септи, оларны ойнадып алган аас-кежиктиг ээлерин чоңга-хөйге дыңнадырын безин уттуп алган. Чалгааранн чадавас. Бир каш кижи шөлдүң ортузунга тургузуп каан чүъктүг автомашинага баргаш, саннары таарышкан херекселдерни үлежип алгаш, тарап турган, бо-ла. Чартыы машина кырынга олчаан арткан. А «Жигулиниң» бодунуң орнунга чүгле оон дүлгүүрү көзүлген. Аңаа улустуң ат-бажы, чүнү ойнап алганы билдинмеске, бүгү стадион долган чоңга эпчок, солун эвес болур чорду. База ойнадып алыр, албас-даа бол, «чиик-кара» база ыяап-ла маңаа стадионга турар ужурлуг турган. Оон башка ону ол хүндүс кым-даа ойнадып албазын бээ удур кым билгенал аан...

Бир эвес бүгү ойнап алыышкын чаңгыс ол хүн, бо черге ындыг үеде эртер эвеспе деп бээ удур чарлап каар болза, шупту билеттер ойнаашкынга ынчан ыяап-ла киржир, чон аңаа турар, ойнап алыр-даа апаар. Оон башка улус билеттерин кармактап, азы ынаармынаар шыгжап кааш, тоомчага албайн базып туруп бээр ужуру ол. Чаңгыс черге, чаңгыс үеде ойнадырга, кижилерниң ынчангаш харыысалгазы бедиир, ойнаашкынга киришкен эт-херексел ээлерин ол-ла, ол үе-шакта тыва бээри чугааы жок. Сентябрь 30-де ышкаш ындыгда-ла ээзэш, ниити тараткан 37 муң билеттиң (бирээзи-ле 1 рубль өртектиг) 17-ле муңунга саттынган ээлделдерниң барык дөгерези дедир чыдыртуммес ужурлуг турган. Лотерея ойнаашкынның эрттирип турар албан организациязы чүү деп... Улус ээзэш ойнап алыр-ла болза, оларның ноль болгай. Арткан эт-херексел катап ойнаашкынче кирер чүве болганда, даразында олар үстүнде «17 муңдан» оранчок ээзэш акшага бараан садар апаарлары билдингир ышкажыл. А бистиң акша хаптарывыстан чарыгдаар акшавыстың түңү кевүдээрлеп башка, ээзэжевес боллур эвеспе.

эвес машина баштай ойнаашкынга таварышпайн баар болза, даразында база катап оны ойнадып алыр дээш силеп биле бис база дагын 30—40 муң билеттерни садып ап, 30—40 муң рубльди чарыгдаар апаар бис дээрим ол. Ону катап эрттирер албан чери демги машинаны саарбайн чыткаш, өске бир машинаны биске дээш эжей садары чегей-ле боор. Олар «чаңгыс ок-биле ийи койгун боолап» алырлар, а бис биеэги-ле машина дээш билеттерни катап-катап садып-ла бээр бис... Бо удааза октябрь 7-де, база-ла үстүнде адааным стадионга Тыва АССР-ниң спорткомитединиң эрттирген лотерея ойнаашкынынга «Москвич» машинаны ойнадып алыр күзелдиг кижи «тывылбазы» чүве дижик. Оозун олар чаа чыл бүдүүзүнде биске «чемиш» кылдыр катап-ла каап бээрлер...

«Херел» спорт залының ийиги кадында туруп турар республиканың ол-ла Күш-культура болгаш спорт комитединче кезуулуп бээр чыткан кижиниң мынчаар бижээн лозун уткуп алыр чорду: «Спортчу атша-бараан лотереязы — кезээде соңгаарладыышкын чок түңнел-дир» ...Бо удаада машинаны ээзи албаан «бүрүү» болдарыксада чадавас. Кандыг-бир кижи автомашинаның чеже-чеже муң өртээн солуур чаңгыс, бир-ле акша өртектиг билетти хай боол чидирип алган магат чок. Оон башка саарылгаже үндүрген билеттер ыяап-ла тендүр саттынарын амыдырал бадыткап турар. Ол ышкаш бүгү саттынган (30—40 муң) билеттерни алган ээлери бирден бирээ чокка айыттынган чериңге эккээр, ийнде, чоп карачал ажыттавайн, бүгү ойнаашкынга таваржыр ужурлуг дугаарлар дөгерези ак сеткилдиг садып-саартынган турар чүве болза, херекселдер дедир чудуртуммес, автомашина гаражка артпас ужурлуг. Кандыг-бир «уттуучал» кижиниң хайындан азы кара ажегээ ойнаашкынның кандыг-бир дугаар саттынмайн баар болза, ынчан бүрган-даа биске дээ залап шылавас. Бүдүүлгени чүгле бүрган боду өршээр чүве дижик.

Седип МОНГАЛ.

«Ыры херек бе?» деп чүүлге хамаарыштыр

АҢАА ЫНАКШЫЛ

Ыры биске чырык хүн-биле дөмей херек. Мээң ынчаар сагындырар. Ыры кижини чалгыннандырар, сагыш-сеткилди оожуктурар база күчү-күжүн киирер. Ынчангаш С. Бадырааның «Ыры херек бе?» деп чүүлүн номчааш, ону күзелдиим-биле деткиир мен. Кижи мудгараанда, бирле чүүлге сеткили хомудаанда, бичии када ырлаптарга, артында херек-чүрек хос ышкаш сагындырар чүве. Мээң ындыг, өскелерге та кандыг боор чүве. Кижи-биле кижи дөмей болбас-ла болгай. Мен артист-даа эвес кижи мен. Ынчалза-даа уран чүүлге бичиимден эгелеп киржип эгеледим. Ынчангаш ыры деп чүл, база кандыг ыры кижилерге эргим, таныш апаарын билир мен. Чүге дээрге, оон «дузун» амзаандан бээр үр үе эрткен. Көрүкчүлер мурнунга баштай ырлаан ырым «Хамнаарак». Ынчан Эйлиг-Хем суурга 2-ги класска өөренип тургаш, бир-ле дугаар концертке кириштим. Сүрээдээним дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Баштайгы үнүүшкүн, сцена, хөй кижилер, берге-даа, солун-даа чүве ийин. Үе манаар эвес, караннадыр шуужуп эртип-ле тур. А кижи база ындыг. Бир көөрге, назы орту чеде берген болур. Ынчалза-даа ырыдан ынакшылым адырылбаан, уламчылавышааан. Ажылдап турар черимге кежээлерде эш-өөрүм-биле кады концерттигештерге ырлажып турар бис. Чаңгыс сагышка четпес чүве мындыг. Шынап-ла, С. Бадырааның бижип турары кончуг чөптүг. Кижи ыры болганын ырлай бербес. Чеже-ле эрги ырларны бадырар боор. Чаш урут безин чаңгыс ойнаарак-биле ойнадырга, эриге бээр болгай, а кижи база ындыг. Чаңгыс-ла олла ырларны күүседип турарга, көрүкчүлерге солун эвес апаар. Ындыг-даа болза ырының эргизинден база эвес, оон күүселдезинде деп чүве база бар. Бисте өзүп олурар ыры чогаадыкчылары немежип олурарын солун, сеткүүлдерге үнүп турар ырлардан билип турар бис.

Солуннарга үнген ырларны нотазы-биле кескеш, кылын кыдыраашка чыпшырып алыр чаңчылдыг мен. Мээң күзелим, композиторларның ырларын бижиплеп-даа болза, үндүрүп турары кончуг күзенчиг. Шынап-ла, ажык-чарлыг үеде, байдалды бир янзы көөрү күзенчиг-ле ышкаштыр. «Ыры чокта, чалгыны чок куш-биле дөмей» деп чүве база бар. Ынчангаш чаа-чаа ырлар немежип, ыраажылар азы ырга ынактар чоңга бараалгап-ла турар болзун деп күзээр-дир мен. Ыры кижи бүрүзүнге херек. Ырыга ынакшыыр.

Ирина БЮРБЮ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 1990 чылдың ноябрьда шиилериниң РЕПЕРТУАРЫ

Ноябрь 3-те. Г. Канчели «Хануманың тѳөредиглери». Эгелээри 19 шакта.
Ноябрь 4-те. В. Көк-оол «Хайыраан бот». Эгелээри 19 шакта.
Ноябрь 8-те. «Билиргек койгунак». Эгелээри 12 шакта.
Ноябрь 8-те. Ч. Ондар «Ханныг истер». Эгелээри 19 шакта.
Ноябрь 9-та. М. Кежелдей «Үш чүүл эртемниг оол» (тоол). Эгелээри 12 шакта.
Ноябрь 9-та. В. Көк-оол «Хайыраан бот». Эгелээри 19 шакта.
Ноябрь 10-да. М. Машаду «Бразилияның эртинези». Эгелээри 12 шакта.
Ноябрь 10-да. В. Серен-оол «Энесай-Мерген». Эгелээри 19 шакта.
Ноябрь 23-тен 30-ге чедир «Театр — уругларга болгаш элээдилерге» неделя эгелээр.
Ноябрь 23-те. «Театр — уругларга болгаш элээдилерге» неделяның ажыдыышкынынга концерт. Эгелээри 18 шакта.
Ноябрь 24-те. «Үш хаван оглу» (тоол). Эгелээри 12 шакта.
Ноябрь 24-те. В. Серен-оол «Энесай-Мерген». Эгелээри 19 шакта.
Ноябрь 25-те. М. Машаду «Бразилияның эртинези». Эгелээри 12 шакта.
Ноябрь 25-те. М. Кежелдей «Үш чүүл эртемниг оол». Эгелээри 18 шакта.
Ноябрь 26-да. Клара Сагды «Кыстың оруу». Эгелээри 14 болгаш 18 шактарда.
Ноябрь 27-де. «Билиргек койгунак». Эгелээри 12 шакта.
Ноябрь 27-де. А. Ставицкий «Өлүмнүг сегиржип алыышкын». Эгелээри 18 шакта.
Ноябрь 28-те. Клара Сагды «Кижиниң шокары». Эгелээри 14 болгаш 18 шактарда.
Ноябрь 29-та. Ч. Ондар «Ханныг истер» Эгелээри 18 шакта.
Ноябрь 30-де. «Күзел» театр студиязы. «Майдар бурганның байырлалы». Эгелээри 12 болгаш 18 шактарда.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Сес». 10.35 Мультфильм. 10.45 «Бузуреичиг эвес-даа болза, элдептиг». 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Концерт. 16.10 Төөгү. «В. О. Ключевский — төөгүчү, публицист, хамааты». 17.05 «Кинофестиваль». «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Барымдаалыг фильм. 17.35 «Күс. Таруса. Цветаева...» Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдылга. 18.00 Политиктиг чугаалар. 19.00 Матвей Блантерниң ырлары. 19.20 «Контакт-форум». 19.50 Чугула интервью. 20.00 «Көрүүшкүн» көргүзүп тур: программа «500». Капитал-шоу «Кайгамчык чүүлдер шөлү». 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээлеринден. 21.45 «Көрүүшкүн». 00.45 — 01.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бистиң долгандыр хүрээлел. 1 класс. Чурттуң төрүттүнген хүнү. 8.55; 9.55 «Сад дужумге киргенэ». Телефильм. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 7 класс. Орус улустуң ырлары. 11.05 «Великобритания бөгүн». 12.05 «Сентябрьда шолээ». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.15 «Ынак херээженниң портреди». Телефильм. 13.55—14.10 «Остап Стахивтиң ырлар бандуразы». 17.00 «КОАПП». Мультфильм. 10—12 серияларлы. 17.35 Р. Армонас (виолончель) ойнаар.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.55 Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 «Овур-хевир». Видеоканал. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Уран гимнастика. Европа маргылдаазы. Швециядан дамчыдылга. 21.05 Бүгүдеге спорт. 21.20 Делегей конкурстарының лауреады В. Добролюбова ырлаар. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10—01.10 «Таня». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 ТВ ТВ дугайында. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

«Тыва агроулетпур тудуг» каттыжыышкынының салбырларынга ажылдаар чараазында кадрларны чалап турар: кажуп чоруур механизастаттынган колонналар начальниктеринге инженер-тудугжулар. Барыын-Хемчикте Бии-Хемде, Таңдыда көжүп чоруур механизастаттынган колонналарының кол бухгалтеринге сан ажылдакчылары, ол ышкаш Шуурмактын болгаш Дерзиг-Аксының ыяш белеткээр черлеринге бухгалтерлер.

Каттыжыышкынның адрези: Кызыл хоорай, Московская кудумчу, бажың № 8, телефону 3-14-47.

Орус дылды төлевирлиг өөредир курстарга бижиткен эштер 1990 чылдың ноябрь 3-те 15 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээр кичээлдерге келирин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы чалап турар.

Аныяктарның культура төвү болгаш аныяктар организацияларының «Надежда» («Идегел») ассоциациязы бо чылдың **ноябрь 3-4-те Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга концерт көргүзер.**

Программага киржирлер: «Аян», «Мөңги», «7 г», күүселикчилери: Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Надежда Шойгу, «Азияның үнү» I делегей телеконкурузунуң лауреаттары Борис Салчак, Альберт Кувезин, «Юрмала» Бүгү-эвилел конкурузунуң киржикчизи Айдын Мортай-оол, ыраажылар Галина Сюрюн, Аяс Тойбухаа, Альберт Доржу.

Программаның уран чүүл удуртукчузу Алексей Шойгу.

Концерттер 15.00 болгаш 17.30 шактарда эгелээр. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

КИНО

НОЯБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Катала» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.10 (кинопанорама), 19.20 (кинопанорама) шактарда. **Видеозал: «Суббота, 14».** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылындыы» 9.20, 12.20. **«Куда доскачет раняя пташка»** 10.40, 13.40. **«Наш человек в Сан-Ремо»** 15.20, 17.30, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ну, погоди!» 14.20. **«Сувенир для прокурора»** 15.40, 17.30. **«Обреченный на одиночество»** 19.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Коршуны добычей не делятся» (2 сериялыг) 14.00, 16.35, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Мистер Питкин в тылу врага» 17.30, 19.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ чолун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээлд 2 арлалга чмазы

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг 522.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 3 суббота № 251 (14451)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

ССРЭ-ниң Президентизи аныяктар-биле ужурашкан

МОСКВА, ноябрь 1. (СЭТА). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев бөгүн эртенги шактарда чурттуң студент аныяктарының төлээлекчилери-биле ужурашкан. Студентилерниң профэвилелдериниң болгаш өске-даа бот-башкарылгалыг организацияларының төлээлекчилерин, студентилерниң Бүгү-эвилел шуулганының делегаттарының бөлүүн, ССРЭ-ниң аныяктар организацияларының комитединиң чанында студентилер чөвүлелиниң кежигүннерин, янзы-бүрү республикаларның кол-кол дээди өөредилге черлериниң бот-башкартынаар органнарының составында кирип турар студентилерин Кремльче чалаан.

Ажыт-чажыт чок болгаш улуг сонуургалдыг дискуссияның уезинде студентилерниң сеткил-хөөнүнүн болгаш дээди өөредилге черлеринде ниитилел-политиктиг байдалдың кандыг янзылыг хөгжүп турарының дугайында чугаа болган. Ужуражылгаштың киржикчилериниң Президентиге дамчыдып берген кыйгырыында дээди школаның амгы байдалының дугайында ханы сагышсырал, студентилерниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле чазактың хүлээп ап турар шиитпирлериниң чедимче чок боор турарының дугайында бодалдар илерегейлеттинген. Студентилер дээрге чонунуң эки камгалаттынмаан кезии болур, оон материалдыг байдалы ам безин дыка баксырап бар чыдар. Ылангыя рынок экономиказынче шилчиишкин-биле холбаштыр студентилерниң амыдырал-чуртталгазы бергедеп турар. Чуртта политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалдың нарыыдап турарын база интеллектуалдыг куш-ажылдың аттадарының кудулаанын барымдаалап көргеш, ужуражылгаштың киржикчилери студент аныяктарның амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле тодаргай саналдарны Президентиге болгаш чазакка саналдап кииргеннер. Олар дарый шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны тодаргайы-биле тургускан. Национал орулганың 10 хуузун улус өөредилгезинге тускайлап бээрин, районнар коэффициентизин өөренип көрүп турган, студентилерниң стипендиязын амыдыралга четчир хемчээлдиг кылдыр өстүрерин, улус өөредилгезиниң түдүгларын бирги ээлчегде кылырын саналдап киирген. Студентилерниң амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш Президент болгаш чазак оларда бар бүгү аргаларны база акша-хөреңгини долу ажыглаар ужурлуг деп, ужуражылгаштың киржикчилери демдеглээн. Президент студентилер дугайында тускай чарлыкты хүлээп алыр ужурлуг. Студентилер дугайында айтырыгны чурттуң болгаш республикаларның парламенттеринге дүрген чугаалажыр болза эки.

ССРЭ-ниң Президентизи санал-онал солчулгазын эгелеп тура, чуртта байдал тодаргай ажыл-херекче шилчээн, ынчангаш чыгдына берген хөй-хөй айтырыглар аныяктарның киржилгези чокка шиитпирлеттинмес деп онзалап демдеглээн. 1985 чылда бистиң эгелээн улуг ажыл-үүлевисти чаа салгалдың кижилери уламчылаар ужурлуг. Келир үеде кылыр ажылдарны амдыгаа штан эгелеп хандыр бодап, тодаралып алыр херек. Бир демниг хөделип ажылдаарын кажан-даа уттас херек.

Беседага ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары А. С. Дзасохов, ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. А. Ягодин, ССРЭ-ниң Профэвилелдериниң бүгү-ниити конфедерациязының даргазы В. П. Щербаков, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. М. Зюкин киришкен.

ССРЭ-ниң Президентизи М.С.Горбачев-биле ужуражышкын

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев ноябрь 1-де тайбың үеде оолдарын оскунган бөлүк иелер болгаш адалар-биле Кремльге ужурашкан.

Ужуражышкын болган залга иелер оолдарының чуруктарын тудуп алгаш келгеннер. Качыгдалдың сөстерин бижээн хооларда оолдарның доору намдары бижээн: школа, профтехучилище, техникум, институт, шериг албаны. Ужуражышкынны ажыдып тура, М. С. Горбачев өлген оолдарның тураскаалын минута иштинде сактып ёзулаарын саналдаан.

— Бистер бүгүдеге берге-ле шак таваржып турар-дыр. Чуртталгазы чаа-ла эгелеп чораан аныяк оолдар аравыстан чоруткан. Бо чугааны эгелээри безин меңээ берге-дир. Силерниң ажыг-шүжүгүңерни билип, ону деңге үлежип тур мен. Силерниң чидириишкиңерни чүү-даа чуве дуглап шыдавас. Кижи сеткилиниң хоойлу-дүрүм-даа талазындан алырга силерниң чидириишкиңер чүнүң-биле-даа агартыр чүве чок —деп, М. С. Горбачев эгезинде чугаалаан.

Тайбың үеде амы-тынындан чарылган оолдарның аваларын, ачаларын оолдарының дугайын чугаалааш, Президентиден дилеглерни кылып, чагыг сөстерин бергеннер. Ужуражышкынга ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Кол политиктиг эргелелиниң удуртукчузу, Эвилел Чөвүлелиниң даргазы И. Д. Лаптев, Президент чөвүлелиниң кежигүннери Е. М. Примаков, В. А. Ярин, СЭКП ТК-ның секретары О. Д. Бакланов киришкен, ССРЭ Прокуратуразының, Шериг прокуратуразының төлээлекчилери база киришкен.

Ужуражышкынга мындыг түңнел кылдынган: Чепсектиг Күштерге реформа шеригге сагылга-чурумну экижидер ужурлуг. Байдалды холга алыр, Чаңгыс-даа таварылга, шериг албаныг кижиге өлүм-чидим таваржышкан чаңгыс-даа таварылга бүгү талалыг хыналда-истелгеге кирген турар ужурлуг. Ындыг чүүлдерге буруулуг болган кижилерге шыңгыы харыысалганы онаар.

Тайбың үеде шериг албанының өлүм-чидимге таваржы бээр чоруун хыйыап тодарадыр Президентиниң тускай комиссиязын тургузар дугайында айтышкынны М. С. Горбачев берген.

Ужуражышкынга тургустунган айтырыгларның талазы-биле дарый хемчеглер алыр дугайында чарлыкты хүлээп алырын Президент медеглээн. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге, Камгалал министерствозунга, Юстиция министерствозунга, ССРЭ Прокуратуразынга даалгалар бердинер.

(СЭТА).

1990 чылдың ноябрь 7-де Москва хоорайга чергелештир демонстрациялар база митингилер дугайында
ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

1990 чылдың ноябрь 7-де Москвага Кызыл шөлге Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга тураскааткан, хоорайның хөй-ниитизиниң төлээлериниң эрттирери ажылчы чонун демонстрациязы болуруун барымдаалааш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың октябрь 23-тегн доктаалын ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. 1990 чылдың ноябрь 7-де Москва хоорайга чергелештир азы альтернативтиг демонстрациялар азы митингилер эрттирерин таарымча чок деп санаар.

2. Чергелештир азы альтернативтиг демонстрациялар азы митингилер эрттирериниң инициативазын саналдаан хөй-ниити каттыжышкыннарынга Октябрьның социалистиг Улуг революциязының байырлалын 1990 чылдың ноябрь 7 база 8-те байырлаары-биле холбашпаан кандыг-бир өске үеже айыттынган хемчеглерни шилчидерин сүмелээр.

3. Чергелештир чыскаалдарны болгаш митингилерни эрттирериниң инициативазын үндүрген кижилерге база организацияларга бо доктаалды улус депутаттарының Москва хоорай Совединиң президиуму база Москва хоорай Совединиң күүсекчи комитеди чедирер болгаш күрүнениң кол байырлалының тайбың чаагай, чурттуң бүгү хөй-ниити күштериниң сырый каттыжылгазының база кады ажылдажылгазының байдалынга эрттиреринин чугулазын айтыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы
А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың ноябрь 1.

Экономиканы быжыглап экижидерин база рынок харылзааларынче шилчилгениң республика программазын боттандырып эгелээриниң дугайында
РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевтиң дыңнадыын чугаалажып көргеш, РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Экономиканы быжыглап экижидер база рынок харылзааларынче шилчилгениң программазының боттандырып чорудуушкунуун хандырары-биле саналдап киирип келген хемчеглерни бо чылдың ноябрь 1-ден РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели боттандырып эгелээр.

2. РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында декларацияга база ону боттандырып эгелээшкининиң соонда хүлээп алдынган РСФСР-ниң хоойлуларынга үндезилээш, экономиканы быжыглап экижидер база рынок харылзааларынче шилчилгениң республика программазын боттандырар талазы-биле эргежок чугула байдалдарны хандырар сорулга-биле эвилелдешкен өске республикалар-биле, ССРЭ Президентизи-биле, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму-биле болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели-биле харылзажыр талазы-биле хемчеглерни РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели боттандырып чорудар.

3. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели эвилелдешкен республикалар-биле экономиктиг дугуржулгаларны чарарын бо чылдың ноябрьда доозар болгаш оларны боттандырып чорударын хандырар.

Ажыл-чорудулганы дүүштүрери-биле бот-боттарының аразында дугуржулга ёзугаар республикалар аразының доктаамал ажылдаар холушкак экономиктиг комиссияларын тургузар.

4. Федералдыг экономиктиг Комитет тургузар дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң саналы-биле чөпшээрежир.

Программаны боттандырып чорудуларының байдалдары өскерилгезин барымдаалааш, РСФСР-ниң улус ажыл-агыйының эргелеп башкарарының структуразын сайзырангайжылаар талазы-биле саналдарны РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели киирип келир болгаш чогуур саналдарны ай хуусаа иштинде РСФСР-ниң Дээди Совединге киирип келир.

5. Программаның боттанышкынның канчаар чоруп турарының дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели РСФСР-ниң Дээди Совединге ай санында дыңнадып турар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
Р. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 31.

«РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдурар чурумунуң дугайында
РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. «РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ону хүлээп алган үезинден эгелээш күштүг болдурар.

2. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге:

РСФСР-ниң күрүне өнчү-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле Күрүне комитедин, өнчү-хөреңгини эргелеп башкарар болгаш ажыглаар талазы-биле республика, девискээр комитеттерин бир ай хуусаа иштинде тургузар;

Өнчүнүң объектилерин эргелеп-башкарарының үш деңнелин киириштирбишаан (РСФСР-ниң, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның, муниципалдыг) хуу өнчү дугайында Хоойлу төлевилелин болгаш продукцияларның (бараанnarның) бүдүрүкчүзүнге хуу өнчүнүң ээзи болурунуң, ону сайгарарының магадылалдарын ажылдап кылгаш РСФСР-ниң Дээди Совединге киирер;

Хоойлуну хүлээп ап турар үеде ведомстводан кандыг-даа чагырталы хамаанчокка РСФСР-ниң девискээринде бактаап турар бүдүрүлгелерни эргелеп-башкарарының чурумун болгаш чорудулгазын бадыладырын бир ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединге киирер;

Күштүг апарган Хоойлунуң 1 чүүлүнде айыткаңын ёзугаар курлавырлар-биле операцияларны боттандырарының чурумун ажылдап кылыр болгаш киирер.

3. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш РСФСР-ниң Прокуратуразы күштүг апарган Хоойлуну үреvezинге хамаарыштыр хайгаарал функцияларын боттандырарын хандырар.

4. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге:

Хуу өнчү, даштыкы экономиктиг өрени, алмаз болгаш валюта фондуларын база ССРЭ-ниң алдын курлавырын кызыгаарлаар чурумунуң дугайында эвилелдешкен республикалар-биле дугуржулганы РСФСР-ниң составында кирип турар республикалар-биле сүмележип тургаш белеткээр;

Күштүг апарган Хоойлунуң 7-ги чүүлүн ажыглаарын хандырар нормативтиг актылар ёзугаар саналдарны 10 хонук хуусаа иштинде РСФСР-ниң Дээди Совединге киирер.

5. Россияның суверенитедин камгалаар органнарны тургузарын хандырар нормативтиг актыларның төлевилелдерин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму бир ай хуусаа иштинде РСФСР-ниң Дээди Совединге киирер.

6. Бо Хоойлу дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели даштыкы төлээлел черлеринге болгаш организацияларга албан ёзузу-биле дыңнадыр.

7. Бо Хоойлуну төп, республика болгаш чер-чер солуннарынга парлаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. ХАСБУЛАТОВ.

Москва. РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 31,

РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында
РОССИЯНЫҢ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин камгалаар, РСФСР-ниң улус ажыл-агыйын быжыглап экижидер болгаш хөгжүдер сорулга-биле база РСФСР-ниң Күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны удуртулга болдурбушаан база ССР Эвилелиниң составында бактаап кирип турар республикаларның боттарының национал байлаан боттары холга тудар, ажыглаар болгаш таарыштыр сайгарар бүрүн эргезин хүлээп көрбушаан, РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Чүүл 1. РСФСР-ниң девискээринде турар чер, оон казар байлаа (алмазтарының, алдынының, платиназының, үнелиг болгаш чартык үнелиг даштарының, мөңгүнүнүң, нефтизиниң, хөмүр-дажының, газының, уранының, ховар өңнүг болгаш кара металлдарының база өске-даа казар байлактарының курлавырлары), агаар делгемнери, суглары, арга-арыглары, үнүштери болгаш диригамытаннары өске-даа бойдус болгаш чиг эт курлавырлары, РСФСР-ниң далайларының экономиктиг зоназы болгаш далай чоогу черлериниң курлавырлары, а ол ышкаш РСФСР-ниң сугларының болгаш далайларының экономиктиг зоназының ындында балык-байлаа, культуразының болгаш уран чүүлдүң үнелиг чүүлдери РСФСР-ниң улустарының национал байлаа болур.

Айыттынган объектилерни холга тударының, ажыглаарының болгаш таарыштыр сайгарарының чурумун болгаш байдалдарын РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында бактаап кирип турар республикаларның хоойлулары таарыштырар.

РСФСР-ниң девискээринде турар күрүне өнчүзүнүң объектилери, эвилел чагыргалыг күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның эт-хөреңгизин, оларның бүдүрүлгеге ажыглаар болгаш ажыглавас кол фондуларын база өске-даа ниити-эвилел фондуларын, ниити-эвилел органнарының эргелеп башкарылгазында турар эт-хөреңгини киириштирбишаан, РСФСР-ниң өнчүзү болур.

Күрүнениң эт-хөреңгизи (бо чүүлдүң 1-ги болгаш 3-кү кезектеринде көрдүнген) РСФСР-ниң аңаа эки тура-биле дамчыдып берген хүлээлгелерин күүседири-биле ССР Эвилелиниң эргелеп башкарылгазынга дамчыдып берип болур.

Чүүл 2. ССРЭ-ниң алдын курлавыры, алмаз болгаш валюта фондулары эвилелдешкен республикаларның өнчүзү болур.

Эвилелдешкен республикаларның ССРЭ-ниң алмаз болгаш валюта фондуларында база алдын курлавырында үлүг-хуузун РСФСР хүлээп көрүп турар. Үлүг-хуузунуң тодаргай хемчээлин бүгү эвилелдешкен республикаларның дугуржулгазынга үндезилеп тодарадыр.

Айыттынган фондуларда бодунуң үлүүн холга алырының, ажыглаарының болгаш таарыштыр сайгарарының чурумун РСФСР-ниң составында бактаап кирип турар республикалар болгаш девискээрлер-биле дугуржуп тургаш, Россия Федерациязы тодарадып тургузар.

Чүүл 3. Өске эвилелдешкен республиканың девискээринде турар өнчүнүң тодаргай объектилеринге хамаарыштыр негелде-хомудалды республикаларның доктааткан хуусааларында киирер эргени РСФСР бодунга арттырар болгаш өске эвилелдешкен республикаларның ындыг эргезин хүлээп көрүп турар. Негелде-хомудалды сайгарып көөрүнүң чурумун республикалар аразынга кылдынган дугуржулгалар-биле доктаадып тургузар.

Республикалар аразынга кылдынган дугуржулгаларга үндезилээш, РСФСР-ниң болгаш өске-даа эвилелдешкен республикаларның ниити (үлүг-хуулуг ийикпе, азы каттыштырган) өнчүзүн тургузуп болур.

РСФСР-ниң өске эвилелдешкен республикаларның девискээринде турар күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының болгаш органнарының бүдүрүлгеге ажыглаар болгаш бүдүрүлгеге ажыглавас кол фондулары, өске-даа эт-хөреңгизи болгаш курлавырлары РСФСР-ниң өнчүзү болур.

РСФСР бодунуң девискээринге эвилелдешкен республикаларның, даштыкы күрүнелерниң, оларның хамаатыларының болгаш организацияларының эт-хөреңгизиниң эргезин камгалаарын магадылаар.

Чүүл 4. Күрүне (республика) эт-хөреңгизин эдилеп ажыглаар болгаш эргелеп башкарар эргени РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге тыпсыр. Айыттынган объектилерни болгаш эт-хөреңгилерни оларның чамдыызын күрүне болгаш муниципалитет өнчүзү кылдыр арттырар база долу ажыл-агыйны чорудары-биле оларны бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга дамчыдып бээр эрге-биле ук чүүлдерни күрүне өнчүзү болдурбазын азы хуу өнчү кылырын РСФСР-ниң хоойлуларынга дүүштүр боттандырар.

РСФСР-ниң девискээринде эвилел чагыргалыг күрүне бүдүрүлгелерин акционерлиг ниитилелдер болдурарын, өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидерин чүгле РСФСР-ниң хоойлузунда көрдүнген чурум болгаш байдалдар ёзугаар боттандырар.

РСФСР-ниң өнчү, чаа эвилел керээзин чарар болгаш хууждар дугайында Хоойлузу хүлээп алдынмаанда, РСФСР-ниң девискээринге, РСФСР-ниң хоойлу-дүрүмүнүң тургусканы таварылгалардан аңгыда хамаатыларга, күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларынга хамааржыр материалдыг, саң-хөө, валюта болгаш акша үнелерин хавырарының дугайында ССРЭ эргелелиниң болгаш күрүне эрге-чагырга органнарының кандыг-даа актылары күүсеттинмес болур.

Чүүл 5. Ук хоойлунуң 1, 2 чүүлүнде айыттынганын ёзугаар РСФСР-ниң девискээринде турар курлавырларга болгаш фондуларга хамаарыштыр эвилел, эвилел-республика болгаш республикалар аразының даштыкы экономиктиг дугуржулгаларын, бир эвес РСФСР чөпшээрелин бербээн болза, күш чок деп санаар.

Айыттынган чөпшээрежилгилер болгаш дугуржулгалар РСФСР-ниң «РСФСР-ниң девискээринге ССР Эвилелиниң органнарының актыларының хөделиишкининиң дугайында» Хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар күштүг болуп кирер.

РСФСР база оон составынче кирип турар республикалар ССР Эвилелиниң органнарының ук чүүлде тургустунган чурумну хажыдып чардынган чөпшээрежилгелер болгаш дугуржулгалар талазы-биле хүлээлге онаанмас.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дараазында онза эргелерни тыпсыр:

— РСФСР-ниң девискээринден үндүр сөөртүр база ынаар киир сөөртүп турар, бараанnarның болгаш ачы-дузаның үлээриниң болгаш чөпшээрээриниң чурумун тодарадыр;

— РСФСР-ниң юрисдикциязының адаанда турар даштыкы экономика ажыл-чорудулгазының кежигүннериниң экспорт-импорт операцияларының талазы-биле каайлы үндүрүүн тодарадыр;

— РСФСР-ниң девискээринге юридиктиг адрестерлиг даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга кежигүннерин бүрүткээр;

— РСФСР-ниң девискээринде боттары офистерлиг кадагааты фирмаларны, банкыларны болгаш өске-даа организацияларны төлээледир;

— РСФСР-ниң девискээринге чөпшээрел хевирлиг частоталыг ээлээшкинни бээр.

Чүүл 6. РСФСР-ниң чогуур органнарының чөпшээрели чокка чардынган ниити-эвилел чээлилери, а ол ышкаш 1.2 чүүлде айыттынган курлавырларга болгаш фондуларга хамаарыштыр чөпшээрежилгелер болгаш дугуржулгалар дээш РСФСР-ге хүлээлге онаанмас.

Чүүл 7. РСФСР-ниң чогуур органнарының чөпшээрели чокта РСФСР-ниң девискээринде турар болгаш РСФСР-ниң ук хоойлузунга азы өске хоойлу-дүрүмге дүүштүр ажыл-чорудулганы чорудуп турар албан-дужаалдыг кижилерге, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, эвилел болгаш республика чергелиг организацияларга хамаарыштыр ССР Эвилелиниң органнарының шиитпирлерин күш чок кылдыр санаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
Р. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 31.

ЧЕДЕР ЧЕРИ—МОСКВА

Эрзин районнуң «Нарын» совхозунуң дирекциязы, профэвилел комитеди күш-ажылчы бо чылдың эрткен тос айларының түңнелдерин үндүрген. Чарыш түңнелин үндүрүп туда, совхоз бүдүрүлгезинге хөй чылдарда ажылдаап болгаш моон мурнунда ат-сураа үнмейн турган кижилер тиилекчилериниң санынга хөйү-биле кирген. Олардан 30 кижини Москвада Бүгү-эвилелдиң улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге киржир путёвка-биле шаңнаан. Найысылалга чедер аас-кежиктиг кижилерниң аразында Москваны көөр хамаанчок. Кызылга безин ис базып көрбээн кижилер бар.

Совхозта профэвилел комитеди чогум-на ындыг байдалды чугулалап көрген, моон мурнунда чылдарда мышкаш чаңгыс ол-ла мурнакчыларны шаңнаар, мактаар багай чаңчылындан уштунган.

Үжен кижи составтыг бөлүк дүүн Москваже ужуп чоруптукан. Оларның аразында бирги хойжу бригаданың хойжулары К. С. Сегбе, О. Т. Нурзэт, бызаа ажаакчылары, кезээде ажылдап турар Тамара Бораевна биле Михаил Дамдынович Лудуптарның өг-бүлези, чылгычылар Д. У. Дивга, М.-Б. С. Кыргыс, дуржулгалыг болгаш хоочун хойжу А. Б. Банчык олар бар. Артына Балдировна бо чылын чүс хойдан-на 98 хураганны камгалап алган, тыва уксалыг хойнуң бирээзинден-не 2 килограмм дүкту кыргаан.

Совхозтуң бөлүк мурнакчылары Москвага баргаш, чурттуң өске девискээрлеринде мал болгаш чер ажылының чамдык чедиишкиннери, мурнакчы дуржулгазы-биле таныжарлар.

Доржу ЧЫРГАЛ-ООЛ.
«Нарын» совхозта профком даргазы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда
АМЫДЫРАЛЧЫ ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралынга хүннүң чугула дээн бөлүк айтырыглары чугаалажып көрген. Оларның бирээзи — Тыва АССР-ниң, РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң аразында бүрүн эргелерин аңгылаарының дугайы. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң Курлланның даргазы В. Б. Салчак ол талазы-биле дыңнадыг кылган. Айтырыг маргылдаалыг болган, санал-оналдарны өөренип көргеш, бадылазыры-биле саналдап киирип турар ол документилерин бүгү талалыг, хыналчалыг, ам-даа чедир ажылдаарын айыткан шиитпирни Президиум хүлээп алган. Ынчангаш ол талазы-биле чугааны оон соонда уламчылаар болган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Оржак сөс алгаш, улус ажыл-агыйын хөгжүдүп быжыглаар база рынок экономиказынче шилчилге-биле холбаштыр республиканың чазааның программазының төлевилелин таныштырган. Ону сайгарып чугаалажырынга Президиум кежигүннеринден аңгыда, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының специалистери киришкен. Саналдап киирген ол төлевилелди сайгарып көргени улус ажыл-агыйын быжыглап хөгжүдеринге, ажыл-агыйны удуртуп башкарарының экономиктиг чаа арга-хевирлеринче шилчиириниң түңнел концепциязын республиканың чазааның ажылдап кылырынга үндезин кылдыр көөр шиитпирге келген. Чазактың чаа концепциязын Президиум хуралынга көөр болгаш Дээди Советтиң декабрьда болур ээлчеглиг сессиязынга улус депутаттарының чугаалажып көөрүнче киирер.

Ол-ла хуралга оон аңгыда рынок экономиказының байдалында республиканың улус ажыл-агыйының эргелеп башкарылга аппаратының тургузуунуң төлевилелин база көрген. Аңаа хамаарыштыр тодаргай саналдар база кирген. Төлевилелге чамдык өскерилгелерни, эдилгелерни киирериниң чугулазын Президиум сүмелээн.

Республиканың совхозтарының, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының кышка белеткелинде дүвүрелдиг болдуруп, дарый хемчег алырын негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес дээрзин Президиум кежигүннери база чугаалашкан болгаш байдалды кандыг арга-биле эдип ап болурунга хамаарыштыр тодаргай саналдарны киирген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң парлалга органын тургузар айтырыгга хамаарыштыр база аңаа чугаа болган. Дээди Советтиң Ажык-чарлыг чорудуг, хамаатыларның эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы В. С. Салчак ол талазы-биле дыңнадыг кылган. Байдал кандыгыл? Полиграфияның бөгүнгү баазазы чаа парлалга органнарының ажылын хандырарының аргазы чок боор турар дээрзин айыткан. Чүгле ол-даа эвес, айтырыгда нарын чүүлдер эвээш эвес деп чүве билдингир. Ынчангаш Советтериниң чаа парлалга органын тургузар айтырыгның коңуртүнүн келгенин Президиум эрте деп санаан.

Хуралга оон аңгыда Дээди Советтиң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязынга улус депутаттарының киргени саналдарының, сүмелериниң күүселдезиниң база ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгукчуларның киргени чагыглар дугайын чугаалашкан. Президиум хуралынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан болгаш доктаалдар хүлээп алган.

Республиканың Дээди Совединиң аппаратының ниити килдис эргелекчизинге В. А. Кочергин бадылаткан.

В. А. Северновский Тыва АССР-ниң Дээди судунуң хамааты херектериниң талазы-биле суд коллегиязының даргазынга бадылаткан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар хуралды эрттирген.

Күрүне суверенитеди

декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

ЧЕДИНГИР ТАЙЫЛБЫР ХЕРЕК

Тыва аңгы туруп, сайзырап шыдаар бе деп айтырыгларны кара угаан, даап бодаашкыннар-биле чугаалаары дыка берге болур ужурлуг. Бот-догуннаашкын (суверенитет) дугайында эртемденнер, журналистер база төөгү тускай эртемниглери «Шын» солуннга чугаа чорудуп турганы эки-дир.

Тыва аңгы туруп шыдаар деп чүвени ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы К. С. Кужугет бодунуң саналында бадыткап турар. Мен база Тываның төөгү талазы-биле шыгжамырын эргелеп, баштап, ону хөй чылдар иштинде өөренип, сайгарып келген болганымда, Тываның келир үеде салым-чолун шиитпирлежир айтырыгга дорт хамаарылгалыымны билдип турар мен. Ынчангаш бистиң Тывавыстың төөгүзүнден ап көөрге, чону хөй эвес санныг турган болгаш, олар Кыдат, Моол, Россиядан аажок хамаарылгалыг чораан, оларның социал-экономиктиг салдары улуг турган болгай.

Тывалар янзы-бүрү күштерниң дузазы-биле боттарының хамаарышпас чоруу дээш демисежип, хосталгазын чаалап ап чорааннар. Оон уржуунда Тыва Арат Республика тургустунган. Республика тургустунган сөөлүнде, экономика хөгжүлдези эки чорупп турган. Колхозтажылышкыннар болгаш ажыл-агыйны удуртуп баштаар чорук Совет Эвилелиниң үлегери-биле чорупп турган болгаш, аңаа болуп турган янзы-бүрү чазыгларны база катаптап турган. Үлетпүр-бүдүрүлгеге-даа, көдээ ажыл-агыйга-даа орус улустуң азы кадрларның салдары хөлүн эрттир колдаан турган болгай. Ооң кадында ол хөгжүлдеге доора чыдып турган бир онзагай чүүл болза—30-40 чылдарда эрге-чагырга дээш демисел, Совет Эвилелинге болуп турган массалыг репрессияларны өттүнгени.

1944 чылдың мурнунда Тываның малының баш саны канчаар-даа аажок көвей турган деп чүвени документилер көргүзүп турар, амгы үеде чүге чедир өспейн барганы кайгамчык. 1944 чылдан эгелээш, Советтиг Тываның хөгжүлдези ам-на шапкыны-биле хөгжүп эгелээн деп чугаалажыр болгай бис. Шынап-ла, ам харын бот-догуннаашкын дугайында чугаалары берге апаар-дыр, чүге дизе ажыл-агый, социал-экономиктиг, политиктиг айтырыглар ССРЭ-ниң нийти политиктиг структуразынга чагырты берген. Ол аажок шаптыктыг. Ынчалза-даа бүгү күштү мөөңнээш, кадрлар айтырыынче улуг сагышты салып, эргиде аңгы республика турда сайзырап чорупп олурган үлетпүрүнүң хевирлерин: саваң кылыр, алгы кылыглар-биле тон, идик-хеп даараар цехтер дээш оон-даа өске бичежек бүдүрүлгелерни сайзырадыр болза эки. Бо хире үе иштинде, эртем-техника сайзырап турда, канчап черле эки чүүлдерни катап эгидип болбазыл, чижээлээрге, алгы-кеш, дүк-тааввы дээш бар-ла турган чиг эт-биле чүнү-даа кылып болгай-ла.

Бистиң кожавыста чер, мал ажыл-агыйлыг Моол Арат Республика канчап хөгжүп, сайзырап турар-дыр. Олар-биле чүге домейлежип болбас бис? Оон үлегер ап база болгай-ла. Самолёт, демир-орук чок шагда харылзажып чораанывыс Моол, Кыдат-биле ам канчап харылзаа тудуп шыдавас бис. Бо мындыг харылзаа тударынга эң-не тодаргай, тускай баш бүрүңгээр көрүп турган тургузуп каан программа херек апаар-дыр. Ону кымнар кылырыл, төөгүзарыл деп айтырыг чай-аап-ла салдына бээр апаар. Ам-на чангыс-ла эртемденнерже чал каггаш олурбайн, совет, партия органнарында ажылдап олурар хөй санныг кадрлар ону дарый шиитпирлезе эки боор деп саналдыг мен. Төөгү талазы-биле ажылдап чоруур эртемденнер база хөй-дүр, ам экономика талазы-биле тускай эртемниглерниң кужу кончуг херегле ттииниң турар. Ооң соонда ам-на дидим базымнарны кылып болур.

Декларацияның төлевилелин чугаалажып турар болганда, мээң бодалым—күрүне дылы шап-ла турар деп бодаар мен. Ол—тыва дыл болур. Күрүне дылы болурга, тыва дылды моон соңгаар сайзырадырынга, өске дылга чугаалажыр кижилер ону тоон көөрде, тыва кижи бүрүзү бодунуң төрээн дылынга төрээн иезинге ышкаш ынак болурунга салдарлыг болур. Оон башка, аныяк-өскен «хайнак» дылга чугаалажырга, черле чараш эвес-тир. Орус, англи, кыдат, моол дылдарны билири кымга-даа артык эвес, харын-даа кижиниң культуразының сайзыралынга идиг болур.

Республиканың адын «Тыва Республика», орустап «Республика Тыва» деп турар эштерниң саналынга каттыжар мен. Адаарынга, бижииринге-даа кончуг эптиг. Төөгүде адаттынып турган «Таңды Тыва Республика» деп безин ады бар болгай.

Тываның экономиктиг бот-догуннаашкынының байдалында тыва-даа, өске-даа национның кадрларының ролю кончуг улуг. Ынчангаш кадрлар белеткелинче кол кичээнгейни угландырар: тыва кадрларны белеткээр болгаш ажыглаттынмайн турар күштерни мөөңнээри азы аныяк-өскенни хөй, мал, чер ажыл-агыйынче хаара тудары, хоорайда чурттап, аңаа өскен аныяктарны тудуг, үлетпүрже киирип ажылдадыры негеттинип турар.

Тывада чурттап, ажылдап, өскен өске национның кижилеринге суверенитет деп чүл деп чүвени чедир тайылбырлаар ажылды чогумчалыг, чедимчелиг кылдыр чорудар болза эки. Олар ону чаңгыс талалыг билип турарын хүн бүрүнүң практика кырында амыдыралывыс бадыткап турар болгай. «Тыва чүгле тываларга» деп бодал чорууру доскут угаанныг орус-даа, тыва-даа кижилер хөй болдур ийин. Ынчангаш нациялар аразында болуп турар үскүлежиишкиннерниң чылдагааны мында база бар.

Комплекстиг килдистиң экономистериниң чорудуп турар ажылдарынга, эртем талазы-биле шинчилелдеринге архив ажылдакчылары боттуг дузаны чедирер дээрзинге чигзиниг турбас ужурлуг.

Билимаа ШИРИН-ООЛ.
Күрүне архивиниң директору.

Дорт хамаарылгалыг болурун күзээр мен

Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелинге хамаарыштыр бодумнуң дараазында онзалап саналдарымны солун дамчыштыр илергейлээр бодаан мен.

1. Бистиң республиканы ССРЭ-ниң составында «Тыва Демократтыг Республика» деп адап, тыва улустуң адын эдилээш тускай догуннаан күрүне болурары чугула деп саналдыг мен. Өске республикаларны өттүгени херээ чок.

Совет Эвилелинде кандыг-даа нациялар, улустар, эвээш санныг аймак улустар деңн эргелиг болганда, Тыва моон соңгаар эвилелдешкен кандыг-даа республикага (ооң иштинде Россия Федерациязынга) хамаарышпас, чагыртпас, а ССРЭ-ге дорту-биле шуут хамааржыр болгаш, Совет Эвилелиниң составында Тыва Демократтыг Республика болган турарын күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияга дүрүмчүдерни саналдап тур мен.

Ынчаарга шаанда тыва улус манчы Кыдаттың болгаш моол феодалдарының ийи дакпыр дарлалынга турганы ышкаш, ам бо үеде ССРЭ-ге, РСФСР-ге — ийи дакпыр чагыртыры мээзэ күзенчиг эвес-тир. Оон ыңай, ССР Эвилелиниң болгаш Россия Федерациязының амгы удуртукчуларының, дээди күрүне органнарының аразында чөрүлдээлер, мен бодап көөрүмге, чоокку үеде белен не намдавас, соксавас, харын моон соңгаар улам-на чидиглелир шинчилиг. Ол чорук Россияның автономнуг черлеринге, ооң иштинде ССРЭ-ге өскелерин ырак сөөлзүредир каттышкан болгаш хөгжүлдезе хожудаан Тывага дыка багай салдарлыг болуру чугаажок.

Национальныдан үнезилеттинип тургустунган демократтыг күрүне болур болза, ооң суверенитединиң, эрге-чагыргазының бүрүн эргелиг ээзи тыва национальдыг чон болур ужурлуг. Чүге дээрге ол нацияның ады-биле тургустунган күрүне болур.

2. Тыва улус нация болганда, чүэт девискээрлиг, шыйып, демдеглеттинген кызыгаарлыг болур ужурлуг. Манчы Кыдаттың дарлалынга, эжелелинге турган үевисте кызыгаарны республиканың бүгү чонунуң референдумун ёзугаар катап тургузуп алырын сүмелеп тур мен.

Чер, ооң кырында, иштинде бүгү байлак чүгле ол күрүнениң, ооң чонунуң, нациязының өнчүзү болур ужурлуг. Ындыг болганда, ук өнчүнүң байлактарын, биригээр чугаалаарга, чамдык чер участоктарын кымга, чеже хүусаалыг эдиледип, ажыгладып каары — Тыва Демократтыг Республиканың бүрүн эргези болур. Черни, ооң кырында, иштинде бодүүткен байлактарны, ол ышкаш хоорайларны, суурларны бүдүрүлгелерни, транспорттуң харылзаазын чепсек-херекселдерин, коммунал ажыл-агый черлерин, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерни, садыгны, банкыларны болгаш оон-даа өске чүүлдерни национал күрүнениң бүрүн эргезинде ооң өнчүзү кылдыр Декларацияга чаплаарын саналдап тур мен.

3. Тыва дылды Тыва Демократтыг Республиканың күрүне дылы кылдыр чарлаар херек. Албан бижиктерни, хуралдар материалдарын тывазындан орузунче очулдурары чүүлдүг болур.

4. Мен тыва кижи болганымда, бодумнуң тыва нациям чиде бээрин кажан-даа күзевес мен. Орус национальдыг кижи бодунуң орус нациязынга хамаарыштыр база ынчаар бодаар деп билип чоруур мен. Ынчангаш тыва нацияның чидип бар чоруурун соксадыр талазы-биле кандыг-бир тодаргай хемчеглерни алырын Тыва АССР-ниң Дээди Советинге саналдап тур мен.

5. Тывада даг-дүгү, кобальт, алдын, өлүк аймаа, ыяш, дүк эът болгаш оон-даа өске чүүлдер бар. Бо чүүлдерни болбаазырадып кылгаш, ооптан акша-хөреңгини арбыны-биле ап болур. Ынчангаш ол орулганың күсели-биле бодунуң чарыгдалын, херегледин республиканың ооруну черле хандырып дугаап болур. Бүдүрүлгелерге ажылдаар мергежилдиг кадрлар чок деп мунгараан херээ чок, ол дээрге түр үениң айтырыы-дыр.

Адактың сөөлүнде саналым: ССРЭ-ниң составындан Тыва Демократтыг Республика үнүп болур эргелиг деп чүүлдү күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияга айтыры артык эвес деп бодаар мен.

Ховалыг НУРСАТ.
Пенсионер.

Политөөредилге

СУРТААЛ АЖЫЛЫН УЛАМ КҮШТЕЛДИРЕР

Бистиң чуртувуста социал-экономиктиг, политиктиг ханы өскерлиишкиннер, чаа шимчээшкиннер, үзел-бодалдар, рынок экономиказынче шилчилге — ол бүгү чон ортузунга суртаал ажылын күштелдирерин, Совет күрүнениң мурнунда турар бергелерин шын угаап билип алырынга болгаш ону ажып эртерниң оруктарын чонга тайылбырлаарын негеп келген.

Ол харыысалгалыг ажылды күүселдир хүлээлге республиканың пропагандистериниң мурнунга салдынган. Ынчангаш пропагандистер бодунуң ээлчээнде профессионал билиин бедидип, ниитилелде болуушкуннарны, СЭКП-ниң аңаа хамаарыштыр туружун болгаш ап чорудуп турар хемчеглерин ажылчы чонга чедирип, тайылбыр ажылын чорудуп турар.

Чоокта чаа Тожу районнуң пропагандистери боттарының өөредилге-семинарын эрттирген. Семинарны ажыдып тура, партия райкомунуң секретары Т. С. Таргын амгы үеде идеология ажылының эргежок чугулазын, ол ажылга лекция пропагандазының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаарын, черле ынчаш, ниитизи-биле политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң системазын үнелезини-биле эде көөрү негеттинип келгенин онзалап айыткан. Политиктиг өөредилге дээрге чүгле билиин бедидип алырының сорулгазы эвес, а ол билигни амыдыралда боттуг ажыл-херектерже шилчидерниң эргежок чугула чепсээ болур деп, ол айыткан.

Семинарга чугула черни рынок экономиказынче шилчилге дугайында айтырыг ээлээн. Аңаа хамаарыштыр илеткелдерни Тываның эртем-инженер ниитилелиниң баштаар чериниң секретары Г. Н. Тутынина, Тожу районнуң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы Н. Г. Кускашева кылган.

Район рынок экономиказының үезинде-даа элээн чедиишкиннинг ажылдап болур аргазы бар дээрзин үстүнде ийи илеткелди дыңнаан соонда, дыңнакчылар ындыг бодалга келген. Чүге дээрге республиканың чамдык районнарынга көөрде, ооң экономиказы, бойдус курлавыры хөй. Эрткен тос айларының түңнели-биле чүгле ийи бүдүрүлге черлери — чурттал-коммунал ажыл-агый чери биле амыдырал хандырылга эргелели күрүне чагыын күүсетпээн, а арткан коллективтер багай эвес ажылдаан.

Шынап-ла, рынок экономиказының үезинде район шыдал киирер аргалар бар: өлүк-тывы. жындан аңгыда, ыяштан алыр янзы-бүрү тудуг материалдарындан безин хөй орулганы киирип ап болур. Оон аңгыда көдээ ажыл-агыйда, тайганың кат-чимизи, балык-байлаа база орулга-дыр. Ынчалза-даа ол бүгүнү кылыр технология, кадрлар херек. Ынчангаш даштыкы туризмни (аңнаашкын-биле холбашкан) сайзырадып турган бичии болгаш ортумак хемчээлдиг бүдүрүлгелер дериг-херекселдерин садып алырын бодап турар. Рынок экономиказынче шилчилгениң байдалын «Май 1», «Тоора-Хем» совхозтарның ажылчыннары, кадарчылары, саанчылары-биле ужуражып чорупп турган чонунуң үнүн, ооң деткимчезин база дыңнадывыс. Ынчалза-даа мындыг чүүлдү утпаза эки: рынок экономиказының чалгынынга алзып алгаш, Тываның база бир онзагай бүлүнү бай-хөреңгизин даштыкы туристерниң ажык-кончаа сүрген ийи-чаңгыс кижилерниң саза базэ чери болу бербезин. Тожунуң байлаа чүгле районнуң эвес, а республиканың чурттакчыларының чаагай чоруунга бараан болур ужурлуг.

Дараазында илеткелди райкомуң парткабинет эргелекчизи В. Б. Доңгак кылган. Ол эрткен өөредилге чылының түңнелдеринге болгаш чаа сорулгаларга доктааган. Районга эрткен өөредилге чылында 13 политиктиг школа ажылдап турган. Аңаа 483 кижини хаара туткан. Бүгү школаларга үш угланыышкынныг темаы сүмелээн: бирээде, национальдар аразының харылзааларының айтырыгларының дугайында, ийиде, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң база чер-чер Советтерниң улус депутаттарынга соңгулда мурнунуң сорулгаларының дугайында материалдар, үште, съезд мурнунуң документилериниң платформазының төлевилелиниң дугайында. Ынчалза-даа чамдык партия организациялары доктаамал теоретиктиг ханы анализтиг өөредилге чорударының оорунга үүрмек хүн айтырыгларын чугаалажырынга өйлежип турган деп, ол айыткан. Ынчангаш чаа өөредилге чылында партия өөредилгезиниң кол сорулгазы кижиже, ооң политиктиг үзел-бодал, идеологтуг негелде, хереглелинче угланган турар ужурлуг.

Семинарның түңнелинде делегей байдалынга хамаарыштыр лекция, идеологтуг ажылга политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң ролюнуң дугайында «төгерик стол» болган. Районнуң эки ажылдыг пропагандистеринге ол семинарга хүндүлел бижиктерни болгаш сүй-белектерни тывыскан.

Шомаадыр КУУЛАР.

КИЖИЛЕР-БИЛЕ АЖЫЛДААР

Сүт-Хөл районнуң ажылчы чонунуң марксисчи-ленинчи өөредилгени эрткен чылын канчаар доосканының дугайында идеология килдизиниң эргелекчизи К. О. Данзы-Белектиң информациязын пропагандистер семинарынга дыңнаан.

1989-1990 өөредилге чылында партия өөредилгезиниң 19 школаларынга, политиктиг 14 семинарга 430 коммунистер болгаш 353 коммунист эвестер хаара туттунган турган.

Өөредилге чылының дургузунда политиктиг өөредилгениң пропагандистериниң 6 семинарларын, ооң иштинде 2 семинарны СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының харыысалгалыг ажылдакчыларының киржилгези-биле эрттирген. Политөөредилгениң методиктиг чөвүлелиниң инициативазы-биле «Алдан-Маадыр», «Октябрь 30 чылы», «Ишкин» совхозтарның партномнарының баазазынга бөлүктээн семинарларны база эрттирген.

Семинарларның хөй кезиин «төгерик стол» хевиринге эрттирерин чүүлдүгзүнүп, чаа өөредилге чылында шилип алган темазынга ханы белеткенип, пропагандистер бөлүктерин тургузарын сүмелеп турганнар.

«Октябрь 30 чылы», «Ишкин» совхозтарда партномнар, Бора-Тайга, Кызыл-Тайга школаларында цех, партия организациялары политөөредилгени чогаадыкчы ёзу-биле эрттирерингe кичээнгейни угландырып келгеннер. Ооң түңнелинде ол суурларга политөөредилгеге чоннуң сонуургалы илерел, дыңнакчыларының саны көвүдеп, агиткварталдарга кичээлдер үзүлбейн келген.

Өөредилге чылын доозарда, түңнел кичээлдерни зачёт болгаш беседалажыышкын аргалары-биле эрттирерин политшколалар шилип алган. Ол кичээлдерге дыңнакчылар боттуг арга-сүмелерни киирип, четпес талаларын чидии-биле шүгүмчүлээннер.

Кичээлдер эрттирерингe таарымчалыг дериттинген класстар, ажыглаар техниктиг херекселдер чогун айыткан-нар. Ол ышкаш пропагандист кадрлар Кызылга мергежил бедидер семинарларга чорааш келгенде, амыдыралчы арга-дуржулганы ажыглап, чаа информациялар-биле кичээлдерниң шынарын экижидип турарын дыңнакчылар илереткеннер.

Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң кичээлдерин канчаар эде тургусса экил, эрги хевээр лекция дыңнап, ооң-биле кызыгаарланып турар бе деп айтырыгны хөй дыңнакчылар тургускан.

Чуртта эде тургустунуушкун калбарып, социал-экономиктиг айтырыглар чамдык бергедээшкиннерге таваржып, национальдар аразында чөрүлдээлер, таарымча чок байдалдар тургустунуп, республикада кем-херек үүлгедиишкиннери кызырылбайн турда, коммунистерниң, дыңнакчыларының ээ-харыысалгазын бедидери, бот-идепкейин көдүрери политөөредилгеден улуг хамаарылгалыг саналдарлыг дээрзин Хөр-Тайга ортумак школазының башкызы Б.-У. Л. Ондар саналдаан. Ол айтырыгны районнуң методиктиг чөвүлелинге чугаалажып көрген, идеология килдизинге сүмелээн.

Дуржулгалыг пропагандистерге О. А. Куулар (Кызыл-Тайга), М. Б. Куулар (Баян-Тала), В. Д. Ооржак (Ак-Даш), В. Т. Ондар (Бора-Тайга), А. С. Ондар (Ийме) дээш өскелерин-даа алап турарлар.

Кичээлдер болбайн баар таварылгалардан аңгыда, пропагандистерни шын шилип албаанындан, дыңнакчыларның сонуургалын бедидип шыдавастар база таваржып турган. Чаа өөредилге чылында дыңнакчыларның санын көвүдедип, национал чаңчылдарны, дылды болгаш культураны кижилерниң амыдыралынга ажыглаар кылдыр, мөзү-шынар кижизидилгезинче угландырарын чугула деп көрген.

Чаң-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

МЭЭҢ САНАЛЫМ

Кедээ Советтиң улус депутаты болганымда, хамаарышкан округумда чоннуң саналдарынга хамаарыштыр бодалдарымны бижиксеедим. Оттук-Даш сүт-барааи фермазының коллективи төлевилелдиң кол эгелерин билдингир кылдыр тыважыдып очулдурарын дилээн. Суверенитетти — бот-догуннаашкын деп, Декларацияны — утуулга деп алза кандыг боор.

«Тыва Республика» деп ат таарыжыр. Чүге дизе ол ат чоннуң үзел-бодалын, национал чорааралын, төөгүзүн илередип турар. Феодалдыг Тывадан Совет Тывага чедир оруктуу эртивис. Ынчалза-даа дылывыстың, культуравыстың, чаңчылдарывыстың, сүзүглелдериниң чамдык кезиин чидирген бис. Чиг этти боттары болбаазырадыр апаар-дыр бис.

«Тыва Арат Республика» дээри амдызында таарышпас.

Төлевилелдиң 8 чүүлүн мынчаар тода этсе деп саналдыг мен: «Тыва Республика бүгү байлактарын эдилээр, удуртур кадрларны ажыглаарын, болу доктаадып тургузар эргелиг. Чер, суг, арга-арыг, дириг амытаннар, төөгүнүң, культураның үнелиг чүүлдери—чүгле Тыва Республиканың өнчүзү болур». Сүлде, демдек, тук, дыл дугайында төлевилелде чүге айытпааныл?

Мандып-оол БИЛЕН-ООЛ.
(Гонорарын «Сылдысчыгаш» солунче шилчидерин дилеедим).

КАТТЫШТЫМ

Тываның тускай догуннаашкынының дугайында Декларация төлевилелин кичээнгейлиг номчуп, таныштым. Аңаа хамаарыштыр номчукчуларның саналдары парлаттынып турар. Ону солуннардан база номчудум. Бижикчи Г. Санчааның болгаш Дамдын-оол Ховалыгның база өске-даа эштерниң саналдарынга каттыжып турар мен. К. А. Бичелдейниң саналы-биле «Тыва Республика» деп адаарын негеп тур мен.

Декларацияда Тываның ССРЭ болгаш РСФСР-ден тыва чон шуут үнер күзелин илереди берзе, ону канчаар өөрүн тайылбырлаваан болду. Шаг-үениң агымы-биле төөгүнүң хөгжүлдезиниң оруунга кандыг-даа байдалдар туруп кээп болурун бөгүнгү амыдыралывыстан көрүп турар бис. Келир үеде бистиң салгалдарывыстың канчаар чурттаксай бээрин кым баш удур билирил? ССРЭ болгаш РСФСР-ден тыва чон үнүксей берзе, аңаа чепшээрел турбас бе? Мен бодаарымга чүгле бо хуунуң көрбейн, элээн ырады көрзе эки хире. Чижээлээрге, 100 азы 200 чыл, а харын оон-даа эвээш үе иштинде тыва аңгыланыр күзелин илереди берзе, ол күзелди хандырып болурун Декларация төлевилелинге айытса эки деп саналдыг мен.

Сюзюкей ОНДАР.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

ШАҢДА АЖЫЛ

Барыын-Хемчик районнуң «Хемчик» совхозтуң механизаторлары күскү дүжүттү ажаап алырын октябрь айның сөөлгү он хонуунда доосказ. Бо чымыштыг ишке арендаторлар Мартаң-оол Саая, Болат Хомушку, Долгай-оол Саая оларның киирген үлүү улуг болган. Олар ниитизи-биле 1400 гектар черден тараа культураларын ажаап алган.

Механизатор Мартаң-оол Сааяның звенозу 550 гектар шөлдүг турган. Ниитизи-биле оон алдынган дүжүт багай эвес болган. Чамдык черлерниң га бүрүзүнден-не 16 центнер дүжүттү ажаап алган. А чүгле суггат чок черлерниң дүжүдү чер албайн барган.

Амгы хүннерде ол совхозтуң шаңнында дүшкен тараа ында-мында оваалдыны берген чыдар. Ону кургадыр, арыглаар, чүдүрүп чорудар ажылдар уламчылап турар. Шаңда 1200 тонна тараа культуралары — арбай, кызыл-тас, сула бар.

Шаңда ээрби ажыг ажылчын бар. Олар сөөлгү хүннерде хар чагганындан ол-шык апарган тарааны витаминниг сиген далганы кылыр агрегатка дүрген кылганындан хүнде сес машинаны чүдүрүп чорудуп турар.

Тарааны арыглаар, кургадыр ажылдарда кызымак, шудургу кижилер бар. Ажылчыннар Борбалдыр Доңгак, Макар Хомушку, тараа чүдүрүп, ону тарады иттирип турар трактористер Чечек-оол Хомушку, Олег Доңгак ындыг ишчилерге санадып турар.

Андрей ИРГИТ.

ЧУРУКТА: Кызыл районда Черби суурнуң чанында ыяш ажыл-агый чериниң ажылчыны Тамара Чоодуевна Сендаа катчимистерни чылдың-на өстүрүп, ылангыя чыжырганаңы бедик дүжүдүн ап келген. Оон ажаап хайгаараан, суггарган ранеткалары база бедик дүжүттүг болган. Ол бодунуң хүлээнген участогундан бир тонна ажыг ранетканы чүдүрүп чоруткан. Моон соңгаар соой бээрге, ыргай үнген чыжырганазын ажаап киириптеринге белен.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧЕРИВИСТИ КАМГАЛААЛЫ

Таңды-Ууланың, Саянның (Саянның) мурнуу эдээн дургаар, Улуг-Хем болгаш Хемчик хемнерниң унарынга кижилер кажандан бээр чурттап келгеннерил? Чүс-чүс, харын муң-муң чылдар мурнундан бээр деп билип турар бис. Мынча үр үеде бо черниң чурттакчыларынга кандыг-кандыг аар-берге, аш-чуттуг үелер, каржы-дошкун хоойлу-шаажылалдар турбаан дээр. Ынчалза-даа бистиң бурунгу өгбелеривистиң чүгле когу үзүлбээн эвес, а олар кыдат императорларга-даа, моол хаанарга-даа удур демисежип, амы-тынын өргүп чорааш, төрээн чуртун кымга-даа бербейн, ыдыктыы-биле камгалап ап чорааннар. Ынчангаш Тыва чурту тыва кижилерге оларның ада-ызыгуурундан бээр салгал келгени өртээ турбас өргүн чагай амыдыралының шуут боду, эң ыдыктыг сагыызыны-дыр. Чүгле тываларның-даа эвес, а кандыг-даа чоннуң төрээн чурту дээрге, ол чоннуң амыдырал-чуртталгазы-даа, амы-тыны-даа ол. Кижи амытан төрээн чурту чок болза, каяа чурттаар, төрел чону чок болза, кымдан бижыг деткимче алыр боор. Доктаамал чурттаар чер-чурту чок чамдык чоннарны көрүп, дыңнап-даа тур бис. Бир-бир черлерден ойлаттырган-сывыртаткан хөөкүйлерниң чаржынчыгларын бодаңарам. Бистиң кужур өгбелеривис бистерни ындыг салымга таварыштырбаан.

Ие черинге ынакшып, ону камгалап-хумагалап, каастап чоруур чоннуң амыдырал-чуртталгазы база бай-байлак, чараш-каас, а төрээн черин үреп-тоңап, тоймагалап алганнарның амыдыралы аргажок багай болур. Бо философияның дүрүму-дүр. Эртем-техниктиг депшилгени бис аажок үнелеп, харын-даа амыдыралдың бирги чергезиниң негелдези кылдыр санап турар бис. Ол шын-на харын. Ынчалза-даа ооң хөлегелиг талалары база бар. Химиктиг чемишчидилгелерни чогуур хемчээлинден хөйнү ажыглаарга, ол хөрзүннүң органиктиг составын өрттеп-дир- чип каантар, а чүгле минералдыг составы артар. Ындыг черлерден хаш он-он чылдарда чыдыг чашпайдан өске чүү-даа үнмес. Ооң дириг чижээ Черби ховузу ол. Каа-Хем районунга кыдат тараачыннар келгеш, бистиң тываларның ие черинге хумагалал чогун кайгааннар дижир.

Черниң кара довурактыг кырында кезээн болбаазырадып алыр турбуже-ле, аажок күштүг тракторлар-биле бордовурактыг, сай-даштарлыг карттарын коптарып үндүрүп эккелгеш, чаагай кара довуракты ооң-биле холуп каантар. Мындыг янзылыг болбаазыраткан хөрзүнге үрезин чажып кааш, элбек дүжүт дугайында бодаан-даа херээ чок. Оон ыңай, химиктиг чемишчидилгелерниң оран-делегейниң аңнарынга болгаш куштарынга база эгиттинмес когаралдарны чедирип турары чажыт эвес. Янзы-бүрү болбаазын машина-техника, фабрика, заводтарның оңтаргайже үндүрүп турар хоран ыштары агаарны аажок түдедип турар. Ол-ла фабрика, заводтарның болгаш машина-техниканың төккен артынчылары, бок-күзүрүмнери болгаш үс-бензиннери черни, сугну кедергей хоранап каапкан.

Бо талазы-биле шыңгыы качыгдаан чер — эртем-техникалыг депшилге аажок хөгжээн турган, кара хөрзүннүг төп Россия. Муң-муң хоорай-суурларның ээн калгылааныныы база бир чылдагааны-даа ол кылдыр бодаар мен. Чеже-даа болбаазын техника турза, ховузунга тараа үнместээн, мал-маган одар-белчиири чедишпестээн, хоозураан черлерге кижилер канчап чурттаар боор. Эртем-техникалыг депшилгениң ие черге, оон хөрзүнүнге, агаар, суунга, оон улаштыр кижиниң кадынга онза айыылдыг хора чедирип турарын кижилер ам хандыр билип, чаа улуг бүдүрүлгелер тударынга удурланып, чамдыктарының ажылын соксадып, шуут хаап турар апарганнар.

Бөгүнгү ортемчейни бодап орарымга, эгиттинмес, коргунчуг аарыгга таварышкаш, чүгле кежи, сөөгү арткан, чадаарында эленейнип шимчеп чоруур, ужарының кырында келген ушпа чоңук ашак ышкаш сагындырар-дыр. Ынчангаш ие черге ам дарыызы-биле улуг дуза херек: ону карак огу дег камгалаар, дыштандырары чугула. Төтчеглекчилерге саза бастырбас, өрттеттирип-хуюктатпас херек. Борта «даарта», «амдыы чылын» дээр сөстер бичии-даа дуза бербес, а чүгле «бөгүн» дээр сөс дузалап болур. «Соңдаарталап» турган, черивисти хоозурадып, кургадып алыр болзувусса, ону кажан-даа бай-байлак, чечек-чимистиг кылдыр дедир эгидип шыдавас бис. Кужур ие чер, амдызында ол дириг турда, бичии өндеер кылдыр, аңаа дузалажыр херек. Саргартыр кургап калган дытты чеже-даа суггарар болзуңза, ол ногаарарбас-ла болгай.

Тыва дээрге кандыг-бир өске чурттуң колониязы азы өске бир чуртка хамаарылгалыг чер эвес, а бот-догуннаан Совет автономнуг республика кылдыр билип турар мен. Ол автономиявысты чүге ажыглавайн турар бис. Мен бодаарымга, Тыва чуртунуң чогум ээзи — чон. Чоннуң өмүнээзинден чуртту хайгаарап, камгалап, ооң ажыл, амыдыралын уштап баштап турар албан черлери —Тыва АССР-ниң Дээди Советди болгаш Министрлер Чөвүлели. Ынчангаш бо ийи албан черниң кичээнгейинге мындыг саналдарны база катап киирип тур мен:

1. Чаа чылда чаш шивилер кезерин шуут хоруур. Хоорай, суурлар ногаанчылар дээш, арга-арыгдан хөй чаш ыяштарны туруп эккеп олурткаш, ажаалда-хайгаарал чогу-биле оларны арттырып каар болза, ындыг албан, организация черлериниң удуртукчуларынга административтиг хемчегни онзаавышаан штрафтаар.

2. Черби, Даспыны Кызыл хоорайның арыг агаар четтирип турар «өкпези» кылдыр санаар мен. Ынчангаш моон ыяш кезерин шуут хоруур. Бо хемнерниң уннарынга дыштаныылга баазаларын тудар. Кыжын хаактаар черлерни белеткээр, чайын ойнаар бөдүүн стадионнарны тудар. Кызылчыларга моон чоок, эки чер тывылбас.

3. Бойдус камгалалы болгаш оон байлактарын чөп ажыглаар дугайында. школаның эге класстарындан эгелеп, ыяап-ла өөреткен турар.

4. Республиканың аржаан-сугларынга болгаш хөлдеринге бойдус хайгааралын күштелдирер. Дыштанып келген чоннан кирген акша-биле чеже-даа хайгааракчыларны тургузуп ап болур.

5. Тываның кыдыг-кызыгаарын чоокку үе иштинде ыяк тодаратпааже черле хоржок. 1921 чылдагы кызыгаарын көрзе эки ышкаш. Чаа-Хөлдүң Үүр-Сайыр аржаанынга чорааш, бистиң тыва кызыгаарның мырыңай аржаан даанга бээрлеп, кызырлып келгенин кайгаан мен.

Ук бичии чүүлчүгежимни «Интернационалдың» мындыг одуруглары-биле төндүрүкседим: «Хаан, бурган-даа ийикпе. маадыр, кым-даа бисти чемгербес. хепкербес. Тодуг-догаа чурттаар дизе, төрээн чуртувусту камгалаар бис».

Моңгуш ЭРГЕП.
Күш-ажылдың хоочуну.

АГИТБАЖЫҢНАР АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Ажыл-ишчи кижилерни чурттап турар черлеринин ажы-биле суртаал ажылын дээштиг чорударының бир эптиг хевири — агитбажыңнар, бир эвес уругларнын ажылдаар куве болза, ол дыка улуг кижизидикчи күш дээрзин амыдырал бадыткап турар.

Бо чүүлге Элегес суурда агитбажыңнарда активистерниң эгелекчи ажыл-херээн чугаалап каксадым. 1990 ажыг, ангы-ангы назы-харлыг чурттакчыларны суур 15 агитбажыңга хуваалтынган. Агитбажыңнарның тургузуглузу, ажыл-херээн эгелээнин чүгле херээженнер эвес, сууруң бүгү чурттакчылары, аныяктар, школачылар деткээнин оларның үе ажылга идепкейлиг киржилгези бадыткап турар.

«Деминг саанзан тепе турум чыпө» деп үлегер домакта дег, 2—3-ле ай иштинде, Элегестиң херээженнер чөвүлели баштаан агитбажыңнар, сууруң чаагайжыдылгазынче, арыглаашкын, септээшкин чугайлаашкын дээш өске-даа ажылдарже бүгү чонну хөдүрүпкениниң түңнелинде, сууруң кол-кол кудумчулары, участоктары чараш, шиник, арыг-силиг, киришиг апарган.

Хөй чылдарда чурттап орар бажың-балгадының чавыга, херимниң иштинге чечек чимнис, ногаа тарывас, аштаттынмас, арыглаттынмас, бүгү-ле чаагайжыдылга айтырыынче ынчаар [illegible] дээ. Советтиң [illegible] чүгле каап чораан чамдык кижилерни хамаатылар бо удаада база-ла нитаар билдиртпейн, төлевиге артып калганы болгаш херээженнерниң чөвүлелдүңүнүнге ажылын хааңынга какпайн тургулаан таварышгылар бар болгулаан. Ооң бир чижээ топ Ленин кудумчузунга агитбажың хуралынга чорааш эскердим.

Хурал кылган бажыңнарның кожазы ындыг-ла улгатпаан, кадык-чаагай улус болду. Ажы-төлдүг, ёзулуг чаражтыг чурттаар, амыдыраар ужурлуг бажың ээлери хериминиң иштинде чылыг чашпан, шагар-оъттан өске чүнү-даа өттүрбээн, эмге-сенге чок [illegible] чоржынчыг. Өгнүң херээжен ээзи: «Бо мээн эвес, уругларым бажыңы-дыр ийин» деп агартынды. А аваның кожа бажыңында база-ла ындыг.

Уруглар бичиизинден тура-ла чечек-чимисти боттары тарып, ажаап өстүрер, арыг-силиг чорукка өөренип, эстетикага медерелдиг-биле өөренип болза, кажан-даа корум-чурум үревес, күш-ажылды үнелээр хөй-ниитиниң чаагай, дузаар-так, ёжык сеткилдиг болур. Чурттап орар бажыңының чаныы чаагайжыдары, арыглап шевергээри, дузалал ажыл-агыйын тудары — уругларны бичезинден тура күш-ажылга ымак кылдыр база хостуг шакты чоп ажылдаарынга, оңу үнелээрнге кижилерни [illegible] дугайында база катап, ол херим иштинге херээженнер чөвүлелиниң активистери сагылдап чугаалажылар.

Болзап көөрге, чамдык аалелер оон түңнелди чүгле дег. Херээженнер чөвүлелиниң хуралдаарынга школаның [illegible] тукчулары, эмнелге, чурттап албан черлерниң төлээлери база олуржуп, аныяктар, школачылар оортузунга [illegible] корум-чурумнуг херээ [illegible] бир херээ, оону — школачылар, аныяктар таагайжыдылгага, хөй-нийти ажылынга кииришкилээр деп [illegible] чугаалажкаша. Үстүг класстын өөреникчилери болгаш школачыларның чамдыызы шеверлээриниден ангыда, Ленин кудумчузунуң болгаш кадээ Культура бажыңының чанынга ур үеде үүжелеттингени бөкту үнаур сөөртүп, аныяктар паңыгының иштин эмгелеп, улуг ажылды кылыпкан.

Элегес суурга чорупт турган, балук аныяктарга ужуражып, эң эки корум-чурумнуг, культурлуг суур дээш [illegible] деп айтыышкы олааа салган бис. Суурда аныяктар кады Советтиң болгаш херээженнер чөвүлелиниң эгелээн бүгү талалыг органишг [illegible] ажылын [illegible] ренгиныг, а бистиң салган айтырыглараывысан [illegible] корум-чурумнуг, үлегерлиг суур, кудумчу, квартал дээш кижи бүрүзү эки ажылдаар, хостуг үелерде культураны кеңиреп дээш хөй-нийти ажылынга. Бижиглени [illegible] ол [illegible] библиотекага нуздэн [illegible] номнарын номчуур дээш өске-даа бодалдарын чугаалаштылар. Сууруң аныяктары экологтуг культураны өөренир, долгандыр турар бойдусту камнаар, камгалаар дизе, сууруң, кудумчуларның, төрээн бажыңының эжиниңде ажылды эгелээр чөптүг деп бодалдыг.

Бо айтырыглар талазы-биле элегесчилерниң ылыр ажылы ам-даа хоңтуг хөй.

Кайгамчык чараш арыг бойдус, тайгадан баткан Элегес хемниң унун дургаар өзүп, сайзырап турар суурларның иштинден эгелээш, чоок-кавы үнер-кирер оруктарга чедир арыглап, кезээ, ушкан ыяштарны чоннуң нииты кужу-биле [illegible] сөөртүп, аян кирип кээр болза, совхоз төвү онзагай көрүштүг болуру чугаажок. Үстүнде чугаалаганым хөй талалыг социал-культура айтырыглары-биле чергелештир, совхозтуң мал болгаш чер ажылдарын чаа аргалар-биле эгелеп-башкарарда, бедик билиг-мергежилдиг, культурлуг, интернационалдыг кижилерниң деминиг кужу негеттиниң турар.

Бистиң чуртувустуң болгаш төрээн республиканың совхозунуң экономиктиг байдалы амгы үеде берге [illegible] турар, а оон доктаалындан [illegible] агитбажыңнар [illegible] ажылын [illegible] мал ажылынга [illegible] кижилер [illegible].

«Нөкөрлер, төрээн суурум» деп темалыг кедүмү байырлалын эрттиргени аныяктарга, чаа салгалга төрээн суурунга, тургузукчу интернационалдыг [illegible] культуразын киргүзүп болгаш [illegible] массалыг байырлалының эгезин салган. Кедээ Совет күүскомунуң даргазы Галина Сергеевна Ондар илеткелинге кудумчулар байырлалы — совет кижилерниң амыдырал-чурттаашкынын [illegible]-биле холбашкан байырлал деп чугаалаан хөй национал суурнуң болгаш совхозтуң [illegible] бээр ажылдап, чурттап келген хөй нация төлээлекчилерин адап, амгы аныяк салгалдың мурнундан оларга байыр чедирген.

Байырлалдың киножикчилери эки турачылар Галина Донмитовна Сынаа, Ноожук Балчыыр-ооловна Суукайның дайынны чылдар дугайында сактыышкыннарын улуг кичээнгейлиг, сонуургалдыг дыңнааннар. Совхозту болгаш сууруну тургузукчулга улуун киирип келген хоочун чурттакчылар М. С. Новикова, В. И. Богданов, К. Ш. Ондар, Т. Д. Лопай-оол, Б. П. Суханов, П. К. Араанчын оларга кедээ Советтиң шиитпири-биле «Суурнуң хүндүлүг чурттакчызы» деп кожаалдарны тывыскан.

Ажы-төлүн эки корум-чурумнуг кижилер кылдыр өөредип, кижизидип турар адалелер, интернационалчы өг-бүле В. М. Ноодуп-оол, У. Д. Доңгак, А. А. Монгуш оларга парткомнуң, кедээ Советтиң хүндүлел бижиктерин болгаш сыйбелектерин тывыскылаан.

Элегестиң херээженнер чөвүлелиниң, агитбажыңнарының төрээн суурунуң чаагай келир үези дээш органнзастап, билдилиг ажылдап эгелээнин кудумчулар байырлалындан көөр дүвүс. Байырлалдың бүгү киножикчилери районнуң херээженнерниге кыйгырыгны хүлээп алган.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң омунээзиндэн шаңнаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Чеди уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Олан Алдын-кыс — [illegible] ажылчыны. Тээли суур.

Сарыг-оол Александра Оорцаковна — «Бай-Тал» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Иргит Раиса Буяачыевна — улус депутаттарының Тээли кедээ Совединиң ажылчыны.

Хертек Валентина Калдан-ооловна — «Мурнанчы» совхозтуң ажылчыны.

Хертек Раиса Очур-ооловна — «Мурнанчы» совхозтуң столоваязының повары.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Чеди уругну божаап болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Кара-Сал Ираида Элбек-ооловна — [illegible] Чыргакы суур.

Алды уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Ооржак Хамаатовна Хам-Оруковна — Чадаананың районнар аразында кежээки школазының секретарь-машинисткази.

Ондар Галина Севил-ооловна — «Большевик» совхозтуң ажылчыны.

Чолдак-Кара Зоя Даваа-ооловна — районнуң иштики херектер килдизиниң ведомство дашкаар камгалал килдизиниң таңныылы.

Беш уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Байыр Тамара Салчаковна — Чадаананың улгетпур комбинадының шевергелекчизи.

Дуганчы Зинаида Константиновна — «Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Дулуш Вера-Тоолай Чылбак-ооловна — Чадаананың районда харылзаа белдиринин ажылчыны.

Куулар Вера Намажаповна — Хөндергей ортумак школазының башкызы.

Ооржак Ольга Ховалыговна — Чадаананың улгетпур комбинадының ажылчыны.

Ондар Валентина Кирленовна — «Хөндергей» совхозтуң ажылчыны.

Ондар Валентина Кызыл-ооловна — Теве-Хаяның Культура бажыңының техажылчыны.

Сат Нина Өлзей-ооловна — район ажылчыны.

Херел-оол Нина Константиновна — Хөндергейниң дуналал школазының кижизидикчизи.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Тос уругну божаап болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Куулар Валентина Баңыевна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Чеди уругну божаап болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Самдан Тамара Орлан-ооловна — «Енисей» совхозтуң мал эмчизи.

Беш уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Отыргашева Зоя Ивановна — Бай-Сюттүнүң бажың интернадының ажылчыны.

Чащина Надежда Николаевна — «Улуг Октябрь» совхозтуң ажылчыны.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Тос уругну божаап болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Эрексен Зинаида Васильевна — уругларның урач [illegible] школазының ажылчызы, Кужурлуг суур.

Чеди уругну божаап болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Сайын Надежда Ыспан-ооловна — Кур-Чор ортумак школазының башкызы.

Беш уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Бады-Хөө Дарья Чүлдүмовна — «Тиилелге» совхозтуң уруглар садиының кижизидикчизи.

Баян-оол Апрель Сеңгин-ооловна — «ХХ Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Докуй-оол Валентина Байкараевна — улус депутаттарының Баян-Кол кедээ Совединиң ажылчыны.

Куулар Нина Доржуевна — Кок-Тей ортумак школазының техажылчыны.

Мальцева Александра Ивановна — республиканың ном садыының ажылчыны.

Монгуш Галина Оргу-ооловна — Сукпак ортумак школазының башкызы.

Сарыглар Татьяна Торгуевна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны.

Тюлюш Александра Чылбар-ооловна — «Кара-Хаак» совхозтуң ажылчыны.

Тюлюш Светлана Балдыр-ооловна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны.

Уйнук-оол Марта Сатовна — клуб [illegible] ажылчыны, Кужурлуг суур.

Ховалыг Наталья Ивановна — район поликлиниказының ажылчыны, Каа-Хем суур.

Чооду Татьяна Петровна — «Кара-Хаак» совхозтуң ажылчыны.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Сес уругну божаап болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Сюрюн Зоя Чамбал-ооловна — Торгалыгның участок эмнелгезиниң санитаркази.

Чеди уругну божаап болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Монгуш Чечекмаа Борбак-ооловна — Саглы ортумак школазының техажылчыны.

Алды уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Базыр-оол Зоя Чоодуевна — Ак-Чыраа ортумак школазының башкызы.

Донгак Зоя Сюрюновна — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Куулар Елизавета Тюлюшевна — Торгалыгның участок эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Тюлюш Александра Коңзовна — районнуң статистика килдизиниң начальниги.

Беш уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Донгак Валентина Тулевна — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Куулар Мария Мунзуковна — «Кызыл Тук» совхозтуң ясли-садының ажылчыны.

Маадыр-оол Зоя Монгуновна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Монгуш Сара Сарыг-ооловна — Саглы [illegible] аразында [illegible] механизастаттырган [illegible] таңныылчызы.

Тюлюш Ольга Наттыговна — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Шаңнаа Елизавета Дерзиевна — «Коммунизмче оруу» совхозтуң ажылчыны.

ТАҢДЫ РАЙОНДАН

Алды уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Оюн Любовь Наттыговна — «Революционер» [illegible] совхозтуң саанчызы.

Саая Светлана Маадыр-ооловна — Культура бажыңының техажылчызы, Кочетово суур.

Беш уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Оюн Антонина Сергеевна — С. К. Тока аттыг совхозтуң ажылчыны.

Оюн Любовь Палеовна — «Коммунизмниң херели» совхозтуң ажылчыны.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Беш уругну божаап болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Донгут Галина Шойгуновна — «Моряк» совхозтуң бухгалтери.

Ооржак Тамара Шенгуновна — Нарынның участок эмнелгезиниң ажылчыны.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай
1990 чылдың октябрь 26.

СИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИҢЕРГЕ: чаа херексел

ССРЭ-ниң Күрүне шанналының эдилекчизи, УзбССР-ниң Гидромет албанының эргелелиниң хар кошкезин хайгаарар «Дуканг» дээр станциязының инженери В. А. Коробков аэрокосмостуң херекселдерин кылып тургузар тускай конструктор бюрозунуң ажылдакчылары-биле демнежип тургаш, чаа херекселди, тодаргайлаарга, метео-байдалды ыракташ шинчилеп хемчээр приборну («Дим») чогаадып тургускан. «Дим» Белоруссияга кылган шенелделер үезинде кайгамчыктыг эки түңнелдерни көргүскен.

Ол низы-бүрү дамчыдыкчылар-биле эптеп кылып каан улуг эвес хемчээлдиг херекселдиң дузазы-биле станцияның бажының иштинден үнмейн олургаш-ла, эргежок чугула метео-байдалды каш-ла секунданың иштинде билип ап болур.

— Ол херекселди ажылдадып, ажыглаары белен, ону электри четкизинге азы батарейга кожуп алгаш, каяа-даа ажыглап болур — деп, В. А. Коробков чугаалап турар.

ЧУРУКТА: ССРЭ-ниң Күрүне шанналының эдилекчизи В. А. Коробков «Дим» дээр чаа херексел-биле.

С. ВЕЛИЧКИННИҢ фотозу.
(СЭТА).

ЭГЕЛЕКЧИ

«Чурттаар оран-бажың—2000» деп программа ёзугаар «Чодураа» совхоз база-ла боттуг хемчеглерни ап турар. Күрүнеден чээли алгаш, хуузунда бажың тудуп алыр дээш күзелдиг кижилер тыптып турары өөрүнчүг. Ооң чиңзэнге ажыл-агыйның ыяш дилдирер цегиниң ажылчыны Сиплек Маадыр-оолдуң өг-бүлезин киирип болур. Ол дээрге боттарынга чурттаар хуузунда бажың тудуп алган эгелекчи өг-бүле бо.

Ажылга, эң ылаңгыя хуузунда бажың тударынга улуг белеткел херек. Ынчангаш баштай С. Маадыр-оол ол-бо черлерже чоруп, улус-биле сүмелешкен, дугуржупкан. Ооң соонда хадуңма, төрелдерин эвилелдеп тургаш, хостуг үелеринде бажыңны тудуп киришкен. Олутта олча чок. Бир чыл дургузунда кыжымак ажылдап келгеш, бажыңны дооскан. Долгандыр хериминиг, мал-маган тударынга херек дузалал тудугларлыг, чунар бажыңныг, чайты кухнялыг, ногаа, картофель тарыыр шөлдүг.

Совхозу материал-биле дузалашкан. Баштайгы ындыг арганы көргеш, хову бригадири Мерген Соян, арендатор малчын Каадыр-оол Сувандиң оларның өг-бүлелери база-ла херек материалдарны тыптынгаш, улузун эвилелдээш, бажыңнарының таваан салып эгелээннер.

Владимир КАРТИ.
Тес-Хем район.

Суурувустуң аян-шинчизи

ДЕПУТАТТАР ОКРУГТАРГА АЖЫЛДАЗЫН

Сөөлгү чылдарда Эрзин суур эзээн сайзыраан. Сууруң мурнуу талазында чурттаалга бажыңнары, сүт заводу, АТБ, септелге-тудуг участогу, ыяш ажыл-агый болгаш албан черлериниң тудугулары тургуссулаан болгаш чаа тудуглар немей туттунуп турар. 50 олуттуг ясли-садтың тудуу доозулган. Эргежок чугула дериг-херекселдерин салган. Бо дээнерде чаштарны хүлээп ап эгелээн. Ясли-сад 6 организацияга хамааржыр. Ол-ла девискээрде өг-бүлелерниң боттары туткан бажыңнарының шупту чиңгежи чоруткан. Өг-бүлелерниң хуузунда туткан бажыңнары боттарынга таарымчалыг кылдынган. Чижээлээрге, Сергей Ензак ийи каът бажыңны тудуп, ам бо хүннерде олче кирериге белеткенип турар. Дадим-оол Саая туйбу-биле туткан бажыңныг. Борис Дамба-Хөө туйбу-биле алды өрээл бажыңны тудуп алды. Дамзыы моон-даа ынай уламчылап, чиңгелеп болур. Амыдырал-чурттаалга чаагай болзун дизе, эки ажылдаар деп чугааны, шынап-ла, сууруң чоңга үлегерлиг чурттакчылары көргүзүп турары бо.

Чурттакчылар боттары деңгеп, таарымчалыг бажыңнарлыг болуру-биле чергелештир, албан черлери, организациялар база чурттаалга бажыңнарын тудуп, ажыглаалга кииргилээн. Септелге-тудуг участогу, АКМК 5 аал чурттаар бажыңны ажыглаалга кииргеи. Райкүүсеком ийи аал чурттаар бажыңы тудуп, ажылдакчыларынга бараалгаткан. Ам база ийи аал чурттаар бажыңны тудуп турар. Эрзинниң эмнелгези, район ийи-ийи аал чурттаар бажыңнарны туткулааш, боттарының ажылдакчыларынга берген.

Сууруң сайзырап турары ындыг-дыр. А ам ооң чаагайжыдылгазының дугайын каксы-даа бод, чугаалап көрейн. Чаагайжыдылга айтырыы кончуг берге байдалда. Чүге? Чүге дээрге бо чылын суурнуң чурттакчылары ногаа өстүрер сүт баразы көрбээн. Ооң кол-ла чылдагааны — Ленин аттыг совхозтуң удуртукчулары сүт ажыл-агыйы-биле кезээ чаргаш, бута өөжүн күштүг тракторлар-биле үрей кастырып каапканында. Моон уламындан Эрзин суурже сүт батпастаан! Аңаа ажылдап турган улустуң тракторун ээ турда төнек оолдар бузуп үрээп каапкан. Орта турган «ажылчыннар» аңаа чылдагааннап алгаш, ажылын арт каггаш чорааш. Түңнелинде ийи сүр сүт чок арткан.

Коммунал ажыл-агый будуруулге эгелели аңаа орар эвес. Кудуктар чанынга улуг доскаарларны салгылааш, оон хоолайлар дамчыштыр бажыңнарже суугу чорудуп, картофель, ногаа аймаа сүгарып турду. Хоолайлар чамдык бажыңнарга четпес болганында, сүт чок өсканнар. Будуруулге эгелелиниң начальниги М. Монгуш хоолайлар тывары-биле Кызылче каш удаа барган. Кол инженер Н. Н. Чумаковка бо талазы-биле айтырыг тургузарга, кургуг аазаашкын кылган. Ынчангаш чурттакчыларның демир хоолайлыг болур күзели ынчалдыр бүтпээн.

Чаагайжыдылга уезинде суурда үрелик херимнерни септеп-селээн. Ынчалзажок чамдык чурттакчылар херимнерниң ыяштарын оң-биле үрээп, малын одарладып турар. Бо талазы-биле кедээ Совет хемчээн ап-ла турар. Ындыг-даа болза бо хемчег [illegible] четпейн келген. Чангыс кедээ Совет чеже хедели-даар? Депутаттар чүнү кылып орарлар? Олар боттарының округтарының айы-биле чурттакчылар-биле чүге [illegible] чоруппайн турарыл. Депутаттар боттарының хамааржылгалыг девискээриниң чурттакчыларынга ажылды хөй талалыг чорутса эки.

Суурда черлик ыттар көвүдээн. Ол ыттарны хемчээн алыры-биле кедээ Совет шиитпирин үндүрген, албан черлериниң, организацияларының удуртукчуларынче таваткан турду. Ол шиитпир бо хүнге чедир боттанмаан. Херек чаагайжыдылганы [illegible] чорутсан.

Александр ТАВА.

УТПАС БОЛЗА ЭКИ

Бодум аныяк мен. Черле ынчаш көрүп чоруурумга, бистиң аравыста чамдык аныяк эш-өөрлеривистиң аразында хөй-нийти черлеринге бодун ап билбес кижилер эвааш эвес-тир. Ындыг оолдарны-даа, кыстарны-даа көрүп келдим. Эпчоксунгаш, чамдыкта караам чалданыр кижи-дир мен, эш-өөр.

Маңаа бир чижектен киирип көрейн, 24 километр хире черде турар сууржe автобус-биле уңупкен бис. Бир аныяк оол, даштындан көөрге кадык-шыырак хелчок болду. Кырган кижиниң чанынга келгеш: — Че кырган, олудумга олуруп көрейн, черле хоржок-тур мен» — дээш, улуг кижини албадап туруп бээрге, кожазында олурган утбай тургаш — Удавас дүже бээр бис, аныяк кижи бичии када туруп алзыңза, кандыгыл? — деп дилээрге, оол: — Мен фронтовик кижи-дир мен. Аваа олур, оон башка дораан хемчээд алтар мен» — дээш, олутту ээлеп алгаш, ол утбайны коргудуп кагды.

Херек кырында ол оол фронтовик-даа эвес, каң кадык аныяк кижи-дир дээрин ооң чаңгыс чер-чурттуглары тайылбырлады.

Тыва улустуң «Кежээниң мурнунда хүндү, чалгааның — кочу» дээрин черле утпас болза эки. Мен бодаарымга, ону номчуур халаанчок, дыңнаваан-даа хире аныяктар бар-дыр.

Эргим аныяк эш-өөрүм! Аас-дылывысты культуржудуп, чурумувус экижидип, кырган улусту хүндүлеп көрээлиңер. Кижи бүрүзү ындыг болбайн адырам деп бодаар болза, ынчан төрээн Тывавыстың ажыл-ишчи, төлептиг оолдар-кыстары болуп шыдаар бис.

Чиичи ШОЖУТ ООЛ.

Чингис-Хаанның чуртунда

Моолдуң ССРЭ-ге өреаниин хемчээлин тодаргайлаар ажылга хайгааракчы болур үш дугаар таланы кииришпирбейн турары база элдептиг. КНО дээш улустар аразының өске-даа организациялары хайгааракчы бооп, бо будалчак айтырыгга дузаны көргүзүп болур турган ийик.

Моол ССРЭ-ге өрелиг бе? Бир эвес ону шынныы-биле тодарадып, чөптүг-биле дугуржуп албас болза, совет-моол харылзааларга берге шаптараазыннарны тургузуп болур.

КАЙЫ ПАРТИЯ КҮШТҮГҮЛ?

«Политиктиг партиялар дугайында» хоойлуну МАР-ның чазаа хүлээп алтарга, Моолдуң Улусчуң Революстуг партиязының ТК-зының даргазы Г. Очирбат болуунуң партиязын дансылаазының дугайында бидирииишкинин бир дугаарында киирген. Оон-биле хөй партиялыг системаны МУРП хүлээп алган, чурттаа кол удуртукчу күш МАР-ның чазаа деп көргүскен.

Моолдуң национал хөгжүлдезиниң партиязы. Хостуг күш-ажылдың партиязы. Моолдуң демократтыг партиязы. Моолдуң социал-демократтыг партиязы. Моолдуң ногааннарының партиязы база дансылаттынган.

Партияларның программазында ылгал бар-даа болза [illegible] сорулгазы чаңгыс — Моолдуң сайзыралы. Маңаа [illegible] кады ажылдажылганы [illegible] партиялар тып ап эгелээн. Оон бир чижээ, сентябрь айда эрткен Бээжин [illegible] кады хөй партиялыг системаа [illegible] [illegible] 400 [illegible] 10 [illegible] 40 [illegible] Демократтыг партиязы [illegible] Р. Гончиндорж [illegible] Чаа партиялар [illegible] политиктиг [illegible] ажылдажылгага өөренип турар.

Моолда политиктиг партиялар кижилерниң чүгле угаан-бодалын эвес, а ажыл-ижиниң эрге-ажыын база илередип турар. Хостуг күш-ажылдың партиязында 1000 хире кижи бар. Бо партия хууда ажыл-агыйлыг кижилерниң, кооперативтерниң эрге-чагыргазын камгалаарын чарлаан. Хууда ажыл-агый, кооператив шимчээшкиниң сайзыраан тудум, партияның кежигүннери көвүдеп, оон салдары чуртка күштелир деп партияны үндезилээннер санап турар.

Коммунистиг партия кандыг байдалдыгыл? Партияның чамдык кежигүннериниң чугаазы-биле алырга, хөй партиялыг системаны деткээш, коммунистер өске партияларның, шимчээшкиннерниң талазындан бөрүү шаажышкыннарны чымчадып, чоннуң аразынга бодуунуң туружун арттырып ап шыдаан. МАР-ның чазааның органы «Чоннуң эргези» солуннуң редакторунуң оралакчызы, коммунист Балдоржунуң бодалы мындыг. МУРП-туң демократчыыр талазынче эде тургустуушкунунуң [illegible] чорук [illegible]. Ындыгаш оон авторитеди [illegible].

МУРП-туң байдалы черлерде ангы-ангы бооп турар. Коммунистиг [illegible] 80 [illegible] 46 [illegible] коммунистерниң авторитеди [illegible] идепкейи кодурулген черлерде коммунистерге хамаарылга шүгүмчүлекчи аянныг апарганы ылап. Амгы үеде МУРП 94 муң кежигүннүг эң улуг, эң ылаңгыя аймактарда бодунуң политиктиг салдарын холундан оскунмаан партия бооп арткан. А чаа партияларның талазындан аңаа шүгүмчүлел дыка чидиг.

Демократтыг партияның органы «Ардчилал» (Демократия) солуннуң редактору Амыр-Санаа МУРП-туң эгелеп башкарар үези эрткен, бодунуң ажыл-херээн демократчыдып, өске партиялар-биле деңнежип, парламент партиязы бооп болза, ооң бодунга эки деп санап турар. Коммунистерниң партиязының ат-алдарының судараарынга «Үнэн» дээш өске партийжи парлалга органнарынга демократтыг шимчээшкинниң эң ынаныг чадазы, чаа партияларның тургустуунун турган үезинде болуп турган полиграфия комбинадынга ажыл соксаашкыны, ангы-ангы черлерге митингилерниң болганы ажыл соксадыышкынның дугайында доктаалла чамдык чүүлдерни күш чок болдурарын негеен Даркан хоорайга аш чарлаашкынын дээш өске-даа болуушкуннарын чырытпайн барганы [illegible]. Бир эвес коммунистер боттарының партиязын демократтыг парламент партиязы кылып алыр болза, [illegible] чедир [illegible] боор, угаа байдалды өскертири хөй үеи негээр деп түңнеди.

Амыр-Санаа боду демократтыг партияның кежигүну эвес кижи болду. Ындалза-даа ол партияның утавзылалын деткип чорууру. «Ардчилал» солуннуң редактору кижи партияга чүге кирип албас [illegible] деп айтырыгга ол, бир эвес демократтыг партияның кежигүну апаар болзумза, партияның удуртулгазы менче базымышкын кылып эгелээр [illegible].

Чаа партияларның аразында [illegible] редактору демократтарның талазындан [illegible] чаа партиялардың кайы [illegible] улуг салдарлыг деп бодаарын [illegible].

Кайы партия күштүг болурул? Ол оон болгуун, ажыл-чорудулгазындан хамаарылыг-дыр. Ону үе көргүзе бээр боор.

СОЛУННАР СОЛУН БОЛУР БЕ?

Улаанбаатарның кудумчуларынга ынай-бээр маңнажып, солун садар [illegible] 1917 чылда Октябрь революциязының дугайында [illegible].

Амгы үеде Моолда 29 солун [illegible] 43 [illegible].

МАР-ның органы «Чоннуң эргези» солуннуң [illegible] редактору [illegible] «Ардчилал» солуннуң редактору Амыр-Санаа-биле ужурашканывыс дугайында бижээн мен. Оон айтырыгда «Национал политика» журналдың, [illegible] телеграф агентствозунуң, «Новости Монголии» солуннуң редакцияларынга чораан бис.

Эң дүвүренчиг ужуражылга «Новости Монголии» солуннуң редакциязынга болган. Солуннуң харыысалгалыг секретары М. Энхээ бистиң-биле ужурашкан дораан: «Мээң эдилге дыңнаавым комудаачыг-даа болур чадавас — деп чугаалады. — Бистиң солунувус чаа чылдан эгелеп үнмес чыгыы боор». [illegible]

(Уланчылыг)

Сувак ШАНГЫР-ООЛ

Горький аттыг литература институдунун доозукчулары тыва чогаалчыларның одуруунга чыл келген тудум немежип турар. Олар тыва литератураның [illegible] шаа-биле улуг-хуузун киириштирип чоруурлар.

Амгы уеде институттуң хуннуку салбырында Тывадан берген элээн каш оолдар болгаш кыстар өөренип турар. Оларның бирээзи Раиса Тамба-Сюрюн. Бүгүн ажылдан эртедиин ийи шулукун номчукчуларның кичээнгейинге бараалгадыр-дыр бис.

* * *

Солангылыг тоолчургу дээр делгеминде
Солчуулганың ёзулалы болуп эрти —
Карангы дун дужулгеже унуп келзи,
Каптагайга кара хилиң шуглак болду.
Тумен сылдыс кывыскылар — хайгыылчылар
Турлуг олун херлээлендир кыпсы каапты.
Душтуун манаап порук кысты сагындырар
Дугаланчак айжыгаш дуу чылбыртып чор...
Серииш сырыи адаанаштыр курбустуже
Сеткил тевии мени четкеш, кылыйтыпты...

* * *

Часкы салгын хеглуг маны
Чарыштыва ыдалаам дег,
Оюн эреп чыда калбайн,
Орлан чаннап салдыкпады.
Болаадарым дургектерин
Боогдай хадып астыктыргаш,
Чурээм одуп ужуктапкаш,
Чуглуг сорууи хайныктырды.
Сергек сырын, оккур эзнм,
Сени ам-на танып кагаым!
Эргим черим ызык суузун
Эмин кылдып тынгарыптым.

Раиса ТАМБА-СЮРЮН.
Москва. 1990 ч.

ЧАГЫГЛЫГ БИЖИКТИҢ ЧАТКАЛЫГ ӨНЧҮЗҮ

Чиген чаак куурарар,
Чиртхен дөңгелик саглаар.
(Үлегер домак).

Район төвү Туранга ажылдап чурттаар дээш боттарының курлан-биле өг-бүле улуг кижи келген. Өгнүн ээзи Чымчак-оол бодунуң турлайн мергежилин акымы-тывышы чурииге, кадайы — Орланмаа бодунуң [illegible] ажылдап келген ажылы школага дыл болгаш литература башкылаарын уламчылаан. Өске чамдык чурттакчылар ышкаш хоорайның чаа туттуруп турган аялы бооон даал чөттикээнин кызумнуга ийи аал чурттаар бажының бир талазынга кирип алганнар.

Чымчак-оол бодунун-биле чүве кылбас болган өг-бүлениң хамык-ла кылыр, тыптыр чүвелерин Орланмааның аартуулазы-биле кылыр болгаш бодунуң чүве бажы билбеже чагыгдан калган кижи-дир. Ындала-даа Чымчак-оолдуң бодунуң бир мөңгези ийи эзилери бар — аъттерлинге мунар чиик машиназы акнап мунар мотоцикли. Оозунга камныг, эргелни-даа ажаар. Ол хиересинде оларын ээ алыр чери чок, бажыңының херимниң иштинге турра турар болу берген. Орланмааның сагыш човаашкыныы-биле тудугжулар хөлезилеп алгаш, гараж туттурун берген. Өгнүң ээ эзэнин кол тулазалсаа оттулар ышы-даа тып ээрттүрүнге Чымчак-оол саты-даа салбас, чүгле кадайының орлан-эрезинге бузуузаар, кыштың соогунда безин тайгадан, хостуг хүннеринде оттулар мажыч боду сөөртүп алыр. Өг-бүледе ийи уругларының ышкаш кежээ, биче сеткилдиг, чүве болганнынга хомудавас, кижи болу мандавас кылдыр кижизидилген. Улуг уруу Чечекмаа эмчи институдун доозун турар. Биче оглу ам-даа школаның доозпаан.

Бир катап Чымчак-оол, чүве чорааңда уруунга белек таппас боду, харын кандыг иттирит-биле кадайынга мочүнчемек удазын-биле эргин каан кара адыгыыл садып эккелген. Орланмааның өөрүшкүзе нааш, бажынга эштип, иштинин бажыңга туруп алгаш, ол-бо талазынче кырыты турган хеместен бажы доңнангаш, чайында диван кырынче уе-ле четкен. Ол-ла хевээр өрте берген. Эмчилер турпин дөза чедирер машиназы чалап келген. Орланмааның соолгу онун иштин [illegible] оон бажы өөренип, ажылдан база өөренип чоор [illegible]. [illegible]чүвези [illegible] машинада мгижерзиз-биле удел каапкан. Орланмааның биче оглун, ооң ажыргылыг кижи, ооң иштиниң сайлыг эш тыва беребе мөңгү душ, бартып алгаш, барган. Ол аразынын чанынга, өөренген школазынга туржун деп бижикте, рж сумелеэш, чалап кааннар.

Кижи деп чүвениң амыдыралының салымы доступбес, бодунуң оруу-биле боор чүве ышкаан.

2

Чымчак-оол кадайының хоруу эрткеже, чаңгыс бээтшен, делгел тос хонукта, ыне чула тудуп ынсып келген. Ол аразында ооң сагыш-сеткили-даа оттуларнааш. Чүгле чаас-каанзырадыы мунгаралы ону боланзырарынче албалаапкан.

Баштай-ла ашактар-биле

Чечен чугаа

[illegible] жолээн. Оларбиле [illegible] үр болбаан. Орланмааның өгнүң казанын-биле эш-өөрүнүң келген гомдуун батырылгаазылар бир [illegible] эжин ажылдап, ооң изиг чугаа кинеден. [illegible] турган. Оон ыңгаар эмчиден ашактарга тыртырынын чок болуп, оон чоорту-ла [illegible] ооң ажылдаан [illegible] хоорайдан чараш уругларга бажынга мыртыгай ке[illegible] Оон оон уе-[illegible] кадайлар бүзүү хайгыгаа турганнар.

Бир катап кежээ Чымчак-оол чаасканы олурда, даштын [illegible] чымчак сөктээни дыңналган. Үнүп көөрге, танмыры ачыыя чалап херээзини. Сылад эргекелгеш Шожутмаа турган. Кажыын ону чалаан. Келген [illegible] келгет чонгап долгандыр көрүп четтигиньеп. Келген херзин Шожутмаа дораан-на чугаалап, өрүп кылырдың чамдык кадын санарынын арын айтырглылааш (ону Шожутмаа кончут эки билир), үр болбайн, чорупи барган. Ону Чымчак-оол эжикке чедир үдеп кааш, өске-даа бергедейн бээр чүве турза дуза чедирериннге беделин чугаалаан.

Элээн үе эрткенде, Шожутмаа база катап Чымчак-оолдан бичии дуза дилаан. Бо удада өгөт ылырынга эвес, ырак эвесте аалда хой көжүп алырынга дузалажыры. Күзүр ол Чымчак дораан-на чөпшээрешкеш, машиназының эжиин ажыткаш, ону чалаан. Ооң соонда бот херээн Шожутмааның бажыңынче кирип алган. Адаа бала эптиг чылдагаан боду-ла тыптып келген. Чымчак-оолдун уруу Чечекмаа таныжы-биле наны бо чериң эмнелгезинге эмчи болуп ажылдаары-биле чедип келгеннер. Адазы уруунга бажыңындан чайлап баар укурнут апарган.

Шожутмаа баштайгы ашаандан бир оолдуг чүведир, ол-ла. Чымчак-оол биле Шожутмаа өгленгеш, үр эвес чурттааннар, чыл безин четпээннер.

3

Чымчак-оол тайга үнүн аңнап чораааш, соокка алыскаш аарый берген. Өөру ону эккелгеш, дораан эмчиге эккелгеннер. Эмчилерниң шынгыы шинчилгелерининг болгаш оон ханының анализиниң соонда, Чымчак-оолдуң кадыы идегел чок дээрзин тодараткан. Чүвениң байдалын аарыг кижи боду-ла, эмчилерниң удавас сеги бээр силер дээн чугаалары турза-даа, билип алкан.

Өөру ашактарның чугаазы-биле алырга, Чымчак-оол амыдыралының иштинде Шожутмаа-биле чурттаазы кыска-даа болза, ёзулуг ынакшылдың сеткил ханы[illegible] тыпкан кижи боор турар.

Аарыг кижиниң кадыны байдалы хүн келген тудум-на шыдажыр арга чок кынып келген. Шожутмаа-даа ооң чанындан ырававстал, хилинчектени берген.

Бир хүн Чымчак-оол [illegible] чыткан [illegible] кижиден сүме айтырган.

— Мээң байдалымны бо дааргага [illegible] үнмес хирелдир мен. Силернин уругта өнчү-херекти талазында кээр бижиктиң соолгу чагыы деп күштүг бижик турар дээр-дир, ону канчаар кылыр чүве ирги? — дээн-дир.

Соолгу чагыг-бижиктиң күштүгүнүң дугайын оору чиңектер-биле тайылбырлап берген.

Мөчээн кижиниң дириг чораааш бодунуң холу-биле бижээни, албан чериниң таңмалы-биле шиныктаан өнчү херекти дугайында соолгу чагыг-бижиин ёзугаар оон кадайы Шожутмаага чиик машиназы, оон оглунга мотоциклди, а Чымчак-оолдуң бодунуң оглунга коштут бооу арттырып каан болган.

Кызыл хоорай биле Туран аразында Сесерлиг тайгазын ашкан оруг чалгыныг-даа болза, ондагайлыг. Адаа чорааш, серемчизин утказ, элээн маш чолаачылар озалдалганы тавдарышкылаан.

Шожутмаа бодунуң хулумзуруу-биле тып алган машиназы-биле турбазында чоргаар халдып оргай. Кадырда орукунуң ээр чериинге хеерэжен кижиниң шенергин чымчак холдарынга машинаның тыны күш четтирбейн барган. Шожутмаа бир минни ээрге, черде чыдар болган. Тура халыыр дээш чадап каан. Халас чүве турбас, черле оруинуг, «Кижи чүвези химирэалиг» деп чүве бо турган чүл деп боданган.

Алексей АРАПЧОР.

ДЫКА-ЛА ЫНАНГАН

Шоодуг аяны-биле

Данчай-оол Иргитович биле Багыт-оол Биче-оолович чаңгыс коллективке кады ажылдап турган. Ынчан ботботтарынга дузалажыр, деткижер, найыралдыы-даа аажок.

Удавааанда Данчай-оол Иргитович өске коллективче ажылдап чорупкан. Ынчан эжишкилер бо-ла ужуражыр, хөөрежир турган.

Чоорту эжишкилерниң найыралының быжыг дону чештинип орган. Ол мынчаар эгелеп-тир. Удатпаанда Данчай-оол Иргитовичиниң ук будуруулге черинин бир адырының эргелекчизи албан-дужаалга томуйлаан. Ынчан эштиң «думчуу тыртыйып» эгелеп-тир. Эргедужаал-даа улгаткан, эш-өөр-биле чугаа кыска апарган, безин чадаарда оларның-биле ужуражыры — хаая.

Бир-ле катап Багыт-оол Биче-оолович албан аайыбиле Сибирьниң бир улуг хоорайынче сургакчылаар апарган. Авиабилет садып алыр дээш, ол хоорайның трансагентствозунга ийи шак ажыг оочурлаан. Түңнелинде ооң баар хоорайынче билет чок болган. Ам канчаарыл, чорбас бе? Ындыг бе дээрге албан чоруур апаар, ол дээрге чугула ужур-дузалыг сургаанчылаашкын.

«Ынча дыка муңчулуп, муңгараан херээм чүл? Эжим Данчай-оол чогум-на ол адырны харылап турар болгай. Ол меңээ дузалажыптар боор!» деп, Багыт-оол иштинде өөрүшкүлүг боданган. Ол дораан-на дыка идегелдиг эжинге барып четкен. Оон дилээнге харын мылдыр демгизи эштии кыскаш, өскээр көрүнген...

Данчай-оол Иргитовичиниң ынчангы «дузалап шывадааны» Багыт-оол херекке албаан. Ынчалза-даа оон эжинге бузуреп чораан иделгелин ийиги болган таварылга «буза шаап» каан. Ол мынчаар болган.

Багыт-оол Хабаровск хоорайда бир-ле өөредилге черинде бот-өөредилге-биле өөренип турар кижи чүведир. Ээлчеглиг сессияже келдириишкин алгаш, ол баш удур идегелдиг билетти садып алган.

Хамык буураашкын чоруур эртенинде болган. Ол эртен, чүге-ле ийин, Багыт-оол аэропортка озалдай аарак келген. Ол билет бүрүткеп турар черге кара-мая-биле четкен. Муң-не мурнунда ийи хераажен кижи турар болган. «Ажыоас-тыр оо! Четтиге берген-дир мен» деп ол иштинде амыраан. Мурнунда турган улус дыка дүрген эрте берген. Багыт-оолдуң ээлчээ келген. Ол билединиң ыяак кысче ээлдек сунган. Демгизи ук билеттиң артынга бир-ле чүвени бижээш, дедир аваа эгидип берген.

— Озалдаан-дыр силер, эргимим! — деп, аныяк кыс демгүи чугаалаан. — Силерниң олудуңар шагда-ла саттыңа берди. Дараазында рейсти манап көөр болгандыр силер.

— Ону манаар болдумза, ат болгай мен. Улаштыр ужар кижи мен... бо топтап көрүңер даан, дораан ужар ужурлуг кижи-дир мен. Канчап бир олут тывылбас боор, аргазын көрүп көөр силер бе?

— Озалдап болбас турган-дыр силер ийин. Хос олут чокта мен ону кайыын тыптар кижи мен. Самолет шөйлүп тарар резина эвес-ле болгай. Ындыг аа?

Аныяк кыс Багыт-оолче чиге көргеш, оон далаштыг бижиттиниип кирипкен. Үе эртип-ле турган. Багыт-оолдуң сагыш-сеткили үерлээн дажыг хем дег, дойлуп-ла турган. Ол хейде-ле аай-дедир гылаштагылаан.

Хенертен ооң караанга таныыры оовур шокараңайнып эрткен. Ылавылап көре каапкан: Сулле-ле бо! Эки Данчай-оол Иргитович.

— Данчай-оол Иргитович! деп, ол алгырган.

Демгизи олче-даа көрүнмейн, чанында бижик чок эжик артынче чашты берген. Дыңнаваан чадавас. Багыт-оол чөпшээрел-даа чокка, боду безин билбээн, дезип турар чирик тен еле халааш, карак чивеш аразында өрээл иштинде кирип келген болган.

— Данчай-оол Иргитович! — деп, ол эгин тынышттыг чугаалаан. — Халап болду, өннүк! «Озалдаан сен, хос олут чок» дээш, бүрүтчел кылып турар аныяк кыс мени самолетче олуртпайн тур. Дузалап көр!

— Оон чүл, ынчаш?

Данчай-оол Иргитович олче-даа көрүнмейн, химиренген.

— Кандыг-бир аргазын өөренип көрем, өннүк!

— Дараазында рейсте хос олут туруп болур. Ынчаар чаңгыс арга ол-ла-дыр. Оон өске кижи чүну сеңээ сүмелээр боор.

— Бодап көр даан, өннүк! Мээң билединиң дээрге улаштыр дораан ужудар.

— Ийе, ийе. Кончут эки билип тур мен. Хос олут чок болганда, мен канчаптар мен. Сени моңнумга салып алгаш ужудар мен бе?

— Үе ам-даа бар-дыр. Чаа-ла самолетче олурарын чалап тур. Черле далашпайн, тапты боданып көрем. Беш мегелиг, а олы аргалыгла болгай сен. Бирээнк тыпты...

— Улустар ажылдап тур — деп, Данчай-оол уе кирген. — Оларга шаптыктаваалы... Дузалап шыдавазым чүве-дир. Чаңгыс сүмем: дараазында рейсти манап ал!

Данчай-оол Иргитович кончут дүрген өрээлден үне халаан. Багыт-оол сагыш-сеткили карангылап калган эжиктен үнүп бар чорда, хераажен кижи ону кыйгыра берген.

Александр ШОЮН.

6 ДУЮГ

Амыдыралдан эскериг

Тываның бир-ле ырак-узак районунга шаандан тура-ла ол [illegible] суму дарга [illegible] келген [illegible] Чиде [illegible] Ооң [illegible] чоорту [illegible] ук чериин [illegible] [illegible] Олар оон [illegible] эвес, хуна[illegible] ындыг. Кедерезе ийи билзээ сывыртынгаш, болу тудуп-хап [illegible] Дарга кижи [illegible] караачал кижилер кайын анаа көрүп алган турар боор?! База-ла дер-буузун тургудур ажылдаар.

Чаа, совет шагга ону чонбиле ажылдап билиир вогадурдаар кижи дээш, «молдурга» дарга кылып каан. Кужугуни [illegible] кирелиг, ынчалза-даа хамааччок ааа мына салгылаптар. Шуптула чүвени хераажен аймакка чугаалап чаңчыккан. Чижээ, эш кижи чорупкан дээш болза, ол «она пошла» дээр, боду: «мен чугаалаам мен» дээвзе, «я говоорила» дээш чырыы-даа чырташ дивес.

Бир-ле күзүн ол «молдурга» дарга Кызылга хуралга олурушкан. Хурал-даа доозулган. Эртенинде өг-бүлезинге — уруг-дарыынга сонуургадыр чүү-хөө садып алыр дээш, магазиннер кезип маңнап чорупкаан. Чеснок деп чүве сураалынмааш, бир магазинге кирс халый берген. Оочурда улус хөй. Соонга туруп алган. Хераажен кижи келгеш, «Соолу кымыл?» деп айтырза, Кужур... чүү боор: «Я вот стояла» — дээш болчуге иммен, айыттынган. Кыдыында улустуң чүгле чыжы чырташ кылынгылаан. Чамыктары дылын доога [illegible] шилашыпн тургулаан. Ынчанмайн канчаар, улуг-ла аныяк кижи «стояла» деп турар... Хереглээн чүвезин садып алыр ашактын оочуру-даа келген! Садыгжызы — орус уруг. Чеснокту [illegible] чүве [illegible] Ажыг та канчап [illegible] [illegible] Соонда улуг [illegible] [illegible] «Шесть» [illegible] Садыгжы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 6 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Оон [illegible] [illegible] байн, [illegible] кужур-дур

Кенил-оол ЭКЕР-ООЛ.

СОНУУРГАКТАРГА

ОРУККА ТӨРУТТҮНГЕННЕР

Португалияның чурттакчызы 24 харлыг Роза Мартинеш үш уругнун иези. Ол үш уруун шуттузун орукка божаан кайгамчык кижилерниң бирээзи. Уругларының улуу 6 харлыг Жуанны поездиге, 4 харлыг Шарлены автомобильге, 2 харлыг Рнашты самолётка божааан.

24 КАДАЙЛЫГ

Зимбабведе Тхумы Нзумокасе 24 кадайлыг, 139 уругтуг. Ооң хары ам 68. Ынчалзажок оон уш кадайы бо чылдың майда аваа уш салгакчыны белекке сөңнээн. А өске ужу ам узавас божуур. Тхума чоокта чаа 13 харлыг Ластерни кадайланып алган. Ол хөй өг-бүлелиг кижи улуг эвес суурда чурттап чорааан. Нзумокасе — улусчу медициназы профессионалы. Ол чылдың 95 муң долларны ажылдап алыр. Ол өг-бүлениң ээзи хүнде-ле бир тонна кукуруза далганы, 48 шил оливко үзү, 500 булка хлеб, 80 кг чигир садаар. Ол бүгү аъш-чемин бир кижиге онаашттыр алырга, чүгле ийи хүнге чедер. Оон ажы-төлүнүң өөредилгезин дээш төлеп турар акшазы база эштежок.

КАТКЫ—КАДЫККА ДУЗАЛЫГ

Бритая психолог Арик Ситвем кадыкка катканың кайы хире дузалыын сүмелеп турар. Ол күрүне албан черлеринин ажылдакчыларынга ол талазында шинчилел ажылы чорутканн, ажылга эки сеткил-хөөн, эрес[illegible] — ажылдакчылаарының кадык күш-дамырлыг боорунга чугула байдалды тургузарын тодараткан. Ол эртемдениниң сакалы-биле алырга, катты болгаш баштак кандыг-даа эмден артык организмни быжыглаар, кижиниң мага-бодунуң клеткаларында аарыглыг микробтарны узуткаар шинээлиг.

УЗУН НАЗЫ—СҮТТЕ

Моолда узун назылыгларның саны хөй. Оларның аразында чаңгыс-даа ээ кажа чок. Ол узун назылыглар боттарының үр чурттап чоруурунун чажыттарын чонга куделдии-биле сумелеп, тайылбырлаар. Оларның сүмелеп турары-биле алырга, кежээ эрте удуурга, эртен эрте турарга эки. Эът аймаан хөлүн эрттир хөйну чивес, а сүт харын—узун назыннын унзезини. Эмин эртир чылыгланмас, эш-не хол чүве — ажыл чок олуруп болбас

ТАНЦЫ СӨӨЛҮНДЕ...

Африкага чайын келергей изип, кандаашкыш эгелей бээрге, хөй аныктарның чурттакчылары одаг кывыскаш, ону долгандыр танцылап эгелээр. Оларның болалын ёзутаар алырга, шак ындыг танцы ёзулалының сөөлүнде дыка суггур частаашкын болур. Кажан Европадан барган кижилер африканнарның ол танцы ёзулалын көргеш, ооң утказынга, сорулгазынга бузуревес болгаш шоодуп каттыржыр турган. Ынчалзажок одаг долгандыр танцылаашкын сөөлүнде, шынап-ла, частаашкын хөй курузунда болуп турар. Чылдагааны чүдел? Одаг кыпсырынга африканнарның ажыглап турар ыяжының хүлү болгаш ыжы агаар шыгын, булуттарны «келдирип» турар болган. Ынчаарга азот будүмелдиг хоюг моңгүнну самолёттардан агаарже чаштырарга, булуттап, частаашкын болу бээр болгай.

КРОССВОРД

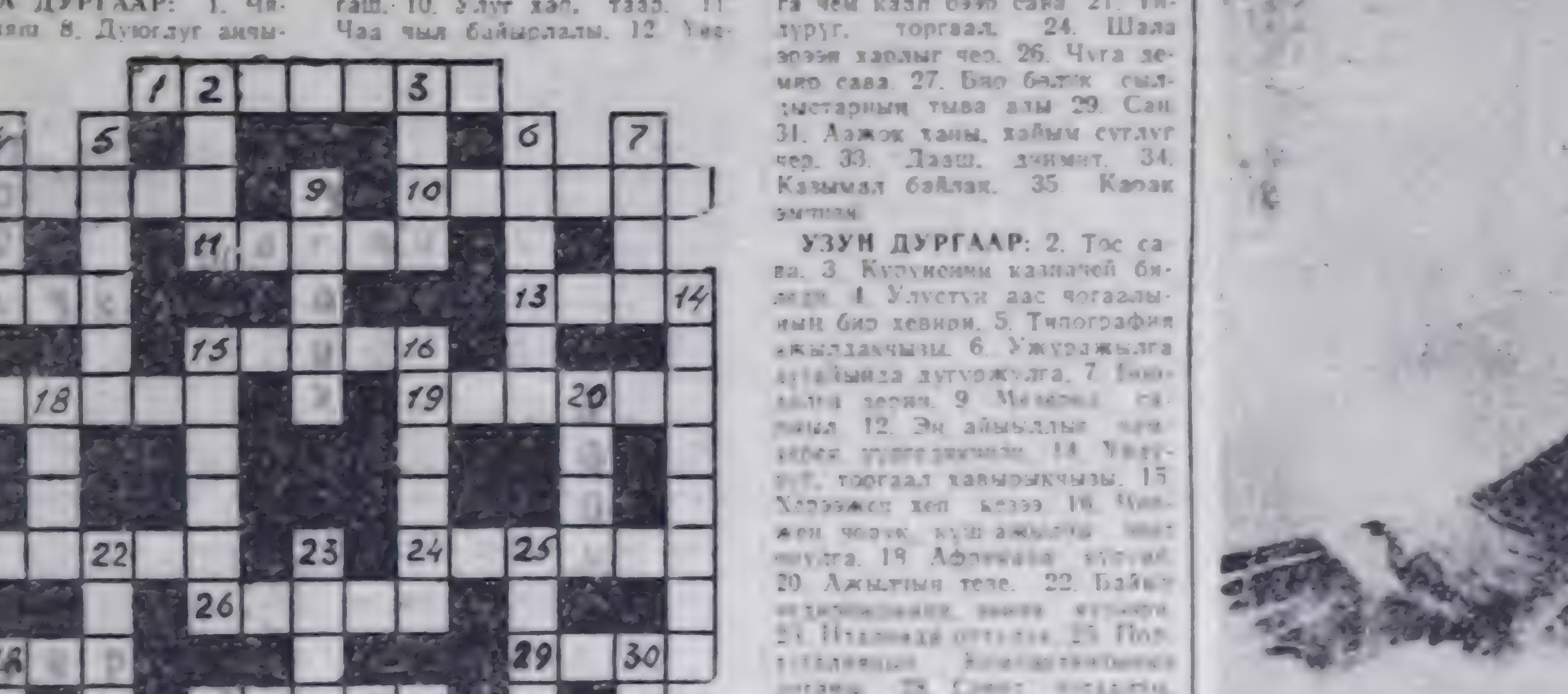

ДООРА ДУРГААР: 1. Чивести ыяш 8. Дуюглуг анчыгаш. 10. Улуг хап, таар. 11. Чаа чыл байырлалы. 12. Үееліг аннар кештери. 13. Арын сөөгү. 15. Аяң, оймак 17. Өг иштиниң эт-херексели 19. Малга чем каап бээр сава 21. Унуруг, торгаал. 24. Шала эзээн харлыг чер. 26. Чуга демир сава. 27. Бир балык сылдыстарның тыва ады 29. Сан 31. Аажок ханы, хайым сүтлуг чер. 33. Дааш, дыңмыт. 34. Казымал байлак. 35. Каяак эмчиги.

УЗУН ДУРГААР: 2. Тос сава. 3. Куруннениң казначей бижеди. 4. Улустуң аас чогаалының бир хевири. 5. Типография ажылдакчызы. 6. Ужуражыыга [illegible] дуруужулга. 7. [illegible] [illegible] 9. [illegible] [illegible] 12. Эң айыылдыг [illegible] [illegible] 14. [illegible] торгаал хавырыкчызы. 15. Хераажен хеп кезээ. 16. [illegible] [illegible] 18. Африкада [illegible] 20. Ажылтын теве. 22. Байыг [illegible] 23. [illegible] 25. [illegible] [illegible] 28. Совет [illegible] «[illegible]» [illegible] 30. Л. [illegible] «[illegible]» [illegible] 31. [illegible] 32. [illegible] тал[illegible].

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

Удурланыкчылар. СЭТА-ның фотозу.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ 3-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Букварь. 9.30 «Партнер». Коммерция медээлери. 10.00 «Кижи. Черь. Оьтаргай». 11.00 Б. Кимягаров режиссерунуң фильмнери. «[illegible] дугайында тоолчургу чугаа». 1-ги сериязы. «Саңнылар [illegible]». 12.30 «Ажаар мезиник». 13.00 «Синдаш [illegible] тоолчургу чугаа». 2-ги сериязы. 14.45 «Политиктиг чугаалаа». «Байдал». Назва [illegible] мэрия сонгуул. 15.05 «Диош амытаннар [illegible]». 16.05 Уругларда телепрограммаларының. 1 Бугулелел фестивалының шаңнатыган фильмнери «Херим». 16.20 «[illegible]» 17.00 Мультфильмнер. 17.25 М. Задорновтуң киржилгези-биле программа. 19.00 Дидегей программазы. 19.45 «Фильм-легенда». «Встаньте [illegible]». Узун-чечен фильм. (АКШ). 21.00 «Үе». 21.30 Шылыраага делегей маргылдаазынга. 21.45 ССРЭ-нин «[illegible]». 21.55 Кежээги кафе. 23.20 «Алдын [illegible]» ансамбльдың концерти. 23.30 Медээлер. 23.45—01.35 Бут бөмбүү. Европа маргылдаазынга шилиделге оюннар. Италия биле ССРЭ-ниң шилилдек командалары. Италиязада дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Угаанныг чүүлдер». 1-2 сериялары. 10.25 [illegible] республикалар киностудияларынын. «39 чылдың сентябрь айы». Телефильм. 10.55 Арена. 11.55 Коллаж. 12.00 Теннис. Парижтиң ажык маргылдаазы. 12.45 Уран гимнастика. Европа маргылдаазы. 13.30 «Өг-бүле» телепрограмма. 14.30 «Видеоканал» «Совет Россия». 17.00 «Контак-форум». 17.30 «КОАПП». Мультфильм. 13-15 сериялары. 18.00 «Ужуп чоруур тавактар: дыннатпаан бараалгал». 19.00 «Пи» демдек адаа-биле. 20.00 «Тамчыктыг удупар, чаштар!». 20.15 «Пи» демдек адаа-биле. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хуу дамчыттылгазы. 23.00 «Пи» демдек адаа-биле 00.30—01.45 «Кавпа дуэак». Уран-чечен телефильм. «Полиция телефону 110» деп болуктен.

* * *

«Тыва агроулетпур тудуг» каттыжыышкынының салбырынга ажылдаар чараа-нонга кадрларны чалап турар: кежүп чоруур механизастаттынган колонналар начальниктеринге инженер-тудугжулар, Барлык-Хемчикте Бии-Хемде, Таңдыда кежүп чоруур механизастаттынган колонналарнын кол бухгалтеринге сан ажылдакчылары, ол ышкаш Шуурмактың болгаш Дерзиг-Аксының ыяш белеткээр черлеринге бухгалтерлер.

Каттыжыышкынның адрези: Кызыл хоорай, Московская кудумчу, бажың № 8, телефону 3-14-47.

* * *

Аныяктарның культура тову болгаш аныяктар организацияларының «Надежда» («Идегел») ассоциациязы бо чылдың ноябрь 3-4-те Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга концерт коргузер.

Программага киржирлер: «Аян», «Менги», «7 г», куу-седикчилери: Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Надежда Шойгу, «Азияның үнү» I делегей телеконкурузунуң лауреаттары Борис Салчак, Альберт Кувезин, «Юрмала» Бугу-эвилел конкурузунуң киржикчизи Айдын Мортай-оол, ыраажылар Галина Сюрюн, Аяс Тойбухаа, Альберт Доржу.

Программаның уран чуул удурткукчузу — Алексей Шойгу.

Концерттер 15.00 болгаш 17.30 шактарда эгелээр. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

* * *

Кызылдың уран чуул училищезинде [illegible] кижилерни ооредир кружоктарга чалап турар. Темазы — шак бармыдаалаар. Кичээлдер понедельник болгаш четверг хүннеринде 14.50 шакта эгелээр, аудитория номери № 5. Тайылбырны 2-29-26 телефону дамчыштыр ап болур.

КИНО

НОЯБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Катала» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узатпан) шактарда.

Видеозал: «Суббота, 14» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Адрюс» 9.20, 12.30, «Волчонок среди людей» 10.40, 13.50, «Наш человек в Сан-Ремо» 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Обреченный на одиночество» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узатпан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Сувенир для прокурора» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ эрзет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ улетпур — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроулетпур — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 1-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солунга келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 шатап үнер. Хемчээли 2 парлалга чимазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг 125.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 4 воскресенье № 252 (14452)

1925 чылдан үнделеттинген. Өртээ 3 кап.

ДЭЭДИ ШКОЛА ХӨГЖҮЛДЕЗИН — ЧАА ДЕҢНЕЛЧЕ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ студентилер-биле ужуражыышкыны

ССРЭ-нин Президентизи М. С. Горбачев совет студентилер төлээлекчилери-биле 1990 чылдың ноябрь 1-де Кремльге ужуражылганын моон мурнунда парлалгага дыңнаткан турган. Ужуражылгашкын элээн каш шак дургузунда үргүлчүлээн. Студентилер төлээлекчилери ужуражылгашкынга чүве чугаалаан болгаш боттарының күзелдерин, дилеглерин, хомудалдарын илереткен.

Красноярскиден келген студент Т. Волоткевич, Ленинградтан — К. Лебединский, Львов хоорайдан — Т. Дацкив, Москвадан С. Байдуков, Львовтан — С. Власенко, ССРЭ-нин Улус өөредилге талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. А. Ягодин, ССРЭ-нин Дээди Совединиң Улус өөредилге болгаш кижизидилге талазы-биле комитединиң даргазы В. Н. Беляев, Москваның Күрүне университединиң ректору А. А. Логунов, «Студенческий меридиан» журналдың кол редактору Ю. А. Ростовцев, «Учительская газета» солуннуң кол редактору Г. Н. Селезнев, «Комсомольская правда» солуннуң кол редактору В. А. Фронин, ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, студент О. Намазанова (Москва), Душанбеден келген В. Мусаев, Львовтуң политехниктиг институдунуң студентизи А. Шевченко, БЭЛКАЭ ТК-ның бирги секретары В. М. Зюкин болгаш өскелер даа ужуражылгашкынга санал бергеннер.

М. С. Горбачев ужуражылгашкынның түңнелин үндүрүп, анаа чүве чугаалаан.

Бөгүнгү бо ужуражылгашкынга санал-онал солчулгазы эки-дир деп, Президент бодунуң чугаазын эгелээн. Бистиң мындыг хевирлиг ужуражылгашкыннарывыс чаңчыл болу бергени өөрүнчүг. Доктаамал харылзааны тудар төлээде, кандыг-бир механизм эргежок чугула болур. Студентилерниң амыдыралын, өөредилгезин, оларның херекселдерин, айтырыгларын тодаргай билип алырынга мындыг ужуражылгашкыннар дузалаар. Өске талазында — чурттуң удуртулгазының бодалын студентилер бодунуң возчээнде база билип алган турар ужурлуг.

Харылзааның ындыг тургузуун Президентиниң чанынга организастап тургусса кандыгыл — бо дугайын дем-биле бодап көрээли. Ындыг структураны Дээди Советтиң азы чазактың чанынга тургузар бе? Силерниң мамаа чугаалааныңар идеяны амыдыралга боттандырары черле чүгүлдүг болур деп санаар мен. Студент аныяктарның энергиязын, бодалын, күзелин боттандырарынга, инициативазын деткииринге, студентилер амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге структуралар черле эргежок чугула болур. А студентилерниң амыдыралы онзагай болгай.

Улус ажыл-агыйының аңзы-бүрү алырларынга культураны, билигни пептередир, ажыглаар сорулгалыг студент аныяктарны бистиң ниитилеливис кичээнгейден дашкаарладып болбас ужурлуг. Ындыг культура болгаш билиг чокта социал деңшилге бурунгаарлап шыдавас. Ындыг механизмни тургузарын соңгаарлатпайн, харын Президентиниң чанынга чөвүлелди [illegible] тургузары чүгүлдүг ышкаш.

Ам силерниң кыңгырыг дилээнер дугайында. Николай Ивановичиниң чугаазынга каттыжар мен. Ол кыйгырыгда [illegible]

турар. Кижилерниң социал камгалалының айтырыглары ында чугула черни ээлеп турар.

Херээженнер, өг-бүлелер, аныяктар хоочуннар ниитилелде кандыг байдалдыг болуп турарындан ол ниитилелдиң дугайында түңнелди кылып, чугаалап болур дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчаарга аныяктар болза чурттуң хөгжүлдезиниң келир үедеги идепкейлиг киржикчилери болуп келген. Олар эртемнерни шиңгээдип, төрээн чуртун маадырлыы-биле камгалап келген. Бистиң төөгүвүске, чоннуң салым-чолунга таварышкан бүгү каңгыгдалдарны, когаралдарны аныяктар бүгү чон-биле деңге үлежип турган.

Кошкак, тайгыр эвес, а быжыг үндезинниг бис. Бистиң ниитилеливисте кайгамчык улуг бааза бар, ол күчүнү ажыглаар төлээде, чаа быраларны ажылдадыр херек. Күчү бисте улуг, ол дээрге кижи күчүзү, эртем-техниктиг күчү-дүр. Курлавыр аргаларывыс улуг, бистиң ниитилеливис шапкын хөгжүлделиг, а күрүневис — чечектелдир сайзыраан күрүнелерниң бирээзи болуп шыдаар.

Оон-биле чергелештир, амгы социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалывыс дыка нарын дээрзин демдеглээр херек, хөй националдыг күрүнениң чаартылга чорудулгалары нарын байдалдыг болуп турар. Хөй айтырыглар ол хире мөөңнелген улуг күрүнениң айтырыглары черле чиик эвес дээрзин амыдырал боду бадыткап көргүскен. Амыдыралче сиңнигип, билиглерин, культураны, дуржулганы сайзырадырының оруунга магалыг деп көөргөн, «күзенчиг» кандыг-бир схемаже ниитилелди киирип болгу дег айыылдын барын эскербейн барып болбас. Бистиң социалистиг идеалдарывыска, чөптүг чоруктуң, демократияның принциптеринге дүүшкен амыдыралдың чаа хевирлерин тывары — шын деңшилге ол болур ийик.

Эки амыдыралче киир сүргеп херээ чок: коллективизацияны сактып көрүңер. Кижилер шыны-биле билип, туружун шилип алыр кылдыр эрге-хоойлулуг, экономиктиг үндезиннерин тургузар херек. Чүгле ынчаарда ол чорудулга дүргедээр болгаш чогуур түңнелдерин бээр. Эге үе-чадада кижилерге моондак кылган херээ чок, ынчаар болзувусса, ниитилелге улуг когаралды таварыштырар апаар ийик. Социализм дээрге массаларның дириг чогаадылгазы-дыр, бо сөстер бистиң частырыгларывыска, келир үеде сорулгаларывыска харыызын берип турар. Амыдыралдың чаа хевирлерин дем-биле дилеп тывар, боттарывысты дыңнажыр ужурлуг бис. Шуптувустуң эрге-ажыынга дүүштүр чуртувусту чаартырын күзээр болзувусса, дем-биле ажылдаар ужурлуг бис. Харылзааларны чогумчалыг болдурары, а кол чүүл — экономиктиг, политиктиг, угаан-бодалдың хостуун [illegible]

черге турупкан турар ийик. Салгал бүрүзү бодунуң мурнунда турган салгалдан дамчып келген чүүлдерни бодунуу-биле хүлээп билип алыр болгаш бодунуң салымчынын ынаа-ла киирер. Мээң бо бодалдарым сеткил-хөөнге алыскан чугаа ышкаш сагындырар чадавас, ындыг болзажок ону кол айтырыгже киирериниң мурнунда чугаалаары кончуг чугула.

Амгы байдал мындыг: бистер ам шиитпирлиг үе-чадада турар бис. Бистер амгы үеде Ада-чурт төөгүзүнде эң-не харыысалгалыг үе-чаданы чурттап эртип турар чалавас бис. Кандыг янзылыг апаарывыс чоокку айларда болгаш чылдарда шиитпирлеттинер. Чоокку айларда бистер рынок системазынче шилчииринин үе-чадазынче кире бээр бис, ол дээрге бир азы бүдүн чартык чыл уламчылаар шилчилге үе-чадазы болур, келир күске чедир хөй чүүлдер болур. Ол бүгүнүң кандыг янзылыг болу бээринден, ол айларда бистер бодувусту кандыг янзылыг көргүзе бээривистен бистиң ниитилеливистиң он-он чылдарда, харын-даа чүс-чүс чылдарда ажыл, амыдыралы баш удур тодаргай тынар.

Ындыг үе-чадаларда чаңгыс кижиниң эрге-чагыргазынга үндезилеттинген ниитилелче чүткүл тургустунуп кээр деп чугаа бар болгай, ынчаарга бистер чүгле чаңгыс кижиниң эрге-чагыргазынга үндезилеттинген ниитилелди эвес, а бүгү чүвени күрүне эрге-чагыргазынга хаара тудуп алгаш турган ниитилелден ойталаар болгай бис. Мындыг айтырыгны база тургузуп турар: бергелерге, политиктиг-даа экономиктиг-даа амыдыралды быжыглап экижидип алырының чугулазынга таваржып келгеш, бистер эргидеги методтарга эглип келбес бис бе. Ынчап болбас, эштер. Бир эвес силер кайы-даа күрүнениң төөгүзүнге тургулаан ындыг үе-чадаларны эки оваарып көрген болзуңарза, силер ынчаар көрүп турган-даа боор силер, ындыг үе-чадаларда доктаамал быжыг байдалды тургузары кончуг чугула боор турган. Ол дугайын силерге чугаалаар апаар мен. Амгы үеде бистер боттарывыстың тып база тодаралып алганывыс ханы чаартылгаларның оруу-биле чоруп орар бис. А бо дээрге реакциялыг политика эвес, лепшилгелиг политика. Ооң боттанышкыны ниитилелди — экономиканы болгаш политиктиг институттарны-даа кижиже угландырып келир политика-дыр. Ниитизи-биле алырга, кол идея — эге пунктулар болур — кижиниң хосталгазы, ооң эрге-ажыктары. А бо кол чүүлдүң дугайын дугуржуп алган болганывыста, дугуржуп-даа алган бис, ол политиканы камгалап арттырар болгаш чаа-чаа хевирлерже шилчип кирер херек, [illegible]

деги орукче эглирин кышкаш, экономикада, политикада болгаш ниитилелде туруш чок чүүлдерни ажыглаарын кордап турар кижилерни хай деп доктаадыр херек. Ындыг чүүлдерни болдуруп болбас. Эде тургустунуушкунну шын билип алгаш, ону боттандырарынга идепкейлиг киржип турар кижилерге карышыл-даа болбас, оон-биле чергелештир чоруттунуп турар чаартылгаларның алыс утказын ам-даа эки билип албаан кижилерни кичээнгейден дашкаарладып-даа болбас.

Амгы үеде бүгү күштерни каттыштырары кончуг чугула. Бистиң сорулгаларывыс, бүгү угланыышкыннарда тодараттынган: экономикага болгаш өнчүге хамаарыштыр алырга-даа, политиктиг чорудулгаларга болгаш бистиң хөй националдыг күрүневистиң реформаларынга хамаарыштыр алырга-даа. Ынчангаш бистер ам чорудулгалар боттанып дээш бүгү чүвени кылыр апаар бис. Кончуг шыңгыы хемчеглерни алыры көрдүнүп турар: акша орулгаларының өзүлдезин доктаадып тургузар болгаш акша саарылгазы биле бар бараанның аразында деңзигүүрну катап тургузар ужурлуг бис. Рынокту чогумчалыг байдалче эгидери чугула. Оон башка, рынокту чогумчутпас чүве болза бараанаар чедишпестээн хевээр болуп туруп бээр, садыг черлеринге оочурлар болгаш янзы-бүрү боттут эвес чүүлдер ноядаар, а акша каш катап үне чокталыр, кандыг-даа компенсациялар-биле ол чорудулганы доктаадып шыдавас апаар. Ынчангаш байдалды шыңгыызы-биле холга алыры, байдалды доктаадып тургузар талазы-биле элээн хөй хемчеглерни алыры чугула боор турар. Ол хемчеглерге чүгле акша саарылгазы, санхөө, бюджет болгаш оон-даа өске чүүлдер эвес, а харын бир эвес айыттынган хемчеглерниң планы күүсеттинмейн баар болгаш байдалды доктаадып экижидер аргавыс чок апарза, оон-даа артык шыңгыы хемчеглерни ап эгелээр шак ындыг курлавыр оруктарны база баш удур көрүп алган турар ужурлуг бис.

Боттуг сорулгаларны чогумчалыг шиитпирлээр дээш, балансылаашкынга дүүштүр экономиктиг болгаш политиктиг-даа амыдыралды бурунгаарладыр дээш байдалды каш ай бурунгаар холга тудуп алыр херек. Амгы үеде эң кол чүүл — бүгү күштерни каттыштырып алыры, бот-боттарын эки билчип алыры болур. Мээң хамаарыштыр мен бистиң аныяктарывыска кончут идегеп турар мен, чүге дээрге амгы үе силерниң үеңер, силерниң болгаш келир үедеги салгалдарның амыдыралы.

Амгы үеде бистер боттарывысты билишпейн [illegible] тарай кылаштай бербес ужурлуг бис. Бистиң кире берген үевисте хөй чүүлдерни кылып болур аргалар бар, оон-биле чергелештир улуг айыылдар ында база бар. Ол аргаларны ажыглавайн, эттинип болбас частырыглардан боттарывысты камгалаар ужурлуг бис. Бир эвес бистер бот-боттарывысты билишпейн баар болзувусса, ындыг частырыглар тургустунуп кээп болур.

Ам улус өөредилгезинге хамаарыштыр күрүне политиказының дугайында. Силерниң мамаа чугаалаан бүгү чүүлдериңер мени улам бодалдыг-биле дуглап турар деп санап турар мен.

Мындыг бодалды [illegible]

демдекти салып турар бис. Түге-ле беш демдек боор чүвел? Азы бүгү инженер-техниктиг ажылдакчыларның шалыңын 15 хуу өстүрер бис бе? Чүге шуптузунуң шалыңын ынчаар өстүрер чүвел? Чүге кижи бүрүзүнүң күш-ажылын, кылып база бүдүрүп каан ажыл-херээн азы кайы-бир кижиниң чок болза бөлүк кижилерниң каттыжып алгаш, чедип алган чедиишкиннин барымдаалап көрбес чүвел? Херектиң ужуру ында.

Бистер баштайгы чугула базымны кылган бис деп санап турар мен: бөлүк академиктерниң саналдап келгени-биле Эртемнер академиязында бар бүгү чүүлдерни аңаа дамчылып берген бис. Ол бүгү чүүлдерни боду адилеп ажыглазын дээш, өзүп орар аныяк эртем ажылдакчыларынга идиг бээр айтырыгларны боду шиитпирлээйн дээш аңаа кончуг улуг автономияг эргелерни база тыпсып берген бис. Академия администрантивтиг эвес, а эрге-ажыктарга үндезилеттинген боттуг программаны тургузуп алыр болгаш кижи бүрүзүнүң бодунуң эртемге аргазын боттандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузаар ужурлуг. Академияның ажылдакчылары элээн хөй чүүлдерни кылып эгелээн деп чугаалап болур мен. ССРЭ-нин Эртемнер академиязының дугайында Чарлык үнген соонда ийи ай үре үе эрттеңде ында хөй чүүлдер эки талазынче өскерилген. Бис аңаа өөрүп турар бис.

Инженерниң күш-ажылын база ынчаар үнелээр ужурлуг бис. Өзүлүг инженерниң күш-ажылды, а сказыл дежыы кылаштап турар ажылды эвес. Амгы үеде бо талазы-биле элээн бурунгаарлаашкыннар боол турар. [illegible] Ындыг болзажок кижи бүрүзүнүң салымышкынның барымдаалавайн ниитизи-биле шалың өстүрер дээн хевирлиг чүүлдер база тып-тып кээп турар.

Ынчангаш улус өөредилгезинге хамаарыштыр күрүне политиказының дугайында тургускан силерниң айтырыыңар бистиң бодалывыска дүгжүп турар. Бо дээрге кончуг ажыктыг салыышкын болур. Чогуур күрүне политиказын тургузуп алгаш, бо алырже доктаамал кичээнгей салбайн, аңаа идиг бербес болзувусса, бистер чүнү-даа кылып ап шыдавас бис, бистиң эде тургустунуушкунувус туң, бистиң тайбың революциявыстың салган сорулгаларын күүседип шыдавас бис.

Амгы бар аргаларның шинээзи-биле бүгү чүүлдерни кылыр апаар бис. Ынчангаш 10 хуу дугайында тургустунган айтырыг шын, ону барымдаалап көөр апаар. Бо хүннерде ону боттандырып шыдавас бис, ол дугайын ажыы-биле чугаалаар апаар. Кедизинде барып ону кылыры черле чугула апаар.

Студентилер шуулганының соонда бүгү чүвени аңгылааш, Политбюрога хамаарышкан шиитпирлерни хүлээп алганывысты билир боор силер — политиктиг шиитпирлерни. Чазакка хамаарышкан шиитпирлерни чазак боду хүлээп алган. Өске-даа организациялар, оон иштинде Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитеди боттарының айтырыгларын чугаалажып көрген. Бо ужуражылгашкын болур деп турда мээң чогуур информацияны берген чүве — бүгү чүве чогуур угланыышкын-биле бар чыдар деп. Оларның чамдыызы биске таарышпайн турар, ындыг болзажок бурунгаарлаашкынның бар боор турары черле чугула.

Ол чүүлдерниң аразында Президентиниң [illegible]-биле дээди школаның хөгжүлдезиниң күрүне программазы база ажылдап кылдынып турар дугайында чугаа база боор турар. Студентилер-биле ужуражылгашкынның соонда [illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында.)

«Шынга» чагаалар:

ХОСТУГ ИНДИР

саналдар, бодалдар

МАТЕРИАЛДАР НОМЧААШ...

«Хостуг индир» деп рубрика-биле кижилерниң янзы-бүрү саналдарын, бодалдарын солунга парлап үндүрүп турары солун-дур. Мен бодум хуумда октябрь 14-те үнген солунда ийи материалды — Оюн Мунзук биле Моңгуш Доржуңуң чагааларын дыка сонуургадым. Ында ажыктыг саналдарны авторлар киирип турар-дыр.

Совет үеде тыва улустуң ат-фамилиязы-даа холушкан, фамилиязы алы-даа апарган. Чоннуң чаңчылдарын катап эгидер талазы-биле солун, сеткүүлдерге бижип, радиога, телевидениеге чугаалап-ла келди. Ындыг-даа болза, тыва кижилерниң адын тыважыдар талазы-биле тодаргай ажыл кылгаш дыңналбайн, көзүлбейн-дир. Ол дугайында юристер, Советтер ажылдакчылары та чүү деп бодап турары билдинмейн-дир. Ынчангаш моон соңгаар Маады оглу, Салчак кызы (уруу) дээр болза эки.

База бир санал чүл дээрге хамаатыларның байдалының актыларын бижиир черлерниң база Советтерниң ажылдакчылары тыва улустуң национал аттарын — Чечен, Чечек, Мерген, Шолбан, Херел, Сайлык, Буян... деп бижигилээш, оларны документилер тургузар черлерге азып каар болза эки-дир.

Оон аңгыда ийиги чагаага хамаарыштыр база-ла черле санал киирбес аргам чок болду. Медицина эртемнериниң кандидаты Дамбыы Ондар «Сагышты эмнээр» деп материалды «Шынга» бижиди.

Улусту эмнээрде чоннуң аргаларын ажыглаары чоп болгай. Бистиң аныяктарывыстың арагалаар, таакпы, сиген тыртар, янзы-бүрү чүүлдер тыпарларын хамнаар арга-биле эмнээр дээни черле солун-дур. Ажык-чарлыг үе-дир. Шажын-чүдүлгени база ажык кылдыр чарлаан болгай. Ынчангаш солуннарга, радио, телевидениеге улустуң киирип турар саналдарын черле өөренип көөр, аңаа харыылаар болза эки-дир.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

чүве. Бо колхозту амгы үеде «Саян» совхозунуң салбыры Ленинка суур деп адаар.

Бужур ачам 1949 чылдың күзүнүнде хинчек чок актыг черге коргунчуг репрессияның шуурганынга таварышкаш, өөп чанып келбээн. Ачам дайын үезинде, шыгтыг шөлге немец-фашист эжелекчилерге удур хайыра чок тулчуп турган орус, тыва дайынчыларның өг-бүлезинге канчаар дузалажып чорааның журналист Седен Хертек «Шын» солунга үнген «Аңаа дайынчы Василий Кукарин» деп эгелиг материалынга сактып бижээн чүве.

Бир эвес мээң шак бо бижээн шүлүүм чырыкче үнүп келзе, гонорарын 30—40 база 50 чылдарның эгезинде актыг черге репрессияга таварышкан адаларның мемориал-турасхаалын тургузар дээш ажыткан агар санче шилчидерин улуу-биле дилеедим.

НАМДАР-УГУМ ЫЛГАЛЫ ЧОК

Төөгүнүң балалчак дээп арыннарын
Деспейн бо-ла солуннардан
номчуй бээр мен.
Улустарның нүгүлдеткен чөвүлелин
Үян чүрээм оожургал чок
хөлзедип кээр.
Сактырымга хөөкүйлерге аъш-чем хоруп,
Чагы кетсин, изиг суугаа дөгээн ышкаш.
Өчүк бербээн кулугур дээш шыпшыңн
дүмбей
Өрээлинге силгип, шанчып тургаазыт-даа.
Ийи он чыл бурунгаар-ла ачам актыын
Илередип, үстүү черден дилег кылдым.
Хайлыг чүве, мынча дидир
шиитпирлевээн,
Кандыг моондак доора чыдып алган
ирги?
Салыызынга чамдык хейлер өру деппин,
Чагырганың дозунге-даа олуржуктар.
Бадыткаар мен. Ачам шынныг, тараа
тарып,
Бажың туткан үлүү улут — агартсыннар.

Маады БОЛАТ.

КАНДЫГ ЫНАКШЫЛ ХЕРЕГИЛ?

«№ 40 «Шынга» мээң «Буянмаа» деп лириктиг новеллам парлаттынган. Ооң сайгарылгазын хоочун бижикчи Сандан Сандю № 187 «Шында» кылган болду.

Кандыг-бир чогаалының дугайында номчукчу кижиниң санал-оналын дыңнаары авторга өөредиглиг болуру чугаажок. Ындыг-даа болза, сайгарылганың автору-биле чөпшээрешпейн баргылаар таварылгалар чогаалдың авторунуң талазындан база туруп келгилээр.

Бистиң ажык-чарлыг үевис чүгле шынга даянып турар дээрзин билдингир.

Мен бодум хуумда Сандан Сандюнуң сайгарылгазын шуут херек чок деп, новеллада кирген маадырларның амыдыралын ак оруктуг дивейн-дир мен. Чогаалды номчукчу кижи бүрүзү хире-шаа-биле билип алыр болгай. Ажыы-биле сайгарылгага удурланмас-даа болзумза, авторнуң ниити хөөнү-биле маргыжар ужурга таварыштым. Чүл дээрге Сандан Сандю сайгарылгазын мындыг домак-биле дооскан: «Бо лириктиг новелланы аныяк-өскен кандыг кижизидикчи чемишти ап болурул? Чок! Харын-даа дедир төөредигге таваржырлар». Авторнуу-биле мен аныяк-өскенниң дедир төөредикчизи апарган-дыр мен. А мээң маадырларым Буянмаа биле Чочаның аразынга болган мындыг чугаалыг төөредикчи хөөн кылдыр автор санап турар.

Ол чугаалар бо

«— Буянмаа, институтка өөрени бергеш, менче чагаа бижиир сен бе?

— Ылап-ла бижиир мен.

— А бир эвес манап шыдавазымза, канчаар сен?

— Ол сээң салымың, хуу херээң апаар. Силерге шаптыктавазын кызар мен...»

Үстүнде маадырларның чугаазында төөредикчи хөөн кайдал? Бир эвес урутнуң айтырыынга оол «сээң амы-тыныңа айыылга таваржыр» дээн чижектиг кыжаныг сөстерни сөглээн болза, айтырыг бир аңгы турар ужурлуг.

Сандан Сандю «ындыг ынакшылдың херээ бар бе?» деп айтырыгны салгаш, чогум кандыг ынакшыл херегил дээрзин аныяк-өскенге сүртаалдаар турган. Ындыг сорулганы чедип албайн чыда, автор номчукчулардан мындыг айтырыгны салган: «Черле ынчаш амгы үеде өзүлүг ынакшыл бар бе?»

Моон алгаш көөрге, автор ынакшыл деп чүл дээрзин билбес ышкаш. Ынчангаш сайгарылганың авторундан «Кандыг ынакшыл херегил?» деп айтырыгны салган ужурум бо.

Моңгуш ДОРЖУ.

ОЛАРДА КҮЗЕЛ БАР

Чоокта чаа спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге маргылдаалар болуп эрткен. Аңаа районнуң суур бүрүзүнден аныяк оолдар, кыстар киришкен. Бо удаада спортка аныяктарның киржилгезин, аңаа кайы хире хамаарылгалыын, идепкейлиин эки деп санай болур мен.

Солун, журналдарга, хуралдарга, аңаа арзында чугаалашкан улуг улус-даа аныяктарны багай-ла, багай-ла дээн турар-дыр. Мен олар-биле чөпшээрешпес мен. Аныяктарның хөй кезин багай эвезин билир бис. Чижээ, бистиң бо Кундустуг суурнуң аныяк оолдар, кыстарын ап көрээл. Олар байырлалдар санында спортчу маргылдааларга киржип-ле турар-дыр. Ынчалза-даа оларны хаара тудар, эвилелдээр, дуза көргүзер талазы-биле комсомол комитединиң секретарь-даа, өске-даа удуртукчулар кандыг-даа ажылдар чоруттпайн турары каракка-ла илдең. Аныяктар маргылдааларга киржир дээш, боттары-ла хөделип, машина дозуп, ол-бо диленип турда-ла, оларже сагыш салыр кижи чок боор чорду.

Сарыг-Сепке болур маргылдааларга чедип алыр дээш, оруңа машина-техника дозуп турарлар. А дедир кээрде база-ла хилинчектенирлер. Ийи-чаңгыс кижи эвес, а 20-21 хире кижи боор кээр, ооң кадында чолаачылар оларны албастааш туруп бээр. А чаңгыс удаа ынчаар хилинчектенип чоруп турар дээр болза, шын эвес апаар. Бодум база бо аныяктар-биле үш чыл иштинде ынчаар ойнап, чоруп келдим. Чылыг үеде мүн-не чүтээр чүве. Кыжын шуут-ла машина кырынга олурупкаш, доңуп-дожап хинчээн көөр чордувус.

Аныяктар кандыг-бир чүвени кылыксаан, ойнаксаан чоруурлар, ынчалза-даа оларга кым-даа деткимче көргүспес-тир. Көрүп чоруурга, өске суурларның аныяктары ындыг эвес боор чорду. Мамаа чаңгыс чижектен киирейн. «Совет Тыва» совхозтуң директору, хоочун меге, арга-дуржулгалыг спортчу Биче-оол Кыргысович Моңгул-оол аныяктар-биле даады-ла маргылдааларга кады кээр-дир. Черле өске-даа суурларның кодээ Совет даргалары, комсомол комитединиң секретарьлары, башкылар, директорлар аныяктар командалары-биле кады кээрин көргеш, Кундустуг суурнуң аныяктары аразында адааргал-биле чугаалажып турарлар.

Суурда спорт залы чок-даа болза, аныяктарның идепкейлиин бадыткаар мен. Аас кырынга чурумчудуп турбайн, бо айтырыгларны кодээ Совет даргазы, комсомол комитеди сүмележип тургаш, аныяктарны массалыг спортче хаара тудар, оларга дуза көргүзер боор деп идегээр-дир мен. Бир эвес оларны таптыг хандырып, четчелеп, удуртур болза, суурга байдал өскерлир, чурум экижиир деп бодаар мен. Аныяктарны боттарын организастааш, спорт залын кылырдыр дээр болза, ол хире суңдулуг, күзелдиг улус кылып-даа аар чадавас ийин.

Галина ХОВАЛЫГ.
Каа-Хем район.

АЧАМ ДУГАЙЫНДА

Мээң адам Бурунаа Даадырович Маады Бии-Хем районнуң «Кызыл сылдыс» колхозунуң үндезин тургузукчузу, ядыы арат

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Чер-чер Советтеринге соңгулдалар дугайында Тыва АССР-нин Хоойлузунуң 53, 54 чүүлдеринге дүүштүр хоорайның соңгулда комиссиязы улус депутаттарының Кызыл хоорай Советинге № 4 соңгулда округунуң талазы-биле болгаш №№ 6, 31, 56, 82, 101, 102, 106, 113, 117, 124, 144, 151, 172, 173, 182 соңгулда округтарындан үнүп чоруткан депутаттарның оруунга соңгулдалары 1991 чылдың январь 20-де чорударын шиитпирлээн.

Улус депутаттарынга кандидаттарны депшидери 1990 чылдың ноябрь 1-де эгелээн болгаш декабрь 1-де доостур.

Участок соңгулда комиссияларының составынга төлээлекчилерни 1990 чылдың декабрь 5-ке чедир депшидер.

Соңгукчуларның кандидаттар-биле ужуражылгалары 1990 чылдың ноябрь 20-ден декабрь 5-ке чедир эрттирер.

Хоорайның соңгулда комиссиязы Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунуң № 36 бажыңында турар, кабинет № 6, телефоннары 3-43-49, 3-13-81.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арынында).

лээлекчилери ол ажылга ажылгаашкан эгелеп кирижир болза, ээн болур боор деп бодап тур мен. Ол программага дүүштүр кандыг чүүлдерниң тургустунуп кээп турарын олар хандыр бодап көрзүннер. Мындыг арга-биле күзээн сорулгаларывысты бир деминг тодаралып алтар боор бис деп бодап тур мен.

Чарлыктың чүгулазының дугайын мааңа чугаалап турду. Тодарадып база дугуржуп ап көрээлинер. Аныяктар политиказының дугаайында Хоойлу бар болгай, ынчаарга аңаа немештир чарлык база негеттине бээр чүве болза, ол тодаргай чүүлдерин сорулгаларны айыткан турар апаар. Бир эвес силерде төлевилел бар болза, берип көрүңер, бис ооң-биле таныжып көрээли.

Оон ыңай. Рынокче шилчиишкин болгаш студентилерниң амыдыралының байдалдарының дугаайы. Ол чүүлдерни кандыг янзылыг солдуурарының дугайын бистер бодап турар бис. силерниң ону кылып эгелээнинер [illegible]. Николай Иванович [illegible]. Ол [illegible] нерге индексацияны база кирер апаар. боттарынарның негелде-херектелдерин шиитпирлеп алыр болгаш боттарынар орулгалыг болур үндүрүг политиказын база. Өске янзылыг үндүрүг политиказы база херек деп бодап тур мен.

чээли болгаш дотация алыырының чурумун база бодап көөр херек: оларның кандыг хевирлерин арттырарының болгаш арттырбазының дугаайын база бодап көөр херек. Бо бүгүнү хынамчалыг көөрү чугула. Бо айтырыгларны шиитпирлээр бөлүктү соңгаарладып турбайн, мааңа тургузуп алза эки деп бодап тур мен. ол бодунуң санал-оналдарын кирип көөр ужурлуг. Ол механизмнерни ажылдап кылгаш, чазакка көөрү-биле кирип көөр дугайында даалганы Күрүнениң күш-ажыл комитединиң болгаш профэвилелдериниң удуртукчуларынга бээр болза эки деп бодап тур мен.

Дээди өөредилге черлериниң объектилериниң тудуун бирги ээлчегде кылырының дугайында саналдарны боттандырарының аргаларын база дилеп тывар ужурлуг бис. Бир эвес улус өөредилгезин хөгжүдеринче бирги чергелиг кичээңгейни салып турар болганывыста, бир эвес ук объектилериниң тудуун ынчаар көрбес болзувусса, ниитилелдиң бо талазы-биле доктаамал үр үеде чедишкиннерлиг болуру чедип алдынмас, ол шынар талазы-биле чаа бедиктерже үнүп шыдавас. Материал-техниктиг хандырылга чокка база ындыг. Ынчангаш онзагай байдалдыг, эталоннуг колледжилерни болгаш бөлүктерни тургузар дугайында бодалды деткип тур мен. Үш чыл бурунгаар чугаалажып көрдеш, уттупкан чүүлдеривисче катап эглир болза эки деп бодап тур мен. Шыырак школаларлыг, улуг бергелиг бердилдиг болгаш бүгү эртемге улуг салдарлыг 20-30 улуг эртем төптерин тургузар болза эки. Бистиң бар аргаларывысты өөренип көрүп тургаш, оларга эң эки оолдар, уругларны шилип ап болур. Аңаа өөренирин күзээннер хөй болур дээрзи билдингир. Ынчаарга шилип алышкын принциви деп чүве база бар-ла болгай. Ынчалзажок бүгү дээди өөредилге черлериниң дугаайында сагыш салыышкынывысты ооң-биле ынываалдавас ужурлуг бис.

Эрге-чагырга органнарынга төлээлежилге дугаайында. Силер ол черлерге кээп турар апарган болгай силер, ол эки-дир. Партияның чаа Төп Комитединде аныяктар база кестүп келген, аныяктар комиссиязы тургустунган, а ынчаарга дараазында Пленумга ТК-ның секретарьлыңга аныяк коммунистерден каны-бир кижини кирер чадавас боор бис. Республикалар биле төптүң аразында бүрүн эргелерни тодаргайжыдып хуваагаан соонда, бистер бо айтырыгны ол-ла үеде шиитпирлептер боор бис деп бодаар мен, күрүне органнарынга, шынап-ла, чаа күштерни немей кирип тургаш. Бо чүүлдү кончуг деткип турар кижи мен. Чаа-чаа күштерни немей киирип албайн тургаш, чаа сорулгаларны эрги көрүүшкүннер-биле шиитпирлеп ап шыдавас болгай. Эде тургустунуушкунуң бир ачы-хавыязы [illegible] деп бодаар мен, чүге дээрге экономикада-даа, политикада-даа боот турар болуушкуннарга чаа күштерни хаара тударының тодаргай хевирлерин болгаш эрге-хоойлу үндезиннерин ниитилелге ол берген болгаш таарымчалыг байдалдарны тургускан болгай.

Өскерлиишкиннер кончуг бергедеп чоруп турар. Ынчаарга чаа чүве кажан. каяа чиги-биле шиитпирлеттингенил? Бир эвес бистер улуг херекти шиитпирлеп эгелээн болзувусса, ындыг чиик чүве турбас дээрзи билдингир. Бистиң сорулгаларывыс каттышкан улуг кужениишкиннерни негээр, ооң-биле кады бистиң чаартылып эгелээн ниитилеливистиң бүгү талаларынга чаа чогаадыкчы күштерни доктаамал киирерин база негеп турар.

Байырлалдар дугайында. Бо айтырыгны Президент човулелинге. чазакка болгаш ССРЭ-ниң Дээди Соведингс чугаалажып көрген. Революция соонда биске тыптып келген чаңчылдарны камгалап арттырары дээш шиитпирлиг туржуп турар бис, оларның бирээзи — Октябрьның социалистиг Улуг революциязының байырлалы болур. Ол дээрге, бистерге аңаала эртен болуушкун эвес, төөгүлүг революция-дыр, а бистиң чуртувуска, бүгү делегейге кайгамчык улуг ужур-дузалыг болуушкун-дур. [illegible] революция-дыр, бистиң чонувуска онаашкан бүгү бергелер болгаш шылгалдалар турза-даа, ол революция бистиң чонувуста өжүп калбаан. Ол идиг беримишкиннери кижилерниң ажылдаарынга, оларның туружунга дузалап турар. Мындыг чүүлдерни дем-биле бодап көрээли: эрге-чагыргадан, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден, өнчүден, культурадан кижиниң оспаксыраашкынын хамыктың мурнунда ажыл эртерин бодунуң туугунга бижээн Октябрьга хамаарыштыр дадагалзаашкын хевири чүге тыптып келгенил? Ол эге үндезини бистерге ам таарышпазы ол бе? Черле таарыжыр. Социал чөптүг чоруктуң, демократияның айтырыгларын кажан тургусканывыста, эге үндезининиң утказы читкен бе, ынчаш? Чок, читпээн. Иие, казарма социализминге удур бис, күрүне өнчүзүнүң чааскаан тергиилелинге удур бис, бүгү чүвени хаара туткан политиктиг ёзу-чурумга удур бис, ындыг ёзу-чурум кижилерниң хосталгазын базып, кижини зериил, кандыг-бир механизм кылып турар болгай. Ынчаарга Октябрь революциязы болза демократияның, чөптүг чоруктуң лозуннары-биле боттанган болгай. Бистер өйче эгйип турар болганывыста, революцияның эгелээн херээн оскунмайн, харын ону катап тургузуп турар-дыр бис. Ынчалзажок, [illegible] кижилер ол улалаышкындан бистерни чайладырын, өске орукче кийерин күзеп турар-дыр. Бистиң ниитилеливис социалистиг шилип алышкынының хемчээлинге бүгү чааргылгаларны боттандырар бодап турар. Бистиң эчис сорулгавыс — социализм, ёзулуг чогаадыкчы, бистиң бодувустуң дуржулгавысты, делегей сайзыралының дуржулгазын, бистиң ниитилеливистиң амгы аргаларын барымдаалаан социализм-дир.

Ынчангаш Октябрь байырлалын күрүне харылзалгазының ёзузу-биле-даа чуртумнуң бодум хуумда хамаатызы болуп-даа, эң-не кол байырлал кылдыр көрүп турар мен. Октябрь байырлалын дорамчылаар, ону демдеглээриниң орнунга кышка белеткенир, соңга караа чуур дээн кижилер кажан шөлдерде дүжүттү ажаап алыр ужурлуг турда, каяа. чүнү кылып турганнарыл? Ынчаарда кудумчуларга, шөлдерге, хоозун алгыржып, шимээргеп турган кижилер ам байырлалдың херээ чок. ону демдеглевес деп турар апаргандыр. Черле дыка чиктиг болгаш каразынчыг-дыр. оларның чылдактарында барымдаа чок. Бистерни дирлелиринче чаңчылдан ойталаарынче чыгаар бодап турарлар-дыр.

Аңаа хамаарыштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму доктаал хүлээп алган. Байырлал хүнүнде күрүнеге удур, [illegible] чергелешкек чыскаалдарны оларның кылыр дээнин Дээди Совет, ооң Президиуму буруу шапкан. Ындыг шиитпир бистиң чонувустуң эрге-ажыын илергейлеп, аңаа дүгжүп турар деп бодаар мен. Чоннуң эң хөй нурууузунуң эрге-ажыынга дүгжүп турар.

Бодунуң туружун нептередир дээн кижилер кудумчуларже өске хүнде үнзүннер. Чөрүлдээ кылыр сорулга-биле байырлал хүнүнде кудумчуже үнер дээн кижилерниң чүтүүшкүнүн бистерни хандыр бодап көөр кылдыр албадап турар. Шак ынчаар чөрүлдээ кылыр чоруу ниитилелдиң бүгү кежигүннерин сырый каттыштырарынга черле дузалавас ийик. Ынчангаш байырлал биске болур деп силерниң мурнуңарга дорту-биле чугаалаар бодаан мен. Бистиң бүгү кижилеривистиң шуптузу ынчаар бодап турар бе? Октябрь байырлалын демдеглээр дугайында айтырыгны Дээди Совет чугаалажып турда, биске 20 муң телеграмма келген, Октябрь байырлалын демдеглээрин чон шиитпирлиг негеп турар. Дээди Совет база шиитпирлиг турушту ээлээрин совет кижилер негеп турар. Октябрь байырлалындан ойталаары дээрге бодувустан, үнелиг чүүлдеривистен, чаа культуравыстан, салгал турасынналывыстан ойталаанывыс -ол болур ийик. Күрүне органнарының адрезинге чөптүг өттелдерни совет кижилер кылып турар. Октябрьның ээлчеглиг байырлалы-биле холбаштыр шериг парадтарын кылыр дугайында Президентиниң Чарлыынга хамаарыштыр бүгү чуртта деткимче ону херечилээн.

Бо талазы-биле бистер кандыг-даа чайгылыышкын болгаш чигзиниишкин чок. Октябрьның байырлалдары — бистиң чөптүг эргевис-тир, ол дээрге бистиң ыдыктыг чаңчылывыс-тыр, ону арттырар, эдерер ужурлуг бис.

Силерниң-биле беседаның чапсар үезинде У. Черчилльдиң мындыг состерин чугаалап турдулар: «Күрүне ажылдакчызының политик кижиден ылгалы чүдел дизе, политик кижи дараазында соңгулдалар дугайын бодап турарында, а күрүне ажылдакчызы — дараазында салгалды бодап турарында». Бо таварылгада ооң-биле чөпшээрежир мен.

Бот-боттарывысты ханы билчиишкин-биле байырлажырывысты күзээрдир мен.

Чооңшулап келген байырлал-биле холбаштыр силерге изиг байыр чедирип тур мен.

Харылзаавысты уламчылаар төлээде. мааңа дугурушкан структуралар дугаайында бодап көөрүнерин дилеп тур мен.

(СЭТА).

ЧҮГЛЕ ДАШТЫ ЧАРАШ...

«Россияның демократтыг чыыжының» документилеринге хамаарыштыр бодалдар

РОССИЯНЫҢ демократтыг чыыжы» дээр хөй-ниити организациязының удуртукчулары бо чылдың августа эгезинде парлалга конференциязының бирээзинге «90 чылда хөделиишкиннерниң программазы» деп аттыг документини чарлап тараткан. Ында чугаа болуп турар [illegible] эрге-чагырганы «хамааты хөделиишкиннерниң комитеттери» [illegible] органнарын тургускаш, организастаттынган массалыг акцияларының — митингилерниң, чыышкаларының, [illegible] соңгадыышкыннарының, хамаатыларның чагыртпазының [illegible] ажыл-биле [illegible] алырының болгаш өске-даа хөделиишкиннерниң дузазы-биле «чулдаланыышкындан хосталарының болгаш демократчылалганың революстуг политиказының» чепсектери-биле амгы үеде күштүг боор турар ниитилел структураларынга [illegible] турган, күрүне аргилдезин кылырының дугайында боор турган.

Черлерни «чөпшээрел чокка, хуулгудуп хавырарынче» — күрүне фондузу боор турар черлерни [illegible] олар боттарының өнчүзү кылдыр чарлаар ужурлуг. [illegible] — 50 чедир турар кижилиг «эвээш отрядтарның» [illegible] колхозтарның болгаш совхозтарның черлерин [illegible]. Ол ышкаш документиде СЭКП-ны политиктиг демиселден чайлатпырының [illegible] «демплатформаның» [illegible]

[illegible]

болган, аңаа дыка-ла корум-чурум чок, будалчак саналдарның үезинде «90 чылда хөделиишкиннерниң программазынга» айыткан [illegible]

Моон алгаш көөрге, демократтыг шимчээшкиннерниң чамдык баштыңнары ол документиден хөй черде ойталааш турганнар ышкажык?

Айтырыгларның тыптып келири таварылга эвес, чүге дээрге «Демократтыг Россия» шимчээшкининиң Тургузукчу съездизиниң ажылының доозулганының соонда элээн хүннер эрткенде, оргкомитеттиң төлээлекчилери болгаш шимчээшкинниң киржикчилериниң чамдыктары парлалга конференциязын организастааш, ол удаада Тургузукчу съездиге чарлаан чамдык идеялардан ойталаарын база катап оралдашканнар. Ынчалза-даа кол чүүлдү буруу шаппаан: съезд СЭКП-ге удур болгаш политиктиг күш боор турар СЭКП-ни узуткаарының сорулгазын шуут-ла тодаргай салган антикоммунистиг үндезиниг оппозицияны тургузарын бодунуң сорулгазы кылдыр чарлаан. Ооң-биле кады санал-онал солчуушкуннарының үезинде «узуткаар», «чайладыр», «хавырар», «хураар», «күрүнени боддурар» дээн сөстер колдап турган.

Башкаланып, хоорлурунуң ёзузу залга съездиниң ажылының баштайгы шагындан эгелээш, сөөлүнге чедир тергиидеп турган. Бо [illegible] «олар болгаш бистер» дээр чурум ёзугаар боор турган. «Олар» дээн сөс СЭКП-ге болгаш ооң-биле холбашкан политиктиг структураларга хамаарыр, «бистер» дээн сөс болза боттарын нара чаңгыс эвес-даа болза «ёзулуг» демократтар кылдыр санап турар съездиниң делегаттарын айтып турган. Дыка хөй ораторлар залче көрүп алгаш, «дээргилер» деп сөстү чугаалап, ооң-биле ниитилелдиң «дээргилерге» болгаш «өштерге» чарлырын айтырын күштелдирип турганнар. Канчаарга-даа, ниитилелди сырый каттыштырары болгаш хамааты чөпшээрежилгеге негеттинип турар үеде ону башкаланы чарлырынче ыыттырып турар-дыр.

СЪЕЗДИНИҢ составы кандыгыл дээрге, ол талазы-биле саннар чугаалап эвес боор турар. Чамдык солуннар аңаа барык 2 муң делегаттар, аалчылар болгаш чалаткан кижилерниң киришкениниң дугайын дыңнадып турар. Ынчалза-даа ол саннар «Россия» кинотеатрга олуттарның саны-биле дүүшпейн турар болгаш аңаа холдуунда-ла чүгле 1200 олуттуг парлер хөлеттинген турган. Ындыг-даа болза херектиң ужуру ында эвес, а санал-онал дарының болгаш хүлээп алдынган шиитпирлериниң утказында болгай.

Тургузукчу съезд россиялыг шимчээшкинниң үндезинин тургузар ышкаш боор турар. ынчалза-даа аңаа [illegible] колдуунда-ла ниитилелдиң [illegible] турган [illegible] боор турган. Ораторлар чүгле «Горбачев — Рыжковтуң» [illegible] (Ельцин, Собчак, Попов) съездиге [illegible] турганнар.

Социал-экономиктиг, политиктиг, угаан-бодал байдал талазы-биле оларның чаартылгалар программаларын Россия Федерациязынга ажыктыг чүүл-дүр? Экономиканы быжыктырып кижилер реформаларны моон соңгаар чорударының, бистиң амыдырал-чуртталгавыстың бүгү талаларын чаартырының талазы-биле ажылга шимчээшкин бодунга кандыг черни тускайлап турарыл? Съезд идеялар талазы-биле дыка ядыы болган.

«Демократтыг Россия» бодун хоойлу ёзугаар болгаш оларда көрдүнмээн-даа бүгү аргаларны ажыглап тургаш, эрге-чагырганы соңгаарладыышкын чокка холга алыр талазы-биле шимчээшкин кылдыр тургускан. Ниитизи-биле алырга, «хоойлу» деп сөс барык дыңналбайн турган. Ооң орнунга «эжелеп алыр», «хавырар» дээн состер үргүлчү дыңналып турган. Экстремизмниң, эп-чөп билбес байдалдың ужурундан делегаттарның дыка хөйүнүн чугааларны мурнунда бодап турганындан ширийн болурунга чедирген хире.

Ынчалза-даа хүлээп алдынган документилерни ап көрээлинер, чүге дээрге, чогум-на олар кандыг-ла-бир организастаттынган хөделиишкиннерниң үндезини апаар болгай. Бир дугаарында-ла, «Демократтыг Россия» шимчээшкининиң уставын адаар ужурлуг. Ооң идейлиг, концепциялыг байдалын анализтээрн дыка берге. Ол алдептиг устав боор турар. Ол чүгле органиастыг айтырыглардан тургустунган. Ында шимчээшкинниң эчис сорулгаларын айыткан чаңгыс-даа чүүл чок.

Ажыл-чорудулганың чүгле мөңгүнаар үндезиниң дугайын чарлаан. ол болза гуманизм, [illegible] кижиниң эргелерин болгаш [illegible] тоталитаризмни хүлээп [illegible] национал болгаш [illegible] талазы-биле [illegible] чорукту хүлээп албазы-дыр. Санал-онал [illegible]

[illegible]

ЧОГУМ алырга, идеялар бар турган болгаш олар съездиниң киржикчилеринге түс-түс тургузукчу-шимчээшкиннерниң программалары кылдыр, демократтыг шимчээшкиннерниң кескү ажылдакчыларының бодалдары болгаш өске-даа чүүлдерни кылдыр үлегилеп берген турган. Мааңа хамаарыштыр ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының болгаш «Московская трибунаның» чанында соңгукчулар клубунуң белеткээн «Демократтыг Россия» шимчээшкининиң декларациязының хевирлериниң бирээзи кичээңгейни хаара тудуп турар.

Ол декларация «коммунистиг системаның узамдыккан сандарап дүжүүшкүнү ниитилелдиң болгаш кижиниң үндезиннерин буза шаавары-биле кыжанып турар» дээн домактан эгелээн. Ол дээрге теория талазы-биле үндезин чок бадыткал-дыр. Амдызында чүгле коммунистиг системаны эвес, харын социализмниң бодун безин тургузуп албаан бис деп чаңгыс — эвес удаа медеглеп келген болгай бис. Ооң ужурундан чок чүүлдүң сандарап дүшкениниң дугайында чугаа турур болбас-тыр.

«Московская трибуна» «күрүне тургузуунуң бүрүн бууреашкыны, бүгү деңнелдерниң эрге-чагыргазының мунчураашкыны эгелээн» деп бадыткааш, мынчаар медеглээн: «демир ышкаш чаа корум-чурумнуң талалакчылары чуртту дуву чок тамыже киир идип, социал болгаш национал өжээннежиишкинни хөрлээледип, чилчин үстүрүнге чедирген улус боттары-ла күштүг холдуң дугайын күзей бээринге идегеп турар».

Эргим номчукчу! Бо талазы-биле саналыңарны бистиң редакцияже бижиириңерни дилеедивис.

Ол домакка доктаары күзенчиг боор турар. Бүгүлеге дыңналдыр бо бүгү дээш чогум кым харыысалгалыг деп чарлаарының үези келген. Чурт бодунуң төөгүзүнүң [illegible] айыылдыг чылдарында четкен. Соонда шынап-ла, күрүне тургузуу сандарап [illegible] база бүгү деңнелдиң эрге-чагырганы [illegible] берип болур. Бо талазы-биле чүгле административ албадаар система [illegible] боор болур билдинмейн турар. «Демократтыг Россия» шимчээшкининиң талалакчылары боттарының парлаттынган хөй-хөй чүүлдеринче административ албадаар системаны буза шаптынган дээрзин хүлээп көрүп турган. [illegible] бе?

Бис бодаарывыска, бөгүн ниитилелдиң таваржып турар берге чүүлдерниң хөй кезии бодунуң сандары [illegible] чаа эрге-чагырганың эвес, а чурттуң төпчүттүнген башкарылгазының тургустунган харылзааларының үрээлгенинин, республикаларның болгаш регионнарның чамдык удуртукчуларының национал болгаш [illegible] эрге-ажыын [illegible] оларны сепаратизмче, түс черниң эрге-ажыын [illegible] боттарының эрге-ажыктарын [illegible] удур турар [illegible] боор турар деп бодаар бис.

Бөгүн бир республикага эвилел фондузунче ийи муң тракторну чорудуп бербес кылдыр шиитпирлеп болур болгаш аңаа үндезилээш, кандыг-бир немелде акша-хөреңгини ажылдап ап, азы кожазы областче чиг этти чорударының хуулгаазыны соңгаарлаткаш, ооң-биле дораан-на бажын ажыр байып алыр дээр чорук аңаа-ла хоозун чүүл-дүр.

Ындыг сепаратизмниң болгаш экономиктиг боттогдунуушкунунуң чижектери сөөлгү үш чылда эвээш эвес болган, ынчалза-даа чурттуң бүгү регионнарында амыдырал-чуртталганың чаагай чоруу бедивейн, кудулап турар. Херектиң ужуру чүдел? Херектиң ужуру чүдел дээрге, ажыл-агыйның чаңгыс аай экономиктиг системазының байдалдарында националистиг сепаратизмниң чүгле өске регионнарга эвес, харын база бирги ээлчегде бодунуң на бодунга хора чедирип турарында-дыр. Ол бир черге кестүп келген дораан-на, өске черге харыы хемчеглерни болдура бээр. Экономиктиг болгаш социал харылзааларның үрелириниң пол үндезини чогум-на ында боор турар. Боттут буруулугларны база адап болур: ындыг кижилер чүгле төп чазакта эвес, харын база республикаларнындан эгелээш, районнарнынга безин чедир эрге-чагырганың дыка хөй чер-чер органнарында бар боор турар. Хоралыг байдалдарның субъектилериниң саны немежип көвүдээн: оларның аразында эде тургустунуушкунга удурланып турар чүгле эрги күштер эвес, эрге-чагырганы алган-даа болза, дуржулга-даа чедип албаан, регионнарны башкарарының чаа-чаа хевирлерин тып ап чадашкан демократтыг күштер база бар боор турар.

Ол байдалдан үнер арга бар бе? Бөгүн ол айтырыгга дорт утказыг харыылаары берге. Кандыг-даа таварылгада ССРЭ-ниң Дээди Соведи чаартылгаларның чаңгыс аай экономиктиг программазын чүүлдүг деп көрген болгаш аңаа үндезилээш, кризистен уштуунуп үнеринге таарымчалыг байдалды хандырары-биле үстүнген харылзааларны катап тургузар болгаш бистиң экономикавысты чогуурубиле эки ажылдаарынче база катап албадап шыдаар аргалыг чаңгыс аай ажыл-агый дээмеселерин чуртка катап тургузуп турар.

Ол аразында декларацияның чогаадыкчылары айтырыгларны шиитпирлээриниң «бот-организастаныышкыны», «массалыг ниитилел шимчээшкиннеринден» өске хевирин тыппайн турар болгаш ол чаа демократтыг эрге-чагырга-биле бир дериг боор алгаш чурттуң амгы болгаш келир-даа үези дээш бүгү харыысалганы алыр апаар. Ынчаарга, демократтыг күштерниң эрге-чагырганы холга ап четтикпеинге черлерде харылзааны бүрүнү-биле алырынга чогум ыным шаптыктап турарыл? деп айтырыг тургустунуп келир. Чаа баштыңнарның боттарының-на күштүг, авторитарлыг эрге-чагырганың дугайынга сагыш арттырып турары илдепейлиг чүве ол бе: турар-дыр! Мырынай чоокта чаа Моссоветтиң даргазы «Московские новости» солуннуң интервьюзунга оон эрге-чагырганың [illegible] турарынга хомудап, аңаа «күштүг администрациязының [illegible]» эргежок чугулазын, өскээр чугаалаарга, «демир дег быжыг холдуң» херек боор турарын чугаалаан.

[illegible] даргазы Москвага болган делегей чергелиг экономиктиг семинарга чүве чугаалааш, ол чаа эрге-чагырганың [illegible] болур ужурлуг [illegible] медеглээн. Бүгү айтырыг чогум-на ында боор бе чадавас ыйнаан? Оларга ук мандаттарны соңгукчуларның бергенинден эрге-чагырганы холга алган чер-чер Советтери бөгүн өске аңаа бериичилери «спонсорларны» дилеп турары ол бе. Хуу капиталдың төлээлекчилеринден [illegible] тыптынмайн турар бе. А соңгуттурганнар бирги ээлчегде боттарының соңгукчуларының эрге-ажыктарын камгалаар хүлээлгелиг болгай.

МООН бистиң аныяк демократизмивистиң кризизиниң база бир хевири көстүп турар. Бир эвес соңгулда кампаниязының үезинде боттарының келир үеде депутаттарынга соңгукчуларның берген чагыгларын, а ол ышкаш ол үеде кандидаттарның боттарының берип турган аазаашкыннарын Советтерде удуртукчу албан-дужаалдарга соңгуткаш оларның бөгүн көргүскен чүүлдери-биле бөгүн деңнээр болза, байдал дыка чөгенчиг боор турар. Республика болгаш область деңнелиниң дыка хөй чер-чер Советтери боттарының программазын херек кырында социал, экономиктиг байдалдарын тодарадырындан эвес, ооң чылдагааннарын тывырындан болгаш ону шиитпирлээриниң аргаларын ажылдап кылырындан эвес, а Эвилел чазаанга, ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге болгаш өске-даа черлерге салдар чедирер дээн демиселден эгелээн.

Ынчангаш дээди эрге-чагырга-биле маргылдаашкын демократтыг шимчээшкиннерниң дыка хөй солун төлээлекчилериниң [illegible] үнген. Ынчалза-даа бир эвес ол дээди эрге-чагырга ындыг соңуурганчыг боор турар чүве болза, эң чугула айтырыглар—садыг, транспорт, кудумчулар арыглаар болгаш өске-даа хүн бүрү «бөдүүн» ажыл кылыр апаар чалгынга — «марияларга» киирерин чүге чөпшээрешкенил ыйнаан? А бир-тээ, чөпшээрешкен болзуңарза, харыылаар апаар силер! «Демократтыг Россияның» Тургузукчу съездизинге ССРЭ-ниң 23 улус депутаттары, РСФСР-ниң 104 улус депутаттары, чер-чер Советтериниң дыка хөй депутаттары олурупкан. Оларга чогум-на Россияның хоорайларының болгаш суурларының айтырыгларын [illegible] шиитпирлерни чагыыр турган ийин. Ындыг чүве кайда [illegible]? Санал-онал солчуушкуну дораан-на «булут кылыы-биле» эрттен.

ИЙЕТ! Бистерниң [illegible] айтырыгларының [illegible] болгай бис. Ынчалза-даа [illegible]

[illegible]

Моон алгаш көөрге «Демократтыг Россия» шимчээшкининиң [illegible] лап бижээн. Бир эвес «Демократтыг Россия» шимчээшкининиң бүгү төлээлекчилери СЭКП-ни тоталитарлыг ёзу-чурум-биле амдыгаа чедир холбаштырып, ону ындыг ёзу-чурум дээш харыысалгалыг кылдыр чарлап келгенин барымдаалаар чүве болза, ындыг буруудадыышкынның СЭКП-ниң адынга кылдырып турары чигзиниг чок-тур.

Ынчалза-даа чогум-на СЭКП-ге ындыг [illegible] чок [illegible] бодунуң [illegible] чогум-на коммунистер [illegible] Ада-чурттуң Улуг дайынынга удурланыышкынның болгаш тиилелгениң организастаашкынга эвээш эвес [illegible] болган болгай. Оларның ниитизинден түс-түс кижиниң [illegible] мурнуку шугумнарынга маадырлыы-биле өлген, оларның мөчү-сөөктери чурттуң [illegible] хамаатылары-биле кады хөй санныг билдинмес хөөрлерде чыдар.

Оон-даа ыңай чугаалаарга, Советтерге кандыг-даа чөпшээрежиишкиннерге удур демисежиринче, чүгле боттарының соңгулда мурнунда программаларын боттандырарынга күштү мөөңнээринче Тургузукчу съездиниң киржикчилериниң шиитпирлиг кыйгырыы-биле өттежип болур бе? Парламент болза талаларны бот-боттарынче гуманныг эвес ёзу-биле, кезээ-шагда удурлелир демисежиринче албадаар дээш эвес, а чөпшээрежиишкинни дилеп тывар дээш туруп турар болгай. Ол кажан-даа билдингир ышкаш. Ындыг турбуже, Тургузукчу съездиниң документилери Эвилелден РСФСР-ниң үнериниң болгаш ооң соонда Эвилелди башкаландырарының талазы-биле шиитпирниң бодун безин эвилел чазаанга [illegible] кылырының [illegible] чепсээ болгаш аңаа күш [illegible] туружу-биле салдар чедирериниң оралдажыышкынын [illegible] көргүзүп турар. Чер-ле болганында, кажан-даа чугаа болза олар дээш демократтыг оруу-биле демисежириниң эвес, а кады ажылдажылганы хүлээйн боттарының программаларын хүлээп алырынга «салдар чедирериниң», «күткүдүүнүң», «албадаарының» дугаайында боор турар.

Ажыл соңгадыышкыннарын, станцаларны [illegible] чарлаарының хамаатыларның чагыртпазынче кыйгырыгларны оон өскээр канчаар тайылбырлап болурул? Бистиң демократтарывыс хамаатыларның чагыртпазы деп чогум чүү ол дээрзин билир бе? Хамаатыларның чагыртпазы дээрге аңаа-ла парламент аргалары-биле демисел эвес-тир, ол дээрге ниитилелдиң бүгү чорудулгаларын соксадырыны, социал амыдыралдың [illegible] оралдажыышкыны-дыр. [illegible]

[illegible] ланыышкын ийи таланың аразында удурледир буруудадыышкыннарны уламчылаары, дорамчылаашкынның кылыры, адактын соонда, [illegible] демократтыг хоойлу [illegible]-дур. Халдаашкыннарны СЭКП-же кылыр.

Ам чүнү кылырыл? [illegible] база болур-ла харын. Оон өске арга база бар. Кандыг-даа сайгарып [illegible] эвес болза, чоокта чаа соңгуттурган парламент структураларын дамчыштыр хөделип тургаш, социал-экономиктиг реформаларны ажылдап кылдынган чаңгыс аай программаны [illegible] чедип алыр болур. Бистер чогум-на ол арга [illegible] боор деп бодап турар бис. [illegible] болза, ниитилел экономиктиг социал-дыг чаартылгаларын программаларын чаңгыс-даа чок хүлээп албайн баар болза, ол боттанмас болур.

Удуртукчу шиитпирлеттиңмээн айтырыгларының, оларның херегледериниң дугайында безин чугаалавыска, «улус» дээн сөс бодуу Тургузукчу съездиниң санал-онал солчуушкуннарынга шуут кирбээн. Ооң-биле кады бүгү партиялардың болгаш шимчээшкиннерниң кады хөделириниң үндезини бар боор турар. Ынчангаш кады ажылдаар херек. Боттарывыс дугайын эвес, чурттап турарывыс ниитилеливистиң дугайын бодаар херек. Адактың сөөлүнде, бистер боттарывыстың төөгүвүстү таарымча чок кылдыр көрүп турар бис бе азы чок бе дээрзин хамааччокка, бистер шуптувус, боттарывыстың базынчактыг эрткен үевистен үгенивисти билген турар ужурлуг бис. Бистер шуптувус, ол кажан ажыктыг турда СЭКП-ге кирген, а оон соонда ол ажык чок апаарга оон үнүп чорутканнар-даа, аңаа артканнар болгаш аңаа черле кирбээннер-даа. Амыдыралдың бүгү дургузунда [illegible] — шуптувус, чаңгыс үениң, чаңгыс чурттуң [illegible] боор турар-ла болгай бис.

Ону кажан-кезээде утпас херек, чүге дээрге, бир эвес бистиң ниитилеливистиң демократтыг арга-биле камгалаар арттырар, ооң [illegible] демдектерин быжыг тургузуп демократтыг үндезиннерин тургузар аргалыг болур болза, ол дээрге бистер кады чурттаарывыс-тыр, бир эвес демисежир болза, чүгле ажык эрге-хоойлу аргалары-биле кирижир, шимчээшкиннер эвес, а идеялар-биле демисежип чорудар апаар дээн ол болур.

Ынчангаш кады хөделиишкин, бот-боттарывыстың [illegible] Политиктиг демисел турган, чоорун-даа турар болгаш болур-даа ужурлуг. Ол болза демократияның норма-чыгаазы. Ынчалза-даа ону Конституциядан эрттир эвес, а ооң хемчээли-биле чорудар херек, ол амгы турум турар хамааты ниитилелдиң [illegible] эвес, а ону быжыглаарынче угланыр ужурлуг. Мыңаа ол ниитилел бодунуң Конституциязын [illegible] хоойлуларны [illegible] эрге-хоойлу чурумун быжыглаар болгаш ооң чаагай [illegible] болгаш бүгү чогаадыкчы күштерниң [illegible] хандырар [illegible].

И. АНТОНОВИЧ.
РСФСР-ниң КП ТК-ның Политбюрозунуң кежигүнү, ТК-ның секретары.

КОРДАКЧЫ МЕН

Кадыг, чымчак ажыл-ишке
Кара чаштан дадыккан мен.
Балды, масма холдан салбас
Бажыӊ тудар былаӊчы мен.
Чонум номчааш, мактаар хире
Чогаал бижиир туралыг мен
Шүлүкчүнүӊ үүлезин
Чүктежир дээн кордакчы мен.
Чечен сөске күжүм шенээш,
Чемелеткен болзумза-даа,
Күзел-сорууm ундаравааң
Хүннүң улам кыптыгып чор.

Аракчаа ОНДАР.

Шүлүк кыдыраажындан

ЫНАК-ТЫР МЕН

Ырак черге чораан тудум,
Ындыншналып, сырыншалып,
Ыглаар чыгы сеткил хайнып,
Ынак-тыр мен, сеңээ, сарыым.

Ыстаан чүрээм ханызындан
Ырлап чоруур сөстеримде
Ылым-чылым бодал кыпкан,
Ынак-тыр мен, сеңээ, сарыым.

Ыдык бурган сагызын дег
Ынакшылым кадагалаан,
Ырлап чоруур чүрээм-дир сен,
Ынак-тыр мен, сеңээ, сарыым.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

ЫРЛАП ЧОР МЕН

Чараш чүве шуптузунуң-на
Чаптап ырлаар, ынакшыыр бээр,
Бодалдарым хайнып, дойлур
Могаары чок, хөңнүм ындыг.

Частып үнген шончалайны,
Чаржып аккан дамды сугну
Чэлээш өңүн, шекне чечээн —
Черим каазын ырлап чор мен.

Чаңгыланган чаштың үнүн,
Саарлып баткан хүннүң чырыын,
Эгээртинмес чуртум байлаан,
Эгүүр шагда ырлап чор мен.

Ырым, шүлүүм аялгазы
Ынакшылдан мандып бышкан.
Ыдык байлак чуртталгага
Ынак болгаш ырлап чор мен.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

ИЙИ ЧҮРЕК ДОҢНАЖЫ

Тайга черниң вамызын
Дазыр шолге деннеп боор бе?
Таварышкаш, таныжкаш-ла:
«Таарыышдым, чурттаал» — дээр бе?

Изиг күзел таарышканда,
Ийи чүрек доңнажы бээр.
Амыдырал ынчан бүдер.
Ажы-төлдер ынчан тыптыр.

— Төлдүг кижи — байы ол — деп,
Төөгүвүсте өгбелерден
Салгал дамчаан үнелиг сөс.—
Сагыжымда чырып чоруур.

Аяс САЛЧАК.
Студент.

ОРАЙ ЫНАКШЫЛ

Ынакшылды чалыы шаамда
Ынды-бетин сегиртпээн мен.
Оон дезип ойлаваан мен,
Орай-даа бол, боду келген.

Сезинмээн мен, чалданмаан мен
Сеткил өөрүп хүлээн алдым.
Ынчалза-даа оруу ыяка,
Ырак барбас, хомуданчыг.

Арапдол ЧАШ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

АГРОНОМНУҢ КҮЗЕЛИ

Саасканнар [illegible]
Сарыг хову [illegible] кестүр.
Күскүннары [illegible]
Куу хову база [illegible].

[illegible]
Саргыл бажы [illegible]
Амызыга [illegible]
Аай-дедир [illegible]

Алгыг, делгем [illegible]
Аккыр харның [illegible]
Амыраанын көрүп турар,
Агроном эр [illegible].

[illegible]

Элдептиг чүүлдер

ЧОГУМ ЧҮЛ ОЛ?

Сөөлгү чылдарда бистиң амыдыралывыста элдептиг чүүлдер хөй апарган. Ужуп чоруур билдинмес объектилер, энергофантомнар, полтергейстер, бодалды ырак хемчээлге дамчыдыптары... ындыг хемчээлдерге эмнээри... черле кайызын ол дээр!..

Оларны дыка хөй кижилер хайгаарап көрген. Харын-даа боттарынга шенелделерни кылгылаан. Ындыг фактыларны тодарадып, шынзыдары амдызында шала берге-даа болза, оларны шинчилээри болгаш орта хамаарыштыр тайылбыр кылыры негеттинип турар.

Күрүне планын бөгүүр ол талазы-биле ажылдап турар тускай албан чери чок болганда, ол элдептиг болуушкуннарның чугулазын өөренип көргеш, чамдык кижилер эртем болгаш инженер ниитилелдериниң эвилелин кылдыр каттыжып алгаш, бойдуста энергия-информация солчулгазын чорудуп турар. Бо чүүлдүң автору чоокта чаа ындыг комитеттиң организастаарының ажылынга киржип чораан. Энергия-информация солчулгазының талазы-биле комитеттиң даргазынга Новосибирск чурттуг эртемден В. П. Казначеев соңгуттурган.

Ол комитеттиң конференциязы Фрунзе хоорайга болуп эрткен. Аңаа мээң-биле кады Кызылдың педагогика институдунуң башкызы Ю. М. Поковков киришкен. Конференцияның ажылынга шенекчи-ужудукчу, эртемден хеөэженнерниң Бүгү-делегей ассоциациязының даргазы М. Л. Попович база олурушкан. Орта барык-ла чүс хире кижи илеткелдер кылган болгаш саналдар берген.

Ийи дугаар хүнде ужуп чоруур билдинмес объектилерни шинчилеп турар уфологтар (элдептиг чүүлдерниң шинчилекчилери) тус-тус илеткел кылган. А үшкү хүнде элдептиг чүүлдерге хамаарыштыр боттарының бодалдарын эртемденнер илереткен, Джуна Давиташвилиниң курстарын доозкан кижилер чүве чугаалаан.

Конференцияга солун чугаалар хөй болган. Бистиң философия дугайында чаңчыл апарган бодалдарывыс уфолог специалистерниң чамдык фактылары-биле дүүшпейн турган. Чамдык болуушкуннарны буруу шаап, өскелерин сайгара көрүп, маргыжып, бир-ле түңнел үндүрүп келирлер-даа бар чорду. Оларның кижи дугайында билиишкиниң кижиниң Октаргай-биле ниитилешкээнге үндезилеттинген. Кижи өске планета-биле харылзажып болур аргалыг. Ындыг харылзаа холбаазын чедип алырда, мага-боттуң болгаш сагыш-сеткилдиң онза белеткели, хамыктың мурнунда, таакпы тыртарындан, арага ижеринден ойталап каартары, кижиниң организмин шаарланчак чүүлдерден шуут арыглап каартары негеттинип турар. Оларның чугаазы-биле алырга, Октаргайдан медээниң келири аңгы-аңгы оруктарлыг боол турар. Ол чүл? Билиишкиннер, демдектер, а чамдыкта бажың-балгаттарның, чер кырының байдалының, тудугларның чиргилчинчелчек дүрзү-хевири-дир.

Алма-Ата хоорайдан келген Г. Г. Свечковтуң кылган дыңнадыы солун болган. Ол 20 ажыг демдектерни көргүскен. Оларны өске планета-биле харылзаалыг холбааның түңнелинде алганын ол чугаалаан. Оларның аразындан төгерик болза мөңге чүүлдүң демдээ, крест—хоруушкунуң, «Ж» деп үжүк—ийи системаның катты-жыышкынының демдээ болур.

Рига хоорай чурттуг журналист Владимир Синицын база-ла солун дыңнадыг кылган. Ужуп чоруур билдинмес объектилерге чаңгыс эвес удаа таварышкан шериг ужудукчуларының чугааларын ол чыылганнарга таныштырган. Ол журналистиң чугаазы-биле алырга, ындыг элдептиг чүүлдер-биле ужуражылга Арктикага, Прибалтикага бо-ла болу бээр.

Өске планеталар-биле ындыг харылзаалар онзагай ийи чүүлдүг болуп турар деп, уфологтар санап турар.

Бо элдептиг чүүлдерге хамаарышкан бүгү-ле болуушкуннарга долу харыы бээри амдызында болдунмазы билдингир. Ынчангаш ужуп чоруур билдинмес объектилер дугайында билген, көрген, хайгаараан чүүлдериңерни **эртем-инженер ниитилелдер эвилелиниң Тыва область баштаар черинче** дыңнадырыңарны дилеп тур бис. Бистерни бүгү-ле фактылар сонуургадып турар. Ол дугайын лараазында адресче бижиириң утпаңар: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 30, индекизи—667000, телефон—2-15-65.**

Галина ТУТЫНИНА.

ССРЭ-ниң эртем-инженер ниитилелдер эвилелиниң Тыва область баштаар черинин секретары.

Чингис-Хаанның чуртунда

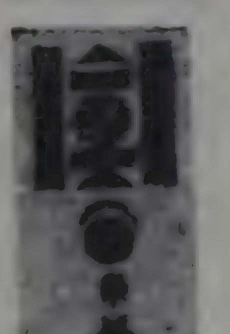

Кандыг-даа бергелер бар болза, «Новости Монголии» солуннуң хаап каалтары совет-моол харылзааларының база бир дамырының үзүлгени ол болур деп хомудал-биле чугаалажып турдувус.

Моол солуннарда чүнү бижип турарыл? Совет-моол харылзааларда «базалчак арыннар», Цеденбалдың Моолга чедирген хоразы, чаа партияларның ажыл-чорудулгазы, даштыкы чурттар-биле харылзааларын каңаар сайзырадыры дээш моол чоннуң сонуургалын. китаангейин хаара тудуп турар темалар-да хөй.

Солуннарның саны келир чылын 40 чедер деп турарын бижээн мен. Эң ылангыя чаа партиялар солунну кончуг күштүг чепсек деп санап, ынаар улуг кичээнгейни салып турар. Чижээлээрге, Демократтыг партияның органы «Ардчилал» солуннуң редакторы Амыр-Санаа мынчаар чугаалады. Демократтыг партия тепке-даа, черлерге-даа аппарат тургузуп, хөй санныг штат тудар дивейн турар. Партияның төп комитеди 10 хире кижиден тургустунган. А чер-черлерге комитеттер партияның кежигүннериниң эки туразы-биле ажылдаар. Партия бодунуң салдарын чон аразынга солун дамчыштыр калбартыр. Ол бүгү Демократтыг партия парламент партиязы болганы-биле тайылбырлаттынар. Бир эвес солунну хөй кижи сонуургап номчуп турар болза, партияның салдары күштелип орары ол. Келир чылын «Ардчилал» солуннуң тиражы 100 муң ажа бээринге партия идегеп турар. Партияның сан-хөөзүнүң бир кол «дамыры» — ооң үндүрүп турар солуннары.

МООЛ АЗЫ УЙГУР БИЖИК

Моолдуң кудумчуларында, магазиннеринде моол бижиктиг алфавитти садып, солуннарның, журналдарның, албан, будуруглге черлерниң аттарын моол бижик-биле бижип турар апарган. Чоннуң национал угаан-бодалы одунганы-биле деңге моол бижик дугайында айтырыг көдүрлүп келген. Амгы үеде моолдарның бижип турары кириллицаны моол бижик-биле солуурун чон негей берген. Чазак кандыг хемчеглерни ап чорударын манавайн, чон моол бижикти өөрениириниң болгүмнерин тургузуп, алфавитти парлап үндүрүп эгелээн. Амгы үеде чуртта 300 ажыг бөлгүмнерде моол бижикти өөренип турар. Моол бижикти билир кижилер моолдарның аразында эвээш эвес. Олар башкылар апарганы ол. Моол бижикти кириллица-биле солааныңга база-ла Ю. Цеденбалды буруудадып турар.

Төөгү шинчилелдериң бөгүүр алырга, хүннү, сяньби, мужан, тоба, жужан деп эрте-бурунгу моол күрүнелер боттарын бижиктиг турган. А 1204 чылда Чингис-Хаан найман аймактарны чагырып алгаш, оларның дылын моолдуң күрүне дылы кылган. Чүге дээрге бо аймактарның дылы шуут моол аймактарының дылынга чоок болган. Чингис-Хаанның ачызы-биле моол улус ниити литературлуг дылдыг апарган деп санап турар. Моол бижик XVI—XVII вектерде сайзырап, хөй номнар парлаттынган. Амгы үеде Моолдуң күрүне библиотеказында моол бижик-биле парлаттынган 20 муң хире номнар бар. Дыка хөй ном АКШ-тың, Японияның, Англияның, Кыдаттың болгаш өске-даа чурттарның библиотекаларында кадагалаттынып чыдар.

Моол бижикти уйгур бижик деп Моолдуң улустуң төп музейиниң экскурсоводу Сандаг ирей мээң тайылбырлап, мээң ат-сывымны моол бижик-биле бижип-даа турду. Моол бижикти уйгур бижик дээни сагышка чылыг болду. Чүге дээрге уйгурлар тыва аймактарның бирээзи чораан болгай.

Моол бижик эрте-бурунгу шагда тывылгаш, ооң соонда Моолга тыптып турган каш санныг «калбак бижик», «дөрбелчин бижик» дээш өске-даа бижиктер ышкаш төөгүге аңаа-ла артып каг-байн амга чедир дириг арткан.

Моол 1994 чылдан национал моол бижикче шилчип эгелээр.

БОГДА: БУРГАН БЕ, КИЖИ БЕ?

Моолда эде тургустунуушкунуң бир им-демдээ — сарыг шажынны катап чурттадып эгелээни. Улаанбаатарның кудумчуларынга сарыг [illegible] хевиг кедип кеткен кырган-даа, [illegible] лама-ларны бо-ла көрүп болур. «Залуучут» гостиницага 4 хавлыг бичии мээң шааы оолду көрдүм. Ону оон кырган ачазы өөредип эгелээн болду. Кырган-ачазының кижизидилгезин сагыш-сеткилдиң аажы-чаңын бил-диниш турар. Олурар, [illegible] бир [illegible], арын-шырайының аажы лама кижи кандыг боор ужурлуг дээрзин солчуташтың өттүнүп эгелээнин көргүзе берген...

Лама кижи хүрээге дээр болган ааны билиги ап болур деп чүвени. Богда хаанның музейинге чердаш, [illegible]. Ол музей революция мурнунда Моолдуң эң улуг төп хүрээзи турган. Ооң бижииниң аксында «Мерген угааны бодарадып турар хүрээ» деп бижип каан. Уран чүүлдүң, литератураның, төөгүнүң дээш үнелиг чүүлдер хүрээ музейде бар чорду. Оларның аразында бирги (баштайгы) Богда хаанның (кегээниниң) алдын, мөңгүн, чөстен кылганы статуялары бар.

Бирги Богда кегээн дээрги Индияга шажын билиин чедип алган, кажан сарыг шажын Моолга дыныга бээрге, чурттуң шажын чүдүлгезиниң эң улуг удуртукчузу кежээ [illegible] тургускан 1635—1724 чылдарда чурттап чораан Г. Занабазар деп кижи чүве-дир. Занабазар моол «калбак бижиктиң» база чогаатчаан. Ооң кылганы бурганнар статуяларн дебетейиниң уран чүүлдүң тураскаалдарынга хамааржыр. Хероожен бурганнарның овур-хевири оон [illegible] чораан хереожен-нер-биле дөмей деп чугаа база бар. Ол ындыг боору чадапчок. Чеже-даа Богда болза, дириг чораан кижи ышкажыл.

Моолдуң эң сөөлгү сес дугаар Богда кегээниниң эт-херекселин хүрээ-музейде кадагалаттынып арткан. Бо Богда кегээниниң бодунуң, ооң кадайының фотопортреттери безин мында бар. Сески Богда кегээн аңнаар-бүрү дириг амытаннарның хевирлеттерин (чучелоларны) чыырынга хандыкшылдыг чораан. Ооң ачызында дыка хөй аңнарның хевири хүрээ-музейде арткан. Шактар база чыып чораан. 973 шактыг коллекциялыг турган.

Хүрээ-музейниң бир бажыңын Россияның II Николай хааны сески Богда кегээнге белек кылдыр туттуруп берген. Бир эвес орус революсчулар II Николайның өг-бүлезин кады адып каавайн болза, а моол революсчулар сески Богда кегээнни өлүрбээн, 1924 чылга чедир чурттап чораан.

Амгы үеде ажылдап турар хүрээге база чордувус. Мөргүл чоруп турду. Аңаа келген моолдар хөй. Чыпкаалдыр олуруп алгаш, судур номчаан ламаларны сонуургаадым. Ынчалза-даа бурган-бушкууруланы кижилерни мөргүүрже чалап турары, хүрээниң эт-херексели, каастангаазы чараш чүвени. Тейлексек бурганнарга тейлеп турар кижилер эвээш эвес. Бурганга тейлээри гимнастиканың бир аңгы хевири дег деп моол эштер бижээ тайылбырлады. Шынаа-да, тейлээрде калбарып чыдып алыс, а тускай кылып каан калбак ыяш кырынга сөөрдөнтээн аарап чыда дүжүп, оон катап туруп тейлээр чүве болду. Ылап-ла гимнастика. Тейлээрге кижиниң чүтле сагыш-сеткилинге эки эвес, а кадыкшылынга база ээптиг чүве боор-тур.

Шажын — сагыш-сеткилдиң, мага-боттуң бирикээни дээнинде ужур-ла бар ышкаш.

«ЧИНГИСТИҢ ОДАА»

Эде тургустунуушкунуң чылдарында Чингис-Хаанның ады моол улустуң национал чоргааралының демдээ апарган. Оон ангыда, 1990 чыл Ак аът чылы, а Чингис-Хаан Ак аът чылында төрүттүнген. 1990 чылда Чингис-Хаанның моол күрүнени тургузулгазының 800 чылы болган. Моол литератураның дээжизи «Монголын нууц товчоо» («Сокровенное сказание о Монголии») чогаалдың бижиттингенинден бээр 750 чыл оон база демдеглеп эрттирген. Ол байырлалга Моолдуң президентизи П. Очирбат база 40 муң хире моолдар киришкен. Чингис-Хаанның төрээн чери деп санаттынар Хэнтий аймактың Дэлгэрхаан сумузунга Чингис-Хаанга тураскаал кылып дашты тургускан. Алызы барып ааал өг ордуну тудуп, Чингис-Хаанның болгаш моол күрүнениң төөгүзүнүң тураскаалы ажыдарын бодап турар. Бо чылын Чингис-Хаанның хөөрүн дилеп тывары-биле моол-япон экспедиция база ажылдап эгелээн. Чингис хааның ады-биле холбашкан мындыг болуушкуннар 1990 чылда Моолга болуп арткан.

Моолдуң чогаадыкчы интеллигенциязының төлээлери — журналистер, чогаалчылар, эртемденнер «Чингисийн голомт» («Чингистиң одаа») деп хөй-ниити организацияны тургускан. Моол күрүнени тургустунганындан бээр 800 чыл болганын демдеглеп эрттирер 2006 чылга чедир моол күрүнениң болган чоннуң дугайында шын төөгүнү тургузар, моолдарның национал угаан-бодалын көдүрер, моол күрүнениң үндезилекчизи Чингис-Хаанга бодунуң [illegible] төөгүзүнге тураскаалын [illegible]. Тураскаалдарын ажыдар [illegible] ажылдарын тургузар [illegible] турар. [illegible] организация [illegible] Чингис-Хаанның [illegible].

Чингис-Хаанның портредин [illegible]. Эрте-бурунгу [illegible] 1278 чылда [illegible] Чингис-Хааның портреди Пекинде Кыдаттың төөгү музейинде кадагалаттынып чыдар. Ол портреттиң кыдыында [illegible] «Тэмүжин алдар [illegible] Чингис хаан» деп [illegible] Чингис-Хааның чүүр [illegible] айтыышкынын [illegible] Чингис-Хаан [illegible] каар аргазы [illegible] турар.

Чингис-Хаанның [illegible] музейинге [illegible] «Чингистиң одаа» [illegible] моолдарда бар.

Чингис-Хаанның [illegible] Д. Сэд [illegible].

Чингис-Хаанның одаа амдаа өшпээн ол бе?

МООЛ «УЛУ» БОЛУР БЕ?

[illegible] «улу» бар. Ол дээрге сөөлгү 42 чыл [illegible] Моолдуң президентизи П. Очирбат [illegible] Моол болур деп чугаалаан [illegible].

Шаңгыр-оол СУВАН.
(Улаанбаатар — Москва — Кызыл).

НАЙЫРАЛ

Кадыым арай кошкай бергеш,
Кара-Далай кайда сен деп,
Дын-на салба чоруп ор мен,
Тыва черим соомда калган.
Аалымдан аъттанырда,
Ажыг кышка үдеткен мен.
Аджарияга келиримге
Амыранчыг изиг чай-дыр.
Сунуп келген аалчы мени
Суггур чаашкын уткуп алды.

Көк мөөн кылдыр отсумзе-даа,
Хөңнүм чымчап, таалап турдум.
Тывамда — кыш, мында — час-тыр,
Тывызыксыг, элдеп-тир бе?
Карак четпес Төрээн чурттуң
Каш-каш аңгы шынары-дыр.
Нарындкии курортунуң
Аалчылар бажыңынга
Армян, узбек, бурят, эстон —
Найыралдыг өөрүм болду.
Шагда билчир өңнүктер дег,
Чазык чаагай хөөрешкен бис.
Чурттадгавыс орус дылга
Чугаалажып билишкен бис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Политиктиг ажылдакчының портредиңге хамаарыштыр

Американнар боттарының 41-ги президентизи спортчу амыдыралга ынак деп билирлер. Кадык шыырак болур дээш 66 харлыг Джордж Буш доктаамал маңнап турар. Бир катап бодунуң камгалакчылары-биле Вашингтон паркынга маңнап чорда, хүнге дагдыгы чыткан ийи урут таварышы берген. Буш бодун телевидениеге тырттырып турар деп чүвени билгеш, урутларның мурнунга буруузун миннип, ындыг чаңгаш байдал-биле телеэкранга кире бээр силер деп чүвени оларга сагындырган. Ындыг база болгулаар-дыр!

СЭТА-ның Сөөлгү медээлер агентствозунуң телефотозу.

Уяранчыг репортаж

ДУНААРГАЙ ДУНАЙ

Чажыргаш чоор: балыкка ынак мен. Хемниң, хөлдүң, талайның — кандыызының-даа балыынга ынак мен. Мээң ындыымны өөрүм-даа, төрелдерим-даа болгаш хаяныңтың мурнунда авам-даа билир. Шөлээлеп алгаш, чанып кээримге, мээң ол чиксээр чүвемни авам бо-ла «тып» эккээр. Мээң төрээн суурум — Днестр хемниң эриинде. Ол хемде балык-байлаң улам эвээжеп-ле турар...

Румынияга сургакчылап баргнымның баштайгы чылында дыштанып хүннерде Бухарестиден Джурджуже чоруп турдум. Ол аразы ырак эвес — бир шак-ла чоруур. Аңаа, Дунайның мырыкай эриг кырынга, бичии ресторанчыгаш турган. Ынчан [illegible] чүве, балыктан [illegible] ындыг-даа [illegible] ынчалдыгзэ [illegible] ол амданныг чем чоорту чиде берген. Балык [illegible] бышырган [illegible] кирген. Ол база [illegible]. Чоокта чаа хоочун [illegible] ресторанны [illegible] болду. Оон тывыышыр [illegible] официантларның автоматтап [illegible] ылыр чер ында ажыдып алган болду. Ооң мырыкай чанында шил дег арыг суглуг бассейн кадып калган чыдыр. Чанын аңаа кижилер кизирт турар чүве болгай. Дунай хемниң суунга кым-даа салаазын безин дээспезин көрген мен.

...Бо солун эвес, уяранчыг төөгүнү Румынияда экология шимчээшкининиң даргазы Тома Джорджe Майореску чугаалады.

— Ресторанны хаап кааганы эки боол чадавас — деп, ол шала мугараандыг чугаалады. — Кандыг балык турарын кым билир боор?! Дунайда хоралыг бүдүмелдерниң мөөннелиишкиниң балык ажыл-агыйлары ыяк чогуур нормаларындан он-он катап ашкан-дыр. Чижээлээрге, чогуур нормазындан хем суунда цинк 50, чес 22, демир 6 катап ажып турар.

Хем эриинде тур бис. Мээң мурнумда [illegible] турган Дунай эм бүзүргей болгаш боваалаңчак кестүп чыдыр. А бассейнниң болгаш совет «Амур» теплоходунче [illegible] деп чугаалап болур. Эштип чоруур ол [illegible] ге дээрезинче «Ак көк Дунай-90» деп экспедицияның киржикчилери чурттап турар. Теплоходтуң бортунга экспедицияның киржикчилериниң «төгерик столун» организастаан. Экспедицияның киржикчилеринден аңгыда, «төгерик столче» Бухарестиден хүндүлүг аалчыларны болгаш Румынияда төлээлеттирген совет журналистерни база чалаан.

«Төгерик столдуң» киржикчилери олуттарын ээлеп-теп. Эртем талазы-биле программаның удуртукчузу Алексей Созинов эге сөзүн, ге рефераттарны номчуурунуң болгаш дискуссияларны чорударының чурумунуң дугайында чугаалады. Ол аразында официантылар дашкаларны шимээн чок тарадыр салгылаптарга, чараш ветчиналыг [illegible] Илеткелчилер микрофонга сонуургакчылар [illegible] турдулар. Оларның чугааларының утказы чаңгыс: ак Дунай болгаш оон адырлары «Европаның алдын кашпуруу» [illegible] чурттакчылары [illegible] улуг резьду [illegible] «Дунайның суун ол күзүрүт хемниң бассейнинде чурттап турар 80 миллион [illegible] турар», «оон-биле холбаштыр бо улуг хемниң камгалаларынга [illegible]» турар», «ынчангаш бистер бүгүде күжениишкиннерин аңаа салыр ужурлуг бис»... «Камгалаттынмаан бойдустуң мурнунга кижиниң хүлээлгезиниң дугайында» бүгүдеге билдингир сестерни оон ыңай чугаалаан-даа херээ чок боор деп бодадым мен.

Венгриядан келген аныяк эртемден румын ораторну ындазайн үзе кирген, дорт-ла айтырды: «Дунайда силерниң участоктарда хоралыг бүдүмелдерниң мөөннелиишкиниң чогуур нормадан ашканының демдеглелиниң дугайында тодаргай сан-тун силерде бар бе? Венгр [illegible] ындыг сан-түңнер мендe бар, ам-даа болза оон көргүзүп болур мен...»

Аңаа харыы бердинмейн барды. Үр манаан чаксарлыг тардынаан. Чаңгаар сөөлүнде дискуссия чорударынга [illegible] артпаан дээрзин бис бүрүнгаар чугаалап каапты. Судзонуң [illegible] көрүп дээрге «Амур» теплоход [illegible] ажылдары чорутукан. Шуптуну [illegible] турганы ол.

Журналистер [illegible] [illegible].

Баштайгы «айтырыгларга» эртем талазы-биле программаның удуртукчузу Алексей Созинов харыылаан.

— Бо экспедициядан кандыг түңнелдер манап турар силер?

— Европада, Дунай [illegible] бүгү-ле күрүнелер-биле харылзааны тудуп алыксаар өөрүүр-дүр бис. Ийи чыл мурнунда мындыг аныыг экспедиция Румынияның девискээринде суттуң орта шинчилеп чадааны [illegible]. Ол талазы-биле [illegible] чок. Чугула сан-түңнерни алыр бис дээрзинге улуу-биле бүзүрээр бис. «Ак-көк Дунай-90» экспедицияның сорулгазы — 2236 километр шөйүлген хорутчуп Дунайның экология талазы-биле байдалын комплекстиг шинчилээри. Суттуң каяа хире киргенин [illegible] көргүзүпзер бис дээрзинге бүзүрээр бис.

— Оон билип алган [illegible] чугаалаар чүү [illegible]?

— Шаштырыглар айтырыг-дыр. Девискээрниң экология талазы-биле [illegible] тургустунуп [illegible] шинчилээшкиннерниң [illegible] улуг материалдыг харылзааларны [illegible] бис.

— Оон үнелелин аргазы бар бе?

— Бар деп бодаар мен. [illegible] национал [illegible] ажылдаар [illegible].

тураар бис. Ооң сорулгазы болза Дунайда экология талазы-биле байдалды экижидер дугайында ажылды күштелдирип чорудары болур.

— **Хемниң байдалын экижидеринге акша-хөреңги херек болгай. Ону кайыын алырыл?**

Ол талазы-биле изиг-изиг маргыжыышкыннар хайнып-ла үнду. Алексей Созинов [illegible], чугаага база катап киржи берди:

— «Төгерик стол» болуушкуң сорулгазын чедип алыдавады. Биеэги эрги байдалдан үнмээн-дир бис: баш бурунгаар белеткеп каан рефераттар, ниити айтырыглар болгаш харыылар. Венгр аныяк эртемден шынын чугаалады. Шынап-ла, догейдээн эрги чурумдан уштуп [illegible]. Тодаргай, [illegible] [illegible]. Дунай [illegible]. Оон суун [illegible]. А бистер [illegible] турардыр бис. Кара чаңгыс арга: хемниң суун арыглаар хереп. Кандыглыр? Шилгиттиг [illegible] айтырыг ол-дур.

Тома Джорджe Майореску мынча диди:

— Бистиң Дунайывыстың талазы-биле хөй-ле экспедициялар чорутан. «Төгерик столдар» база эрттирген-дивис. Ол талазы-биле чугаалаан сөстер хөй-ле болган. А түңнел чок. Сураглыг Жан Кусто биске кээр деп чоокта чаа дыңнадым. Бүдүн ийи чыл дургузунда Дунайны болгаш Кара далайны ол шинчилээр. Аңаа өөрүүр аваар. Ынчалзажок бо экспедиция үре-түңнелдиг болур дээрзинге бүзүрээр мен. Чүге дизе Дунайны шинчилээриниң аргазы чүгле ам, кажан Чаушескунуң диктатуразын дүжүргениниң соонда, тыптып келген-дир. Бо экспедицияның эгелээни шала чедимче чок болган даа болза, ол айыыл эвес-тир. Бистерге, экологтарга, өске чүгү чугула. А «Ак-көк Дунай-90» — Чаваа Европаның чаартылгазы, черниң экология талазы-биле баштайгы чараачыгайы-дыр. Экспедицияның киржикчилериниң [illegible], [illegible].

[illegible] «Ак-көк Дунай-90» экспедицияның ажылының түңнели ол-дур.

Бухарест.

Иван ЩЕРБИНА.

БАШТАЙГЫ ХАРДА ИСТЕР

Геннадий МАКАРОВТУҢ чуруу.

КЫРГАНЫНГА ЧАЛЫНМАС

Бистиң Баян-Колда улуг назылыг болгаш хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи — Түлүш Мандып-оол. Тус черниң хоочун тудугжузу. Колхозтуң тудуг бригадири турган. Ындыг болганда Баян-Колда оон тудушлааны бажыңнар эвээш. Эң ылангыя эмнелге бажыңы. Ол дээрге баштайгы тудугларның бирээзи. Ооң чаныбиле эрткеш, хоочун кижи ынчан ажылдап турганын бо-ла сактып кээр мен.

Амгы үеде ол Оттук-Даш суг-бараан фермазында таңныыл. Оон ангыда ол ферманың чунар бажыңын база одаар. Пенсиялай берген-даа болза, ажыл-ижи, аажы чаны-биле аныяктарга үлегерлиг.

Сагаан-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.

ИХМ: НИИ ТАРААЛГА БОЛУУ ДЫННАДЫП ТУР

ОКТЯБРЬ 30

Республиканың девискээринге октябрь 30-нуң хүнүн-хүн дургузунда 37 кем-херек үүлгедиишкини болган. Кызыл хоорайның ниитиниң херектер милициязынге 20 ээзирик кижини эккеп, ол бичиге хулиганнааштыг дээш 5 кижи туттурган, милиция ажылдакчылары 3 ээзирик чолаачыны туткан.

Кызыл хоорайның Зеленая, 4 кудумчузунда чурттап турар А. Г. Чеботаева октябрь 29-да ооң оглу Евгений Чеботаева дээрзи бажыңдан үнгеш, мыйнага чедир ээп келбээнин дыңнаткан.

Октябрь 30-де 16 шак үезинде республика эмнелгезинге бооладып, балыглаткан 46 харлыг В. И. Титовту эккелген. Балыглаашкынны аңчы боодан дус ок-биле чедирген 65 харлыг Ф. Ф. Лазуков туттурган.

14 шак үезинде автоорук техникумунуң остановказынга дөрт оол бижек-биле коргудуп турган, Светлана Моңгуштуң куртказын уштуп апарган.

Оол-ла хүн Улуг-Хемская, 17 бажыңның чанындан 04-04 ТВЕ күрүне дугаарлыг УАЗ-469 автомашинаны оорлап мунган. Автомашинаны дилеп турар.

Кызыл районнуң Кур-Чер суурунга октябрь 29-30-нуң дүнезинде ажылчын кооперацияның магазининче сонгазын үреп турган, оорлар кирген, 2 мун рубль эрттир эттесеп болгаш аъш-чем бараан-нарны оорлаттынганын баштайгы истелге тодараткан. Назы четпээннер Владимир Онлар, Холбас-оол Ондар олар туттурган. Кайызы-даа кайда-даа ажылдавайн турар.

Чөөн-Хемчик районнуң девискээринге Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчызы 23 харлыг У. М. Мижит-Доржунуң өлүг мөчүзү тывылган. Ук өлүрүүшкүнге каразыттырып турар 28 харлыг малчын Мамдык Ооржак, 23 харлыг тудугжу Шолбан Күулар, 24 харлыг одакчы Орлан Баазан олар туттурган. Шупту Чыраа-Бажында чурттап турарлар.

Самагалдай суурнуң сеплелге-техниктиг бүдүрүлге черинниң гаражының чанынга Валерий Седип-оолдуң өлүг мөчүзү тывылган. Ол район эмнелгезинге чолаачылап турган. Истелгени чорудуп турар

Туран хоорайның Майская кудумчузунда чурттап турар пенсионер херээжен 01 шак үезинде бодунуң бажыңынга күштеп чазарлаан. 16-17 харлыг үезинде ийи назы четпээн оол каразыттырып туттурган. Кайызы-даа «Кызыл тараачын» совхозтан келген.

ОКТЯБРЬ 31

Ол хүн республика ниитинге 24 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, оон 6-зы Кызыл хоорайга болган. Эки тура улусчу дружиналар дежурнайлаашкынче үнмээн. Кызылга биче хулиганнааштыг дээш 19 кижи туттурган, ээзириктер сергедир черге 20 кижи хонган. 2 кем-херек үүлгедиишкиниң ээзиниң тывылгазы кылган.

Р. Зорге, 171-де чурттап турар Н. С. Ивановскийтиң бажыңының соңгазын үреп киргеш, оорлар 300 рубль түңнүг эт-септи оорлаан. Тодаргай чурттап турар чери чок, 39 харлыг С. Н. Лопсан, 29 харлыг Ю. Т. Сүрүн олар туттурган.

Улуг-Хемниң кыдыынга (кеш заводунуң девискээри) Андрей Душин дээр 13 харлыг оолдуң сапожка идиктерин үштеп аппарган. ОПТУ-1-ниң сурагчылары, 16 харлыг ийи оол туттурган.

Республика эмнелгезиниң хирургия салбырынга бижектеткен 47 харлыг Г. М. Смышляеваны эккеп, чыттырган. Ооң алгыжып-кырышканының соонда, 52 харлыг Л. Д. Хлебников бижектээн боор турар.

Самагалдай суурда Промышленная кудумчузунда чурттап турар Б. Б-Б. Маргыниң бажыңынга 01 шак үезинде ээзирик ийи эр кижи кирип келгеш, арага негеп эгелээн. Ойталаан хармы алгаш олар бажыңның херээжен ээзи Байлак Маргынниң холунче бижектээн. Ук суурнуң чурттакчылары А. Хылбак-оол болгаш А. Кужугет каразыттырып туттурган. Истелге чорул турар.

Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозтан 1,5 километр кежээлиг чээзе 30-35 харлыг үезинде эр кижиниң өлүг мага боду тывылган. Ук кижиниң ат-сывын болгаш өлүмнүң болган чылдагааннарын тодарадып турар.

Октябрь 30-нуң дыңнадыгында Тес-Хем районга Валерий Седип-оолдуң өлүг мөчүзү тывылганын дыңнаткан бис. Милицияның ажылдакчылары өлүрүүшкүнге каразыттырып турар, районнуң төп эмнелгезиниң одакчызы, 22 харлыг Т. С. Донгакты туткан.

Мария КУЗЬМИНА.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

НОЯБРЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бут бөмбүүнүк допчулалы. 9.00 «Аян-чорукчулар клуву». 10.00 Уруглар телепрограммаларының 1 Бүгү-эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. Публицистиг дамчыдылга. «Кокайлар болгаш хойлар». 10.50 Уругларга фильм. «Кырган илбичиниң тоолдары». 1-ги сериязы. 12.00 Мультфильм. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.30 Мультфильм. 15.45 Эртем медээчизи. 16.30 Уруглар телепрограммаларының 1 Бүгү-эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. «Зебра». Информас-публицистиг программа. 18.00 «Шиитпирниң үнези». Атомнуг болгаш сут электростанцияларын тударының болгаш ажыглаарының дугайында. 18.55 Уран гимнастика. Европа маргылдаазы. Швециядан дамчыдылга. 19.55 «Оперетта, оперетта». 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 22.05 «Автор телевидениеде. «Телескоп». «Чоокта чаа». 23.50 — 00.15 Медээлер.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Шынчы ынакшаан сарыг кижи». 1-ги сериязы. 9.30 Барымдаалыг фильм. 10.00 В. Моцарттың сонаталарын А. Любимов ойнаар. 10.45 «Дириг артарының аргазы». Телефильм. 11.15 Японияның камерлиг хөгжүмү. 12.05 — 13.10 «Өөште чанар куш». Уран-чечен фильм. 17.00 Теннис. Парижтиң ажык маргылдаазы. Франциядан дамчыдылга. 18.00 Кинофестиваль. «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». «Хуулгаазын чүведен көргүзүвүт». Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салтынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.10 Медээлер. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, та[illegible] театрын. 19.55 [illegible]

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Волга дем агып бадып чыдар». Телеочерк. 21.00 И. Кобзон ырлаар. 21.15 — 22.20 [illegible]. Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 [illegible] 19.25 [illegible] 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

НОЯБРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Россияның мастерскаялары. Будук холумактыг шил». 9.10 Аас чогаал коллективтериниң концерти. 9.20 «Дириг амытаннар оранында». 10.40 Уругларга фильм. «Кырган илбичиниң тоолдары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.45 Уруглар телепрограммаларының 1 Бүгү-эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар: «Компас». Информас-публицистиг дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 15.30 Мультфильм. 15.50 Концерт. 17.15 Уруглар телепрограммаларының 1 Бүгү-эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. «Алдыдан алды». Хөглээшкин-публицистиг дамчыдылга. 17.45 П. И. Чайковский. Концерт. 18.20 Россияның парламент медээчизи. 18.30 «Херек турупталынар». Эстрадалыг программа. 20.50 Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хурал. Концерт. Кремльдиң Съездилер ордузундан дамчыдылга. Чапсарда — «Үе». 00.10 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 00.25 — 00.40 Медээлер.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Шынчы ынакшаан сарыг кижи». 2-ги сериязы 9.30 «Кымнар бис?». Телефильм. 9.50 Булактар. 10.20 «Кайгамчык үени сактыр мен». Хөгжүмнүг телефильм. 11.10 Ритмиг гимнастика. 11.40 Россияның суурларының дугайында фильм. 12.10 — 13.15 «Компаньоннар». Уран-чечен телефильм. 17.00 Кинофестиваль. «Хуулгаазын чүведен көргүзүвүт». Телефильм. 17.30 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Медээлер. «Азия товуу». Информас-публицистиг программа. 19.15 «Көдээ амыдырал». Агроүлетпүрде рынок экономиказы». «Тиилелге» совхозтуң нарын айтырыглары болгаш хөгжүүрүнүң аргалары».

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 21.15 «Алдын билзек» ансамбльдиң концерти. 21.30 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Сан-Францискодан ыраажы. Джейн Марш (АКШ)». 22.15 Телефильмнер. 23.00 — 01.20 «Брикмеллге болган букжар болуушкун». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Класстыг хөгжүм концерти. 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

НОЯБРЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.00 Медээлер. 9.10 «Эртенги поезд». Аас чогаал коллективтериниң концерти. 9.50 Мультфильм. 10.10 «Бир катап Кусковога». 10.45 Телефильм. 11.15 Хөгжүм эртинези. А. Скрябин — «Прометей». 11.45 «Күрүнениң мөңге ынакшылы. Москва Кремли». 1-2 фильмнери. 12.55 Концерт. 13.50 Москва. Кызыл шөл. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнга тураскааткан шериг парады болгаш чыскаал. 16.00 Шулук чогаалының минуталары. 16.05 Мультфильм. 16.15 Совет эстраданың хоочуннары-биле ужуражылгашкын. 17.50 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 17.55 Уругларга үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Байырлал манаарының байырлалы». 1-ги сериязы. 19.00 Променад-концерт. 21.00 «Үе». 21.45 Улусчу аялгалар. 22.00 Бут бөмбүг. Европа чемпионатының кубогу. «Спартак» (Москва)—«Наполи» (Италия). Чапсарда — ыры тандеми. Л. Паворотти биле З. Соткилава ырлаар 23.55 —00.55 «Танцы, танцы, танцы». Сочиге болуп эрткен бал танцыларының күүседикчилериниң делегей конкурузу.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 9.00 Мультфильм. 9.50 Биче улустарның уран чүүл коллективтериниң оюн көргүзүү. 10.40 Уругларга фильм. «Бистиң херимден Тенекпей». 1-ги сериязы. 11.15 Барымдаалыг фильм. 12.05 А. Твардовский. «Василий Теркин». Фильм-шии. 13.50 Орус композиторларның чогаалдарының концерти. 14.50 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Гардемаринңер, бурунгаар!». 1-2 сериялары. 17.15 Чараш чүүлдер дугайында. Парктар дугайында ырылар. 18.15 Мультфильм. 18.25 Н. Чепрага ырлаар. 18.50 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 19.00 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.45—00.05 «Покровскийниң хаалгалары». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

Четверг

НОЯБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.00 Уруглар телепрограммаларының 1 Бүгү-эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. «Багай дужут». «Үнделиннери». 9.55 Концерт. 10.25 «Күрүнениң мөңге ынакшылы. Москва Кремли». 3-4 фильмнер. 11.30 «Хөглүг ноталар». 12.30 Бут бөмбүг. Европа кубоктары. 15.50 «Цирк, цирк, цирк». Байырлал программазы. 16.40 Мультфильм. 16.50 Дошка Москва баледи. 17.45 «Байырлал манаарының байырлалы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 18.50 Концерт. 19.50 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Айның караңгы талазында». 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.45 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.50 —00.00 Нептереңгей хөгжүмде чаа чүүлдер. Рива-Дель-Гардода (Италия). «Алдын парус» фестиваль.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бистиң-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл...» 9.05 Опера увертюралары. 10.05 Уругларга фильм. «Бистиң херимден Тенекпей». 2-ги сериязы. 11.10 Бут бөмбүг. Европа кубоктары. «Дукла» (ЧСФР)—«Динамо» (Киев). ЧСФР-ден дамчыдылга. 12.00 «Старжище-90». Делегейниң аас чогаал фестивалы. 12.45 «Улустуң ырызының багай чүүлдү канчаар тиилээнинин дугайында тоол». 13.35 Чараш чүүлдер дугайында. Парктар дугайында ырлар. 14.35 «Гардемаринңер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 16.55 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Крылья Советов» — «Динамо» (Москва). 19.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң улустуң артизи Б. Штоколовтуң концерти. 22.45 — 23.10 «Мисс орус Америка». Телефильм.

Пятница

НОЯБРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.00 «Делегей улустарының чогаадылгазы». 9.30 «Чуртта. Чер!». Экологтуг программа. 10.30 «Пи» демдек адаа-биле 11.30 «Күрүнениң мөңге ынакшылы. Москва Кремли». 5-6 фильмнер. 12.25 Партнер. 12.55 «Бурда моден» сүмелеп турар». 13.25 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 13.35 Мультфильм. 14.40 «Орус бажың» деп уран-чечен-публицистиг телефильм. 16.05 Циркке шупту ынак. «Али-Бек» джигиттери. 16.30 «КОАПП». Мультфильм. 16.50 «Делегей панорамазы». 17.35 «Байырлал манаарының байырлалы». Уругларга уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 18.40 «Ол болган... болган...» 18.55 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 20.00 «В биле Д» программа. 21.00 «Үе». 21.30 «В биле Д» программа. 00.30—00.45 Медээлер.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Р. Даминов татар улустуң ырларын ырлаар. 8.30 «Пушкин шелу». Телефильм. 8.45 Уругларга фильм. 11.10 «50×50». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага хөгжүмнүг капсырылга. 12.40 ХТК-90. 14.30 Аас чогаал — этнографтыг ансамбльдерниң Бүгү-эвилел фестивалы. 15.30 Мультфильм. 15.45 «Россияның барымдаалыг фильмнер энраны». 17.15 «Валерия» вилла». Уран-чечен телефильм-монография. 18.20 «Россияның мастерскаялары. Будук холуктуг шил. 19.00 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы 21.00 «Үе». 21.30 «Балтиканың аялгалары». 23.00 Улуг кижилерге мультфильмнер. 23.15 Шаандагы чылдарның аялгалары. Киноконцерт 00.05—01.25 Ынакшаан «Каттырынчыг эр кижи, азы сэр Джон Фальстафтың оюн-баштак ынакшылы».

Суббота

НОЯБРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Гималайлардан — Украинага». Телефильм. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Кодээден дамчыдылга». Панорама. 14.30 «Марафон-15». 16.00 Сураглыг чогаалчылар, композиторлар, ыраажылар-биле концерт-ужуражылгашкын. 17.20 «Серидеп бедик». 17.45 «Шулукчу болгаш дайын». «Сос» литературжу-уран-чечен программага капсырылга. 18.35 Концерт. 19.25 Мультфильм. 19.35 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 20.45 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.00 «Үе». 21.30 П. И. Чайковский. «100 романс». 21.45 «Маппет-шоу». Ойнаарактар телефильми. 11-12 сериялары. 22.35 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 01.05 — 01.20 Медээлер.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 Орус чугаа. 9.15 И. Кальман. Концерт. 10.30 «Тооддар, ужуралдар оранынче аян-чорук». Киноконцерт. 12.15 Видеоканал «Совет Россия». 14.15 «Планета». Делегей программазы. 15.45 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 16.45 М. И. Бабанованың төрүттүнгенин хүнүнден бээр 90 хар болганынга. 17.45 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 18.30 «Киносерпантин». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Киносерпантин». 21.00 «Үе». 21.30 —23.45 «Киносерпантин». «Коргуушкун». Уран-чечен фильм. (АКШ).

Воскресенье

НОЯБРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Клим Самгинниң амыдыралы». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.05 Телефильм. 10.20 Мультфильм. 11.05 Уруглар телепрограммаларының 1 Бүгү-эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. Аас чогаал коллективиниң концерти. 11.30 «Кижи. Чер. Октаргай» 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Концерт. 16.05 Барымдаалыг фильм. 16.30 Мультфильм. 16.45 Уруглар телепрограммаларының 1 Бүгү-эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. 18.45 «ССРЭ-ге кончаа ылып болур». Пристонга болган экономиктиг семинарның материалдарындан. 19.30 Концерт. 19.40 Россияның парламент медээчизи. 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Бодуун болгаш мөңге чүүлдер дугайында» 21.45 Совет милиция хүнүнге тураскааткан концерт. 23.45—00.00 Медээлер.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Николай Моржановтуң чазы». Телефильм. 8.35 В. Шувалов ырлаар. 9.05 Мультфильм. 8.55 Эрудиттерге шенелде мергежилгелер. 10.40 «Мени бодунарже ап көрүңер». Уран-чечен фильм. (Венгрия). 11.40—12.40 «Атом кымга херегил?». Барымдаалыг фильм. 16.30 Берлинге делегей марафону. Берлинден дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Саян эдектеринде кежээ». Литературжу-хөгжүмнүг программа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.30—23.00 «Виктория». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Чарлалдар бюрозу

КАЯА, ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

В. Кок-оол аттыг хөгжүм шии театрынга

Ноябрь 6-да [illegible]. Эгелээри 17 шакта.

Ноябрь 7-де. [illegible] концерт. Эгелээри 14 шакта.

Политиктиг чырыдышкын бажыңынга

Ноябрь 8-те. Фольклорлуг программа «Куда». Эгелээри 14 шакта.

Ноябрь 9-та. Республиканың [illegible] концерти. Эгелээри 13 шакта.

«Мөңгүлек», «Кызыл» ресторанныарынга

Ноябрь 7-де. Уругларга «Ласточка» кафе. 11 шак 30 минутада эгелээр.

«Енисей» Культура бажыңынга

Ноябрь 6, 7, 8, 9 хүннеринде. Аныяктарга кежээ. Эгелээри 19 шак 30 минутада.

Ноябрь 7-де. Концерт. Эгелээри 16 шакта.

Ноябрь 8-9-та. [illegible] программалыг оюннар. Эгелээри 12 шакта.

«Колос» Культура бажыңынга

Ноябрь [illegible] **ринде.** Аныяктарга кежээ. Эгелээри 19 шак 30 минутада.

Ноябрь 6-да. Уругларга «Мультфильмге салют». Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 8-те. Уругларга программалыг оюннар. Эгелээри 12 шакта.

СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

Автотранспортчуларның спортзалынга

Ноябрь 8, 9-та. Хол бөмбүүнүң талазы-биле шаңналдыг маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

Кызылдың автоорук техникумунуң спортзалынга

Ноябрь 8, 9-та. Баскетбол талазы-биле шаңналдыг маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

«Хүреш» стадионунга

Ноябрь 8, 9-та. Бут бөмбүүнүң талазы-биле шаңналдыг маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

Культураның болгаш лыштаныгланың Гастелло аттыг паркында шыдыраа клувунга

Ноябрь 7-де. Шыдыраа талазы-биле шаңналдыг маргылдаа. Эгелээри 14 шакта.

Теннис залынга

Ноябрь 9-та. Стол теннизиниң талазы-биле хууда бирги чер дээш маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

КИНО

НОЯБРЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Катала»** 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). **«Пираты XX века»** 11.20, 13.20 шактарда. **Видеозал.** **«Суббота, 14»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Андрюс»** 9.20, 12.30, **«Волчонок среди людей»** 10.40, 13.50, **«Наш человек в Сан-Ремо»** 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Ну, погоди!»** 12.00, **«Обреченный на одиночество»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Иван да Марья»** 10.00, **«Сувенир для прокурора»** 11.40, 13.30, 15.20, 17.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Мистер Питкин в тылу врага»** 14.00, 18.10, **«Канувшее время»** 15.50 шактарда.

НОЯБРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Частный детектив, или Операция «Кооперация»** (Мосфильм) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда. **Видеозал:** **«Безумно влюбленный»** 10.00, 12.00, 16.00, 18.00, 20.00 **«Человек-амфибия»** 14.00 [illegible] шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Ура, у нас каникулы!»** 9.30, 12.30 **«Как проводят каникулы Болек и Лёлек?»** 11.00, 14.00, **«Катала»** 15.30, 17.10, 18.50, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Маугли»** 11.00, **«Наш человек в Сан-Ремо»** 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Обреченный на одиночество»** (Япония) 14.00, 15.40, 17.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Сувенир для прокурора»** 17.30, 19.20 шактарда.

АРТЫК-ДАА, ААРТЫК-ДАА ЭВЕС

Шаанда чүве, мен ол биниг тавартырганы шала-була билир турдум. Бистиң өөвүс 1924 чылдың күзүнүнде Барлык хемниң унунда Кара-Дыт деп черге турган.

Бистиң ачавыс Чашкагаш Ооржак ол күзүн тараазын ажаап ап чораш, мыяыг медээ эккелген:

— Бистиң Ооржактарның Сапалыа Мыртый-оол чаңгы хөй коштуг тараалап мөңгүн кижи-дир. Өөвүске ам [illegible] гаш кээп Чаңгыны [illegible] эрттирер, арагадан эгелээш, амданныг аъш-чемден белеткээр.

Оңу дыңнааш, авам дүвүреп берген. Чаңгының келир хүнүнде даш бажынга бир [illegible] өлүргеш, бир улуг хөгээжик арагазы тып белеткээр. Улааванда саяк, оле аъттыг, хүрең чырыы тон кедип, суур чинзелиг бөрттүг ашак баглааш кээп дүжер деп турду. Ол аъштан аъам [illegible] сөлеп дужүрүп алгаш, аъдын баглааш, өжүүнүң киреэде ижин ажыдып берди. Ооң чаңгыны дөрже чалааш, түс кай олбукка олуртуп кагды.

Баштай-ла арт ужазын оон мурнунда ширээ салды. Оон соонда [illegible] арагазы сөңнеди. «Чаңгы кижи мыдыг күдүүлүг боор чүве-дир ээ» — деп иштимде магадап, сартыын чинзэзин, оон чанында чеде берген тур мен. «Кончуг элдим эвес оол-дур» — дээш, чип олурган аъжындан ас-ап берди. Дөрт-беш хүгүдаштың ижипкен соонда, чаңгының чугаазы үнүп келген, дыңзыгдыныг хөөрен олур.

— Өзүс чуртунда хүнсгелдиң саллары Тывада база чедип келген. Ол чоорту хөгжүп бижикаан соонда, бай-лааның дүжүметтерниң эрге-хүндүлелин [illegible]. Чаа токтаан турар хүрээгелээрни араг чааз Тываны канчаар угулуп баштаарын [illegible].

— [illegible]

Өөрүтен тараа дилеп келген Мыртый-оол чаңгы эрге-хүндүткелдиң чайгаар дүшкенин билип, бодуун араттарның эрге-ажыыын камгалаар революсчу намактың политиктиг ажыл-чорудулгазындан хейле көргүп-сеткил чорудуп ыңчан эгилээн, тө хаая силигүн деп аваң шору эп тарымылда, секундуле чугаалаан. Кайыдаа үеде кандыг-даа ниити-делгес эрге-чагырга чоннң чараан баштап, ооруп-чурумун тудуп сагыыр тускай хоойлу-журумчуг турган. Хамааты кижи бүрүзү ажаа хамаарып, оңу, кижилээ ырак иди, билир чоржан. Бистиң хоочун тыва кижилерниң удурту эрге-чагырган айтылышкан, ниитиниң мыт чок ынап-ла күүседип турган Чижээ, шаанда суму азы арбан даргаларын ниити ол девискээрниң чурттакчы чончуга чүнү-ле күүседип кыл дээн болзо, оңу каңчап-тоор-даа чыткаш, ынап күүседир чораан. Ол дээрге улуг тура эвес, чоннуң биче сеткил-дир, хүндүткелдиг демдээ-дир.

Ол ышкаш даа-даң кижизилерниң таланы-биле амы уенин аныяктарының чамдык кезии ог-бүлезинге хамаатты, хөй-ниити мурнунга чараш эвес, каракка чаржынчаг талап чок чорук көргүзер боор-тур. Эрге-биле хуулзалге дең болур деп чүвени безин сагывыр хамаанчок, ышкаш билбес. Аныяктап күш-ажылчы улуг, хоочун кижилерниң хүндүлээчел болгаш күүседиичел ак сеткилдиг чаагай чаңчылдарын эдерип, оларны амыдыралга ажыглаап чоруур болза оларга артык-даа, аартык-даа болбас ийик. Хары-даа чүве «Бо олдуп толептиин мөңү луун» — дээр.

Шожут-оол ООРЖАК.
Күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-28 ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийни амыдырал — 3-36-82 3-38-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ тургузукчулар — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга арын

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Пөм ындүрер, чыт-полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1

Чагыг 524.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар:

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 6 вторник № 253 (14453)

1925 чылдан үнделеттинген

Өртээ 3 кеп.

Кел чыдар байырлал-биле, эштер!

Күш-ажылчы мөдээлер

КУРЛАП АЛГАН

Таңдыда «Россия» совхоз бо чылын кышка удур мал чеминиң курлавырын районнуң өске ажыл-агыйларынга деңнээрге, хоңуу курлап алган. Аңаа бадыткал бо-дур: 1362 тонна сиген, 2450 тонна саван белеткеттинген, 4375 тонна сиэс, 6940 тонна сенаж салдынган. Ынчалза-даа ажыл соң-биле доозулбаан.

Мал чеминиң артыкшылдыг курлавыры кедээ ишчилерни сагыш амыр олурткаан. Моон мурнунда хүнчерле совхозтуң бир дугаар ховү-трактор бригадазының шөлдеринден саван сөөртүлгезин үзүктелдирбейн келген. Ол ажылды Октябрь байырлалының бүдүүзүнде доозупкан. Аңаа ынчан дөрт трактор, саван чүдүрер ийи агрегат ажылдап турган.

Бо хүннерде олар ол ажылдың Чагытайның дугаары ийи ховү-трактор бригадазында уламчылап турарлар.

Мал чеминиң сөөртүлгезибиле кады совхозтуң топ сүт-бараан фермазында кышка удур белеткел ажылдары чоруп турар. Мал кажаалары чылыглаттынган, чуглаглаттынган. Ферманың саанчылары, кадарчылары «Чоттаар орап-сава-биле» оларга чуглаглаттынган.

Андрей ИРГИТ.
Таңды район.

БЕЛЕТКЕЛИ ИДЕГЕЛДИГ

«Тээли» совхозтуң хойжулары Карим Хертекович биле Болат Күжүгетовна Чүдүктер республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүннери. Бо чылын олар 100 хойдан 106 хураганны алган. Чедишкиниң үндезини кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткелден хамааржырын олар эки билир. Ынчангаш бо чылын 16 тонна сиген, 15 тонна кок-суланы кыштаанда чедирип алган. Боттары белеткээн.

Шалыпчы малчыннарның кыштаа Эдер-Куй деп черде. Бо чылын өөр-ээн эки үнгенинге олар өөрүүр. Октябрь 24-те кыштаанда чедерген. Кажаа хоразының, чурттаар бажыңының септеглези эки болган. Электри чырыы хып турар.

Хою ам дөрт дугаар төрүүр. Дээш бо кыштаар. Келир чылын база бо чылдаазындан дудак чок төрүүр болурунга идеген турарлар. Бир аас чүгү болза хой кажаазының хөлеге талазын манзалааш, аразында өдек уруп алган. Ынчангаш кыжын кажаа хыраалавас болган. Бо чылдан эгелээш, өг-бүлениң ындыг телевиири кевүдээн. Мурнунда бир кижи айда 95 руб. ап турган болза, ам 120 рубль апарган. Өг-бүле хоюн амдызында тараа хоорунарында кадарып, чогум кышкы одарын камнап ап турар.

Седен ХЕРТЕК.

ЧАА БАЙДАЛДАРДА УЛАМЧЫЛААР

Октябрь революциязы херекчок турган, ол далаш, ажыы эвээш болган, ону байырлаар херээ чок, оон орнунга кышка белеткении, бажың-балгат чылыглааны дээре дээн ышкаш үй-балай докмактаныр «чеоңү», «барыының»-даа эки билдиниес кижилер тывтып келген. В. И. Ленин дээрге кызыы теоретик, ол «эрге-чагырга тудуксааш», Россияның чыдын калганын-даа херекке албайн. 1917 чылдың октябрьда чуртту социалистиг революцияже электеп дүлүгкеп-даа дижирлер бар. Ниитилел амыдыралының чидиг айтырыгларын чогуунчалыг шиитпирлээр дээш эвес, а ындыг долу эвес кыйны болгаш хоп-мегени холук турган, Маркстың, Лениниң үзел-бодалдарын өскээр тайылбырлап, Октябрьның болгаш бистиң совет төөгүвүстү хажыды көргүзүп турар чамдык кижилер ол чүүлдерни бодуп хөйге хөөредир бедигээш кылып ап турар-дыр.

Ындыг «сөйгалаашкын» кылырынга удур уткаан херекчок, ынчалзажок ону амырап хүлээп ап турарлар хөй, чүгле оларны — бүдүүлүктерни, өске, кажар бүдүүлүктер мегелеп турар дээрзин олар билбес. «Сөйгалакчылар» капитализмге ынак, чоннуу олче сөөртүрүн күзеп турарлар, а чогум ол «дыпаажаңга» чурттаары кандыгыл дээрзин олар тайылбырлавастар, а боттуг шын ындыг биссе ышкаш ажылдап турган, оларда ышкаш чурттаары болдунмас.

Октябрь революциязы болгаш Совет күрүнени тургусканы В. И. Лениниң бүгү амыдыралының кол херээ дээрзи билдингир. Октябрь революциязының ырак мурнунда бижээни «Пролетариаттың болгаш тараачыннарның революсчу-демократтыг диктатуразы» деп чүүлүнге Ленин мынча дээн: «Социалистиг эргилдени кылырын ап дораан бодунуң сорулгазы болдурарын оралдажыр чүве болза, социал-демократия бодун чүгле эгенчиг байдалга киирер ийик». Февраль революциязының соонда, Түр чазак чоңга хосталганы, тараачыннарга черни, чуртка тайбыңны бээрин күзевейн турарын улус көрүп каан. Биригээр чугаалаарга, ол бодунуң революциязының — буржуаз-демократтыг революцияның — сорулгаларын күүседиксевейн турган. Чогум-на ынчангаш Ленин пролетариаттың болгаш эң ядыы тараачыннарның диктатуразын тургузарын чедип алыры чугула деп санап турган, ол эрге-чагырга чуртту дайындан үндүрер, буржуаз революцияны эчизинге чедирер, Россияны социал дешпилге оруу-биле бурунгаарладыр, черни тараачыннарга, хосталганы ажылчыннарга, тайбыңны чуртка бээр. Оон болалы ол-дур. А буржуаз революцияны доп-дораан социалистиг революция болдурар дээн чугаа Лениннии эвес. Лениниң сөстери бо: «Ол шын эвес. Мен... ол чүүлге шуут удур мен, № 8 тезисте мынча деп дорт медеглээн мен: «Бистиң амгы дорт сорулгавыс социализмни «киирери» эвес».

Бистер дараазында бо сөстерни Ленин чугаалаан деп билир, пат чажыттыг калган бис: «Эргежок чугула херек деп большевиктерниң үргүлчү чугаалап келгени социалистиг революция бодараан-дыр!». Херек кырында оон чугаалааны: «Эргежок чугула херек большевиктерниң деп үргүлчү чугаалап келгени ажылчын-тараачын революциязы бодараан-дыр». Социалистиг эвес, а ажылчын-тараачын революция дээн ышкажыл. Хожудангай Россияга демократтыг эргилдени кылып доосааш, улуг сайзыралдың эгезин салып алыр, оон келир үедеги социализмче шилчилгени чоорту боттандырар — Лениниң бодалы ындыг турган. Чогум-на ол бодалды Сталин хажыдып тайылбырлаан. Оон-биле кады Октябрь соонда большевиктер боттарының баштайгы туружундан көзек када чанлап, чазыг кылганын база айтыр апаар, ол дээрге «шериг коммунизминиң» политиказы-дыр. В. И. Ленин чазыгны ажыы-биле миниип чугаалаан болгаш чаа экономиктиг политикаже шилчилгени эгелээн болгай.

Ленин болгаш большевиктер «каш борбак сүлдээчилер-дир», олар чуртка бодунуң эрге-чагырга зын-даа, социалистиг шилип алыышкынны-даа албадаан деп алгыржып турарлар бар. Ол ындыг бе? Чок. Ажылчы чонкарының соңгуп алганы Советтер съезди социалистиг шилиишкинниң дугайын шиитпирлээн. Ол съездиниң — Советтерниң Ийиги Бүгү-россия съездизиниң составы хөй партиялыг турганы билдингир, аңаа большевиктер база кирип турган болбайн. Ленин ынчаарда мынчаар бижээн: «Социал революцияны бистер бодап тып албаан бис, — ону Советтер съездизиниң кежигүннери чарлады, — кымдаа удурланмаан, ону чарлап турар декретти шупту хүлээп алган».

База бир политиктиг орган — Тургузукчу хурал дугайын көрээл. Ону чыырының база соңгулдалар дүрүмүнүң дугайында Түр чазак 1917 чылдың март 2-де (15-те) Декларация үндүрген турган. Хөй партиялар кирипкен соңгулдага 65 округтарның медээзин ёзугаар 45 млн. соңгукчулар киришкен. Соңгулда түңнели Россияның буржуазиязының шуут буурааның көргүскен: оон кол партиязы — кадеттер партиязы дээш соңгукчуларның 5-ле хуузу бадылаан. Өске улус, ам болза «социалистиг угланыышкынныг» дээрийис партиялар дээш бадылаан: барыын болгаш чөөн үзелдиг социал-революсчулар (эсерлер) дээш соңгукчуларның 58,5 хуузу, социал-демократтар дээш 27,6 (оон иштинде большевиктер дээш 25 хуу, меньшевиктер дээш 2.6 хуу) хуузу. Бо дээрге бүгү чоннуң социализмни шилип алганы ол ышкажыл. Тургузукчу хуралдың даргазынга соңгуткан эсер В. Чернов бодунуң чугаазынга мынча дээн: «Чурт сөзүн сөглээн, Тургузукчу хуралдың составының байдалы Россияның улустарының социализмче күштүг-биле тыртылып турарын дорт херечилеп турар-дыр».

Херек кырында байдал ындыг турган-дыр. Ынчаарда-гы Россияга социалистиг шилиишкин шын болган бе азы чок бе дээрзин маргыжып болбайн, ынчалза-даа большевиктер, Ленин, Октябрь улус-чоннуң күзел-соруунга чөрүштүр социализмни шилип алган деп чугаалаары дээрге хоп-нүгүл ышкажыл.

«Шериг коммунизминден» чаа экономиктиг политикаже шилчээш, бистиң чуртувустуң социализмче киргени, чоннуң шилип алганы социализмни боттандырарынче киргени ол болган. Ынчалза-даа оон соондагы болуушкуннар ук шилиишкинниң боттаныышкынга шаптыктаан. Сталинниң «казарма социализми» ону дүй база берген. Эде тургустунуушкунуң амгы бо белен эвес чылдарында ёзулуг социализмниң оруунче кирер, чаа сорулгаларны салыр арга тывылган. Октябрьның, Лениниң херээ чаа байдалдарга дүүштүр уламчылаар.

Октябрь бөмбүрзектиң хөгжүлдезинге шиитпирлиг салдарны чедирген. Ноябрь 7 — Совет күрүнениң төрүттүнген хүнү. Бистиң чуртувусту делегейде күчүлүг күрүнелерниң бирээзи болдурган мурнундагы салгалдарның маадырлыг чорук ыдыктыг.

Октябрьның идеалдарынга шынчы болуп, Лениниң адын болгаш ажыл-херээн камгалаалыңар!

Геннадий МАКАРОВТУҢ чураан плакады.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Молдова ССР-ниң төлээлекчилери-биле ужурашканы

Молдова ССР-де байдалдың кошкуун [illegible] ни-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков ноябрь 3-те оларның дилээнин ёзугаар Молдова ССР-ниң Президентизи М. И. Снегур, Молдова ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының Бирги оралакчызы И. Д. Холыркэ, гагауз улустуң болгаш Днестр чоогунда чурттап турар улустарның төлээлекчилери улус депутаттары С. Н. Топал, Н. Н. Смирнов, К. П. Таушанджи, Н. Т. Мицкул, М. Н. Лаур-биле ужурашкан.

Дубоссары хоорайга болган өлүм-чидимниг болуушкунга база Комрат, Тирасполь хоорайларда база өске-даа чурттакчылыг черлерде байдалдың чидигленип турары-биле холбаштыр улуг дүвүрээшкин ужуражыышкынга илергейлеттинген. Ужуражылышкынның киржикчилери хоойлу-дүрүмнү сагыырының, корум-чурумну быжыглаарының база байдалды чидиглендиреринге, чон ортузунга чөрүлдээлерни болдурарынче угланган кандыг-даа хөделиишкин, ыдалаашкыннарны болдурбас талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыры чугула деп ниити түңнелди кылган. ССРЭ болгаш Молдова ССР-ниң Конституциязының чайгылыш чок сагып турганы, тургустунуп келген байдалдан уштунуп ап болур.

Республикада тургустунуп келген байдал аңаа сонуургалдыг талаларның бир аңгы хөделип ажылдаарын, база дүшкүүрлүг чорукту тургузуп кээп турар чүүлдерге удур чогуур хемчеглерни алырын негеп турар.

Ниитилел-биле ылгалдынган саналдар [illegible], кайы-даа таланың моон мурнунда хүлээп алган шиитпирлерин түр күш чок болдурары чугула боол турар. Чүге дээрге ол шиитпирлер өлүм-чидимниг чөрүлдээлерге чедирген. Оон биле кады чалаптыг болгаш Днестр хемниң чоогунда чурттап турар улустарның тургускулааны эки турачы кезектерни дүжүрери кончуг чугула боол турар. Ындыг кезектерни гагауз улустуң чурттап турар девискээрлеринде база тургускулаан.

Дүгүржүлгээ ээлдер комиссияны доп-дораан тургузар деп түңнел кылдынган. Ол комиссия талаларның кайызынга-даа хүлээп көрдүнүп болур шиитпирлерни ажылдап кылыр ужурлуг. Мааңа Молдова республиканың ССРЭ-ниң составынга бүрүн-бүдүн чорууп камгалап арттырарын, республикада чурттап турар бүгү улустарның: молдованнарның, орустарның, украиннерниң, гагаузтарның, болгарларның болгаш оон-даа өскелериниң эргелерин бүрүнү-биле хүлээп көөрү чугула болур. Эвилелдиг болгаш бо республиканы түс-түс кезектерге чарып аппаар дээн бодалдан чүү-даа үнмес. Национал чөрүлдээлерни нептередип, өлүрүкчү чоруктарны кылырынче ыдалап турган болгаш ыдалап-даа турар кижилерни албан-дужаалындан бадымдаа чокка шыгыы харыысалгага киирер. ССРЭ-ниң Прокуратуразынга болгаш ССРЭ-ниң ИХМ-ге бо талазы-биле чогуур айтыышкыннар бердинген.

Амгы социал-экономиктиг байдалды дүрген шиитпирлээрин, эрге-чагырга структураларынга, хөй-нити организацияларынга бүгү национал-дың төлээлекчилериниң төлээлээн турарын хандырарын, мааа чогуур магалылалды тургузарын Молдова республиканың удуртулгазынга сүмелээн.

(СЭТА).

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ ДҮҮН

ДЕПУТАТ СОҢГУКЧУЛАРЫНДА

ССРЭ-ниң улус депутады, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Архитектура болгаш тудуг айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы Ю. Т. Комаров Барыын-Хемчик районнуң соңгукчуларыбиле Октябрь байырлалының мурнуу чарыында ужуражыышкыннарны эрттирген. Ол дугайында информацияны профэвилелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу Мaадыр-оол Калчан дүүн редакцияга эккеп берген.

Ыйаттыг районнуң Культура ордузунга оон-биле ужуражыышкын дыка солун болуп эрткен. ССРЭ-ниң парламентизиниң ажылының дугайын [illegible] депутаттарының [illegible] соңгукчуларынга ол толдурарны-биле чугаалап берген.

Чурттуң мурнунда тургустунуп турары кол айтырыгларының бирээзи — рынок экономиказынче шилчилгениң дугайында айтырыгга улус депутады Ю. Т. Комаров [illegible] хой саныг айтырыгларынга харыыларны берип, ону районнуң комбинаттың амыдыралы-биле холбаалыг тодаргай чижектер-биле бадыткаан.

Районнуң ажылчы чонундан депутат болганда, Ю. Т. Комаровтуң [illegible] чүүлдери хөй. Чоннуң чагыгларын күүседир, оларның негелделеринге дыңнангыр болур дээш бүгү-ле күжүн, билиин, мергежилин салып, кызымак ажылдап чорууруп соңгукчуларынга ол бүзүреткен.

Соңгукчуларының эвилелдаа, республика-даа ужуражылыг чагыгларының ковдуунда-ла күүсеттинип турарын ол чугаалааш, чамдык чагыгларны күүседириниң хуусаазы узап турарын база демдеглээн. Ынчалзаза [illegible] ниң берген чагыглары долузу-биле күүсеттинер дээрзин соңгукчуларынга ол бүзүреткеш, оларның ажылажынге, амыдырал-чурттаалгазынга чедиишкиннерни күзээн.

БӨГҮН

БАЙЫРЛАЛ БҮДҮҮЗҮНДЕ

Чурттаарынга таарымчалыг өгү-ле байдалдары бар чаа квартираже көжүп кирери хоорай чурттакчызынга улуг өөрүшкү болур. Байырлал бүдүүзүнде ындыг аас-кежик Кызыл хоорайның 36 өг-бүлезинге таварышкан. Оларның аразында дайынның [illegible] ажылдың хоочуннары, бөдүүн ажылчыннар, хөй уруглары өг-бүлелер бар.

Бистер — найысылалдың мурнуу микрорайонунда чылдың-на чаа үлетпүр тудуглары, чурттаарга бажыңнары, школа база хүрээр албан черлери немежип, хоорайның [illegible] көрүп турар бис. Московская кудумчузунда төс [illegible] бажыңы белдип үне берген турар. Байырлал бүдүүзүнде оон бир подъезин дужааган. Ол квартираларының чаа ээлери көжүп кирип алгылаан.

Аас-кежиктиг өг-бүлелерниң ээлери бөгүн Октябрьның Улуг байырлалын чаа бажыңнарынга уткуп алыры-биле [illegible] дырып, чигир, боовазын белеткеп алгаш, чоок эштерин, төрел-дөргүлү-биле өөрүшкүзүн база аас-кежиин үлежирлер.

(Бистиң корр).

КҮЗЕЛДИГЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Тываның театр ажылдакчыларының Эвилели бөгүн байырдыг байдалга Тываның кескү театр ажылдакчылары бөлүк эштерге — Виктор Шогжапович Көк-оол, Иван Степанович Забродин, Олег Дондукович Намдараа оларның чаагай ажыл-херээн, алдар-адын мөңгежидери-биле тураскаалдыг самбыраларны ажыдар.

В. Ш. Көк-оолга тураскааткан самбыраның ажыдыышкыны [illegible] да 7 «е» дугаарлыг бажыңга 14 шакта эгелээр. И. С. Забродинге тураскааткан самбыраны ажыдыышкыны [illegible] дугаарлыг бажыңга 15 шак 30 минутада эгелээр, а О. Д. Намдараага — Ленин кудумчузунда турар 51 дугаарлыг бажыңга 17 [illegible].

Театр уран чүүлүнүң хоочуннарынга тураскааткан мемориалдыг самбыраларның [illegible] ол шактарда, айыткан адрестерге кээп болур.

ДААРТА

ШАЛЫПЧЫ ИШЧИЛЕР

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказында он беш ээлчег ажылдап турар. Оларның аразында социалистиг чарыш калбарган. Күш-ажылчы маргылдаага Татьяна Полухинага удурткан коллектив чаңгыс эвес удаа тиилекчи болуп келген.

Ажыл-иш дээнде кызымак, негелделиг бригадир ээлчег санында эки шынарлыг даг-дүгүн чүдүрүп чорудар дээш эш-өөрүн эвилелдеп, оларның бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарын чедип алган. Оон түңнели [illegible] болуп турар. Ээлчег санында ол коллектив 42 тонна даг-дүгү арыглаар [illegible] ажыр күүседип келген. Бо коллективте ажылга ээ-харыысалгалыг кижилер хөй. Аныяк ажылчын [illegible] Дарья [illegible], марлаповщик Мария Куулар, саваланчылар Владимир Куулар, Тамара Хомушку, Ирина Саая үргүлчү мактадып, Октябрьның улуг байырлалын күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткуп турарлар.

Даарта — байырлал. Найыралдыг бо коллективтиң кежигүннери Ак-Довурак хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң тыскаалынга киржирлер. Олар даарта байырлал тыскаалының баштайгы колоннаазынга чорууралар. Ол дээрге оларның күш-ажылының үнелээшкиниң херечизи-дир.

Александр ХЕРТЕК.
Барыын-Хемчик район.

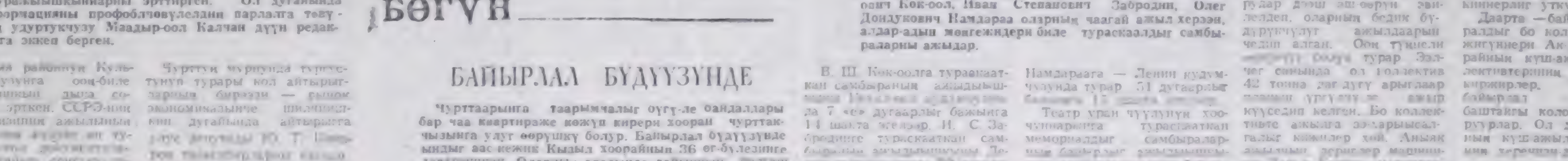

ЭШТЕР! ОКТЯБРЬНЫҢ ИДЕАЛДАРЫНГА ШЫНЧЫ БОЛУУЛУҢАР, ЛЕНИННИҢ АДЫН БОЛГАШ АЖЫЛ-ХЕРЭЭН КАМГАЛААЛЫҢАР!

(СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң Октябрьның социалистиг Улуг революциязының Кыйгырыгларындан).

ДЫҢНААШ, НОМЧААШ, ХОМУДАДЫМ

«Морен» совхозтуң хойжузу Орус-оол Сандыкчапович Номзал бо чылын декабрьда 60 харлаар. [illegible] 1933 чылдан бээр [illegible]. Кұш ажылының Кызыл Туг «Хүндүлел Демдээ» орденнер-биле база кұш-ажылчы медальдар болгаш Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң беш медалы-биле шаңнаткан. Бо кандыг кижи дээрзиниң бадыткалы ол.

Бистиң корреспондентивис Седен Хертек сураглыг малчын-биле ужурашкаш, оон чамдык айтырыгларын сонуургаан. Ол интервьюну моон адаанда парладывыс:

— **Орус-оол Сандыкчапович, хамыктың мурнунда Улуг Октябрьның 73 чыл оюн-биле силерге бэйыр чедирерин чоннээреп көрүңер.**

— Четтирдим.

— **Силерниң, ам хоочун коммунист кижиниң, бо Октябрь революциязынга хамаарыштыр бодалыңар кандыгыл? Хамык болуушкуннарның дугайын көрүп, билип, дыңнап, номчуп-ла турар болгай силер. Октябрь байырлалының хүнү — ноябрь 7-де харын байыр-чыыргаал кылган херек-тер деп-даа айтырыг көдүрлүп турар-дыр. Мону чүү деп көрүп турар ирги силер?**

— Ажыл-биле чугаалаарга, Ленинче халдап, Октябрь революциязын үндүрбес ужурлуг турган дээр ол-бо чугаа-соот дыңнааш, номчааш, дендии хомудап чор мен. Чүге мындыг боор чүвел [illegible]. Октябрь революциязы [illegible] бистиң тыва [illegible] [illegible] [illegible] Бистиң Эрип [illegible] [illegible] Чүгле [illegible] [illegible]

[illegible] 70 чыл оон бээр 1991 чылда байырлаар бис. Россия-даа Октябрь революциязы [illegible] [illegible] Октябрь революциязының бистиң Компартияның [illegible] тыңывыс. Оон үндезинин улуг Ленин удуртуп башкаан.

— **Ийе харын. В. И. Лениниң тураскаалдарын бедиин ам ап октагылап, чок болза, бүдүк-дозу-биле хевирлиязызын оскерти чаап, дорамчылап турар таварылгалар чуртта бар-дыр бо?**

— Дыңнаан мен. Кижи сагыжынга кирбес чүзе мыңажыл ол. Барын-барын Ильичивисти канчап ынчаар коор, дорамчылаар боор чүвел? Чүү сеткилдиг кижилер ындыгыл? Лениниң кагабодун Мавзолейден үндүреп деп-даа, шуут-ла уйгу-дүшке кирбес бодалды чугаалап, чүлчүрүп турар улус бар апарган-дыр! Мунгараардыр мен. Улуг Октябрьның тиилээн хүнү — ноябрь 7-ни байырлал эвес, а кажыыдал хүнү кылдыр чарлаар, демдеглээр деп санал үндүрүп турарлар бар-дыр. Оон аңгыда бо Москва биле Ленинград хоорайларының удуртукчулары, улус депутаттары бээни ол хүн кудумчуларже чыскаалып үнген херээ чок деп, кыйгы салып турдулар. Мен черле кайгаар кижи-дир мен. Чүү үзелдиг улус ындыг боор чүве [illegible]

— **Орус-оол Сандыкчапович, а партия дугайында чүнү бодап чор ирги силер?**

— Партия дугайында бе? Ийе, [illegible] [illegible] Партия [illegible] [illegible] [illegible]

Ам [illegible] оңу бактаар. Шын [illegible] партияның удуртулгазында [illegible] [illegible] Оң [illegible] [illegible] [illegible] Чүгле чаңгыс талагай оону көөрге тергиин багай. Шупту-ла чүвени багай-ла дээр бис. Багай-ла дээр апарган. Кайда-даа ындыг.

Удуртулганы харын чаартыр херек. Командылаар чорукта уштунар. Чон-биле, бодүүн улус-биле сырый болур херек. Оон бичии-ле хоорлурга хоржок болбас ийикпе. Хорзуп чокта кандыг-даа үнүш үнер чүве бе, моңар. Хоржок боор. Ол ышкаш партия моондан [illegible] [illegible] Ниити партияны — Октябрь революциязының [illegible] [illegible] Тыва [illegible] [illegible] «Батыш [illegible]» [illegible] А бистиң партияның иштинде удуртукчу, башкарыкчы күш боор келген, чогум ниити партияның буруузу эвес, а партия аппаратының ажылдакчылары чонундан хоорулган турган болдур ийин. Кара турамында барган. Ынчангаш олар партияның чаагай адын баксыратты. Олар Октябрь революциязының адын [illegible]

Октябрьның баштайгы [illegible] [illegible] «Бүгү [illegible] — Советтерге!», «Улус чонга — тайбыңны!», «Фабрикаларны — ажылчыннарга!», «Черни — тараажыннарга!» деп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

амыдыралгай чорук [illegible] Партияның [illegible] [illegible] [illegible] тың бир чылдагааны ол болган. Улуг Лениниң адын тудуп алгаш, чонга таарышпас чүүлдерни намның удуртукчулары кылып турган.

Мунгараар бир чүвем бар. Ам бот-башкарныр, боду туразы-биле чоруур, алы демократтыг болур дээр. Ону ажыглааш, бисте ам чамдык улус кандыг-дыр, көрүңер даан. Демги-ле харын Лениниң херээ чок, шын эвес кылган кижи, Октябрь революциязы херекчок турган, Россия мурнуку оруу-биле, капитализмниң оруу-биле чурт болуп чоруур, ынчап эки болур турган дээр. Аксым-на бар дээш чүнү-даа чүлчүрүп турар улустарның тыптып, чаңнап турары мында-дыр.

Ам көрүңерем: ак-сеткилдиг ажылдап, чурттап чоруур улуска бо арагачылдарның, оорларның, хулиганнарның бак-сразы каяа хире доора «чудук»-тур че? Олар бисче халдап турлар ышкажыл. Ынчангаш Октябрь революциязын, Ленинни, партияны камгалаар дизе, бызыг сагылга-чурум херек. Оон ыңай бот-харыысалга херек. Олар чокта ажыл бүтпес. Сандаргай болур бис.

Ам мээң бодалым, күзелим чүл дээрге улуг Лениниң, Октябрьның оруунга, өөредиинге шынчы болур. Шын, эде тургустунар. Шын орук-биле базар. Кижизиг, ак сеткилдиг болур. Оон өске орук чок деп, кырган кижи мынчаар бодап, ындыг сеткилди сеткип чор-ла мен.

Бис ам ажылдаарының чаа аргазынче кирер ужурлуг-дур бис. Харын ноябрь 1-де кире берген. Чогум ол чүл дээрзин бистерге, бодүүн кижилерге, ону эки угаадыр болза эки. Ленин башкы политиканы чонга билдингир кылдыр суртаалдап чораан болдур ийин. Ындыг болур херек. Лениниң өөредиин камгалаар деп чүве ол деп кара угаан-биле ынчаар бодап чор мен.

Кодээ Совет: ажыл-чымыштың эгези

ИДЕГЕЛДИҢ ҮНДЕЗИНИ БАР

Улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелиг болурунуң хандырылгазы политиктиг реформа, революсчу эде тургустунуушкунуң чорудулгазы-биле сырый холбаалыг. Маңаа демократчыдылга, ажык-чар, күрүне эрге-чагыргазының чер-черлерде органнарының ажылының бүрүн ажык болуру, а ол ышкаш чагырга адаанда девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң нарын айтырыгларының талазы-биле альтернативтиг шиитпирлерни дилеп билири, сайгарары, хүлээп алыры болгаш боттандырары онза ужур-уткалыг. Шак ындыг шиитпирлерниң дилээшкини белен эвес херек, бисте бо талазы-биле чыгдынган арга-дуржулга ындыг-ла кончуг улуг эвес, а чамдык угланыышкыннарга хамаарыштыр алыр чүве болза, шуут чок болуп турар. Ындыг-даа бол, амыдыралда бар практиканы сайгарып көрүп, ооң чедер-четпезин анализтеп, таарымчалыг, дээштиг арга-хевирлерни дилээри чугула. Шак мындыг чергелиг айтырыгларга хамаарыштыр чугааны бистиң корреспондентивис Бии-Хем районда Сесерлиг кодээ Советиниң даргазының оралакчызы Кара-кыс Чоодуевна Хуураккай биле чоруткан.

— **Кара-кыс Чоодуевна, чоокка-ла чедир бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның удуртукчу даргалары болгаш күүском албаның ажылдакчылары депутаттарны диленчи кижилер кылдыр көөр, оларны Советтериниң ээлери кылдыр санаксавас байдал турган. Ам кандыгыл?**

— Ол ам шуут үндезининбиле өскерилген деп чугаалап шыдавас мен, ынчалза-даа байдал бодунуң олуг туружундан шимчей берген. Бир талазында, депутаттарның ажылы көскүзү-биле экижээн, комиссиялар-даа, ниитизи-биле Совет-даа ходелип эгелээн. Бистиң кодээ Советтиң даргазы Маңган-оол Салчакович Долзат шимченгир болгаш ол-бо маңнап турган, бир-ле чүүлдү бүдүрүп, боттандырыптар кижи. Ынчалза-даа, ажыл-биле чугаалаарга, бисти диленчилер кылдыр көөр хөөн амдаа артпышаан-дыр ийин.

Бисте 15 кодээ, 2 район Совединиң база Тыва АССР-ниң улус депутаттары бар. Шак мынчаар алыр чүве болза, улуг-ла [illegible] ийин. Харын [illegible] [illegible] айтырыгларга хамаарыштыр [illegible] [illegible]

Сесерлиг — «Саян» совхозтуң салбыры. Колдуунда мал ажыл-агыйлыг улус бис. Ынчангаш хамык [illegible] башталы-ла бөмс уткаадырар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Хойжу кодааннары [illegible] [illegible] [illegible]

Салбыр чер боорга ындыг ийикпе, бичии-ле бергедээшкин болу бээрге, ол бисче кай-далапка доменгежип-дир. Экономиктиг болгаш социал адырларга чедип алыышкаар бистиң күжениишкиннеривис оожум-даа бол, чылып олурар. Ол чүл дээрге соңгукчуларның [illegible] чагыгларын өзүгаар чоокку үелерде суурга харылзаа белдириниң салбырын ажыдары көрдүнген, төлевилелин тургузуп эгелей берген чүве бо. Оон аңгыда, аныяктарның хөй чылдарда негеп келгени чаа культура одаан тудары база көрдүнген.

Бир бергедежип турган айтырыывыс — орук. Ону ам тудуп эгелей берген. Суурнуң кол кудумчузун чагаалыг оруга чедир асфальттылап [illegible] боор силер. Ол база-ла депутаттарның ажылының түңнели-дир. Удавас оруктуң тудуун чогуур план ёзугаар төндүрүптерге, салбыр бүгүле ажыл-агый хайныгып турар [illegible] харылзаазы боор.

— **Силерниң чугааңардан алырга, депутаттарның чамдык кезин арай-ла хүлээлгезин кошкак күүседип, идепкей чок болуп турар байдал бар хире?**

— Ийе, ындыг чүүлдер бар. Мен бодаарымга, депутатка чаа соңгуттурган кижилер арга-дуржулга чок болгаш бергелерге таварышкаш, ундарап, холу салдынып турар хире. Мону бистиң кодээ Советтиң депутаттарынга хамаарыштыр чугаалаксааным ол. Бис маңаа чүнүн-даа мурнунда ындыглар-биле доктаамал чугаалажып, моон мурнунда чаңгыс эвес удаа депутаттап чораан, арга-дуржулгалыг кижилерни оларга быжыглаар турган-дыр бис ийин. Депутат болуп төрүттүнүп келбес-ле болгай, ындыг атты бодунуң ажыл-херектери, аталдары-биле чедип алыр, балыткаар.

Салбырның хөгжүлдезинге район Совединиң депутаттары — Т. А. Допчаа болгаш Х. Л. Салчак олар улуг улуг-хуунү киириштирип, район Совединиң сессияларында бистиң салбырывыс [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

— **Салбырыңарда чурттакчы чоннуң саны хөй эвес-даа бол, аныяктарны силерде чок деп болбас. Ылангыя бо чылын школа дооскаңнар база хөй-дүр. Оларны кичээнгейге хаара тударының талазы-биле кодээ Совет кандыг хемчеглерин ап чорудуп турарыл, Кара-кыс Чоодуевна?**

— Берге айтырыгларның бирээзи бо чүве — канчаптоол аныяктарны ажылга хаара тударыл деп. Суурда доктаамал ажылдарда хаара туттунган аныяк кижилер [illegible] Колдуунда [illegible] ажылдар-ла болгай. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ажылга хаара тудар дээш бар-ла аргазын дилеп турар [illegible]

— **А комсомол эге организациязының бо талазы-биле туружу кандыгыл?**

— Ону чугаалаан-даа ажыл чок, ходелиишкин чок, чаңгыс черде турупкан комсомол-ла болгай бо. Мен бодаарымга, бандалдың бир чеже ындыг апарганы — аныяктарны бээлуг-ла ажыл-херектерже углап башкарыптар баштыкчының чогу. Черле ынчаш «Саян» совхозтуң комсомол комитеди-даа, БАЛКЭ Бии-Хем райкому-даа бистиң комсомолчуларже кончуг кошкак сагыш салып турар.

Херээженнер чөвүлелиниң чаа составын тургусканывыстан бээр ындыг-ла кончуг үе эртпээн, ынчалза-даа ук чөвүлелдиң удуртулгазы-биле чорутунуп турар хемчеглерде аныяктарның киржилгээлээни сеткилди өөрүп турар. Удавас районнуң аас чогаал фестивалы болуп эртер. Аңаа белеткел ажылы салбырның 6 агитквартираларында шапкынчаан. Баштай боттарывыска көрүлде-конкурсту эрттиргеш, шилиттинген номерлерни чыгааш, киржикчилерни тодарадыр бис.

— **Кодээ Совет дээрге чурттакчы чоннуң амыдыралының судалын холга туткан, оларның сеткил сагыжының байдалын билген, улуг-кен, шиитпирлешкен эрге-чагырга органы-ла болгай. Ындыг тоолээде, чурттакчы чон силерден чүгле негелде кылыр эвес, а силерге дузалажыр, сүме кадар чөленгиижиңер база болуп келир. Оларның дузазын кодээ Советтиң удуртулгазы-даа, депутаттар-даа эскерип турар силер бе?**

— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

4 дугаарлыг агитквартираның [illegible] депутат база [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] де бир автолавканы доктаамал быжыглаан. Ооң садыгжызы үениң байдалының аайы-биле бар-бар бараанарны ажыл-ишчилерге чедирип берип турар. Черле ынчаш деткимче, быжыг харылзаа чокта кандыг-даа ажыл бүдүрап дүжер.

— **Ынчаарга депутатка чаа соңгуттурганнар салбырның амыдыралынга чаартылгаларны, өскерлиишкиннерниң сырынын эккээр деп идегел бар ышкажыл?**

— Ийе, бар. Даартагы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Интервьюну

Артур ХЕРТЕК алган.

АДЫ БЕЗИН—«ТУРГУЗУКЧУ»

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

— Үуле бүтсүн!

— [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

рбы кергеш туйбы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Ынчап турувуста чаңывыста күчүзү улуг «Урал» машина [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] беттеры [illegible] [illegible]

— Черле кооперативти турузарда ол бүтүн [illegible] көрген чүве — деп, «Созидатель» кооперативтиң даргазы З. Б. Догур-оол чугаавыска киришти.

Репортаж

Чаңгыс кооператив, чаңгыс ажыл-үлени бүдүрүп турар чүве болганда, «дарга мен» деп ол тавар балып турбас кижи болган. Шынаар шаа-биле өөрүнге дузалажыр. Бо удаада малгаш белеткээн оолдарга демин катжан турда көрдүм. Бирээзи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

— Аңгыр-оол, Март-оол, [illegible] [illegible]

Мени ам чүгле оларның [illegible] [illegible] Аңгыр-оол Бады-Бу[illegible] ук, Март-оол Оюдаа [illegible] [illegible] [illegible] Сарбор ындар турупаан алгаш хамвэр малгаштаан турлар. Ийи оол ийи чыс. Ынчангаш демгилериниң четтинмээн туралы иле. Зоя Байкаловна аныяк, ныыдыр кижи бөөрга Владимир Хертекти өөрүнге немей дузалаштырып чорудулту. А боду бээнүн оруунга мастерогун тудкаш, орузундан бидулурга, элдеп дыңналыр «сергээ» дээр эраагаб ышкырыныча үне берди. Кухня хевирлиг бир элээн делгем өрээлди бакылай бээрмге, демгилерниң үеля аныяк орге өр хандага чыпшыр шаап алган малгажын эде-херэ дескилээн тур. Топтап көөрүмге, ажылдап турда безин хүлүмзүрүүн арнындан адырбас кижи болган. Зээдек аниледиги Юрий Машкалер дээр. Немец уктуг. Ёзулуг-ла интернационалчы болгаш база бодунуң тургузуушку алын бадыткаан кооператив болчук. Чүгле кыска үеле ажыл-ижин сонуургап, амыр-мендизин айтырып четкеним. Мында ыш [illegible] боверлекчилер безин ол аңгы нажга чондан турттунуган. Бодунуң арыныраавы чугаа-сооду тываадаа бол, ады арай тывазывас дыңналыр Ганна Самбуу — оларның эң хөйнерги. Шагаан-Арыгга 8 дугаар профессионал техниктиг училищеге тура-ла ажылының «амданын» алкан болгаш ажылынга чалынмас, оруун дең дудаан чүвези чок.

Барык дужааарынга чоокшулаан бажыңның бүгү өрээлдерин кезип көрдүм. Кухня, удуур өрээлдер шуту дең-дески, делгем, залынга куда-дой-даа эртирип болур. Мээң сонууругалымны билген чүве дег, бажыңның ниити шөлүнүң хемчээлин 97 дөрбелчин метр деп, кооперативтиң даргазы дыңнадырып утпады. Чаа бажыңда чаа-чаа чүүлдер-ле хөй чорду. Бети дээрге батареяларын ханаларга анаа-ла азып кагбаан. Тускай кирик черни артында ханаже үттей кылгаш, ынаар кирип каан. Бетии чиңге, хевир-корүштүг ыяштар-биле дуглаан. Батарея «арзайып, шагжайып» көзүлбес, эки чорду. Картофель, ногаа шыгжаар черже сай-доврак батталын дээш цементилеп каар болду. Бажың ажыглалга кире бээрге, ол мында бүдүрүп турар туйбу оңу-биле олчаан хүрең-кылып боор артпас, а тудугжунуң кузезин тускай чарап, бир тускай ей-биле шыптынытар дашчылер. Улуг Октябрьның чырыкылыг байырлалын тавырыштыр «Тургузукчу» ол чоргаар адын бедик тудары албан.

Седип МОНГАЛ.

ОКТЯБРЬНЫҢ АЧЫЗЫНДА

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Өвүр райкүүскомунуң инлдис эргелекчизи.

Совет [illegible] [illegible] [illegible]

ТАЙБЫҢНЫҢ ХЕРЭЭНГЕ САЛЫЫШКЫН

[illegible] [illegible] [illegible]

Тайбыңны быжыглаары, камгалаары [illegible] болгаш эргежок чугула деп сагыш салып чоруур бүзүлыг сеткилдиг кижилер бистиң аравыста эвээш эвес. Олар боттарының ажылдап алган акша-көжээ харамнанмайн, Тайбың фондузунга киирип турарлар. Бай-Хаак суурда [illegible] В. Л. [illegible] чыл бүрүде бир муң рубль Тайбың херээнге бериш келген. Каа-Хем районда «Улуг Октябрь» совхозтуң [illegible] Л. П. Никитина ай санында 10 рубль Тайбың фондузунче шалыныңдан шилчидип турар. Бо эки херекти эгелээнинден бээр 5 чыл ашкан. Бии-Хем районнуң Аржаан суурда башкы Н. Н. Кудрявцева ай санында 30 рубль Тайбың фондузунче [illegible]

Тайбың фондузунуң [illegible] [illegible]

Совет Тайбың фондузу [illegible]

Тайбың фондузунуң [illegible] [illegible]

Тансья ДАВАА, Совет Тайбың фондузунуң республика салбырының даргазы.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫНЫҢ СӨЗҮ

Патриотту болгаш интернационалчы [illegible] тываларның [illegible] ... [illegible]

... мен. Чүгле мен дээш эвес, [illegible] ... [illegible] интернационалчы [illegible] ...

[illegible] ... Ол бүгү амыдыралдан үнүп турар.

Дыйып чылдарны, дайын [illegible] ... [illegible] ... [illegible]

Оон-биле чаңгыс мал малгаш [illegible] ...

летчиктерни тараа сорткаар [illegible] ... Бо бөгүнгү хүнде улуг чаңгыс [illegible] ... Улусчунның сөзү — [illegible] ... Мен тудумда чаңгыс [illegible] ... ачым-даа, авамның-даа, бөдүүн өскүс-даа артым, сонгу ада-иемни-даа улуг хуулгазы көрүп келдим. Берге амыдыралда биле [illegible] ... кады өөрүм Салчак Дыртык, Салчак Чыныл, акым Кенден, даай-авам Сергиммаа Күрүлтег, тырган-авам Долчутмаа олар дугуйлаан. Сорулгаларга өскус өскен кижилер база боттарының дугаиын билип турарлар-дыр. Мен оларны деткиир мен. Малдыг [illegible] ... [illegible] ... билир мен.

Москвага он хонук, Украинаның хоорайларын кезип, ол ынчаар чартык ай хире аян-чорук кылдым. ... [illegible] ... студентилер-биле найыралыг чордум.

Орус, украин, армян, ... [illegible] ... бо дөш эгэ-даа найыралыг-биле кады чордум. Ында [illegible] ...

чок, бистиң хевээр-ле бодуу. Чаңгыс ораанда кады чурттап турганым аныяк оолдар мени дыка хүндүлээн чорду. Оларның төлээлери: ... Туркменистанның Ашхабадтың база институдунуң студентизи Курмадиев Алыт Шамбердиевич — туркмен. Ашхабадтың база институдунуң студентизи Дурдиев Абдурахманович Акраб — кыргыз. Наманганның база институдунуң студентизи.

Чамдыкта улуг кижи бодумга ындыг кайгаан, ... [illegible] ... АКШ база ССРЭ-ниң холушкан фольклор ансамбльдеринге улем групп турган, дагестан ансамбльдерин, тывалардан ... [illegible] ... "Тывага чаа берген" ... [illegible] ...

Ниитизи-биле чүртта ба-раан-сараан, ... [illegible] ... Интернационалчы найыралга кижини чоруур.

Түкмесинде ... [illegible] ... Чамга бөрвайн ... [illegible] ...

Чүүлдүң эгезинде бодумну бичиимде берге амыдыралымны ... [illegible] ... интернационалчы найыралга кижини чоруур.

Шалгы САЛЧАК.
Сүт-Хөл район.

Тайылбыр

СТУДЕНТИЛЕРГЕ БОЛГАШ СУРГУУЛДАРГА ЧИИГЕЛДЕЛЕР

Өскүс болгаш ада-иелериниң хайгааралындан чарылгаш, дээди база ортумак тускай өөредилге черлеринге кирген студентилерге болгаш сургуулдарга кандыг чиигелделерниң барын тайылбырлап бээрин кедээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының студентилери профэвлелдиң профбюролерниң обкомнарындан болгаш «Шын» солуннуң редакциязындан дилээн. Профэвлелдиң бүдүрүлге ажылының болгаш ажыл төлевир киллдизиниң эргелекчизи О. С. КАРА-САЛДЫҢ тайылбырын моон адаанда парладывыс.

Дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринде өскүс болгаш ада-иелериниң хайгааралындан чарылган студентилерниң база сургуулдарның [illegible] ... ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның 1987 чылдың март 13-те № 328 доктаалында, СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың июль 31-де № 872 доктаалында айыткан.

Өскүс болгаш ада-иелериниң хайгааралындан чарылган студентилер, сургуулдар ... [illegible] ...

[illegible] ... Оларны [illegible] ... 100 рубль ... [illegible] ... 300 рубль ... [illegible] ...

Дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң студентилеринге, сургуулдарынга өске-даа немелде чиигелделер база кирилген ... [illegible] ... 100 рубль ... [illegible] ... 30, 40 азы 60 рубль ... [illegible] ... 30 хуу ... 25 хуу болур.

ССРЭ-ниң өөредилге кирүнүнүң 1988 чылдың май 27-де № 89 дужаалын ёзугаар өскүс болгаш ада-иелериниң хайгааралындан чарылган студентилерге чаңгыс ай хевирлиг билеттерни бадылап турупкан. Чаа театрларга, делгелгелерге, музейлерге, спорт черлеринге халас кирер, ... [illegible] ... Өскүс болгаш ада-иелериниң хайгааралындан чарылган дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң студентилери сургуулдары сан-хөө органнарынга дилег кылып кээрге, оларны ай турар стипендиязындан ... ССРЭ-ниң Сан министерствозу 1988 чылдың январь 8-те № 28443 чагаазы-биле сан-хөө органнарынга дааскан.

Бо бүгү чиигелделер болза бистиң чурттуң аныяк салгалының дугайында Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң ленинче ада сагыш салыышкынының амыдыралда тодаргай илереттинишкини-дир.

САННАР БОЛГАШ ФАКТЫЛАР

● 1917 чылда Россия капиталистиг хөгжүлдениң үе-чадазын долузу-биле эртпээн чурт турган. Үлетпүр бүдүрүлгениң хемчээлиниң талазы-биле 1913 чылда ол делегейге бешки черни ээлээн. Үлетпүр продукциязын бүдүрериниң талазы-биле чоннуң кижи санынга өнаалаштыр алырга Американың Каттышкан Штаттарындан 13 катап хожудап турган. Ээрби чүс чылдың эгезинде хоорайларга чурттакчы чоннуң 13 хуузу чурттап турган.

● 1917 чылда Россияга ажылчын ангының саны 15 миллион кижи четкен, ол болза шырак капиталистиг чурттардан эвээш. Оон лаңынчы өзээ — фабрика, завод болгаш даг-тывыш үлетпүрүнүң ажылчыннары болган, олар чурттуң кол политиктиг база экономиктиг төптеринге мөөңнеттинген турган.

● 1917 чылда большевик партияның хүрээлени кончуг дүргени-биле өскен. Февральда 24 муң кижи турган болза, октябрьда 350 муң четкен. Партияның удуртукчу ажылдакчылары хорут залдардан, шөлүлгелерден, даштыкыдан ээп кээп турган.

● 1917 чылдың июль 26-дан август 3-ке чедир партияның VI съездизи Петроградка болуп эрткен. Чаа төөгүлүг байдалда большевиктерниң партиязының сорулгаларын съезд тодаргайлаан.

● Сентябрьның төнчүзүнде, октябрьның эгезинде революсчу ажыл-чорудулга улам күштелгеп. В. И. Лениниң удуртулгазы-биле Төп Комитет тура халыышкынга идепкейлиг белеткелин эгелээн. Октябрь 10-да Төп Комитетке чөвүлел хурал болган, В. И. Лениниң саналы-биле резолюцияны хүлээп алган. Октябрь 16-да партия Төп Комитединиң калбак хуралы тура халыышкынга белеткелди күштелдирериниче кыйгырган.

● 1917 чылдың октябрь 24-те (ноябрь 6-да) октябрьның чепсектиг тура халыышкыны эгелээн. Эртенгинин 10 шакта В. И. Лениниң бижээни «Россияның хамаатыларынга» кыйгырыын Шеригниң революсчу комитеди парлаан.

● 1917 чылдың октябрь 25-те 22 шак 40 минута турда Смольныйга Советтерниң II Бүгү-россия съездизи ажыттынган. Съездиниң составы большевиктерниң долу тиилээшкинин дугайында чугаалап турган. Аңаа 649 кижи олурушкан, оон 390-у азы 62 хуузу большевиктер.

● Октябрьның 25-тиң хүнүнүң төнчүзүнде дүжүрткен Түр чазак чүгле Кышкы ордуну ээлеп арткан. 21 шак 40 минута турда «Аврора» крейсер Кышкы ордунуң штурмназын эгелээниниң медээзин кылдыр хей эвиштааткын үндүрүп боолаан. Дүнекиниң 2 шакта тура халышканнар Кышкы ордуну ээлеп алган.

НАЙЫРАЛГА ӨӨРЕТКЕН

Сүт-Хөлдүң школазын чоокта чаа бежен хар хавлаан. Чартык чүс чыл иштинде школаның чеже кижи доос каан дээрил. Ындыг бүдүн мергежилди шилип алгаш, дооскулар чонунга төлептиг база болуп чоруурлар. Шаган-Арыгда урутгаар эмчизи Т. М.-Н. Хөвалыг, КМК [illegible] Ш. А. Ооржак, [illegible] С. Ойдуп, [illegible] Ч. Д. Ондар [illegible] ...

Бистиң класс 1968 чылда школаны дооскан. Класстың удуртукчузу башкывыс Т. В. Антонова турган. Орус, кореец, хакас, тыва башкылар өөреникчилерге дыка ынак турганнар. Олар бистерни найыралга өөреткен. Ам-даа башкыларывысты сактып чугаалажыр бис.

Ынчаш тегерик печалар одаар, шоолуг-даа чылытпас чүве ийин. Чанчарларда музыка салып алгаш, вальстаар бис. Оолдарның хүндүлээчели аажок турган. Уругларны чаңгыже чалаар, турган черинге катап чедирер. Башкыларывыс мөөү-шынар кижизидилгезинче сагыш салып турган. Кижизидилге темазынга кежээлер, диспуттар, викториналар база боор турган. Хемчиктин ... [illegible] ... Интернационалчы чаңчылга бисти чаңнадыптан башкыларывыска четтиргенивисти илередип чоруур бис. Амгы үеде школа бо айтырыгже сагыш салыр ... [illegible] ... лар чайгаар төрүттүнген.

* * *

Дөңгүн сооңу хаарып
турда,
Демир сүүгү чылдыы турду.
Дээр арай бүргег турда,
Делгем соңгаң чырып
турду...

Ынак школам бежен
харлаан.
Ырлаксанчыым, өөрүүгүн!
Дөстүрган оглу, ынам
Дөңна чедип келген болза.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Раиса ХОВАЛЫГ.

Россия федерациязында

«КЫЛЫМАЛ ХҮН» ЧЫЛЫЫ

ВЛАДИКАВКАЗ. Горсканиң кедээ ажыл-агый институдунуң эртемденнери болгаш конструкторлары «Кылымал хүн» деп чаа установканы чогаатпаш, бүдүрген. Кышкы үеде мал ажылының комплекстерин болгаш куш фабрикаларын чаа установка чылыг-биле хандырар. Мал фермаларынга, куш фабрикаларынга [illegible] ... ди Владикавказтың дериг-херексел заводунда массалыы-биле бүдүрүп эгелээн. Чаа установка чаш хаван оолдарын, бызааларны, хураганнарны, куш оолдарын чылыг-биле хандырар. «Кылымал хүн» деп установка автоматтыг чурум ёзугаар ажылдаар.

ХЕМ УНУН СЕПТЕП ДООСКАН

ПЕТРОЗАВОДСК. Карелияның тудугчулары Сегеже хемниң унун чаңгыс, оон эриктеринге хөй муң тонна сайгы тенкигэ ... [illegible] ... Карелия АССР-ниң статистиктиг ... [illegible] ... хем-биле чеди муң кубометр ... [illegible] ... Хем суунга ... муң кубометр ... база ... [illegible]

ЧАГЫГ КЫЛГАН КОЛЛЕКТИВ ШАННАЛ ТЫПСЫР

ВЛАДИВОСТОК. «Музыканы чагаан [illegible] төлээр» деп чоннуң үлегер чугаазы бар. Приморьениң балыкчы колхозчуларының болгаш [illegible] ... [illegible] ... — балыкчы колхозчулар завод ажылчыннарынга төлеп эгелээн. Судноларын чогуур хуусаазында септедип алган колхозчулар ам база катап балыктап эгелээн, а немелде акша-хөреңгини алган завод коллективи тускай эртемниглерни чалаар аргалыг болган. Балыкчы колхозчулар кыска хуусаада он муң тонна балыкты тудупкан, а завод коллективи септелгеден бүдүн чартык миллион рубльдиң оруугазын алган.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың күрүне департаментизиниң тускай төлээлекчизи М. Татуайлер медеглел кылгаш, АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер бо чылдың ноябрь 8-те Москвага ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе-биле ужуражыр деп дыңнаткан. Персия мугулдурунда байдалды ийи чурттарның даштыкы херектер министрлери чугаалажып көөр болгаш ажаа чепсектиг күштерин болгаш стратегтиг шаап талдааш кын чепсектерин кызырар айтырыглар талазы-биле дугуржулганың белеткелин сайгарар.

ПРАГА. ЧСФР-ниң президентизи Вацлав Гавелдиң канцеляриязы медеглел кылган. АКШ-тың президентизи Джордж Буш ол чуртка тайбың революцияның бир чыл оюнун байырлалынга киржири-биле Прагага 1990 чылдың ноябрь 17-де келирин медеглелде айыткан.

АЯКУЧО. Перунуң ол хоорайында полиция эргелелиниң дыңнадыын ёзугаар алырга, өжээтен күштер чуртка сөөлгү үеде политиктиг чеди өлүрүүшкүннерни кылган. Өлүрткен политиктиг ажылдакчыларның аразында «Чееттиниң 90» партияның чиигине секретары Эктор Мэнтеро Ланда бар болган. Оон партиязынга Перунуң амгы президентизи Альберто Фухимори хамаарышкан турар.

СОФИЯ. Болгарияның найысылалынга алды муң кижи киржикчилиг митинг болган. Тоталитарлыг бүзүрүмнүң үеинде шаажылаткан кижилерниң тураскаалын сактыышкын бүдүлдүн митингиниң үезинде кылган. Коммунизмге удур лозуңнар ол митингиниң үезинде дыңналып турган.

ЛОНДОН. Албанияның болгаш Великобританияның төлээлекчилери даразында неделяда Италияның найысылалы Рим хоорайга ужуражыр. Англияның болгаш Албанияның аразынга дипломаттыг харылзаалар 40 чыл үзүлгээр үзүлген турган. Ийи чурттуң аразынга дипломаттыг харылзааларны катап тургузар дугайында айтырыгны Англияның, Албанияның төлээлекчилери ол ужурашкыышкынның үезинде чугаалажып көөр.

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының дескеннер талазы-биле комиссары Т. Столтенберг чоокта чаа Норвегияның даштыкы херектер министринге томуйлаткан. Каттышкан Нациялар Организациязының дескеннер херектериниң талазы-биле комиссарының албан-хүлээлгезинден үнер деп турарын ол албан бээзүзү-биле тускай дыңнаткан.

БАГДАД. Сауд Аравияның болгаш Ирактың аразында кызыгаарга таныылдап чорип турган үш француз шериг албанныг кижилерни ирак шериглер тудуп болгаш оларны Багдад хоорайга эккелген. Француз шериг албанныг кижилерни Францияның Иракта херектеринге түр бүзүреттирген төлээлекчизинге дамчыдып берген.

(СЭТА).

Японияның эң соңгу Хоккайдо дээр ортулуунуң товү болур Саппоро хоорайның эмчилери бүдүн чартык ай дургузунда Коста Скоропышный деп бичии совет оолдуң амы-тынын дээш амыр-дыш чок ажылдап турар. Мурнуу Сахалин чурттуг үш харлыг Костя ойнап чорааш өрттенген. Оон кежиниң хөй кезиин от чип каапкан. Кончуг берге байдалдыг турган бо оолду Японияның эрге-чагыргазы бодунуң самолёду-биле Саппоро хоорайже аппарган. Профессор Мацамисунуң бодунуң эмчилер оон амы-тыны дээш демисежип эгелээн.

Костяның кежиниң 80 хуузу өрттенген. Совет эмчилер ону чүгле 70 шак иштинде чурттаар кижи-дир деп түңнелди кылган. Оон соонда япон эмчилер ол оолду ап алгаш, болдунар-ла аргаларны ажыглап эмнээрин саналдаан. Оон ханын солуп, чүгээртедип алгаш, дүржүлгелыг эмчилер кежин солуп, үш катап кезиишкинни кылган соонда Костяның байдалы экижээн. Хоккайдо ортулуктуң эрге-чагырга чери оол чүгээр апаарга, оон ада-иезин чалап эккелген. Ада-иезин көргеш, чаш оолдуң байдалы улам экижип эгелээн.

Япон чон совет оолдуң амы-тыны дээш дыка-ла кичээнгей салып турар. Школачылар, студентилер, өг-бүле ээлери оон чүгле кадыының дугайын сонуургап айтырып турар эвес, боттарының ханын бээрин саналдап, эм садып алырынга херектиг акшаны шилчидип турар. Оолдун агар санында ам безин 30 млн. иен акша кирген.

ЧУРУКТА: Коста эмнеп турар эмчилери-биле.
СЭТА-ның фотозу.

ДЕЛЕГЕЙ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ЧАА УГЛАНЫЫШКЫНЫ

Делегей политиказының чаа угланыышкыны хөлчок шыңгыы шылгалдаларны, оон иштинде Персия мугулдурунда болуушкуннарны дамчыштыр эртип турар деп, ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев санап турар. Оон тускай төлээлекчизи, Президент чөвүлелиниң кежигүнү Е. Примаков Рим, Вашингтон, Париж болгаш Лондонга барып, президент Дж. Буш-биле (1,5 шак), Великобританияның премьер-министри М. Тэтчер-биле (3 шак) беседалажып, совет турушка болгаш Багдадка чорааның түңнелдеринге даянмышаан, Ирак халдаашкынның улустарга ужурлугтарын «оң эвээш кораалдаарлыг» болур кылдыр узуткаарынга ам-даа бүрүну-биле ажыглаттынмаан политиктиг, экономиктиг болгаш дипломаттыг аргаларны шенеп көөрүнче оон чүткээни билдингир.

Эжелээшкинге хамаарыштыр боттандырыы болур хемчеглерге Атлантиканың ийи чуртунуң үзел-бодалдары янзы-бүрү болбайн аан. Дж. Буш-биле ужурашканының соонда ону Е. Примаков билген. Ынчалзажок ол-ла чүве болза, делегей ниитилежилгезинде бактаап кирип турар өске-даа күрүнелер-биле бир демей, КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң бүгү-ле кежигүннери Персия мугулдурунда кризис-биле холбаштыр КНО-нуң хүлээп алганы резолюцияларны оларның чаңгылыш чок деткиириче чүткүп турары болур.

Политиктиг шиитпирин дилеп тыварынга бүзүрелдиг үндезин — ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың президентилериниң аразынга Хельсинкиде дугуржулгалары (бо чылдың сентябрьда) Е. Примаковтуң хүлээлгезинге кирип турган. Олар кризисти тайбың ёзу-биле шиитпирлээрин бодап, Ирактың эжелээшкинниге удур чаңгыс аай туруштуг болурун бот-боттарынга аазааннар. «Үк агрессия кандыг-даа ажыкты бербес дээрзин бистер эң бүзүрээниг кылдыр көргүзер ужурлуг бис» деп, президентилерниң кады кылган медеглелинде чугаалап турар.

Ол дээрге делегей аренасынга бир демниг хөделиринче ийи таланың чүткүлү-дүр деп, Хельсинкиге парлалга конференциязынга-ла М. Горбачев демдеглээн. Бо бир демниг хөделиишкин «болуп турар чүүлдер эң чугула» деп ынчаш, сентябрьда-ла, ол чугаалаан. Оон [illegible] ... бо-

[illegible] ... бо-дунуң байдалын бот-бот үзүлге-биле аай-чоруу делегей политиказында чаа угланыышкының кол кезээн бодунда сиңирген совет туруштуң дугайын чугаалаар арганы берген.

— ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың үр хуусаалыг кады ажылдажылгазынга база делегей политиказынга ийи күрүнениң онза ролюнга хамаарыштыр алыр болза, президентилериниң улуг харысалгазынга шериг эскалациязы көңгүс дүүшпес — [illegible] ... ССРЭ-ниң улус депутады, СЭКП ТК-ның секретары Валентин Фалин чугаалады. — Болган агрессияның мурнунга кады ажылдажылга, бот-боттарын билчир болгаш сырый каттыжар талазы-биле делегей ниитилежилгезинде чедип алдынган чүүлдүг үнелеп көөрүнге тодаргай билиишкин ам костүп келген деп бодай-дыр мен. Бодунуң халчаалыг хөделиишкининиң түңнелинде кандыг-бир ажык-кончаа чедип алыр дээрзин агрессор кордаавазын. КНО-нуң шугуму-биле хүлээп алдынган шиитпирлиг хемчеглерниң ажызында политиканың салдары куш доозушкунниниң салдарынга дениээрге, сөн ушчок өскен.

Эжелээшкинниң оон ынай [illegible] ... болза, ол кончуг [illegible] ... ирак удуртулга билген турар ужурлуг. Оон ажыктыг чүве черле үнмес. Ол демей-ле уттурар. Политика талазы-биле чаа угаан бодаашкын чүгле чаңгыс күрүнениң эвес, а делегей ниитилежилгезиниң хемчээлинге хамаарыштыр шылгалданы бир-ле дугаар ол эртип турар-дыр. Ону херек кырынга көрүп тур мышкажыл бис. КНО бодунуң дорт хүлээлгезин күүседиринче бир-ле дугаар чоокшулап келген.

В. Фалинниң бодалы-биле алырга, американнар биле арабтарның аразынга харылзааларның чидигленмезин ССРЭ күзээр. Ол чөрүлдээже кандыг-даа чурт хаара туттунмаан турар ужурлуг.

— Херекти кандыг янзылыг чорударының талазы-биле амгы үеде ССРЭ биле АКШ чүгле бот-боттарын бүзүредип турар эвес, харын-даа олар өскелерни үлегерчижээ-биле шынзыдып, XX чүс чылдың төнчүзүнде улустар аразынга, оон иштинде эң аныяндыг девискээрге — Чоокку Чөөн чүкке чаа харылзааларны тургузарының практиктиг нормаларын тодарадып турар — деп, В. Фалин түңнелинде чугаалады.

Дж. Бейкер чоокта чаа медеглелинде АКШ биле ССРЭ-ниң аразынга кады ажылдажылганы бирги черниң сорулгазы кылдыр идип үндүрген. АКШ-тың күрүне секретарының бодалы-биле алырга, кады ажылдажылга улустар аразынга чаа харылзааларның үндезини болуп бар чыдар. АКШ-тың камгалал министри Р. Чейниниң Совет Эвилелинге чоокта чаа чорааны ажаа бадыткал болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чүве чугаалап тургаш, даштыкы херектер министри Э. Шеварднадзе ол чаа угланыышкынны демдеглээн. Амгы үеде, кажан кады ажылдаарынга болгаш демниг хөделиринге моондак арыглаттынганда, медеглеттинген принциптерге дүүштүр сайзыраңгай бүгү делегей-биле кады ажылдап база кады хөделип турар бис. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттары чаа угаап бодаашкынның принциптеринге үндезилээш, политиктиг угланыышкынны чайгылыш чок уламчылаарын күүседиичи эрге-чагыргага октябрь 22-де хүлээп алганы доктаалы-биле дааскан.

Владимир ОСТРОВСКИЙ.

Парламент тайылбырлакчызы.

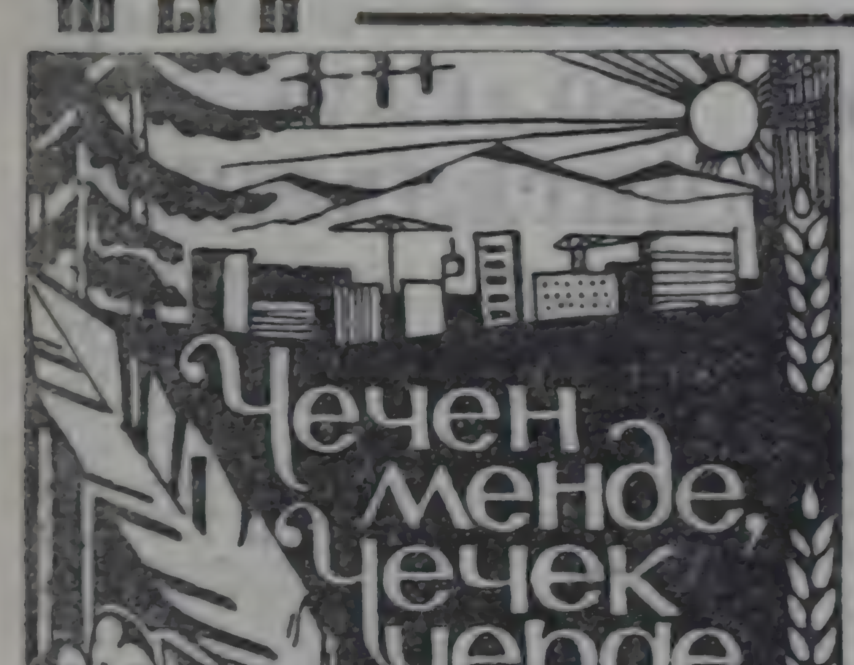

ЭРТЕМНИҢ БОЛГАШ КУЛЬТУРАНЫҢ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ! ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛЫҢАР-БИЛЕ ЧУРТТУҢ БУРУҢГААР ХӨГЖҮҮРҮНГЕ ДУЗАЛАҢАР, БУЯННЫГ ЧААГАЙ ЧОРУКТУҢ БОЛГАШ ГУМАНИЗМНИҢ ИДЕАЛДАРЫН БАДЫТКАҢАР! КУЛЬТУРАНЫ ХӨГЖҮДЕРИН МУРНАКЧЫ УЖУР-ДУЗАЛЫГ БОЛДУРУҢАР!

(СЭКП ТК-ның Политбюрозундан Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга Кыйгырыглар[illegible]).

ОКТЯБРЬ ЧЫСКААЛЫ

● Чечен чугаа ●

[illegible]

— Чоң-даа ноннуп-ла мергени сеглер — деп, чугаазын ол эгеледи.

[illegible]

— Шуу де, чоокун-чоокзун, чорук-ла чогузун!

— Чыргакы Аксы ынчан [illegible]

Удавааңда чыскаал хуну- [illegible]

[illegible]

Чүлдүм ЧАП.

ТУРУШ

«...Дангыраглааныңга шынчы бараан болуп чор...».
А. С. ПУШКИН. («Капитан уруундан»).

Хамаарышкан партиямда коммуниске,
Хамык-ла бо чаңгыс үзел-бодалчымга
Ханы, нарын чөрүлдээлиг, берге өйде
Кады болуп, угуулгамны бижип ор мен.

Бар-ла боску, үнү-биле халыыдааннар
Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң,
Партиязы, Октябрьның, төөгүвүстү,
Бактаарының магазында бактап алды.

Бызып эрткен оруувуста чырык ол чок,
Барган бүтү чурттала-даа дүп-ле-дүмбей.
Үүлгедиглер, хандан өске, чүү-даа чок дег,
Үрдүндүр-ле хөөретпишаан, одап каапты.

Нүгүл, бачыт, буруу, кеми маргыш-даа чок,
Нүүртээшкиниң херээ-даа чок сталинчи,
Брежневчи хүрээлелдиң сылдаа-биле
Бистиң партия, коммунистер дамдыктатты.

Башты дыка халайткаш-даа кээчаарыл аан,
Байбан састар коммуниске чаа чүүл эвес.
Баштынчылар дириг бурган чораан шаглан
Партия турган, ам-даа турар, ол ат өлбес!

Кым-на согур эвес болдур, көрүп-ле тур:
Кыдыр нишке партия бистен чарлып чорбаан,
Ачаа чүгле өжээтниң караа четпээн —
«Аппаратчы», «дужумет»-ле соцнаан боор-дур.

Ындыг «пианал» соонда бисти удуртукчу,
Ылаңгыя биеэ-ле бо коммунистер,
Балдырлады-балдырлады, соруу сынмаан,
Бакты дыңнап, экини-ле чаяап чорлар.

«Шуутакчының улуу кай?» дээш хынап көөрге,
Чугаа-соттан өске өңнүг чүве-даа чок...
Чулдуруушкун улам өөскээш, өмээржикчээ
«Чулуктуг чиш» болу бээри хаая эвес...

Бадылергей хойлаан белин чарга сылдааш,
Бардам, колчук демей эдип, аазап билир,
Магадылаан чүүлү чок бол, коя сөстен
Парламент эжин ацаа ажык деңер!

Билдин-даа салып берип турар боор-дур,
Бисте чүл аан: «Менди-чаагай!» дээр-ле-дир бис.
Биргээр көрнүп, халактай-ла бербес болза,
Бирден он-даа партияа кирзе — оон херээ.

Биске чүгле хары үзел сагывазын —
Бир аай бодал, сеткилдиң кыймыш дивес!
Бады шынчы аас берген, дангыраглаан
Партиявыс-ла бербээлинер, коммунистер!

«Марксчи-ленинчи, ленинжил!» — деп,
Партияларның бирээзи кээп холун сунза,
Хары-бүрү сагыш бисте база-ла чок —
Кады, эл-хол ажыл-иштен чалданмас бис!

Салчак МОЛДУРГА.

ҮШ КҮЗЕЛ

Байлак чараш чуртталгамны
Алдынында херечилээр.
Баштыг харның аккыры дег,
Ал-ла чүве күзээр-дир мен
Орук-чириг шаптарал чок,
Ак чер кылдыр херлип
чытсын.
Онгап-сукаан аалчыларым
Ак чем-биле хүндүлетсин,
Оолдуң, кыстың сеткилдери
Ак боол, өскээр будалбазын.
Чогудуннан чуртталгамны
Шаа барып үнелеп көөр,
Сорутгамның кедилин дег,
Чаа ла чүве күзээр-дир
мен

Тайбың болгаш чаагай өйде
Чаа кижи төрүттүнзүн.
Тала-дугай — бүгү улус
Чаа хүнге өөрүп чорзун.
Дамдыкталган эргн чидип,
Чаа угаан бодаразын,
Чымыш долган чурттталгамны
Шыдавыже хөрлээледир,
Дииймирээшкин күчүзү дег.
Дидим чорук күзээр-дир мен:
Чигзиниглерден адырылгаш,
Дидим-дидим хөделипкей.
Чилчигзиргей чанчылды каап,
Дидим-дидим базып оргай.
Дилээр-сураар соруктуглар
Дидим-биле деңге чорзун!

ЧЕРИМ ЧОКТА

Шаптараазын даглыг черим
Өөлү мен деп сөглевсимзе,
Чаңгыс тала — четче эвес
Өвүр-хээр кестүр ыйнаан.
Зэрерген ховуларда,
Зэремнелген тарааларга —
Дерим үндүр, күжүм каапкай
Дентериниген оглу-дур мен.
Арыг, серии агаарынга
Шыңгай арым долуп калган.
Агы-каңгы айдызааны
Чыды безин сиңип калган.
Даар ыңкаш, ыдыг-уш чок
Делгем хөвээ өскен болгаш,

Кыйгы салган үнүм байтык,
Кылажым-даа хостуг,
шоозээн.
Хүрегелдей чечек ыыкаш,
Хүрең-кызыл шырайлыг
боол,
Кодээ черге өссүмзежок,
Ходнүм калып, эриппээн мен.
Хову чокка хамнааракка
Хостуг ыры турбазы дег,
Өөренген черим чокка
Өткүт үнүм боглуш кыныр.

Моңгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

ЧОГААДЫГ

Адыты классчыларга башкызы «Чайны каштаар ортгтурган мен» деп аттыг чогаадыг бижиир онаалга берген. [illegible]

[illegible]

Авам аржаандан чедип келгенде, ачам суур киргеш, эмнежок улус элертип алгаш келген. [illegible]

[illegible]

Уваңкыс чогаадыын бижип дооскаш, аалын сактып, оданып олура удумзурай берген. Дүжүнде Аганак дээр ак хураганы ону үскүлеп чугаалай берген: «Чогаадыгны амыдыралдан алыр уткалы ыныга дүүшкек турар-дур...». Оттуп көөрге, утбазы сүтчүң дииди оон бу-дунга эгенип турган.

Николай ООРЖАК.

ЁЗУЛУГ ШУЛУКЧУ

[illegible]

Мен бодум 1938 чылдан бээр «Шыны» [illegible]

[illegible] мерген кижи чораан. Оглунга хүнезин чедирип келгеш, шулуктеп ырлагылааш туткур кырганы караам-биле көрүп чораан мен. Бо чылдың сентябрьда Кызыл хоорага болуп эрткен «Тываның ыраажылавының, тоолчуларының, хөгжүмчүлериниң 8-ки чыыжынга». Амапкын ирейниң ийи оглу кириштен, уналиг шаңналарбиле шаңнаттылар. Улуг оглу Кечил-оол Моңгуш Сагалдайда, бичии оглу Чыраа Бажында чурттап олурар шулукчу болгаш тоолчу алыныктар мага[illegible] кан чаар ону. Шулукчу Осур-оолдуң бир шулүүн номчуп көрүңер.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
чогаалчы.

Төрээн черим уттунсумза,
Төрээн дылым
билбезимзе —
Доңгүр кара буга биле
Дөмейлежи бербес мен бе?

Төөгүмден чарылбас мен.
Төрел чондан чарылзымза,
Төөгүмнү билбезимзе, —
Дөзү ирик терек-биле
Дөмейлежи бербес мен бе?

Төрел чондан чарылбас
мен.

Осур-оол МОНГУШ.

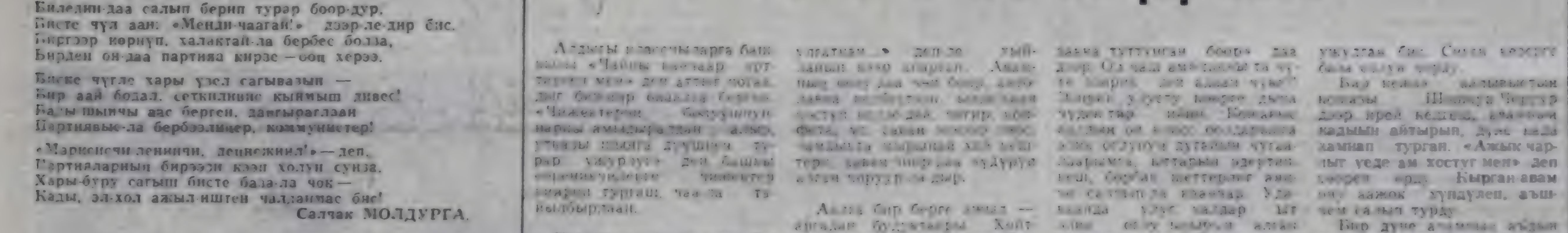

Чурукчу Геннадий МАКАРОВТУҢ баштактанынглары.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА — МОСКВАДАН

[illegible]

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible]

МОСКВАДАН

[illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

[illegible]

• • •

[illegible]

КИНО

НОЯБРЬ 6-ДА

«ПАНЫРАЛ»: «Частный детектив, или Операция «Кооперация» 9.30, 11.30, 17.00, 19.30 [illegible], «Пираты XX века» 13.30, 15.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ «Бездумно влюбленный» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ура, у нас каникулы!» 9.30, 12.30, «Как проводят каникулы Болек и Лёлек?» 11.00, 14.00, «Катала» 15.30, 17.10, 18.50, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Наш человек в Сан-Ремо» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Обреченный на одиночество» (Япония) 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Коршуны добычей не делятся» 16.00, 18.30 шактарда.

Партия Тожу райкому [illegible] депутаттарының район [illegible] «Тоора-Хем» совхоз [illegible] Тыва АССР-ниң алдарлыг [illegible]

Даш-оол Лавеевич
КОЛДУН

[illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-81, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82, 3-38-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-31-99, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агропромышленнык — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-49 ◆ эпчилге — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ чолуң келбейе [illegible] — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга адазы.

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Пом [illegible] болгаш ном садыгының [illegible] комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Улуг Октябрьның 73 чыл ою-биле!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 7
среда
№ 254 (14454)
1925 чылдан [illegible]
Өртээ 3 кап.

ХӨЙ ЯНЗЫ ХЕВИРЛЕРДЕН—ЧАҢГЫС ЭПЧЕ БОЛГАШ ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕЖЕ

Москвага байырлыг хурал

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнга тураскаадып Москвага ноябрь 6-да болган байырлыг хурал бистиң ниитилелистиң каттыштыгларының болгаш бүгү таланың чаартылгазының демдээ-биле эрткен. Бо чылын ук хуралды ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өмүнээзинден эрттирген.

Байырлыг хуралды ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилелиниң Совединиң Даргазы И. Д. Лаптев ажыткан.

[illegible] ССРЭ-ниң Күрүне гимни чаңгыланган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьяновка сөс берген.

73 чыл бурунгаар эрги делегейниң дидими-биле ап каан Октябрьның социалистиг Улуг революциязының оюн демдеглээри-биле Кремльдиң Съездилер ордузунда чыылган бис деп, ол чугаалаан. Моон-биле бистиң национал, бүгү улустуң чаңчылывысты чүгле хүндүлеп каарывыс ол эвес. Ол чеди чылдың Октябры — бистиң кижи бүрүзүнге революция чаартылга-дыр, ол Владимир Ильич Лениниң, большевиктерниң ленинчи гвардиязының, чоннуң аас-кежиин дээш демиселчилерниң салгалының ажыл-херектери-биле сырый холбашкан. Ол дээрге — социалистиг чаартылганың нарын, ынча улуг бергелерлиг, ботботтарынга удурланышкак оруунуң эгези-дир, чоннуң эрге-чагыргазының болгаш демократияның идеялары, гуманизмниң болгаш чөптүг чоруктуң идеялары, интернационализмниң идеялары ооң үндезини болган.

Эрткен-даа, амгы-даа үеде Октябрь революциязының [illegible] янзы-бүрү чугаалары, ооң чорудулгазының, чаарап алышкыннарының болгаш алдагдалдарының дугайында аңгы-аңгы тайылбырлар эгежок. Ынчалза-даа мурнунуу-даа үеде, амгы-даа ол болуушкунуң делегей төөгүзүнге, бүгү кижиниң хөгжүлдезиниң депшилгезинге улуг салдарын кудуруп эрге кымда-даа чок. XVIII чүс чылда Парижтиң кудумчуларынга үгер-боодарның даштаашкыны хосталга [illegible] салгалын оттурганы дег, XX чүс чылдың эгезинде Петроградка «Аврораның» даштаашкыны бистиң бөмбүрзээвистиң бүгү диптеринде хосталга дээш демиселдиң чалгыын хайныктырган.

Октябрьның баштайгы изечилерге ажыткан оруу аажок берге болган.

Октябрьда мынчаар чугаалаан турган: «Заводтарны болгаш фабрикаларны — ажылчыннарга!». Эде тургустунуушкун болза ажылгакының чаа механизмин, бистиң ниитилел тургузуувуска экономиктиг чаа харылзааларны тургузары болуп турар. Бо талазы-биле эгелээн чорудулгаларның утказы — өнчүнүң күрүне хевирин чаартыры, ооң хөй янзы хевирлерин ажыглаары, кижиге, күш-ажылчы коллективке кол сагыш-сеткилди — ээ болурунуң сагыш-сеткилин эгидип бээри-дир. Ол чаартылгаларны чедип алыр төлээде, экономиканы, херелгел рыногун экижидеринче, керээниң болгаш саң-хөөнүң сагылга-чурумун, акша саарылгазын быжыглаарынче, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы сайзырацгайжыдарынче угланган онзагай хемчеглерни боттандырары амгы үеде негеттинип турар. Ынчаарга бо талазы-биле эң-не кол чүүл — ажылдакчы бүрүзүнүң инициативазын хөгжүдери, харысалгазын бедидери, хамаатыларның социал камгалалының дугайында сагыш салыры, быжыг корум-чурумну хандырары болур, ол чокта рынокче шилчиири, ниитизи-биле экономиктиг реформа черле болдунмас болур ийик.

Октябрьда мынчаар чугаалаан турган: «Черни — тараачыннарга!» Тараачыннарның делгем хостуг ажылдаарынга хөй чүүлдерни эде тургустунуушкун кылган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы чер дугайында чаа Хоойлузу, колхозтарны болгаш совхозтарны, арендаының янзы-бүрү хевирлериниң, түс-түзүнда, өг-бүлениң болгаш коллективтиг керээни, фермер ажыл-агыйларын хөгжүткени бистиң көдээ черлеривистиң катап тургустунарының, чурттуң бүгү агроүлетпүр комплекизиниң сайзыраарынга чаа аргаларны ажыдып берип турар. Кижиниң болгаш черниң үзүлген түдүш харылзаазын катап тургузары — кижилерге чүгле чаагай чүүлдерни бээр эвес, харын бистиң бүгү амыдыралывыстың үнүшкүнүн хандырар.

Хосталганың түгүнүң адаа-биле эгелээн Октябрь «Россияның улустарының эргелериниң Декларациязын» амыдыралга чарлап боттандырган. Ол Декларация бо бүгү нацияларның болгаш национальдарның дең эргезин база бүрүн эргелиин, оларның бот-башкартынар эргезин, эвээш саның национальдарның хостуг хөгжүүр эргезин чарлаан. Чогум-на ол принциптерни амгы үеде эде тургустунуушкун камгалап турар. Чаартынган Совет федерация тургустунуп турар. Республикаларның болгаш автономнуг тургузугларының дем каттыштырган күженишкиннери-биле Эвилелдиң чаа керээзиниң концепциязы ажылдап кылдынып турар. Ол чорудулганың бөдүүн эвезин, бергезин билир бис. Ол чорудулга бистерге боттуг чаа амыдыралды чүгле билир чорукту берген эвес, харын национальдар арасында өжээн-нежилгезинниң, чарлыышкынның болгаш национал-шовинизмниң соок хадын, дескеннерниң халавын болгаш хилинчектенишкиннерин таварыштырган. Сарыылдыг угаанче, совет улустарның акы-дуңма чоруун болгаш найыралын камгалаарынче бо залдан кыйгырыг бистиң чуртувустуң бүгү чер болганынга дыңналып чедер болзун. Бистиң күрүневиске бөдүүн эвес бо үеде бүрүн эргениң принциви үндезин чаартылганың, совет республикаларның Эвилелин камгалаарының база быжыглаарының, бистиң хөй националдыг Ада-чуртувуста бүгү кижилерниң арасында бүгү талалыг болгаш дең эргелиг харылзааларны хөгжүдериниң идеязы-биле улам сырый каттышкан.

Октябрьда мынчаар чугаалаан турган: «Улустарга — тайбың!». Политиктиг чаа бодаашкынның концепциязын эде тургустунуушкун делегей ниитилежилгезинге саналдаан, политиктиг чаа бодаашкынның утказы болза ниитя кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдериниң эргежок чугулазын хүлээп көөру, ядролуг халаптың одунга бистиң өртемчейивистиң өлүрүн болдурбазы болур. А ол дээрге ядролуг боо-чепсектерниң чүгле бүдүн-бүдүн класстарын анаала улуткаары эвес-тир, эргежок чугула четчир деңнелге чедир шеригни чүгле кызырары, тайбың программаларны боттандырарынче курлавырларны улам хөй угландырарын хандырар чүле улуг хемчээлдиг конверсия эвес-тир. Ол дээрге — чепсегленишкинниң дужырерниң, хөгжүлдениң, экологтуг айыыл чок чоруктуң, улустарның гуманитарлыг болгаш өске-даа эң-не калбак кады ажылдажылгазының сырый холбаалыг хөй айтырыгларын шиитпирлээри-дир.

Бистиң ниитилеливистиң амыдыралында болгаш делегей байдалында бо бүгү өскерилгелерни бис ам эде тургустунуушкунну эң берге, харын-даа кес кырында деп болур, кызыгаарында үнүп келгенивисте херекке албайн барып болбас бис. Социал дүшкүүрлүг байдал, национальдар арасында чөрүлдээлер, экономиктиг турум эвес байдал — бо бүгү, черле хараадачыг, бистиң бо хүннеривистиң боттут чүүлү-дүр. Оларны хөй кезиинде сайгарып билип алыры берге, даянгыыш-чөлеңгиишти тып алыры нарын, кандыг-бир бөдүүн шиитпир тып алыры база берге, чүге дээрге кандыг-даа революсчу үе-чаданың, кандыг-даа эргилделиг үениң салым-хуузу ындыг.

Ынчалзажок, бо бүгү болуушкуннарның дүргектелиишкининге кол чүүлдү — ол дээрге Октябрьның болгаш эде тургустунуушкунну каттыштырып турар болгай — ылгап үндүрерин кызыдып тура мону чугаалап болур: бо бүгү нарын чорудулгарның ужур-утказы чүл дээрге оларны кандыг-ла-бир туугай майыктарже кинрери эвес, а экономика талазы-биле дээштиг, политика талазы-биле демократтыг, мораль талазы-биле арыг, а кол-ла чүве чүл дизе, Чер кырында эң үнелиг чүүл болур кижиже угланган ындыг социализмни эгидип тургузары болур.

Карл Маркс бир катап мынча деп бижээн: «Революциялар — төөгүнүң шимчедикчи локомотивтери-дир». Мооң кыдыынга Лениниң холу-биле мынча деп немеп каан: «Локомотивти дүргедеди шимчедир болгаш ону орукка чайлыш дивес кылдыр тудар». Мен бодаарымга, бистиң амгы байдалывысты билип алырының дүлгүүрү мында дег. Бис революсчу быжыг тура-соруктуң уран аргазын шиңгээдир хүлээгелиг бис. Ынчаарга ам бөгүн үе биске чүнү канчаарыл деп дүвүренчиг айтырыгны чидиг-биле тургузуп турда, чурттуң келир салгалдарның салым-чолу дээш харысалганы медерел билири чүгле чаңгыс ындыг харыны бээринче негеделиг албадап турар: бистиң ниитилеливистиң шиитпирлиг чаартылгазы дээш бүгү патриотчу күштерниң каттыжылгазы эргежок чугула. Чүгле мындыг болур болза, чүгле мындыг орук-биле чоруур болза бистиң эде тургустунуушкунувут революциявыстың чедиишкиниң, ооң тайбың оруктарга туттунарының үндезини бар.

Бууза шаары эвес, а тургузукчу болуру херек. Хоойлуларның дайыны эвес, а эрге-хоойлулуг чорук дээш кады демисел херек. Политика дээш ооң артынга чагдынары эвес, а политиктиг шынчы чугаалажыг херек. Мындыг болурунче бис кыйгырып турар бис. Ынчангаш бүгү политиктерниң, бүгү партияларның болгаш шимчээшкиннерниң хамааты хүлээлгези — мону угаап билири болгаш бүгү чоннуң чөпшээрежилгеже, кады ажылдажылгаже болгаш корум-чурумче чүткүлүнге ажыл-херек-биле харылаары болур.

Бис төөгүнүң харысалгалыг шылгалдазын шыдажып эртер ужурлуг бис, чөрүлдээлерни ажып эртер, каттыжар болгаш төлевилеттинген экижидип быжыгарының болгаш тургузукчу программазын амыдыралга шудургу боттандырар ужурлуг бис.

Бистиң оруувус чаңгыс — хөй хевирлерлиин дамчыштыр — чаңгыс эпке база чөпшээрежилгеге чедер — ол дээрге бистиң Төрээн чуртувустуң чаартылгазы база чечектелиишкини, бистиң бүгү бөмбүрзээвистиң амгы база келир тайбың үезин дээш ону ылыр ужурлуг бис!

Түңнелинде А. И. Лукьяновтуң чугаалааны:

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң даасканы баугаар бо залда олуржуп турарларга, оларның өмүнээзинден — дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, ажылчыннарга болгаш тараачыннарга, албан-хаакчыларга болгаш интеллигенцияга, херээженнерге болгаш аныяктарга, коммунистерге болгаш бистиң Конституциявыска дүүштүр ажылдап турар өске партияларның база шимчээшкиннерниң төлээлекчилеринге Улуг Октябрьның ою-биле байыр чедирерин чөпшээреп көрүңер.

Бүгү совет улуска аас-кежикти, чаагай чорукту, келир үеге бүзүрелди күзээрин чөпшээреп көрүңер.

Ооң соонда байырлыг хуралга элээн каш төлээлекчилер сөс ап, чүве чугаалаан.

(СЭТА)

Ондар ОХЕМЧИК биле Геннадий МАКАРОВТУҢ фотомонтажы.

Чыл удавас доостур: хожудаашкын уламчылавышаан

1990 чылдың он айларында республиканың районнарының болгаш хоорайларының, үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының, тудуг, транспорт болгаш харылзаа, садыг болгаш чоннуң коммунал-амыдырал хандырылга коллективтериниң социалистиг чарыжының түңнелдерин РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел болгаш РСФСР-ниң АЛКЭ республика организациязы түңнеп үндүрген.

Республиканың улус ажыл-агыйының чамдык адырларында [illegible] экономиктиг байдалдың ниитизи-биле экиживейн турары демдеглеттинген. Күш-ажылдың организастыг турарында база ооң төлевиринниң херекселдеринде бар боор турар четпестер сагылга-чурумнуң болгаш бүдүрүлгениң [illegible], ажыл-агый харылзааларының саңдараанындан [illegible] бүдүрүлгениң хемчээлиниң база күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң кудулаарынга болгаш продукция [illegible] талазы-биле хүлээлгелерин күүседиринге чедирген.

Эрткен чылдың ол үезин бо чылдың он айларында үлетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээли 4,4 хуу, а күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3,7 хуу кудулаан. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң үштүң бир кезии бүдүрүлге хемчээлин, а оларның чартыктан хөй кезии күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн кудулаткан. Керээлиг хүлээлгелер талазы-биле 10,7 млн рубльдың продукциязы чедир бердинмээн. «Тыва даг-дугу», «Тыва кобальт» комбинаттар, Кызылдың [illegible] тудар комбинады, Улуг-Хемниң [illegible], «Тыва даг-дугу» [illegible] бүдүрүлге тудуг эргелели, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының демир-бетон кылыглар заводу, Ак-Довурактың [illegible] фабриказы, Кызылдың [illegible] заводу керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн.

Республиканың тудуг комплекизи капитал салыышкыннар шиңгээдип алырының болгаш тудуг-монтаж ажылдарын кылырының хемчээлдерин кудулаткан. Кол фондуларны ажыглалга киирериниң чыл планы чүгле 30 хуу, а чуртталга бажыңнарының 44 хуу күүсеттинген. Ол дээрге эрткен чылдың ол үезинде турганындан арай эвээш болур.

Чүък соортурунуң болгаш пассажирлер аргыштырганының темпилери кудулаан. Хоорайлар иштиниң болгаш районнар аразында автобус шимчээшкининде [illegible] турум тургустунмаан, агаар болгаш суг судноларының рейстери хаая эвес үзүп турар. Телефон харылзаазы болгаш радиотрансляция четпестиг ажылдап турар.

Үрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли өскен-даа болза, херекселдер рыногунда байдал экиживейн турар, шуут нарын апарган. Амыдырал хандырылгазында албаннының ажылдары [illegible]. [illegible] хеп [illegible] болгаш септээр база эт херекселдер септээр мастерскаялар чоннуң чагыын нормалап хүлээп ап турар, чамдык чурт-бажыңнар болгаш хеп чуур черлер ур үелерде ажылдавайн турар.

Партия болгаш совет органнарының эрге-хүлээлгелерин аңгылаан соонда, партия Кызыл хоорай болгаш район комитеттери [illegible] айтырыгларын шиитпирлээринден кыдыгланып чайлап бергени болгаш улус депутаттарының черлер Советтериниң күүсекомнарының [illegible] шиитпирлеп шыдавайн, [illegible] аргаларын шиңгээдип албайн турары демдеглеттинген.

1990 чылдың он айларының түңнелдери-биле социалистиг чарыштың тиилекчилери деп санаш, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң болгаш РСФСР-ниң АЛКЭ республика организациязының шилчир Кызыл туглары дипломнар болгаш акша шаңналдары-биле кады тывысыры болза:

Районнардан болгаш хоорайлардан

керээлиг хүлээлгелер талазы-биле продукция чорудул бээрин 100 хуу күүсеткен, продукция хемчээлин немей өстүрериниң темпизин 111,3 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн — 110, үрмектеп садар бараан саарылгазының планының күүселдезин 104,8, чонга төлевир-төлевилиг ачы-дуза чедирериниң планын 98 хуу боттандырган **Кызыл районга.**

Үлетпүр бүдүрүлгелеринден

күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң темпизин бедидериниң планың — 110,8, чоннуң херелгел бараанларын бүдүрерин — 126,9, чонга өртек-төлевилиг ачы-дуза чедирериниң планын 128,1 хуу күүсеткен **«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезке.**

Тудуг организацияларындан

чурттаар бажыңнарын ажыглалга кииреринин планын — 241 хуу, керээлиг ажылдарын — 100,8 хуу, чонга өртек-төлевилиг ачы-дуза чедирериниң планын 125 хуу күүсеткен «Тыва хамааты тудуг» трестин **Кызыл-Мажалыкта септелге-тудуг эргелелинге.**

Транспорт биле харылзаа бүдүрүлгелеринден

Кержээр-биле чүък сээртүүлгениң планын —107,1 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн —103,7, орулгаларының 100 хуу күүсеткен **Кызылдың № 1 АТБ-ге.**

Садыг организацияларындан

Бараан саарылгазының планын 114,1 хуу, [illegible] продукталарын садып алырын 100, чонга өртек-төлевилиг ачы-дуза чедирерин сайгарарын 100,0 база [illegible] бараанарын бүдүрериниң планын 100 хуу күүсеткен **«Өөк» совхозтуң ажылчын кооперациязынга.**

Коммунал болгаш чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринден

Өртек-төлевилиг ачы-дузаны сайгарарының планын 102,3 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 117, орулгалар [illegible] планын 142 хуу күүсеткен **«Тывакоммунэнерго» бүдүрүлгезиниң коллективинге.**

Ооң аңгыда «Элегес» кооперативтиң, «Тыва хамааты тудуг» трестиң, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобаазазының, Кызылдың аъш-чем садыызының, Мөңгүн-Тайга районнуң амыдырал хандырылга комбинадының коллективтериниң чогумчалыг ажылын демдеглээн.

Партия комитеттериниң, улус депутаттарының черлер Советтериниң күүсекомнарының, профэвилел база комсомол организацияларының кичээнгейин экономиканың [illegible] база рынок [illegible] шилчииринге [illegible] байдалдарны тургузарынче, херелгел рыногунда байдалды, чоннуң аъш-чем база бирги [illegible] эргежок чугула херек-[illegible] бараанныры-биле хандырарын экижидерин, ажыл-агый харылзааларын катап тургузар болгаш быжыглап деткиирин, керээ сагылга-чурумун [illegible], бюджеттиң акша херекселин быжыглаар талазы-биле [illegible] организацияның болгаш ажыл-агый эргелелиниң практиктиг ажылдыгда бүгү талалыг дуза чедирерин, бүдүрүлгеге [illegible] чурумну тургузарын, бо чылдың хожудаашкынын ажар талазы-биле бо чылдың ноябрь, декабрь айларында эргежок чугула бүгү хемчеглерни алырын, ол ышкаш 1991 чылда республиканың планын база бюджеттиң экономиктиг болгаш социал айтырыгларын шиитпирлээринче [illegible] улус ажыл-агыйының [illegible] угландырарын [illegible] базым кылган.

ОКТЯБРЬ БАЙЫРЛАЛЫН КАЛБАА-БИЛЕ УТКААН

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга тураскаатткан Кызыл хоорайның ажылчы чоннар төлээлекчилериниң болгаш хөй-ниитизиниң байырлыг хуралы дүүн республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен. Аңаа дайынның, партияның, күш-ажылдың хоочуннары, хоорайның хөй-нинти организацияларының төлээлекчилери, бүдүрүлгелериниң мурнакчылары, Кызыл гарнизонунуң дайынчылары олуржуп алган.

Байырлыг хуралды Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. Н. Слободчиков ажыткан.

«Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылының дугайында» илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков кылган.

Байырлыг хурал доозулган соонда ооң киржикчилери байырлал концертин сонуургал-биле көрген.

* * *

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга тураскааткан байырлыг хуралдар Ак-Довурак, Чадаана, Туран, Шагаан-Арыг хоорайларга, Хову-Аксынга, Тээлиге, Эрзинге, Мугур-Аксынга, Тоора-Хемге болгаш өске-даа суурларга, күш-ажылчы коллективтерге болуп эрткен.

* * *

Улуг Октябрьның 73 чылынга тураскааткан байырлыг хуралдарның киржикчилери Коммунистиг партияның, В. И. Лениниң улуг-тулгазы-биле тиилээн Октябрь революциязының чаалап алышкыннарын камгалаар, эде тургустунуушкунуң бо белен эвес үезинде Октябрьның, Лениниң херээн чаа байдалдарга дүүштүр уламчылаары ажылчын аңгыының, тараачыннарының, интеллигенцияның ындынтыг херээ кылдыр көргеннер.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл ою-биле холбаштыр РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң адреизинге РСФСР-ниң Компартиязының Чита, Хакас болгаш Даг-Алтай обкомнарындан байыр чедирген телеграммалар келген.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл ою-биле холбаштыр республиканың бүгү коммунистеринге, ажылчы чоннуга чүректиң ханызындан изиг байырны телеграммалар дамчыштыр чедирип, күш-ажылга чогаадыкчы чедиишкиннерни, быжыг кадыкшылды болгаш улуг аас-кежикти күзээн.

ССРЭ-ниң камгалал министриниң

ДУЖААЛЫ

1990 чылдың ноябрь 7. № 415. Москва хоорай.

Эштер, Армияның болгаш Флоттуң дайынчылары, лайынныг, күш ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннары, Советтер чуртунуң ажылчы чону!

Совет улус болгаш ооң дайынчылары Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюн чурттуң экономиказын рынокче шилчидерниң, Совет Республикалар Эвилелин чаартырының, политиктиг чаа структураларны тургузарының харысалгалыг нарын үезинде демдеглеп турар. Ниитилелдиң патриоттуг күштери, бистиң Ада-чуртувустуң салым-чолун үнелээр бүгү кижилер кризистиң ажыы эртеринче, эде тургустуушкуннуң практиктиг сорулгаларын шиитпирлээринче, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаарынче, 1917 чылдың октябрьда кылдынган социалистиг шилилге алышкынның камгалаарынче күженишкиннерин угландырып турар.

Делегейде амгы үеде байдалдың үндезин өскерлиишкиннери эде тургустуушкун-биле, Совет Эвилелиниң чаартылгазының биле сырый холбаалыг. Политиктиг чаа бодаашкынның принциптери күрүнелер аразының харылзааларының практиказында бадыткаттынып турар. «Соок дайынга» төнчү салдынган. Политиктиг харылзаалар калбарып турар. Чепсегленишкинниң дүжүрериниче угланган чугаалажыышкыннар база калбарган. Боо-чепсекти эндере бүдүрериниң камгалалга четчир чепсегленишкиниче төөгүлүг угланыышкын кылдынган, ук угланыышкынның эгелекчизи Совет Эвилели болган. Бистиң чаа камгалал доктриназыс чайгылыш чокка боттаныр, ханы шериг реформазы чоруттунуп турар.

Шериг тургузуунуң, Чепсектиг Күштерниң чаартылгазы шериглерниң болгаш боо-чепсектиң улуг хемчээлдиг кызырылгазының, социал-амыдырал айтырыгларының чидигленгенниң, Конституцияда айыттынган шериг хүлээлгезин күүседиринге удур хөделир дээш чурттуң чамдык черлеринде оралдажыышкыннарның нарын байдалдарында боттанып турар. Чепсектиг Күштерниң составы чоннуң мурнунга бодунуң харысалгазын медерел билбишаан, бергелерни шыдамыккай ажып эртип, чурттуң камгаланыр аргазын. Армияның болгаш Флоттуң дайынчы чоруун бистиң Ада-чуртувусту — Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин бодунуң күрүнениң камгалаарынга четчир дешкидилиг кылыр талазы-биле сорулгаларны маадырлыы-биле шиитпирлеп турар.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюн таварыштыр силерге байыр чедирип тур мен!

Шериг хүлээлгезин чедимишкинниг күүседирин, социалистиг Ада-чурттуң чепсектиг камгалакчызы атты алдарлыы-биле бедик тударын, революстуң болгаш дайынчы маадырлыг чаңчылдарны ыдыктыы-биле камгалаарын болгаш ковудедирин Чепсектиг Күштерниң дайынчыларынга күзедим.

Төрээн чурттуң чаагай чоруунуң хереэнге улуг ажыл-херектерни бүдүрерин база социал делгилгени болгаш тайбыңның база Октябрьның буруингаарлаашкынның оруунга чедимишкиннерни чедип алырын дайынның болгаш күш ажылдың база Чепсектиг Күштерниң хоочуннарынга, совет аныяктарга, чурттуң бүгү ажылчы чонунга күзедим.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнун байырлалын демдеглээри-биле дужаарым болза:

Бөгүн, 1990 чылдың ноябрь 7, түс черниң-биле 21 шак турда бистиң Төрээн чуртувустуң найысылалы маадыр-хоорай Москвага, эвилелдешкен республикаларның найысылалдарынга, маадыр-хоорайлар Ленинградка, Волгоградка, Одессага, Севастопольга, Новороссийскиге, Керчиге, Тулага, Смоленскиге, Мурманскиге, маадыр-шивээ Брестиге, а ол ышкаш Калининград, Львов, Донда Ростов, Куйбышев, Новосибирск, Чита, Хабаровск, Владивосток болгаш Североморск хоорайларга артиллерияның үжен дааштаашкынныы-биле байырлал салюдун кылыр.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюн делгерезин!

Маадырлыг совет улуска, ооң алдарлыг Чепсектиг Күштеринге алдар!

ССРЭ-ниң камгалал министри Совет Эвилелиниң Маршалы Д. ЯЗОВ.

Төөгүнүң балалбас арыннары

КАПИТАННЫҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оолдуң намдарындан

Тыва эки турачылардың командири капитан Кечил-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры атка киирген дугайында чагааларны ТАР-ның нам, чазааның ооң дайылдажыг чораан полутуунуң, дивизиязының, каттыжыышкынының командирлери 1944 чылдың февраль айда-ла дыңнаткан. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга ол дугайында материалды 1944 чылдың апрель 1-де парлаан. Командирлер болгаш солуннар ук факт дуганында ол хире коңгалап турза-даа, ону тооп, угун-дөзүн хынап көөр кижилер тывылбаан.

Ажыы-биле чугаалаарга, тываларны 29-ла харлыында чаа-дайынче баштап кирген аныяк кижиниң Совет Эвилелиниң Маадыры аңаарынга адааргаар болгаш таарзынмас кижилер база турган. Чээрби ажыг чыл эрте бээрге безин, боттарывыс-ла чептүг чоруктуң оруунга кара моондак болуп турдувус. 1965 чылда «Уттундурбас чылдар» деп номну белеткеп турганда, номнуң редколлегиязы документилер парлаарда Кечил-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры атка кирген дугайында домактарны казып октапкан.

Болдунган фактыны чеже-даа чондан чажырарга, ол домей-ле дештип үнүп келген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң ынчангы даргазы Ю. И. Палецкие бодунуң брошюразынга Кечил-оолду шуут Совет Эвилелиниң Маадыры деп бижээн. Ам-на кээп архив документилеринге ынчан дириг чораан командирлерниң чагааларын кошкаш, соңгаар чоруткан чүве. База бир чээрби ажыг чыл манаарывыска, Президентиниң Чарлыы үнүп келди. Оон бээр беш ай эрткен. Маадырның Алдын Сылдызын болгаш Ленин орденин Кечил-оолдуң оглунга тывыскан соонда шаанда ышкаш, база-ла мыт-шимээн чок бардывыс. Херек кырында Кечил-оол дугайында чүнү билир бис? Ооң төрүттүнген болгаш өлген чылдарын орта билбестер ам-даа хөй.

Үе-шаанда бичии шууган кааш, төөгүнү дораан уттуп каптар-дыр бис. Эрткен үени уттур болзувусса, келир үе бисче үгер-боодан бүлгүртүп эгелээр деп домак бар болгай. Ооң шынныын бөгүнгү амыдырал көргүзүп тур эвес бе?

1969 чылда тыва эки турачылар дугайында бичии номчугаш бижип каан кижи мен. Дараа[illegible] чылын ном үнүп кээрге, ону хорук каапкан. Ам ол [illegible] латкан чогаалдан Кечил-оол дугайында үзүндүнү номчукчуларга барааалгатпышаан, чээрби ажыг чыл бурунгаар-даа, ооң соонда-даа чыгдынган сактыышкыннардан одуругларны моон адаанда киирдим.

* * *

Эки турачылар командири

Балдаң ашактың улуг оглу чиде берген деп чугаа Улуг-Хем районнуң Хайыраканга [illegible] тарай берген. Оон бээр беш алды хонуп берген.

Соолгу үеде Кечил-оолдуң бижикке өөренип алгаш сумунуң улузун өөредип [illegible] турган кижи болгай.

Аңы ол чарык кезе бергени ол бе? Моон мурнуңда Эвилелге хүрешкенде бир дугаар [illegible] турган [illegible]. Ам Тыва чурту боду [illegible] ооң херээ чүү боор. [illegible]

[illegible]

— Аңы кайыл? Дуңмаң кайыл? — деп Шагтар биле Чыргалдан Балдаң ашак чеже-даа чугаа айтырган.

— Таң ыйнаан, билбес бис.

[illegible]

— Кайы калып бар чоруур ол? — дизе ле, Хайыракан чурттуг Сүүр-оол болган.

— Демги конуг тоалчыны сураглап чоруурум олдур ийин.

Черниң дөрүт аът амырай бергенде ашактың тепсеңири ам-на соңгаар.

— Чаңгыс калган деп чүвени ам, бо ашактың — дигени Сүүр-оол. [illegible] — Барып-бериш ол тере кайгал оглун кижи чыгаалдыы төнчүүдүзен дилзер боор бе? Бо шеригниң баштыңчы кай? Оглун шупту [illegible] ак хоолай үрүк чорбадыве.

— Ол чүү ындыг ак хоолай боор?

— Чадып калган дөнимне шыңдыр ийин. Ак хоолай дээрге, туурда ден чүве-дир, а туурда дээрге, хогжумнудур. Соң оглуңнуң ол ак хоолайы чокта шериг шимчей албас аваар чоор.

Ынча диеш, Сүүр-оол ыштыйде: «Оглу ол чере кырында», бо ашактың шала мугулай деп чүвеңи аарт деп бодап чаан.

Аай-дедир хаккылыныр, тенеенин чораан. Балдаң ашак чыскаалган шеригниң баштынга келген. Ол хамык чоннуң мурнунда чораан үш ак аътыг [illegible] Оруу [illegible] хоолайы сыдымгылаартыр [illegible] чоруп олурган. Кечил-оолдуң мунуп чораан бедик ак аъдынга бодунуң Чорман-Доруун домейлээрге, эштиген оон сагыжынга кирген.

Шериг доктаай бээр орта, Балдаң ашак оглунуң чанынга чоруп чедип келген.

— Авам сүрүп кел дээрге чер мен аал.

Кечил-оолдуң амыраанындан хөлчок. Ачазының соңгуп сыстерин кулак ыыбыы-биле арттырыпкан. Хөгжүм взводунуң командири С. Г. Коровинге чугаалаан:

— Семен Григорьевич, это мой отец.

Балдаң ашак доп-дораан старшина М. М. Мунзуктаа дужа [illegible]

— Чүү деп тур бо оол дарга?

Аданныылар чүгле кежээ сагыжынга кирип хөөрешкен.

— Сөртү кел дээрге, кагымын боор ачай. Ам улавас соңгаар өөренип чоруур деп тур мен.

— Ынча-дыр [illegible] бааргы [illegible] [illegible] берген [illegible]

Кежээ ССРЭ хамаатыларының Культура бажыңынга шеригниң улуг концерти болур дээн. Ынчангаш Кечил-оол ачазын ынаар чалаан.

Кызыл кедээзинде шыкка багай аъдын өртеп кааш, ашак кежээ концертче чорупкан. Чалалга өлүгаар келген болгаш, ол мурнуку одуругга бир дарга кижинин чанынга олурупкан. Ханчангаш бир көөр дээрге, оглу ийи селеме ызырып алган, сцена кырында бо таңцылап турган. Буттарын карамчатпышаан, сцена ниттиниче хандыр кире бээрге, концерттиң удуртукчузу чарлаан:

— «Лезгинка» деп кавказ танцы. Ревшеригниң хөгжүм взводунуң старшиназы Кечил-оол күүседип тур.

Хөгжүм дүргедээн тудум, Кечил-оолдуң шимченгири лам бар чытпан. Буттарын олуй-солуй салып, холдарын хөрээниң дужунга дениңнетир тудуп турда көөрге, даглыг чурттуң ээзири-ле!

— Сээң бо оглуң каяа төрүттүнген кижил: Кавказ дагларының баарынга бе, Хайыраканың баарынга бе? —деп, Балдаң ашактың чанынга олурган дарга кижи ооң айтырган.

Чүвениң ужурун орта билбээн ашак:

— Хайыракан [illegible] — деп тыртып каан.

Даартазында Балдаң ашак [illegible] А [illegible] Кечил-оол, Хайдыы-Сүрүң, Бүрбекей суглар-биле кады Тамбов хоорайда Бирги аъттыг шеригниң кавалерия училищезинче өөренип чорупкан. Ынчан 1935 чылдың соолгу айлары турган.

Тамбов училищезинге өөренип турган чылдарын Кечил-оолдуң чурттаалганында эң уттундурбас чылдар болган. Маңаа Моол Арат Республиканың болгаш оо-ндаа чурттарының дайынчылары база өөренип турган. [illegible] Тамботтуң аъттыг шеригниң училищезиниң курсантылары чайгы лагерьлерже көшкен. Крым, Кавказ өг мугалдыр аъттыг походтарын [illegible] турар апарган.

Дайынчы амыдыралдың бергелерин Кечил-оол [illegible] ынаар тыртып [illegible] [illegible] Тыва Арат Республиканың ССРЭ-де элчини Седип-оол Тановичи Тановтуң Кечил-оолдуң адын бижээн [illegible] ачаз тывыскан.

Чайын Кечил-оол өөру Бүрбекей, Хайды-Сүрүң [illegible] [illegible]

— Эр, солдат, бо хемни [illegible] — деп [illegible] Кечил-оол [illegible] 18 хире [illegible] ону кончулай аарык бүдүүлээн.

— Эштиң билиги бистиң хүлээлгевис болгай. А бо хемче [illegible]

Ольга биле Кечил-оол [illegible] Оон соонда Кечил-оол [illegible] Кечил-оолду олар дораан Борис деп адап алган.

1938 чылдың июнь 9-та Тамбов хоорайның хамаатыг байдалдың актының бижиир черге ийи чурттуң — ССРЭ-ниң болгаш Тыва Арат Республиканың — төлээлери Ольга Сергеевна биле Кечил-оол Түлүш боттарының ханы ынакшылын өг-бүле тудары-биле бадыткаан.

Улуг-тыве келирге-ле Бүрбекей биле Хайды-Сүрүң «Кечил-оол үрүгнүң амданныг пирожниктерин база ампаандыр» дишкен. Кечил-оолду амыраткыс апарган.

Ол-ла чылын Кечил-оол биле Ольга оглу төрүттүнген. Аваа Володя деп ат берген.

— Ол дээрге делегейде эң-не кеңнээн берген кижиниң алды-дыр — деп, Кечил-оол кат-иезинге тайылбырлаан.

Бир чыл эрткенде Кечил-оол Тамбов училищезин тергиин эки дооскаш, өөр-биле кады төрээн Тывазынче чанып келген. Кадайы, оглу суглар кезек чурттап олурза, кат-иези кадай база чедип келген.

Тывага келгеш, Кечил-оол ревшеригниң командылакчеринге ажылдап турган. Ол-ла үеде шериг литератураазын тыва дылче очулдурар ажылга идепкейлиг киришкен.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Тыва чуртка дээди шериг эртемниг кадрлар улам негеттинип келген. Ынчангаш Тываның нам болгаш чазаа Кечил-оол, Эртине, Норбу болгаш өскелерни-даа Москвада офицерлерниң дээди школазынга өөренири-биле чорутпан.

Кечил-оол ону база-ла тергиин эки дооскаш, Тывага чедип келирге, чаазактың тускай доктаалы-биле фронтуже эки турачы отряд чорудар деп турган. Кечил-оолду ол отрядтың командири кылдыр томуйлаан.

Фронтуже чоруурунуң мурнуу чарыында командирниң өг-бүлезинге уруг төрүттүнген. Ону Зоя деп адап алган. Атты ачазы берген.

Сактыышкыннар

Чыргал Балдановна КЫРГЫС, Кечил-оолдуң кады төрээн угбазы. [illegible] 1914 чылда Хемчикте төрүттүнген [illegible] үш уругнар [illegible] Сүбес, Шагтар [illegible] Кечил-оол 10 харлыг [illegible]

Ооң өөренип [illegible] Шагаан-Арыгта өөренип [illegible] [illegible]

Дайындан келгеш [illegible] Моол Арат Республика [illegible]

Сундуй-оол Лопсанович ТҮЛҮШ, кады ойнап өскен эжи. Кечил-оол соңгаар [illegible] [illegible]

Шеригже [illegible]

Кадергей [illegible] аамы [illegible] [illegible]

Түлүш Алдыкмаевна БИЧЕ-КЫС, Ховалыг Тереш-ооловна БИЧЕН, эки турачылар. [illegible]

Ооң кеновозу Тос [illegible] тур Аралова деп кижи чүве.

Дайындан келгенде Кечил-оолдуң хомудаан сеткилин [illegible] Ону [illegible] турган [illegible]

Сал[illegible]-ла кижи. Кончуг аныяк.

Максим Монгушевич МУНЗУК, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң алдарлыг артизи. 1935 чылда-ла [illegible] өөренип чоруур деп баргаш, музыка взводун Кечил-оолга хүлээдип берген мен. Ону шеригже турда шилип алган бис. Мындрия Саая командир турду. Коровин — инструкторувус. Кечил-оол кончуг дүргең музыка взводунуң старшиназы апарган.

Кавказ лезгинканы танцылаарын артист Кок-оолдан дораан өөрени тыртып алган. Чүү-даа чүвеге дески кижи-ле болгай.

Хартыга дег эрес, кайгамчык кижи.

Агафья Тимофеевна БОРИСОВА, Кечил-оолдуң кат-иези. Кечил-оолдуң бодунуң холчок. Оля урууларыы-биле артып каарга, ынчан академияга өөренип турган күдээмге Москвага ужуражып чедип турдум.

Ада-чурттуң дайынындан балыг-бышкын чедип келген чүве.

Уруум Оля статистика эргелелинге 13 чыл дургузунда улуг экономист болуп ажылдап келди. 1960 чылдың май 1-де [illegible]

[illegible]

Алексей Оолакович ЭРТИНЕ, хоочун башкы. [illegible]

[illegible]

Шынныг ырак[illegible] төөгүнүң тургузун чадажып чораат, бот боттарывысты чемелеп турбас болзувусса эки боор. Шупту демнежип турган, төөгүнүң шынныы-биле тургузуп болзувусса, бистиң келир салгалывыстан өөрүп-четтиришкин маңаа херээвис чок.

Кадыр-оол ОЮН
«Шынның» корреспондентизи.

КАНЧААР АЖЫЛДААНЫЛ, ЫНЧААР ЧУРТТАП ОРАР БИС

Улуг Октябрьның 73 чыл байырлалының бүдүүзүнде улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы В. Х. КАРА-ООЛ-биле ужурашкан бис.

— Советтерниң болгаш күүсекчи комитеттерниң албан-хүлээлгелери амгы-амгы турар ужурлуг болгай. Бо талазы-биле силерде байдал кандыгыл, Виктор Хомушкуевич?

— Ажыы-биле чугаалаарга, Кызыл ышкаш улуг эвес хоорайга Советти болгаш ооң хоctаткан даргазын тургусканын ындыгла чугула эвес деп бодаар мен. Бо дээрге чаңгыс мээн-даа бодалым эвес, дыка хөй кижилер ону артык звено деп санап турар. Советтерниң болгаш күүсекчи комитеттерниң албан-хүлээлгелеринде чедир тодараттынмаан, билдиңмес чүүлдер ам-даа хөй. Ельциниң ат салган Хоойлузунда Советтерниң ажыл-агыйын удуртулгазынче дөрт холгаарлап кирери кызыгаарлаттынган болгай. Ындыг турбуже, бистиң Совединиң талазындан ажылче болганчокле холгаарлаар, бир чамдыкта бисти катаптаар аян бар.

— Күүсекчи комитетти бодуңуң левискээрингe түс чериңк чазаа кылдыр бодаар мен. Силерниң күүсекчилер бот-тускай шиитпирлер хүлээп алырынга кайы хире хостуглул?

— Декабрь айда рынокче шилчиириниң талазы-биле программа хүлээп алыр бис. Ооң телевизели белен. Мону кылырының мурнунда хоорай Соведи республиканың Дээди Совединиң Президиуму-биле оңчуну үзешни алырының талазы-биле керээ чарып алыр. Ыйм чүү дээш хандылаары рынок харылзааларының байдалдарында дөрт тодараттынган турар ужурлуг. Оргулга бербейн турар бүдүрүлге черлеринге база ол ышкаш амыдырал хандырылга черлеринге хамаарыштыр хуурудулганы приватизацияның чорудар дугайында шиитпирлер келир чылын хүлээп алыр бис. Ажылы-биле чугаалаарга, байдалдыг организацияларга болган хуудаа хемнилерге өөренип гадыштап[illegible]

— Садып алыр кижилер тыптыр боор чүве ирги бе?

— Хуурудулганың [illegible] [illegible] лагы таарымчалыг кылдыр тургузарын оваагаай-лаар бис. Арендага бээри орган чооргу телевизи өөренип көөр. Ажылдап разулгага бир доктаалдыг чүве — хоойлу-мурнуунайн амыдыралдан озалдап тураары. Кандыг-бир шиитпирни хүлээп алыр дээрге оон юридиктиг үндезини чок. Республика хоойлуларын ажылдап кылдынмаанда күүсекчи доктаалдарын кааа, чүге үндезиниари?

— Хоорайның амгы бо үеде эң чидиг айтырыглары чүл? Оларны шиитпирлээриңге тодаргай чүү кылдыныы турарыл?

— Бо үеде рынокче парлын айтырыг — ынчаа белеткээр. Чылыг-биле хандырылга бистиң-биле дүрредип турар. ТЭС-те 7,8 дугаарлыг ийи котелдерин септеп турган дарый доктаар болза, хоорайга чылыг чедишпейн барып болур. Бо чылын Улуг-Хемниң ол чарынче чылыгны чоруткаш мурнуу микрорайон угланган бажыңнар немей тутчунарын турар. Ынчангаш келир чылын станциянын алды-лып кылып азырабас бола, дөмир апаар бис. Бергелер хөй, дериг-херекселдер, материалдар чедишпес, акча-хөреңги чок. Бо ажылга 8 млн рубль херек. Чаа харылгаазар ол ажылга хуудуш апаар бис. Мурнунда ССРЭ-ниң Миненергозунга [illegible] капитал узуношкиннерин чорудар турган болгаш. Ам бүдүрүлге, албан черлери, организациялар тырып херек дээр болза, боттарының акшазын ушугаа боор апаар.

Өске бир берге айтырыг — хоорайны суг-биле хандырары. Суг бөрүктүр станцияның иштиг ажылдаары [illegible] турар. Ынчангаш ук станцияны база немей тудар. Ситанызоларны чаартыыр эң боор турбэже. Тускайлар багай ажылдаан. Түрмоп чаадаңнаар бир чурттуг бачай амыды. Бадым хоорайга багай сеттарын чедирер.

Хоорайның конфалазаары арыглаашкыны чорудар дериглерел бүдүн чарлын күш-биле ажылдап турар. Ашкан күш четтинмейн турарының хараалы-биле хирчем артып, Улуг-Хем агар. Ол дээш Бодус кампаалының күрүкомитеди база торгаалап турар. Ынчангаш келир чылын хөй акшаны хоорайның инженер дериглеш хандырынче киирер бис.

— Кызыл хоорайда амгы бодуун кижиниң амыдырал дээшели кандыгыл? Чогум черле хоорайжылар эки чурттап олурар бе азы багай бе?

— Дорту-биле ындыг-ла чаа эвес дээр апаар. Бүгү чүвени талон-биле садып ал болур. Бистиң бөлүп таарын чок [illegible] немур дээш үүреайы [illegible] соксадым турар-дыр (ноябрь 2-ден). Даш боос чайгы [illegible] чыгалаан тааа артын оларга чедире бээрге, албайы мокаттынып, бистен чыгаар, силер деп буруудатаан.

1991 чылда кижи бурунгуун (Москваның үлегерибиле) визитка баары кирдүнген. Бланкыларны чагыдып каан. Бүдүрүлге черлеринге, организациялар алдыы-биле бээрин [illegible] сонгадыр — чарта талыг, шүүтүг херек чүве бо. Бодун боду хандырар талазы-биле хоорайның бүдүрүм турар продукциязы эвес. Сиринын белен сонгаарган садып ал турар бис. Маңаа-р ажылдаар болза, байдал улам дорайтаар.

— Хоорайда чурттаалга ындыг-ла чиик эвес турда, ноябрь 7-де чыскаалга чүнү көргүзүп, сөс дээш буруудатпаар. Чүнү көөргедин үнер бис?

— Ол дээрге совет чоннуң национал байырлалы маааиы. Ону демдеглеп эрттирер апаар. Экономиканың чидыг чарлыыы байдалдан келгени — бодувустун багай ажылдывыстар. 17 чылда революцияны кылып турганнаар багай чурттап боор деп ыятыш бодаан база турган болгай. Бо нарын үеде ооң чаза, оон — бүгү кижилерниң чаттыжылыы онзагай чүгүл. Ынчангаш чыскаалга бергелерден белени ону уттуп ажын эргелин бодар сагыш-сеткилдерниңн кыдыгаарлар уштуртуг бис.

Надежда ЭРГЕП чугаалашкан.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕР БОДАНЗЫН

[illegible]

Сергей СУРУНГУР.
Балыктыгда хойжу.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң [illegible] хуралынга чамдык чугула айтырыгларны [illegible] бергги. Ол айтырыгларның [illegible] — чоннуң амыдырал хандырылгазы. [illegible] экономиктиг чаа байдалга ажылдаарынга база рынок харылзааларынче шилчилгеге белеткел канчаар чоруп турарынга доктааган. Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылга [illegible] бүдүрүлгеге каттыжыышкынының, оон адырлары, бүдүрүлгелерин рынок экономиказынның байдалынче шилчидериниң белеткел ажылдарын боттандырып турарын анаа айыткан. Районнарның бүдүрүлге эргелелдериниң материал-техниктиг курлавыры, шалын телевизорниң фондузу база кол чөөскерексеелдери-биле республиканың каттыжыышкынының филиалынга хүлээдип берген. Фондунуң эргелделиг болгаш кол ажыглалынга, бот-үнезинге анализти кылып чоруткан. Эргелелдиң төпчүдүлгезин эде кылыр хемчеглер алдынып турар. Ол чер амыдырал хандырылга бүдүрүлгелерин материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырар коммерция албанының төвү болуп тургустунар.

Каттыжыышкынның адырларында ажылдың тургузуун чаартырының организастыг ажылдары кылдынып, чарыгдалды эвилеңнедириниң сүмелери ажылдаттынып, чоннуң херегле бараанналын бүдүрүп үндүрерин организастап, оруулгалыныйң деңнелин бедидерниң ажылдары чоруттунуп турар. Ынчалзажок чамдык удуртукчулар амыдырал хандырылганы эде тургузар ажылга кошкак белеткелдиг болган. Ажылдың чаа хевирин сайзырадырынче сонуургалы чок болуп, кодээде амыдырал хандырылга бажыңнарының база комплекстиг хүлээп алыр пунктуларының ажылын бүгү талалыг болгаш бедик деңнелдиг болдурарының сүмезин белеткевээн. Оларның хөй кезии район бюджединиң күрүне дузаламчызы-биле өрезин дугулаарын бодап турар.

Рынок экономиказынче шилчилге үезинин нарын байдалдарын барымдаалааш база чоннуң амыдырал хандырылга девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының директорлар чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар ол каттыжыышкынны хевээр арттырар болгаш болуруң чагыргазында турар бүдүрүлгелеринге чаңгыс ай [illegible] министерге база техниктиг [illegible] чорудулга чорудуларынче [illegible] чугула деп санаан. Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылга [illegible] дүрүмнер каттыжыышкынының та (С. К. Буяндын) амыдырал хандырылга бүдүрүлгелерин рынок экономиказынче шилчилгеже база чаа [illegible] дедерин даалган. Рынок экономиказының үезинде оруулгалыын бедидер, чарыгдалдарын эвээжедир хемчеглерни ажылдап кылыр методиктиг болгаш практиктиг дузаны каттыжыышкынның специалистери көргүзер ужурлуг. Райкүүскомчарбиле кады хоорайларның, районнарның девискээринде турар амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң рынок экономиказынче шилчилгеге белеткээринге ай хуусаалыг үеяи берген. Амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң онзагай хевирлерин өөренип көрүп турган ажылдың организастыг талаларын тодарадыр. Ол бүгү ажыл-чорудулга күрүне дузаламчызы чокка кылдынмас болза, шилчилге үезинде тус черниң бюджединден дуза чедирерин көөр ийикпе, азы бүдүрүлгени шуут чок кылыр, чок болза хуу өнчү кылдыр садар ийикпе, азы өске бүдүрүлгелерже бериптер хемчегин алыр. Чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң рынок экономиказынче шилчилгеге белеткел чадазы 1991 чылдың январь 1-де доостур.

Тыва АССР-ниң Күрплан комитеди амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң чурттакчыларга ачы-дуза чедирилгезиниң чагыгларын күүседиринге олук-тывыш, алгы-кеш, дүк, тудуг материалдары болгаш продукцияның өске-даа хемчээлдеринге девискээр чагыгларын 1991 чылда эде көөрүнүң чугулазын ол хуралга демдеглээн. Каттыжышкында кирип турар бүдүрүлгелерниң шилчидери-биле чергелештир районнарның бүдүрүлге эргелелдери болгаш индиктер септээр болгаш даараар «Тувашвейобувьбыт», амыдыралдың нарын деригхерекселдерин септээр «Тувателерембыттехника», чурук тырттырар болгаш амыдыралдың өске-даа янзы-бүрү ачы-дузазын чедирер «Тувафоторазнобыт» база бүдүрүлге-техниктиг комбинат дужер.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың сентябрь 27-де үндүрген «Тыва АССР-ниң 1991—1992 чылдарда социал-экономиктиг [illegible] [illegible] күүседир талазы-биле ажылдарның планы» Тыва АССР-ниң Күрпланының көөрүн [illegible] аңаа бадылаан. Ону чогуур хуралдарда боттандырарын даңдырары министерстволерниң болгаш ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчуларының хүлээлгези.

Ол-ла хуралга республикада автоаварияларның көвүдеп турарын база чугаалашкан. Автотранспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчулары, күрүнениң автоинспекция органнары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнары Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «1990 чылдың август 25-те Чадаанага болган орук-транспорт болуушкунунуң дугаарында» доктаалын күүседир талазы-биле хемчеглерниң сула болганын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели демдеглээн. Пассажир АТБ-ниң чолаачызы Э. С. Ооржак 1990 чылдың октябрь 25-те Аржаан суурдан Туранче кел чорааш, машиназын айдарган түңнелинде, бир кижи өлген, 19 кижи янзы-бүрү кемдээшкиннерни алган. Ооң чылдагааны сайгарып көөрге, орук-транспорт шимчээшкининиң дүрүмүнде шыңгыы хажыдышкыннар турганы илереэн. Ол автобузу үрелик, нормазындан ажыр кижилер база олурткан болган. Ук автобустуң чолаачызы ооң мурнунда-ла орук дүрүмү үрээни дээш база хемчег алзып турган. Чамдык пассажирлер автобуска ээрик чораан. Бо болуушкун пассажир АТБ-ниң техник албанының, контроль-хыналда болгаш «Тыва автотранспорт» каттыжыышкынының орук шимчээшкининге озал-ондак болдурбас албанының сула ажылындан болган деп демдеглээн. Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң Күравтоинспекция килдизи болгаш ооң кезектери орук шимчээшкининиң организастаарда багай ажылдап турар.

Чурумну суларатканы болгаш хыналданы кошкатканы дээш автомобиль транспортунуң Тыва девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору Н. Б. Дыяновту айыткан. Пассажир АТБ-ниң директору В. В. Бойкога доңгулда берген.

Улус депутаттарының Бии-Хем район Советиниң күүскомунуң орук-транспорт болуушкунун болдурбас талазы-биле ажылын сула деп көрген болгаш чогуур хемчеглерни алыр дугайында айтырыгны күүском хуралынга көөрүн сүмелээн. Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң КАИ килдизи (Д. Дажимба) райкүүскомнар транспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчулары-биле кады орук-транспорт болуушкуннарын болдурбас талазы-биле немелде хемчеглерни алыр хүлээлгелиг.

Сөөлгү үеде республикага өрт үнер чорук көвүдээн. Ол талазы-биле айтырыгны база чугаалашкан. Өртке удур камгалал чепсектери чедишпейн турарындан база кижилерниң серемчилел чогундан өрттер хөй болуп турарын хуралга демдеглээн. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнары бүдүрүлгелерниң удуртуын даңзылаарда, өрт дүрүмнериниң негелдезин барымдаалавайн турар. Тываның геология экспедициязының бо чылдың октябрь 12-де «Таврия» кооперативке садыпкан гаражы октябрь 18-те өрттенген. Гараж автомашиналар турарынга таарыштынмаан, күрүнениң өрт хайгаарал черинден кандыгдаа чөпшээрел чок, өртке удур бөдүүн дүрүмнер безин сагыттынмаан. Аңаа кывар-чаар материалдарның шыгжаар дүрүмнери база сагыттынмайн барган. Орта арагалаар таварылгалар тургулаан. Геология шинчилел экспедициязы черде ажылдарындан келгеш, хамык техниказын эрги гаражка тургузуп каан турган. Тываның геология-шинчилел экспедициязының начальниги В. Л. Авруцкийниң, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директору В. И. Лебедевтиң ажылынга харыысалга чок болганын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели демдеглээн. Өрттүң үнген чылдагаанын нетеп-тыварын болгаш буруулуг улустарга шыңгыы хемчег онаарын Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга (В. Б. Нарс-Сал) даалган.

Өрт [illegible] хайгааралга [illegible] дээш Иштики херектер министерствозунуң өртке удур килдизиниң начальниги М. И. Галутинниң сагындырган. А министерстволарга [illegible] Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдың [illegible] 20-де үндүрген «1986—1990 чылдарда Тыва АССР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының база райкүүскомнарының өртке удур хемчеглериниң кол планының дугайында» доктаалын, а ол ышкаш 1987 чылдың апрель 27-де үндүрген «Тыва АССР-те өрт айыылдыг болдурбазын күштелдирер хемчеглер дугайында» доктаалын хамаан чок боттандырарын даасказ. Кооперативтерниң болгаш бичии бүдүрүлгелерниң бүрүткелин кылырда, улус депутаттарының район, хоорай Советтеринге уставты хайгааралга алган турарын дааскан.

Үстүнде айтырыглар-биле чергелештир «СПИД аарыгның болдурбас дугайында» ССРЭ Хоойлузун канчаар боттандырып турарын база чугаалашкан. Тыва АССР-ге ол аарыгны болдурбас талазы-биле хемчеглер көрдүнгенин хуралга айыткан. СПИД аарыгга удур демисел чорудар комиссия тургустунган. Улус депутаттарының район болгаш Кызыл хоорай Советтеринге ындыг комиссияны 1990 чылдың ноябрь 20-ге чедир тургускан турарын дааскан. СПИД-ке удур профилактиканы чорударын болгаш амыдыралдың кадык хевирин пропагандалаарын күштелдирерин, чер-черде санитар хайгаарал черлериниң харыысалгазын бедидерин, СПИД-ке удур төптүң тудуузунуң документилерин белеткээрин дүргедедирин, Чадаанага, Ак-Довуракка, Самагалдайга районнар аразының лабораторияларын ажыдар хемчеглерни алырын Тыва АССР-ниң кадык камгалал министринге (Б. М. Чүглур) дааскан.

СПИД-ти профилактикалаар айтырыглар талазы-биле кадрларны белеткээрин, СПИД дугайында лекцияларны бүгү өөредилге черлериниң программазынга киирерин Улус өөредилге министерствозунга дааскан.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ СПОРТ СПОРТ

ЧАА ЧЕМПИОН

Хол бөмбүг

Хол бөмбүгге кыстар аайы-биле болуп эрткен маргылдааларның түңнелинге [illegible] Кызылга чыгдып келген, чемпион ат чедип алырының ужуралыышкынынга киришкен. Маргылдаа дөрт хүн [illegible] район-районнардан командалар келгенин, а [illegible] спортчулар [illegible] республика чемпиону ат дээш сөөлгү хүн командалар аразында маргылдааның онзагай бөлүүн. Тыва АССР-ниң Спорткүрнемунуң дарга [illegible] Л. С. Седенгиниң айтырызы. Ында [illegible] [illegible].

— Бо маргылдаада Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Таңды, Тожу, Мөңгүн-Тайга районнарның спортчулары киржип турар. Оон аңгыда өөредилге черлери — Кызылдың база училищелериниң, а күрүне ажылчын [illegible] — геологтар командалары [illegible] келген. Бир командалап кыйыр чүве бар. Ол база, хөөчүн геолог спортчулар республика черлериниг маргылдааларга доктаамал киржип турары. Ийи-чары улгады берген бо кортуннеге кижилер болдуруң төрээн коллективиниң спортчу адынга таалимниг болуп, үргүлчү-ле шаңналдыг черлерден кулу [illegible] келгилер. Оларны бо удаада мактап каары артык эвес боор. Оон ынай база бир чаа команда көстүп келген-дир. Спортка ынак, аңаа сундулуг кижилер [illegible] маргылдаа чылдарда Таңды районунуң командазы республиканың түңнел [illegible] киржип турганын билир-ле бис. Ам бо арткан дөрт команда аразында [illegible] тур. Бо [illegible] аңаа боор [illegible] бар-дыр. Чүге дээрге, командаларның ниити белеткели, техниктиг аргалары [illegible] кымыны [illegible] аразында маргылдааларны туруп-ла [illegible]. Бот-тускайлап [illegible] маргылдаа командалары чаа ажыл-ла бар.

Сөөлгү хүн дөрт командаларда. Баштайгы чок [illegible] Таңды [illegible] командазы [illegible] [illegible] [illegible] хоокеткен [illegible] [illegible]. Шынган-даа [illegible] командалар [illegible] дегийн [illegible] барган. Келир үениң башкылары — Ирина Дончак, Саяна Хомушку, Ангыр-Чечек Кара-Сал олар баштаан уруглар кончуг эки ойнааш, удурланыкчызын 3:0 санга чаалап үнген.

Дараазында Чөөн-Хемчик биле геологтар командалары ужурашкан. Олар [illegible] [illegible] [illegible] белен мындыг чугаалар дыңналды: «Геологтар [illegible] кыргап дээр». Оларны чүү боор. Бо аныяк уруглар оларны шаа-даа чедирбес болгай-дыр аан». Ооң соонда «Оо, ынча-ла база. Баштайгы кезээ болза, уйгаландырып ойнап турда [illegible] болдур [illegible]». Шынап-ла, ол команданың составында [illegible] кижилериң [illegible] база [illegible] [illegible] эвес болду. Ол хиреде-ле олар баштайгы [illegible] Чөөн-Хемчикчилерни удуп алыр часты. Сан маргылдаа 1:1 апарган. Чүгле ынчан чадаанчылар «оттуп» келдилер. Чаңгыс-ла сан артарга ынчаар ол ийиниң, азы ам удуп [illegible] деп бодалга алзынганы ол ийикпе, геологтар бөмбүкту удаа-дараа [illegible] [illegible]. Ол аразында көрүкчүлер база хаай-[illegible] [illegible] чөөн-хемчикчилер күштүг кагыглап кыйгы [illegible] [illegible] оларны хей-аъгт киирген [illegible] [illegible] [illegible] тура [illegible] ала [illegible] Сан 1:0. Ийиги оюнда геологтар [illegible] ап, байлак дуржулгазының [illegible] [illegible] [illegible] туруп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Республика чемпиону ат дээш түңнел оюнга Чөөн-Хемчик биле Кызылдың башкы училищезиниң командалары ужурашкан. Баштайгы ийи оюнга чөөн-хемчиктиглер ушактыр үткан. Чемпион ат-ка чедир чаңгыс-ла басым — бир улуг [illegible] [illegible]. Ону олар [illegible] алырын [illegible] аргалап турган. Чүге дээрге училищениң командазы үш удаа [illegible] болза, чугле ынчан чемпион болур. Айтырыг берге, нарын [illegible] [illegible] болдурбайн барып, болдуруп олар [illegible] турганнар. Ынчалза-даа келир үениң башкылары ол спорттуң [illegible] [illegible] [illegible]. Ынаныш [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бир [illegible] [illegible]. Чемпионат үезинде көрүкчүлерниң эң не бедик үнелелин ол чаалап алган. Ол алын Ирина Дончак-дыр. Ирина камгалалга-даа, халдап кагарынга-даа бир досси ойнаар — кылбазы чок кижи дизимзе чагтырыг черле болбас. Ооң күштүг кагыглары, бүзүрелдиг чоруу өске ыштерин хей-аъгт киирген. Түңнел бо-дур: олар сөөлгү үш оюнга чөөн-хемчикчилерни ушактыр үткаш, ол коллективтиң төөгүзүнде бир дугаар республика чемпионнары болган. Ол — улуг чедиишкин-дир.

Ол команда Тыва АССР-ниң Спорткүрнемунуң кубогун чаалап алган. Ойнакчыларга тус-тус шаңналдарны тывыскан.

— Бистиң училищениң командазы хоорайның аңгы-аңгы өөредилге черлериниң талазыктылериндинден тургустунган — деп, чемпионат төнген соонда айтырыг салырымга, команданың тренерлериниң бирээзи Виктор Туров чугаалааш, уламчылаан. — Командада кол өзек 10 кижи бар. Башкы училищениң 6, артканнарын утаа чуул. медицина база профессионал-техниктиг училищелериниң спортчулары төлээлел турар. Чаа чемпионнарның аттарын адаайн: Ирина Дончак, Саяна Хомушку, Ангыр-Чечек Кара-Сал, Аяна Баларчы, Урана Монгуш, Айлана Монгуш, Айлана Тоглаңнан, Туң Ооржак, Оксана Ооржак.

Чемпионатка ийиги черни Чөөн-Хемчиктиң, үшкүзүн Таңды районнарының командалары алган.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр).

ЭҢ ХӨЙ САННЫ АЛГАШ...

ДОСААФ эге организацияларының болгаш аңчылар, балыкчылар ниитилелиниң коллективтериниң аразынга бичеи калибрлиг винтовкадан кара боолаарынга хууда болгаш команда талазы-биле бирги чер дээш маргылдаа Кызыл хоорайга болуп эрткен. Маргылдааны Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга турасаалткан.

Маргылдаага 42 командадан 126 спортчу киришкен. Демисел чидиг болган. Ооң түңнелинде ниитизи-биле 283 санны алгаш, Кызылдың чылыг-электри төвүнүң командазы бирги черни ээлээн. Ооң составынга П. Попов, П. Терентьев, Н. Емельянов олар кирген. Маргылдааның тиилекчизи командадан 5 сан чыдып калгаш, Кызылдың автоорук техникумунуң коллективи ийиги черле болган. Үшкү черни «Каа-Хем» хемур-даш разрезиниң командазы алган.

Хууда бирги чер дээш болган маргылдаага автоорук техникумунуң адыгжызы С. Козловский тиилеп үнген. Ол 100 сандан 96 санныг болган. Кызылдың чылыг-электри төвүнүң телээлекчилери П. Попов биле П. Терентьев 95 санныг болуп, ийиги, үшкү черлерни үлешкеннер.

Маргылдаалар үезинде 38 кижи разряд нормаларын дужаап алган.

Боодалга

Сөөлгү чылдарда боодалга спорту массалыг чорууш чадырып бар чыдар. Бо маргылдаага 200 организацияны чалаан. Келгени чүгле 42. Бүдүрүлгелер — аэропорт, АТБ-2, АТБ-3, Пассажир АТБ-ти, автосептелге заводу. Садыг министерствозунуң АТБ-зи, Респотребсоюзтуң АТБ-зи боттарының командаларын киириштирбээн. Бо бүдүрүлгелерниң удуртукчулары идепкейлиг болгаш негелделиг чорууш көргүссе эки боор.

Алексей ЕФИМОВ.
Кызыл хоорайның ДОСААФ хооркомунуң даргазы.

ФИЛИАЛГА БАЙЫРЛАЛ

Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының улуг залынга аңаа өөренип кирген аныяктарны студентилер кылдыр хүлээп алырының байырлалынга хөй кижи келген. Хапаларда аныяк өскенге чедиишкиннерни, ачы-буянны күзээн кыйгырыгларны, Тывада хоочун салгалдың кижилериниң фото-чуруктарын делгээн.

Эгелээр мурнунда баяның чараш аялгалары институттуң залынга куттулуп турду. Каас-чараш кеттинген оолдар, кыстар мурнуу сче эштип турлар. Байырлалдың аялгаларын олар таалап дыңнавышаан, кады ырлажып, арыннарынга өөрүшкү, хүлүмзүрүгнү куттулдур ойнап турдулар. Бо өөредилге черниң башкыларының хөй кезии база мында келген.

Кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда бо филиалының чедиишкиннери эвээш эвес. 1984 чылдан эгелеп тускай эртемниглерни белеткээн. Доозукчуларның хөй кезии Тываның районнарында ажыл-агыйларда ажылдап турарлар. Бо чылдың декабрьда бо дээди өөредилге черин доозуп үнерлер бар. Мында узбек, орус, тыва дээш, он ажыг национал төлээлери башкылап турар.

Бо чылын өөренип кирген оолдар, кыстар Таңдыда Салчак Тока аттыг совхозка картофель ажаап алырынга дузалашкан. Бир ай ажыг хуусаада ажылдааш, өөренип кирипкеннер. Оларның кызымак ажыл-ижин ол совхозтуң удуртукчулары үнелеп демдеглээн. Институттуң бо байырлалының кол айтырызы—бирги курсчуларны дээди өөредилге черниң студентилери кылдыр хүлээп алыры. Ол дугайында филиалдың деканы Н. Б. Тыртык-Кара чугаалааш, курстарның өөредилгезинге база ажыл-ижинге чамдык бүрүнгаарлаашкыннарын онзалап демдеглээш, үнку курсчулар эң-не организастыг, быжыг сагылга-чурумнуг-дур деп үнелээн.

Совет Эвилели — бистиң ниити бажыңывыс дээрзин кижи бүрүзү сагыш-сеткилинде бодап, ону хүндүлеп чоруур ужурлуг. Ынчангаш бирги курсте бо чылын өөренип кирген түс беш оолдар, кыстар бо интернационалдыг коллективке байырлалды-биле киирип турарын бүгү амыдыралында утпазыннар. Ол дугайын агрономия факультединиң [illegible] Хаяа Алимаа [illegible] байыр чедирип [illegible] [illegible] [illegible] бирги курстуң оолдары, уругларлары [illegible] өөредилге черинге студентилер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ол [illegible] үезинде тускай эртемниглериниң студент билеттерин база тураскаалдыг [illegible] тывыскан.

Студентилер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турганнар.

Директорнуң өөредилге [illegible] Валентина Хорлановна Кара-Салдың, профсоюз комитедин харыысалгалыг секретары Дадар-оол Сандый-оолович Оюннуң, Тыва АССР-ниң алдарлыг агроному Ольга Павловна Чуеваның студент болганнарга байыр чедириишкиннериниң соонда, солун концерт болган. Салчак Тока аттыг совхозта Культура бажыңының бот-тывынгыр артистериниң танцылары болгаш оон-даа өске күүселделерин байырлалдың киржикчилери сонуургаан. Оларның концертин Элегестиң Культура бажыңында уран чуул удуртукчузу Любовь Макаровна Доржу удуртуп келген. Дискотека болган. Оюннары база уламчылаан.

ЧУРУКТАРДА: институтка байырлал үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотолары.

АКШ-тың аэронавтика болгаш космос делгемнерин шинчилээр талазы-биле национал эргелели (НАСА) «Шаттл» хевирниң корабльдерин космос делгемнеринче салып үндүрерин, «Марс обсервер» станциязы Марсче чорударын бети-ле дизе ийи чыл дургузунда соксадыр уружуга таваржыр апаар деп, үе эртемденнери теледээчи медеглээн. Ол дугайында НАСА-ның тускай илеткелинге база айыткан. Аңаа акша бээрин федералдыг эвээш кылырын болза, шинчилел ажылдарынга ап удуртуугларны бодур дээрзин НАСА-ның ол илеткелинде [illegible] демдеглээн. Келир сан-бөо чылында 15 миллиард 100 миллион доллар [illegible] [illegible] [illegible] турган. Ынчалзажок ооң бюджедин 8 миллиард долларга чедир кызыргалан АКШ-тың конгрези планнап турар.

[illegible] дугайынга акша-хөреңгилериниң чедишпезин чайладыр дугайында айтырыг база амга чедир шиитпирлевээн-дир, телеээчи медеглээн. Чылдагааны: АКШ-тың конгрези болгаш администрациязы космос делгемнеринге шинчилел ажылдарын чорударынга акша-хөреңгини амгы болгаш келир сан-бөо чылында тускайлап бээр дугайында харыызын бо чылдың октябрь 15-ке чедир шиитпирлээр ужурлуг турган. Ынчалзажок бо айтырыг шиитпирлеттинмээн. Эргелелдиң акша-хөреңгиниң чыгаар [illegible] [illegible] болза, физика болгаш астрономия талазы-биле хөй шинчилелдерни кылырыплан НАСА ойталаар бодап турар. «Спейс ньюс» солуңнуң бижээнин ёзугаар алырга, космоска совет-америк кады кылыр шинчилелдер база соксаарының айыылынга таварышкан. 1994 чылда Совет Эвилелиниң автоматтыг станциязын Марсче салып үндүреринге АКШ-тың космос шинчилекчилери киржир бодап турар.

ЧУРУКТА: Чер чоогунуң космос делгемнерин шинчилээр талазы-биле НАСА-ның программазын шиңгээдип ап турарын чурукчу ынчаар көргүскен. Ол программа күүсеттинмес чыгаан турар.

СЭТА-ның фотохроникказы.

ШАГДАН БЭЭР БОДААР ТУРГАН

Чоокта чаа Тываның В. Ш. Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Михаил Чамыяның чагаазы келген. Ооң кол утказы мындыг: Чамыян бодунуң эжи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чораан. В. Ш. Кок-оолдуң [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] театрның [illegible] [illegible]. Бо айтырыгны [illegible] болза, Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң тускай хей-ниити организациязы ажылдап турарын авторга белеглээн [illegible] [illegible] [illegible] тайылбырлаайн. Ол орган 1987 чылда театр ажылдакчыларының ниитилелиниң бажызынга үндезилеттинип тургустунган. Ол бодунуң бот-тывар черин, библиотекалыг [illegible]. Ол Москваның Театр ажылдакчыларының эвилелинге хамааржыр, оон акша-хөреңгизин алыр. Бистиң кежигүннеривис санаа 60 хире, ол дээрге режиссерлер, балетмейстерлер, артистер-дир. Эвилел боттарының кежигүннеринге чылдын-на 1000 акыг рубльге дузаламчыны чедирип турар. Чурттуң кайы-даа булуңунда дыштанып шупканчыларны алыр, кежигүн кижилеринге [illegible] ажыдаринге, азы өлгенде ажаарынга база дузалажыр. 1990 чылда 200 муң рубльди бажың тударынга алыр [illegible] В. Ш. Кок-оолдуң, О. Д. Намдаравдыны, Н. С. Забродинниң тураскаалдыг мемориалдарын бо хүннерде чурттап турган бажыңнарынга азары-биле белеткеп турар, ооң эрте-тиктиги база РСФСР-ниң театр ажылдакчыларының эвилели берген.

1991 чылда В. Ш. Кок-оол биле О. Д. Намдаравның төөрүнге тураскааткаар тургузар акша-хөреңгини база тыпшитейге чүве. Алдарлыг артистерниң хөөрүм, ат-алдарын мынчага чедир мөңгежидер [illegible] шагда-ла кылдырып алыр ёзу турган чүвени ажылдапканы хөңгүлдегир. Оон аңгыда ботун эвилелиниң шаңнагдан артистерге ат тывыгаш, аңаа шаң-мөчү-биле республиканың даа, Москванык-даа дамырлыглар өөренип [illegible] [illegible]. Бо хүннерде театрның ниитилелдериниң [illegible] [illegible] [illegible] артистерге ат тывыгары-биле бистиң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Эвилел боттарының хоочуннарын база, уттавайн, оларның [illegible] [illegible] ни 1989 чылдан-на төлеп эгелээн. Ону база театр ажылдакчыларының эвилелиниң айыңнашкынын ёзугаар тускай саавырны бөрүндеваан кылган. Амын эвилелдиң кызыл ээрп чорудуп турар ажылдарын кысказы-биле чугаалаарга мындыг. Рынок системазынче кирерде, эвилел бот-тускайлан акшаландырыышкынче кирер. Ынчан бүгү туржулгага бир янзы өскерлир.

Дадар МОНГУШ.

Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харыысалгалыг секретары.

УРАН ЧҮҮЛДҮҢ БАРААЛГАДЫГЛАРЫ

«Ээлдек шыңгыраашка», Ынаар аттыг эргим болган уран шимчээшкиннерниң тынышсамны кайгамчык онаан уран талантылыглар бар. Ону сонуурган көөрү-керечүге улуг таалал. Бо таныыр [illegible] аймактар [illegible] ойнай бээрге, [illegible] агым чадыр тайга хемниң кара суу [illegible] гүрүп бадып [illegible] сагышка кирер. Челер аъттың чиңги-биле терең сигенни холбеңнедир челзип эрткени чуруттунар. Чалыы кыстың ээлдек холдарының эргим, уяны-биле сени уткуп алыр дег, рыыңга демейлежир. Кыңгыраашты кончулуурларның ыдынга арыг, кылан өткүт үннүг сыгыттың аялгалары аянналыр. Ээлдек шыңгыраш эриг баарлыг чараш кыстың ойнаар самы-дыр. Ол кыстың уран холдары оран-чуртту эргий тудуп, уран чурулганы кыла каап турганзыг.

ЧУРУКТАРДА: бистиң филармониявыстың уран талантылыг кыстары «Ээлдек шыңгыраажы-биле» Тываның найысылалының көрүкчүлеринге аян тудуп турган үези; Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының талантылыг артистериниң ойнап турарын моон эскерип каар боор силер, хүндүлүг номчукчулар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ШЕГЛИГ БОЛЗА

«Дайылдажып,
чокшуп,
кыржып турар чер» деп
Даштай аткан
ләнчылар дег
шуугашкага:
«Удувайн,
балды хойлап хонар
бис...» дээн
Улаараазыг,
аксы көвүк чалчаачылар
Ушкапкаштың,
үгер боо дег
көргүрээр боор.
Аңы-дүңма найыралды
саспа баскан,
Акша хавын
эриңнер дег,
аазаңнаткан
Адаскалар хончу боску
туппас боорга,
Чуртун каттап,
оскээр кошкен
тыва кыстың
Чугаазының күзүмзүүнап
кускун келди.
Нүгүл биле
хооилу —
моортай
болгаш
ыт дег.
Нүүр чоктар
торгадыры тодаргай бол,
«Хат чок болза,
сиген бажы шимчевес» деп
Каш муң чылдар
мурнунда-ла эдээрткенин
Канчап утан,
хаайта чүге кертпээн
деп бис!
Соон хынаал,
мурнун истээл —
халак-хилек
Сорбу болуп,
шырайларга артпазын дээш
Соң даарта
ыы-сыы болбазын дээш
шугдүнээли.
Үрүн каттап сыный ышкаш
нүгүл хоптуң.
Үндезиин
аравыста,
Кичээнинля!
Эргим чонум,
ажы төлүм,
салгалдарым!
Эрте дээре
боданыры артык эвес.
Эът-кешге
хан кучун,
балыг,
чырга —
Ера багы
сеткилдерге куйлан-читлээш,
Езу-төрээ халдап болур,
айыылдыг-дыр.
Ок, бижек тудуп алаа —
карбаң,
бардам,
Оор-сук кылып,
тонап чоруур
барасканны
Кудурууңга
куу төс баглааш
хээглентээли —
Кудумчулар,
шолдер чечээн тоймавазын,
Куудай ышкаш,
тайга сартыы
чооглап чорзун.
Хелдир оъду
сонтап тыртса,
одеколон,
«Кылан кара»,
«төнмес сарыг» ижип алза,
Кымчы чаар,
ээс дыл көзээр байбаңнарны
Кемин.
чулуп
чоңга борап четтикпээнде
Кыңчыктырбайн,
каргыш
чаткаа кижейнээли.
Кепен чашка
моң,
даш тутсуп ыдалааниар
Кедизин —
бак,
чоннуң адын бужартаткан
Херек-ёра
бузут бала
хорлээлеткеш,
Хеле-бүдүү,
дамай,
холес дойлавазын,
Кеземчениң
дошкунунга ялалатсын!
Тыва чоннуң чаагай адын,
арыг нүүрүн
Хөөге былчаан
куурумчулар
хүн дег ылдан
Хелегеге чаштынмазын.
Буруувус чок.
Дытта
чемнээн диннер дег
көкен,
хантап.
Көңгүс актыг,
кылаң тас бис дивейн тур мен.
Дылы,
кежи өске
чоннуу хүндүлезе,
Өскелешпейн,
демниг,
деңге нжениисе,
«Аңы өлүрден
боду өлүрү —
дээре» деп
Өндүр чагыын
арттырып каан өгбелерниң
Алыс шынчы
салгалы деп аладыр бис.
Килен,
өжээн
сеткилдерге өскүвезе,
Тынче кезээн
ок,
бижек шеглиг болза,
Тынар агаар,
ижер суувус чаагай болур.
Кижилерге
Хүнү
дески чырып турза,
Тыва чери
оңмас,
пөш дег
ногаан артар.

Юрий КЮНЗЕГЕШ.

Б. ЯВУУХУЛАН. Моол шүлүкчү.

КҮСТҮҢ МӨҢГҮН ЭРТЕНИНДЕ

Эртенгиниң шалынындан
Эки аъдым шыырныкты.
Хаалыг даш башкы чырыы
Хаайчада кылаш кынды.
Чүген сүглүүн кыыгырадыр
Чүгүрүктү муна каапкаш,
Күстүң мөңгүн эртенинде
Күдүйүпкеш, эстедиптейн.
Өдек, кодан хоме шыва
Өл шык хыраа дужупкен-дир.
Шуглактарлыг чылыг өгден
Чүта хептиг үндүнмес-тир.

Эргим сарыым сээң-биле
Эргеленчир эки-даа бол,
Багга хонган аъдывыска
Барбас болза кайыын боорул.
Чүген сүглүүн кыыгырадыр
Чүгүрүктү муна каапкаш,
Күстүң мөңгүн эртенинде
Күдүйүпкеш, эстедиптейн.
Черим кызы, чарашпайым,
Сенден чоруур берге-ле-дир.
Ала-пеш муриунга кээп,
Айтырзымза чүү дээр ирги?
Шыва тонум хойнунда бо
Чылыың хевээр артып калды.
Өлчейлиг хүн биске келир
Өөвүс тиккеш, чурттай бээр бис.
Чүген сүглүүн кыыгырадыр
Чүгүрүктү муна каапкаш,
Күстүң мөңгүн эртенинде
Күдүйүпкеш, эстедиптейн.

Николай ООРЖАК орузундан очулдурган.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

НОЯБРЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

9.00 Медээлер. 9.10 «Эртенги поезд». Аас чогаал коллективтериниң концерти. 9.50 Мультфильм. 10.10 «Бир катап Кусковога». 10.45 Телефильм. 11.15 Хөгжүм эртинези. А. Скрябин — «Прометей». 11.45 «Курунениң мөңге ынакчылы. Москва Кремли». 1-2 фильмнери. 12.55 Концерт. 13.50 Москва. Кызыл шөл. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнга тураскааткан шериг парады болгаш чыскаал. 16.00 Шулук чогаалының минуталары. 16.05 Мультфильм. 16.15 Совет эстраданың хоочуннары-биле ужуражылышкын. 17.50 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 17.55 Уругларга үш сериалыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Байырлал маваарының байырлалы». 1-ги сериязы. 19.00 Променад-концерт. 21.00 «Үе». 21.45 Улусчу аалгалар. 22.00 Бут бөмбүг. Европа чемпионаының кубогу. «Спартак» (Москва) — «Наполи» (Италия). 23.55—00.55 «Танцы, танцы, танцы». Сонгге болуп эртчен бал танцыларының [illegible]

ИККИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 9.00 Мультфильм. 9.50 Биче улустарның уран чүүл коллективтериниң [illegible] 10.40 Уругларга фильм. «Бистиң херимден Тенекпей». 1-ги сериязы. 11.15 Барымдаалыг фильм. 12.05 А. Твардовский. «Василий Теркин». Фильм-шии. 13.50 Орус композиторларның чогаалдарының концерти. 14.50 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Гардемариннер, бурунгаар!». 1-2 сериялары. 17.15 Чараш чүүлдер дугайында. Парктар дугайында ырылар. 18.15 Мультфильм. 18.25 Н. Чепрага ырлаар. 18.50 Экранда «Сибирь». Киножурнал. 19.00 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 20.00 «Тамчыктыг улунар. чаштар!». 20.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.45—00.05 «Покровскиниң хаалгалары». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

«Кызыл» агрофирманың «Уралочка» дээр арендалыг магазини дугурушкан өнтек-биле чондан болгаш организациялардан эът садып ап турарын дыңнадып тур. Хуу кижилерниң болгаш кооперативтерниң саткан эдин магазин сайгарып турар.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай Кечил-оол кудумчузу 3 «б». Аъш-чем садыының № 5 магазининиң чанында.

* * *

Баян-Колдуң ортумак школазынга математика башкызы, күш-культура башкызы, төөгү башкызы, музыка башкызы негеттинип турар.

* * *

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу медицина талазы-биле дээди эртемниг кижини кадрлар инспекторунга ажылдаарынче чалап тур.

Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу 12.

* * *

Тываның «Кадыкшыл» республика төвү Джунаның методу-биле биоэнергетиктиг массажты кылып турар. Суклак суурнуң амбулаториязынга радикулит, остеохондроз, люмбаго, полиартриттен аараан кижилерни эмнеп турар.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу 10. Телефон № 3-53-87.

МЕГЕЛЕП ӨӨРЕНГЕН ДАРГА

Шоодуг

Саян Салчак машина хамааныок, чадаг-терге безин чолаачылап билбес кижи чүве-дир. Чүге дизе аныяанда улуг акызы Саяны чадаг-тергеге өөредир дээш, Адыр-Кежигниң хавак кырындан салып бадырган, оргулаашка безин четпейн, аңдарлы берген. Ийи дугаарында чууп бадырган, харалааныи, солагай талазында хараганнар аразынче шымны бергеш, арны-бажы шыймак, оң талазы кырызын черге чыткан бузук шилге кезе дүшкен, ханы аттыта берген. Ак хөйлениң ора соккаш шарып, арай боорда доктааткан. Ол сорбузу ам-даа олчаан. Ынчангаш ол хевээр техника талазы-биле сот кижи болган дээр.

Салчактың уруу, күдээзи амгы институтун доскааш, чедип келгеннер. Күдээзи Орлан-оол шаанда чолаачы чораан. Ынчангаш «Урал» деп мотоцикл келген деп дыңнааш, ону садып алгаш, күдээзинге ушкажыр сорулга-биле райпо даргазы Ыйбаангы Серенович Монгуштуң ажылдаар өрээлинге кире берген.

— Оо, экии, чангыс черчурттуум, алдар-сураглыг кижи-ле болгай силер. Бээр канчап чедип келдиңер? — дээш, тура халып кээп холдан алган. Эжишкилер амыр-хуузунда каш сөс солчу каапкан соонда, Монгуш айтырган:

— Чүү дугайлыг чор сен, моң?

— «Урал» деп үш дугуйлуг мотоцикл силерде сураа үнду, менээ садып көрем, аш.

— Хоо, ында чүү боор. 400 килограмм эъттен өлүг-даа, дириг-даа болза, биске эккеп дужаавыт, дораан мунуп алгаш чана бээр сен, ол-ла-дыр.

— Адырам, бөгүн июль 20. беш хире хонуктан дужаапсымза, кажан алыр мен?

— Ол-ла хүн дораан ап-ла алгай сен.

— Четтирдим, эш —дээш, ол үне халаан.

Кудазы Оюн-оол бо чылын төрүвээн сувай, улуг инээн совхозка садар деп турганын дыңнааш, күдээзин эдертипкеш дораан тутсуп четкен. Кудазының харыызы мындыг болган:

— Совхоз бир килограмм эътти райподан алдан ажыг көпеекке хөй кылдыр алыр болгай, менээ каражалыг-дыр...

— Ажырбас, куда, ооң калыпшаан силерге төлеп бээр мен...

Херек бүткен, инекти эккеп саткан, ылгалын төлешкеш, Салчак квитанциязын даргага тудускан.

— Че, белеткел конторазының директору Орбас-оол Оттук-биле көрээден чаргаш эккелиңер — дээн.

Көрээге аттар салдынган, катышкыларның өөрүшкүзү кыптыгып, даарта чаа чычаанга олурупкаш, халдыр бис диккип, чана бергеннер.

Даартазында бүдүн өг-бүле — беш кижи ажыл шагы четпээнде-ле, дарганың кабинединиң эжиинге манап турда, дарга-даа бо келген, соондан кире бергеннер. Монгуштуң арнында биээги хүлүмзүргүү чиде берген, билдинмес бир-ле чажыт чан бүлерешкенин олурганын Салчак эскерип каап дораан айтырган:

— Мотоциклди кайыын алыр бис, Серенович?

— Каям документилериңер — дээш, стол артындан холун сунган. Саазыннарны аңдара-дүңдере туткулап, караа чүгүртүлешейнип, ынай-бээр көргүлеп, салаазы-биле столун-даа соктагылап шаг-ла болган. Ам мырыңай кыза берген семис арнын көрүнчүктениp алыр дээнзиг, соңга шилинче кайгааш олурупкан.

— Че, дарга, мотоциклди кайыын алыр бис? — деп, Салчак элдепсинип айтырган.

— Мындаа чүү дээн ийик мен?

— 400 килограмм эът дужаапсынарза-ла, дораап мунуп алгаш чана бээр сен — дидиңер.

Ыйбаангы телефонун сегирип алган.

— Ал-ло-о, мотоциклди кым харыылап турар ийик?

Телефонун салып кааш:

— Ол кижи шөлээлей берген-дир, бичии мананар, август айның 1-де чедип келиңер аа — дээн.

Мотоцикл харыылаар кижи — ооң оралакчызы Людмила Ивановнаның шөлээлей бергенин дарга билбес эвес, мээң эш-даа будулдуруп эгеледи ышкаш деп, Салчак иштинде боданган.

Күдээзи Орлан-оол: «Мындаа чүү дээн ийик мен—деп чугаалаан чүвени билбес, сээдең кижи бе» — деп чемелээн. Ону деткип Анай Агбааповна: «Саам мончүг эжи ол ыйнаан, планын күүседир [illegible] ла мегелээн-дир» деп, ашаа-ының кырында-ла барган.

Олар ол-ла кылаштапкаш, складка келгеннер, ында ийи «Урал» турган. Склад эргелекчизи оларны эвилең-ээлдек хүлээп алган. «Дарганың дужаалын эккээр болзуңарза, мотоциклдер бар-ла-дыр» дээн. Оларның карарган хөңнү чырып, арнынарында өөрушкүнүң хереелдери база катап чайнай берген.

Даарта хүн база чеде бергеннер, Салчак дораан айыткаан:

— Складта мотоциклдер бар чүве-дир, склад эргелекчизи силерниң алыңар салган дужаалдан эккелгеш, ап алыңар дидир — дээш, даргаже көрген.

Ыйбаанты Монгуш назының догуй берген болгаш сегирий берген чаактарын сирлениедир бажын чайып-чайып, бар шаа-биле каттыргаш: «Склад эргелекчизи чүнү билир чүвээ-ал, мен билир кижи-дир мен ийин, мен, өске мотоциклдер-дир ийин» дээш, каткызын арай боорда доктаадып, телефонун долгааш:

— Ал-лоо! План килдизи бе, бистиң фондувусту көрүңерем, бо аңда мотоцикл бар-дыр бе?.. Чок че—дээш, телефон даңзазын салып кааш,—амдызында фондуда чок, дөрткү кварталда болу бээр — деп тайылбырлаан.

Садып алыкчыларга дарганың чаңы улам тода билдинген. Даштыгаа үнүп келгеш, Салчак кадайының «Сээң ол эжиниң чоң мегелеп, план күүседип алыр дээш улусту сугже халыдып өөренгени дилги-ле-дир» дээн чугаазын-даа сагынган. Ынчап турда «Иж» деп мотоциклдиг чээрби хар хире назылыг оол чедип келгеш, айтырган:

— Райпо даргазы бар-дыр бе, акым?

— Ийе, бар-дыр, база мото дугайында келдиң бе, оглум?

— Мындаа июль айда бо мотоциклди молдурга саткаш, садып алган кижи мен. Моторун солуп каапкан, үрелик, эрги чүве болган-дыр ийин.

— Малчын силер бе?

— Авам, ачам малчыннар.

— «Иж»-ке эът-даа дужаавас, садыгда турар чорду чок.

— Та, эът дужаар сен дээрге, молдурга эккеп бер[illegible] базыпкан.

Салчак республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинче чорупкан. Даргага чүге келгенин тайылбырлаан. Ол райпоже телефоннаан:

— Ыйбаанты Серенович! Дөрткү кварталда бир мотоцикл бар-дыр, ону бээр тырткаш, эът дужаагаан эш Салчакка бериптиңер — дээн.

Салчак өөрүп четтиргенин илереткеш үне халаан, райпога келгеш дораан-на Ыйбаантыга келген. Дарганың арны дүндүе берген, караа дедирлени берген олурган.

— Мени эрте халааш, үстүкү черлерже чүге чүгүрүп турар кижи сен, ашак!

— Респотребсоюз билип деп бодуң-на чугаалады чоп. Силерни ажылдан чардыктырбас дээш ол даргага бодум дилеп четтим, ол дарга чөпшээрешти. Харын-даа силерниң ажылыңарга догуу болбаан чүве бе, моң.

— Ону бээр тыртар деп бодаан болза, сээң дулаң чокка бодум-на кылыпкай мен...

— Ынчаарга кара өш-биле мени мегелеп турганың ол ыйнаажыл?

Салчак биле дарга үнүн улгаттырып, чугаазы изиг-изиг турда, белеткел конторазының директору Орбас-оол кирип келген.

— Бо кижиниң дужааган инээниң эъдин беривит, кижи кулаа амыратпас, хүннүң келир кижи-дир.

— Мен силерге мотоцикл садып алыр дээш инек эъди дужааган мен.

— Инекти сөп кагдывыс, складта чыдыр, барып ап ал.

— Инээмни дириг-те эккел, мал кылып алыр мен, силерге улуг, дириг инек берген мен.

— Чок болза мотоциклди бээричи бээр чыдып кег, кым 600 килограмм эътти дужаар болдур, ол кижи алыр болгай—дээш, Монгуш үнүп чорупкан.

— Менден чогум чүнү манап олур сен, Ыйбаанты? Аът, сарлыкты кошкаш, Ак-оолду мундургаш, Кызыл-оолду ушкарткаш, Сарыг-кыска четсип берейн бе (Коньякты саткаш, як арагазы эштээш, кызыл арагазы шаалдазааш, пивоны үдеттирип берейн бе дээш ол) азы бир муң [illegible]

— Уаустан чүве ап-чип [illegible] амдажываан» мен — дээш, Монгуш тура халып келген. Салчак база тура халаан. Кайызының-даа салаалары кожаннаар. Монгуш кабинединден үнүпкен. Чудурукка чедер часкан изиг чөрүлдээ ооң-биле чавырылган.

Салчак даштыгаа үнүп келирге, таныыры Иван Иванович чиик машиналыг бо турган. Мендилешкеш айтырарга, мотороллер садып алыр дээш, инек дужааган, сиген кестирип белеткеп алыр дээн үези эртип бар чыдарын, бүдүн ай иштинде сүрүжүп келгенин, дарганың «эът дужаапсынза дораан алыр сен» деп мегелээнин хомудап чугаалааш, холун чангаан.

Саян Салчак үш хонгаш келген. Ыйбаанты дарганың өкпеап өже берген олурган.

— Чеже мынчап турар, эътти ап алгаш өске черге дужааптайн, Серенович — деп шуудунга кирипкен.

— Мындаагы эътти колбасалап каапкан бис, сентябрь 1-ден 10-га чедир манавыт аа, мотоциклдер Абаканда чедип келген чыдар чүве-дир.

— Мен силерге бүзүревестей бердим, ылап шын чүве ыйнаан?

— Шын болбайн канчаар. 3-4 хонгаш чедип келир.

Салчак сентябрь 1-де келген — чок. 4-те, 5-те, 10-да келген — чок. Эжишкилер ам ынчаар чугаалажып чанчыга бергеннер. Салчак чаа сүже киирген.

— Мотоцикл мунар үе эрте берди, амдыы чылын чиик машина садып алзымза кандыгыл, бо эът аңаа кирбежир бе?

— Киришпейн канчаар. ол-дур харын, чадагай мотобиле ынчап чорбайн, чангыс дай машиналыг хап чорзуңза улам эки-дир, эш 2 тонна эът дужаар чүве, кандыг хевирлиг херегил, чаа чыл соонда телефоннап каар сен аа дораан эккелдирип бээр мен...

Олар чугаазын амдыы чылче чылдыргаш, тарай бергеннер. Ой, та, амдыы чылдагы сонгуу чылче чылдаа хөңнү чутаа-дыр ийин ол.

Саая БЮРБЕ.

ТЫВЫҢАРАМ

Холдуур чаштыг
Холду, бутту дырбаңнатты.
(Баажызы спорт херекселдеринде).

Он алышкының күжү демниг,
Олар дег күчүтеннер чок.
(Баажызы кижиде).

Кайнаар-даа эртпимес
Ханы чоога
(Баажызы ажыл-агый эдилелинде).

Ужунда узун бүрүндүктүг
Улай-улай өде халыды.
(Баажызы херээжен кижиниң эдилелинде).

Хая тиинде
Кара дамды
(Баажызы бойдуста).

Опаңнады шураалыктаар.
Орай кежээ маңнаалыктаар.
(Баажызы дириг амытанда).

Оңдар БОРАШ ыткан.

Чурукчунуң баштактаны

ХААЙЫМ КУРГАДЫ-ЛА

1.— Таакпыны талонга садып турду чоп, ам шай берипкен-дир. Мону ораап тыртар апарган кижи боор мен бе? Эх, каргенчиг-ле апарган таакпыжылар-дыр бис!..

2 — Төрээн чонум мынча хей чыскаалган кижиниң оода биреэзинде бир тыртым кээшпе бар боор. Хайырлап-ла көрүңер, хаайым кургады-ла!

Геннадий МАКАРОВТУҢ чуруктары.

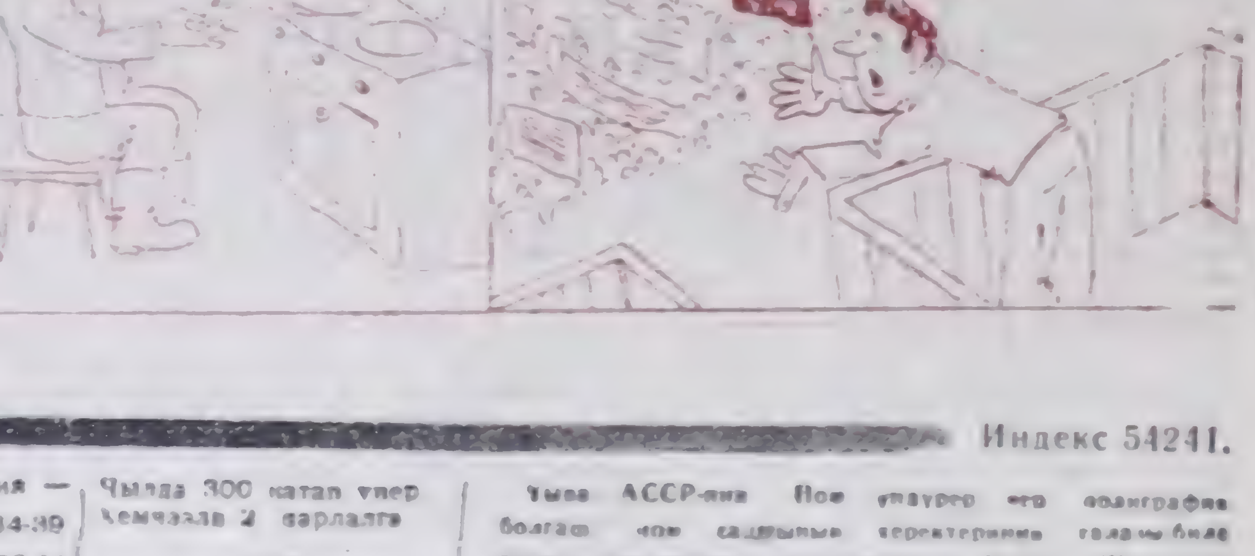

КАЯА, ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга

Ноябрь 7-де. Уругларның уран чүүл коллективтериниң киржилгези-биле концерт. Эгелээри 14 шакта.

Политиктиг чырыдылганың бажыңынга

Ноябрь 8-те. Фольклорлуг программа «Куда». Эгелээри 14 шакта.

Ноябрь 9-та. Республиканың агитколлективтериниң концерти. Эгелээри 13 шакта.

«Мөңгүлек», «Кызыл» рестораннарынга

Ноябрь 7-де. Уругларга «Лакомка» кафе. 11 шак 30 минутада ажыттынар.

«Енисей» Культура бажыңынга

Ноябрь 7, 8, 9 хүннеринде. Аныяктарга кежээ. Эгелээри 19 шак 30 минутада.

Ноябрь 7-де. Концерт. Эгелээри 16 шакта.

Ноябрь 8-9-та. Дыштаныр хүннүң клуву (чуруктар конкурстары, программалыг оюннар). Эгелээри 12 шакта.

«Колос» Культура бажыңынга

Ноябрь 7, 8, 9 хүннеринде. Аныяктарга кежээ. Эгелээри 19 шак 30 минутада.

Ноябрь 8-те. Уругларга программалыг оюннар. Эгелээри 12 шакта.

СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

Автотранспортчуларның спортзалынга

Ноябрь 8, 9-та. Хол бөмбүүнүң талазы-биле шаңналдыг маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

Кызылдың автоорук техникумунуң спортзалынга

Ноябрь 8, 9-та. Баскетбол талазы-биле шаңналдыг маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

«Хүреш» стадионунга

Ноябрь 8, 9-та. Бут бөмбүүнүң талазы-биле шаңналдыг маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг паркында шыдыраа клувунга

Ноябрь 7-де. Шыдыраа талазы-биле шаңналдыг маргылдаа. Эгелээри 14 шакта.

Теннис залынга

Ноябрь 9-та. Стол тенниизиниң талазы-биле хууда бирги чер дээш маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

Кино

НОЯБРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Могила светлячка» (Япония) 11.30. «Частный детектив, или Операция «Кооперация» 13.30, 17.30, 19.30 (узаткан). «Пираты XX века» 15.30 шактарда. «Видеозал» «Воин и колдунья» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Собака, остановившая войну» 9.00, 12.30. «Армия Трясогузки снова в бою» 10.50, 14.20, «Катала» 16.00, 17.40, 19.20, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Максим Перепелица» 11.30, «Смерть манекенщицы» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Обреченный на одиночество» (Япония) 12.30, 14.10, 15.50, 17.30 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100
РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА
ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-28 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-44-92 ◆ [illegible] — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — [illegible] ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-89 ◆ [illegible] — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ [illegible] — 3-43-41.
Чылда 300 катап үнер. [illegible] 2 парлалга. Тиражы 28000 экз.
Индекс 54241.
Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 8 четверг № 255 (14455)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Хөй янзы хевирлерни дамчыштыр чаңгыс эпче болгаш чөпшээрежилгеже

Москвага байырлыг хурал

Ноябрь 6-да Москвага болган байырлыг хуралдың отчёдунуң эгелиин бистиң дүүн үнген солунувуста парлаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьяновтуң соонда чүве чугаалаарлары-биле Москваның П. О. Сухой аттыг машина кылыр заводтуң чингине конструктору, ССРЭ-ниң улус депутады **М. П. Симоновка** сөс берген.

Бистиң ажыл-агыйывысты башкарып турган чагырыптыжаар система чоннуң чаагай чорууну чаа деңнелче [illegible]. Чаа шинчилгелер, чаа экономиктиг политика, чаа болаашкын херек апарган. Даштыкы политикага хамаарыштыр алырга, чаа көрүүшкүннерни ажылдап кылып шылаан болгаш делегейге тайбыңны быжыглап мандыдар херекке төөгүлүг чедиишкиннерни чедип алган бис. Экономика айтырыгларын база-ла ол хевирлиг кылдыр үндезини-биле эде шиитпирлээр ужурлуг бис.

Шериг үлетпүрүн эде тургузарынга хамаарыштыр каш сөс. Төөгү талазы-биле алырга, бо айтырыг эде тургустуушкунну боттандырып турар бистиң чуртувустуң тайбыңга ынак политиказының үре-түңнели болган. Шериг үлетпүрүн эде организастап турар байдалдарда камгалал үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери чамдык бергедээшкиннерге таваржып турар. Чүге дээрге тагылгарның болгаш акшаландырылгазының эвээжеп турарындан бедик мергежилдиг ажылчыннар кызырлыышкынга таваржып, өске черлерже чоруп турар. Ындыг болзажок, камгалал бүдүрүлгелериниң коллективтери боттарының ажылының үг-шиин өскертип, хамааты төлевилелдерин ажылдап кылырынче дидими-биле кирипкен.

Чижээ, бистиң конструктор бюровуста пассажирлер аргыштырарынга ажыглаар үнден дүрген ужар самолёттарның ийи хевирин ажылдап кылып эгелээн. Оларның бирээзи СВ-21 дээр самолёт 12 пассажирни алыр, бир шакта 2 муң километрни эртер, ыракшылы 7 муң километр. Ийигизи — С-51 дээр самолёт 60 пассажирни алыр болгаш 9 муң километр ырак черни ужуп эртер. Бо самолёттарны чогаадыр ажылды америк болгаш англи фирмалар-биле кады кылып турар бис. Оон-биле холбаштыр чамдык делегей айтырыглары база тургустунуп келгилээн. Чижээ, стандарттар дугайында совет-америк чалактар аразының дугуржулгазын ажылдап кылыр дугайында айтырыг тургустунуп келген. Шериг үлетпүрүн эде организастап турар байдалдарда конструктор бюрозу даштыкы партнёрлар-биле кады ажылдажылганы калбартып эгелээн. А ол партнёрларывыс кончуг оваарымчалыг болуп акша хөреңгизин киириштирерин дагзашпайн турар. Ынчангаш чаа коммерция идеяларын, чаа технологияларны боттандырарын дүргедедир херек. Чижээ, судно болгаш авиация кылыр министерстволарның конструкторлар бюролары экранолёттарны чогаадып тургуларын дүргедедир болза эки, оларның-биле чүък сөөртүп, пассажирлер аргыштырып болур. Транспорттуң ындыг чаа хевирлеринге Мурнуу Чөөн Азия диптиң чурттары улуг сонуургалдыын илередип турар.

Чамдык бергедээшкиннер турзажок, шериг үлетпүрүн эде тургузар ажыл дүрген боттанып эгелээн, бистер ындыг болур боор деп бодавайн турган бис. Ынчангаш бистиң үлетпүрүвүстүң бүгү төөгүзү, үндезин экономиктиг реформа болгаш шериг үлетпүрүн эде организастап эгелээни амыдырал-чурттаалганың деңнелин бедидеринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Сорулга болза ол байдалдарны долузу-биле ажыглаары, чуртту экономиктиг кризистен дүрген уштуп алыры болур. Ажыл-херек чүгле бистерден хамааржыр.

Дараазында А. С. Пушкин аттыг чурулга уран чүүл күрүне музейиниң директору **И. А. Антоновага** сөс берген. Ол культура айтырыгларынга доктаагаш. Кончуг коргунчут чүве — ниитилелди хаара туда берген угаан-бодал талазы-биле хоозурал болур деп, ол чугаалаан. Мөзү-шынар эгелери баксыраан, угаан-бодал күчүзүнүң ат-алдары кудулаан болгаш арын-нүүр деп чүве уттундуруп бар чыдар.

Ниитилелди хаара туда берген каржы-хажагай чоруктар оон таваржы берген буураашкыннарының алыс чылдагааннарын эки угаап билип алыр арганы бербейн турар. Ынчангаш оон уштунуп үнүп алырының аргаларын дилеп тывары база-ла бергедеп турар. Бистиң амыдыралывыста тургустунуп келген багай чүүлдерниң оон иштинде культурада чүүлдерни ажыглап алгаш, чамдык харыысалга чок кижилер хоозуп шуутааштын [illegible]. Октябрь революциязы бүгү чүвеге бурууллуг деп тайылбырны кылып, революсчу ажылдакчыларга тургускан тураскаалдарны үреглеп, революция мурнундагы амыдыралды мактап, монархияны катап тургузарын негеп, дериин үүлгедиглерни кылып, национализмни өөскүдүп турар.

Бистиң чуртувуска революцияны хосталганың, чептиг чоруктуң, деп аргаларның идеалдарынга, кижиниң аас-кежииниң дугайында күзел-соруктарга хөй-ле [illegible] кирген алдарлыг кижилер, ёзулуг революсчулар боттандырган. Кижи төрелгетенниң он-он салгалдары оон мурнунда эки амыдыралды тургузуп алыр дээш улусчу шимчээшкиннерге, тура-халыышкыннарга, революцияларга оон мурнунда киржип чораан. Культура үрегдээшкининиң эгезин революция салган дээр бадыткалды оратор буруу шапкан. Революцияның баштайгы чылдарында-ла совет чазактың культураның байлактарын камгалап арттырар талазы-биле 20 ажыг декретти болгаш айтышкыннарны хүлээп алганын ол сагындырган. Библиотекаларны, ном шыгжаар черлерни камгалаар, төөгүнүң болгаш уран чүүлдүң эртине байлактарын даштыкы чурттарга саларын хоруур. Кремльди чаартып септээр дээш оон-даа өске айтышкыннар хүлээп алдынган турган.

Кижиге чүдүүр чоруктуң культурага таварыштырган аар-берге үүлгедиглеринге оратор доктаагаш, чаагай сеткилдиң болгаш чөптүг чоруктуң идеалдары бистиң чуртувуска кажан-даа уттундурбаан деп чугаалаан. Чүвени эки угаап билбес болгаш өш-өжээнзирек чамдык кижилер Улуг Октябрьны амгы үеде бактап турар, ынчалзажок төөгүге шын чүве ыяап-ла катап тургустунуп кээр деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Хоорайлар болгаш кижилер хууда салым-чолдуг деп Ленинградтың далай садыг портунуң электромонтёру **Е. С. Красницкий** сагындырган. Он чеди чылдың октябрьда Питер бирги олуругга турган. Чогум-на Неваның эриктеринден «Россияның хамаатыларынга» кыйгырыг — чалбыыштыг кыйгырыг үнүп тараан. Совет эрге-чагырганың тайбың дугайында, чер дугайында баштайгы декреттери чогум-на аңаа тывылган. Дужур октатган монархияның шивээзи болуп турган ол черден канчаар-даа аажок улуг империяның девискээринге хосталганың, деп эргениң болгаш аңы-дүңмалышның чоруктуң өндүр улуг коммунистиг принциптериниң боттанышкыны эгелээн. Эн-чеп билбес чоруктуң, күчүлээшкинниң, чаңчылчаан үнелиг чүүлдерни хүлээп көрбезиниң чалгыглары база-ла оон, Неваның эриктеринден, чуртче калбарып үнген. Бистиң улуувуске таварышкан болуушкуннар чамдык бир чурттарга элээн каш чүс чылдарга четчир турган боор. А бисте ол бүгү чаңгыс салгалдың амыдыралынга эртип турар.

Бөгүн чурт база-ла эргилделиг үеде. Неваның эриктеринде база-ла төөгүнүң ол негелдезин хүлээп көөрүнге белен. Демократтыг ёзу-биле соңгуткан Ленсовет амдыызында ындыг-ла уран-шевер эвес бол, ак сеткилдиг, угааның холдарынга эрге-чагырганы тудуп алган болгай. Демократчыдылганың чугаажок-ла эки талалыг, хайны аазап турар чорудулгалары чогум ханы терениңде озалдыг моонактарлыг база болуп турар. Бүгү-ле чүвениң буруу шаап, хүлээп көрбезинге үндезиленир болза эрге-чагырганың уламчылалдыг болуруну принцивин боттандырары демократияны охлократияже шилчидип болуру-биле айыылдыг. Политиктиг, харын-даа ниити культураның четпезинден күүргедээшкиниң хөделиишкиннер кылыр тыртылаарынга чедирип эң-не бедүүн шиитпирлерни хүлээп аарының айыылдыын чедир көрбезин болдуруп болур. Шак ындыг чүүл хөй чүс чылдар дургузунда культураның делегей төптериниң бирээзи боор келген черде болуп турар-дыр эвеспе.

Оон үнер арга чүл? Үйбалаап, уш-баш чок чорукче тыртылып кирериндеи камгалаар хуулгаазын эм кайыл? Ол бар бе ынчаш?

Ындыг эм бар. Ол бистиң кижи бурувусте. Ол дээрге улус-чоннуң хөй чүс чылдардагы культуразы, бүгү кижи төрелгетенниң мерген угааны-дыр. Амыдыралдың эң чугула айтырыгларынга харыыларны кижи төрелгетенниң ниити үнелиг чүүлдеринден тып алыр бис. Долгандыр көрүп көрүңер. Бүгү-ле индустриализацияларны, коллективизацияларны, улуг, биче дайыннарны шыдажып эрткен, волюнтаризмниң болгаш таптаашкынның бүгү-ле чүдүүшкүннерин көрүп эрткен кижилер амыдырал-чурттаалгазының төнчүзүнде чүнү алган-дыр ынчаш? Чүгле амыдырал частырыглыг болган-дыр дээрин бе? Ам канчаар, бистиң төөгүвүс ындыг болганы ол-дур, оон өндүр улуу хай-халапты дамчыштыр илерээр.

Ам бир чүүл дугайында — Ленинградка Пётрнуң адын эгидер деп планнап турарлар дугайында. Чурттуң берге үелеринде төөгүнүң өндүр арыннарын ажып көөр деп күзел тыптып келиринде багай чүү боор. Чамдык күштерниң картадан Ленинниң адын ап каавтар деп чүткүп турарының ужуруп база-ла билип болур. Ынчалза-даа кижи бүрүзү айтырыгны шуут бодунуу-биле көөр билир эргелиг. Мээң кырган ачам Ленинград фронтузунга сөөгүн салды. Кырган-авам Ленинград бүзээлелиниң бүгү 900 хүннеринде заводка ажылдап эрти. Хоорайның адын өскертир дээш Ленинге бадылаары дээрге мээң болза, оларның — өгбелеримниң хөөрүнче дукпуре-биле дөмей.

Социалистиг Ада-чурт айыылда деп чугаалаары бөгүн шын эвес-даа боор магат. Ынчалза-даа бис, шынап-ла, улуг айыыл баарында келдивис — курунневис буураар дей берди. Бистиң чуртувустуң 1000 чыл төөгүзүнде чаңгыс эвес удаа ындыг байдал турган болгай. Бүгү кадык күштериниң каттыжары, ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдеринге даянган социалистиг шилилге — бистиң камгаланып үнеривистиң идегели. Өгбелеривистиң мерген угааның шын ажыглап шыдаар болзувусса, кужубусту болгаш угаан сарыылывысты быжыглаар. Шыдавас болзувусса, бисти кым-даа көөргевес, а чүү дээш кээргээр боор ынчаш? Ынчалзажок мынча деп чугаалаар эргелиг мен деп бодай-дыр мен: эде тургустуушкуннуң тургузукчу күжүнге, кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдериниң алыс тиилелгезинге Ленинградта бүзүреп турар, ук үнелиг чүүлдерниң саңында 73 чыл мурнунда чарлаан бо идеалдар база кирип турар: тайбыңны — улустарга, черни — тараачыннарга, фабрикаларны — ажылчыннарга, бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!

Амгы үеде Улуг Октябрьның дугайында хөй-ле маргыжып турар болгай деп, Москваның И. М. Сеченов аттыг медицина академиязының студентизи **В. Ю. Калашников** чугаалаан. Кайы-даа шаг-үеде эң эки бадыткал болур чүве фактылар турган, ынчангаш бүгү делегейге, хамыктың мурнунда бодувуска, бис часпаан бис дээрзин көргүзээлинер. Чижээлерге болзувустуң совет кадык камгалалының [illegible] тайында, шынап-ла, [illegible] чугаалап болур кылдыр ажылдап, чүге салымнывысты көргүзээлинер. Сөөлгү үеде медицинага хөй-ле кичээнгейни салып турарынга өөрүп тур мен. Чоннуң кадыкшылы — күрүнениң кол-ла байлакшылы дээрзин шупту улус биле берген ышкаш-тыр. Ынчалза-даа, чүректиң ханызындан ажыы-биле чугаалаарга, аңаа бүгү-ле чүүлдерни кылып турар бис бе?

Хостуг үезинде олар Улуг Пирогов кудумчузунга баргаш, студент общежитиени, Академияның баазазын көөрүн чыылганнарга студент саналдаан. Хамык чүүлдү корум-чурумнут кылдыр аайлап алырынга акша-хөреңги херек болбайн аан дээрзин ол айыткан. Ынчалза-даа амдыызында специалистерни белеткээрниң азырадыкчы хөөн болгаш деңнештирилге колдаан системазында өске рилгелер чаңгыс рубль, харын доллар-даа негевейн турар. Эмнелгениң дээди өөредилге черинче кирген болганында, программаны студенттерниң ортумак деңнелинге, ортумак эмчини белеткээринге көрген болганда, канчап-чоон доозуп алыр сен деп санаар. Ынчаарга харын сөөлгү үеде бир-ле чүүл өскерлип эгелээн. Бо бөгүнгү дугайында байырлалда чугаалаан херекчок чадавас, ынчалза-даа ажылдаарывыс понедельник кээрге, [illegible] депутаттар Чедиинна дугайын сактып келгеш, [illegible] дузалаптар боор деп аажок идегеп тур мен деп, оратор уламчылаан.

Чуртта политиктиг байдалга хамаарыштыр студент мынча дээн: «Улур-дедир чемележиишкиннерни база негелделерни уттупкаш, ам-даа боор болур келир аас-кежиктиг келир үени эреп, ниити чөпшээрежилгени чедип алыр ужурлуг бис. [illegible] Амгы үеде СЭКП-ге халдаашкыннар [illegible]. Ынчалза-даа, канчаарга-даа бо партия чурттакчы чоннуң калбак бөлүүн каттыштырып турар, ол чөөн сорулганы чедип алыры биске берге болур партия-дыр. Ынчангаш мен бир чыл мурнунда аңаа кирген мен».

Бистиң революциявыс дугайында янзы-бүрү хөй-ле демиселгелерни бодап чугаалап каан болгай деп, Москва облазының Павловский Посад хоорайының аржыыл кылыр бүдүрүлге каттыжыышкынының сентечик-слесары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү **Л. Е. Блинов** медеглээн. Ынчаарга үе болза, ам каас-кой сөстер чугаалаар эвес шаг-дыр. Амгы үеде кижилер хөй-ле сөстен [illegible] берген. Октябрьның 73 чыл оюн олар берге болгаш дүвүреңнелиг үеде [illegible] турарлар. Тургустунуп байдалда биске [illegible] херек. РСФСР-ден эгелээш бистиң эвилелдештикен республикаларывыс биле ССРЭ чазааның аразында тодаргай чорук болган мөөннешкин, эвилел херек.

Антикоммунистиг болгаш антисоциалистиг суртаалга үндезилээш, националдар аразында мөзилдежиишкиннер аажок өөскүп турар чүве болганда, ол чорук эң-не аар уржуктарга чедирип болур. Биске чажывыстан тура-ла «Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!» деп лозуң билдингир болгай. А чуртта амгы байдал кандыгыл дээрге, кижилер харын аңгыланып башкаланып турар апарган.

Бо хүнде рынок харылзааларындан өске шилилге чок дээрзин дыка хөй улус медереп билген. Шак ол бажының эргежок чугаазын чон улам билип турар. Ынчаарга [illegible] чурттуң чоннуң [illegible] камгалалының механизмни биске онза тода ажылдаар ужурлуг. Рынок харылзаалары биске чиик эртер болгаш чоокку үелерде-ле баартактарга бараан нар эндерли бээр деп аазаар болзувусса, ол чок-ка-ла аазаашкыннардан могаан кижилерге ам база «дээрден кежик» аазап каарывыс ол болур.

Амгы үеде чуртта янзы-бүрү хөй-ле боду тургустунган каттыжышкыннар, партиялар, бөлүктер, эвилелдер болгаш шимчээшкиннер тургустунган. Угаан-сарыылдыг бодалдар дыңналгылаар-дыр, маргышпас мен, ынчалза-даа чуртту катап тургузар чаңгыс-ла сорулга-биле ол бүгүнүң чаңгыс кылдыр каттыштырып, мөөннеп алыры дыка-ла эки болур ийик. А чамдыкта ол каттыжыышкыннар антисоциал болуушкуннарга, бирги ээлчегде, кем-херек үүлгедиинге чылдагаан берип, бисти харын аңгылаштырып турар.

Революсчу [illegible] нер үезинде чурттуң политиктиг удуртукчуларынга бүзүрел дугайында айтырыгның онзагай ужур-дузазын [illegible] берген кижи түңнелинде айыткан. Моон-биле холбаштыр ол М. С. Горбачев биле Б. Н. Ельцинниң аразында чөптүг эвилелдиң ужур-дузазын [illegible].

Октябрьның 73 чыл [illegible].

Байырлыг хурал доозулган соонда байырлалдың улуг концерти болган.

(СЭТА).

ОКТЯБРЬНЫҢ ИДЕЯЛАРЫ КЕЗЭЭ-МӨҢГЕДЕ АРТАР

Кызыл шөлге болган байырлал парады болгаш чыскаалы

Улуг байырлал — Совет күрүнениң байырлалы болган. Чажыргаш канчаар, бистер амгы үеде бо байырлалдың дугайын янзы-бүрү кылдыр көрүп, чугаалажып турар бис: моон мурнунда дыңнап көрбээн чүүлдеривисти дыңнааш, эрткен үевистиң чамдык [illegible] дугайында билиишкиннеривис өскерилген, а чамдык кижилер моон мурнунда турган идеалдарга бүзүревес-даа апарган.

Канчалза-даа төөгү шын чүвени чажырып шыдавас, төөгүден ол чажыртывас-даа. Россияның 73 чыл бурунгаар чаа оруунче кирген төөгү билир, ол оруунга улуг чедиишкиннер-даа, [illegible] базымнар-даа тургулаан. Ынчалзажок чуртту улуг күрүне болдурган эрткен салгалдың кижилериниң кылыг, бүдүрүг [illegible], тиилелгелери төөгүге арттып калыр.

Найысылал Москва каш хонук бурунгаар байырлал [illegible] кире берген: кызыл лозуңнар, өңнүг плакаттар хоорайның кудумчуларын, шөлдерин каастай берген, байырлал марштары чаңгыланып турар апарган. ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш чурттуң Дээди Совединиң шиитпири-биле ноябрь 7-ни бо чылын чүгүла күрүне байырлалы кылдыр демдеглеп эрттирер дээн. Дүүн байырлалдың уткулга хуралы боон эрткен. А бөгүн Кызыл шөл каастанган: Кремльдиң Сенат башнязында — ССРЭ-ниң Сүлдези, ГУМ-нуң төп оруунда В. И. Ленинниң портреди [illegible], оон ийи талазында «1917», «1990» деп чурагайларны бижээн. Төөгү музейиниң бажында [illegible] лозуңда: «Эде тургустуушкунуң чедиишкинин хамааты эп-чөпте!» деп бижээн. Москва гарнизонунуң дайынчылары парад чыскаалында турупкан.

Мавзолейниң Төп индиринге М. С. Горбачев, Н. И. Рыжков, А. И. Лукьянов, совет парламентиниң палаталарының даргалары, Россия Федерациязының болгаш Моссоветтиң удуртукчулары, шериг начальниктери үнүп келген.

Спасск башнязының курантылары 10 шакты хапкан. Фанфаралар ойнаан. Оон соонда ССРЭ-ниң Президентизи чүве чугаалаан.

Эргим чаңгыс ада-чурттугларым! Эргим москвачылар! Чепсектиг Күштерниң дайынчылары!

Мен силер бүгүдеге Москваның Кызыл шөлүнден байыр чедирип тур мен. Элээн каш минута болгаш маңаа Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнга тураскааткан шериг парады, оон соонда найысылалдың ажылчы чонунуң байырлыг чыскаалы болуп эртер.

Төөгүлүг болуушкун бүрүзү боду салым-хуулуг. Чамдыктары кажан кезээде уттундуруп эрте баар, салгалдарга бодунуң ужур-дузазын [illegible] харын улус-чоннуң амыдыралынга ханы болгаш уттундурбас [illegible] кээр болур.

Бистиң Октябрывыс ындыг. XX чүс чылдың шак ол [illegible] улуг революциязы бодунуң хемчээлиниң [illegible] салым-чолунга салдарының талазы-биле дөмейлээр чүүл чок. Социалистиг революция массаларны хандыкшыткан, оон үнелиг чүүлдери [illegible]. Деп эрге, чөптүг чорук [illegible] фабрикаларны — ажылчыннарга, черни — тараачыннарга, тайбыңны — [illegible] болгай.

Бөгүн бистер [illegible].

Бөгүн бистер боттарывыстың бүрүзү [illegible] аталдарын төлевин болгаш амытывны алыскан боттарывыстың чаңгыс ада-чурттугларывыстың тураскаалын база [illegible] эртип хаҗок бис. Шын ол көргүнчүг чүүл мөңге сагыңдырыг болур ужурлуг. Шынны чөптүг сорулганы чөптүг эвес аргалар-биле чедип ап болбас. Ниитилелге кижиниң эргелериниң, кижиниң төлептиг чоруунуң хүндүткелинден артык бедик чүү-даа турбас ужурлуг.

Бистер революцияны [illegible] дидим-биле кирип, оон идеалдарын боттандырарынче [illegible] салгалдарывыс бис. [illegible]

Бис бодувустуң төөгүвүстү аажок шынчы [illegible] биле үнелеп көрүп турар бис. [illegible]

Эрткен үеге бистиң хамаарылгавыс [illegible].

Эде тургустуушкунну чаа революция-дыр деп бүрүн үндезин-биле адап турар бис. Оон алыс сорулгазы кижиниң ёзулуг хостуг эргелиг болдурары, өнчүден, эрге-чагыргадан, культурадан ооң оспаксыраашкынын ажып эртери, кижи амыдыралының болгаш кижиниң тодаргай сорулгалыын бадыткаары-дыр.

Хосталга болгаш демократия, хамаатының эргелери, чоннуң суверенитеди болгаш бот-башкарылгазы; бодунуң күш-ажылының түңнелдерин ээлээр материалдыг чаагай чорук, бүгү-ниитиге чедиңгир кадык камгалалы болгаш амгы деңнелге өөредилге, назылап кырааннарның болгаш бичии чаштарның дугайында сагыш салыышкын; бойдусту камгалаары, культураны, национал чаңчылдарны хевээр кадагалаары база көвүдедип байлакшыдары, делегей салгалдарының [illegible] — социалистиг идеяның амгы үеде билиишкининде [illegible] сорулгалары-дыр. Ол дээрге, оон-биле [illegible] Ада-чурт болгаш делегей төөгүзүнүң амгы үе-чадазында Октябрьның үнелиг чүүлдерин катап тургузары-дыр.

Партияның инициативазын [illegible] эгелээн төөгүлүг эргилдени чон билген болгаш хүлээп алган. Эде тургустуушкунуң [illegible] чурт чаа хевирин [illegible] алган. [illegible]

[illegible]

Бистиң хөй националдыг Ада-чуртувустуң чаартылгазынга чон бүрүзү бодунуң каттаттынмас салыышкынын киирер ужурлуг. Ее улуг херекке орус чоннуң болгаш бүгү Россияның ролю онзагай болгаш харыысалгазы улуг болур.

Айыттынган орук-биле чоруп ора, чедиишкиннерни чедип ап болур бүгү чүүлдер бисте бар.

Чурттуң бойдус байлактары, шынап-ла, эгээртинмес. Бистиң чонувустуң ажылгакчы чүткүлдүү, талантылыы-даа улуг. Улус ажыл-агыйын быжыглап экиндип алырының болгаш рынок экономиказынче шилчириниң программазы бисте бар.

Бистер бир эвес бот-боттарывыстың аразында харылзаада багай чүүлдерни ажып эртип алыр болзувусса, кызымак күш-ажылывыс-биле экономикада болгаш политикада салган сорулгаларывысты күүседип, хоойлу-дүрүмнүг хүндүлеп көөр чорукту катап тургузуп ап болур бис. [illegible] салгалданың бо берге үезинде [illegible] патриотчу кижи үнелиг чүүлдерни ап [illegible]. Төрээн чуртунуң салым-чолу дээш улуг харыысалганы медереп билген турар ужурлуг.

Чоннуң угаан-медерелиниң [illegible] мен. [illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында).

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Октябрь байырлалының бүдүүзүнде Тоора-Хемниң № 111 соңгулда округунуң соңгукчулары-биле районнуң Культура бажыңынга ужурашкан. ССРЭ-ниң Федерация чөвүлелиниң хуралынга депутат чоокта чаа барып чораан болгаш бодунуң депутат ажыл-чорудулгазының дугайында соңгукчулар мурнунга отчёттук хуралдың дугайында дыңнадыг-биле эгелээн. Чуртта болгаш республикада байдалдың дугайында, Эвилелдиң чаа керээзиниң концепциязының, хөй националдыг Совет күрүнени чаартырының үндезини болур принциптериниң дугайында соңгукчуларга ол тодаргай тайылбырлап чугаалаан.

Чаңгыс аай Эвилелди хевээр арттырары база чаартыры, Россия Федерациязының составынга Тыва АССР-ниң Күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп алыры эргежок чугула деп ужуражыышкынның киржикчилери бир эп-сеткилдиг медеглээн. Оон-биле холбаштыр эрге-чагырга органнарының янзы-бүрү деңнелдеринде эрге-дужаалдыг кижилерниң, амгы-амгы [illegible] нерниң болгаш [illegible] нарның хөделиишкиннеринде дугуржулга [illegible] холбаштыр сеткил [illegible] ужуражыышкынның киржикчилери илереткээн.

Күш ажылдың хоочуну, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи И. А. Дорофеев болгаш [illegible] соңгукчулар ужуражыышкынга чүве чугаалааш, чурттуң амыдыралында нарын болгаш харыысалгалыг бо үеде РСФСР-ниң бүрүн эргелиг республикаларының Эвилелиниң [illegible] деп [illegible].

Рынок экономиказынче шилчири-биле холбаштыр республиканың Дээди Совединиң болгаш чазааның дорт чарлыгларын калбартыр таныш-биле ажыл-чорудулгазы соңгукчулар чүүнүг деп санаан.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылы-биле холбаштыр Ч.-Д. Б. Ондар соңгукчуларга [illegible].

Бистиң корр.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

[illegible] кижи терелгетен бүрүн кирген [illegible] делегей ниитилелгизи-биле [illegible] амыдыралынга [illegible] бүгү-ле чүүлдерни [illegible] биле, аң улуг, төөгүлүг бо эпизоддарга болдуустуң [illegible], болдуустуң [illegible] салгавыстың болуп турар-дыр бис.

[illegible] болгаш частырыгларны [illegible] өзүп келир [illegible] оларны улам болур [illegible] чүве.

Ыңчангаш ордуже шугумга кирген бистиң аалдарывыстың болгаш өгбелеривистиң өңнүр-чаагай [illegible] -га бегүнгү байырлалывыс турасаал болору. Бегүнгү байырлалывыс [illegible] [illegible] Хамааты тайбың [illegible] байырлалывыс [illegible] болур.

[illegible] Владимир Ильич [illegible] [illegible] тургускан.

[illegible] демократтыг [illegible] бодалдарга хамаарыштыр бижиир туруштуг болурувус. Эде тургустуунуушкунуң ак сеткилдиг бүгү таңдалакчыларының чаагай күзелдиг [illegible]

Байырлал-биле холбаштыр [illegible]

Совет Эвилелиниң Күрүне Гимнин ойнап эгелээн [illegible] Президент [illegible] ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов парад командылакчызы генерал-полковник Н. В. Калининден рапортту хүлээп алгаш, чыскаалган шериглерни эргип, байырлал таварыштыр оларга байырын чедирген. Кушуут «ура» чаңгыланып турган.

Парад мооң мурнунда ышкаш шериг-музыка [illegible]

Чурттуң [illegible] шериг парадының [illegible] турар. Канчалза-даа чүс чаарбидеги парад боол эрткен. Бо удаада парадка хөй шериг киришпээн, [illegible] камгалакчыларының кандыг дыштыг боор турарын [illegible]. Эргидеги [illegible] шериглериниң бүгү хевирлериниң техниказы парадка киришкен. Шериглериниң амгы үеде чепсээниң хевирлерин парадка көргүскен. Чаа чүве болза «СС-25» дээр баллистиг ракеталары бир [illegible] көргүскени болур.

Шериг парады [illegible] дооступкан.

[illegible] болгаш Кызыл шөлге чыскаалгайнарның колонналары чедип келген. Байырлыг манифестация бо удаада [illegible] гуманныг демократтыг социализмга болгаш хамааты чөпшээрежилгениң идеяларын деткип, үлежип турар хөй-ниитиниң шимчээшкиннери болган. Оларның аразында СЭКП-ның Москва хоорай комитеди, наыысылалдың профэвилелдери, комсомол, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, херээженнерниң чөвүлелдери база өскелер-даа бар.

...Чыскаалдың киржикчилери сес колонна боор алгаш келген. [illegible]

Чурттуң болгаш Россия Федерациязының удурттакчылары Мавзолейниң индириңден душкеш. Президент чөвүлелиниң кежигүннери база [illegible] комитединиң кежигүннери, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, Москваның хөй-ниитизиниң төлээлери чыылган баштың колоннага чедип келгеннер. СЭКП-ның РСФСР-ниң Компартиязының, найысылалдың партия организациязының удуртуучулары бо удаада районнарның колонналарынга [illegible].

Эртенгиниң 11 шак. Кызыл шөлге фанфаралар база катап ойнап эгелээн. Оркестр шөлден үнүп чорупкан. Чыскаалган колонналар шимчеп үнгеннер. Оон киржикчилери Мавзолей чанынга чедип келгеш, доктаап турган. Партия, күрүне удуртукчулары, хоочуннар, күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилери составтыг делегация Совет күрүнениң үндезилекчизи, Октябрь революциязының баштакчызы В. И. Ленинге [illegible] Мавзолейге салган.

Чурттуң, Россияның [illegible] удуртукчулары, оргкомитеттиң кежигүннери Мавзолейниң индиринге үнүп келген. Чыскаалган колонналар шуушттур шимчеп чорупкан. Хөй-хөй кижилер өг-бүлелери-биле чыскаалга келген. Олар [illegible] Октябрьның идеяларын янзы-бүрү [illegible] камгалап [illegible] ленинчи идеяларга бердингенин [illegible] эде тургустунуушкун [illegible]

[illegible] Октябрьның идеялары ам [illegible] чурттаар болгаш күш-ажылдың кижилеринге [illegible] үеже оруу айтып бээр. (СЭТА).

СЫРЫЙ КАТТЫЖЫЫШКЫННЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

БИСТИҢ КОРРЕСПОНДЕНТИЛЕРИВИСТИҢ, БИЖИКЧИЛЕРИВИСТИҢ ТЫВАНЫҢ ХООРАЙ, СУУРЛАРЫНДАН ДАМЧЫТКАНЫ.

КЫЗЫЛ. Октябрьның чаңгызы, чечектидип чутаалырга, Тываның [illegible] удуп чыткан дагларын оттурган. Россияда хувискаал [illegible] шаңныгы дег кедирип эккелген. Муң-муң километр черлерде чыткан, аңгы күрүнелерге бо үе революцияның салгынчары ынчаар тарап чалгаан. Делегейге ол хире [illegible], сүрлүг болган болуушкуннарның — [illegible] чүс чылдың [illegible] уткаазын ам келгеш, [illegible] боогдаарын оралдажып, төгүнү дуй шаварынче семен турар күштер бо сөөлгү карын, шалкын, чөрүлдээлиг үеде тыптып турар. Октябрьның ужур-дузазын, утка шынарын эвээжедип, харын-даа ол улуг хувискаалды төөгүнүң частырыы болган деп шыңгадыксаан чамдык чарылдырыкчы, нүгүлчү күштерниң ыйыдышкынынга ангадай хона берип алаңзаалп, чамдык черлерге чаңчыл болган чыскаалдарны эртең чылын эрттирбейн барган. Тываның наңысылалынга эрткен чылгы ноябрь 7-де байырлал чыскаалы болбааның сактып көөлинер. Бо дугайында хоорайжылар боттары чүнү бодап турарларыл?

Серепаа Монгуш, Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артизи: Эрткен чылын демонстрация болбаска, ноябрь 7 байырлалдывас болган. Ону бичии уруглар безин эскерип каапкан: чараш байырлал кайыл, чүге болбааны-л деп айтыра бээр чорду. Чонда туругустуна берген эки чүвени үзүткап-ла туруп бээр болза, кайын болуруул? Чаңчыл болган байырлалдардан хая көрнүп, дуй тыртынгаш олуруптарга, чүнүң экизи боор. Күш-биле чедип алган шак ындыг пйн-чаңгыс байырлалын үнелээр болза эки-дир ийин.

Калыңдүү Монгуш, «Дүрген дуза» албанының кол эмчизи: Чонну ол хире онза, бедик ужур-уткалыг байырлалын деткип, лозунг-плакаттарлыг барып чыскаалга киржир деп шиңгирлээшкин бис. Ында багай чүү боор. Ол дээрге бистиң чуртта эде тургустуккуншуну деткип турарывыстың херечизи-дир деп бодаар мен. Ылангыя рынокче шилчилгениң кризистен уштунарының оруу кылдыр билип, ону амыдыралга дүрген боттандырары чугула деп санап турар бис. Дораан-на эки болу бербези билдингир: ийи-үш чыл иштинде бергедээр апаар. Ынчалза-даа ол бистиң канчаар ажылдаарывыстан хамаар-жыр. Амыгы-биле чугаалаарга, бистиң хоорайда амыдырал ындыг кончуг багай эвес. Соңгаар чамдык хоорайларда сүт безин чок, а бис сметананы чип турар бис. Эът-даа хире-шаа-биле бар. Бүгү-ле чүвени карарт-ырга кайын боор. Октябрь байырлалы дээрге эки чаагай амыдыралды чедип алыр аргалывыстың сүлдези-дир.

Нина Кузина, 14-кү механизация эргелелинде партия эге организациязының секретары: Ол дээрге бистиң өгбелеривистиң биске чаалап берген байырлалы-дыр, ону бистиң узуткаар эргевис чок. А демонстрация чокта кандыг Октябрь байырлалы дээрил? Адаларының ыдыкы хайы-биле чаалап каан байырлалы биске кады болур ужурлуг.

Владимир Кара-Сал, сарыг шажын ниитилелиниң даргазы: Кандыг-даа байырлалга киржири азы киришпези кижилерниң хууда херээ деп бодаар мен. Маңаа албадал турбас ужурлуг. Октябрь революциязының идеяларында болгаш буддизмниң номчалында демей чүүлдер хөй. Сарыг шажынның өөредиинде мынча деп турар болгай: бачыт-хилинчек кылба, оор-сук кылба, амылыг амытанның амы-тынын [illegible]. Бо-ла идеялар база социализмниң [illegible] Ыңчангаш Октябрь-биле [illegible] турар.

Наталья Тыртык-Кара, Тыва АССР-ның [illegible] 17 чылда [illegible] партияның удуртулгазы-биле Россияга киискип үнген революцияның кижи терелгетенниң угаан медерелинге, сагыш-сеткилинге хосталганың, чаагай амыдыралдың мөңге өнмес идеязын оттуруп, ам-даа чаа угаан-бодалдың бедик чадаларынче кыйгырып турар. 49 чыл бурунгаар Шагаан-Арыгта чүс-чүс чон аразынга Ленинниң портредин тудуп алгаш чыскаалып эрткенимден бээр Октябрь ынак байырлалым болган.

Бо кыска интервьюну 6-ның хүнүнде алган мен. Ийет, хөй кижилерниң байырлал маңаа сеткил-хөөнү көдүрүлчек чырыткылаңчак турган... Ноябрь 7-де Кызылдың Ленин аттыг шөлүнге шериг оркестр байырланчыг аялгаларны чиртиледир ойнап турда, кызылчылар хире-шаа-биле чыглып кээп, өңнүг шарларны, туг-чугаштарны, плакаттарны тудуп алган, колонна аайы-биле Ленин кудумчузун куду алзы чыскаалып эрткен. Мурнуку ышкаш ында улуг трибуна тургуспаан. Демонстрантыларның бо чыскаалдың эрткенинге хамаарыштыр бодалдары аңгы-аңгы болду: «Шору-дур», «Ол-даа болза хире-шаа-биле болганы ол ыйнаан», «Шуут чоктан дээре», «Байырлал эвес, а карак чажы-дыр он».

Мооң мурнунда Кызылдың төп шөлүн тавартыр 12 колонна шупту эртип турда, бүдүн бир шак чеде бээр турган. Ам чыскаалчылар чүгле 17 минута иштинде эртип каапкан. Кижилерниң эвээш келгенинге эрткен ноябрьда-даа, майда-даа чаңчыккан чыскаалдарны эрттирбейн барганы чугаажок салдар чедирген. Он-он чылдарда тургустунуп келген чаңчылдарын кым-бирниң демагогчу негелделеринге дужуп бергеш, үреп үскени — чарылдырыкчы хөөннерге чемиш болган. Тударындан бузары белен дээр ийикпе.

Чыскаал эрткен соонда-даа Ленин шөлүнден дыка хөй кижилер таравайн турганнар: сактырга, байырлалды ам-даа маңаан дег. Кудумчу ширбээн 4-5 тракторнуң ажылы чок болган: ында ийи-чаңгыс-ла чарылган шарларның артыы тарамык чыткылаан. Хөй кижи оода-ла хөгжүм дыңнап алыр дээш шериг оркестрни бүзээлепкен. А хүн караа сергээ сүргей чайыннавышаан. Байыр-чыскаал эрттиреринге ёзулуг-ла таарымчалыг хүн... Оркестр ойнап доозуптарга, арткан улус өңпелээниг тарап эгелээн...

Надежда ЭРГЕП.

ТУРАН. Бии-Хем районнуң ажылчы чоннары Октябрь байырлалын улус ажыл-агыйының чамдык адырларынга чүтээр чедиишкиннерлиг демдеглеп турар. Ылаңгыя районнуң тараажылары бо чылын багай эвес дүжүттү өстүрген болгаш чогуур үезинде ажаап алган. Районнуң удуртукчу органнары байырлал бүдүүзүнде тус-тус ажыл-агыйларже болгаш коллективтерже байыр чедиришкиннерин чорут-кан. «Кызыл тараачын» совхозтуң тараажыларының чедиишкиннерин онзалап демдеглээн. Өөктүң ажылчын кооперациязының коллективинге чоруткан байыр чедириишкининге районнуң садыг организацияларының аразында социалистиг чарышка бирги черни алганын ук коллективке дыңнадып, ацаа байыр чедирген.

Ноябрь 6-ның кежээзинде Культура бажыңынга Улуг Октябрьның 73 чыл оюнга тураскаатан байырлыг хурал болган. Аңаа илеткелди партия райкомунуң секретары Н. С. Золотых кылган. Ноябрь 7-де район төвүнге болгаш өске-даа суурларга митингилер болгулаан. Туран хоорайга болган митингиниң киржикчилери Ленинниң болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлген дайынчыларның тураскаалдарынга чечектерни салган. Ооң соонда Ленин тураскаалының шөлүнге митинг болган. Митингиге партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну М. К. Дамчай, комсомол райкомунуң бирги секретары Г. Б. Алашпонова, хоочун культура ажылдакчызы М. М. Оюн чүве чугаалаан.

Чурттакчылыг черлерге спортчу маргылдаалар болган.

ЧАДААНА. Улуг Октябрьның 73 чыл оюн Чөөн-Хемчиктиң ажылчы чону эң-не чырыткылыг байырлал кылдыр демдеглеп эрттирип турар. Ноябрь 6-да районнуң суурларынга болгаш Чадаана хоорайга байырлыг хуралдар болуп эрткилээн. Район төвүнге болган хуралга партия райкомунуң бирги секретары Д. Б. Кара-Сал илеткел кылгаш, Улуг Октябрьның тыва улуска ужур-дузазын, ооң ачызын тодаргай чижектер-биле бадыткап чугаалаан. Кежээниң киржикчилеринге райкүүскомнуң коллективи концертти бараалгаткан.

Дүүн Чадаанага ажылчы чоннуң чыскаалы болган. Аңаа район төвүнүң бүдүрүлгелери, организациялар болгаш школа коллективтери киришкен.

Байырлалды районнуң үлетпүр комбинады, хөмүр-даш резервиниң участогу, райпо база «Чыраа-Бажы» биле «Искра» совхозтарның коллективтери чедиишкиннерлиг уткаан.

Байырлал хүнеринде районга спортка янзы-бүрү маргылдаалар, оюн-тоглаа, концерттер болуп турар.

Чөөн-Хемчиктиң ажылчы чону Ленинниң идеяларынга, Октябрьга шынчызын, бүзүрелин база катап бадыткап турарлар.

ШАГААН-АРЫГ. Хоорай байырлал шинчи кирген. Кызыл туктар, лозунг-плакаттар кайы ырактан көстүр. Чаа далайның соом хады чыскаалган чоннуң чаактарын долбаннандыр шонуп, оларның тудуп чорааны кызыл тукчугаштарын эстедир хадыдып турар. Интернационалчы беш колонна эмнелге чанындан эгелээш, Октябрь кудумчузун таварып, партия райкомунуң, райкүүскомнуң бажыңының баарында индир чаңы-биле эрткен.

Кайнаар-даа көөрге, хүлүмзүрүг долган арыннар, ыры-шоор, каткы-хөг — байырлал дээрге байырлал-ла болгай. Байырлалды Шагаан-Арыг хоорайның тудугжулары күш-ажылчы белектер-биле уткаан. Он-он кижилер оларга өөрүп четтиргенин илереткен. Ажыглалга кирген чаа бажыңнар кайы ырактан көстүп турар.

Районнуң культура бажыңнарынга, кодээ суурларга Улуг Октябрьга тураскаатан байырлыг хуралдар митингилер, ужуражылгалар, концерттер, оюн-тоглаа, кино, спортчу маргылдаалар бедик деңнелге болуп эрткилээн.

АК-ДОВУРАК. Аныяк ажылчын хоорайның ажылчин кижилери Улуг Октябрьның байырлыг чыскаалынче бир демниг үнген. Аңаа дайынның база күш-ажылдың хоочуннары, ат-сураглыг кижилер хөй киришкен. Колонналарның мурнуку одурууңга Демир-оол Сүрүңнүң, Галина Коляданың шалыпчы тудугжу бригадалары, Татьяна Полухинаның, Бойня Куулар-ның удурткан мурнакчы ээлчеглер. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының рудниктиниң келир чылдың үлүүнче шагда кирген чамдык даг-жылары, Ак-Довурак АТБ-линия чолаачылары эрткилээн.

Фабриканың чамдык коллективтери бүгү чоннуң улуг байырлалын күш-ажылчы туруштарынга уткаан.

Хоорайның Культура ордузунга улуг концерт болган. Аныяктарның танцызамы, оюн тоглаазы орай кежээге чедир үргүлчүлээн.

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга тураскаатан район төвүнүң ажылчы чонунуң байырлыг хуралы суурнуң Культура бажыңынга болуп эрткен. Аңаа дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, мурнакчылар база хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери киришкен. Илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары С. К. Күжүгет кылган.

Дараазында хүн, ноябрь 7-де, Кызыл-Мажалык суурнуң чурттакчыларының байырлыг чыскаалы болган. Тус-тус коллективтер колонналар аайы-биле эрткен. Ажылчы чоннуң чыскаалын школачылар ажыткан. Оларның соондан район төвүнде күш-ажылчы коллективтерниң аразынга чарбарган социалистиг чарыштың тиилекчилери шимчеп үнген. Улаштыр эзреглекчилер ниитилелдериниң коллективтери эрткен.

Улуг, делгем индир кырынга партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, мурнакчылар турган. Мооң мурнунда чылдарда ышкаш хөлүн эрттир айырам-каас шимелде, лозунг-плакаттар шөлге көзүлбээн. Кыйгырыглар, каас-кол сестер октаваан. Чыскаал ажыл-ишчи байдалга эрткен.

Кодээ суурларның чурттакчылары Октябрь байырлалын оң аиларның күш-ажылчы түңнелдери-биле холбап эрттирген.

ХОВУ-АКСЫ. Ноябрь 6-да ажылчын суурнуң «Металлург» Культура бажыңынга тураскаатан байырлыг хурал болган. «Тыва кобальт» комбинаттың администрациязы, партком, суур Соведи күш-ажылдың мурнакчыларынга байыр чедирип, шаңнал-мактадарны тывыскан. Ооң соонда концерт болган.

Ноябрь 7-ниң хүнүнде 11 шактан эгелеп «Металлург» Культура бажыңының чанынга массалыг оюннар, спортчу маргылдаалар болган. Кежээ танцы-дискотеканы аныяктарга организастаан.

ХАНДАГАЙТЫ. Улуг Октябрьга тураскаатан байырлыг хурал районнуң Культура бажыңынга болган. «Октябрьның угланыышкыны — бистиң төөгүлүг шилип алыышкынывыс» деп илеткелди партия Өвүр райкомунуң секретары Эрес-оол Монгуш кылган. Ындыг байырлыг хуралдар, митингилер, культура-массалыг болгаш спортчу оюннар суур бүрүзүнге болгулаан.

Улуг байырлалга тураскаатан ажылчы чоннуң чыскаалы Хандагайты суурга чаңгыс эп-сеткилдиг, найыралдың, күш-ажылчы чоруктуң демдээ кылдыр эрткен. Кызыл туктарлыг, лозунг-плакаттарлыг 14 колонна байырлал индирниң мурну-биле эрткен. Оларга ажыл-ишчи чедиишкиннерин РСФСР-ниң Компартиязының Өвүр райкомунуң бирги секретары Анатолий Дембирел, район Совединиң болгаш райкүүскомнуң даргазы Алексей Куулар, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Даваа Монгуш күзээн.

Районнуң ажыл-ишчилери Улуг Октябрьның 73 чыл оюн чамдык күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткуп турар. «Ак-Чыраа», «Торгалыг», «Кызыл тук» совхозтар эът, сүттүң чыл планнарын барык күүседир четкен. Бо чылын чонга телевизиг дуза чедирериниң планын ажыл-агыйлар аразының механизастаттынган колонназы 160 хуу, районнуң кино четкизи 125.4, харылзаа белдири 104,4 хуу күүсеткеш, чарыштың тиилекчилери болган.

ТЕС-ХЕМ. Улуг Октябрь кижи төрелгетенге чоптуг чоруктуң оруктуң айтып, делегейниң чаартырынче бүзүрелди оттурган. Календарьның кызыл хүнүнүң бүдүүзүнде улус депутаттарының Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы Кара-оол Лапчаа телефон дамчыштыр республиканың бүгү ажылчы чонунга Октябрь революциязының 73 чыл оюн-биле холбаштыр байыр чедирбишаан, мынча дээн:

— Ноябрь 7 — совет хамаатыларының национал байырлалы-дыр. Ыңчалза-даа ажык-чарлыг чорукка шыңгыйламалангаш, 1917 чылдың ноябрь 7-зин дамык халаптың эгелээн хүнү дээр хөөннериң тыптып илереп турары кончуг-ла харааданчыг. Октябрь биске чүгле хосталганы, чедиишкинни берген эвес, [illegible]

Чуртувуста байдал нарын, ынчангаш чаңгыс эп, сыый каттыжыышкын херек. Октябрьның чаалап алыышкыннарын чаңып-сыңыы чокка камгалаар ужурлуг бис. [illegible] Маңга кол-ла чүве кижи бүрүзүнүң [illegible] тааңдырган үүл-херээнге ак сеткилдиг бердинери, харысалганы бедилери чугула.

Байырлал бүдүүзүнде район төвүнге, суурларга Улуг Октябрьга тураскаатан байырлал хуралдарны чаңчыл [illegible] эрттирген. Чыскаал хүнүнде оюн-тоглаа, спорт [illegible] маргылдаалар орай кежээге чедир үргүлчүлээн.

ТЭЭЛИ. Байырлал бүдүүзүнде Бай-Тайга районнуң төпчүткен Культура бажыңынга Улуг Октябрьга тураскаатан суурнуң хөй-ниитизиниң хуралы болган. Хойжуларның, саанчыларның, ажылчыннарның база «Өске-даа коллективтерниң [illegible] лекчилериниң эрткен айларда канчаар ажылдааның, чүнү кылганын аңаа түңнээн. Мурнакчы коллективтерни, тус-тус кижилерни аңаа адаан. Бо талазы-биле илеткелди партия Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретары Ч. А. Саая кылган.

А байырлал хүнүнде суур чурттакчылары чыглып кээп, В. И. Ленинниң тураскаалынга боодал чечектер салган. Ыр-шоор, хөгжүм диңмиреп турган.

Таптаашкын чылдарында чаңчыгып калганывыс каастап, шимээн машина-техника, каас-кой дериттинген колонналар, үргүлчү-ле көрүп келгенивис үрлүнчек уткалыг сан-чурагайлар, лозуннар, плакаттар ол хүн суурга көзүлбээн.

САРЫГ-СЕП. Аңгы бо берге үеде, чамдык кижилерниң сагыш-сеткили социализмге удур янзы-бүрү чугаалар кылып, националисчи болгаш шовинисчи хөөннерге алзып турар үеде кижи бүрүзүнүң угаан-медерелин билиндирип алыры берге. Ынчалза-даа Улуг Октябрьның тиилелгезинге хөй-хөй миллион кижилер бүзүрээр. Бо чылын ону төп болгаш өске черлерге байырлаар дээни таварылга эвес. Мооң мурнунда хөй митингилер кылгаш, ёзулуг байырлалды чорутпааны-биле кижилерниң хөөннери кудулап турганы билдингир.

1990 чылдың ноябрь 6-да Каа-Хем районнуң девискээринде туруп турар культура бажыңнарынга «Төөгүнүң арыннары», «Аныяктар болгаш Октябрь» база оон-даа өске тематиктиг кежээлер болгулаан. Суур бүрүзүнүң чурттакчы чону Улуг Октябрьга тураскаатан байырлыг кежээни бедик көдүрлүүшкүн-биле уткаан.

Байырлал бүдүүзүнде район төвүнүң агитбригадазы «Ленинчи оруң», «Кызыл тук» совхозтарга аалдап чораан. А «Кызыл тук» совхозтуң урал чүүлүнүң киржикчилери «Совет Тывага», Сарыг-Сеп суурга Бүрен-Аксының бот-тывынгыр артистери аалдап чорааннар.

Совхозтар төптеринге болгаш Сарыг-Сеп суурга Октябрьның социалистиг Улуг революциязының тиилээниинден бээр 73 чыл оюнга тураскаатан байырлыг митинг болган. Сарыг-Сеп суурга митингини районнуң күүсекчи комитединиң даргазы Ч. А. Удумбара ажыткан. Чыылган чоннуң мурнунга РКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары В. Б. Петров, районнуң харылзаа белдириниң операторү К. Д. Салчак, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну С. К. Якименко болгаш өскелер-даа чүве чугаалааннар.

Оон соонда ажылчы чоннуң байырлыг чыскаалы эгелээн. Чыскаалга күш-ажылдың хоочуннары, мурнакчылар, өөреникчилер болгаш интеллигентилер идепкейлиг киришкен. Чыскаал соонда спортчу маргылдаалар болгулаан.

КАА-ХЕМ СУУР. Ноябрь 5. Ол хүн РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл райкомунуң хуралдаар залының олуттарын күш-ажылчы коллективтерниң төлээлери долдур олурупкан. Олар Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнга уткуштур болган байырлыг хуралга чыглып турганнар. Ол Байырлыг хуралга райкүүском даргазы А. Н. Барков сөс алган.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дугаында делгерецгей чүве чугаалааш, районда күш-ажылчы коллективтерниң ажылын ижинге доктааган. Хурал соонда улаштыр концерт болган.

Ноябрь 7. Кызыл районнуң мурнуу талазы шагдагы күш-ажылчы коллективтер эртенгиниң 10 шакта байырлыг митингиге ол хуу чыылганнар. Митингини райкүүском даргазы А. Н. Барков ажыткаш, партия райкомунуң бирги секретары Б. С. Шыырапка сөс берген. Ол Октябрь байырлалын таварыштыр митингиниң киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалаан. Ол хүн районнуң суурлар төптеринге база байырлыг митингилер эртиилээн. Байырлал ооң-биле кызыгаарлаттынмаан, район төвүнге күш-ажылчы коллективтер аразынга хол бөмбүүнге, шыдыраага, теннисте спортчу маргылдаалар уламчылаан.

МУГУР-АКСЫ. Байырлал бүдүүзүнде район төвүнүң Культура бажыңынга, тус-тус коллективтерге улуг хуралдары эрткен. Ноябрь 7-де эртенгиниң 10 шакта Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнга тураскаатан ажылчы чоннуң байырлыг чыскаалын Мугур-Аксы ортумак школазының өөреникчилериниң болгаш башкыларының коллективи ажыткан. Оон улаштыр район төвүнүң мурнакчы коллективтери — амыдырал хандырылга комбинадының, коммунал ажыл-агый эргелелиниң, районнуң херек-лекчилер ниитилелиниң каас-шиник шиметтинген коллективтери эрткен.

Район төвүнде бир улуг ажыл-агый — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң коллективи байырлал чыскаалын хаатан. Район бо чылын күрүнеге дүк база сүт садар планнарын хуусаадан эрте күүсеткен, эът садарының планы амга чедир 95 хуу күүсеттинген болгаш районнуң ажыл-ишчилери ону күүседиринге идегелдии чыскаалга илереттинген. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажыл-ишчилери аңаа боттарының үлүүн киирер.

Мугур-Аксынга болгаш Кызыл-Хая суурларга байырлал хүннериниң мурнунда эгелээн спортчу маргылдаалар бөгүн, даарта уламчылаар.

ЭРЗИН. Улуг Октябрьга тураскаатан байырлыг хуралдар районнуң күш-ажылчы коллективтеринге, албан черлеринге, организацияларга байырлал бүдүүзүнде эрткилээн. Эде тургустунуушкун чоруп турар бо үеде ажык-чарлыг чорукту, демократияны соора ажыглап, Октябрьның тиилелгезин карартыр үзелдиг кижилерге, бодалдарга байырлалга тураскаатан ол хуралдар удур туруушкун болган деп чугаалаар апаар. Ажыл-ишке багай эвес коргузуглер-биле байырлалды уткууру кажан шагдан бээр туруп келген эки чаңчыл деп чүве бо хүннерде база бадыткаттынып турар. Чижээ, районнуң сентелге-тудуг участогунуң, райпо болгаш өске-даа коллективтерниң ажыл-ишчилери байырлалга уткуштур багай эвес коргуузуглерлиг ажылдаан.

Ноябрь 6-да районнуң Культура бажыңынга байырлыг хурал соонда концерт болган.

Байырлал бүдүүзүнде районнуң девискээринге хар чаггандаа болза, Октябрьның Улуг революциязынга тураскаатан чыскаалдың киржикчилеринге ол шаптык болбаан. Байырлал чыскаалының киржикчилери — күш-ажылчы коллективтерниң төлээлеринге, школачыларга улус депутаттарының Эрзин район Совединиң даргазы К. А. Мон байыр чедирип чүве чугаалааш, кол кичээнгейни Улуг Октябрьның тиилелгезиниң бистиң чуртувуска ужур-утказын Ленинниң ажыл-херээ-биле холбаштыр турган чугаалаан.

Байырлал хүннеринде районнуң чурттакчы суурларынга оюн-тоглаа, спортчу маргылдаалар болган.

* * *

Байырлал чыскаалдары, митингилер республиканың [illegible] эрткен.

ЧУРУКТА: республиканың «Чүсү-малчын звено» клувунуң кежигүннери Э. Ш. Хертек биле С. К. Хайың-дыр. Барыын-Хемчик районунуң «Барлык» совхозтан келген Эрес-оол Шойгуевичиниң коданында турүр 350 хой, а Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң хойжузу, коммунист Сердюк Кызыл-оолдуң коданында турүр 360 хой бар. Оларның кайызы-даа бо чылдың кыштаглаашкынынга чымчалыг белеткенип, тус-тузунда 20 тонна ажыг сигенни белеткеп ап, кыштагларында чедирип алган. Амгы үеде дуржулгалыг хойжуларның кадарган мал сүрүү семис шыырак.

Бо ийи кадарчы «Чүсү-малчын звено» клубтуң кежигүннериниң хуралынга мырыңай чаа киржип чорааннар.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

АЛА-ЧАЙГААРЛАП БОЛБАС

Бо чылын Тожунуң ийи совхозу кайызы-даа сиген белеткээриниң планын күүсетпээн. Эң ылангыя «Тоора-Хем» совхоз кыжын бир малга 6-7 хире-ле чем единицазы онаажыр кылдыр белеткеп алган. Чижек-норманың чартыы безин четпес. Сиген планы чүгле 30 хуу болган, 4038 тонна силостуг ажыл-агый-дыр бо. Мындыг байдалдыг турган, кышты канчап ажар улус боор деп, кижи дораан-на ынчаар бодаар чорду.

Ол-ла ажыл-агыйның Танмалык сүт-бараан фермазынга база чордум. Ында 145 инектиң сезенин саап тур. Саалда эрткен чылдың деңнелинден дыка кудулаан. 4 кадарчы инектерин ээлчежип, черже кадарып турар. Немелде чем бербес. Та чүге ындыг боор чүве, кадарчылар инектерин саалдага четче эккелбес. Ортумаа-биле хүнде 7-9 инекти сагбайн турар. А октябрь 28-те харын мырыңай 28 инек келбээн. Чаңгыс ол хүн безин 120 килограмм сүттү чедир албаан. Мындыг турда планны канчап күүседирил, ол ышкаш инекти үе-шаанда сагбаска ооң эмии бансыраар, аарыыр болгай.

Чүге мындыг боор турарыл? Ферманың эргелекчизи, ол ышкаш совхозтуң кол зоотехниги Ульяна Чимит чуну көрүп, хайгаарап турарыл? Фермада мал чеми чымчадып бээр херексел-даа чок. «Май 1» совхозтуң Көк-Чар фермазында байдал база багай. Ында симменталь уксаалыг 118 инек бар. Оларның 67-зин саар. Бирээзи-ле хүнде 2-3 литр сүт бээр. Немелде чемнерни-даа бербес. Бир оэлдептиг чүве болза, ферма чанында силос оңгары бар. Ооң аксын дуглаваанындан суурнуң инектери дыка-ла дойлап турлар. Ону «Май 1» совхозтуң удуртукчулары, специалистери билир. Та чүге хемчег албайн турар улус. Ол силос-биле саар инектерни чемгерер дээрге, быжыглаан тракторист бодунуң туразы-биле ажылын каггаш, аңнап чоруй барган. А эргелекчи Мерген Серен шиитпирлиг хемчеглерни албайн турар. Совхоз директору мал кыштаглаашкынын организаставайн турар.

Малга чемни белеткеп шыдаваан-на-дыр. А септелге? Ноябрь 1-ге чедир үүрмек септелгеже безин кирбээн болду. Кажааларның соңгалары дежик. Ажылгыр эвес деп чүвевисти көрүңерем. Аңнаар улус болза, баш удур-ла хамык чүүлдү белеткеп кагза.

«Тоора-Хем» совхозтуң хойжулары шупту аренда керээзи-биле ажылдап турар. Ындыг болганындан бе, кыштаглаашкынга белеткели эки болган. Кодан бүрүзүнде 15-теп 30 тонна чедир сигенни сөөртүп чедирген, ону камныг ажаап кадагалап турар. Эң ылангыя

Тожунуң малы кыштан хүр ажары берге-ле

Виктор Балдыр, Даш-оол Кол болгаш өскелерниң-даа өдек-кыштаанга бээрге өөрүнчүг. А четпес-ле чүве база-ла специалистерниң талазында. Хойнуң бонитировказын кылбаан. Ол дээрге хамыктың мурнунда селекционер зоотехниктерниң соңгаарладып болбас ажылы болгай.

Районнуң Кува-Чар, Куштуг-Кежиг, фермаларының кыштаглаашкынче киргени дыка-ла багай. Октябрь 27-ге чедир кажаа-хораага хол дегбээн. Хыналда үезинде көөрүвүске, кажааларның эжиктери ойбак, мал чеми салыр савалары белеткевээн болду: Бир бажыңчыгашта күзүнне элээн свекла шыгжап каапкан илереди. Үрелген, ону чүгле ам үндүр эжерни арткан. Ол совхозтуң кол зоотехниги турган Михаил Ичин-Норбу та чуну бодаан кижи.

Черле ынчаш районнуң совхозтарында мал ажылы дыка-ла берге байдалда деп, комиссия көрген. Кайы-даа ажыл-агый мал продуктуларын күрүнеге садар талазы-биле планнарын күүсетпейн турар: эътти 56, сүттү 60 хуу чедирген. Ам арткан үеде шиитпирлиг хемчеглерни албас болза, чылдың даалгазын боттандырып шыдавас чыгыы апарган. Экономиканың кол-ла адыры мал ажылы болганда, өлче чүге кичээнгей салбайн турарыл? Орулганы та кайыын киирип алыр бодап турар улус ийик.

Тожунуң девискээринге хар чылдын-на кылын чаар. Удавас ам бүгү малды тургузу азыраар апаар. А чем баазазы дыка кошкак. Ынчангаш шак бо дүвүрээзинниг айтырыгны бригада, ферма, совхоз бүрүзүнге эң чоокку хүннерде чугаалашкаш, бир товун тыппас болза, Тожунуң малы кыштан хүр ажары берге-ле.

Далар-оол САЛЧАК.
Уксаажылылга талазы-биле «Тыва» күрүне-кооператив каттыжыышкынының улуг зоотехниги.

Кыштың аагы кыжыртың-на

Бүгү-ле чүүлдерни кылыр бис

Бистиң корреспондентивис С. Монгал Кызылдың чылыдылга болгаш энергетика станциязынга (ТЭС) чедип, ооң директору А. М. Делегге чамдык айтырыгларны салган. Харыызын моон адаанда парлавыс.

— ТЭС-тиң ажыл-ижиниң кол угланыышкынын, кол сорулгазын доңчулай каап тывыңарам, Альберт Монгушевич.

— Угланыышкын тодаргай, ону ТЭС деп хураангайлаан үш ужукту чаза номчуптарга билдине бээр. Сорулга чаңгыс — кызылчыларны шагның эң берге, соок кышкы үезинде чылыт-биле болгаш изиг суг-биле хандырары. Доңчулаар, ийи сөс-биле чугаалаарга ындыг. Херек кырында ооң-биле холбашкан ажыл-иш хөй талалыг. Ынчангаш ында хөй он кижи хаара туттунган ажылдап турар. Чугаалаар болза чүве хөй. Хоорайның эң улуг «кочегарказында» цехтер безин чеже янзы. Бо хүнүү алгаш көөрге, котельная, турбина база ол ышкаш чылыг дамчыдар цехтерниң дериг-херекселдери кышкы байдалга ажылдаарынга колдуунда белен. Ам чүгле ийи-чаңгыс котёлдарның септелгези артып турар. Оларны ноябрь чыскаалынга чедир бүрүн дооскан турар бис.

Чылыдылга шууштурулгазының ажылы бо чылдан эгелээш тускай график ёзугаар чоруттунуп турар. Тодаргайлап чугаалаарга, эрткен кыжын чылыг бээрде доктааттынган чурумну үреп, хөй энергияны артыкка чарыгдап турдувус. Бо чылын ынчаары болдунмас. Чурум чурум-на болгай. Бо талазы-биле доктаал-саавырлар база бар. Оларны сагываажe хоржок. Ынчангаш ам чамдык микрорайоннарда чылыгның температуразы 16-18 турда, өскелеринде 18-20-даа чедип турар дугайында медээлерни база ап турар бис. Бо бир талазында бажыңның ырак, чоогундан, эрги, чаазындан база кышка канчаар белеткенгенинден, бистиң аргашинээвистен (хөй бажың немей туттунган, а ТЭС-тиң күчүзү хевээр) хамааржыры чугаажок. База ол ышкаш теплоэнергорайоннарның тус-тузунда ажылындан, «Тыва коммунэнергодан» кончуг хөй чүве хамааржыр. Бистиң херээвис ону, чылыгны бүдүрүп, үндүрүп каар бис, а мырыңай чаа атааным черлер ону хуваар. Бис бир черге чылыг, а өскезинге соок турзуп дааш ажылдавас-ла болгай бис, хоорайның кайызынга-даа чылыг турар ужурлуг. Манаа холбаштыр бистиң ажылывыска шаптыктыг чүүлдер база бола таварышкылаар боордур. Үүрмектериниң үстүнде каксы ададым.

— Эң кол херек чүүлдериңер чүл?

Удуртукчу-биле интервью

— Бисте олар үш бирээле, хөмүр-даш-биле хандырылга. Ийиде, кадрлар айтырыы. Үште, бүдүрүлге ажыл-чорудулгазынга хүннүң хереглээрнивис — дус. Ам бо хүнде складывыста, шыгжамырывыста ээрим ол, ниитизи-биле 41 муң чартык тонна хөмүр-дашты дужуруп алган бис. Деңнелге кылдыр чугаалаар ужурлуг чүве болза, эрткен чылдың бо үезинде база ол хире турган. Бисте хандыртының чадап турарывыс, дарый шиитпирлезе чогуур бир айтырыг — чурттуң улуг фабрикаларынга болбаазыраткан дус. Ол химиктиг болгаш суг арыглалынга херек. Хүннүң-не, чаңгыс эвес тонна. Чаңгыс, календарьлыг чыл дургузунда бедип 1.5 муң тонна дус хереклеэр бис. Чурттуң Европа талазында чагыкчыларывыс бисти чамдыкта девидедип бээр-дир... Амдызында дүвүревейн тур бис. «Чайын — шанаан, а кыжын терген белетке» деп чүве бар ышкажыгай. Баш удур белеткеп, тыптынып алган дузувус төнери элек.

База бир оюп эртип болбас айтырыг — кадрлар-биле хандырылга. Бо талазы-биле хомудалывыс ам барык чок ийин. Ылаңгыя септекчи кадрлар-биле элээн бергедээшкиннерге таваржып турганывыс шын. Август айга чедир септелге кылыптар ажылдыннар, тускай бедик мергежилдиг кижилер бистиң [illegible]. Бо айтырыг база чогумчалыг шиитпирлеттингенин айытса чогуур. Бисте ам механизмнер, дериг-херекселдер, чылыг тудуштурулгазы септээр тускай кооператив ажылдап турар. Сөөлгү 2-3 чылдар дургузунда электроцехке, чылыдылга автоматиказы болгаш ону хемчээриниң цехинге нарттар дааңды четчелеттинмейн келди. Тускай билиг-мергежилдиг кижилер четчелеттинмес, тывылбас боор чүве-дир. Ол айтырыгны чогумчалыг шиитпирлеп алыр дээш администрацияның, профэвилелдиң комитединиң четкилээ улуг. Бир демниг ажылдың, чүткүлдүң ачызында чүгле сөөлгү ийи айда безин котельная, чылыг дамчыдарының цеги, турбина салбыры болур-чогуур кадрлар-биле четчелеттинди.

— Чедир кылдынмаан, тургустунмаан, туттунмаан чүүлдер бар бе?

— Бисте чаа туттунуп турар чүүлдер амдызында чок. Тудуп каан чүүл бар-ла. Анаа тудуп-тургузуп каан олчаан турза-ла турар төөрим ол. Ол үаңн дургу 120 метрге деп ыш үнер «андан»-дыр. Баштайгызы ооң ыраңга чавыс, күчү-күжү база биче. Ол хирезинде ажыглашта киргени ам муңгур ол чыл дургузунда маяк-соксаал чокка ажылдап келди. Бир эвес демги бирээзин чугуззуп ажыглай бээр болзувусса, станцияның режиминиң ажылы улам экижиир ужурлуг түве. База бир ажылывыска шаптыктыг чүүл барынга чугаамның төнчүзүнге доктаар бодап тур мен. Бо дээрге бистиң ажылывыска таарыжыр ужурлуг тускай, аңгы-аңгы хемчээлдиг демир хоорзалар болур. Оларның тывылбазындан 7 биле 8 дугаар котёлдар ажыл чок туруп берди. Ынчалзажок кызылчылар бо кышты чиңги-биле ашсын дээш боттарывыстан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылыр бис. «Кыштан корргнан ажыы чок» деп дидими-биле чугаалап болур.

Төрээн чуртувуста

ИДИГ БЕРИИШКИНИ

ИВАНО-ФРАНКОВСК. Ивано-Франковск областың СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозунда ажык келерге онзагай «шайнаалдарын» бадылап турупкан. [illegible] бир доктаар [illegible] 500 рубль [illegible]. Ийи [illegible] 700 рубль [illegible]. Даараазында [illegible] муң рубль [illegible]. Ындыг [illegible] салыышкын чүгле [illegible] аныяк өг-бүлелерниң төрээн черинге турум чурттаарынга дузалаар.

КУРОРТ ДАДЫВЫРЫ

СОЧИ (Краснодар край). Өске хоорайлардан келген автотранспортка Сочиге курорт дадывырын тургускан. Ол улус депутаттарының хоорай Совединиң шиитпири ёзугаар кылган. Хоорайлардан чүгле бир хонук чоргааны дээш автомобильдиг [illegible]. Кым-бир кижи Сочиге элээн хонук машиназын көрүп болза, хүн-үнүне 10 рубль чарыгдаар. Чыгдынган акшаны машина турар черлерни, [illegible] тударынга, өске септээринге болгаш кызаг чүүлдерниң экология талазы-биле арыг хевирлерин база [illegible] хоорайга [illegible] ажыглаар.

«РОССИЯНЫҢ НОМНАРЫ»

ОМСК. «Россияның номнары» деңгелге СЭКП Омск обкомунуң Ниитилел-политиктиг төвүнде ажыттынган. Ол дээрге Россия Федерациязының ном үндүрер албан черлериниң продукциязы-дыр. Экспозицияда — орус, марий, татар болгаш өске-даа [illegible] ниитилел-политиктиг, өөредилге-педагогиктиг литератураның [illegible] муң ажыг аттары бар.

Ол ышкаш белекке [illegible] номнарны [illegible]. Көрүкчүлерниң [illegible] бичии-даа соксаал кылбас.

ХӨГЖҮМ ШКОЛАЗЫ

БЕЖЕЦК (Тверь область). Хөгжүм уран чүүл школазы ында ажыттынган. Кичээлдерге күүселделериниң аргаларын шиңгээттиңери-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Уруглар боттары дошкуулурун болгаш домраларны кылырынга өөренип, теоретиктиг билиглерни, композиция уран чүүлүн шиңгээдип ап турарлар. Чаа школаны ажытканы — орус музыканың суралдыг пропагандизи В. Андреевтиң чуртунга ооң ачы-биле культура төвүн тургузарынга баштайгы базым-дыр.

(СЭТА-ның корреспондентилериниң дыңнадыгларындан).

СООК ДҮЖҮПКЕНДЕ, АМ КЭЭП ДҮВҮРЭЭР

Чадаана хоорайның Советская кудумчузунда ийи каъттыг чурттаалга бажыңнарының кышка белеткели бо хүннерде кандыгыл дээрзин чугаалаар бодай-дыр мен. Ол девискээрде чурттап турар чурттакчыларның талазындан чурттап орар оран-бажыңнарынга камхайыра чок, унитазтарынче богун, картошка картын киир октап турган, бажыңнарның адаккы каъдында чурттакчыларынга багай салдар чедирип турганын районнуң «Ленинчи орук» солунга эрткен чылын шугумчулээн турганын сагындырып каайн.

Соок кыштың тыныжы ол чоок-кавының чурттакчыларының бажыңнарының эжиин «соктай» берген дизе хөөрем чок. Чүге ыяап-ла мону бижий бердиң дизе, «хоочулуг» арыг хоорайның 2 каът ол чурттаалга бажыңнарын чылдың-на оюп эртпес апарган деп чүвени сөглексеп турарым бо. Оон чижээнге Победа кудумчузунда септелге-техниктиг бүдүрүлге эргелелинге хамааржыр чурттаалга бажыңнарының канализациязын бо чылдың январьда доңурганындан чурттакчылар боттары печка кылып ап, борастанып кыштаанын айтырга-ла четчир. Ол девискээрде септелге бо хүннерде безин уламчылавышаан.

Советская кудумчузу — Чадаана хоорайда хөй чурттакчылыг база бир улуг микрорайон. Ындыг турбуже, (барганывыс хүн) № 14 «б», «12 «б» дугаарлыг бажыңнарның 3, 4, 5, 9, 10, 11, 8, 4 квартираларының соңга, хаалгалары бузуу бузук, үрели үрелик болду. Септелге кылбаан. Ээп өрээлдерниң иштинде электри чырыының удазыннарын тенек оолдар үзе соккулап каапкан. Ол девискээрни харылаар ужурлуг хоорай Совединиң депутады Александра Опар-оолга баштаткан депутаттар шак мындыг чорук-биле канчап эптежип олурарын кижи кайгап ханмас.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаның саазын кырында боттанып турары моон илдең ышкажыл. Сөөлгү санаашкын-биле алырга, ол девискээрде 16 эш өрээл бир боол турар. Бажыңнарның септелгезин арте чазын-на эгелээриниң дугайында айтырыгны хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң оралакчы даргазы С. Д. Д. Ондарның өрээлинге чугаалашкаш, шиитпир хүлээп алган. Шиитпирин хүлээп ап турда, ол талазы-биле харысалгалыг албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң удуртур даргаларының олурушканы база чугаажок.

Бо хүннерде үстүнде планда көрдүнгени ёзугаар чүгле чаңгыс-ла «Тыва коммунэнергонуң» Чадаана салбырының ажылдакчылары онаашкан ажылдарын кылып четтигипкен. Тодаргайлаарга, топ одалга чери, чылыг дамчыыр трасса кылдынган. Бажыңнарның септелгезин четче чорутпайн турарындан чылыгны амдызында чамдызынче дамчыткан. Чылыг дамчытпаан бажыңнарла берге деп чүве билдингир. Борта мындыг чүүлдү немекседим: бо-ла микрорайонда ижер суг айтырыы база берге. Чунар-бажыңдан шөйген ижер суг дамчыыр хоолайның ужу «офицерлер садынының» артында доктаааган. Ында бажыңчыгашты туткаш, суглаар черни кылган. Ол бажыңчыгаш чылыг дамчыыр трассаның кырында туттунган, оон төгүлген суг чылыг оруунче кирип, ындыгы бажыңнарга чылыгны чедир бербейн турарын «Тыва коммунэнергонуң» ажылдакчылары тодараткан. Борта кым буруулуг ирги?!

Суг чокта, чурттаалга чок деп чүве кымга-даа билдингир. Үстүнде бижээним суглаар черден суг алырындан чалгаараш, ындыг кижилер кайы-даа организацияларының удуртукчуларының айтыышкын-чопшээрели чокка, бажың ээлери батареяларның ужунда суг аксыр кран кылып алган. Ижер сугну оон ап турарындан кижин-шөйүндү аарыы бо девискээрде пептерецгей. Ол суг дээрге техниктиг суг деп чүвени чурттакчылар [illegible] турары хараадан чыг. Бо талазы-биле районнуң санэпидстанциязының ажылдакчылары чогуур хемчеглерни алыр үези келген.

Чыл санында бажыңнарның септелгезин ол-шаанда чорутпайн, соок дүжүп келгенде дүвүрээр чорукташ хөй [illegible] бүдүрүлге эргелели база ол ышкаш боттарынга чарылгалыг септелге, тулаг салбыры [illegible] чонун хомудалындан адырлыр ирги?

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

АДРЕЗИ: КЕЧИЛ-ООЛ, 7

Кечил-оол кудумчузунда 7 дугаарлыг бажыңның эмнелге хоорайжыгажынче талазында эжиктиң дужунда бир адрес бижиктиң эртеңги чайкы [illegible] келгенин олап эртипдужуп тура, эскерер апарган мен. Номчуп көөрге, идик даараар, септээр сорулгалыг чер болду. Ол колдуунда-ла подвал байдалдыг чер-ледир, бүдүрүлге кылдыр дерип ап, ээ болуп, ону ажыглай бергенин бодаарга, кооператив-тир аа деп бодал сагышка кирер болду. Кижилерниң амыдыралынга эргежок чүгула база бир чер-дир, ажылын, кандыг ачы-дузаны кымнар чедирип турарыл дээрзин билип алыр сорулгалыг аңаа чедип келдивис.

Кандыг-даа кооператив эвес, а «Туваобувьбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының цеги мында ажылдап турар мындыг болду. Чагыгчылар узулбес болгаш, бригадирни ажылдан чардыктырары энчок хире боорга, ооң-биле чугааже кирип чадап, элээн болдувус. Ол аразында ында ажылдап турар кижилерниң ажылының байдалын, үг шиии хайгаарап көрүп турдувус. Идик мастерскаяларында кандыг ийик ажыл демей-ле, септедир, эде кылдыртыр дээн идиктерни чагыкчылар хүлээдип берип турар. Идикти даараар болгаш септээр топ цехте болза мастер кижиниң бараны көзүлбес. Идикти ол талазы-биле харысалгалыг хүлээп алыкчы тускай кижи квитанцияны бижип бербишаан, хүлээп ап олурар боор, мында мындыг эвес. Бүдүрүлге шугунуң темчээзиниң улуг эвенинден, мастерлер шупту чаңгыс черде. Идиңни кым септеп олурарын көрүп болур сен. Чагыгчы мастерлер боттары хүлээп алыр. Шак мындыг байдалда чагыкчылар оларның-биле ажык, сагыш-сеткилден чугаалажып, сүмележип ардалыг. Ону орта тура көрдүвүс-даа.

Дөрт кижилиг бо бригаданың ажылын Евгений Александрович Даржай удуртуп турар. Бөгүнгү хады ажылдап турар өөрү-биле бригада тургузуп ап, эрте ажылдаар күзелин илередирге, бүдүрүлге каттыжыышкынының удуртукчулары чөпшээрежип берген. [illegible]

Ол дарын, идикти септээр, чамдык таварылгада, чааргы кылыр, септеп сериирден аңгыда, мастерлер ооң өскелерге ачы-дуза чедирип болуру деп номчукчулар айтыраар боор. Чайын урутларга 12—16 дугаарлыг идикти даараар турган үези база бар. Бичиилерге боңукту база даараар турар. Эптиг, чаагыг, чымчак бопукту даараар боор-биле манаа кээп чагыг кирип кээп болур силер. [illegible]

Идиктерни урутларга даараар деп чугаалап турарын таварылга эвес. [illegible]

Каттыжыышкынның [illegible]жыр-даа болза, чүгле оон деткимчезин, дузазын манап олурарга, херек ыравас деп чүвени үениң негелдези-биле мастерлер эки билип турарлар. Ол дугайын чугаалажы бээривиске, эштери бригадир Е. А. Даржайның ажыл-херекчизин мактаар болду. Ол бо черлер-биле ажыл-агый харылзаазы тудуп, дилээшкиниг ажылдаваажe хоржок дээрзин билип турар кижи деп билдивис. Ажылга ажыглаар материал талазы-биле хомудал чок боор турарының чылдагааны ында боор чадавас.

Мастерлерниң ажылы чүгле урутларга идиктер даараары-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Уну дугайын айтыра бээримге, бригадир мындыг тайылбырны кылды: чагыкчының материалы-биле хүлээп ап турган улус-тур. Чагыг амгы үеде мырыңай келир чылдың частың айларынче шилчип, хөй болу бергенинден, амдызында чагыг хүлээп албайн турар. Бодап-даа көөрге, дөрт кижиге ажыл хөй. Бир мастер ажылдың кандыг-даа хевирлеринге ээн солуптар арга-мергежилдиг болгаш, олар [illegible] турар деп бодаар мен.

Бүгүнү турары чүүлдерни улам сайзырангайжытпышаан, кандыг сорулга салып, ажылдың чаа кандыг хевирлерин шиңгээдип алырын бодап турарын сонуургадывыс. Тыва кадыг идик даараза деп плашан турар мындыг болдулар. Тудуп кирипсе, арга-шинээнге бүзүрелдиг, аргалыг. Чагыг колдуунда-ла спорт черинден кирер, ол талазы-биле чугаа турган. Арга-дуржулгазы улуг мастер Дадар-оол Куулары кадыг идик даараарының нарын аргаларын улам эки билип ап, шиңгээдип алырын дээш, районнарже чогаадывыты сурганчыладырын база бодап турарлар.

Ачы-дуза чедирилгезиниң хевирлерин көвүдедир сорулга-биле, идиктерни будудаш деп база бодап турар мындыг. Будук айтырыының канчаар шиитпирлеттинеринден-не ол билдинер. Коллективтиң бодап турар чүүлдери мындыг-дыр.

Цехтиң ажыл-ижин чугаалап тура, дуржулгалыг ийи мастерниң аттарын үстүнде адаан бис. Оларның-биле кады аныяк мастер Шолбан Монгуш, бопук даараарының уран аргазын шиңгээдип ап турар. Зоя Седен-Ситовна Монгуш база ажылдап турар.

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИ

Бажың подвалы дээрге билдингир-ле болгай. Ынчалзажок чогум цехтиң бүдүрүлге шөлүн септеп кааны багай эвес. Кожазында өрээлди бүдүрүлге шөлү кылдыр бүрүн ажыглай бээр болза, ниити ажылга идиглиг болуру чугаажок. Коллективтиң чогумчалыг ажылдаарынга амдызында шаптык боор турар чүве — ында чылыг чогу. Ындыг байдалда кыжын ажылдаттынар бе? Ол дугайында чугаа бүдүрүлге каттыжыышкынынга тургустунуп турган, мастерлерниң чугаазы-биле алырга, айтырыгның шиитпирлеттине бээр аргазы бар. Бүзүрел, идегел-биле манап турары илдең. Каттыжыышкынның биле цехтиң сорулгазы чаңгыс болурундан аңгыда, бот-боттарын деткижери, билчири, кижи бодаарга, база чүгула чүүл.

Бо цехтиң ажыл-ижин көргеш, мындыг түңнелге келдивис: үүле-херекче чүткүлдүг уран-шевер холдуг кижилер бар болгай, ындыгларны деткиир болза эки. Ылаңгыя районнарда амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелдеринге бо айтырыгны мындыг янзылыг тургузуп болбас бе?

Вера КУУЛАР.

СТУДЕНТИЛЕРГЕ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Совет-моол найыралчы харылзаалар улам быжыгып турар. Моолда чурттап турар тываларның оолдар, кыстары Кызылдың ортумак, дээди өөредилге черлеринде өөренип турарлар. Келир үениң тыва дыл болгаш литература, эге класстар башкыларын башкы институдунда болгаш башкы училищезинде белеткеп турар. Автоорук техникумунда, уран чүүл училищезинде сургуулдар бар. Оларның-биле ужуражыышкынны Октябрь байырлалының бүдүүзүнде Министрлер Чөвүлелинге эрттирген. Студентилерниң ажыл, амыдыралын сонуурган, ажык чугааны кылган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, Херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулар болгаш өске-даа харысалгалыг эштер ужуражыышкынга киришкен.

Ш. Д. Ооржак студентилерге чедиишкиннерин күзээшаан, байыр чедирген.

Бистиң корр.

ОКТЯБРЬНЫҢ ХАДЫ

Елизавета Яковлевна Драбкинаның В. И. Ленин дугайында «Кайгамчык кижилер» деп тоожузундан «Кара кагжыргайлар» деп эгеден үзүндүнү кызыра очулдургаш, моон адаанда парладывыс.

... Октябрь бо-ла болгай, он чеди чылдың улуг Октябры! Болуушкуннар чүткүлдүү-биле улам хөрлээлээн. Чештиниишкин мыйда деп чүве билдинип турган.

Мырынай чоокка чедир-ле ол билдинмейн турган. Ынчалза-даа ам, сентябрь төнчүзүнден — октябрь эгезинден ону шупту эскерип, билип эгелээн — революцияның өнүктери-даа, оон дайзыннары-даа.

«Революция чоокшулап оргэ! — деп, ол хүннерде буржуаз болгаш меньшевик-эсер парлалга бижип турган. — Шуурган келирин болгаш оон хавазынга Ленинниң хөлегезиниң анаа эвес көзүлгенин барометр айтып турар!».

Лениниң хөлегези? Чазып тур силер, дээргилер... Чок, ол хөлеге эвес! Ол дээрге Лениниң боду-дур, оожургар ужур чок күчү-күш-биле, демиселге чүткүл-биле долдунган ооң боду-дур! Амы-тынга айыыл-халапты херекке салбайн, ол от салыр кижи кылдыр эде кеттинаашкш, Питер баар паровозка олурупкаш, Выборг талазында чурттап турар Маргарита Васильевна Фофанованың квартиразынга кээп, тура халышкынга белеткелди ассртан дөрт удуртур дээш доктааган.

Чок, ол хөлеге эвес! Ол — дириг Ленин, партия Төп Комитединиң хуралынга киржип турганы ол: революцияның штрейбрехерлерин сойгалеп: тура халышкынның дугайында Маркстың өөредиин уран чуул-биле дөмей дээрзин сагындырып: кризис четтип бышкан, орус болгаш бүгү делегей революциязының келир үези картада салдынган дээрзин бузуреди тайылбырлап турган: ажыл-херекчи ээз-биле тура халышкынның техниктиг талазынче кичээнгей салырын, эгелекчи болбушаан, чоокку үеде шиитпирлиг хемчеглерже дарый кирерин партиядан негээн.

От дээрге хаңы чажыт байдалга партияның ажылын удуртуп турар Ленин-дир... Ол дээрге большевиктер солуннар арнындан конга кыйгызы-биле чаңгыланган болгаш ажылчыннарның, матростарның, солдаттарның болгаш тараачыннарның чүректериндек изиг деткиишкин тыпкан оон үнү-дүр!

Владимир Ильичиниң Питерже ээп келгени чүгле оон чоок эш-өөрүнге билдинген. Ынчалза-даа бис, партияның ажыгын кежигүннери, оон чедип келгенин билбезивиссе-даа, ооң бисче эң чоок турарын кезээде эскерер турган бис...

Ажыл көнчүт дүрген чорул турган. Айтырыг бүрүзүн ыяк сайгаргаш, анаа-ла оларның талазы-биле шиитпирлер хүлээп алдывар. Кым-бир кижи чүнү кылыр дээ-дир, ол боду-ла дузалакчыны тып аар. А ажыл-херектиң колдуун шуптувус хады кылыр турдувус. Кызыл гвардияга бижиттирер дээнде — шупту бижиттирер, ок-боо чыыр дээнде — шупту чыыр.

Ынчан агаар дугайында медээ кылып турган бе? Бир эвес ийе болза, он чеди чылдың октябрьда мындыг турган боор: «Аазышкын чок чавыс булуттаар. Үе-үелеп чаъстаар, ол хар чаар, чамдыкта, күштелип кээр хаттыг. Дүне казыыр беш, чеди, хүндүс 0 градус...»

Бир эвес октябрь киржиичизиниң кайы бирээзинден ол хүннерде агаарның кандыг турганын айтырар болза, ол боданып чоруй эктин кыскаш, сактыышкындан хүлумзүрүш дээш, холдарын чала тудуп чоруй: «Тергиин! Болза-даа тергиин турган! Сергек агаар... Чаш хар... Олаглар ыжы-биле холушкан, таалапчыг питержи туман... Хат. Тергиин хат! Хөглүг, интиеп кээп турар хат. — Октябрьның хады. Ол хүннерде, кажан чередек эрги шагның аваз-дүрбүү элендизин арыды шаап турар үеде ёзулуг-ла ындыг хат турар ужурлуг».

Соок турган бе? Ынчанмайн канчаар... Кудумчуларга «чүгүрүп» чорууга, диш дишке душпас болуур ээсне. Ол-даа анаа чүве-дир. Буржуйларның сөөгүнге кирр доңуп турарлар болбазыкле. Бак сагыштыг кымга хандаарын билиигейлер аан харын!..

... Долгандыр бүгү чүве, казан пашта чүве дег, хайнып турган. Үениң дүргени кайгамчык. Дүн ортузу чоокшулаан чүве. Женя чугаалай-дыр:

— Бо урутку алертип алыкар. Эскертинмес болур болгай.

Хая көрүп келгеш, өрээл ортузунда турган Надежда Константиновнаны көрүп кагдым. Бир-ле черже чорупкан бис. Орупка тургузупса, кыргап-ава аараап, амчи чалап чорур улус болгаа бис. Чорук олурувуста-ла хөө кара дүн дүшкен. Неваның өске талазындан боо даажының тунук үнү дыңналгылаан. Кайнаар, чүү дээш бар чыдарывысты билбес мен. Ур чорул келген бис. Бир улуг бажың чанынга келгеш, Надежда Константиновна маңаарым чагааш, ажыт кире берген. Ол дораан ээп келген, девидээни илден.

Ол бажыңга, Маргарита Васильевна Фофановаңыңга Владимир Ильич соолгу чажыт ажылын кылып турганын сөөлүнде билген мен. Ол кежээ Ленин Маргарита Васильевнага чагаа тудускаш, партия ТК-ның кежигүннеринче чорудупкан чүве-дир: «...Тура халышкынга сардааш кыныры өлүмге дөмей...» деп ында бижээн.

Фофанованың ээп кээрин манап чадааш, Владимир Ильич Смольныйже чорупкан.

Бааа катап караңгы кудумчулап ээп чорупкан бис. Надежда Константиновна дүвүрелиг көргүспес дээш кызыртызынкан бадыл органг. Райкомга кээривиске, бүгү байдалды эштер оон арын-шырайындан билип каан. Ол чугле: «Смольныйже! Смольныйже дүрген...» дээн. Женя Егорова ооң холундан четкеш, үве талаан... Олар бир-ле чүъя машиназынга олурупкаш ыңай болганнар...

Кара КАРГАН

КҮЗЕЛИВИС ДӨМЕЙ-ДИР

Өөреникчи Катя Тюлюштүң «Чаңгыс катап мерген болза» деп эгелиг материалын «Шындан» номчудум. 58 харлыг мен. Чуртталамның бо үезинде «Хайыраан бот» деп шиини чаңгыс-даа катап көрбээн мен. Анаяк навылымда ыраңны Тере-Хөлге чурттап чордум. 1958 чылдан бөгүнге чедир Каа-Хем районда чурттап турар мен. Районувуста орус чон хөй. Театрның тыва артистери бистиң районче ховар кээр. Тере-Хөл биле Каа-Хемниң канчап дежнээр. Тере-Хөл биле Кызыл аразы 300 ажыг километр, орук — агаар-биле чорууп Каа-Хем биле Кызыл аразы 89 км. Орук ажык.

Культура сайыды Хомушку турда-ла «Шынче» чагаа бижээн кижи мен: «Каа-Хем районнуң чурттакчылары тыва шии көрүксеп турар...» деп. Бо хүнге чедир чок.

Өөреникчи урууму Катяның дилээнге культура ажылдакчылары харыы бээр боор. Он чеди харлыг өөреникчи урут, алдан чоокшулаан кыргап-ача бистиң дилээвис, күзеливис дөмей-дир: «Хайыраан боттуу» чаңгыс катап көрген болза гар!»

Район теву Сарыг-Септиң, республика теву Кызылдың культура ажылдакчылары, хүндүлүг артистер, бистиң дилээвисти хандырып берип көрүңер!

Карма ДОРЖУ.
Каа-Хем район.

Театр болгаш көрүкчү

КӨК-ООЛ ДЭЭРГЕ «ТЕАТР» ОЛ-ДУР

Тываның хөгжүм-шии театрын В. Ш. Көк-оолдуң адааны-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң улустуң артизи Александр Тавакайның сактыышкынын моон адаанда парладывыс.

Өвүр районнуң Торгалыг суурда Курпун-Шиви дээр эвээш шивилиг дергүн бар. Ооң алдыы талазында улуг кежиг аксының үстүнде, оруктан ырак эвесте, бичии ээтпек дөргүн чуртка 1906 чылдың март 1-ниң хүнүнде Көк-оол аргажок ядыы арат Шогжалтың ог-бүлезинге төрүттүнген. Ооң авазы аныяк, чалыы турар шаанда тыртар, далар, сылданыр, сырыпгыыр элдептиг овуузунуг, оптуг-кажар эрес-кашпагай, ол кые чорааш-ла хамнап эгелээн. Ол үр болбаанда Өвүр Торгалыынга ат-сураа алгаан, алдар-сураглыг «Хам-Кадай» деп хам болу берген. Ооң өө аргажок ядыытүрениг болганының уржуундан, эки чурттаар арга-хорганы дилеп эгелээни ол чүве-дир. «Ядараанда хамнаар, чаараанда саптаар» дээр болгай, ол херээжениниң ат-алдарлыг хам болу бергени Ары-Өвүрнү безин эргий берген. Ооң улуг оглундан бичиизин ынчап «Көк-Анай» дижир турган, ам Көк-оол боду ол.

Көк-оол чажындан-на незин өттүнер, ыяш-даш, аяксава соктап, хамнап диирейнээр, улус каттыртыр элдеп чаңныг оол болуп, азер дергиинден туттунуптар эр болуп өзүп келгеш, ТАР-ның аъттыг Кызыл шериинге 1920 чылдың эгезинде кирген. Шериглиниң дайынчы даалгазын шыгыы күүседип, ол эрес-кашпагай, хөглүг-баштак оол болуп шылгарап, ол үеде-ле эгелээн бичии шиилер үзүндүлериниң ойнаар, каттырынчыг оюннар [illegible] турган. Ынчангы шеригге турган, [illegible] тып турда, ооң улус [illegible]. Ол аъттыг шеригниң демирлиг салогун кедип алгаш таңнылап турда, черге дерблес хат-салгын-биле дөмей, селемезин ол-бо тала ыыңга чайып, аксынга ыыырып алгаш холун чайып теп турда, ооң бажының дүгү арнын дуй шыва бээр турган. Ол бажыш аткаар октаптарга, дыңан каан чүве-биле дөмей чылбыйтыр кыдыгтар. Ооң дүрт сынны шевергин, шилиндек, чараш, кашпагай эр чүве. Ол шеригге турган улусту ынчаар уран талантызы-биле магадаткан.

Тывага совет эрге-чагырганың чаа тургустунуп турган берге чылдарында, чаа эрге-чагыргага удур тулчуп турган антарның, бай-феодалдарның болгаш өске-даа дайзыннарның артыышкыннары-биле демиселге бодунуң чаңгыс чер-чурттуу Тываның сураглыг чогаалчызы Степан Сарыг-оол-биле кады эрес-дидим чоруун көргүзүп шыдаан.

В. Ш. Көк-оол 1928 чылда Москвада Чөөн-чүктүң Коммунистиг университединче өөренип чоруткан. Ол аңаа турган чылдарында Москваның хөй улус чыглыр черлерин кезиир, найыслалдың Улуг, Биче театрларының эвиинге кежээниң-не бо-ла турар кижи болган. Театрның контролёрлары, шевенцарлары-биле ол ынчан кончуг таныш турган. Театрның көрүкчүлер залының бир-ле өлүңгүзүнге олуруп алгаш, сценада болеткеп кылган артистерни көргеш магадаап олурганаар. Ол Биче театрның мырынай ээн болуп «өөрүшкү» бир чылдаа. Ооң улус эскерип, бо дээрге театрга тевезилдеп өөредилгези чангыс киржип дир деп билип каан. Көк-оолду Москваның Луначарскийн аттыг театр студиязынга чаңнап дирип эрттирген. Театр студиязынга актёр билиин бедидип, орус дылды өөренип, студияны чедиишкинниг доозупкаш, 1934 чылда Төрээн Тывазынга чедип келгеш, уран чүүлдек салдынмастаа, чаңгыс хемчеглер шиилерни бижип эгелээн.

Ооң баштайгы чогаалдарынга: «Эки хүн», «Алдын Чечек», «Чалым-Хая», «Маны-Кара» хамааржыр. Алдаржып сурагжаан, өлүм чок драма-шиизи «Хайыраан бот» тыва сценага төрүттүнген. Чогаалчы Сергей Пюрбю-биле тыва улустуң революсчу-патриотчу чоруун көргүскен «Найырал» деп улуг хемчээлдиг шиини ол бижээн.

1966 чылда Алдан-Маадырларны тоогуп көргүскен «Самбажык» деп алдаржып сурагжаан улуг хемчээлдиг шиизиниң ному үнген. 1976 чылда эң эки дээн чогаалдарының чыындызы база үнген, салым-чаяанныг чогаалчы. Виктор Шогжалович Көк-оол ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артизи болуп, ол үеден бээр театр-биле тудуш холбаалыг ажылдап келген.

В. Ш. Көк-оол чүгле шии чогаалчызы эвес, ол композитор база кижи чүве. Чоннга билдингир, чараш аялгаларны ол бижээн. Ол дээрге салым-чаяанныг композиторларның бирээзи турган. «Чуртум бедиим», «Найырал вальс», «Ажыл ырызы», «Ырым-шоорум» куттуул кылган база чоннга ат-сураа алдаржаан «Аныяктар», «Тулчуушкун» деп ырлары ол бижиткен. Чүгле «Тулчуушкун» деп ырызын композитор Исламович музыкаа тургускан, чурт-дириг дирижёр-хөгжүмчүнүң ырызы турган, ооң ырын деп бижиишкин хөмүрлерни бижээн.

1942 чылда Тыва театрга ам музей турар бажыңга ол мени хүлээп алгаш, көрүндүр турган. «Тулчуушкун» деп ырызының аялгазын дүргүп билбеген, ынчангы бодаш соктап чорупкан турда дыңнааш мен. Шынап-ла Көк-оолдуң аялгазы чүве ийин.

В. Ш. Көк-оол 1943 чылда бодунуң «Хайыраан бот» деп шиизинде Хайыраа-бот ролюн өөредип-биле бир-ле дугаар сцена кижи мени ойнаткан уттуп болбас мен. Салым-чаяанныг артист, драматург, композитор ажылдарының сөөлгү хүнүнге чедир театр-биле ооң ажылдары тудуш холбаалыг болуп келген. Ооң бижээн өлүм чок шиилери болгаш ырлары театрның сценазында кезээ мөңгеде артып калган. Тыва театрның хөгжүл сайзыраарынга ооң киирген үлүү кончуг улуг. Ынчангаш В. Ш. Көк-оолдуң ады-биле Тыва театрны адааны эш-өөрүм-биле бир дөмей деткип хүлээп алган мен. Ооң овурхевири театрның кежегезинде адырылбас хөлеге болуп артып калган. Көк-оол дээрге-ле боду «театр» ол-дур.

Александр ТАВАКАЙ.
Тыва АССР-ниң улустуң артизи.

УЛАМЧЫЛААР

Он чеди чылдың Октябрьда [illegible] оттур [illegible]
[illegible] Ленин хүрээзи [illegible]
бар ус шинни тодалатаан.

Лениниң номнал-чагыын
[illegible] детчип хүлээп алган.
[illegible] уран орук
[illegible] чок, кезээ [illegible]

Ажыл-чарлыг чорук —
чаглааш
[illegible] чаа ла билгеш
[illegible] орукче
[illegible] базыптывыс.

Донгак ДЫРТЫК.

«АЗАЛЫГ-АРТ»

Баллада

«Азалыг-Арт». Чоннуң адаан
Алдыы Үлүг бо-ла болгай.
[illegible] кадыр боорга,
Улуг Үлүк дээр-даа чүве.

[illegible] чүге ынчаар
«Азалыг-Арт» оралы деп
[illegible] чувени? — дээш
Авамдан бир айтырган мен.

«Эки аъттыг чадаг-даа бол
[illegible] орук
[illegible] чугурушааш,
[illegible] орук улуг кээр сен.

[illegible] дээрге, ооң есне
Орус дегли орук чок боор.
[illegible] токтуп [illegible],
Дедир бадар арган чок боор.

Азаш орук чоптаар болза,
[illegible] дег [illegible] ында
Орук [illegible] чорде.
Олурар-ла тургузуп каан.

[illegible] болган кижилерин
Азалар мен [illegible] читкаш,
[illegible] четкижеге.
Далбанайнып соондан сурер.

Орай дүне чоруур болза,
Ондактыг-даа, коргунчуг
чер.
Адыгуузун аъттың будун
Азалар так дужап каантар.

Оон эртее кулугурлар
Оттуг караан чиге көрүп,
Кыдыгларда чоогалардан
Кызыл олун кыпсыптарлар».

Ынча дээштиң авам хөөкүй
Ынаар тейлеп көрүнгенин,
Билбээчеинеп олурганын,
Бир-ле катап эскерген мен.

Бисти сүрүп, соовустан
[illegible]
[illegible]
Хая-даш-даа батпаан чүве.

Арга чарык кудургайлап,
Аалдарывыс уундуза,
Каалама орук-биле
Хая көрбейн базыптывыс.

Орук ара чорул оргаш,
Оорган-даа соолаңнаар.
Думчуун ишти ажыңайный,
Думаалангай берген дег мен.

«Азалыг-Арт» [illegible]
Аарыг-аржысын «өргээн»
ышкаш
Аалынга ол-ла дүне
Аажонка девидээн мен.

Авам кужур аажок корткар
«[illegible]» —
дисем
Антарадан артының ушугу,
Айдыс кылып, эмнеп турду.

—Шалып дөктө, дүргээ
халааш
Шавыдарны зээртевит.
[illegible] чайгаг [illegible]
Чарык-Хамны хоол келийн.

— Орта сен бе, кужур
чалай!
Оожургап, оваартынып нор,
Урувус-даа челбинген дир.
[illegible]

Ачам черле лама, хамга,
Ала-буюка бүзүревес.
Элээн болгаш эмнелгеден
Эмчи кысты чалап келди.

[illegible] коску-хорая
[illegible] оттур кашпаш,
Онзелинде дегдирткеп деп,
Өткүт, тода соглеп орду.

Элээн-не үр эмнелгеге
Эъдим кииң эмнеткештиң
Оорумден чыда калбайн,
Өөрениш кирипкен мен.

Кээргенчиг өгбелерим
Хей-ле черге сестип чораан.
«Азалыг-Арт», «четкер»-даа
чок,
Аажок байлак орак болган.

Сарра КУУЛАР.

Ноябрьда үнер кинолар

ЧАЙЛЫГ ҮЕҢЕРДЕ КӨРҮҢЕР

Хоойлу-дүрүмнүг күрүнеге бүгү талазы-биле хоойлу чүден артык бедик болур ужурлуг. Ынчалза-даа бистиң хоойлу камгалаар амыдыралывыста, балыктың холдан чылбырай бээри дег, чептүг утказы, ужур-дүрүмү аттыгпейн баар хоойлу үрээр таварылгаалар бар.

Бистиң ниитилеливис амыдыралдың негелдезинге база тургустунуп турар хөй янзы айтырыгларга харыызы дорт бербейн келген. Ол ышкаш чаагай чоруктуң болгаш багай таланың, эш-өскээниң аразында мессилдежиишкин ниитилел амыдырал тургускан. Кижиниң меделелинге шынны күштүг күзел дег билип алыксаары чүгула негелде болу берген. Бисти база ниитилелди үр үениң иштинде мегелеп келген амыдыралды, ол ышкаш оон меге социал талаларын удуртулга черлериниң баштыңнары-биле чазы сойгалдаары негеттиниң келген.

Кинематография ажылдакчыларынга үстүнде адааныңыс барымдаалар чидиңбиле тургустунуп келген, хөй дилээшкиннерни кылып, чөптүг эвес чоруктуң канчап тыптып келгенин өөренип көрүп, боттарының чаа ажылдарын көрүкчүлерге сөңнээр сорулганы олар салган.

Свердловск киностудиязынга «Прокурорга сүй-белек» деп детективтиг, чидиг сюжеттиг кинону режиссёр Александр Косарев тургускан. Шынныг чоруктуң талалакчызы, хоойлу-дүрүм саналчының [illegible], прокуратура ажылдакчызы Измайловтуң (актёр Юрий Соломин) берге тулчуушкунун, шынчы кижиге кайы хире каража-биле төнерин делгеренгейи-биле ук кинофильмде көргүскен. Чаа кинода сураглыг актёрлар Галина Беляева, Светлана Тома, Николай Бурляев, Вадим Спиридонов база режиссёр Александр Косарев (Фаддей Фаддеевичниң ролюн) чедимчелиг ойнааннар. Совет эстрадаларның сылдыстары Лариса Долина, Александр Серов олар база кинода ойнап турар.

«Россияга кым чурттаар ыл...» Кижиниң салым-чолунуң дугайында социал-психологтуг драма-фильм. Кол маадыр Бачурин (актёр Алексей Булдаков) ону долгандыр турар амыдыралдан туружун тыппайн, күрүне системазының бир «эзирилги» болуп шыдавайн, бодунуң аас-кежиин, амыдыралы база чоок кижилериниң салым-чолу-биле харылгааны болур. Алыс тараачын уктуг Иван Бачурин бир талазын да кадыг-бергениң мурнунга чаныш-сыныш чок, келээде дириг Федор Кузькиге дөмей («Фёдор Кузькинниң чурттаалгазындан» кинофильм), дайынның төлевезин, аар-берге кулданыгны эртип, судтуң шиитпелиин үзе базып, катап шупту чүвени эгелээринге бүзүрелин ыштыкымас. Кинону тургускан режиссёру Михаил Ведышев, оператор — Эдуард Володарскийниң, рольдарда Галина Макарова, Андрей Болтнев, Наталья Егорова, Ирина Черниченко болгаш өске-лер-даа ойнап турар.

«Светик» — Ялтаның киностудиязының бүдүрген фильми. Владимир Маслениниң «Эрги номнар» деп тоожузунга үндезилээн. Сценаризиниң автору — Эдгар Смирнов, Олег Бондарев, рольдарда — Ольга Машная, Виталий Соломин, Владимир Сошальский. Аныяк кыс Светаның чагыг ёзугаар көрдүнгени дег, бедик кадурлуушкунун, чедимшкинниң база буурап дужуушкунун көргүскен өөредиглиг, ажыктыг кино көрүкчүлерниң сонуургалын болдурар.

Бистиң совет кинолардан аңгыда, репертуарда «Манекенщицаның өлгени» деп кылдат фильм, детективтиг жанрга тургустунган **«Хапуссен»** деп Венгрия биле ГФР-ниң кады кылган кинозу кижиниң коргунчут салым-чолуунуң, **«Ат-алдарның шөлү»** деп француз фильм кээргенчиг тараачын оолдуң үүлезиниң дугайында тоогу кинолар болур. **«Харлейниң чутаалы»** (Польша) **«Рам болгаш Дакхан»** (Индия) база-ла көрүксенчиг фильмнер. Ынчангаш чаа кинотарны көрүңер.

Ол ышкаш номчукчуларның интерестерин дыңнадырым болза, Кызылдың кино-экраннарынга тускай дугуржулга ёзугаар Омск хоорайның аныяктарының коммерциялыг «Парус» деп кино-фильмнер товуунден келген «Катала», «Онзагай детектив» деп кинолар база үзүп эгелээр. Дүржулга ёзугаар билеттерниң өртээ 1 рубль 20 көпеек болуп турар. Кызылчыларны болгаш аалчыларны кинотеатрларже чалап тур бис.

ЧУРУКТА: «Манекенщицаның өлгени» деп кылат кинодан чурук.

Үйнук ОЮН.
Киновидеопрокаттыкышкының репертуар кыдызының улуг редакторы.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

НОЯБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

9.00 Уруглар телепрограммаларының I Бүгү-эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. «Багай дужут», «Үндезиннери». 9.55 Концерт. 10.25 «Күрүнениң мөңге ыпакшылы. Москва Кремли». 3-4 фильмнер. 11.30 «Хөглүг ноткалар». 12.30 Бут бөмбүү. Европа кубоктары. 15.50 «Цирк, цирк, цирк». Байырлал программазы. 16.40 Мульт-фильм. 16.50 Дошка Москва баледи. 17.45 «Байырлал маңаарының байырлалы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 18.50 Концерт. 19.50 4 сериялыг уран-чечен телефильм. «Айның караңгы талазында». 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шылыраага делегей маргылдаазында. 21.45 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.50 —00.00 Нептеренгей хөгжүмде чаа чүүлдер. Рива-Дель-Гардода (Италия). «Алдын парус» фестиваль.

ИИЙГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бистиң-биле, бис чыдан бистен дээре кымыл» 9.05 Опера увертюралары. 10.05 Уругларга фильм. «Бистиң херимден Тенейнейн». 2-ги сериязы. 11.10 Бут бөмбүү. Европа кубоктары. «Дукла» (ЧСФР)—«Динамо» (Киев). ЧСФР-ден дамчыдылга. 12.00 «Старжище-90». Делегейниң ЭАС чогаал фестивалы. 12.45 «Улустуң ырызының, багай чүүлду [illegible]» дугайында тоол». 13.35 Чараш чүүлдер дугайында. Парктар дугайында ырлар 14.35 «Гардемариннер, бурунгаар!». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 16.55 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Крылья Советов» — «Динамо» (Москва). 19.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы 20.00 «Тамчыктыг удунар чаптар!». 20.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Штоколовтуң концерти. 22.45 — 23.10 «Мисс орус Америка». Телефильм.

Кино

НОЯБРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Частный детектив, или Операция «Кооперация»** 9.30, 11.30, 17.30, 19.30 (узаткан), **«Пираты XX века»** 13.30, 15.30 шактарда **«Видеозал»:** **«Воин и колдунья»** 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Собака, остановившая войну»** 9.00, 12.30, **«Армия «Трясогузки» снова в бою»** 10.30, 14.20 **«Катала»** 16.00, 17.40, 19.20, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Дом с привидениями»** 11.30, **«Смерть манекенщицы»** 13.20, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Наш человек в Сан-Ремо»** 10.00, 18.50 **«Обреченный на одиночество»** 12.10, 13.50, 15.30, 17.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Влюбленный мужчина»** 17.50, 19.50 шактарда.

НОЯБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Светик»** (Ялта-фильм) 9.30, 11.30, 13.30, 19.30 (узаткан), **«Пираты XX века»** 15.30, 17.30 шактарда. **«Видеозал»:** **«Доктор Живаго»** (2 сериялыг) 13.00, 16.00 **«Досье «Олеся»** (2 сериялыг) 10.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Пугала из чердачного окна»** 8.40, 12.30, **«Армия «Трясогузки» снова в бою»** 10.30, 14.20 **«Частный детектив, или Операция «Кооперация»** 15.40, 19.20 **«Катала»** 17.40, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Куда доскачет рыжая птичка»** 11.00 **«Голубая бездна»** 12.30, 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Наш человек в Сан-Ремо»** 10.00, 12.10, **«Обреченный на одиночество»** 14.20, 16.00, 17.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«След сокола»** 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ эрлазчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03 3-34-39 ◆ эрүүлге — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ толук кедбейн баргаа — 2-32-75 ◆ [illegible] — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ижазы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг 227.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 10 суббота № 256 (14456)

1925 [illegible] үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

Хүннүң чугула айтырыы

ДАЙЫНЧЫ АРГА-ШИНЭЭЗИН БЕДИДЕР

Чоокта чаа болуп эрткен партияның районнар болгаш республика конференцияларынга илеткелчилер, санал берген делегаттар партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын үндезинин-биле чаартырынче, эде тургузарынче, дайынчы арга-шинээзин бедидеринче улуг кичээнгейни салган.

Ол сагыш човаашкын үндезинниг. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң хүлээп алганы «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программныг медеглелде, партияның чаа Уставында партия эге организацияларының ролюн, ат-алдарын чаа чадаже көдүрерин айыткан. Моон мурнунда партияның организастыг структураларын мурнай үстүнден эгелеп шиитпирлеп турган. Ам оларны СЭКП-ниң үндезини — партия эге организациялары шиитпирлээр, партияның политиказын оон эгелеп боттандырар. Партияга кежигүн хүлээп алырын, ажылының утланымышкынын болгаш арга-методтарын, хуралдарны, политиктиг акциялар эрттирериниң үе-хуусааларын болгаш чурумун, сан-хөө, ажыл-агый чорудулгаларын боттары шиитпирлээр болгаш боттандырар. Партия эге организациялары партияның политиказын ажылдап кылырынга киржир, съездилерге, конференцияларга документилер төлевилелдерин кирер, партияның кандыг-даа органнарының шиитпирлеринге бодунуң хамаарылгазын илередир, ооң составынга ажылдаар коммунистерни сүмелээр болгаш оон-даа өске.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырары-биле тодаргай хемчеглерни РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорокому, райкомнар, партия комитеттери сөөлгү үеде ап турарын отчёт-соңгулдалыг хуралдарга, конференцияларга демдеглээн. Ооң ачызында республика найысылалында, Ак-Довуракта, районнарда дээре ажылдыг партия эге организацияларының саны өзүп орар. Партияның XXIII Тыва республика конференциязынга илеткелчи «Чыраа-Бажы», «Коммунизмниң херели», «Торгалыг», «Найырал», «Тиилелге» совхозтарда, Бай-Даг школазында, № 48 тудуг эргелелинде, Кызылдың автоорук техникумунда, орук-септелге-тудуг эргелелинде партия организациялары багай эвес ажылдап турарын демдеглээн. Оларның быжыг партийжи турушкуун, партия ажылын чаартырынче, эде тургузарынче чүткүлдүүн, коллективтерниң мурнунда салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге чогуур дээштиг салдарны чедирип келгенин, бодунуң хүрээлениң быжыглап база өстүрүп, коммунистерниң харысалгазын, бот-идепкейин, башкарыкчы ролюн бедидип турарын айыткан.

Өвүр районга «Торгалыг» совхозта партком (секретары Б. Х. Натпит) партия эге организацияларының ажылын чаартырынче, эде тургузарынче, дайынчы арга-шинээзин бедидеринче доктаамал кичээнгей салып турарындан оларның ажыл-чорудулгазы идепкейжээн. Бирги ээлчегде коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидеринче кичээнгейни салып, даандырган ажылын база партийжи даалгаларны канчаар күүседип турарының дугайында отчёттарын хуралдарга, бюроларга дыңнаарын көвүдеткен.

Ындыг-даа болза, чамдык партия эге организациялары болуунуң организакчы күштүн, аргаларын долу ажыглавайн, чаа ёзу-биле ажылдаарынче сагыш салбайн турарындан оларның ажыл-чорудулгазында четпестерни, дайынчы арга-шинээзиниң чавызын эрткен отчёт-соңгулдалыг хуралдарга, конференцияларга чөптүг-биле шүгүмчүлээн. Бо четпестерниң бир чылдагааны — партия Кызыл хоорокомунуң, райкомнарның, парткомнарның партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазынче ханылап кирбейн, шоолуг практиктиг дузаны чедирбейн турарында болур. Партия хоорокомунуң, райкомнарының, парткомнарның секретарьлары, бюро кежигүннери, ажылдакчылары совхозтарга, бүдүрүлгелерге, организацияларга эвээш эвес барып турар. Оларның хөй нуруузу ажыл-агый айтырыгларынче сагыш салгаш, партия эге организацияларын чедир үнелеп көрбезинден оларга барбас, секретарьлар-биле ужурашпас таварылгалар эвээш эвезин конференцияларга санал бергеннер чаңгыс удаа эвес шүгүмчүлээн. Партия райкомнарының чамдык секретарьлары безин бирги ээлчегде партия эге организацияларынга баар, ооң ажылчыны-биле таныжар турган, аңаа барбайн, ажыл-агый удуртукчулары-биле ужурашкаш чоруй баар чоруктар уламчылавышаан. Партияның Чөөн-Хемчик район конференциязынга санал берген делегаттар партия эге организацияларын партия райкому четпес удуртуп, чогуур практиктиг дузаны чедирбейн турарын шүгүмчүлээн. СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта партком секретары С. А. Сат сөс алгаш, партия эге организацияларының, коммунистерниң башкарыкчы ролюн көдүрериниң дугайында чугаа ховар болуп турарын, кол кичээнгейни ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээринче угландырып келгенин айыткан.

Партия Кызыл хоорокомунуң, райкомнарның, парткомнарның ажылдакчыларын партия эге организацияларынга практиктиг дуза чедирери-биле быжыглаан, ындыг-даа болза кылып турар ажылының дээштии чавыс, ажыл-херекче ханылап кирбейн турар, ооң уламындан партия эге организациялары ажылын кончуг оожум эде тургузуп турар. Коммунистерниң башкарыкчы ролюн, харысалгазын бедидер дээш чорудуп келген хемчеглер кошкак болганындан партия кежигүннериниң аразында онаашкан ажылынга ээ-харысалга чок, планныг онаалдаларын күүсетпес, күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурум үрээр, арагалаар кижилер бар.

Партияның үндезини, эде тургустунуушкунуң кол звенозу болур партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, ролюн, ат-алдарын бедидеринче партия хоорокому, райкомнар, парткомнар кол кичээнгейни салып, ону СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң негелделеринге дүүштүр чорудар херек. СЭКП-ниң чаа Уставының негелделерин ёзугаар партия эге организацияларының ажылын үндезини-биле чаартыр, ооң стилин, арга-методтарын сайзыраңгайжыдар дээш доктаамал кичээнгейни салыр. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң, партияның XXIII Тыва республика конференциязының шиитпирлерин боттандырар талазы-биле ажыл-херектерниң программазын партия эге организациязы бүрүзү ажылдап кылыр. Бо бүгүден партияның XXVIII съездизиниң салган сорулгаларын чедиишкинниг күүседири хамааржыр.

Партия эге организациязы бодунуң коллективиниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдалары чедиишкинниг күүсеттинген турарынче хүн бүрү кичээнгейни салыр. Ылангыя рынок экономиказынче шилчииринин белеткел ажылдарын идепкейжидер, аъш-чем, чурттаар тудууну болгаш өске-даа программаларны күүседир, ажылчы чоннуң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажылдаар хүлээлгелиг.

Амгы үениң улуг хемчээлдиг чаа сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлээринге партия эге организациязы бүрүзүнүң ажылы дүүшкен турзун дээш ооң ажылын чаартыры, эде тургузары хүннүң чугула айтырыы болуп турар.

ХООЧУННАР БОЛГАШ АНЫЯКТАР

Мээң чаңгыс чер-чурттугларым Моңгун-Тайганың малчыннарының уруглары, «Мөген-Бүренниң» хойжулары Чүлдүр-оол Иргитович Тарын-Базыр, Маадыр-оол Иргитович Намзын, Сарыг-оол Салчакович Сагаан олар бо чылдың тос айларында, ындыг болганда бүдүн чылда, районнуң кадарчыларындан база катап шылгарап үндүлер.

Агаар-бойдузу кадыг-шириин тус черниң онзагай байдалдарында бо малчыннар үргүлчү-ле бедик түңнелдерлиг ажылдап келгенин кижи магадавас аргажок. Ынчангаш оларның күш-ажылчы чедиишкиннерин демдеглеп, өөрүшкүзүн үлешпестиң аргазы чок-тур. Бо үш хойжунуң өг-бүлелери 100 хойга онааштыр тус-тузунда 102-102 хураганны доруктургаш дужааган, дүк талазы-биле база эки болдулар.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Ч. И. Тарын-Базырның көргүзүглери черле хамыкты мурнунда. Бөдүүн дүктүг, тыва үксааның хой бүрүзүнден 1,4 килограмм дүктү алырын хүлээнгеш, херек кыргында, 1,8 килограммны кыргыды. Ынчангаш күрүнеге 178 килограммны артыкка дужааган. Бо малчынның чинге-нарын дүктүг хойлуг чамдыктарының көргүзүглеринден дудак чокка ап турары черле магалыг ышкажыл.

А М. И. Намзын 83,5 килограмм дүктү база артыкка саткан. Ол малчын биле Сагаан Сарыг-оол чурт иштиниң бөдүүн дүктүг хойларындан бирээге онааштыр 1,5-1,3 килограммны алдылар. Бо үш кадарчы кыштаглаашкынга хынамчалыг кирдилер. Чурттаар бажыңнарын, кажаа-хораалы бүрүн септеп алган, черле магалыг ышкажыл.

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта аныяк хойжу Родион Үспүң хоочуннардан дудак чокка ажылдааш, 100 хойдан 102 хураганы алганын канчап мактавас бис. Ооң соондан ачыр-дачыр көргүзүглүг чоруп олурарлар ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта Олег Дандар, «Мөген-Бүренден» Сергей Сагаан, Александр Иргит база бо ийи ажыл-агыйдан Октябрь Иргит биле Кан-оол Хертек олар бар. А аныяк малчын Петр Довукайның өг-бүлези мурнунда каш чыл дургузунда өөделиг көргүзүглер чедип албаан, бригаданың база совхозтуң-даа малчыннарының хуралынга болганчок-ла чемеледип, шүгүмчүледип келген. Бо чылын ол аныяктар шылырак тудупкан: чүс хойдан 88 хураганны дужааган, бир хойдан 1,6 килограмм дүктү кыргаан. Ийи билээ сывырнып каапкаш кадарар, ажылдаар болза, кижи өскелерден канчап дудаар боор.

Бистиң ол малчын өг-бүлевистиң мындыг көргүзүгү шыдала өөрүнчүг-дүр. Хоочуннарны аныяктар солуур. Ындыг аныяктарлыгда даартагы хүнде ынанныштыг болгай бис.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.
Моңгун-Тайга район.

Кыш келген

МЫНЧААР УЖУРАШТЫВЫС

Республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүнү, «Бай-Тал» совхозтуң хойжузу Борис Сотпа мырыңай чаа Кызылга чорааш, клубтуң хуралынга киришкеш барган. Малчыннарның ажылында эң-не харысалгалыг үе — кыштаглаашкынче канчаар киргенин сонуургап, оон чамдык айтырыгларны салдым.

— Шынап-ла, кыш дээрге шагның эң-не узун болгаш соок, харлыг үези. Чогум кыш ажырбас боор чүве бо. А бергелер чазын кээр. Ынчангаш бистер, малчыннар, кыш чазын дүжер деп чугаалажыр бис. Кыштаглаашкынга белеткел бүдүн чыл дургузунда уламчылаар. Бот-дугайты ынчаар санап чоруур мен. Ынчаар ажылдап-даа чоруур улус бис — деп, Борис Салчакович тайылбырын эгеледи.

Шып-дыр ийин харын. Белеткел ындыг болур ужурлуг. Ооң өг-бүлези ам 18 чыл дургузунда малчыннап, бо аразында сарлык, инек, хой, өшкүнү-даа кадарып келген. Анай, хураганны 100 тен 109 чедир ап келген.

Б. Сотпа эрткен чайын 3 катап көшкен, одар солаан. Майгыннаашаш, хоюн кадаргаш, ол-бо одарларже чоруптар. Кол-ла чүве малын турлуктур семиртип алырында деп санаар. Орук-Бадар — мал-маганга таарымчалыг оран. Сентябрь 22-ге чедир тайгага турган. Бир эвес хураганы өй-шаанда узун каапкан турган болза, тайгага үр-ле турарын бодаар. Тайга сөөй берди дээш, далаш-биле кижер чорукка хереглиг чок кижи. Чайын соок деп тургаш кыжын канчаарыл. Күзүн орай хемче көжүп келгеш, тарга хоорайнарны, сиген шолунге малын турлуктур семиртир. Октябрь 28-те кыштагже көшкен. Сигенни 11 тонналы белеткеп алган. Оон кырынга совхозу база бээр. Кажаа-хорааны сыскып чылыглаан. Бажыңын чугайлап, будаан. Кажаа мурнунда серинни база боттары кылып алган. Ол дээрге дыка ажыктыг. Аңаа хою улуг соок душкужеге турар. Дадыккан, дүккүр болурунга бир ажыктыг чүүл ол. Өдекти 15 тонналы бөлүп белеткеп алган. Кажаазының көөжецин чазын коптарып каапкан.

Борис Сотпаның өг-бүлези бо чылын 100 хойдан 100 хураганны доруктурган. Бир хойдан 1,6 килограмм дүктү кыргаан. Ол дээрге планындан 0.500 грамм хөй болган. Амгы үеде 307 хойлуг. Мал-маганының күжелгели эки.

Малдың чаш төлүн бүрүн алырынга уруу Чодураа, оглу Март-оол олар вакок-ла дузалажып келген. Идегелдиг сакманчылары ол.

Өг-бүлени өөртүп турар чүүл кыштааның девисээрининь оът-сигени бо чылын дыка эки болган. Ынчалзаа-даа ону камнаар херек дээрзин малчыннар эки билир болгаш одарларны хуваап алган.

Сөөлгү үеде малчыннар дугайында доктаал үнгенни-биле холбаштыр төлевир база өскенин Борис Салчакович чугаалап олур. Хей чылда стажы дээш шалыкының 15 хуузун, 1 класс дээш 20 хуузу немей төледип ап турар.

Б. С. Сотпа республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң семинар-хуралынга чорааш, хөй-ле чүүлдү билип алган. Ол-бо районнарда эш-өөрүнүң канчаар ажылдап турарының талазы-биле дуржулга солушкан.

Седен ХЕРТЕК.

АЖЫКТЫГ ҮҮЛЕ

Көдээде чурттап турар болгаш, аргалыг-ла болза ногаа аймаан, аъттиг, сүттү магазинден албайн, кижи бодунуун ажыглаза деп бодаар мен. Чүге дизе күзээр болзувусса, ол чүүлдерни боттарывыс белеткеп ап болур-ла болгай бис. Кижилерниң боттарының кызымааандан хамааржыр айтырыг-дыр.

Мал-маган тударын чөпшээреп турарын билир бис.

Бистиң «Шамбалыг» совхозтуң удуртукчулары малдыг өрегелерге мал чеми-биле дузалажыр айтырыгны багай эвес организазтап, хомудал чокка садып турар. Малды тутсун дээш чөпшээрээр ужурлуг чемни бериптурар. Ынчангаш мен болзумза эвээш-биче-даа бол, инекти, хаванны тудуп, оон үнген артыкшылдыг продукцияны совхозумга дужаап келдим. Картофель бистиниңге аажок чавгай үнер. А ногаа чылыг чедиишпезинден ындыг ынаан, ындыг-ла эки үнмес, чедир бышпайн баар. Ол дугайын чугаалап тура, даразында айтырыгга доктаар бодап турар мен. Шамбалыг суурнуң магазининге согуна кирбээнден бээр чыл чедип чор, чүге ындыг ирги? Чок бе дээрге Кызылдың магазиннеринге согуна, чеснок доктаамал турар боор-дур. Бир эвес, Моңгун-Тайга, Барыын-Хемчик районнуң Улуг Аттың Каңгылыглар ышкаш черлик согуналыг чер болза, ону черден казып ап болгай. Моон-биле мен даравзында чүүлдү чугаалансап турар мен: көдээде чурттап турар өг-бүлелер аргалыг-ла болза, дузалал ажыл-агыйын тудуп, оон алган продуктузун магазиннерге дужаары ажыктыг үүле-дир.

Алдын оол ООРЖАК.
Кызыл район.

Октябрь байырлалын күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткаан

Улуг Октябрьның чаагай байырлалынга тураскааткан калбарган социалистиг чарышка «Тыва даг-дүгү» комбинаттың рудниинге хаара туттунган коллективлер үре-түңнелдиг ажылдап турар. Оларның күш-ажылының бүдүрүкчүлүү бедик, көргүзүглери планга көрдүнгенинден ажып турар. Рудникте экскаватор машинистери Александр Сорокин биле Сендаа Салчактың экипажтарының ажылын коллективи мактаар.

Күчүлүг ийи даг техниказының күжү-биле олар 30.3 муң тонна даг рудазын үүрмектеп сортаар цехче чүдүрүп чорудар планын 35.4 муң тонна кылдыр күүсеткен.

Хоочун ажылчын Лопсан Товарищтай бо коллективке 19 чыл ажылдаан. Кызымак ишчи беш чылдың планын 115 муң тоннага ажыр боттандырган, бо хүннерде келир чылдың апрель айның үлүүнде ажылдап турар.

Александр ХЕРТЕК.
Барыын-Хемчик район.

* * *

Хлеб чокта мүн иштинмес. Ынчаар чаңчыгып калган бис. Хлеб чокта өске ногаа аймаа боостааже аштынмас.

Сүт-Хол суурга чеде бээрге, чаагай хлебтиң чыды думчукка дораан келир. Ол пекарня аъш-чем садының чанында турар. Хлебти оон сөөрткеш, ниш-биле садыгга чедире бээр.

Октябрьның байырлалын ол бичии коллективтиң кижилери база күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткаан. Раиса Т[illegible]жугуна Моңгуш 1967 чылдан бээр хлеб быжырып келген. Ол үениң иштинде та чеже тонна далганны хоюдуп, дус салып, та чеже тонна сугну кудуп, быжыргап келген. Чээрби ажыг чылдың дургузунда кылып келген ажылының шынары куду диртип көрбээн. Улуг хлеб быжырыкчызы Р. Т. Моңгуш 1983 чылда Орланмаа Хөөкүй-ооловна Моңгушту бодунуң ынак ажылынга өөреткен.

Ам ийи ажыкчы чаагай холдуг мастерлер апарган.

Олар база айда үжен тонна хлеб быжырар планныг. Ол айларның планын ажыр күүсеткеш, тиилекчи коллективке санатканнар.

(Бистиң корр.).

* * *

«Тыва автотранс» автомобиль транспорт девискээр каттыжыышкынының ажылдакчылары Октябрь байырлалын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткаан. Чолаачыларының хөй кезии болгаш чамдык бригадалар — он айларда боттарының планныг онаалдаларын ажыр күүсеткеннер. Бир дугаар АТБ-ниң чолаачылары В. Ц. Баев, Г. Н. Морозов, В. В. Уланов, Шагаан-Арыг АТБ-ден А. Г. Баярнов, үш дугаар АТБ-ден Г. Х. Ондар, И. И. Буранков оларга «Мергежилинге тергиилер» деп кожааларны тывыскаан, ортектиг белектерни берген.

Ол ышкаш бригадалар аразынга социалистиг чарышка тиилекчилерни шаңнаан. Оларга Шагаан-Арыг АТБ-ден А. К. Эргеновтуң, Минусинск АТБ-ден В. А. Краевтиң, пассажирлер АТБ-ден В. Е. Васильевтиң бригадалары хамааржыр. Ол бригадаларга «Он бирги беш чылдың шалыпчылары» деп хөрек демдектерни тывыскан.

Чамдык АТБ-лерниң ажылдакчылары боттарының улуг хуузун чедир кирбээнинден бүдүрүлге планнары күүсеттинмээн.

Людмила ИВАНОВА.
Күш-ажылдың болгаш шалың килдизиниң ажылдакчызы.

ОРГАНИЗАС ЧОК КИРГЕН

«Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Даш салбырының хою 14 кыштагда турар. Кыштың бергезин билир болгаш кажаа-хораазын септеп, хөй сигенни, көк-суланы белеткеп алган малчыннар база бар. Эң ылаңгыя Солун-оол Сарыглар 100 хойдан 95 хураганны доруктурган. Кошкар-оол Доңгактың [illegible]

[illegible] салбыр кыштаглаашкынче органнызас чок кирген. 1370 тонна сиген планныг турган, 873 тоннаны белеткээн. Сигенден аңгыда 2026 тонна силос, 673 тонна сенажты салып алган. Ол болза салбырда малга канчап-даа чедишпес. Шолук-Ой деп черде Никита Санчайның кыштаанда хөй кажаазының мурнуку ханалары барып ужарының кырында келген. Бел-Орукта кажааны шуут-ла капитал септелгеге киирер ужурлуг турган.

Амгы үеде хойжуларны сүт-биле хандырзының айтырыы берге боор турар. Бригадазында өрүмнеп кассан чаңгыс кудук бар, ооң суунуң составы кужурлуг болганы-биле чем кылдынмас. Эрткен чылын бригадага сүт сооргуп турган автомашинаны үндүр бижээн. Ам сүттү канчап чедирерин деп айтырыг туруп келген. Чеди кыштагда электри чырыы шуут чок.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо айтырыгларны салбыр эргелекчизи К. Моңгуш дирекция-биле демнежип тургаш, бо-ла аргаларны ажыглап, дээштиг хемчеглерни [illegible] ужурлуг. Чайны оттуг чылыг хүнге таалап, ажыл ылбайн турганывыстың хайы [illegible]

Болат-оол СААЯ.
Сүт-Хөл район.

Манифестация — каткы-хөг биле. В. САВИНЫХТЫҢ фотозу.

Советтер: ооң ажыл-херээ

ХАНДЫРЫЛГАНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНЧЕ БАЗЫМ

Тес-Хем районнуң Совединиң [illegible] хемчеглерни ап, ажылдарын кылып турарын чон эки деп чугаалажып турар. Ооң тодаргай чижээ кылдыр, районнуң төвү — Самагалдай суурнуң чаагайжыдылгазын чугаалап көрейн.

[illegible] Чооду Кидиспей аттыг дыштанылга парыгын ажыдып, ооң иштинге уруглар ойнаар черлерни кылып чаарткан, бо чылдың июль айда ооң ажыдыышкынын кылганын чон сонуургаан. Ооң-биле чергелештир. Самагалдай суурнуң Найырал кудумчузун [illegible] рубльди үндүрүп турган сентябрьда ол кудумчуну асфальттаан. Найырал кудумчузун чыл дургузунда [illegible]

[illegible] ажылдар [illegible] Самагалдай [illegible] Чүге дизе, бо [illegible] Найырал кудумчузу [illegible] кудумчу байырлалдың арттырып болурунуң фактылары бар. Чүге дизе, ол район төвүнүң. База бир узун болгаш чаагайжыды кылдынган кудумчузу болуп турар. Ооң ады безин Найырал. Интернационалдыг ог-бүлелер ын- [illegible]

[illegible] Дерту-биле чугаалаар чүве болза, ында чурттап турар [illegible] мораль-политиктиг [illegible]. Районнуң күүсекке [illegible] ажылдарны акша-төгерик, харамнанмайн, чоннуң [illegible] Самагалдай суурга [illegible] база бүдүрер цехти ажыглалче киирер орулгазы салган. Эрги сүт болбаазырадыр черниң септелгезин [illegible]

[illegible] О. Шаваа [illegible] Бо бүгү чүүлдер бо [illegible] хандырылганың айтырыглары ажык улуг базым болуп турар.

Чугаа кылып Тес-Хем районнуң Советтиң күүседикчи комитединиң [illegible] ажыл-херек кыры [illegible] күүселдезин дээш боттуг ажылдарны кылып турар деп чугаалаар апаар. Ажыл-херек саазын кырынга артпазын дээш туржуп келген болгаш ам-даа туржуп турар.

Өөлет ЧИНМИТ.
Тес-Хем району.

КҮҮСЕЛДЕЗИН ЧЕДИП АЛЫР ДЭЭШ

Район мал ажыл-агыйлыг. Ону ажаап, өстүрүп чорууп кижилерниң материалдыг сонуургалын бедидип, амыдырал-чурттаалгазынче сагыш салыры — чугула орулгаларның бирээзи. Партия, совет органнар ол чугула айырга чогуур хемчеглерни шиитпирлежип, дузалажып турар. Район Советиниң чоокта чаа болган сессиязынга чогум-на ол талазы-биле айтырыгны чугаалашканы таварылга эвес. Аңаа малчыннарның амгы ажыл-ижин түннеп, беш чылда немей чүнү кылза дээрзин, орулгаларын чугаалашкан.

Малчыннарның амыдырал-чурттаалгазын улам ынай экижидер талазы-биле айтырыглыг илеткелди райкүүском даргазы Ш. И. Намы кылган. Малчыннар аренда, ог-бүле база бригада керээлери-биле ажылдап турар. Малчын бүрүзүнге тарифтиг шалың хемчээлин эде көрүп барылаан, олар шалың төлевирин аңаа дүүштүрүп ап турар. Малчыннарның амыдырал байдалын экижидер хемчеглер алдының келзе-даа, четпестер ам-даа барын илеткелчи демдеглээн. 200 малчынның 90-ы өглерде хевээр. Оларның 41 хуузу электри пинмедиикчилиг. 13 хуузу чунар-бажыңныг, школа назыны четпээн 600 ажыг уругнуң чүгле 20 хуузу яслилерге хаара туттунган.

Кадарчыларның назы-хары улгадып, кадыкшылы ындыг-ла эки эвес. Мооң ужурунда чылдың-на 10—15 малчын пенсияже үне бээр. Аныяк кижилерниң мал ажылынга сонуургалы эвээш. Эрткен чылын 28 малчын эмнигге чыдып эмнеткен, 108 кижи эмчиниң хүлээп алышкынынга кирип, эмни дузазын алган. Моон алгаш көөрге, малчыннарның чыл санында шөлээ ап, таарымчалыг курорт, дыштанылга баар үези чок. Орта дыштанмаска кадыкшыл баксырап турарының чылдагааны-даа ында деп, илеткелчи чугаалаан.

Малчыннарга эмин, садыг, очы-дуза чедирер, база харылзаа, культура черлериниң хандырылгазы эргежок чугула дээрзин илеткелчи чугаалааш, ында байдал дең-дески эвезин ол демдеглээн. Мурнуку сессияларга бо талазы-биле хемчеглерни хүлээп ап келзе-даа, а херек кырында күүселде четпес болган. Ол бүгү ажылга райкүүском, АҮК чөвүлели, совхозтарның директиялары [illegible]

Илеткелчи моон соңгаарты орулгаларга база доктааган. Келир беш чылдарның дургузунда ажыл-агыйлар төптеринге 140-140 орунныг ясли-садтарны, чаңгыс аал чурттаар 80 бажыңны, 70 чунар-бажыңны тудар. Мөгеп-Бүрен, Тоолайлыг, Барлык бажынга дерги садыын тургузар, районнуң Ак-Хөлге, Ала-Тайгага дыштанылга черлериниң немелде тудугларын кылдырар. Малчын кадрлар белеткээр ПТУ салбырын ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң баазазынга бо чылын ажыдар, малчыннарга ог-бажың, ооң дериг-херекселдерин бүдүрер кооперативти районга органиастаар.

Илеткелге хамаарыштыр депутаттар боттарының ажыктыг саналдарын киирип, мооң соңгаар чүнү кылырының аргаларын дилеп тыварынга хамаарыштыр сүмелерин чугаалааннар. Санал берген эштер аныяктарны мал ажылынче хаара тудар ажыл ниити районда четпес тургустунганын демдеглээн. Өске күш-ажылчы ишчилер-биле бир дөмей, малчыннар шөлээлеп дыштанып ужурлуг. Ынчалзажок шөлээлээр дээрге оларны солуптар кижи тывылбайн баргылаарын, дыштанылга черлеринче путёвкалар ховарын малчыннар айыткап. Ол ышкаш малчыннарда малчын атты шынзыдыптар тускай документ, чогуу, ындыг шынзылга бижиктен кижи бүрүзүнге кылдырып бээрин негээн. Эмчилелерге, магазиннерге ону барымдаалап көөрү чугула дээрзин олар саналынга чугаалааннар. Бригада төвүнге малчыннарга тускай хүнгерни органиастап, орта комплекстиг үнүүшкүннерин эвилеңнезе деп күзеп турарлар. Малчыннарның кыштагларын үрегдээр чорук тывылган. Ону болдурбазы-биле рейдилерден органиастап, үрегдекчилерни тыпкаш, боттарынга кылдыртса эки деп кадарчылар күзелдерин илереткеннер.

Малчыннарның амыдырал хандырылгазын экижидеринче райкүүском, АҮК чөвүлели, совхозтарның директиялары онза сагышты салып, хемчеглерге киирген ажылдарның күүселдезин чедип алыр дээш практиктиг ажыл-херектерже киирерин депутаттар күзээн.

Маспый-оол ОНДАР.
Мөңгүн-Тайга району.

ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ?

Бистиң Төвүге [illegible] эрте [illegible] Тайга чер болган ындыг. А «Май 1» совхозта кыштаглар, фермалар [illegible] Кыштагларже мал чеми сөөртпээн. Мен ог-бүлем-биле совхоз төвүнден 80 километр ыракта Сооттуг-Чазы деп черде бис. Аңаа үш чыл кыштаарывыс ол. Мал чемин-даа мурнунда үргүлчү сөөртүп эккеп бээр турду. Ам ындыг эвес-тир.

Директорувус үргүлчү Кызылче хуралдаар, командировкалаар, [illegible]

Нийде, менээ таарымчалыг болза, конторага кээрге, бухгалтерияда [illegible] ажылдакчын чок-ла боор, бирээзинден айтырарга, өскелинче бар дээр. Эң ылаңгыя субботада бухгалтерлеривис-биле ужуражыры дыка берге. Ырак черден малчыннар кээр-дир бис, үргүлчү-ле суурга кээп турар эвес. Чүгле контодада эвес, а өске албан черлеринде база херектиг боор улус-тур бис.

База бир айтырыг: 1989 чылда аренда-биле ажылдаан бис. Керээ чарарда, айда база чылда чарыгдалдарны, орулгаларны санап бээр. Ам бо 1990 чылда база аренда-биле ажылдап турар бис. 1989 чылда 17000 рубль орулга киирер тургаш, херек кырында 18000 рубль болган. Ынчаар санаалын көрген мен. Ооң соонда та чүү кижи өскээр санап каапканы ол, та экономист, та бухгалтерия! 14000 рубль кылдыр эде санап каан болчук.

Ам бо чылын он ай эрти. Орулгам, чарылгамның-даа дугайын билбес мен. Санавайн турлар. Улустуң ажылдаан акшазын кызырар чорук бистиң совхозтуң бухгалтериязында бар. Ол дугайын совхозтуң ажылчыннары-даа чугаалажып турар чүве-дир. Черле бо айтырыгларны канчаар шиитпирлеп болур улус бис?

Лэжырган СЫҢГЫЛДЫГ.
Малчын.

РЕДАКЦИЯДАН: «Май 1» совхозтуң бо малчыны чөптүг айтырыгларны көдүрүп турар кижи-дир. Шынап-ла, ажыл-агыйның специалистери, удуртукчулары бо материалды номчуп таныжып, боттарының ажылын шүтдүнүп көөр хаай боданыр, малчыннарга дузалажыр, оларның айтырыгларын шын, чөптүг шиитпирлеп бээр, ынчангаш алган хемчеглер дугайын бисче дыннадыр боор деп манап тур бис.

РОССИЯДА АЛДАР БҮРГЕВЭЭН ХООРАЙ ЧОК

УДМУРТ АССР. 1780 чылдан бээр хоорай апарганы билдингир Сарапулга төөгүлүг хоорай деп атты тывыскан. Ооң төвүнде, Кызыл шөлүнде болгаш кожа чыдар кудумчуларында XIX чүс чылда туткан бажыңнар ам-даа хевээр арткан.

Сарапул хоорайның төөгүзү аңаа төрүттүнген солун херээжен кижилерниң салым-чолу-биле холбаалыг. Оларның бирээзи — Надежда Дурова, 1812 чылдың Ада-чурт дайынының маадыры, фельдмаршал М. И. Кутузовтуң дузалакчызы, орус шеригниң бажы тайгы херээжен офицери, Георгий крестиниң эдилекчизи.

Ийиги херээжен кижи — Антонина Пальшина, бодунуң чаңгыс хоорай чурттуу — маадырлыг Надежда Дурованың үлегерин баугаар болуп эр кижи кылдыр чарлап, шериг хевин кеткеш, делегейниң бирги дайынынга киришкен. Ооң маадырлыг болгаш эрес-дидим чоруун Георгий крестиг-биле ийи удаа демдеглеп, сиңмаан. Коргуш чок разведчик Антон Пальшин — херээжен кижи-дир деп, шериг начальниктери кажан ол балыгланган соолунде билип каан. Амгы үеде 93 харлыг Антонина Тихоновна Пальшина Сарапул хоорайда чурттап, аныяк-чалыы чораан чылдарын соруп киришкениниң сактып олурар.

ЧУРУКТА: А. Т. Пальшинаны хоорайның чурттакчылары сагыш човангыр бау-биле көрүп, ону бедии-биле хүндүлээр. Хоочуннарның хоорай чөвүлелиниң кежигүнү В. Л. Юшкова (солагай талазында), пенсионер Л. В. Алексеева хоочун маадырга үргүлчү кээрлер. А журналист А. Артемонов база барып чораан.

А. СЕДЕЛЬНИКОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

АДАЗЫНЫҢ ШОЛАЗЫ—ТААЛЫҢ

Сарыг-Сеп суурга хуралга чораш, аныяк эзин көрген, бир-ле билир кижимге доменлеп бердим. Адырам, кайызы чоор ол? Ийет, Улуг-Хемниң тарааны тарыыр Баян-Колга чурттап чораан Дамдый-оол Түлүш. Ооң-биле ажык доңмей боога, аныяк эзин айтыра бердим. Шынап-ла, чаптаан болдум. Ооң оглу Олег ам Каа-Хемде «Ленинниң оруу» совхозтуң мурнакчы малчыннарының бирээзи апарган. Амгы үеде 120 моллдуга кадарып турар. Кыш оглу кадала ужар, кижи толу каалаза чорур.

— Мал-маган кадарып чораан эвес мен, чурттаарымның кезииниң айы-биле мында келген. Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдынытызы Доржу Карыманың дузазы, деткимчези-биле нугээр ажылдап чор мен, акый — деп, ол малчын чугаалады. Өөрүнүг чорду. Ооң адазы чоокта чедир-ле чурттап чораан кижи. Кежээ, кызымаан, чоңу дээш ооң сагыш [illegible] чаңгыс чер-чурттуглары кайгаар чораан чүве. Ажы-төлү-даа хөй кижи. Кандыг-даа берге үеле ажы-төлүн түреди кээр бээн. Чогум хөй мал-маганы-даа чок, ынчангаш тараа тарымыда [illegible] ол.

Чадып хар шокараан [illegible] бээрге, Сарыг-Ыйгылак деп чөөге күске мортуу каап кижи. Күске салтыы дег аныг, кылаң тараа чок боор чүве. Ынчангаш Дамдый-оол таалың-таалыңы-биле ону тып алыр, аккелгеш, Кош-Талдын хиделиг-хиделиг өглериге база үлеп бээр.

«Күске мөөтүүнге тоткан чүвелер» деп, бичиимде ооң оолдар-биле хүрешкен, октаттааш бижимге, мени ынча дээр чүвелер. Чамдыктары кокпургаа айлыг эвес. Баллы Колдуң ол бүгүнүг кижизин ынчан «Таалың Дамдый-оол» деп шолалап турган.

Уттундурган ол бедүүн ажыл-ишчиниң дугайын бөдүмер олгу-биле таныштым, сактып келдим.

Олегтиң мунган аъдын [illegible] чаш кулунн-на сугларуун шыңгыраадыр дайнап, кулаан сүүрецнеткилээн, бода холдары-биле черни элээсолуй казып, киштегилээ чорду. Эки эрес малчынның аъттары безин ындыг боор ышкажыл.

Районнуң партия конференциязынга Олег Дамдый-оол-биле ужурашкан мен. Толээ кижи чорду. Ол фактыкы хөйну чугаалап турар. Адазы ышкаш ажылың-ла [illegible] билдим. Шак ындыг аныяктар хоочуннарны солуур. Аъттаныкаш ынай бодун. Ооң [illegible]. Эх-хей, Олег. Адың салба деп ынчан [illegible]

Бизе-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем району.

Аныяктар: оларның шиитпирлээр айтырыглары

ШАПТЫКТАР ХӨӨН КАЛДЫРАР

Аныяктар, оларның айтырыгларының дугайында солунга чүүл бижиир бодааш, баштай-ла оларның боттары-биле чугаалажыры чугула деп шиитпирледим. Кызыл хоорайның «Найырал» кинотеатрының чанында хостуг хире тургулаар бөлүк оолдарга чоок бердим, солуннуң [illegible] «Ам чоруурувус олдуру», ады «Хорикс бис» дидилер. Чамдыктары мээн-биле чугаалажырындан ойталап каптар болдулар. Ынчалза-даа элээн хөй аныяктар-биле чугаалажыр аргалыг болдум. Оларның хөй кезии солунга ат-бажын адаарын [illegible] ат-биле үндүрерин диледілер. Бистиң тыва аныяктарывыстың ындыг-ла ажык эвезиниң, боттарының айтырыглары-биле боттарыла мунгулуп чоруурунуң [illegible] дорт кирип шыдавазының херечизи. Мооң бээн кестип турары ол эвес ирги бе деп бодап кагдым.

Чугаа бүрүзүн маңаа [illegible] ниити байдалды илередип турар кезиин [illegible].

— Аныяк кижилерге бергелер дугаары эң берге айтырыг чүү деп бодаар сиңер, оолдар?

Андрей. Ажылга тургустунуп алыры. Эки ажылдыг болза, чурттаары солун, акша-төгерикти-даа эвээш эвес-тир ажылдап ап болур. Бис мында автошколада өөренип келдивис. Суур черге чолаачылаарындан ангыда, доктаамал ажыл тып алыры берге.

Орлан. Школаны үш чыл бурунгаар дооступ. Улаштыр ажылдаар бодааш, суурумга [illegible] айтырыг — амыдыралга четчир акша-хөреңги [illegible] ажылдап алыры турган. Ынчалза-даа тускай мергежил чок кижи доктаамал ажыл тып алыры дыка берге болду [illegible]

— Аныяктарның чурттап [illegible]

Андрей. Кол чылдагаан [illegible]

Ооң ангыда аныяк улустуң сонуургалынга таарыжыр культурлуг дыштанылга чок. Мооң мурнунда бистиң суурувуска шии, концерт көргүзүп, артистер кээр турган, ам шуут чок. Танцы баарга, чүгле школачылар турар. Телевизорнуң ийи дугаар программазы көргүспес. Черле ынчаш ажык-биле чугаалаарга, кедээ суурга чалгаараныр.

— Ынчаарга маңаа, хоорайга хостуг үелеринерде чүнү кылып тур силер? Кайда дыштаныырынга ынак силер?

Эрес-оол. Бөгүн 12 шакка чедир өөренип кааш, ооң чимненген соонда «видик» көрген, аштай берген [illegible] Мында чемненип алыр чер дилеп тур бис. Хостуг үелерде кино, видеофильм көөрден өске, кайнаар баар боор.

Андрей. Бо хоорайга кижи чемненип алыр чер тывылбайн баар-дыр. Улуг хоорайларда ояйга чедир ажылдаар столовайлар бар болгай, а бисте хүндүс безин чемненир чер тывылбас.

Оолдар-биле чугаалажып турган үевис — 16 шак. Мынчан Кызылга ажык турар хөй-ниитиниң чемненилге чери бар ийик бе? Оолдарның бирээзи «Кызыл» [illegible] буфединге [illegible] маңнаан чүве, ооң база хуру келди. Хоорайда биче шада чемнени шаап алыр кире «Закусочная» аймаатыг чүү-даа чок. Аныяк [illegible] алыр чиик үезинде оолдар аштаачал болуру чыл. Көрүнер даам, аъш-чем чиири безин аныяктарга база бир айтырыг болуп чыдар ышкажыл.

Кызыл—студентилер хоорайы болгай. Олар ада-иезин [illegible] чемнениріл? Кол [illegible] —столоваяга деп чүве билдинир. А ында аъш-чемни белеткеп турарының шыналыгын номчукчулар билир боор. [illegible] эртемденнер тодараткан.

Ооң-биле чергелештир Кызылда тургустунуп чадап турар бир кооперативтиң кудалдарының, сагыш човаашкыннарының төөгүзү бо үстүнде айтырыглар-биле дорт холбаалыг дээрзин көргүзейн. Ук кооперативте беш аныяк оол бар. Олар эрткен чазын видеосалон тургузуп алыр дээш бир биче бажың хөлезилеп алганнар. Ай санында ол дээш 400 рубльди төлеп турар. Ооң кырынга электри энергиязын ажыглалды дээш төлевир база бар. Бир видеокассетаны ачылаарга — 100 рубль. Бүгү аппаратураны оолдар боттарының акша-төгерии-биле тып садып алганнар. Ынчап турганының кадында хоорайүскомнуң саңхүүлиг киирииниң үндүрүг инспекциязы киирген орулганың 35 хуузун тыртып ап-тыр, а «Киновидеопрокаты» [illegible] болунга 20 хуузун алыр оралдажыр турар. Мынчап [illegible] оолдарның холунга каш акша артып каар-дыр? Айда 120—150 рубль алырын чугаалаттар.

Маңаа видеосалонну репертуарының дугайында чугаалавас мен, ол аңгы херек-тир. Кол айтырыг — чаа тургустунуп турар кооперативтерниң салым-чолу, оларга кижилерни болгаш [illegible] хамаарылгазы. [illegible]

Мааң чугаалашканым кооператив оолдары (оларның ортузуна назы-харын— 23) кидейналдан ангыда, хоорайга «Закусочная» ажыдазы болдап алырга, оларның ол [illegible] бүттеп турар [illegible] Киирип алыр орулга чарыгдалдардан улуг [illegible] «Кооперативтерден тыртар үндүрүгнерниң хемчээлдериниң дугайында» РСФСР-ниң Чарлыы-биле таныжып көөрге, ында хөй-ниити чемненилгезин ажылы кылдыр шилип алган кооперативтер алган орулгазының 40 хуузун тырттырар болду. Кирген орулгадан чиг эттиң болгаш материалдарның чарыгдалы, транспорт хөлезини, бажың болгаш дериглге ажыглалының өртээ, банкыдан кысказ хуусаалыг чээлиниң хуузу, кадрлар белеткели дээш үндүрген чарыгдалдарны казып каапкарга, арыг орулгадан 40 хуузу тыртар дээни ол.

Бо кооперативтиң үндүрүг инспекциязы-биле санажылгазында чедир көрдүнмейн турар чүүлдер бар. Ынчаптааш кооператив ажылдар дээн кижилерге бирги эң чугула негелде чүү-дүр? Экономиктиг билиглерни дүрген шингээдип, санажылгаларга өөренири.

Демги Чарлыктың 6 дугаар пунктузунда мынчаар бижиген: чонга херектиг болган [illegible] ажыл-агыйының продукциязын бүдүрерин [illegible] үндүрүг хавырарындан хостап болур (тус чер Советиниң алы депутат комиссиязының шиитпири-биле). [illegible] пенсионерлер, сургуулдар ажылдап турар [illegible] кооперативтерге көргүзер. Бо чүүл чер-чер Советтеринге, депутаттарга улуг эргелерни берип турар. Ындыг болза-даа, бистиң Кызыл хоорай Совединиң күүс. комы бо чүүлдерни херекке албайн турар. Үндүрүг инспекциязының начальниги Г. Н. Невзгодимадан хоорайда 245 кооперативтен чүгле «Юрист» биле «Водник» чиигелделиг деп билип алдым. А 23 хар ниитиде аныяктар ажылдап турар кооперативке чиигелде көргүзүп болур бе? «Чүү деп!» деп начальник удур болдумдан айтырды.

Аныяк улустуң ажыл-ажыкка киирип, турумчуп алырынга, оларның сонуургалын өстүрерингe, бүдүрер продукциязының [illegible] бүдүрерингe, ажыл, амыдыралының утказын [illegible] тып алырынга ниитилел дузалажыр ужурлуг.

Чоокта чаа эрткен комсомол конференциязынга тудугта ам-даа муң ажыг ажылчын хол херек дээрзин билдинди. Аныяктарның тудуг кооперативтерин тургузарынга чүге идиг бербейн турары? А чем чий тыртып алыр черлер бисте хөй бе? Демги оолдарывысты сактып кээлиңер: чемнениир чер тыппайн чорууп болдулар чоп. «Закусочная» кылыр дээрге үндүрүг-биле кыскаш турарга кайын боор: чонга херектиг чүве ышкажыл. Видео дээш үндүрүг тургай-ла харын, ооң ажыктыындан хоразы улуг чадапчок. Ындыг турбуже, демги оолдар Кызылда эң нептереэн видеосалондан өске огулуг ажыдып, тургуп алыр чүве тыппаан. Таптыг бот-тускайлаң, бот-башкарлып ажылдаар дээрге, янзы-бүрү шаптараазыннар оларны ырмазындырып турар.

— Комсомол рескомунга бардыңар бе? Оларның талазындан дуза туруп болур —деп, бир чөгелде сагыш алындырарын оралдажырымга, оолдар харыызынга алгыржыптылар:

— Кандыг комсомол?! Олар боттары чадажып турарлар.

Бо оолдарның аттарын, кооперативиниң адын чүге адаваазымны ам-на тайылбырлаайн: «бисти черле адавайн корунер. Ооң башка [illegible] турган улус бисти дораа дужурер» деп ажок дилээн оолдар чүве. Ийе, оларны ынчап кааш ол-бо деп чемелевес кижи-даа чок. Чижээ, эртне удур демиселдиң ажылдакчылары келгеш, бажынга автономнуг хандырыны кылыңар деп негээн. А ону кайын тывары?

Черле ынчаш хоорайүском кооперативтерге хамаарыштыр [illegible] контрольду тургузуп, бо айтырыгны [illegible] дужурбээн чугула. Айтырыглар болгаш билдинмес чүүлдер мында көвей, а тайылбыр ажылы кургуг. Амгы үеде чаа бир кол орулга — аныяктарны ажыктыг ажылга [illegible] туралыры, оларның кооперативке-даа бол, ажылдаарын сонуургалын чаалап алыры. Ооң башка кудумчуларда [illegible] чүнү кылыр айын тыппайн чоруур аныяк кижилерниң саны улам немежир.

Надежда ЭРГЕП.

Хандырылгаңар кандыгыл?

КАФЕНИҢ ЭЭЗИ КЫМ ИРГИ?

Кижиниң караанга, эки-даа, багай-даа чүве дораан илдигер. Бо удаада эрткен, дүшкен чоннуң карзанга пат-ла чаңчыгып калган Кызыл хоорайның төвүнде ээзирээн «Мерген» кафе дугайында бодалымны чугаалаксадым. Бо кафе ажыттынганда, улуг, биче чон үзүлбес турду. Ынчанмайн канчаар, далаш кызында чемненииптеринге бо-даа болза, чонга таарымчалыг турган. Аңаа ажылдап турган кижилерниң белеткээн чемин чон таарзынып четтирерин көрген мен. Ам ол ээзирээш, ийи чыл чедер дей берген.

Чогум ол бажыңның ээзи кымыл? Черле кайы-бир организацияга хамаарылгалыг-ла турду ыйнаан. Бо берге үеле аваа-ла хос турар өрээл кайда боор. Аргалыг-ла болза, чоннуң чемненир чери кылдыр катап тургузса? [illegible] Кандыг-бир ажыл кылыр дээнинде, ынап-ла бажың-балгат чогунга сыдаглаар чаңчылдыг бис. Чамдык албан черлериниң, организацияларның херекке албас мындыг курлазырларын чөптүг ажыглаза деп саналдыг мен. Ниитилелдиң чемненилге черинге хамаарылгалыг бажың болза, аңаа тыва шайлак, боова-боорзактан белеткээш, чоннуң чемнениир чери кылдыр чүге ажыглавазыл? Ол бажыңны боова-боорзактыг «Шайлаарак» кылза? Аңаа ажылдаар кижилерни садыг-кооператив училищезинден-даа болза, таарыштыр тургузуп болгай.

Ээзирээн кафени ажыглаар [illegible] номчукчулар база боттарының саналдарын солун [illegible] Кафени канчаар ажылдап турганының ооң чемнениикчилери [illegible] Ооң хамаарылгазын органи[illegible] ээзирээн бажыңны ажыглаар талазы-биле бодап турар ирги бе? Ажыл чок аныяктарны ажылдадыр ында өлче эвилеңнезе канчаар? Чогум-на бир [illegible] бирээзи бо эвес бе.

Бодап чорууруум база бир айтырыг бар. Тывада идиг-хеп, идик-хеп даараптар, аъш-чем кылыптар кижилер район санында бар. [illegible] мастерлер чок деп болбас. Найысылал Кызылдың базаарында арган хептерни кооперативтер чонга садып турарлар. А тыва хеп аймаан арбын кылдыр даараш, ынчаар [illegible] болбазыл? Район [illegible] мастерлерин боттарының бүдүрген чыгаш тыва тонун садар болза, амгы үеле чон күзелдии-биле алырлар. Ынчангаш мастерлерниң национал хептерин базаарга кээп чонга садарын чурттакчылар күзеп турар. Бо базарла рынокче шилчилгениң эге чадазы-даа болгай-ла.

Ирича БҮРБҮ.
Кызыл хоорай.

Төрээн чуртувуста

КРИВОЙ РОГ. (Днепропетровск областы) Октябрьның [illegible] Улуг революциязының 73 чыл оюнун [illegible] Владимир Ильич Ленинниң [illegible]

КАРАГАНДА. Афганистанга [illegible] совет [illegible] ноябрь 5-те [illegible] Афганистанга [illegible] совет солдаттарының аттарын [illegible]

УЛЬЯНОВСК. [illegible] 1990 [illegible] Улуг Октябрьның 73 [illegible]

ВОЛГОГРАД. «Революция [illegible]» Октябрьның Улуг революциязының 73 чыл оюнун [illegible] хоорайның Киров районунга органиастап [illegible] Октябрь революциязының [illegible]

МОСКВА. ССРЭ-ниң [illegible]

(СЭТА).

Бөгүн—Совет милицияның хүнү

«Шынга» харыы

ХОСТАЛГАЗЫН КАЗЫП ШИИТКЕН

1989 чылдың декабрь 17-те № 290 «Шынга» Тыва АССР-ниң прокурорунуң бирги оралакчызы, юстиция чөвүлекчизи Николай Ондарның «Бижиктиг-Боомга болган халап» деп чүүлү парлаттынган. Ооң-биле холбашкан оруктранспорт айыылының дугайында ында бижээн. Ооң бижээни-биле алырга, баштайгы истелгени Тыва АССР-ниң прокуратуразының, ИХМ-ниң истелге кылдыызының, КАИ-ның харысалгалыг ажылдакчылары чорудупкан. Оон илереэни база. 1989 чылдың декабрь 1-те 12 шакта, кыш талазының дугурушканы ёзугаар Мөрен ортумак школазының 10 «б» клазының өөреникчилери 19 кижи класс башкызы Ф. А. Артына, ол-ла школаның баш-машиназынга олуртуп кааш, ол суурнуң девискээринден унупкан. Машинаның доктааган черинге чолаачы Картиниң эвээшти эскерип кааш, С. С. Ондар оваарымчалыг чөрүүрүн каш-даа катап оон дилээн. Карти Бижиктиг-Боомда ээр черге келгеш, чемерген шимээг тоомостатпарга, аргыйлар дашка үскен, тайып тайлап, аңдарылган. Карти муннуг сонга шилин таварып кабинадан үнгеш, арыг ингиинче дезип чоруй барган. С. С. Ондар биле Т. О. Ондар кызов алдынче кире берген өөреникчилерге болгаш улус эмчилеп шаа-биле дузалажып...

Автоаварий болган черге 10 «б» класстың өөреникчилери А. А. Сандан, А. А. Кыргыс, каазэ Культура бажыңының директору А. Ч. Аракчаа, ийиги класстың А. А. Доңнут ол-ла черинге өлгеннер. 6 кижи ааыр-бүрү кемдээшкиннерге таварышкан, оларның ийизин эмнеп аппарган. Бо херекке хамаарыштыр РСФСР-ниң КХ-ниң 211 чүүлүнүң 3 кезээ-биле кезек херээ оттурган. Кем-херек үүлгедиини кылганынга чолаачы мининң турар.

Суд залындан

Бурундаттырган Александр Казакович Картиниң херээн Эрзин районнуң улус суду бо чылдың июнь 1-2 хүннеринде Мөренге үнүүшкүннүг сес кылып көрген. Суд РСФСР-ниң КД-ниң 211 чүүлүнүң 3 кезээнге А. Картиниң буруулуг деп санааш, 10 чыл хосталгазын казып шииткен. Мөрен ортумак школазының директору турган А. С. Балган биле класс удуртукчузу Ф. А. Артына оларны ажылындан хостаарын хүлээн тускай доктаалды районнуң улус өөредилге килдизинге чорудуп... Эрзин районнуң улус судунуң даргазы Ч. Тюлюштуң солунга үнген материалга хамаарыштыр редакцияже чоруткан харыызында тайылбыры ындыг.

кылары С. С. Ондар, Т. О. Ондар «Мөрен» совхозтуң ажылдакчыларының бээрген ГАЗ-53 маркалыг машинага олурупкаш, Нарын суурга чедип келгеннер. Олар анаа Нарын ортумак школазының 10 «б» клазының өөреникчилери-биле ужуражылга эртирерин дугурушкан турганнар. Ол-ла машина-биле Мөрен школазының директору А. С. Балган, ол-ла черниң Культура бажыңының директору А. Ч. Аракчаа болгаш Л. Л. Доңнут олар кады келгеннер.

Мөрен ортумак школазының директору А. С. Балган чолаачы А. К. Карти-биле кады Мурнуу-Чыраалыг деп черже чорттап турар төрелдеринге барган. Анаа кежээкиниң 18 шакка чедир 4 шил водканы ижипкеннер. А. К. Карти 19 шак 30 минутада Нарын суурга катап келгеш, өөреникчилерни, башкыларны база өске улус-биле катай 28 кижини

ДЕТКИП КӨРҮҢЕР

Өвүр райкүүскомунуң ниитиги херектер килдизиниң начальниги Геннадий Датпуреевич Доңгак-биле бистиң корреспондентивис Сарыг-оол Куулар ужурашкаш, оор чорук-биле демиселдиң районда канчаар тургустунганын сонуургаан.

— Өвүр районда өске районнар-биле бир дөмей, мал оорлаашкыны чылдан чылче хамчылавышаан. Бо чылдың төс айларында 19 катап мал оорлаашкыны болган. Оларның сези илереттинген. Арткаңнары истелгеде чорун турар. Оорларның оруу мугаш даар болгай бис. Ынчалза-даа дүмбей дээр дег, берге, нарын хөй чүүл үнер сорудуу-биле демиселге милицияның ажылдакчылары Максим Ховалыг, Тимур Саны, Мерген Сарыглар, Сергей Седен-оол, Юрий Доңгак, Вадим Ооржак болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип келген.

Чөөн чаа «Торгалыг» совхозтуң салбыры Чаа-Суурдан 7 малды оор алган деп медээни алдывыс. Ам канчаар, чүү-даа билдинмес херекти истеп кирдивис. Бистиң милиция ажылдакчылары бараан 1770 ажыг километр черни эртип чорааш, Улуг-Хем районнуң девискээринден бөлүк оорларны тудуп... Ол херекти халый истээни, түңнелдиг болурга, сагышка өөрүнчүг-дүр. Оорлар-биле демиселди чорудуп, чонунуң күжүнге даянып турар бис.

Ынчалза-даа мен мааа мал оорлары-биле демиселге ... келир чамдык чүүлдү айтырыгларга доктаар болдум. Бир талазында, машина-техника чедишпес, оор херектерни истеп хынаарынга милиция ажылдакчыларының күжү чедишпес. Истелгеде кижилер хөй үе шаапты чарыдаар. Өске чүүлдү ажылдап база чыдып баар. Оон ыңай чамдык кижилер оорларны биле хөй чугаалашпас азы тургузарларын быжыдыр көрбес. Оорлар истевээн бистиң ажылдакчыларывыс кашкаш хемнерни, тайгаларны, кожууннарны хүн-хүн чокка эргип келир. Бир-тээ, оорлар-биле демиселди күштелдирер, ону хүн бүрү уламчылаар болганда, районнуң ниитиги херектер килдистеринге оорлар-биле демиселдиң тускай килдистерин тургузар чүл, мээн бо саналымны деткип көрүңер. Бир эвес район бүрүзүнге ындыг килдистер турар болза, олар аразында харылзаалыг, чаңгыс эш-сеткилдиг ажылдаар, ынчан оорларның саны чоорту-биле кызырлып деп болдаар мен. Бо чорукка өске милиция ажылдакчыларның чардыктырбас, олар харын ажыттынмайн турар кем-херектерни илередип ажылдаар.

Бистиң чурт, республика рынок экономиказынче шилчип турар үеде оорларның саны көвүдээр дээрзинге бүзүрелим улуг. Эът болувусна херек, ортаа өзер. Ынчан оорларның хоптак чоруу улам көдереп, карактары аш агаар. Бир эвес малдың баш санын камгалаар чорукту белик демиселге тургузар дизе районнарның ниитиги херектер килдистеринге оорлар-биле демиселдиң тускай килдистерин тургузар дугайында саналымны өске эш-өөр өөрениң көргеш, солун дамчыштыр деткиир боор деп идегедим — деп, милицияның улуг лейтенантызы Геннадий Датпуреевич Доңгак чугаалап дооступ.

Бир килдистиң ажылындан

ТУРА-СОРУУ БЕДИК

Бии-Хем район республиканың өске районнарындан ылгалып турар бир чүүлдүг, ооң девискээрин кежилдир Тываны чурттуң өске кезээ-биле харылзаштырган автомагистраль эртип турар. Хөй-хөй машиналарның шуушкуу моон дүне-даа хүндүс-даа үзүлбейн. Кайы-даа оңгу болурга, ында кижилерниң ужуражылгазы, харылзаазы база барык. Чамдыкта анаа криминогенниг байдал тургустунуп келир. А кажан чуртка херектиг барааннары тоорылган чүве чиижер, талыгдааның болза болгулай бергилээр. А кайда хоойлуну кээлделери тажыштынып турар болзажок ында кем-херек үүлгедиишкиннери өзүмнү алыр.

Бергедээшкиннер-даа райкүүскомунуң ниитиги херектер килдизин ооң-биле демиселди чорудуп келген. Ооң түңнелдерин мындыг фактылар бадыткаан. 9 айларның дургузунда ИХК мага-бодуга аар кемдээшкин кылдыр кижилерге 14,5 хуу, өөрт оорлаашкыны 28,6 хуу оон ортуну өскеннер... 43,2 мал оорлаашкыны 36,4 хуу автомототранспорт оорлап мунарын 70 хуу чедир кызырлып чедип алган.

Ол бүгү бодунуң ажылынга харысалгалыг ажылдаачыларның киирген улуг-хуузунуң түңнелдиг чедип алдыышкан. Ындыг кижилерниң санынга ИХК-ниң начальнигиниң оралакчызы Николай Некрасов хамааржыр. Ол болза ук районга төрүттүнгөн болгаш районнуң девискээрин, ында чурттап турар кижилерни кончуг эки билир. Килдисте ол 7 чыл ажылдап турар. Албан-хүлээлгезин бедиңүн ажылдакчыдан эгелээн. Ол ам Өмчиңге милицияның ... школазының 2-ги курзунда бот-өөредилгелиг өөренип турар. «Кол кичээнгейни республиканың лаштындан ынаар сөөртүкен арага-дарыны чиижек өртемниг садар чорук-биле демиселге угландырып турар бис. Шак ындыг чүүлдерни ужурудаа районга дээрбели халдашкыннар болгулаар. Ындыг кем-херек үүлгеткеннерин ... турар ... болгаш ... буруудадып», — деп, Николай Юрьевич чугаалаар. Чиижек чорук-биле демиселде күштелдиргенниң түңнелинде, чолаачыларның талазындан ындыг чорук ... база ... боор.

Милицияның участок тудугларының ажыл-херээ үлүг дээр милицияның участок төлээлериниң ажылындан база хол хамаарыр. Хайын суурда участок төлээзи милицияның баштайгы лейтенантызы Валерий Хромин турган. Чурттакчыларының ... кижилерниң бирээзи. Бодунга ындыг хамаарылгалыг ол ажылынга кижилер-биле бүрүн чүве-чүвениң бодап ... Ооң чурттакчылары ... М. А. Маңзарин бүгү талалыг деткип турар. Ажылдап чурттакчыларга таарымчалыг байдалды тургускан, ол хамаанчок, анда «Москвич» машинаны быжыглаан. Валерий Хромин дег ажылынга кызымак кижилер районда эвээш эвес. Оларга Аржаан суурдан Николай Буторину болгаш кеземче херээ истээр черниң опертөлээлекчизи Алексей Салчакты хамаарыштырып болур.

Районнуң В. Белоколытов (Өөк суур), Б. Чоома (Суш суур) дээн ышкаш участок төлээлериниң ажыл төлевилиг ажылдалдыр организациязының ... Шак ындыг хуулдуң бир дээ талазы чүл дээрге, харысалгазының бедиири. Чоннуң талазындан негелделиин күштелири болур.

Маңы-биле чугаалажып турар Н. Ю. Некрасов бо чорук-биле районнуң ажылынга бердинген хөй-ле кижилериниң адазы, килдистиң ажылдакчылары-биле тонашкан. Маңа эмирген чүүлүн чыл дизе мынча ажылдап турар кижилерниң харыысы талазы-биле ажыл болур.

Милиция ажылдакчылары ажыл чок ажыктар болгаш шыны чепээнер-биле база ажыл... кижилерниң ажылы чорупкан турар. Ынчалза-даа ооң ындыг оралдажыышкыннарынга комиссия ... Ай чер тала — алышкылар ... бир эвес чугаала бо кижини хөй-нииттиң девискээринге ... кем-херек үүлгедиишкиннерни ... организацияларының ажыл-херээ ... Оларның-биле чонгаштарынга аргазы чок.

Районда байдал шынчы чогумчалыг деп болбас. Аар кем-херек үүлгедиишкиннери база болгулай бергилээр. Бир кежээ ындыг үүлгедиглериниң бээринге моон мурнунда шииттирип чораан кижилерниң чамы четпээннерге, аныяктарга багай үлегериндеп, салдарындан болуп турар. Профилактика ажылын чогуур деңнелге чорудуп турган болза, кем-херек үүлгедикчилериниң багай салдарындан аныяктарны чайладып алырының аргазы бар. Ындыг-даа бол, чүгле профилактика ажылынга милицияның чарбаан база ажы чок. Чүге дизе районда аныяктарның хөй-нииттиң ажылынга хаара тудар, оларның хостуг шагын шын, ажыктыг организастаар талазы-биле чорутунуң турар ажылдарның

денчелиг ажыл ... Ажыл чок аныяктарның хүн-ажылдаар тудар дээш ... Түңнелинде ... эскертип ... кем-хеберниң болуруңа ... кижилерниң ... Рай-милицияның ... Ооң бир чижээ бо. Районнуң мурнунда шииттирип ... дээрге ... Юрий Ондарның дугайынга милиция ажылдакчыларынга бидзе ... Ол кем-херек үүлгедиишкинниң ... турган ... Ю. Я. Иванов ... Н. Ю. Некрасов ... 20 ... херек үүлгедиишкинниң Хаяа ... «Милицияның ажылын черлерде чаңгыс бой эвес хүлээп ап турар. Чугаалажыр турганда, тамдыг ажылдакчыларны таланып... бижээр... Бистерниң кадыг-хамаарылгазы-биле, кижилер-биле чугаалажыр ... болур ... Ындыг хамаарылгазы бар милиция ажылдакчыларынга хамаарыштыр шынгыы демчеглериниң алдывыс» деп, начальниктиң оралакчызы чугаалап олурду.

Килдистиң ажылынга шингээрлээр айтырыглар-да хөй. Ол бүгүнү чадылыштың күүседир дээш Бии-Хем райкүүскомунуң ниитиги херектер килдизиниң ажылдакчылары бүгү-ле хемчеглерни ап чорудуп турарын олар-биле чугаа үезинде билдим.

Мария КУЗЬМИНА.

САГЫЖЫВЫСТА АРТЫП КАЛГАН

Ортумак дээр-сынның, оожум аажы-чаңныг, ... Улуг-Хем, Тес-Хем, Сүт-Хөл районнарының чурттакчылары эки билир чораан. Ол дээрге Севен Серенгеевич Доңгак-ла болгай. Амыр бодунуң ажылы прокуратура ажылдакчызы чораан. Бир эвес прокуратура ажылдакчызының тускай хевин кедип албас болза, ооң ажыл-чаңындан прокуратура ажылдакчызы деп кым-даа эскербес. Чүге «прокуратура ажылдакчызы чораан» деп бижиир мен ол? Чүге дээрге ол бөгүн бистиң аравыста чок. Кадыг бак аарыгның ... болгаш ... Ынчалза-даа оон уржук дажы-чаңы, кижилерге ынак-эрээзи, шилип алган ажылынга бердинген, кандыг-даа ажылды кылырга хыналдалыг, бир эвес ооң кырында албан хүлээлгезинге хамаарыштыр ажык болза, чоннуг бистиң дээр ажылдап чораан эш-өөрүнүң сагыжынга артып калган. Бир эвес чогаалчы кижи болза, ооң кызымак ажылының түңнели — чогаалдары артып каар. А хоойлу-дүрүм камгалаар органның ажылдакчызы чораан кижиниң дугайында чоннуң эш-өөрүнүң сеткилинге хүндүткелдиг чылыг сактыышкыны артып каар, ол база чырык чер кырынга кижиниң балаттынмас изи деп болдаар мен. Ынчаар болганда Севен Серенгеевич-биле хамаарыштыр чугаалап берейн.

Хоойлу-дүрүм, кижилерниң амыр-шөлээн амыдыралын камгалаар органнарга ол аңаа-ла келбеэн. Ону анаа ажыл-чаң, тыцалаашкынның оруу эжелген 1962 чылда ол шериглерден халажып келген. Алдынныг мөзү-шынарлыг ооң Иштики херектер министерстивиниң Кызыл хорай килдизинге ... ажылынга ооң тывылдырган үнелелчилиг ажылдаан. ... Хабаровсктуң милициязының ... чоргаан. Ук школаның база салбырын четтиргенинге хааскаш Улуг-Хем районнуң ниитиги херектер килдизинге байысаакчылап, ажылдай берген. Ол дааге 1968 чылдың Ээлгенниң ... ажыл-чижээ, тастырыш-биле харылзаашкан, чамдыкта хүгү-дыш, хос-шелээ чок хүндүлээр, ... бедии. Бедии ажылы Севен Серенгеевич ынчан «чүктеп» эгеэн. Чаңг эвес, аар-ла чүък. Ону хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга ажылдап чораан, ажылдап турар кижилер кончуг эки билир.

Мөзү-бүдүжү алызында болдамчалыг, ажылга кызымаккай аныяк оол арга-дурушталарынын эш-өөрүнүң дыңналдазын бижиэ ... база катап ... ажылдап ... Ооң бүдүжүнге эң-не кол чүүл — кандыг-даа байдалга кижини кижи деп санаары чораан боор. Ажылының аайы-биле бир кижиниң совет хамаатыл эрге-ажыын камгалап, өскезиниң буруузун бадыткап тура, ажыглыгының чеппе кижи боор, харар даар сеткилдиг Севен Серенгеевичтиң ажы-чаңын досимчалыг ...

Истелгечиниң Седен эвес ажылынга ооң арга-мергежилин бодээн, Севен Серенгеевичтиң кончуг нарын дээн херектерни истээрин дагзып турган. Буруулугнуң буруузун бадыткавышаан ... аңгылап, кем-херек үүлгедиишкинниң канчап болу бергенин дамы-ла-биле шинчилеп, ... Ооң истелгезин ... херекке ... тугайында тайылбырлап бижик-даа кончаар, Севен Серенгеевич бедик мергежилдиг ажылдакчы чораан дээрзин ооң шаңнаткан шаңналдар бадыткап турар. Оларның чамдызы бо: Совет милицияның 50 чылы-биле холбашкан шаңнал медальды, ССРЭ-ниң Чингине прокурору ... Хүндүлел бижиктиг...

«Эки ажыл өлбес читпес» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар. Кем-херек үүлгедиишкинни база турган-даа дүшкен ... бижик ... Севен Серенгеевичтиң ... кижилер ... сактып ... кижилер эвес ... кижилер ... эки ...

Севен Серенгеевич ажылдап турган ... Оглу ... Хаяа ... Мөңгүшева ... болгаш ... Ооң Юрий — милицияның капитаны ... Саида — Чооң-Хемчик районнуң суд секретары. Марат деп оглу келир чылын школазын доозар. Оларның авазы Хаяа Мөңгүшева суд органнарынга хөй чыл ... ажылдап келген.

Бистиң профессионал байдалчы бо чылын Севен Серенгеевичтиң бар турган хүнүнге база бар ... Ол бистиң аравыста чок-даа болза, уруг-дарыының, чоок кижилериниң, эш-өөрүнүң, ажылдааш дайы-биле хүндүлээр кижилерниң сагыжында артып калган.

Даш-оол ОНДАР.
Прокуратура ажылдакчызы.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЫРЫН ДИЛЕДИВИС

Хүндүлүг редакция, силерже бо чагааны Томск хоорайда шынгы чуржук эдилчээр күш-ажыл колониязында херек эдтирип турар тываларның мурнундан бижип олур бис. Бистиң дарааазында айтырыгларывысты Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозу база Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кичээнгейге ап, бистиң дилээвис кылдыр кичээнгейге алыр болза дирген бодал-биле бижип турарывыс бо. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң хоойлу-дүрүмүнге херектен кижи херээн бодунуң чурттап турган республиказынга (облазынга) эттирер кылдыр көрдүнгенне болгай. Тывада шынгыы чуржук эдип-чазаар чер чок эвес, бар болгай, ындыг турбуже, чүге бисти ырак-узак черлерже херек эттирерибиле чорудуп турарыл? Буруулуг-даа болзувусса, ону чүге өөренип көрбейн турарыл? Чүгле бистерге эвес, бистиң ада-иевис, алган кадай, доогул-төрелдеривиске база берге-дир, ындыг ужуражып келиринге байдал нарын боор турар.

Амгы үеде бистиң колониязында тывалар элээн эвес, хөй кезээнистиң чоок улуузу ужуражып кээп шыдавас боор турар, чамдыктары оруг дыл билбес, чаш ажылдалдыг, чер чедип шыдавас боор. Канчыг-даа амыдыралчорталага байдалдыг кижилер турар-дыр, ам канчаар, амыдырал дээр...

Чүгле Томск областа эвес, кайы-даа областарда, хоорайларда херек эттирип турар чаңгыс чер-чурттугларывыс бар болгай. Ынчангаш Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозу, Тыва АССР-ниң улус депутаттары — кичээнге бо дилегни өөренип көрүп, айтырыгны кодуурерин илегел-биле бүзүреп артывыс.

Шупту —16 кижи ат салган.

РЕДАКЦИЯДАН: бо айтырыг солун арнынга чаңгыс эвес удаа көдүртүнүп турар. Республика девискээринден дашкаар черлерде херек эртирип турарларның редакцияже ол талазы-биле бижээн дилеглерин, күзелдерин «Тениит херим артындан чагаалар» деп эге-биле парлап турганыи хоойлу-дүрүм ажылдакчылары сакты-дыр боор. Ынчалзажок аңаа хамаарыштыр тайылбыр, айтырыгга харыы берип ...тер харысалгалыг ажылдакчы мынчага чедир тывылбаан. Сайгаржыын бээрии дилээн чагаалар солуннуң адрезинге ам-даа келбишаан. Херектен кижилерниң аданелери, кадайлары база ол дугайын айтырып, бисче чагаа бижип турар деп чүвени немей чугаалап каалы. Ынчангаш республиканың Иштики херектер министерствозунга, Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга адрестээн база бир чагааны база катап парлаанывыс бо. Бо удаада ол кичээнгейге алдынар боор.

САННАР БОЛГАШ ФАКТЫЛАР

● Амгы үеде «Совет милиция дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин ССРЭ-ниң чазаа көрүп көөр кылдыр киирген. Ук документ милицияның саазоо, материал-техниктиг болгаш социал-хандырылгазының айтырыглар... хүлээлгелиг.

● 1989 чылдың дургузунда чуртка 1800 кем-херек үүлгедиишкиннериниң бодуун илереттинген. Ол 1986 чылга деңнээрге, 600 хөй болуп турар.

● Кем-херек үүлгедиишкиннериниң деңнелин кыс... турган. 1990 чылдың 9 айларының дургузунда кем-херек үүлгедиишкиннерин доктаалып, хөй-нииттиң корум-чурумун камгалап тура, ИХМ-ниң 146 ажылдакчылары олуруткан, 905 кижи балыгланып, 1988 чылга деңнээрге, ындыг чүүлдерниң саны ниң катап өскен болуп турар.

● ССРЭ-де кем-херек үүлгедиишкиниң саның өзүлдезиниң чыдыгганының кииргени чугуур чоруктуң хөлеринге база оон оон тарадашкар келген тариваганын хаяа... Чагырыглап башкарылгага үелериниң бистиң ниитилелдиң мөзү-будуш чиделдеминеринге, совет кижилериниң мөзү-шынарынга чорутудан улуг сорулга база тайылбырлап болур.

● 70 чылдарда болгаш 80 чылдарның эгезинде кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдиреринин опалдажышкыннары турган, ынчалза-даа ол бүгү боттанмайн артып калган. Ол программалар бошуу-дапеш, болур-чогуур эртемге чиледзиттинген белеткел чокка белеткеттинген турган.

● 1986 чылдан бээр социалистиг өнчү-херекниң оорлап самчыктаар чоруктар-биле демисел чорудар органнар экономика алырынга барык 1 миллион хире кем-херек үүлгедиишкиннерин илереткен.

● Наркоманияның айыылы чылдан чылче диргелип олурар. Бөгүн учётта 37 муң наркоман турар.

● Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң талазы-биле сонгаарлаттынын болбас хемчеглериниң программазында 1990-91 чылдарда эрге-хоойлу органнарының техниктиг чепсеглеткиниң чорудары көрдүнүп турар. Ийи чылдың дургузунда ниитиги херектер органнарынга 40 муң автомашинаны (моон мурнунда чылда 5 муңну ап турган) үндүрүп бээри көрдүнгенн.

● Чуртта бар чепсекти чиделээри, объектилерниң чаа камгалал системазын тургузары база программада айыттынган.

ССРЭ-ниң ИХМ-инге хамаарыштыр 1990 чылда күрүне бюджеди моон мурнунда турганындан 13,6 хуу өскен, ам ол бүгү 6,4 млрд. рубль болуп турар. Немелде 5 муң истекчиниң ажыл төлевиринге чарытдаар акша-хөреңгини база үндүрген.

● 1990 чылдың январь 1-ден милиционерлерниң, прокуратура, суд ажылдакчыларының, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң оператив-истелге ажылдакчыларының шалыңы өскен. ИХМ-ниң ажылдакчыларының өске кезээниң ажыл төлевирин өстүреринге эвилел бюджединден немелде 700 млн. рубль негеттинген.

● Амгы үеде ССРЭ-ниң ИХМ системазында чүс-чүс муң ажылдакчыларының чуртталга байдалы аажок багай. Чуртталга бажыңнарының амгы үеде ажыглалга кирип турар темпизи 2000 чылга чедир оочурда турар ниитики херектер органнарының ажылдакчыларының 60 хуузунга чурттаар шөлдү үндүрүп бээр арганы берип турар. ИХМ-ниң ажылдакчыларының ажы-төлүн ясли-садтар-биле хандырылгазы чиңиг айтырыгларның бирээзи болуп турар.

Таварылга, аңаа тайылбыр

ТЫН-МЕНДИ ҮНГЕН

«Үргүн ... Бельныгенк ... Николай Албаевич ... Ооң шала ... Кежээ Чеди ... Николай ... Алыс ... базар ... чурттап ... керээ ... кижилер ...

Каме ... Николай ... база ... ол ...

Шанар Албаан Николаевич ... Авы ... 500 ажыг ... чедери ...

Мындыг ... чүге ... Тере-Хол ... Шанаа-ла ... Бир эвес ...

Мындыг айтырыглыг байдалда ажылдап-турган ... кижилерге ... бээр кандыг чүвел?»

Мындыг ... чугаалыг ... Кунгуртуг ... Маадыр Намчаевич ... Беглиштиң сентябрь 29-та болган Ыяш садылгазынга айтырыгга хамаарыштыр ИХМ-ниң хөй-нииттиң чурумун камгалаар талазы-биле килдизиниң улуг инспектору, ... Андрей ... Малышевтиң тайылбыры адаанда парлалывыс.

Сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкиннериниң чепсе-рээни-биле холбаштыр күрүнениң өшкү-хоюн азырап өстүрүп олурар малчыннар үүлээшкиннерге, оорлаашкыннарга, чамдыкта чепсектиг халдаашкыннарга таварышкан турар апарган. Ындыг байдалдың бармыкчалазы, күрүнениң өнчү-хөреңгизин база амы-хуузун айыыл чок чорукун камгалаар сорулга-биле малчыннарның ... хөй кезиин боо-биле хандырган. Олар чүгле ... эвес, харын ... араатаннарынга база камгаланыр болгай. ... кижи бүрүзү боолуг болуру күзенчиг, ынчалза-даа чепсектиң чедишпезинден малчыннарның чамдызы боо-биле хандыртынмаан.

Хууда боолуг болуксаан кижилер хоойлуда көрдүнген ниити чурум ёзугаар аңчылар ниитилелинге кежигүн болуп киргеш, паспорт, аңчы биледин ниитики херектер органнарынга көргүскеш, боо садар чөпшээрелди алыр. Ындыг болза-даа, ук чөпшээрелди кижи бүрүзүнге база бербес. Аар кем-херек үүлгеткеш, кеземчеге онаттырып чораан, психика талазы-биле аарыг кижилерге боо садарын чөпшээревес. Боо садып алыр чөпшээрел үш ай хуусаалыг. Боону садып алгаш, чурттап турар черниң ниитики херектер органнарынга 10 хонук хуусаа иштинде учётка тургускаш, күрүне үндүрүү 3 акша төлээр. Ону эдилээри, шыгжаары үш чыл хуусаалыг. Айыткан үе эрткенде база катап бүрүткедир болгаш күрүне үндүрүү 1 акша төлээр. Боо октарын, аңчы биледин база боо эдилээр эргезин айыткан чөпшээрелди көргүскеш, аңчылар садыгдан садып алыр. Тус черниң ниитики херектер органнары кижилерде хууда эдилелде, шыгжалдада турар боолардың хыналдазын чылда бир катап чорудар.

Чагаалардан одуруглар

АЖЫР БАЗАР БОЛЗА, КЭЭРГЕЛ ТУРБАС

Кижиниң канчаар амыдырал-чурттаарын «үстүүртен» айыткаш, «соондан кымчылаар», ону күүсетпесе, «кара чаңгыс шын, чырык оруунче» албадаар, буруудадыр болза, буруудадыр, истеп сүрер чоруктуң уржуктарының өртээ — дириг кижилерниң салым-чолу. Ону төөгү, амыдырал көргүскен, чонуң караа ажып, угаан-медерели одунган. Ынчалза-даа бөгүнгү амыдыралдың чаа тынныкын бооп тудар оралдажыышкыннар бар. Ындыгларны деткип турарлар бистиң аравыста бар. Кижилерниң, чонунуң салым-чолу-биле кара туразында ойнаар, чөрүктээ шуут турбас ужурлуг. Кижиниң туружу тодаргай турар болгай. Шак ындыг байдалга хүлээп алган доктаал-шиитпирлер, хоойлулар чонуң эрге-ажыын херек кырында амыдыралга камгалап шыдавас, «олуг алдын хоойлулар» болуп келгени чажыт эвес. Мен маңаа чүгле эрге-хоойлуга хамаарыштыр эш-өөр-биле сеткил-сагыжым үлежикседим.

Тыва АССР дээрге төөгүден күрүне тургузуглуг, а ооң чонунуң аажы-чаңы, амыдыралы, бойдус-байлаа онзагай талалыг.

Улуг күрүне тургузуунуң юридиктиг принциптерин тус черниң хоойлуларынга ... кылдыр аңгылап болур-ла ыйнаан, а ону долузу-биле «дужуруп бижиирге», ол херек кырында боттуг амыдыралдың тургустунуп кээр айтырыгларынга дүүшпес.

Мен Тыва АССР-ниң депутаттарынга ... ... бодунуң ... амыдыралга дүүштүр көрзе чүл деп болап чоруур мен. Хоойлу чонуң эрге-ажыын камгалаар чүве болганда, ону тус черниң, чонуң бодалы-биле бүгү чон (референдум) хүлээп алыр ужурлуг.

Тыва кижилерниң төөгүден туруп келген чаңчылдарында нииже, бойдуска хамаарылгазы кайгамчык онзагай чааг. Өскус-чавыс, четчир-чединмес дарга ... ыдыг. Аас айыылы кончуг, онбижек, өлүрер-чидирер деп сөстү бээин эдип болбас, ону ыдыктыы-биле сагып чораан. Аржаан-суглар баштары, хемнер, холдер чүдереттег, ай-мең, үнүш-бойдус, ... кааш-чараш курумалынга ынак, камныг-хумагалыг, хүндүткелдиг чорааны, дан кем-херек (күштеп-күчүлээшкин, кемдээшкин, амытынга айыыл, оорлаары) барык чок турганынга чоргаарлынмас аргажок. Ол — чонуң арны, культуразы эвес бе?

Амыдыралы чегей, хөй ажы-төлдүг улустуң мал-маганын кургаадыр оорлаар, аныяк-чалгы дивес, кижилерниң амы-тынын узер, чер-чурттуң бойдузун ... дел, ... ёзу ... турбас ужурлуг. Чайгаар болган айыыл ... ла ыйнаан, хоойлу ону өөрепип көөр. А үстүнде айыткаывыс кем-херектер кылган кижилерге хамаарыштыр ... турбас ... ажыг эртем кым-даа бербес ... Бир эвес күрүнениң ... база ... ону ... ажыг базар болза, аңаа кээргел турбас. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаттары, юристер, ... деп бодалдыг?

...

Владимир ДОНГАК.
Мугур-Аксы суур.

ЧОГУМЧАЛЫГ ЧУРТТАЗА ЧҮЛ

Оттук-бижек астын алгаш,
Оолдуң, кыстың кудун чайып кыжаппаан мен.
Чактырлыг боо чүктеп чораш,
Чаа төрээн аң мең кырып өлүрбээн мен.
Оттут мяш хойлап алгаш,
Оралымның бойдус байлаан өрттетпээн мен.
Чидиг балды, хирээ туткаш,
Чиңгир ногаан ээзим-арга кыргываан мен.
Билбестедир ижип алгаш,
Бижек чайып кижилерже шураваан мен.
Чөнук кырган, бичиилерже
Чөңгээ эреп, чогуш содаа үндүрбээн мен.
Аваларга, ачаларга азырадып,
«Акша бер» — деп олардыва көскенмээн мен.
Кожуун кезип толанчылап,
Хоначы боон кижилерге аартыктатпаан мен.
Амгы шагның ажы-төлү оолдар, кыстар
Арын-нүүрүн бодаза чүл?
Чогуш содаа, өлүм чидим болдурбайн,
Чогумчалыг чурттаза чүл?

Саая ТАСПАЙ.
Чөөн Хемчик район.

КҮШ

Шагда келген адам хөөкүй соон уктап,
Шамбылаже далажыптар күзелим чок,
Дөспес бодал, угаан, сорук улам кыптып,
Дөртен ажып, четчип бышкан үеде мен.
Ынчалза-даа хоочу-кежи доктар болуп,
Ынаныжым ээр-чонаам сывыра соп,
Кедеп чыткан араатан дег, хөме базып,
Кезек-кезек орунга са бектеп алыр.
Шак ол ындыг шивегейлээн аарышкы
Шагзыргай пат мага-ботче өрүмнелип,
Чүдеренчиг дерлиг холун ыратпайн,
Чүрээм одун өжүргү дег кыннып келир.
Кыш-чай чок төрээн черден туттунуп кан
Кызыл дыттың дазылы дег салдыкпас күш
Ханым дамчый мөчүлерже тарай агып,
Харык шчнээм кожаш кылдыр албадаптар.
Аактыг, уян хензиг чажын чүрээндиве
Ава кижи чыыра тыртып, эмзирген дег,
Төрээн черим күчү-күжүн шак-ла ынчаар
Төлү менче чал тудуп, нөөңнеп чоруур.

Октябрь ТҮН ООЛ.

ЧУРТУМ-СУУРУМ СУГ-ЛА-АКСЫ

Чуртуң, сумуң кайдал
дизе,
Суг-ла-Аксы, Суг-Хөл
дээр мен,
Чуртташтарың кымнар
дизе,
Суруң чаңныг өөрүм
дээр мен.

Бо кожамыкты төрээн школавыстың чартык чүс чыл оюнуң байырлалынга киржип чораан, чаңчыл ёзу оруктарга ырлажып чордувус ийин. Суг-Аксындан ыраан тудум Шагдыр-оол Ондар биле Күнгү Саттан оолар ам өг-бүле улус, [illegible] Шагдыр-оолдар үннери улам-на сарыннаан чорду. Сактырымга олар чаңныы шаан сактып, ынаар Хемчик кыдыында чыжыргана-лар аразында артып калган чаңгыс-класстыларын-даа бодап чораан ышкаш. Мен база-ла оларны бодап чоруп ордум.

Шалкын Хемчиктиң кус-ку томаарын берген чалгыглары ам чаңгызын дег шаптыкалып шуравайн, [illegible] даамай агып, [illegible] чыжырганалар курак-чайнык алс хүүрүнде алдынналдар кылаңайнып. Назы оруу арткан кок бештиг кижилер өгер долгандыр олургулап кап, оюн-баштаан то каг-жып, ырлажып артып калган-на болгай. А бис ырак аалдыг улус чаныпкан бис.

Хөй-ле чылдар эрткенде, ол школаның баштайгы өөреникчилери чаңгыс черге чыглып келгенивис ол. Бөгүн назы дөгүн кижилер чашкы шааның оранынга келгеш, биле бичии боттары дег ойнап, хөөрежип шаг-ла болдувус ийин. Школаның бөгүнгү баштыкылары, ооң директору Суг-Аксы школазының 50 чыл оюн эрттирер дээш улуг-ла ажылды кылган дээрзин эскердивис. Школаның бажыңы оранчок эргижиреэн-даа болза, ону аянныг дерзээн, ооң азыг-булуң бүрүзүнде ажыл агыйжы холдарының мээ илден. Чамаар-көктээр-даа ажыл болза, ону билдилиг кылбас болза, талаар-ла болгай. Школаның ооң доозукчуларының болгаш амгы өөреникчилерниң ажыл, амыдыралын көргүскен чуруктар, альбомнар узун коридорну дургаар делгеттингилээн, класс-класстар даайы-биле кирип, хөөрежип, шайлап чугаалажыр өрээлдер-даа белен. Эки-ле чорду.

Школаның 50 чыл оюнга тураскааткан кежээни школа директору Виктор Доржуевич Монгуш ажыткаш, аалчыларга школаның бөгүнгү байдалын, ооң перспективаларын тодаргай таныштырды. Бежен чылдар дургузунда школаның эрт-кеп оруу солун, чедиишкиннери улуг. Орта кижи чергарлап дүрген база хомудаар чүве чок. Оон доозукчулары республиканың янзы-бүрү булуңнарында чурттап, ажылдап, төрээн школазының адын сыңгайн чоруурлар. Оларның шуптузун адап-сурап бижиир болза, хөй-ле аңа саазын, үндүр херек апаар. Оон кадында хөй-ле доозукчулар келген болганда, олар боттарының сактыышкыннарын бижиндилер боор деп идегеп мен чүгле бодуумнуң кады өөренип турган эштерим дугайын бижиир деп бодап алдым. Школа доозуле ооң өөреникчилери-ле болгай.

Мен Суг-Аксы эге чада школазынга ийи-ле чыл өөренген кижи мен. Ынчалза-даа эш-өөрүм, төрээн школам мени утпаан, баштайгы өөреникчизи деп чоргаарал-биле адап турарынга сеткилим ханызындан дыка-ла өөрдүм. Школаның баштайгы өөреникчилери ам азы кижи арткан болдувус. Өөренип турган школавыстың ам оруу безин артпайн барганынга хомудаавыс аажок. Ол школаны бистиң ачаларывыс тудуп берген чүве. Кызыл-Тайганың кызыл-кызыл дыттарын кезип, сөөртүп, чонуп турган, ол үени-биле деңнээрге, чараш бөш оран школаны тудуп берген. Оларның дагдан чудук бадырып турган оруу ам-даа шынардан көөрге, иштүн чыдар. Ону бойдус кижи-ле камгалап каан боор. А ачаларывыстың шевер холдарының тураскаалы бистиң эртем-билигже эге базымывыс кылганывыс төрээн уя дег школавыстың тавааа безин артпаан болду. Че ам канчаар, мынчаар болур-ла ужурлуг турду ыйнаан. Бөгүнгү школаның бажыңын база-ла эсперээн деп болур. Ынчалза-даа амдыы чылын ооң чанынга чаа даш школа туруптар дээр чорду. Ындыг-ла болзунам. Чаа школа тудуп алгаш, эрги ыяш школазын өпеш кылдыр ап октаптар болза, аңаа өөренип чораанар база-ла хомудаарлар боор.

Ийе, эң баштайгы өөреникчилерниң одуруу шаарара берген деп үстүнде чугаалаан мен. Хөй эвес кижи келген болдувус. Өскелеривис келбээн болду. Суг-Аксындан бичинде-ле чоруткан болгаш, ынчан кады өөренип турган эштеримниң чамдызын уттупкаш, таныывайн турганымга аажок-ла эпчоксунган мен. Кирбей салдыг, хөглүг характерлыг, чолдаксымаар кижи мээң биле эштенмеш хөглүг кончуг чугаалап дыр:

— Силерни дыка-ла үр көрбээн дир мен — дээрге, [illegible] ным боор бо деп бодап [illegible] чок даа болза, айтыра каап тым:

— Силер кайызы силер аан?

— Мени ынчан Чечекпаа дээр ыйнажыгаан. Ам Роза-ла болгай мен — деп баш-таптанды. Ам-на сактып келдим. Мячик ойнап турда, кончуг кашпагай, шимчеңгир бичии оолдак оол Чечекпаа ол ышкажыл. Мячиктеп турувуста пестеп шарып каан кадыг, борбак мячик биле мени чаа-ла каккан кулугур болбазыкпе. Аарыышкылыындан ыглап турган мен. Ол тудугжулап ажылдап чораш, оозун ам-даа кагбаан болду. Ынчан башкывыс Салчак Авыр-оолович Чигжит биске тоол номчуп берген болза, шупту-ла чүвени уттупкаш тоол оранында чурттай берген олурар бир оол турган чүве. Ол ам Борбак-оол Түктүг-оолович Сарыглар — республиканың хоочун башкыларының бирээзи ол ышкажыл. Ол та чеже-чеже кижини төрээн тыва дылынга, чонунуң байлак аас чогаалынга ынак кылдыр өөреткен. Ам-даа улустуң аас чогаалын чыыр, суртаалдаар ажылын үргүлчүлеп чоруур. Бир катап телевизордан тыва торгу тоннуг, киш кежи бөрттүг, аянныы кончуг тоолдап органын көрген мен. Ону ол Борбак-оол-дур деп кайын билир ийик мен, чүгле ооң тоолун таалап дыңнаан-на болгай мен. Ат-сураа бүгү Тывада хамаанчок, ооң кыдыг-кыдыгаарын шагда-ла артап эрте берген Маржымал Очурович Ондарны тааныс кижи кайда боор. Хөглүг аныяс — тыва хөгжүм херекселдериниң мастери, орта база-ла хомуз ойнап, дүшкүрүн хап, оюн-баштаан то каап шаг болду.

Кезер четкен кызыл-тас дег, алдын-сарыг
Кежегелиг уруг-ла чүве — деп баштактаныып ырлажып турганывыс саргыл чаштыг, чугажак аяныг, ырлап турда үнү бир-ле кончуг улуур-ла Айланмааны ам Галина Кежегеевна Очур-оол дээр. Ол улус өөредилгениң тергиини, алдарлыг башкы, ооң кадында шүлүкчү, «Хемчик» чечен чогаал кат-тыжыышкынының идегелдиг киржикчизи. Ол школавыс 50 чылында кады өөренип чораан эштерим чаңгыс черге чыып алыр дээш дыка-ла кызыдып. Уттундурбас ужуражышкынга даан аас-кежик сеткилин хүлээдип [illegible] бүрүү илередип турду.

Амгы үеде Каа-Хемниң Бүрен-Хемде чурттап чоруур хойжу Моңгуш Дарый-оол

Чогаалчыга сөс

школаның ыраажызы турган. Ам-даа бадырыптарга, ол үнүр-ле-дир ам. Ооң концертке кады бо-ла ырлаар эжи Дарый келбээнинге дыка хомудаан. Бис база хомудадывыс. Дарый биле Дарый-оол келээн биске ам тутчан болза, оон даа солун болур ийик. Дарый эживис Мөңгүн-Тайгада чурттап, ажылдап чоруур. Ол үйи Мөңгүн-Тайгадан самолёт ушпааны-ла ол боор.

Мен бичимде эмин арттир шимченгир оолдарывыс, стол артында бичии-даа ажаа олурбас, бир-ле кижини алгыртыпкан чоруур кижи турган боор мен. Башкывыс Салчак Авыр-оолович мени класста ийи тенек оолдуң аразынга олуртуп каан. Ол тенек оолдар аразынга бичии томаарып, шимченгирим оожургаар боор деп бодааны-ла ол боор. Ынчалза-даа Чунак биле Хеннаг-оолдуң ортаа аразынга олургаш, улам өөрмчип, бир таламче көрбеш, бирээзин чырт кылдыр хап, өске талаже — өскезин шанча каап олурар, доскел чок-ла турган дыр мен ийин. «Бо уруг кижи орта олуртпас чүве-дир, башкы!» деп, Чунактың башкыга хомудаан үнүн ам-даа утпаан мен. Ол чаңгыс партага кады олуруп «дайылдашкан», содаалажып чораан эштерим келбээнинге хомудаан мен. Олар келген болза ам кайын солаалажы бээр ийик бис аан. Харын биле шаавысты сактып, каттыржып хөөрежир-ле турган боор бис.

Бичиизинден-не ыры-хөгжүмге сундулуу кончуг Шура деп чолдак оол ам сураглыг композитор. Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Александр Сандановиг Ондар кады кырааны Долчун Седеновна-биле кады турупкаш, ырлажы бээрге, көрүштүг-ле чорду. Оларны кижи пенсия назылыг деп бодавас, харын чаа соруулдаалажып чоруур аныяктар кылдыр бодай бээр.

Чамдыкта дары ам-даа [illegible] дур деп ордувус. [illegible]

Эртем-билигже эң баштай кады базып кирген өөрүмден чаңгыс кижи уймаан дээр. Малчыннар, тараажылар, тудугжулар, башкылар, эмчилер, эрге-хоойлу ажылдакчылары даан кымнарны чок дээр. Бистиң хөй кезиивистиң башкы болганы таварылга эвес. Аныяк салгалды кижизидер, талантыг кижилер кылдыр хевирлээр чаагай үүлени шилип алганнарының аразында Данзай-оол биле Кончут база бар. Олар база өг-бүле улус. Олар база-ла төрээн школазының байырлалынга кирип, эш-өөрү биле сеткил хандыр хөөрежип алдылар ышкаш.

Школавыс байырлалынга мага хандыр ойнап хөглеп алгаш, эртеңинде бичиивисте ойнап, маңнажып чораан чериивис — Хемчик арынынче кириптивис. Хем кыдыында [illegible] ыр-шоор, мурын, чугаа соот даа [illegible]. Композитор Александр Ондар [illegible]. Шаа-даа четпиинде адашкылап [illegible] маңнажып келдилер. Бо удаада оларның сумкамче кире бердилер ышкаш. «Төрээм хеминиң сеңээ белээ ол-дур» — дидирлер. Ийе, күжүр Хемчиктиң [illegible] чорду. Сүтүг чаагай [illegible] чиген тетпедим. Ынчаңдайн-даа кайтаар. Хемчик кайын [illegible] аан. [illegible] чоруур кижилер чурттап чорда. Хемчик-даа, Суг-Хөл-даа кезээ мөңгеде артар.

Ээрерген Хемчиивисти
Ээн курут кагбаан-на бис,
Эрге-кара өннүктерге
Ээледип каан-на бис —

дижип, төрээн чериниден ырак-та чурттап чоруур улус ырлашпышаан чаңыптывыс.

Екатерина ТАНОВА.
Чогаалчы, эртемден.

СОНУУРГАКТАРГА

ТАҢНЫЫЛ КУШ

Аргентинаның чамдык районнарында улуг эвес теро-теро деп куш бар. Хөй чурттакчылар ол кушту азырап, таңныыл кылып турар. Азырал теро-теро куштар чурттап бажыңының чанынга уя тудуп алыр. А кажан бажың чоогунче өске кижи чоокшулап олурда, ол куштар кедергей чидиг үн-биле медээлептер.

КИЖИ НАЗЫНЫН УЗАДЫП БОЛУР

Венгрияның аъш-чем институдунуң эртемденнериниң хөй чылдарда чоруткан шинчилел ажылдарының түңнелдерин ёзугаар алырга, арагалаашкын болгаш таакпылаашкын кижи назынын кысказадып, организмниң кырыырын 2.5 катап дүргедедип турар. Үстүг чем аймаа кижиниң организмин база дүрген кырыдар. Ынчангаш ортумак назылыг кижилер хүнде 80-100 грамм үс чок эътти, 400 грамм кат-чимис аймаан, 300 грамм ногааны, 2-3 стакан ишти минералдыг сугну чемге ажыглаарын эртемденнер сүмелээн. Чеменилгениң ол чурумун сагыыр кижилерниң назыны 10-15 чыл немей узаар деп, эртемденнер санап турар.

СҮТ ДУГАЙЫНДА

Кадык камгалал специалистериниң санап турарын ёзугаар алырга, улуг назылыг кижилерниң үжеп хире хуузунга сүт барык таарышпас болуп турар. Ындыг назылыг кижилер сүтту үргүлчү ижер болза, оларның ижин чулуу сүттүң чигирин хуулдуруп шыдавайн баар. Ынаңгыя АКШ-тың Колорадо штадында университеттиң эртемдени Джон Стратерс ол дугайында бүзүрел-биле бадыткап турар.

СОВЕТ КОСМОНАВТАР — РЕКОРДСМЕННЕР

Эртем, техника, спорт талазы-биле делегейге шылгарангай чедиишкиннерлиг, тинлелгелерлиг болган кижилерни демдеглээр хүндүткелдиг дептеринге ээлчеглиг демдеглел кылырының байырлыг ёзулалы эрткен неделяда Англияның найысылалы Лондон хоорайга болган. Бо удаада аңаа эң хөй санныг кижи киришкен. Совет космонавтар В. Г. Титов, М. Х. Манаров олар байырлалдың ёзулалынга база киришкен. Оларның аттарын хүндүлүг дептерге кирип бижээн. Космос делгемнеринге эң-не узун хуусаада ужудуушкуннарны совет космонавтарның кылганын демдеглээн: 365 хүн, 22 шак 39 минута болгаш 47 секунда.

ӨРТ ШЕРИГЛЕРИ АРЫЛАРГА УДУР

Францияның Баньон хоорайның чанынга прицептиг автомашина аңдарылган. Алаа арылыг ээлээн каш каарыжактар чуурулган. Хаарыжактардан ужуп үнген беш миллион ажыг арылар автоорукка шимчээшкинни ээлээн каш шак дургузунда соксаткан. Чүгле автотранспорт шимчээшкинниге эвес, харын кижилерге айыылдыг арыларны тудар талазы-биле дем-иселче өрт шериглерниң улуг отряды киргеш, барык бүдүн хүн дургузунда миллион арыларны туткан, а оон артканнарын узуткаар ужурга таварышкан.

БАЛЫК БОЛГАШ ШИЛ САВА

Париж хоорайда балык садыгжыларының бирээзи Жак Бенуа Обри бодунуң орулгаларын көвүдедириниң бодуун аргазын бодап тыпкан: далайның дустуг суунга балык эъдин быжырарга, ооң амданы дыка чаагай болган. Ынчангаш кажар садыгжы далай суун куткан саваны балык-биле кады садып, хөй орулганы оортап немей ап турар.

НЕМЕЛДЕ ХЕП

Хензиг доозун, харын бичии ыш безин дээптерге, үрелип каар механизмнер электротехника бүдүрүлгезинде бар. Баш дүгүнүң ак кургуйлары, кештиң хензиг тоглаачылары безин ындыг механизмнерге багай салдарлыг. Ынчангаш япон специалистер немелде хол-хаптарын, хеп аймаан, арынга, башка кедер чүүлдерни чогаадып бүдүрген. Немелде хеп аймаа радиотехниканың бүдүрүлге механизмнерин хензиг доозундан камгалап турар.

БУРУНГУ ШАГНЫҢ ТАРЫМАЛ ЫЯЖЫ

Будда бурганга тураскааткан тарымал ыяш аймаа Шри Ланканың Анурадхапур хоорайда бар. Ол ыяшты делегейде эң узун назылыг деп санап турар: ону бистиң үеге чедир 251 чылда тарып олурткканын, ону Соңгу Индиядан ынчаарда эккелгенин шажын номунда бижээн болган.

СВЕТОФОРДА ЫРЫ

Японияның Нагоя хоорайының кудумчуларында светофорларда (автомашиналар оруунуң белдиринде сайгылгааныг медээ бээр херекселде) куш эткен ышкаш, ырлажып турар херекселдер бар. Ол херекселдер кажан светофор кызыл, сарыг өңнүг медээлерден ногаан өңнүг медээже шилчиир эгезинде ырлажы бээр: куш үнүн магниттиг плёнкага бижиткеш, светофорда тудуштурган. Ындыг медээниң сорулгазы — караа четпес кижилер кудумчу кежер үеде оларга чугула медээ болуп, сагындырып турар.

УЗУН НАЗЫЛЫГ ЛАМПАЛАР

Хөй чүс чылдарда үрелбейн, амга чедир ажылдап турар лампа Румынияның найысылалы Бухарест хоорайда бар деп, делегей парлалгазы моон мурнунда бижээн. Ынчаарга узун назылыг база бир электролампа АКШ-тың Майамиде бир театрда ам-даа ажыглаттынып турарын чоокта чаа солуннар бижээн. Ол лампаны 1908 чылдан бээр узуктелиишкин болгаш үрелиишкин чокка ажыглап турар.

ЭЛДЕПТИГ ШИИТКЕЛ

Америк кинорежиссер Роберт Эванстың кара-таакпы аймаан (героин деп наркотикти) ап чорааны дээш шииткен. Аар кем-буруулуг ол үүлгедиг дээш кинорежиссерну наркоманияга удур, ону сойгалап илеретпен чаа кинофильмни чогаадыр бүдүрер кылдыр суд шииткен. А хоругдаткан кинорежиссерну хосталгаже салып үндүрген, а Роберт Эванс судтуң ындыг шииткелинге дыка амыраан.

телевидение

НОЯБРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Гималайлардан — Украинага». Телефильм. 9.00 «Эртен эрте». Уруглар дамчыдылга. 10.00 «Ада-чурттуңга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейниң десиндирр». Альманах. 12.30 «Калынышыл». 13.15 «Келээден дамчыдылга». Панорама. 14.30 «Марафон-15». 16.00 Сураглыг чогаалчылар, композиторлар, ыраажылар-биле концерт ужуражышкыны. 17.20 «Сериден бедик». 17.45 «Шулукчу болгаш дааш». «Сас». Литературлуг-урап чечен программага капсырылга. 18.35 Концерт. 19.25 Мультфильм. 19.35 «Айның караңгы талазында». Урап-чечен фильм. 4-кү сериязы. 20.45 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.00 «Үе». 21.30 П. И. Чайковский. «100 романс». 21.45 «Маппет-шоу». Ойнаарактар — телефильми. 11-12 серияларь. 22.35 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 01.05 — 01.20 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 Орус чугаа. 9.15 И. Кальман. Концерт. 10.30 «Тоолдар, ужуралдар оранынче аалчорук». Киноконцерт. 12.15 Видеоканал «Совет Россия». 14.45 «Планета». Делегей программазы. 15.45 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 16.45 М. И. Бабанованың төрүттүнген хүнүнден бээр 90 хар болганынга. 17.45 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 18.30 «Киносерпантин». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Киносерпантин». 21.00 «Үе». 21.30 — 23.45 «Киносерпантин». «Коргуушкун». Урап-чечен фильм. (АКШ).

«Тыва агроспецмонтаж» трестиң көжүп чоруур механизастаттынган «Кызыл» колоннага оруктудут участогунга ажылдаар (Самагалдайга) чолаачыларны, экскаваторщикти, бульдозер, грейдер башкарыкчыларын ажылга чалап турар.

Орук-тудуг колоннаның адрези: Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, [illegible] № 21, телефоннары 4-16-08, 4-12-69.

«ВАЗ» маркалыг автомашиналарның артык кезектеринге чагыг хүлээп алырын түр соксатканын Тываның «АвтоВАЗ» техниктиг хандырылга чери дыңнадып тур.

Техниктиг хандырылга чериниң чаа станциязы ажыттынга кире бээрге, чагыглар ны хүлээп ап эгелээр. Ол дугайын солуннарга немей чарлап дыңнадыр.

Кино

НОЯБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Светик»** (Ялта-фильм) 9.30, 11.30, 13.30, 19.30 (узаткан). **«Игла»** 15.30, 17.30 шактарда.

Видеозал: **«Доктор Живаго»** (2 сериялыг) 13.00, 16.00. **«Досье «Одесса»** (2 сериялыг) 10.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Кипочыындыы»** 9.00, 12.10. **«Пугала из чердачного окна»** 10.20, 13.30. **«Частный детектив, или Операция «Кооперация»** 15.20, 17.20, 19.20, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Голубая бездна»** 11.00. **«Катала»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Смерть манекенщицы»** 10.00. **«Наш человек в Сан-Ремо»** 11.50, 19.00. **«Обреченный на одиночество»** 14.00, 15.40, 17.20 шактарда.

ӨСКЕ КАДАЙ

Шоодуг аяны-биле

Амыдыралга хөктүг ужуралдар тургулаар болдур ийин. Бо таварылганы ындыг үр эвесте Тес чурттуг Л. Алдын-оол чугаалап органын дыңнаан мен. Ону бичии-даа артык, дудуу чокка, ол хевээр дамчылдайн, эргим номчукчу. Бо апрель 1-ниң баштактапы деп бодай бербеңер. Ол ышкаш «Хөөрээрниң чугааларынга» база бичии-даа хамаарышпас чүве ийин.

Шеригже аъттапырда-даа, ыдыктыг ол хүлээлгезин күүседипкеш, өөрүшкү-маңнайлыг ээп чанып органдаа, төрээн Тывавыстан барган тыва, орус... солдат оолдар колдуунда кожа-хелбээ Хакас автономнуг областың төвү Абаканнап аргыжары билдингир. Өскен-төрээн чер-чуртунче шелээлеп бар, кел чорааш хөй нуруузунда маңаа келир сен. Абаканга боорда, демир-орук вокзалынга. Делегейде сураглыг, буурул баштыг Саян сыннарын ажыр чаптылган, ак-көк хемнер, хөлдер ораны диртнен Тываңче чоктаар автобустарның орукка таварыжып, үргүлчү кежери, ынаар-ла тончу чок чүве-биле дөмей дыйлаңайнып чоруп каан Үс хемден безин узун оруун шак моон ужуктаар ышкажыгай.

Ам каш-ла минута болгаш аалымче, авам-ачамче, бот ышкаш аныяк-чалыы [illegible] йымче, чаптанчыг чаш [illegible] чыгажымче аъттаныптар мен. Шериг албанында [illegible] жинниң хонук-хуусаазын, шак-минута бүрүзүн хуваап каан болганда, аңаа пат чаныгып калган болгаш дала жырым деген.

Эжен-не бо! Мензэ база бир эң эргим болгаш чоок кижилерниң бирээзин хенертен көрүп кагдым дивес силер бе. Арта чоокуй берген болбазык мен бе. Кымны деп бодаар силер?.. Кадайым доо-ле дүште-даа чок базып бар чор-ла. Соондан адын алап кыйгыраптымтадаа. Хая безин көңгүүжу ийин моонар. Ол үеде Кызылга садыг сургуулунга өөренип турган ийин болгай. Маңаа кандыг-бир херек ужуп чоруур-дур ак кылдыр бодадым. Кызылга шолээ алгаш, чаныпканымны дыңнатпааным-на шын чүве. Ынчангаш уткуп келбези-ле ылап. «Чыткан теве аксынче каңмыыл кирер» деп чүве бо эвес ыйнаан. Черниң черинге арта барыпбарып, өмнүң хераажен ээзинге таваржы бээр дег аас-кежик кайдал? Ындыг бодал-биле кылажымны алачайгаар дүргеделитим.

Кыйгырып ол чадааш, ам мырыңай дужаажып келиримге-даа, ол хаайынга безин какпас дивес силер бе. Часпаңным шын, ол-ла-дыр. «Экии!» дидим. Ол харыызынга «Здравствуйте!» деп бо. Арта тооксавас. Чүвениң ужуруун билбестеп, аңгадап эгеледим. Ол аразында чанывыста солун садар киоскинин демги уруг ажыткаш, кирди-ле эвеспе. Ам мырыңай «дылым шуут агарып» калган. Ээлчегге туруп алгаш турумда ол бир чамдык эштер-биле хакастажып дыңналып бөөдү. Ол-бо солун, сеткүүл садып, [illegible] Часпаар ужур чораан чок. [illegible] чугаалары иштик чок. Хакастап база билир [illegible] үе-чергем кыс черле тус чоп чурттуг кижи дээрзи ам тодаргай апарган. Кады [illegible] бар чоруурум [illegible] шериг кезээнде кады турар орус эжимни канчаар дээш база хөн бодап [illegible].

— Саша Петров, аа, Саня! [illegible]

[illegible] лаш, шалып-дүргени-биле ээп чедип келгеш, дүште-даа чок:

— Сээң кадайың-на-дыр — деп бо.

Ам биеэги «чажыдым» хакас уругдан чугаа ээрен эгеледим. Демги-ле чуруумну көргүзерин кайын уткан деп мен. Ол эгезинде мен ооң кандыг-бир аңы-дүңмазын таныыр болгаш оларны дамчыштыр ооң школачы чуруун ап, ооң ажылдаар черин тодарадып алгаш, херек кылып адап-сурап чедип келген кижи-дир деп мени бодаан. Чурукка кадай 10 класска турган тырттырган кижи болгай. Школачы форма Азия төвү Кызылда, Абаканда-даа бир дөмей болур ышкажыгай. Чогуур документилеримни көргүзүп тургаш, чүвениң ужурун, ооң мээң кадайымга чүгле хевирлеш эвес, а шуут-ла дөмей, харын ол олчаан дээрзин тайылбырлап эгеледим. Ынчап турза-турза, оон-биле оңнуктежип алган бис. Ээрежип тургаш, уругнуң бир чуруун база дилеп алтым эвеспе. Шелээлеп бар чыдар кижиде чүү боор, делир эрде келгеш, эгиди бээр боор аазаан мен.

Кызылга келгеш, кадайым-биле ужуражып, биеэги-ле чуруумну көргүстүм. Кижимниң арын-шырайы [illegible]. «Мээң чуруумну [illegible] чүге ынчаар эде-хере кылдыртып турганың ол? Менде мындыг кофта, мындыг сырга турбаан ышкажыгай» дээш-ле барды. Абаканга дүүн чаа мээн-биле болган таварылганы бирден бирээ чокка хөөреп бээрге безин улуг бүзүренмес силер бе. Чүгле [illegible] харын [illegible] кара мен [illegible] болгаш. [illegible]

Седип МОНГАЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ эралакчылары — 3-45-93 Кидистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-09; 3-41-23; ◆ үлетүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроүлетүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ толук келбейн бар-гаада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап ээр
Хемээлде 2 парлалга
[illegible]
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгның херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг [illegible].

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 11 воскресенье

№ 257 (14457)

1925 чылдан үнделдеттинген

Өртээ 3 кеп.

Кыштаглаашкын—хүннүң айтырыы

БЕЛЕТКЕЛ КОШКАК

«Дөң-Терезин» совхозтуң сарлыкчыларының хуралын Маңгаш-Ак биле Улут-Актаң белдирине болуруп чарлаан. Аңаа эргеле чеде берген, келген малчыннар-биле ужуражып, кыштаглаашкынче кандаар кирген, оларны бо хүннерде чүү дүвүредип турарын сонуургадым. Тайгада хар чаап, биче-ле хемнер доңуп, Актың ууу чаакталы берген. Соогу аажок. Алгаар кыштаглаашкынга хонгуланкан. Шак мындыг үеде сүт чогумдан кузеэнден кошкан шээр мал казар-хөрээжен киживи хомудалын чугаалаан. «Чайын шагда, ыжыкта тоорең сеткел» деп мурнуу сагындыг сертериш совхозтуң удуртукчулары кичээнгейге албаан. Сүт соорту баа автомашинаның чамдык көжүлгени чайын өске машиналарга солуй салып каапкан. Үезинде оларны дедир эккеп салбаан. Шээр малдың 27 кодан ында бажыңнаш чаңгыс автомашина сүт чедирип четтикпес. Ынаваш Дулаан-Кара дегеринниң электерин дугаар хара черлерге хөй сугттан берген турар.

Ак дерискээрнинде сарлык кадарчыларының чаңгыс-даа чурттаар бажыңы, электри мотору чок.

— 200 ажыг аныяк сарлык кадарып тур мен. Кадайым чаа божаан. Беш хар чедир 4 уруглуг бис. Кыштаар дээн бажыңымны совхоз директорунуң айтышкыны-биле сүзүжэ кожууга киире берген болду. Самдар өөмнүң адаккы кидистери база чок. Кыжын та канчаар улуг бис— деп, Алдын-ооо Ооржак аажок муңгараан олур.

Өйлеп-өйлеп чыыл. хурал-суглаа, экономиктиг өөредилгениң кичээлдерин эрттирер кызыл-булуң турар айтырыглар үш чыл чугаалажып келзе-даа, түңнел чок. Ынаа каллоттарының бүгү организаттап, машина-балгат, туалет материалдарынын-биле хандыргаан болза, ону биттара-ла кылып ап болурун малчыннар чугаалап турлар.

Эмни, садыг хандырылгазы кошкак. Хеверлекчилер шинелениниң ында бижиглээн автомагазинниң түс черниң магазинин дамчыштыр хурула херег-леддиң бараанна-ры-биле хандырар ужурлуг. А бараан хоов. Ону шаа-биле складтардан чугаалажып ап, үлештирип, чедиштирер талазы-биле Ак-көзээ Совединиң даргазынга хемчеглер албайн турары дээш хомудааары чоп. Кадарчы Серээдар Моңгуш 10 кажылг өг-бүлезинге айда 2 килограмм чигирни нормалап берип турарынга таарышмаажын чугаалап олурду.

Садыгжылар Светлана Ооржак биле Долгармаа Хертек складтарга барган үезинде малчыннарже корунмейн чыылганнарга шинн-биле чугаалаштар. Ол хүн малчыннарның эртен чыжынга районнуң бараан хөвээнчилерин чалаарга безин бербааны дыка эпчок болган.

Актың малчыннары район, совхоз төвү баар дээрге ырак. Хевеңтеп аарыг-аржык-ка таваржыр чорук база турар. Мендаза Эште-Белдиг суурга турган эмнелге пункту ам душкен. А Актың кадарчы чурулга эмнелге пунктуг ажылдар дугайында чооа сөзүн кымында хевээ.

Ийи эзлчег-биле ажылдап турар сарлыкчыларның хөй кезии ажылактар. Оларның ажылдааранга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдоорун тургузарын, өзүк түңнелдер негеэри, оларны доктаамал ажылдаарын негеери бооте. Мурнунда кадарчылар кыштың мал ажылынга хамыкалга чок кожилерин хүлээп алганындан оларның көргүзүглери дыка күдү боор турар. Ам бо хүнерге чедир 15 кадарчы өг-бүлениң адында 54 муң рубльдың мал өрели бар. Чоокта чаа 19 сарлык четсен, мынчага чедир тывылбаан, суураа-даа чок.

Сарлык бригадир Кара-оол Ооржак эртен он айларының көргүзүглерин чыылган малчыннарга таныштырган. Түңнелдер шоолуг эвес. Нееги 11 коданга төрүүр 1126 сарлыктан 679 бызааны алган. Планнаанынга 170 чөтпейн барган. Рамаа Кужугет 26, Вячеслав Ооржак 55, Сенюкай Дөрбетей 59 бызааны 100-ке онаапүр алганнар. Мал төлү алыр планы чангыс-таа кадарчы күүсетпээн болгаанда, төлүг түңнелге орулга алыр дугайын чугаалаан-даа херээ чок дээрин совхоздуң кол бухгалтери Баазам Сарыглар сагалынга айытты.

Сарлык чудаанга аажок хээрек дээрин дуржулгалыг малчынзан эки билир. Аныяк малды азырап аргаже кирээ. Совхоз малга чем белеткээрниң даалгазын чартык кезиин безин чадашкан. Байдал мындыг турда, сарлык кадарчыларын бо ажылче багай организастап, оларның белеткээн сигенин безин хүлээп албааны малчыннар шүгүмкүлээн.

Амгы үеде «Дөң-Терезиннин» 2775 сарлыы кыштаглаашкынче кирген. Ол малдың чамдыызын эът планынга база кемиштиреер апаар. Оларларны бажы хуур хуваап планнаары, кадатты чыыр органнастаары негеттиниг келген.

Тайгаларда ижээвээн азыглар, өөр бөрүлер сарлыкче база халдап турар. Мурнунда чылдарда ышкаш сарлыкты черже чалалкаш олурар болза, чыдиримлер хөй болур. Араатан аңнарны аглап, ытпоп өлүрер хемчеглерин дарый алырын боо-моңгу чок кадарчылар негеп турлар.

Кыштаглаашкын эгелээн. Четпестерни чайладырынга үе бар. Совхозтуң дирекциязы, тускай эртемниглери малчыннарының негелде-дилеглерин-ге дыңнангыр болуп, мал кыштаглаашкынын чедимишкиниг организастаарынче күштү мөөннээр ужурлуг. Сарлыкчыларның хуралынга ол хүн чугаалашкан чүүлдер анаа-ла чугаа болуп арттпазы күзениг. Оон башка хуралды чыылдырган ажык чүү деп?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

УЛАМ ХАНЫЛАП КИРЕР

«Ак-Чыраа» совхоз 1978 чылда тургустунган, республикада эң аныяк ажыл-агыйларының бирээзи. Директорунга бо чылдың май айда техник-механик тускай мергежилдиг Очур-оол Бичь-оолду томуйлаан. Чаа директор түс черниң чурттакчы чонун, малчыннарның хөвээш-туралаан, оларның бичии биле мал ажыл-агыйлыгланы-лырының совхозту удуртуунга кол кужелин көрүп салган. Кандыг-даа үүлгедиг ажылдаарга эле тургузудуушкун негелдерин чаңгыс чугаалап, тывыжыр чарыг, хаажыгалга бот-ажылалаңышканнан, тывын харылзааларынче шилчилгениң үезинде кол чорук. О. Д. Бичь-оолдун бодал-сагыжы бо хүннерде кыштаглаашкынга белеткел дүрүвүүн турар. Аңаа хамаарыштыр Очур-оол Донгак-оолдуң бөттиң корреспондентивиске берген харыыларын моон адаанда парлап тур бис.

«Ак-Чыраа» — мал ажылдыг совхоз. Сарлык-биле каттай 1131 бода мал, 7045 хой, өшкү, 196 чылгы бар. Шээр малдың 3990-у төрүүр. Бода мал 8, шээр мал 16 коданга кыштаар. Сарыг-Хол сүт-бараан фермазының девискээринде 4 кыштагны септеп белеткээн. Чаңгыс ындап сарлыкты Саглаң-Дытта кыштаткан.

Малдар чаш төл алыры чавыс деңнелде болуп артпышаан. Алдынган анай, хураган 75, кулун 32 хуу болган. Чаңгыс кодан сарлыывыс бызаалары бүрүн камгалаттынган. Чүстен чүсту албаза-даа, чүгээр көргүзүглерлиг малчыннарывыс база бар. Кара-Кожагар баарында кыштап турар Айлаң-оол Дамчат төрүүр чүс хойдан 90,4 хуу хураганны өстүрүп ап шыдаан. Сайыр-Бажында Дамчаан-оол Соян дээре көргүзүглерлиг малчыннарның олуруун баштап турарларының бирээзи. Оон кадарган хоюнга 80 башты немеп каан. Ол коданда хөй ам 420 чедип турар. Малчын бодун кургаг, сайлыг черге күзээн. Сайыр аксы чер болгаш, соогу аажок кынныр келген. Хөй оларнынын бакселан, мал аал чоогунга ызырынмастаан, дыынайчыыр арлы бээр. Бо малчынны кыштагже кожүрерзинге чогуур үезинде дузалажып четтикпейн турарывыстан Дамчаан-оол Чүлдүмович мээң кабинедимге негелде-дилег кылып кирип кээп, күзегле байдалды дыңналып, чугаалап-даа турду. Суурдан 15 километр чурттап турар хоймур болгаш. Ол хоор чөрден кадарар хоюн кааткаап, анаа-ла контура-же чүткүүүн кобаттала белгай. Дуржулгалыг хөйжүнү кыштаглаашкынга айтышкылажары дүрүүдөп турары олдур.

Мааңза айтып каар чуве чүл дээрге машина-техниказыс арай хирелиг, чамдыктары харын-даа мелдук-калдык шимчеп чорул турар. 14 машинаның чедизи чүък сөөртүр. Дөгерези үрелиншкин чокка ажылдап турган болза, үүле-херек черле бүдүнгүр болуру чугаажок. Чамдыкта хүнде чүгле ийи-үш машина ажыглаттынып турарындан малчыннарның негелделерин долузу-биле хандырып чадашканывыс шынныг. Бо талазы-биле хөлүвүсту чада садып алгаш база олурбайн келгивис. Артык кезектерни диленип, тыптынып, шыдаар шаавыс-биле шырбайып-ла тур бис. Кожуудуг бичии тракторларны аалдар кожүүрерзинге ажыглаарын чугаалажып турар бис. Хамык ужур кыштагларже оруук кадыр-берт болуп турарында. Калыр дөштер, хаяы чоогалар терге сөөртүр «Беларусь-тарга» шаптарзазынныг. Олар чамдык дөштерни үнүп шыдавас болур чоодр. Механизаторларның аразында бөдүг арук-таарга чоруурнзы кончерлары база бар болдур ийин.

Бажың-балгат, ужур-бааар септелгезинге хамаарыштыр мээң харыым мындыг. Малчыннар кыштаанга көжүп чеде берген, септелгезин удур кылыр. Чижээ, үстүнде адааным Дамчаан-оол Соянның олчаар бажыңының соңга шилдерин бузуп каапкан. Ол хамааныж, соңга рамазын бажын хурап кааптан. Хаатан болур-дур. Хөй кажаазының кыраанда хат аварган чуга довурахтыг. аазы ойлу берген чер кожан хомер дугалаазы чугаажок. Бо малчын бодун кончуг иженип. шимчентир киже. Өске-даа кыштагларда байдал моон дээрлдеес. Бо бүгү нүүлгеп ажыл-агыйжы эвес, олутпай чорулуусту тодарган херечилээн турарын ажыл-биле мини, дорту-биле демнеглеккей-дир мен.

Үш муң тонна сиген белеткеп алыын хүлээнген, 2454 тоннаны кылып, болуп, преэттеп, сараттап алдывыс. Кеткен белеткээн сиген Сарыг-Хөлге муң ажыг. Каттыда чаш чүс тонна хире. Ам ол черлерден сөөртүр аа-ла чок болур берген. Чүге дээрге шынаада сиген шөлдериниң кырын сүт алгаш, машина баар оруук-гириктин дуглап кааптан. Шыктың суу көдүрүлүп келген. Чер доңары билек кыштагларже сиген чедирилгези үргүлчүлээр апаар. Сиген кезилдезинге ийи звено ажылдап турду. Тараа, тарымал сиген өстүрер тарылга шөлү чок болуп турар.

Малчыннарның амыдырал хандырылгазынга хамааралыштыр салган айтырыгларыңарны кысказы-биле харылап көрейн. Малчыннарның хөй кезии аренда керээзи-биле ажылдап турар. Олар шуптузу чурттаар орап-сава-биле хандыртынган. 14 чунар-бажың бар. 3 кыштагда үш кудукту каскаш, ажыглалга кииреен. 10 кыштагда электри чырыы бээр бичии моторлуг шимчедиикчилерни салган. Малчын коданнарже сүт сөөртүр машиналарны тускайлаан.

Район төвү Хандагайтыдан келген автомагазин аалдарның шуптузун чедир кезип четтикпейн, дедир ээптер тавазырлгалар бо-ла тургулаар-тыр. Эмнелге талазы-биле хандырылга ам элээн экижир боор. Суурнуң эмнелге пунктузунда тускай эртемниг ийи эмчи Ак-Чыраа көдээ Совединиң девискээринде эмнелге пунктузун хөлга ап, олче хайгаараллы салып турар. Оларда УАЗ-469 марказыг чаа машинаны бижыглаан. Машина-техника турда малчыннар-биле харылзаа тудары таарымчалыг деп чүвени көрүп турар бис.

Сагыш човаар чүүлдер-ле хөй. Сарыг-Хол сүт-бараан фермазында кызыл-булуң дериттинмээн. Бо база четпес ажылывыстың балыткалы ышкажыл. Чаа өглерни садып, септеп, тыптынып ап турар бис. Өг-биле хандырылга черле ажырбас. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, социал айтырыгларже кирнүр, малчыннарның амыдырал хандырылгазын эки-жидер ажыл күүселдезиниң төвүнге турар ужурлуг дээрзин утпайн турар бис.

Чыл санында немежип турар чурттаарга бажыңнары Ак-Чыраа суурнуң арнын чаартып, бурунгаар хөгжүлдениң демдектери болур. Совхозта тудуттуң темпизи кончуг оожум чоруп турар. Ийи аал ышти чурттаар 5 бажыңның чүгле ийизин ажыглалга бо чылын пат боорда киирген. Бөдүүн манзаны, брусту суур төвүнде пилорамага дилип алыр. Ынчалза-даа шифер, соңга шилн чыл санында тывылбастааш туруп бээр. Тудут ыяжын 30 километр черден сөөртүр. Шак ол чедип барып турар тайгавыстың ыяжы узун эвес. Кыска чулуктардан дилдинген материалдарның шынары чавыс, багай болур-дур.

Моон мурнунда чылдарда «Сукпак» совхозка артыкшылдыг сигенни садып, саарып турдувус. Бо чылгы санаашкыннарны кылып көөрүвүске 1100 тонна сигенни ниити чарыгдалдарга совхоз иштинге үндүргеш, артканын акшакөпеекке саарып, сайгарып ап болурунуң аргалары тыптып кээп турар. Каа-Хемниң «Бурунгаар» совхозка 60 тонна сигенни саттывыс-даа. Ам 500 тонна хирезин районга саарар чадавас боор бис. Амгы хүннерде кыштаг бүрүзүнге 10 тонна сигенни ыяап-ла дужурер, кышка белеткелди улам күштелдирер бис.

Даңзы САЛЧАК беседалашкан.

СҮМЕЛЕЖИРИ КАЙ

«Ак-Туруг» совхозтуң инек кадарчызы Очур Иргит ынчаар чугаалап олурар. Чүнүң дугайында хомудап олурар малчын боор дээш ылавытай бердим. Ак-Туруг биле Кызыл-Даг суурларның аразында хараган, даштыг делгем оларны эрткен чайын Шагаан-Арыгның суггарылга системалар эргелелиниң трактористери чарып, аңдарып каапкан. Аңаа мал чеми тарыыр деп турар. Ынчаарга мында таарымча чок чүүл болза мурнукузу дег сүг элбек эвес. Ол шөлдү суггарарынга элбек суг херек. Ону кайыын алырыл? Безин-ла тарылга шөлү даа эвес, одар-даа эвес болур чадавас. Ол шөлдү аңдартыр мурнунда малчыннар-биле сүмележир турган.

Очур Дамбаевич бо хүн черде аныяк 120 инекти Кара-Сугнуң тараа шөлүнге кадарып турар. Кыштагже көшпээн. Ол-даа болза оң-ла бы ажыглаар деп шиитпирлээн. Кадарган малы онча менди болгаш деңгилдиг таа.

Кандыг-бир ажыл кылыр ла, түс черниң чурттакчылары-биле черле хауг-биле сүмележир, оларның саналдарын дыңнаар болза деп. О. Иргиттиң чугаалап олурары чөптүг боор ийин.

Кызыл-оол КОМБУ.
Улуг-Хем район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязын эрттирер дугайында ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязын 1990 чылдың декабрь 11-де Кызыл хоорайга эрттирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай
1990 чылдың октябрь 31.

ССРЭ-ниң Президентизиниң Боннче чорупканы

Ноябрь 9-та ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Москвадан Боннче чорупкан. Федералдыг канцлер Г. Кольдуң чалаачы-биле ол Германия Федеративтиг Республиказынга аян-чорук кылыр.

Аян-чорук үезинде Президентиниң Э. А. Шеварднадзе, С. А. Ситарян, М. А. Моисеев, А. С. Черняев, Ю. А. Квицинский, В. М. Фалин олар үдеп чорууурлар.

Аэропортка М. С. Горбачевту ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери Н. Н. Губенко, В. В. Бакатин, В. И. Болдин, В. А. Крючков, Ю. Д. Маслюков, В. А. Медведев, Ю. А. Осипьян, Е. М. Примаков, В. Г. Распутин, Г. И. Ревенко, С. С. Шаталин, Д. Т. Язов, А. Н. Яковлев, СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко олар үдээннер.

ГФР-ниң ССРЭ-де туруп турар бүзүреттирген Э. Хайнен үдээннерниң аразынга турган.

(СЭТА).

Европаның башкаланчак чоруун ажып эртеринге улуг салыышкын

БОНН. Ноябрь 9. (СЭТА-ның тускай корр. Лев Волнухин, Николай Калинцев, Юрий Романов, Владимир Серов). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев ГФР-ниң федералдыг канцлери Г. Кольдуң чалаачын ёзугаар Германия Федеративтиг Республиказынга ол хүн чеде берген.

Президентиниң Э. А. Шеварднадзе, С. А. Ситарян, М. А. Моисеев, А. С. Черняев, Ю. А. Квицинский, В. М. Фалин олар үдеп чоруур.

Ийи чурттарның күрүне туктары-биле шиметтинген Кельн-Бонн аэропортунга М. С. Горбачевту болгаш ону үдеп чоруур кижилерни федералдыг канцлерниң оралакчызы, ГФР-ниң даштыкы херектер министри Г.-Д. Геншер, ГФР-ниң федералдыг президент ведомствозунуң статс-секретары А. Майер-Ландрут, албанның өске-даа кижилери уткаан. Утказаннарның аразында ССРЭ-ниң ГФР-де элчини В. П. Терехов база ГФР-ниң ССРЭ-де элчини К. Блех олар турган.

Бо аян-чорук шуут-ла ажылчын, ажыл-херекчи байдалдыг-даа болза, оон политиктиг ужур-уткасы кайгамчыг улуг. Бо дээрге улуг күрүнениң удуртукчузунуң каттышкан Германияже бирги аян-чорууу. М. С. Горбачев мында чаа албан-дужаал ёзугаар — ССРЭ-ниң Президентизи боор бир дугаар келгени ол. Бо хүннерде ат салыр документилер база бир онзагай: кожа-хелбээ чорук, демнежилге болгаш кады ажылдажылга дугайында кээрээниң алы безин бистиң чурттарывыстың аразында харылзаалар чаа шынарже шилчип турарын херечилей бээр. Өске документилерде ийи чурттарның аразында экономика, үлетпүр, эртем, техника, социал күш-ажыл талазы-биле улуг хемчээлдиг кады ажылдажылганың үндезиннери салдынып турар. Мынаа хоойлаштыр Г.-Д. Геншерниң ССРЭ биле каттышкан Германияның аразында харылзаалар өй дээрге бо чылдың октябрь 3-ке чедир турган ийи герман күрүнелер-биле ССРЭ-ниң харылзааларын кадыптканындан улуг хемчээлдиг болур дээн состерин киирип болур.

Аян-чоруктуң база бир онзагай талазы — М. С. Горбачев Г. Кольдуң төрээн черинге — Рейнланд-Пфальцка баары. Ооң мурнунда канцлер Ставропольеге совет Президентиниң аалчызы боор четкен. Шак мындыг кижизиг харылзаалар бүзүрежилгени болгаш билчилгени быжыглаарынга салдар чедирер.

Аэропорттан М. С. Горбачев болгаш ону үдеп чоруур кижилер Рейн хеминиң эриинде чурумалдыг тейлер аразында Петерсберг деп черде тускайлаан резиденциязынче чорупкан.

Ынчалзажок бойдус чурумалдарынче чардыгар үе чок. Аян-чоруктуң ажыл-херектн кезээ дораан эгелээн. Автомашиналар Хеммершмидт виллаже — ГФР-ниң федералдыг президентизиниң резиденциязынче чорупкан. Аңаа совет аалчыларны албан-ёзузу-биле уткуурунуң ёзулалы болган. Р. фон Вайцзеккер кадайы-биле кады М. С. Горбачевту болгаш Р. М. Горбачеваны вилла баарында шыкка уткаан. Утказаннарның аразынга ГФР-ниң федералдыг канцлери Г. Коль, даштыкы херектер министри Г.-Д. Геншер, санхөө министри Т. Вайгель, күш-ажыл болгаш социал херектер министри Н. Блюм олар турган.

Шеригниң үш хевириниң хүндүлүг таныштыныңның начальниги рапорт берген. ССРЭ-ниң болгаш ГФР-ниң күрүне гимннерин күүселткен. Ийи чурттарның удуртукчулары хүндүлүг таныштыныышкыныңның баары-биле эрткен.

Вилла хоорунга чыылган ... совет Президентин ... ... байыр чедирип, адыш часкан, хөй-хөй кижи-лер хол тудуп мендилешкен. Р. фон Вайцзеккер совет аалчыны Бонн школачыларының болуунуң чанынга чедире берген. Олар аңаа боодал чечектерни сунган. Оларның аразынга ажык чугаа болган. Михаил Сергеевич бодунуң аян-чоруунуң дугайында чугаалап тура, ол дыка улуг ужур-дузалыг деп айыткан, чүге дээрге ол бистиң аравыста харылзааларга чаа үе-чаданы ажыдып турар. Бонн школаларының бирээзиниң өөреникчизи Михаэль Фройнд СЭТА-ның корреспондентизинге чугаазынга совет удуртукчу-биле хол тудуп мендилешкенимге чоргаарланып тур мен, чүге дээрге ол мени улегер болуп турар кижи деп чугаалаан.

Резиденцияның «каминниг залынга» дээди совет удуртукчунуң ГФР-ниң президентизи-биле беседазы болуп эрткен.

Р. фон Вайцзеккер эрткен чылды ийи талалыг харылзааларда кончуг ажыктыг үе деп демдеглээн. Ооң эң дээди чадазы болза кожа-хелбээ чорук, демнежилге болгаш кады ажылдажылга дугайында кээрээниң чардынганы болур. Бо чүгүла документиниң негелделерин амыдыралга тодаргай боттандырар дээш Федеративтиг Республика чүткүдүг ажылдаар. Совет чаа бодаашкынның делегейде боол турар болуушкуннарга улуг рольдуун болгаш Германияны каттыштырар чорудулгага кескү ужур-дузалыг болганын ГФР-ниң президентизи онзалап демдеглээн. Ийи чуртту каттыштырарынга хамаарыштыр ССРЭ боттуг турушту кылбаан болза ол чорудулга мындыг кыска үеде дүрген шиитпирлеттинмес болгаш келир үеже узланмаан-даа болур турган.

Европа дипке быжыг болгаш хостуг тайбың чурумну тургузуп болурунуң болгаш ооң чогуур политиктиг амыдыралын быжыглап алырының боттуг аргазы төөгүде эң баштай көстүп келген деп, ол уламчылаан. Мааа хамаарыштыр Парижке болур дээди демнелге ужуражыышкын улуг рольду ойнаар ужурлуг.

Федеративтиг Республиканың ажылчы чону совет эде тургустунуушкунунуң болгаш ССРЭ-де боол турар үндезин реформаларның чорудулгаларын кичээнгейлиг хайгаарап, ол бүгүнүң чедишкинниг болуру күзеп турар.

Бистиң харылзааларывыста улуг чаартылгалар боол, ийи улуг улустарның аразынга кады ажылдажылганың шынар талазы-биле чаа перспективалары ажыттынып турар деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Ол чорук чүгле бистиң чурттарывыска эвес, а бүгү Европага чаа аргаларны берип турар. ССРЭ биле ГФР-ниң аразында кады ажылдажылга болза кезээде көрдүнген кожа-хелбээ чорук болгаш демнежилге байдалдың негелделеринге дүүштүр идепкейлиг болгаш чүткүлдүг хөгжүүр дээрзинге идегеп турар бис. Бистиң харылзааларывыстың чаа утаап-бодаашкыны тургустунган, Ооң-биле кады экономика, эртем, техника болгаш өске-даа адырлар ааңы-биле улуг хемчээлдиг, боттарынга ажыктыг харылзааларны хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдар тургустунуп келген. Рынок экономиказын хөгжүдеринче бистиң чуртувустуң алган утланыышкыны ол бүгүнү боттандырарынга болгаш өске-даа чүүлдерни ажыдарынга чаа аргаларны берип турар. Ниитизи-биле чугаалаарга, бистер совет-герман харылзааларны улам хөгжүдер, аңаа чаа күштү бээр дээш турганып турар бис.

Совет Эвилели биле Германияның чаңгы талазының аразынга ынчан чылдар дургузунда тургустунган ... ... кадыг ... ... уламчылап ужуражыышкынның ... ...

... кижилер ужуражыышкынның киржикчилери илергейлээн. Бүдүрүлгелер аразында тургустуна берген дөрт харылзаалар болгаш кады ажылдажылга улам хөгжүүр ужурлуг.

Совет шериглерниң Германияга түр турарының база оларны чоорту оон үндүрүп чорудар дугайында кээрээни чарары-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып тура, беседаның киржикчилери оларны шиитпирлээринге бир демниг хөделишкинниң болгаш кады ажылдажылганың чугулазын демдеглээн. Тургустунуп кээп турар айтырыглар бистиң харылзааларывыстың негелделеринге дүүштүр ажыт-чажыт чок болгаш бот-боттарын билчиринниң байдалынга шиитпирлеттинер ужурлуг.

Хүннүң ийиги чартыында М. С. Горбачев федералдыг канцлерниң ведомствозунга чедип келген. Беседа мурнунда ийи удуртукчу журналистерге чүве чугаалааннар.

Г. Коль мынча дээн: Эргим Президент. Силерге база катап байыр чедирери мээ улуг өөрүшкү. Күскү үе — дужут ажаалдазының үези. Эрткен чылче хая көрүнгеш, боттарывыстың дугаазында эки ажылды кылган бис деп чугаалап болур бис. Бистиң ийи чуртувустуң аразында бөгүн ат салырывыс Керээ — ол дээрге, бир талазында, дужуттүр, а өске талазында — эки келир үениң оруунуң эгелидир. Эрткен үеже хая көрүнмүшааш, бистер кады чурттап эрткен төөгүвүсте кодурлүүшкүннерни болгаш бистиң улустарывыска хөйле човулаңны таварыштырган девүнчүктээшкиннерни база эртпен бис. Бистер келир үеже бүзүрел-биле көөр ужурлуг бис, ол эки болур дээрзинге бүзүрээр мен. Ооң мындыг болуруунга Силерниң база аңы-хары улуг. Эрткен чылын Германияга болган дыка хөй чүүлдер Силерниң хуу идепкейлиг киржилгенер чокта болдунмас турган боор. Силерниң кужениишкиннерни төлептиг-биле үнелеп турар бис. Ооң бадыткалы болза, Силерге Тайбыңның Нобель шаңналын тывысканы болур. Ол дээш бистиң чүректиң хаайындан чедирген байырывысты хүлээп ап көрүңер. Бистиң беседаларывысты, бистиң ажылчын беседаларывысты өөрүшкү-биле манап тур мен. Мээң төрээн чуртумга эрттирериңер шактарны четтикпейн манап тур мен.

М. С. Горбачев мынча дээн: Хүндүлүг дээрги канцлер, бистерниң, бистиң ийи чонувустуң, бистиң ийи күрүневистиң өске улустар-биле кады эрткен улуг оруун бөгүн түңнээр бис дээннерге хамыктың мурнунда чөпшээрежир бодап тур мен. Бөгүнгү хүн төөгүге бистиң улустарывыстың аразында чаа харылзааларның эгезин кылдыр кирерингге бүзүрээр мен. Бо кыска ийи-ле хонук дургузунда кылыр чүүлдеривис аажок улуг истиг болур. Амгы үеде бистер айтырыглар, дүвүрелдер баш ашкан, дүрген өскерлип турар делегейде улуглар амгылындан эки, моон өске кылдыр чурттаар дээш ораалдажып турары илден делегейде чурттап турар болганывыста ол ындыг болур ужурлуг-даа. Ооң биле холбаштыр бистиң улустарывыстың оларның политиктериниң аразында харылзааларда тургустунган бүзүрелдиң байдалын аажок улуг чедиишкин деп демдеглээр-дир мен. Олар чок турган болза бир-даа хүн-даа, ажылып турарывыс перспективалар-даа чок турар деп бодаар мен. Эзнде болгаш хүндүткелдиг сеткил-биле уткаанынар дээш четтирдим. Кады ажылдажылганың демдээ кылдыр Силерниң холуңарны тудуксаар тур мен.

Байыр чедиришкен соонда ийи удуртукчу Г. Кольдуң ажылдаар кабинедиче кирипгеннер, аңаа чүгле ол ийинниң аразынга беседа болган.

Ооң соонда чугаалажыышкыннарны калбак составтыг чорутткан. Оларга совет делегацияның кежигүннери, ГФР-ниң чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары киришкеннер.

Чугаалажыышкыннар доозулган соонда ийи чурттуң удуртукчулары болгаш оларны үдеп чоруур кижилер федералдыг канцлерниң ведомствозундан ырак эвесте турар Шаумбург ордузунче — ГФР-ниң чазааның удуртукчузунуң резиденциязынче чорупканнар. Аңаа документилерге ат салганнар. Ийи чурттуң болгаш улустарның аразында шынар талазы-биле чаа харылзааларга үндезин болуп турар совет-герман дугуржулгаларга ат салыры-биле ол доозулган. Ынчалза-даа ук документилерниң ужур-дузазы ийи талалыг харылзааларда безин ажык турар. Оларда эрткен үениң түңнелин үндүрген болгаш Европаның башкаланчак чоруун ажып эртеринге база Европаның быжыг болгаш чөптүг тайбын тургузуун, айыыл чок чоруктуң демдектиг структуразы-биле катап тургузарынга улуг салыышкынны киирер.

Оларның эң колу болур — кожа-хелбээ чорук, демнежилге болгаш кады ажылдажылга дугайында кээрээ боттарының аттарын ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев болгаш ГФР-ниң федералдыг канцлери Г. Коль олар салганнар. Ат салыышкынының үезинде совет таладан Э. А. Шеварднадзе, С. А. Ситарян, М. А. Моисеев, А. С. Черняев, Ю. А. Квицинский, В. М. Фалин, В. П. Терехов, герман таладан — Г.-Д. Геншер, Г. Штольтенберг, Х. Хаусман, Т. Вайгель, Н. Блюм, албанның өске-даа кижилери турган.

Ат салыышкынынын ёзулалынга Г. Коль болгаш М. С. Горбачев олар чүве чугаалааннар.

Талаларның төлээлекчилери экономика, үлетпүр, эртем болгаш техника талазы-биле калбак хемчээлдиг кады ажылдажылганы хөгжүдер дугайында чааалтар аразының кээрээзинге болгаш күш-ажыл талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салганнар.

Документилерге ат салырының ёзулалы доозулган соонда М. С. Горбачев болгаш Г. Коль кады парлалга конференциязы эрттиргеннер.

Кежээ федералдыг канцлер болгаш ооң кадайы М. С. Горбачевка болгаш Р. М. Горбачевага алдар болурган дүштеки шайлалга кылган.

Г. Коль болгаш М. С. Горбачев чугаалар солушкан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы албан-дужаалдан эш Д. С. Моңгушту хостаар дугайында ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

«Тыва аалдын» алдын-тывыш бүдүрүлгезиниң директорунга томуйлатканы-биле холбаштыр Далар-оол Сагыр-оолович Моңгушту Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы албан-дужаалдан хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың ноябрь 5.

ДЕЛЕГАТ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Район тевүнүң бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш совхозтарының профком даргаларының, профэвилел активиниң хуралы Кызыл-Мажалык суурга болуп эрткен. ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң делегады, Тываның профобпевүлелиниң даргазы Ш. П. Кууларның чүве чугаалаан.

Чурттуң амыдыралында болуп турар шиити болуушкуннарга доктаавышаан, оларның үнүп кээп турар чылдагааннарын, бот-боттарынга удур туржуушкун, мөзүлдежиишкин талазы-биле чамдык күштерниң чорудуп турары шын эвес чүүлдерниң дугайын оратор чугаалаан. Ылангыя Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының турузунчу съездизинге ол бүгү айтырыгларга хамаарыштыр делегаттарның санал-оналаарының дугайында ол федерацияның баштаар чериниң президиум кежигүнү Ш. П. Кууларның чугаазы профэвилел активиниң киржикчилерин [illegible].

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң ажылынга Тываның делегаттарының киржип чоруурунуң, ында кандыг чугула айтырыгларны [illegible], оларның [illegible] ажылынга киржип турганын ол чугаалап берген.

Бистиң чурттуң рынок экономиказынче кирериниң ындында келгеш, а [illegible] чамдык эвилелдиг республикалар — Россия Федерациязы, Украина ноябрь 1-ден эгелеп рынок экономиказынче кирген болгай. Рынок экономиказы ооң чүл, аңаа кандыг белеткелдиг ужуражыр турар бис, чонунуң амыдырал байдалы ол экономиканың үезинде кандыг байдалдыг болурул болгаш ооң-даа өске айтырыгларга тайылбырны оратор аңаа берген.

Амгы үениң кол негелдези — демниг, бот-боттарын дыңнажып, бот-боттарынга дузалажып ажылдаары болур дээрзин ол чугаалааш, чамдык күштерниң таламындан чүгле болуушкун болганын, [illegible] өскелерге тоглаар чүүле. Ситти-биле бүгү чүве шиитпирлеттинзин дээр, харын-даа чурттуң хөгжүлдезинге шаптык ужуражтырар, нациялар арзында харылзааларны чидиргилерлеринге чедирип турар чүүлдерниң дугайын ол чугаалааш, бо бүгү таарымча чок чүүлдерге удур күш — чүгле казы демниг ажылажылга дээрзин ол чугаалаан. А амгы байдал кандыгыл? Ажыл-биле чугаалаарга, шупту амгы-амгы ажылдаар айтырыгларынга чамдык [illegible] бо дээрзин ол [illegible]. Партия — бүгү ажылдарны удурзуп башкарар чорукчу ойталаан. Советтер — бүгү эрге-чагырганы холунга алгылаа, амдызында башкарыкчы чадап турар, а профэвилелдер — кымга-даа хамаарышпас бис деп чугаалавышаан, болза болуушкуну хуусунда темниилбиле ажылдап чорлур. А ынчан кандыг казы ажылдажылга турар боор, ынчангаш шупту бир демниг ажылдаары чугула дээрзин районнуң профэвилел активиниң хуралынга Ш. П. Куулар чугаалааш, демниг ажылдаарынче бүгүдени кыйтырган.

Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының ажыл-чорудулгазының, ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң ажылының-даа дугайында хөй-хөй айтырыгларны илеткелчиге активтиң киржикчилери салган болгаш аңаа долу харыыларны алганнар.

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң киржикчилери-биле ужуражылганы профэвилелдерниң хуралдаар залынга болуп эрткен. Профобпевүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар ол съездиниң ажылының дугайын хоорайның профэвилел активиниң киржикчилеринге чугаалап берип болгаш чүгүн, профэвилелдерниң мурнунда турар чугула айтырыгларга доктааган.

Съездиниң делегаттары — Кызылдың пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачылар бригадири Ю. И. Мальцев, кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы Г. В. Черноградов, агропромышленниг комплекстиң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. Т. Сотпа олар съездиниң ажылының дугайында болгаш болбаазының бижимнигезе шынгаап бирип берген. Хоорайның профэвилел активиниң киржикчилериниң айтырыгларынга делегаттар харыылааннар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧУРУКТА: 48-ки тудуг эргелелинде Зоя Донгакка удурткан шеперлекчилер бригадазының кежигүннери Екатерина Ховалыг, Нара Нара-Маадыр, Роза Куулар болгаш Марьяна Монгуш-тур. Олар эрткен өөредилге чылында хоорайның № 4 ортумак профессионал-техниктиг училищезин дооскан. Оларның ажыл-ижинге вызымаап бригадири мактап чугаалаар.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

В. И. Ленин аттыг «Тываугдуг» комбинадының удуртукчу директору Арно Фрицевич Саламанга ажылдап эгелээни бир чуурмекчилер-биле таныштырар болгаш [illegible].

— 12 бригадада ажылдап турар 400 ажыл кежиниин [illegible], Кээр, шыктаар ажылдакчылар — Аяс, Күжүгет [illegible] В. А. Верещагинин [illegible] удуртулгазы-биле [illegible].

Сан-чурагайлар-биле [illegible] чада салган, дужында бо экскаваторлар ажылдап [illegible] эмнерлиг сынга [illegible] Монгуш-оол Дүстүгбейнин Күжүгетке [illegible] дугайында чугаалаар, бодунга ужурашкан [illegible].

Бригаду Кара-Даш [illegible] машинист [illegible] калкашкан, киржып [illegible] турар ханы, эртем үргэйнин бир хаалышкыла ажылдап турар экскаваторга чиде бергени. Геологтарның шинчилгезин бирлер ол [illegible] станок-биле 22 метр чоор хаапып үттүп [illegible].

дырап бүдүмелдерни салгап, чап-чаа чаза тевискен. Даг массазының составында ангы-ангы сорттарлыг даг-дүгү бо улаала бабек болган. Ону ам экскаватор-биле чулдургеш, арыглаар фабриказының үүрмектеп сорттаар цегинге чудурупчарып чорудар апаар. Ажыл [illegible].

М. Д. Күжүгет бо чылдың эгезиндиен бээр [illegible] 252.4 муң тонна даг ындырып кылган, [illegible] 250.2 муң тонна [illegible].

Техниктиг ажылдаашкын [illegible] кажараннары ажылдап [illegible] ужурап [illegible].

М. Д. Күжүгеттиң ажылына ажылдакчылар болгаш [illegible] эмнерлиг, [illegible] ажылдап тургусканы [illegible] тус-тус туттунган [illegible].

ниң алгаш, ол мергежилинге ажылдап эгелээнинден бээр 21 чыл четкен. Амы-хуу амыдыралында аас-кежиин база тыпкан. Улуг Төрээн чурттуң ангы-ангы булуңнарында 12 хоорайларның бүдүрүлгелериниң цагыы-биле чорудуп турар Тываның дааның дүгүн бодаарзадыда бодунуң хөлептиг үлүг-хуузун киирип келген. Бодунуң арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип чоруур.

М. Д. Күжүгет — хоочун коммунист. Партияның аттыгларын кодурер, ажылының стилин болгаш методун сайзырадыр ажылдар кежигүннериниң ролюн, харысалгазын [illegible] талазы-биле саналдарын чоокта чап болуп эрткен эге организацияның хуралынга, хоорайның партия конференциязынга киирген.

Ажыл-ижиниг, амыдыралының [illegible] бодунга [illegible] мактап [illegible].

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр).

ЧУРУКТА: М. Д. Күжүгет (ортузунда), даг техниказының септекчилери Александр Исаев, Сергей Сысолятин-биле кады.

Күрүне суверенитединиң

декларация төлевилелин чугаалажып тур бис

ХОЛГААРЛААШКЫН ЧОККА

«Шынның» ажык чугаа индириинде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң комиссиязы [illegible] Н. А. [illegible] [illegible] үндезилеп келген, аңаа хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны илередип бодадым. Сөөлгү үеде бистиң чурттуң [illegible] [illegible] болгаш [illegible] [illegible] Декларациязы төлевилел тургузарда РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады К. А. Бичелдейниң, эртемденнер К. С. Кужугеттиң, Ш. С. Саттың болгаш журналист М. Дүвүңгарның киирип турар саналдарынга үндезилеп, Тываның шаг төөгүзен бээр турган келген чурт-девискээрин, ооң кызыгаарларын, чер-байлаан барымдаалап турган доктаадып болза эки. Бо харысалгалыг ажылдарга төөгүчүлер, этнографтар, философтар, археологтар болгаш өске-даа тускай эртемниг кижилерни хаара тудары кончуг чугула. Кысказы-биле чугаалаарга, аңаа тускай комиссияны тургузар [illegible] депутаттарның эртемденнерниң болгаш бүгү чонунуң киржилгези ыяап-ла турар ужурлуг. Саналдарны болгаш сүмелерни шиңгызы-биле өөренип көөр херек. Ону тургузарда шаг-үениң негелдезин хайы-биле өөренип көөрү чугула. Мен бодаарымга эвилел чергелиг болгаш бүгү делегейге хамаарылгалыг кылдыр ону ажылдап кылыры кончуг чугула.

Сталинниң үндезилеп тургузадан дапшыл дужаар, бо-ладатты эрге-шынгызының шалзага түлээп алдынган чонунуң амыдыралынга кончап-даа дүүшпес хоойлу-дүрүмнерин болгаш доктаал-чазыкларының биске ам херээ чок. Бүгү чонуң эрге-ажыынга дөгүм-биле дугжуп турар шыңгы хоойлу биске херек. Тываның бойдус-байлааның ооң иштики культурадавылары, эт-хөреңгизин дөгүм-биле камгалаар, оларга болгаш самнырадакчыларга [illegible] шыңгыы болгаш чөптүг харылзаганы онаап турар хоойлу эргежок чугула. Ук хоойлу-дүрүм чонунуң амыдыралының байдалын деңнелин бедидериниче улуг угланыышкынныг турар ужурлуг. Бистерге төптей болгаш өске чөлээшки кандыг-даа холгаарлааашкын турбас ужурлуг.

Тыва чонунуң келир үезин магадылап турар бо чугула документтиң үзаадыл, саадатказ херээ чок. Чүге дизе, таарымчалыг эки үе эрте берип болур. Төрээн Тывавыстың чонувустуң салым-чолун шиитпирлээр бо херекке республиканың бүгү чону киржип апаар дээрзи чугула.

Удавас рынок экономиказынче шилчип кирер деп турар болгай бис. Аңаа кончуг харыысалгалыг, төлептиг ужуражыры бистен хамаарыыр. Бистиң республикавыс бодунуң иштики курлавырларынга үндезилеттинип хөгжүүр апаарганда бодувустуң

Үндүрүп турарывыс чиг эттерни садыглап, ооң ынды-бүрүн продукциязын бүдүрээш, чүгле чуртка иштинге эвес, харын делегей арназынче үнүп, боттарывыстың валюта фондузун тургузарывыс кончуг чугула. Даштыкы күрүнелер-биле экономиктиг, культурлуг харылзаалар тудары биске чер-ле чайлаш чок апаар дээрзин база катап айтыры артык эвес. Ооң иштинде турисм, спорт база чугула черни ээлээн турар ужурлуг. Дорт харылзаалар, садыглажыышкын бискe дыка чугула ролю ойнаар апаар. Тывада бар чиг эттиң артыкшылын даштыкы күрүнелерге садып-саарып, ооң үнүп келир орулгазын аныяктарның өөредилгезинге, аныяктарны бүт кырынга тургузарынга, эртем-билиг чедип алырынга ажыглаар херек. Биске кыска үе дугузунда хөгжүлде алыры дыка чугула. Орулгазы эвээш, хөй уругларлыг өг-бүлелерге, өскүс кижилерге, кадыы кошкак улустарга күрүне дузаламчызын улгаттырар херек. Чаш уругларга хамаарыштыр социал камгалалды күштелдирери чугула.

Бот-догуннаашкынның амыдыралга херек кырында күүселдези дээрге, төптен келген айтыышкыннарны хажык чокка күүседири эвес, чонувус эрге-ажыын барымдаалап, оларга ак сеткилдиг күш-ажыл-биле бараалгаары болур деп санаар мен.

Байыр-оол ШӨМБУЛ.
Чаа-Хөл суур.

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Тыва АССР-ниң, РСФСР-ниң улус депутады К. Бичелдейниң «Эргелеривис, хүлээлгелеривис кандыг болур ужурлугул» деп эгелиг чүүлүн номчааш, чүүлдүгзүнүп ындай бодалдарга каттыжар-дыр мен. Ааы толдаргайлаарга, Тываның күрүне бот-тускайлаң чоруувун дугайында кол шиитпирлээр он үш чүүл айтырыгларын, тос чүүлдү төлевилел-биле ажылдап турар комиссия өөренип көргеш, ону үдуртулга болдурар болза черле ажырбас деп бодаар-дыр мен.

Күрүне ады тургузуп, бот-тускайлаң төрээн Тывавысты «Тыва Республика» деп кысказы-биле адап алыр болза, ынча кандыг-даа онзагай бадай чүве чок хире.

Партияның Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары Доруг-оол Саая база-ла ТССР кылдыр саналдап турар. Ийе, ол база ол кижиниң бодунуң үзел-бодалы ыйнаан. Ынчаарга Тыва бодун тускай сүлде демдектиг, туктуг, гимниг болур деп турары кончуг шын айтырыг, мен аңаа бүрүнү-биле каттыжар мен. Ынчангаш ол талазы-биле конкурсту чарлаар болза эки деп бижикчи Борбак-оолдуң саналы кончуг чүүлдүг. Орта партия, совет ажылдакчылары, эртемденнер, чогаалчылар, чурукчулар, бүгү ажылчы чон идепкейлиг киржир ужурлуг. Ол — кончуг политиктиг конкурс болур ужурлуг.

Оон ыңай Бичелдейниң саналдап турары көө айтырыгларының арзында 8 дугаар болгаш 9.10 дугаар чүүлдери мени аажок сонуургатты. Мен база ол дугайын шагда-ла сагышсырап бодап чораан кижи мен. Тываның ону-хореңгизин, шынаа-ла, чүгле бистиң боттарывыстың болур ужурлуг. Ону кандыг болбаазырадып, ажыглаарын, ону ковын сайгарарын боттарывыс билир апаар аан. Оон ыңай Тываның девискээр кызыгаарын ам-даа эки болувуска быжыглап камгалавас болзувусса, эрай чигинче чүүлдер бар болур ийин. Ады өскээр чугаалаарга, Уру дугайында, Тожу, Хемчик аксы ол ынчаар кончуг ажык-байлактыг девискээрлеривис өске крайның (Красноярск) хамаарылгазынга апарган болгай. Бо черлерни дарый болувуска дузулуг-биле алыр херек.

Тываның бүгү байлаа — бүгү Тываның байлаа болур. Ону кым-даа хол дээп болбас. Чүгле боттарывыс ажыглаар, ону боттарывыс удуртуп баштаар, боттарывыс садып-саарар, бодувус казып болбаазырадыр ужурлуг бис. Тываны Тыва Демократтыг Республика деп адаар болза, эки боор деп саналдап турар аар база бар чорду. Мен ортаа каттыжып шыдавас-тыр мен.

Хөй-ле чүве бижип, таныбыр кылыр деп оралдашпайн, бүгү чон, аныяк-өскен, Тывавыстың экономиказын, культуразын, төрээн черивистиң ат-алдарын моон-даа соңгаар көдүрер дээш ажылдаар апаар-дыр бис, ол чүгле боттарывыстан хамааржыр. Чаңгыс кижи дег эп-найыралдыг, ажылдаар, чурттаар апарган үе-ле болгай бо. Оон башка, үе нарын-дыр. Ам чежее-ле өске черлерден дуза диләэр, дилениp бис. Ол үе эрткен. Үйбалай корум-чурум чок арагадарыже суккулар чоруту шуут эктивистен ап оглаар, ажылдаар болзувусса эки-дир.

Ламба МОНГУШ,
Пенсионер.
Бии-Хем район.

Чагаалардан

Күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин чон калбаа биле чугаалажып, санал-оналын киирип турары эки-дир. Бүгү чонуң саналынга даянып, эдилгелерни кылыр боор дээрзинге бүзүрел турар мен. Декларацияның кол нуруузун деткип, аңаа чөпшээрежир мен.

Бодум хуумда «Тыва Республика» деп атты киирзе деп бодап турар мен. Орус-даа дылга «Тыва» деп сөс хевээр артар. Ол ышкаш хайнактап каан суурлар аттарын эде көрзе эки.

Күрүне дылы тыва дыл деп айытса эки. Орус дылды нациялар арзында харылзажыр дыл кылдыр киирер. Декларацияны хүлээп алган соонда, Тыва Республиканың чаа Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) белеткеп турар үеде, «Тыва Республика күрүне туктуг, сүлде демдектиг, гимниг болур» деп чүүлдү немээр. Бот-догуннаан күрүне болганда, РСФСР-ниң символиказын ажыглаан херээ чок. ТАР турда сүлде демдекти үндезилеп ап болур.

Сүгежик СЕВЭЭН.
Ак Туруг суур.

Ноябрь 2-де «Шынга» күрүне суверенитединиң дугайында чагааларны кичээнгейлиг номчудум. Юрист Сагаан-оол Монгуш делгереңгейн-биле шын бижээн-дир. Мен аңаа каттыжар мен. Чиг эттиң чиик өртекке эвес, рынок ортээ биле үндүр сөөртүр болза эки. Мооң мурнунда алдынны республикадан кайы хирени үндүр сөөрткенин бөзин ам кым-даа харыылап шыдавас-тыр.

Тывада үндезин чон тывалар болганда, күрүне дылы тыва дыл болур ужурлуг. Нинтилелде чурттап турар улус деңэргелиг болур, ынчангаш ийиги чергениң чону, ийиги чергениң дылы турбас ужурлуг. Орус дыл нациялар арзында харылзажырының дылы болур ужурлуг-даа. Ол экономика талазы-биле харылзаа турарынга эргежок чугула.

Ат талазы-биле янзы бүрү бодалдар бар чорду. Мен тывалап «Тыва Республика», орустап «Республика Тыва» деп адаар деп саналдыг мен. Өске сөстерни киирбезе эки.

Константин КУУЛАР.

ДИЛЕГ ЧАГАА

Тыва Совет Социалистиг Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелиниң талазы-биле дыка хөй саналдарны, бодалдарны, күзээшкиннерни «Шын» бодунуң арыннарынга парлады, амдаа уламчылап тур. Ол дыка эки-дир. А «Тувинская правда» солунда бо талазы-биле огулут эки материалдар эвээш. Ынчангаш «Шын» солунга парлаттынган хөй санал-оналдарның делгеренгей допчулазын ол солунга үндүрери ажыктыг боор деп бодаар-дыр мен. Республиканың төп, улуг салдарлыг органнары болур бо солуннарның редакторлары улус депутаттары — В. Ф. Чадамба, А. Г. Богдановский олардан бир дилээм бо.

Декларация төлевилелиниң талазы-биле солуннарда парлаттынган материалдарны номчааш, мээн шиитпирим дүүрретин бир айтырыг бар, ол чүл дизе. Декларация төлевилелиниң ортузунда парлаттынган [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму Дээди Советтиң сессиязынга [illegible] депутаттары Б. А. Конуспаев баштаан комиссияның ажылдап кылгаш, сессияга саналдап киирген төлевилелиндең көңгүс сыр өске кылдыр эде кылгаш, чонга чугаалажып көөрү-биле салыпарга парлаан-дыр. Ужурунда сессияга болган саналдар езугаар эдип, немелделерни болгаш казылдаларны кылырын Дээди Советтиң сессиязының тургускан комиссиязынга (В. А. Конуспаев баштаан) болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга дааскан болза, кончуг чөптүг турган. Сессия болза бодунуң тургусканы Декларация талазы-биле комиссияны бо тавырылгада шуут херекке албааны кандап-даа таарышпас деп бодай-дыр мен. Онзагай ужурлуг, хөй чылдарда төөгүге артар кедилиг документ болур Декларация төлевилелин эчизинге чедир ажылдап кылыры Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының чөпшээрели чүве болганда, ону улус депутаттары улуг харысалгалыг көөрү албан. Ынчап тавылже эртчин [illegible] бо айтырыгны депутаттар чедир үнелээйн, хуралдаанның айзынга киирген, ынчан чедир бодаттынмаан ийиктир хүлээп алганы илден-дир. Эш Б. А. Конуспаев баштаан комиссияның белеткеп кылган Декларация төлевилелин [illegible] шаалдарын дал [illegible] мен, чүге дизе, чон [illegible] [illegible] тургузар, [illegible] бо күзели чөптүг, шиилегелиг төлевилелин чүгле комиссия эвес, кым-даа киирер эргелиг болгай.

Чарлаттынган төлевилелин ниитизи-биле чүүлдүг деп деткивишаан, чонуң киирип турар саналдарынга каттыжып тур мен. Төлевилелдиң тыва дылда очулгазын болур-чогуур-биле тыважмдары чугула деп саналдыг мен. Документиниң «Тыва Республиканың бот-тускайлаң чоруувун дугайында Угуулга» деп адаар дээн саналдарны деткиим. Тыва АССР-ниң «Тыва Республика» деп адаары чүве аажок [illegible]. «Тыва Республиканың» [illegible] республиканың [illegible] деп чадавас. Сүлде, туктуң [illegible] саналдарны база деткип тур мен.

Кыргыс ДИИГА.
Пенсионер.

МУРНАКЧЫ БРИГАДА. ОЛ КЫМНЫЫЛ?

Кызылдың тос дугаар автопаркының [illegible] [illegible]

Съездиниң делегаттары [illegible]

[illegible]

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Хостуг индир

ЧУРУМЧУДАРЫ КҮЗЕНЧИГ

[illegible]

Чимис АДЫГ-ООЛ
Бай-Тайга район.

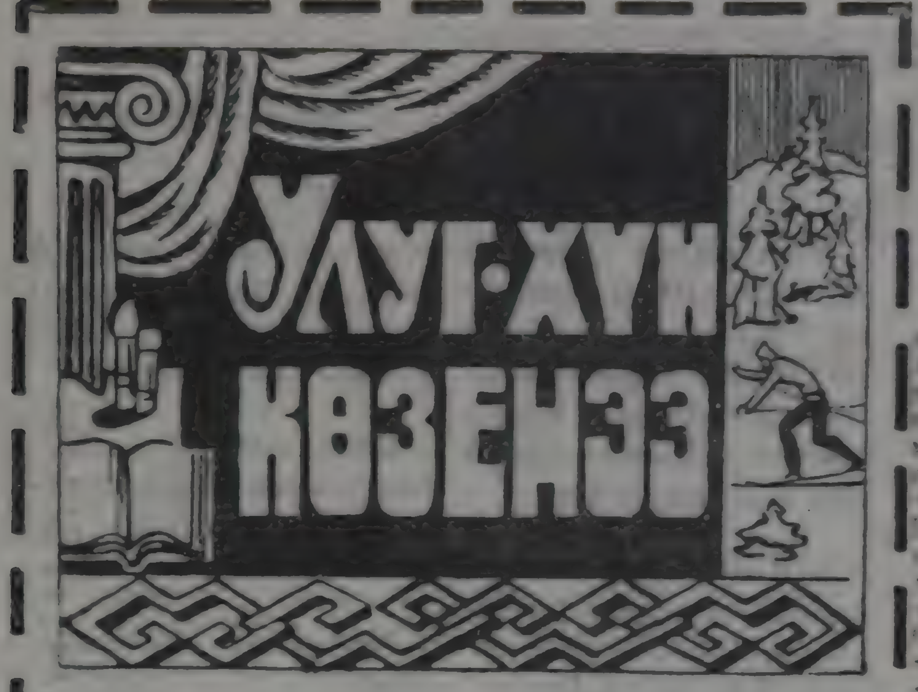

СОЛУНУН АА!

ЯПОНИЯДА ДУС АЖЫГЛАЛЫ

[illegible]

ДАГАА ЧУУРГАЗЫ

[illegible]

ОРУККА ТӨРҮТТҮНГЕН

[illegible]

ЧАГЫГ ЁЗУГААР ООРЛААШКЫН

[illegible]

УЛУГ ТААКПЫ

[illegible]

ЫМЫРААГА УДУР

[illegible]

«ЧАРТЫК ХОРУГДАЛ»

[illegible]

(Парлалгадан).

«Кенни дээрге база уруу-дур» деп материалга хамаарыштыр

АМЫДЫРАЛГА ЧҮҮ ТУРБАС ДЭЭР

[illegible]

Куулар ОСКАЛ-ООЛ.
Башкы.
Сүт-Хөл район.

ЭПТЕЖИРИ ОРАЙ ЭВЕС

[illegible]

Галина КУУЛАР.
Чыраа-Бажы суур.

КАВАЛЕРИСТ КЫСТАР

Удмурдиага өөрүнчүг медээ тарай берген: оон найысылалы Сарапул хоорай Россияның төөгүлүг хоорайы деп статузун алган. Ол хоорай 210 чыл болган. [illegible] Тараачыннар баштыңы Е. Пугачев, чогаалчылар А. Радищев, М. Салтыков-Щедрин, [illegible] В. Азин, Ф. Раскольников, [illegible] Н. Крупская дээш оон-даа өске кижилер маңаа чораан. Ынчаарга Сарапулдуң болгаш оон хоочун чурттакчызы 93 харлыг Антонина Тихоновна Пальшина база-ла маадырлыг болгаш алдар-хүндүлүг кижилерниң бирээзи. [illegible]

[illegible]

Дилегейниң бирги дайынының чылдарында бо хоорайдан база бир кавалерист кыс үнген. [illegible] Антонина Пальшина аъттыг солдат идик-хевин, боо, селемезин боду садып алгаш, Антон деп адаттынгаш, чажын кезип каапкаш, Кавказтың аъттыг шериг полкунга кирген. Дилегейниң бирги дайынының чылдарында эр [illegible] шериг-биле бир демей дайыннарны селемези-биле кыра шаап турган. Кажан ол балыгланы бээрге, ону эмнелгеге эккелген. Чүгле ынчаарда ону херээжен кижи-дир деп ам билген.

[illegible]

А. АРТАМОНОВ.

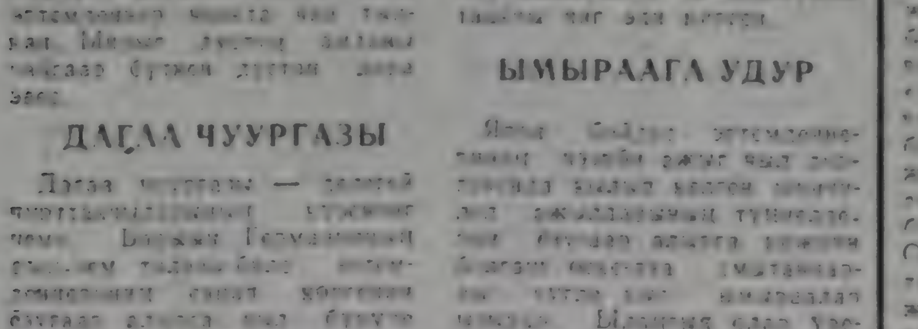

Ёзулалдар дигайында

[illegible]

Бурунгу чайчылдарывыстың, ёзулалдарывысты ынчаар сагыырга сеткил-сагышка өөрүнчүг, культурлуг, сайзыралывыска догуум болур деп бодаар мен. Ынчан мээң сагыжымга чүге-ле ийик, амгы үеде бистиң арывыста чамдык кижилерниң мөчээн улустуң 7 болгаш 49 хонуктарын эрттирип турары кирип келген. Ол база шаандакы ёзулал, чанчыл бе, 7 болгаш 49 хонук деп чүл ваn ол деп айтырыглар мени мооң мурнунда чыдарда-ла дүвүредип чораан. Кызылдан Шемиге ачам сугга 20 чыл бурунгаар чеде бээримге, ачам база Чыраа-Бажынче кырган-авамның 49 хонуунче чорук барган болчук. Ачам партия, совет ажылдарының хоочуну, чогаалчы кижи болгай. Ол Тывага школа белин чок турар үеде Чадаана хүрээзин доостаан, ёзулуг лама кижи-дир. Ынчалза-даа улусчу революцияның тиилээн соонда оозун шуут каггаан. Ынчангаш тыва улус 7 болгаш 49 хонуктуң чүге эрттирип чорааның тайылбырлап бижип бээрин [illegible] дилээн мен. Чоокта чаа оон ол дугаайында бижээн чагаазын ачам Александр Тамбы-Сүрүңнуң архивинден тып алдым. [illegible]

[illegible]

Мен маңаа 7, 49 хонукту эрттирер, ону сагыыр деп сургаал салбайн тур мен. Чүгле ону чүге, канчаар эрттирип турганын чамдык номчукчуларның айтырыгларынга харыы кылдыр делгерэңгей бижидим. Бир талазында ажыктыг, өске талазында хоралыг-даа болза, өлген кижиниң 7 болгаш 49 хонуун Тывага шаанда канчаар эрттирип турганының сактырга база солун-дур.

7 ХОНУК

Улусчу революция мурнунда тыва улус өлген кижилерниң 7 болгаш 49 хонуун ыяап-ла ёзулап эрттирер турган. Бир эвес кижи өлген болза, ону ажаап үндүрерде «эки хүн, чүгүн» лама, хам кижилерге [illegible] кагдырып, көрүп алгаш, оон соонда кайы хүн, кайы чүкче, кандыг шакта үндүрер дээн болдур, ол хевээр күүседир. Өлген кижини ак пөс-биле ораагаш, өгнүң хаалгазын [illegible], оон үндүр тырткаш, [illegible] черге аңаа-ла чадагай аппарып каар турган. Өлген кижиниң бажының дужунга кулаш хире ыяштың бажынга ак пөс баглааш, кадап каар. Ол дээрге, өлген кижиниң «маанайы-дыр».

Өлген кижини хөөржүдер черинге хөй эвес, улуг-ла дизе он шаа кижи баар. Өлген кижини [illegible] алгаш чорутарга аалга артар кижилер [illegible] сүт кудуп, «курай, курай» [illegible]

[illegible] «аржаан» сугга чунгаш, оон соонда өгже кирип, аъш-чем ижип турган. Өлген кижиниң «өөре» деп хой өлүрүп, арага кудуп, келген кижилерни [illegible]. «Кижи амытан кым-даа болза, хана баарынга төрүттүнер, хана баарынга өлүр ужурлуг» дижир, [illegible] өлген кижини хана доңгуундан үндүрер. Хая сыртап каарының ужуру ол чүве ийин. Өлген кижини чүге черге хөммейн турган дээрге, ол кижиниң эът-мага бодун ыт-куш «дойлап» каартарга, соңгу арткан аңы-үреминге эки болур деп бүзүреп чораан ол-дур. Аңчы сүт куткаш, «курайлаарының» ужуру болза, өлген кижиниң «буян кежик» оон сүнезини-биле калы чорбазын [illegible] — кыйгырары ол чүве-дир. Хөөрге чораан кижилерни «аржаан»-биле чунарының ужуру болза «аза-четкерниң» [illegible] ол кижиде [illegible] берген дээш арыглаптаары.

Бо бүгү ёзулалдар шаанда тыва улустуң чудуп-сүзүглел [illegible]. Оон [illegible] шаанда [illegible] ол кижиниң ыяап-ла үш хонгурган үндүрер турган. Чүге [illegible] өлген кижиниң «сүнезини» [illegible] үш хонукта [illegible] чүве дижип турганының ужуру ол болган. Ол кижи харын-даа дирлип келир [illegible] деп идегелге алдын. Өлген кижиниң бажынга «чула»-деп кыпсып каар. Чүге дээрге, өлген кижиниң «сүнезини» чуланың чырыы-биле «дываажан» оранынче чедир бээр дижир. Үш хонган соонда, кижиниң сүнезини бодунуң эът-мага бодундан чиктүнүп үнгеш, 7 хонук иштинде аал-чуртун эргип турар деп билип, сүзүглээр турган.

Өлген кижиниң «сүнезини» «Эрлик Ловуң хаанның» тамызынга кирбейн, [illegible] «дываажан» оранынга төрүттүнүп [illegible] лама кижиге «соңгу буян [illegible]» [illegible]

[illegible] Чижээ, харам чораан кижиниң сүнезини болза, оон баарынга хөй аъш-чемни делгээш, ону демир илчирбе-биле бектээш, чемге четпес кылдыр өртеп каар. Оор-меге, пугулзүнчер кылып чораан кижини база-ла оон аайы-биле хинчектээр. Хөй аң-мең, мал-маган сүрүп чораан кижиниң сүнезинин аң-мең, мал-маган кылдыр чалап салыптар, оларны аңчылар адып боолаар, күчүлүг араатаннар өлүрүп, чидирип каап тар дижир турган. Лама кижи «Чеди хонук иштинде шай, таакпы, дус, сүт, тараа [illegible] өске-даа чүүлдерни аалдан үндүрбес, «шээрлээр» силер деп чагаан хиреинде чип орган ужа-тежүн, [illegible] алган [illegible] аъдын, идик-хевин ап алгаш, чаңа баар турган. Кижилер ынчаар молчудуп, каражага дужер турган. Мындыг ёзулалды өлген кижиниң 7 хонуу дээр.

49 ХОНУК

Шажын номналы-биле алырга, өлген кижиниң «сүнезини» 7 хонган соонда амна аал-чуртун, алган кадайын азы ашаан, ажы-төлүн, ха-дуңмазын каггаш чоруп каар. Ынчалза-даа 7×7=49 хонук иштинде өлген кижиниң «сүнезини» эрги аал-чуртун тегерип кээр, ынчан ол ёзулуг аза апарган келир. Ол «азадан» чаштып, дээр теңгере 3 азы 7 хонуктан эртпейн кижи өлген ол черден [illegible] көжер ужурлуг. Ооң соонда чүгле 49 хонгаш оон хөөржүн сооге катап «саңын» кыптыр [illegible] оон-биле «ужу» [illegible]

[illegible] кижиниң төрелдери кандыг-бир [illegible] көрүп, [illegible] Бо удаада 49 хонук эрттирип, өлген кижиниң «саңын» кыпсырда, [illegible] «азанын» көрүп, оон-биле [illegible] чугаалажыр. [illegible]

[illegible] кыпсыпкаш, чалбыраашталы бээрге, [illegible] хам кижи [illegible] аъш-чеминиң, арага-тыныызының [illegible] отче [illegible]. Келген улус одагы долгандыр төрүптар. Хам кижи кызыл сыптыг кымчы азы кызыл-карагаш тудуп алгаш, от кыдыынга туруп алыр. Ол дээрге өлген кижиниң сүнезини — «азаны» [illegible]-биле «саңын» кыпсыпканы ол. Хам одагны долгандыр чеп шыйып, сыртырып, кыдаштап туруп-турул, өлген кижиниң адын алгап каар турган:

— Аал-чуртуңдаа ажы-төлүң, алган кадайың азы ашааң, ха-дуңмаң аъш-чемниг, арага-дарылыг чедип келди. Сээ-биле сөөлгү катап ужуражып, сөс-домаан дыңнаар дээш келгеннери ол-дур. Э-э-эй! Шымда, аъш-чемден иш! — деп алгырып лаар. Оон соонда демги «аза» өске «азалар» эдертип алгаш чедип келген кылдыр хевир көргүскеш, «Өске «азалар» мананар, төрел «аза» аштанзын, чемненин! Че, чул, чүнүң хайынга кагыскаш, өлдүң? Сөөлгү сөзүң чугаала. Ох, кужурнун... Ындыг-дыр че, чугаалаар мен, чугаалаар мен... Аъш-чемден ижип көр, аштаан-суксаан боор сен» — деп, демги хам чугаалаттыныы, өтче чем октап, арага кудуп, боду база ижип, чип тургулаар. Ол ынчаар чаңнап турда, өске кижилер коргуп-сүртеп, хөлзеп тургулаар. Адак соонда хам ки-[illegible]

«Чайлаар чоруум
Шылай берди
Чыдыткаңым [illegible]
Аъштандымар.
Чемненниер.
Аъттаныңар.

Тараан че! — деп, алгырып. Демги хам кижи хөй «азаларны» таралдыр сывырып турган ышкаш кылдыр курут черин кымчылап, [illegible] маңнап келгеш, [illegible] черге олуруп аар. Өске улус хамны долгандыр олуруп алгаш, аъш-чем, арагазын ижип, хам-биле [illegible], чугаалажып эгелээр. Аңаа келген кижилерниң эң улуг [illegible] хамдан айтырар:

— [illegible] чугаалап бер хам. [illegible]

[illegible] арага ижип алгаш, демги хам бодун «аза четкерлер»-биле чугаалажып билир улуг хам кылдыр улуска бодун көргүзер сорулга-биле элдеп-эзин, коргунчуг чүвелер чугаалаар турган:

— Ишпес-чивес ужурлуг аъш-чем чээш, [illegible] чайлаан-дыр, азы [illegible] «сүнезиним» чайлаан-дыр. [illegible] Чок болза кандыг-бир доргул-төрелиниң оглуунның [illegible] «сагыштыг» кижи-дир... Саң кывыскан черге дээ-бо аалдың бичии уруу, азы ол-бо кижиниң кадайы, ашаа «саң чип» турду. Ол-даа канчаар шыырак хамга хамнадып, ном-хүрүм кылдырар болза ажырбас оң — [illegible] хөй-ле чүве чугаалаар. Ону дыңнааш чыылган чон коргуп-иргип, сагыш-сеткили улдагаар турган. Ынчалза-даа өлген кижиниң 49 хонуунга келген кижилер кевин-херек чок чүведен коргуп, сезиргеп болбас ужурлуг дээр чугаага бүзүреп, дидимнендир арага ижип алган улуста чүү боор ийик, аза-четкерлерден [illegible]

Саң кывыскан хамның «хүрүмнээшкининге» таваарышкан кижилер ламаларга ном хүрүм [illegible]

[illegible] Шак мындыг ёзулалдарлы шаанда өлген кижиниң «49 хонуу» деп адап турган чүве-дир.

Бо ёзулалдар шаанда кижилерниң сагыш-сеткилин [illegible] турган болбайн канчаар. Ынчалза-даа хам, лама кижилерге ол байымынга [illegible] арга турган. [illegible] Өлген кижилерниң хөөржүдүлгезинге арга-дарыны [illegible] Амгы бистиң [illegible] өлген кижини хөөржүдүп ажаары, оон соңгу [illegible] — кайын доюн кылып эрттирерин [illegible] кижилерни арагалаары кеңерээн. Ол багай чанчыл. [illegible] Кижи өлгенде [illegible] хүнүнде, кайы үеде үндүрээр [illegible] дээрзин улуг назылыг кижилерниң санал-оналын барымдаалап көөр чорук амдаа бар болгай. Кижи бодаарга, ында багай чүве чок ышкаш. Харын-даа хөөржүдүлге үезинде өлген кижиниң намдар-төөгүзүн, ажыл-чорудулгазын чонга чугаалаар чорук бир эки ёзулал деп болгаар мен. Шынап-ла, хөөржүдүлгениң тыва кижилерниң эрте-бурунгу чаагай чанчылдарының бирээзи кылдыр хүндүлел-биле көрүп, ону чаартыры чугула ышкаш. Ажыл-биле чугаалаарга 7, 49 хонуктар бир талазында кижилерниң сагыш-сеткил культуразының ажыдыышкыны болур, ийи талазында [illegible] болуп турар. Ынчалза-даа ол хүндүлүг ёзулал, ону [illegible] чаа үениң негелдези-биле чаарты кылып ужурлуг бис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

МОГАГ БИЛБЕС

Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозта пенсионер Сайын Менди Байыровна Ооржактың адазы совхозтуң баштайгы тургузукчуларының бирээзи чорааннар. Сайын Ооржак болу ортумак школаны Чадаанага дооскаш, эжи Өшкү-Саар Андреевич Куулар-биле Кызылга башкы ның алды айлыг түр курузун дооскаш, төрээн суугу Баян-Талага 1952 чылдың күрүңүнде чедип келгеннер. Ынчан суму даргазы тургаи Дембилдей Доңгак оларны хүлээп алгаш, Өшкү-Саар Куулярны пионер вожатызынга, Сайын Ооржакты Чадаанаже үш ай хуусаалыг библиотека курузунче чорудупкан. Курсту өөренип доозуп алгаш, дөртен ном фондулуг библиотеканы 1952 чылдың ноябрьда бодунуң ада иезиниң чурттап чораан бажыңынга ажыдыпкан. Кызымак ажылы дээш ол 1956 чылда Москваже чорааш келген. Сайын Менди-Байыровна оон бээр-ле библиотекага, клубка, кедээ Совет секретары болуп, совхозтуң парткомунуң оралакчы секретарынга, оон соонда кедээ Совет күүскомунуң даргазы болуп ажылдап чораш, пенсияже үнген.

Күш-ажылга ынак, анаа чаңчыккан кижи анаа олуруп шыдавас. Ол бо хүннерде школада херек эмгеле линде ажылдап турар. С. М. Б. Ооржак райоңнуң алдыгы партия конференциязынче делегат кылдыр соңгуткан. 1959 чылдан партия кежигүнү бо коммунист өг-бүлезинге, өөр чонунга үлегерлиг. Ол беш уруглуң иези. Ада-иениң ажы-чаңын, ажыл-ишчи мөзү-бүдүжүн ажы-төлү дөгеп салгаар. Оларның шериг албанында турар хеймер оглундан өскелерт ажы-төлү дөгере дээди эртемниг кижилер болган.

Сарыт-оол КУУЛАР.
Сүт-Хөл район.

ЧУДАРАНЧЫЫН

Өвүр районнуң Торгалыг ортумак школазының өөреникчилериниң мурнуудан бижип тур бис. Совхозтуң чунар-бажыны ажылдавааннан бээр ийи ай чедип тур. Чаа өөредилге чылы эгелээн, чунар-бажың-даа ажылдавастаан. Күскү дүжүт ажаалдазынга киржип, совхозтуң көк-сулазынга шефтеп, ниити школавыс ажыл-агыйга эләэн дузалашкан.

Изиг, соок суу белен, чаагайжыды туттунган бажыңнарда чурттап турар эвес бис, ылангыя шефтээш келгеш сүт чунар чер чок боорга берге-дир. Чүгле өөреникчилер эвес, улут-даа улус чунмайн турар. Ийи ай хамааныок, чаңгыс неделяда чунмайн баарга, чударыныг болур ышкажык.

БӨЛҮК ӨӨРЕНИКЧИЛЕР.

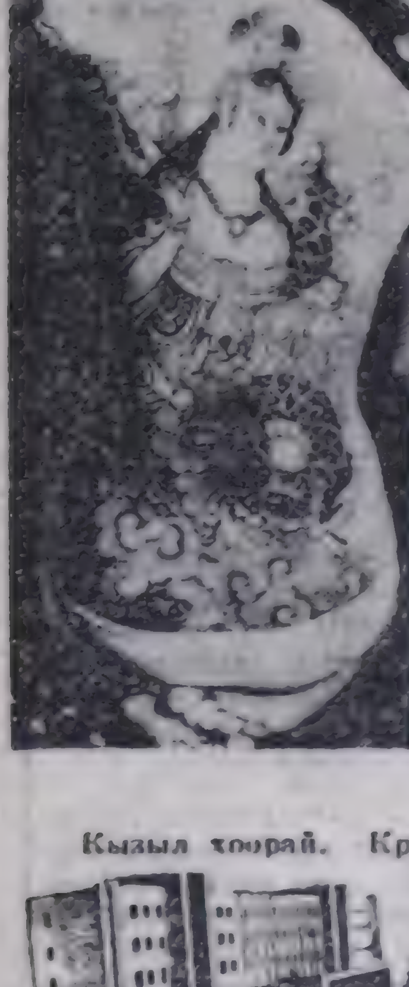

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ

Понедельник

НОЯБРЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 10.10 Мультфильм. 10.40 «Мариинск» [illegible] концерти. 11.30 «Дөрттен [illegible]». Азиявах. 12.30—13.10 «Үе». 16.45 Мультфильм. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Бис болгаш экономика. 18.30 «Үе». 19.00 «Болган-болбаан». Телефильм. 19.50 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен телефильм. 3-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 22.05 Е. Дога компазиторнуң чогаалдарындан [illegible]. 23.20 Авторнуң телевидение. «[illegible]». «Чечекте [illegible]». «[illegible]». 00.35—01.00 Медээлер.

ИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 Физика. 10 класс. Чылыг-биле амыдыралар [illegible]. 9.05 Итали дыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35 Литература. 11 класс. А. Блок. Амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының аазыктары. 12.05—13.30 «Ожиг Эдельб». Урал-чечен телефильм. 17.00; 20.15 Теннис. Делегей маргылдаазы. «Кремльдиң кубогу». 18.50 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уруглар фильм. 19.10 Медээлер. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 Коллаж. 21.05 «Конверсияның барымдаалары». 21.35 «Корабльга кем-херек үүлединшиниң». Урал-чечен телефильм (Куба). 1-ги сериязы. 22.45 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. Бөгүнгү [illegible] 23.15—00.05 Теннис. Делегей маргылдаазы. «Кремльдиң кубогу».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Хөгжүм телеабонементизи. «Концертке [illegible]». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

НОЯБРЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.10 Камера делегейже көрүп тур. «Орустар Парижте». 11.10 Матвей Блантерниң ырлары. 11.30 Уруглар шагы. 12.30 «Үе». 13.10—13.15 Коллаж. 16.45 «ТелеЭКО». Журнал. 17.15 Россия улустарының спорттуң национал хевирлериниң фестивалы. 17.45 «Эки, хөгжүм!». 18.30 «Үе». 19.00 Телефильм. «Кым бис?». Хой национал от-бүле дугайында. 19.15 Мультфильм. 19.25 «Дипломатының звездулары». 19.45 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 21.45 Концерт. 22.05 «Сөс». Литературлуг урал-чечен программа. 00.05—00.30 Медээлер.

ИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 10.55 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35, 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң сүт курлавыры. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.45 Биология. 6 класс. Чиирбей деп чүл. 11.15 «Бурда» модеа» сүмелеп тур... 12.05 «Корабльга кем-херек үүлединшиниң». Урал-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.15—13.45 Ритмиг гимнастика. 17.00 Дагестан телевидениениң программазы. 18.00 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Шын» уруглар клувунуң ырлакчылары ансамбльдың концерти. 19.00 Медээлер. 19.05 «Алия төву». Информас-публицистиг программа. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Орус литературның чогаалдарын ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Ильинский номчуур. Фильм-концерт. 21.05 Телекөвүрүг «АКШ—ССРЭ: бизнес». 21.45 Коллаж. 21.50 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.50 Россияның национал аргыныгы уеде байдалы болгаш келир үеси. 23.50 «Корабльга кем-херек үүлединшиниң». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 00.45—02.55 Бут бөмбүг. ССРЭ кубогу. «Динамо» (Москва) — «Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

13.30 «Үе». 19.00 Делегей рыноктуңге дамчуур. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

НОЯБРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Эки, хөгжүм!». 9.20 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 4-кү сериязы. 10.25 «Сөс». Литературлуг урал-чечен программа. 12.30 «Үе». 13.10—14.50 Бут бөмбүг. ССРЭ кубогу. «Динамо» (Москва) — «Спартак». 16.30 Бөмбүктер-биле чүгүрүг. 17.15 Уруглар шагы. 18.15 Россияның парламент медээлери. 18.30 «Үе». 19.00 Политиктиг чугаалар. 19.50 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Сильва». Хөгжүмнүг урал-чечен фильм. 1-2 серияларлы. 23.55—00.20 Медээлер.

ИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Информатика болгаш сан-ная техниказының үндезиннери. Санап тывары биле тургузуунуң алгоритмнери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Ниити биология. 10 класс. Микроэволюция. 11.05 Библиофилия. 12.05—13.00 «Корабльга кем-херек үүлединшиниң». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 «Карачылар спорттугуң шаанчылы». Кинофестиваль. «Чоок кижиге буянның чедир». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Барымдаалыг фильм. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Б. Бриттен. Концерт. 20.40 Коллаж. 20.45 Телекөвүрүг «АКШ — ССРЭ: бизин бүдүргүлелеривис ажыктыг». 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.40 Шүлүкчү, чогаалчы, чуруукчу В. Хлебниковтуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 «21 чүс чыл — вариантылар чыыжы». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» деп программага чалгыраазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

НОЯБРЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 5-ки сериязы. 10.10 Е. Дога композиторнуң чогаадыкчы кежээзи. 11.25 Уруглар шагы. 12.15 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 16.45 Бөгүндеге педагогика. ССРЭ-ниң Улус өөредилге талазы-биле күрүне комиссиязының даргазының оралакчызы И. П. Смирнов телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаар. 17.15 Объектив. 17.45 Улус чу аалгалар. 18.00 Политиктиг чугаалар. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Ариадна(?)ның удазыны». Телефильм. 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 21.45 П. И. Чайковскийге тураскаатканы Бүгү эвилел фестивалы. 23.00 Медээлер. 23.15 Эстрадалыг концерт. 23.35—00.15 Бөлүүшкүннер болгаш бодалдар. Совет болгаш англи хөй-нинити ажылдакчыларының телекөвүрүгү.

ИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.40; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Хат. Бодуста ооң ажылы. 9.00 Бүгүлеге педагогика. Кино-класс. 10.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.35, 11.35 Физика. 8 класс. Будумелдерниң агрегаттыг байдалы. 11.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 12.05 «Виктория». Урал-чечен фильм. 13.30—14.00 Ритмиг гимнастика. 17.00 Д. Шостакович. Концерт. 17.30 Ритмиг гимнастика. 18.00 «Вертикаль». «Хорутуг ырлар». Телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Алия төву». Информас-публицистиг программа. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Царьже шупту ынак. «Алибек» джигиттер. 20.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Оренбургтуң кежээнигештери». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Ынакшылды шилип алдым». Барымдаалыг фильм. 23.25—01.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Химик» — ЦСКА.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Коллаж. 19.05 «Оон ады — Джавахарлал Неру». Барымдаалыг фильм. 19.25 «Бир катап Кусковога». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

НОЯБРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Сильва». Урал-чечен фильм. 1-2 серияларлы. 11.15 Улустуң чиңгиле ус-тыжыкчызының дугайында телефильм. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Химик» — ЦСКА. 14.20—14.50 Мексиканың аас чогаал балединиң оон көргүзүү. 16.45 Хөгжүм эртемзи. Л. Бетховен. Концерт. 17.25 «Өвүр-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литератураны дагзырылга. 18.30 «Үе». 19.00 Деңнилге. Информация. Реклама. 19.30 «Ол болган... болган...». 19.50 Чугула интервью. 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ-ниң медээлерин. 21.50 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 01.05—01.30 Медээлер.

ИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15, 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 2 класс. Бүгүн колхозка. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 11.40 Хөгжүм. 4 класс. Орус улустуң хөгжүм херекселдери. 10.55 Эрудиттерге шииледе мергежилге. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Н. Кириченко ырлаар. 17.30 Бөгүндеге спорт. 17.45 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.55 Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 Видеоканал «Тыва телевидение чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Ялта—91». Эстрада ырларының күрүнеде киржикчилериниң конкурузу. 20.25 Коллаж. 20.30 «Сен-Поль-Де-Венсте вернисаж». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00—01.05 «Амчорнай аай». Урал-чечен фильм. 1-2 серияларлы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Авторжу ырларның Москвага фестивалы. 19.45 Мультфильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

НОЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 «Чеен базар». «Ганджина» аас чогаал ансамбльның оон көргүзүү. (Таджик ССР). 9.40 Партнер. 10.10 «Бейбол жирафтар, орус кинотри болгаш оон-даа өске чүүлдер». 11.10 «Биске кижилер дугайында чугаалап берген чогаалчы дугайында». Ж. Амадо. 12.05 Медээ. 12.35 «Надыраадын меридианнары». Совет гректериниң культуразының болгаш урал чуулузунуң 1-ги Бүгү-эвилел фестивалы. 13.35 Кинопрограмма. «ХХ чүс чыл. Дүвүреңниг үениң хроникасы». «Испания, республиканың эки, багай талалары». Урал-чечен публицистиг фильм. 14.45 «Дириг амытаннар оранында». 16.15 И. Селезнева режиссернуң фильмнери. «Хүндүскү поезд». 18.00 «Детский панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 19.10 ГДР (ГФР) телерадиокомпаниязының кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 21.45 ССРЭ-ниң чемпиону. 21.55 ГДР телерадиокомпаниязының кежээзиниң уланчызы. 00.55—01.20 Медээлер.

ИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Телепрограмма «Өг-бүле». 9.20 «Арена». 10.20 «Менди-чаагай оруку кызедивис». Урал-чечен фильм. 11.25 Коллаж. 11.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 12.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 13.00 Деңнилге. Информация. Реклама. 13.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Чугула интервью. 20.40 «Гималайлардан — Украинага». Телефильм. 20.50 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 21.00 «Үе». 21.30 Улустуң хөгжүм херекселдериниң ойнакчыларының талазы-биле Бүгү-россия конкурузунуң киржикчилериниң концерти. 22.00 Бут бөмбүг. ССРЭ кубогу. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 23.55 Барымдаалыг фильм. 00.15 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. 01.00—02.35 «Силерни Таймыр кыйгырып тур». Урал-чечен фильм.

Воскресенье

НОЯБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бөгүндеге аныяк. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00. Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Аянчорукчулар клуву». 12.30 «Хөгжүмнүг киоск». 13.00 «Кадыкшыл». 13.45 Кинопрограмма. «ХХ чүс чыл. Дүвүреңниг үениң хроникасы». «Кара агартылга». Урал-чечен публицистиг фильм. 15.05 «Ходоодан дамчыдылгазы». 16.29 Тооллар уругларлар оранында. «Муми Тролль болгаш өскелер». Мультфильм. 17.30 Л. Иванова орус улустуң ырларын күүседир. 17.40 «Оттуушкун». Урал-чечен фильм. Л. Н. Толстойнуң чогаалын өзугаар. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Бодууп болгаш мөңге чүүлдер дугайында». 21.45 Россияның парламент медээлери. 22.00 Фонимпурга. «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 22.05 «Маппет-шоу». Ойнаарактар фильм-концерти. 13-14 сериялары. 22.55—23.50 «АРС» Олимпийскийже чалап тур.

ИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Г. Сафиуллина татар улустуң ырларын күүседир. 8.40 Ракета шериң болгаш артиллерия хүнүнге. «Тайга дээш хоранчалгалыг». Барымдаалыг фильм. 9.10 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. 9.55 «Аян-чорукчулар клуву». 10.55 Мультфильм. 11.05 «Бистиң чурттап орар оранывыс». Б. Галантер режиссернуң фильмнери. «Майя Плисецкая. Таныыры база танывазы». 12.00 «Планета». Делегей программазы. 13.00 Авторжу телевидение. «Парламент клуву». 15.15 Видеоканал «Совет Россия». 17.45 Мультфильм. 18.00 ТФ студиязы. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ТФ студиязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүн демдеглели. 22.35—01.15 ТФ студиязы.

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга доостур чыгаан. «Шын» солунну чагыдып албаан болзуңза, дарый хемчег албааже, келир чылын «Шын» солун чок болганың ол.

«Шын» солунуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солунуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солунуң индекизи: 54241.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

НОЯБРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Клим Самгинниң амыдыралы». Хой сериалыг урал-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.05 Телефильм. 10.20 Мультфильм. 11.05 Уруглар телепрограммаларының I Бүгү эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. Аас чогаал коллективиниң концерти. 11.30 «Кижи. Чер. Онтаргай». 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Концерт. 16.05 Барымдаалыг фильм. 16.30 Мультфильм. 16.45 Уруглар телепрограммаларының I Бүгү эвилел фестивалынга шаңнал алган программалар. 18.45 «ССРЭ-ге кончаа кылып болур». Приштонга болгаш экономиктиг семинарның материалдарындан. 19.30 Концерт. 19.40 Россияның парламент медээлери. 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Бодууп болгаш мөңге чүүлдер дугайында». 21.45 Совет милиция хүнүнге тураскааткан концерт. 23.45—00.00 Медээлер.

ИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эвилелдешкен республикалар неопублицистиказы. «Николай Мордвинковтуң чазы». Телефильм. 8.35 В. Шувалов ырлаар. 9.05 Мультфильм. 8.55 Эрудиттерге шииледе мергежилгелер. 10.40 «Мени болучар не ап корттур». Урал-чечен фильм. (Венгрия). 11.40—12.40 «Атом кымга херегил?». Барымдаалыг фильм. 16.30 Берлинге делегей марафону. Берлинден дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

19.00. Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Саян электеринде кежээ». Литературлуг хөгжүмнүг программа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 21.00 «Үе». 21.30—23.00 «Виктория». Урал-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Теннис. «Кремльдиң кубогу» дээш делегей маргылдаазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

«Тыва агроспецмонтаж» трестиң кежүп чоруур механизастаттынган «Кызыл» колоннаазы орук тудуг участогунга ажылдаар (Самагалтайга) чолаачыларны, экскаваторщикти, бульдозер, грейдер башкарыкчыларын ажылга чалап турар.

Орук тудуг колоннаазының адреси: Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, бажы № 21. телефоннары 4-16-08, 4-12-69.

«ВАЗ» марказыг автомашиналарның артык кезектеринге чагыг хүлээп алыры тур соксатканын Тыванын «АвтоВАЗ» техниктиг хандырылга чери дыңнадып тур.

Техниктиг хандырылгазы чериниң чаа станциязы ажылдаа кире бээрге, чагыгларны хүлээп ап эгелээр. Ол дугайын солуннарга немей чарлап дыңнадыр.

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 1990 чылдың ноябрьда шиилериниң

РЕПЕРТУАРЫ

Ноябрь 23-тен 30-ге чедир «Театр — уругларга болгаш элээдилерге» неделя эгелээр.

Ноябрь 23-те. «Театр — уругларга болгаш элээдилерге» неделяның ажыдыышкынынга концерт. Эгелээри 13 шакта.

Ноябрь 24-те. «Үш хаван оглу» (тоол). Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 24-те. В. Серен-оол «Энесай-Мерген». Эгелээри 19 шакта.

Ноябрь 25-те. М. Машаду «Бразилияның эртинези». Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 25-те. М. Кенинский «Үш чүүл эртемниг оол». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 26-да. Клара Сагды «Кыстың оруу». Эгелээри 14 болгаш 18 шактарда.

Ноябрь 27-де. «Бильиргек койгунак». Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 27-де. А. Ставицкий «Өлүмнүг сегиржип алышкын». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 28-те. Клара Сагды «Кижиниң шокары». Эгелээри 14 болгаш 18 шактарда.

Ноябрь 29-та. Ч. Ондар «Ханныг истер». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 30-де. «Күзел» театр студиязы. «Майдар бурганның байырлалы». Эгелээри 12 болгаш 18 шактарда.

Кино

НОЯБРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Светик» (Ялта-фильм) 9.30, 11.30, 13.30, 17.30, 19.30 (узатканы) **«Рассказ «Харлея»** (ПНР) 15.30 шактарда.

Видеозал: «Доктор Живаго» (2 сериялыг) 16.00, 19.00, **«Досье «Одесса»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылдыз» 9.00, 12.10, **«Пугало из чердачного окна»** 10.20, 13.30, **«Частный детектив или операция «Кооперация»** 15.20, 17.20, 19.30, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Киночылдыз» 12.00, **«Катала»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узатканы) шактарда.

«ВОСТОК»: «Голубая бездна» (Франция) 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Максим Перепелица» 13.00, **«Обреченный на одиночество»** 14.50, 16.40, 18.30 шактарда.

МЫНДЫГ БАЗА БОЛГУЛААР-ДЫР

Америк фотограф Этан Хоффман ажыл шагындан хостуг үезинде херээжен улустуң эът-кежинге янзы-бүрү чуруктар чурууруңга кончуг ынак кижи. Ол кадайының оргазынга болгаш хол-буттарынга, иштитожунге янзы-бүрү чуруктарны сиилбип чуруп каар. Эът-кежин шокарладып алыр дээн өске-даа херээженнер оон мастерскаязынга кээп турар.

Хоффман кадайының оргазынга мындыг хевирлиг чурукту чураан.

База бир чурукта тараачын кижиниң ажылын көргүскен. Инекти хем кежирери берге-ле ажыл.

СЭТА-ның фотолары.

ЫРЛАП, САКТЫП...

Дүннүң шолбан сылдыстары
Түң чок көвей чивеңнешти.
Сыгыргалар, достак чаактар
Сырын ырын чарыштырды.

Чайлаг чериң даңын уткуп,
Шалым суузуп базып чор мен.
Шыксыг чыттыг арыг салгын
Шыырныктыр суйбай-даа-дыр.

Арбын малы кодан долган
Авам, ачам аалындан
Өөренир дээш даңгаар эртен
Өске черже чоруптар мен.
Хоюм хараар Чиңге Кадым,
Холурааштыг кара суумну
Ыңак аалым, ыңак чайлаам
Ырлап, сактып чоруур боор мен.

Анатолий МОНГУШ.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ тидурукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 арынга

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектеринге чазак биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары бажы № 1

Чагыг 528.

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 13 вторник
№ 258 (14458)
1925 чылдан үндүрүлүп турар
Өртээ 3 коп.

Хүннүң чугула айтырыы

ДОКТААЛ БАР. А БАРААН БАР БЕ? ЧОК. ЧҮГЕ?

Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедир, оон шынарын экижидер, ассортиментизин хөй янзы болдурар сорулга-биле республиканың Министрлер Чөвүлелинден эгелээш, министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң аңгы-аңгы деңнелинге хемчеглерни ажылдап кылып, доктаал, шиитпирлерни хүлээп ап шаг болган. Ынчалза-даа чоннуң чугула хереглел барааннары көвүдээр туржук, харын-даа эвээжеп келген. Чижээлээрге, «Чоннуң хереглел бараанларын бүдүрерин көвүдедир база Тыва АССР-ниң амыдырал хандырылга адырларын үндезинин-биле эде тургузар талазы-биле [illegible] дугайында» доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1989 чылдың май 1[illegible]-те хүлээп алган. Ында айыткан хемчеглер боттанган болза, магалыг-ла ийик. Магазиннерниң делгүүрлеринге бараан аймаа эндерлип-ле бээр. А херек кырында бараан көвүдээр хамаанчок, ховартап эгелээн. Амгы үеде модада эвес кидис идик, чугула хереглелдиң барааннарының саныңга кирбейн турган далган өөр шөйбек ыяш безин тывылбастаан.

Чүге ындыгыл деп айтырыгга харыылар аңгы-аңгы, чөптүг болгаш чөптүг эвес-даа боор болур. Чамдык кижилер эрге-чагыргазының Советтерниң холунче шилчип, оларның ажылының шуудавайн турары, өске кижилер СЭКП-ниң ролюн кудулатканы, аңаа эде тургустунуушкуннуң идиглиг болганы, а ажыл-агыйның удуртукчулары чиг эттиң чедишпези, технологтуг дериг-херекселдиң эргижирээни дээш хөй-ле чылдагааннарны адаары чугаажок. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле аъш-чем аймаанга хамаарышпас бараанарны бүдүрериниң планы күүсеттинместээн. 1990 чылдың бирги чартыында аъш-чем бараанарын бүдүрүп үндүрериниң планы база күүсеттинмейн барган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, республиканың Министрлер Чөвүлели доктаалды хүлээп алырга-даа, министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, коллективтери ону күүседир дээш шудургу хемчеглер албаан ышкажыл.

Бир талазында, дыка хөй бүдүрүлгелер черлерн бараан бүдүрүп үндүрерингe херек материалдарны өске девискээрлерден кирип сөөртүп келген. Бүгү чуртта экономиктиг байдалдың калырааны-биле холбаштыр бистиң республикавыска бүдүрүлгеге херек материалдар бээриниң хемчээли кызырылган. Оон түңнелинде бүдүрүлгелер, шынап-ла, берге байдалда ажылдап турар. Чижээлээрге, Кызылда даараныгга фабриказынга пөстү чедир бербейн турарындан коллектив хеп аймаа көрдүнген ассортимент ёзугаар даарап шыдавайн турар. Мындыг байдалда ажылдап турар өске-даа бүдүрүлгелерни адап болур.

Ындыг-даа болза чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүреринге бар курлавырларны чедир ажыглавайн турар. Курлавырлар ыяш ажыл-агыйы, кодээ ажыл-агый-биле холбаалыг бүдүрүлгелерде эвээш эвес. Чижээлээрге, «Агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын мурнуку үеде чоннуң хереглел бараанарының 12 хевирин бүдүрүп үндүрүп турган. Амгы үеде оларның санын дыка эвээжеткен. Бо каттыжыышкынның тудуг материалдары бүдүрүп үндүрүп турар цехтеринге чоннуң хереглеп турары тудуг кезектери, шала маңзазы, эжиктер, соңгалардан эгелээш, далган өөр ыяш, хеп аскыыштары дээш, хөй үүрмек бараанарны бүдүрүп болур. Ук каттыжыышкын бодунуң цехтериниң материал-техниктиг баазазын быжыглавайн, продукция бүдүрериниң технологиязын сайзыратпайн келгенинден оон бүдүрүп үндүрүп турганы продукциязының ассортиментизи эвээжээни ол.

Республиканың совхозтарынга алгы-кештен хеп бүдүрерин органнзастап болур. Баштайгы шенээшкиннер турган. «Ак Туруг» дээш өске-даа совхозтарга алгы эттээр, оон хеп дараар күзелдиг кижилер ажыл-агый иштиниң кооперативтерин органнзастап эгелээн-даа, ынчалза-даа деткиишкинни албайн барган, бо чугула ажылды ара кагганнар.

Министерстволар, ведомстволар, ажыл-агыйлар аразында харылзааларның карышкак талалары курлавырларны ажыглаарынга шаптык боор турган. Чижээлээрге, ИХМ-ниң бүдүрүлгелеринде ажылдап турарларының чамдык кезин ажыл чок олурар. Чүге дээрге ыяш кезип алыр черни аңгылап бээр талазы-биле шаптараазыннар бар. Лагерьлерге мебель аймаан, дача бажыңнарын, чунар-бажыңнарны кылып турар. Ыяш чок болганы-биле, ында ажылдап шыдаар шырак кижилер ажыл чок олурар. Тожунуң девискээринде олардан ыяш кезип ажылдап турарларны ол черден чорударының дугайында негелделер дыңналып турар апарган. Ажыл-ишчи харылзааларны шак мындыг чижектиг кылдыр тургузуп тургаш, продукция бүдүрерин көвүдедирн берге болуру чугаажок.

Чамдык бүдүрүлгелер чоннуң чугула хереглел бараанарын бүдүрүп үндүреринче бодунуң ажыл-ижин угландырбайн келген. Кызылда машина тудуунуң заводу радиоприёмниктерни, өрт камгалалының медээ дериглерин бүдүрүп үндүрүп турар. Бо продукцияны чүгле Тывада эвес, оон дашкаар черлерде хөйнү садып ап турар. Ол эки-дир, ынчалза-даа чоннуң хереглел бараанарын бүдүрерин заводтуң эвээш орулгалыг ажылдап турарынга сылдап алгаш, шиңгээдип албайн турары канчап-даа шын эвес.

Чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп үндүреринге, эң ылаңгыя кодээде, чурттакчы чоннуң бодун барык-ла хаара тутпайн турар. Кодээ суурларда, Кызыл хоорайда дыка хөй херээженнер ажыл чок. Чүге дээрге херээжен кижилер ажылдап болгу дег ажылчын туруштар кодээде сут болза, дыка эвээш. Совхозтарда үрелип чыдар алгы-кештн эттээр, оон хеп аймаа дараар дээн ышкаш ажылдарны чүге кылып болбас деп? Маңаа боттарының ролюн Советтер алыр ужурлуг эвес бе?

Сөөлгү үеде, эң ылаңгыя кодээ ажыл-агыйга улуг эвес бүдүрүлгелерни тургузарын планнап турар. Аңаа чоннуң чугула хереглээр бараанарын бүдүрүп үндүрери көрдүнген. Ол дээрге даартагы хүннүң ажыл-херээ-дир. А бөгүн?

Доктаал-шиитпир хүлээп алыры оюн эвес болуру чугаажок, ынчалза-даа бир эвес хүлээп алдынган доктаалдар, шиитпирлер күүсеттинмейн турар болза, ону боттандырар талазы-биле ажыл херек кырында багай чорудуп турар ышкажыл. Ону каксы-даа сайгарып көргеш, кандыг курлавырларны ажыглап болуруң ажыл-агыйларның удуртукчулары чугаалап турар. Чүге ажылга оларны долу ажыглавайн турары бөгүн ажык айтырыг боор артышаан.

КОММУНИСТ

Кадыр сыннарлыг Кара-Хөл чалгывайн-даа, чиңгис берген чыдыр. Ону көөрге, бедик болгаш кадыр сыннарның эриктерин дуглай шыва берген кара хилиң-даа дег сагындырар. Кара-Хөлдүң ыржымын чолаачы Хертек Амыр-Сатович Маадыр-оолдуң башкарып чорууру «ЗИЛ-131»-ниң хөөмейи үрей каапкан.

Кончуг чараш чурумалдыг хөлдү ол бүгү назынында магадап көрүп эртип, оладып, аар чүгүн дажыглап келген, чолаачы бо удаада база-ла тайгадан аар чүък — дыттарын эккел чораан. Хертек Маадыр-оол боданып, тудуг материалдарын сөөртүп чорупт турда-ла, үжен чыл караңгайнып эрте берген.

— Долгандыр турар төрээн бойдузун көрүп, ооң класталгазын магадап чораан, ажылдаарга, магалыг-ла боор аа? —деп оон айтырдым.

— Узун дыттар, кылын кара пөштер-биле чугаалажып чораан дег, төрээн черимни бо-ла чорааш, кайгап, магадаан чоруур-ла болгай мен. Бо кылын-кылын арга-эзиминерден чеже ыяшты үндүр сөөртүм ыйнаан — деп бир янзы харыыны оон дыңнадым.

Кара-Хөлдүң коммунист чолаачызынга совхозу эң-не кадыр-каскак черлерни эртер берге ажылды даасканы кижи бодап келир. Чолаачыларның чарыжынга киришкеш, ол мурнакчы болуп, Москвада Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге каш удаа чеченнн аныяк карахөлчүлер оваарып, ооң шалыпчы үлегерин эдерип ажылдап, чурттап турарлар.

Өндар ОХЕМЧИК.

Номчукчунуң дүвүрели

ТӨЛЭЭР БЕ, ТӨЛЕВЕС БЕ?

Бо дугайында моон мурнунда хөй удаа бижип, чугаалажып шаг болган чүве-ле болгай. Ынчалза-даа шупту чүве ол-ла хевээр. Өскерилген чүүдаа чок. Самагалдай суурда чамдык бажыңнарда радио бо чылдың эгезинден ыттавас хевээр.

Кудумчуда радио ырлапнооолап-даа, чугаалап-даа турар, а бажыңнарда хык-даа дивес. Радиону дыңнаарывыс дээш баш бурунгаар өртээн төлеп турар чүве болгай бо.

Хамык-ла бараан-сараанның, аъш-чемниң өртээ аартап, акша-төгерикти чаңгыс көпеектеп санап турар апарган шагда радио өртээн моон соңгаар төлээр бе азы төлевес бе деп айтырыг тургустуунуп турар апарды. Ыттавас радио дээш төлээн ажыы бар бе? Радио дыңнаарының ачы-дуза чедирилгезин албайн чыткаш, акша төлээн херээвис чүл?

Каадыр САЛЧАК.

«Шынның» тайылбырлакчызынга сөс

ҮЕ ЧЫГАДЫП-ЛА КЕЛДИ

Бот-башкарыр, бот-хандыртынар болганыңза, күрүнеге кодээ ажыл-агый продукталарын садары аныяктарга кирип алырының база бир эптиг аргазы. План дээрге күрүнениң чагыы-дыр. Ол болза чоннуң аъш-чем-биле хандырарының программазында кирип турар. Чыл төнчүзүнге чедир ам эвээш үе арткан. А мал продуктуларын садарының планы канчаар күүсеттинип турарыл? Тыва АССР-ниң Статистика эгелелиниң бо чылдың ноябрь 1-де медээзин алырга, районнар ааЙы-биле мындыг (центнер-биле):

Районнар	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	16400	8486	7500	5862	960	1101
Моңгун-Тайга	12000	11017	1300	1281	720	[illegible]
Барыын-Хемчик	19000	9762	16900	13704	1110	987
[illegible]	[illegible]	[illegible]	4000	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Сүт-Хөл	17800	12828	15400	11914	940	917
Чөөн-Хемчик	17500	13697	29700	25363	900	7[illegible]
[illegible]	34800	25576	47300	341[illegible]	1700	17[illegible]
[illegible]	[illegible]500	27890	78000	66[illegible]	1[illegible]	179[illegible]
[illegible]	25700	17841	72500	44431	1110	840
[illegible]	4200	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	48000	36[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	9100	7[illegible]	870	915
[illegible]	19[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	1000	10[illegible]
[illegible]	4[illegible]	[illegible]	36[illegible]	[illegible]	1020	[illegible]
Кызыл хоорай	[illegible]	[illegible]	—	—		
Республика	300000	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11700	12702

Тайылбыр: 1—дужаар эът, 2—[illegible], 3—дужаар сүт, 4—дужааганы, 5—дужаар дүк, 6—[illegible].

[illegible] Мөңгүн-Тайга хамыктың мурнунда күүседир аргалыг. Оон аңгыда Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Таңды, Тес-Хем районнар [illegible] 80 хуу [illegible] база [illegible] боттандырар болур аргалыг. [illegible] 2000 тонна сүттү канчап [illegible] айтырыг тургуступ келген. [illegible] Бегре-ле. Кыш келген.

[illegible]

1990 чылда малдан [illegible]

[illegible] чугаалаарга, сагышты өөртүпкү дег чүүлдер эвээш. Чүнү канчаарыл дээр дугаалында эрткен айның эгезинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге күүскомнар, АҮК-тер удуртукчуларының, совхозтар директорларының чөвүлел хуралынга дугуруушкан. Чыл төнчүзүнге чедир чүнү канчаарын ажыл-агыйлар база районнар-даа санап кылган. Ону боттандырар херек. Арга бар. Чүгле [illegible] үени эрттирипкен бе. Ынчалза-даа хамык ажылды холга алгаш, бо ийи айда бүгү-ле хемчеглерни алыр. Маңаа бир мындыг чүүлдү ажыл-агыйлар уттвас ужурлуг. Чүл дээрге декабрь 15-ке чедир эътти (дириг деңзизи) хүлээп алырының өртээ улуг болгай. Ол үеде садар малды семиртиеш [illegible] совхозтар боттарының кассаларынга [illegible] Дүкту база тыптынар [illegible]

Седен ХЕРТЕК.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

АРГАЗЫ БАР

Хоочун журналист Кием-оол Одучаевич Хертек редакцияга дүүн келгеш, кыска медээлер эккеп берген. Оларның бирээзинде мындыг одуруглар бар:

«Көк-Тей» совхозтуң төп сүт-бараан фермазы эрткен айларда бирги болгаш ийиги класстың 921 тонна сүдүн саткан. Чыл төнчүзүнге чедир 139 тонна сүттү бүдүрери арткан. Олар ону күүседип шыдаптарынга бүзүрелдиг. Харын-даа санаашкыннар ёзугаар алырга, пландан ажыр 15 тонна сүттү күрүнеге садып болурунуң аргазы бар.

Бо күш-ажылчы чедиишкинде ында хоочун, мурнакчы саанчылар Борис Саттың, Сара Арандолдуң, Нина Чадамбаның, пенсионер Махова Серендеевна Моңгуштуң улуг үлүг. Олар он айлар дургузунда бир инектен-не 3100-тен 3300 килограмм чедир сүттү саап алганнар.

БӨГҮН

«ХАЙЫРААН БОТ» —ЧӨӨН-ХЕМЧИКТЕ

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери Виктор Шогжапович Көк-оолдуң сураглыг «Хайыраан бот» деп шиизин Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районнарның ажыл-ишчилеринге бараалгадып көргүзери-биле дүүн аъттаныпкан. Ол ышкаш чогаалчы Владимир Серен-оолдуң «Эчесай-Мерген» деп шүлүктээн тоолчургу шиизин ойнап турар артистер Тес-Хем, Эрзин районнарда чеде берген.

Тыва улустуң ынак шиизи «Хайыраан ботту» чөөн-хемчиктиглер шагда манаан. Артистерни райкүүскомнуң культура килдизиниң ажылдакчылары уткаан. Бөгүн баштайгы [illegible] Хайыраан суурга көргүзер. Шииниң кол маадырлы Караның ролюн Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Тамара Ондар күүседип чоруур. Кодээ суурларының культура бажыңнарының ажылдакчылары артистерниң келгенин ажыглааш, культура одагларын чылыды одап, артистерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш хемчеглерни ап эгелээн. «Хайыраан ботту» «Искра» совхозтуң ажыл-ишчилери база манап, артистерни даарта уткуп аарлар.

ДААРТА

СЕМИНАР УЛАМЧЫЛААР

Ноябрь 13-тен 24-ке чедир республиканың бот-тывызыкы композиторларының семинары болуп эртер. Ону Культура министерствозунуң эртем-методиктиг төвү, билиг бедидер курстары болгаш профэвилелдер организастап эрттирип турар.

Семинарга тыва бот-тывызыкы [illegible] Бурят АССР-ниң [illegible] Бурят АССР-ниң алдарлыг артизи [illegible] база кирер.

КРЕМЛЬГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң ужуражыышкыны ноябрь 11-де болган. Эвилел чаа керээзиниң белеткелиниң, рыноктче чурттуң шилчииринин айтырыгларын, ол ышкаш хүн бүрүнүң айтырыгларын чугаалажып көрген.

Эштер Н. И. Рыжковтуң, И. С. Силаевтиң, Р. И. Хасбулатовтуң киржилгези-биле беседа оон сөөлүнде уламчылаан.

(СЭТА).

Төрээн чуртувуста

ФРУНЗЕ. Киргизияның Компартиязының чаңгыс аай парткому Ош областының Көкө-Ата деп ажылчын суурунда тургустунган. Республиканың эң улуг «Киргизнефть» бүдүрүлгезиниң. «Анар» заводтуң, түс черде куш-ажылчы өске-даа коллективтериниң партия эге организацияларының парткомну каттыштырган. Бот-боттарындан хоорулчак кылдыр ажылдап турган партияның алаңгы звеноларының дайынчы аргашиннээзин бедидер сорулга-биле чаңгыс аай партскомчу тургускан.

НОВГОРОД. Бажың тудуунуң улуг блоктарын «Энерготехпром» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының Пестовта дуржулга-механиктиг заводу бүдүрүп турар. Ээзи каш муң кижи чурттаар суурну каш-ла хүн дургузунда ол блоктардан тудуп школаларны, уруглар садтарын, магазиннерни тудуунуң чаа материалы-биле дүргең эттеп болур.

ДУШАНБЕ. Консультативтиг-диагностика төвүн Таджикистанның найысылалынга бо чылдың ноябрь 11-де ажыткан. Чоннуң кадыкшылын камгалаарының хөй айтырыгларын чедиишкиннег шиитпирлээринге ол дузалаар. Хүн бүрүде муң чедир кижилерни чаа төп хүлээп алыр аргалыг. Хоорайларның поликлиникаларының болгаш эмнелгелериниң эмчилеринге эргежок чугула төөрылгаза сүмелерни төптүң специалистери база берип болур.

КОСОВ. (Ивано-Франко областы). Т. Г. Шевченкога турасказы 1990 чылдың ноябрь 11-де Гуцульскийниң Тудов суурунга ажыткан. «Черемош» агрофирманың акша-херекселдиң күзели-биле турасказы дерээн болгаш улуг чогаалчыга 1862 чылда баштай ажыткан турасказынның бирээзиниң орнунга туткан. Баштайгы ол турасказынның бирээзин делегейниң бирги дайынының чылдарында үрегдээн турган.

САРАНСК. Мордваның найысылалынга бичии уругларның база бир чаа эмнелгезин ажыглаалга кииргеи. Уругларның чаа эмнелгезинде 260 орун бар.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ КУРҮНЕНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУК КОМИТЕДИНДЕ

Кызыл Шөлге байырлыг чыскаалының үезинде террорисчи актыларны кылырының үш оралдажыышкыны болган деп Литваның «Республика» солуннунга ноябрь 10-да парлаан.

А. А. Шмоновтуң боо чазылдырыышкыннары кыгаанындан аңгыда, ноябрь 7-де Кызыл Шөлге террорисчи кандыг-даа хөделиишкиннерниң болбааны. Шмоновка хамаарыштыр [illegible] «Республика» солуннунга парлаан чүүл [illegible] ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң [illegible].

ССРЭ-ниң КАЧК-ниң хөй-ниити харылзаалар төвү.

«ЧУРТТААР ОРАН-БАЖЫҢ - 2000» ПРОГРАММА

• Сүт-Хөлде 120 өг-бүле хуузунда бажың тудуп турар •

Сүт-Хөл — дүжкеш, оон катап тургустунган район. Ындыг чорга таварышкан районнарның, кожээ Советтерниң база салбырларының салым-чолу берге-ле. Ынчангаш Сүт-Хөл район дүшкенде, дыка хөй чурттакчылар өске районнарже көшкүлээн таварылга эвес.

Сүт-Хөл катап тургустунган. Ол чүгле мурнуку девискээри-биле эвес, харын ам Чөөн-Хемчиктиң ийи совхозу, ийи кожээ Соведи база каттышкан. Ынчангаш ук черниң чонунуң хөй удаа тургузуп келген айтырыы чогумчалыг шиитпирлеттинген. Сүт-Хөл девискээриниң социал-экономиктиг айтырыглары шиитпирлеттинип турар апарган. Чүгле тудугну алыр болза, район төвүнде бир чаа кудумчу, оон ыңай суурнуң бажыңда барык база бир бүдүн суур немешкен. Эң ылангыя чонуң хуу бажың тудары аажок ковудээн. Бо чылда медээ бээр алырга, 120 өг-бүле боттары бажыңнарны тудуп ап турар. Оларның чамдыктарын ам ажыглалга киирген.

Хуузунда бажың тудар талазы-биле сүт-хөлчүлер республикада бирги черни ээлеп турар. Оларның бо дуржулгазы эки-дир, ындыг чаа базымнарны бүгү талалыг деткиир, нептередир херек. Ынчангаш солуннуң бо арыын сүт-хөлчүлерниң дуржулгазынга тураскааттывыс.

I. РАЙОН ТӨВҮ—СҮТ-ХӨЛ СУУР

Эки ылгап ажыл — элеп чатпас аллар дижир бис. Сүт-хөлчүлер тудуг талазы-биле хей-аът киирген улус-тур. Ол чүге ындыгыл дизе, бир талазында, районну катап тургустунганынга оларның сорук киргени, ийиде, чугаадан уштунгаш, шуут-ла хол-биле тудуп кирипкени ол. Боттарының тутпаанда, кым кээп тудуп бээр боор деп бодал-биле ажылдан кирипкен чоп деп ынчаар санаар херек.

Ийе, харык ажылды планнап, [illegible] кижилерни [illegible] районнуң даргазы [illegible] чугаадым. Ынчангаш бо материалдан белеткээнде хамыктың мурнунда Сүт-Хөлдүң райпланның даргазы Болат Дугуржапович Монгушка [illegible]. [illegible] кижи [illegible] болгаш ол [illegible] тургускаш, районда хуу бажыңны чеже кижи, кымнар, канчаар тудуп турарын ыяап көрген болзу. Шын-дыр, Чараа-биле көөр, оон бүзүрээр ужурлуг. Ол тудуглар талазы-биле шуут-ла тускай папкалыг, ат-ламызыг, бажыңнарны дужаганын, [illegible] шуут-ла демдеглеп алган чорду.

Черле чонуңда хөй, бажың тудуп алыр улус-даа хөй болгаш район төвү — Сүт-Хөл суурда бо хүннерде 24 өг-бүле хуузунда бажыңны тудуп турарын Болат Дугуржапович чугаалады. Барык бүгү суурларда тудуп турар улус-тур. Алдан-Маадырда 5 өг-бүле бажыңын тудуп дооскан, ам-даа 10 кижи тудуп турар. Бора-Тайгада 12, Баян-Талада 21, Кызыл-Тайгада 6, Ишкинде 13, Кара-Чыраада 19 өг-бүле ийи болгаш чыырын [illegible], бажыңнарны тудуп турар.

Бо улус кырганнардан чээли алыры берге болбайн дээн турул болгаш, ол улустан чеже кижи чээли алгаш тудуп турарын айтырдывыс. Хөй эвес, [illegible] өг-бүле [illegible] чээли алган [illegible]. Ынчангаш ам кол боттарының күжүнге даянган улус-тур. Ол дээрге [illegible] шанчыыр, улуг тура [illegible]. Материал тыптынары дыка берге болгай. Ынчангаш сураанын кижи черле [illegible], дилеп, дуза эреп турганы, хуузунда бажыңнарны тудуп турар чонгур ийи [illegible] чугаалап каапты. Бажыңнарның хемчээли ангы,

аңгы, ынчалза-даа канчаар, боттуң шыдалы, оон аңгыда өг-бүлениң составындан хамааржыр болгай. Ынчангаш эң-не биче дээн бажың 24, а эң-не улуглары — 90, 100 дөрбелчин метр. Бажыңнарның хемчээли ындыг. Баян-Талада ийи малчын — Дамба-Доржу Ондар биле Хүреган-оол Кууларның өг-бүлелери 72-72 дөрбелчин метр бажыңнарны тудуп турарын райпланның даргазы тайылбырлады. А Сүт-Хөл суурда чолаачылардан хөй кижи бо чугула ажылды эгелээн чорду.

Улустуң хуузунда бажың тудуп алырының айтырыы районнуң совхозтарының база чер-чер Советтериниң [illegible] турар. [illegible] оларның [illegible] чүү бүдер боор.

Бо талазы-биле Бора-Тайга кожээ Совединиң даргазы Дыгбаш Назын-оолович Ондар-биле база чугаалашкан бис:

— Хуузунда чурттаарга бажыңнарны тударының айтырыын 1988 чылда [illegible] бис. Бажың тудуп алыр дээн кижилер хөй. [illegible] чылда доот бажыңны тудуп, ажыглалга киирдивис. Александр Сарыглар, Монгуш Сарыг-оол, Сергей [illegible] — олар хөйжүлдер база [illegible]. Ондар бажыңның [illegible]. Материалды бо черден дилеп, а машина-техниканы совхоз [illegible] тур. Тудуг [illegible] районнуң [illegible] бажыңны тудуп турар улуска бээр [illegible] айтырынган [illegible]. Мурнунда [illegible] бажың [illegible] 24 өг-бүле [illegible] бисте [illegible].

Дарганың тайылбырын [illegible]. Оон бажыңын [illegible] өг-бүле [illegible] чылда [illegible] бажың [illegible]. Ында ам 12 өг-бүле [illegible] бажыңнарны тудуп турарын айтырган болгай бис.

Аңгы-ла бар болза, [illegible] бажың [illegible] деп маңай [illegible] ажыы чок. Бодун хол-биле тудуп кирер, [illegible].

II. ЭРЕС-ООЛ БИЛЕ ТАТЬЯНА ОНДАРЛАР ЭРЕС БОЛГАН. 90 ДӨРБЕЛЧИН МЕТР БАЖЫҢДА ОЛУРУПКАННАР

Сорраа заманның бүгү районда эң-не шымырак бажыңны тудуп, олуруп алган кижилерниң [illegible] — район төвүнүң [illegible] Эрес-оол Саттыкович Ондар [illegible] районнуң [illegible] чугааладым. Чүге дизе [illegible] «Тудугжу» кооперативтиң даргазы Шаалгаа-оол Айдынович Ооржак 108 дөрбелчин метр бажыңны тудуп алган.

[illegible] өг-бүлениң [illegible]. Татьяна Ондарларның өг-бүлезиниң тудуп алганы ам чурттап [illegible] ол. [illegible] кижилер [illegible] бажыңны [illegible]. Оон база чүү дээр боор.

[illegible] бажыңның [illegible] Эрес-оол Саттыкович [illegible] деп турар. [illegible].

Өг-бүлениң дөрт намдары: [illegible] 11 класс-

та, [illegible] класста. Оларындан бирээзи дөрт-бешкеде, а өскези чүгле бешкеде өөренип турар.

Татьяна Кортен-ооловна Сүт-Хөл суурнуң уруглар садынга эмчилеп турар. Кызылдың медицина училищезин дооскан. А Эрес-оол Саттыковичи кооператив тудугжузу [illegible].

Хууда дузалал ажыл-агыйы: мал-маганнын, [illegible]. Бажың чанында аныяк өг-бүлениң [illegible] тарып, бо чылын 30 хаптаны алган. Хамаан малындан [illegible] 20 ажыг малды [illegible], 10 хире [illegible], Сүт-Хөлдең [illegible] Эрес-оол Ондарның. Шээр малы, инектери [illegible].

[illegible] чылын 10 тонна [illegible] өг-бүле [illegible] белеткеп алган. Бажыңның чанында [illegible]. Кажаа-хораазы. Кежээ улуг ындыг. Черле малга [illegible] болгай. Оон бо [illegible] кижи [illegible] тудуп алыр [illegible], а мал [illegible] кижи 2—3 [illegible]. [illegible] база [illegible].

ЧУРУКТА: Эрес-оол биле Татьяна Ондарларның өг-бүлези бажыңының даштында.

Бажыңны кажан, канчалдыр тудуп алганыл? — Материалдарны белеткеп алгаш, 1987 чылдың июнь 22-те тудуп кирипкен бис. 1989 чылдың октябрь 5-те [illegible] — [illegible] Эрес-оол Саттыковичтиң [illegible]. Ол [illegible] тудуг бажыңын [illegible]. Материалдарны [illegible].

[illegible] ажылдарын [illegible]:

— [illegible] бис. [illegible]. [illegible] Александр Ондар [illegible] — Вячеслав [illegible], Олег Ооржак [illegible]. [illegible].

[illegible] хөй. [illegible] бажыңның [illegible]. [illegible] Сайын [illegible] Геннадий, Александр Ондарлар.

Сүт-Хөл районда [illegible] бажыңның [illegible] болгаш Кижилерге сорук турда ындыг. Кижи кижилер дуза бе деп чугаа база бар. Шынап-ла, че! дээш тудуп кирипкен болза, кижиниң шыдавазы чок чүве частырыг бар бе? Бисте чеже күш, кандыг арга-шинектиг кижилер боттарының аргазын ажыглавайн, анаа-ла «дээрден маанай маңаан» чүве дег чорууру?

[illegible] магазалывыс. Кире бээрге чиигежең коридор: ийи талаже эжиктиг, бир талазы кухня, өске талазы [illegible] уруг уш [illegible].

Курунедеи 5 муң рубль чээли алган. Оон кырынга база 2 муң хире боттарының акша-хөреңгизин чарыгдаанын өг-бүлениң ээлери чугааладылар.

Тудуг материалдарын [illegible]. [illegible] Ак-Довурак [illegible]. [illegible] алган. [illegible] КамАЗ [illegible].

[illegible] база-ла районнуң [illegible].

[illegible] Биче-оол [illegible] А. Ондар [illegible].

[illegible] ол бажыңның [illegible] арыг-силиг болгаш [illegible] чорду. Шак ол [illegible] тыптып келгени — [illegible]. Ажыл [illegible]. Эрес-оол биле Татьяна Ондарларның бажыңының [illegible]. Гараж [illegible] бажыңның [illegible] улуг [illegible].

Дузаал ажыл-агыйы — [illegible] ажылга [illegible], оларны кижизидиишкинге улуг бапкы дээрзин айтып каалы. Олутта олча, чылынде чыргал чок дижир бис. Шимчеп-ле турар болза, кандыг-бир ажыл бүдүп-ле турар-дыр ийин.

III. БИЧЕ-ООЛ САТТЫҢ «ЧАЙЛАА»

Сүт-Хөл кожээ Совединиң даргазы [illegible] Монгуш [illegible] тудар талазында [illegible] чурттаар бажыңнарын [illegible] бажың [illegible]. Василий Ондар, Сембил Сотпа, Владимир Сатар, Владимир Куулар, МТМ-ниң Александр Донгак оларның бажыңнарын көрдүвүс. [illegible].

[illegible] бажыңнар [illegible].

Ыңчал Роберт биле Урана Монгуштарның турар [illegible]. Роберт [illegible]

[illegible] бажыңның херээжен [illegible]. [illegible] бажыңның [illegible] турар [illegible].

[illegible] бажың тудар [illegible].

Артыкы [illegible] бажың тудуп [illegible] — «Сүт-Хөл» [illegible] (Чурукта).

— Чайлаам-дыр ийин — деп ол [illegible]. Кышкы ажыл эң-даа хөй. [illegible] Сиген [illegible] саарааты [illegible]. [illegible] ажыл-агыйы [illegible] кижи [illegible]. Чевир кылып [illegible]. Биче-оол Тулуш-ооловичиниң бажың тудуп алган чериниң эптиин

магазазывыс. Огород тарып [illegible]. Хөрзүнү чымчак. Мал кадарарда шөлү чаңнын-на. Черин суггарарда арык база бар.

Мал-маганы-даа шыырак өг-бүле чорду. Б. Сат — хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг, шаңнал-макталы-даа хөй кижи. Оон аңгыда чогаалга база [illegible]. Кожээ [illegible]. Ынчангаш ажылга [illegible] деп чугаалазывыс бүгү-ле барымдааларны бар.

IV. ЧУРТТАЛГА ТУДУУ БОЛГАШ РАЙКУУСКОМ

— Ийе, улустуң хууда чурттаарга бажың тудуп алырынга дуза, деткимче херек.

Мурнунда тудуг чаагайжыдылга ажылы хожудап турган чаа районга тудуг ажылын шиитпирлээриниң бир эптиг аргазы — боттарынга бажың тудуп алыры-биле чонну эвилелдээринче улус депутаттарының район Советиниң күүскому (даргазы Ч. Б. Монгуш) улуг кичээнгейни салып келгенин черле мактавас арга чок. Кылып, бүдүрүп турар чүүлдү чүү дээр боор, дорт чугаалаар херек.

Бо чылдың июль 18-те райкүүском «Районда хуузунда чурттаарга тудуунуң база боттары ажыл-агыйы аргазы-биле бажың тудуп турарының дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Ынчан хүлээп алган доктааалдын күүселдезин ооржу-биле райпландаргазы Б. Д. Монгуш бис ук районга чораанывыстың мурнунда хамык-ла суурларны эргип кезээн. Улустуң хуузунда тудуп алганы база тудуп турары бажыңнарның тоза учётун тургузуп алганы ол кижи болду.

Ажыл-агыйның арга-биле база хууда чурттаарга бажыңнарны тудары-биле районда ээзи ажылдарны соолгу кезде чорудуп турарын анаа [illegible]. Эң ылангыя 1989-1990 чылдарда барык 5000 дөрбелчин метр шөлдүг бажыңнарны туткан. Бо [illegible] чаңгыс база ийи аал чурттаар 144 бажыңны тудар 1988 чылдан бээр Баян-Талада 20, Алдан-Маадырга 15, Бора-Тайгада 12, Сүт-Хөлде 24, Ишкинде 13, Кызыл-Тайгада 6, Кара-Чыраада 5 бажыңны ажыглалга киирген. Ол ышкаш ажыл-агыйның арга-биле район төвүнде ийи-ийи квартиралыг 8 база совхозтарда бир, ийи квартиралыг 49 бажыңны дужааган.

Бо чылын шак-ла ындыг арга-биле малчыннарга 17, а суурларга ийи-ийи аал чурттаар 32 бажыңны дужаар планныг. Бирги чартык чылда херек кырында малчыннарга 10, а суурларга 8 бажыңны дужааган. Чурттаар бажыңнарны дужаар талазы-биле планнарын «Сүт-Хөл», «Алдан-Маадыр», «Октябрь 20 чылы» совхозтар күүседип турар. А Карл Маркс аттыг база «Ишкин» совхозтар планын боттандырып шыдавайн турар.

Хууда тудугтар талазы-биле план бээр 5-ти дужаар турганаш, херек кырында 16-ны дооскан. Эң ылангыя Баян-Тала биле Ишкинде 4-4-ту дужааган.

Бо чылын хуузунда тудуп турар бажыңнарны 90 өг-бүле доозар сорулгалыг салган. Бора-Тайгада, Баян-Талада, Ишкинде тудуп турар бажыңнарны чартык чылдала 50-ден 90 хуу чедир тудуп алган турган. Ынчалза-даа тудуг материалдары чедишпес. Бирги чартык чылда районнуң совхозтары хуузунда бажың тудуп турар ажылчыннарынга чүнү-даа сатпаан. Чүгле ханаларын тудуп каан бажыңнар эвээш эвес. Материал четчишпезинден 1983 чылдан бээр бажыңнарын доозуп чадаан бар.

Улустуң хууда бажың тударынга чеже хире, кандыг материал херегин Сүт-Хөл райкүүском санап турган. Дыка-ла хөй чүүлдер херек. Цемент бээри 520 тонна, шифер — 3830 дөрбелчин метр. Шак бо бүгү чүүлдерни шаа-биле хандырып бээри республиканың херекчилер ниитилелинден база Агропромтудуг эвилелинден районнуң дилээн. Ол ышкаш чурттаарга тудуунуң айтырыгларын холга ап, оңу ругаамал чугаалажып, тайгырап, дугаажыг турарын АУКне, кожээ Советтерге [illegible]. Бээр материалдарның хамыктың мурнунда бажыңнарын тудуп доозар деп берген улуска бээр деп шиитпирлээн.

Райкүүском бо айтырыгларны чүгле чугаалажып, хаары-биле кызыгаарлаттынмас ужурлуг. Хамык чүүлдү сайгарар. 1983 чылда-ла тудуп эгелээн бажык чүге мынчага чедир дооздунмаан? Кандыг дуза херегил, чүү шаптычып турарыл? Ол дээрге Советтерниң кылыр ужурлуг ажылы-дыр.

Ийе суурда чүгле чаңгыс өг-бүле бажың тудуп турар. А өскелери кайдал? Бажың алыр оочурда ол суурда 54 өг-бүле туруп турар. Ында 3 бажың анаа хос халып уреп турар. Оон совхозтуң директору кожээ Совет (даргазы Хамаата Монгуш) чүге сеттеп чок болза кылып алыры-биле бир өг-бүлеге айтып берип болбазыл?

Чурттаарга тудуу дээрге хоорайда, кожаада-даа эң-не кол айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш чурттаар оран-бажың дугайында ниити чуртта-даа тускай программаны хүлээп алганы таварылга эвес.

V. ТУДУГ МАТЕРИАЛДАРЫ ЧЕДИШПЕС. КАНЧААРЫЛ?

Ийе, сүт-хөлчүлер хууда чурттаарга бажыңнарны тудар талазы-биле бөгүнде республикада бир дугаар черде чоруп турар. А оларның ажылында кол шаптыкылын — материалдар чедишпези. Районну херекчилер ниитилелиниң медээзи ёзугаар, бо чылдың түр айтырыгны дугайында район бажыңга 6.6 муң дөрбелчин метрин, цементиниң 31 тоннаны база өске-даа чүүлдерни чадып [illegible]. Чаа ажыглалга 24 материалдарынга чүгле бирээ доозуп ажыр алган. А совхозтар [illegible] 520 тонна цементиниң 2320 дөрбелчин метр шиферин, 7343 [illegible] 17 муң [illegible]. Бо бүгү Агропромтудуг эвилелиниң [illegible] алыр ужурлуг турган. Оон аңгыда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээлдезин [illegible] комбинатындан 100 кубометр тудуг материалын алгаш оңу [illegible] турар [illegible]. Министрлер Чөвүлелиниң [illegible] чугаалашкан.

[illegible] бажыңнарны тудуп [illegible]

ап турар районнуң фонддан ылыраан херек черле чок болду дег. Харын оларны деткиир ужурлуг. Бирээ. Чадаанадан ол хире материал алырын билир болганда, районнуң чурттакчылары бажың тударда орта база илеглээ чадавас.

Чон тудугда бажың тудуп ап турары чүге оларның эвес, а кожээ Советтерниң база чүү бүгү ажылы. Айтырыгны ындыг шыңгыы болгаш харыысалгалыг кылдыр көөр херек. Ынчангаш ындыг тудугга дузалажыры албан.

Тудуг материалдары дээш райкүүском эң-не шыңгыы-биле туржур херек. Кымнар хамык ажылын чогуур организацияның мурнунга бүзүрелдиг, баштап, коргуп турбаш туржур.

Боттарының эштиниң ар-га-күштүлерин чүү барык бир кылыр ажылдаар деп турарыл? Чоннуң чаа райкүүскомнуң аргазынга районнуң совхозтарынга база чонну хуузунда херекселинге материал белеткээр кооператив тургузар деп айтырыгны чугаалашкан. Оон «Сүт-Хөл» совхозтуң прорабы Бармашкин тудуг техникумун доозукчузу Мерген Ооржак удуртур деп турар. Бажыңы «Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Даш са-

бырынга турар. Ында ажыл чеп улус-даа бар. Ынчангаш кооперативке ажылдап болур 12 кижи-биле М. Ооржак дугуржуп алган. Оңу организастаарынга 30 муң хире рубль херек. Акшаны берип болурунуң аргазы банкыда бар.

Ол кооперативти тургузарын кончуг чоргуг деп, күүскому ынчаар шиитпирлээн. Ынчалза-даа амдызында оңу ажылдарын соңгаарлатпаан. Чүге? Прораб «Сүт-Хөл» совхоз-биле саназып албаан. Ажылын-даа хүлээпээн. Ынчангаш ол бүгү чүүлдү дүрүм ёзугаар кылгаш, оон чаа кооперативти ажылдарын күүскомга база катап дугуржур деп шиитпирлээн.

Мерген Ооржак кооператив ажыдар талазы-биле сагыш-бодалын райкүүском даргазы Ч. Б. Монгушка тода таныштырган. Хамык чүүлдерни шүүткүп санап алган. Ыяш фондузун баштайгызында «Алдан-Маадыр» совхозтан алыр. Мандырек. Хөлчүктүг — ол ынчаар белеткээр. Оон соонда өске совхозтардан алыр планныг.

Дилиг материалдары Сүт-Хөлдүң совхозтарынга бежиң чылда 6 муң кубометр херек. А ам херек кырында оон чүгле чартыын ап турар. Ындыг болганда оңу белеткээр кооператив районга эң-не ужур-дузалыг болур дээрзин райкүүскомнуң ху-

ралынга санал берген эштер чугаалап турдулар. Ол коллективке хөй чүве-даа херек чок. Ыяш дилээрин херексел — пилорама херек. Бирээзин «Алдан-Маадырдан» алыр, а өскезин райкүүском тып бээрин аазап турар.

Үе негелделиг, тывынгыр-сагыныгыр чорукту негеп турар. Ынчангаш Сүт-Хөлге тудуг материалы — дилиг материалы белеткээр ындыг кооператив туруптар болза, хууда бажыңнар тударының темпизи дыка-ла шапкын чыдыр-дыр ийин. Райкүүском бо айтырыгны эгзиинге чедир шиитпирлеттер боор деп идегел улуг. Район Советиниң база райкүүскомнуң даргалары ол чаа чүүлдү аажок деткиир болду.

Оон аңгыда база бир чугула айтырыг бар: Сүт-Хөлде түүйбу кылыр цех бар. Оңу оода планының чартык кезиин — чылда 1.5 млн. түүйбуну кылып белеткептер кылдыр ажылдадып алаа! Дыка-ла улуг ажыл-үүле бүдер ужурлуг. Хөй үе-шакты болгаш акша-хөреңгини үндүрген ындыг бүдүрүлгелеривис чартын-чамдыызы бенин ажылдавас боорга эндеп чүве. Бир-тээ, планнаан, тудуп алган болганда, оңу бүрүн ажыглаза. Четче ажылдавайн турары дээш кым бурулутул? Анаа кандыг хемчег хүлээткенил?

VI. ОРГАНИЗАЦИЯЛАР АРГА-КҮЖҮН АЖЫГЛААР

Ийе, тудуг кылырда аргаларны долу ажыглаар. Сүт-Хөлде хуузунда тудугдан аңгыда, организацияларажыл-агыйыжы арга-биле ажы тудугжулар-биле черээ чарган бажыңнар туттурар арганы кайгамчык-биле ажыглап турар. Оон ынчап барганының бир уржуу чүл дээрге «Тудугжу» деп кооператив ажыттынган. Ол коллектив албан черлери, организацияларга бажың-балгат тудар. Кооперативтиң удуртукчузу Шаалгаа-оол Айдынович Ооржак. Тургустунганындан бээр ушку чылде киирген. Оларда аңгыда, соңгаартан келген тудугжулар база бар.

Ажыл-агыйның аргазы-биле тудуп турар тудугларын райкүүскомнуң удуртукчулары биске тургузарын-биле чугааладылар. Кылып турар ажыл бар. Бодап көөрде, нерш ындыг арга-биле райкүүском эрткен чылын база бо чылын 2-2 аал чурттаар ийи бажыңны дужааган, ам чаңгыс аал чурттаар бир бажыңны туттуруп турар. 25 уруг турар садикти дооза. Культура килдизи база 2 аал чурттаар бир бажыңны туттуруп алган. Ол ышкаш уран чүүл школазын дужааган, ам уруглар библиотеказын бо хүннерде доозуптар. Автовокзалды, спорт залын мурнунда чылда дооскан ам ажыглап турар.

Ажыл-агыйның аргазы-биле амгы үеде районда тудуп турар объектизи — аныяктар төвү. Ол дээрге шыырак тудуг чорду. Чүге оңу аныяктар төвү дээнил? Бир талазынга спорттуг янзы-бүрү секциялар ажылдаар. Өске талазынга барык 50-50 кижи ийи залчег-биле ажылдаар даараныга цеги турар. Дыка эки-дир. Ол талазы-биле чогуур чериг-биле дугуруушкан. Оңу доозуптарга Сүт-Хөлдүң аныяктары-даа амыраар-ла. Ак-Довуракта даараныга фабриказының филиалы турар апаар. Садыг магазинде хеп аймаа ховаргаан шагда, даараныг цехтериниң ачы-дузазы улуг апаар. Ынчангаш чонну хамдыраарынга база улуг ужурдузалыг бүдүрүлге турар.

— Шак ындыг арга-биле бажың-балгат тудуп алырынга биске республиканың органнары дыка-ла дузалап турар акша-хөреңгизин-даа, материалдарны-даа шаа-биле бээр-дир — деп райкүүскомнуң даргазының оралакчызы Сокур-оол Кыртыш-оолович Ондар чугааланы.

Бис бо материалды белеткеп туруп, «Тудугжу» кооперативтиң даргазы-биле база ужурашкан бис. Амдызында бир трактору, 2 автомашиналыг, бульдозерлиг улус чорду. «Сүт-Хөл» совхозтуң ыяш дилер цехин база ап алган. Оон кырынга чаа пилорамманы тыпкаш дилер херекселдиг бис анаа моону туруушта тургузуп турдулар. Оон тыңнелинде дилиг материалдары-биле хандырылдазы эки кирер.

— Кылыр чүүлдеривис хөй, ажылывыста четпестерда эндерик — деп кооперативтиң даргазы Ш. Ооржак тайылбырлады.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА: Сүт-Хөл районда хууда чурттаарга бажыңнары база ажыл-агыйның аргазы-биле-даа тудуг кылыры, өске районнарга бодаарга, шыырак-тыр. Ол дээрге [illegible] сорулгалыг ажылдаар ажылчыннар түңнели, кижилерни эвилелдээн шыдааны деп санаар херек.

Райкүүском, чамдык кожээ Советтер тудугну шиитпирлээ хоога алган, удуртуп башкарып турар. Ынчангаш эгелээн ажылды улам калбартып, түңнелдиг бодурарлы-биле турган [illegible] айтырыгларын шиитпирлээрин [illegible] ажыл-агый [illegible] негелделиг болур херек.

А Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели (В. Н. Болбат), Тыва АССР-ниң Агропромтудуг эвилели (В. Б. Кендерский), Тыва республика хеблер [illegible] (даргазы Х. Д. Монгуш), ССРЭ-ниң Курган [illegible] Тывада [illegible] девискээр эргелели (Б. Т. Саттыг) Сүт-Хөл районга тудуг талазы-биле бүгү талалыг деткимчени көргүзүп, ол [illegible] республикада эң-не ылгап дуржулгалыг район деп чугаалыг [illegible] болза [illegible]. Чүгле ооң кырынга оларны деткип, маңнаар эвес, а [illegible] болур, өнчи болуп дузалаары күзенчиг.

Районда тудугнун темпизинге дуза кадыптар бир кижи — Тыва АССР-ниң улус депутады Г. М. Шубник. Тудуг талазы-биле «Тыва агропромтудуг» кооператив — күрүне каттыжыышкынының бо даргазы депутат кылдыр ол районнун Сүт-Хөл суурунда депутаттан соңгуткан. Чаңгыс талазы дээрге оларның шиге ажылы [illegible] турар кижи олдур. Ынчангаш Геннадий Макаровичиге чүгле чаңгыс суурнуң [illegible] эвес, ниити районнуң чоннуң идегели улуг.

Сүт-Хөлчүлер хууда бажың тудар база ажыл-агыйның аргазы-биле тудуг кылыр талазы-биле [illegible] ажылдап турар. Ол талазы-биле анаа чоннуң республика-даа семинарын эрттирер база [illegible] болур дег. Дуржулгазы [illegible] нерш [illegible] ооң [illegible]. А оон аңгыда районнарның кожээ Советтериниң удуртукчулары семинар маңаайн, боттары баш удур дугуржуп алгаш ол дуржулга-биле барып таныжып ап болур. Бир эвес бистиң бо материалывыс өске районнарга өөредиг, дуржулгазы шинчиледиинге ажыктыг болур болза, чонга бичии-даа болза дуза чедирип, хүлээлгевисти күүседиен бис деп санаар апаар бис.

(Арынны «Шынның» корреспондентилери Седен ХЕРТЕК биле Ондар ОХЕМЧИК (фото-чуруктары) белеткээн.

СЭКП-НИҢ ДОКУМЕНТИЛЕРИНДЕ ЧАА ЧҮҮЛДЕР ДУГАЙЫНДА

СЭКП-нин XXVIII съездизинин хүлээп алганы хөй санныг резолюцияларының болгаш документилерниң аразында боттарының ужур-дузазының талазы-биле ийи документ онза ылгалып турар. Ол болза, «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программыг медеглели болгаш партияның чаа Уставы-дыр. Бо дээрге бот-бодунга сырый холбашкан документилер. Ындалза-даа оларның кайызы-даа дөрт чыл бурунгаар эрткен съездиге хүлээп алган документилерден үзел-бодалының талазы-биле шуут ылгалыр.

Чүгүн-даа мурнунда социализмни болгаш ооң чаалап алыышкыннарының дугайында [illegible] талазынче өскерилгелер болган. Бир эвес мооң мурнунда партияның Программазында ССРЭ-ге социализм долузу-биле тиилээн, [illegible] социализмниң [illegible] кирген деп айыттынган, [illegible] херээ болза, съездиниң Программыг медеглелиниң бирги кезээнде [illegible] партияның стратегтиг сорулгаларын айыткан. Кризистиң хамы болур бергениң чылдагааны болза социализмниң идеяларының четпес талазында эвес, а ооң таваржып келгени шаптараазыннарда деп ында айыткан. Чурттуң болгаш партияның удуртулгазының, ооң иштинде Политбюроның ажылында четпестерни болгаш частырыгларны айыткан. Чурттуң националдар аразының чөрүлдээлери силгип турарындан күрүне эрге-чагыргаларының ат-алдары бадып турарын дорт айыткан.

Совет ниитилелге СЭКП-ниң ролюн болгаш туружун чаа бот-биле көрген. Бир эвес дөрт чыл бурунгаар программага СЭКП-ниң совет ниитилелдиң удуртукчу күжү кылдыр бир болукту киирген турган болза, ам политиктиг плюрализмниң байдалдарынга СЭКП-ниң [illegible] аналитиктиг [illegible] углаңгырган. СЭКП айтып коммунистерни мурнундагы ооң ролюндан чайладыр, ниитилел-политиктиг организацияже шилчээн амгы үеде [illegible] хөй-хөй партия организацияларының идейлиг кудалап, [illegible] туруштар [illegible] партияның [illegible] эвээш эвес [illegible]. Политиктиг янзы-бүрү күштерге болган шимчээшкиннерге, ооң иштинде 1917 чылда чурттуң шилип алганы социалистиг оруунуң [illegible], шовинистиг болгаш национализмниң [illegible] турар күштерге [illegible] анализти документиде база кылган. Ынчангаш партияның сорулгазы мурнунда [illegible] өске апарган: партия хамааты чөпшээрежилгениң, янзы-бүрү социал-политиктиг күштерниң калы ажылдажылгазын хандыртар партияны болуру [illegible].

Ниитилелде болуушкуннарның чаа бот-биле көөрүнүң оруктарын Программыг медеглелде айыткан. Чижээ, эде тургустунуушкун политиказының алыс утказы тодараткан, ол дээрге авторитар-бюрократтыг тургузуудан гуманныг, демократтыг социализм ниитилелинче шилчир дээни ол-дур. Бо таварылгада кижиниң ажылдап, чурттаарының дугайында сагыш човаашкын партияның кичээнгейиниң төвүнге турар. Өнчүнүң болгаш ажыл-агыйның чорударының хөй янзы хевирлеринге үндезилээш, ажылчы [illegible] бүдүрүкчүнүң [illegible] партия шаарар. СЭКП болза социалистиг шилип алыышкынның, коммунистиг перспективаның партиязы болур, а ол перспектива болза, хөгжүлдениң [illegible] деп Программыг медеглелде демдеглээн. А мурнундагы программага социализмниң план [illegible] база бүгү талалыг [illegible], совет ниитилелдиң коммунизмче улам бурунгаарлаашкынын айтып турган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң документилерниң ооң мурнундагы программадан ылгалып турар база бир чүүлү — чүгле үр хуусаалыг политиканың параметрлерин айтып турары эвес, харын кризистен уштунарының аргаларын айыткачы болур. [illegible] Совет ниитилели пролетарият диктатуразының [illegible] ам ону ниити улустуң [illegible]. СЭКП амгы үеде эрге-хоойлулуг күрүнениң [illegible] туржур. Эрге-хоойлулуг күрүнеге кандыг-бир [illegible] партияның болуктуң диктатуразы турбас, күрүне болгаш хөй-ниити херектеринге [illegible] хандырар.

СЭКП-ниң болуп демократчылар болгаш чаартыр талазы-биле хөй чүүлдерни Программыг медеглелде болгаш Уставта тодараткан. СЭКП башкарыкчы партия болганда, чуртта тургустуна берген байдал дээш харысалгалыг. Ындалза-даа эрткен болгаш амгы салгалдарның шынчы коммунистеринге хамаарыштыр үндезин чок буруудаашкыннарны хүлээп албас. СЭКП мооң соңгаар кадрлар-биле ажылга кадр айтырыын эвеңгей номенклатура ёзузу-биле көөрүнден ойталаан. Кадрларны демдиглер, томуйлаарда [illegible] а партияның [illegible] органнар эвес, а партия органнары, бүгү коммунистер шиитпирлээр. [illegible] коммунистер [illegible] СЭКП-ниң программыг сорулгаларын барымдаалаар.

Партияның эрги болгаш чооңда чаа хүлээп алган Уставы улуг ылгалдарлыг. Мурнундагы Уставка [illegible] СЭКП-ниң [illegible] партия [illegible] организацияларын шиитпирлеп турар, партияның [illegible]. Партияга кежигүн хүлээп алырын азы ооң үндүрерин мооң мурнунда райком [illegible] турган болза, ам бо айтырыгны эге организация бот-тускайлаң үзе шиитпирлээр. Партия эге организациялары болуунуң структуразын, ажылының утланышкынын болгаш методтарын, хуралдарны эртирериниң чурумун болгаш хуусааларын, политиктиг ажылдарны, саң-хөө, ажыл-агый чорудулгаларын боттары шиитпирлеп, боттандырар. Партия эге организациялары партияның политиказын ажыллап кылырынга киржир, янзы-бүрү шуулганнарга документилер төлевилелдерин киирер эргелиг. Олар партияның кандыг-даа органнарының шиитпирлеп болуруң [illegible] илередир, ооң составынга [illegible] коммунистерни [illegible] кыйгыртыр эргелиг. [illegible] Партияның үстүү органнарының составынга кандидатураларны эге организация саналдап киирип болур.

Партияның амыдыралында [illegible] демократтыг централизмниң принциптерин чаа [illegible]. Мурнунда ооң утказын централизм [illegible] СЭКП [illegible] Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы амгы үеде демократтыг принциптерин — партияга соңгулдаларлыг болуруун, удуртукчуларны солуп турарын, ажык-чарлыг болгаш отчёттуг болур, эвээжи хөйүнге чагыртыр, эвээжи бодалдарын [illegible] илередир [illegible].

Партияга демократчылалдың хөй [illegible]. Коммунистер партияның политиказын [illegible] ниити партияның болгаш [illegible] референдумнарны чорудуп болур. Боттарының үзел-бодалдарын [illegible] илередир. [illegible] Доора структуралар деп адап турарывыс партия организацияларының секретарьларының чөвүлелдерни, партия клубтарын, дискуссия топтерин, өске-даа катты-[illegible].

Эвилелдиң республикаларының коммунистиг партияларының дугайында чаа [illegible] СЭКП ТК-ның [illegible] СЭКП ТК-ның Төп Контроль комиссиязын [illegible].

А. АЛЕКСЕЕВ.
Төөгү эртемнериниң доктору.

Тыва АССР-ниң Дээди судунда

ХЕРЕКТЕРНИ САЙГАРЫП ТУРА...

Эрткен айда Дээди судтуң бирги чадазынга 3 кеземче херээн сайгарып көрген. Хынаалда чуруму-биле кассация коллегиязынга 37 кижиге хамаарыштыр 30 кеземче болгаш 7 негелде херээ көрдүнген. Оларның иштинден 1 шииткелди ескерткен, негелде херектериниң 3 шиитпирин солаан. Хайгаарал чуруму-биле 4 кеземче, 6 негелде херээн Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунга киирген.

Кеземче херектериниң аразындан чамдык шииткелдерни аар азы чиик онааган деп санааш, оларны солааш, судка катап көөрү-биле чоруткан.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунга Максим Миндирьяның херээн көрген. Ол 1989 чылдың ноябрь 18-те Тес-Хем районнуң О. Шынаа суурга Сергей Донгак-биле аас былаашкаш, ооң иштинче бижектеп, амы-тынга айыылдыг кемдээшкинни чедирген. Тес-Хем районнуң улус суду Миндирьяны ук үүлгедии дээш РСФСР-ниң КХ-зиниң 108 чүүлүнүң 1 кезээ-биле 4 чылда хосталгазын казып шииткен турган. Тыва АССР-ниң прокурору ол шииткелди чиик дээш солууру-биле удурланыышкын киирерге, Дээди судтуң президиуму ону деткип, шииткелди солаан. Максим Миндирья мооң мурнунда үш удаа, ооң иштинде кижи өлүргени дээш шииттирип чораан. Хоойлу ёзугаар ону онза айыылдыг кем-херек үүлгедикчизи деп санаар база кеземче ялазын шыгыры чурумнуг колонияга эрттирерин улус суду шиитпирлээн болган. Ол бүгүнү катап эде көөрү-биле улус судунче чоргускан.

Дээди судтуң президиумунга Александр Зуевтиң херээн база көрген. Ол 1989 чылдың октябрь 21-де Бии-Хем районнуң Сесерлиг суурда магазинден 20 шил водка садып алгаш, ону Кызыл хоорайның автовокзал чанынга бир шилди-ле 25 рубльге садып турган, туттурган. Бии-Хем районнуң улус суду ону 3 чылда улус ажыл-агыйынга ажылдаар кылдыр шенелдеге шииткен турган. Дээди судтуң президиуму ол шииткелди чиик деп санааш, солуп, улус судунче катап көөрү-биле ону эгиткен.

Улуг-Хем районнуң улус судунга Д. К. Хактыг-оол дээрзи херээжен кижи күштеп чазарлааны дээш 3 чылда хосталгазын казып шииткен турган. Бир дугаар шиитпирин турар кижиге 3 чылга чедир кеземче ялазы онаап турагаш, суд Кеземче хоойлузунуң 24-1 чүүлүн өөрениң көөр, ол шииткелди судтаттырган кижи улус ажыл-агыйынга хостуг ажылдап турагаш эрттирип болур бе дээрзин база сайгарып көөр, ол дугаайында үндүрген шииткелинге айыткан турар ужурлуг. Ол чүүлдү улус суду хажыдып, ол дугаайын айытпаан дээш Дээди судтуң кассация коллегиязы шииткелин өскертип, Хактыг-оолду кеземче ялазын улус ажыл-агыйынга албадал-биле ажылдаар кылдыр солаан.

Негелде херектериниң талазы-биле чүүлдерни мооң мурнунда солун арыннарынга чырытпайн турган. Ынча ажыл-агый черлериниң удуртукчуларынга, кадрлар килдистериниң ажылдакчыларынга болгаш өске-даа улуска ажыктыг, күш-ажыл талазы-биле маргылдаалыг айтырыглар болгаш бажыңнардан үндүрер-кииреринин дугайында солун херектер бар болуп турар.

В. А. Самодуров дээрзин Кызылда пассажирлер АТБ-зинден үндүрген турган. Ол ону ажылдан шын эвес үндүрген дээш, Кызыл хоорайның улус судунче ажылга катап тургузарын дилеп негелде киирген. Улус судьязы О. Старинецтиң даргалааны суд ону ажылга катап тургузар дугайында шиитпир үндүрген. Дээди судтуң кассация коллегиязы ук херекти хынап көргеш, улус судунуң шиитпирин солаан. Херектиң материалдарындан алгаш көөрге, Самодуровту кадыының баксыраанын барымдаалап база чүък сөөртүр машинага болгаш автобуска ажылдавас деп эмчиниң үндүрген түңнелин ёзугаар өске ажылче шилчип алырын бүдүрүлге чери сүмелээрге, ол аңаа такси чолаачылаарын чөпшээрээрин деп негелде салган. Ооң негелдезин хандырар арга чок, АТБ-ниң хөй чолаачылары каш чыл улаштыр ээлчег тургузуп алган, хосталган таксини ээлчээ келген кижиге берип турарын айыткаш, Самодуровту септекчилеп, хынакчы-механиктеп азы склад эргелекчилеп болурун сүмелээрге ынааска, ону профкомнуң чөпшээрели-биле ажылдан үндүрген болуп турар. Улус суду ол херекти сайгарып турагаш, Самодуров ажылдан үндүрткен соонда, үш ай эрткенде судче негелде киирген, ол күш-ажыл дугаайында хоойлунуң 90 чүүлүнде айыткан бир ай хуусааны кандыг чылдагаан-биле үскен дээрзин эки сайгарып көрбээн. Ооң профэвилел комитединче болгаш өске органнарже дилег кылып барып турган мен дээни чүнүң-биле-даа бадыткаттынмаан, ол органнардан чогуур шыназынга негеттиниң алдынмаан болуп турар. Шак ындыг чылдагааннар-биле шиитпир солуттунган, херекти катап көөрүн судка дааскан.

Хамааты камгалал штабынга хамаарыштыр негелдени В. В. Лама судче киирген. Ол ажылдан үнер дугаайында билдириишкин бижип кааш, ажылче үнмейн баарга, ону ажылдан үндүрерин шиитпирлеп чадап турагаш, бир ай хуусаада аңаа күш-ажыл дептерин бээрин саадаткан. Ооң уржуунда Лама ол үеде ажылдаар арга чок болган, ону уламчылап ажылдаарын база чөпшээрешпээн. Администрацияның буруузу-биле болган ооң ажыл чок турган үезиниң шалыын аңаа төледип бээрин негээн. Суд негелдени хандырып, 361 рубльди ук албан черинден тыртарын шиитпирлээн. Дээди суд ол шиитпирни хевээр арттырган. Ажылдакчы кижиниң күш-ажыл дептерин ол ажылдан үнген соонда дораан ээзинге эгидер ужурлуг. А ону эгидерин саадаткан бүдүрүлге, албан чери, организация күш-ажыл хоойлузунда айыттынганында ёзугаар шалыын төлеп бээр апаар. Кадр ажылдакчылары ол дугайын билип алза артык эвес.

Сагаан-оол МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү.

МЫНЧА ДЕП КЫЙГЫРДЫМ

Амгы үеде рынок экономиказынче кирери дээрге, кара угаан-биле деңнеп бодаарымга, шааңданы хуу амыдырал-биле домей болур ышкаш-тыр-ла. Чүнү ажылдап, бүдүрүп алыр сен, ооң-биле-ле чурттаар. Рынок дугайында чугаа-ла хөй-дүр. Чогум ол кандыг болурул дээрзин бөдүүн улус эки-ле билбес дизе частырыг эвес боор. Мурнунда чон ортузунга лекция, беседалар болгулаар, тайылбыр ажылы шыырак турган деп билир мен. Ам политика дугайын шыырак эртем-билиглиг удуртукчулар болгаш специалистер билип олурарлар, а ниити чоннуң аразында кандыг кижи чок деп: кырганнар, карак, кулаа четпестер, өөренип чорбааннар, билиг кошкактар бар. Ынчангаш ындыг кижилерниң угаан-медерелин сергедип, сеңтээр ужурлуг.

Мени дүвүредип чорууру бир айтырыг ол. Ооң ангыда ажылга ээ-харыысалга чогуузе дедини болгулаар-дыр. Ону чүге чугаалаарыл ол дээрге, чижээ, «Бай-Тал» совхоз бо чылын картофелин бүрүн ажаап чадашкан. Ону ажаарынга школачылар шефтээш, ара-шала каапканын, соонда харын хөй, өшкү казып, мажактап чээниин кадарчылар чугаалажып турдулар. Кадарчыларны-даа болза ышчан ол ажылче эвилелдээн болза. Ол ышкаш картофельди чүгле өөреникчилер каспаан-на болгай. Башкылары оларны удуртуп турган. Совхозтуу база мээңни деп чүвени черле канчап медереп билбес улус ийик бис, улуг, аңыяавыс чокка аан.

Мурнунда бистиң совхоз тарааны эндере тарып турган. Сөөлүнде харын специализация дээш, чүгле мал чеми тарыыр кылдыр. Үстүнден ындыг айтыышкын келген, ам-даа ону барымдаалап турар бис. Ол көңгүс шын эвес. Ам рынок үезинде чоннуң сектап чиири арбай херек. Ол ышкаш совхоз кылыы-тастан тарааш, ону дээрбелетнеш, боттарынга хлебти быжырар кылдыр организастаар херек. Ындыг аргалар бар. Ооң башка аксы-дылым бар-ла дээш, ынчап турбас-ла болгай мен. Черле мындыг хемчег албас болза хоржок ийин, ажы-төлүм деп, совхозумнуң директору Ч. Хертенке, кожээ Совет даргазы Б. Маадырга, профком даргазы С. Ховалыгга сүмем, саналым бо. Чүгле садыг-магазинче көрүп олурарга берге-дир.

Мээң база бир саналым болза, бо удуртукчулар чон аразынче кирип көрүнерем. Шаанда «Мурнакчы» колхозтуң даргалары М. Доржукай биле Х. Куулар олар канчаар ажылдаарыл дээрге, даң бажында суурнуң кудумчуларын, ол хамааннок чамдык бажыңнарны эргип кезип көрүп алыр, кымга чүү херегин айтырып, билип алыр. Оларга дузалаар чораан.

Чамдык улус солун чагыдып алырындан безин ойталап турар. А күрүнеден дузаламны акшаны ап олурар болдур ийин. Мындыг чөгенчиг боор-дур бис. Бот-дугайты бодалып, бот-башкарып ажылдаалыңарам деп, чаңгыс чер-чурттугларымны мынчалдыр кыйгырар кижи-дээ мен. Кылып болур чүүлдерни кылып алыр ийин. Боттарывыс ажылдавас болза, кым ажылдап бээрил?

Адаш ИРГИТ.
Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Узун ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг [illegible] ажылы үчүн [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң [illegible] шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Башкова Галина Антоновна — хоорайның статистика килдизиниң экономизи.

Беленькова Надежда Максимовна — «Тувашвейнбытыг» [illegible] каттыжыышкынының экономизи.

Белогорская Любовь Александровна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң [illegible].

Боярская Галина Дмитриевна — республиканың статистика эргелелиниң экономизи.

Брацун Николай Иванович — республиканың «Тувагроснаб» күрүне-кооператив каттыжыышкынының [illegible] инженери.

Горяинова Ольга Федоровна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозу, [illegible] саң-хөө кезээниң начальниги.

Ерехина Любовь Николаевна — машина тудуунуң заводунда бухгалтер.

Казагашева Любовь Самуиловна — [illegible] садыгның № 9 магазининиң ажылчыны.

Казаков Михаил Яковлевич — автосептелге заводунуң машинизи.

Конев Георгий Михайлович — статистиканың Тыва республика эргелелиниң начальниги.

Куулар Шулуу Даваевич — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи.

Никитин Илья Максимович — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң агро[illegible] болгаш бойдус камгалалының килдизиниң эргелекчизи.

Романченко Галина Ивановна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң поликлиниказының начальниги.

Рязанова Зоя Леонидовна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң ажыл-агый кезээниң инспектору.

Тюганова Мария Лукинична — республиканың «Тувагроснаб» күрүне-кооператив каттыжыышкынының [illegible].

Хорунжий Иван Лукич — «Тыва балык» бот-оруулга-чарылгалыг баазазының чолаачызы.

Цыганкова Екатерина Егоровна — республиканың «Тувагроснаб» күрүне-кооператив каттыжыышкынының юристи.

Шестаков Семен Семенович — № 25 ясли-садтың таныкчызы.

Эсмонтова Мария Никифоровна — Ээш-чем садыының № 40 магазининиң ажылчыны.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Бондарева Вера Федоровна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизиниң начальнигиниң кадрлар талазы-биле оралакчызы.

Борисова Зоя Осиповна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың экономизи.

Коженец Галина Федоровна — ССРЭ-ниң Үлетпүр-тудуг банкызының Ак-Довурак салбырының касса эргелекчизи.

Кужугет Калдар-оол [illegible] — райпода магазин таныкчызы.

Лотоцкая Вера Андреевна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың ажылчын хандырылга [illegible] (АХК) [illegible].

Марусенко Виктор [illegible] — «Тыва даг-дугу» тудуг эргелелиниң үлетпүр-тудуг цехинде чолаачы.

Ооржак Валентина Алдыновна — райпо магазининде садыг эргелекчизи.

Ооржак Бас Дөңүр-Сүрүңовна — райпода шеврилекчи.

Петрова Анна Харитоновна — «Тыва даг-дугу» комбинатта АХК-да юрист.

Полякова Нина Ивановна — «Тыва даг-дугу» комбинатта АХК-да кладовщик.

Саая Галина Ак-ооловна — райпода магазин эргелекчизи.

Саая Калдар Чульдумович — «Хемчик» совхозтуң ажылчызы.

Саая Кегереш Бартаазыновна — «Хемчик» совхозта таныкчы.

Сарыглар Нина Чымбаевна — райпонуң мал аарыглары-биле демисел чорудар талазы-биле станцияның санитаркызы.

Сарыглар Тантанмей Семисовна — «Хемчик» совхозтуң ажылчызы.

Сарыглар Чимис Хертековна — райпонуң № 1 столовазының улуг повары.

Тюлюш Чамзырай Дарыкаевич — «Тыва даг-дугу» тудуг эргелелиниң үлетпүр-тудуг цехинде бульдозер машинизи.

Тюлюш Чылас Барыкаоловна — улус депутаттарының район Совединиң күүседикчи комитединиң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи.

Успун Эрес-оол Кужугетович — «Тыва даг-дугу» тудуг эргелелиниң транспорт цехинде чолаачы.

Хомушку Байыр Сендоевна — райпо кафезиниң улуг повары.

Хомушку Кок-оол Сарыкович — «Хемчик» совхозтуң малчыны.

Шаранкова Валентина Константиновна — ССРЭ-ниң Үлетпүр-тудуг банкызының Ак-Довурак салбырының улуг инженери.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Дамдын Кара-кыс Далаевна — «Ак-Чыраа» совхозтуң мал эмчизи.

Монгуш Дарый Сендажаевна — пенсионер.

Монгуш Тозалык Чылбаковна — Солчур кожуун Совединиң техажылчызы.

«Торгалыг» совхозтан

Дамчат Болат-оол Алексеевич — чолаачы.

Донгак Александр Өлтекович — ажыл-агый талазы-биле директорнуң оралакчызы.

Донгак Баят Алдын-ооловна — бухгалтер.

Монгуш Михаил Хереловиич — чолаачы.

Суңдуй Андрей Сувоковаич — таныкчы.

Ховалыг Кара-оол Хүрооловаич — малчын.

(Уламчылаар).

ВЛАДИВОСТОК—АЖЫК ХООРАЙ

ПРИМОРЬЕ КРАЙ. Улус депутаттарының хоорай Совединиң сессиязы Владивостокту ажык хоорай кылдыр чарлаан. Ындыг эргени бергени Приморье крайның төвүнге даштыкы хамаатыларның хостуг келирин, а даштыкы судноларның Владивостоктуң порттарынга шаптараазын чокка кирерин чөпшээреп турар.

Крайның географтыг байдалы Япония, Корея, Кыдат болгаш өске-даа чурттар-биле бот-боттарынга ажыктыг харылзааларны тургузарынга эки салдарлыг.

Экономиктиг хостуг зонаның байдаалары янзы-бүрү керээлерни чарарын, кады бүдүрүлгелер тударын дүргедедип, ооң хөй чадаланчак чоруун бодуурунчулер.

ЧУРУКТА: дээрниг чараш «Золотой рог» бухта вайы-даа чурттуң садыг база пассажир суднолорынга ам ажык; Россияның Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин Ыракы Чөөн чүкке чорук тура. Приморье крайның удуртукчулары-биле аңаа экономиктиг хостуг ажыл-чорудулга зоназын тургузарының айтырыгларын чугаалажып турган үези.

Г. КАЛАЧЬЯННЫҢ болгаш С. КОЗЛОВТУҢ фотолары.

(СЭТАГ).

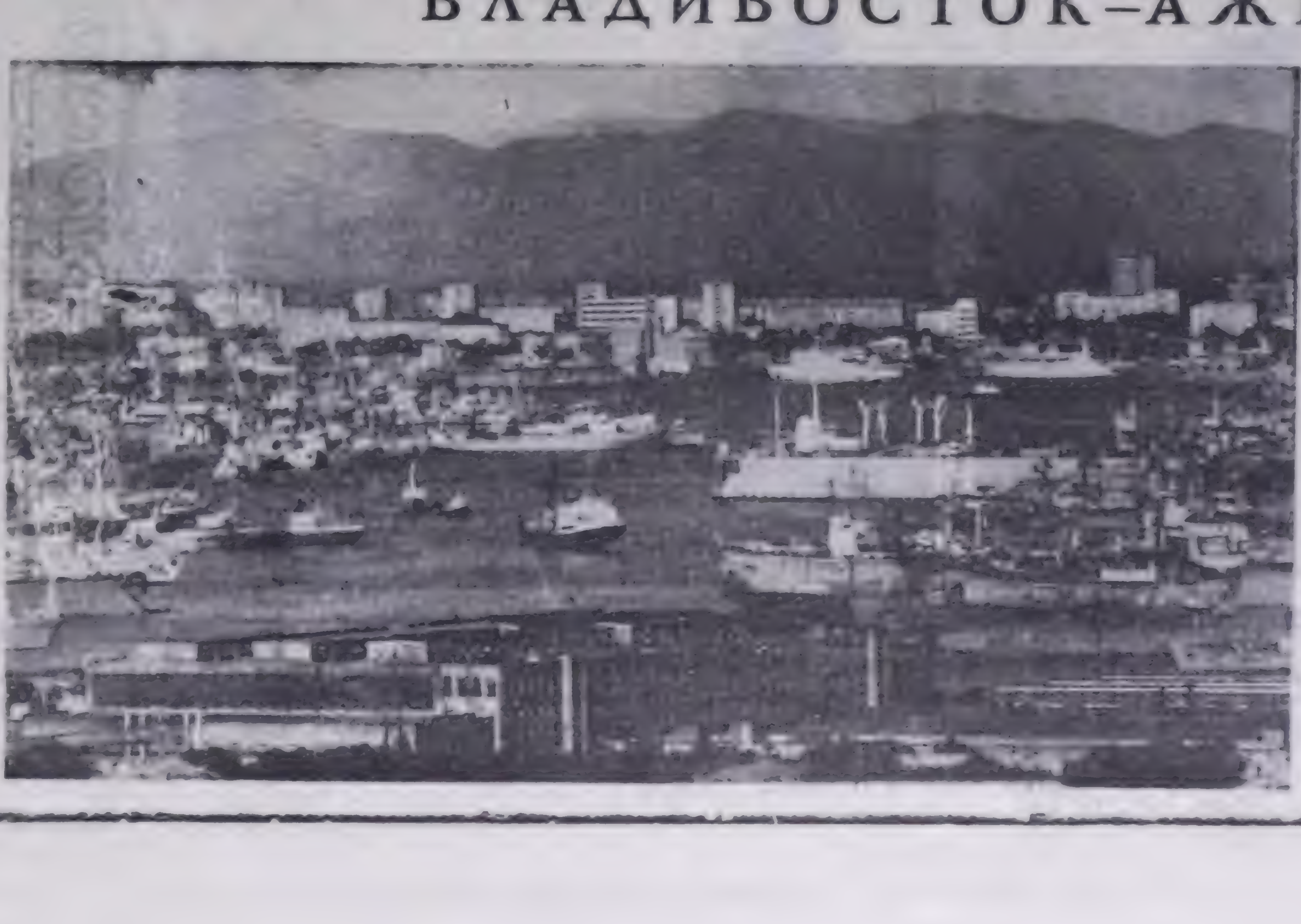

ЫНДЫГ КӨРҮШ-БИЛЕ ЧӨПШЭЭРЕЖИП БОЛБАС

Ниити билиг школаларында өөреникчилерни күш-ажылга белеткээри эки шууладып турар. Ниитизи-биле ал көөр болза, ында илдеп хамыдыышкыннар бар. Материалдыг бааза болур ажыл-агыйлатның талазындан школалар-биле харылзаа чавырлып бар чыдар. Дыка хөй бүдүрүлге коллективтериниң школаларның күш-ажыл кижизидилгезинге киржилгези ниитилей чок. Чамдык школаларда күш-ажыл өөредилгезиниң шактарын ниити билигниң өске эртемнеринге бээр, күш-ажыл кичээлдерин херекке албас чоруктар бар.

Күш-ажыл кичээлдеринге кичээнгей башкылар коллективтериниң-даа, улуг өөредилгезиниң удуртур ажылдакчыларының-даа талазындан [illegible]. Ол шын бе, ылавын?

Бүгү ажыл-агыйның ажылдакчыларынга [illegible] саадарлыг болганнга делгем оруктар [illegible] экономиказы ажылдап [illegible] эгелээр. [illegible] ажылга үрүглар талазы-биле дыка улуг берге[illegible] хөй-хөй кижилер чүгле ажылчын эвес, а харын мергежилин [illegible] бүдүр ужурга таваржыр. Ындыг аар үргүлчүлеп чиик үнептерлер, амыдырал хандырылга ажыл-агыйның шилчежиниг-биле ол улам [illegible]. Чаа үе чадада [illegible] кижиниң күш-ажыл чоргуузундагы [illegible], оларның ниити күш-ажылындан болгаш профессионалдыг дениелиндей база кол хамааржыр апаар. Бодунга чарылгаса-даа, кооперативтер саазындан [illegible] ажылдаар күш-ажылдың органзастаар талазы-биле хостуг [illegible] хамааржыкан ажылдың кандыг-даа хевирлери ажылдакчыларның ажылмергежилиниң [illegible] дыка-ла кол ажылдапкан өөредилгениң хевирлери [illegible] ажылдаар [illegible].

Чаа бүдүрүлге [illegible] талазы-биле [illegible] ажылдакчыларын белеткээриниң [illegible] ажылдап [illegible] мергежил [illegible] профессионалдыг эвес, харын ажыл [illegible]. Ниити билиг школаларның [illegible] харылзаазы [illegible] кол кижилериниң күш-ажылга белеткээриниң мергежил [illegible] удуртулгазы [illegible]. Ол болза чүгле-даа [illegible], [illegible] дүрген [illegible] чаагайжыдарынга чаңнарда болур. Ону аажок [illegible] болур. Мөңгүш мо[illegible] ажыл [illegible] бо үргүлчүлели-биле [illegible].

Школаларда өөреникчилерни күш-ажылга белеткээринге [illegible] удуртулгазы [illegible] шактарын [illegible] ажылдаар [illegible] өөреникчилер-биле ажылдыг [illegible] башкылар [illegible] өөреникчилерни [illegible]. Күш-ажылга белеткээриниң [illegible] күш-ажыл кижизидилгезиниң кол методу — өөреникчилериниң практиктиг ажылдары. Педагогтар ону билдилиг башкарар ужурлуг.

Өөреникчилерниң политехниктиг билиглери болгаш мергежилдери күш-ажылдың культуразын хевирлээринче кичээнгейни угландырары күш-ажыл башкыларының [illegible] бөлүк [illegible] кылдыр [illegible] ажылдарның [illegible].

Чаа үениң экономиказы [illegible] өөреникчилерниң бүдүрүлге [illegible] ажылдаар билиглерин [illegible], ол ажылдарга кижизиир [illegible] ооң бүдүрүлгелериниң кижизидилгези [illegible].

... оваа ужур-дузалыг, үлетпүр, көөзэ ажыл-агый амыдырал хандырылга талазы-биле ангы-аңгы мергежилдерин олар шиңгээдип алыр.

Школачыларны күш-ажылга белеткээриниң айтырыгы, ажыктыг, шиңгээлдиг бүгү деңнелдерге органзастап, үдүртүгүп ажылдаар дорт хамааржыр. Школа удуртукчуларының кол сорулгаларының бирээзи — күш-ажылга белеткээр ажыктыг, бүдүрүкчү күш-ажыл, профугланыышкын, класстан дашкаар ажыл чорутпушкунга катай тудуушкан система бадырыктары [illegible].

Школаларның, школалар аразында ӨБК-ның (өөредилге-бүдүрүлге комбинаттыг) удуртукчуларының кижизидилге [illegible] рыгларын кичээнгейге алыр.

Райоңнарга, хоорайларга, сумуларга азы ниитизи-биле республикаларга школачыларның күш-ажылга белеткелин улуг өөредилгезиниң органзаастарынын [illegible] чүгле улуг бүдүрүлгеларның чеврээли-биле бүдүрүлгелер-биле болгаш улуг ажыл-агыйның органзашкаларыбиле ажылдааргынга тудуушкан-биле [illegible] керектиг дээрзи мурнуңда апарган.

Өөреникчилерниң күш-ажылга белеткелин демократчыдары дээрге-ле программаларны база өөредилгениң болгаш кижизидилгениң хевирлерин хостуг шилип алырын ниитилээн бодаар. Мацаа [illegible] күш-баш чок ыяш турбас...

Школаларда күш-ажыл кичээлдери

Өөреникчилер боттарының күжү, мергежилдери [illegible] мергежилдериниң [illegible] үшкүн [illegible] ажылчын [illegible] өөреникчилер [illegible] талазы-биле аргалыг күш-ажыл башкыларын [illegible]. Рынок экономиказының [illegible] мергежилдиг ажылдакчылар [illegible] тайылбырлаар.

Күш-ажыл башкыларының профугланыышкын ажылында кол чүве — мергежил дугайында чугаалары эвес, школачылар практикага күш-ажылга бодун [illegible] боттарлыгары. Ынчангаш бүдүрүлгелер-биле кады ажылдаарын [illegible].

Школаларда өөреникчилерни күш-ажылга белеткээринге [illegible] школалар [illegible] бодунуң күш-ажылга [illegible] бүдүрүлгеде [illegible] болуп турар.

...ыым бүдүрүлгелер-биле кады ажылдаарын бижыктаарынче [illegible] школа [illegible] өөреникчилерниң күш-ажылга белеткелиниң [illegible]. Рынок үезинде школа чүгле [illegible] ажыл-агыйлар-биле демнежип, кады ажылдаар дугайында керээни экономиказа үндезилээш чарар апаар.

Бүгү өөредилгелер мышкаш, күш-ажылга өөредилге база үгаг [illegible] чок. Ол школадан дыка, а профессионалдыг өөредилге черлери ону уламчылааш, ажылчыннар белеткээрин доозар. Школаларның болгаш школалар аразында ӨБК-ның удуртукчулары өөреникчилерни күш-ажылга белеткээр, школадан дашкаар уруглар албан черлерибиле, ылаңгыя өөреникчилерниң ада-иелери-биле кады демниг ажылдаарының айтырыгларын кичээнгейге алыр.

...ужурлуг. Ынчангаш күш-ажылга белеткелде нормативтер-биле хандырары [illegible] чугула. Эртемден[illegible], [illegible] чамдык чаа нормативтер [illegible] ла. Ону [illegible] өөредилгениң республика болгаш ниити [illegible] органзацияларының, ССРЭ-ниң Педагогика эртемнеринң академиязының кадагалары.

Школачыларны күш-ажылга белеткээри школалар аразында ӨБК-га өөреникчилерниң бүдүрүлге бригадаларынга, бүдүрүлге черлериниң өөредилге цехтеринге, дуаалал ажыл-агыйларга, өөредилге-бүдүрүлге мастерскаяларынга болгаш өске-даа черлерге органзастаарының чаңчыл болуп доктааан берген хөй хевирлерин арттырып ап, ону сайзырадырын күштелдирери-биле чергелештир, чаа-чаа хевирлерин шиңгээдир [illegible].

Тываның школаларынга хамааржыр [illegible] тыва [illegible] болгаш [illegible] бүдүрүлге [illegible] программалар [illegible] тыва аас [illegible] кылыр [illegible]. Күш-ажыл өөредилгезиниң тыва терминнери [illegible] программа-биле [illegible]. Программада чугула [illegible] үнезин [illegible] чугаажы [illegible]. Тыва улустуң амыдыралы-биле [illegible] бүдүрүкчү күш-ажылды күш-ажыл башкыларынга тургаар, чүге дизе, школа мастерскаяларынга бүдүрүкчү күш-ажылды органзастаар болгаш кылыгларны бүдүрүп, садып-сайгарар азы кооператив тургузар болгай.

Үстүкү класстарга бүдүрүлге [illegible] ажылдарынга бүдүрүлге [illegible]. Мал ажылының [illegible], трактор болгаш [illegible] машиналарын, [illegible] ажылдаарын [illegible]. Школалар [illegible] база [illegible] бар [illegible]. Школаларның бүдүрүкчү-материалдыг баазазын [illegible] бергелер [illegible]. Бо өөредилге чылында 5—7 класстарга 1983 чылда үнген күш-ажыл программаларын улуг ажылдаарын санаар. Тыва дылда чаа программа [illegible]. Күш-ажыл өөредилгезиниң тыва терминнери база программа-биле кады [illegible]. Өөреникчи бүдүрүгүн [illegible] школа мастерскаяларының эргелекчилериниң, күш-ажыл башкыларының болгаш школалар директорларының [illegible] сорулгазы. Болбаазырадыр материал дээрин [illegible] бар. Материалды алыр чер чок. Чымчак ыяш, демир материалдарны школаларга бээр, оон-биле оларны хандырар талазы-биле үстүкү органнарның киржилгези чок болза, канчап-даа бүтпес. Бо айтырыгны дүүреэлээни болдурбас арга чок апарган.

Моңгуш ДАМДЫНЧАП.
Республиканың башкылар билиин бедиидер институдунуң күш-ажыл болгаш профугланыышкын кабинединиң эргелекчизи.

ЧОГААЛЧЫЛАР МАЛЧЫН ААЛГА

Кызыл-Даг ортумак школазынга ужуражылга органзастыг бедик деңнелге эрткен, «Кызыл-Даг» совхозтуң директору. Бай-Тайга районга «Моңгулек» чечен чогаал каттыжышкынының бир-ле дугаар, бодунуң чогаадыкчы бот-идепкейи-биле үндезилеп тургускан И. С. Чүлдүм аалчыларын совхоз столовазынга тыва мурнуунга [illegible]. Оон ужурашкан малчыннар-биле ужуражылга эрттирерин [illegible].

Кара-Суук кыдыы Эер-Хавак деп черде сарыг аалдынга [illegible] мал дөрүгүн малчыннары [illegible].

«Кызыл-Даг» совхозтуң парткомунуң секретары Е. М. Салчак, Кызыл-Даг кедег Советтиң даргазы Ю. Ш. Салчак олар чогаалчылар болган районнуң чечен чогаал каттыжышкынының киржикчилери-биле эрттирер ужуражылгага келир малчыннарның бо[illegible]рүнгээр [illegible] аалдырлары ол бээду.

Каан аяс, чылыг хүн болган. Малчыннар ол тайгыга [illegible].

Чогаадыкчы болуушкун удурту РСФСР-ниң [illegible] Бай-Тайга районунуң ийиги секретары Ч. А. Саая [illegible] чыныыңа тус-тус а ниити бүрүн-биле таныштырган. Ону дугаардында Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, шүлүкчү С. Б. Пюрбю [illegible] бодунуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын, Моңгуш-Тайга районунуң чонунуң бөгүнгү ажыл, амыдыралы-биле таныштырган. [illegible] чечен чогаалдың [illegible]. Чогаалчылар [illegible] аалдырларга [illegible] тыва [illegible].

Шүлүкчү, «Сылдыстыг» солунунуң ажылдакчызы М. Б. Доржу бодунуң дончу намдарын, чогааткан чогаалдарын, амгы ажылдап турар солунунуң дугайында таныштыргаш, шүлүктерин номчаан.

«Моңгулек» чечен чогаал каттыжышкынының киржикчизи, Тыва АССР-ниң [illegible] 74 [illegible] Чанаевна [illegible] мал [illegible] дыы-биле хүлээп ап, ооң амдаа [illegible] туун магадааннар. Хоочун малчыннар-биле бодунуң сеткилин [illegible] доктуг, үнелиг [illegible] мал [illegible] тыва [illegible] шүлүктериниң [illegible] «Хей-ла малым» [illegible].

Дараазында каттышкышкынның удуртукчузу, шүлүкчү Сарыг-оол Салчак, [illegible] «Мурнагы» [illegible] парторг Светлана Самбуу-оол, башкылар Тарааа Оотур, Кошкот Салчак, Хуреш-оол [illegible], библиотекарь Чинчс Адыг-оол [illegible] ажылдаар [illegible] Хомушку олар боттарының чогаадыкчы [illegible] чогааттыг шүлүктерин номчаанлар. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор Базыр-оол Чульдум-Сүрүң С. Молдурганың сөзүнге чогааткан ырларын канчаар чогаадып тургаанын хөглүг, баштак аян-биле кыска тайылбырлап тургаш баянга үлевишаан, ол ырлардан бир-бир куплеттерин күүсеткилээн.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, райкүускомнуң культура килдизиниң эргелекчизи Чечек Моңгуш, Светлана Иргит дыңнаачылар хоюг ырларны бадыра бээрге, малчыннар таалап дыңнаар болдулар.

Партия райкомунуң ийиги секретары Ч. А. Саая районда корум-чурум талазы-биле ниити байдалды мал чыннарга чугаалааш, кижи бүрүзү кем-херек үүлгедиишкиннери-биле деминелди күштелдирери чугула дээр-ле [illegible] амгы аныяктар ортузунда арагалааш[illegible] сойгалап илереткен «Ооп эртпаал» деп шүлүүн номчаан. Ол шүлүкке уламчылап С. Молдурга база ол-ла темага чогааткан амгы үеде чамдык аныяктарның мооң-шынарында бар бүгүле четпестерин тодаргай илередип турар «Хамчык» деп шүлүүн номчуду. «Бо ийи шүлүкте амгы амыдыралда херек кырында болуп турар болуушкуннарны чидиг сөстүң кужу-биле шын-на сойгалап турар-дыр» деп, малчыннар чугаалап турдулар.

Рева Багай-оол Мижит Доржу адашкылар аалынга келген аалчыларың тыва чаңчыл ёзугаар хүлээп алгаш, ынчаар үдел, аъткарганнар. Силерге улуу-биле четтирдивис, адашкылар!

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ШКОЛАГА БАЙЫРЛАЛ

Тес-Хем районнуң Кызыл-Чыраа ортумак школазындан чалалга алгаш, сагыш-сеткилим дойлуп, катап чалыы назын-биле ужуражып дээн чүве-биле домей оорүп, муңгарап-даа турдум.

Мени эргим ол школаның 40 харлаары даарта эгелээр деп турда, хоочун башкы, улус өөредилгезиниң тергиини Зинаида Хүреп-ооловна Дажынмай-биле Кызыл-Чыраа кайы сен дээш хаптывыс. Күскү бойдус, талыгыр сактышкыннар оруу дургаар сагыш-сеткилге кирип, өөрүнгүр лаа, кударанчыг-даа бодалдар улаашчораан.

Чалаткан школавыс байыр шинчи кирген. Ону делгандыр туттургаштар аалдар, лозуннар шарлар-биле каастаан. Бистиң школа директору баштаан уруглар, оолдар, башкылар байырлалды-биле уткуп алды. Бистен аңгыда хөй аалчылар келгенин көрдүвис. Школаже шуушкан уапа кыргап-даа, уруглар-даа көвей-ле болду. Шаандавыс дег класстарывыс кирип, ужуражылга кичээлдерин эрги өөреникчилери-биле ноннуг солун эрттирдивис.

Байырлыг хурал школа директорунуң илеткели-биле эгелээн. Ында 50 чылдар эгезинде школаның тавааш салып, тудуг чудуктарын аът-шары-биле сөөртүп турган хоочуннарның адын адаш, арткан барларын тургузуп, аныяктарга таныштырып, оларга тураскаадыг белектер тудускан. Бирги директорну тус чер чурттуг Чамыяң башкы ам «Тиилелге» совхозта ажылдап, чурттап чоруур. Ол ызаш албазы-биле байырлыг телеграмма чорудуп. Илеткелде 20-30 өөреникчилиг эге школа турган ам 300 ажыг өөреникчилиг, 30 ажыг тускай дээди, ортумак эртемниг башкыларлыг, 20 ажыг техниктиг [illegible], [illegible] 7-8 [illegible] кабинеттер [illegible] база [illegible] өөреникчилер [illegible] кадык [illegible] ортумак школа болу берген. Баштайгы өрүг башкылардан Александра Тимофеевна Соколова, Нина Алексеевна [illegible] ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң тергиини Лидия Малчыновна Балчыттаа, Б. Дамчаа, З. Маадаайты [illegible] дүн[illegible]-даа [illegible] адап демдеглээн. Эге школаның доозукчуларын, 7 чыл школаны, 8 чыл, 10 чыл школазындан бирги доозукчуларын [illegible] тураскаалдыг белектерни тутсуп турганы база солун болган. Школа коллективиниң шуптуу кежигүннериниң хөрек чуруктарын, ажыл-чорудулгазы-биле чараштыр бижээш, хана-да асканы безин конгуг өөредиглиг. Өске-даа янзы-бүрү стендилерден өөреникчилерниң башкыларының ажылдаан көрүп сонуургадывыс.

Сөөлгү чылдарда школаның материал-техниктиг баазазы элээн быжыккан. Бо чылын школа база интернат чаа өөредилге чылынга эки белеткели дээш районга бирги черни алгаш 300 рубль-биле шаңнатканы база өөрүнчүг. Биеэги саман интернаттың орнунда ыяштан туткан столоваазы биле кады чаа, биргээнге-ле үш кижи чыдар, хевис [illegible], стол, сандайлар [illegible] интернат бар болду. Ол ынгаш сөөлгү үениң негелдези-биле ажылдап турарының бир херечизи кооператив хөмергиг буфединде уруглар [illegible] чем-биле четтирип турар. Школа дузалал ажыл-агыйлыг, агар салкын [illegible]. Хөөрдө [illegible] картофель [illegible] тарааш [illegible] турар, [illegible] сүгүн чурттакчыларынга садып-саараа база бээр.

Байырлалга келген доозукчу класс бүрүзү школазынга сүй-белектерин берип, чамдык доозукчулар ажыл, турачы, хаяа [illegible] бердилер. Таарымчалыг белек тыпнаажкчары амыстыг дал суяп турдулар.

Бо байырлалды органзастап эрттиргени аалчыларның сагыш-сеткилин өөртген. Кончуг дeмниг, чаңгыс эп сеткилдиг коллектив-тир дээрзин бадыткаан.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.
Хоочун башкы.

КУДА

Ону эрттирериниң чижек көргүзүү

Шаанда тыва улус келин кысты канчаар айтырып алырын, келинни бээрде ону үдээрин, чогум куда байырлалын канчаар эрттирерин кызылчыларга сонуургаткан көргүзүг байырлалды эрттирер дыңнашкан [illegible] Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга артистерниң киржилгези-биле органзастаан.

Сценага өгнү тиккен. Оон иштинде шоолут кааста-лгадаа чок. Үш буттуг ожук бар, аптаралар, оозу, үлгүүрге. Өгнүң даштын ак кыр пөс-биле шыпкан. Кудалар уругну айтырар дээш чедип келди. Кудаларның бирээзи кел сал-ла, кудаларга көгээржикте арагазын куда берген. Ону сунгаш турупту, Баштай аякка ак чемни аалдың херээжен ээзи кудар ужурлуг. Мында шала чүүгү [illegible] бедди маннаш. Че, ол-даа канчаар, ону эдип ап болур.

Кудалар келин кысты үзеп келгенин көргүстү. Дадазынны холдарында ажыы салып алган ийи аныяк оол ыр-шоорлуг, хөөмей-сыгыттыг аян тудуп келди. Куда бүрүзүнге-ле ындыг оңза талантылыглар база турар-ла боор. Кудалар ырлай аарак чугаалап, ак чемин сунду. «Кудалар бээрлеп көрүңер» деп, оолдуң адазы чылыг-чымчак сөстер-биле чалап тур. Келин болур дээн кыстың иези чагыг-сүмезин берип турары дыңналыр. «Хярам болба, хымышка чүве хаанындырба» дээн чижектиг аан. Кудээзи душтууң чедип алгаш, өгже кирип ор. Уругнуң бажында кедиотген думаалайны ап каапкарга, келин кыстың ийи чара өруп каан узун чажы коступ келди. Оолдуң улуг [illegible] кылдыр чаваганы, дуңмазы оолга бызаанчыны сунду.

Болуушкунну оон-даа ындай уламчылап болур.

Куда байырлалының уран-чечен сөзүп культураның хоочун ажылдакчызы, режиссёр Иван Далаевич Комбу тургузуп, бо байырлалды [illegible], ону уламчылап башкарган.

Шаг-шаандап куданы эрттирериниң хевирлери аңгы-аңгы болуп турганын, ону эки билир кижилер колдуунда тывылбас, харын-даа чок дээрзин ол демдеглээн. Бо режиссёр ону тургузарда, артем-шинчилел институдунуң ажылдакчыларының чыгган материалдарындан ажыглаан.

Мацаа келген көрүкчүлерден хоочуннар Арыя Араптановна Алдын-оол, Тамара Чаш-ооловна Норбу дээш, оон-даа өскелер байырлалдың канчаар эрткенинге үнелелди бергеннер. Четпестер бар болган. Ынчалза-даа куданы канчаар эрттирериңге ажыглаар байлак материалдар, солун болгаш уран ырлар, кожамыктар, чечен-мерген йөрээлдер хөй болган. Моон соңгаар мындыг көргүзүг байырлалды ажык черге органзастаары чугула дээрзин киржикчилер, культура ажылдакчылары дугуруш-кан.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТАРДА: куда байырлалдың эрттирерин көргүскен оюнда бот-тывынгыр аныяк артистер.

Авторнуң фотолары.

Телевидение

НОЯБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Музыкфильм. 8.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 3-кү тевизии. 10.10 Камера дээрже көрүп тур. «Орустуң Париии». 11.10 Матвей Блантерниң мурнуу. 11.30 Уруглар шаты. 12.00 «Үе». 13.10—13.15 Наадым. 16.45 «ТелеЭХО». Журнал. 17.15 Россия улустарының совет тун ниитилел телевизиониң фестивалы. 17.45 «Энир Гомериг». 18.30 «Үе». 19.15 Телефильм «Кым бис?». Хөй национал өөбүрге дугайында. 19.15 Музыкфильм. 19.25 «Дипломаттар иштир-дыр». 19.45 «Илим Самгиниң амыдыралы». Уран-чечен фильм 3-кү серииза. 21.00 «Үе». 21.30 Шимиленг делегей маргылдааны. 21.45 Концерт. 22.35 «Сөс». Литературлуг-публистиг программа. 00.05—01.30 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15, 10.55 Эртем-тайылбылыг фильмнер. 8.35, 9.23 География. 8 класс. ССРЭ-ниң эрт курлавыралары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.45 Биология. 6 класс. Чолбей деп чүл. 11.15 «Бурма мө[illegible] сүмелеп тур...». 12.05 «Кораблье кем-херек чүгледишкини». Уран-чечен фильм. 1-ги серииза. 13.15—13.45 Ритмиг гимнастика. 17.00 Дагестан телевидениениң программазы. 18.00 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Поиск» уруглар кружогуну ыры-хөгжүм ансамблиниң концерти. 19.00 Медээлер. 19.05 «Азия тевау». Информас-публистиг программа. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Орус литератураның чогаалдары ССРЭ-ниң улустуң артизи П. Изьмский номчуур. Фильм-концерт. 21.05 Телекөвүрүг «АКШ—ССРЭ: бизнес». 21.45 Коллаж. 21.50 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.50 Россияның национал айтырыы: амгы үеде байдалы болгаш келир үези. 23.50 «Кораблье кем-херек чүгледишкини». Уран-чечен фильм. 2-ги серииза. 00.45—02.35 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Динамо» (Москва) — «Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Делегей рынокчуже дугурут. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Аныяктар организацияларының «Надежда» («Идегел») дээр ассоциациязы Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга бо чылдың ноябрь 14 болгаш 15 хүннеринде бот-тывынгыр бөлүктерниң база күүседикчилерниң Рок-поп фестивалының концерти болурун чарлап тур. Концертке «Интернат», «Арт», «Таңды сыннарының эдээ», «Уран», «Челээш», «Чаңгы», «Этюд» бөлүктер болгаш солистер Андриан Оюн, Анатолий Сат, Орлан Дамба-Хүрээ, «Еврази» дуэт киржир.

Концерт 18.00 шакта эгелээр. Билеттерни театрның кассаларында садып турар.

Кино

НОЯБРЬ 13-ТЕ

«ЧАПЫРАЛ»: «Рассказ Харлея» (ПУР) 9.20, 11.20, 13.20, «Смерть манекенщицы» (КУР) 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.
Видеозал: «Терминатор» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Эгрета из слоновой кости» 9.10, «К-клуб «Сказка», «Принцесса-павлин» 10.40, 14.40, «Пираты XX века» 12.40, 17.50, «Светик» 16.10, 19.40 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Частный детектив, или операция «Кооперация» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.
«ВОСТОК»: «Катала» 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.
«ЕНИСЕЙ» к-б: «Голубая бездна» 17.20, 19.10 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-38-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 арынга эмазы Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 529.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 14 среда № 259 (14459)
1925 чылдан үнүп турар. Ордена 8 ...

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги пленуму

Республиканың отчёт-соңгулдалыг XXIII партконференциязынга соңгуткан РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги пленуму ноябрь 11-те болган.

Пленумну СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ажыткан.

Пленум организастыг айтырыглар чугаалашкан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюро кежигүннеринге чажыт бадылаашкын-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч.-Д. Б. Ондар**, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак**, партия Бии-Хем райкомунуң бирги секретары **Т. А. Парчин**, «Найырал» совхозтуң хойжузу **Л. К. Сарбааш**, «Чодураа» совхозтуң партком секретары **О. Ч. Сырат**, республика эмнелгезиниң хирургия салбырының эргелекчизи **В. А. Ушкалов**, Тыва АССР-ниң Күрүнениң акцыл чок чоруук комитединиң даргазы **В. Н. Федосеев** олар соңгутканнар.

Мурнунда конференцияга РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюро кежигүннеринге **Г. Ч. Ширшин, А. И. Ванжа, Д. Л. Тинмей, В. Д. Хемер-оол** олар соңгуткан дугайында парлалгага үнген.

Пленум партияның республика комитединиң беш доктаамал комиссияларын бадылаан: партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының талазы-биле; идеология; национал политика болгаш аңыяктар айтырыгларының талазы-биле; социал-экономиктиг; аграр айтырыгларының талазы-биле. Комиссияларның составын парлалгага үндүрер.

Партияның республика комитединиң килдистер эргелекчилери: организастыг килдистиң — **Б. С. Нурзатты**, ичити — **В. Г. Заворотныйны**. Херектер эргелекчизинге **В. И. Глущенковту** бадылаан.

«Шын» солунунуң редакторунга — **В. Ф. Чадамба**, «Тувинская правданың» — **А. Г. Богдановский** бадылаткан.

А. Г. Богдановскийниң кандидатуразын чугаалажып турар үеде аңаа бо чылдың июль 4-те «Известия» солунга үнген «Тываның дувүрээзиннери» деп чүүлүнге фактыларны киирип тура болдурган частырыглары, шын эвес болгаш боттуг эвес чүүлдери дээш шыңгыы сагындырыгны кылган. А. Г. Богдановский аңаа чугаалаан шүгүмчүлелдерни болгаш сүмелерни бүрүнү-биле хүлээп алган болгаш ону бодунуң моон соңгааргы ажылынга барымдаалаарын база парлалгага материалдар белеткеп тура, улам кичээнгейлиг болгаш харысалгалыг болурун пленумнуң киржикчилеринге бүзүреткен.

Хуралдың ийиги чартыында РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң пленумунуң болгаш республиканың партия организациязының контроль комиссиязының пленумунуң каттышкан хуралынга «Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелинге хамаарылга дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Ол айтырыгны партияның республика комитединиң доктаамал комиссияларының хуралдарынга баш удур база чугаалажып көрген.

Бо амыдыралчы ужур-дузалыг чүгүла айтырыгга хамаарыштыр каттышкан пленум бодунуң принципиалдыг туружун илерееткен.

Пленум Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин ниитизи-биле деткээн болгаш ону хүлээп алыры дээрге республиканың политиктиг, экономиктиг болгаш социал адырларга статузун бедидери болгаш эргелерин база бот-тускайлаң чоруун калбартыры, чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаары болгаш сайзыраңгайжылары болур деп санаан.

Тыва АССР — РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң составында аңгы-аңгы националдың кижилерниң төөгүлүг хөгжүлдезиниң үезинде каттыштырып, гуманныг, демократтыг социалистиг ниитилелди тургузарын боттандырып турар бот-догуннаан күрүне болур дээрзин Декларация төлевилелинде шын көрген дээрзин демдеглээн. РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң эргезинче эки тура-биле дамчыткан чүүлдерден өске күрүне эрге-чагыргазының бүгү бүрүн эргелерин бодунуң девискээринге ажыглаары ында кирген.

Бодунуң девискээринде чурттап турар кижи бүрүзүнүң хамааты эргелериниң долу болгаш деӊ болурун хандырарынга күрүне суверенитеди үндезин болуп база бүгү националдың хамаатыларының дөмниг, бот-боттарын хүндүлээр, акы-дуңмалышкы болгаш чаңгыс эштиг боллурар сорулгабиле бадыткаттынып турар дээрзин пленум демдеглээн.

Эрткен оруктуң төөгүлүг байдалдарын болгаш гуманныг, демократтыг социализмин тургузар сорулганы барымдаалааш, пленум республиканы Тыва Совет Социалистиг Республика деп адаар ужурлуг деп санаан.

Доктаамал комиссияларының болгаш пленумга үнген саналдарны болгаш сүмелерни ниитилештирер болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединче дамчыдып бээр.

Пленумга чугаалашкан айтырыг талазы-биле саналдар болгаш сүмелер киирип, дараазында эштер сөс алган: чонун амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң чиңгине директору С. К. Буянды, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. А. Даржай, партия Кызыл хоорайкомунуң секретары В. А. Асочыев, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң филиалында ниитилел эртемнериниң кафедра эргелекчизи С. М. Биче-оол, Респотребсоюз баштаар чериниң даргазы Х. Д. Монгуш, партия Кызыл райкомунуң бирги секретары Б. С. Шыырап, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы К. С. Кужугет, педагогика институдунуң ректору А. В. Набатов, шериг кезээнде политкилдис начальниги О. Н. Егоров, «Тыва суг-мелиорация» бүдүрүлге каттыжыышкынында бельанты-бетоншик А. М. Семидоцкий, партия Каа-Хем райкомунуң бирги секретары В. Б. Петров, Тыва АССР-ниң прокурору С. С. Зотов, журналист В. Д. Маслов, Кызыл хоорайның партия организациязының контроль комиссиязының даргазы С. С. Григорьев, «Тыва кобальт» комбинаттың партком секретары С. Г. Поляков, комсомолдуң республика комитединиң ийиги секретары С. Д. Монгуш, «Большевик» совхозтуң кол экономизи О. Б. Ондар, партия Тес-Хем райкомунуң бирги секретары С. М. Достай, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министри Н. С. Конгар, партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал, Тываның каттышкан авиаотрядының начальниги А. В. Марцеха, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, «Мурнакчы» совхозтуң партком секретары С. И. Самбый-оол, ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары К. Д. Донгак, Сүт-Хөлдүң төп район эмнелгезиниң кол эмчизи О. Ш. Ондар, партияның республика комитединиң организастыг килдизиниң эргелекчизи Б. С. Нурзат, партияның республика комитединиң ийиги секретары А. И. Ванжа, партияның республика комитединиң секретары Д. Л. Тинмей, партияның республика комитединиң секретары В. Д. Хемер-оол.

Партияның республика комитединиң пленуму ооң-биле ажылын дооскан.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика организациязының контроль комиссиязының пленуму

Дүүн РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика организациязының контроль комиссиязының пленуму болган. Аңаа РСФСР-ниң Компартиязының республика организациязының контроль комиссиязының президиумун чажыт бадылаашкын-биле соңгаан. Президиум кежигүннеринге Кызыл хоорай Совединиң күүсекомунуң сан-хоо килдизиниң эргелекчизи **В. А. Бадулина**, марксизм-ленинизм университединиң бот өөредилге салбырының деканы **В. А. Бакулин**, «Тыва кобальт» комбинаттың партком секретары **С. Г. Поляков**, «Саян» совхозтуң хойжузу **Р. Ч. Салчак**, Телерадиокуркомнуң даргазы **Т. Ч. Салчак**, Тыва АССР-ниң юстиция министри **Ю. Т. Стал-оол** олар соңгутканнар.

Пленумга доктаамал контроль бөлүктерин бадылаан.

СЭКП-ның программылыг документилерин болгаш Уставын, партияның республика конференцияларының пленумнарының, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозунуң шиитпирлерин күүседирин контрольдаар бөлүкке: Д. Б. Ондар, Т. С. Салчак, С. С. Григорьев, Г. Т. Мартынова, В. А. Гольцов, Ш. К. Мажый, К. Д. Монгуш, В. Т. Санчи, В. О. Сат оларны.

Республиканың партия организациязының бюджединиң күүседиишкинин болгаш РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң сан-хоо ажылагый чорудулгазын контрольдаар талазы-биле бөлүкке: К. Д. Ондар, Ч. М. Арандол, В. А. Бадулина, А. Н. Бууруддай, Н. Г. Кукашева, С. С. Созур-оол, В. В. Эренчин оларны;

Хомудалдарны, тургускан айтырыгларны болгаш апелляцияларны чугаалажып көөр талазы-биле бөлүкке: В. А. Бакулин, В. А. Парунин, Б. Х. Натпит, В. Б. Донгак, Х. С. Дамба-Даржаа, Г. И. Санаа, В. А. Чөржей-оол, Ю. Т. Стал-оол оларны киирген.

ХОЙЖУ

Наталья Семис-ооловна Ондар — «Искра» совхозтуң мурнакчы малчыннарының бирээзи. Ооң өг-бүлези аңгы кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенген. Ажыл, амыдыралынга кызымак. Хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг. Наталья Ондар республиканың «Чүсчү-малчын звено» клуб чөвүлелиниң даргазының оралакчызы.

ЧУРУКТА Н. С. Ондар.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кыш келген

БҮЗҮРЕЛДИГ БОДАП ТУРАР

«Бай-Тал» совхозтуң өшкү кадарчызы, республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүнү Эрес-оол Хомушкуевич Сыргыт-оолдуң өг-бүлези ол хире хөй мал чемин чедирип алган. Уруг-дарыы, дөргүл-төрел улузу-биле шефтеп турганы, малынга ынча «хүнезинни» белеткеп алганы ол. Мурнуку чылда турганындан 10 тонна хөй. 25 чыл дургузунда малчынна келген болгаш малдың баш санын көвүдедириниң, оон [illegible] ... не магадылалы — өшкүнүң эки [illegible] ... Эрес-оол биле Достанмаа Сыргыт-оолдар [illegible].

Чайлаг — Сара-Шын бажы, чазаг, күзээ — Чиңге-Хем Аксы [illegible] ... кыштаг — [illegible] ... Кыштаанга октябрь 23-те көшкен. [illegible] ... Ол база ыяка тааланчалыг: куску кузүрүм хевээр, оон аңгыда дагының одарын камнап алыр аргалыг. Арыгга черле оът-сиген кажан-даа эки үнери билдингир. Ноябрьны төндүр ынчалдыр аңаа кадарар.

Сыргыт-оолдарның бир эки дуржулгазы — өшкүлериниң соок дүшкүже муңгаш кажаже киирбес, улуг кажааның мурнунда сери бар. Оң боттары эде кылып алган. Өскези 10 тоннаны бөлген.

Бо өг-бүлениң белеткеп алганы сигенниң шынары дажок эки. Анайларга бээр ыңдыр бир [illegible] сигенни аңгы белеткээн.

[illegible] ... Ону чөк-биле санажып. [illegible] ...

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелиниң [illegible] ... «Бай-Тал» совхозтуң [illegible] ... Эрес-оол Сыргыт-оолович өөрүп чугаалай-дыр. Мурнунда өг-бүлениң ийи кижизи каттышкаш, аванс алыр 120 рубль. А соолүнде санажып кээрге, айда-ла ооң кырынга 10 хире-даа четпес рубль немелделиг болур. Ам айда каттышкаш, 320 рубльди ап турар апарган. Дыка ынгалдыг көрбес бе. Бо чорук малчыннарның ажылдаарынга улуг дузалыг.

Эрес-оол биле Достанмаа Сыргыт-оолдар бо чылын 100 өшкүден 102 анайны доруктурган, бир өшкүден 1,1 килограмм дүктү кириптип алган. Ол [illegible] 100 грамм хөй. Шак ындыг бедик түңнелдерни чедип алырынга [illegible] ... [illegible] кирип каан улус-тур.

— Чээрби беш чылда малчыннааш, үргүлчү-ле өгде кыштап ор бис,— деп, Э. Сыргыт-оол чугаалап турар. Шак ындыг [illegible] ... дүргедетсе! Өгүм уругларым база төрелдерим 7 кижи чурттап олурар улус-тур [illegible] ... «Бай-Тал» совхозтуң [illegible] ... Э. Сыргыт-оолдуң өг-бүлезин [illegible] ...

Сүт саары автоматчылап [illegible] ... доктаамал кээп турар. — Оът черле хайыраатыг, — деп, Э. Сыргыт-оол чугаалаар. [illegible] ... 100 анайны 1991 чылда алыр бис деп, бүзүрелдиг бодап турар. [illegible] ...

Седен ХЕРТЕК.

БҮРҮТКЭЭН

Республиканың «Шын» «Тувинская правда» солуннарын РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органнары кылдыр база ниитилел-политиктиг «Агитаторнуң блокнеду» журналды Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединге 1990 чылдың ноябрь 12-де бүрүткээн.

«Шын», «Тувинская правда» солуннарның кол тургузукчузу РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитеди, киржикчи-тургузукчулары — Тыва АССР-ниң Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүлели болуп турар.

ЧЫРЫКЧЕ ҮНГЕН

Политиктиг литература номнары үндүрер чер «Улус ажыл-агыйын быжыглап акижидерниң болгаш рынок экономиказынче шилчиириниң кол угланыышкыннары» деп брошюраны чырыкче үндүрген.

Ында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң 1990 чылдың октябрь 19-та ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязынга чугаалаан чугаазын, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң деткээни «Улус ажыл-агыйын быжыглап акижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчиириниң кол угланыышкыннарын» база ол айтырыг талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган доктаалын киирген.

(СЭТА).

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫЫНДАН ЭВЭЭЖЭЭН

Ноябрь бирде [illegible] ... бо чылын Улуг-Хем районунда [illegible] ... чагыдып алган.

Төп парлалганы солун, сеткүүлге 3028 экземплярны чагыдып. Ол эрткен чылдан 620 экземпляр эвээш [illegible].

Республиканың [illegible] ... «Шын» солуннуң 851, «Тувинская правданың» 370 [illegible] ...

Салчак-оол ОНДАР.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

Пленум ажылын дооскан соонда РСФСР-ниң КП-ның республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин партия райкомнарының бирги секретарьлары-биле, Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчулары-биле чөвүлел хурал эрттирген, аңаа мал кыштаглаашкынын эрттирериниң, эът, сүт, чүүрга, дүк бүдүрериниң болгаш ону күрүнеге садарының талазы-биле айтырыгларны чугаалашкан. Чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарын баксырадырын шуут болдурбазын онзалап демдеглээн.

Бо айтырыгларны хүн бүрүнүң контролюнга алырын, ажылдың участок бүрүзүнге ажыл-херекти чогумчалыг организастаары, бүдүрүлгениң, күш-ажылдың, ниитиниң сагылга-чурумун быжыглаары дээш партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчу коммунистеринден негелдени күштелдирерин партияның район комитеттериниң бирги секретарьларынга сүмелээн. Харысалгалыг кижилерниң болгаш ажылчы чоннар коллективтериниң орта ажылдавас, чүве товас чорукт арының хөй санныг фактыларын болдурбазы чугула дээрзи база демдеглеттинген.

Чагыдылганы уламчылаалыңар!

«Шын» солунну чагыдып алырынга моон адаанда парлааныывыс абонемент бланказы силерге дузалаар апаар, эргим номчукчулар! «Шын» солунну чылда чагыдарының өртээ 15 рубль 60 көпеек, чартык чылда 7 рубль 80 көпеек. Харылзааның болгаш «Союзпечать» чериниң бүгү салбырларынга солуннуң чагыдылгазын 1990 чылдың декабрь 1-ге чедир чорудар. Бо хуусааны эрттирбейн, чагылганы кылырын дилеп тур бис.

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54240 (индекс издания)

«ШЫН»

Количество комплектов

на 1991 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ПВ место литер

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

«ШЫН» на газету 54240 (индекс издания)

Стоимость подписки руб. коп. / переадресовки руб. коп.

Количество комплектов

на 1991 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

УЖУР-УТКАЛЫГ

Тыва чон бурунгу шагдан тура-ла биче сеткилдиг, хүндүлээчел, бодуун, дузааргак, торелдек аажы-чаңныг чораан-нар.

Оларның ол тоштуг-томаанныг аажы-чаңы салгалдан салгал дамчып, улуг назылыг-тарның хүндүлээринге, чаа салгалдың ол чаагай төлептиг аажы-чаңга кижизидеринге, бойдус байлаан камгалап хумагалаарынга болгаш төрээн черинге [illegible]. Бурунгу улуг ужур-дузалыг боор келгениң бистиң хоочуннарывыс районнар болгаш республика парлалгаларынга, радио дээш, массалыг информацияның өске-даа чепсектерин дамчыштыр калбаа-биле чырыдып турар апарган. Ол чаагай чаңчылдарның чоорту-ла [illegible]

[illegible]

ээлдек, оваарымчалыг болур. Бодунда улуг кижилерни акым, угбам деп, назыны улуг кижилерни кырган-ачай, кырган-авай, а бичиилерни дуңмам деп чугаалажыр дээш оон-даа ыңай чаагай чаңчылдарга өөредип, сургап чорааннар.

Өглерге кирген олурарынга база чаңчыктырып кижизидер турган. Оол-даа, херээжен-даа кижилер өглерге кирпейде солагайын олурар. Ол дээрге бир талакы будуунуң чодазын адаанга баскаш, өске талакы будунда иңниниң уллуңу-биле черни баскаш, олуруп алыр. Ынчаар олурган оол тонунуң эдээн дискээниң артынче оруу тыртып алыр, а херээженнер иңниниң мајынынга чедир бадыргаш, шыптынып алган олурар боор. Баскактаныш олурарын чөпшээревес, ынчаар чугаа ламалар болгаш улуг назылыг кижилер олурар турган. Ынчаар олурарда, ужазы-биле черге олургаш, ийи чодазын олуйсолуй салып алыр. Дис баштап олурары коллдуунда-ла хоруглуг. Ынчаар олурарын шаажылаадып, оргазынче хак-тырар кижилериниң олуду [illegible] назылыг кижилерни назы-хары улгадып кырааш тудум хүндүлээри дам бар чыдар.

Өгге улус хүлээп алырда, [illegible] Боттарының үе-чергези кижилерни «эртинер, эртинер», а бичии кижилерни [illegible]

[illegible]

Аваа МОНГУШ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ДЫҢНААН ЧҮҮЛДЕРИМ

Чөрби—ужен чылдар үезиниң назылыг кижилериниң бичии болгаш [illegible] Алыр-Кежиктиң улуг назылыг кижилери [illegible] Дугаачыевна Коа (1921), Хамажы Деспасовна Бораан (1923), Бараан Барымаевич Дажырган (1921) оларның улусчу медицина болгаш улусчу культураның ёзу-чаңчылдарының дугайында көрген, дыңнаан чүүлдерин сонуургаттым.

ОРГААДАЙ

Шаанда эмнелге чорлери, эмчилер чок турар үеде янзы-бүрү аарыглардан кижилер боттары эмненип ап чорааны. Сураглыг отчу Олчай деп кижиниң дугайын Бараан Барымаевич сактып олурду. Ооң чугаазы бо.

Оргаадай азы улуг-оът Тожунуң тайгаларында бар. Ол оътту Олчай казып чораан. Алыс боду яды. Моол чуртунга бай кижилерге ходелдеп чорааш, оът танып, казып өөренип [illegible] кижи болган. Ол ирейниң оътту чугааланып олурган казып чорааның уруу Кастын дыңнап шаг болган. Кастын чоокка чедир чурттаан. Оътчу аазының дуганын чажырбас, улуска чугаалап бээр. Мен бала-ла ооң бодуундан база улустан дыңнаан мен. Ону казарда, кежээ, орай казар. Ооң шуптузун база каспас. Ол кижи дег, холдуг, буттуг. Хоюг аараанда холун, буду аараанда будун алыр дээр. «Келир чылын, ол оътту каскан бээр, бир кижини алыр сен» деп, сымыранырын дыңнаан мен» деп, уруу чугаалаар.

Оргаадай эр, кыс боор. Бирээзи бир дагда, өскези бир дагда — дужааш орар. Ол шагның кижилери хамаанчок каспас. Ону казарда, бүгү ёзулалдарны кылыр — корген одуунуң чанынга чадырын тигер, шайын хайындырар, чажар, чалбарыыр. Бо бүгүнү уруу көрүп чораан. Олчайның ха-төрелиинден барык кижи артпаан деп, ол чугаазын доосту.

ЭМ ЭЪДИ

— Аарыг кижи бергедей бээрге, эм эъди ижиртир. Малдың азы аңның бажындан будунга чедир бүгү мөчүзүнден эътти дээжилей бичиини кезектеп кезип алыр. Ону малдың кеглиинге, кара баштың куйгазындан тура сукканы, аксын мяш-биле дегтеп, сугга (ваазы) хайындырганы, ооң мүнүн аарыг кижиге ижиртир.

ДОМ

(Божуп, чиигеп алырынга сүзүглелдер).

Херээжен кижи божуур үезин чоокшулап орда, аал иштинге уруг хини кезер кижиниң баш удур дугуржуп аар. Ол [illegible] ону эдерип көжүп чорур. База-ла тыртыг мяжын ажылап чораан. Херээжен улус «караа чырып», чиигеп алза-даа, сыртыы саадап, когарап чораан. [illegible] турумтарга, соңгузу саадай бээрге ижиртир.

Ооң уламындан тоолтургу чугаа-даа тывылган деп [illegible] «Чылан бодунуң кежинин ушкуну каарын билбес. Ынчангаш шаандагы улус мынча дээр: «Чылан кежин кижи көөр, кижи кежин чылан көөр» [illegible]

[illegible]

Ы Д Ы К

Тайга улуу «ыдык чарылыг», «ыдык мындылыг» чораан. А чылгы малды хемдаа, тайга-даа тожулары ыдыктап чораан. Ивини, чарыны ыдыктаарда, чадыр оңгу долгандыр четкеш, ог эжиинге эккелгеш, оңгуң эжиинче бажын доңгайты идип, хүп унер чүкче үш катап тейледир. Ооң мойнунга янзы-бүрү постер баглаар. Мойнунга ой кылдыр кадып каан багга баглаар. Ол оң постер каш-даа боор. Чаа чылда ыдыын солуп, чаа пос-даа баглаар. Өг, аал бүрүзү ле ыдыктавас.

Ыдык чарыны, мындыны мунмас, сагбас, кошпавас, мыйызын кеспес, чонак кагбас.

Чылгы малды ыдыктаарда челинге база-ла оң-баазын пос баглаар. Ыдык малдың коваалдай кырынга аякка сүттү куткаш, чадырны долгандыр үш катап дескиндирер.

Бир эвес уруг сылданы берген болза, ыдыктаан аъттың тынмыжынга уругну тудуптар чораан. Ивни, мыды-даа, чылгы-даа малды ыдыктаары улуг байырлал — аңаа ламалар ны чалаар, азы-чем элбек. Улус тоттур чемненир.

К У Д А

Тайга чурттуг улус арага чок куда эрттирип чораан. Оон-тоолаа болур, аштанып-чемненир. Куда оңу — сес ай. Ай, шенис бышкан, мал-маган семис, сүт-саан элбек үе. Уругну садып алыр. Ал-боттары, ажы-толү кожээ, кижиниң улуска уруун доран бээр. Шалы чедимес, оон артык ажылгыр эвес, чалгаазы-биле азы-сураа билдингир кижилер болза, уругнуң ада-иезин чылдаа манадыр, чылдыр, кудаларын түредир.

Келин кижиниң ортээ дээш, уругнуң ада-иезинге: дүрт-сыны дээш — боо бээр; бажы дээш — паш; мелээ толут чорзун дээш — одук; эминниң судү дээш — сүттүг мал; кежи дээш — алгы бээр. Өгленип турар аныяктарга өг тип бээр. Чадыр оңгуң мяжып белзэкээр. Ол мяштарның бүрүлүт, салбак бажын кеспес.

Ужа-тура кылаштап чоруур 2 оол, 2 уругга от мяжын, чээргенин белеткээш, отту кывсыр кылдыр демги уругларга сереңгини шаккаш, туттсуп бээр. Отту кывсыпкан [illegible]

[illegible] чүскүү хирени чиис-ле «болзун» дээр. Ол хире ёзулап, хүндүлээр. Хайыраканның «чамчак дүктүг», «доюг бүгрек» деп ойзу адаар. Ооң бажын «бурунгуужу» дээр. Аргалыг-ла болза, херээжен кижи, ооң бажын чивес, курлактан куду сөөгүн чивес, божуурда бергедей бээр дээр. А эр улус чилиин чивес, кортук, сиркеймип чоруур апаар дээр.

Херээжен улус божуурда бергедей берген болза, хайыраканның үттүг-чарын сөөгүн ак пос-биле баглааш, иңниинге мыртып, баглап каар. Хем улузу хайыракан бажынга эндере ак пос баглааш, мяшка азып каар. Ону черге октавас. Талым деп черде озаалагмыр черде мяшта азып каан хайыракан бажы эндерик. А тайга улузу ооң бажының кырлан сөөктерин хомур-биле борап, чагташ мяшка азар.

Бо ёзу-чаңчылдар тус черге хамааржыр. Бо-ла бүгү чүүлдерзе төрээн черинин бойдус-байлаан каннап, хумагалаан [illegible]

Татьяна КУШКАШ.

КУДА ЁЗУЛАЛЫ

Тывам чеге феодализм үезинде [illegible] Ол үеде Хемчик черинге боор эртип турган кудаларга киржип, карам-биле көрүп чорааш болгаш куда ёзулалын эки билир мен. [illegible]

[illegible]

Бээ «оолдар» кудалар чорзуудан уткуп, азы-чемниг, арага-хымыстыг чем-[illegible] ырак эвес черге база-ла азы-чемниг, арага-хымыстыг [illegible]

[illegible]

Оолдуң төрелдери, ада-иези келген кудаларын хүндүлеп [illegible] тывызык эр кижи Аскак-Калай боор [illegible]

[illegible]

1990 чылдың август 22-де № 191 [illegible]

[illegible]

Тоңгул ак оглуг болзун,
Торлаа мыкаштыг оолдуг, кыстыг болзун.
Үнер-кирер чонуг болзун,
Үстүг чылыг чемниг болзун.
Мунганы чыраа-сайк болзун.
Кеткен хеви чычым-торгу болзун.
Хову сыңмас чылгылыг болзун.
Кодан сыңмас хойлуг болзун.
Тонга мыкаш чараш болзун.
Торлаа мыкаш кожай болзун.
Бери аъды баглажыга турзун.
Боова, боорзва дэспизинге чытсын.
Дорге олурер оолдуг болзун,
Өшкү саар кыстыг болзун.
Бажын ажаар малдыг болзун.
Эгертинмес эттиг болзун.
Этилээр эт-хөреңгилиг болзун.
Эдержир эш-өөрлүг болзун!

[illegible]

Оржак ЛАМА.

ХАРААДАНЧЫГ-ДЫР

[illegible]

Саяна САНДЮ.
Күш-ажылдың хоочуну.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Белек-оол Комбу Мелдерович — пионерлер бажыңының методизи, Туран хоорай.

Ензак Алдын-кыс Салчаковна — улус депутаттарының район Совединиң күүсекомунуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

Лебедева Валентина Сергеевна — партия райкомунуң техажылчыны.

Ооржак Кой-оол Доржуевич — улус депутаттарының район Совединиң күүсекомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи.

Сандин Раиса Васильевна — улус депутаттарының район Совединиң күүсекомунуң улус өөредилге килдизиниң [illegible].

ТУРАННЫҢ ЛЕСОПУНКТУЗУНДАН

Балабанова Нина Ефимовна — экономист.

Бывшева Надежда Викторовна — бухгалтер.

Виклушкин Валерий Тимофеевич — чазаныкчы.

Гатилов Анатолий Алексеевич — чолаачы.

Кондрусов Михаил Ануфриевич — станочник.

Пиндюркин Магира Ахметовна — кадрлар талазы-биле инспектор.

Рычкова Анна Павловна — станочник.

Чихачева [illegible]

Чудояков [illegible]

«КЫЗЫЛ ТАРААЧЫН» СОВХОЗТАН

Ануфриев [illegible]

Арамзай [illegible]

Аранчын [illegible]

Бачина [illegible]

Дава [illegible] — пенсионер.

Давыденко [illegible] — пенсионер.

Иргит Чечен-кыс Кивановна — ажылчын.

Калинин Николай Егорович — слесарь.

Кечил-оол [illegible]

Кудашова [illegible] — повар.

Лебедев [illegible] — тракторист.

Макарова Капитолина Ивановна — пенсионер.

Макаров Михаил Иванович — чолаачы.

Маскырова Анираа Маадыевна — ажылчын.

Нагрузова Мария Алексеевна — фуражер.

Николаев Александр Александрович — слесарь.

Павундук Галина Ивановна — саанчы.

Попеляев Алексей Дементьевич — пенсионер.

Романова Любовь Григорьевна — мал тарып боодадыр техник.

Рыжарова Евдокия Федоровна — склад эргелекчизи.

Сагандай Владимир Маадыевич — инек кадарчызы.

Сандак Дарлаа Ховалыговна — бызаа ажаакчызы.

Сандан Ховалыг Дашпанович — пенсионер.

Сояр Татар-кыс Владимировна — бызаа ажаакчызы.

Тюлюш Майя Айжетовна — ажылчын.

Хамсыла Сооскен Шаалаевич — инек кадарчызы.

Чамзырын Караш Ховалыговна — саанчы.

Чоңчун [illegible]

Элтеко [illegible]

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

Балдан [illegible]

Куулар [illegible]

Лодан-оол [illegible]

Ойдуп [illegible]

Ооржак [illegible]

Соян [illegible]

Чөмбүрүк Демчун [illegible] — районнуң [illegible] тараа-биле [illegible] директору.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР

Кызыл хоорай,
1990 чылдың октябрь 27.

Боо-чепсек дугайында хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының медээлеринге даянадыр, солуннарга барык хүннүң чыгам бижип турар. «Рэнет» деп аңгы сокет дорт хамаарылгалыг «ромо-тчилер» дээ кижилер бистиң чурттувуста база тывыла келген. Ажыттынмаан экономиканың мэлери бодунун садарын болгаш баттарын камгалаар, өскелерин коргудар, дээрбе-дээр даар боо-чепсекти дүрүм чок ёзу-биле тып ап турар.

ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчылары бо чылдың октябрь 24-те дурген хемчеглерин алган тудумунунде автоматтыг боо-чепсекти, а ол ышкааш дорт муң рубльди, үш муң долларны хавырган.

ЧУРУКТА: ап чоруткан турган хемчегнн үезинде хавырган боо-чепсек болгаш акша.

И. МАЛЫШЕВТИҢ фотозу.

(СЭТА).

«Чурттаар оран-бажың—2000» программа

ӨШПЭЭН БҮЗҮРЕЛ

Янзы-бүрү программалар чогаадыр, кол угланыышкыннар тодарадыр талазы-биле бистиң чуртувус соолгу чылдарда шыырак арга-дуржулгалыг апарган. Ол ышкаш ол программалар, ол угланыышкыннар амыдыралга херек кырында колдуунда боттанмайн турарын чон билир. Ынчангаш кижилер аңгы-аңгы девипелдерге чогааттынып турар аймак-сан чок программаларны сонуургавастаан, чүге дээрге оларга бүзүревес апарган. Бир эвес программаларның саны-биле кады ваш-чем, эт-сеп бүдүрүп үндүрери база көвүдеп турган чүве болза, бир аңгы херек-ле ыйнаан.

«Чурттаар оран-бажың—2000» деп программа база эде тургустунуушкунун үезиниң документилериниң бирээзи-ле болгай. Бо программаны чон деткээн деп чугаалап болур. Ылаңгыя күрүнениң дузаламчызы-биле хууда бажыңнарны тудуп ап болурунун аргазын оон кижилер көрүп, программаны херек кырында боттандырарынга киржип болурунга бүзүрээннер. Ынчангаш бөгүнге чедир олар хууда бажың, дача тудуп алыр черни чопшээредип ап, ол бүгүнү тудуп алырынга күрүне дузалаар боор деп идегеп турарлар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1988 чылдың февраль 25-те № 29 доктаалды хүлээп алган. Ол доктаал ёзугаар «Спутник» деп чурттаалга микрорайонну шиигээдип алыр талазы-биле улуг ажыл чорупэгелээр ужурлуг турган. Ындыг ажыл эгелээн-даа. «Спутникке» хууда чурттаалга бажыңнарын тудуп алырының аргазын көрүп, черни тускайлап бээрин доктаалга айыткан. Хууда бажың тудуп алыксаан кижилерниң тура-соруун ындыг шиитпир хей-аъттыг киирген-даа. Ынчалза-даа бажың тударыдээрге ону чуруп алыры эвес-ле болгай. Муң-муң шаптараазыннарга олар таваржып [illegible] болгаш таваржып [illegible] турар.

[illegible] ынчап «Спутник» [illegible] хууда бажыңнар тудугнуң чопшээрээр дугайында шиитпирни хүлээп ап тура, дыка хөй организастыг айтырыгларны чедир сайгарбайн барганы коступ берген. Оларның аразында эң берге айтырыглар—тудуг материалдарын садары, тудуг материалдарын сөөртүп алыры-биле транспортту ходелэилеп бээри.

Садыгларда садып турар тудуг материалдарының хемчээли, оларның хевирлери-даа кижилерниң хереглелиинге ыракта [illegible]. Тудуг материалдарын бистиң республикада бүдүрүп үндүрүп турары эвээш, садып алыкчыларның херегцелиинге чедишпес деп чүве шаглан тура бүгүдеге билдингир-ле болгай. А бар тудуг материалдарын садарын организастааны дыка багай. Чижээлээрге, Кызылда ону канчаар садып турарынга аңгы доктааза артык эвес боор.

Тудуг материалдары садып алыр дээш хөй үени кижилер чидирип, боттарының «нервилерин чип» турар. Чүге дээрге Кызыл Үлетпүр садыының магазиннеринде тудуг материалдарын баш бурунгаар чагыдып садып алырын организаставаан. Ынчангаш садып алыкчылар тудуг материалдарын кажан магазинге киирерин кедеп, ынаар каш катап барып, үезин чидирип турары ол-ла болгай. Тудуг материалдары дээрге үүрмек бараан эвес-тир. Ону чүге баш бурунгаар чагып, кажан магазинге кээрге, садыгжыларның дыңнадыы ёзугаар барып садып ап болбас деп?! Черле ынчаш чагыглар хүлээп ап садыглаарын Кызылдың магазиннеринге колдуунда ажыглавайн келген.

Эң херек тудуг материалдары: маңаа, брус дээш ыяштан бүдүргеп чүүлдер боор. Ону Улуг-Хем ыяш ажылагыйының девискээринде садып турар. Ыяш тудуг материалдары садып алыр [illegible] маңаа эртен [illegible] таваржып келген. Ол хире эрте келгеш, куруг чана бээр таварылгалар кайы хөй. Чүге дээрге чамдык хүннерде чаңгыс кубометр-даа тудуг материалдары сатпайн баар. Улуг-Хем ыяш ажылагыйы хүнүнүң-не каш кубометрниң, кайы тудуг материалдарын магазинге бээриниң дугайында дутуржулга чок. Чеже материалды бээрин манап, садыгжы «сартык четтирип» садыглап турар. Оон ыңай садып турар тудуг материалдарының ниити хемчээли мырыңай ыңай. Бир эвес акшаже шыл чидер болза, тудуг материалы садыглап турар садыгжының айда планы кудумчуда солун, сеткүүл садып орар киоск садыгжызының планы-биле дең.

Хууда бажың тудуп турар кижилерге бир берге айтырыгның бирээзи — чүък сөөртүр автомашина, оңгар кастырар техника аймаа тып алыры. Чүък машиназы ачылап ап болур агентство бар-даа болза, хереглекчилерниң негелдезин ол хандырып шыдавайн турар. А оңгар кастырар экскаватор холедилеп алырда, «солагайлаар» азы «шил салыр» ужурга кижилер таваржып келген.

Бо айтырыгларны канчаар шиитпирлеп болур деп айтырыгга Кызыл хоорайның күүскомунуң даргазының оралакчызы А. Д. Монгуш хууда бажың тудуп турар кижилерниң эштежилгезин тургускаш, шиитпирлеп болур деп харыылады. Кончуг шын бодал. Бир эвес эштежилге туруптар болза, акша-төгериин мөөңнеп турган, оон кежигүннери автотранспорт, техника аймаан тып, садып ап болгай. Дарганың бажыңга кире дүшкен бо бодал ажыл-херекче шилчий бээри күзенчиг. Аңаа удуртукчу рольду хоорайның күүскому алыр болза эки. «Спутник» хоорайжыгашта хууда бажыңнар тудуп турар кижилерниң «Спутник» деп эштежилгезин чүге тургузуп болбас деп. Мен бо [illegible] ниити олар соттары база детинир ужурлуг. «Шил салбас» диве, ынчангаш-ла дээре.

Чамдык кижилер бажыңнарын тудуп дооскуп, кирип олургулап алган. Оларга бөгүн эң берге чүве — ижер суугнуң чогу. Кудук кагарга, оон үнген суг ижеринге таарыштпас, хайындырыптарга, өңү ногаарара бээр болган. Чамдык өг-бүлелер шериг кезээнче пөйген чылыг дамчыдылгазындан суг ап ижер ужурга таваржып турар. Ол дугайында В. Монгуш, Ш. Сат оларның өг-бүлелериниң ниити чугаалады. Организацияларның туткан бажыңнарында чурттап орар кижилер сөөртүп эккеп турар суг ижип турар, а хууда бажыңнарында чурттакчылар ижер суг чок калганы бо. Шак мындыг байдал «Спутниктиң» инженер четкилериниң тудуун оваалдадып келгениниң үнген. Чоокку ийи-үш чыл иштинде туттунган бажыңнарны хоорайның топчуткен суг, чылыг дамчыдылгазынга кожуптар деп идегел чок. Тудуг дыка оожум чорупорар.

Хууда бажыңнарда кижилерни ижер суг-биле хандырарын чоокку үеде шиитпирлээр херек. Хууда бажыңда силер дээш оларны ховуңуң ховузунга суг чок каапттарга кайын боор.

Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программа-даа, оон үнген «Спутник» хоорайның тудуу-даа эки-ледир харын. Ону боттандырарынга бергелер хамыктың мурнунда хууда бажыңнар тудуп ап турар кижилерге таваржып турар. Оларның ажыл-ижин чиңгедир талазы-биле хемчеглерни ап чорудары чугула апарган-дыр. Бир эвес ынчанмас болза, боттарының күжү-биле бажың тудуп ап болурунга бүзүрелиниң кээу өжүп каап болур. Ооң хөмүрүнден кижилерниң идепкейин катап кодурүп шыдаар бис бе?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

БИЧИИ ХООРАЙЖЫГАШТА

Тываның найысылалының чедиги бичии районсугажы. Бедигээштиг черде тос каът бажыңнар ажыглаалда киргилээн. Азыг черде бедии үнгүлээн тос каът демчээрешкек тудугларын ыраккан көөрге, чараш, көрүштүг-даа. Бо кварталда беш каът тудуглар база көвүдээн. Валентина Дубининаның, Анатолий Чыдымның дээш, оон өске-даа дашчыларның бригадалары чурттаалга бажыңнарының тудуун кылырын үргүлчүлеп турар. Ол база-ла өөрүнчүг.

Чаа ажыглаалда киргилээн бажыңнарже кээп кирип, чурттай берген өг-бүлелерниң уругларын ойнаарынга таарыштыр дерип кылган шөлчүгештерде ойнаан-хөглээн турарын кижи эскерер. Дугаландыр туткан бир беш каът бажыңда сүт, хлеб садар магазин-даа ажыттынган. Оон чаа районнуң улузу үзүлбес, үнген, кирген турар.

Чоону харылзаштырар, солун, сеткүүлдерни чагыдарынга дузалаар почтаның салбырынга кирдим. Он бир дугаарлыг салбыр болду. Кызылдың бо чедиги районсугажында ийи муң ажыг өг-бүле чурттап турар. Почта ажылдакчылары эртенниң-не солуннарны, чагааларны чедирер.

Солуннарның, журналдарның чагыдылгаларын база почта ажылдакчылары организастап, «Шын» солунну дыка хөй чурттакчы чагыдып алганын чугаалады лар. Вера Дороговцева улустуң чагыткан солуннарының квитанцияларын санап ор. Бир хүнде-ле дөрт чүс ажыг кижи кээп, солуннарны чагыдып ап турар. «Эки-дир» — деп каглым. Бедик бажыңнарже почта дажыглакчыларының бирээзи Алдын-кыс Кенден солуннарлыг сумказын чүктээш чоруптар. Татьяна Чеботаева-биле олар ажылын зайлап турдулар.

ЧУРУКТАРДА: кызылчылар чурттай берген бедик бажыңнар; ол районнуң бичии чурттакчылары Алена Горелова, Лена Капустина.

Оолар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотолары.

ҮНДЕЗИН РЕФОРМАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Аренданың ажык-дузазын көре бердивис

Бистер, «Хемчик» совхозтуң тудугжулары, бо чылдың март айда аренда керээзи-биле ажылдап эгеледивис. Оон түңнелинде тудуг алыры ботбашкарның киришкен. Аренданы өөренип, хой-ле чүүлдү билип ап тур бис. Мурнунда тудугжуларывыс анаа-ла кандыг-даа санаашкын чок ажылдап турганнар. Ам ындыг эвес, бажың-балгаттың орттээн, чарыгдалдарны, орулгаларны-даа санап билир, эвээш чарыгдалы үндүргеш, хөй ажылды кылыр. Сорулгавыс ындыг.

Тудугда ниитизи-биле 36 кижи бар, оларның мергежили янзы-бүрү. Кол-ла даянгыжывыс — ыяш диилдирер цех. Оон аңгыда чазанылга цеги. Ажылывыстың кол-ла дөзү — бо ийи цех. Ыяш диилдирер эрги, чаа—ийи хирээлиг бис. Ында 6 кижи бар. Олар [illegible] кага ыяшты белеткээрин база катай харыылаар. Чазанылга цегинде ийи кижилиг бис. Септелгеде 20, а чаа тудугда 8 кижи бар.

Совхозтуң янзы-бүрү алырларындан чагыгны баш бурунгаар-ла хүлээп алгаш, аңаа чеже, кандыг материалдарны чарыгдаарын санап аар бис. Оон ук алырлар-биле керээни чарып алыр апар[illegible].

Моон мурнунда чылдарда тудугжулар ажылдың түңнелин, немелде төлевирин, янзы-бүрү хууларын-даа билбес турдулар. Экономиктиг өөредилгениң дузазы-биле тудугжу бүрүзү кылган ажылын санап, чарыгдалдарны билир апаар боор-дур. Ооң-биле чергелештир улустуң сагылгазы чуруму, хөй-ниитиниң ажылынга киржилгези илдеңне экжиир. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн. Төп шамның девискээрин бетон херим-биле дуглап алдывыс. Маңаа механизация-даа херегледивис. Совхозтан чүгле цемент база чуъгүн бөду дүжүрер автомашина ап [illegible].

Моон мурнунда бистерниң тудугжуларывыс айда 70—90 рубль шалыңныг турган болза, арендаже киргенивис соонда 200—250 рубль ап турар апарганнар. Моон соңгаар-даа көвүдээр ужурлуг. Чүгле ажылды организастаарын улам экижидер-ле.

Бисте хамык ажылды санап каан: автомашинага, кывар-чаар материалдарга, электри күжү, материалдың бөлүүнуң өртээ, дериг-херекселдерниң элээшкини — бо чарыгдалдар чеже болуру билдиңгир. Бирги чартык чылда ыяш диилер цехтиң орулгазы 33036 рубль, а чарыгдазы 17142 рубль болган. Ынчап кээрде 6 кижи — цехтиң ажылчыннары 15.893 рубль арыг орулганы киирген.

Бир-тээ, чаа арганже шилчээн болганывыста, тудугжу коллективтиң күш-ажыл чөвүлелин, профэвилелиниң цех комитедин, партия эге организациязын тургузуп алдывыс. Бо чылдың түңнелин чөвүлелге хандыр сайгарып чугаалажыр бис. Ол ышкаш бригадада тускай бухгалтерлиг, экономистиг, прорабтыг. Ажылдың түңнелин ай санында сайгарып тур бис.

Келир 1991 чылда элээн орулгалыг ажылдапсывысса, совхозувустан ыяш дилер, чазанылга цехтерин, автомашинаны садып алгаш, чоорту совхозтуң бүгү тудугларын керээ ёзугаар алырын планнап, бодап турар бис.

Ынчангаш ам «Хемчик» совхозта тудугнуң баазазы тургустунган деп дорт чугаалап болур. Черле ынчаш аренда-биле ажылдаарга, улустуң сонуургалы аажок өзер чүве-дир. Чижээ, Василий Кара-Салдың 8 кижилиг звенозу хойга бир кажааны база 3 чурттаалга бажыңын — ниитизи-биле 54 муң рубль түңнүг тудугларны кылды. Оларның чарыгдалы 34 муң рубль болган. Чартык чылдың түңнелинде бээни ындыг. Ол звенонуң удурткуузундан аңгыла. Олег Кара-Сал, Саая Шолбан, Борис Хомушку олар дыка кызымак ажылдап турлар.

Бистиң арендалыг коллектививисте ам-даа кылыр ужурлуг чүүлдер, шиитпирлээр айтырыглар бар. Тудугга херек өскээртен кээр материалдар оожум кээр-дир. Сөөлгү үеде цемент, шил, курганштукатурка, янзы-бүрү будуктар эвээш кээп тур. Ол ышкаш совхозтуң ажылчыннарының талазындан кылып турар тудугларны оорлаар чоруктар хаая эв[illegible].

Бистиң баштайгы базымывыстың түңнели черле эки. Ону улам сайзыраңгайжыдар бис. Совхозтуң дирекция[illegible]лап, профкомдан ам-даа дузалаар-ла болза эки. Бүгү [illegible]лазы-биле.

Калдар-оол ХОМУШКУ.
«Хемчик» совхоз.

Доктаал күүселдезин хынап тур бис

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

«Тыва кобальт» комбинаттың күш-ажылчы коллективиниң мурнунда туруп турар айтырыгларны шиитпирлээри, Хову-Аксы суурнуң амыдырал хандырылгазының айтырыглары республиканың партия, совет органнарының кичээнгейиниң төвүнде туруп турар. Шынап-ла, чамдык специалистерниң болгаш бедик мергежилдиг ажылчыннарның республикадан кожуп чорутканының соонда «Тыва кобальт» комбинатка берге байдал тургустунган турганын солунуң номчукчулары билир болгай. Комбинаттың [illegible] айбынында кадрлар айтырыының талазы-биле дүвүрээзиниг байдал тургустунган турган. Чылыг бээр цех ажылдавайн баар болза, комбинаттың бүгү цехтери ажыл [illegible] туруп алыр болгаш [illegible] суурнуң чурттаалга бажыңнары, уруглар [illegible]

[illegible] оралакчызы, Тыва АССР-ниң улус депутады Василий Петрович Голиков, экономика айтырыгларының талазы-биле оралакчызы, ССРЭ-ниң улус депутады Михаил Григорьевич Алексеенко, кол инженерниң хүлээлгезин күүседип турар Эрес-оол Монгушович Далаа-биле ужуражып, комбинатта амгы байдалдың дугайында чугаалашкан мен.

— «Тыва кобальт» комбинат доп-дораан хагдынар [illegible] барган дээр дидир-дидир чугаа республикада тарап турар апарган. Ооң ужурун [illegible] сорулгалыг келген кижи мен — деп даргаларга чугааладым.

— Бистер база-ла ындыг чугааның [illegible] Аңаа бүзүрээн херээ чок. Кобальт [illegible] Хову-Аксының металлургтарынга болгаш [illegible] кылыр ажыл тывпты бээр. Бут кырынга быжыглаар туруп келгеш, дораан [illegible] комбинатты тутпаан-на болгай. [illegible] интернациональдыг [illegible] бээр цехте тургустунган. Дөрт бригада ээлчежип ажылдаар ужурлуг турбуже, амдызында ийи-ле бригада ээлчежип ажылдап турар. Үш дугаар бригаданы тургузар дээрге аңаа ажылдаар кижилер чок, ээлчег начальниги, электрик кижи база тывылбас. Турбина машинакчыларынга 12 кижини өөредип эгелээн турган. Ам олардан чүгле ийи кижи арткан. Комбинаттың цехтерин болгаш Хову-Аксы суурнуң чурттаалга бажыңнарын, эмнелге, уруглар албан черлерин, школаны одаар диве, чылыдылга бээр цехти хөмүр-даш-биле үзүктелиишкин чок хандырар апаар. Бо айтырыгны канчаар шиитпирлеп турарыл?

Комбинаттың удуртукчуларының санап турары-биле алырга, хонукта-ла 300 тонна, эвээш дээрге-ле 250 тонна хөмүр-даш хереглеттинер. Чыл төнчүзүнге чедир комбинатты үзүктелиишкин чок ажылдадыр, ынчан 20 муң тонна хөмүр-даш херек. Ам [illegible] алганы 2 муң хире тонна бар. Бо канчап-даа [illegible] «Тыва автотранс» бүдүрүлге каттыжыышкыны-биле комбинаттың дирекциязы хөмүр-даш сөөртүп бээр талазы-биле чыл эгезинде-ле керээ чарып алган. Транспортчулар керээзин багай күүседип келген. Чижээ, 1 дугаар автотранспорт бүдүрүлгези эвээш-ле хөмүр-даш сөөртүп эккеп бергеш, сураг барган. Комбинаттың чылыдылга цеги хөмүр-даш-биле четче хандырбас болза, ам ажылдап турар ийи котелдуң бирээзин тургузар чыгы боор бис. — деп, кол инженерниң хүлээлгезин күүседип турар Э. М. Далааның сагыш-сеткили [illegible] Шынап-ла, бүдүрүлгениң [illegible] комбинаттың чүрээ-ле болгай. [illegible]

Хөмүр-даш-биле хандырылгалар бо хире бергедеп турда, чазак доктаалын ёзугаар тургузуп каан республика штабы-биле харылзаа тудуп, айтырыг көдүрүп тур-ла силер ыйнаан — деп, директорнуң оралакчызы В. П. Голиковтан база айтырдым.

— Аңаа канчап олурар боор ийин. Үйгу безин келбес-тир ийин. Кызылче та чеже катап кирген кижи мен. Телефон-биле харылзажып-ла турар-дыр бис. Телефон харылзаазы мырыңай санчок. Хөмүр-даш дугайында айтырыг чугаалажыр дээш октябрь 31-де республиканың Министрлер Чөвүлелиниң харысалгалыг ажылдакчызы В. И. Осипов-биле телефоннажыр дээш шуут чадаштым. — деп, В. Голиков харыылады. Республиканың удуртукчулары Ш. Д. Ооржак, А. И. Ванжа, В. А. Парунин-даа Хову-Аксыга [illegible] турдулар. Хөмүр-даш чок черле артып кагбас силер, дузалажыр бис дээш чорупла каар. Чогум [illegible] көргүзүпкен дузазы-даа чок ийин деп, комбинаттың удуртукчулары хомудап органың база дыңнадым.

Ажылдаар кадрларны белеткеп алыр дээрге, комбинат карылгалыг ажылдап турар болгаш, акша-хөреңгизи чедишпес боор турар. Маңаа ажылдаар кадрларны белеткээр акша-хөреңгини республика бюджединиң күселин-биле үндүрүп берген болза деп комбинаттың удуртукчулары дилеп орар улус чораан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин баштаан штабтың кежигүннериниң чамдыктары август айда Хову-Аксыга кеступ кааш, тодаргай дуза чедирбейн турары база эдлептиг.

Ынчангаш «Тыва кобальт» комбинаттың ажылын быжыглаар талазы-биле хүлээп алдынган доктаалдың талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар ам-даа хөй боор турар-дыр.

Манай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр.).

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Аңаа адрезинерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилияңарны тодаргай кылдыр киир бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээриңерге, келир чылын «Шын» солунну ап, номчуурунга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-таңмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 майык ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга ниити эвилелде чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг дең эргелиг, күштүг.

КОРГУНЧУГ ЭВЕС

[illegible]

[illegible] ХЕРТЕК.

ШУПТУЗУН ЧААРТКАН

[illegible]

Бо бүгү ажылдарга [illegible] Монге Ондар, [illegible] Онанас Бүзүнаа олар [illegible] кирипкен.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Бай-Кол суур.

ЧАА ЭВИЛЕЛ

Культураны кандыг арга-биле камгалаарыл?

Чоокта чаа Ленинград хоорайга РСФСР-ниң культура ажылдакчыларының чаа чогаадыкчы эвилелиниң тургузукчу съездизи болуп эрткен. Аңаа бистиң республикадан дөрт кижи чораан: республиканың улусчу чогаадылгазының эртем-методиктиг төвүнүң килдис эргелекчизи Сергей Баир, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң директорунуң оралакчызы Людмила Салчак, Кызыл райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи Оюн-оол Монгуш, филармонияның музыка-хөгжүм редактору Сергей Өлзей-оол. Оларның бирээзи — съездиниң делегады Сергей Алексеевич БАИРГЕ бистиң корреспондентивис Шангыр-оол Доржу айтырыглар салган.

— Кандыг-даа — улуг, биче-даа хуралдың чыыштың, ужуражылгазының, съездиниң эрттирерде сорулгалыг болур чүве ыйнаан. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— [illegible]

— Кандыг-даа айтырыгны челиишкинниң шиитпирлээрде кол рользу кадрлар ойнаары чугаажок болгай. Ылангыя бедик мергежилдиг кадрлар ажылдыг сегидер, кижилерниң культуразын бедидеринге, оларның сагыш-сеткил байлаан оттурарынга улуг кижизидикчи салдарлыг деп бодап мен.

— [illegible]

— Чаа эвилелдиң эргелери кандыг болурул, Сергей Алексеевич?

— [illegible]

— Бистиң республикага ындыг эвилелди тургузуп болур арга дугайында чүнү чугаалап болурул, Сергей Алексеевич? Үстүнде айтырыгларга хамаарыштыр бисте байдал ындыг-да эвес болбас ийин. Ынчангаш эртемжик хөделгениң дээре эвесте, кандыгыл?

— [illegible]

ЧАРЫЛБАС ЧАДАГ-ТЕРГЕМ

Техникага кам херек

[illegible]

1957 чылдың май байырлалында [illegible]

[illegible]

Алексей ДЫРТЫП-ООЛ.

Ындыг база болгулаар

КӨӨРҮ ЭКИ—САДЫП АЛЫҢАР

[illegible]

— Ол ындыг тарын [illegible]

— Бистиң [illegible]

— Айтырыгның [illegible] экономиктиг байдалдал-биле холбашкан [illegible]

[illegible] Амыдырал-дыр.

Ю. ЛЕПСКИЙ.

«Комсомольская правда»дан алган.

Бо «кырганнарының» карактарында өөрүшкү илдең, оон чылдагааны чүү ирги? Эрин болгаш сегел садының занлекчилериниң делегей конкурузу Германияның Хефен хоорайынга чоокта чаа болуп эрткен. Элдептиг ол конкурска делегейниң хөй чурттарындан келген чүс ажыг кижи киришкен. Немец Бернхард Зенгер (солагай талазында) болгаш итали Пьетро Аркадио олар конкурстуң тиилекчилери болган.

ДПА — СЭТА-ның фотозу.

ИХМ-ниң парлаалга бөлүү дыңнадып тур

[illegible]

Мария КУЗЬМИНА.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазынга дараазында [illegible] «КамАЗ-4310», «ЗИЛ-131» [illegible] чарлап тур. Кичээлдер белүктер долу четчелеттинген соонда эгелээр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчу, 49. Телефон № 2-25-23.

• • •

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы «В», «ВС», «К», «Д» категорияның [illegible]

• • •

Тывазыы аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели аңчылардан хайыракап кежи [illegible] садып ап турарын дыңнадып тур. Ол чүүлдерни дүтүрүшкан ортеңбиле хүлээп алыр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Күрээди кудумчу, 110. Телефон № 3-33-00.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

[illegible]

Айтырыгны Кызыл хоорайда дараазында телефоннарлап билип ап болур. 2-16-35, 92-3-88.

телевидение

НОЯБРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

[illegible]

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

[illegible]

КЫЗЫЛДАН

[illegible] 19.30 «Тыва черде». [illegible]

МОСКВАДАН

[illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

[illegible]

• • •

[illegible]

Бистиң адресивис: [illegible]

• • •

[illegible]

• • •

КЫЗЫЛДЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА!

[illegible]

Кино

НОЯБРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Рам и Лакхан»** (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Видеозал: **«День веселых обманов»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Эгрета из слоновой кости»** 9.00, 12.30; **«Принцесса — павлин»** 10.30, 14.00; **«Смерть манекенщицы»** 16.00, 19.50; **«Рассказ Хартеля»** 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Частный детектив, или Операция «Кооперация»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (улаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Катала»** 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

ЧАЗАЛГА

[illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-24 ◆ оралакчылары — 3-34-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эрлакчылары — 3-45-[illegible] ◆ килдистер ◆ эге рейтин амыдыралы — 3-36-82, 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-53 ◆ [illegible] — 3-34-09, 3-41-23 ◆ [illegible] — 3-34-40, 3-36-73 ◆ агропромышленность — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-36 ◆ [illegible] — 3-34-93; корректорлар — 3-31 [illegible] ◆ кадрлар — 2-27-41 ◆ [illegible] — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-45-41.

Чылда 300 катап үнер. Кемчээлээ 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54271.

Тыва АССР-ниң Пол [illegible] болгаш ном садыының херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

[illegible]

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 15 четверг № 260 (14460)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

Үениң судалы

Дүүн —

ДООЗУЛГАН

Кызыл хоорайда Н. Крупская аттыг библиотеканың баазазынга ноябрь 13-те ажыттынган, республикада массалыг библиотекаларның ажылдакчыларының мурнакчы дуржулга школазының дыңнакчыларының баштайгы кичээлдери ийи хүн дургузунда үргүлчүлээш, дүүн доозулган.

Аңаа библиограф бөгү тайылбыр-медээ материалдарын канчаар ажыглаарының дугайында айтырыглар чугаалашкан. Мурнакчы дуржулга школазының ажылын республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының директорунуң оралакчызы Л. Разумова удуртуп эрттирген.

Библиотека ажылдакчыларының шак ындыг школазы республикада бир-ле дугаарында ажыттынган болгаш моон соңгаар кичээлдери доктаамал эртер.

Богүн —

ТЫВА ДУГАЙЫНДА

Амгы үеде Киев хоорайда чурттап, ажылдап турар, Украинаның Шериг музейиниң үндезин лекчизи, тыва эки турачылар дугайында материалдарның чыыкчызы журналист Юрий Семенович Пузиенко ховар, солун чүүлдү бистиң редакцияга дыңнаткан.

Республиканың киновидеоканал каттыжыышкынының бажыңынга «Тыва — Кызыл Шеригге» деп кинофильмнер көрүүшкүнү болур. Ында 1939 чылдан 1944 чылга чедир Тываның Араттың Революстуг Шериниң болгаш тыва эки турачыларның дайынчы оруун база тыва араттарның Кызыл Шеригге дузаламчызының дугайын тоогуп турар. Бир солун болуушкун болза Украинада Ровно хоорайның ТАР-ның ордени-биле шаңнааны болур.

Украинадан келген аалчының [illegible] богүн республика найысылалының хөй-ниитизиниң [illegible] ол [illegible] көөр.

Даарта —

ЭЭЛЧЕГ ЧОК СЪЕЗД

Ноябрь 16-да Кызылга РСФСР-нин Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң чогаалчыларының ээлчег чок съездизи бодунуң ажылын эгелээр.

Съездиге «Тыва литератураның амгы үеде айтырыглары» деп илеткелди Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Александр Даржай кылыр. Ийиги айтырыы болза, рынок экономиказының байдалынга номнар үндүрүлгезиниң дугайы болур турар. Бо талазы-биле илеткелди Тывакнигиниң директору Матпа Хомушку кылдыр таныштырар. Үшкү айтырыг — РСФСР-ниң чогаалчыларының VII съездизинге киржир делегаттарны соңгуур. Ол съезд ноябрь 11-де Москвага болур. Аңаа бистиң республикадан [illegible] киржир.

Хүнниң чугула айтырыы

СЕКРЕТАРЬ

Чаартылга, бот-идепкей оон хамааржыр

Партия эге организацияларының отчёт-соңгулдалыг хуралдарынга болгаш партияның Кызыл хоорай, районнар конференцияларынга партия эге организацияларының, оларның секретарьларының отчёттуг үеде чорудуп келген ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг ханы анализти бериш, чедишкиннериниң ажылдаарын демдеглээн, четпестерин илереткен, моон соңгаар түңү кылырын тодараткан. Ылаңгыя СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр партия ажылын чаартыр, эде тургузар, демократияны, ажык чарлыг чорукту калбартыр, ханыладыр, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээр дээш партийжи органиазастыг, политика-кижизидилгелиг, идеологтуг ажылдарны элээн идепкейжиткен.

Партия эге организациязы бүрүзү «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программныг медеглелди болгаш СЭКП-ниң чаа Уставын ажыл-чорудулгазынга удуртулга болдурарын, коммунистерни ленинчи партияның херээнге бердинериниге, идейлиг бүзүрелге, коммунистиг моральдың ёзузунга кижизидерин, оларның бот-идепкейин, харысалгазын, башкарыкчы ролюн бедидерин, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди калбартырын, партийжи, күрүне, күш-ажылчы сагылга-чурумну, корум-чурумну быжыглаарын, кем-херек үүлгедир чорукка удур шыгыы демиселди чорударын, национал аразында харылзааларны экижидериниң хемчеглерин алырын, улус ажыл-агыйының бүгү адырларының чогумчалыг ажылдаарын хандырарын чедип алыр болгаш өске-даа хемчеглерни ында айтып турар.

Партия эге организациязының хөй талалыг чиик эвес ажыл-чорудулгазын удуртуп баштаары, амыдыралга боттандырары бирги ээлчегде ооң секретарынга онаажып турар. Профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нниити организациялары-биле бир демниг ажылдап тургаш, чон ортузунга идеология ажылын күштелдирери, ажыл-агыйның бүгү адырларының ажылын эде тургузары, чаартыры, рынок экономиказынче шилчиириниче белеткелди хыналчалыг чорудары, аъш-чем, чуртталга тудуузуң, кадыкшылдың болгаш өске-даа программаларны амыдыралга боттандырар дээш тодаргай хемчеглерни секретарьлар алыр хүлээлгелиг. Бистиң республикада бир муң хире партия эге организацияларының секретарьлары бар, оларның ажылындан хоставаан, ынчалза-даа бо эштер партийжи даалганы улуг харысалгалыг-биле хүлээп алган. Оларның хөй нуруузу коммунист эш-өөрүнүң көргүскен идегелин күүседир дээш билиин, арга-дуржулгазын, күжүн, хостуг үезин партия ажылын чаартырынче, экижидериниң херээнге бараалгадып, бөлүүнүң коллективтеринге морально-политиктиг таарымчалыг байдалды тургузарының, социал болгаш экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээриниң ажылдарын чорудуп турарлар. Оларга «Чыраа-Бажы», «Мурнакчы», «Барлык», «Тшилелте» совхозтарда партком секретарьлары Т. Ш. Сарыглар, С. Н. Самбый-оол, К. С. Монгуш, П. О. Хертек, Кызылдың № 48 тудуг эргелелиниң партия эге организациязының секретары Н. П. Соломатова, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Кара-Ховуда хойжу бригаданың партия эге организациязының секретары К. С. Борарган болгаш өскелер-даа хамааржыр. Бо партия организацияларының ажылының дуржулгазындан ажыктыг чүүлдерни хөннү билип ап болур.

Чоокта чаа болуп эрткен отчёт-соңгулдалыг партия хуралдарынга болгаш конференцияларынга партия эге организацияларының секретарьлары-биле ажылда четпестерин чөптүг-биле шүгүмчүлээн. Партия организациязының дайынчы арга-шинээзиниң, коммунистерниң бот-идепкейиниң, башкарыкчы ролюнуң, харысалгазының бедик болуру, партия ажылынга чаартылгалар секретарьдан улуу-биле хамааржырын демдеглээн. Шынап-ла, ындыг. Ынчалза-даа партия Кызыл хоорkому, райкомнар партия эге организацияларының секретарьларын шын шилип алырынче, оларны өөредип, кижизидеринче, моральдыг болгаш материалдыг дуза көргүзеринче чогуур сагышты салбайн турарын айыткан. Шак ындыг уткалыг шүгүмчүлелдер партияның Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Кызыл районнар, Кызыл хоорай конференцияларынга болгулаан. Партияның Барыын-Хемчик район конференциязынга «Шекпээр» совхозтуң Алдыгаты салбырында партия эге организациязының секретары С. С. Сүрүң санал берген, партия райкому партия эге организацияларының секретарьлары-биле ажылды кошкаканын шүгүмчүлээн. Оларның ат-алдарын, ролюн көдүрериниче сагыш салбастаан, арга-дуржулгазын солуштурбастаан, моральдыг болгаш материалдыг деткимчени, дузаны чедирбейн келген. Ындыг четпес ажылдың уржуундан сөөлгү үеде партия эге организациязының секретарынга ажылдаар хөөннүг коммунистерниң саны эвээжээн. Шак ындыг байдал тургустуна бергенин бо чылын партия эге организацияларынга эрткен отчёт-соңгулдалыг хуралдар көргүскенин хооччу коммунист чугаалааш, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлериниң негелделеринге дүүштүр партия эге организацияларының, оон секретарьларының ролюн, ат-алдарын көдүрер, ажыл-чорудулгазын экижидер дээш доктаамал ажылды чорударын чугула деп санаан.

Партия эге организациязының секретарының ажылын чаартыр, эде тургузар үе келген. Бо херекти чугулалап көргеш, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң дааскаңы ёзузунга партия Төп Комитеди «Партия организациязының секретарының статузунуң дугайында» дүрүмнүг төлевилелди ажылдап кылгаш, парлалгага үндүрген. Ол документиниң коммунистер, аңаа сонуургалдыг бүгү кижилер чугаалажып, боттарының эдилгелерин, санал-оналдарын киирип турар. Төлевилелде партия эге организациязының секретарының хүлээлгелерин, эргелерин тодаргайы-биле бижип турар, ол болза моон соңгаар ооң ролюн, ат-алдарын көдүрериниге, ажыл-чорудулгазын экижидеринге дузалаар.

Партия эге организациязының секретарьларын улуг болгаш харысалгалыг ажыл-херектер манап турар. Ол дээрге СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырары-дыр. Оларны чедиишкинниг күүседирде партия организациязы бүрүзү ажыл-херектиң программазын ажылдап кылыр, ону күүседир дээш шудургу ажылдаар сорулгалыг.

ДУГУРЖУП СҮМЕЛЕЖИР

Рынок үезинде канчаар ажылдаар, чурттаарыл? Шак бо айтырыгны республиканың «Үш-мунчу» саанчылар клубунуң кежигүннери ноябрь 16-да боттарының семинарынга кээп чугаалажыр.

Ол өөредилгени Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилели, республиканың агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкому база «Тувинская правда» солунуң редакциязы эрттирер.

Бо удаада семинарга [illegible] ниң чамдык специалистери, фермалар эргелекчилери база ол клубтуң кежигүнү эвес-даа болза, эң бедик түңнелдерни чедип ап турар саанчылар киржир.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң, республиканың үндүрүкчүлер инспекциязының, Тыва АССР-ниң Өртектер курскомунуң база өске салбырларының ажылдакчылары рынокче шилчилге талазы-биле лекцияларны номчуур. Түңнелинде семинарның киржикчилери янзы-бүрү айтырыглар талазы-биле [illegible] оналдарны солчур.

Шериг албанныг депутаттар-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ужуражыышкыны

Шериг албанныг улус депутаттары-биле ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң ноябрь 13-те ужуражыышкынынга армияның эң чугула айтырыгларын чугаалажып көрген. Ада-чурттуң камгалакчылары-биле күрүне баштыңының элээн каш шак дургузунда үргүлчүлээн ужуражыышкынынга 1100 улус депутаттары киришкен. Олар чурттуң бүгү чер болганындан Москвага чедип келген, оларның хөй нуруузу Чепсектиг Күштерниң болуп ажылдап турар.

ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүнү, чурттуң камгалал министри Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов болгаш өске-даа улус депутаттары ужуражыышкынның үезинде чүве чугаалаан. Социалистиг Ада-чурттуң камгалаар талазы-биле Конституцияда айыткан хүлээлгелерни совет кижилерниң хажык чокка күүседиринден эгелээш, чаа политиктиг угаап-бодаашкынга болгаш сагыштыг [illegible] дүүштүр шериглерниң политиктиг доктриназын [illegible] камгалал [illegible] хандыраарынга чедир, Совет Чепсектиг Күштерниң авторитедин быжыглаар, шериг албанның ат-алдарын бедидер сорулгалардан шериг албаныгларының болгаш оларның ог-бүлелериниң арын-нүүрүн, төлептиг чоруун, кадыкшылын болгаш амы-тынын камгалаар хемчеглерни алырынга чедир хөй айтырыгларны ужуражыышкынга чүве чугаалаакчылар көдүрген.

Ооң соолунде ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевка сөс берген. ССРЭ-ниң чаңгыс аай Чепсектиг Күштерин хевээр арттырарының, бүгү-нииты шериг хүлээлгезиниң дугайында хоойлуга үндезилээш, оларны четчелээриниң принцибин шыңгыы сагыырының эргежок чугулазынга бүзүрелин ол илергейлээн.

Боттарының хуузунда шериглерлиг болурунуң эргежок чугулазының дугайында чамдык республикаларда сөөлгү үеде негелделерге хамаарыштыр М. С. Горбачев мынча деп медеглээн: бо негелделерде боттуг амыдыралды хүлээп көрбээн болгаш политиктиг кажарлаашкынны кылып турар-дыр. Шериг албанынга келдирииишкин дугайында айтырыгны Федерация чөвүлелиниң эң чоокку үеде хуралынга азы ССРЭ-ниң чазаанга бүгү республикаларның чазак баштыңнарының киржилгези-биле чугаалажып көөрүн ол дыңнаткан.

Ужуражыышкын киржикчилериниң бирээзиниң салган айтырыынга ССРЭ-ниң Президентизи харыылааш, Прибалтика республикаларын Совет Эвилелиниң [illegible] кылдыр санап турарын медеглээн. ССРЭ Конституциязынга дүүштүр ол республикаларның хүлээп алган бүгү хоойлужудулга актыларын күш чок деп чарлааны ол сагындырган.

Шериг эргелелдерин дээр үндезиң чок [illegible] канчаар-бир [illegible] сагыштыг [illegible] бистиң армиявысты [illegible] дээш [illegible] Президент бүрүү шаңнаар. Армияны [illegible] чурттуң [illegible], бүгү [illegible] шиитпирлиг бүрүү шаңнаар херек, болуруң ролюн болгаш харысалгазын [illegible] биле, ол [illegible] деп, М. С. Горбачев айыткан.

Чепсектиг Күштер реформазының айтырыгларын чурттуң удуртулгазы кичээнгейниң төвүнде турарын Президент бадыткаан. Ол реформа-биле холбашкан конверсия дугайында, камгалал дугайында, шериг албанныгларының социал камгалалының дугайында хоойлулар күүсеттинип турар.

ССРЭ-ниң даштыкы политиказының айтырыгларынче [illegible] кичээнгейин бодунуң чугаазынга Президент угландырган.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин-биле ноябрь 11-де ужуражыышкынының дугайында Президент база чугаалаан болгаш ук ужуражыышкынга харысалгалыг, шынгыы, чогумчалыг чугаа болган деп демдеглээн. Бо дугайын [illegible] демдеглээр бодап тур мен, чүге дээрге экономиктиг суверенитет дугайында [illegible] хоойлуларын канчаар ажыглаар дугайында Россия Федерациязының Дээди Совединиң сөөлгү үеде хүлээп алган документилерин россиялыг [illegible] Эвилелде-даа сеткил [illegible] болдурган деп, М. С. Горбачев айыткан. Төп болгаш Россияның удуртулгазы моон соңгаар бистиң хөй национал[illegible] болгаш оон бүгү улустарының эрге-ажыынга дүүштүр ажылдаар [illegible] бар деп, Президент медеглээн.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Он хонук чарлалгадан соонда, Россияның Дээди Совединиң сессиязы ажылын уламчылап берген. Ноябрь 13-те болган ээлчеглиг хуралды РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин ажыткан.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев-биле ноябрь 11-де болган ужуражыышкынның дугайын ол дыңнаткан.

Беш шак үргүлчүлээн бесеаданың чартык кезиин чүгле нелээ эрттирген бис деп, ол чугаалаан. Оон соонда беседага Н. И. Рыжков, И. С. Силаев, Р. И. Хасбулатов киришкен. Россияның Дээди Совединиң болгаш чазааның удуртулгазындан кым-даа Эвилелге болгаш Эвилел кереэзинге киришпес болгаш Эвилелдиң кежигүнү болбас деп чугаалаваан деп, ССРЭ-ниң Президентизинге дыңнаткан мен. Ынчаалга Эвилел кереэзинге Россия кымны төлээлеп ат салырыл, чүге дээрге ооң күрүне суверенитединиң дугайында Декларациязын албан ёзузу-биле хүлээп көрбээннер-ле болгай.

Чүртка эрге-чагырганы аңгылап хуваажырының дугайында айтырыгга [illegible] талазы-биле ССРЭ-ниң [illegible] РСФСР-ниң чазак даргаларының оралакчылары составтыг комиссияны тургузар деп дугуржулгага [illegible] эрге-чагыргазының шуут чаа системазының болгаш Национал чаңгыс эптиң каттышкан чазаан тургузар дугайында ва- [illegible] саналдап киирген мен. Ол чазакка чазактың Даргазы болгаш камгалал, санхөө министрлери албан-дужаалдарга Россияның төлээлекчилери болур ужурлуг. Бо саналды деткээн.

Россияны камгалаарын негеп турар бистиң республикавыстың орус дылда чугаалажып турар чонунуң дугайында чугаа база болган. Республиканың иштики херектеринге холгаарлап киришпезин болгаш бир эвес кандыг-бир националдың эргезин кызыттынга бээр болза, чогуур хемчеглерни алырыстың дугайын чугаалаан мен. Боо-чепсектиг хөделиишкин эвес, а парламент аргазы-биле ол айтырыгны шиитпирлээр дугайын аан.

Россияның Дээди Совединге ужур-утказы билдинмейн турар янзы-бүрү делегей дугуржулгаларын деткивейн турарывысны чугаалаан мен. Германия-биле чамдык дугуржулгаа кыдыныганыл: Ында турган турар шериглерниң чаңгыспаан чорудар дугайында дугуржулга кылыыштан чүве болдук. Ол шериглерниң хөй кезии Россияга келир болгай, ынчангаш оларга дузаламчы көргүзерин [illegible].

Ужуражыышкынга чамдык дугуржулгалар [illegible] алдынган. Дээди байдалының үезинде партия [illegible] камгалал [illegible] болгаш [illegible] Россияның [illegible] Дээди Совединиң [illegible] Россияның [illegible] тургузар болгаш аңаа төлевилелдерниң ийиги программазын бээр, Россияның Күрүнениң айыыл чок чоруктарын тургузар дугайында чугаа болган. Ындыг системазының дугайында дугуржулга чедип алдынмаан. Эвилел бюджединге акша опулгазын санап бээр ужурлугувун хемчээлин 23 хуу эвес, а 10 хуу кылдыр саналдаан мен.

СЭКП коммерция ажыл-чорудулгазы кылбас дугайында айтырыгны база чугаалашкан бис. Чүге дээрге СЭКП амгы үеде бодунуң акша-хөреңгизин каттышкан бүдүрүлгелерге салып эгелээн. Бо айтырыг доп шиитпирлеттинмээн деп, Б. Н. Ельцин түңнелинде чугаалаан.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

КОНСТИТУЦИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ХУРАЛЫ

Россия Федерациязының Конституция комиссиязының ээлчеглиг хуралы Москвага РСФСР-ниң Советтер бажыңынга болган. Хуралды комиссия даргазы Б. Н. Ельцин эрттирген.

Республиканың Дээди Совединиң комитеттериниң, комиссияларының саналдарын барымдаалап, чедир ажылдап кылдынган РСФСР-ниң Конституция төлевилелин болгаш Конституциянуң инициативтиг төлевилелдерин чугаалажып көрген. Чаа Конституция төлевилелиниң хөй-ниити кошкурунуң чоорп турарының дугайында комиссия кежигүннеринге дыңнатан.

Россияның Конституция төлевилелин бүгү чоннуң чугаалажып көөрүнге киирип, ноябрь 20-ден орай эвесте парлаар дугайында шиитпирни ээлчеглиг хуралдың киржикчилери хүлээп алган. Кол хоойлу төлевилелиниң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының, хамаатыларның саналдарын барымдаалап өөренип көөрүн организастаар.

Дараазында хурал РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизиниң үезинде болур. «РСФСР-ниң Конституциязынга Үүлээшкин Хоойлузунга өскерилгелер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлу төлевилелин болгаш Россия Федерациязының Конституция төлевилелин Съездиге чугаалажып көөр кылдыр киирер.

(СЭТА).

ЧҮГЛЕ МАЛЧЫННАР ЭВЕС...

Октябрь эгезинде Барыын-Хемчик район Совединиң күүсекчи комитединде [illegible] Совет [illegible] ажыл-агыйларының база АҮК-туң оон социалистериниң, ЭбДистрия хоорайы [illegible] удуртукчуларының каттышкан хуралын эрттирген. Ол хуралга кыштаглаашкынга белеткел ажылын болгаш келээр ажыл-агыйның мурнунда соңгаарладып болбас айтырыгларны чугаалашкан.

Ноябрь 5-тиң хүнү-биле алырга, байдал берге. Сиген планы 15920 тонна, а белеткээни түгүт 8476 тонна. [illegible] ажылдарын [illegible] күүсеттинген. Саваң 1300 тонна белеткеттинген.

Дөрт дугаар кварталда «Барлык» совхоз 260 тонна эътти, бир тонна дүкту, «Шекпээр» эътти — 129, дүкту 0,5 тонна, «Дөң-Терезин» эътти 141, дүкту бир, «Хемчик» эътти 81, дүкту бир тоннаны [illegible] планныг. Ындыг [illegible] Оон аңгыда кедээ Совет бүрүзү чурттакчы чоннан эът, дүкту садып алыр талазы-биле [illegible].

Чаа [illegible] чедир бүдү [illegible] Эът биле эъттү [illegible] дүкту алыр [illegible] болза, эки ажылдаар демде [illegible] гааразында чылдагаан тывар дээр болгай. Бо талазы-биле удуртукчу кижи бүрүзү бодалга чогуур.

Кедээ Советтерниң дааныр күштери хөй болгай. Округ бүрүзүндей депшиттирген депутаттарны ажыглап, негелделер [illegible] Олар [illegible] Күрүне планнарын күүседиринге олар база боттарының улуг-дуузун киириштирер ужурлуг.

Ол [illegible] «Дөң-Терезин» совхозтарының [illegible] Мөгеннн биле Алдыы Сүт-Бараан фермаларынын байдалы багай деп демдеглээн. Ылаңгыя «Хемчик» совхозтуң директору [illegible] 200 инек кирер чаа инек кажаазы болур деп болдаш, [illegible] кыштаглаашкынга дыка багай белеткенген болуп турар.

Райкүүскомнуң даргазы С. Н. Ильевкоптуң чугаазы-биле алыр болза, «Дөң-Терезин» совхозтуң удуртукчулары кыштаглаашкынга дыка багай белеткенген болуп турар.

Кыш—каяа-даа шылгалда

Кыштагларда чамдыгларга [illegible] дүр кылдынмаан, чамдык кыштагларда чырык киртинмээн.

Кыштаглаашкын талазы-биле «Шекпээр» совхозтуң Сүт-Кажаа сүт-бараан фермазының [illegible] Ол коллектив моон мурнунда чылдарда бүгү көргүзүг талазы-биле республикага бедии алы-сураа үнүп турган. Ферма бүрүнү-биле шыңганаштаттынган. Уругдар садиктарын чидерле бырырш деп [illegible] ду-биле хандыртынган. Аңаа [illegible] дер В. С. Трейберг [illegible] Оон соонда бир ай хуусаа иштинде бүрүн-биле септелгени кылган.

Совхоз [illegible] хараал [illegible] чаа кажааларны тудар, фермаларны механиктиг [illegible] планнаттынган турган. Кажаа кыштаглаашкын дугайында айтырыг тургустунуп келирге, «Шекпээр» совхозтуң директору [illegible].

Ноябрь 11-де район Совединиң күүсекчи комитеди [illegible] шиитпирге катап эргип кирген. Кыштаглаашкынга «Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая, «Шекпээр» совхозтуң Сүт-Кажаа фермалары болгаш Аксы-Барлык салбырының «Хемчик» совхозтуң № 1 хойжу бригадалары кыдыка эки белеткелгенин көргүскен.

Кажааларын [illegible] Фермаларда [illegible] Сүт-Кажаа [illegible] Бижиктиг-Хая [illegible] Оон бүрүзү телевизорну көрүп турар. Ынчалза-даа ам-даа кылыр чүүлдер хөй. Мөнзе материалдары-биле кылыр ажылдар бар. Материалдар чедиишпези-биле кылдынмайн барган.

Ниитизи-биле районда 3625 мыйыстыг бода мал, 67560 хой, өшкү, 1062 хаван, 1552 [illegible] бар. Оларны [illegible] айтырыг. Оларга чылыг кажаа кылыр, суугуну чем, дүс, саван, сигэн, сүт сөөртүлгезин дээш, чүну кылбас даар боор. Мынча хөй малдың [illegible] чүгле ажыл-агый удуртукчуларының эвес, а районда чурттап турар кижи бүрүзүнүң ындыктыг хүлээлгези болур ужурлуг.

Рынок экономиказынче [illegible] ужурлуг болганда удуртукчу кижи бүрүзү бир дугаарында болгаш [illegible] Бо чылын кайы хире эът, сүт, дүк алыр болур, ол хире оруулга кирерин утпаза чогуур. Ынчангаш кышка мал белеткелди ам [illegible] чугаалары кулуғуна.

Амгы үеде районда кыштаглаашкын талазы-биле [illegible] тургузуун. Ооң сактазы [illegible] комитеттиң даргазы С. Н. Ильенков томуйлаткан. Бо хүннерде садыг, эмнелге болгаш амыдырал хандырылгазы ажылдакчылары малчын водачарза, фермаларза чеде берген боттуг дузаны чедирип турар. АҮК-туң кол специалистерин ажыл-агый бүрүзүнде 3—4 кылдыр, ол шыкаш [illegible].

Ынчангаш бүгү күштү мал кыштаглаашкынынче хаара туткан. Бижиктиг-Хая фермазынга АКМК-ның Алдыы-Маңгыштың фермазынга бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг [illegible] Сүт-Кажаа фермазынга № 1 КМК-ны бижыглаан. Ол коллективтер кыштаалыр боттуг дузаны көргүзер ужурлуг. Кыштаглаашкынның түңнелинде эки көргүзүглерлиг болур болза, материалдыг дузаны көргүзерин шиитпирде киирген.

Амгы үеде кыштагларже хөмүрнү болгаш мал чемин сөөртүп эгелээн. Ооң кадында саваң пресстээрин уламчылап турар. Ынчалза-даа ажыл-агыйларда болгаш районга машина-техниканың өттүг херекселдериниң [illegible] болгаш шуптаарлаштаан. Ылаңгыя ГАЗ-53-түң хөй дугуй кадыр [illegible] болгаш авторезиналар чедишпес. Оон чылдагааны биле чайны өттүр хөй саңныг техника ажылдаваан. Амгы үеде малчыннарже сүт чедирер дээрге сүт сөөртүр машиналар чедишпес. Бо талазы-биле Тываның Агроүлетпүр эвилели боттуг хемчегни ап, Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйларын [illegible].

Совхоз [illegible] кага артык кезектер чедишпес дугайында чугаалар хөй болуп турар. Ол чугааны ниитизи-биле дарый хемчеглер алырын Тываның Агроүлетпүр [illegible].

Кыштаглаашкын ам-даа мурнувуста. Ону ажып эртер [illegible] тус черниң чурттакчылары болгаш кол специалистер дыка күш чок ажылдаар ужурлуг.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ

Социал айтырыг

КАНДЫГ ЧУРТТАП ТУР СЕН, АК-ДАШ?

«Аллан-Маадыр» [illegible] Ак-Даш [illegible] 14 [illegible] 4 [illegible] 130 [illegible] 128 өреге 680 чурттакчылыг, Ак-Дашта 11 чыл [illegible] 30 [illegible] ажылдап турар [illegible]

Суг-Бай [illegible] Сүт-Хөл [illegible] Константин Анчымырович Монгуш [illegible]

[illegible] 15 [illegible] анык өг-бүлелер чылдың-на немежип турарын билдингир. Сөөлгү чылда чуртталганың 3 бажыңы немешкен. 1952 чылда тудуп [illegible]

Школаның баазазы дыка-ла багай. Ол дугайында профком [illegible] Ондар мынча диди:

— Бисте бажың чок 6 башкы бар. Оларның ужу кабинеттерде, бирээзи бажың хөлээлеп алган, [illegible] торелдериниң бажыңнарында сыгырааажып турарлар. Совхоз 1989 чылда башкылар чурттаар чүй бажыңны [illegible] Өөредилгенстиң баазазы база [illegible]

[illegible] Ак-Даш ортумак школазының башкылары өөреникчилерге быжыг билиглерни бээр, оларны кижизидер дээш бар-ла аргаларны ажыглап [illegible]

[illegible] Аллан-Маадыр [illegible]

Суурну хөгжүдеринге улуг аргалар бар. Чүгле дуза херек.

[illegible] эмнерни бээр салар. Ол малчыннарже график ёзугаар үнүп, оларны шинчип, профилактиктиг [illegible] эм-лечилге [illegible] 1980—1990 чылдарда [illegible] Кандыг-даа суурга эм-не чугула чүүл — почта харылзаазы [illegible]

Барып корзүңер. Телеграммаларны «Сүт-Холдең Аллан-Маадыр суурже, оон Аллан-Маадырдан Ак-Дашче даңгаар [illegible] Мындыг харылзаа бистиң Тывада кажан бар апаар? Рабочкомнуң [illegible] Аллан-Маадыр [illegible] Сүт-Холде амыдырал хандыргызынга эргелиг-даа улусту

хамаарыштырып чурттап турарлар. Чонуң [illegible] байдалы база чогуннуг. [illegible] 16 [illegible]

Маадырда Ак-Дашка чүү барааны фермазы турган. Анаа инсектер бруцеллёзтуг боорга, оларны шуптузун тондур са-

[illegible] Оңу 1991 чылдың [illegible] Чиңе Ооржак бүзүрелдиг чу-

Ак-Даш суурга бо чылын бир эки чүүл болза, [illegible] Ондарның удурттулгазы-биле 17 кижи түүйбү бүзүрер иштиг тудуп, ажыглалга киирген. 400 муң [illegible] ону 400.200 кылдыр күүсеткен. Келир чайын ону үш [illegible]

[illegible] турар. Оңу 1991 чылдың [illegible]

[illegible] ажылдаар ийи чүүл [illegible] 2—3-ле өг-бүле мал ажылдап турар. Суурну дөл [illegible] девискээрнин. Хемчиктерниң арыглары ола-ры малга четчир. Оор-суң дугайында мында дыңналбаар. Оозун болдаарга, оорлавын ажыглаар эрээ бар кижилер Ак-Даш чонунуң аразында чок.

Суурну хөгжүдеринге улуг аргалар бар. Чүгле совхозтуң, районнуң база республиканың-даа чамдык хамаарышкан органнарындан, Советтерниң депутаттарындан дуза херек. Ажылдар чуртун ажырыр шиитпирлеп ап болур. Ак-Даш суурнуң социал хөгжүлдези [illegible]

Болат-оол СААЯ,
«Ленинчи оруң» солуннуң корреспондентизи.

«Шынга» харыы

КИЧЭЭНГЕЙ ЧОК АРТПААН

Баян-Кол суурда хлеб бижирер черниң ажылын шүгүмчүлээн чагаа сентябрь 4-те үнген 202 дугаарлыг «Шынга» парлаттынганын сактып кээли. Автор К. Назыты хлеб быжырар чижек-норманы чедир күүсетпейн турарындан, суурнуң чонунга, малчыннарга хлеб чедишпейн турарын бижээн. Ол дугайын дыңнавып тура, автор мындыг байдалдың, ылангыя малга чем белеткелиниң үезинде тургустунуп турганын бүзүрелдиг-биле дыңнатчан. Чагаа «Хлеб быжырар бе?» деп эге-биле парлаттынган.

Айтырыгга харылавышаан Баян-Кол кожуун Советиниң [illegible] Д. А. [illegible] Ол [illegible] хлеб быжырып [illegible] 600.000 [illegible] Бодуктуң быжырыы ап турарынче хлеб бол турала, хлеб булочка кылыышын суурнуң чонунга садарын-биле Кызылдан эккеп турганы [illegible]

Чагааның авторунуң «Баян-Кол кожуун Советиниң даргазы чонунуң негелде-хереглелиниң мынаар сураан дыңнавылап орар» дээни Д. А. Хөвенчик мындыг янзылыг тайылбырлап турар: «Кожуун Совет даргазы кижи мен, чонумнуң негелде-хереглелин анаа дыңнавылап олурар харык кайда боор. Өй-шаанда ону күүседир дээш кызып ажылдап оруур боор-дур. Шупту айтырыглар чаңгыс хүннүң ажылы эвес-ле болгай деп чүвени бижиппин Кара-оол Назытыга чугаалаксаан ийик мен».

Совхозтуң парткомунуң ажылдакчыжыны хуралынга шүгүмчүлелдиг ол чагаага хамаарыштыр сайгарылга чорудуп фактыларын сайгарылга чорудуп [illegible] солунга үнген чагааларын К. Назытыны сагындырган дээрзин харыызында дыңнаткан.

РЕДАКЦИЯДАН: чагааның автору-биле чугаа болган аңаа ам хомудавас. Автордан ол дугайында хомудал-даа келбээн. Шуут мырыңай курут үндезин чок черге айтырыг хоглуп, чагаа бижип бээр деп чүве турар бе? Ол үеде хлеб чедишпейн барганының чижээ турган боор чадавас. Чүге чаңгыстың саны ажыглап турар силер деп айтырыг тургустунуп кээри чадавас. Ооң-биле дараазында байдалды тайылбырлаары артык эвес. Чугаа үстүнде чагаага харыга, авторга-даа шуут хамаарышпас. Бижикчилер, номчукчулар бисте кайы хөй. Оларның янзы-бүрү темаларга бижээн ажыктыг, солун чагааларын солун арыннарындан номчуп турар бис. Ынчалзажок бижип турар кижи фактыларның болуушкуннарның боттуг, шын болуру дээш харысалгалыг деп чүвени утпас болбас ужурлуг. Ол дугайын чугаалажы бергенинистиң чылдагааны мындыг: чаңгыс катап көрген чүүлүн ычызынге чедир тодаралып билип албайн, залап бижик хоорган чагаалар бар болдур ийин. Эртип-дужуп чыткаш, көргени, билгени дыңнааны чүүлдер-даа тургулаар. Чижээ садып алганы сүдү ажыг болган, барган чедишпейн барганын хомудаан чагаалар келгилээр чүве. Четпестер-биле эптешпес деп чүве кымга-даа билдингир, чоктуг чүүл-дүр. Ол дугайын бижиир мурнуунда, айтырыгны ол-ла черге, ол талазы-биле харысалгалыг кижилерге тургузуп, чогуур харыыны чүге ап болбазыл? Анаа чугаалажып, чүвениң чылдагаанын чүге айтырып болбазыл? Бир удааза-ла харын, ооң соонда база катап тургусканы дыр силер, түңнел үнаурбес, силерниң негелделер, айтырыглар кичээнгей чок артып каар хире апарза, айтырыгны ынчан редакцияже адрестеп болгай. Ынчан нүүң бижиири, ооң соруглыы тодаргай-даа болур болгай.

СОВЕТ ТУРГУЗУГ КИЛДИЗИ.

ЧАА КЫЛЫГЛАР САДЫГЛАРЖЕ КИРЕР

Кызыл хоорайның хавак кырында мебель фабриказынга чедир бээрге, байдал кандыгыл? Удурланышкак: фабриканың бажыңнарын шөгда-ла туткан. Ында-мында эрги казанактар. Ооң чанында эргелелдиң үш каът бажыңы хүрең-кызыл, бедик, аянныг. Маңаа бир дугаарында улуг, делгем өрээлдерлиг цектерлиг туткан болуру кай. Удурткулга бодунга таарыштыр улуг чаагай бажыңны туттуруп алган. А болгун улус — ажылчыннар караңгы, чывыт казанактарда ажылдавышаан.

Бир ажылчынга бодумнуң эскерийшкиннеримни чугаалаарымга, ол мени дорула хоржок, чиңгине директор ажына бээр деп кагды. Үр ажылдаар болза, кижиниң караа четвестен болур узун, караңгы өрээлче кирип келдинис. «Караңгызын! каям, эжиктен чайлаңар!» деп база бир кижи меңээ чугаалады. Мында чүгле ажылынга ынак чүткүлдүг, чаныш-сыныш эвес кижилер ажылдап турардыр деп билдим.

— Чаңыцарда ээрби чыл бурунгаар турган эн-не баштайгы цехтиң каңчап бустун калганы ол?— деп айтырдым. Элэктри [illegible] удазыннарының ужундан орт үнген. Каражагы шагның ирик дээвири ынчанна өрттенип калганы ол. Кыры кээп дужер четкен бажыңның өрттениш бергени эки болду деп сагыш амыр харыы берди.

Аңгы-аңгы черлерде туткулаан цектерле байдал чаңгыс аай. Бүлүргей чырыткылыг өрээлдерде ажыл-ишчилериниң чыдамыын. Хөй ажылчынныг участоктуң удурткулу Людмила Викторовна Бубнова бир дугаарында чуга чырткыларны чырбалаар өрээлде ажытты. Ишке ынак кижилер хөглүг, өөрүшкүлүг-дүр. Улуска буяныг, ачы-дузалыг, эт-херекселдерни кылып берип турар Рубина Күнден-оолдуң, Людмила Барахтаеваның, Лидия Бызованың демнежилгезин эскердим. Оларның холдарында хыптыннар, саазыннар, хырба. Багай кылыр болза үрелип каап болур. Кылган продукцияны дараазында цехче чо-

ралаар. Аңаа чышыр бестырар.

Улуг шкафтар болу бээри ам-даа ыраак. Амдызында ажылчыннарның холдарында аңгы-аңгы херектер кылдынып турар. Тудуштурулгаларны чыып, ону эптээр цехте эр улус бар. Чазаныр цех деп болур. Мында ыяшты үзе хирээлеп турар. Калбак ыяштар бажың иштиниң херекселиниң каналары, эжиктери болуп үнүп тур. Макар Мазырыкчыевич Саттың бригадазы бодиттыг план-даалгалыг. Оларның кылып турар ажылының сан-түңүн конторада узун чаштыг кара ыс самбырында сачап орар. Оон ыйн чүс хуу деп санны көрген мен. Ол сан Макар Саттың улуунуң ажылының түңү-ле боор. Бригадада Василий Ермолаевич, Игорь Кара-Саады тергиин ажылдаардап диген эвеспе. Цех начальниги Людмила Викторовнаның чугаазынга бүзүрээр апаар. — Ол ажылчыннарга бүгү-ле херектиг материалдарны эккеп берип турар-ле болгай.

Дараазында бир өрээлде кижилерниң кылган ажылының тодаргай түңнели коступ тур. Узун хаяның дургаар салыптар бедик, чаагай стенкаларны мында чыгкаан каан чүве-дир. Аянныг, чаражын! Бо ажылдарда шывыралдыг шеверлериниң чаңгыс эрсеткнин сиңниккени чугаажок. Хана кыдыынга тургузар мындыг улуг, артында-ла чырык оңнуг эдилелди эккеп салыптарга, бажың ишти аянныг кире бээр. Стенканың арнында кара утулзалар бар. Бир разминиң өртээ шоолуг эвес, тос чүс ужен рубль.

База бир улуг цехте чырык оңнуг, шокар шывыглардыг диваннарны белеткеп турлар. Оон өске-даа эт-херекселдерни дыка-ла шевергин кылып турарын кижи эскерер. Чаа кылыглар садыгларже кирер. Фабриканың бригадалары продукцияның бедик шынарлыг болурунче кичээнгейин салып турарлар.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТАРДА: болук шолыпчыларның оң талазында цех начальниги Людмила Бубнова; чыырда цехтиң ажылчыны Игорь Кара-Сал.

1991 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬДИҢ ҮЛҮҮНДЕ

Гурбан — В. И. Ленин атын «Тыва даг-дүгүү» комбинаттың эң улуг бүдүрүлгези. Ооң 12 бригадаларында 425 кижи ажылдап [illegible] Кара-Даш [illegible]

[illegible] аргылал фабриказының цехтеринге болбаазырадып, дүнчүп вок чүдүрүп чорудуп турар. Чоокта чаа аңаа барып, коллективтиң ажыл-ижин согуннадым. Директору А. Ф. [illegible] күш-ажыл болгаш

[illegible] В. А. Вертихин-биле планныг даалгаларын, ооң күүселдезин айыткан сан-чурагайларны, мурнакчыларның коргузуглерин адап бердилер.

Күш-ажылчы коллектив чылдың эгезинден аңаа чорва[illegible]

[illegible] 9 миллион 723 муң тонна даг массазын, ооң иштинде 3 миллион 295 муң тонна руданы чүдүрүп сорткен. Эртен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге план фиктиг-биле 2 [illegible]

[illegible] 2,5 [illegible] делиг болган.

СБ-125 [illegible] тээр станоктарның Н. П. Никитинге удурткан бригадазы, экскаватор машинистери А. П. Сорокин, С. О. Салчак, К. Д. Манчын-оол, чолаачылар А. Б. Багдыр, П. К. Пашов [illegible]

[illegible] Ол коллективте ам 19 чыл ажылдап [illegible] экскаватор машинизи Лопсан Кууларович Товарыщтайның адынга доктаал, мактаал сөстерни база чугаалададылар.

Ол беш чыл дургузунда 1 [illegible]

[illegible] 310 [illegible] тонна даг массазын үрмектеп сорттаар цехче чүдүрүп чорудар планын 115 муң тоннага ажыр күүсеткеш, 1991 чылдың апрель айының үлүүнче кирген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

АЖЫКТЫГ ҮҮЛЕ

Бистиң «Шамбалыг» совхозтуң удурткучулары малдыг өреглерге мал чеми-биле дузалажыр айтырыгны багай эвес организастаан, хомудал чокка салып турар. Малды тутчуп [illegible] чемин берип турар. Ынчангаш мен болуун эвэш-бичелаа бол, инекти, хаванны тудуп, оон үнген артыкшылдыг продукцияны совхозтуңга дужаап келдим. Моон-биле мен дараазында чүүлдү чугаалаксап турар мен, кожаас чурттап турар ог-бүлелер аргалыг-ла болза дузаалаа ажыл-сыдын тудуп, оон алган продукцияны магазиннерге дужаары ажыктыг үүле-дир.

Алдын-оол ООРЖАК.
Кызыл район.

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң тайылбыры

ЧАА АРГАЛАР-БИЛЕ

Сөөлгү үеде чуртта улусчу дружинаның саны хүн келген тудум кызырлып турар. Бо хүнде улусчу дружиналар Прибалтика республикаларында шуут чок, а Казахстанда болгаш Белоруссияда оларның саны үштүң бири чедир кызырылган.

Чүге ынчап барганыл? Улусчу дружиналарның ажыы бар бе?

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң профилактика талазы-биле албан эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы В. В. Огородниковка СЭТА-ниң корреспондентизи мындыг айтырыгларны салган.

— [illegible]

[illegible] 2 миллион [illegible] 1980 [illegible]

— Ындыг-даа болза 2-3 чыл бурунгаар бо санның оон-даа бедик турган болгай.

— [illegible] 4 [illegible] ССРЭ-ниң ИХМ-

[illegible] Элээн каш он чылдар бурунгаар тургустунган структуралар эде тургустунуушкунуң үезинде дузалыг болур деп санаары шын эвес боор чадавас...

— [illegible]

[illegible] 16 хуузу кем-херек үүлгедикчилеринге [illegible] рындан ажыы-биле коргар болган.

[illegible] байдалдарында болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Хой-ниити даалганы күүсеткени дээш немелде [illegible] корум-чурумун тудары [illegible] ажылчын [illegible] тыптып келген. Бо дорун оларның саны ковудээрининге болгаш ол талазы-биле [illegible]

[illegible] ландырып турар. Ооң түңнелинде девискээрлерде корум-чурум [illegible] янзы-бүрү каттыжыышкыннары тургустунган. Москвада — милицияга дузалашкан [illegible] тура ниитилели, Шаулайда — хөй-ниитиниң корум-чурумун тудар талазы-биле ниитилел, Харьковта — чурум үрээшкиннерни болдурбазының объ[illegible] Одессада, Казаньда база-ла боттарының чаа ниитилелдери бар апарган. Элээн каш девискээрлерде фил тура улусчу дружиналарның ассоциациялары, милицияга дузалажырының ажылчын отрядтары тургустунган. [illegible] 1000 [illegible]

[illegible] органнарның ажыл-чорудулгазынга хөй-ниити шимчээшкиниң идепкейлиг киржип турар апааган. Чаагай [illegible]

[illegible] ларны камгалаарының ниитилелдери-биле, [illegible] харылзааларны төпте болгаш чер-черлерде тургусkан [illegible] деренгер органнарының демниг ходелиишкиннери, ылангыя назы четпээннер ортузунга кем-херек үүлгедирин болдурбазынче угланган.

[illegible] та оларның [illegible] 8 [illegible] ажыг болган.

«Хөй-ниитиниң [illegible] ССРЭ-ниң Хоойлу [illegible] ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели [illegible]

(СЭТА).

ДЕТКИДИМ

Октябрь 2-де үнген № 225 «Шында» Леонов Хертектиң «Тускай ПТУ азы школа херек» деп чүүзүн бүрүнгүбүле деткип, ындыг училищелерни школаларны Тывага ажылдарын амыдырал негеп келген деп бодаар мен. Амгы үеде бистиң сагыш-сеткилдивисти дүвүреди турар айтырыгны автор бижээн. Аңаа хамаарыштыр дарлазында сүмемни кирип[illegible]. [illegible] сонгаарладынып чокка ындыг ПТУ-ну келир өөредилге чылында ажыдар. Ооң дуржулгазын чоорту өөренип көрүп турганы, хөй чурттакчылыг районнарга школадан-даа болза база ажыдар. Ындыг училищениң азы школаның дериг-херекселин, өөредилге материалын садып, бааза тургузарда акша-көпеек херек болгай. Аңаа агар саңдан ажыдып, чонну кириштирип болгай.

Чер-черлерде берге кижизидилгелиг уругларның данзызын кодээ Советтер, школа коллективи, тус черлерде милиция ажылдакчылары тургузар. Ол ышкаш берге кижизидилгелиг уругларның ада-иелериниң данзызын кылып, оларның кылып турар ажылын, кайы организацияга хамаарыжып турарын тодарадыр.

Өөредилге программазынга ындыг чүүлдерни киирзе деп күзелдиг мен: өөренип кирген өөреникчилерни, сургуулдарны ону доостаан шаанда өске школаже, училищеже шилчидип болбас. Эрге-хоойлу талазы-биле шыңгыы өөредир.

Эртемнерни тыва дылга колдады өөредир. Чоннуң чаагай чанчылдарын, ёзулалдарын база ыяк өөредир. Тыва чанчылдар, ёзулалдар дөмей-ле хоойлу-дур.

Ук школаның азы училищениң башкылар коллективи, техниктиг ажылчыннар хоойлу-дүрүмнү. — чаңчыл, ёзулалдарны шыңгыы сагыыр, негелделерин ол ёзугаар кылыр. Кандыг-бир чуруум хажыдыышкынның өөреникчи кылыпкан болза, хамааты кижиниң хүлээлгезин күүседип шылгавазын дээш, берге кижизидилгелиг уругларның ада-иезин келдиртир, чугаалажыр. Оон кедерезе торгап болур.

Ындыг өөредилге черинде өөренип турар уругларның ада-иези ол школага акша төлээр. Өскүс уруглар болза, херек аңгы-ла ыйнаан. Ажы-төлүнүң өөредилгези, кижизидилгези дээш ада-ие харыылазын, ажылдазын. Өөреткени, кижизиткени дээш күрүнеге ора төлезиннер. Бир эвес ындыг школаны азы тускай ПТУ-ну ажыдып, ада-иеден негелдени ынчаар шыңгыырадыптар болза, ада-иелер даа боданыр, сестир. Боттарын-даа үлегерлиг алыр, ажы-төлүнүң кижизидилгези дээш хамаарылгазы бир аянзы апаар дээрзинге бүзүрээр мен.

Олаай МААДЫ.
Кызыл хоорай.

Школа болгаш амыдырал

ЧАА УГЛАНЫЫШКЫННАР–СОРУЛГАЛАРЫВЫС

«Башкы кижи [illegible] болза, [illegible] улуг [illegible] Улуг-Хемниң чугаалаар. Бай-Тайга районунуң улуг өөредилге кабинединиң методист кабинедин [illegible] [illegible] Башкыларның билииң бедидеринге угланган [illegible] 1989–1990 өөредилге чылында 25 башкыны улуг курстарже, 26 башкыны [illegible] курстарга өөреткен.

Республикадан дашкаар — Таллинн № 2 ортумак школазының башкызы Любовь Дашпа Москвага, Новосибирскиже — 2, Абакан, Красноярск хоорайларга 1-1 башкылар билиин бедиткен. Школа амыдыралында хөй үндезин чаартылгалар немежип, өде тургузуглуунуң чаа негелделери-биле ажылдаарын негеп турар бо үеде боттарының билип-мергежилин доктаамал бедидеринче сагыш салбас башкылар ам-даа бар. Республикадан дашкаар билииң бедидип чоруур турган Е. Ч. Кужугет, З. К. Сарыг. Доңгак өлээ чылдыгдан чок чоруурлар. А. И. Садыг (Шамбалыг), Инна Донгак (Кара-Хол) олар билиг бедидериниң курстарынче [illegible] барбаан, билиин бедидер хөөн чок болган. Математикага чаңгыс-даа башкы билиин бедитпээн. Школаларда өөредилге [illegible] башкылар билиин [illegible] [illegible]

[illegible] кабинедин [illegible] чаа [illegible] кабинедин [illegible]

Бо 1990 чылда 45 башкы, оон иштинде 5 кижизидикчи башкы, [illegible] албан черлериниң 8 кижизидикчи башкызы аттестацияны эрткен. Негеде бодаар башкыларның болгаш кижизидикчи башкыларның 20 хуузу аттестацияны эртпейн турар уйурлуг. План чылдыңга күүседиишкинниг [illegible] Кижизидикчи башкыларның чүгле 8 хуузу аттестацияга [illegible] 12 хуузу аттестацияны эрткен. Кижизидикчи башкылар [illegible] Кара-Хол ортумак школазы (директору А. Д. Иргит), Шуурмак школазы (Д. Д. Доңгак) башкыларын аттестацияга [illegible] турар.

[illegible]

Районнуң улуг өөредилге кабинединиң методистиг кабинедин [illegible] башкыларга [illegible] школа-

[illegible] кабинедин [illegible] Методистиг [illegible] эртер турар. Бай-Тал, Кызыл-Даг ортумак школаларының базазынга эртылган.

Районда эге класстар башкыларының методистиг каттыжыышкынның методизи улуг башкы Б. Ш. Сат [illegible] [illegible] Чогаадыкчы болгуттуң башкыларының кичээлдери-биле методистиг [illegible] турар. Чижээ, «Школа», «Амгы амытаннар», «Тыва дылынга [illegible]» деп [illegible] база дылга фильмнер...

Тээли № 1 ортумак школазының башкызы Д. Д. Донгаруг Ш. А. Ажыкмааның методизи ажылдап турарының иштинде бирги класска математика [illegible] Б. Ш. Кок-оол [illegible] класска [illegible] З. Х. Кужугет, В. К. Лопсан [illegible] [illegible] Р. Д. Самбуу-оолдарн [illegible]

Районнуң аныяк болгаш бот-өөредилгелиг башкыларның семинары Тээлиниң № 1 ортумак школазынга база Кызыл-Даг ортумак школазынга эртип турар. Кызылдың башкы институдунуң студен-

[illegible] база [illegible] Районнуң [illegible] эртиреринде [illegible] сорулганы салган.

Математика, тыва дыл, төөгү башкыларының каттыжыышкыннарының ажылы чок. Математика башкыларынга беттиг дуржулгалыг боттарның кириштирери — РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Д. С. Сугдай-оол, улуг башкы Н. С. Сарыг-оол, аныяк башкы Н. А. Сентел олар чедирип турар.

Өөреникчилерге быжыг билиглер бээр дээш чаа, чогаадыкчы диләэшкиннерни доктаамал чорудуп ап чоруур, районнуң башкыларының бедик [illegible] башкылар хөй. Ындыгларга Г. С. Монгуш-оол, Г. С. Донгак, К. Ч. Серен-Чимит, О. С. Шимит, Н. С. Намзырова болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Методистиг кабинеттиң ажылында ам-даа четпестер бар. Башкылар-биле ажылдаарының айтылгазы кылдыр турар. Ам чаа өөредилге чылында ажылды дараазында угланышкынның кылдыр чорудар. Бот-өөредилгелиг аныяк башкылар аттестация түңнели-биле рекомендациялыг, шаңналмактаглыг башкылар тус-тузунда ажылдарын кылыр хемчеглерни ажылдап кылдыр турар. Башкыларның бот-идепкейлиг кадыр методистиг кабинет конкур-

[illegible] организастап [illegible] турар. [illegible] Районнуң башкыларының [illegible] Тээлиниң № 1 ортумак школазының башкызы Р. С. Сат Румыния бээр аалас путёвка-биле шаңнаткан.

Районнуң башкыларының [illegible] Бай-Тал, Кызыл-Даг ортумак школаларының [illegible] турар. Бай-Тал, Тээлиниң № 1 ортумак школаларындан аңгыда [illegible] кабинеттер бээш школаларда чок. Өөреникчилерниң билиг кызы болур [illegible]. Өөреникчилер ортузунда [illegible] турар. Школаларның ада-иелер-биле, хөй-ниити организациялар-биле харылзаазы кошкак.

Чаа өөредилге чылында башкы бүрүзү школа реформазының негелделеринге дүүштүр, өөредилге-кижизидилге ажылын шын угланышкын-биле бедик деңнелге организастаары сорулгаларывыс айтырыг боор турар.

Седип-оол ИРГИТ.

- Немелде дузаламчы.
- Амгы байдал дугайында программныг медеглел.
- Ховар көзиишкин.

Л. ВАЛЕНСАНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Польшаның президентизи албан-дужаалга кандидат боол кирип турар «Солидарность» деп профэвилелдениниң даргазы Лех Валенса бодунуң ажыл-чорудулгазының программазын ПАП агентилелге дамчыштыр парлап үндүрген. Иштики политика талазы-биле бирги ээлчегде боттандырып чорудар чүүлдү бүгү «номенклатуралыг» чагырган [illegible] [illegible] ажылдап [illegible] медеглээн. Ооң аңгыда бүгү партияларның дем эргелери [illegible] биге [illegible] эрге [illegible] уштатынар, чурттуң административтиг деңнелдер тургузуун чаартыр, күштүг

агымыны болгаш полицияны тургузар. Бүгү өнчүнү хуу өнчү болдурар. Даштыкы капиталга чаңгыс шенлиг [illegible] [illegible] системазын чаартыр болгаш [illegible]

Даштыкы политика талазы-биле кандидаттың программазы [illegible] болгаш [illegible] ГФР, АНШ, Литва, Белоруссия, Украина, Чехо-Словакия, Венгрия-биле чаңгы ажылдажылганы болгаш [illegible] быжыглаар. ССРЭ болгаш РСФСР-биле дип харылзааларны тудар.

(СЭТА).

ЧАЗАКТЫҢ ТӨЛЕВИЛЕП ТУРАРЫ

СОФИЯ. (СЭТА). Чоокку үеде Болгарияның чүгула херегселдиң [illegible] өртээ 50 хуу чедир улгадыр [illegible] Чазак [illegible] өртээн [illegible] таарыштырып турза-даа, 21 товарның чүгула барааннарының өртээ ол хире улгадыр бээр.

Ону барымдаалап көргеш, [illegible] амыдыралынга чедимес [illegible] немелде дузаламчы [illegible] [illegible] ажылдары чорула [illegible] [illegible] Өлбүрүшкинниг [illegible] бүгү улуг [illegible] [illegible]

[illegible] ажыл төлевириниң болгаш өске-даа организацияларның кайы хире боол турарын колдады барымдаалаан. Немелде төлевирниң эң үстү 90 лев дээр акша болур. Ыңаарга улуг шалыңныг улустуң алыр дузаламчызы эвээш болур.

Пенсионерлерге дузаламчыны база таарыштыр кирген. Пенсиязы адыгы хемчээли ап турар (230 лев) пенсионерге 70 лев акшаны немеп бээр.

Чиижелеп кылган санаашкындан алырга чазак дузаламчыга бир чылда-ла 700 млн. лев акшаны чарыыр.

СЪЕЗД ДООЗУЛГАН

БУДАПЕШТ. (СЭТА). Венгрияның Социалистиг партиязының II съездизи Шиофоке хоорайга ажылын дооскан. Съезд чуртта амгы байдал дугайында программныг медеглелди хүлээп алган.

Чуртта тургузуунуң келгеп берге байдалды ажыл эртери база экономиканы [illegible] сетгдери-биле [illegible] [illegible]

деп документиде айыткан.

Партияның келир үедеги ажыл-чорудулгазының программазын чугаалажыыр кару турда, чидиг дискуссия болган. Ылангыя Марксты өөредиини барымдаалап көөр-көрбезиниң болгаш өске партиялар-биле харылзаа тудуунуң дугайында айтырыглар талазы-биле улуг маргылдаа болган. Маркстың өөредииниң амгы үеге таарыыр чүүлдерин ажыглаар чедре Венгрияның Социалистиг Ажылчын партиязы-биле харылзаа тудар деп түңнел чедип алдынган.

Шанхай хоорайның 32 харлыг херээжен чурттакчызы Чжоу Цисының өскелерден ылгалыр чүүлү чок. Бодунуң үелери херээжен чурттакчыларның бажыңнарынга кылыр ажылдарын ол база хүн бүрүде күүседип турар. Электронниг дизайн институдунче ол эртенниң-не чорутар: ында картограф болуп ажылдап турар. Хөй миллион чурттакчылыг хоорайда ол херээжен кижини даштындан көөрге, кадыкшыл байдалы аңаа ышкаш.

Беш чыл бурунгаар Чжоу Цисының амы-тыны айыылга таваржып, кес кырынга турган. Ооң дөрт шөйүнүзүн кезип эмнээшкин үезинде ап каапкан сөөлүнде ол дузу берге байдалга таварышкан. Ооң амы-тыны даштаартан чем кирериден хамаарылгалыг турган. Ынчангаш аңаа ховар эмнээшкинни кылган. Ындыг эмнээшкин Кыдатка кажан-даа болуп көрбээн. Профессор У Чжаохань бодунуң ажылдан кылган методиказын ёзугаар кериилдени боттандырган. Ап каапкан дөрт шөйүндүнүң хүлээлгезин күүседир арганы — чаа эмнээшкин методиказының кол утказы болгаш сорулгазы болган. Ук сорулганы күүседир төлээде, организмде чедишпес хоолулут бүдүмелдерни ынаар доктаамал киирери турган. Ынчангаш Чжоу Цисының организминче хоолулут бүдүмелдерни — чем аймаан хүн бүрүде киирип турар.

Хүнүң-не ол ашааның дузазы-биле эргежок чүгула хоолулут бүдүмелдерни кежээ удуурунуң мурнуу чарыында эзилдирип алыр, а эртен ажылдап чорунтар мурнуу чарыында — ону организмче киирер. Шак ындыг арга-биле ол «чемнениг», чурттап, ажылдап чоруур. Чжоу Цисы чылда ийи-үш ай болгаш-ла Чжуншаньның эмнелгезинге шинчилгени эртип турар.

Чжоу Цисы таарынчалыг ажылдап, чурттап чоруур. Эмчилерниң бодалын ёзугаар алырга, ооң организми чыл бүрүде улам-на быжыгып турар. Ынчангаш ийи-үш чыл болгаш ол ажы-төлдүг бөжүп болур.

ЧУРУКТА: Чжоу Цисының кадык бүгү кижилер дег чемнениин олурары. Ол чемненилге организмге дөмей-ле чедишпес болурга, ынаар немелде чем аймаан даштаартан киирип турар.

Синьхуа — СЭТА-ның фотозу.

СИЛЕРНИИНДЕ КАНДЫГЫЛ?

Ак-Дуруг[illegible] № 2 ортумак школазының башкызынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чечектериң хөөрү, өөреникчилериниң [illegible] [illegible] Ам олар [illegible] [illegible] өөреникчилериң [illegible] «Боттарывыс [illegible] болдур» [illegible] — деп, школаның директору Д. А. Сиилер [illegible]

Школа 1982 чылда ажыттынган. [illegible] өөреникчилер [illegible] школазының [illegible] аңгы-бүрү чечектерни өстүрүп, участокка когаа аймаан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] М. Д. Херээ [illegible]

[illegible] [illegible] директору-биле ынчан кылган мен. Ону республиканың школалар коллективтеринге сонуургадып, оларда бо чижек-

[illegible] турарын [illegible] тураар мен.

Директордан [illegible] болган.

— [illegible] — деп, ол [illegible]

— [illegible] Математика, орус дыл башкылары [illegible] турар. [illegible] [illegible] Кинофильмнер [illegible] [illegible] Ол [illegible] Культура [illegible] кыывысты милицияга ажылдадыры-биле чалап аппарган.

Бо чылын бирги классчылар бисте арбын болду. Алды харлыглар безин 170 кижи. Эге класстар башкылары база херек. Школада

шуптузу 1300 өөреникчи бо чылын өөредилгеже келди. Өөреникчилерниң [illegible] «Тудугжулар [illegible]» [illegible] турар. От дергизи Молодежная, Шосседа, Набережная, Пушкин деп аттыг болгаш [illegible] кудумчулар-дыр. Районнуң болгаш республиканың амгы-аныы кодээ суурларындан келген өөреникчилер база бо чылын хөй болуп турар.

Бо чылын өөредилге [illegible] Школа [illegible] [illegible] [illegible] Чаңгыс [illegible] Хөгжүмчү [illegible] уран чүүл школазында [illegible] турар. Бирги класстарга хореография [illegible] «Төрээн» [illegible] [illegible] № 1 школада бар. Ийи орус класста тыва дылды өөредириниң бирги чылы [illegible]

Хүрээн [illegible]

ажылдап турарын директорнуң чугаазындан билдим. Орус дыл болгаш литература башкылары П. Д. Сундукова, Е. С. Земула, математика башкызы А. А. Туровец, тыва дыл башкылары А. Н. Ооржак, О. Л. Саая, класстан дашкаар ажылдар удуртукчузу Н. Х. Ойдуп оларның ажылдарын ол мактап, [illegible] дыштанып [illegible] чугаалады.

№ 3 школаның педагогтериниң Ивановадың методу-биле ажылдап, колдуу чогаадыкчы [illegible] ажылдарын чорудуп турар. Сентябрь дужут ажаалдазының талазы-биле ажылдарга шеф дузалазының аңы болуп эрткен. Октябрь ортузундан бүдүүт ажыл иштиң коллектив [illegible] кирипкен.

Школаның септелгези багай эвес болган. Ынчалза-даа [illegible] системазын септеринге бергелер турган. Хоолайлар [illegible] талазы-биле «Тыва даг-дүг» комбинат дузалаан.

Чайгы септелгеге шынарлыг [illegible] [illegible] эвес. Школаның [illegible] база багай эвес [illegible]

Александра ГАЙНУТДИНОВА.
Барыын-Хемчик район.

САЛГАП ЧОР МЕН

Кызылдың педагогика училищезиниң башкызы Татьяна Самуильевна Долгопова 20 ажыг чыл дургузунда келир үениң башкыларын белеткеп, сургуулдарынга быжыг билиглерни берип келген. Бо чылдарның иштинде та чеже кижи башкызының чымыштыг ижин салгап ап, өөреникчилерге «башкы» диртип ажылдап, чурттап чоруур чүве.

Чоокта чаа башкымга ужурраштым. Ооң назыхары улгадып, чөптүг дыштанылгаже үнер чоокшулай-даа берген болза, ол чүге-ле ийик, ам-даа аныяк, чалыы ышкаш сагындырды. Ынак башкывыстың өскелерден ылгалдыы — ак сеткилдии, дузааргак чоруу. Ооң-биле ажык чугаалажып органа, ону кижи аавзынга дөмейлээр. Кандыг-бир кичээлге тема тайылбырлай бээрге, кижиниң дыңнап олурксаазы келир. Ооң өөредиглиг, ажыктыг чугаалары мээмедерелге кезээде артып калган.

Зоя МААДЫ.
Улуг-Хемде Чаа-Хол суурда ясли-садикте кижизидикчи башкы.

КУЛААН БӨӨШКҮННЭЭШ, КУДУРУУН МУНГАШ...

Сөөлгү чылдарда «Шын» болгаш «Тываның аныяктары» [illegible] [illegible] хөй кижилер 30 чылдардан 50 чылдарга чедир тыва черге болгулаан халаптыг репрессиялар дугайында материалдарны хөй-биле бижип, чугаалап келген. Олар чүгле репрессияга таваржыкан кижилерниң база оларның чоок кижилериниң чурттап эрткен ажыг човулаңнарын бижип турар эвес, харын аңаа хамааржыр чөптүг айтырыгларны, негелделерни кылып келдилер.

«Агартынган херээ чүл?», «Кым буруулугул?», «Түңнелин [illegible]?», «Ымыс, кижилер [illegible]» деп эчелиг кижиниң [illegible] Адыг-Түлүш Доңдуп, Багай-оол Салчак, Коммуна Моңгуш база репрессияга таварышкан Ооржак Самбууниң дунмалары Мундукай, Барбаалдай, Доңгак, Оолак, Окпан-оол, Экээн-оол, Ким-оол, Болат олар бижээннер.

Үстүнде адаттынган кижилерден аңгыда, дыка хөй авторлар репрессияга буруулуг кижилерни сойгалап илереткеш, оларга чоргур харыысалганы онаарын чөптүү-биле негеп турар. Ынчалдыжок Тыва АССР-ниң партия, совет органнарының [illegible] [illegible] [illegible] үстүнде негелделерге [illegible] [illegible] Чамдык черлерде [illegible] репрессияның буруулуг кижилериниң персоналдыг пенсияларын, артык эргелерин казып турар дугайында топ солуннардан номчуп тур бис. Чижээ алырга, Каганович ышкаш улуг албан-дужаалдыг, «ачы-хавыпалыг» чорааш кижи ам аңаа ажылчын кижи пенсиязы ап, бодууң кижилер деңнелиндеш кирген ышкажыл. А бисте кандыгыл?

Адыр, адыр, чогум чүү ындыг буруулуг кижилер дугайында чугаа үндүрүп келгиеп деп айтырыг тургузуп көөр кижилер тыптып көөр чадавас. Маңаа харыы-даа болгай ээн, ындыг буруулуг кижилерни үш бөлүкке чарап ийик бис. Бирээде, кол буруулуг кижи. Ындыг кижи чүгле чаңгыс кижи турар. Ол дээрге деңги «Чоннуң адазы», «Улуг баштыңчы», «Изиг чүрээнис», «Маңдыл делгерезин»! дижип турган киживис болдур эвесте.

Кандыг-даа күрүнеге, ниитилелге чүгле чаңгыс ындыг бурганчалан кижи турар. Ол дээрге [illegible] [illegible] чааржыр эргелиг, хоойлу [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Олар [illegible] боттарының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

күүседир дээш, буруузу чок кижилерни биле тура-ла, кара-ош-биле, хоп-нүгүл чыып турган, кем-херекке онаап турган, коргук, саттыныкчылар-дыр. Маңаа НХЯ, суд, прокуратура, Онза суд, КАК органнарының чамдык ажылдакчылары хамааржыр.

Адактың сөөлүнде үстүнде кижилерден дора эвес, үшкү бөлүкке хамааржыр кижилерге «контра» херектериниң «херечилер» дижири агентилер-дир.

Оларның ат-сывы архивте шыжаттынган, «контрларның» келемче херектериниң шииткелдеринге болгаш [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

«Контра» херектериниң херечилери, агентилери дижири кижилер [illegible] [illegible] элементилер-дир. Оларның [illegible] [illegible] агентилер кылдыр [illegible] [illegible] Ол хамаанчок оларны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] буруулуг кижилер [illegible]

Амгы үеде [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

амыр-тайбың чуртталгазын эрттирип турарлар. Оларның чамдыктары боттарын буруу чок кижилер кылдыр чон мурнуга агартынарын бодап, парлалга арыннарынга материалдарны безин бижип турарлар.

Репрессияларга буруулуг чамдык кижилер Тыва АССР-де бо хүнге чедир персоналдыг пенсия ап, чаагайжыды туттунган бажыңнарда чурттап, «ачы-хавыязы» дээш артык эргелерлиг болуп арткылар. Харын бир чамдыктары хоорайның хүндүлүг чурттакчылары-даа болуп турарла. Оон дора чүве болза, чамдык албан черлери, организациялар, чижээ, ИХМ органы репрессияга буруулуг диртиг кижилер мочүй [illegible] ге, парлалга арыннарынга [illegible] ны кажыыдалын илередип, каяктар чажы-даа төге бергилээн боор-дур.

«Ачы-хавыяа» дижири [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тыва Арат Республика [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бүрүзүн ийиги чергениң

буруулутларынче чүдүрүп база турар. Маңаа чижек кылдыр чугаалаар болза, төөгү эртемнериниң доктору эш Ю. Л. Аранчынның «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга делгереңгей-биле парлап турганы баажызы тырылбас материалдары-дыр. Аңаа санныг кижилер каттыжар турган боор.

1990 чылдың август 26-да «Шынга» Моңгуш Эргеп «Агарткан херээ чок» деп чүүлүнге: «Бир эвес эш Аранчын Тывага репрессия үезиниң бүгү-ле кол буруулуларын ССРЭ-же азы Тываның Иштики херектер яамызының ажылдакчыларынче чүүй каапкаш, С. К. Тоханың ат-алдары болгаш ачы-хавыязын барымдаалааш, ону репрессия херээнге киришкээн кылдыр агартыр деп санап турар болза окта шын эвес, кедергей чигзиниг бодал-дыр. Ындыг кордал ээзинге харын-даа «айыылдыг» деп бижээни кезе согдеттинген-дир.

[illegible] эвес бөдүүн угаан-биле алыр болза, мындыг айтырыг база турун келир-дир: Бир эвес О. Полат баштаан НХЯ ажылдакчылары кымганы чагыртпайн, боттарының дара туразы-биле аажылап [illegible] чүве болза, олар канчап С. Тоханың бодун түрүп бажыңнап албаан чоор? [illegible] хамыктың мурнунда ону [illegible] сыгаашп, ооң орнунга [illegible] О. Полатты [illegible] турбаан бе? [illegible] партияның [illegible] үстүүү ажылдакчыларындан С. Тока чааскаан бү-

дүн, «кемдээшкин» безин чок арткaны «кайгамчык» ышкажыл. Ынчап кээрге-ле, репрессияның кол буруулут кижизиниң баажызы кандыг-даа мугулай кижиге тода апарбас чүве бе?

Шынап-ла, төөгү төөгү болуп артар ужурлуг. Үстүнде үнген чам дораан костуг бээр. Төрээн чуртунуң, чонунуң херээ дээш, амы-тынын харамнанмайн бараан боол, мөчээн кижилерге шаңнал, тураскаалдарны тургузуп турар. Ындыг болганда чонуң араатанзыг аажылап, чүс-чүс кижилерниң хан-чинин төп, кижилерниң карактарының чажын төп чораан кижилерни бо хүнде олар чок-даа, бар-даа болза, Совет судтуң сайгарылгазынга киирип, буруудадыр шииткелди үндүрүп, чонга чарлаар үе келбээн бе?

Удавас «Мемориал» ниитилелдиң республика хемчээлдиг калбак хуралын эрттирип, аңаа бо айтырыгны көдүрери шиитпирлээн. Аңаа ак сеткилдиг, эриг баарлыг кижилер идепкейлиг [illegible] [illegible] бүзүрээн тур бис.

Шак мындыг хемчеглерни ап чорутса, келир үеде бистиң ажы-төлүвүс, оларның ажы-төлдери кандыг-даа ханныг репрессияга таварышпас дээрзиниң магадылалы ол болур ийин.

Оолчугаш КАРА-ООЛ,
Лама ООРЖАК,
Галина САЙЗУ.
«Мемориал» ниитилелдиң кежигүннери.

ТОКА. ҮЕ.

Доралаҥың челип бээрин
Довурактың хову шыдаар.
Токаның айтып бээрин
Доңга болгаш бажым
шыдаар.

Бо ырының 30 чыл[illegible] Баян-Тала [illegible] дыңнаан мен деп [illegible]. Ол шагда бо [illegible] (Народный) [illegible].

Ам чеже «доңгаланып», [illegible] Токаның [illegible] арнын эгелээн.

Үе.

Делегейде меңге чүве хо[illegible].

Демир бажы [illegible].

Үе-даа [illegible].

Тывага болган [illegible] республиканың удуртукчулеринге [illegible]. Мында [illegible] бо айтырыг [illegible].

[illegible] ам кээп оон тура[illegible].

Токаның [illegible] бо-дур [illegible].

Үттүүде [illegible] «Токаның айтып бээрин» [illegible].

Ол дарга [illegible].

Малчын [illegible].

Хрущев үезинде хуу мал[illegible].

[illegible] Тоганың [illegible] «Самдар-Пиний» [illegible] 300–400 [illegible].

Чогаалчы кижи болгаш бо чүве бадырыг [illegible] бодал ордум.

Школаның [illegible].

[illegible] Тока тыва кадайның ча[illegible].

«Богурдеңни», [illegible] «Тос тайгалар» [illegible].

Шай-Балган [illegible].

Чугаа-даа [illegible].

Хрущевтиң [illegible] Тока [illegible].

Хууда бодал

[illegible]

Оон хогжумчу солдарын [illegible].

Адыр дугаар [illegible] 2000 [illegible] ра бээр.

Тока тыва кадайның са[illegible].

[illegible] Тываның [illegible] Коммунизмның [illegible] эгелээн.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

Парлалга арыннарындан

● **Мурманск областың Печенск чазаглыг оруунга милиция ажылдакчылары суббота, улуг-хүн хүннеринде [illegible] доктаадып турганнар. Оларның рюкзактарын, корзиналарын, машиналарының багажниктерин хынаан. Ол дугайын Кольск районнуң ИХК-зының начальниги А. С. Акимов мынчаар дыңнаткан.**

— Хынаашкынның түңнели [illegible] 100 [illegible] 400 [illegible] 31 [illegible].

«Неделя» № 39.

● Сатира [illegible] М. Задорнай [illegible].

«Молодой Дальневосточник» № 47.

● [illegible].

«Московские новости» № 40.

● ССРЭ-ниң [illegible] 17 МИГ [illegible] 15-ү — МИГ-23 [illegible] ДОСААФ [illegible] келген.

«Время» № 7.

ТААКПЫЛААР СИЛЕР БЕ? КОНЧУГ БАГАЙ-ДЫР

Калифорния-да 44 [illegible].

[illegible]

Таакпылаарын хоруур чорук ында ам-даа уламчылавышаан. Чуртта хой-ниити 150 ажыг болук түргустунган. Таакпы тыртар эң багай чаңчылдыг кижилерден таакпылавастарның эргелерин камгалаар тускай шииткирлерни хүлээп алыглын [illegible] гыргазарындан олар чедип ап турар. Хой-нити черлеринге таакпылаарын хоруктап кезээде [illegible] турар шиитпирлерни АКШ-тың 44 штадынга болгаш 400 ажыг хоорайында хүлээп алган. Таакпы тыртар кижилерни ажылга бада кылдырып [illegible] Оон чылдагааны [illegible] таакпы тыртар кижи-биле таакпы тырт[illegible] кижиниң ажылдаар [illegible] болгаш [illegible].

Евгений ПОЗДНЯКОВ
(ПМА).

— Шаолин хүрээ дугайында [illegible] сарыг шажын хүрээ-хииттиге сес чыл чурттаан **Виктор Фёдорович Востоков** чугаазын эгеледи. Бо[illegible].

[illegible] «чугаалаптар». Каападан камгалап алганым кайгуп маңнап келир, мен оон мынча деп айтырар мен: «Сенээ чүү херек чүвел, далчырбай, чүге маңнап келдиң?». Бир эвес ол бажын копа оруксе айтыр болза, олап бир-ле кижи кел[illegible].

— **Силер ап-мен эзди чинейн турганыңар ол бе?**

[illegible]

1985 [illegible] кажан мен сес харлап турумда, ламалар мени тибет хүрээге ап алган. Ол хүрээ Моолдуң девискээринге турган. Ынчан кылыгдап аваадан [illegible] туруп чүве ийин. [illegible] Шаолин кижилер хостуг [illegible] Кижилер хүрээ-хииттиге [illegible].

Оруң-биле [illegible].

Номерден номерже

[illegible] сеткил болгаш күш-дамыр меңгежилгелери кылып, сулуң туурактар эм оът дилеп чорутар, а ламалар чоок-кавының аарыг кижилерин хүлээп ап тургулаар. Хүүректарның аразынга дунганнар, уйгурлар, мооллар, тывалар өөренип турган. Хүрээге бештен чеди хар назылыг өскүс уруглары хүлээп алыр. Оларның амыдыралы [illegible].

[illegible] Олар мени, чижээлээрге, эктимче кагарга, холум кимчы дег халаңайны берген ышкаш апаар.

— **Шак ындыг каржы чорукка хамаарыштыр оларның философиязын канчаар билип ап болур?**

— Сарыг шажынның философиязы-биле алырга, бойдуска ак, кара деп чүве турбас дээр. Сагыл четтинген лама бурузу каржы болгаш чымчак болур ужурлуг. Бир эвес сен ак сеткилдиг болур болзуңза, ол сеңээ чымчак болур, бир эвес мегелеп-тер болзуңза, ол сеңээ каржы болур.

Хүрээге кирген кижи буру[illegible].

[illegible] күле [illegible] Кижи [illegible].

Бир-ле катап тайга черге чалашкан шалан арында бир даажы чаңгылаңы берди. Хаялыг черни оруң алзы идикхевимни ора-чара, хая корбейи маңнап үнүптүм. Бизин кырынга үнүп келиримге, ырбин чыдыр, ооң кырынче шурай бердим. Аңың ок өттүр дээжкеп болган. Тура халааш шпай болур деп чыдырымда, хуй черде шырыш аразында [illegible]. Билиниместей бергенимде, ул ол дээрзин бодум билбейн, [illegible].

Сеолдуңдан [illegible] ле катап хүрээ девискээринге кирип кээримге, хуурак өөрум мени тепкидеп, кымзырып, каттырыжып эгелээн. Бир көөрүмге, оларым уш-баш чок сыпаан апай болдуулар. Мээң камгалаары-биле [illegible] маңнап келген чүве болуптур. Ол бичии-даа бол, дииc биле ыт эвес-ле болгай. Ол хүндел эгелээш мээң хиниэм тиңген болгаш харын-даа мени ыдыктыг кижи кылдыр санаар апарган. Он чыл болгаш ол ыдыктыг атты чедип ап, аарыг кижилерин эмнеп кирипкен мен.

Бир-ле дугаар аарыг кижини база сактып ор мен. Дагдан чанып ордум, бир оргее кире бээримге, мээң ламам ра[illegible] мээң кижи-биле кады олур. Мээң башкым Дарма-Камбы деп лама хүрээ-хииттиң баштыңы турган. Камбы дээрге Моолдуң болгаш Тибеттиң улуг ламазы. Ол мени [illegible] деп ал[illegible].

[illegible] «Ол кижи [illegible] меңээ» — [illegible] «Жимни [illegible] оорешир, билир, күзээр ужурлуг [illegible] ийи алыш-биле мага-боттуу өрү көдүрер хемчег-хемчеге [illegible].

— **Эмнээрнге силерни өөредип турган бе?**

— Аңаа аарыг эмнээрнге өөретпес турган. Бир эвес күрээге чурттап турар болзуңза-ла, оңу демей-ле өөренип апаар сен. [illegible] олар мага-боттуң турум байдалын тургузуптарлар. Аарыг дээрге-ле ииштики байдалы, мага-боттуң [illegible] үзүлээни ол-дур. Япон шериг [illegible] үш инени ап чорупр. Дайын шөлүнге аңы аймылыг байдалда хан алышкынын соксадыр, медерелин оскунуп бар чыткан таварылгала уруг кирер. Могап шылаанын чидирер таварылгаларда ол инелерни ажыглаар.

— **Ынчаарга хүрээлерже кижилер чүү дээш барып тургэнгыл, ынчаш?**

— Хүрээ-хиит буруңгу эртем-билиг, онтаргай болгаш [illegible] дугайында билиглерни [illegible] Чижээлээрге тибет хүрээ-хиитте сагыл четтирген ламалар өлген кижи[illegible].

[illegible] — **Хүрээ дугайында чугаалажып тура, сарыг шажынны база сонуургаптаалы. Чүү деп ындыг чүрүүгел ол?**

— [illegible] Харык кырында сарыг шажын болза [illegible] Кижи [illegible] **торуттунер, хилинчек** [illegible] үш деңнелге олур. Кижи бурузунда физиктиг (рупа), [illegible], менталдыг (атман) деп үш будумел бар. Физиктиг будумел дээрге кижиниң бүгү анатомиктиг тургузуу, олуру. Астралдыг будумел болза, сагыш-сеткилдиң психологтуг сүлдези болур. Дириг амытан бүрүзү бажында хып чоруур сүлдеглиг. Кижиге болза ол башты долгандыр чоруур. Сүлдениң чырыы аңгы-аңгы өңнерлиг. Ногаан өң кежиктиг, буянныг, эки чоруктуң демдээ, ак-көк өң — эр, херээжен чорукка хамаарылгалыг хүрен өң — каржы, хоралыг чорук, сарыг өң болза, угаанның, философтуң демдээ-дир. Ментальдыг будумел дээрге, бистиң сүнезиннивис бодалывыс-тыр. Ынчангаш сарыг шажынның кол бодалы кижиниң сүнезинин ол[illegible].

[illegible] бод. [illegible] «Далай-ламаның» [illegible] Дээрбечтер [illegible] Индиялар [illegible].

[illegible] мээң хүрээзин чарылбайн чорууумну кайгап чугаалажыр, ССРЭ-же чанарын каш удаа көрүүп чугаалап-даа турдулар. «Эки-ле эр диини, чүгле эртем-билиг чок оолу багай-дыр» — дээрлер. 16 харлыг турган тораан черимче чанарын шиитпирлээн мен. Аңаа баргаш кижилерге ажыктыг дузамны көргүзүп, аарыг улусту эмнеп, буянныг лама болуп, чижектеримни оорс кижилеримге дамчыдып бээр сорулгалыг турдум.

(Уламчылыг).

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

НОЯБРЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 10.10 Е. Дога [illegible] 11.25 Уруглар шагы. 12.15 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 16.45 Бугүдеге педагогика. ССРЭ-ниң Улус ооредилге талазы-биле курлумунуң даргазының оралакчызы И. П. Смирнов телекорукчулерниң айтырыгларынга харыылаар. 17.15 Объектив. 17.45 Улустуң аялгалар. 18.00 Политиктиг чугаалар. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир бол[illegible]». 19.45 «Амадеуснуң угаалыны». Телефильм. 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.35 Шыырагага делегей маргылдаазы. 21.45 П. И. Чайковскийге тураскаатккан Бугу эвилел фестивалы. 23.00 Медээлер. 23.15 Эстрадалыг концерт. 23.35—00.15 Болуушкуннар болгаш бодалдар. Совет болгаш англи хой-нити ажылдакчыларының телечугаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем таныштырылыг фильмнер. 8.40, 9.15 Бойдус эртеми. 5 класс. Хат [illegible] 9.00 Бугүдеге педагогика. Кинохроника. 10.05 [illegible] 10.35, 11.35 Физика. 8 класс. Будумелдерниң агрегаттыг байдалы. 11.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 12.05 «Виктория». Уран-чечен фильм. 13.30 — 14.00 Ритмиг гимнастика. 17.00 Д. Шостакович. Концерт. 17.30 Ритмиг гимнастика. 18.00 «Вертикаль» «Хорлуг ырылар». Телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Азия тоиу» [illegible]. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.15 Циркиге шулуту ыцак. «Алибек» джигиттер. 20.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Оксибиртүн [illegible]». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Ынак [illegible] алдым». Барымдаалыг фильм. 23.25—01.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Химик»—ЦСКА.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 [illegible] 19.05 «Оон ады — Джавахарлал Неру». Барымдаалыг фильм. 19.25 «Бир катап Кусковога». 20.00—20.15 «Тамчыктыг удукар, чаштар!».

Кино

НОЯБРЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Рам и Лакхан» (Индия 2 серия) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Видеозал «День веселых обманов» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Принцесса павлин» 8.40, **«К-клуб «Орленок», «Берег юности»** 10.40, 14.40, **«Школьный призрак»** 12.30, **«Рассказ «Хорлея»** 18.50, 20.50, **«Голубая бездна»** (Франция) 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Частный детектив, или операция «Кооперация» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (уваткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Катала» 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/т «Ночной мотоциклист» 17.30, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Редактор
Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ хоемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эвээлакчылары — 3-45-93 Кадактер ◆ аарыг кижи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-08, 3-41-23 ◆ култур — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроулетпур — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа киллизе — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ ган[illegible] — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Неделяда 2 парлалга

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Индекс 54241.

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 16 пятница № 261 (14461)

1925 чылдан [illegible]

Өртээ 3 көп.

Үениң судалы

Дүүн —

1205 ТОННАНЫ

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының В. А. Новожиловка удурткан белен продукция сайгарар бөлүүнүң коллективи сөөлгү үш хүннүң дургузунда 1205 тонна сорттуг даг-дүгүн хереглекчилерге чедирери-биле Абазаның демир-орук станциязынче чугаалап чорутканын бистиң корреспондентивис Александр Хертек дүүн дыңнаткан.

УЖУРАШКАН

Дүүн Ак-Довурак хоорайдан мындыг медээ алган бис:

Хоорайның Культура ордузунга РСФСР-ниң улус депутады В. С. Монгуш бодунуң сонгукчулары-биле ужурашкан. Аңаа солун чугаа болган. Россия парламентизиниң эрткен сессиязынга чугаалашкан айтырыгларын, аңаа хүлээп алдынган хоойтуларны ол таныштырган. Рынок экономиказынче шилчилге дугайында чугаа солун болган.

Депутат салдынган айтырыгларга тодаргай харыыларны берген.

Бөгүн —

ТУРГУСКАН

Шагаан-Арыгта чогаалчы херээженнерниң районда каттыжышкыны тургускан.

Шүлүк, чечен чугаа бижиир он хире херээженнер школаларга, күш-ажылчы коллективтерге литература бөлгүмнерин тургузуп, талантылыг уругларны илередип, оларга дузалаар. Ол ышкаш районнуң мурнакчы херээженнериниң дугайында очерктерни, чурумалдарны «Улуг-Хем» солуннунга бижиир.

Чогаалчылар үе шевергураан чүүлге хандыкшылдыг херээженнерни база каттыжышкынның ажылынче хаара тудар. Чаа каттыжышкын Тываның херээжен чогаалчылар хурээлеңассоциациязының база бир салбыры болур. Оон даргазынга башкы Кара-кыс Донгаковна Дензин сонгуткан.

ОРГАНИЗАСТААН

РСФСР-ниң Компартиязының Политиктиг чырыдышкын бажыңынга ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы Екатерина Танова болгаш Тываның комсомол шаңналының лауреады, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Светлана Козлова оларның чогаадыкчы өг-бүлелеринге турасказтаан кежээ болган. Орта хоорайның чогаадыкчы ажылдакчылары, студентилер, школачылар идепкейлиг киришкен. Кежээни Кызылдың чогаадыкчы херээженнериниң «Алаш Хаак» клуву организастаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң чоокта чаа болуп эрткен бирги пленумунга беш доктаамал комиссияны бадылааның дыңнаткан бис. Бөгүн ук комиссияларның составында кирип турарларның даңзызын таныштырары-биле парладывыс

ПАРТИЯ ЭГЕ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ПАРТИЯНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ КОМИССИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫ

1. Ширшин Григорий Чоодуевич — партияның республика комитединиң бирги секретары, комиссияның даргазы.
2. Нурзат Байыр-оол Сояноович — партияның республика комитединиң килдис эргелекчизи, комиссия даргазының оралакчызы.
3. Аптан-оол Содунам Иргитович — Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозта ажылчы кооперациязының автомагазин садыгжызы.
4. Губарев Юрий Кузьмич — партияның Таңды райкомунуң бирги секретары.
5. Дамба Доржу Сатович — Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр каттыжышкын эвилелиниң партком секретары.
6. Дембирел Анатолий Салчакович — партияның Өвүр райкомунуң бирги секретары.
7. Донгак Любовь Кыргысовна — Бии-Хем районда Тарлаг ортумак школазының директору.
8. Заворотный Владимир Григорьевич — партияның республика комитединиң килдис эргелекчизи.
9. Кужугет Спар-оол Кендинчапович — партияның Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары.
10. Лопсан Бүрбүжүк Парович — Эрзин районда «Мөрен» совхозтуң хойжузу.
11. Ондар Өлзей-оол Бурзунеевич — Чөөн-Хемчик районда «Большевик» совхозтуң кол экономизи.
12. Сагаан-оол Ховалыг Балчый-оолович — партияның Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары.
13. Сат Оржун-оол Шамдан-оолович — Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы.
14. Семидоцкий Алексей Михайлович — «Тыва суг-мелиорация» ДБК-ның бызаңчы-бетончузу.
15. Саая Доруг-оол Очур-оолович — партияның Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары.
16. Сырат Ольга Чоодуевна — Тес-Хем районда «Чодураа» совхозтуң партком секретары.
17. Содунам Андрей Байкараевич — Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу.
18. Танаа Сергей Семенович — партияның Тожу райкомунуң бирги секретары.

ПАРТИЯНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ ИДЕОЛОГИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫ

1. Тинмей Дозур-оол Лайзапович — партияның республика комитединиң секретары, комиссияның даргазы.
2. Набатов Александр Владимирович — Кызылдың башкы институдунуң ректору, комиссия даргазының оралакчызы.
3. Биче-оол Светлана Монгушевна — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының ниитилел эртемнериниң кафедра эргелекчизи, ында парторганизация секретары.
4. Даржай Александр Александрович — Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.
5. Донгак Зинаида Байыровна — Өвүр районда Солчур ортумак школазының башкызы.
6. Егоров Олег Николаевич — 2061 шериг кезээнде политкилдис начальниги.
7. Зотов Сергей Сергеевич — Тыва АССР-ниң прокурору.
8. Иргит Клара Талайбаевна — Каа-Хем районнуң Бүренде инвалидтер бажыңының санитаркazы.
9. Кара-Сал Мөнге Динмейевич — партияның Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары.
10. Кужугет Александр Борашович — Барыын-Хемчик районда «Бардык» совхозтуң хойжузу.
11. Монгуш Александра Амыр-Мендиевна — Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң хойжузу.
12. Оюн Татьяна Шыыраповна — Таңды районда «Сосновка» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының топ сүт-бараан фермазының саанчызы.
13. Парчин Тамара Анатольевна — партияның Бии-Хем райкомунуң бирги секретары.
14. Сарбаакай Людмила Кыргысовна — Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң хойжузу.
15. Сат Анчимаа Дакаевна — республиканың ном үндүрер чериниң улуг редактору.
16. Ушкалов Вячеслав Андреевич — республика эмнелгезиниң хирургия салбырының эргелекчизи.
17. Чадамба Владимир Федорович — «Шын» солуннуң редактору.

ПАРТИЯНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ НАЦИОНАЛ ПОЛИТИКА БОЛГАШ АНЫЯКТАР АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫ

1. Аранчын Юрий Лудужапович — Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң директору, комиссияның даргазы.
2. Дамба-Хуурак Партизан Дулушевич — партияның республика комитединиң идеологтуг килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, комиссия даргазының оралакчызы.
3. Асеничев Валерий Андреевич — партияның Кызыл [illegible].
4. [illegible] Алдын-оол Кангаевич — партияның республика комитединиң инструктору.
5. Кара-Сал Владимир Бораевич — Тыва АССР-ниң [illegible] министри.
6. Монгуш [illegible] Салчакович — Тыва АССР-ниң [illegible] министри.
7. Куулар [illegible] Пичи-оолович — профэвилелдерниң [illegible] даргазы.
8. [illegible] Доржуевна — Овүр районда «Торгалыг» совхозтуң хойжузу.

(Partiya ege organizatsiya commission, continued:)

9. Марцеха Анатолий Васильевич — Тываның каттышкан авиа-бөлүүнүң [illegible] начальниги.
10. Монгуш Сергей Далар-оолович — комсомолдуң республика комитединиң бирги секретары.
11. Недвига Владимир Сергеевич — партияның Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары.
12. Ондар Эдуард Эдер-оолович — Каа-Хемниң хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогунуң транспорт цехиниң начальниги.
13. Самбый-оол Светлана Иргитовна — Бай-Тайга районда «Мугур-Аксы» совхозтуң партком секретары.
14. Сорутпаа Бады-Шуушу Кыргысовна — Эрзин районда Нарын ортумак школазының башкызы.
15. Улумбаев Черлиг-оол Александрович — улус депутаттарының Каа-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы.
16. Федосеев Виктор Николаевич — Тыва АССР-ниң Кургунения айыыл чок чоруу комитединиң даргазы.
17. Чикчит Биченей Монгушевна — Барыын-Хемчиктиң топ район эмнелгезинде санэпидстанцияның кол эмчизи.
18. Шыырап Биче-оол Сундуевич — партияның Кызыл райкомунуң бирги секретары.

ПАРТИЯНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОМИССИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫ

1. Ванжа Альберт Иванович — партияның республика комитединиң ийиги секретары, комиссияның даргазы.
2. Ондур Кызыл-оол Санчатович — партияның республика комитединиң килдис эргелекчизиниң оралакчызы, комиссия даргазының оралакчызы.
3. Агапова Надежда Ивановна — «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының план килдизиниң начальниги.
4. Адыг Степан Салчакович — республика типографиязының өрүкчүзү.
5. Авруцкий Валентин Леонидович — Тываның геология-шинчилел экспедициязының начальниги.
6. Бегзи Александр Донгакович — Тыва АССР-ниң күрплан даргазының оралакчызы.
7. Бурунды Семен Кунгаевич — республика чонунуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору.
8. Глущенков Владимир Иванович — партияның республика комитединиң херектер эргелекчизи.
9. Дмитриченко Полина Васильевна — Улуг-Хем районда № 20 көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның начальниги.
10. Кара-оол Виктор Хомушкуевич — улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы.
11. Киров Сергей Дамбаевич — Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри.
12. Кужугет Калин-оол Сереевич — ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы.
13. Ондар Оюн-оол Шурженович — Сүт-Хөлдүң топ район эмнелгезиниң кол эмчизи.
14. Парамзин Геннадий Викторович — В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору.
15. Петров Валентин Борисович — партияның Каа-Хем райкомунуң бирги секретары.
16. Тойбу-Хаа Екатерина Хертековна — Бай-Тайга районда № 958 РАМКН-ның штукатур-маляры.
17. Чумаров Михаил Николаевич — Тываның геология-шинчилел экспедициязында болук начальниги, парторганизация секретары.
18. Эрендей Орус-оол Чылбакович — Тес-Хем районда «Кызыгаар» совхозтуң теве кадарчызы.

ПАРТИЯНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ АГРАР АЙТЫРЫГЛАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИССИЯЗЫНЫҢ • СОСТАВЫ

1. Хемер-оол Владимир Думатович — партияның республика комитединиң секретары, комиссияның даргазы.
2. Очур-оол Владимир Салчакович — партияның республика комитединиң килдис эргелекчизи, комиссия даргазының оралакчызы.
3. Достай Степан Монгушович — партияның Тес-Хем райкомунуң бирги секретары.
4. Доспан Чечен-оол Иванович — «Тыва хлебмакаронүлетпүр» каттыжышкынның кол механиги.
5. Донгак Курбу Дамбылович — Мөңгүн-Тайга районда ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары.
6. Жданов Валерий Николаевич — Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң механизатору.
7. Карасал Дамдын Базыевич — партияның Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары.
8. Куулар Седип-оол Пичи-оолович — Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозтуң чолаачызы.
9. Ли Трофим Саханович — Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң директору.
10. Мон Кисин Александрович — партияның Эрзин райкомунуң бирги секретары.
11. Мельников Алексей Александрович — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы.
12. Монгуш Хенук-оол Доржуевич — Тыва респотребсоюзтуң даргазы.
13. [illegible] Вадим Орамбалович — Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр каттыжышкынының [illegible] даргазы.
14. Сат Зоя Биче-ооловна — Барыын-Хемчик районда «[illegible]» совхозтуң [illegible].
15. Самбуу Аалчы Бадаановна — Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң малчыны.
16. [illegible] Николай [illegible] — Улуг-Хем районда Түлүш Хаяа-оол аттыг совхозтуң механизатор [illegible].
17. Шойбии Геннадий Манаевич — «Тыва агроүлетпүр» [illegible] каттыжышкынының даргазы.

«Жигули» маркалыг автомашиналарның техниктиг хандырылга станциязының коллективи — интернационалчы. Күш-ажылга кызымак хамаарылгазы-биле коммунистер өскелерге үлегерлиглер. Коммунистер Виктор Павлович Бутанаев биле Олег Хеймер-оолович Ондарны оларның чижээнге ап болур. Планныг даалгазын ажыр күүседип, быжыг сагылга-чурумну тудуп, хей-ниити идепкейлиг чоруун көргүзүп турар ажылчыннар мыналар хөй.

ЧУРУКТА: ТХС-тиң слесарьлары хакас В. П. Бутанаев, тыва О. Х. Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Чагыдылга—?»

СААДААН

Амгы үеде чугула кампанияларның бирээзи — солун, сеткүүл чагыдылгазы болгай. Бо ажыл бистиң Сүт-Хөл районда кандыг байдалда чоруттунуп турарын сонуургап, районнуң «Союзпечать» черинге баарымга, ол талазы-биле ажыл шоолугла чер албаан деп чүве санчурагайлардан илдең болду. Топ чериниң солун, сеткүүлдери — 354, 343, республика солуннарындан «Шын» — 543, «Тувинская правда» — 5, «Тываның аныяктары» — 421, «Молодежь Тувы» — 2, «Сылдысчыгаш» — 84, «Ленинчи орук» — 125. Он ажыг муң чурттакчылыг районда чагыдылга эрткен чылга деңнээрге, чартыы-даа четпээн.

Чагыдылганың эвээш болуп турарының кол чылдагааны солуннарның өртээниң өскени болур. Мен бодаарымга, ол чылдагаан эвес. Политикадан, чуртталгадан чыдып калбас деп бодаар болза, бар-ла арганы ажыглап турган, ооңда-ла «Шын» солунну чагыдып алза эки. Чагыдылгазы чок кижи дээрге-ле, дүмбей аразында азып чоруур кижи-дир. Чаңгыс хүн солун номчуваан баарга, кижиниң сеткилинге бир-ле чүве четпес [illegible] чүве.

[illegible] «Шын» [illegible] номчукчузу, 70 ажыг харлыг Сегбе Дивиижинович Монгушка ужуражырымга, өг-бүлези-биле сүмележип тургаш, пенсия акшазы-биле «Шынны» ыяап-ла чагыдып алырын дыңнатты. Шынап-ла, бо нарын, берге, дүшкүүрлүг үеде чагыдылга чок оларга, хамык чүведен хоорулганы ол.

«Шын» солун номчукчу бүрүзүнүң башкызы, өннүүү, сүмелекчизи болганда, оон өртээн аарзынып орбайн, кызып тургаш, чагыдып алыры номчукчу бүрүзүнүң [illegible] сүмелээр-дир мен.

Оон ыңай [illegible] бир солун [illegible] айтырыы [illegible] доктаамалы «Шын» [illegible] курстарны [illegible] беш катап [illegible] чоокку [illegible] дугайында [illegible] хүнде үнмейн [illegible] [illegible] дыка [illegible] номчукчу [illegible] Ол ышкаш [illegible] улуг [illegible] сестерге [illegible] үнмейн баар [illegible] медээлер [illegible] деп [illegible] Мен бодаарымга, [illegible] улуг-хүнде солун [illegible] үнер ужурлуг.

Өг-бүле бүрүзү [illegible] галыг болзун дээш, [illegible] лерде партия, совет, [illegible] эвилел, комсомол органнары, хөй-ниити организациялары, парлалганың хөй-ниити тарадыкчылары, активтер парлалга чагыдылгазының дугайында суртаал ажылын күштелдирери күзенчиг.

Бораш ОНДАР.

Чагыдылганы уламчылаалыңар!

«Шын» солунну чагыдып алырынга моон адаанда парлаанывыс абонемент бланказы силерге дузалаар апаар, эргим номчукчулар! «Шын» солунну чылда чагыдарының өртээ 15 рубль 60 көпеек, чартык чылда 7 рубль 80 көпеек. Харылзааның болгаш «Союзпечать» чериниң бүгү салбырларынга солуннуң чагыдылгазын 1990 чылдың декабрь 1-ге чедир чорудар. Бо хуусааны эрттирбейн, чагыдып алырын дилеп тур бис.

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету «ШЫН»

54241 (индекс издания)

Количество комплектов

на 1991 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место литер

на газету «ШЫН» 54241 (индекс издания)

Стоимость	подписки	руб.	коп.	Количество комплектов
	переадресовки	руб.	коп.	

на 1991 год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

Коданнардан медээлер

КӨРГҮЗҮГЛЕР БЕДЭЭН

«Торгалыг» совхозтуң Кадый-Бежик бригадазынга [illegible] [illegible] 5 өг-бүле 103 [illegible] [illegible] [illegible]. Бо [illegible] 9 [illegible] [illegible] 22 [illegible] [illegible] 100 [illegible]

таглаашкын организастыг чорup турар. Кодан бүрүзүнде 15-18 тонна сигенни дужуруп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

КЫШТАГДА 24 ТОННА САРААТ

Тес-Хемниң «О. Шынаа» совхозтуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] Тыва [illegible] 1 [illegible] 1,7 [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Найгын-оол ДАМДЫН.

КОНКУРС

Хоорай Совединиң тургузуп турары [illegible] дылга үнер «Центр Азии» деп солуннуң [illegible] ат-дужаал [illegible] шилип [illegible] конкурсту чарлаан улус депутаттарының [illegible] Хоорай Совети дыңнадып тур.

Конкурска киржирин күзээн [illegible] [illegible] эртемнер болгаш [illegible] информация [illegible] 2 [illegible] [illegible] үеде [illegible] болур. [illegible] 1990 [illegible] декабрь 1-ге чедир [illegible].

Айтырыгны [illegible] телефоннар-биле билип алыр: 2-30-90, 2-43-49.

Советтер амыдыралы

ДЕПУТАТТАРЫВЫС, КАЙДА СИЛЕР?

Күүском даргазынга сөс

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советтеринге депутаттарны [illegible] ... [illegible] билге. чону-биле хүн бүрүде харылзаазы [illegible] турар ужурлуг.

РСФСР-ниң улус депутаттарынга Шагаан-Арыг хоорай база ында кирип турар округтардан ам Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондар, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Национальдар аразында харылзаалар комитединиң харысалгалыг секретары Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей соңгутканнар. Хоорайывыстың соңгукчуларының хөй кезии олар дээш бадылаашкынны берген бе азы оларның удурланыкчылары дээш берген бе деп чүвени контарып-даа канчаар, округтарның девискээри оранчок улуг-ла болгай. Ынчангаш соңгуткан депутаттарывысты хүндүткел болгаш идегел-биле хүлээп алган бис.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга Шагаан-Арыгдан 3 депутат соңгуткан. Ол дээрге партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары Камбаа Дамчатович Биче-оол, СЭКП [illegible] киилдис эргелекчизи [illegible] Василий Мирон[illegible] [illegible]тешин, «Тыва автокаттышкыышкынның директору турган [illegible] Владимирович Руд[illegible]олар-дыр. Бо депу[illegible] чүгле чаңгызы — [illegible]иче-оол ажылында Шагаан-Арыгдан кош[illegible] [illegible]тешин ам партар[illegible] [illegible]иче шилчээн, час[illegible] ышкаш улуг эр[illegible]жээзи. Чогум [illegible]ышкаш Тывадан [illegible] ... «медээлиг айтырыгларга бергежип тур сен, чүү чүвеге хала херек» деп чаңгыс-даа соңгурган, оода телефоннап безин көрбээн. Мээң бажыңымда хамаанчок, ажылымда безин телефонум дугаарын билбес чыгыы дарга. Мээң хоорай Соведиге соңгуттурган округум В. Евтешинниң соңгуттурган округунга кирип турар болгаш бо даргага дыка-ла идегеп турдум.

Хоорайның 6, 7, 8, 8 «а» микрорайоннарында шиитпирлеттинмээн айтырыглар кайы хөй. Радио, телефон харылзаазы, суг хандырылгазы, автобус маршруттары дээш-ле баар. Республика даргаларын догерезин таныыр кижи айтырыг шиитпирлээрде безин эптиг болгай деп бодап турган мен. Ону соңгуп турган соңгукчуларның хөй кезии база мен дег бодалдыг турганы чадавас, ынчангаш ол «Шын» солунуң тускай корреспондентизи Кодур-оол Оюнну, РТБ-ниң кол инженери Анатолий Уйнукайны ажыр шагаан-арыгжыларның үнүн алгаш эрте бергени ол. Эрге-дужаал, эптиг аазаашкыннарга алзып соңгуурувус эки чүвеге чедирбес деп чүве олдур. Оода-ла чиде бербейн, чон-биле ужуражып турза. Материал-техниктиг хандырылга кошкак, күүседикчи дециплинас сулараан шагда ажыл-агый удуртукчуларындан негелде кылырга, эндериг чылдагаан адаш турупкар база боор-дур. Бир талазында, шын-даа боор-ла, бо бээ үеде кайы-даа удуртукчуга ажылдаары белен эвес. Ынчангаш чоннуң улус депутаттарынга идегели улуг. Ажылдан быдаар азы чылдак кагар даргаларны олар херек апарза, дужур бадылап, ажылындан хостаарынга чедир негелде-даа тургузуп болурлар.

Үстүнде адааным депутаттарывыстан, соңгуларда чаалаан эрткен-даа болза, хоо- [illegible] ... Ам чамдык [illegible] бар эвес. Бо чырык үеде, ылаңгыя удуртукчу даргалар республикадан дезип эгелээрге, болуки чон чүү деп көөрүл? Дешишээ, чоруткан азы өг-бүле байдалы-биле деп кижи бүрүзүнге тайылбырлаары берге-ле болгай. Национальдар аразында харылзааларда баксырааргa, даргалар, депутаттар безин дезип эгелээн дээр-ле-дир дораан.

Ам бо хүннерде Шагаан-Арыгдан Саян артыныче орус дылдыг чоннуң кожери уламчылавышаан. Чайын мооңмооңу-биле кожуп турганнар, ам-даа ийи-чаңгыстап кошпушаан. Бо айтырыгны тускай көрзе эки боор. Ынчангаш бо болуушкуннарның чылдагааннарының, салдарының дугайында хаалавайн, чүгле бо айтырыгга хамаарыштыр безин кайы-даа чергениң Дээди Советтериниң депутаттарының ролюн ам-даа эки көрбедивис. Караан шийипкен, кулаан кыыпкан орган-даа ышкаш. Октуг-боолуг сывыртап турган эвес, берге үелер кээрге, дескеннерин бажың-балгадын октапкаш барган деп, топ солуннар бижип-даа турар-дыр.

Шагаан-Арыгга, Хову-Аксыга, Элегеске ышкаш болуушкуннар болбаан-даа болза, оларның чаңгызы-ла биске кээп, чүгле эки эвес хөөннерин оттуруп турар болдур нарийн. Ылаңгыя топ телевидение, радио болгаш солуң, сеткүүлдериниң Тываны чаңгыс талалап чырыдып турганындан, ам-даа уламчылавышаан турарындан нациялар аразында харылзаалар экиживейн турар. Бо айтырыг талазы-биле чүгле база бир депутадывыс Камбаа Дамчатович Биче-оол элээн ажылды чорудуп турар кижи чүве. Депутады кады чаңгыс черге ажылдап, чурттап чоруурга, черле эптиг-дир. Ооң күш-ажылчы коллективтер-биле-даа, ашак кудумчуга-даа чон-биле ужуражып чорууруң кижи көрүп болур. Бо дарга база демги ийи депутадывыс [illegible] ... Олардан үлегер алыр [illegible].

Рудольфович [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязы баштап кээр-ле ыйнаан. Мээң чангаш шагаан-арыгжылар болуушкун хоорайывыстан өске депутатты соңгуп аар дээрзинге бүзүрээр мен. Чоруй баар, чиле бээр депутаттарның ээрээ чок. В. Евтешинге бо чүүл баштайгы сагындырыг болзун. Депутат хүлээлгени хүлээнген соонда, күүседир-ле болгай, дарга пенсия манааш оруптарга болур бе? Удурланыкчыларыңар силерден аныяк-даа турдулар, азы ынчан-на ажыы-биле орукту чайлап берзе. Улуг эрге-дужаалдыг эш-өөр, таныш-коруш чок-даа болза, кызып ажылдаар турган дээрзинге чигзинмес мен.

РСФСР-ниң улус депутаттары эштер Ч.-Д. Б. Ондар, К. А. Бичелдей күрүне ажылынче шилчээн-даа болза, соңгукчулары-биле харылзаа тудар кылдыр Шагаан-Арыгга дузалакчылар тып аар болза эки-дир. Мен безин Москваже Бичелдейже канчаар телефоннаарын, харылзажырын билбес-тир мен, телефонунуң дугаарын айтып бергени эвес. Бо бүгү айтырыгларны сайгарып чугаалажыр кылдыр Шагаан-Арыг хоорай Совединиң декабрь айда болур ээлчеглиг сессиязынга РСФСР-ниң 2, Тыва АССР-ниң 2 база депутат мандат дээш кирер кандидаттар киржир боор деп идегээр-дир мен. Чаңгыс черден соңгуткан болган соонда, хоорай-даа, район-даа, Тыва АССР-ниң-даа, РСФСР-ниң-даа депутаттары чаңгыс черге чыглып, шиитпирлээр айтырыгларывысты үлежип, канчаар чурттаарывысты, ажылдаарывысты чугаалажып көрээлиңер. Чүгле депутаттар эвес, хоорайның чурттакчылары база ол сессияга белеткенир дээрзинге идегээр-дир мен.

Мерген АНАЙ-ООЛ.
Шагаан-Арыг хооркүүскомунуң даргазы.
Улуг-Хем район.

ЧОНГА ИДЕОЛОГТУГ САЛДАР БАР БЕ?

СЭКП-ниң XXVIII съездиниң, РСФСР-ниң [illegible] ... [illegible]

Чонга идеологтуг салдар чедирериниң арга-[illegible] хөй. Ооң бирээзинге көскү агитация база хамааржыр. Бо ажыл Барыын-Хемчик районда кандыгыл? Ону парлалгага чырыдып [illegible] ниң мурнунда [illegible], өөредилге, албан-организация черлерин барып [illegible], райком аппаратының харысалгалыг ажылдакчылары, партком-нар секретарьлары, коллективтер удуртукчулары-биле ужуражып чугаалашкаш, сөөлгү үеде бо чүгле ажылче кичээнгейни кончуг кылган деп түңнелге келдим.

Экиги эки дээр, Районну Кызыл-Мажалык суурнуң тыва эки турачылары тураскаал кылдыр тургускан сесерлиниң иштинде күш-ажылдың мурнакчыларының чуруктарлыг аллеязын кылган. Ленин шолуунуң ажыызында хүндүлел самбыразын, районнуң бүгү коллективтериниң көргүзүглерин, күш-ажылдың алдар түгүн кылдырткаш, үези эртерге солуп, чаартып турар. Ырак-чоонтан анаа барган кижи чаңынга доктаап, ажылчыныштиң амгы байдалын сонуургап таныжар.

Сүт заводунуң, эът комбинадының иштин, даштын кызыл-булуңнарын көрүптүг кылдыр деририн директорлары Өпей Куулар, Геннадий Иргит соттары холга ап, чурукчулар-биле кээрзин чарып, акша-хөрең-

[illegible] ... Ак-Довурактың [illegible] «Тыва даг-дүгү» комбинат[illegible] [illegible] № 741 АЛМБ-да [illegible] ... Оон-биле [illegible] Шагыр Тургенлер суур[illegible] ... [illegible]

[illegible] ... [illegible] хүлээлген.

«Дон-Терезин» совхозту көскү агитация [illegible] ... «Шын» [illegible] ... РСФСР-ниң [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң [illegible]

Көскү агитация

рын деңнээр, [illegible]. Маңаа бир көскү чижек кижи кирип болур. Районнуң эң-не улуг, чугула бүдүрүлгези — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың конторазының кирги чадазында, чиңгине директор Геннадий Параманниниң кабинединиң чоогунда коридорнуң ханазында [illegible] өөредилгезиниң бүдүңү үр үеде солуттунмаанындан утка-шынары эргижирээн. Каш чыл мурнунда ажылдап турган, шагда-ла үнүп чоруткан пропагандистериниң аттары безин хевээр. Ол-ла конторaже кирер эжиктиң баарында турган стендилериниң чуруктарын, бижээн чүүлдерин чаартыры-биле дүжүрүп апарган, кажан кылып аарын билдинмес. Шак мындыг байдалдыг «Тыва даг-дүгү» үлетпүр-тудуг комбинадындан көрүп болур. Профтех-

тус черде партком секретары, совхоз директору, профком даргазы коммунист эштерниң шүгүмчүлел тоовас, туразы улуг, харыысаазы чок чорук кылдыр тайылбырлаттынар. Солуңга үнген шүгүмчүлелдиг чүүлдү партия райкому эскербээни, күүселдезин контрольга албааны база элдептиг.

«Барлык», «Шекпээр» совхозтарның кулумчуларда шагда-ла кылдыртып алган стендилери оңуп, аян-шинчизиң чидирип, тургузар аргазы чок апарган. «Хемчик» совхозта база ындыг. Салбырлар төптери болур Аянгаты, Аксы-Барлык, Хөндергей, Бижиктиг-Хая суурларының сүт-бараан фермаларының, хову, шөл бригадаларының төптериниң дерилгелиг шимелдези багай. Бижээн азып каан чүүлдерин көөрге, амгы үениң кижизинге дээштиг салдар чедирип шыдавас.

Маңаа хана парлалгазының [illegible] ... [illegible]

Партия райкому көскү агитацияның [illegible] партком-нар, ээ организациялар секретарьларының чыыштарында, семинарларынга [illegible] чаартыр, [illegible] берген. Көскү агитацияның эки чижектер сорулга-биле коллективтер аразынга конкурсту чарлаазын чылдың төнчүзүнде түңнээр. [illegible] ынчаш, чамдык черлерде херекке албайн келгенин үстүнде айыткан чижектер тодаргай херечилээр. Идеологтуг комиссиязының бо чүүлге айтырыгны партогранизаторлардан аңгыда, коллективтер удуртукчулары, профэвилелдер рады шиитпирлээр, чижимдиг ажылдаар ужурлуг. Кылдыртыр акша-хөреңги чогунга база сылдаглар. Ол кол чылдагаан эвес. Удуртукчулар, профэвилелдер комитеттери кызаар болза, акша чарыгдаар арганы тып ап шыдаар.

Районда көскү агитация ажылы хоңгуваан. Чамдык черлерде мырыңай уттундурун бар чыдар. Райкомнуң идеология комиссиязы оларның [illegible], хемчеглерни алыры негеттинип келген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр).

[Ч]ЕТПЕС БОТТАНДЫРЫП КЕЛГЕН

[illegible] депутаттарының ра[illegible] [illegible]вединиң күүсекчи ко[illegible] [illegible] болуунуң ажыл-чорудулгазы [illegible]ый СЭКП-ниң XXVIII [illegible]иниң, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериниң сессияларының доктаал-шиитпирлерин, хоойлу-дүрүмнерин удуртулга болдургаш ажылдап турар. Партия райкомунуң бюроларынга, парткомнар хуралдарынга коммунист удуртукчуларының отчёттарын, информацияларын дыңнап келген. Мындыг хемчеглерниң түңнелинде сөөлгү чылдарда тудуг болгаш чаагайжыдылга ажылдарында чамдык ажылдар кылдынган. Чуртталга тудугларының мурнуку беш чылдан өскен. Эрткен чылын 6006 дөрбелчин метр чуртталга шөлүнүң тудуу, бо чылын район төвүнде улус судунуң бажыңы ажыглалга кирген. Ам удавас 120 туруг өөреникчи ийи каът чу[illegible] школазы. Шуй кодээ Совединиң бажыңының тудуу доостур.

Районда чоннуң акша-орулгазы чылдан чылче өссе-даа, оларның бараннар-биле хандырылгазы база ачы-дуза чедирилгези чедир хандыртынмаан. Ажылчы чоннуң амыдырал, культура болгаш нарыкшыл байдалын чогумчалыг шиитпирлээр дээш район Соведи, ооң күүскому база киилдистери моон соңгаар-даа күжүн салып ажылдаары негеттинип турар. Улус депутаттарының район Совединиң күүском хуралынга районну баштаар черниң даргазы К. С. Чамбый-оолдуң информациязын дыңнаан. Ооң соонда ажылын анализтеп көргеш, немелде даалгаларны аңаа берген. Ону күүседириниң хемчеглерин алган соонда, ажылынга көскү өскерилгелер болган. Районда капитал тудут планының күүселдезиниң талазы-биле райкүүскомнуң даргазының оралакчызы В. Х. Доржунуң илеткелин дыңнаан. Улус өөредилгезиниң, культураның, корум-турум база хоойлу-дүрүм камгалалының айтырыгларын райкүүском кичээнгейге доктаамал ап турар. Эде тургустунуушкуннуң негелдезинге дүүштүр ажык сессияларны, күүскомнуң үнүүшкүннүг хуралдарын эрттирерин практикалап келген. Сессияларга, күүском хуралдарынга чугаалашкан айтырыгларның хүлээп алган шиитпирлерин чонга таныштырып, тус черниң радиозунга дамчыдар, парлалгага чырыдар хемчеглерни ап турар.

Ынчалзажок сессияларга болгаш күүскомнарга хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезин четпес контрольдап, ооң долу боттанылгазын чедип албайн келген. Маңаа депутаттарның киржилгези, бот-идепкейи ам-даа чавыс. А доктаамал комиссиялар база депутаттар бөлүктери база ол талазы-биле чедир ажылдавайн турар. Сессияларга болган шүгүмчүлелдиг саналдарны, күүскомнуң ажылдап кылган хемчеглерин ажыл-агыйларының, тудуг, бүдүрүлге, школа, албан черлериниң удуртукчулары чогуур үезинде боттандырарынче кошкак сагыш салып турар. Шүгүмчүлелдиг саналдарның күүселдезиниң талазы-биле айтырыгны сессияларга херек кырында чугаалашпаан.

Улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң организастыг ажылында четпестер бар. [illegible] шилип алыр, [illegible] айтырыглар [illegible] оларның ажылдап үнер-кирер чоруу бар. Райкүүском, ооң киилдистери ажылчы чоннуң мурнунга кылган ажылдарының отчёттарын берип турза-даа, хуралдарга болган шүгүмчүлелдиг саналдарның күүселдезин, организастыг хемчеглерин четпес боттандырып турар.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

КАТАП ЭДЕ ТУРГУЗАР

Кодээниң тудугжуларының ажылында, амыдыралында өскерлиишкиннер бар. Чижек кылдыр «Хемчик» совхозтуң тудугжуларының чедишкиннериниң дугайында чугаалап болур. Кара-Сал Василийниң 6 кижи составтыг бригадазы тудуг-монтаж ажылдарын 54 муң рубльге шиңгээдип, тудуг объектилерин планнаан хуусаазындан бурунгаар дужаап, акша-хөреңгини камнал ап, [illegible] орудганы совхозка кирген. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң акшаландырыышкыны-биле туттунуп турар 858 өөреникчи өөренир школаның тудуун Кызыл-Мажалыкта КМК-741-биле кады [illegible] дугларның тудуу-биле чергелештир чорудуп келген. Ол школаның тудуунга үндүрген 1 млн 792 муң рубльдан 506 муң рублин шиңгээдип алган.

Тудуг ажылдарын шалыпкын чорударынга «Чагыкчы» кооператив идиг берип келген. Чижээлээрге, чаа инек кажаазынга херек белен тывылбас дериг-херекселди кооператив тып, улуг дузаны чедирди. Бо кооператив ооң мурнунда каттышкан дирекция турган. Тускай материал-техниктиг баазалыг каттышкан дирекция кылдыр кооперативти катап эде тургузар болза, кодээ тудугжуларының ажылынга шаптараазыннар турбас, харын-даа деткимче боор.

Мээң бо саналымга кодээ тудугжулар удурланмас боор.

Калдар-оол ХОМУШКУ.
«Хемчик» совхозтуң прорабы.

ИЙИ ЭЭЛЧЕГ-БИЛЕ

Кызылдың бажың тудар комбинадының № 1 тудуг-монтаж участогунда Владимир Дан-оолович Ховалыгга удурткан монтажчылар бригадазы хоорайның мурнуу чүгүнде 215 квартиралыг бажыңның тудуунда ажылдап эгелээн. Олар чоокта чаа бажыңның таваан салып дооскаш, бирги каъдын орту ажыр тудупкан. Амдызында оларда ийи кранның бирээзи ажылдап турар, а өскези үрелген. Бригадир В. Ховалыг оон ацмда тудуг кезектериниң болгаш хөөдүг ээмдирер сугнуң келбейн баарынга хомудалын илеретти.

Бригадада херзажен бетончулар Светлана Байкалова, Лена Начинак, аныяк монтажчылар Мерген Саая, Орлан Седен-оол, кацнакчылар Владимир Кызыл-оол, Юрий Иргит болгаш өскелер-даа мактадыг ажылдап, өскелерге үлегерин көргүзүп турар. Бо хүннерде тудугжу-ишчилер ийи ээлчег-биле ажылдап эгелээн.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: дөртку разрядтың кацнакчызы Ю. М. Иргит; дөрт чыл дургузунда кады ажылдап келген бетончу кыстар: С. Н. Байкалова, Л. Б. Начинак.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Аңаа адрезиңерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилияңарны тодаргай кылдыр киир бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээриңерге, келир чылын «Шын» солунну ап, номчуурунга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-таңмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 майык ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга ниити эвилелде чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг деңээргелиг, күштүг.

Кыштан малды хүр-менди ажырар

ОРГАНИЗАСТЫГ ЭГЕЛЭЭН

Бай-Тайга «Мурнакчы» совхозтуң 10 муң ажыг шээр малы 39 коданда кыштаглап турар. Кажаалары, малчыннарның чурттаар бажыңнарын сентябрь-биле ийи звенону баш бурунгаар-ла тускайлаан турган. Олар кызыл-булуңнарны, чунар-бажыңнарны база септеп дооскан. Бажыңнарга печкаларны салып, септээнн база катай харылаан.

Чаңгыс-Терек, Базырак, Шат ол ынчаар кыштагларда электрини киирген. Ынчангаш малчыннар электри күжү-биле ажыглаар херекселдерни ажыглазып, теледамчыдылгаларны көрүп турар. Төрүүр малдыг кодан бүрүзүнде 15 тонназан өөү хемчээлдиг сиденни, көк-суланы, саванны дүжүрген. Сүт база дус-биле эки хандырган. Ол коданнарда сүт сөөртүр 3 автомашина доктаамал ажылдап турар.

Декабрь айны сөөлзүрези хой торун эгелээр. Ынчангаш малчыннар [illegible] белеткени берген.

Совхозтуң бир болук малчыннары электри чырыын ажыглап, ооң ачызын көрүп турда, өске талада — Ак-Хемде, Чиңге-Каъттa, Манчүректе кадарчылар, ниитизи-биле 10 ажыг кодан ынчага чырык чок. Оларның кожазы «Хемчик» совхозтуң малчыннары чүгле Барлык хемин кежилдир кыштаглап турар, аразы 1 километр хире. Ук малчыннар эрткен чылын-на электри чырыын ажыглап эгелээн. Чагылары хамын мырыңай «Мурнакчының» чамдык малчыннарының коданнарын дамчып эрткен. Ынчангаш Шуйнуң ол талада кадарчыларынга чырыкты киирип бээрин дирекциядан аажок-ла дилеп турарлар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур.

КООПЕРАТИВТИҢ ЧАГААЗЫ

Бо чагааны «Дус-Хөл» кооперативтиң мурнундан ооң удуртукчузу В. И. Лопсан бижээн. Кооперативтиң кежигүннериниң [illegible] шиитпирлеп турар айтырыы республиканың бөгүнгү экономиктиг байдалынга чугула айтырыгларының бирээзи ышкаш. Виктор Иванович кооперативтиң ажылының дугайында биживеэн болду. Бир эвес бижээн болза, чуганың уу улам тодаргай болур ийик. Ынчалзадаа кооперативтиң кежигүннериниң чагаазын парладывыс.

Шаанда Тыва Арат Республика турда Тес-Хем кожуунунуң коржээ (ам болза райпо) чери Дус-Хөлдүң дузун хүлээп ап, ону дус херектээн кижилерге садып турган. Ол ажылды машина-техника чок шагда безин коржааның даргазы Оюн Таакпан деп кижи багай эвес организастаан. Аът, шарыга чүдүрүп алгаш, дусту коржаага экээп турган. Ол дээрге 1937 чылдыр. 1946 чылда Дус-Хөл Тес-Хем райпозунуң дус алыр чери боор турган. Ол дусту орус чон безин Саян ажыр турган дээр. 1962 чылга чедир райпо ооң дузун ап, республиканың төп болгаш мурнуу районнарын дус-биле четчир кылдыр хандырып келген. Ооң соонда Дус-Хөлден дус алырып каптан. Чүге дээрге Саян артындан, кайы-бир талыгыр черлерден хөл дузун хойу-биле сөөртүп турар апарган.

Хөл дузун бистиң республикага калбак-биле ажыглап болур. Алгы-кеш-даа дузап болур. Чогум-на дус чедингелзи-биле совхозтарның сталдарында хой алгы-кеш ирин[illegible] чылдары чажыт эвес-ле болгай. Хөл дузун малга база берип болур. Ногаа-даа дузаар болза, дустуң шынары ажырбас. Мал чеми безин белеткээринге Дус-Хөлдүң дузун ажыглап болур. Хөлдүң соңгу талазында сүт болза кончуг арыг дус бар.

Дус-Хөлдүң дузун чонтуу-биле ажыглаарынче кичээнгейни угландырарын республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчуларынга сүмеледи[illegible].

Бо материал парлаттына берзе, ооң гонорарын репрессияга таваржыкан кижилерниң арыг адын катап тургузар дээш ажылдап турар «Мемориал» ниитилелиниң агар саныынче шилчидерин дилээр бис.

Виктор ЛОПСАН.
Самагалдай суур.

ЧАА ГАРАЖ КОМПЛЕКИЗИ

[illegible]

Бай-Тайга районнуң Тээли автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажылчыннары [illegible] байырлалын [illegible] эрттирген.

АТБ-ның [illegible] 9 айларда чүък дажыыр планын [illegible] күүседипкен. Бүдүрүлгениң [illegible] 9 хуу өзүлделиг болган. Мурнунда чылдарда бо бүдүрүлге Сельхозтехника-даа. Чадаана СХТ-ның салбыры-даа бооп турган. Оон үлээнинден [illegible] байдалдарын [illegible] АТБ чылдар 1990 чылда [illegible]. Суур кыдыында ээн турган 10 шаа хире эрги ГАЗ-53 машиналар [illegible] чаа АТБ [illegible]. Чыл келген тудум-на машина-техника ковудеп, ажылчын күш немежип турар. Бо хүннерде күчүлүг КамАЗ-тарлыг, ЗИЛ-дерлиг, 100 хире ажылчын штаттыг АТБ коллективи белек кылдыр чаа гараж комплекизин алган. Мурнунда ол-бо организациялар гаражынга «кыстыып» чоруп турган чолаачылар ам-на машина тургузар чылыг, делгем өрээлдерлиг, [illegible] «чурттаар» [illegible] чедингилээр. Кичээтар өрээлдерге сыңмарлажып олурган удуртур ажылдакчылар ниити каъдында ажылдаарынга таарымчалыг кабинеттерде кожуп келгеннер.

Коллективтиң бут кырынга туруп, ооң быжыгарынга уйгу-дыжын, күжүн харамнанмайн ажылдап, бүдүрүлгениң чоргааралы апарганнарга Андрей Сарыглар, Василий Бышкак, Буян Хертек, Александр Иргит, Аркадий Аракчаа, Алексей Иргит, С. М. Доммас-оол, Ортаат Далай-оол, Андрей Серен болгаш оон-даа өске хып дээн аныяк он-он чолаачыларны адап болур. Олар — коллективтиң кол өзээ, даянгыыжы. Материал-техниктиг бааазаны быжыглаарынга, ажылчыннарның социал байдалын экижидеринге АТБ-ның удуртукчузу Д. Ч. Куударның киирип турар улуун демдеглевес арга чок. Ол бодуун, биче сеткилдиг ажылчаны-биле ажылчыннарга үлегер бооп, оларның хүндүткелин чаалап алган. Дадар-оол Чаш-ооловичиниң сүмези-биле бо бүдүрүлгеде дузалал ажыл-агыйын тургускан. Тускай кадарчылыг шээр малды азырап турар. Ногаа өстүрер теплицаны туткан. Чайгы үелерде байыр-наадымнарга, куда-дой эттиреде ажыглаар ногаа аймаан оон алыр. Боттарының чедишкиннеринге чоргаарланып, чуртта болуп турар шыңгыы өскерлиишкиннерни хандыр медереп билип, Бай-Тайганың автотранспортчулары районнуң социал экономиктиг хөгжүлдезин экижидеринге эвээш-биче-даа бол, улуг-хуузун киирерлер.

Коллективтиң өөрүшкүзүн деңге үлежип, районнуң Тээлиде уругларының уран чүүл, чурулга школаларының башкылары байырлалга тураскааткан тускай сценарийлиг солун концертти чаа кызыл-булуңну долдур олурупкан улуг-биче чонга бараалгаткан. АТБ-ның коллективи [illegible] концерт дээш [illegible] оларга илередип, [illegible] башкыларга тураскаалдыг белекти тывыскан.

Ол хүн янзы-бүрү маргылдааларны организастаан [illegible]

Байырлалды эрттирериниң [illegible] удуртукчузу, профкомунуң [illegible] ниити организацияларның ажылчыннарының культурлуг дыштаныышкынынче [illegible] кылып, чаа [illegible]-биле ажылдап бар чорууруунуң база бир херечизи-дир.

Хөлүң [illegible] ындыг [illegible].

ЧУРУКТАРДА: чаа гаражтың ниити хевири; болук мурнакчылар АТБ-ның чанында.

Чуруктары, сөзү Маадыр МОНГУШТУУ.

ОЧУЛГА ДУГАЙЫНДА ЧАМДЫК БОДАЛДАР

Янзы-бүрү темаларлыг материалдарны орус дылдан тывазынче очулдурарынга элээн каш чыл дургузунда киржип келдим. Очулдурары дыка нарын сөстер, домактар ховар эвес таваржыр. Ындыг турбуже, орус дылдан тыва дылче очулганың эртем болгаш практиктиг [illegible] тодаргай методиказы амга чедир ылаптыг ажылдаттынмаан, [illegible] системазы тургустунмаан деп санаар мен. А ол ышкаш очулганы редакторлаарының тодаргай методиказы база чок.

Политикага, экономикага, философияга, [illegible] дүрүмге, математикага, техникага хамаарышкан материалдарны, номнарны очулдурар, редакторлаар талазы-биле [illegible] болганчок-ла таваржып турарывыстың, чамдык очулгаларның утказы тодаргай эвес болуп турарының кол чылдагааннарының бирээзи ында деп бодаар мен.

«Республика солуннарынга парлаттынган очулганыг чамдык материалдарның утказы тодаргай эвес, сөс домаа долгай, чевендир» деп очулга [illegible] хамаарыштыр номчукчуларның [illegible] турары черле [illegible]. Ынчангаш орус дылдан тывазынче очулга методиказының дугайында айтырыгны республиканың [illegible], телевидение, радио ажылдакчыларының, дыл башкыларының болгаш эртемденнериниң, литераторларның [illegible] санал-оналдарны калбаа-биле солчуру чугула деп санаар мен.

Каңгаа орус дылды Тывага билир кижилер эвээш турган үеде очулга айтырыгларынче улуг кичээнгейни угландырып, очулдурукчуларның, редакторларның өөредилгезин — семинарларын, курстарын организастап, очулга айтырыгларынга, ылангыя шыңарынга хамаарыштыр чугаалажып [illegible] санал-оналдарны калбаа-биле солчуп турганын утпаан мен. Ам ындыг ажыл чорбайн турар-дыр. Ынчангаш очулганы чедир үнелевейн, чамдык кижилер ону херекке албайн турар. Харын очулганы чүгле техниктиг ажыл кылдыр санап турар. Очулга — чүгле техниктиг эвес, хамыктың мурнунда чогаадыкчы, харыысалгалыг ажыл-дыр.

Очулганың чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны, сүмелеримни ам илергейлеп, номчукчулар-биле санал-оналымны солчуп көрейн. Кандыг-даа дылдан очулгада үш хевир: бижимел, аас-биле улаштыр болгаш хары угда очулга бар деп билип турар мен. Ынчаарга очулганың ол хевирлериниң кайызы-даа бир дөмей нарын болгаш очулдурукчудан бедик мергежилди, ийи дылды, материалдың азы чугааның бодун, алыс утказын хандыр билирин, кижениишкинниг, чогаадыкчы бузу-биле ажылдаарын хамыктың мурнунда негеп турар.

Орус дылдан тывазынче очулдурары нарын сөстер, домактар очулдурукчуларга ылаңгыя сөөлгү үеде таваржып турарын бо чүүлдүг [illegible] демдеглээн мен. Чижээ, 1990 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп [illegible] малды, [illegible] болгаш кууш аймаан [illegible] садып алыр чаа [illegible] дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шиитпиринде мындыг сөстер бар: **дифференцированные надбавки**. Ону дифференциастаан немелделер деп очулдурган болур [illegible]. Ынчаарга **дифференциа** деп латин сөстен укталган ол сөстүң утказы номчукчу бирээзинге дораан-на [illegible] билдине бээр кылдыр тайылбырлыг кылдыр очулдурары чугула боор деп бодаар мен. Дифференциа деп латин сөстү орус дылче дифференциация деп ажыглап турар болгай. А тыва дылда дифференциастаан немелделер азы дифференциастаан өртектер [illegible] **чер-черниң байдалынга таарыштыр кордүнтен аңгылыг хемчээлдерлиг немелделер** азы өртектер деп очулдурза. Бир дылдан өске дылче очулганың кол сорулгазынга дүгжүп, очулга шыңарын чавызатпас болгу дег.

Орус дылдан болгаш харын даштыкы дылдардан укталган хөй сөстерни очулдурбайн, тонунун бичии өскертпеш, тыва дылда хевээр ажыглап турары сөөлгү үеде элээн нептерен бар чыдар. Очулганы ынчаар кылыры эки, багай — ийи талалыг деп бодаар мен. Эки талазы — тыва дылдың словарь составын байыдар. Багай талазы — очулдурары нарын сөстерни парлалгага [illegible] ажыглаар болзувусса, терген дылывыс чоорту бокталыр болгаш недивинде барып, оон словарь составының барык ортаа кезии өске дылдардан [illegible] сөстерден чайлаш чок тургустунар апаар ийик. Ынчаарга тыва дыл бодунун национал утказын болгаш хевирин чидириптер. Ынчангаш очулдурупу болгу дег бүгү сөстерни хевээр ажыглавайн, черле очулдурары чугула деп бодаар мен.

Ынчаарга очулдурупу болгу дег хөй сөстерни хевээр ажыглаан болур [illegible] Д. А. Монгуштуң редакторлааны-биле 1980 чылда Москвага парлаан 32 муң сөстүг «Орус-тыва словарьда» [illegible]. Чижээ, антифашист, [illegible] хевээр ажыглап турар. Ынчалза-даа [illegible] тывазын берген сөстерни [illegible] машиналы, автобусту, самолетту, [illegible] чылаан, ужар-чеме [illegible] болза, харын [illegible] болур ийик. Ынчаарга тывазынче очулдурары болдунмас сөстер моон соңгаар-даа таваржып апаары чайлаш чок.

Элээн каш чыл бурунгаар парлаттынган словарьларда безин кирбээн азы утказы чедир тайылбырлаттынмаан сөстер сөөлгү үеде очулгага база таваржып турар. Чижээ инфляция, экстремизм, [illegible] очулдурар азы тайылбырлаар талазы-биле дыл эртемденнериниң дузазын, сүмезин очулдурукчулар манап турар.

Тыва дылда очулганы бар болгаш чангыс эвес, а хөй утказыг сөстерни парлалгага, чугаага чангыс талалап, [illegible] эвес ажыглап турары ховар эвес. Чижээ, [illegible] деп сөстүң хамаарылга деп чүгле чангыс утказын [illegible] парлалгага, чугаага ажыглаары сөөлгү үеде чаңчыл болуп бар чыдар. Республика солуннарының бирээзинге парлаттынган тыва авторнуң чүүлүн номчудум. Ында мындыг бижээн: «Хову-Аксыңга болуушкуннарга СЭКП обкомунуң хамаарылгазын барымдаалап айытпаан». Болуушкуннарны кандаар көрүп, кандыг туңнелди кылганы-биле [illegible] «хамаарылгазын» деп сөстү ажыглаарга, партияның документиниң утказын чедир тайылбырлавайн, харын хажыдып турар. Хамаарылга деп билиишкинниң [illegible]. Отношение деп сөстү үттүнге алааным словарьда мынчаар тайылбырлаан: «хөөру, ажыглаашы, болуру, хамаарылга, хамаарылыры, харылзаа, харылзаалар, [illegible], медээ, хамаарылгалыг болуру». Ол ышкаш подход, оценка деп сөстерни очулдурун тыва дылга ажыглап турары ам-даа чевен.

Адактын сөөлүнде мындыг саналым бар: солуннар, телевидение, радио материалдарының, номнарның, а ол ышкаш албанныг документтерниң орус дылдан тыва дылче очулгазының, редакторлаарының шынарын бедидер, аныяк салгалдың [illegible] мергежилдиг очулдурукчу кадрларны белеткээр сорулга-биле 1991-1992 өөредилге чылындан эгелеп Кызылда Күрүнениң башкы институдунга очулга курузун ажыдар, а Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң чанынга доктаамал ажылдаар курстарны болгаш семинарны чорудар үеде организастаар дугайында айтырыгны өөренип көрген шиитпирлээри дыка чугула-дыр мен. Ол ышкаш очулдурары нарын сөстерге, домактарга хамаарыштыр чугаалажып көрүүшкүнү [illegible] кылыры база кижиг.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

РЕДАКЦИЯДАН: орус дылдан тывазынче, тыва дылдан орус дылче очулганы дөртен ажыг чыл дургузунда кылып келген, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү А. А. Дугержааның бо чүүлүнде көдүрген айтырыгларынга болгаш сүмелеринге хамаарыштыр санал-оналды киирерин номчукчулардан, дыл башкыларындан болгаш эртемденнерден, журналистерден, чогаалчылардан редакция дилеп тур.

Чагаалардан одуруглар

ТУРНУГУУШКУННУҢ ЧЫДЫ ХЕВЭЭР

Кем-херек үүлгедиишкиннери республикада тергиидеп турар. Ону чавырылдырар дээш ажылдап [illegible] чогуур түңнелдерни бербейн турар. Чүге? Бо [illegible] маңаа бодумнуң билиим-биле тайылбырлап көрейн.

Чүнү-даа мурнунда, чүгле акша-шалың ап олуруксаар, боттарының күжүн, энергиязын үндүрүксевес, чон-биле тудуш ажылдап билбес, хой-ниити организацияларын холга тудуп шыдавас даргалар үстүкү-даа, ортаакы-даа эшелонда ковудээн. Черле ынчаш район хемчээлдиг удуртукчуларының үстүкү органнардан айтышкын манаар хоочуу хевээр артып-каан.

Ийиде, хой-ниитиниң корум-чурумун камгалап турар шагдааларның улус-биле чугаалажыр билбезин, каржы-хажагайы, бир чамдыкта хамаатыларның язы-сөөк талазы-биле ылгай бээри кем-херек үүлгедиикчилеринге улам [illegible] бериp, оон-ожээнин өөскүдүп турар. [illegible] Феодалдыг Тыва үезинде [illegible] дүжүметтерде [illegible] турары дээрге, республиканың ИХМ-ниң удуртукчу ажылдакчыларының [illegible]

[illegible] чорулдээлер деп турар айтырыгныг [illegible]. Мен бодаарымга, Тывага хамаарыштыр ону долузу-биле чөптүг деп хүлээп көөрү болдунмас. Ийе, ооң эскиттери Таңдының суурларынга, орус чон колдазы чурттап турар чурттакчылыг черлерге болган кем-херек үүлгедиикчилеринге турганы чугаажок. Маңаа канчап-даа [illegible] болбас. А чогум ол бүгүнүң үндезининде кем-херек үүлгедиикчилери чыдып турар болгай. Ооң уржуундан тыва чон хөй кезиинде когараал, кээрег туар.

Сут-Холге дээрии өлүрүүшкүннүң язы-сөөк ылгаан деп, орус чон хөөктүрүп шаг болду, а херек кырында ол арганың хайында ийи таланың аразында болган алгыш-кырыштың түңнели ышкажыл.

Хөндергей суурга Совет аныяктар хүнүнде байырлал таварыштыр оюн-тоглаа, спорттуг маргылдаалар эртип турда, кандыг-даа [illegible] чок, маргылдаа көрүп олурган аныяк оолдар — Шолбан Хомушку биле Алексей Сеңээн школага кады-кожа өөренип чораан эжи, мооң мурнунда каш удаа шииттирип чораан, ол бүгүлен [illegible] Валерий Дойбаа [illegible]. Ол хүн бо эвес Хөндергей суурга [illegible] ажылдадып, көдээ Совет (даргазы О. Монгуш), салбыр (башкаар чери (даргазы Х. Кужугет) [illegible] О. Биле-оол [illegible] хемчеглери алган болза, чаңгыс болуушкун болбайн барып болур турган. [illegible]

Алдын-оол ООРЖАК.
Ак-Довурак хоорай.

КЫЗЫЛЧЫЛАР, КЫШТАГЛАР ТОНАВАЙН КӨРҮҢЕРЕМ

Чоокта чаа «Совет Тыва» совхозтуң малчыннары хуралдаан. Кол зоотехник А. Эникпен 1990-1991 чылда малчыннар кыштаглаашкынга канчаар белеткеңдиг киргенин, малды кыштан хүр ажырар талазы-биле кандыг сорулгалар туруп турарынга тодаргай доктааткан. Бо чугула сезонга хынамчалыг белеткенген малчыннар: Мартай-оол Хажыты, Оолак Саая, Хөвең-оол Монгуш, Кара-оол Самбуу оларның ог-бүлелеринге профком даргазы П. Намзак шаңналдарны тывыскан. Оон аңгыда «Хойжунуң билеттерин» база чамдык малчыннар алгылаан.

Бо чылын он бир ог-бүлеге совхоз чунар-бажыңнарны кылып бергени база өөрүнчүг. Дөрт кыштагга капитал септелгени кылган.

Хуралга санал берген кадарчылар кыштаглаашкынны организастыг эрттирер талазы-биле боттарының кылып алган ажылын чугаалап, сезон үезинде мал ажылының специалистери, удуртукчулар улуг дузаны чедирерин дилеп турганнар. Ооң-биле кады Кызыл хоорайның чоогунда кыштагларны Көк-Тей чоогунда дача кылып турар улус чандыр көрбес, бо-ла тонап аппаарын малчыннар дүвүреп чугаалашкан. Эң ылангыя хойжу Сарыглар бажыңның эжин совхоз директору-биле кады чораш, ол дачаларның бирээзинден тып алган. Ынчангаш кыштаглар үптээр чорукту черле моон соңгаар канчаарыл дээрзин «Совет Тыва» совхозтуң кадарчылары важок-ла дүвүреп, хомудап турлар. Канчаарыл, кызылчылар?

Кадырга КЫРГЫС.
Каа-Хем район.

КЫШТЫҢ СООГУ ӨРШЭЭР ЭВЕС

Кыш барык дүшкен, башкы хар чаапкан. Кышкы үениң байдалдарында ажылдаарынга, ылангыя одалга системазын хандырарынга кымның канчаар белеткенгенин харын баштайгы соок безин хынаптар — кыштың соогу кымны-даа өршээвес.

Бүдүрүлге, организация, тудуг, садыг, албан черлериниң кышкы үениң байдалдарында чедишкиннииг ажылдаарының бир кол негелдези — одалга системазын кышка хынамчалыг белеткээри, оон айыыл чок болурун кичээнгейлиг хандырары-дыр. Ынчаарга одалга сезонунга [illegible]

[illegible]

[illegible] аэропортунуң коллективи база кылган: чылыдылга дамчылар херекселдерни солаан, чаарткан, ийи котелду [illegible] суг-биле ажылдаар кылдыр шилчиткен. Хлеб заводунуң котельназында курлавыр күчүнү тургускан. Курлавырлыг болуру дыка чугула: ажылдап турган котел кыштың соок үезинде [illegible] таварылгада курлавырда котелду дораан ажылдадып, хаымык батареяларның [illegible].

Оон-биле чергелештир котел бүдүрүлгелериниң, а ол ышкаш чылыдылга бээр электростанциялар (ылангыя «Тыва кобальт» комбинатта ТЭС) [illegible] белеткенгенин [illegible] Кызыл-Мажалыкта [illegible] № 2, 3 котелдары [illegible] № 4 котел [illegible]

[illegible] комбинаттың болгаш каттыжыышкынның удуртукчулары чүнү бодап турар ирги? Кызылдың эвм болгаш [illegible] кылыр заводунуң удуртукчузу (директору В. П. [illegible]) кышкы үениң байдалдарында ажылдаар кылдыр котельназын белеткевээн. Бус биле ажылдаар үш котелдуң чангызында техниктиг негелделер чедир септеттинмээн. [illegible]

[illegible] хандырылгазы, сан-хоо байдалы боду-ла эки ийик бе? Техника талазы-биле чедир хынаттынмаан, харын септеттинмээн котелдар моон мурнунда частыышкынга таваржып турган. Ындыг озал-ондактардан чогуур түңнелдерни бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары кылыр ужурлуг. Котелдар чогуур хуусаазынга четпейн, ажыглалдан үнер чорук амга чедир чайлаттынмаан.

«Улуг-Хем» ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгеде [illegible] одалга сезонунга кончуг белеткевээн. Бүдүрүлгениң директору А. С. Степанов одалга системазын кышкы үеде ажылдаар кылдыр белеткээриниң [illegible] билбес деп бадыткап болбас мен. Ындыг турбуже, № 1 котелга арыглаттынмаан сугну ажыглап келген, № 2 котел [illegible] [illegible] Котелдарны [illegible] [illegible]

«Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның «Водник» кооперативиниң котельназы [illegible] ажылдаар кылдыр база белеткевээн. Ында дөрт котелдуң чүгле ийизи кышкы үеде борастап ажылдаар болур. № 2 котелду [illegible] негеттинип турар, а № 3 котелдуң ыш үндүрер [illegible] Кышкы [illegible] чылыдылга [illegible] [illegible] Кызылдың чылыдылга [illegible] 10 котелдуң чүгле дөрт ажылдаар аргалыг. Ол дөрт котел кыштың соогунда [illegible] республика [illegible] [illegible] Стройканың № 7, 8 котелдарын кышкы одалга [illegible] 1991 чыл [illegible] [illegible]

Кыштың соогунда улуг хоорайның чылыдылга херекселин олар бүрүн хандырып шыдаар бе? Котел цехинге инженер-техниктиг 5 кижи ажылдаар ужурлуг, а херек кырында чүгле ийи кижи ажылдап турар. Чылыдылга автоматиказынга ажылдаар слесарьларның чүгле 30 хуузун четчелээн. Ол ышкаш бус котелдарында база септелгеде слесарьлар чедишпейн турар.

Хову-Аксыңда байдал эрткен чылдаазындан ыракта багай. Чылыг төвүнде бар дөрт котелдуң чүгле 2-зин арай боорда септээн. Бичежек ийи котелду ажыглалга септелге сөөлүнде киирбээн. Чылыдылга төвүнүң долу күчүзүн кышкы соок үеде ажылдап эгелээринге түс черниң кадрлар кужу көнгүс эвээш болгаш кажан ийи котелду ажылдадыры негеттинип келирге, оларны башкарар кижилер чедишпес болур. Кышка уткуштур белеткелди чорудар ужурлуг кижилерниң чайгы үеде харыысалга чок ажылдааны дээш кыштың соогунда Кызылдың база Хову-Аксының чурттакчылары качыгдаар ужурлуг бе ынчаш?

«Эгерс» кооперативтиң, чамдык районнарның чунар-[illegible] хеп чуур черлериниң, Кызыл-Мажалыктың, Чаданааның сарыг заводтарының, Шагаан-Арыгның район котельнаяларын кышка четпес белеткээн.

Виктор ТУНЫШЕВ.
Тываның даг-техника инспекциязының инспектору.

«ЭЭЛДЕК ШЫҢГЫРААШ» ДЭЭР

Ноябрь 17-18 хүннеринде республиканың «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга районнарда болгаш Кызыл хоорайда танцы коллективтерниң «Ээлдек шыңгырааш» аттыг тыва танцы байырлалы болур дээни эрткен айда-ла көрүкчүлерге билдине берген. Ук байырлалдың эртерниң болгаш оон сорулгазының дугайын солуннуң номчукчуларынга сонуургадып чугаалап бээрин хөгжүм-шии театрының балет бөлүүнүң удуртукчузу В. О. Донгактан дилээн мен.

— Вячеслав Октябрьович, тыва танцы байырлалын кымнар организастап эрттирерил, аңаа кымнар киржирил?

— Бо байырлал ноябрь 17-де суббота дүштекиниң 12 шакта театрга ажыттынар. Ону республиканың эртем-методиктиг төвү, Тываның театр ажылдакчыларының эвилели организастап эрттирер. Байырлалдың программазын, оон [illegible]ттер улаланыышкынын районнарда культура килдистеринче баш бурунгаар чорудулгаан. Байырлалга районнарда культура бажыңнарының чанында тургустунгулаан база Кызыл хоорайдан танцы коллективтери киржир.

— Тыва танцы байырлалының сорулгазы чүл? Мурнунда мындыг байырлал эртип турганын чоп сагынмас мен. Ылап бир дугаар болуп эртер болза, аңаа белеткел онзагай боор аа, тодаргайлаарга, байырлалга кириштерин, оякталып чыдып каар район чок-ла ыйнаан?

— Байырлалдың болуп эртер ийи хүнүнде кызыл чүүлдер ажылдар хөй. Ийе, бир дугаар эртер байырлалдыр. Республикада ажылдап турар хореографтарның ооскен тускай эртемниг специалистер ховар. Семинарын база эрттирер бис. Оларның болгаш балетмейстерлерниң ажылын көөр конкурс база чарлаттынган чүве. Ол конкурстуң тиилекчилеринге Театр ажылдакчыларының эвилелиниң шаңналдарын тывысыр. А профессионал деңнелдиг, шыырак диртken танцы коллективтеринге шаңналдар база-ла бар.

Байырлалды тыва танцының деп адап турарывыс үндезинниг. Баштайгы тыва танцы деп алдай бергенивис «Ээлдек шыңгырааш» тургустунганындан бээр эрткен чылдың мугур дөртеннээн. Ону демдеглевээн-даа. Бо байырлалды ынчангаш оон ады-биле адап, аңаа тураскааткан ол. Байырлалдың чоруп турар хүннеринде «Ээлдек шыңгыраашты» бир дугаар күүседикчилери-биле ужуражылга база болур. Байырлалдың бирги хүнүнде болур семинарга хореографтар чыып алгаш, тыва танцыны моон соңгаар сайзырангайжыдарының талазы-биле канчаар ажылдап болуруун чугаалажыр. Мурнуку чылдарда үстүүрген айтыышкынның манап ажылдап чаңчыкпаан турган болзувусса, ам чаа бот-биле, чогаадыкчы дилээшкин-биле, бот-идепкей-биле ажылдаарын чедип алыр бис.

Район бүрүзүнден кээр танцы коллективтери дөрт-дөрт танцыны кээр. Ооң иштинге «Ээлдек шыңгырааш» ыяап-ла турар.

Ийиги семинарны чүгле «Ээлдек шыңгыраашка» хамаарыштыр эрттирер бис. Ону баштайгы тыва танцы деп санай берген болганывыста, ооң шимчээшкиннерин, кезектерниң аайы-биле аялгазын баштайгы тургустунганындан бичии-даа оскертпейн ойнаарын чедип алыры, чурумчудары — семинарның-даа, байырлалдың-даа кол сорулгазы.

Район, коллектив бүрүзү бо танцыны бодунуу-биле аңгы-аңгы ойнап турар болгай. Ук шаанда бо танцыны салааларга кедип аар кыңгырааштарлыг ойнап турганын улуг назылыг көрүкчү утпаан боор. Амгы үеде национал культура, ыры, хөгжүм дыка сайзырап турар. А хореография талазы-биле сайзыраан чүвүс бар-дыр? Чок.

— Бодуңар тускай эртемниг, аныяк кижи-дир силер. Мооң чылдагааны чүде деп бодаар силер? Айтырыг балет дугайында эвес дээрзин билип көрүңер. Ол чүгле тыва танцыга хамаарыштыр салдынды.

— Танцы урап чүүлүнүн сайзыралынга база бир шаптыктыг чүве — тыва танцыга таарыштыр чогааттынган аялганың чогу. Музыка чокта танцы тургустунмас. Районнарда хореографтар аялгазы танцыга таарыжы бээр хире ыры черле соора көрбестер. Тыва танцыга аялга дугайын Тываның композиторларының, бот-тывынгыр-даа композиторларның бодап, өөренип көөр үези черле келген.

Танцы коллективтери чер-черде ажылдап турар, чараш танцылар ховар-даа бол, тыптып турар. Ынчалза-даа ол коллективтерде профессионал эвес, а аңгы-аңгы черлерде ажылдап, өөренип турар, дуж болган кижилер киржип турар. Оларның ажылы ынчангаш доктаамал эвес. Кандыг-бир көрүлде, конкурс, байырлал болур дээнде түр үеде ажылдап турар болгаш уран чүүлдүң бо жанрының хөгжүп чадап турарының чылдагааны база ында.

— «Ээлдек шыңгырааш» байырлалды организастап турар албан черлеринде ажылдакчылар шупту аныяк, отка-көске дүшпес, шимченгир, чогаадыкчы талантылыглар. Оларның база Культура министерствозунуң талазындан кандыг дузаны, деткимчени онзалап болур силер, Вячеслав Октябрьович?

— Улусчу чогаадылганың эртем-методиктиг төвү чылдың-на августа хореографтарны чыып алгаш семинарладыр. Аңаа соңгаартан специалистер чалаар. Ону шуут херекчок деп санаар мен. Тыва культураны, тыва танцы, аялга деп чүл дээрзин ханы билбес кижилер кандыг дээштиг билиг бээрил, дуза кадарыл, чээ. Ниити чүүл тайылбырлап кааш чоруптарлар. Бисте тыва танцыны сайзырадыры чүгле дыр [illegible]. Ооң орнунга боттарывыс бар эргалар ажыглап, бот-боттарывыс дуржулгавыс касканназывысса. Танцы урап чүүлү элээн сайзырап турар Чөөн-Хемчик, Тес-Хем дээн ышкаш районнарда ажылдап турар, аңаа ажылдап чораан хоочуннарның дуржулгазын чөптүг ажыглазывысса. Оларның чогаадыкчы ажылын деткип, ат-алдарын көдүрзе, хей-аъды көдүрлүп, олар улам соруккур болбас бе?! Чижээлээрге, республикадан дашкаар хоорайларга-даа болур дээн көрүлделерге, байырлалдарга бола дилээривис чөөн-хемчиктерни ап көрээл. Культураның хоочун ажылдакчызы З. К. Балчырак, ооң-биле кады ажылдап турар К. Ш. Ондав бар-дыр, Кызылдан Н. С. Сайбуу, Галина Раиса Данзынчар, Бай-Тайгадан М. Л. Очур-оол, Тес-Хемден В. С. Оюн дээн ышкаш эштерниң кызымак күш-ажылын үнелеп, деткиже, деп кудалдиг мен. Бисте бигаай чаңгыл бер[illegible] кижи пенсияже үнүп турда ийиже азы 50 харлап турда, ону сактып кээр. Ыяжыг турупутут, кызымак эштерни аныяанда-ла деткизе, дузалашса, оларже кижиниг сагынган салза.

Танцы — берге жанр. Танцы чогаадып тургузары база чогаал-дыр.

— Районнарда танцы коллективтери, оларның удуртукчулары кымга, чүге идегеп, кымдан, чүден үлегер ап болурул, чүгле национал культурага хамаарыштыр дээрим ол? База байырлалды кандыг янзылыг төндүрерил?

— Тыва танцы шимчээшкини үлегерлеп алтын болур турган чер шаандагы хүрээ-хиит болуп болур турган боор. Оларның байырлалдарында тускай идиктиг самның шимчээшкиннеринде ажыдып [illegible] улаа сиикиинен боор чораан. Ол ышкаш «Саян» ансамбльдир. Ооң танцылары бүгүдеге үлегер болур ужурлуг. Ынчалза-даа бо ансамбльде үлегерлеп аар дег тыва танцы чок, чаңгыс-биле, чаа танцы чок-тур ийин. Ындыг болганда оон кандыг үлегер алырыл.

Байырлалды мурнукузунда дег түннел концерт-биле эвес, а педагогика училищезиниң танцы коллективиниң концерти-биле доозар.

Тыва танцы байырлалы «Ээлдек шыңгыраашты» кээп сонуургап, арга-сүмезерин кадыцар, эргим көрүкчүлер.

Интервьюну **Валентина САТ** алган.

ЧУРУКТА: «Саян» ансамбльдиң артистери «Ээлдек шыңгыраашты» күүседип тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызылдың аъш-чем садыгның магазиннериниң ажылдаар шөлүмин 1990 чылдың ноябрь 15-тен эгелээш өскерткен. [illegible]

№ 9 магазин — Октябрьская кудумчузу, 19. Ажылдаары 8 шактан 19 шакка чедир. Дүштеки чапсары 14 шактан 15 шакка чедир.

№ 32 магазин—Октябрьская кудумчузу, 23. Ажылдаары 8 шактан 19 шакка чедир. Дүштеки чапсары 14 шактан 15 шакка чедир.

№ 13 магазин — Дружба кудумчузу, 21. Ажылдаары 8 шактан 19 шакка чедир. Дүштеки чапсары 14 шактан 15 шакка чедир.

№ 18 магазин—[illegible] кудумчузу, 60. Ажылдаары 9 шактан 19 шакка чедир. Дүштеки чапсары 14 шактан 15 шакка чедир.

№ 42 магазин—Правобережная кудумчузу, 4. Ажылдаары 9 шактан 19 шакка чедир. Дүштеки чапсары 14 шактан 15 шакка чедир.

№ 39 магазин—Московская кудумчузу, 106/1. Ажылдаары 8 шактан 19 шакка чедир. Дүштеки чапсары 14 шактан 15 шакка чедир.

№ 50 магазин—Кечил-оол кудумчузу, 65. Ажылдаары 8 шактан 19 шакка чедир. Дүштеки чапсары 14 шактан 15 шакка чедир.

№ 38 магазин—Кечил-оол кудумчузу, 69. Ажылдаары 9 шактан 19 шакка чедир. Дүштеки чапсары 14 шактан 15 шакка чедир.

Үстүнде адаттынган магазиннерниң дыштаныр хүннери — понедельник.

• • •

Дылдар өөренир талазы-биле [illegible] курстарга бижиттен болгаш [illegible] РСФСР-ның [illegible] Политехтиг [illegible] турар.

Орус дыл өөренир кичээлдер ноябрь 17-де, субботада 10 шакта, а тыва дыл кичээлдери база ноябрь 17-де — субботада 15 шакта Политехтиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээр.

• • •

Аркадий Кыргысович Ком[illegible] бо чылдың октябрь 28-те [illegible] ЗИЛ-151 авто[illegible] фа[illegible]тура чидирген. Ону тыпкаш, Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозтуң төвү Амдайгын суурда (индекизи 668134) Чалаа кудумчузу № 1 бажыңның № 4 квартиразынче дыңнадып, документилерни эгиткен кижиниң шаңнаар.

• • •

«Веселый» деп адаан кадыг арттың оюп эртер чаа автоорукту ажыглалга кииргени-биле холбаштыр «Веселыйның» таварыын автомашина оруунуң хагдынганы Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелели дыңнадып турар.

• • •

1976 чылда Зоя Тюлюшовна Сагаан-оолдуң адынга Кызылдың эмчи училищезиниң тывысканы № 56867 дипломчиткенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар

• • •

[illegible] болбаазырадып кыштарынга ажыглап болур болгаш 1 килограммның өртээ 10 көпеек чаа виноградты кызыгаарлаашкын чокка садып алырын Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы хоорайның болгаш республиканың чурттакчыларынга сүмелеп турар. Садып алыкчыларның күзээнин ёзугаар виноградты оларның бажыңнарынга чедирип берип болур. Садыг баазазының адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 25, телефоннары. 4-18-81, 3-32-11, 3-32-63.

Ном болгаш номчукчу

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ЧАА СӨҢҮ

Аныяк журналист Чкалов Мандыынның—элээн үелерниң дургузунда чечен чогаал үрүнүн тывар дээш оралдажып келгениниң бирээзи. Бодунун ажылының чыындылтыг ижин база өдүрүп, ооң соонда солуннарга ажылдап, ажыл-ишчилерниң амыдыралын сонуургап, чечен чиктиг чугааларны бижи[illegible].

Тываның ном үндүрер чери аныяк авторнуң баштайгы поэтиктиг номун «Мээн Тывам эргимнээ» деп ат-биле чырыкче үндүрген. Мында ажыглаттынган темалар аңгы-аңгы: тудугжу, ужудукчу, акушер кыс, геолог, аңчы-буянныг ава, төрээн бойдус, чер-чуртунга чоргаарал дугайында алгаашкыннар болгаш оон-даа өске.

Аныяк шүлүкчүнүң бир илдейниг чедиишкини — маадырларының [illegible] хамаатыг [illegible] бижии кулел-чуткулдүүнде, а ол чалыы салгалга төлептиг үлегер-чиңнек болур. Бо дугайын «Ужудукчу эшке» деп беш строфалыг шүлүүнде мынча дээн:

...Күштүг күзел кижизи сен,
Чалгыннарыц улам өзер,
Күрүнелер аразынга
Чаагай оруг улаачызы боор сен, эжим.

Шээ-тооргүдер бээр азыраан мал тыва чоннуң амыдыралының бир үндезини болуп келген. Ынчангаш мал, чер ажынга тураскаадыг кажан-даа артык эвес, а харын макталдыг, аңаа холбаштыр автор «Сарлыкка йөрээл» деп бедик эвүр-чевирге бүргеткен чогаалында мынчаар түңнээн:

...Төрел чонум думчуун сыкаш, өстүргени
Төрээн черим, ими, демлээ, кастакчызы —
Сарлык малым, чаражыңы, буянныңы
Салгалдарым база мен дег йөрээп чорзун!

Төрээн бойдус темазы — күрүне ужур-дузалыг чүгүлга айтырыг. Ону Чкалов Саяевич база оон эштээн макталдыг, аңаа «Кок-хөмнеш», «Хек-даван», «Хадыңнаг-Доргүнге» болгаш оон-даа өске шүлүктер хамааржыр. Төрээн черинге, ооң [illegible] оон өске арнында «Күскү эртем» деп шүлүүнде мынчаар мөөн гүскен:

...Алдын хүнүн херелдерин чажыптарга,
Аңдыы онза чурумал шуут өскерилген:
Адаамда бо самдарарган туман өттүр
Ажылчын суур — мээн аалым көстүп келди.

Мында маадыр бедик тейден бүгү бойдусту харап көрүп турар. Ынчангаш «Самдарарган туман өттүр» дээн алдаартыг метафораны солуп турар.

Чогаалдарның үе-биле үнежилгези авторнуң тывынгызын, [illegible] кынныг одуругларны шүлүкчү база бозараткылаан. Чижээлээрге, «Аныңнышынк — [illegible]», «Алтын [illegible]», «[illegible] чор мен» болгаш оон-даа өске сойгалаашкынныг чогаалдар. Моон бир чижээ бо:

...Ирик ыяш арга черге хөрзүн болур.
Ийи буттуг амытаныг — төре богу.
Амыдырал чырык одун камгалашкан
Амытан чок сетикилмге артып калыр.

Авторнуң баштайгы номунда четпестер чок деп болбас. Хөй артык бок сөстерден аңгыда, шын бижилге дүрүмүнге удурланышкан үжүктер частырыгларының элбээни номчукчуга халалыг болгаш эпчок-даа болуп турар. А чангыс сөс, үжүк частырыындан безин күзенчиг эвес алдагдаг үнүп болуруун билир бис. Бешки арында «Чаъстыг» деп сөстү «частыг» дээн болгаш оон-даа өске. Ынчангаш редактор А. Күжүгет биле корректор З. Моңгуш дараазында үнер номнарга кичээнгейлиг болуруун күзедим.

Сандан САНДЮ.

ЫНДЫГ ЧОГААЛ ТУРБААН

Чогаалчы Эдуард Донгактың «Хөлегеден дескеш» деп чаа номунуң дугайын баштай улус чугаазындан дыңнадым. Хлеб садып аар дээш магазинге ээлчегте тур мен. Артымда ийи аныяк уругнуң чугаазы дыңналып келди:

— Ийи, авай, авай, дыка чүлек ном чорду. Ындыг чогаалды канчап бижиптер чогаалчыл. Бичии уругларга шуут номчутпас болза эки ийн чорду.

— Мен база ынчаар бодаар-дыр мен, эжим. Бүжар [illegible] чорбажык бе. Оон кандыг үлегер үнерил...

Номну тыпкаш, номчуй бээримге, «Өң-баазын чечектер» деп тооку бар болду. Тыва чогаалга мооң мурнунда ындыг дидим, амыдыралдың агын, каразын чажырбаан чогаал турбаан дизимзе, чазыг болбас. Ойзупкыйзып турбайн, амыдыралдың ёзулуг-ла шынын көргүскен чогаал болду. Чиик сеткилдиг, арага-дарыже суңгуккаш, амыдыралдың арыг, чаражындан аскан чамдык аныяк кижилерге деткимче чок болур чорукту чижээ-дир. Өөредиглиг ном-дур деп билир кижи чордум.

Номчукчу амыдыралды канчаар үнелеп билир болдур, бодунуң шаа-биле ол номга база ындыг үнелелди бээр-дир ийин але. Мурнунда ындыг чогаал тыва чогаалга турбааны ылап.

Ынчангаш чер-черге бо номга номчулга конференциязын эрттирип, чогаалчыны чалап ап-даа болгай. Чогаал дугайында шын билиншиннин номчукчу ынчап алыр боор.

Чаа ном баштай садыгларга үнүп каапкан соонда библиотекаларга кээр. Номну озалдады номчааным ужуру ында. Черле ынчаш чаа ном үнер-ле. Садыглардан ону кижи тыппас боор-дур. Чүге дизе тиражының эвээжи ол. Чон номга дыка ынак. Ылаңгыя тыва чогаалды үндезин чурттакчылар сураглап тып номчуп турар. Ачылажып-даа номчуур. Тыва чечен чогаал номнарының тиражын өстүрер [illegible] чок чүве бе?

Серенмаа МААДЫР-ООЛ.
Библиограф.
Барыын-Хемчик район.

ЫРЫ ХЕРЕК

Бот-тывынгыр композитор Альберт Тановтуң Садиж Сүрүң-оолдуң сөзүнге бижээни «Ыры херек» деп ырызын хөрек-чүрээм көвүдээнде өйлер-ойдан бадыргылаптар чаңчылдыг мен. Ооң бодаарга, ыры кандыг-даа кижиге херек дээрзи билдингир. Назылап кырааннар, аныяк-чалыылар [illegible] шыл чокта чурттай албас деп бодаар мен. Кижиниң сагыш-сеткили хөлзээнде, муңгаштаалыы муңгарааанда, чер-чуртун сагынганда, ынакшылы бодап келгенде, хөглээшкиниң, [illegible] чайык чаңчаашкынның моларын бадыргылаптар ышкажыл.

Ынчангаш ыры делегейде ниизы-бүрү аймак-сөөк кижилерге арыг агаар, алдын хүн-биле деңней-ле херек боор турар. Ыры херек чок дээр кижи болза, ол ниг ынакшылдан, өөрүшкүлүг ыры-шоордан, аңы-бүрүңүң амыдыралдан хоорулган, сүзү хадый берген амытан-дыр диве, мени кым-даа бурууздатпас ышкаш.

Бистиң ада-өгбелеривис, тыва чон бистер ыр-шоорга дендии ынак чораан бис. Ыры чокта найыр-дой шайлаашкын, хөглээшкин-даа болбайн баар, бир-ле чүве дудуу апаар. Совгу үеде ыры дугайында айтырыгны шоолуг-ла херекке албастай бергени кайгамчык.

Тыва радиодан аңгыда, тыва ырларны нептередип, оларның төрүзүн тайылбырлап, өөредип турар культура черлери барык чок. Тыва радио чаа ырларны үе-үелеп сөзүн, аялгазын өөредип турары өөрүнчүг болбайн канчаар. Ынчаза-даа ындыг дамчыдылгалар ден-дески эвес болганда, чамдык авторларның чаа ырларын [illegible] шиптавайн тураы билдингир.

Маңаа тыва радиону чемелевейн тур мен. Харын-даа оон [illegible] лап турар ажылдакчыларны тыва ырларның нептередикчилери, агитаторлары, пропагандистери дээр болза, хамаан хоозелиг болур боор.

Ынчаарга тыва радиодан аңгыда, ырларны чон ортузунга суртаалдаар ажылдар клуб ажылдакчыларының талазындан чүге шоолуг көзүлбезил? Шынап-ла, тыва ырлар [illegible] гага, солун, сеткүүлдер арнынга чоп чегей парлап турарыл? Тускай ырларның чыындызын үндүрүп турза кандыг деп, школа, садик назылыг уругларга [illegible] чаа ырларны [illegible] көрзе кандыг чүвел? Бо-ла айтырыглар ада-иелерин, номчукчуларны дүвүредип турар.

Профессионал-даа, бот-тывынгыр-даа композиторлар аяныг, тааланчыг чаа-чаа ырларны бижип, чогаадып турарлар. Ол ырларны тускай [illegible] үндүрбес болза, чаа солун ырлар чон ортузунга тарап нептерээр, чаңгыланыр бе ынчаш?

Бежен чылдарда Улустуң чогаадылгазы бажыңы түс-түс композиторларның чогааткан ырларын бичии номчугаш кылдыр парлап, авторларның чуруктарын, ноталарын катай үндүрүп турганын сактып олур мен. [illegible] боор. Совгу үеде ындыг ажыл соксаан. Чүве болза-ла акша-көпеектиң чогунга, саазын, дериг-херекселдиң, оң-баазын бүдүктүң чедишпезинге чылдак кагар апарганы канчап-даа шын эвес. Ынчангаш бот-тывынгыр композитор Сергей Бадыраалның «Ыры херек бе?» деп материалында көзүгүнген айтырыгларны деткиваа[illegible] ырларымны, угбаларымны, чалыы чараш ырлажып чорууңар деп кый[illegible].

Ондар БОРАШ.

Телевидение

НОЯБРЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Сильва». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.15 Улустуң чингине ус-тывыжының дугайында телефильм. 11.45 «...16. [illegible] оол улут назы». 12.30 «Үе». 13.10 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Химик»—ЦСКА 14.20—14.50 Мексиканың аас чогаал балединиң оюн көргүзүү. 16.45 Хөгжүм эртинези. Л. Бетховен. Концерт. 17.25 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литератураны дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 «Ол болган... болган...» 19.50 Чугула интервью. 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ-ниң медээлеринден. 21.50 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 01.05—01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 2 класс. Күзүн колхозка. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Хөгжүм. 4 класс. Орус улустуң хөгжүм херекселдери. 10.55 Эрудиттерге шенелде маргылдаазы. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Н. Кириченко ырлаар. 17.30 Бүгүдеге спорт. 17.45 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.55 Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 Видеоканал «Тыва телевидение чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Ялта—91». Эстрада ырларының күүседикчилериниң конкурсу. 20.25 Коллаж. 20.30 «Сен-Поль-Де-Венсте вернисаж». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00—01.05 «Аң чораай аан». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Авторжу ырларның Москвага фестивалы. 19.45 Мультфильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

НОЯБРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Рам и Лакхан» (Индия, 2 серия-лыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Видеозал: **«День веселых обманов»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Черная пантера» 9.00, 12.20, **«Школьный призрак»** 10.50, 14.30 **«Голубая бездна»** 16.20, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Частный детектив, или Операция» Кооперация» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Смерть манекенщицы» 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — [illegible] 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга [illegible]. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № [illegible]

Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 17 суббота № 262 (14462)

1925 чылдан үндүрүп эгелээн

Өртээ 3 кол.

«ШЫННЫҢ» БҮГҮ НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Солун дамчыштыр нйиги чугаалажыг

Эргим номчукчу! Чүге «Ийиги чугаалажыг» дээнивистиң ужурун ам биле бээр сен. Сактып келдең: «бирги чугаалажыг» чүнүң дугайында болчук? Сагындырыптаалы: ол октябрь айның 2-де болган. Чугаа болза солун чагыдылгазының дугайында солун дамчыштыр ажык чугаа болган ышкажыгай. Ам-на сактып келген боор сен. Ийе, ол дугайында аан.

Ол чугааның түңнели кандыг болганыл? Ындыг айтырыг дораан-на салдынар. Ийиги чугаалажыгже кирерининң мурнунда ол дугайында каксы чугаалап каары черле артык эвес. Ийиги чугаалажыгже кирерининң чылдаа ол болур ужурлуг.

Номчукчулар-биле солун дамчыштыр баштайгы чугаалажыгның болгаш номчукчулар ортузунга редакцияның ажылдакчыларының солун, сеткүүлге хамаарышкан албан черлериниң харысалгалыг ажылдакчыларының чоруткан ажылының түңнели багай эвес болган. Ол бисти өөртүп турар. Ноябрь айның бирги чартыының түңнели-биле «Шын» солун Чаа чылче 19 муң ажыг чагыттынган. Бо чылдың чагыдылгазынга деңнээрге четпес болза-даа, кажан солунуң өртек-үнези өскен таварылгада, ону чединишкин кылдыр санап турар бис. Ол чорук болза солунуң ат-алдарының чон ортузунда калбарып, ооң организакчы, пропагандисчи, мобилизакчы салдарының өзүп турарын херечилеп турар. А чагыдылга ам-даа уламчылавышаан болгай. Декабрь 1-де ооң доозун моон-биле холбаштыр база катап сагындырып каалы.

Чагыдылганы бистиң номчукчуларывыстың бисти хомудатпайн бижидип ап турарынга, бир талазында, өөрүп турар бис. Ынчалзажок оларның негелдези бистен улуг. Ону билип турар бис.

Шынап-ла, угаан-бодал талазы-биле оларның негелдезин чүнүң-биле, канчалдыр өөртүр ужурлуг бис. Ону номчукчулар баш удур манап турар. Бистиң чугаавыс ам чогум-на ол дугайында болур.

Чугааже дорт киириптериниң мурнунда дараазында чүүлдү манаа демдеглеп каары черле чугула деп санадывыс. Чүл дизе «Шын» солунну РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы кылдыр бо чылдың ноябрь 12-де бүрүткээн. Кол тургузукчу РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитеди, киржикчи-тургузукчулары—Тыва АССР-ниң Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүлели болган. «Шын» солун бодунуң ол адынга шынчы болуп, эде тургустунуп, чаартынмышаан, бодунуң арнын, бодунуң угланыышкынын хевээр арттырар. Эде тургустунуушкундан, партийжи туруштан ол кажан-даа өскээр баспас. Номчукчулар ону бир дугаарында билип алза чогуур.

Ол боду арынныг, боду стильдиг, боду дылдыг. Бо бүгү хевээр артар, ооң ажыл-чорудулгазынга сагыттынар. Ук чанчылдар солунуң чыскаалдазындан, каасталгазындан, материалдарының байдалындан, оларның сөс-домаандан, тургузуундан илерээр. **Ынчангаш солунуң хемчээли өскерилбес-даа болза, ооң чыскаалдазының али-шиичизи келир чылдың бирги номериндең эгелээш, бир янзы апаар.** Бир дугаарында демдеглеп каар дээн чүүл ол чүве.

Кандыг темалар чырыттынарыл? Ону борта нийтизи-биле адап каарга, номчукчу боду-ла билип аптар боор деп шиитпирледивис. Партийжи амыдырал, культура, экономика айтырыглары. Аңаа хамаарыштыр мындыг рубрикалар хевээр артар: «Партийжи амыдырал», «Коммунист болгаш ооң ажыл-херээ», «Үндезин реформаның оруу-биле», «Советтер: ажыл-херээниң эгези», «Социал айтырыг», «Культура болгаш амыдырал», «Кая-даа быжыг сагылга-чурум дээш» болгаш өске-даа. Ол рубрикаларның адаанга чүүлдер, очерктер, чурумалдар, корреспонденциялар кирер. Ол материалдарның «**илеткелдер**», «**протоколдар**» хевирлиг болу бербезин редакция чедип алыр дээш оралдажыр.

Рынокче шилчилге-биле холбаштыр өлче кичээңгей редакцияның ажылынга кол черни ээлээр. Организастыг хемчеглер алдынар. Ону чырыдарынга бүгү килдистерни кииририштирер болгаш ооң ужур-дузазын чонга улам тайылбырлаары-биле «**Рынок болгаш ооң эргежок чугулазы**» деп рубриканы солун арнынга ажыдар. Өлче экономистерни хаара тудар.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң конференциязының болгаш ооң соонда пленумунуң эрткенин билир бис. Ооң түңнеда пленумунуң эрткенин билир бис. Ооң түңнелинде бюронуң болгаш пленумнуң составы чаарлынган. **РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бюро кежигүннери-биле интервьюларны, оларның херек-чоруктарын бербишаан бээрин, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң кежигүннеринге сөс бээрин** келир чылдың эгезинден эгелеп салып эгелээрин редакция практикалаар. Ол чоруң оларның ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле чоннуң чоок таныжып алырынга дузалаар.

Редакцияның килдистериниң келир чылын чүнү, канчаар чырыдар деп бодап турарын манаа бижиир болза, ол хөй черни-даа, хөй үени-даа негээр болганда, оон чайлааш, эргим номчукчу, сээң-биле чоок чугаалажырын чөпшээреп көр. Чүл дизе, бирээде, номчукчулар-биле харылзааны быжыглаар дээш чер-черже үнүүшкүннерни организастаар. Ооң ажыктыын херек кырынга көрдүвүс. Оон хөй-хөй, чаа-чаа темалар илереп келир-дир. Ынчангаш «**Шын — номчукчуларында**» деп рубрика уламчылаттынар.

Чер-черден чагаалар редакцияга үзүк чок, «саарлып» кээп-ле турар. Ол кончуг өөрүнчүг. Чагаа бүрүзүнге эң-не кичээңгейлиг болурун чедип алыр бис. Келген чагаалардан чоннуң сеткил-хөөнүн, бодал-сагыжын, тура-соруун, ажыл-агыйларда чедер-четпестерни, хөлзээшкиннерни, дүвүреңниг байдалдарны, сүмелерни билип алыр бис. Чагаа ол дээрге — барометр-дир. Чүнү-даа көргүзүптер. Ындыг болганда «**Чагаа изи-биле**» деп рубрика уламчылаар. Чагаалар шимчээшкиниң доктаамал сайгарып көргеш, ооң түңнелин «**Чагаалар-биле ажыл**» деп рубрика адаанга бээр бис. Ол ышкаш «**Чылыг сөс**», «**Чагаалардан**» деп рубрикалар хевээр артар. Оларның солун арнынга ээлээр черлери көвүдээр. Чүге дизе бөдүүн ажыл-ишчилер дугайында эргим, чылыг сөстер ында илереттинген болур-дур. Чылыг сөс кижиге чүүден-даа артык үнелиг болгай, кижиге сорук кириишкинни хайныктырар аан.

Сагыш-сеткилинде өйүп чорууур бодалдарын номчукчу чажырбайн редакцияже бижиир. Ындыг утказыг чагаалар «**Сөстеп бээрин дилеп тур мен**» деп рубрика адаанга чырыттынар. Оон ынай бижикчи бир-ле черде дүвүреңниг байдал дугайында бижээн азы дамчыткан болур. Ындыг материалды «**Дүрген парлаарын диледим**» деп рубрика адаанга парлаар.

«**Туружумну илередип көрейн.** Ол чаа рубрика болур ужурлуг. Аңаа номчукчу канчаар эде тургустунганын бижиир, тодаргайлаарга, үеге хамаарыштыр ажылга, хүлээлгезинге, аажы-чаңынга, үзел-бодалынга кандыг өскерилге болганын аан. Аңаа кандыг-даа кижи бодунуң сеткилин бижээй-ле.

«**Номерден номерже**». Ол рубриканың адаанга чогаалчыларның, шүлүкчүлерниң чаа чогаалдарындан үзүндүлерни, журналистерниң демдеглелдерин, хоочун ажылдакчыларның сактыышкыннарын бээр.

«**Авторлар чуруктарындан**». Ол рубриканың адаанга фото-чурук тырттырып чорууур эштерниң чуруктарын үндүрер. Ол чорук солунуң каасталгазынга дузалаар.

Даштыкыдан материалдарны бээри-биле чергелештир, «**Делегейниң чидигленген булуңунда**» деп чаа рубриканы ажыдар. Аңаа чүнү чырыдарыл? Рубриканың ады боду-ла ону илередип турар-дыр.

Ам үнүп турар рубрикалар, булуңнар, арыннар кызырлыр болгаш үндезини-биле өскерлир.

Допчузу-биле чугаалаарга ындыг-дыр.

Номчукчулар мону номчааш, боттарының саналдарын, бодалдарын, күзелдерин оон ынай боттары уламчылап, ол дугайын редакцияже бижиир боор дээрзинге идегеп тур. Санал-бодал бүрүзү кичээңгейге алдынар болгаш ажыглаттынар.

Ынчангаш ийиги чугаалажыгны моон-биле төндүрүп каалы. **Чагааларыңарны манадывыс.**

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-ЗЫНЫҢ ПЛЕНУМУ

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Пленуму ноябрь 15-те Москвада ажыттынган. Партияның республика, край, область комитеттериниң бирги секретарьлары, партияның чамдык эге организацияларының секретарьлары, парламга ажылдакчылары, эртемденнер Пленумнуң ажылында киржип турар.

Амгы байдал дугайында, Компартияның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының болгаш РСФСР-ниң КП ТК-ның структуразының дугайында айтырыгларны Пленумга чугаалажып көрген. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков илеткел кылган.

(СЭТА).

СОҢГУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

ССРЭ-ниң улус депутадыы, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшиниң район төвүнүң ажылчы чону-биле ужуражылгазы Эрзин суурнуң Культура бажыңынга болган.

Чуртта болгаш республикада нийтилел-политиктиг байдалдың дугайында чугаа болган. Политиктиг болгаш экономиктиг таарымча чок байдалдың, бирги чергениң эргежок чугула барааннарының чедишпезиниң, кем-херек үүлгедиишкиннериниң көвүдээниниң чылдагааннарын, уржуктарын, националдар аразының харылзааларында айтырыгларның тургустунуп келгенин, бо бүгү таарымча чок болуушкунар чуртка дүшкүрлүг чоруктуг тургусканы РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары бодунуң чугаазынга тодаргай тайылбырлаан.

Рынок экономиказынче шилчириниң, оон-биле холбашкан бергелерниң дугайында айтырыгга Г. Ч. Ширшин база доктааган. Ажыл-агыйны башкарып чорудуларының чаа байдалдарында бирги ээлчегде хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, пенсионерлер, инвалидтер, эвээш хандырылгалыг кижилер, аныяктар дугайында бирги ээлчегде сагыш салышкын илергейлеттинген турар ужурлуг деп, оратор онзалап демдеглээн. Ол дээрге партия, ажыл-агый органнарының, хөй-нийти организацияларының удуртукчуларының бирги ээлчегде эң чугула хүлээлгезидир.

Республиканың ажыл-ишчилери азырадыкчы хөөнден кезээде чарлыры, ажыл-херекти ёзулуг холга алыры, немелде орулгаларны дилеп тывары, чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедири, материалдыг курлавырларны кампаарзы эргежок чугула деп, улус депутады демдеглээн.

Чыылганнарның хөй санныг айтырыгларынга Г. Ч. Ширшин ужуражылгазының түңнелинде харылаан.

Бистиң корр.

Солдаттар иелериниң комитединиң саналдарын боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Солдаттар иелериниң комитединиң, өске-даа хөй-нийти организацияларының болгаш хамаатыларның ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде хоойлу-дүрүмнү үреп, ССРЭ хамаатылары шериг албаны эрттирип турар үеде оларның эргелерин кызып, а ол ышкаш тайбың үеде шериг албанныгларының болгаш шериг тудугжуларның өлүп, озал-ондакка таваржып турар факттылар талазы-биле киирген саналдары-биле холбаштыр **доктаадырым болза:**

1. Тайбың үеде шериг албанныгларының болгаш шериг тудугжуларның өлүп база озал-ондакка таваржып турарының чылдагааннарын истеп турарының боттуун болгаш кайы хире үре-түңнелдиин хынаар талазы-биле тускай комиссияны тургузар.

Комиссияның даргазынга эш Ю. Х. Калмыковту томуйлаар.

Комиссияның составынга ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның улус депутаттарын, ССР Эвилелиниң Прокуратуразының, ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунуң, Солдаттар иелериниң комитединиң, ССРЭ-ниң Адвокаттар эвилелиниң болгаш шериг албанныгларының социал болгаш эрге-хоойлу камгалалының айтырыгларын шиитпирлежип турар өске-даа хөй-нийти организацияларының төлээлекчилерин кииририптирер.

Эш Ю. Х. Калмыков үш хонук хуусаада комиссияның составын бадыладыры-биле ССРЭ-ниң Президентизинге киирип кээр.

Күрүне органнарының болгаш организацияларының удуртукчулары комиссияның негелдезин ёзугаар херектиг материалдарны аңаа чогуур үезинде чорудуп бээр.

Комиссияның ажылының түңнелдериниң дугайын 1991 чылдың январь 1-ге чедир ССРЭ-ниң Президентизинге дыңнадыр.

ССРЭ Президентизиниң Херектер эргелели болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң комиссияның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны (ажылдаар черни, харылзаа херекселдерин, транспортту болгаш өске-даа чүүлдерни) тургузуп бээр. Комиссияны акшаландырарын ССРЭ-ниң Президентизиниң Херектер эргелелиниң акша-хереңгизинден боттандырар.

2. Шериг реформазының дугайында хоойлу актыларын ажылдап кылып турар үеде, Солдаттар иелериниң комитединиң санал-оналын өөренип көөрүн ССРЭ-ниң Дээди Совединге сүмелээр.

3. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели.

тайбың үеде шериг албаны эрттирип турган өлген шериг албанныгларының болгаш шериг тудугжуларның өг-бүлелеринге таварышкан материалдыг когаралды дуглап бээр дугайында айтырыгларны бир ай хуусаада сайгарып көөр;

хуусаалыг шериг албанында шериг албанныгларга үе-үелеп шалаа бээриниң системазын тургузар дугайында саналды чугаалажып көөр.

4. ССРЭ-ниң Атомэнергоүлетпүр министерствозундан, ССРЭ-ниң Харылзаа министерствозундан, Росвосток тудугдан болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тускай тудугнуң кол эргелелинден ангыда, хамааты министерстволарда болгаш ведомстволарда улус ажыл-агыйы ужур-дузалыг объектилерни тудуп турар шериг-тудуг отрядтарын (кезектерин) 1992 чылда тарадыр.

Оон-биле холбаштыр үстүнде айыттынган шериг-тудуг отрядтарынче (кезектеринче) ССРЭ хамаатыларын хуусаалыг шериг албанынче кыйгыртырын 1991 чылдың күзүнүнден эгелеп соксадыр.

Шериг-тудуг отрядтарын (кезектерин) тараткан соонда хосталган шериг албанныгларны база шериг тудугжуларын ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң шериг-тудуг отрядтарын (кезектерин) четчелээринче чорудар.

ССРЭ-ниң Атомнуг энергоүлетпүр министерствозунга, ССРЭ-ниң Харылзаа министерствозунга, Россияның Чоон чүк тудуунга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тускай тудугнуң кол эргелелинге ажылдап турар шериг-тудуг отрядтарын (кезектерин) таралдырының чурумун болгаш тодаргай хуусааларын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың бирги кварталында бадылаар.

5. Хуусаалыг шериг албанныгларның эрге-хоойлу база социал камгалалдының күштелдирериниче, шериг уставтарын, негелделерин сагыры дээш командылал составтың харысалгазын бедидеринче утланган хоойлужудулга актыларын ажылдап кылырын сонуургалдыг органнар-биле кады дүргедедирин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хоойлужудулга, камгалал болгаш айыыл чок чорук, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел айтырыгларының, ажык-чарлыг чорук, эргелер болгаш хамаатыларның дилег айтырыгларының талазы-биле комитеттеринге сүмелээр.

Шериг кезектеринге нептелгени чорудуп турарынга прокурор хайгааралының байдалының дугайында айтырыгны чугаалажып көрүн ССРЭ-ниң Дээди Совединиң корум-чурум болгаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел айтырыгларының талазы-биле комитединге сүмелээр.

6. Тайбың үеде шериг албанын эрттирип турган өлген шериг албанныгларының болгаш шериг тудугжуларының өлгениниң дугайында херечилелдерни кылып долдурарының чурумунга өскерилгелерни ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу-биле дугуржуп турган киирерин ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунга сүмелээр. Аңаа чедир берипкен документилерни эде кылырын 1991 чылдың март 1-ге чедир боттандырар.

7. Ырбаашкын дугайында болгаш шериг албанындан ойталааны-биле холбашкан өске-даа кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында херектерни, ук херектерге хамаарыштыр шериг албанныгларның эргелерин кызыган дугайында хамаатыларның бар билдириишкиннерин ёзугаар хайгаарал чуруму-биле 1991 чылдың январь 1-ге чедир хынап көрүн ССРЭ-ниң Прокуратуразынга сүмелээр.

8. Биче болгаш ортумак командылал составының Бүгү-эвилел чөвүлел туралын 1990 чылдың ноябрьда эрттирерин болгаш уставты сагывас чорукту болгаш өске-даа корум-чурум үрээшкиннерин чайладырының айтырыгларын аңаа чугаалажып көөрүн ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунга, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунга, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединге сүмелээр.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге хоойлулар күүселдезинге, шупту шериг албанын эрттирип турар шериг албанныгларның эргелерин сагыырынга хайгааралды күштелдиреринче утланган тодаргай хемчеглерни алырын ССР Эвилелиниң Прокуратуразынга сүмелээр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың ноябрь 15.

Партия Эрзин райкомунуң пленуму

Партия Эрзин райкомунуң пленуму дүүн болуп эрткен, аңаа организастыг айтырыгны чугаалашкан. К. А. Моңнуң улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң даргазынга соңгутканы-биле холбаштыр ону партия райкомунуң бирги секретары албан-дужаалдан хостаан.

Партия райкомунуң бирги секретарынга моон мурнунда ук райкомнуң ийиги секретарынга ажылдап турган **А. И. Самордоовту** соңгаан.

Партия райкомунуң пленумунуң ажылынга СЭКП ТК-ның кежигүнү, партияның республика комитединиң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** киришкен болгаш чүве чугаалаан.

ТЫВАГА ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

Ноябрь 15-те кежээ 22 шак 30 минута үезинде Кызылдың чурттакчылары силгиништиннер болу бергенин илези-биле билип кааннар: чиктиң кончуг бүдүү күш бажың-балгатты кезек када шимчеди иде каапкан ышкаш болган. Чамдык улус ам база катаптай бээри чадап чок деп элээн сезинген. Ынчалза-даа шимчээшкин катаптаваан.

Эртенинде ол талазы-биле тодаргай медээ алыр дээш редакцияның долгаваан чери чок болган. Соолунде кээп ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы К. С. Күжүгет улуу-биле дузалаан. Ол ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының геология болгаш геофизика институдунуң Алтайда геофизиктиг экспедициязының специалистери-биле харылзажааш, дараазында медээни редакцияга берген.

Тывага чер шимчээшкиниң мурнуу Торгалыгга (Убса-Нур хөлдүң бетики совет талазы) Шагаан-Арыгдан чөөн талазынче 75 км. черге болганы демдеглеттинген. Ооң эң улуг күжү (12 баллдыг система ёзугаар) 6 балл кылдыр тодараттынган, а Рихтерниң шкалазынга от — 4.5 балл. Шагаан-Арыг биле Хандагайтыга чер шимчээшкининиң күжү 4-5 балл болган.

Элегес-Аксында сейсмостанцияның септелгеде турганындан хараазы-биле Кызылга чер шимчээшкининиң күжүн тодарадыр арга чок болган. Черле ынчаш, мындыг таварылгаларны баш бурунгаар тодарадырынга болгаш чонну үе-шаанда дыңнадып турарынга, салдар чедирери-биле сейсмология албаның Тываның комплекстиг килдизинге тургузары чугула деп, К. С. Күжүгет санап турар. Бо айтырыгны республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели өөренип көөрү чугула.

Надежда ЭРГЕП.

«Шын» солунунуң чагыдылгазының доозурунга чедир 13 хонук арткан. Чагыдып четтикпээн болзуңарза, чагыдып алырынче далажыңар!

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ ДҮҮН

ӨӨРЕДИГЛИГ СЕМИНАР

РСФСР-ниң Компартиязының Бай-Тайга райкому парткомнарның, партия эге организацияларының бүгү секретарьларының өөредиглиг семинарын эрттирген.

Аңаа «Амгы үеде идеологиг ажылдың кол угланыышкыннары», «Партия организацияларының секретарьларының статузунуң [illegible] эргелери [illegible]» темаларыг илеткелдерни районнуң секретарьлары Ч. А. Саая, С. Д. Демин олар кылган.

Кежигүн дадывырының талазы-биле СЭКП ТК-ның [illegible] семинарның киржикчилеринге таныштырган. Партия райкомунуң бирги секретары Х. Б. Сагаан-оол республиканың партия комитединиң чаа эрткен пленумунга хамаарыштыр [illegible].

Ол өөредиглиг семинарның ажылы дүүн доозулган.

Александр ХЕРТЕК.

БӨГҮН

ХЕРЕК КЫРЫНГА КӨРГҮЗҮП...

Республиканың бот-тывынгыр композиторларының семинары уламчылавышаан. Уран чүүл ажылдакчыларының бо өөредилгезиниң программазында солун лекциялар бар.

Шагаан артыы четверге Аалдың Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге бот-тывынгыр композиторлар музейниң бурганнарын [illegible] бот-тывынгыр композитор М. Х. Нурсаттың «Хуреэ хиттрия хөгжүм-херекселдери, оларның [illegible]» деп лекциязын сонуургап дыңнаан.

Лектор ол теманы [illegible] бурганнар [illegible] херек кырынга көргүзүп турган кылганы чедимчелиг болган. Шакамуна, Майдыр, Шогжал, Дарийги, Богда бурганнар, субурга, чуртээ, даангы дугайы хөй чон солун медээ болган. Ол ышкаш шаң, кеңгирге, кеңден, дейдик, конга, дамбыра, түң дээн ышкаш хөгжүм херекселдериниң [illegible] база дыңнааннар.

Бөгүн олар профессионалдар обномо[illegible] хүрээдээр Бурят АССР-ден келген бот-тывынгыр композиторлар бөгүн музыкантар-биле арга-дурт[illegible] чугаалажыр кызырлар.

«ЭЭЛДЕК ШЫҢГЫРААШ» БАЙЫРЛАЛ

«Ээлдек шыңгыраашы» деп тыва танцы байырлалы бөгүн республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга ажыттынар.

Байырлалга бирги турунде Чаа-Хөл, Пий-Хем, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Каа-Хем, Өвүр районнардан келген [illegible] Кызылдың [illegible] танцы коллективтериниң көргүзүү болур.

ДААРТА

107 ХУУ ЧЕДИРЕР

Кызыл-Мажалыктың сүт заводунуң коллективи бо чылын багай эвес түңнелдерни чедип ап турар. Ажылчыннар аразынга чарышты калбартып, ооң түңнелин доктаамал үндүрүп, кижилерге материалдыг деткимчени көргүзүп келгениниң ачызында мурнакчылар саны көвүдээн.

Коллектив эрткен он айлар[illegible] 490 тонна сүтту [illegible] [illegible] 104,8 хуу күүсеткен. Чыл планын даартага чедир 107 хуу чедирер бис деп заводтуң директору О. О. Куулар бистиң корреспондентивиске дыңнатты.

ТАНЫЖЫҢАР: партком секретарьлары-дыр

Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозта партия комитеди соолгу үеде чүгээр ажылдап турарын партияның XXIII республика конференциязынга илеткелчи демдеглээн. Ооң секретарынга Хөктүг-оол Шаңмаевич Ховалыг соңгутканындан бээр бир чыл ажыл

турар. Үе ыыска-даа болза парткомнуң ажылын эде тургузар, чаартыр дээш секретарь тодаргай хемчеглерни ап турар. Ылангыя партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидеринче ажыл-чорудулгазын угаан турган. Ол ышкаш хүлээп алган доктаалдарның күүселдезин организастаарын, чурттакчы чоннуң ортузунга идеология ажылын күштелдирерин кичээнгейге алган. Үстүнде айыткан болгаш өске-даа хемчеглерни боттандырып келгенинден партия комитеди дээрелерниң саныынга кирген.

ЧУРУКТА: партком секретары Х. Ш. Ховалыг.

• • •

Светлана Иргитовна Самбый-оол Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта партия комитединиң секретарынга соңгутканындан бээр үр болбаан. Ындыг-даа болза бодунга онаашкан херекти негелдеге чедир күүседир дээш кызымак ажылдап келгенинден парткомнуң, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазында чаа чүүлдер бар болу берген, коммунистерниң бот-идепкейи, харыысалгазы элээн бедээн.

Совхозта беш партия организациязы бар, олар партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин бедидерниң корүүлезинде киржип, ооң негелделерин күүседир дээш болдунар хемчеглерни ап турар. Хуралдар эрттирерниң шынарын элээн экижиткен. Чугаалажыр айтырыгны баш бурунгаар белеткээш, чедиишкиннерни болгаш четпестерни илередип, ооң анализин кылып, моон соңгаар ажылдаарда чүнү кылырын тодарадып ап турарлар. Хуралдарга хүлээп алган доктаалдарның күүселдезин организастаарынче болгаш хынаарынче партком чогуур кичээнгейни салган.

Партия комитединиң учёдунда 89 коммунист бактаап турар, оларны совхоз бүдүрүлгезиниң кол участоктарынга бышкылаан, партийжи даалгаларны берген. Оларның канчаар ажылдап, даалгаларны күүседип турарының дугайында отчёттарын партия хуралдарынга дыңнап турар. Ол хемчег коммунистерниң бот-идепкейин, харыысалгазын бедиткен.

Партком секретары С. И. Самбый-оол партия эге организацияларынга барып, ооң секретарьларынга практиктиг дузаны чедирип, хуралдарынга олуржуп турар. Оон ыңай кижилер-биле ажылды экижидер дээш доктаамал хемчеглерни ап келген. Партийжи организастыг, идеология ажылын амгы үениң негелдезинге дүүштүр чорударын парткомнуң кол ажыл-чорудулгазы кылдыр ол санап турар. Ынчангаш партия активинден ооң негелдези шыырак.

Партияның XXIII республика конференциязының делегаттары Светлана Иргитовна Самбый-оолду РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң кежигүнүнге соңгаан. Партийжи эш-өөрүнүң идегелин ажыл-херээ-биле ол бадыткап шыдаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: партком секретары С. И. Самбый-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

• • •

ДЕМИР-ҮЖҮК ТУТКАН ХОЙЖУ

Алдан чылдарның орган үезинде Тываның эң хоочун колхозтарының бирээзи — «Х Улуг хуралдың» баштаар чери ажыл-агыйның кол адырын мал ажылы болдурарының дугайында шиитпирлээн. Ол үеде малчынның профессиязынче аныяктарны хандыкшыдарының айтырыын шиитпирлеп турган. Колхозтуң малының хой нурууну —хой бооп турган. Чогум-на оон ужурундан олче улуг кичээнгейни углаадырган. Ынчан хойнуң баш саны дөрбе муң ажып турар апарган, ынчалза-даа колхозтуң кежигүннериниң саны эвээш болганындан, малчыннаар күзелдиг кижилерни ыннаар чалап турганы ол... Берге-даа болза, хүндүлүг профессияны шиңгээдип алырынче кижилерни хандыкшыдарынга шаа Советтиң күүскомунуң даргазы Опаа Байкараевич Тас-оол бодунуң үлүүн киирген. Кижилерни бүзүредип, оларга ак сеткилдиг-биле дузалааны оон чаагай чаңчылдарының бирээ турган. Чогум-на оон ужурундан Опаа Байкараевич боду мал ажылынче шилчип, хойжузаа берген.

Оон бээр элээн каш он чылдар эрткен, колхозу совхоз болу берген. Хой ажылынга мурнакчы арга-дуржулганы [illegible] ажыглап турар апарган. Хоочун эвес мурнакчы, улуг дуржулгалыг малчыннар тывылган-даа. «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыннарының амыдыралын солун, кижизидикчи чырыдып бижиириниче кодээ бижикчи Опаа Байкараевич Тас-оол улуг үлүүн база киирип келген. Ол бодунуң эш-өөрүнүң чедиишкиннерин, чаа арга-дуржулгазын дораан-на көрүп каар, ол дугайын чүгле чагааларынга эвес, харын база республиканың малчыннарынга дыңнадып, чугаалаарын бодунуң хүлээлгези кылдыр санап турар. Кодээ корреспондентиниң солуннарга үнген чүүлдеринде чүгле чедиишкиннерни демдеглээр эвес, харын база четпестерни дорту-биле сойгалап илередип келгени тавары эвес. Чогум-на оон ужурунда 1973 чылда «Шын» солуннуң чарлаан конкурзунга ол киришкеш, шииткиниң үнгеш, шаңнаткан. Ол чечен чугааларны болгаш шүлүктерни-даа бо-ла чогаадып бижээш, солуннарже чоруткан болур. Кодээ бижикчиниң идепкейлиг чорууну, оон бижээн чүүлдериниң чугулазын демдеглеп, үнелээри-биле ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле ынчаарда шаңнаан. Хойжу бижикчи чүгле ол эвес, харын оран-чурттуң бойгаар бүткен байлагын камгалаарының, одар-белчирлерин чоп ажыглаарының дугайын хөй удаа бижип турар.

Автор кижи бодунуң хууза харыысалгазын, а ол ышкаш ажыл-ишке үлегер-чижээ көргүзүп, бодунуң туружун камгалаарының чугулазын ол эки билир. Ынчангаш О. Б. Тас-оол малдың баш санын камгалап өстүрер, хой продукциязын алырының талазы-биле эки көргүзүглерни чедип ап келген. Хойжунуң бактаап турар бирги бригадазының кежигүннери чаңгыс эвес удаа чарышка тиилеп, шаңнал-макталды ап келген. Ол хой-ниити ажылынга эң-не идепкейлиг киржип, бригаданың профэвилел бөлүүн удуртуп, кодээ Совет депутадынга чаңгыс эвес удаа соңгудуп келген. Ону совхозта таныывас кижи чок, ылангыя малчыннар ону боттарының сүмелекчизи деп санап турары-даа чөптүг.

— Эле тургустунуушкуннуң эң-не берге, рынокче шилчилгениң үезинде ажыл-херектиң түңнели кижилерниң боттарындан, оларның угаан-медерелинден хамааржыр — деп, малчын чугаалап турар. —Бистиң байдалывыста — мал ажылы кол черни ээлеп турар, ынчангаш малчыннардан хөй чүүлдер хамааржыр апаар.

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң хоочун малчыннарының бирээзи, «Шын» солуннуң идепкейлиг бижикчизи, оон редколлегиязының кежигүнү О. Б. Тас-оол бөгүн алдан харлаан.

Малчын амгы юбилейин бодунуң чурту — Кызыл-Хаяда кыштаанда демдеглеп. Эш-өөрүнүң, дөргүл-төрелиниң болгаш ажы-төлүнүң чүректиң ханызындан чедирген байырын, чаагай күзелдерин өөрүшкү-биле хүлээп ап турар. А малчын боду кыштаанда мал чемнерин четчири-биле белеткеп алган, хойларын оңгамекейи хүр кыштаглаарынга бүзүрелдиг ажылдап турар. Оон оң холу дузалакчы хойжу оглу Эрес — хоочунуң чедиишкиннериг ажылынга быжыг магадылалды база берип турар.

Малчын бо хүннерде совхозтарның тускайлаң бот-акшаланыышкынныг ажылдаар апаары-биле холбаштыр хойжуларның ажылын канчаар эде организастаарының дугайында [illegible] бижиирин планнап турар.

Тончаа МОНГУШ.

ЧУРУКТА: О. Б. Тас-оол.

Геннадий МАКАРОВТУҢ чуруу.

Үлетпүр килдизиниң почтазындан

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары С. Серин-оолдуң, М. Дамчайның редакцияже чоруткан материалдарын кызыра парлаарының мурнунда аңаа «Шын» солуннуң үлетпүр килдизи кыска тайылбырны берип, бо чүүлдер-биле домей утказыг чагааларга, оларның авторларынга бодунуң хамаарылгазын илередир деп шиитпирлээн.

Хоорай, суурлар, районнар аразынга пассажирлерни багай аргыштырып турарының дугайында чагаалар килдистиң хүн бүрүде почтазының элээн кезиин ээлеп турар. Автобустар-биле пассажирлер аргыштырарынга четпестер турган-даа база ам-даа бар. Оларны чок кылырынга, оода чадаарда, эвээжедиринге «Шын» солун бодунуң үлүүн киирери чугаажок. Ынчалза-даа «Шынче» бо айтырыг талазы-биле шүгүмчүлелдиг материалдарны бижип турар авторлар чагаа бижиириниң мурнунда боттары негелдени кылыр, четпестерни чок кылыр дээш боттарының үлүүн киирер ужурлуг. Саазын биле демир-үжүк холга ап, редакцияже чагаа бижиири четпестер-биле демисежириниң ындыг-ла идепкейлиг эвес аргазы-дыр. Бир эвес бис шуптувус кижи бүрүзү бодунуң ажылын ак сеткилдиг кылып, бодунга-даа, өскелерге-даа негелделиг, четпестерни чок кылыр дээш аксы-биле эвес, а холдары-биле ажылдаар болза, амыдыралывыс элээн экижий берген турар чадавас ийин.

ЧАГЛАКТАНЫР ЧЕР ЧОК

Барыын-Хемчик дээрге чурттакчы чону хүн бүрүде өзүп көвүдеп орар, алыс боду Тываның төп районнарының бирээзи болур, ону таварыштыр хөй чон аргыжып турар район-дур. Ол бүгү чон аргыжызын дээш чазак чырык, чылыг автобустарны үндүрүп берип турар. Оларны камныг ажыглаар дизе, оруктарны эки байдалга тудар, пассажирлерниң автобус манаар маңаг черлерин арыг-силиг, бүдүн-бүрүн тургузар ужурлуг болгай.

Мен бо материалга Ак-Довурак хоорай биле Кызыл-Мажалык дээш өске-даа суурларның аразында автобустар маршрудунда маңаг черлерниң байдалын көргүзер бодаймен. Чайның изиинде-даа, кыштың соогунда-даа чонуң чаглактаныр бөдейлериниң чамдызы үрелген, буступ дүшкүлээн, кижилер дыштанып олурар сандай хевирлиг чүү-даа чок. Сандайларның сүт болза, чүгле ора-сомазы арткан. Дыштаныры-даа канчаар, кижилерниң чаштып «албаннаар» черлери чок. Октябрьская кудумчузунда төп маңаг черинде бир ындыг чаштынар чер кылып каан. Ынаар кижилер-даа барбас. Ооң ишти-даштын кижи көөр арга чок, инек, хаван девээлээр чер апарган.

Маңаг дээш маршрутта өске-даа черлерин коммунал ажыл-агыйы харылаар чүве дээн. Начальник Н. Я. Милер хөделзин дээш шүгүмчүлеп бижидим.

Сарыглар СЕРИН-ООЛ.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ ЧАГЫЫН УТКАН

Бир эвес мээң бо чүүлүм солунга парлаттына бээр болза, 105 харлыг, 6000 ажыг чурттакчылыг Туран хоорайның бүгү чонунуң найысылал Кызыл хоорай-биле аргыжып чадап турарынга өске черлерниң чурттакчылары бүзүревес боор.

Эрткен чылдың бо үезинге чедир-ле Туран хоорай чурттуг чолаачылыг улуг автобус эрткен 8 шакта Кызылче үнгеш, кежээ 8 шакта Туранга дедир чанып келир турду. Бии-Хем районнуң Хадын суурга база Кызылдан келген автобус хонгаш, эртенгиниң 7 шакта үнгеш, Аржаан — Туран — Кызыл четкеш, кежээ дедир ээп кээр маршруттуг чүве. Бо автобустуң соолгу чылдарда база-ла Хадын чурттуг чолаачы мунуп турду. Чолаачылар тус чер чурттуг болгаш, Хадын, Туран чедип хонган дээш орук командировказы төлевес.

1989 чылдың күстен эгелээш, автобустарның маршрудунуң үезин өскерткен. Аал-чурттан кижилер эртен үнгеш, Кызыл кирип, чоруун бүдүрүп ап, кежээ чанып кээр аргазы чок болган. А Кызылдан Бии-Хем таварып, Абакан кирер автобустарга хос олуттар колдуунда чок боор. Кызыл хоорай биле Бии-Хем аразынга аргыжары дыка берге апарган. Кижилер Кызылга хонар ужурга таваржып турар. А Кызылдың гостиницаларынга хостуг оруннар база чок боору бүгүдеге билдингир. Чонуң автобустар-биле аргыжарының эптиин бодавайн, маршруттарның үезин өскерткени дыкала элдептиг. Эң ылангыя Кызылда төрелдери чок кижилер вокзалга олура хонар ужурга таваржып, бергедежип турар.

Бии-Хем — Кызыл аразынга автобус-биле пассажирлер аргыштырылгазын экижидер, ону чонуң ажыл-ижинге эптиг болдурар талазы-биле эрткен соңгулдалар кампаниязының үезинде соңгукчуларның талазындан чагыглар хөй болган. Депутатка кандидат кылдыр левшидип тура, даргаларның хөй кезии бо айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээрин аазап-даа шаг болганнар. Депутат кылдыр соңгуттуруп алган даргалар ол айтырыгны шиитпирлеп чадап туруп берген. Чижээлээрге, улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң даргазы А. М. Куиаев соңгукчуларның ажыл-ижи, амыдыралы-биле холбашкан хүн бүрүнүң чугула айтырыгларын шиитпирлешпейн, Советтер дугайында хоойлу чогунга сыылап алгаш, ажыл-херекке ханылаан. Харын, СЭКП кежигүнүнден үнүп, партияның эт-хөреңгизин үлежир хөөнге алыскан. Партияның-даа, Советтерниң-даа ажылынга кол угланыышкыны чон дээш сагыш салыышкын ужурлуг болгай. Адын адаан дарга соңгукчуларның чагыгларын чүге уттуп алганы?

Соңгуп алганывыс улус депутаттары, Советтерниң болгаш райкүүскомнарының удуртулгазынга соңгуттурган улус депутаттары автобустар-биле пассажирлер аргыштырылгазы дээш ышкаш чонуң амыдыралында чугула айтырыгларны шиитпирлээринче чүге ажылын угландырбайн турарыл?

Михаил ДАМЧАЙ.

Экономистиң тайылбыры

Рынок экономиказы. Рубль. Амыдырал.

АКША ДУГАЙЫНДА

БИСТИҢ суурга кудага келген аныяк эр бодунуң кырган угбазын чемелей аарак мактанган. «Бай хирээде сен уругларга чүгле акшалыг ангор аададың, а мен дээрге чүс рубльди холга тудсуп бердим». Бир катап кудумчуга ийи школачы оол бирниң мөңгүн рубли-биле тевектеп ойнаан. Чоокта сентябрь 28-те эртенги радиодамчыдылгага ада-иезиниң акшазы-биле Саян ындында [illegible] чорууп [illegible]. Акша-биле холбашкан [illegible] чижек бо солуругнуң авторун экономиктиг чамдык дорулалды бижиириниче албадады.

Ийет, рубль биле акша. Олар чокта [illegible], барда магалыг. Оларны чиңгеревес кым бар дел. Кым-даа олар-биле бодунуң күзээниң тып алыр. Ынчангаш саазын акшага дендии чүдүүр, ону дээш кем херекти үүлгедиптер чорук бар. А [illegible] биле тып алыр.

Күш-ажыл — ол дээрге [illegible]

Ол хемчээттинер [illegible] Тараажының 8 шак ажылының үнези 12 рубль. 4 шактыы — 6 рубль, а бир шактыы — 1 рубль 50 копеек. Комбайнер биле шаң ажытакчызының чайызы даа хүнде 8-8 шак ажылдаарга, комбайнерниң күш-ажылының үнези 24 рубль, а шаң ажылдакчызының чүгле 4 рубль болур. Дипломнуг ажылдакчының туткан суугузу 10 чылда септелге чок [illegible], а мергежил чок кижиниң кылган суугузу чамдыкта чаңгыс чыл болгаш-ла буступ калыр. Шак ынчангаш берге, аар, нарын болгаш бедик мергежил негеттинер ажылдың үнези аар, [illegible] бодуун ажылдың чавыс болур.

Чурттарда кандыг барааннар чок дээр. Ол бүгүнүң ортузундан чоорту шуглуп, ылгалып үнген онзагай бир бараанны бүгү-ниити эквиваленти (деңнекчи) дээр. Ындыг деңнекчиниң хүлээлгезин, чүгле кара чаңгыс акша күүседип келген. Акшаның боду база бараан. Ооң онзагайы чүл дээрге, акша өске кандыг-даа бараанга бир домей орнажып бээр шынарлыг. Шак ындыг онза бараанга хамыктың мурнунда алдын, мөңгүн хамааржыр. Чүге дээрге оларга орнашпас чүве чок.

Үш онзагай бараанны ханы билип алыр төлээде, оон күүседип турар беш үүргезин (функциязын) санаар херек. Бирээде, акша — ол дээрге үнениң хемчээ. [illegible] тодаргай сан билдинмес. [illegible] акша — ол дээрге бараан үнезиниң [illegible], а үнениң акша биле хуулганы өртек болур. Ынчангаш акша — ол дээрге үнениң хемчээ болбушаан, өртектиң база хемчээли-дир.

АКША болза арыг алдынны төлээлээн эге хемчеглиг. Чижээ, 1961 чылдың январь 1-деги реформа ёзугаар 100 копеекке дең хуваттынган рубль 0,987412 гр. арыг алдынны төлээлээн, а алдын төлээзи акшаны валюта дээр. ССРЭ-ниң ындыг валютазын рубль дээр, АКШ-тыын — доллар, Индияныын — рупий, Моолдуун — төгрег, Японияныын —йен дээр дээш оон-даа өске. Чалаң акша үнези өртекче [illegible] алдынны демдеглээр. Чижээ, [illegible] 10 000 рубль өртектиг дижик. Ооң үнезиниң хемчээ 10 муң рубль, а ында алдын саны 9,0 кг. Ол үне-биле өртек акша чокта тодаравас. Ийиде, акша — ол дээрге бараан орнажылгазының дүгүрүштүрүкчүзү болгаш элештиричизи-дир. Садыглаар үеде акша ажыт-чажыт эвес, а ылап-ла белен бар, көскү болур, ынчанмаска садыглаашкын болдунмас. Оон формулазы мындыг: бараан — акша — бараан азы чижек-биле, ынчалтас —акша — торгу.

Үште, акша — ол дээрге херекти мөөңнээчизи дир. Ол харын-даа эртине болуп хуулуп [illegible]. Үргелчеттинген моон акшаны каш-даа чылда шыгжап, бодунуң салгакчызынга дамчыдып азы чээлиге берип-даа болур. Дөртте, акша —ол дээрге өреш-өре дүгжээчизи азы төлекчи-дир. Бар акшаның боду-биле үндүрүгнү, ададывырны, пенсияны, пособиени, шалыңны, шапкалды, торгаалды, [illegible] төлээр. [illegible] ёзугаар телевизорни база бан [illegible] төлээр.

Беште — бүгү-делегей акшазы. Чурттар аразында садыглажыр акшаның үүргезин алдын, мөңгүн күүседир. А акшаның беш үүргези боттарының аразында сырый холбаалыг.

Ёзулуг чалаң акша — алдын биле мөңгүннү база күш-ажыл тывар. Ылангыя алдынны тывалар база өске улустар-биле бир домей, бедик үнелеп, оон-биле чурттуң аразынга садыгны чорудуп турган.

Феодалдыг Тывага алдын, мөңгүн орнакчыларының хүлээлгезин дилги, диин, киш кештери күүседип, кандыг-даа бараанга орнашпышаан, албан үндүрүгнү дуглап турган. Ынчалза-даа ол онзагай бараанныры копеекилештир үүрмектээр арга бар эвес. Ынчангаш бүгү-делегей акшалыг тываларның ажыглавас аргазы чок. Алдын, мөңгүннүң бүгү-делегей акшазы апарганы база беш шынарлыг: бирээде, ол ийи металлдың боозуста курлаавыры хөй азы эвээш, а бир эвес ындыг болза кижилер сай дег чыып алыр азы шуут тыппайн баар. Ийиде, олар дадарбас болгаш чараш өңнүг болганындан кандыг-даа касталгага херек. Үште, оларны катап-катап эзилдиргеш, саның өстүрүп азы [illegible] хүр хуваарга, чаагай шынарын өскертпес.

Эң баштайгы чаан акшаны XIII векте Чингис-Хаан боду ажыглаан. Соңгу Америкага XVII векте ону парлаан. А Тыва Арат Республиканың саазын акшазының үлегерин бөгүн Алдан-Маадыр аттыг музейден көрүп болур. Ол акша алдын өртектиг турган дээрзин демдеглевишаан, Тываның алдын уургайлары Хараалга, Эмиге, Коптуга, Кажырбага, Эйлиг-Хемге, Чингеге, Каътка, Нарынга ажылдап турганын демдеглээри артык эвес, а эң-не баштай 1838-1839 чылдарда Тожунуң Ойнаа биле Алгыякка, ооң соонда Серлиг биле Сескиирге тывыышчыларның ажытканы алдын уургайы Тывага үлетпүр хөгжүлдезин ужуктаан.

Тыва чуртунуң алдын-биле байлааң делегей билир. Рынок экономиказынче республиканың шилчир дей берген үезинде, «Тыва алдын» бүдүрүлгениң катап ажытканын кым деткивес боор.

АМ СОВЕТ акша дугайында. Совет курунениң «шериг коммунизм» үезинде банк, акша болгаш шалыңны узуткааш, чурт иштинге акша-чемни, коммунал хандырылганы, транспортту шуут халас ажыглап турган. Ол политика күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге кижилерниң сонуургалын тударадырынга чедирип келген. Ынчангаш акша ажылдаарынга кижилерниң сонуургалын өөренип көрген. Кайгамчык көвей совет акшаны 1921 чылдың июнь айның 1-де, тодаргайлаарга, 2 346 139 000 000 рубльге үндүрген. Он-үш оранныг улуг хемчээлдиг чурагайны адаары безин белен эвес. Ол санны [illegible] бум, сүме, муң, түм [illegible] санының соолгу алды оранын адавас турган. Ынча хөй акшаны ап чоруп санаары берге боорга, ону шоодайлыг чүктеп, тергелеп, кылының метр-биле хемчээп турган. Ол акшаны рубль дивес, а совзнак деп адай берген. Совзнакты дүрген солааш, акша-бараанны чурт иштинге сайзырадыр быра негеттинип кээрге, ындыг быра алдын үнелиг акша болуп тывылган. Херек кырында адааным кырган угбайым белекке берген ангор өшкүзүнүң бир кг дээди сорттуг дүгүн фабрикага чедирип дужаар болза, 85-100 рубль. (Өшкүлүг «Эйлиг-Хем» совхозтуң фабрикага дужааган бир килограмм дүгүнүң өртээ немелделер-биле кады 176 рубль болган). Ам ийи чыл болганда ангайлыг ангор адаа дээрге беш башка чедир өзе бээр болгай. Хөй рубль-биле хөөрээрлерге ангорнуң чижээ кирээл болур ужурлуг.

Ийет, харын рубльдиң мурнундагы үнези дыка баткан, Ынчалза-даа бөгүнде тыва херэглекчилерниң, ылангыя малчыннарның бараан садып алыр шинээзи мурнундагызындан кошкаан дээр болза шынга дүүшпес. Чүге дээрге бирээде, арага биле чиик автомобильден өске бараанның өртээ колдуунда 1961 чылдагы деңнелинден өспээн. Ынчангаш 1961, 1990 чылдарның 1 рубль-биле 100 хааржак серенгини азы 10 боодал нарын дусту садып ап турган болгаш турар-даа.

Ийиде, 1961 чылдың мурнунда ажылчын, албан хаакчыттарның айда ортумак шалыңы амгы дег 250 рубль эвес, а чүгле 70 рубль хөлдүг турган. Колхозчулар шалың албайн, күш-хүн биле (натура) төлевер санадыр. Чылдың-на кижи бүрүзү 2-1 айның ажылдаар акшазын облигация дээш албадап бижидер. Ынчангаш өртек чингелдези чылдан чылче болуп турза-даа, кижилер дыка бодуун чемненир болгаш хептенир чораан. Ол үениң магазиннери бараан-биле бай хиреде, оларга телевизор, соодукчу, магнитофон, чаш урут идер терге, джинс, кроссовка дээш чижектиг бараан көзүлбес турган.

Шалың биле пособие соолгу чылдарда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнден шапкын темпилиг өскен. Орулга өскениинден чамдык бараан чонга чедишпестээн. Оптуг чиижеинер-биле кажар кончаачылларда аажок хөй акша үүжелеттинген. Рубльдиң үнези дыка баткан. Күрүне бюджединиң чарыгдалын ооң орулгазы дуглавастаан. Бо бүгү байдал бистиң экономиканың хоочураан аарыының бирээзи апарган.

Совет рубльди быжыглаар төлээде, чаа акша реформазын чорударын азы барааннарның амгы өртээн өстүрериниң чөптүүн экономистер саналдаан. Рынок харылзаазын хөгжүдеринге акшаның ролюн бедидер хемчеглерни чазак ажылдап кылып турар.

Акшаның долу үнези катап тургустунарга, ооң артык чарылгазын болдурбас херек. Аңаа хамааржыр четпестер бисте хөй турган. Ажыл төлевирин санаарда, бар кылдынган продукцияның хемчээлин көрбес, а ажыл саны сүрген үевисте, чижээ, механизаторлар чүгле хөй гектарны, а чолаачылар хөй километр сүрер турган. Чек системазын ажыглаарының мурнунда, артык келектиң кывар чүүлдүн чарыгдалынга кыдыгаар турган эвес.

АМГЫ ТЫВАЛАРНЫҢ улуг [illegible] талазы-биле аныяктарга дамчыдар байлак дуржулга чок. Кижилерниң ылап күш-ажыл-биле тып албааны акша, оруга чүгле кодээ экономикага эвес, харын чонуң [illegible] хереглер дужаажыты катнан. Бистиң республиканың, ылангыя оон батыының районнарынга, чаа хоожуп орар колхозтарны болал чокка дагажып совхозтаныының соонда, ында кижилерниң боттарынга костү бээр кылдыр ылавылап албаны магадылалдыг рубль тыпкылган.

Кадык эвес ажы-төл төрүттүнери, оор болгаш мемхерек үүлгедии өскен. Тываның соолгу 22 колхозу хенертен 1976 чылда совхозтаан соонда, хзмык өнчүнүң, акша-чээлиниң баш билир ээлери чагырып-дужаар системаның төлээлекчилери апарган. Ажыл кылбаство көвүдээн. Арай дег ажылдап алган аныяк кижилер ажылдаар шыдавас, ажылын ыапкаш делип чорүй баар. Бистиң чамдык аданне ажылдавас ажы-төлүн «хайыгаалап», оларга каас хепсындан эгелээш, магнитофон, чиик автомобиль чедир садып бээр, а чамдык оолдар, кыстар демгилерге алаарывар. Харын оон эрткеш, оорланып, немхерек үүлгедип бээр. Ындыг маңгыстаачак аныяктарның бар-бас, четпес чери чок.

АНЫЯКТАР! Күш-ажылды бедик хүндүлеп, акшаны чоп ажыглап чаңчыгаалынар. Кол-ла чүве — күш-ажыл. Карл Маркстың чагыын ёзугаар тос хар хаплаан оол, кысты күш-ажылга дидим хаара тудар, чаңчыктырар херек. Улуг педагог А. С. Макаренконуң күш-ажылга ажы-төлдү чаңчыктырар талазы-биле өөредиин билээн ажыглаваанывыстала Япония долу шиңгээдип, амыдыралга шыгда-ла боттандырып берген. Классиктиг англи экономист Уильям Петтиниң дараазында сөстерин Маркс биле Энгельс бедик үнелээн: «Күш-ажыл — ол дээрге бүгү байлактың адазы, а чер — ооң иези-дир». Аңаа немей Ф. Энгельс мынча дээн: «Күш-ажыл кижини бодун чалаган».

Кижи төрелгетениниң мерген угаанныг төлээлериниң алдын үнелиг сөстерин кезээде сактып чорууру.

Саазый БАДАА.
Хоочун экономист.

Чылдар болгаш кижилер

АМЫДЫРАЛЫМНЫҢ ЧАГЛАА

1927 чылдың төнчүзү, 1928 чылдың эгези чүве. Барлыктың Ак-Хаялыг сыынга бир хүн хой кадарып чораш хөлчок-ла уярап, ырлап хүннээн мен.

Хой-ла малды одарладыр
Кончуг оъттуг улуг
Барлык.
Хоо-тараа тарып-ла чиир
Кончуг суглуг улуг
Барлык...

Кежээликтей бергенде хой бодунда аалче углаптар. Башкылыы шедем наавдаже кирип эгелей бергенде хой соондан тавар базып келгеш көөрүмге, аъдым өг чанында ыяш доорап тур. «Оттуже кирген, чемнен. Дыңнадың бе?» — деп сагыш човаан айтырды. Харыы даа манаавайн чок, мең-биле демге өгге кирип келгеш, шай аартап ора, чугаалады: «Кожууң чыылгазындан Алдын-Булакта келген чорумал кижи сөс чедирип келди. Хем-Белдиринге өөренир-биле сени бижиир келзин дээн-дир. Моол бижикти билир-биле бижик дээш Шаңнадарга сүмелеп боор. Даңгаа чоруур боол тур сен ийин». Өөремниң амыраанымны чүге деп демир боор. Тура халаап, ору шурап турган мен.

Төрээн черим адыг, чымчак агарынга күүседир хой соондан турган маңнап кааптым. Болгаш, эрте-ле удуп бердим-дир мен. Эртенин аъдым оттурганымнар. Туруп келгеш көөрүмге, Сүрүк чалзам даттаан, тараазын, үе-сарыын, дүгү чечек дүптүг эъдимниң артынын эдерде сагын алган олуп. Өөренип чорурум дугайында чугаа ынаа болган. Са чемненип алгаш үнүп келзимге, аъдым Челер-Шилгиннин эдертиин тур. Бир багай чааданы бар чүве, олуң чүгле эзериктиг, терлиг-даа чок. Сеңгер-биле хөөртеп каан тур. Эдлекчинниң айтырыымга аъдым: «Өртээлер кежиптиңгер апаар чадавас, ынаар шаг Челер черге барганда, бээр херек чок хире болза, Сни черге каалтар...» — деп бо.

Челер-Шилгиин Алдын-Булакка чедир мен мунуп келдим. Аъдым Чылгылан чылдын чериндин улам чылда болган. Кожуун төвүнде өртээлге баарывыска, шериин Сарыг черги айтырды. Ол үеде Барлыын Хемчикке тергей, шаандай айыылдаар хамааржып, хөлдүг чүвени чок билбес турган, кончуг чымыш чай чок херектер.

Топ сургуулга өөренири-биле 1928 чылдың эгезинде Хем-Белдиринче самты Кызылга өртээлдер дамчып, аът куруу-биле 3-4 хонуп чорааш, орай кежээ келген мен.

Сөөлгү өртээл Элегес-Аксындан шаңнактыг аътка бир дугаар олурганым ол. Амгы Комсомолдаан кудумчузунда турган 21 дугаар бажың ол. Анаа эвес дужууп каан. Хөмдээ кырган, чүве билбес кижи ынай-бээр көрүп, кайгап турумда, бажыңдан бир эр уруг келгеш, мени көрүп тур. Тыва идик-хептиг, чалык шырайлыг ажык кижи багай муңгак дылда тудуп мендилешкеш: «Өөренир дээш келдиң бе?» — диди. Бажыңче кирип келгеш, кайыын келгенимни, адымны-даа айтырып, эзеп чугаалашкаш: «Чемнениң ада эки боор» — диди. «Кайда чүве ирги, өгде ирги бе?» — дээримге, каттырып: «Өгге эвес, бажыңга чемненир» — диди. Эдертип чорупкаш, чемненир бажыңга эккеп каан. Чемненип алгаш үнүп келгеш, демги бажыңымны тыппас хире апарган мен. Маңнап турумда, бир кижи эртип чыдыр. «Намның топ сургуулу турар бажыңын тыппайн тур мен...» — дээримге, база-ла эдерткеш, демги кирген бажыңымга эккелди: «Ажып турар хире кижи-дир...» — деп чорда, дем чаа бир дугаар ужурашканым эр тура каалып чок. «Орайда, карангыда чаа келген чоруун чаптаспаан кижи-дир...» — деп хөй чок-ла сагыш човап турган.

Тос тергүүн ... Ырак черлерден кээр ужуралдыг сургуулдар четчелешкен. Кыш хонук ааа ыяштажып турган бис. Удаваанда өөредилгевис эгелээн. Кедеңден келген, кончуг-ле «мирит» кижини мени үткуп, чемненир черге чедирип, сагыш човаан турган ол эр база бистиң-биле кады өөренип келген Сарыг-оол деп кижи болду. Ону билип алгаш өөрүүрүм. Анаа чорталарымным киткээн. Ынчаарда түскай үжүк-бижиивис бар эвес. Моол бижик. Башкыларывыстың айыткан эртемнерин кап-ла кижи доптуу демдеглеп аар бис. Моол бижик билбестеривис аваа дыңнап олурар. Ном-дептер база чок. Сарыг-оолдуң, Шинкир-оолдуң мооң бичебаа бижиин алган чүвевисти өске өөрүвүс айтырып, номчуурувуска, дыңнап ап турар чүве. Өөренип турган эртемнеривис: хевтээк солун, Октябрьның социалистиг Улуг революциязы, Тыва төөгүзү, Тываның национал хостангалыг революциязы, түмен бойдус. Башкыларывыс Иргит Шагдыржап, Оюн Тамчай, Чыган Хавакчап, орус дылга башкывыс Ермолаева (тыва музейниң бирги органчаазы директору В. П. Ермолаевтиң кадайы), бурят башкылар Аюшин, Найданов болгаш оон-даа өскелер турган.

ТАРН-ның топ сургуулунга өөренип турган, чыскааалып алгаш ырлажып турганывыс утпас мен:

Нам-на сургуул
тургузарын
Арат намы баштаан-найын,
Топ-ле сургуул
тургузарын
Топ-ле хорал баштаан.
найын...

Ол сургуулга өөренгенивис бисте эге эртем-билигни чедир алырынга дыка дузаа болган. Ак сагыштыг кижиниң чаагыс көрген көргүт ... бизин илдеп. Сагыш човаангыр, эптиг кижиниң кижилеринин бирээзи мээң Степан Агбаанович Сарыг-оол болган.

Кызылга нам сургуулунга-даа Москвага КУТВ-ка-даа өөренип турувуста, сургуулдааным эң бичези мээң, эки көрүп, мени хайгаарап чорааны дээш Степан Агбаановичиге могейип чоруур мен. Москваның кайгамчык культура тураскаалдарынга, төөгүлүг черлеринге, театрларга, ойнаар, хөгжүүр клубтарынга-даа баарда мени кады. Бисти, тыва сургуулдарны өске өөредилге черлериниң студентилери чалап даа турган. Хөй янзы национал тоолзалары ойнап, хөглеп шаанга кирер бис. Комсомолга база Москвага өөренип турган кирип алган бис.

Бир-ле солун чүве бижип алган, оозун биске номчуп берген турар боорга. Сарыг-оолду ынчан «Тыва Пушкин» дээр турдувус. Оон улустуң чогаалчызы, ат-сураглыг кижи апаарын ынчан кайыын билир ийик бис. Ынчанза-даа ол бистиң кырелиниң дег болган.

Степан Агбаановичтиниң өлүм чок чогаалдары дөрт чылдыг-даа салгалдын номчукчузу. Иштиниң даштыы — кайы-даа чурттуң төлээзи ааа мөгер.

Болуп турар, болурун үнезиннен ачы-хавыязын улгаттырыктаар, мактавыр кижилер база турар. Степан Агбаановичиде ындыг байдал шуут чок. Улугну-даа, уругну-даа эптиг-чаптыг хүндүлээр, баштак чаңныг чымчак-биле хөй тулган, ховар дээн кижи чүве! Оон дээштүп чеченниг романы дээш хөй-хөй номчукчу хомудап чоруур.

Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң төрүттүнгени бээр 82 чыл болуп турар. Улуг кижиге, оон ажыл, амыдыралынга тураскаал херек, музей херек. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин болгаш чогаалчының кадайы Мария Давыдовнаның база номчукчуларының дилээн бүзүгаар бо айтырыгны улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведи шиитпирлеп боор боор деп идегээр мен.

Иван ЛОПСАН.

Степан САРЫГ-ООЛ.

СОЛУНУМ СЭЭҢ АРНЫҢ-БИЛЕ

Хам-Сыраже, Тере-Холче,
Хачы-Хараал, Дус-Даамче-даа
Ырым, шүлүүм чүктеп чедер
Ыткыр, откүт «Шыным»,
амыр!
Сезен бирги чаа чылды
Чединшкинниг уткуп тур
сен.
Солунум сээң арның-биле
Чонумга изиг байыр тудайн
Шактан шакче, чылдан
чылче
Чайтылдыр ырлап келдиң,
Он шаа беш чыл дургузунда
Оккур күштүүң улам дендээн.
Баш удур — өттүр айтыр
Партиявыс шуулганы
Баар оруук келир үез
Манифести биске
шаңнаар!
Солун, сеткүүл, сургакчылар
Чону-биле чугаалажыр.
Дүүшүден бөгүн артык
Дүн, хүн дивес тулчуп үнер!
Ажылчы чон — дагжы,
малчын
Ажыл-ишке дадыккан бис,
Социалистиг чарыш-биле
Сорук күжүн каннап алган.
Мурнунда эжи хая көрүнүп,
Соондаазынче холун сунуп,
Булгандырып, кыйгы салып,
Согуннадыр ужугуп ор!
Чеже-чеже орден, медаль
Челээштелдир чырып келир!
Маадырларны мактап алгаар
Байыр хөгжүм үзүктелбес.
Саян, Таңды, Улуг-Хемге
Чап-чаа ырлар чаңгыланыр!
Демир-оруук, пароходтар
Деңге чаржыр, тоол-даа
эвес!

1981 чыл.

ИХМ [illegible]

Ноябрь 11.

Химзаставканың станциязының чанында 38 харлыг Валерий Селининиң өлүг мөчүзү тывылган. Баштайгы истелгеден ону эттеп, соң өттүргени тодараан. Ак-Довурак хоорай чурттуг кижи каразыттырып турар.

Кызыл хоорайның чурттакчызы А. А. Даваачан октябрьның 8-те оон 13 харлыг Алена деп уруу бажыңындан үнгеш, мынчага чедир эп келбээнин милицияга черинге дыңнадып, ону дилээрипинге дуза кадырын дилээн.

Л. В. Санниковаңың багышындан бештен кылган ут-синтш борлап аппарган. Кызыл хоорайның 15 харлыг чурттакчызы Чылгычы Хомушку туттурган.

Хөгжүм-шии театрының чанында машиналар тургузар черден шериг кезээнге хамааржыр 23-80 БЕ дугаарлыг, куу өңнүг УАЗ-469 машинаны оорлап мунган. Автомашинаның дилээшкини чорутттунуп турар.

Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының мал өлүрер цехинден хойлар оорлаарын оралдашкан. Таңныылдың дыңнадыының соонда, анаа оперативтиг бөлүк чеде бергеш, 17 харлыг Владимир Сюрюнмааны, 15 харлыг Александр Таныг-оолду, кежээки школаның өөреникчизи 16 харлыг Көк-оол Монгушту туткан.

Сарыг-Сеп район эмнелгезинге орай дүне туйбуу заводунуң девискээринден бижектеткен Юрий Резаевти эккелген. Истелгени чорудуп турар.

Ноябрь 12.

01 шак үезинде телетөптүң девискээринге ийи оол Островная кудумчузунда чуртап турар А. М. Кенденниң тонун болгаш бөргүн уштуп апарган.

Кызыл хоорайның чурттакчызы М. М. Даваа-оолду Баян-Кол суурнуң чанынга соглаан. Шак мындыг дыңнадыгны республика эмнелгезиниң травматология салбырындан дыңнаткан. Истелге чорууп турар.

Хоорай рыногунуң иштинде «Союзпечать» киоскизин оорлаан. Когаралдың түңү 1 муң хире рубль.

Ноябрь 11-ниң дүнезинде Сарыг-Септе туйбуу заводунга Ю. В. Резаевтиң бижектеткениниң дугайында дамчыткан бис. Милиция ажылдакчылары кем-херек үүлгедикчизин туткан. Ол 44 харлыг А. К. Бобровский болган.

Ноябрь 5-тен 13-ке чедир Кызылга 18 өрт болган. Оон 13-ү чурттаар секторларынга болган. Кол чылдагааны — оваарымча чок чорук, печкаларны кылып база ажыглап тура, хажыдыышкыннар болдурганы.

Мария КУЗЬМИНА.

СУЙ-БЕЛЕКТЕР. КАЙЫЫН САДЫП АЛЫРЫЛ?

Кызылда Чурукчулар бажыңының бир ужунда суй-белектер магазини өскелерден черле ылгалдыг арыг-силиг болгаш садыгжылары үнген-кирген улуска ээлдек. Кандыг чүүлдү садып алырын бодап келгенни барымдаалап, улуска бараанарны сүмелээр. Бо коллектив он айларның планын 165 хуу күүсеткени таварылга эвес.

Аңчымаа Селтиш удурткаы улуг эвес коллективында ажылдап турар. Магазинге кире бээрге, кандыг кижилер ажылдап турары дораан-на илдең. Дириг чечектерни тарып олурткан, арыг, бараанарның делгээзин, оон ортектерин бижээн аянныг.

Анаа келген кижиниң шилип алыр бараанары элбек. Сөөлгү үеде ында тыва тоннар безин көстүп келгени черле мактанчыг. Оон ангыда арааан хептерин, эдилел аймаан арбыдаткан.

Кижи бодунуң ажылынга бердинген болурга, ону улам-на канчап экижидип алырын бодап, ол дээш хемчеглерни алыр болгай. Магазинниң эргелекчизи А. Д.-С. Сат мынчаар чугаалап турар:

— Сураглыг чурукчуларның юбилейлерин, чижээ, 40, 50, 60 харлаазының таварылгар оларның ажылдарының делгелгелерин органызастаан соонда, бистиң магазинивиске чамдык чуруктарын садарын Чурукчулар эвилели-биле чугуржур бодап тур бис. Чүге дизе шак ындыг байырлалдар соонда садыглыкчылап чурукчуларының чуруктарын садар турган бе деп айтырыг кээп болур-тур. Ол кижиниң чамдык чүүс ботталының портреттерин база чурукчуларга чагыг чурудуп ап болгай. Бистиң магазинни дамчыштыр аан

Шынап-ла, база солун болдар-дыр. Оон ангыда национал культураны, уран чүүлдү улам хөгжүүдери-биле сырга, чүскүк, билектээн дээп ышкаш өске-даа эдилелдерни кес-хола, мөңгүн, алдын — бо чүүлдерден база чоорту кылып, бо магазинге киирери чугула апарган.

Бо магазинге мурнунда чонар-даштан кылган чүүлдер кээп турду. Ам арай эвээжээн. Суй-белектер магазинниң Тывага туризмниң хөгжүлдери-биле мээн-ла холбаар апаар. Оон ангыда мурнунда тыва улустуң үлегер домактарын бичии дептержигеш кылдыр кааастап парлааш оларны садып турду. Ам ындыг номчугаштар шуут көзүлбес-тир. Ону база катап парлап үнзүрзе чүл? Эничектен чадыгларны, шывыгларны кылза кандыг деп? Ындыг чүүлдерниң улус күзелдии-биле садып аар боор ийин.

Раиса ТОЛЗАТМАА,
Кызыл хоорай.

ДӨГЕЙЛЕНГЕН ХАМААРЫЛГАДАН УШТУНАР ҮЕ КЕЛГЕН

Көдээниң медицина хандырылгазының айтырыглары

Сөөлгү үеде чуртта медицинаның чедимчеп, түреңги, аар-берге байдалының, аарыг кижилерге эргежок чугула эм-тарылгаларның чедишпезиниң дугайында чүүлдерни солуннарда, сеткүүлдерде үргүлчү бижип турар апарган.

Республиканың район эмнелгелериниң дериг-херексел, кадрлар талазы-биле хандырылгазының чөгенчии медицинаның нийти материал-техниктиг баазазының шыдал чок, ядамыында, Акша-хөреңгиниң артканын көөр, дөгейленчек хамаарылганың үржуктары ол-дур.

Чөөн-Хемчик районнуң төп эмнелгезинде бо хүнде ук айтырыгларга хамаарыштыр байдал кандыгыл? Дыка нарын. Чылдан чылче шиитпирлеттинмейн келген кадрлар, социал айтырыглар коллективтиң тургустунган байдалга мооң соңгаар ажылдап, амыдыраарынга шыдажыр арга чок болдуруп, частыышкынга чедирер чыгаан.

Эмнелгеде ажылдап турар эмчилерниң 45-ниге бо хүнде чурттаар орап-бажың негеттинип турар. Оларның бежи бажыңнар кезин хонуп чоруп турар. Чурттаар орап-бажың чедишпезиниң харазы-биле эмнелге кадрлар-биле бүрүн четчелеттинмээн. Амгы үеде штат ёзугаар херээженнер эмчизинге 7 специалист ажылдаар турган болза, чүгле чаңгыс, 9 кезер эмчи орнунда 4, 15 уруглар эмчизиниң орнунда 6, 8 нийти аарыглар эмчизиниң орнунда беш кижи ажылдап турар. Оларның чамдыктары 3 хар иштинде чаш уруглардыг болгаш узун хуусаалыг шөлээде. Ынчап кээрге херек кырында ажылдап турар эмчилерниң саны оон-даа эвээш. Карак, кулак, думчук эмнээр специалист болгаш рентгенолог шуут чок.

Ясли-садтарда орунар чедишпезинден эмчилер чаш уругларын бажыңнарынга шоочалап кааш ажылдап турар. Айыыл-халап болза канчаарыл? Бо хүннерде уругларын ясли-садтарга тургузуп чадаан эмчилерниң саны 63. Уруглар-биле долган эргижирээн эмнелге садиги септээр акша-хөреңги чок. Садик — районнуң балансызында. Эмнелге салбырының бажыңнары ирик, дээвирлери, ханалары тоглап дужуп турар. Оларның капитал септелгезин кылыр акша-хөреңги база-ла чок. Чадаана хоорайның эмнелге комплекизиниң төлевилелин 15 чыл дургузунда кылып келгеш, ам-даа доозуп чадашкан. Божудулга бажыңының тудуун беш чыл узадып келген, ам шуут ара соксаткан. Ааа херек тудуг материалдары-даа, акша-хөреңги-даа чок. Нерв аарыглары эмнээр салбыр айыылдыг байдалда. Эргиде шериг кезээ турган эмнелге корпустарын септээринге херек ажылчын күш, тудуг материалдары, акша-хөреңги чок.

Район эмнелгези кышка белен эвес. Үрелген чылыг системаларын септээр материалдар чок.

Салбырның медикаментилер-биле база аарыг улусту шимчээр эмнээр дериг-херекселдер-биле дериттингени аажок багай.

Чадаанага хоорай статузун тывысканда бээр 45 чыл эрткен. Ол хирезинде кожазында Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларга деңнээрге, сайзыралы аажок чыдып калган.

Олар 5-5 каъг чаагайжыды туттунган бажыңнарлыг. 1911-тиг, үлетпүр бүдүрүлге черлери оларда хөгжээн. Ак-Довурактың чурттакчы чону талон-биле аъш-чемин садып ап турар. Чадаанада ол бүгү чок. Чүге? Чүге дизе, хоорай статузун ажыглап шыдавайн турарында.

Чадаана 40-50 чылдарда туттунган, колдуу чаңгыс каъг чавыс бажыңнардан тургустунган. Победа болгаш Советская кудумчуларында чаагайжыды туттунган ийи каъг бажыңнарның одалга системазы чедир кылдынмаанындан ыш келирге-ле, чара тевер. Ол бажыңнарда туалет, ванна системалары шагда үрелген. Оларны септеп кылыр дугайында чутааны чылдан чылче кылып турза-даа, ынчаар-ла түңнел чок болуп артпышаан. Амгы үеде бо бажыңнарның чамдык квартираларында улус чурттавайн турары-биле оларның соңга, хаалгаларын тенек оолдар буза шаап, хоора соккаш, октагылапкан. Ол-ла бажыңнары дарый септеткеш, эмнелге ажылдакчыларын үүге чурттадып болбас деп. Ажыл-биле чугаалаарга, бо бажыңнарга ындыг сүг безин кээп бестей бээр.

Хоорайның чаагайжыдылгазы, хөй-нииитиниң корум-чурум камгалалының айтырыглары эң кудуу деңнелде. Кудумчуларның дүнеки чырыктары чок, асфальтылыг оруктар септеттинмээн, ооңга-кииргил А автобус доктаар черлери үш чыл улаштыр септеввээнинден олар улам үрелип турар. Кудумчуларның ногаандырлгазы чорутттунмайн турар.

Соңгулдаалар кампаниязының үезинде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар хөй даргалар-биле келгеш, Чадааның социал байдалын сегидерин аазап турган. Аазаашкын сөс кырында арткан, херек кырынга мынчага чүү-даа кылдынмаан.

Районнуң төп эмнелге коллективинде Тыва АССР-ниң, район, хоорай Советтериниң депутаттары, коммунистер хөй-нииити ажылынга идепкейлиг киржип, үстүнде айыттынган четпестерин чайладыр сорулга-биле ажылды чорудуп, боттарының күжү-биле шиитпирлеп шыдавас хире айтырыгларны үстүнде органнарга, албан черлеринге тургузуп келгеннер. Оларның кирген негелде хомудалдарын район удуртулгазының, ол ышкаш республиканың Кадык камгалал министерствозу шуушен шиттивилеп турарындан, бөгүнгү кызаланыг байдал тургустунган. Ындыг мындыг берге турда, Чадаанага аныяк специалистерни ажылдаар күзели турбас болбайн канчаар.

Районнуң, хоорайның удуртулга органнары бүгүм түңү көрүп көрүнгеш, медицина хандырылгазының оон бааадаарынга ... байдалдан эм канчап уштунар деп бодап турарлавыс?

Чүңү канчалза, кандыг шимченни бадыр кылынга, республика, район, хоорай удурткулары хоорайда, эмнелгеде турган байдал шимжилер чорулгазы-биле ажылдап эгелээрлер ирги? Кандыг кыдыны ... харысалгазын оттуруп, кичээнгейниң чааа тудуптар аргалыгыл? Байдал биеэги хевээр артар болза, ... Каракты ... берген болгай. ... участок дээш харысалгалыгларылардан дөрт айтырар апаар.

Каадыр-оол ТУВАК.

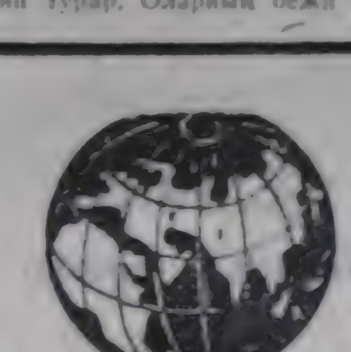

● Польша-герман кызыгаар дугайында чаа керээге ГФР-ниң болгаш Польша Республиканың даштыкы херектер министрлери ат салган.
● Персия мугулдурунче 20 муң америк солдаттарны Пентагон немей чорудар дугайында шиитпирлээн.
● Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Иранның аразынга дипломаттыг харылзааларны үзүп, ийи чурттарның аразынга харылзааларга нарын байдал тургустунгандан бээр бо чылын он бир чыл болуп турар.

КЫЗЫГААР ДУГАЙЫНДА КЕРЭЭ

ВАРШАВА. Амгы польша-герман кызыгаарны үреп болбазының дугайында чаа керээге ат салышкыны Польшаның найысылалынга болган. Польша Республиканың болгаш Германия Федеративтиг Республиканың даштыкы херектер министрлери Кшиштоф Скубишевский, Ганс-Дитрих Геншер керээге ат салганнар. Ат салырының ёзулалынга Польшаның Министрлер Чөвулелиниң Даргазы Тадеуш Мазовецкий киришкен.

ПЕТЕР ФЕЛЬХИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВЕНА. Төп совет удуртулганың болгаш эвилелдешкен республикаларның аразынга чөпшээрежилге, дугуржулга, бир демниг кады хөделиишкиннер эргежок чугула деп, «Берингер Маннхайм» деп Европаның улуг фирмазының экспорт эргелекчизи Петер Фельх медеглээн. ССРЭ-ниң эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларының, крайларының, областарының аразынга экономиктиг харылзаа хөй чылдар дургузунда бижиттип келген, а ук харылзааларны хенертен үрээр болза, нийти ... республикаларга кедергей ааржыктарлыг болур деп ол демдеглээн. Европаның бүгү чурттарының чаңгыс аай иштики рыногун тургузар дугайында айтырыг ... чугула турда, Совет Эвилелиниң республикаларының аразынга экономиктиг харылзааларны ... ол чурттуң чонунга дыка багай ... болур деп эксперт санап турар.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ШИИТПИРИ

ВАШИНГТОН. АКШ-тың болгаш Иранның аразында харылзааларга хамаарыштыр онзагай нарын байдалды ам база бир чыл хуусаада узадыр дугайында шиитпирни америк администрациязының хүлээп алганын АКШ-тың президентизи Дж. Буш чарлаан. АКШ-тың Тегеранда элчин черинин бүгү ажылдакчыларын иранныр 1979 чылдың ноябрь эгезинде бүзээлеп, орнаг кылдыр тудуп алган соолунде америк-иран харылзаалар чидигленген, ийи чурттарның аразынга онзагай байдалды америк администрация чарлаан турган. Иранга удур экономиктиг хемчеглерни АКШ ап эгелээнден бээр бо чылын 11 чыл болган.

СҮЛЧЭЭНИ ИЛЕРЕТКЕН

АБУ-ДАБИ. Суданга күрүне эргилдезиниң оралдажыышкынын илереткен болгаш соксаткан. «Аль-Халидж» солуннуң дыңнатканының ёзугаар алырга, күрүне эргилдезин кылырынга кирипкен политиктиг партияларның удуртукчуларын тудуп кииргеен. Суданның премьер-министри турган Садек аль-Махди ооң мурнунда бажыңынга хоругдалга олурган. Күрүне эргилдезиниң оралдажыышкынын буурап ... ону нарабажынче шилчидипкен. Эрткен чылдың июньда шериг эргилдезиниң түңнелинде эрге-чагыырганы холга алган генерал Омар аль-Баширниң ... эргилдезиниң оралдажыышкыны дөрт удаа болган.

БОЙДУС ХАЛАВЫ

МАНИЛА. Бойдустуң улуг халавы — «Майк» деп адаан кедергей күштүг хат Филиппинниң төп районнарының кыры-биле эрткен. Бойдус халавының түңнелинде 112 кижи өлген, хөй кижи балыгланган, элээн каш хоорайлар үрелген.

КАМГАЛАЛ МИНИСТРИНИҢ ДУЖААЛЫ

ВАШИНГТОН. Курлавырдан 72500 кижини немей келдирер дугайында дужаалды АКШ-тың камгалал министри Ричард Чейни чурттуң чепсектиг күштеринге болгаш национал гвардияга берген. Курлавырдан келдиртир ол шериглерни Персия мугулдурунче чорударын министр чарлаан. Ынчангаш АКШ-тың президентизи Дж. Буштуң айтыышкынының ёзугаар ам-даа 200 муң шериглерни АКШ-тың камгалал министри чоокку үеде Персия мугулдурунче чорудар бодап турар.

КОНФЕРЕНЦИЯ АЖЫТТЫНГАН

БЕРЛИН. Барыын болгаш Чөөн чүк аразынга экономиктиг харылзаалар айтырыгларының талазы-биле Берлин академиязының тургузуу конференцияны ында ажыттынган. Чөөн Европа чурттары-биле экономиктиг харылзааларны калбартырынга сонуургалдыг Германияның хөреңгитен бөлүктериниң ... академияның сураглыг немец экономист эртемден Хайнрих Штандтк баштап турар.

Германияның экономика министри Хельмут Хаусман конференцияның баштайгы хуралынга чүве чугаалаан болгаш чаа эртем-шинчилел төвүнүң чедишкинниг ажылдаарын күзээн.

ЧАЖЫТ БАДЫЛААШКЫН

ЛОНДОН. Англияның амгы премьер-министри Маргарет Тэтчер Великобританияның консервативтиг партиязының удуртукчузу болуп турар. Англияның камгалал министри турган Майкл Хезлтайн консервативтиг партияның удуртукчузу болурунче чүткүп турар. Бир эвес ол партияның удуртукчузу М. Хезлтайн болур болза, Англияның чазак баштыңынга база соңгуттурар. Ынчалзажок түс черниң политиктиг хайгааракчыларының бодалын ёзугаар алырга, англи чазактың амгы баштыңы М. Тэтчерниң чуртка авторитеди Хезлтайнның авторитединден ыракта бедик. Консервативтиг партияның парламент бөлүүнүң 372 кежигүннери чоокку үеде чажыт бадылаашкын ёзугаар партияның удуртукчузун соңгуур. А партияның удуртукчузунга соңгуткан кижи англи чазактың баштыңы болур.

ҮҮРМЕКТЕП САДАР БАРААННАР ӨРТЭЭНГЕ КОНТРОЛЬ

ПЕКИН. «Жэньминь жибао» солуннуң бижээнин ёзугаар алырга, чуртта үүрмектеп садар бараннар өртээнге контрольду Кыдаттың чазаа ... «Экономиканы улам ыңай таарыштыр экижидер болгаш реформаларны хандыладыр дугайында» доктаалды Кыдаттың Компартиязының ТК-зы эрткен чылдың ноябрьда хүлээп алган турган. Национал экономиканың структуразын экижидер, өртектерге контрольду хандырар талазы-биле ап чоруткан хемчеглерниң ... бо чылын кыдат рынокта байдал элээн экижээн.

КОМПЛЕКСТИГ СИСТЕМА ТӨЛЕВИЛЕЛИ

ПРАГА. «Чоннуң камгалалының комплекстиг системазы» тургузар төлевилелди Чехословакияда ажылдап кылган. Бойдустуң халаптыг болуушкуннарының озалондактарның үезинде чонга дузалаары — чаа программаның кол сорулгазы. Ынчалзажок массалыг корум-чурум чок чоруктар тургустунуп келген таварылгада хамаатыларны, оларның ончү-хөреңгизин камгалаары чаа системаның кол сорулгаларының бирээзи болуп турар деп шериг ведомствозуның төлээлекчилериниң медеглелин түс черниң журналистери сеткил дүвүрээшкин-биле уткаан. Иштики айтырыгларны шиитпирлээринге армияның киржилгезинге Чехословакияның чону хөөп чок болуп турар.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИКЧИЛЕРИН КӨВҮДЭЭН

ВАРШАВА. Польша найысылалдың полиция начальнигиниң медээзин ёзугаар алырга, чуртта кем-херек үүлгедикчилери эрткен чылдың ноябрьда турганы-биле деңнээрге, 80 хуу өскен. Ындыг турбуже, Польшаның найысылалында полиция органнарынга 5 муң кижини ажылга чедир хүлээп албаан. А полиция аппарадындан 1600 кижини кызырар дугайында шиитпирни эрге-чагыргалар хүлээп алган.

ҮПТЭЭШКИН

ХАРАРЕ. Мурнуу Африка Республиканың национал банкызының ... чепсектиг халдаашкын болган. Пистолет боолар-биле чепсегленген дээрбечилер банкының кассазындан хөй миллион акшаны үптеп алган. Ынчалзажок дээрбечилерни удавааңда полицейжилер вертолёттуң дузазы-биле агаардан илередип, оларны туткан.

(СЭТА).

Ажыктыг дуржулга

АКШАНЫ... БОКТАН

Американың чону чыл санында бок төгер черлерже 150 млн. тонна ажыг янзы-бүрү чүүлдерин үндүр октап турар. АКШ бо көргүзүг талазы-биле делегейде бирги черде турар.

Сагынгыр-тывынгыр америк хөреңгитеннер чоннуң үндүр октаан богун ажылдап кылгаш, оон бир янзы чүүлдерни кылыр хемчеглерни база ап турар.

Бо чурукта Айово штатта бир компанияның ээзи Флойд Хаммер төккен боктан чыып алган пластмасса аймаандан парктарга ажыглаар сандайлар кылыр бүдүрүлгени ажыткан.

СЭТА-ның фотозу.

Дүүн Кызылга РСФСР-нин Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыынга Тыва АССР-нин чогаалчыларының ээлчег чок съездизи болган. Ооң чамдык киржикчилериниң чогаалдарын моон адаанда парладывыс.

Чаа шүлүктер

ЭШКИИШТЕРНИ ХОЛДАН САЛБАЙН

«Эндик, чаактың аксын тыртар
Ээшпеек салааларын.
Эки-бактың аксын дыңнаар
Эңмек кегжир ийи кулаам».

Эшкиништерни холдан салбайн,
Эжиндириг одурууында бурунгаарлап,
Кавай хеме — мээң Тывам
Калчаа далай делгеминде салдап чору.
Шуурган-хат дирзелди дээш,
Чугаа сооттар, алгы-кышкы оон-моон тарап,
Хемечилер бисти одааш
Кемниг соостер үндезин чок дыңналды даа.
Кежуп алгаш, тевени чоп
Көөр безин хөңнүнер чок апардынар.
Кежип алгаш, хемени чоп,
Херек чок деп элекке чоп санадынар?
Энесай хем соглүр эвес.
Эшкиништерни холдан кайын салыр деп бис.
Эңмек кегжир кулактао-ла
Элдеп ээзин эрбенниг соос дыңнавазын.

ООЧУРГА БОДАЛ

«Селбер көштүң
дозунейге,
Серииттенген оол боор
мен.
Черим-таңдым
кежик байлалы
Чемниг кылган оол боор
мен».
(Арат аңчылар ыры.)

Таакпы азы дайнам эът
дээш,
Дакпыш изиг, чогуш-кырыш
— холээзинниг
Оочурларга турарымга,
Оорга-моюн ыстап-шылап,
кылыым хайныр.
Хоорай черге чурттаар
кылдыр,
Холум, будум асфальтыда
малгаштаваан.
Таалыкым артынгаштың,
Тайга-таңдым ыржымынче
чорукзаам кээр.
Ынчан мензэ дүдүскектиг,
Ырак сыннар дүвүрээзиг
мынча дижир:
«Чоор сен, оглум, хоорайга
тур.
Соондан хөй-ле хамык улус
эдерип кээр.
Эм дом, дазыл, тоорук, кат
дээш,
Эмин эртир чилбилер бар
үе-дир бо.
Чалбыраштай орттенгилеп,
Сазааннады таптаттырып
ырмам сынды».
«Оочур манап турунарда,
Оран-таңды хоозурап
ээнзирээр-дир.
Өгбелериниң кокпаларын
Өйлеп-өйлеп эргинер» — деп,
чүрээм сеглээр.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ХАРАМ ЧОК МЕН

Саарлып чайнаан хүнүнү алдын херелдери
Салгын ойнаан саарыгларда челээштелди.
Дамырактар катчып-катчып улуг хоглум —
Дажыг шапкын Хемчик хем боол төрүттүнду.
Авайымга өөрүшкү боол төрүттүнгеш
Ааткыжымга өлей ырын дыңнап өстүм.
Кадыр эрниң каастап турган сээскениниң
Кавайымга эңмек тыртып ачам кылган.
Арыг суундан арбай тараа бажы тыртып,
Амыдырал эге дезү ужукталыр.
Хайыралыг хемим эрниң каастажырда
Кажан шагда кужум, билиим харам чок мен!

Бай-Тайга район. **Кок-оол САЛЧАК.**
Башкы.

АЪТКАРЫПТАР

Эжелелге
Элеп түрээп арат —
Дерзиилелге
Демисежип келген.
Дайзыны хөй байлак Тыва
Дарлал бекке удур —
Оглун, кызын оттүг коске
Оттура боор.
Кежегелиг
Кестирген Баш түрлүг.
Келектелбес,
Хөй-аът киирер дириг.
Дазылы хөй байлак Тыва
Даңын уткуй чүткээш,
Дүрт-сынын хөндүргептик
Түрүп келген.
Хосталганы
Холга алыр күзел —
Арат кижи
Адыжындан чыраан.
Талазы хөй байлак Тыва
Тайбың иштен чырыыр —
Ажы-төлүн бедиктерже
Аъткарыптар.

Алексей АРАПЧОР.

ХӨӨКҮЙ АВА...

Айым биле хүнүм ышкаш.
Айдың черде чырык-ла чок.
Авам биле ачам ышкаш,
Авыралдыг кижи-ле чок.

(Кожамыктан).

Төлү дээштиң хөөкүй ава
Карак чажын чодуп орду.
Төрүп кааны чаңгыс оглу
Кара-бажың кире берди
— Үүлгедиг болу бээр деп,
Үүлениң копчуун көрем,
Үйтешкин деп коргунчуг сөс
Үе-чергем дыңнап чорбаан.
Чаш чорда часcыдып кааш,
Чаңчаар черге копчуу
тыртып,
Чаңгыс оглум часпазын
дээш,
Чагып, сургап чорбадым бе?
«Чыткан хөй даа тургуспас»
деп,
Чыылган чоңга чарлап
чордум.
Чыдыг чашпан тыртып
алгаш,
Шынадан чайлай берип-тир
сен.
Кады чораан өөрүн-биле
Караңгы дүн ажыглаштың
Ажыт черге ашак кижи
Акшазын-даа уттээн-дир сен.
«Ажы-төлге чедирер дээн
Акшам-дыр» — деп
алгырарга,
Адан ышкаш хөөкүйнүң
Аазынга четкен-дир сен,
Ава диртнен адым өлду,
Ак хүн адаа думбей болду,
Чаштыг караам соглуп
калды.
Чаңгыс оглум оскундурду...
Төлү дээштиң не кижи
Кезүлдүр-ле кадып калды.
«Төрүвээн-даа боорум кай» —
дээш,
Көк дээрже холун сунду.

Николай ООРЖАК.

ТЫВА ЧЕРИМ

Кара чаштан
Кавайым дег,
Эрикпээним
Эргим Тывам.
Хамык байлак
Кадагалаан,
Тарган шокар
Лаглыг Тывам.
Тыным болган
Тыва черим —
Чылым үжүү,
Чоргааралым.
Сен чок боор-а.
Сеткил-туралам —
Ынтыналдыр
Шиааар денде.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ААРТЫКТАЖЫ БЕРДИВИС БЕ?

(Пародия)

«...Акшын орар чаңгыс
ботту
Ам кээп кым-даа тоовас
ышкаш:
Чаңгыс тыртым таакпыны,
Чаңгыс дашка араганы
Чартыктажып ижип,
тыртып
Кады хөглеп чораан
өөрүм
Хая көрнү берген
ышкаш...»

Экер-оол Кечил-оол
(«Чүрээм биле сүмележип» 1990 ч. сентябрь 1. «Шын»)

Анай кара чажывыстан
Алышкы дег доруккан бис.
Аравыска чаңгыс кыс-даа
Адааннажып былаашпаан
бис.
Чаңгыс чиңге орун тыпкаш,
Чартыкташтыр хойгажыпкаш,
Чамдыктар дег —
артыктажып,
Чалчыжып-даа чорбадывыс.
Кара-кара баштарывыс
Көгеререр чайгаар оңуп.
Калчаннайты хуулгуже,
Хөй-ле чылдар
чурттадывыс:
Ам кээп дегүп, кырып
келгеш,
Аартыктажы бердивис бе?
Болган, болбаан чүвелерге
Моондакталып, мунчулба
даап
Калай-кыстар чаңын чаннап,
Каразынчып чорааш чоор
бис.
Назынывыс арткан кезиин
Найыралга тодаал, Экер!

Моңгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

АК-ДОВУРАК

Асбестен курну
Үзе чиир өрт турбас.
Найыралдың күжүн
Үзүп каар иргүл чок.
Торгу дег даг-дүгүн
Доозуп аар демниг хол.
Доннашкан эжимни
Доза кээр Элегей.
Элегей, Кудугуй
Эмиреп төнмес-даа.
Эжиде, багайда
Элежип өскен бис.
Ак-Довурак, Ак-Довурак
Найыралдың одаа.
Сеңээ-даа, мензэ-даа
Чемениң ажыы чок.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

ДЕВИГНИҢ ТЕВИИ

Таңды-Уланың мурнуу эдээнде далайлаштыр чалгып-мөөрел чыдар көк хөлдү хоптаалаан дег, дуглай турупкан Эртинелиг-Дагның шаг-төөгүден бээр аттажы Сүрүнүң чурттакчылары амгы совхозунуң үндезилеттинген бээр мугур бажырлалын эттирип турганнар. Аъттарны чарыштырары-биле хову ужунче салыкчылар аппарганда, мөге хүрежи эгелээн. Караңгы көк костюмнуг, чылгүп кааш хром самыптарлыг, дөртен хар ама дүшкен шилгедек мага-боттуг, кадыр хавактыг эр кижи хүрешти мөгелер аразынга көрүп олурган. Анаа кым-даа ону эскелей көрбээн, харын-даа аныяк мөгелер оон чоогунче сыртап мындыг болган. «Дөге-Баарын» баарынга ойнай бээрге, кижи-вис сырбаш кылынгаш, сеткил-сагыжын дүй бүргеп келген бодалдарындан хензиг када чардыыкан иргин.

Сөөлгү катап хөй чон мурнунга содак-шудактыг девээниндеп бээр бир чыл ашканы ол-дур, көр. Мооддун сураглыг мөгелери — туглган күүттеннери ындыг дижир: дарган мөге деп атты тывыскан соонда, байыр-чаалым болган черге хүрешпейн, анаа-ла ак чем — ааржы, быштакты тарадыр чажып, хос девип каап болур. Хүрешке-даа, оваан боду шилип амадап алыр. Тиилеттирбес мөге деп турары ол эвес бе? Чогум олардан дора эвес мөгелер чоннуң соолдарының аразындан чүге тывып келбес деп, анаа хүндүлел-дир ийин. Дарган мөге деп атка чедериниң бетинде чеже оңгны ажыл, чеже хүрештерге шүүлбезин билбейн барты дег кижи Шактар эвес болгай!

А эрткен чылын, суур адаанда чаа туткан стадионга улуг спортчу байырлал болганда, хоочун мөге Шактар Сүрүңнү хос девиткеннер. Чок, ол боду хүрежиринге белен турган, ынчалза-даа мынчаар-дыр деп шиитпирлептивис дээрге ам канчаар, аайынга кирер апарган. Адап-сурап, чарлап-мактап шаанга кирген, школа назыны четпээн, курзук диштерлиг оолчуташтар-биле деңге үндүрүпкеннер. Эң баштайгы хүрежинге девээн дег сүрээденчиг-даа болган болза. Шактарның девии хартыганың кашпагайы дег чиик, шалыпкын, Хаан-Херети куштуң ыңыйтыры дег шолээн, чоргаар көзүлген. Оон мурнунда чайын төрээн суурунга сөөлгү удаада шүүлген хоочун мөге ол хос девээни байырлалга хүреш эгелей бээрге, мөге салыкчызы оон адын кажап-па кый деп тейин четтикпейн манап олурарын эскерип каан. «Оо, чок, бодуң-на чепшээрежиппен болгай сен, бегүн дуумаларыңның хүрежин сонуурган олур, ашак. Сенден дудак чок оолдар бар-дыр көр» деп хөлзээн сеткилин чавырылдырарга-даа, белен оожургаар дээр сен бе!

Оон ачазының кады төрээниниң оглу, дүрт-сыны улуг-чаагай эвес даа болза, аваангызы коңчуг аныяк эр шүглүп каарга. Шактар ынчан дыка өөрээн. Бодунуң оолдары хүрешпес, чер албас болурга, иштинде аажок хомудаар болгаш, дуңмазы шүглүргө амыраан ол ыйнаан. Ыыгуур салгаан мөге деп санаттырар кижи оон боду-ла болгай. Начын Сүрүң дээрге Таңды-Тываның сураглыг мөгелериниң бирээзи чораан. Кудер-даа болза, семис эвес, күштүг-даа болза, кужунге меңээргенмес, арга-корга ажыглап, чараш хүрежир. Тос кожууннуң мөгелери чыглыр найыр-чыыш болган черлерге шүүп чораан ачазының улуг оглу Шактар чүве-дир. Даразында дуңмазы Дажынмай база шыырак мөге болган. Ийи алышкы адазынга дөмей, херектери өндейген, ижиннери тыртылчак. Республика маргылдааларынга ортумак деңзиге оларга быражыр эрлер чок турган. Алдан дөртке база-ла хоомай эвес, үжүүр быраажып, шыырак дөрт мөгениң санынга кирип шаг болганнар. Адашкыларның хүрежири көрүштүг-ле. Долгай дедир дегээ-биле дегээлеп, катай хап, чаңгы баштап тургаш дүжүрерлер. Элдеп чүвези, боттары буттап хүрежиринге хөңнү чок улус болган. Чүс кил чыгы бардамныргай, чоон эрни чеден кил бичии ажыг Шактар будун өнединин сунуп бергеш, долгай дегээ-биле аңдарыгаш, довураан буртулдыр октаарга, тыва хүрештиң чажыттарын эки билир көрүкчүлер магадап, адыш часкап, адын адап кыйгыра бээр үе турган болдур ийин, мөге эвес, шынна болгай, ак!

Чогум Шактар черле бодун өрү көрдүнүп адыргап чорбаан. Шүүп каанда, чудуглгелиг чүве дег, «оран-таңдым эки көргени ол-дур, хүнүм киргенде ындыг кижи-ле болгай мен» деп каар. Чеже-даа мөге болза, ооң шош-содаага кирикип, улус баштынчактап чытканын көрген кижи бар деппе. Хүн бүрүнүң амыдыралында ол дег томааныг эр ховар ийин.

Мөгениң чурттаалгазы кайын чүгле хүреш, чүгле тиилелге болур ийик. Ону хүвү кирген үелерден аңгыда, ажыл, амыдыралы, ажы-төлү бар болгай. Кончуг аныяанда, чылгычы оол тургаш, Кызыл кирип, автошкола доозкаш, «демир аъттыг» дээн тудар шиизыргылыг ээп келген. Аңаа өөренип турда бир каттырынчыг, өөредиглиг таварылга болганын ам безин сактып чоруур. Акша-көпеэ курутлаап, чер албайн турган үезинде бир-ле хүреш болган. Шүүлген кижиге акша тыпсыр. Эш-өөрү Шактарны дораан ыдалап киирген, кижини боду-даа тиилээринге бүзүреп турган: ат-сураглыг мөгелер чок, бичии хүреш-тир ийин. Хайлыг, баштайгы салыгда-ла Эртинелиг-Дагдан кады өөренип келген эки таваржырга, навыыргааш, чүле октадып алган. Демгизи база ийиги салыгдан эртпейн ушкан. Шалал акшазы чок, хөлүгүр эрлер ыыт-дааш чок базып чыыпкаашпар...

Оон бээр барык үзүктел чок чолаачылап турары бо. Сөөлгү чылдарда харын чай дүжүп, Таңды-Уула сыныының тос каъттары ногаарарып, ында оъттенген хевистелдир хөлбечейни бээрге, машиназын аныяк оолдарга тур када хүлээдип кааш, чайлаглап үнер бээр апарган. Совхозтуң семиртир хоюн алыр, күзүн дедир дедирлейдип дужаар. Бензинниң чыт чок, бо чайын ноон ноктапар келир чылын кааргое, буде бертен чыдар, мал дүрүү ховар таптай базар каъттарга, тайганың тазынга, мыйгак-хараганныг, чиңгистиг ээнмирге чоруурга, хоочун мөгениң чалыы кужу катап эгпип келгенниг, таптыы кончуг болур. Чылгычы чолаан уйгын сактып, ээрже ээнгиге тептиниейн олура суг каггылаптар — бо чоок-кавыда ону көрүп турар кижи бар эвес, кым тенек оолдарзын деп кочулай боор ийик...

Содак-шудак кеткен мөгелер аразынга костүүмнүг олурган хүнүнден үе чылза-чылза, таптыг-ла бир чыл эрте берген. Чай кидин түлүг. Шактар бир эртен аптара дүвүнче чидир шыгжапканы, көк торгу-биле додарлаан, эрги-даа болза, элендиги четпээн, кымга-даа ора соктурбаан содак-шудаан тыпкаш, үштүн кагдээрге, кадайы Долбинмаа иштинде элдепсиниып орда-даа, ашаандан чүве айтырбаан. Чүгле ужениып ора бодаган: «Оозун канчаары ол мооң, хүрежири соксаан боор турбажык бе? Азы аныяк дергүл-терел чүве-зинге бээр диваан бе. Дажынмайның улуг оглу Буянның шору хүрежиптер апарган деп. мындаа ачазы мактап орган эвеспеп. Че-че, мени каңдыг хамаан, тып каггымын бези боду-ла баш билир ыйнаан...»

Ол кежээ ашаа дашкаар үнгеш, чиде бээрге, бындаа соовааанда ижип ал деп кыйгырар бодаппыг. Долбинмаа соондан үнүп келгеш, ол-бо карауннерге дергини болаада чок мындыг. Бажың дужунда алаакта алгы дыңнааш, ынаар харапырга, ында-ла хөй аныяк оолдар аразында Шактарның бараан көзүлген. Ашактың канчап турары ол оон хедерезе ой хонгаш болур деп чарлапкан майыкага хүрежир дей бербейн бе деп, кадайы кымгаа-даа билдиртпейн чоргаарал-биле бодангаш, бажынынче кире берген. Ыыдазын катап чиндыр апарганы иле-ле болган.

Хүрештиң сортназалыг тевии, ынчап-ла, аажок шуутуг болуп, мөгени база катап хөй чон мурнунга девиринче күткүпкен. Шактар ам албан шүглүр боор мен деп семевээн. Ынчалза-даа сураглыг мөөл күүттеп ышкаш хос девир төлүү чок болуп, содак-шудаап хүрежир-биле тыртырып келип алганы ол чүвең ыйнаан.

Николай КУУЛАР.

Бай-Тайга кыдыраажындан

МИННИП ОРДУМ

Өөрүшкүмнү, аксын-кежиин
Хөл-биле былчап каар дег,
Өске кижи кадайынга
Хөннүм чок деп хөөреп
ордум...

Кожаңга орган аныяк кыс
Кончуунарны але? —
дээнзиг.
Шырай-арны хуулунсап,
Чырыы чүгле чырташ дижик.

Бодум ынчан ылдыксап,
Бодалга алзы берзимзе-даа,
Ажы-төлдүг не кижээ
Аажок ынаам миннип ордум.

КАРАКТАР

Кара-Хөл деп чараш хөлдүг
Караам-биле көрбээн
болгаш,
Аалдар кезий, шайлап
чорааш,
Арттан барып хараан ийик
мен.

Өңү кара, терең хөлде
Өөр балык аъбын дижип,
Өөрүм эрлер хөөреп турда,
Өске бодал мени чүглээн:

Караңгы имир дүжер билек,
Кара-Хөлдү чырыда бээр
Ийи эжеш шолбан эвес,
Ийи караам мензэ эргим.

Амыдырал оруунчирии
Амыр эвес, нарын-даа бол.
Ханныг чүрээм ханызынга
Карактарын чырып чорзун.

Моңгуш ДОРЖУ.

Тээли — Кызыл.

АДАЛАРЫ БОЛГАШ ООЛДАРЫ

Аалчылар бажыңынга хостуг өрээл, артык орун чок дээш, дежурный кадай бисти хүлээп албады.

— Төрел бар, таныш бар? — деп, ол харын тывалап, бисти удур айтыра-дыр.

— Бар-бар, ырак командировка чораан-дыр — деп, таарыптыр харылап кагдым...

Ам канчаар, демги дежурный кадай сандайларже айыткаш, аңаа дыштаныр олурарын сүмеледи. «Оон көөр» деп кагды.

Автобуска алды-чеди шак чорааш, арай шылай берген бис. Эжим казарчы кижи чорду. Олудувус Ак-Довурактан-на кожа болган. Арай аарып турар, тыныштаар кижи болду. Кызылда, мында оглу бар. Оозу эмчиге кирер дээш, кызып чоруп олурар болчук. Оглун Виктор дидир. Ийи чыл мурнунда дээди сургууя чериң дооскаш, Кызылда бир-ле улуг албан черинде ажылдай берген. Орук ара ашак оглунун дугайын чоргаарланып, сеткилиниң ханызындан мензэ дыкала хөөрел чорду. Ындыг-ла ыйназ хөөкүй. Дээди эртемниг артында-ла Кызылда ажылдап турар оглунга кым чоргаарланмас деп!

Ашакты оглунуң бажыңынга чедирип каар деп шиитпирлээн мен. Кожам [illegible] шоолуг чорбаан болгаш, аал-да кудумчуда дээрзин [illegible] харын менден [illegible] чечирип каарын билеп чорду. Бир эвес аалчылар бажыңынга орун чок болур болза ашактың оглунуң бажыңынга хонуп-даа аар чоор бе деп иштимде ынчаар бодаан мен.

Хоорайга мун-не эртежик келген бис. Ашактың бижиттирип алганы адрес ёзугаар ол бажыңга барган бис. Эжимниң ап чоруур чүъгү база аар. Оглунга келген кижи, барып-барып малчын кижи, ындыг-ла ыйнаан. Киживис чогул. Дашкаар үнүп келгеш, улуг бажыңның баарында сандайга элээн олурдувус-даа. Ол аразы та кайы хире болган чүве. Ийи-үш-даа катап таакпылажып кааптывыс. Чаңывыс-биле оолдар, урутлар иткилээн. Бисче кайгааш аразында бир-ле чүвени чугаалашкаш, тыыладыр каттыргылаар-даа.

Чеже манаар. Чадашкаш аалчылар бажыңынга келгенивис ол. Сагып ышкаш болган болза. арыг, чылыг, чырык өрээлге доктаап алгаш, [illegible] алзай көрем! Че, мен-даа канчаар, бо эжим-не кээргенниг-дир кайын багай болбас ийикпе. Кызылда оолдуг, бажыңныг оолдуг. А ол хиреде мында, бо аалчылар бажыңында сандайда [illegible] деп, соганайнып олурар, кээргенчиин.

Ам канчаар, ашакты аалчылар бажыңынга каапкаш, [illegible] чаак кижи оолдуң бажыңынга база катап [illegible] тар дээш, бодалымны эжимге чугаалааш, чоруптум. Төрээн оглунуң бажыңынга барза, ол хөөкүй малчын [illegible] [illegible] ааыл [illegible] хөөрүм [illegible] аарыыр, хөрээм дакпыжаар.

Викторнуң бажыңы, адрезин ёзугаар алырга, ындыг-ла ырак эвес, автобустааш, оон дүшкеш, ийи чүс метр хире кылаштаар. Кежээ апарган. Хүндүс чорааш, ооң квартиразы каш дугаар каъттал дээрзин хынап көрүп, ылавылап алган мен. Ам-на харын соңгалары чырык! Амырай бердим. Хөөкүй ашак ам-на оглунуң бажыңынга, чылыг, чымчак черге хүндүледип, эмбылап хонары ол-дур кылдыр бодаарымга, буттарым артында чиик. Үшкү каътче үнүп келдим.

Ойт, эжикке тоокшулап кээримге, та приемниги, та телевизору ол чүве, ынаар-ла аажок хөгжум дыңналы-тыр. Улус-даа алгыржыр, каттыржыр. Адрезимни катап топтап көрдүм. Ийе, чээрби алды дугаар квартира ол-ла-дыр харын.

Дыңнагылап тур мен. Бодарга, ээрик улус хевирлиг. Канчаар чоор дээш чушкуумну ыыбагылаадым. Аныяктар, барып-барып ээрик улус онагайлыг... Чок, оолдуң адазының дилээ-биле келген мен, ачазы мында келген, аалчылар бажыңында олурар деп дыңнааш, ол амыраар оң. Доран-на барып, такси дилеп алгаш, [illegible] [illegible].

Шак ындыг бодал-биле эжикти-даа соктадым-на. Сурас. Оон [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Кым сен? — дидир. «Кымыл?» дээри ол.

— Викторнуң адазы келген. Аалчылар бажыңында олур. сөглеп чор мен — дидим.

Дүлгүүр кангырааш соонда, эжик ажыттына берди. Селбегер узун баштыг аныяк эр көскеттине-дир:

— Кайын келдиң, чүү кижи сен, даай?

Херектиң ужурун база катап тайылбырладым. Ол аразында оолдуң чанынга чоллак тар платьелиг, үгбегер баштыг, карактарын канчалдыр-канчалдыр будуп алган кыс келди-ле. Папирос сорган, карактары өлере берген. Ээрии-ле илдең.

— Ачам кайда дидир сен, старик? Гостиницада бе? — деп, оол база катап ылавылады.

— Ийе, аалчылар бажыңында олур. Демин чордувус. Чок болдунар, оглум — дидим.

— Фу, Вить, оставь его! — деп, демги кыс ческинген чүве дег, ынча дидир.

— Че, аа хоңгай аав. Эртен кээр ыйнаан — деп «Вить» хөректенди.

— Чок, чок. Орун чок чүве-дир ийин — деп, холдарым чала тудуп, ээрешкен дег тайылбырладым...

Ол аразында Викторнуң чанынга ээрик оолдар, урутлар карактарын имиреткен, таакпызының ыжын менче үрүп каап кээп турдулар. А ындым өрээлге ыыт дээрге — [illegible] Эжиктен көөрүм[illegible], кыймыңназыр чайганып таныылаан оолдар, урутлар бар. Чамдык кыстар[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хойлеңнерлиг. Чамдык уруглар таныылаан эжи оолдарындан аваа-ла куспактаныгылап алгылаан, шимчээр-шимчевес чүве, чүгле ужаларының моң зъттери, хырында чаа куткаш, шимчеткен саржаг дег, моңдуңнээр. Киноларда-ла ындыг апарган чүве ол. Чогум ынчаар танцылап турганнарны караам-биле көрбээн болгаш, харын бир-бир магадап-даа турдум.

— Вить, аа Вить! Ам болзум че! Чоор сен! — дээн кыс үн дыңналды. Викторнуң карактарында мени «хөй-ле келдиң, биске шаптыктаваа» дээнин эскерип кагдым.

Ол аразында бир семдер баштыг оол келгеш:

— Чүү кижи сен, улус дыштандырбас, чүң кижип тур. Чүнү күзей-дир сен, даай? — деп бо-ла. Кижимниң дижидаа кыйыраар. Аткаар базыптым. Коридорда-ла болгай мен.

Шак ындыг «хөглүг» өөрүбиле адазын Витя дееннеп, бо таварылгада кайызы херегил, ажыктыгыл деп деңнеп, деңзилеп, улуг бодалга алзысты-даа ыйнаан.

Дижин ызырыгылап, кыйырады дайналгылапды. Караанын-на соогуу! Херектиң ужуру өске талаже эргилер апаар чыгыы хиреліг. Чоорту аткаарлавышаан мен. Демги оол хол-будун карбаннадып, мени иткилей берди:

— Чору, чору ыырган. Сээ херээн чок!

Куйгам соолаш диди. Хаваамда соок дер сыстып келгенин эскердим. Какпага туттунгаш, ааныылган чүве дег, эжикче залажыптым. Үнүп келгенде [illegible] кулу базарымга, буттарым черге дег[illegible]бес чүве дег сагындырды. Дашкаар үнүп келгеш, улуг тындым. Хомудадым, хорададым. Кижиге эки чүве кылыр, дузалажыр дээш, ол оолдарга, сыйбың кыстарга ыйчалдыр базыныдырдым...

— Чогул, оглуң келбээнчир — деп малчынга чугаададым. Оон арнынче дорт көөрүндем чалдандым.

— Хөөкүй оглумну. Ыракузак черже сургакчылап, чоннуң ажылын кылып чораан болгай аал — дээш, ашак иштинде хүлүмзүреди. А мээн караамда ооң эртемсүүүлдүг оглу — Витяның бажыңынга көргеним хамык чүве ол-ла хевээр чуруттунду, хөгжум үнү кулаамда дыңналы-дыр.

Оглу, оглу... Анаа идегеп, анаа чоргаарланып келген малчын, аарыг-аржык ала!

Кезек болганда, экизи көрген, дежурный кадай соңгазындан мени кыйгырды. Бухгалтерия өрээлинге дүрерорунпарзан салып берейн бе, чошшээрзэр силер бе дидир.

Арным чырып дээн. Эки кижилер бар-ла болгай. Барып-барып бисти, ийи ашакты ол хөөкүй дежурный кээргээн ол-дур, бухгалтерия кабинединге орун салып бээр аан. Эжимниң өөрүүрү-даа аажок.

— Оглумга эккелген эъттерим бар чүве ийин, оол. Чылыг өрээлге кандыг ирги але? — деп, ашак менден айтырды. Балконну ажыткаш, аңаа салып кагдывыс. Хөөкүйнүң сеткилин хомудатпас дээш, ооң оглунуң бажыңынга човаш көрген билдеммимни мыттаваадым. Дидиннедим. Азы чазыпканым ол бе, эшөөр?

Севен ХЕРТЕК.

Чечен чугаа

телевидение

НОЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 «Чөөн базар». «Гандхина» аас чогаал ансамбльниниң ооң көргүзүү. (Таджик ССР). 9.45 Партнер. 10.10 «Бейсбол маргафтар, орус кантри болгаш оон-даа өске чүүлдер». 11.10 «Биске кижилер дугайында чугаалап берген чогаалчы дугайында». Ж. Амаду. 12.05 Медээ. 12.35 «Наңгырадын мериданнары». Совет гректерниң культуразының болгаш уран чүүлүнүң 1-ги Бүгү эвилел фестивалы. 13.35 Кинопрограмма. «XX чүс чыл. Дүвүренчиг үениң хрониказы». «Испания: республиканың эки багай талалары». Уран-чечен публицистиг фильм. 14.45 «Дириг амытаннар оранынга». 16.15 И. Селезнева режиссернуң фильмнери. «Хүндүскү поезд». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 18.55 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 19.10 ГДР (ГФР) телерадиокомпаниязының кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 Шылыраага делегей маргылдаазы. 21.45 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.55 ГДР телерадиокомпаниязының кежээзиниң уланчызы. 00.55—01.20 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Телепрограмма «Өг-бүле». 9.20 «Арена». 10.20 «Менди чаагай оруктуг күзе дивис». Уран-чечен фильм. 11.25 Коллаж. 11.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 12.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 13.00 Дешпилге. Информация. Реклама. 13.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга». Чап сарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Чугула интервью. 20.40 «Гималайлардан — Украинага». Телефильм. 20.50 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 21.00 «Үе». 21.30 Улусчу хөгжүм херекселдеринге ойнаарының талазы-биле Бүгү россия конкурузунуң киржикчилериниң концерти. 22.00 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 23.55 Барымдаалыг фильм. 00.15 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. 01.00—02.35 «Силерни Таймыр кыйгырып тур». Уран-чечен фильм.

• • •

Эде болбаазырадып кылырынга ажыглап болур болгаш 1 килограммының ортээ 10 копеек чаа виноградты кылыгаарлаашкын чокча садып алырын Тыва АССР-ниң Садыг министерствозуну Кызылда садыг баазазы хоорайның болгаш республиканың чурттакчыларынга сүмелеп турар. Садып алыкчыларның күзээнин ёзугаар виноградты оларның бажыңнарынга чедирип берип болур. Садыг баазазының адреzi: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 25, телефоннары 4-18-81, 3-32-11, 3-32-63.

• • •

«Веселый» деп адаан кадыр арттыг оюн эртер чаа автоорукту ажыглаалга киноген-биле холбаштыр «Веселыйның» таварыыр автомашина оруунгун хагдынганың Кызылның орукселтелге-тудуг эргелели дыңназып турар.

• • •

Дылдар өөренир талазы-биле телевизиг курстарга бижиткен болгаш күзелдиг эштерни РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыны чалап тур.

Орус дыл өөренир кичээлдер ноябрь 17-де, субботада 10 шакта, а тыва дыл кичээлдери база ноябрь 17-де — субботада 15 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээр.

Кино

НОЯБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Рам и Лакхан»** (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00, **«Давайте любить»** (СФРЮ) 19.10 (узаткан) шактарда. **Видеозал: «Переполох»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чёрная пантера» 9.00, 12.20, **К-клуб «Сказка» Она с метлой, он в черной шляпе»** 10.50, **«Голубая бездна»** 15.40, 19.30 (узаткан) **«Ночной мотоциклист»** 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Светик» 13.30, 17.10, **«Рассказ «Харлея»** 15.20, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Частный детектив, или операция «Кооперация» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арвемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
аймазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле куруне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 331.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 18 воскресенье
№ 263 (14463)
1925 чылдан үнүп эгелээн
Өртээ 3 кеп.

ОРАЙТАВААНДА ШИИТПИРЛИГ ХӨДЕЛИР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Дээди Советтиң хүндүлүг кежигүннери, хүндүлүг депутаттар эштер!

Силерниң [illegible] биле холбаштыр амгы байдал дугайында чамдык үнелелдерни бээрин болгаш практиктиг бодалдарны кыска-биле илередирин чөпшээреп көрүңер.

Мацаа, Дээди Советтиң сессиязынга, дыңналып турган дүвүрээшкиннерни болгаш сагыш-сарыгларны үлежип тур мен. Социал-экономиктиг талада болгаш херектел рынокунда байдал ам дээрезинде экиживейн, улам дорайтап, нарыыдап турар. Чуртта политиктиг байдал база-ла нарыыдап, чидигленип турар. Националдар аразында харылзааларда чидиг чорук чавырылбайн, чамдык черлерде айыылдыг хевирлиг апар чылар. Ниитилелдиң күштерин каттыштырарынга болгаш чуртту кризистен уштуп алырынга моондактап турар ниитилер күштер, херек кырында көстүп келген. Чүге ындыг чүүлдер бооп турарыл, ол база-ла билдингир — ээзүлүг-ла политиктиг демисел, эрге-чагырга дээш демисел чоруп турар. Ону ниитизи-биле аңаа чүүл деп чугаалап болур турган, чүге дээрге бистиң ниитилеливистиң хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазының боттуг чүүлдериниң дугайында чугаа чоруп турар чүве болганда. Ынчалзажок ук демиселдиң бот-боттарынга удурланыкчы хевирлиг апар чыдарын болгаш оон киржикчилериниң кандыг-даа чүүлдерни ажыглаарындан ыяттайн турарын оваарып эскербейн барып болбас.

Конституцияга удур хөделишкиннерниң чепээн ажыглап эгелээн, хоойлуларны ажыы-биле тооп-көрбестээн, ниитилелде дүшкүүрлүг чорукту күштелдирип турар. Чурттуң чамдык девискээрлеринде ажыы-биле деңнии бааьын үелдиг политиктиг күштер көстүп келген, олар база-ла боттарының сорулгаларынга дүүштүр хөделип турарлар. Хей-ниитиниң санал-оналын ылт чокка өскээр ажыглап, митингилерге дыңналган үннерни чоннуң негелдези деп мегелеп турар. Федеративтиг эвилел күрүнезиниң иделарын боттарында хаара тудуп турар болгаш ук күрүнениң кол оорганы болур күрүне эрге-чагыргазының институттарының бүгү деңнелдериниң Советтерин, армияны, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ат-алдарын баксырадыр дээш күштүг халдаашкыннарны кылып турар. ССР Эвилелиниң Дээди Соведи болгаш чазак кризистен уштунуп алыр талазы-биле бистиң ниитилеливистиң онзагай чүүлдеринге болгаш амгы үениң байдалдарынга дүгжүп турар белен эвес, ындыг болзажок, тодаргай хемчеглерниң комплекизин чуртка саналдап киирип көөрге, оларны боттандырарын болдурбазынче угланган кампания команда берген чүве ышкаш калбарып эгелеп турар. Мацаа хамаарыштыр бүгү чүве база-ла билдингир — «баксыраан тудум улам эки» деп принцип ёзугаар, ону өске аргалар-биле ажыглап тура, хөделип турган, боттуг эвес күштер ниитилелде дүшкүүрлүг чорукту ажыглаарын, боттарының политиктиг сорулгаларын чедип алырын кыдыдып турар.

Ниитилел демократтыг, эде тургузукчу күштерни база чаартылгага бердингеп болгаш чурттуң салым-чолу дээш сагыш човап чоруур кижилерни каттыштырарын деткип турда, мацаа хамаарыштыр чугааны каш удаа кылган бис, чуртту кризистен уштурунуң талазы-биле ханымсалгалыг шиитпирлерни хүлээп ап эгелээн амгы үе-чадада боттуг амы күштер бистерни чидиг удур туруушкунче киир тыртарып күлеп турар.

Бистерни бүгү совет [illegible] Дээди Советтиң ноябрь 14-те болган хуралдаазынга [illegible]

айыылдыын база көрүп турар бис. Чугаа экономика, политиктиг структуралар, социал тала, идеология дугайында-даа чоруп турар болза, бистиң мурнувуста тургустунуп келген айтырыгларны бистер шиитпирлээр ужурлуг бис, ону кризистен [illegible] чагырып-дужаар системаже эглип келгеш эвес, а ниитилел чаартылгаларын улам ханыладып, эгелээн херээвисти эчизинге чедир шиитпирлеп турган, уштунуп үнер апаар бис деп чүвени тодаргайы-биле билип турар бис.

Шилип алыышкын кылдынган, баар орук тодараттынган. Шилчишкин үезиниң бүгү улуг хемчээлдиг болгаш нарын комплекизин шиитпирлевишаан, ол орук-биле бистер бүзүрелдиг болгаш чайгылыш чок бурунгаарлаар ужурлуг бис. Ынчангаш бистер чурттуң удуртулгазында моон ыңай хөделип ажылдаарының тодаргай программазы чок деп даап бодаашкыннарга алыспас ужурлуг бис. Ындыг программа бар, ону коллективтиг кужениишкин-биле белеткеп кылган, ам ону боттандырарынче бүгү күшту угландырары чугула. Сорулгаларга, программаларга, оларның ужур-утказының болгаш кайы хире ажыктыының дугайында, кайы-бир тодаргай базымнарны кылырының хуусааларының дугайында төнмес чугааны кылып болгай-ла. Бистиң мурнувуста туруп турар хөй янзы айтырыгларның ниитилел чаңгыс чүве тодаргай билдинип турар. Ол чүл дээрге күрүнениң ажыл-чорудулгазының келир үеде, ажыы-биле чугаалзарга, чурттуң амыдыралының аңгы үезинде-даа, алыс утказы хараазында үш чүүл-биле тодараттынар.

Бирээде, кол угланышкыннарны болгаш аңаа үндезилээн республикаларның хүлээп алыр документилерин боттандырарының үндезининге рынок харылзааларынче шилчири.

Ийиде, Эвилел керээзин белеткээриниң база чарарының үндезининге националдар аразының, республикалар аразының харылзааларын чогумчудуп тургузары.

Үште, эрге-чагырганың аталдарын көдүрүп, ниитилел амыдыралының бүгү таларын улам демократчыдып тударыбиле холбаштыр сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаары.

Ниити кужениишкин-биле чугааны практиктиг ажыл-херекче угландырып көрээлиңер. Бо айтырыгны чүге силерниң мурнуңарга салып тур сен дээрге, бистерни үргүлчү-ле митингилер кылырынче, дискуссия кылырынче киир тыртарын оралдажып турар-дыр. Ол ажыл-херекке дузалавас, кижилерниң чөптүг дүвүрээшкиннерин болгаш негелделерин болдуруп турар. Мындыг байдалда эрге-чагырганың бүгү деңнелдери — Президенттен эгелээш [illegible] Советтерниге чедир быжыг турушту ээлээр. [illegible]

[illegible]

холбаштыр кончуг чугула чүүл — ниитилелдиң быжыттаан экижидип алырынга-даа, олар шиитпирлиг ужур-дузалыг боор турар.

Бодувустуң бүдүргенивис аъш-чемниң курлавыры эрткен чылда турганынга деңнежип турар, 145 млрд. рубльдиң продукциязы бар. Тарааның ниити чыылдазы 240 млн. тонна болур хевирлиг, ол дээрге чылда турганындан 29 млн. тонна хөй болур. Ногаа, картофель, чигир свеклазы, каттымыс талазы-биле байдал багай. Эът болгаш сүт бүдүрери шоолуг эвес-даа болза, эрткен чылда турганындан арбын болур. Бо чылдың кыжынынга 16 млн. тонна хөй концентраттаан чемнерни белеткээн. Бодүүн болгаш чулуктуг мал чемнерин эрткен чылдың деңнелинден эвээш эвести белеткээн. Чамдык девискээрлерде берге дээшкиннер туруп турар, ынчалзажок ажыл-херекти улам чылап чорудар херек. Чүге дээрге аъш-чем аймааның ниити хемчээли келир чылдың дүжүдүнге чедир, даштыкыдан ол чүүлдерни немей садып албас болзувусса, чедишпес дээзин санаашкыннар көргүскен. Үкүш үзүн, чигирни, эътти, сүт продуктуларын садып алыр дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Тарааны база немей садып албас болза хоорок. Ниитизи-биле мынча деп чугаалап болур мен: аъш-чем айтырыында байдал чиик эвес, чоннуң аъш-чем хандырылгазын чүгле үзүктелдирбес эвес, харын элээн экижидер толээде колхозтарның, совхозтарның болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң бир деминиг күжениишкининг ажылдаары, чазактың талазындан чогуур шиитпирлерни хүлээп алыры негеттинер.

Бо херекте улуг курлавырлар бар. Ажыл-агыйланышкын ажыл-агыйжы бот-тускайлаң чорууң коскуzу-биле калбартыры болгаш оларның талазындан көдээ ажыл-агый ажылдакчыларынга инициатива болур аргаларны бээри. Күрүне органнары, черлерде Советтер аграр политиканың айтырыгларының талазы-биле бистиң чаа көрүшкүнүвүстү боттандырар, ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлерин шиңгээдип алыр, идиг бериишкиннерниң калбартыр дээш кыпкы үеде хөй чүүлдерни кылыр ужурлуг. Ажыл-херекти ынчаар тургузар болза, мал ажылчыннар-даа, аңаа кижилер мал чемнерин болгаш бүдүн фермаларны боттарының холунга ап алыр, ол ышкаш чер ажылчыннары-даа бермче чоокку айлаарда алдынып эгелээр.

База бир чайлаш чок негелде — керээлер ёзугаар база курчагыгларга дүүштүр продуктулар болгаш аъш-чем чорудуп бээрин хажык чокка күүседири-дир. Эътти болгаш сүт продуктуларын ниити эвилел фондузунга киирер талазы-биле чамдык республикаларда, областарда сагылга-чурум кедергей куду деңнелге чедир кошкаан, ынчангаш бо дугайында чугаалап турарым ол-дур. Курчагыгны, продуктулар чорудуп бээрин боттандырар механизмни чедир сайзырадыры негеттинип турар. Ындыг механизм ажылдаар ужурлуг. Кандыг болуп турарын ам сайгарып [illegible]. Оперативтиг [illegible] ёзугаар, 10 айның дургузунда Россия Федерациязы 154 муң тонна, Украина — 118 муң тонна, Белоруссия — 47, Казахстан — 81, Приморье крайы — 37 муң тонна эътти чедир бербээн. Продуктулар чорудуушкунун Татария, Оренбург область [illegible] күүсеттип. Оон туржиинде хөй хоорайлар болгаш үлетпүр төптери хөй эътти болгаш эът продуктуларын [illegible] Свердловск, Челябинск областарда, Тюменьде дыка берге байдалдыг болу берген. [illegible] Краснодар, Ставрополь крайлардан, Волгоград, Липецк болгаш [illegible] областардан 10 муң тонна ажыг эътти [illegible]

Үлетпүрнүң өске төптеринде байдал оон-даа чиик [illegible] Ниити эвилел фондузунче чорудуп бээр [illegible] Москва болгаш Ленинград база [illegible] хандырылга [illegible]

[illegible] ка чидиг байдалдыг болу берген. Прибалтика республикалары соңгу үеде дыка багай ажылдап турар. Грузия, Армения, Азербайджан эът хандырылгазының талазы-биле берге байдалга таварышкан. Россия Федерациязының, Украинаның, Казахстанның удуртукчулары аалдан болгаш тараа бүдүрериниң хемчээли көвүдээн турбужке, ол республикалар курчагыгны күүсетпээн. Тарааны күрүнеге шыгжамырынга киирер талазы-биле чамдык удуртукчулар колхозтарга болгаш совхозтарга моондактап турган дугайында медээ бар.

Бот-башкаланырыкн хүлээлгелерин болгаш керээлерин херекке албазының оруу-биле чоруур болзувусса, аъш-чем хандырылгазы, республикаларның болгаш регионнарның аразынга харылзааларның бүгү комплекизи улам-на нарыыдап, бергедээр апаар, ону канчап-даа болдуруп болбас. Украинадан келген бир херээжен кижи-биле Москва рыногунга болган чугааны дүүн медээ дамчыткан. Продукция ап алгаш, мацаа арай боорда чедип келгеним ол чугаалаан. Элээн каш доругларны дамчыштыр ол келген, ону эрттирбейн турган. Каайлы ынчалдзы областарның, республикаларның аразында ынчаар шептерей берген-дир!

А шуптувус кады, дем-биле хөделип, чүгле күрүне актылары-биле доктааттынган дүгүржүлгаларны эвес, харын бот-бодувуска берген сөзүвүстү күүсетпишаан, чүгле ынчаарда кризистен уштунуп шыдаарывысты бо залга болгаш өске-даа мындыг залдарга чугаалап турган бис. А бир-тээ ындыг болганда, ону билип турар болганывыста, ССРЭ-ниң Дээди Соведи аңаа хамаарыштыр богуп шуут тодаргай айтыр ужурлуг. Аңгыланышкынның, ажыл-агый башкаланышкынның оруу-биле эвес, а кады ажылдажылганың оруу-биле чурттуң хандырылгазын чогуур деңнелге тургузуп шыдаар бис.

Бараан-материалдыг үнелиг чүүлдерни дажыглаарының оруунга республикаларның, регионнарның моондаан тургусканы ниити-эвилел рынокунга хамаарыштыр үреглекчи хөделишкин болуп турарын немеп каар бодай-дыр мен. Ынчаарга нефть болгаш одаар чүүл курлавырларын Эвилел чазааның курчагыын ёзугаар чорудуп берип турар. Бергелер турзажок, бо продуктуларны хереглекчилерге чорудуп бээрин чүс хуу, барык ол хире күүседип турар. Ол регионнарга бараан чүүлдерни өске шиитпирлер ёзугаар чорудуп берип келген, ынчангаш ону бир янзы көөрү күзенчиг-дир. Чүгле административтиг хемчеглер-биле бүдүн шиитпирлээри болдунмас болганда, рынокче дүрген кирери чугула дээрзин бо бүгү база катап бадыткап турар-дыр. Бо дээрге бистерге база сагындырыг-дыр.

Кышкы байдалдарга [illegible]

Россияның, Украинаның, Молдованың, Азербайджанның, Арменияның [illegible]

тулуурга, бүгү улус ажыл-агыйынга улуг ужур-дузалыг. Айтырыг шиитпирлеттинип турар, ынчалзажок ындыг хөмүр-даштың чамдык бүдүрүкчүлери айтырыгның нарынын, ниити-эвилел рыногунуң негелделерин херекке албайн, хоксталыр хөмүр-дашты делегей рыногунга садыглап турар.

Оруг болгаш туруум локомотив ажыл-агый парыгы белеткээрин улуг четпестер бар, ону хандырылганың төвүнге турбар херек. Чөөн Сибирьниң, Забайкальениң, Куйбышевтиң, Приднепровскийниң демир-оруктарындан дүвүрээшкинниг медээлер чаап турар. Бо бүгү айтырыглар хамаарышкан республикаларның, [illegible]

Одаалга-энергетиктиг комплексте, ылаңгыя шахтерларның, нефтежелериниң амыдырал болгаш күш-ажыл байдалдарынга хамаарыштыр бодуүн эвес, нарын байдалдың тургустунганын чугаалаар херек. Моон соңгаар келир үеде канчаар ажылдаарын ам тодаргайлап турар үевисте бистиң ниити сорулгавыс — бааза аарыларны хөгжүдеринге эң улуг кичээнгейни угландырары, ындыг күүлдениң бижиг ажылдаазын хевээр арттырары, харын бедидери болур. А ол дээрге хамыктың мурнунда кижилер дугайында сагыш салышкын-биле, инициативазын көргүзер, ажыл-ишчи ёзу-биле ажылдаар аргаларны оларга бээри-биле холбашкан. Техниктиг дешпилгениң айтырыглары бистиң үлетпүрүвүстүң машина тудуузунуң шугуму-биле шиитпирлээр кылдыр оларга дузалаары черле чугулдуг болур. Быжыг туруштуг болдуварының бюджеттен дашкаар фондузун тургуспайн, ону чедир алыры болдунмас, ынчаарга эвилел чазааның болгаш эвилелдешкен республикалар чазактарының аразынга ол дугайында амгы үеде чугаа болуп турар. Чуртта байдалды чогумчалыг болдурарынга эгежок чугула бо бүгү айтырыгларже чогуур кичээнгейни Дээди Совет планны, бюджетти чугаалажып көөрде угландырар дээрзинге идегээр мен.

Бо үндезин айтырыгларны шиитпирлээриниң аргазын ССРЭ-ниң болгаш Эвилелдешкен республикаларның чазактары соңгаарладыышкын чокка тывар ужурлуг. Энергия-биле хандырылга чамдык черлерде дыка берге байдалдыг болу берген, мацаа Дээди Советке хөй хуваалдарга, өске-даа шуулганнарга — ылаңгыя профэвилелдер съездизинге үргүлчү илереткейлээн сеткил дүвүрээшкиннинге каттыжып турар мен.

Бүдүрүлге черлериниң бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын быжыглаар, ажыл-агый харылзааларын хевээр арттырар, [illegible]

[illegible]

чедишкиннерлиг болурунга улуг чаа идиг бериишкиннерни хандырып турарлар. Бир эвес башкаланып чигаланыр болзувусса, моон мурнунда тургаш шынааш бүдүрүлгелерге хамаарыштыр кезии чок албадааш каран тургустунуп келир ийик. Ол дугайын бүдүрүлгелер удуртукчулары оларның-биле чыгтажышкыннарга удаа-дараа чугаалап турар. Эштер хемчээлдээр херевүн ынчалзажок чугаалаар ужурлуг мен — ол дээрге сарыыл чок политика-дыр. Экономиканың чогумчалыг хөгжүүрүн логиказынга, харын [illegible] шилчилгинге ук политика чорушкек болуп турар. Бир эвес бистер кандыг-даа соңгаарладыышкын чокка бистиң туруштарывыска эдилгелер киирбес болзувусса, оон бистер кайы-хире когарал чедире бээрин бистер шуптувус [illegible] бээр бис.

Экологтуг бодалдарга сылдап алгаш, ылаңгыя нефть химия бүдүрүлгелерин кандыг-даа барымдаа чок черге хаай бээринге хамаарыжыр айтырыглар бар. Бо айтырыгларже эглип көөр херек. Оларны боттуг, амыдыралче туруш-биле чугаалажып көөр, хора чедире бээр чүүлдерден кижилерниң амыдыралын, чурттаарының байдалын айыыл чок болдурар дээш бүгү-ле эргенок чугуда чүүлдерни кылыр. Ынчалза-даа бистиң индустриявыстың херегелиниң дугайында уттуп болбас талазы-биле Президентиниң даалгазы бар. Чиг эттиң чедишпезиниң хараазы-биле хөй-хөй бүдүрүлгелер продукцияны бүдүрүп үндүрүп шыдавас болганындан бистер ам он-он миллиард акшаны чидирип турар болгай бис. Чиг эт [illegible] дүрүп үндүрүп турар чуртта бар күчүлериниң чамдыктары ажылдавайн турар. Ындыг болганда ол адырлар ажылдазын дээр болзала, чиг этти валюта-биле садып алыр ужурга таваржыр апаар бис.

Оон-биле кады валюта херектеринге хамаарыштыр өлче үргүлчү киирипштире бээр чүүлдеривис барыын партнерларывыстың [illegible] бодалын тывылдырып, экономиктиг болгаш политиктиг когаралды таварыштырып турар. Чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнде ажыл-агый керээлерин чарары саадап турар. Ам чазак-даа, Валюта комитеди-даа бо адырларга херек чиг этти садып алыры-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлеп турар. Бот-боттарын балдырлаар чорукту соксадыр херек. Ынчангаш дүрген дүгүржүр болгаш шиитпирлерни хүлээп алыр херек. Бистер тоңту хөй удаа шугумчулеп келген бис, ону шугумчулээри чөптүг-даа, ону ам-даа үргүлчүлеп турар бис. Ол дугайын бөгүн база дыңнай бээр боор бис деп бодап тур мен. Бо айтырыглар талазы-биле дүгүржүлга боттут эвес туруштарның хараазы-биле, кижи бүрүзү бодунче чоорганың чаа тыртып [illegible]

Ам мен экономиканы чогумчудазының кол угланышкынынарының боттаныышкыны-биле, чаа Эвилел керээзиниң белеткелинге [illegible]

(Уланчызы 2-ги арында).

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Чаартылгаларның айыттынган оруу-биле моон ыңай канчап база кайнаар чоруур, чуртта тургустунуп келген берге байдалдарга чүнү кылырыл? Бо айтырыгларны харыылап бээрин чон чүнүңдээ мурнунда парламент кежигүннеринден — боттарының соңгуп алган депутаттарындан манап турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының ноябрь 16-да болган ээлчеглиг хуралынга чуртта байдал дугайында айтырыгны чугаалашкан. Хуралды ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов ажыткан.

Ээлчеглиг хуралдың ажылынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, Эвилелдиң болгаш ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери, чамдык эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның, крайларның, областарның удуртукчулары киришкен.

Чуртта байдал дугайында илеткелди ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев кылган.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Контроль Комиссиязының Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың ноябрь 16-да РСФСР-ниң Компартиязының Төп Контроль Комиссиязының Пленуму болуп эрткен. Оон ажылынга партияның республика, край, область болгаш Москва хоорай организацияларының контроль органнарының удуртукчулары, партияның ноорлиге, эртем албан черлериниң, солуннарның болгаш журналдарның ажылдакчылары киришкен.

Пленумга даразында айтырыгларны чугаалашкан:

1. Партияның чаартылгазы турар байдалдарында РСФСР-ниң Компартиязының Төп Контроль Комиссиязының ролю болгаш сорулгалары.

2. Организастыг айтырыглар.

Бирги айтырыг талазы-биле илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының даргазы эш Н. С. Столяров кылган.

Санал-онал солчулгазының соонда чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Пленум РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының кежигүнүнүң статузун, ТКК-ның Президиумунуң болгаш доктаамал комиссияларының дугайында дүрүмнү бадылаан, доктаамал комиссияларны тургускан, ТКК-ның аппаратының структуразын бадылаан. Доктаамал комиссияларның удуртукчуларынга эштер А. И. Немтиновту, А. А. Власенкону, А. П. Думачевту бадылаан.

Пленум РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының даргазының бирги оралакчызынга эш П. Я. Слезкону, даргазының оралакчызынга эш Н. Ф. Катковту соңгаан. Президиум кежигүннерин соңгаан.

РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зының Пленумунга РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, ТК-ның ийиги секретары эш А. Н. Ильин чүве чугаалаан. Пленумнуң ажылынга СЭКП-ниң ТКК-зының даргазының оралакчызы эш Г. Г. Веселков, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары эш Н. П. Сыхкова киришкен.

ЧЫЛГЫНЫ ӨСТҮРЕР-ЛЕ, ӨСТҮРЕР

Соолгу үеде номчуп, дыңнап, көрүп чоруурумга, чылгы малды өстүрер дээш черле шору сагыш салып турар апарып-тыр бо. Өөрүнчүг-дүр. Эң ылаңгыя бо чоокку үеде солуннан номчуурумга, чылгы малды күрүнеге садарының өртээ база өске малдар — инек, сарлык-биле деңнеп каап-тыр. Ол-ла болгай харын. Шагда-ла ынчаар турган. Чүдек артык амданныг, хоолулуг эъттиг малды мурнунда тоовас турду. Кижи бодаарга, ол малдың ажык-дузазын билбес кижилер-ле ындыг дүрүм-саавыр үндүрүп турган болгу дег.

Чоокта чаа радиодан чылгы мал дугайында дамчыдылга дыңнатым, улус чугаалап турлар. Бисте, Тывада, чылгы өстүрер талазы-биле тускай ажыл-агый база бар ышкажыл. Эки-дир.

Чылгының ажык-дузазын кижи черле үнелеп четпес чүве-дир ийин. Аргыжар, төрээр, шанактаар, аңнаар, мал кадарар, эът-кежии, [illegible], дүгү ажыглаар — хажок-ла ажыктыг мал.

Шаанда тыва улус чылгы малга тергиин ынак, оон оорга-мойнун камнап, холун-чыримин таарыштырып, эзертеп мунуп чорду. Холаарынга, буттарынга хан «дүжүптерге», боттарывыс хан-чап, эмнеп ап чордувус.

Амгы үеде чылгы малды азырап ажаап, эдилээр турарын көөрге, сеткилге таарышпас-ла-дыр. Чүгле ону мал кадарарынга колдуу ажыглаар-дыр. Харын чарыштырып турар апарганы база ийи аа. Районнарга безин чарыштырары көвүдеди. Орта өөрүп чор мен.

Сиген кезилдезиниң үезинде-ле аътты ажыглаар деп бодаар мен ийин. Машина-техника барып шыдавас черлерге сиген кезер, копеиш соортурде ол-дур. Оон ангыда, пресстээн сиванны, сигенни чүге тергелеп алгаш, аъттыбиле соортуп болбазыл? Кыжын база шанактаай. Беле бот-акшаланышкын үезинде ажыктыг малывысты көвүдеди өстүрүп, ону «ииш буттуг бөрүлерден» дүн-хүн чок камгалап кээрээлиңерем деп мыйыг кууседиг мен.

Кыргыс ЛАМАЖАП.
Чадаана хоорай.

Дүвүренчиг медээ

ӨГГЕ КАНЧАП КЫШТААРЫЛ?

[illegible]

Кызыл-оол КОМБУ,
Улуг-Хем район.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

бир-тээ, ол хөй санныг айтырыгларны силер билир болганымарда силерниң кичээнгейинерни олче [illegible] олдап тур мен. Шилчилге үезинде хамаатыларның амыдыралын [illegible] турзуу олар [illegible] болгаш оларның социал камгалалын таарыштырар талазы-биле актыларны [illegible] турар. Бүгү амгы 1991 чылдың планының болгаш бюджединиң ажылдап кылдыышкыны-биле бурун харыылаалыг чоруттунуп турар.

План-биле-даа, бюджет-биле-даа байдалдың берге, аар болганын чажырар аргам чок. Чогумчалыг хевирниң шыңгыы хемчеглери херегин, ындыг болганда олар амаа-ла чарлаттынып каар эвес, а баш удур бодалдарның база планнарның тургузуу — неззэ болуп артар, 1990 чылдың курүне бюджединге кол [illegible] херек ужурлуун бистер шуптузу билип турар бис. Ынчалза-даа кажан айтырыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бүгү айтырыгларны [illegible] [illegible] [illegible] ийи [illegible] [illegible] боттандырар [illegible] турар. Ынчангаш ол бүгү бистиң шуптувуска хамаарыр.

Онзагай айтырыг — камгалал секторунуң бүдүрүглелериниң конверсиязы. Орта хамаарыштыр программаны Президент [illegible] чедип ажылдап кылыры дооступ турар. Амгы ындан бөттүг структуралыг политиканга улуг курлавырларны сортап көрүп турар бис. Рынок экономиказынга шилчилтиниң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазы але тургустунуп турар, аза-чурт бүдүрүглелериниң ажыл-чорудулгазын экономиктиг тодаргай капиталды хаара тударынга киириштирер эрге-хоойлу болгаш экономиктиг чаа аргаларны тургузуп турар. Ол талазы-биле Президентиниң Чарлыы ам үнс берген, чадаг [illegible] ин болгаш [illegible] турар.

Сөөлгү айларда алган хөй чурумнер-биле чугаалажыышкыннар эрттирерин билир силер. Ынчангаш бистер Европа чурттары-биле, оларның экономиктиг каттыжыышкыннары-биле харылзааларның хайгаар эккеп турарынга чуулдуганын турар бис. Таарымчалыг негелделер бүгүнүң улуг хемчээлдиг [illegible] тывызарнын дугайында дугуржугга чедип алдынган. Ол чаңчылдарның күзели-биле бистиң [illegible] [illegible] 50—70 миллиард рубль өртектиг бараан-биле доллуунул болурун [illegible] турар. Ол дээрге ыынчыгы дектинче дир.

Оон ангыда, харын-даа чоокку үеде даштыкы компанияларның киржилгези-биле бистиң [illegible] хөй бүдүрүглелерин чаарты [illegible] боттандырар. Оларны ам безин кылып киирип турар [illegible], ынчалза-даа олар негелделерин билип алырын, [illegible] анаа-ла билип алырын эвес, харын-даа бо чорудулгага киржирин күзеп турарлар. Оларда хөй-хөй саналдар бар. Чүге дээрге, амгы чылдың келген чүүлдер чогуур хуулгазынга [illegible] болуп келген.

Бо бүгү, ынчаар, [illegible] тугула, ынчалзажок бистер [illegible] боттарывыска негээр болдаг [illegible] боор. Сөөлгү үеде мындаа хамаарыштыр айтырыглар салдынып турда, чүнге Германияга чоокта чаа чоруп турган үемде. Чугула политиктиг болгаш экономиктиг четтээлдер база документилерге ат салдынып турда, мен айтырыгны [illegible] ынаар дугайында чугаа чоруп турарын бистиң [illegible] [illegible] ап [illegible]. Бистер 10—20 млрд. рубльдиң дугайын чугаалап турган бис. Ынчалза 16 млрд. [illegible] ГДР-ниң каттыжыышкы [illegible] 10 чыл [illegible] ТВО [illegible] бистиң тринингоп рубль [illegible] 10—20 млрд. рубльди [illegible] [illegible] Ынчангаш [illegible] [illegible] турар [illegible] ол дугайын [illegible] [illegible] турар мен.

Бо бүгүнү ап көөргө, бис не-даа кончуг [illegible] эвес, а [illegible] [illegible] тодаргай [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бис эвес бо бүгү [illegible] [illegible]

биле доктааткан үезинде боттаны бээр чүве болза, келир чылдың ортан үезинде кескү оскерлиишкиннерни зевере бээр бис. Ол чорук амгы үеде эвилелдешкен республикаларга [illegible] хире бир демниг ажылдаарын [illegible]. Бо дээштерниң күүселдези эрге-чагыргазынның кол [illegible] ажыл-арыындан хамааржыр. Сөөлгү чижек бодур. Чонунуң хөй кезиинин холунга кирбейн турар каас-кой чорукка херек бараанның өртектериниң дугайында айтырыгны шиитпирлээрин эртмен чазын бүгү демнелдерге чугаалажып турган болгай. Ону бүгү программаларга, оон иштинде Россияның парламентизиниң чүүлдүг деп көргени Шаталинниң болгаш Явлинскийниң тургусканы баштайгы төлевилелге киирген турган. Оон туржук, бо айтырыгны Борис Николаевич-биле тодаргай сайгарып көрген чүве, бараанның дан-зызынга чогуур тодаргай эдилге-өскерилгелерин ол киирген. Бүгү чүвени өөренип көрген турда-ла, хеп-херетен РСФСР-ниң Дээди Совединге улуг шуугаазын болу берген. Биске чүге сатындырбаалыл деп чугаалап турарлар. Ынчаарга бистер бо айтырыгны чартык чыл дугурзунда чугаалажып келдивис. [illegible] [illegible] республикалар ындыг болдунмас кылдыр чугула деп чөпшээрешпен турган.

Бистиң тодаргайы-биле дугуржуп алганывыс бо айтырыгга хамаарыштыр безин бо хире билдинмес чүүлдер тургустунуп турар-дыр. Эвилелдешкен республикалар дугуржуп турган [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тааралп болур бис. Бир [illegible] талазындан — Эвилелдиң-даа республикаларын-даа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болза, [illegible] бис. Бо хире улуг хемчээлдиг ажылдың камбирты бистиң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис.

Амгы үеде амыр бүрүн эрге-чагырга кризизиниң дугайын чугаалап турар апарган. Чуртта байдалдың мындыр талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алырының талазы-биле тыптыр [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Мындыг байдалдың үзеп [illegible] [illegible] [illegible] сайгарып алыры чугула.

Оон мурнунда эрге-чагырганы организастарның чаңгыс сан-биле — партия деп сан-биле илередип болур турган. Ол бүгү чүвени —күрүне организациязы-даа, хөй-нииты тургузуглары-даа хааны тудуп турган. Конституцияның чогуур ылымзала-биле дүшкен СЭКП-ниң кандыг-даа шиитпирлери оон сайгарып чугаалажып болбас дорт дужаал турган. Ол дээрге кадыг ыңгыны [illegible] [illegible] [illegible] авторитарлыг система турган, ынчалзажок ол демократияның принциптеринге таарышпайн келген болгаш чурттуң ниитилел хогжүлдезиниң талазы-биле алыр болза, канчаар-даа эвилелдиң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис.

Бис боттар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Амгы үеде бир [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

да харылзаар ажыл-херектериниң тодаргай хуваалдазының чогуундан тывылган, оон эрткеш, Конституцияның болгаш Дээди Советтиң хүлээп алганы Хоойлунуң үндезининге камчалза-даа бар боол турар чүвеле ап-тыланыышкыннын сагывас турарында боол база чедивас. Оон кадында ол чорудулар камдаар тудуп, улам чидигленип, Эвилелге-даа, республикаларга-даа черчерге-даа эрге-чагырганың ат-алдарын чок мурнунга улам дорайтадып турарын көрүп тур бис.

Айтырыг мынчаар тургустунган турар ужурлуг: нацияларның бот-догуннаар, бот-эргелел, экономиктиг, политиктиг, культура хөгжүлдезиниң ниизы-бүрү айтырыгларын бот-тускайлаң шиитпирлээр эргезиниң дугайында чөптүг болгаш хоойлу өзүгаар негелделерин боттандырары сарыылдыг чорукттуң эрини ашпас ужурлуг. Бис бир кыдыг-кызыгаардан — эмин эрттир топчудулгедеи болгаш топтуң албадап дужаарындан өске, ортан дора чүүлге — эмин эрттир аңгыланыышкынга болгаш будулгаазынга дүүшпес ужурлуг бис. Хараадачыг-дыр, ынчалзажок мындыг байдал шуут илден. Оон хойну чугаалаар дээр болза, «хоойлулар дайыны» оларның дээш чок чоруунга чедирген, харын-даа чамдык черлерде «соок дайынны» чарлаарынга, оон эрткеш, изиин-даа чарлаарынга чедирип турар-дыр. Кижилер чидирип безин бар-дыр. Дескеннерниң саны өзүп, транспорт магистральдарынын, чүс-чүс бүдүрүглелерниң ажылы будалып турар.

[illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң республикаларның Дээди Советтери-биле [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Дээди Советтеринге чугаалажып көөрүнге киирээ ден [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш республикаларның Дээди Советтеринге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хоойлу камгалаар органнарның дээштиг ажыл-чорудулгазынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынга дузалаар деп бодайдыр мен. Концепцияда кол чүгэ кгү боол турарыл? Ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш республикаларның Дээди Советтеринге чүгү [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Ол тускай бир талалыг кгүргү боол турар Конституцияның болгаш оон үндезини [illegible]

ге хүлээп алган хоойлуларны маргыш чокка күштүг деп көөрү болгаш сагыыры-дыр, а өске талазында — шилчилге үе-чадазында эвилелдешкен республикаларның хоойлу өзүгаар эрге-ажыктарын бар боол турар үеге дүүштүр таарыштыр өскертиир онзагай системаны хевирлеп тывары боттандырары-дыр. Бирээде, ол дээрге Федерация чөвүлели-дир, ол политиктиг болгаш экономиктиг стратегия талазы-биле бодунуң ролюн ам безин күүседип турар болгай. Ийиде, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылынга республикаларның чазактарының баштыңнарының дорт киржилгези-дир. Үште, республикалар аразының экономиктиг реформа талазы-биле комитеди, Валюта комитеди тургузары-дыр. Дөртте, чамдык министерстволарга болгаш төп ведомстволарга республикаларның чогуур ведомстволарының удуртукчулары кирип турар коллегияларны азы чөвүлелдерни тургусканы-дыр. Адактың сөөлүнде, эштер, демнежилгениң механизминге күүсекчи болгаш шиитпирлээр органнарда аңгыда, бистиң хоойлужудулга органнарывысты доктаамал үндезинге киириштирери онза чугула боол турар.

Бо айтырыг талазы-биле принциптиг турушту ээлээр херек. Дээди Совет республикаларның Дээди Советтеринге мындыг саналды киирип болур боор деп бодай-дыр мен: чаа Эвилел керээзин чарарынга чедир ону-мону кым харылзаарын дээш чижектиг маргылдааларны үндүрүп кээр шиитпирлерге мораторий чарлап, хүлээп алзабын саналдаар, бир эвес ынчанмас болза, бис шуптувус сондарааныыс ол, эрге-чагырганың кергээшкиниң ажып эртип шыдавас бис.

Амгы үеде төп эрге-чагырга, оон тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының дугайында ам чугаалап көрейн.

Президент [illegible]

Ам [illegible] турар [illegible] [illegible] Президентиниң талазындан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ынчалза-даа бо айтырыгны тодаргайлаар херек деп бодап тур мен. Оон конституциялыг көрүлгези ынаар болгаш хүлээп алганы Президентиниң чарлыктарын шупту органнар албан күүседир ужурлуг. Бодунга харыылаганы алгаш, оларның алыс утказы база үнелелдери дээш ол харыылаар. Күүседикчи эрге-чагырганың чурумчуткан күүселдезинче канчап-даа шилчип шыдавас-тыр бис: «Чүү ындыг чарлык чүвел, ону күүседир бе азы чок, бээ деп [illegible] [illegible] [illegible]. Чарлыктарны күүседир [illegible] албан-дужаалдыг ки жилерни дужурер херек. Чарлыктарны амыдыралга күүседир [illegible]

дээрге факт-тыр. А эрге-чагырга органнарындан ындыг дилеглер барык кирбээн болгай. Че, бодаңып көрээлинер, олар кайгал, оларның туружу кайыл? Оон түңнелинде шупту чүүлге Президентиниң бурунгаарын кыгырып, бир эвес Президент башкарылгазын кирбес болза —Президент, оон эргелери кайыл, оларны чүге анаа бергениддээр. Бир эвес тус черниң эрге-чагыргазын ажылдыр киириптер болза, ынчаар киирери кажан-даа берге, үскүлежиишкинниг болдурар, чамдык таварылгаларда аар уржуктарга чедирип болур — Президент бурунгаар апаар. Шак ындыг хемчеглерин ол-ла органнар харын мырыңай шаажылаашкын кылдыр көргүзеринге чеде бээр-дир.

Шупту кады шимченир болзувусса эки, силерниң ол чокта хөй айтырыгларны шиитпирлеп шыдавазыңар мышкаш, Президент база бодунуң эргелерин бодунда ынчап ажыглай бербес.

Ам Эвилел чазааның тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының дугайында. Ында ол айтырыгны тургузуп база чугулазы-биле шиитпирлеп турар-даа бол. Эвилел керээзин хүлээп алырының мурнунда ол өскерлир ужурлуг. Эвилел керээзиниң концепциязын чооккуд хүннерде алгаш, ону көрүп каар силер. Хамыктың мурнунда эргилей берген, херек чок апарган структуралардан ойталаар херек. Аңаа хамаарыштыр саналдар чооккуд он хонукта киирген турар ужурлуг. Рынокче шилчиишкин-биле холбаштыр тыптып турар чаа звеноларны тургузары доозар херек. Экономиктиг реформа талазы-биле республикалар аразында комитет, күрүнениң өнчү-хөреңгизин эргелээрниң фондузу, монополияга удур комитет [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] оларның шуптузун санавас мен. Авторитеттиг, хоөниитиниң белүктериниң кабан деткимчезин ап турар политиктиг ажылдакчылар болган специалистерниң күүсели-биле оон составын хааттыр-биле [illegible] [illegible] органнастарны болур ужурлуг. Калбак социал база [illegible] херек. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының болбусы база [illegible] [illegible] бүдүрбели чоокта бээр боор, ол шупту болувас.

Күүсеттеп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Россия Федерациязының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] рунп берген болганда, Советтер болгаш күүскомнар даргаларының албан-дужаалдарын каттыштырар дугайын чүүлдүг-лүр деп санал турар чөөлер бар болза, ону каттыштырар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Дээди Совет [illegible] деткип ужурлуг болган боттары шиитпирлээр эргени черчер органнарынга бээр ужурлуг деп бодап тур мен.

Күүсекчи эрге-чагырганың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ассоциациялар, бүдүрүглелер [illegible] [illegible] [illegible] чулары-биле сырый харылзаа [illegible]

[illegible] [illegible]

Күрүне [illegible] [illegible]

гайында чугаалап тура, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дугайында каш сөс чугаалаар болза-дыр мен. Сөөлгү үеде оларга онзагай харыысалгалыг күүсеп сорулгаларын күүседири-биле холбашкан чүүлдерге шаптык кадып турар таарымча чок байдал тургустунуп келген. Шак мындыг байдал тургустунуп келгени-биле бистер шуптувус, оон иштинде Президент, харыысалганы чүктээр ужурлуг бис деп бодай-дыр мен. Чурттуң бүгү шериг округтарын төлээлеп турар депутат шериг албанныглар-биле ужуражылга үезинде ону база катап эскердим. Бодап көөрүмге, саналоналдаоза база ол бар, эш Алкснис ол ужуражыышкынның утказын, бодунуң-биле тайылбырлаан, ол дугайын меңээ база чугаалаан чүве. Ийи хүн бурунгаар Президент өшериин оскунуп алган» дээш зевиолиг утказыг чүве ийин ол. Мээң бодап турарым сыр өске: ол дээрге угаан-сарыыл чок, сеткил-сагыш хайынган сээлээ чорук. Чүнү-даа мурнунда эш Алкснис бодуол дугайты бодаңып көөр ужурлуг.

Күштүг организм болур — Чепсектиг Күштер чаартылгалардан хоорук турар ужурлуг деп бодавайн тур мен, ынчалза-даа оларның ат-алдарын баксыраттыарын болдурбас ужурлуг бис, а ол чорук бар болдур ийин. Тоң чугула күрүне институду болур Армияның адын баксыратпазы болдурбас ужурлуг бис. Ынчаар кылыр бис. Абмияга хамаарышкан эрге-хоойлу сээвиргиарын чугаалажып көөрү-биле Дээди Совет хүлээп алыр ужурлуг. Он-он альтернатива [illegible] саналоналдарны чугаалажып көрген чүве, оон төлевилелдери доостурунуң кырында келген, оларны удавас алыр силер. Чепсектиг Күштериниң ат-алдарын кодурер, оларның шынар талазы-биле сайзыраңгайжыдаар дээш бүгү чүүлдүг кылып, офицер кадрлар, бүгү шериг албанныглар, оларның өг-бүлелериниң дугайында сагыш салыр херек. Чурттуң айыыл чок чоруун болгаш күрүнениң бүжүг болурун деткиир эрге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бо бүгүнү кылып турар эвес.

Чепсектиг Күштерде чыглып келген айтырыгларны шиитпирлээринге хамаарыштыр [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ужурлуг айтырыг-дыр. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Шериг албанныгларның [illegible]

Латвияда-ла ышкаш болзу, шериг кезектерин аъш-чем-биле хандырарын соксадыр, ниити эвилел фондузундан бээр ужурлуг аъш-чемни бербес деп шиитпир хүлээп алган деп дүүн [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дээзинге бузуваар мен, кижилерниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Чуртта тоң чугула [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] байдалдарны тургузуп бээр херек. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Дээди Советке [illegible]

Ол дээрге эртем үүзен [illegible] [illegible] бүгү айтырыгларны ол органнарга шиитпирлээрин бээр дээш ол эвес-тир. Мындыг хемчеглерни ап турар чүве, ону мен билир мен.

Дээди Советтиң бүгүнүң ажылының дугайында саналдар [illegible]

Мен [illegible] [illegible] [illegible] Дээди Совет [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

каайн. Ол амгы эргилделиг үе-чадада бодунуң ролюн күүседип шыдавас деп чүүлдерге хамаарыштыр бодалдарны хүлээп албас мен. Ол дээрге Дээди Советти орук-тап үнүр октаар, эде тургустунуушкунуң база бир күчүлүг чөленгиниш институдун, бистиң ниитилелиивистиң чаартылгазын божаңнады силгиир дээн оралдажыышкын-дыр.

Дээди Совет чурттуң мурнунда турар чидиг айтырыгларны шинчилээш, ону шиитпирлээринге чогумчалыг салыышкынны киирип болур. Оларның кайызы-даа даандырган ажыл-херек дээш бодунуң долу харыысалгазын чүктээр апаар деп чүүлдү билип бодап турза, Президент эрге-чагыргазы-биле, чурттуң чазаа-биле оон улам сырый харылзаазының дугайында айтырыгны тургузары шын боор деп бодай-дыр мен.

Ийи хүн бурунгаар болган чууга колдуунда бот-бодунга медээ бербезиндеи үнген деп бодаар-дыр мен. Дээди Совет күүсекчи эрге-чагырганың эрге-хүлээлгелерин былаажып турар деп бодавайн тур мен — ол эрге-чагырга ажылдап, чонунуң-даа мурнунга, Дээди Советтиң-даа мурнунга харыылап турзун. Ынчаарга бис бот-бодувус аразында чүүлдерни дыңнадырының дугайында айтырыгны бодап кылбаан ышкаш-тыр бис, ону доктаамал үндезинниг болдурар херек. Ынчангаш бо талазы-биле саналдарны база киирер ужурлуг.

Эвилелдешкен республикалар биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң аразында кады ажылдажылга дугайында айтырыгны эң-не хажы бодап көөр херек. Россия Федерациязының Дээди Совединден эштер бо хүнгү хуралга элээн хөй составтыг киржир бодааннар, ынчалза-даа бажың-балгатка сыдыышпас болду ышкажыл. Бистер болза Хрущев үезинде турганы дег, кажан ТК-ның 170 кежигүнү база [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис. Шак мындыг [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң база Россия парламентизинде [illegible] [illegible] Мен бодаарымга, [illegible] [illegible], эш Ельцин [illegible] бодап көөр ужурлуг.

Оон ынай, эштер, моозээнинадывыны [illegible] дугайы. Мында мындыг айтырыг — Россияның Дээди Соведи Горбачев — Ельцинниң ужуражылгазының дугайында чүге мурнай билип алганыл, а ССРЭ-ниң Дээди Соведи билбээн деп мындыг айтырыг турда келди. Силерниң күзелиңерни хандырбышаан, бо талазы-биле оон чугаазын өскээр билдинне бербези-биле, эш Ельцин-биле чоокта чаа беседавыстың дугайын допчузу-биле дыңнадыр бодай-дыр мен. Мээңии-биле алырга, шак мындыг ажылышчи чугаа — мен Борис Николаевичиниң чүве чугаалааныныың дугайын билбейн тура-ла, офицерлер-биле ужуражылгага ону ынчаар үнелээн кижи мен — кандыг-бир-ле шыңгыы негелде хевирлиг эвес дужуп бериишкинде болган дээр чыгым, ындыг эвээлыг кылдыр көргүстүне бээри сенсацияже чугула үезинде болдунуп болур. Шак мындыг бодал чок болган бе? Эки-дир че.

Бис Борис Николаевич-биле боттарывыстың ужуражылгаларывыстың, оон иштинде амгызын-даа, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис дээштиң чугаалаар ужурлуг мен. Эзинде харын ол дугайын дыңнатпаан-даа бис бодаптыр. Мен Дээди Советтериниң Даргалары-биле, ашыаңгы республикалардан депутаттар-биле ужуражылгалар мен, бир эвес кандыг-бир чидиг айтырыг — улуг айтырыг турза кайбир чүве болза ол дугайын тургузуп шаптык [illegible] Борис Николаевич чугаалады. Силерниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис.

Мен бодаарымга ол [illegible] Ам болза Эвилел биле бүгү республикаларның, оон иштинде Россия Федерациязының удурт-тулгазы-биле боттарын билдири эрттирер

чугула амгы аңаа эвес байдалда, ужуражылгалар ажыл-ишчи болгаш доктаамал болур ужурлуг деп дугуруштувус.

Ынчангаш чүгээ чүнүң дугайында болганыл? Хамыктың мурнунда бистер болза, чуртта амгы байдал дугайында, оон практиктиг ажылга турул келир түңнелдер дугайында бодалдарывысты солушкувус. Тургустунган байдал болза шиитпирлиг, талыгыр баар ажыл-ишти негээр дээрзин билип чөпшээрештивис.

Бистиң беседавыстың төвүнге Эвилел керээзин чарары-биле холбашкан айтырыглар турган деп, депутат шериг албанныглар-биле ужуражылга үезинде шак-ла мындыг айтырыгга харыылап тура, чугаалаан мен. Ындыг керээ бистиң хөй национал курунелерни камгалап арттырарынга база чаартырынга, чаа-чаа социал-экономика, культура сорулгаларын шиитпирлээринге херек дээр дугайында бодалды ниң талы чугаалаан чүве. Бистиң чурттувустуң амыдыралының шак бо үндезин айтырыгның талазы-биле Россияның удурт-тулгазы база ол бодунда Россияның болгаш бүгү чурттуң улустарының мурнунга боттарының туружун ыяк тода тайылбырлазын деп эш Ельцинге мээң таламдан күзээшкиним чугаалаан мен. Эш Ельцин РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутаттарының мурнунга бодунуң чугаазынга бо айтырыгны тода айыткаңынга байыр чедирип тур мен. Ол сажок улуг ужурдугалыг болур.

Эвилел керээзин белеткээри-биле холбашкан Эвилелдиң, Россия Федерациязының бүрүн эргелериниң дугайында, өнчүзүнүң, эрге-чагырга база эргелел органнарын [illegible]

Эвилел-республика хоойлужудулгаларының темазын база шак-ла ындыг утка-биле чугаалашкан бис. Мен бөгүн силерге тайылбырлааным: Эвилел керээзин чарарының шилчиириниң үе-чадазында политиктиг бүгүде системазын, күүсекчи эрге-чагырганың дээштиг ажылдаарын хандырарда чогуур хуулгуруу гыпар деп бодаңын бодалымны чугаалаан мен. Ынчанмас болза, бистер ам шуут сегирип алгавывыс кол-кол айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас бис.

Үе-шактың четчирин барымдаалап турган, Эвилелдиң чаа керээзинге ат салырының перспективазын барымдаалаан, чурттуң амгы хөгжүлдезиниң үе-чадазынга таарыштыр эрге-чагырганың болгаш эргелел органнарын эде тургузарынын чугула айтырыгларын база хара тудуп, чугаалашкан болбайн [illegible]. Бо [illegible] Борис Николаевич Россияның саналдарын чугаалаан. Бо айтырыгларны бис Эвилел керээзиниң хевир-шинчизин база утказын барымдаалап турган, [illegible] [illegible] ужурлуг бис деп турушкувус [illegible]. Саналдарны [illegible]

(Төнчүзү 3-кү арында)

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Рыноктче шилчилге-биле, 1991 чылда улус ажыл-агыйының ажылдаары-биле, аъш-чем хандырылгазының сорулгалары-биле, бюджетти хевирлеп тургузарының түрүштары-биле, даштыкы экономиктиг харылзаалар-биле холбашкан чамдык айтырыгларны чугаалажып көрген. Дорту-биле чугаалаайн, мында онзагай чүүлдер бар. Россияның ажыл-агыйының дыка улуг кезии бөгүнде эвилел чагыргазында, ындыг болганда бир янзы айтырыгаар тургустунуп кээрин билдингир. Ынчангаш чазак Россияның эрге-чагыгга база эгелел башкарылга структуралары-биле харылзажып, кады ажылдаазының аргазы чок. Бюджет, үндүрүглер, хуулар дугайында хөй айтырыгларны салган. Маргыжылгыг чугаа, турушталары деңнештирип көөрү болган. Ылангыя бистиң чугаавыска эштер Рыжков биле Силаев каттыжып келгенде практиктиг талазы-биле хөй хачы антыктыглар кодуртунген. Төптүң болгаш Россияның хамаарылгаларының талазы-биле айтырыгларның комплекизин сайгарып турар үеде мен эштер Ельцинни болгаш Силаевти топте, а ол дээрге Президент даа, чазак даа деңнелинге-дир, бис Россия Федерациязында ажылдарелериниң байдалы дээш боттарывыстың кончуг улуг харысаалгалыг боор турарывысты барымдаалап көөрүн дилээн мен. Ынчангаш РСФСР-ниң амгы удуртукчулары, чүгле олар, Россия дээш сагыш аарып турар кижилер, орус улустуң эрге-ажыктарының илередикчилери кылдыр херекти ынчаар көргүскен херээ чок. Бис орус кижилер эвес [illegible] ындыг-даа сагыш кирер. Ийе, херектиң ужуру чүгле ында баа эвес. Топ бо кайгамчык [illegible] политиктиг девискээри [illegible] чок арттырып, оон айтырыгларын сайгарып [illegible] болбас.

Нийтилел-биле [illegible] удурланыштырып — кайы-бир [illegible] эрге-ажыктарын моозу эки илередип, ооң чедир илеретпейн турар дээн чижектиг удур тургузуп болбас ужурлуг бис деп неменсеп тур мен. Орус дээрге орус эвес, украин дээрге украин эвес, узбек дээрге узбек эвес, казах дээрге казах эвес дээн чижектиг чугааның херээ чок. Политиктиг удуртукчулар национализмни, сепаратизмни хөөктүрбес ужурлуг, бис хөй националдыг күрүневистиң реформазын бистиң күрүнелеривистиң, улустарывыстың катап тургустуназынга, күрүнелерниң федерациязы болур бистиң эвилеливиске чаа шынарларны бээринге ажыглаар ужурлуг бис. Мааа кайгамчык улуг аргалар ажыттынып турар, боттут кады ходелиишкинче улуг туруштуг зоозэри чугула. Бодум каңы-бир улустуң мүзел чүткүлдериниң онзагай илередикчилери кылдыр көргүзеринге семээн, ындыг арга-биле төптүг болгаш республиканы бот-боттарынга удурланыштыр тургузары таарышпас. Президентиниң, чазактың, мында, тонте ажылдап турар бүгү кижилерниң боттуг туружун ол илеретпейн турар. Ынчаарга бо бүгү дээрге, [illegible] солчуушкуннар-дыр: бөгүн чамдыктары, даарта өскелери. Бо айтырыгның диалектиказын кичээнгейге алыр ужурлуг деп бодаар мен.

Чонуң болгаш күрүнениң салым-чолу дээш нийти харысалгавысты медереп билбишаан, бот-боттарывыстың аразынга харылзааларывысты ам-[illegible] кандыг-даа байдаалар [illegible] эш Ельцин-биле болгаш [illegible] өске-даа удуртукчулар-биле беседалар [illegible] көргүскен.

[illegible] эвес, [illegible] делегей байдалының чылдагааннары-биле тургустунуп келгениң түңнелинде онзалаа демдеглээр бодаан мен. Бистиң чуртувус — делегей харылзааларының быжыг туруштуг болурунуң, делегейде чаа корум-чурумне бүрунгаарлаа[illegible] бүгү күрүнелерниң бүзүрелдиг кады ажылдажыы [illegible] Делегейге ССРЭ-ниң ролю делегей хөгжүлдезиниң чорудулгазы дээш ооң харысалгазы дыка улуг. Эвилелди [illegible]

[illegible] ГФР-биле, Франция, Италия, Испания болгаш өске-даа [illegible] Валюта [illegible]

[illegible] Франция [illegible] Европага [illegible] АКШ-тың, Канаданың [illegible] Париж [illegible]

Европада азаа чепсектерин (Венага кылдынган ажылдарның түңнелдерин [illegible]) кыйырлар дугайында керээ, НАТО-нуң болгаш Варшава керээзиниң чурттарының аразынга халдашпас дугайында Декларация, оон ыңай [illegible] Европа [illegible] чорудулгазының кол угланыышкыннарын айтыр ужурлуг тускай документтер.

Президент кижи болганымда, улус депутаттарының Съездизиниң, Дээди Советтиң [illegible] Парижке [illegible] бүгү информацияны ол хуралдан [illegible] соолгунда Дээди Советке бээрим черле билдингир.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем болбаазырадыр үлетпүр ажылдакчыларының хүнү

ЭЭЛЕРИНГЕ КАЖАН ЧЕДИРЕРИЛ?

Кызылдың куш фабриказы бо чылдың ноябрь 1-ге чедир дагаа чуургалары чыырын 108.9 хуу күүсеткен азы 48 млн. 765 муң чуурга бүдүрген. Ооң 46 млн. 450 муңун садып сайгарган. Сайгарылга планын 110.6 хуу боттандырган. Ол дээрге эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 8 миллион хөй. Эът садар планны эрткен чылдың он айлары-биле деңнештир алыр болза, 33 тоннага ажырган азы 428 тонналы садып алыкчыларга чедирген. 1989 чылдың ол-ла үезинге деңнээй алырга, бирги категорияның эъдин 80 тоннаны ажыр белетказэш саткан.

Фабрика нийти орулга-биле ажылдап турар. Ажылчыннарның айда алыр ортумак шалыңы 400 рубльден кудулавас.

Бо коллектив республиканың иштинде аъш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгелерден тос айларның түңнелдери-биле эки көргүзүглери дээш РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Министрлер Чөвүлелиниң, БАЛКЭ Тыва обкомунуң, Тыва профорганнарының чөвүлелиниң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаткан.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес. Ылангыя эде тургустунуушкунуң чылдарында элээн өскерилгелер, чаартылгалар, дилээшкиннер коллективтиң амыдырал, ажыл-херээнге болгулаан. Фабриканың бүдүрүлге-даа, социал-даа баазазы быжыккан. Делгем, улуг корпустарда аыыг-силиг, чылыг, чырык. Кижи дугайында сагыш човаашкын кичээнгейниң төвүнде апарган. Бүдүрүлгениң «Арыкчыгаш» урутлар садлы, столовая, буфет, эмнелге пунктузу ажылдап турар.

Интернационалчы коллектив чүгле бөгүнгү дениел-биле чурттавайн турар. Ботакшаланыышкынның байдалдарында беш дугаар чыл ажылдап турар фабриканың келир үезин амгы хүннерниң негелдези тодарадып, рынок шилчилгезинче белеткелди шапкынчыткан. Чыл саңында чаа объектилер немешпишаан. 500 муң хире дагаа азыраар ниа корпусту бо хүннерде тудуп турар.

Куш чеминге хөй чарыгдалдар үнүп келген. Ону сөөртүрүнге машина-техниканы [illegible] ажыктыг эвес деп чүүлдү өөренип көргеш, боттарының автопарыгын тударын шиитпирлээн. Чаа автомашиналарны садып ап, автопаркты дерип кирипкен. Чоокта чаа куш чеми сөөртүр кожуглуг 5 «КамАЗ»-ты ажыглап эгелээн. Ооң кырынга чыл төнчүзүнге чедир ам даа 5 ындыг машиналар немежир.

Чаа экономиктиг байдалдарга ажылдаары черле солун болу берген. Чогаадыкчы дилээшкиннерже делгем оруук ажыттынган. Рынок үезинде куш чөөгүндан кылган сыптыктарны бүдүрерин көрүп турар. Ол сорулгага дүүштүр куш чүгү, чөөгү ылгаар машинаны садып алган, республиканың психика аарыглар эмнээр эмнелгезиниң коллективи-биле керээ чарааш, сыртык, матрас даарарын дугурушкан. Ам ол машинаны ажылдадып эгелээр дээрге, антистатик дээш тускай будумел тывылбайн турар. Ону бүдүрүп турар чер чүгле Армения. Чугаалажышкыннар үргүлчүлеп турар.

Аъш-чем программазын шиитпирлээринге куш ажаакчыларының киирип турар үлүү улуг. Ол чыл бурунгаар он миллион дагаа чуургаларын бүдүрүп турган болза, ам ол сан беш катап ажыр өскен. Бо чылын 52 миллион дагаа чуургалары бүдүрер планын чыл төнчүзүнге чедир 57 миллион кылдыр күүседирин башкы улуг санап алганнар. Хоорайларның, көдээ суурларның чурттакчыларының херимниң иштинге кас, дагаа өдүректерин өстүрери-биле кыш толу чаш турда садып турар. Чүгле эрткен чылын безин 325000 чаа чазылган чаш дагаа оолдарын саткан.

Дагаа чуургазы чазылгаш, улуг дагаа болуп, хөй чуургалар бергеш, назы-хары улгадып чорда, эътке дужаары-биле херглээр. Соккан дагааның дүгү, чөөгү дөмей-ле ажыглаттынар. Ынчап кээрде дагаадан алыр орулга хөй. Ол рынок үезинде аажок ажыктыг. Чуургазын, эъдин, дүгүн шуптузун садар.

Фабриканың делгем девискээринде лаборатория, складтар, цехтер-ле хөй. Ажылдың хөй кезии механизастаттынган. Чамдык цехтерде пийиш, өскезинде чээрби ажыг, үшкүзүнде 30-40 даа ажылчыннарлыг черлер бар чорду. Нийтизи-биле 300 хире кижи [illegible] продукция бүдүрүлгезинде хаара туттунган. Орулгалыг ажылдап турар бүдүрүлгениң кайы-даа участогунда даандырган үүле-херекти бедик харысалга-биле медереп билип турарларының саны хөй.

Белен продукция складынга бригадир Нелли Михайловна Ощепкова бистерни уткуп алды. Ол куш фабриказынга 12 чыл ажылдаан. Бригадада 36 ажылчын бар. Оларның хөй кезии дагаа чуургалары ылгаар.

Чээрби ажыг чыл ажыл стажтыг коммунист Вера Константиновна Шумова хүн бүрү бүдүрүп турар чымыштыг ижиниң дугайында мынча диди:

— Дагаа чуургаларын сорттаар машина бүрүзүнге дөрт кижи быжыглаттынган. Оларны ылгап турар үеде кол негелде — шынар. Чаа бодараан чуургаларның шара-савын чуп, арыглап аштавыш, улуг-биче аайы-биле ылгап сорттаар.

— Бригадада ак сеткилдиг, аразында аажок найыралдыг кижилер эгин кожа турупкаш, иженип турары эки — деп, Нелли Михайловна чугааны уламчылады. — Чижээ, ылгакчыларның аразындан Раиса Высочинская, слесарь-эптекчи, афганчы Олег Оолакай, чүдүрүкчү Алексей Рагимов болгаш өскелер-даа кончуг кызымак ажылдап турар. Алыр акшаа шалыңывыс нийти оруладан кирер, а сорттап белеткээн дагаа чуургаларын са[illegible] тыр. Дыка хөй дагаа оолдары ындыында-ла дакпыш цех иштинге чыылгаш, чыдып бээр, сыыгаардан, харын хүн бүрү немежип келир. Дузалал склад, хеп уштур өрээл чедишпес. Хүнде 170 муң чедир дагаа чуургаларын аштап, ылгаарлыр бис. Бистиң ажылывыска продукцияны тудар, тургузар черивис безин улуг хамаарылгалыг. Дагаа чуургалары саартынмайн турарындан өрээлдер дакпыш, чүү-даа сыңышпас.

Куш ажаакчызы Чечек Түлүш Бай-Тайганың Бай-Талга малчын өг-бүлеге төрүттүнген. Школа дооскан соонда адазынга дузалажып, хөй кадарып, сакманчылап, мал ажылының чажыттарын билип алырынга чоорту өөренген. Ол мында дөрт чыл улаштыр куш, дагаа өстүрериниге шаңнычыларның одуруунда кирип турар. Ооң-биле кады ажылдап турар оператор Петр Бугаев баштайгы кушажылчы базымын Межегей шынаазынга инек кадарары-биле эгелээн. Бо аныяктар ышкаш малга чораш, куш ажаакчызының мергежилин шилип алганнар кайы хөй.

Ч. Түлүш биле П. Бугаев чыл эгезинде 32 муң дагаа оолдарын хүлээп алгаш, ажаап кирипкен. Олар өстүрүп алган дагааларындан хүнде 22 муң ажыг чуурганы чыып. Куш ажаакчызы биле оператор чаңгыс аай ажылдап чаңчыгып калган. Чыл төнүп [illegible] саны эвээжеп каар. Эң улугларын эътке дужаалтар. Оларның дужунда цехте оператор Сергей Куулар биле куш ажаакчызы Евгения Логатюктуң ажылы база бир деминг. Сергей чай кадында дагаа чуургазын-даа чыгжыр. Цехтер аразы-биле база бот-боттарынга дузалажыр чаңчылдыг.

Куш фабриказының директорунуң оралакчызы Юрий Кууларович Аракчаа ажылчыннарның негелде-хомудалдарын деткип, мындыг түңнел үндүрду:

— Өртектериниң өскени кушажылдың бүдүрүкчүлүгүн уламаттырарынга бергедээшкиннерни таварыштырып турар. Куш чеминге чарыгдалдарны куш ажаакчылары шыдаар шаа-биле камнап чарыгдазалаа, саң-хөө байдалын экжижилеринге кеску рольду ойнавайн турар. Эң хараадангыг, дүвүрээзинни болдуруп турар бир айтырыывыс мындыг. Ажылчыннарның бүдүрген продукциязы чедир саартынмайн чыдып турар. Республиканың Садыг министерствозу, Херегледкчилер эвилели, Кызылдың аъш-чем садыы кончуг шүүшпең хөделип, фабриканың орулгазын көвүдедиринге аажок шаптыктап келди. Бодалдаа көрүңер даан: хүнде 170—200 муң дагаа чуургалары саттынмайн турар. Эът база ындыг. Соодукчулар шуут долган. Ону садып-сайгарып четтикпейн келдивис. Ол хирезинде найысылал Кызылдың чамдык аъш-чем садыгларында куш эъди, дагаа чуургалары көзүлбес болгай.

Тургустунган берге байдалдан үнер аргаларны дилеп, совхозтар, ажылчын кооперацияларның удуртукчулары-биле дорт керээлерни чарып, дугуржулга кылып турар бис. Фабриканың бүдүрген продукциязын көдээ ишчилерге чогуур үезинде чедирбейн турары хараадаанчыг. Чамдыкта район төптеринге сөөртүп чедирген дагаа чуургалары буступ үрелип, баксырай-даа берген болгулаары чажыт эвес болгай.

Аъш-чем-биле хандырылганың бергезин биле тура-ла, райсоветтер күүскомнары, көдээ Советтер бистинниде сайгартынмайн турар продукцияны садып алыр хемчеглерни албайн келген. Кызылче совхозтар машиналары хүн бүрү аргыжып турар болгай. Ыңаа-ла оларны доллдур чүдүрер эвес. Ооң-биле кады фабриканың-даа тускай дериттинген машиналарын ажыглап болгай. Ээлерин тып чадаан [illegible] чуургалар. Ажылчын бистиң бо кодуруп турар айтырыывысты кичээнгейге ап, үүс чериниң эрге-чагырга органнарынга, совхозтарның удуртукчуларынга негелдеен тургузары күзенчиг.

Фабрикада кадр айтырыы чогумчалыг-даа болза, кол электрик [illegible] турарын айтыксадым. Арга-дуржулгалыг электрик тускай эртеминиги фабрика чоогунда чаагайжыды туттунган, хөй өрээлдиг, огород, гаражтыг, чурттаарынга дыка таарымчалыг оран-сава манап турар.

Кызылдың куш фабриказы шак мындыг сагыш човаашкыннарлыг рынок шилчилгезинче кирип турар.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: куш ажаакчызы Чечек Түлүш.
Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

АРЕНДАТОР ФЕРМАДА

Комсомолчу аныяктарның Ээр-Хавак сүт-бараан фермазы чүгле «Тээли» совхозта эвес, районда мурнакчыларның бирээзи. Ук коллектив 1989 чылдың эгезинде совхоз-биле беш чыл хуусаалыг керээни чаргаш, аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн.

Ол керээ ёзугаар ферма совхозтан 459 га тараа шөлүн, дөрт ДТ-75, МТЗ-80 маркалыг 5 тракторну, 200 саар инекти, кажаа-хораанны болгаш өске-даа дериг-херекселдерин хөлезилеп алган.

Бо чазын 100 га черге силос, сенаж кылыр чаңгыс чылдыг, 120 гектарга хөй чылдыг сигенни, 150-те тараа культураларын тараан. Фермада бо чылын план ёзугаар 396 тонна сигенни, 700 тонна сенажты белеткээр.

Ам бо хүннерде 700 тонна сенажты, 200 тонна сигенни белеткеп алган. Мал чеминиң планын бүрүн күүседир, кышкы үеде малга быжыг чем баазазын тургузар дээш ферманың ажыл-ишчилери амгы үеде улам күжениишкиннииг, бир демниг ажылдап турарлар. Мал чеминиң белеткелинде 16 кижи хаара туттунган. Чайгы үеде сиген шөлүн Д. Опкан-оол эки суггарып турганындан сигенниң үнгени эки. Мал чеминиң белеткелинде сиген кезикчизи, тракторист Кызыл-оол Кужугет, сараат салыкчылары Алдын-оол Хертек, Сагаан-оол Хертек олар эки ажылдап келген.

Фермада шупту 30 кижи ажылдап турар. Арендаже кирген болганда кижи бүрүзү бодунуң ажылын амгы үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузуп, онаашкан ажылынга харысалгазын бедиткен. Ооң уламындан саанчылар болгаш ферманың өске-даа ажылчыннары эвээш эвес акшаны эрткен чылдың түңнели-биле ап үнгеннер. Нийти ферма база орулгалыг болган. Арендаторларның удуртукчузу аренда-биле ажылдаарының хөй талалыг арга-хевирлерин шиңгээдип алырын бодап, чогаадыкчы дилээшкинниг ажылдап турар. Кышкы үеде саар инектерни ажаап, чемгерериниң талазы-биле дуржулга солчуп, кожавыс Хакасияның Таштып районнуң арендада фермазынга каш удаа барган. Ооң көрүп, билип алган чүүлдерин ажыглап, саанчыларга, инек кадарчыларынга өөредип турар. Ферманың саанчыларын арендалыг ийи бригада кылдыр үскен. Алдын-оол Хертектиң удуртканы № 1 бригадада 8 саанчы бар, олар 74 бызаа камгалап алыр тургаш, 103-тү алган. Чартык чылда күрүнеге 152 тонна сүт садар планын 162 тонна, азы 108 хуу күүсеткеш, районнуң сүт-бараан фермаларының аразында чарыштың тиилекчизи болуп, район шаңналы-биле шаңнаткан. Ол бригаданың комсомолчу саанчызы Анатолий Куулар район чемпиону болган.

Фермада инек кадарчылары 3 кижи ийи хонуктап, дүне-хүндүс чайгы үеде эки кадарып турганындан сүт саалдазы бедик болуп турган. Эң ылангыя Дуюн-оол Иргит, Кан-оол Хертек оларның ээлчээнде сүт-саан элбек болур. Ферманың хоочун саанчылары Караш Иргит, Чыыбак Куулар олар пенсияже үнерге, оолу Калдар Опкан-оол, оглу Анатолий Куулар солаан. Оларның аваларының алын сыкпайн, ферманың мурнакчы саанчылары болуп, шаңнал-мактала төлептиг ажылдап турарынга аваларын чоргаарланыр. Сайлык Донгак, Любовь Салчак, Урангай Чамыян дээн ышкаш мурнакчы аныяк саанчылар фермада хөй. Александра [illegible] Хемчик Иргит база Чечек, Дуюн-оол Иргиттер — аныяктарның дагдыныкчылары, күш-ажылдың хоочуннары. Ол ышкаш дээди эртемниг зоотехник Лидия Монгуштуң ферманың аренда керээзинге кирип турар улуг-хуузу аажок улуг деп чүвени демдеглээр херек. Малдан бедик шынарлыг продукцияны алыр дээш зоотехниктиг негелделеге дүүштүр тодаргай ажылдарны чорудуп турар ферманың кол башкарыкчызы ол.

Фермада кижилериң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар чылдан чылче тургустунуп, чаа тудуглар немежип турар. Бо чылын 25 орунунут [illegible] садыг ажыглалга кирген. Клуб, эмнелге пунктузу, садыг фермада бар. Чурттаалга бажыңнары немей туттунуп, ферма улуг суур кылдыр өзүп сайзырап турар. Инектерниң чемгерилгезин, суггарылгазын долузу-биле механизастаар хемчеглер алдынып турар. Сөөлгү чылдарда 200 инек кирер улуг, делгем кажааны туткан. Инек [illegible] транспортер-биле аштаар.

Ферманың үүрмек сиштелезин чайын-на кылган. Бажыңбалгаттарны, кажаа-хорааны чайын тускай тургускан таңныыл карактап хайгаарап турар. Ынчангаш оон чүү-даа читпес, бүрүн-бүдүн хевээр турар.

— Ферма күрүнеге сүт садарының болгаш мал чеми белеткээниниң планнарын бүрүн күүседир сорулгалыг, амгы бо хүннерде улам күжениишкинниг ажылдап турар бис. Арендатор улуска орулгала херек — деп, бригадир Алдын-оол Чанзанович чугаалап турар.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга районы.

«ОДУ ЧИТКЕН-ДИР»

● Шоодуг аяны-биле ●

Төмүр-оол аныяандан эрге олут орбас, чыдып чытпас тал чүве-дир. Ооң сонуургаары база кедергей. Бир-ле чүведен халбактанган, бир-ле чүвени сонуургаап чоруур. Сонуургаан чүүлүн [illegible] сарыг хырба-ла. Ынчангаш ол Тывага кээп турган бүгү [illegible] машиналарны мунар [illegible] тура-сорук-биле [illegible] алган.

[illegible]

МЭЭҢ АДЫМ

● Амыдыралдан чугаа ●

[illegible]

...ган. Тос-тостуң соогу. Чаңгыс өг. Өөвүстен ыраакка, ийи арт ажыр, үш хемни кежир суурга Көк-Хуна дээр эмчи турган. Көк-Хуна эмчиже ачам чалап чеде бээрге, [illegible] авамның караан чырыдарынга [illegible]

[illegible]

Оолет ЧИНМИТ

ЧУРУКТА: карак четпес калбак делгемнерлиг, чиргилчиннинг шыналары, ховулары торгу дег калбарып, чаттылып чыдар Моол черниң кыстары-дыр. Оларның кайызы-даа Моолдуң Завхан аймаанда «Тува» солуннуң ажылдакчылары. Бирээзи Н. Нарапчимаг — ол солуннуң корреспондентизи эскези С. Тогтохбаяр — ында типографияның парлакчызы.

Ол аймактың солуннуң ажылдакчылары бо күзүн Азияның төвүнге кээп чорааннар. Кызылдың турасказдыг, төөгүлүг черлерин сонуургаан. Кызыл хоорайның алдын-сарыг чаштыг орус кызының холун тутканнар. Улуг тудугларда тыва, орус, украин, хакас оиңүктерниң чаңгыс дем-биле бажыңнарның хаалаларын кады салып, бышкы пайыраадыг ажылдап турарын көргеннер. Оларның чурттап турары Улиастай хоорайга шаг шаанда чедирген алдан-дургуннарның дугайында бижимелдерин, аар, кадг демир кинчини Алдан-маадыр аттыг музейниң залында делгелгеден көрүп, билип алганнар.

Акы-дуңма моол улус-биле тыва чоннуң шаг-шаандан каңналып быжыккан найыралын бо уола кыстар бедин-биле үнелеп, сагыш-сеткилинден хүндүлеп чоруурлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Ноябрь 13-түң хүнүнде республиканың девискээринге 20 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. Оон иштинде амы-тынга аар кемдээшкин чедирген — 1, дээрбедээн — 3, уптаан — 3, кырынгнык оичүзүн оорлаан — 7, хуу өнчү оорлаан — 5 таварылга болган. Боо ажыглап, кем-херек үүлгеткен — 2, ээрик чораан 12 кижи база бичее хулиган кылган 19 кижи туттурган. Ол херектерни изиг дээрези-биле истээш, 6-зын илереткен.

Кызыл хоорайга 10 кем-херек үүлгедиишкинин болган. Мэшинаны ээрик башкарып чораан 3 чолаачы туттурган: пассажирлер АТБ-ниң 99—42 ТВ.Т күрүне дугаарлыг ЛиАЗ-649 автомашинаның чолаачызы Б. Х. Эник, республиканың психоневрологиялыг ЗАЗ—969 автомашинаның чолаачызы В. Ф. Гнусарев, Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелелиниң ВАЗ—21013 автомашинаның чолаачызы А. Г. Пояхин олар.

К. С. Шырбен Кызылдың культураның болгаш дыштаныышкынның Гастелло аттыг паркызында ажылдап, чурттап турар. Ооң 7 харлыг оглу Анатолий Шырбен ноябрь 12-ле бажыңындан үнгеш, олчаан ээп келбээнин милицияга од дыңнаткан. Оолду дилеп турар.

Ол-ла хүн Кызыл хоорайда КТЭК-тиң складының соңгалары ужулгаш, камгалал демдектерин ырайтыр тыртпаш, моон ажыг рубльдиң эт-севин оортап аппарган. Ооң истелгезин чорудуп турар. Кызылдың Гоголь кудумчузунда № 20 яслиниң чаңынга Н. Н. Чуматарның сумказын, эмнелге эмчизинден дежурнаан медсестра Т. М. Смышляеваның норка кежинден дааран бөргүн үптеп аппарган.

[illegible] бижеп балыглаткан 26 харлыг А. Д. Хорбазы ... Буяныттырып турар КМК ... дугаржаар Ю. Ч. Ловкаев ...

Бай-Хаак — Кызыл аразының кадыг оруунга 17 километрге 53—24 ТВА күрүне дугаарлыг «КаМАЗ» автомашина Хадың хемни кежер көвүрүгге бөлүк чылгының кырынче машинады бергенинден 20 аът ол черинге өлген. Ол Дүрген суурда Заречная кудумчузунуң 6 дугаар бажыңының чурттакчызы, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының чолаачызы болган.

Ноябрь 14-түң медээзи-биле аларга, республикада 26 кем-херек үүлгедиишкинин бүрүткеттинген, оон чамдыктары бо: кижиниң кадыынга хоралыг аар кемдээшкин чедирген ийи таварылга, үш үптээшкин демдеглеттинген. Күрүне өнчү-хөреңгизин оорлаашкынның дугайында ийи дыңнадыг кирген, хамаатыларның хууда өнчүзүнге хамаарыштыр алыр болза, ооң саны 19 болган. Изиг дээрези-биле дөрт херекти ажыткан. Иштики херектер килдистериниң эрниктер сергелир черинге 22 кижи кирген боор турар.

Кызыл хоорайга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур ул? 10 кем-херек үүлгедиишкини болганы демдеглеттинген.

Үстүнде дыңнадыгның бадыткалы кылдыр чамдык чижектерни көргүзээли. Таңды районда Дүрген суурнуң Горький кудумчузунда 12 дугаарлыг бажыңдан А. Дугерниң өлүг мага-боду тывылган, күш-биле өлүргенниниң демдектери бар.

Иштинче бижек-биле балыглатлан Э. Кулаазы Чадаанда районнуң төп эмнелгезинге 3 шакта Чыраа-Бажынтан эккелген.

Тээли суурда төп районну эмнелгезинге 2 шакта Шын суурда 25 харлыг О. Иргит ти эккеп чыттырган. Ол бижек-биле дорээзинге балыглаткан. Үстүнде үүлгедиишкиннерге хамааржыр херектер чоруп турар.

Ийи деревжини кижилер база «Почта» автобус доктаар чер чанынга 23 шак тывылган. ... Калинин кудумчузунуң 7 дугаарлыг бажың девискээринге үптээн дугайында дыңнадыг база бар.

Кызыл хоорайга бажыңнарлап оорлаан чүүлдерниң түңү 1-2 муң рубль кылдыр санаттынган. Шевченко кудумчузунда 181 дугаарлыг бажыңче база Колхозная кудумчузунда 8 дугаарлыг бажыңның 6 дугаар квартиразынче оор кирген, истелге чоруп турар.

Туран хоорайга аалчылар бажыңының чаңынга М. Гаудованың норка кежи бөргүн ушта тыртып аппарган. Өөк суурнуң чурттакчызы С. Багай-оол туттурган.

Республиканың девискээринге ноябрь 15-тиң хүнүнде 32 кем-херек үүлгедиишкинин дадзылаттынган. Оларны дораан истеп тыпкаш, 9-ун илереткен. Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем районнарга — 3-3, Кызыл районга — 2, Бай-Тайга, Өвүр, Каа-Хем, Тожу районнарга — 1-1, Кызылга — 16 кем-херек үүлгедиишкини болган.

Кызыл районнуң Сукпак суурнуң чурттакчызы 18 харлыг Виктор Ооржак «Кызыл» аалчылар бажыңының чаңынга чүрээниң кавызынче бижектеткен. Ону республика эмнелгезинге эккелген. Истелге чоруп турар. Ол-ла хүн хөгжүм-шии театрының дугаары 16 оршалден база Респотребсоюзтун кабинединден Е. В. Оюн, Е. А. Фадюшина оларның кештен даараан кылыгларын оорлап аппарган. Кызыл хоорайга Мугур кудумчузунуң 39 дугаарлыг бажыңның чурттакчызы А. Е. ... Улуг-Хем районнуң Чаа-Хөл суурнуң чурттакчызы 19 харлыг ... туттурган.

Улуг-Хем районда Кузанова аттыг ... кижилер ... [illegible]

Мария КУЗЬМИНА

Кино

НОЯБРЬ 19 [illegible]

«НАЙЫРАЛ»: «Рам и Лахман» (2 сериялыг, Индия) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

Видеозал: «Переполох» 9.30, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Она с метлой, он в черной шляпе» 9.00, 12.20, «Черная пантера» 10.30, 13.50, «Ночной мотоциклист» 15.10, «Голубая бездна» 17.10, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Киночылым» 12.00, «Рассказ «Харлея» 13.30, 17.10, «Светик» 15.20, 19.00 (тулалыг) шактарда.

«ВОСТОК»: «Двенадцать месяцев» 10.00, «Частный детектив, или Операция «Кооперация» 11.00, 14.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Эгрета из слоновой кости» 13.00, «Катала» 14.00, 15.40, 17.20 шактарда.

НОЯБРЬ 19 [illegible]

«НАЙЫРАЛ»: «Допинг для ангелов» (к-б Дожжелин) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (тулалыг) шактарда.

Видеозал: «Воровка» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылым» № 31 9.00, 12.10, «Мама» 10.20, 13.30, «Рам и Лахман» (2 сериялыг, Индия) 15.20, 20.10, «Поле чести» (Франция) 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ночной мотоциклист» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пираты XX века» 14.30, 19.00, «Любовь выигрывает» (Индия, 2 серия) 16.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Частный детектив, или Операция «Кооперация» 17.00, 19.20 шактарда.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ

Понедельник

НОЯБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 6-гы сериязы. 10.10 Бүт бөмбүрзектиң долгуудалы. 10.40 «Дириг амытаннар ораныңда». 12.10 Барымдаалыг фильм. 12.30 «Үе». 13.10—14.40 «Уттундурбас аялгалар». М. Магомаев ыраажы. 15.45 Башкортостанның девискээринде тывылган археологтуг казыышкыннар дугайында барымдаалыг фильм. 16.10 Эртем медээчизи. 16.55 «Ынаныр менээ... » Телефильм. 17.25 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Телефильм. 19.10 «Чээн чүк базаары». «Ганд...» ансамбльдиң концерттери. (Чадаан ССР). 19.45 Шериг чалааланы мыйтуулары. 19.50 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бүт бөмбүрзектиң долгуудалы. 22.05 «Ыт тевнен сергекен». Фильм-балет. 22.55 Авторлуг телевидение. 00.10—00.35 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 Литература. 9 класс. А. С. Грибоедов. «Уткандан човулаа». 9.05 Итали дыл. 1-ги чылы. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35, 11.35 Биология. 7 класс. Шөл адыштын огород. 11.55—13.05 «Бурда модель» сүмелеп тур. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. 18.00 Азербайджанга делегейниң болгаш Европаның маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Самагалдай школазының оркестриниң концерти. 18.50 Мультфильм. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Аар атлетика. Делегей маргылдаазы. 20.45 Хөгжүм телекабинеттиниң «Бешкүс» дугайында сактыышкыннары. 21.35 «Бертинелли». «Светиң небечин». Телефильм. 21.55 Коллаж. 22.00—23.10 «Буурап душкен трест». Урал-чечен фильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары «Тоолдар», «Өвүтчүлер». 19.30 «Калчаттаның ... ». Телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

НОЯБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ол болган... болган...» 8.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 7-ги сериязы. 10.30 «Аян-чорукчулар клуву». 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.20—13.50 «Хоруглуг ырылар». Барымдаалыг фильм. 15.45 Хөгжүм шиитиниң А. Скрябин. № 1 симфония. 16.40 Мультфильм. 17.00 Философтуң чугаалар. Экономика болгаш медерел. 17.45 «Экии, хөгжүм!». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.35 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 7-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сос». Литературлуг урал-чечен программа. 23.30—23.55 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң суг курлавырлары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 География. 7 класс. Австралияның шынгылдаашкыны. 11.05 Аваң, ачаң база мен. Урүг ийи харже кирипкен. 12.05 «Буурап душкен трест». Урал-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10—13.40 Ритмиг гимнастика. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Саратов телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.50 Барымдаалыг фильм. 18.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 18.50 «Кадр амыдыралы». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Рынок: Германияда ол канчаар кылдынып турарыл». 21.00 «Май Чаваннаны». М. Ц. Прудниниң чугаазы. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.55 «Буурап душкен трест». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.30 «Ботаник». 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.15 Стол теннизи. «Советская культура» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

НОЯБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 8-ги сериязы. 10.10 «Сос». Литературлуг урал-чечен программа. 12.10 Г. Сафиуллина татар улустуң ырларын күүседир. 12.30 «Үе». 13.20 Россия улустарының национал спорт хевирлериниң фестивалының дугайында. 13.50—14.15 В. Бриттен. Концерт. 15.30 Уругларга фильм. «Бенно-биле болган таварылгалар». 1-ги сериязы. 16.40 «Вайнах» ансамбльдиң концерти. 17.10 Уруглар шагы. 18.10 Россияның парламент медээчизи. 18.30 «Үе». 19.00 «Шынап болгаш рынок». 19.45 «Ялта-91». 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 8-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Ян Френкельге турасказааткан концерт. 22.35 «Чадалар». 23.50—00.15 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35, 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арганың үнелиг шыгжамырлары. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Физика. 7 класс. Делегейниң шимчедип турар күш. 11.05 Орус чугаа. 12.05—13.10 «Буурап душкен трест». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.05 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Дириг бажык тудуп алыр дээш». 17.25 Фестивальдар. Конкурстар. Концерттер.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.40 «Тыва композиторлар — уругларга». 19.10 Медээлер. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Сурагжыг шулукчулер, композиторлар, ыраажылар биле уштурашкыышкын. 21.35 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.35 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.35 «Буурап душкен трест». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 00.40—02.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Рига).

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 «Кабгаммык үени сактыр-дыр мен». Хөгжүмнүг телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

НОЯБРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 9-ку сериязы. 10.10 Совет театрның культуразы болгаш урал чуулгазы 1 Бүгү эвилел фестивалы. 11.10 Уруглар шагы. 12.10 Концерт. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 К. Симонов. «Полатинның демдеглелдеринден». Фильм-шии. 15.05 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. ЦСКА — «Динамо» (Рига). 15.45 Уругларга фильм. «Бенно-биле болган таварылгалар». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.45 «Шуурганнар үези». Телефильм. 17.45 «Ак-көк Дунай-90». 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Барымдаалыг фильм. 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 9-ку сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Ынакшыл база чарлыышкын». Шаандакы болгаш амгы үениң романстары. 22.15 Степан Эрьзяның үш күзели. 23.00—23.25 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15, 9.25 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35, 9.45 Бойдус эртеми. 4 класс. Чериниң үнелиг шыгжамырлары. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Биология. 8 класс. Балыктарның, хүүр-кевердин ... 11.00 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.00 «Буурап душкен трест». Урал-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.05—13.35 Ритмиг гимнастика. 17.00 «Карабанның изи-биле». Урал-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.00 «Бодалдар бөлдүри». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Эвилелдешкен республикалар кинопубликиштиги. «Свинцовый ... ». Телефильм. 20.45 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Го... ». 21.15 С. Беликов ырлаар. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.30—01.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Крылья Советов» — «Сокол».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 Улусчу аялгалар. 18.30 «Үе». 19.00 В. А. Моцарт. Концерт. 19.15 Коллаж. 19.20 Чугула интервью. 19.30 Ритмиг гимнастика. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

НОЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Экии, хөгжүм!». 9.20 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 10-гу сериязы. 10.25 «Чадалар». 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10 Г. Х. Андерсен. «Жемчуг». алдындан үнелиг». Фильм-шии. 14.55 Д. Шостакович. Концерт. 15.25 «Бир эвес силерниң харылаар...» 16.10 ... 17.00 Уругларга ... фильмнер ... 17.35 Чугула интервью. 17.45 ССРЭ-ниң Дээди Советинде. «Трестиг доругнаан куруңнелериниң кады ажылдажылгазы болгаш айыыл чок чорукту системазы». 18.30 «Ол болган... болган...» 18.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Урал-чечен фильм. 10-гу сериязы. 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 Фотоконкурс «Чер — бистиң бежиивис». 21.40 Коллаж. 21.45 ИХМ медээзи. 22.00—01.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. Чарлалдар (23.40) — Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35, 9.35 Төөгү. 5 класс. В. И. Ленин — Коммунистиг партияның үндезилекчизи. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 География. 6 класс. Чер шимчээшкиннери. Вулканнар. Гейзерлер. 11.05—12.05 «Лаңк, Курбан, Бадар ...». Барымдаалыг фильм. 17.00 Мультфильм. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сабантуй, сабантуй, сабантуй». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.15 «Ыыт чок чугаа». Үнү чок дылдың дүжүлгерлериниң ырын айтырыглары. 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Рынок: Германияда ол канчаар кылдынып турарыл». 21.00 Бүгүдеге спорт. 21.15 «Паганини». Фильм-балет. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—01.00 «Кырган шейхтиң» биллаа». Урал-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Гидон Кремер биле Марта Аргерихтиң концерти. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

НОЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 8.50 «Аваң, ачаң база мен». Урүг ийи харже кирипкен. 9.20 «Чыл релери». Ноябрь. 10.20 Партнер. 10.50 Кинофестиваль «Кинотавр». [illegible] шаңналы». Телефильм. 11.50 «Бурда модель» сүмелеп тур...» 12.20 Тиилекчилер. 13.20 «Эдептиг улуг кижилер». Урал-чечен фильм. 14.55 Кинопрограмма «XX чүс чыл. Дуржулганың үениң хрониказы». Урал-чечен публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. «Ооң ортунга лама бо турүң кай». 16.25 Совет эстрадазының солушкаары-биле ужуражылга. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 19.00 Мультфильм. 19.50 Н. Селезнева режиссёрнуң фильмнери. «Кускү төөгү». 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.45 «Кускү төөгү». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.05 Медээлер. 23.20 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 01.20—01.40 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИКИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Орус чугаа. 8.45 Барымдаалыг фильм. 9.00 «Бажыңы чоок-кавызы болгаш ону долгандыр». Урал-чечен телефильм. 10.30 «Пальчик». Телефильм. 10.50 Л. Иванова орус улусчу ырларын күүседир. 11.00 «Пи» демдек адаа-биле. 12.00 Мультфильм. 12.10 «Пи» демдек адаа-биле. 13.00 Видеоканал «Запад...» ажылдаашкыннары», Чаңгарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.30 Коллаж. 23.35 «Четкер дузаа». Хөгжүмнүг видеоканал. 01.35—02.55 «Хүн [illegible] ыргулчу ырлап турбас». Урал-чечен фильм. «Полицияның телефону 110» деп бөлүктен.

Воскресенье

НОЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Аалчыларга ... ». 11.00 Эртеннинг ... программазы. 11.30 «Делегейниң ... ». Альманах. 12.40 «Недвижимы». 13.15 Кинопрограмма «XX чүс чыл. Дуржулганың үениң хрониказы». Урал-чечен публицистиг фильм «Хуулар марафоны». 14.45 «Кодуурээ ... ». 16.00 «Ойнаң, гармонь!». 17.15 Будуштуг педагогика. 18.15 Эстрадалыг концерт. 18.45 Роддерчинин кырындан ... 19.00 Мультфильм. 19.25 «Өскерлген кижи». Урал-чечен фильм (АКШ). 21.00 «Үе». 21.30 Бодуун болгаш ... П. И. Чайковский. «100 рояль». 22.05 «Маңнай-ачуу». ... 15-10 деңгилдары. 22.55—00.45 Владимир Пресняковтуң шоузу.

ИКИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Төрээн болгаш ... 1-ги фестивальның кино ... концерт-очерк. 8.35 «Бистиң ... ». Б. Диброваның режиссёрлуг фильмнери. «Тарелка ... кижилери». 9.35 «Пирже ... ». 10.20 «Тоңдурбас ... ». Урал-чечен телефильм. 1, 2 сериялары. 12.30 «Оода...». РСФСР-ниң ... артизи Е. Петросянның ... 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 Телефильм. 18.40 Коллаж. 18.45 Видеоканал «Улустуң чугаазы». Чарлалдар (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 22.30—00.15 Экран маслерлери. Ц. Кочарованың «Хана дугайында». Урал-чечен фильм (Польша).

Тыва АССР-ниң Совет ... кадрлары ... Тыва АССР-ниң дээди ... Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң ... ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң ... Тыва АССР-ниң ... ССРЭ-ниң ... Яков Амыйбитович НОРБУНУҢ ... [illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ [illegible] — 3-45-93 ◆ [illegible] — 3-36-82, 3-36-25 ◆ [illegible] — 3-34-57 ◆ [illegible] — 3-34-08, 3-31-23 ◆ [illegible] — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агропалетрур — ... 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-23-11 ◆ тагза ... — 3-39-03, 3-34-39 ◆ ... — 3-34-84 ◆ корреспондент — 3-37-11 ◆ ... — 2-27-41 ◆ ... — 2-32-75 ◆ ... — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга хуудузу

Тиражы 20000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Заказ № [illegible]

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 20 вторник № 264 (14464)

1925 чылдан үндүрлүп турар. Өртээ 3 кап.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга 1990 чылдың ноябрь 17-де М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Эштер. Эвилел керээзин чарарын дүргедедир, ынчалзажок аңаа чедир чуртта бүгү херектиң байдалын экижидеринче, ооң иштинде политиктиг болгаш экономиктиг байдалды быжыг туруштут болдурарынче, хой-ниитиниң корум-чурумун, сагылга-чурумну хандырарынче, националдар аразының харылзааларында байдалды чогумчалыг кылдыр быжыглаарынче угланган эң-не шиитпирлиг хемчеглерни боттандырар дугайында бодалдың түргустунганын дүүнгү хуралга улус депутаттарының, Дээди Советтиң кежигүннериниң, республикалар төлээлекчилериниң саналдары, сессия үезинде эштер-биле мээң беседалаларым бадыткап көргүстү. Күрүне эрге-чагыргазының структуразын соңгаарладыышкын чокка чаартыры база быжыглаары эргежок чугула деп, эштер санап турар кылдыр ынчаар билдим. Оон-биле холбаштыр дараазында чүүлдерни саналдап тур мен.

Бирээде. ССРЭ Федерациязының Чөвүлелинге шынар талазы-биле чаа бүрүн эргелерни тывсыр. Ол чөвүлээр эргелиг орган тургазындан төптүң болгаш республикаларның күжениишкиннерин холбаштырар күштүг болгаш дээштиг структура болур ужурлуг. Бүгү чуртка хамаарышкан бүгү-ле чүүлдерге хамаарыштыр төпке-даа, республикаларга-даа шиитпирлер хүлээп алыр мурнунда олар Федерация Чөвүлелинге чугаалажып көрдүнер болгаш ооң деткимчезин алган турар ужурлуг дээрзин онзалап демдеглеп тур мен. Бүгүдеге таарыжыр шиитпир аңаа үндезилээш, ажылдап кылдынар апаар. Ооң ажылы доктаамал болгаш ниитилелге ажык байдалдыг болур ужурлуг. Ынчаарга эвилелдешкен республикаларның төлээлекчи бүрүн эргелерин адилээн бедик мергежилдиг эксперттер болгаш специалистер доктаамал үндезинге кады ажылдажыр республикалар аразының комитеди Федерация Чөвүлелиниң ажылчын органы кылдыр түргустунуп болур.

Ийиде. Мынчаар кылыр болганда, Президент Чөвүлелиң дужүрер болгаш чурттуң Айыыл чок чоруун Чөвүлелиң Президентиниң чанынга тургузар. Төпте күүсекчи эрге-чагырганы соңгаарладыышкын чокка эде органистаар, ону Президентиге чагыртыр. Структура болгаш кадр өскерилгелерин кылыр, эргижирээн звеноларны дүжүрер, чаа звеноларны тургузар. Шуптузун санап чугаалавас бодай-дыр мен, оларның хөй нуруузунуң дугайында чугааладым. Инициативтиг, амгы үениң өзуу-биле бодап шыдаар чаа ажылдакчылар министрлер кабинединиң составынга кирген турар ужурлуг. Оралакчы президент дугайында айтырыгны шиитпирлээри чугула деп бодаар мен. Чер-черде күүсекчи органнарның дээштиг ажылдаарын хандырар эргежок чугула шиитпирлер база деңге хүлээп алдынган турар ужурлуг. Бо бүгү чүүлдерни соңгаарлатпайн, Эвилел керээзин манавайн, кылыр херек — ол дугайында үргүлчү чугаалап келген мен, ынчаарга мааа силерниң бүгү сеткил дүвүрээшкиннериңерни, ниитилелдиң сагыш-сеткилин илергейлээшкиннерин билип тур мен. Мээң барымдаалааш, дораан ходелир, байдалдың негеп келгениң ёзугаар улус депутаттарының Съездизинге шиитпирлээр херек.

Үште. Корум-чурумну быжыглаар, бистиң чуртувустуң хамааты бүрүзүнүң айыыл чок чоруун хандырар дугайында негелделер чептүг-биле кылдынып турар. Төпке, республикаларга база чер-черге органнизастыг болгаш кадрлар талазы-биле өскерилгелерни кылыры эргежок чугула. База бир айтырыг бар: хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазынга бүгү-нити болгаш бүгү-ле чер болганга холгаарлаашкынны кылып болбас. Ындыг холгаарлаашкын оларның ажылынга улуг моондактаашкын болур ниик. Бистиң хүлээп ап турарывыс хоойлу бар-ла болгай, боттарывыс бодувусту хүндүлээр болзувусса, хоойлу күүсеттинген турар ужурлуг. **(Адыш часкаашкыны)**. Президент эргелеп башкарылгазының хемчээлинге хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын холбаштырар талазы-биле органны тургузарын саналдап тур мен. Органнизастаттынган кем-херек үүлгедиишкининге, ажыт экономикага, чиижек садыглаашкынга болгаш чуртта нептерээн кем-херек үүлгедиишкиннериниң өске-даа өөскүүшкүннеринге удур демиселди чорударынга Президентиниң чанынга тускай албан черин тургузары чүүлдүг болур.

Бедик мергежилдиг, чүткүлдүг специалистер ол ажылга хаара туттунган турар ужурлуг. Бо айтырыг шиитпирлеттинген болгаш чаа орган 10-12 хонгаш, ажылын эгелеп болур. Хоойлуларны, шиитпирлерни, айтыышкыннарны амыдыралга боттандырар сорулга-биле Президентиниң чанынга Контроль палатазын тургузар, бүгү регионнарга ол бүрүн эргелиг төлээлекчилерлиг болур.

Дөртте. Аъш-чем талазы-биле. Эрткен чылдаазы-биле деңнээрге, курлавырлар эвээжевээнин база катап чугаалап тур мен. Хамык ужур чүдел дизе, эргежок чугула продуктулар-биле чонну хандырарының системазын чурумчударында, хүлээлгелериниң областарның болгаш республикаларның чигезин-биле күүседиринде. Оон ыңай бар бүгү чүүлдерниң учёду болгаш контролю эргежок чугула. Чаа дужүтке чедир чонну аъш-чем-биле хандырарының соңгаарладыышкын чок хемчеглериниң даңзызын чоокку он хонук, ынды-ла дизе, ийи неделя хуусаада дүрген ажылдап кылгаш, экиээрин, ону чугаалажып көөрүнге, бети-ле дизе, дыышадыышкын кылырынга киирерин дааскан мен.

Беште, Чурттуң амыдыралын хандырарының магадылалының талазы-биле хемчеглер дугайында онзалап чугаалап көрейн. Бо талазы-биле демир-орук транспортун болгаш энергетиканы бирги черге тургузуп тур мен. Чугула бо адырларның үзүктелиишкин чок ажылдаарын хандырарынга эргежок чугула бүгү-ле чүүлдерни кылырынче, чүъктер сөөртүлгезинге саадаашкыннарны, чудүрүүшкүн болгаш дужүрүлге үезинде вагоннарның аңаа туруп бээрин болдурбазынче бүгү Советтерни, күүсекчи болгаш ажылдагчы органнарын кыйгырып тур мен. Дүрген боттандырар бүгү хемчеглер — бо талазы-биле бисте улуг дуржулга бар, — мындыг таварылгаза эргежок чугула болур.

Алдыда. Эвилел керээзиниң дугайында. Бистиң камчаар көрүүшкүнүвүстүң, бистиң билиишкинивистиң ниити түннели — Эвилелди чаартыры болгаш хевээр камгалап арттырары. Лениниң өөредиин удуртулга болдурбушаан, ол чокта-даа дүүн чугаалап турдунар. Баштай аңгыланып алыр, а ооң соолунде сырый каттыжар. Бир эвес шак ынчаар билир болза, эрге-хүлээлгелерни болгаш бүрүн эргелерни ылгалдыр тодаргайлаар, бүгү системаны үндезини-биле шынарлыг чаартырын саналдаан эш Бойко шынын чугаалаан, ынчангаш ону бистер шуптувус, бодум хуумда база деткип көрээли. Ынчалзажок күрүнени үүрмектээринге, девискээрлерни чарарынга, улустарның чүс-чүс чылдарда харылзааларын үрегдээринге шиитпирлии-биле удур мен. Ам дөрту-биле мынчаар чугаалап болур деп бодай-дыр мен: чарлып, аңгыланып шыдавас бис дээрзин бистиң кижилеривистиң ханы-биле чугдунган ажыг дуржулгавыс бадыткап турар-дыр. **(Адыш часкаашкыны)**. Ынчангаш чарлыышкынның орууңче кирбес ужурлуг бис. Бүрүн эргелерни болгаш эрге-хүлээлгелерни ылгалдыр тодаргайлаарын соңгаарладыышкын чокка үндезини-биле шиитпирлээр, бистиң хөй националдыг күрүневистиң чаартырының концепциязында үндезилеттинген бүгү чүүлдерни боттандырар херек. Арыг агаар-черле болур, бүгү улустарның чаагай чоруу боттанып бүдер. Дээди Совет ол дээш туржур, ооң туружун чон билген турар ужурлуг деп санаар мен. **(Адыш часкаашкыны)**.

Эвилел керээзиниң толевилели колдуунда белен. ССРЭ-ниң Дээди Советинге болгаш республикаларның Дээди Советтеринге ону кысна хуусаада киирген бис. Суверенитеттер дээш мырынай чаа көстүп келген элдептиг демиселчилер, чон илергейлээн дижир ол кижилер бисти коргуттан херээ чок боор... Чоңдан ам-даа айтырар херек. **(Адыш часкаашкыны)**. Украинага эң-не берге үеде ынчалдылар. Эвилелди хевээр арттырар болгаш чаартыр дээш бадылаашкынның хуузу 70-тен эвээш эвес болган. Бүгү чер болганга база ындыг. Чүс-чүс чылдарда улажып келген харылзааларны үзер деп мөдээлел соолунде сеткил дүвүреңнээшкин болган дугайында Грузиядан медээни алдым.

Чедиде. Армияның шериг албанныгларның, оларның ог-бүле кежигүннериниң социал камгалалының айтырыгларынче кичээнгейни күштелдиреринин чугулазын база катап онзалап демдеглээри эргежок чугула деп санап тур мен. Армия — чоннуң төлү-дүр. Хөй-хөй чылдарда биске угланыышкын болуп келген бо сөстерни онзалап ажыглап тур мен. Бодунуң хүлээлгезин күүседир арганы армияга бээр болгаш бистиң күрүневистиң камгалалында турар кижилерниң ат-алдарын хандырар хоойлуларны соңгаарладыышкын чокка хүлээп алырын Дээди Советтен база катап дилеп тур мен.

Сесте. Советтерниң дем-биле сырый харылзаалыг ажылдаарынга, холбаштырылгалыг болурунга бүгү талалыг идигни бээри бистиң хүлээлгевис-тир. Сырый каттыштырган демнежилге болгаш холбаштырылга чокка Дээди Совет болгаш чер-черде Советтер бодунуң ажыл-чорудулгазын ажыктыг кылдыр боттандырып шыдавас дээрзин дүүнгү дискуссия тодаргай бадыткап көргүскен. Бистиң ниити хераэвистиң эрге-ажыктарын хандырар төлээде, удур туржуушкундан болгаш үретүнел чок адааннажылгадан ойталаары чугула.

Эштер, мээң саналдааным хемчеглер бистиң стратегтиг сорулгаларывысты күүседиринче, чуртта демократтыг чаартылгаларны уламчылаарынче угланган. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезиниң органнизас талазы-биле хандырар сорулгалыг практиктиг хемчеглерниң айыттынган программазын деткиириңче эвилелдешкен бүгү он беш республикаларның бүгү хамаатыларын кыйгырып тур мен.

Ол бүгү шиитпирлерниң чаңгызы-даа хоозун болбас болгаш күүсеттинген турар ужурлуг. Президент кижи болганымда, ол шиитпирлерниң хажыы чокка күүсеттингениң турарының дугайында сагыш салыр мен. Бистиң ниити хераэвистиң чединишкиниң болурунга сонуургалдыг бүгү кижилерниң деткимчезинге, чурттуң бүгү улустарының, тургузукчу бүгү күштерниң кады ажылдажырынга идегеп турар мен. Ниити националдыг чөпшээрежилгезиниң, хамааты тайбыңының, быжыг туруштут, чогумчалыг байдалды чедип алырының сорулгалары оларга күзенчиг, ол чокка буруңгаарлап шыдавас бис. Чоннуң ол күзел-соруунга удур кижилерге политиктиг аштырыышкынны таварыштырар херек. **(Адыш часкаашкыны)**.

Политиктиг, экономиктиг, эрге-хоойлу талазы-биле байдалды чогумчалыг быжыг туруштут болдурарының хемчеглерин хандырарынга боттарының аргаларын ажыглаарынче, ук хемчеглерни шиитпирлиг деткиириңче коммунистерни кыйгырып тур мен. Бистиң Ада-чуртувустуң салым-чолуң ниитилелде үнелээр бүгү хөй-нити организацияларын болгаш шимчээшкиннерни кады ажылдажырынче кыйгырып тур мен. Массалыг информацияның чепсектери бодунуң ролюн база эде көөр ужурлуг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ылгай көрүүшкүннүг өклээнен-илгеери болгаш девидээшкинни өөскүдери болзун. Бистиң келир үевис чүгле шиитпирлиг бурунгаарлаарывыста, бүгү чоннуң салдынган сорулгаларын чедип алырында болур. Үстүнде бо саналдарны деткиириң Дээди Советтен дилеп тур мен. **(Адыш часкаашкыны)**.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи чуртта байдалды чугаалашкан

Президентиниң илеткелиниң соонда микрофоннар дамчыштыр чээрби хире депутат моон соңгаар канчаар ажылдаарыл? деп айтырыгга доктаап чүве чугаалааннар. Саналдарның кол утказы чүл дээрге чуртта байдал дугайында айтырыг — эң чугула, ынчангаш дискуссияга киржирин күзээн кижи бүрүзүнге сөстү бээри чугула дишкен. Хамыктың мурнунда комитеттерниң болгаш комиссияларның, парламентиниң депутат бөлүктериниң төлээлекчилеринге сөс бээрин дыка хөй парламентарийлер санаан. Өскелери баштай эвилелдешкен республикаларның удуртукчуларынга сөс бээр херек дээн. Хамыкты мурнай Эвилел парламентизиниң болгаш Эвилел чазаазының удуртукчуларын дыңнаар, оон соонда уламчылаар дээннер база бар. Түңнелинде мындыг чурумга доктаан: үш-үштен — парламенттиң комитеттер болгаш комиссиялар төлээлекчилери, эвилелдешкен республикадан болгаш санал бээри-биле бижиткен оочур ёзугаар депутат кижи бодунуң өмүнээзинден.

Баштай индирже Архитектура болгаш тудуг айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы **Ю. Т. Комаров** үнүп келген. Чурттуң бөгүнгү амыдыралында эң чугула айтырыг болза, эрге-чагырганы, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаары болур деп, ол демдеглээн. Чүгле ийи чаңгыс хамаатыларының эвес, хамыктың мурнунда демократтыг чорук-биле тургустунган соңгаттурган бүгү чадаларының Советтериниң хоойлуларны күндүлээр чоруун чедип алыр ужурлуг бис деп, ол чугаалаан. Эвилелдешкен республикадан кедээ Советке чедир тывылган «бот-доттунааашкын парадтарының», «хоойлулар дайынының» чуртка мурнунда ынаы херээ көрбээн хоойлу-дүрүм чок чорукту тывылдырган. Ынчангаш ССРЭ Конституциязының болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларының чуртта бүгү девискээринге Эвилелдин чаа керээни чарлынгаже чедир тергиидекчи болуруп болгаш ону сагыырын бүгү хемчеглер-биле хандырары эргежок деп, ол санаан.

Чогумчалыг байдалды тургузуп болур өске хемчег — ол дээрге төпте-даа, чер-черде-даа эрге-чагырганың структуразын чоокку үеде өскертири болур деп, депутат санап турар. Төпке — эргежок чугула апаар болза, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели дужүрбүшаан, чуртта күүсекчи бүгү эрге-чагырганы ССРЭ-ниң Президентизинге дамчыдары. Ол саналды бодунуң комитединиң өмүнээзинден киирбишаан, оратор бо бодалга чамдык кижилер бүзүревейн турар дээрзин немээн. Президент болгаш чазак структураларының эрге-чагырга хүлээлгезин черчелештир тургузары моон соңгаар ажык чок, чүге дээрге бо байдалдарда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели эрге-чагырганы өскүнмүшаан, чүгле «буруулуг солчугаш» болуп турар, а оон-биле черчелештир Президент структуразы ниитилел мурнунга кандыг-даа харыысалга түттересейн турар. Чүүлдешпес бо чүүлдү чайладыр херек.

Өске санал: область, край Советтеринден эгелээш, Советтерниң болгаш оларның күүсекчи органнарының ажылында черчелешкек чоруктарны узуткаар. Оон аңгыда хүлээп алдынган хоойлуларны, чарлыктарны болгаш доктаалдарны чурттуң бүгү девискээринге [illegible] чок сагыырынче угланган чурумнуң контроль органнарының, эрге-хоойлу камгалаар болгаш КАК органнарының ажылын эң идепкейжидери чугула. ССРЭ-ниң Президентизиниң адрезинге база бодап көөрттинген [illegible] депутат санаан. [illegible]

Бөгүнгү парламентиде [illegible]

Чугаалажып турар айтырывыс онза ужур-дузалыг деп, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Б. Н. Ельцин** чугаалаан. Экономиктиг болгаш политиктиг кризис эң чидиг байдалында келген. Бодап кылган реформалар барык доктаай берген, харын-даа дедир кулбуруп эгелээн. Ооң бир чылдагааны болза, чуртта амга чедир хевээр арткан чагырып дужаар тургузугнуң кризизи-дир деп, оратор санаан. Ооң эң чидиг илерези — эрге-чагырганың, хамыктың мурнунда эрги төптүң эрге-чагыргазының шимчеш дивейн турупканы, ооң-биле кады канчап-даа турган бодун камгалап арттырарынче, республикаларга, ооң иштинде Россияга бодунуң ажыл-херектерин бет-тускайлаң арганы бербезинче чүткүлү болур.

Тургустунган байдал дараазында хемчеглерни алырын негеп турар. [illegible]

Ооң сорулгазы — кризиске удур политиканы боттандырары болгаш республикаларның Эвилелче дамчыткан хүлээлгелерин барымдаалавышаан, экономиктиг эрге-чагырганың чаа структуразын чоорту тургузары, күүсекчи органнарның ажыл-чорудулгазын кризиске удур комитетке чагыртыр кылбышаан, онза байдалче шилчидери.

Эвилел болгаш республика парламентилериниң башкаланчак чоруу өжегээр ынчаар тургустунган дээрзин сагындырбышаан, саналдакчы ол байдалды ажып эртери чугула дээрзин демдеглээн. Ол ССРЭ-ниң Президентизиниң адрезинге шүгүмчүлелди кылган-даа болза, ооң ат-алдарын кодурери чугула дээрзин база демдеглээн.

Бүгү-ле чугула айтырыгларның эң колу аъш-чем айтырыы [illegible]

Н. Н. Прибылов [illegible]

[illegible] ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң албан-хүлээлгезиниң кады ажылдажылгазының дугайында айтырыгны шиитпирлээрин, шилчилге үе-чадазында национал чөпшээрежилгениң коалиция чазаан тургузарын ол чугула деп санаан. Өске эргежок чугула хемчег — шилчилгелиг үе-чада үезинде Эвилел болгаш республика парламентилериниң база хоойлуларының, а кол чүүл — оларның удуртукчуларының аразында «дайынны» соксадыры чарлаары. Ол ышкаш чер-черлерге Советтерниң болгаш күүскомнарның чаңгыс аай эрге-чагыргазын тургузары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң контроль хүлээлгезиниң ажылын дүрген таарыштыры болур.

Экономиктиг оңы хемчеглерни хүлээп алыры [illegible]

Чурт чүгле нарын эвес, харын-даа элдептиг байдалда турбаан турар деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш округтарының [illegible] депутат **Г. С. Лисичкин** демдеглээн. [illegible]

[illegible] ажып эртип шыдавас. Ынчангаш ол халажып үнер ужурлуг.

Бараан өртээзинге акшаның үнезин катап тургузары эргежок чугула. Ону кыска хуусаада боттандырар дизе нэп-тиң төөгүлүг дуржулгазын ажыглаар херек деп депутат бүзүреткен. Үнези кудулаан совет акшаның үнезин бедидер талазы-биле бодунуң планының чамдык тодаргай чүүлдерин ол саналынга чугаалаан.

Дискуссия үезинде хурал даргазы өскерилгелер киирер ужурга таварышкан. Бир дугаарында эвилелдешкен республикаларның төлээлекчилери санал бээрин депутаттар негээн. Ынчангаш Украина ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **В. П. Фокинге** сөс берген.

Кремльди ээлгендир фронт шугуму эвес, политиктиг [illegible] ол чугаалаан. [illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ДӨРТКҮ СЪЕЗДИЗИН ЧЫЫЛДЫРАР ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизин 1990 чылдың декабрь 17-де Москва хоорайга чыылдырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва. Кремль. 1990 ч. ноябрь 17.

ССРЭ-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ИТАЛИЯЖЕ ЧОРУПКАНЫ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев ноябрь 17-де Москвадан Римче чорупкан. Албанның тур аян-чоруун кылып, ол Италия Республикага баар, а ооң соонда понедельникте Парижке ажыттынар Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттарның күрүне болгаш чазак баштыкнарының хуралынга киржир.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко, албанның өске-даа кижилери ССРЭ-ниң Президентизин аэродромга үдээн.

(СЭТА).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ РИМГЕ ЧОРУП ТУРГАНЫ

РИМ, ноябрь 18. (СЭТА-ның тускай корр. А. Красиков, С. Старцев, А. Тараканов, Н. Тетерин). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев итали удуртулганың чалалдын ёзугаар ол хүн Италияга чаңгыс хүннүң ажыл-чыл аян-чоруун кылып ында чеде берген.

Ийи чурттуң күрүне тукталары-биле шиметтинген итали найысылалдың Фьюмичино аэропортунга М. С. Горбачевту болгаш ону үдеп чоруур кижилерни Италияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Джулио Андреотти, албанның өске-даа кижилери уткаан. Уткааннарның аразында ССРЭ-ниң Италияда элчини А. Л. Адамишин болгаш Италияның ССРЭ-де элчини Ф. Саллео олар турган. ССРЭ-ниң Күрүне гимнин күүсеткен. М. С. Горбачев хүндүлүг таңныыл чыскаалының баары-биле эрткен.

Совет аалчы аэропорттан аңаа тускайлаан резиденцияже — Президентиниң квиринальдыг ордузунче чорупкан. Аңаа уткуушкунун албан ёзузунуң ёзулалы болган. Италияның Президентизи Франческо Коссига М. С. Горбачевка изии-биле байыр чедирген. Квиринал ордузунуң кырынга Италия Республиканың туғунуң чанынга ССРЭ-ниң Күрүне тугун көдүрген.

Совет Эвилелиниң Президентизиниң амгы бо аян-чоруу хуусаазы кыска-даа болза, онзагай ужур-дузалыг. Римниң «Мессаджеро» солуну бо аян-чорук «соок дайынның» херек кырында доозулганы-биле холбашкан деп демдеглээн. Бо аян-чорук ийи чурттарның аразында политика, экономика, культура болгаш өске-даа адырлар талазы-биле кады ажылдажылганы улам ынай хөгжүдеринге болгаш быжыглаарынга чаа идигни бээр ындыг улуг түңнелдерни манап турарын Италияда чажырбайн турар.

Римниң кудумчуларынга совет удуртукчуну болгаш ону үдеп чоруур кижилерни тротуарларга чыылган римчилер байыр чедиришкиннери-биле уткуп турган. Хоорайның шөлдериниң бирээзинге М. С. Горбачев машинаны доктаадырын дилээн болгаш оон үнүп келген. Кыска болгаш хайым чугаа кадында Римниң чурттакчылары эде тургустунууушкунга чедиишкинни күзеп, ол чүгле совет кижилерге эвес, а бөмбүрзектиң бүгү улустарынга-даа чаагай түңнелдерни бээр боор дээрзинге бүзүрелди илередип турганнар.

ССРЭ-ниң Президентизиниң Ватикандан ээп келгениниң соонда, квиринальдыг ордуга, итали күрүнениң баштыңының кабинединге М. С. Горбачев биле Ф. Коссиганың чугаалажыышкыны эгелээн. Аңаа Дж. Андреотти киришкен. Оон соонда чугаалажыышкыннарны калбак составтыг уламчылаан. Аңаа совет делегацияның кежигүннери, Италияның чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары киришкен.

Италия Республиканың Президентизиниң өмүнээзинден М. С. Горбачевтуң база Р. М. Горбачеваның алдар, кадыы дээш эртенги шайлалга кылган.

Кыска чапсар соонда совет удуртукчунун итали чазактың баштыны-биле чугаалажыышкыннары уламчылаан.

Чугаалажыышкыннар доозулган соонда совет-итали документилерге ат салырының ёзулалы болган. Оларның эң кол чугулазы — ССРЭ биле Италияның аразында найырал болгаш кады ажылдажылга дугайында керээге ССРЭ-ниң Президентизи М. Горбачев биле Италияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Дж. Андреотти ат салган.

Ооң соонда ийи чурттуң даштыкы херектер министрлери Э. А. Шеварднадзе биле Джанни де Микелис чаа дугуржулгазынга база долгандыр хүрээлел камгалалының талазы-биле дугуржулгага ат салганнар.

Совет база итали удуртукчулар документилерге ат салып турар үеде чүве чугаалааннар.

* * *

Кежээ квиринал ордузунуң кирасирлер залынга М. С. Горбачевка «Фьюджи» деге шаңналын тывысканының ёзулалы болган. Ону бо чылын ССРЭ-ниң Президентизинге Италияда туруп турар «Фьюджи» фондунуң чиңгине чөвүлели тывыскан.

«Фьюджи» фондунуң чиңгине чөвүлелиниң президентизи Дж. Андреотти кыска чүве чугаалап, байыр чедирген. «Бөгүн Силер мында, Римде чоруп турарыңар-биле даарта Парижке барып, Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың эалчеглиг үе-чадазының байырлыг ажыдыышкынынга барып киржир деп турарыңарның капсырлажы бергени аас-кежик деп санап тур мен. Хельсинкиге Түңнел документиниң 15 чыл дургузунда чогумчалыг боттанып келгениниң уламындан бо улаада ук чөвүлел хуралга тайбың талазы-биле делегейге чаа чогумчалыг чүүлдерни ажылаар боор деп аазап турар.

Эгезинде бүзүревес-даа кижилер хөй, улурланыкчылар-даа эвээш эвес, ынчан түргустунган байдалга бүзүревес, бот-боттары аразында карылзажырының аргазы чогунга дузурээн хөй-ле кижилер турган. Ынчалза-даа эки үрезин чаагай чимисти бээр болгай...» деп, ол чугаалаан.

Ф. Коссига шаңналды М. С. Горбачевка тывыскан.

Ёзулалдың тускай кезээ төнгениниң соонда «Венецияның ыраажылары» ансамблиниң улуг эвес концерти болган.

* * *

Совет күрүнениң баштыңы кежээ Римден Парижче чорупкан. Аэродромга М. С. Горбачев биле Р. М. Горбачеваны Дж. Андреотти кадайы-биле база албанның өске-даа кижилери үдээн.

ВАТИКАНГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

ВАТИКАН, ноябрь 18. (СЭТА-ның тускай корр.). Ол хүн ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Ватикан күрүнениң баштыңы папа Иоанн Павел II-биле ужуражыышкыны болган

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ ЧУРТТА БАЙДАЛДЫ ЧУГААЛАШКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

чоокта чаа хүлээп алган шиитпирин УССР-ниң чазаның удуртукчузу кижи [illegible] рымдаалавайн хүлээп [illegible] дүгжүр деп болбас херек.

Эң кол чүүл Эвилел турар бе, турбас бе, турар болза ол кандыг болурул? деп кол айтырыгны тодарадып албайн чыда, рынокту тургузуп болбас. Ниити экономиктиг айтырыгларны [illegible] хамаанчок шиитпирлээри дээрге мурнунда болдурган частырыгларны катаптаары-дыр деп, ол чугаалаан.

Хуралга Президенттиң кылган илеткелинде чуртта байдалды үнелээринге болгаш кризистен үнер оруктарга тодаргай чугаалавааан деп, оратор санаан. Байдал мындыг турда эвилелдешкен республикаларның суверенитединиң дугайында [illegible] Чурттуң чаа Үндезин Хоойлузунуң төлевилели ам доңган турар болуп турар.

[illegible] Белоруссияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат В. Ф. Кебич чугаалаан. [illegible] экономиктиг харылзааларны организастаарынга [illegible]

Оратор [illegible] саналы-биле алырга, ындыг алдагдалдарны амыдырал [illegible]. Чурттуң дыка хөй девискээрлери-биле республика чаа мерээлиг харылзаалар-биле холбашкан болгай. Бир эвес ону кичээнгейге албас чүве болза, партнерларның боттарының иштинге соңгаарлы бүдүрет дугайында кандыг чугаа турарыл?

[illegible] Прибалтика республикаларынга экономиктиг блокада кылганы [illegible]

дунуң бүгү кежигүннериниң деңгээлин тургузар ужурлуг. Узбекистан бодунуң суверенитединиң дугайында Декларацияны баштай хүлээп [illegible] чаа Керээзин чоокку 10—15 хонук дургузунда дарый чугаалажыры болгаш хүлээп алыры чугула деп, ук республиканың төлээзи чугаалаан.

Тургустунган нарын байдалдан үнер улуг буруну черлериниң эрге-чагыргаларынга онаап турар чорукту Казахстанның Дээди Совединиң Даргазы Е. М. Асанбаев буруу шапкан. Төптүң боду туруш эвес болгаш бодап кылдынмаан хөделиишкиннери-биле республикаларның бот-камгаланыр чоруун тургузупкан. «Бир эвес мерген угаанныг кижи алдаг кылыр болза, бүгү делегей ооң соо-биле тайып ужар» деп үлегер домакты оратор чугаалаан.

«Чогум кым буруулугул?» деп айтырыгга саналдакчы мынчаар харылаан: «Хөй кижилер буруулуг. Ынчалза-даа хамыктың мурнунда [illegible] эрге-чагырга». Эвилел [illegible] Казахстанның парламентинин удуртукчузу [illegible] принципиалдыг шиитпирни хүлээп алырынга [illegible] күүсекчи эрге-чагырга херек болуп турар болгай. Байдалды чогумчалыг болдурар [illegible] политиктиг болгаш [illegible] турар ужурлуг.

Республикаларның эргелерин [illegible] Эвилел керээзин [illegible] Казахстан турушту тургузар дээрзин оратор медеглээн. Бо таварылгада [illegible] экономиктиг [illegible]

Грузияның төлээзи А. Т. Асатиани бодунуң саналын чазалгадан эгелээн. [illegible] Грузия ССР-ниң эвес, а Грузия Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы [illegible]

Республикага соңгу [illegible]

Бис Грузияның Дээди Совединиң [illegible]

Республиканың амгы Дээди Совединиң бирги [illegible] «1921 чылда ынчаар [illegible] Совет Россияның [illegible]

чедирбейн, бистиң Дээди Совет бис ажыл-чорудулгазын боттандырып турар ышкаш сагындырар-дыр деп, Азербайджан ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Э. М. Кафарова чугаалаан.

[illegible] ССР [illegible] бис кады чок-даа ышкаш. Чуртка эде тургустунуушкунунуң чылдарында катаптаттынмас чорудулгалар болгулаан. Оларның канчаар хөгжээнин көрген бис, бөгүн ону барымдаалавайн баар эргевис чок. Чижээ, төптүң киржилгези-биле эгелээн эвилелдешкен республикаларның суверенитединиң боттуг болдурарының дугайында бодалды көрээлинер, ол чүүл бөзүлүг хамаарышпас чорукче, чуткулуг шилчий берген ышкажыл. Национал республикаларга ол идеялар сорунзалыг күш болуп, янзы-бүрү ниитилел-политиктиг шимчээшкиннер ону билдилиг ажыглап турар апарган.

Хөй партиялыг системаны бадыткаары-биле доозулган политиктиг реформалар чурттуң-даа, республикаларның-даа күрүне тургузуун аңгы-аңгы кылдыр көрүнүң байдалын хевирлеп тургускан.

Ооң-биле чергелештир экономиктиг реформа буруп, экономикада кризистиг байдалдар тургустунган. Ажылагыйжылар эвес, а политиктер девискээрлер аразының экономиктиг харылзааларының [illegible] тодарадып турар апарган. Бо чүүлдер экономиктиг харылзааларны үреринге болгаш ниити эвилелдиң экономиктиг амыдыралын сандарадырынга чедирген.

Ооң соонда оратор Эвилелдиң чаа керээзиниң концепциязынга болгаш [illegible] тодаргай доктаагаан. Азербайджанның принципиалдыг туружу бот-боттарының аразында эвилелдиң харылзааларын камгалаары болгаш [illegible] деп ол демдеглээн. Ынчалза-даа ооң утка-шынары үндезинин чааргыттан. Эвилелдиң бүгү кежигүннеринге ажыктыг чорукту үндезилеп, оларның боттуг суверенитединге экономиктиг болгаш политиктиг бот-тускайлап чоруун үндезилеттинип тургустунар ужурлуг.

Чуртта байдал аңгы-аңгы республикаларда байдалдан тургустунар болгай деп, Молдова Республиканың президентизи депутат М. И. Снегур демдеглээн. Молдованың экономиказында байдал бөдүүн эвес болгаш чамдыкта удурланышкак деп, ол чугаалаан. Ындыг турбуже, республика ниитилелиниң фондузунче мал продуктуларын дужаар планын [illegible]

Ниитилел-политиктиг байдал мурнунда хевээр, нарын болуп артпышаан. Бүгү талаларның төлээлекчилерин чурттуң Президентизи чыып алза-даа, ол четпес болуп турар. Республиканың парламентизи дүгүрүкүлгениң талазынче тодаргай базымнарны кылып турар [illegible]

Удуртулганың талазындан [illegible]

Амгы үеде ындыг статус турда Эвилел керээзинге Латвияның парламентизиниң хөй кезии алын салбас деп, ол чугаалаан. Баштай Латвия Республиканың политиктиг статузун хүлээп көөр [illegible] кежигүннер аразында чарып болур, биргээр чугаалаарга, хамаарышпас күрүнелер аразында керээ дээрим ол.

Европа каттыжып турда бистер чарлып турар-дыр бис деп чемелер дыңналып тур деп, оратор уламчылаан. Үлежиксеп турар бис. Аңгыланышпайн чыткаш, каттыжарының үндезинин тыппас бис, чүге дээрге ооң үндезини ээ кижиниң бот-догуннаашкыны болур болгай. Кижилерни тудуп өглеп ааргa олар ыяап-ла чарлы бээри билдингир. Интеграция экономиктиг эвилелден эгелээр ужурлуг деп, саналды ол чугаалаан. Европа база сон эгелээн. Экономиктиг логика биле эргежок чугула чорук политиктиг тургузуттa чедирер. Амгы бо шилчилгелиг үеде хостуг болгаш хамаарышпас күрүнелерниң экономиктиг кады ажылаажылгазының шиитпирлериниң орнунга дүүштүрүлге кылыр экономиктиг комитеттер тургусканы эки боор. Олар деңг эргелиг үндезинге тургустунар ужурлуг.

Кризистен үнериниң бирги болгаш эң кол сорулгазы националдар аразының харылзааларын экижидер деп, Кыргыс ССР-ниң президентизи депутат А. Акаев санап турар. Оон башка ниитилелге хамааты дайыны ооскуп болур. Эптеп-чөптеп турбайн, шиитпирлиг хемчеглер алыр үе келген. Аңаа ажыглаар тодаргай механизмни ажылдап кылыр херек.

[illegible]

ССРЭ-ниң Президентизиниң илеткелиниң концепциязы республикаларга ажыглаттынып болур деп, саналдакчы чугаалаан, ол ындыг керээниң үндезини-даа боор болур. Чугаалажылганың стол кырында олурупкаш, ол документиниң чедир ажылдаар херек.

Экономиканы экижидер талазы-биле онзагай хемчеглерже оратор кичээнгейин угландырган. Өртектер тургузар талазы-биле хемчеглерни кылырындан оваалдаан бис деп, ол чугаалаан. Бо талазы-биле чаавтыг баштайгы дилим базымын ам шугумчулеп турар-дыр бис. Бистиң республика ону деткээн болуур ийин. Ынчалза-даа чиг эттиң, энергия курлавырларының чамдык хевирлериниң чаа өртектерин бистиң дүвүредип турар. Манаа девискээрлерниң аргалары болгаш эрге-ажыктарын барымдаалаары чугула.

Онзагай кандыг хемчеглер херегил? Херетлел рынокун дарый чогумчудар херек. Бараанарның массалыг садыглаашкынын кылыры чугула. Чүге ындыг базым социал дүшкүүрлүг чорукче [illegible], Кыргыс ССР-ниң президентизиниң саналы-биле алырга, курлавырлары дилээр дизе, Чөөн чүкче көрнүр болза эки. Бээриниң чүктүң чурттары хөй аазашкын кылып турар, ынчалза-даа күүседип турары эвээш. «Адрестерни» база адаан — Япония. Азияның аныяк «Пардары» болгаш «Элуларь». Оон аңгыда аңгы реформазын база кылыры чугула деп ол санап турар.

Совет чыдарда чөп түрелделден болгаш дүвүрелдерден чиглиин узагом деп, Таджик ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат К. Махкамов демдеглеп чугаалаан. Таджикистанның суверенитедин чарлаан, чоокта чаа хүлээп алган декларациязының дугайын чугаалаашкынан [illegible] республика бодунуң салым-холун Совет Эвилелинден дашкаар кылдыр черле угаап ындавас деп, оратор медеглээн. Эвилел керээзин аныктап кылырынче болган хүлээп алышынче улуг кижиниң шиитпирни салыр херек деп ол уламчылаан. Керээ бүтпес болза, Эвилел база бөлтаавас.

ССР Эвилелиниң амгы үеде кирттүг болуп турар Конституциязынга дүүшпес бүгү-ле республика хоойлулары болгаш доктаалдары [illegible]

[illegible]

Рынокче шилчилге айтырыгга [illegible]

валюталар саарылгазы экономиканы экижидип шыдавас дээр дугайында бодалды Таджикистанның Дээди Совединиң баштыңы чугаалаан.

Бо талга санал-онал солчулгазын дыңнаарга, [illegible] ону соксатпас болза, ол оон-даа ыңай хөрлээлеп болур ышкаш-тыр. Дискуссияның чоруп турарынга хамаарыштыр ындыг үнелелди Армения Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Л. А. Тер-Петросян берген. Манаа тодаргай чугаа, кризиске удур хемчеглер херек деп, ол негээн.

Ынчалзажок ССРЭ-ниң Президентизиниң илеткелинде-даа, өске-даа санал-оналдарда-даа ындыг тодаргай хемчеглер, механизмнер чок болду деп, оратор хараадап чугаалаан.

Экономикада сандараашкын, социал болгаш национал аразында дүшкүүрлүг чорук, эрге-чагырганың муңчураашкыны болгаш чоокта чаа буураашкынга ооң база катап таварышканы дээн ышкаш ындыг таарымча чок болуушкуннарның чайлаш чок хаңылаашкыны тураа-даа, аңаа муңчулбайн, берге байдалдан үнериниң аргазын чүткүл-дүү-биле дилеп тыварын уламчылаарынче ол кыйгырган.

Республикаларның эрге-чагыргаларының шиитпирлериниң тур када күш чок болуурар дугайында ССРЭ-ниң Президентизиниң саналын чогумчалыг эвес деп, ол санаан. Репрессстиг хемчеглерни шыгыыраткан ышкаш билдинер кылдыр күүсекчи эрге-чагырганы ынчалдыр күштелдирери таарышпас. Албадаашкынныг каңгырзаа аргалар күүсекчи эвес — олар айыылдыг болгаш [illegible]. [illegible] деп, оратор чугаалаан.

[illegible] экономиктиг [illegible] комитедин тургузарын ол саналдаан. [illegible] республикаларның премьерлери кирер турар ужурлуг. Федерация Чөвүлелиниң хүлээлгелерин [illegible] политиктиг [illegible] комитеттиң [illegible] турар деп, оратор санаан.

Эвилел керээзиниң айтырыынга хамаарыштыр чугаа дизе, ону чедиишкинниг чарып ап болурунуң үези эрткен-дир, ам ону кылыры черле болдунмас деп, ол чугаалаан.

Туркмен ССР-ниң чазак кежигүнү А. Чарыев бодунуң саналының эгезинге чоокта чаа республикага болган президент соңгулдаларының дугайында сагындырагаш, ону улуг болуушкун кылдыр санаан. Ам ында республиканың Дээди Совединиң сессиязы чоруп турар деп дыңнаткан. Сөс кырынга эвес, а херек кырынга президент чагырганың айтырыын ында көрүп турар: күүсекчи эрге-чагырганы болгаш чазакты президент удуртур.

Экономиканың хөгжүлдези чиг эт [illegible] болганындан Туркменистан өске девискээрлер-биле деңнээрге, деңг эвес байдалдыг болу берген деп, оратор оон ыңай демдеглээн. Эвилелдиң ажыл-агый органнарының сорулгазы бойдус курлавырын улам шиңгээдип алырынче угланган, а социал адырже кичээнгей кеңгүс чок.

Ажыл-агыйның төп эргелелиниң шуушпей чорууну таарзыммайн турарын санал бергенчээ чугаалаан. Республикаларның удуртукчуларын кыйгыртып алгаш, чамдыг ол-ла айтырыгларны катап-катап чугаалажып-ла турар, а түңнел чок.

[illegible] Эвилел керээзин республикаларның суверенитединиң дугайында хүлээп алган декларацияларны [illegible] барымдаалап чарар херек деп, оратор демдеглээн.

[illegible] 1920 чылда [illegible] ССРЭ-ниң депутады Ю. Х. Кахн медеглээн. [illegible]

[illegible]

хүлээп көөрүн болгаш политика талазы-биле бүрүн хамаарышпас чорукту херек кырынга катап тургузарынга шаптык аазавын; ийиде, ийи таланың эрге-ажыктарынга дүүштүр чөпшээрежилгени дилеп тывар дээш чугаалажылгаларны уламчылаарын; үште, ССРЭ-ниң республикалары болгаш чамдык девискээрлери-биле бот-боттарынга ажыктыг экономиктиг харылзааларны Эстонияның тударынга шаптыктавазын.

Эвилелдешкен 14 республиканың төлээлекчилери санал-оналын сессияга берип каапканын барымдаалааш, автономнуг тургузугларның депутаттар бөлүүнден оратору дыңнаарын, а ол ышкаш автономнуг чамдык республикаларның Дээди Советтериниң Даргаларының санал-онал бээр дугайында дилээн хандырарын даргалакчы сүмелээн.

Депутат С. Н. Хаджиев сөс алгаш, чүгле автономияларның өмүнээзинден эвес, а План болгаш бюджет-санхээ комиссиязының база культура талазы-биле комитеттиң кежигүнү болуп саналдаарын дыңнаткан. Чонну чемгерер болгаш хепкерер, чурттаар оран-саваны аңаа бээр, экономикага турум байдалды хандырар, Эвилелди камгалаар — бистиң мурнувуста амгы үеде үш ындыг сорулга бар деп, ол чугаалаан.

Айыттынган ол үш сорулганы күүседир төлээде, бистиң улустарывыстың угаан-бодал күчүзүн бириктирер, сагылга-чурумну быжыглаар, калбак демократчыдылганы хандырар херек деп, Чечен-Ингушетиядан келген оратор чугаалаан. Саналдакчы тодаргай чамдык саналдарны кииргени. Президент чагырганың системазын чуртка январь 1-ден [illegible] Ынчан Президент чазакты база удуртур апаар. Депутаттың боданы-биле алырга, Президенттиң экономика талазы-биле оралакчызы [illegible] тургузар херек.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылы [illegible] Эвилел керээзинге [illegible] херек деп депутат М. Ш. Шаймиев чугаалаан. Эвилел парламентизиниң эргелелиниң болгаш ажыл-херекчи байдалы [illegible] күштелдирип турар деп, Татарстанның Дээди Совединиң Даргазы демдеглээн. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш хүлээп ап турар актыларының авторитедин бедидер херек.

Эвилел керээзин чарлыгынже чедир эрге-хоойлулуг удур туржуушкунга мораторий чарлаарын оратор саналдаан. Ынчалзажок ол дугайында документиниң хүлээп алырын дүргеледир, чүге дизе чурттуң салым-хуузу оон хамаарыжыр болгай. Ооң бодалы-биле алырга, тускай догуннаан бүгү-ле республикалар, ооң иштинде Татар ССР база чаартынган Эвилелдиң субъектилери болган турар ужурлуг. Чер-черде хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганы [illegible] 1991 чылда ажыл-агыйлар аразынга харылзааларны хевээр арттырып [illegible] тускай догуннаан республикалар аразынга дүгүржүлгеге чарап херек.

Чурт эң-не берге байдалда деп, Соңгу Осетияның Дээди Совединиң Даргазы А. Х. Галазов чугаалаан. Эвилел буурап дужуп турар, а бис ол байдалдың чаалагаанарын болгаш буруулугларын тодарадыры-биле бөлүннеп-ле турар-дыр бис. [illegible] М. С. Горбачев баштаар ужурлуг. [illegible]

[illegible]

парламенттер боттарынга [illegible] чедириптер. Чон хоозун чугаалардан кээнзүрээн болгаш тодаргай ажыл-чорудулгаларны манап турар деп, санал бирикчизи медеглээн.

Башкир ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат М. Г. Рахимов Эвилел керээзин чарары-биле холбашкан айтырыгларга доктааган. Ооң бодап турары-биле алырга, ол Керээниң концепциязын калбаа-биле, харын-даа ажыкчарлыы-биле чугаалажыры чугула болуп турар. Керээ чорудулгазын дүргеледири ам чугула болу берген, чүге дизе ону төнчү чок уламдыктырарын болгаш республикалар эвилелин сандарадырын күзеп турар кижилер бар-дыр. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтери ол төлээлелдии чүү хире үе иштинде чугаалажып көөрүн база тодарадыр ужурлуг. ССРЭ болза тускай догуннаан республикаларның эвилели болгай турар ужурлуг. Ол дугайында тезисти оратор деткээн.

Ораторнуң бодалы-биле алырга, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Эвилел хоойлулары-биле шуут-ла чөпшээрешпес чорукту чарлаан-дыр, ооң харазы-биле Россияда бактаап кирип турар республикаларны берге байдалда таварыштырган. Ындыг байдал турлажок, бистиң бүгү ажыл-чорудулгавыс Эвилел хоойлуларын сагыырынга үндезилеттинип келген болгаш үндезилеттинер-даа апаар деп, ол медеглээн.

Чоот улут айыылда дээрзин чонга чарлаар үе келген деп, Чуваш ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. М. Леонтьев демдеглээн. Ханы кризистен үнер төлээде, ооң бодап турары-биле алырга, президент [illegible]

[illegible] Казахстанның Дээди Совединиң Даргазы В. Н. Степанов чугаалаан. [illegible]

Автономнуг республиканың Дээди Соведи Эвилел болгаш Федерациятыг (РСФСР-ге) керээлерни чарарының чугулазын илередип деп, оратор дыңнаткан. [illegible]

Керээлиг хүлээлгелерни сагыыры-биле холбашкан айтырыгларже улуг кичээнгейни оратор угландырган. [illegible]

[illegible] А. Г. Чехоев [illegible]

[illegible]

төлээде, аңаа черле илегээр апаар. Дилээни бүгү-ле бүрүн эргелерин Президентивиске берген бис. Бүгү Эвилелдиң девискээринге Конституцияның чүүлдериниң күүселдезин хандырар. ССРЭ-ниң бүгү улустарының эргелерин сагыырын магадылаар дээрзин ССРЭ Конституциязының мурнунга ол даңгыраглаан. Бир эвес эргежок чугула болза, [illegible] ол ээ болзун деп Президентиге өске-даа бүрүн эргелерни немей бээрин оратор саналдаан.

Бүгү совет улустуң манап турганы, кол-ла чүве — чурттуң таварышканы кризистиг байдалдан үнериниң тодаргай программазы Президенттиң илеткелинде чок болганы хомуданыг-дыр. Улус депутаттарының Ленинград хоорай Совединиң даргазы депутат А. А. Собчак саналын ынчаар эгелээн. Политиканы баш удур бөлеткел чок чорудар, көгүдүүшкүн болгаш угуулгалар кылыр үе ам төнген деп бодаар мен. Амгы үеде чурттуң байдалы эң-не берге, оңза хемчеглер алырын ол негеп турар деп ол чугаалаан. Ук хемчеглерни боттандырарының аргаларын оратор оон ыңай адаан. Оон-биле алырга, чүгле ийи арга бар. Бирээзи: чурттуң бүгү девискээринге дорт Президент чагырганы тургузары, ол армияга болгаш күрүнениң [illegible] органнарынга даянган турар ужурлуг. Ынчалзажок ол оруктуң кеди чогун, удур туржуушкунга болгаш хамааты дайынынга чедирип болурун база бистиң Президентивистиң политиктиг болгаш мөзү-шынар принциптеринге таарышпазын тодараткаш, кара чаңгыс, ийиги орук-биле санал бериккизин чөпшээрешкен. Ол дээрге демократтыг чаартылгаларны [illegible]

[illegible]

[illegible] СЭКП ТК-ның [illegible] райкомнарны, хоорайкомнарны, обкомнарны, ТК-ларны, каар, армияны, КАК-ты, ИХЯ-ны партияжытпас дээни ол-дур деп, оратор демдеглээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Экономиктиг реформа айтырыгларының талазы-биле [illegible] А. Н. Бойко комитеттиң бодап турары-биле алырга, [illegible]

[illegible]

Ноябрь 17-де сессия ажылын уламчылаар.

(СЭТА).

Орукта акша

Акша-хөреңги оруунуң аксында тектүп чыдар организацияларның бирээзи «Тыва автотранспорт хандырылга» бүдүрүлге деп чугаалап болур. Ол дугайын ук бүдүрүлгениң начальнииниң чурттакчы чоңга автотранспорт ачы-дуза чедирер талазы-биле оралакчызы Т. В. Крючкованың: «Чоңга автотранспорт ачы-дуза чедирериниң планын ажыр күүседип турар бис» диген бадыткады. Чоңга ачы-дуза чедирериниң планын анаа-ла ажыр күүсетпейн, а ийи азы үш катап диижик, ажыр күүседип, хөй орулга киирип ап болурунуң аргазы «Тыва автотранспорт хандырылга» бүдүрүлгеде бар бе? Мындыг айтырыгны кижи чурттакчы чоңга автотранспорт ачы-дузазы чедирериниң Кызылда агентствозунуң көзенээниң аксында эртениң-не бөкперлежип, чүък сөөртүр машина дилээн улусту көргеш, сала бээр. Бир эвес чурттакчы чон хүннүң-не машина айтырып кээп, ээлчегте хөйү-биле сыңмарлажып турар болганда кижилерниң акшазының хаптарында акша ам-даа бар ышкажыл. Оларга ачы-дузаны чедирип, ол дээш төлевирин чыып алыр дээш канчаар ажылдап турарын сонуургап көрээлиңер.

Ол сорулга-биле бүдүрүлгениң Кызылда агентствозунуң 3-49-23 дугаарлыг телефонунче долгаалы. Чижээлээрге, «Даарта дүштекиниң 3 шак үезинде чүък сөөртүп алыр машина чагыдып болур ирги бе?» деп айтырган диижик бис. «Даарта эртенгиниң 8 шакта чедип келиңер» деп, диспетчер эпти-ле харыылаар. «Машина меңээ 3 шакта херек. Баш бурунгаар чагыдып киирип кагзымза канчыг ирги?» деп айтырар бис. «Чагыгны баш бурунгаар хүлээп албайн турар бис» дээш, диспетчер телефон тудазын сала каап тар. Агентство баш бурунгаар чагыг хүлээп албас болганда, шыл хойлап алгаш, «солагай» талаже машина хайлыныпчоруптар чүвен ол-ла болгай.

«Агентство чүге баш бурунгаар чагыг хүлээп албазыл?» деп айтырыгга эрге-дужаалын, фамилиязын үстүнде адааныыс Таисия Васильевна дорт харыылавайн барды. «Бо ажылды ам-даа шуудадыр ужурлуг» — ооң харыызы мындыг.

Шын-дыр харын, канчыг-даа ажылды шуудадыр чүве болгай. Кажан «Тыва автотранспорт хандырылга» бүдүрүлге 16 автомашиналыг автопарктыг апарганда баш бурунгаар чагыг хүлээп алырын чурумчудар болза эки. Агентствонуң ажылдакчыларының анаа улуг туда чогу хереглекчилер хөй болуп, план-саланы доктаамал ажыр күүседип турарында эвес бе?

«Баш бурунгаар чагыг хүлээп алгаш, машина чорудуптарга, чагыг киирген чамдык кижилер ойталап каап тар-дыр. Ооң түңнелинде карылгалыг артып калыр-дыр бис» деп бо айтырыгга эш Крючкова харыылады. Бир эвес мындыг чүве болза, баш бурунгаар чагыг киирген дээш төлевирин чагыг киирген кижиден база баш бурунгаар ап турза, кандыг чүвел? Ынчан кайы-даа тала машинаны дүрген, ажыктыг кылдыр ажыглаарынга белеткенир апаар. Эң ылангыя чагыкчы ажылындан баш бурунгаар шөлээ дилеп ап, чүък тудуржуп бээр кижилер-биле дугуржуп, машинаның кээрин чагаан шагында манап олурар ужурлуг. Автотранспорт хереглээн кижилерден чагыгны баш бурунгаар хүлээп албас, ооң уламы-биле машиналарны баш бурунгаар чувааваас орук автотранспортуң ажыглалын кудулады, чагыкчыларга эпчок байдалды тургузуп келген. Мурнуку чылдарда машиналарны агентство № 2 АТП-ден чагыдып ап турган, баш бурунгаар чагыг хүлээп албазык машиналарны чедип бербейн баазы-биле тайылбырлап болур турган болза, ам бүдүрүлге боду автопарктыг апаргаш, канчаар тайылбырлаарыл? Чагыкчыга эптиг кылдыр кажан ажылдап эгелээрил?

Ынчаар ажылдап эгелээрин баарымлаазы-даа, бөгүнгү базымнар-даа бар. Чижээ, хууда кижилерге хөмүр-дашты хоорайның одалга баазазының чагыы-биле сөөртүп турган. Ол кончуг эптиг. Хөмүр-даш сөөртүп алыр дээш машина дилеп, агентствоже маңнап тураас. Эрткен чазын чамдык совхозтар-биле дугурушкаш, огородка хереглээр өдек аймаан хереглекчилерге сөөртүп эккеп берип турган. Өзек, ону сөөртүр машина өртээн агентствога төлеп кааш, манап олурар, ол-ла. Мурнуку чылдарда районнарже машиналар ындурбейн турган болза, бо чылдан эгелээш, машиналарны берип эгелээн. Бо чижектер дээрге хереглекчилерни машиналар-биле шыдаар шаа-биле хандырып, баш бурунгаар киирген чагыг ёзугаар ачы-дузаны чедирип болуру көргүзүп турар ышкажыл.

Бүдүрүлгеде тургустунган автопарктың күжүн долузу-биле ажыглаарынга шаптыктыг «Тыва автотранспорт хандырылганың» бодуунда хамаарышпас чылдагааннар база бар. Чижээ, бо чылдың кывар-чаар материалдар лимидин чарыгдап каапкаан. Чүге дээрге эвээшти берген. Бир эвес ачы-дуза чедирериниң хемчээлин көөр чүве болза, бо чылда берген лимиттен ораичол хөй кывар-чаар материалдар херек. Көдээде школалар, албан-организация черлери база машиналарны хөмүр-даш сөөртүрү-биле агентстводан чагыдып ап турар. Хөмүр-дашты бо организациялар чазын, чайын «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге ээлчег эвээш турда сөөртүп албайн, кыш удур сөөртүп эгелээн. Ооң уржууда машиналар хөй үени ээлчегге тура эрттирип турар. Шак мындыг ижизылыг чүүлдер чурттакчы чоңга ачы-дуза чедирериңге база доктар апарган.

Ачы-дуза алыксаан чурттакчы чоннуң саны, кирип турар чагыгларның хөйүн көөрге, «Тыва автотранспорт хандырылга» бүдүрүлге хереглекчиниң карманында акша «кактап» ап, рынок-даа үезинде боттарды бүдүп-даа болза, чурттай берип болур организацияларның бирээзи. Ынчалза-даа хереглекчилерниң боттарының эккеп берип турар акшазын безин бо бүдүрүлге бодунуң бурунзу-биле бөгүн чыып ап шыдавайн турар. Чүге дээрге ооң ажылдакчыларының угаан-мезелелинде «херек болза, боттары келзиннер, а бис манап олурар бис» дээн хевирлиг бодал сарыг-сүглаңы берген ышкаш. Ооң ышай бөгүнге чедир чурттакчы чоңга автотранспорт ачы-дузазы чедирип турар кара чаңгыс организация бо. Ынчангаш ооң ажылын былаажып, орулгазын хуваажы бээр өске ындыг организация база кооператив-даа чок. Чогум-на бо чылдагаан биле ук бүдүрүлге автотранспорт хереглээн кижилерниң чагыын дүрген, эптиг бүдүрүп бээр оруктарын шоолут-ла дилевейн турар чадавас.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ВЕТЛАБОРАТОРИЯ. ООҢ АЖЫЛЫ ЧҮЛ?

Кызыл хоорайның адаа талазында бир кезек бөлүк бажыңнарның эң улуунуң эжиинде «Республиканың ветеринария лабораториязы» деп бижип каан. Ону Буратияның кодээ ажыл-агый институдунуң доозукчузу, дуржулгалыг специалист Сара Ырышовна Түлүш удуртуп турар. Лабораторияның амгы үеде ажыл-чорудулгазын сонуурган, директордан чамдык айтырыгларны сонуургадым. Ол рыы моон адаанда парлаан:

— Удуртуп турар коллективиңер чогум чүнү кылыр боор чүвел, ниитизи-биле ажыл-чорудулгаңар дугайын чугаалап көрүңерем, Сара Ырышовна?

— Республиканың ветеринария лабораториязы ажырал болгаш черлик амытаннарның аараан чылдагааннарын тодарадыр, ыыын диагнозун тургузар. Черле аарыглагны болдурбас дээш кандыг хемчеглерни ап чорударының арга-сүмезин бээр. Совхозтарга болгаш кодээ ажыл-агыйга хамаарышкан албан черлеринге практиктиг дузаны чедирер, районнар аразының база районнарда ветеринария лабораторияларын боттуг удуртур болгаш оларга дузалаар талазы-биле республикада кол албан чери боол турар. Малга тып-тып болур аарыгларны болдурбас дээш профилактиктиг хемчеглерни баш удур ап, малдан эки шынарлыг продукцияны алыр дээш ажылдаар. Мындыг сорулгалыг бис.

Амгы үеде бистиң лаборатория сөөлгү үениң чугула дериг-херекселдери-биле хандыртынган, килдистер янзы-бүрү шинчилгелерни чылда ортумаа-биле 5 муңдан 80 муң чедир чорудуп турар.

— А ооң түңнели кандыг боол тур ирги?

— Нийти шинчилгелерниң түңнелдерин алырга, республикада шээр малдың бруцеллез аарыы барын 11 ажыл-агыйдан илереткен бис. Ону узуткаары-биле планныг хемчеглерни үргүлчү ап келдивис. Бо чылдың май айда Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң мал-магазын шинчип көргеш, ында ам ол аарыг чок деп көрдүвүс. Ол-ла бруцеллез 20 ажыл-агыйның мыйыстыг бода малынга тараан турган. Бо чылдың бирги чартыында шинчип көөрүвүске, 10 совхозта узуткаттынган болду. Арткаңнарында эмнээр хемчеглерни план ёзугаар уламчылап турар бис.

— Бруцеллез талазы-биле ындыг-дыр, а малдың туберкулез аарыы бистиң республикада кандыгыл?

— Бо аарыг Улуг-Хем районда Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазынга турган чүве, [illegible] Бо ийи аарыгның кайызы-даа кижиге база халдап болур. Ынчангаш ону болдурбас дээш республиканың санэпидстанцияларының специалистери биле кады ажылдап тур бис.

— Силерниң специалистериңер боттары чүнү кылып турарыл, кадрлар-биле хандырылгаңар кандыг ирги?

— Лабораторияның специалистери чүгле шинчилелдер кылыр эвес, районнарже үнүп барып, нийти эпизоотиктиг байдалдарны өөренип көрүп, ветеринар-санитарлыг хемчеглерни ап чорудуп, кодааннарда, фермаларда малдың шуптузун шинчип, чылда бир кижи-ле ортумаа-биле 68-тен 214 хонукта сургакчылап чорул турар.

Лабораторияга болгаш кодээ ажыл-агый системазынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге улуг арга-дуржулгалыг, чаа-чаа аргаларны үргүлчү дилеп чорууру сыкыг билиглиг, чамдыктары хүндүлүг аттарлыг кадрлар бисте эвээш эвес. Оларга РСФСР-ниң алдарлыг мал эмчизи Д. Л. Иванова, Тыва АССР-ниң алдарлыг мал эмчизи К.- У. М. Товуу, улуг дуржулгалыг специалистер Ф. А. Погодаева, К. С. Куулар, Н. Ф. Кустова, В. А. Семенова, З. Д. Хомушку, Л. В. Бобкова, М. Л. Лакпа хамааржыр.

— Силерни болгаш ажыл-агый удуртукчуларын дүвүредип турар айтырыглар черле бар боор аа?

— Бар болбайн канчаар. Районнар аразының база районнарда ветеринария лабораторияларының материал-техниктиг баазазы аажок кошкак. Чүгле Шагаан-Арыг биле Кызыл районнуң лабораторияларының баазалары чүгээр. Республика лабораториязының бактериология килдизинге тускай өрээлдер база херек. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем районнарда лабораторияларның бажың-балгады база ирип калгылаан, ирги, суг, одалга системалары киирттинмээн, өрээлдери тар, а Өвүр биле Мөңгүн-Тайгага турган лабораторияларны эде тургустунуушкун эгезинде дужурген, ам оларны катап тургузарының дугайында кандыг-даа чугаа чок, хевээр.

Бисти дүвүредип турар база бир айтырыг — малдың өлүп хораар чоруу. Халдавыр чок аарыглардан хорап турар. Ооң бир кол чылдагааны болза, чем баазазы аажок кошкак. Одарларны база чеп ажыглавайн келгенивисте. Дыка хөй мал организмге четтир саңныг минералдыг бүдүмелдерни норма ёзугаар чедир албайн турарындан күш-деңгели куду, ындыг мал кыштаглаашкынның баштайгы айларында-ла харыксыраар, чыл ашпас боор. Бистиң лабораторияның ажылдакчылары совхозтарның директорларынга база специалистеринге чогуур арга-сүмени бээрге, материалдыг-даа база чем-даа баазазы кошкаандан хемчеглер боттанмайн баар таварылга база бар.

Үш дугаарында, социал айтырыглар талазы-биле база [illegible] болур. Ветеринария [illegible] 20—30 [illegible] ажылдап келген хоочуннар бажың-балгат-биле ээн хандыртынмаан болур-дур. Бо талазы-биле айтырыгны үргүлчү көдүрүп келген-даа болзувусса, ол чаңгыс черде ам-даа тантавышаан. Бистиң лабораторияда 1978 чылдан бээр бажың оочурунда турар кадрлар ам шуут-ла чөгели төнген. Аныяк специалистерни ажылга хүлээп алыр дорривисте, ам-не бөрге айтырыг ол, анаа-ла үскеш турар боор-дур. Ясли-сад-биле хандырылга айтырыы база шаккы ындыг байдалда.

Ол ышкаш лаборатория системазында база черле мал эмчилери кадрларының акша-төлевири эвээш, хемчээли база дөмей эвес. Бо чорук [illegible] аарышкылыг болгаш хомуданчыг-дыр. Бо айтырыгларны хуралдарга база семинарларга каш-даа удаа көдүрүп келген болзувусса, амдыгаа чедир кооку өскерлиишкин чок арткан.

Оон ангыда кодээ ажыл-агый шугумунда төнчү чокка болуп турар өскерлиишкиннер, чарттылгалар, эде тургустунуушкун бистиң лабораторияның база кадрлар-ыныстың ажылынга дыка-ла шаптыктыг боол-тур. Өске-лээ албан черлеринде кодээ ажыл-агый шугумунда дээрим ол, черле ындыг. Кадрлар даарта канчап барын билбес, ынчангаш, чеченчиин чугаалаарга, чемоданын иштенип алган олурарлар.

— Моон соңгааргы сорулганар дугайында чүнү чугаалап болур силер, Сара Ырышовна?

— Моон соңгаар бе? Ажыл-ла хөй. Бода болгаш шээр малда бар халдавырлыг аарыглар [illegible] узуткаары, олардан кижилерниң аарыыр таварылгалары болдурбазы болур. Ол ышкаш республиканы нийтизи биле дөрт зонага [illegible] кыштаглаашкынның [illegible] октябрьдан апрельге чедир бүгү малды [illegible] шинчиир, ооң түңнелдерин анализтээр, аңаа үндезилээш, [illegible] хемчеглерни ажылдап кылгаш ону боттандырар бис. Ол дээрге совхозтарның удуртукчуларының, специалистериниң бистиң-биле кады деңге кылыр ажылы боор чүве-дир. Ажыл-агыйлар бистиң-биле сырый холбаалыг ажылдаарын күзээр бис. Бот-боттарынга дузалаар, билир, деткижер ужурлуг. Чаңгыс айтырыгны шиитпирлеп турар болгай бис.

Интервьюну

Сарыг-оол КУУЛАР организастаан.

ДЕҢНЕЖИРИН КҮЗЕДИМ

Дина Узуновна Уванзай Самагалдай эмнелгезиниң туберкулез эмнээр салбырында санитаркалап ажылдаа-ла чеди чыл ашкан. Ол үениң дургузунда дааңган ажыл-ижинге кызымаан, чүткүлдүүн көргүзүп, эвилең-ээлдээ, сагыш-човангыры биле чүгле аарыг кижилерниң эвес, харын коллективте ажылдап турар эш-өөрүнүң хүндүткелин, үнелелин чедип алган.

Санитарка кижи эмнелгениң, аарыг улус чыдар палаталарның арыг-шевери дээш харыысалгалыг болур. Ол талазы-биле Уванзай чеме дыңнап көрбээн. Аргадуржулгазы улуг болгаш ол аныяк санитаркаларның дагдынықчызы болуп, оларны ажыл-ишке харыысалгалыг болурунга өөредип турар. Ооң аңгыда хөй-нийти ажылының идепкейлиг киржикчизи боол, профбөлүктүң даргазында ажылдап турар. Бодунга, эш-өөрүнге негелделиг, амгы үениң чаартылгаларының болгаш эде тургустунуушкунуң идеяларын пропагандалап чоруур. Үш оол, бир кыстың иези. Уруу авазының изин истеп, Кызылдың эмчи училищезинде өөренип турар. Бот-тывынгыр уран чүүлдүн көрүлделеринге үргүлчү киржип, хоюг, өткүт үнү-биле ырлай бергенде, көрүп, дыңнап орган кижилерниң сагыш-сеткилин доюлдуруп, уярадып өөртүптер. Эки ажылы, хөй-нийтичи чоруу дээш хүндүлел бижиктер, өртектиг белектер-биле чаңгыс эвес удаа шаңнаткан.

Биче сеткилдиг, кижизиг мөзү-шынарлыг, уран салымчаланныг шак бо ажыл-ишчи кижиге оскелерниң деңнежирин, ооң бодунга тайбың аас-кежиктиг амыдыралды күзээр дир мен.

Аркадий ӨЛЕТ.
Тес-Хем район.

КООПЕРАТИВ КЫЛДЫР ШИЛЧЭЭН

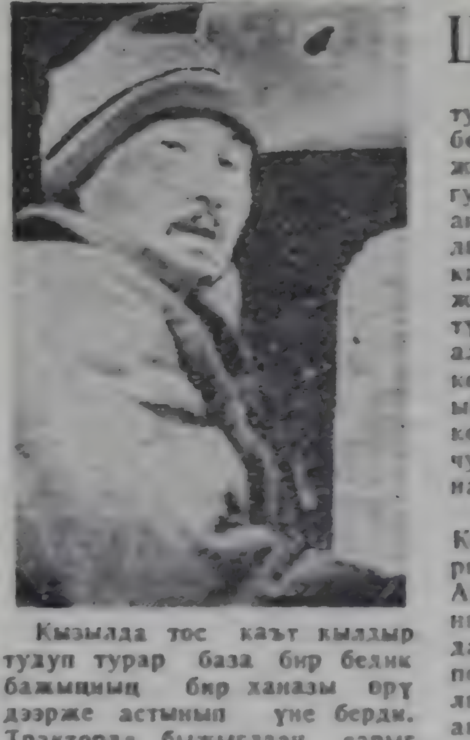

Кызылда тос каът кылдыр тудуп турар база бир белик бажыңның бир ханазы өрү дээрже астынып үне берди. Тракторда быжыглаан сарыг краның күштүүн ында кымдаа эскербээн дег болду. Ол кран эвес болза, бо калбак, аар хананы турар черинге чедирип салып алыры берге. Ону тудугжулар чыпшыр эптээш, ылап деңнээш, болганы ылап деп көргеш, тудуштурар демирлерин дуңзаалай бердилер. Чурттаалга бажыңның бир квартиразының даштыкы ханазы хевирлеттине бергени ол.

Балгазын баар узун оруктуң эгезинде, самолёттар ужуп үнүп, кээп хонар улуг шөлден ырак эвесте, бо тудугну Найырал аттыг кооперативтиң бригадазы кылып эгелээн. Олар ооң мурнунда бажың тудар комбинаттың бригадазы болуп база-ла хөй каът бажыңнарны тудуп турган. Дугуржулганы кылып, аңгыланып, аныяктар кооперативти ажылып алганнар. Бо дугуржулга кижилерниң аразында чугаалажылганың, изиг от дег күштүг сөстүң ачызында чедип алдынган. «Сеглээн сөс, керткен ыяш» дээн ышкаш, ол-ла ыйнаан. Ол сөстүң күжү-биле коңгүс ээн шөлде 324 аал чурттаар чаа бажыңның ханалары салдынып эгелээн.

—Дугуржулга бүзүрелдиг. Комбинат бисти тудуг материалы-биле хандырар болган. Ажылывыс ам шуудаашкынныг-дыр. Бажыңның таваандаа болувус кылган бис. Ам подвалдарның ханаларын салып турарывыс бо — деп, аныяктарның бригадири Демир-оол Монгуш таныштырды.

Краның башкарыкчызы Сергей Хаажыктың ажылын үнелээр ужурлуг. Тургузу салып каан калбак тудуг кезектерин тудугжу оолдар кран ужунга илбектеди бээрге, ооң башкарган тракторунуң узун «холу» тудуг кырынче эаттыныр аппар чоруур. Николай Ондарның, кашпакчы Андрей Мзадырның шалыпкынын чүге деңнеп болуруа? «Найырал» кооперативтиң ажыл-ижи улуг оруктуң кыдыында ынчаар белип эгелээн.

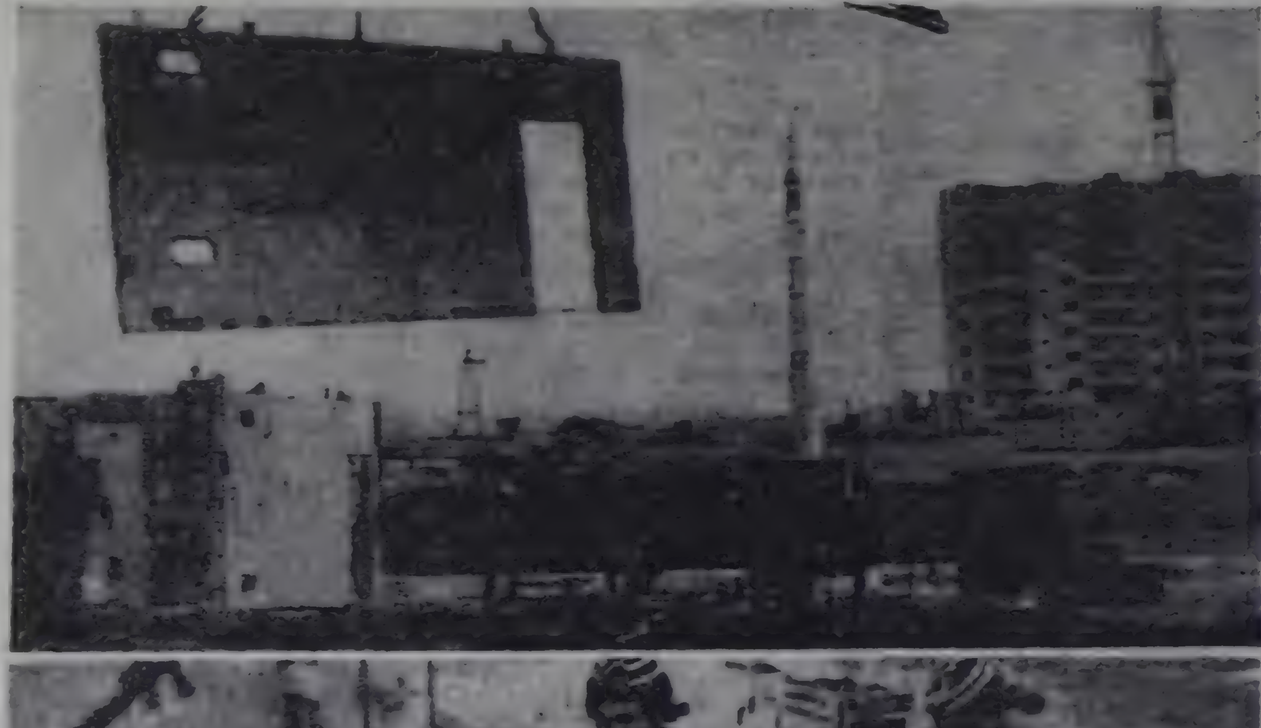

ЧУРУКТАРДА: тракторист-крановщик Сергей Хаажык; бригада ажыл үезинде.

Оnдар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ДУГУРЖУЛГА АКШАДАН ҮНЕЛИГ

Каас-шиник чоруктуң демдээ моон соңгаар автомобиль эвес, а ону мунуп алгаш чорууру апаар хире.

— Совет чазактың шиитпирин ёзугаар автомашиналарның артык кезектерин болгаш чугула хереглелдиң эвес өске-даа чамдык бараанарны үүрмектеп садарының өртектери бо хүнден эгелеп хостуг болур — деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы С. А. Ситарян ноябрь 14-те болуп эрткен парлалга конференциязынга медеглээн. ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы А. Н. Комин Эвилел чазааның үш хонук бурунгаар хүлээп алганы «Чоннуң хереглел бараанңарының чамдык хевирлеринге үүрмектеп садар дугуржулгалыг өртектерге шилчиир дугайында» доктаалының ужур-утказын журналистерге таныштырган.

Амдан эгелеп ювелирлиг кылымалдар, хөй болгаш тоолай кежикиден аңгы, алгы кештеп хеп, мебель база ревис, эң сөөлгү үениң радиоэлектрониктиг техниказы хрусталь болгаш эң эки шынарлыг шайжан, маркалыг коньяктар болгаш кат арагаларын бүдүрүп турарлар өртектерин садыг бүдүрүлгелери-биле дугуржулга ёзугаар доктаадып алаарлар. Ам бажың [illegible] талазы-биле ук шениге даштыкы чурттардан киир сөөртүген ындыг хевирлиг бараанңарга, оон-биле кады даштыкы косметикага база хамааржыр.

Административтиг албадалдан хосталган соонда коңаргал хереглелдериниң өртээ ийи катап өзүп болурун хереглел рыногунуң тургустунуп келген байдалы көргүзүп келген деп, ССРЭ-ниң Өртеккүркому санап турар. Хереглел рыногун шак ынчаар таарыштырып чогумчударынга, спекулянтыларбиле демиселдиг оларның-на чепсээ-биле шак ынчаар чорударынга чазак идегеп турар. Ынчалза-даа мында бир нарын байдал бар — ССРЭ-ниң Өртеккүркомунуң санаашкыннарын ёзугаар алыр болза, чурттакчы чон 130 миллиард рубль өртектиг чем продуктуларын курлавырлап шыгжап алган. Ынчангаш ам кол-шиник амыдыралдың өртээнин улгаткаының кол аъш-чем бараанңарынга чиикен садыглаашкын-биле чүге катап эндии ап, деңнигүүрлеп ап болбас деп? Рубльдиң үнезиниң кудулаашкынындан камгалаар дээш улуг өртектиг, үнелиг чүүлдер садып ап турганнарны оларның өртээнин ийи катап улгадыышкыны даа чайын доктаадып шыдаар деп.

Улуг өртектерни арттырып алыр сорулга-биле продукция бүдүрүлгезин өстүрер хамаанчок, харын-даа чөгерээп кудулапдып эгелээн бүдүрүлгелерни канчаар ыл? Алдынган орулганың безин чамдызын бүдүрүлгелер-биле үлежип аар дыңы дугуржулга өртектерин улам улгаттырап садыгжыларны канчаарыл? Ындыг монополисчи хеделишкиннерге удур хоойлужудулга чуртта ам-даа чок-ла болгай. Бараан саарылгазындан үндүрүг ставкалары-биле ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозу бүдүрүлгелерге хамаарылгалыг боол, оларны чагырып шыдаар деп, шенелдени эгелээннер санап турарлар. А бир эвес ол дузалап шыдавас болза, ССРЭ-ниң Өртеккүркому болгаш Садыг министерствозу шак ындыг кара турлазында барган бүдүрүлгелерни база садыгжыларны шиидип, оларның дугуржулга өртектерин кудулаттып, ынчан эвес чорук-биле чыып алган орулгазын хавыргаш, күрүне бюджединче шилчиидип болурлар. Чер-черлерде эрге-чагырга органнарынга өртектер политиказын садыг организациялары-биле кады контрольдаар болгаш айлап-башкарып эрге бердинген. Ынчангаш чаа чер-черлерде эрге-чагырга органнарынга база идегел турар.

— Ындыг-даа болза, [illegible] чүве бисти ам [illegible] апарган — бисте [illegible] чүве билдинмес [illegible] киргени-биле дээш [illegible] бергеллерге таварып, согуушкуннарны [illegible] чурттуң Премьерниң оралакчызы С. А. Ситарян санап турар.

Г. МИХАЙЛИН,
СЭТА-ның корр.

Парлалга арыннарындан

Ягода Генрих Григорьевич. Төрүттүнген чылы —1881.
Ызыгууру — биче буржуаз.
Ада-иезиниң чүдүлгези — иудей.
Эртеми — ортумак. Дооскан черин айытпаан.
Кадайлыг, ийи уруглуг. Өг-бүлезиниң салым-чолу билдинмес.
Партийжи стажы (ВКП (б)-ниң XVII съездиниң Мандат комиссиязының айытканын ёзугаар) — 1917 чылдың апрельден бээр.
Сөөлгү албан-хүлээлгези — ИХУК-туң Улус комиссары, ССРЭ-ниң харылзаазының Улус комиссары. ССР Эвилелиниң Дээди судунуң Шериг коллегиязының 1938 чылдың март 13-те шиитпири ёзугаар боолап шииттирген.
Агартыр үндезин чок.

[illegible] бут даштындан ааэрге, дыка оожум болгаш кезек үеде «Демир Генрих» деп шола аттыг чораан бо кижиниң дугайында барык чүнү-даа чугаалавайн турар. Ленинниң үезинде чекистер аразындан БОК-туң (Бүгү-российаның Онза комиссиязының) бирги Даргазы чораан Феликс Эдмундович Дзержинскийни [illegible] турган. Республиканың Улус Комиссариаттар Чөвүлелиниң Даргазы В. И. Ульяновка (Ленинге) БОК-туң 13 кежигүннериниң адын «Демир Феликс» бадыткадыр-биле киирген. Оларның аразынга В. Р. Менжинскийниң адының соонда, он дугаарында Г. Г. Ягоданың ады база бар. [illegible] Кедров, Петерс, Аванесов, [illegible] Лацис, Зимин, Мессинг, Корнев оларның аттары киирген турган. (Сөөлүнде ук коллегияның кежигүннериниң чүгле Менжинский биле Дзержинский олар репрессияга таварышпаан).

Дзержинскийниң тургускаш киирген ук коллегия кежигүннерин В. И. Ленин 1920 чылдың июль 29-та бадылап, ат салган. Ук документ амгы үеде СЭКП ТК-ның чанында марксизм-ленинизм институдунуң партия архивиниң ленинчи фондузунда кадагалаттынып арткан.

«Ленин и ВЧК. 1917-1922» деп документилер чыындызында Генрих Ягоданың ады ийи удаа кирген. БОК-туң ынчангы ленинчи кадрларының аразындан ол таварылга эвес болуп кирген чадавас.

Ол үеде Ягода БОК-туң даргазының онза бүзүрелинге турган болгаш улуг харыысалгалыг комиссияларның составынга бо-ла кире бээр турганын айтыры чугула. Ол ук органга ажылдап келир мурнунда даштыкы садыг талазы-биле Улус комиссариадынга турган дээрзи билдингир. Ол БОК-ка, [illegible] ооң даргазының оралакчызынга дыка [illegible] ажылдаан, а Дзержинскийниң мөчээниниң соонда — бирги оралакчы апарган.

Чедир өөрениш албаан ам кылынчызын пролетарияның эрге-чагыргазының күчүлүг органнарындыйын [illegible] кандыг күштер киирип келгенин ам кежигүннер БОК-туң коллегия кежигүннериниң аразынче ол канчап кире бергенил? А ооң мурнунда ол даштыкы садыг талазы-биле Улус комиссариадының коллегия кежигүнүнче канчап кире бергенил?

Ол оруунче кире бээринге аңаа [illegible] мындыг байдалдар дузалаан. Бирээде, Генрих Ягоданы (бөлүүг ады Гершель Иегуда) Яков Михайлович Свердлов кончуг таныыр болгаш билир, чаңгыс чер-чурттуу чораан, харын чоок төрели. Генрихтиң кадайы Ида Я. М. Свердловтуң улуг акызы Вениаминниң уруу чораан. Ийиде, Ягоданың даштыкы садыг талазы-биле Улус комиссариадының коллегиязынга ажылдаарынга ынчангы партияның Нижегород губерния комитединиң секретары болгаш Нижегород губерниязының күүскомунуң Даргазы Л. М. Каганович дузалаан. Кагановичиниң талазындан Ягодага дузалаанында база-ла чүве бар дээрзи илдең. Чүге дизе үлетпүрлүг садыгжы эрги хоорайның удуртукчузунга партийжи аңгы ажылдакчыны томуйлап кааныңда база ужур бар. Каганович биле Ягода олар Петроградка ооң мурнунда-ла билчир чорааннар. Ынчан оларның бирээзи Шеригниң дээди инспекциязынга, өскези — Кызыл Армияны четчелеп тургузарының комиссиязынга шөлүг улуг эвес эргелиг ажылдап турганнар. Олар Мурнуу фронтуга база таварышканнар.

Кажан И. В. Сталин РКП (б)-ның ТК-зының Чиңгиис секретарынга томуйлаан соонда, аңаа ажылдай берген Л. М. Кагановичтиң дузазы-биле Ягода 1922 чылдан эгелеп ажылдай берген.

Генрих Ягода Л. М. Кагановичтиң адаанда, 1924 чылда БОК-туң ажыл-агый кезээниң начальниктеринден ук органның Даргазының оралакчызы апарган болгаш ол үеден бээр дыка депшип эгелээн. Аңаа ол разведканың болгаш контрразведканың бүгү сан-хөөгүн, чекист кадрларын материалдыг хандырарын долузу-биле харыылаан. БОК-туң бүгү аппарадының ажылы-биле таныжаан. Ток аппаратының [illegible] дээш болгаш [illegible] тумак чергениң кадрларын четчелеп тургузары оон дыка хамаарылгалыг турган. Ол республикаларда болгаш областарда күрүнениң айыыл чок чорук органнары-биле бодунуң хууда харылзааларын быжыы-биле тургузуп, каттышкан политиктиг эргелелдерниң ажылынга кончут идепкейлиг киржип эгелээн.

Маңаа каттышкан политиктиг эргелел деп чүл дээрзинге элээн доктаары артык эвес. Ол дээрге ССРЭ-ниң Улус Комиссариаттар Чөвүлелиниң чанында каттышкан политиктиг эргелелди БОК-ка үндезилеп, «политиктиг болгаш экономиктиг контрреволюцияга, шпионажка болгаш бандитизмге удур демиселге эвилелдешкен республикаларның революсчу демин каттыштырар» сорулга-биле тургускан. (СУЭ, 1-ги үндүрүлгези, т. 65, арын 336).

Күрүнениң каттышкан политиктиг эргелелиниң Даргазын ССРЭ-ниң ТКК-ның Президиуму томуйлаар болгаш ол ССРЭ-ниң УКЧ-ниң составынга чөвүлээр эргелиг. ККПЭ эвилелдешкен республикаларның КПЭ-лерин удуртур болгаш шеригниң Онза килдистери-биле деңэргелиг. Эвилелдешкен республикаларда УКЧ-ниң чанында бурун эргелиг төлээлери таварыштыр ККПЭ чер-черлерге бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырар. Совет Эвилелиниң Күрүне кызыгаарының камгалалын база ол харыылап турган. Аңаа кыыштаар шериглери чагыртыр. ККПЭ-ниң төлээзи ССРЭ-ниң Дээди судунуң составынга кирип турган.

ССР Эвилели тургусканының соонда БОК КПЭ кылдыр эде тургустунган. Эвилелдешкен республикаларның КПЭ-лерин каттыштырган, ССРЭ-ниң Күрүнениң каттышкан политиктиг эргелелин тургускан.

(Уламчылыр).

Янзы-бүрү медээлер

БУРЯТ ЫРЫ-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА

Республиканың пайызы залында бо хүннерде бот-тыжыгыр композиторларның семинары эртип турар. Ында музыкага хандыкшылдыг дөртен хире кижи кирип турар. Олар чартык ай дургузунда арга-дуржулга солчур, чаа чогаалдарын сайгарып көөр.

Культура министерствозунуң эртем-методиктиг төвү арга-дуржулга солчур, ко[illegible] Бурятияның бот-тыжыгыр композиторларының чаа чогаалдары-биле таныжар сорулга-биле оон аалчыларны база чалаан. Аалчыларның аразында сураглыг ырааны, композитор, Бурятияның Хоша Намсараев аттыг академиктиг шии театрының бурят национал хөгжүм херекселдериниң оркестриниң хөгжүм удуртукчузу, Бурят ССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Владлен Пантаев, Теледежение болгаш радио комитединиң бурят национал хөгжүм херекселдериниң оркестриниң ыраажызы, Бурят ССР-ниң алдарлыг артизи Хандама Аюржанаева, Бурят ССР-ниң улустуң артизи Михаил Ельбонов болгаш ыраажы Баяр Батадоржиев олар бар. Оларның-биле кады Бурятияның бот-тыжыгыр композиторлары Чөөн чүк улустарының музыка херекселдериниң чылыр талазы-биле шенел-де-хөгжүм лабораториязының инженер-конструктору Балдан Гомбоев база төлээлер.

Бурятияның музыка уран чүүлүнүң төлээлекчилери ноябрь 17, 19-та Кызылдың [illegible] чуул [illegible] база [illegible] институдунуң студентилеринге, башкыларынга [illegible] барганнар. Келир [illegible] чурттакчылары аалчыларның концертин [illegible] экрандан көрүп [illegible] болур.

Василий БИЛЬТАГУРОВ.

БИР КИЧЭЭЛГЕ

Тыва дыл башкыларының семинары Кызылга чоокта чаа болуп эрткен. Анаа бир солун болгаш эң ажыктыг болган чүве — Кызылдың № 2 ортумак школазының 5 ги клазынга ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оолдуң чугаа сайзырадылгазынга кичээл эрттирген.

Чугаа сайзырадылгазының тускай программазы чок. Ындыг болганда башкы бодунуң анаа мак белеткениг [illegible]. Черле хоочун арга-дуржулгалыг башкы болганда, оон ол кичээлди эрттирери бир ында болду. Кичээлге ийи сорулга салдынган: уругларның аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыры. Ол сорулгалыг [illegible] бижиг боттандырар [illegible] өөреникчилериниң амыдыралы-биле холбап, ээлдек башкызы Н. Ч. Мен[illegible]-биле чугаа кылды.

Медээ, айтырыг, кыйгы-рыг домактарын амыдыралга [illegible] кыйгылдар, сагыш, өөреникчилер баштайгы башкызы-биле кады сактып, домактар чогаатты. Классыка тыва дылды билбес турган оол (авазы орус) чечек тудуп алган турун келгеш, тыва дылга арыг чугаалаан, домактар чогаат[illegible] Башкының ажылының [illegible] эки болганын бо чи[illegible] көргүзүп турар. Оон соонда пластинкада бижиттинген «Башкымга» деп ырыны өөреникчилер-биле кады [illegible] дыңнадывыс. Ийиги [illegible] мергежилге-биле [illegible]. «Кадаргыш» деп чогаалдан бижидилер. А. А. Алдын-оолдуң анаа ажыктыг арга-методу база-ла чеченниг болган. Кадарчы [illegible] кестүп көөр [illegible] база өрүм [illegible] башкы органнастап [illegible].

Ажыл үезинде уруглар [illegible] бижип, эш [illegible] биле сүмелеп, деткип, [illegible] Хоочун башкының хевир аянында чугаа соодунда «сен бичии, а мен улуг, башкы дыр мен» деп хөөн чок болду. Деңге кады ажылдааны илден. Бижээн чогаалдын номчуп турда башкы аажок кичээнгейлиг болду, оның эвес ажыглаан сос, домактарны өөреникчилериниң боттарынга дораан эттирип турду.

Ук кичээл эрткен соонда сайгарылга болгаш ниити сүме, санал-онал болган. Эге болгаш үстүкү класстарның программазын эки билир башкыга чылдын-на 5 ки класска бижыглаар болза, черле ажыктыг деп түңнел үндүрген. Мен база ол саналды деткиир мен. Семинарга оон-даа өске солун болгаш ажыктыг чүүлдер хөй болган...

Татьяна КУШКАШ.

Тоолчу Баазаңайның төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чылынга

ТООЛДААРНЫҢ ТООЛДАРЫ

Улуг тоолчу Баазаңай Түлүштүң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл болганын Тываның ДЛТЭШИ демдеглеп эрттирген. Ынчалза-даа солуннар арыннарынга ооң дугайында чүү-даа көзүлбээн. Тоолчунуң юбилейинге туразкааткан кежээни ноябрьда Улуг-Хем районунуң Торгалыгга органзастап эрттирер деп турар. Бо сактыышкын анаа ажыглаттына бээр боор деп бодап ор мен.

Оон ыңай дыл, литература эртемнерниң кандидады Д. С. Куулар Баазаңайның төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл болганын ноябрь дургузунда республиканың школаларынга болгаш өске-даа өөредилге черлеринге демдеглеп эрттирерин саналдаан.

Авам ады Баазаңай, шола ады Тоолдаар. Паспорт езугаар ону Баазаңай Хардаевич Түлүш дээр. Улуг-Хемниң Ары Торгалыгга 1890—1951 чылдарда чурттап чораан.

1950 чылдың чайынында июль төнүп турда, ашаам мээнизде алдарлыг мерген тоолчу Баазаңайны көөр, оон аас чараш, байлак аас чогаалдарының улуг кыдыкын дыңнаар, оларның чамдызын чыып бижиир аас кежиктиг болган мен.

Ынчан Ленинград университединиң Чөөн чүк факультединге өөренип турган бис. Үшкү курсту дооскаш, Тывага дыштаныр келгеш бис ол. Тываның ДЛТЭШИ-ге кирген мен. Ынчан ол институт «Азия төвү» турасклаадының чоогунга бир ниш бажыңга чүве, мурнунда анаа хаак баазазы турган дээр чораан. Чогаалчы С. А. Сарыг-оолдуң Торгалыгга Баазаңай Түлүштүң тоолдарын бижип чорууп деп турарын билип ап, дыштаныышкам ажыглап алгаш, анаа катты жып алган мен. Ол экспедиция мээң база бир чугула базым бооп артып калган.

Кызылдан Шагаан Арыгга келгеш, оон Чаатыга төрелим Араңчаа Доңгак суба барып хонгаш, даартазында Торгалыг суурга — «Куш-ажылдың хоорту» колхозка чеде берген бис. Колхоз баштаар чери бисти бир орус кыргаңның бажыңынга турумзуп каан. Бажыңның херимнээн эктинге ырызын Буята деп адаары сагыжымда артып калган. Ол колхоттуң айтыр, дырбааш, хомут, кымчы дээш мышкы херекселдерин септеэр черинге ажылдаан турган. Оларның ол бажыны суурнуң ортаа уезинге турган.

Торгалыг суур аттаа хемниң оң талазы эрин дургаар шөйлүп чоктаа берген. Ынчан чашның кедин тулук изиг үези. Кат бышкыр турган. Артында арга-ыяштарлыг, даглардыг, оон ыңай лаврга, Тандны сыны херлип чоруп барган. Торгалыг хемниң ол чарыында ийи бедик даг мерен алган. Оларның баарында Чааты биле Шагаан-Арыг хамнарлыг тээрлап, хадыыл делгемнерн чаттызы берген. Талыгырларда Улуг-Хем кожуунуңчузу чыдар. Оон ыңай дыңда Буура сыны бедик үннер. Баазаңайның чурту ол. Ол оран-биле тоолчунуң угаан-сагыжы, сеткил-сагыжы чүүлден болганы, ооң номчуу чугаажы, делгем, шеткен, уран-чечен.

Анаа барган, баштайда көзүлген чүвем — Торгалыгның чону ындыг ыяштыг, орус, тыва деп ылгалбас-даа турбас, сурга өскенүп келген кижилер-биле хүндүлежир медээлер, чугаалажылчаар чер болган. Ол черниң сныжыгалы «сарыкыга» деп ыяжы тыңзаа боорда ажылдар база [illegible] билип алган мен. Аңнактары [illegible] клубка таңцылдаар, ырлажыр.

Баазаңай тоолчунуң ол бажызы сээриктиг ортаа улуг-ге турган. Бодум сурушурум [illegible] малырзамы боор ажылдап турган Чааш дөрүг аттыг. Эртемнерниң сурун алгаш, Торгалыгга ору чоруп каар. Дүъш соонда келгеш, [illegible] бис. Ооң бодунуң өмнүгү тоолдадкан, тоолдарын бижип ап турган бис. Ол чер чурттуг, медээжиде өөренип турган. Тыва Доңгак деп уругну аас чогаалын бижиир ажыктыг билир [illegible] алган турган бис. Алыс кыдыгаак кижи болган.

Баазаңай — өзүлүг-ла бедик мөзүлүг, топтуг-томааныг, мерген угаанныг, биче сеткилдиг кижи чораан. Ынчан ол алдан хире харлыг турганы ол боор, орттумаа сынныг, сиирим магаа[illegible], салгыы хатка додун[illegible] хүрең шырайлыг, арны [illegible] бижиир деңгэ болган [illegible] дургааы шивишкен сыгыглар, былгаарымы дег кылдыр, хээлепкен. Ону Степан Агбаановичиге чугаалаарымга: «Ооң мерген угаанының херечизи ол-дур...» дээр чораан. Күш-ажылга мактаткан ийин. Ол ырлаан чаак эвес амыдырал чурттап эрткен. Тываның Моолдуң төрүмүгре бир улуг болуушкун — 1912 чылда маньчжур чыдат шериглиглерге удур туржукчуда — Хемду дайынынга Баазаңай Түлүш киржип чораан. Ынчан ол хамаан чалыы, назыны—22 ге харлыг турган. Оон сактыышкынын (Хемду дайынынга киришкенин) дугайында бижиг албаныыже ажыглаан дээр хамудан чоргур мен. Ынчан бис оон номдарынга даа репертуарынга даа ханылап киришкен. Чүгле ооң ыткан тоолдарын бижип алырын кол сорулга кылдыр кылдыр бодап турганывыс ол-дур ийин.

Ол чорук турганда база бир билген бис — Баазаңай тоолчу моол бижикти билир турган кижи болган. «Эдең хай мооң номнарын Торгалыг ору бир хоорувда базып каапкан мен...» — деп ооң чораан. Революция соонда ниитиле ындыг турган. Чимээзэрге, «Дөн-Терепке Пандан-Хелин деп дамага «ноорта» деп тудар деп бадырга хамыг ном-судурларын сураге дүлүүнен» — деп даалым кижи чугаалап орар чүве. Ол улуг хамыдынын кымнар Баазаңайга база деп турган ол-дур.

Ол чайын бис Тоолдаарның [illegible] хөй чогаалдарын [illegible] бижип алган бис. Ооң иштинде дараазында тоолдар: «Улуг-Кара Мөге», «Аяа-Чечен угбалыг, Аңгыр-Чечен дуңмалыг Алдын-Шаагай», «Кезерниң ийи бөлүү», «Далай Байбын хаан», «Арбыган-Аастыг Мөге», «Баган-оол», «Башкы Кара Улургу», «Чаңгыс-Карыш», «Эрзиң эрези эр херээжен Мерген», «Хан-Тегилдер», «Эр-Кара-Хавырга», «Ак Чаан Мөге», «Төөгү-Эртине хаан чурттуг Бойду-Эртине хаан».

Дыңнап бижээн чогаалдарывыстың чамдызын ооң соонда номнарга ларлап, үндүргүлээн.

Эртемден С. М. Орус-оолдуң чүгүүде Баазаңайның репертуарында «Улуг тоолдарның саны бежин чедер ийи, а бичии, кыска тоолдарыышыт тоолдарының саны чээрби» — деп бижээн. («Тываның аныяктары», 1990. 09. 22). Аас чогаалының оон-даа өске хевирлерин кончуг эки билир кижи чораан. Бөдүүн-ле боду бүтпөн байлак угаан!

Хөй-даа чогаалдарда ол мерген угаан кижиниң урай чечен-чогаалдарының чүгле ниити чамдыкызынга бижип тинген. Аныядызының дургузунда ол чогаалды эрттиртекемни аадап чораан. Боорда [illegible] бажыз, чавактын, намның уусунга албан. Үстүнде айыткан чүүлдер алыргэ, ооң аалы уткаан маңның хевчүн ларын чыткаш «Тоолдарымны Совет чавактың мурнунга шуурзудар, сыдыг боор чүвеммн...» деп хамудан чыткан болган. Үүнейин чаңгызы аттыгып, баарын кезээ чааган күжүр-дүр ийин.

Ооң чогаалдарын бодурчогуур-биле чыып, бардыда, анаа үнеледи бербээн турган болза, чуруунның шаннадынга-даа киире бергип-ла телеинтиг кыры. Ооң оранынга ийи чаанның кижилерин доора удур мэктиг тургавы чаян эвес. Оон ыңай кедерезиге, национал чеңгалар, национал стиль, национал культура деп билиглерин национализм деп бижиг-биле сыуп, будап, оон тоннап хой-хой кижилер репрессиялга-даа таварышып турганнар.

Ынчалза-даа Баазаңайның ат-сураа алдары [illegible] Джамбул Джабаев, сураглыг ыраажы аас чогаалчызы Токтогул Сатылганов, дагестан Сулейман Стальский. Уралдың тоолчузу П. Бажов олар-биле чаңгыс одуругга турар үжүрлүг деп бодаар мен.

Баазаңай тоолчу шуут чиде бербээн. Ооң өөреникчилери бар. Олар улуг тоолчудан дыңнап чораан чогаалдарын — ырларын, тоолдарын, тывызыктарын, үлегер домактарын болгаш оон-даа өске амыдралын чон аразында тоолдап, ырлап, тывызыктап чорууруар. Ол чогаалдарны келир үениң салгалдарынга арттырып каар дээш чыып бижип-даа, бижидип-даа келген. Оларның бирээзи Андрей Чүлдүм-оол. Баазаңайның ырлап чораан «Оо хаян, ээ хаян» деп ырызын бисте ынаар бериг турду. Ырның сөзү болганы аялгазы бир ынзы, хөглүг [illegible] дур.

Тоолчунуң төрүттүнген хүнүндем бээр 100 чылдың ооң чогаалдарының чыындызын, репертуарын, амыдырал-чурттаалгазын көргүскен тускай ном-биле демдеглээн эки ийин. Ооң юбилейин бо удаада дыка чыып демдегле демдеглеп турар дыр бис деп сөглеэр мен. Өөр бажыңнаалым даа [illegible] кайы аас. Олайлап-даа болза, ол мерген угаанныг кижиниң чогаалдарының турусканы тывызыктыг-биле демдеглеер ужурлуг турган бис.

Баазаңай тоолчу Торгалыгның оң талазында Хайыы-Ага деп черде мөңгүжүп чыдыр. Ооң хөөрүн сеткил холаап, ыраажыга дашталып чыткан турган. Анаа тургуспушкан тургузуп бижир кээр болза деп санаар мен. Будап үени-даа эмгелен аңгы сактып анаа барып кандыг-бир хамгаланы органнизастап эрттиреп болгай. Тоолчунуң мөнгүн мөңгеде утпас ужурлуг бис. Бо бүгүну «Күш-ажылдың хоорту» совхозтуң дирекциязы, ында эртемниг чоннуң коллективи чайгыг хүлээп алыр дээш бодаар мен.

Сактыышкынымны Баазаңай Түлүштүң шагаага йөрээли-биле доозаайн:

ШАГААГА ЙӨРЭЭЛ

Эрги чыл, сен эки чолду
Эштивисти ажыр
[illegible]
Эртип алып [illegible]
[illegible]

Сарыг [illegible]
Оруун [illegible]
Чеңер [illegible]
Чеди [illegible] чет!

Ээр черинге
Барыңгыр бер!
Байырлыг, чылым,
Байырлыг!

Чаа чылым, дагаа чылым,
Сагыш ышкаш чедип
келдиң.

Чаа чаагай аас-кежиин
Шагаа-дойлуг сунуп
келдиң.

Чаа чыл, амыр-менди!
Чаа чыл, өрү моорла!
Чаш ажы-төлге,
Сая-түме чоңга
Аас-кежиин шаңна!
Ажы-төлдүң бүгү чоннуң
Ажыл-ижи бүдүп турзун!
Оран-чурттуң тайбыңчыдып,
Оолду, кысты өйнадып
тур!

Ажыл-ишти бүдүрүптүп
Аваңгыр, [illegible]
боодурт!

Алыраан мал менди
турауу!
Ажы-төлү маңнап турауу!
Аас-кежиин, курай-курай!
Амыр-менди, курай-курай!

Шулуу САТ.
Профессор.

Максим Шарахөевич МАШПААДАЙ

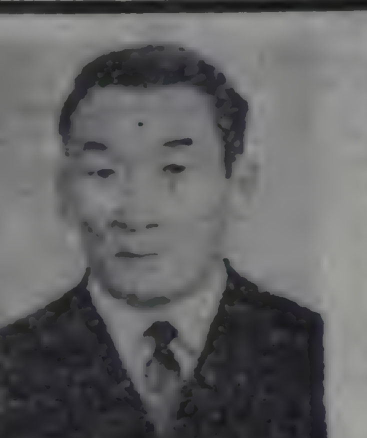

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, РСФСР чергелиг персоналдыг пенсионер Максим Шарахөевич Машпаадай 67 харлап турада бо өртемчейден чарлып чоруй барды. [illegible] 1990 чылдың ноябрь 13-те мөчээн.

М. Ш. Машпаадай 1921 чылда Бай-Хөл [illegible] ТАР-ның Бай-Хем кожуунунуң Баян-Кол сумузунга Сүт-Хөлге малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол Тураи школазын, Тываның Партиялыг школазын, Москвада СЭКП ТК-ның чанында партийлиг дээди школазын доозкан.

М. Ш. Машпаадай 1942—1950 чылдарда бирги кудурукчу албан эрттирген. 1949 чылда БАЛКЭ Кызыл хоорай комитединиң инструкторунга, 1948-1952 болгаш 1955-1957 чылдарда партия обкомунга пропагандистеп, 1957-1961 чылдарда СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретарынга, 1962-1966 чылдарда СЭКП Тожу райкомунуң бирги секретарынга, 1966-1968 чылдарда «Тыва тудуг» трестиниң эргелекчизиниң оралакчызынга, 1968-1975 чылдарда СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдылганың бажыңының эргелекчизиниң оралакчызынга, ажылдаан. 1975 чылдан эгелээш дыштанып үнгүже чедир СЭКП Тыва обкомунуң партийжи чүүлдерниң хоочун күлээне ажылдаан.

М. Ш. Машпаадай бодунуң бүгү-ле медерелдиг амыдыралының дургузунда ленинчи партияның чижек, шынчы идеялары амыдыралга боттандырары дээш бышкыр тура-соруун, чоннуг медээлениң, партийжи органнизаторы болгаш ажылгыр чорууну көргүзүп келген.

М. Ш. Машпаадай «Хүндүлелдиң демдээ» ордени, 5 медальдар, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Максим Шарахөевичиниң ооң бадылары, чоннуг чорук, чырыткымыг өөр-хе-ри бистиң уруктерисиниң мөңгеде артар.

Бөлүк эштери.

КАСПАРОВ—КАРПОВ: ЧАА ТЫВЫЗЫК

Делегей чемпиону ат дээш Нью-Йоркта Каспаров биле Карповтуң аразынга эгелээн маргылдааның бирги чартыы доозулган. Амгы үениң ийи шыдырак даазынында гроссмейстерлериниң демиселин будун ай дургузунда шыдырааага ынак миллион-миллион кижилериниң кичээнгейин хаара тудуп келген. Соонда ол ниити салыгның эгелер мурнунда бечин бо улуг маргылдаага сонуургал бичии-даа чавырылбаан. Көрүкчүлер залын чүс-чүс кижилер долдур олуруштаа, а бисти бир ол хире улуг театрже кирер эжиктиң аксынга сымнаржып тургулаан. Кажан чемпион болгаш кордакчы сценага көстүп келирге, адыш часкаашкынын оон мурнундагы хүннерден-даа артык үр чаңгыланган.

Салыг эгелээр мурнунда оргкомитеттиң президентизи Б. Бюркетт анаа келген кижилерге өөрүп четтирге-ниң илерттевизи, маргылдааның киришкичилериниң дугайында каш сос чугаалаан.

Делегей чемпиону агы-биле ойнааны соолгу салыгда удурланыкчызынга база-ла белен салыгны ондааннар. Ынчалза-даа он үшкү кошите кордакчы мооң мурнунда пат-ла чаңныы болу берген кемтен үнүп, ону осиерткен. Ынчан холге чидиг байдал тургустуна берген. Экспертериниң бодал, санал-лары аңгы-аңгы апаргылаан. Эгелээнде оларның хөй кезии Каспаровтуң талазынга барган. Делегей чемпиону ыйыдыышкынын копкадыптары билек. Карпов удурланыкчызының дээрбээнден үне бээр арганы тып алган.

Соолгу салыг хайым болуп доозулган. Оон болгаш ниити он ийи салыгның дугайында санал-онал солчулгалы дораан-на эгелей берген. Бо улуг маргылдааның баштайгы чартыынга хамааржыр байдал кайда үнелеп бисредер салгаар шыдырааа специалистериниң ниити мен. Гроссмейстер Леонид Шамкович мынча деп: «Ийи тала [illegible] хөй чоо тывызыктарны кылдылар. Ындызааннан» Мотан түрүп [illegible] база чаабактар, [illegible] талап алган улуг кардааа ол гимн. Тааламгы бо салыг дөзүвүзүн база бооп болур. Ындыг Каспаров билиги артык күштүг апаргаш-ла, хөй чүстырыг ыштады. Мооң мурнунда ындыг ниити болган, бо удаада ол удурланыкчызын улуг-ла хүндүлевейн тур».

Ынчалза-даа кижи-ле бүрүзү үстүнде гроссмейстер ышкаш дорт үнелел бербеди. Таптыг ындыг тодаргай чугаалаптар чүвем чок дээрзин [illegible] гроссмейстер Ларри Кристиансен демдеглээн. А өске шыдыраачы — Роман Джинджихашвили холун чайыпкаш, амдызында черле чүнү-даа билбейн тур мен деп чугаалаан.

Каспаровтуң делегациязының кежигүнү Владимир Дворкович өскелерге көөрде шору [illegible] [illegible] ол күзелдии-биле харыылаан.

— Түннел черле ындыг болур үжүрлүг-даа турган. Барык-ла бүгү матч дургузунда Каспаров инициативаны холга ап келген. Ынчалза-даа салыгларның төнчүзүнге шала шиитпир чорун көргүскен. Ол дээрге, буурелдиг эвес чорук-биле, бедик харыысалга-биле холбаалыг деп чүве билдингир. Төрээн эки камгаланып бажынын Карпов бажытаан. Ынчалза-даа ол чүгле төс дугаар салыгда илеткейлиг, кергүштүг ойнаан. Чедиги салыгга оон тиилелгези ынчан дыг-ла кончуг эки эвес болган.

— Ынчаарга чүге ол таварылгада Каспаров артык шыдыыр хирезинде-ле, ооң дынзу ажыглаан ыңдазыын барганын ынчаш?

— Берге айтырыг-дыр. Амдызында оң Карповтуң аажылганын билирниң бодунуң тиилелгезинге дыр база Карповтуң [illegible] сады[illegible], артык күжүн [illegible] аар[illegible] Каспаровтуң эргелери-дыр деп боор аар.

— Спортчу талазы-биле алырга бо маргылдааның ийиги чартыындан чүнү манап турар силер?

— Спортчу талазын алыр болза, ол дээрге чогаадыкчы чоруктуң көргүзүү-дүр. А Лионга, болур маргылдаа биргизинден-даа «дүшкүүр-лүг» болуру чугаажок.

Югослав гроссмейстер Любомир Любоевич мынчаар чугаалаан:

— Баштайгы он ийи салыг ынчаар доостур-даа турган. Удурланыкчыларның назызы даа мергежилииниң дээди чадазын көргүспеди. Демисел чидиг, күжениишкиннинг байдалга эрткен. Маргылдаа [illegible] Каспаров [illegible] боор деп бодап турган мен. Делегей чемпиону адын ышкынмас боор деп ам безин ынчаар бодап турар мен.

Оюнунуң бирги чартыы төнген соонда, парлалга конференциязы болган. Ийи шыдырачы бодунуң бодалдарын журналистер-биле үлешкен. Оларның каңызы-даа чаа чүве чугаалаваан. Ындыг болуру чоп. Ам даа он ийи салыг артында кым кымга бодунуң чаңгыдын ажыдар боор.

Франция эстафетаны Америкадан хүлээп алыр. Маргылдааның ийиги чартыы Лион хоорайга ноябрь 24-те эгелээр.

Геннадий ФЕДОРОВ.
(СЭТА).

ДУС-ДАГГА МАРГЫЛДАА

Бо ажын-чарлыг үеде уттундурган тыва чаңчылдарын диргизип, тыва спортуң чоң аразынга катап нийтизинин туруртур турар өөрүнчүг. Ындыг байырлалдарнын бирээзи чоокта чаа Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң дамырлааган ырдажыргезы Дус-Дагның дус бүдүрүлгезинге болган. Шаа төөгүдөн бээр тыва араттар ол дус дузун чурум [illegible] лаар болгаш мал-маганга чылгадыры-биле Тываның кайы-даа ырак булуңнарындан аъттыг, шарылыг хонук-хонуу-биле чорып чораш кээп казып ап, Дус-Дагны мөнгүлей дагыл чораннар.

А амгы үеде машина-техника сайзыраан шагда күчүлүг экскаваторлар казып, КамАЗ-тарга чүдүргеш, Саян артында область, крайларже безин чорудуп турар.

Кезек үеде уттундурган турган Дус-Дагның байырлалын, дус бүдүрүлгезиниң инженери Борис Доңгак органнизастап эрттирген. Байырлалга келген чамдык кижилер божа-хойтпаан, дал-ган-тараазын дергилеп келгени кончуг солун болган.

Маргылдааларга чүгле совхозтуң эвес, харын Ыдыл хоорайдан болгаш районнардан аалчылар кээп киришкени солун. 1000 метр чарышка оолдардан Чаа-Суур школазының өөреникчилери Алик Майынды, Тамир Дөспан олар мурнай хаяны келгеннер. Уруглардан 100 метрге Кызыл-хоорайның талазын Алиса Сенгебин өөрүп мурнап келген.

Чүгүрүк аңыяк аъттар чарыжынга Чаа-Суурнуң малчыннары Ирбек-оол Кыргыс биле Андрей Түлүштүң аъттары мурнап келген. Чыраа аъттарга Кызыл районундан Слава Бады-Суурунуң аъды эрткен. А челер аъттардан Улуг-Хемде «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң аъды бирги черни алган.

Дараазында тыва хүреш бичии мөгелерниң девии биле эгелээн. Анаа үш класстың өөреникчизи Эрес Доржукай артык күштүүн көргүзүп, шүглүп үнген. Улуг мөгелер база Торгалыг совхозтуң мөгези Чечен-оол Ажы-оол шүүлген. Үжүгүн Чаа Суурдан Артур Долба болгаш 3-4 кү черлерни Торгалыг биле Тандырайондан келген мөге Артур Дүпчүн биле Радомир Түлүш олар алганнар.

[illegible] болгаш совхозтар аразынга хол, бут бөмбүүнге эш хуузунуң ужуражылгалары база болгулаан.

Байырлалдың түңнел кезээнде тиилекчилерге «Дус Даг-90» деп бижээн кожаланы, медальдарны тывыскылаан. Бага бүдүрүлгениң мурнакчылары: электрокакчы Александр Сундуп, КрАЗ чолаачызы Оюн-оол Түлүш, экскаваторщиктер Андрей Сарыглар, Анатолий Үстүүнчүк, үстүрер тракторнуң башкарыкчызы Кызыл-оол Моңгуш олар шаңнал-дарны алгылаан.

Сулейман КЫРГЫС.

телевидение

НОЯБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ол болза... Болза ». 8.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 10.20 «Аныяктар [illegible]». 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.50 «Үе». 13.20—13.50 «Хорутлуг ырылар». Барымдаалыг фильм 15.45 Хөгжүм эртинези. А. Скрябин. № 1 симфония. 16.40 Мультфильм. 17.00 Философчу чугаалар. Экономика болгаш медерел. 17.45 «Эвия [illegible]». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.35 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сес». Литературлуг уран-чечен программа. 23.30—23.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 [illegible]. 8.35, 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң суг [illegible]. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35 11.35 География. 7 класс. Австралияның [illegible]. 11.05 Авам, ачам база мен. Уруг ийи хаажы кирипкен. 12.05 «Буурап душкен трест». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10—13.40 Ритмиг гимнастика. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Саратов телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.50 Барымдаалыг фильм. 18.05 «Азия төвү». Информастыг-публицистиг программа. 18.50 «Корто амыдырал». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Рынок: Германияда ол канчаар [illegible] турар-ла». 21.00 «Мээң Чайковскийим». М. И. Пруданинниң чугаазы. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.55 «Буурап душкен трест». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.50 «Контакт». 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.15 Стол тениизи. «Советская культура» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдааны. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 1990 чылдың ноябрьда шиилериниң РЕПЕРТУАРЫ

Ноябрь 23-тен 30-ге чедир «Театр — уругларга болгаш элээдилерге» неделя эгелээр.

Ноябрь 23-те. «Театр — уругларга болгаш элээдилерге» неделяның ажыдыышкынынга концерт. Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 24-те. «Үш хаван оглу» (тоол). Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 24-те. В. Серен-оол «Энесай-Мерген». Эгелээри 19 шакта.

Ноябрь 25-те. М. Машаду «Бразилияның эртинези». Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 25-те. М. [illegible] «Үш чүзүл эртемниг оол». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 26-да. Клара Сагды «[illegible] оруу». Эгелээри 14 болгаш 18 шактарда.

Ноябрь 27-де. «[illegible]». Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 27-де. А. Ставицкий «Өлүмнүг сегиржип алышкын». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 28-те. Клара Сагды «Кижиниң шокары». Эгелээри 14 болгаш 18 шактарда.

Ноябрь 29-та. Ч. Ондар «Ханыг истер». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 30-де. «Күзел» театр студиязы. «Майлар бурганның байырлалы». Эгелээри 12 болгаш 18 шактарда.

Кино

НОЯБРЬ 20-ДЕ

«**НАЙЫРАЛ**»: «**Дождь для ангелов**» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (Үнелени) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «**Воровка**» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«**ПИОНЕР**»: «**Киночыынды № 31**» 9.00, 12.10, «**Мама**» 12.20, 13.30, «**Рам и Лакхан**» (2 серийлыг), (Индия) 15.20, 20.10, «**Поле чести**» (Франция) 18.20 шактарда.

«**КАА-ХЕМ**»: «**Игла**» 13.30, 17.10, «**Не могу сказать прощай**» 15.20, 19.00 шактарда.

«**ВОСТОК**»: «**Любовь выигрывает**» (2 серийлыг) 14.00, 16.30, «**Пираты XX века**» 19.00 шактарда.

Партияның Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдылганың бажыны, парлалга черниң дирекциязы, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның редакциялары партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, республика (РСФСР) чергелиг персоналдыг пенсионер **Максим Шарахөевич МАШПААДАЙНЫҢ** ыр болгаш аар аарааның соонда мөчээнин дыңнатпышаан, ооң чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 ◆ [illegible] ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 ◆ [illegible] — 3-34-57 ◆ [illegible] — 3-31-08, 3-31-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агропромышленность — [illegible] — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-49 ◆ өөредиг — 3-34-93, корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ [illegible] — 2-32-7[illegible] ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Кемчээлери 2 парлалга хуудус. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгның херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагаа 24-531.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 21
среда
№ 265 (14465)
1925 чылдан үнделеттинген
Өртээ 3 кап.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

КОЛ ЧҮВЕ—ТУРГУЗУУШКУН-ДУР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга ноябрь 17-де Президент М. С. Горбачев чүве чугаалаан. (Ону ноябрь 20-де үнген «Шында» парлаан).

М. С. Горбачевтуң чугаазының соонда боттарының чугааларын сайгара бодап көөрүн-биле чамдык депутаттар чаңсар чарлаарын саналдааннар. Ынчалза-даа санал-оналдарның солчулгазын үргүлчүлээн.

— Бистиң Эвилеливистиң аңгы-башка болу бергени чурттуң улустарынга кол ядарал болуп турар — деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң План болгаш бюджет-сан-хөө комиссиязының даргазы депутат **В. Г. Кучеренко** чугаалаан. Бистиң чидирип алган чүүлдүвүстүң чартыы, азы барык ол хирези — башкалаачак чоруктуң түңнели-дир. Бир эвес Дээди Совет Эвилелди камгалап арттырар дугайында бодунуң бодалын илередир санал-биле чоңга кыйгырыг үндүрер болза, ол черле деткиишкинни алыр дээрзинге бүзүрелдиин оратор илереткен.

Чамдык күштерниң Президентиге хамаарыштыр кылып турганы халдаашкыннары-биле депутат шуут-ла шиитпирлиг чөпшээрешпээн. Дээди Советтиң депутаттарының хөй кезии М. С. Горбачевка бүзүреп турарын база чурттуң таңма бергени парын айтырыгларны кады шиитпирлээринге идегеп турарын оратор демдеглээн.

Депутаттарга **С. Ф. Ахромеев** мынча дээн: Президент Европага Чепсектиг Күштерни кызырар дугайында дугуржулгага ат салыр дээш чоруп турары бо-дур. Ол 20 чыл белеткеттинип келген. Ындыг болганда дараазында хүннерде ол үре-түңнелдиг ажылдаар кылдыр шиитпирлер хүлээп алдынганынга бүзүрээр арганы аңаа бөгүн бээр херек.

Экономикада амгы харылзаалар «Сен — менээ, мен — сеңээ» деп билдингир схема ёзугаар тургустунуп турарын демдеглээш, депутат **Г. Н. Подберезский** олар рынок харылзааларындан дыка-ла ырак-тыр деп адаан. Оон сестери-биле алырга, ону сандараашкын деп адаары чиге болуп турар. Парламентарийниң бодалы-биле алырга, продукцияның 80 хуузун күрүне чагыы-биле дүжүрүп үлеп, хуваап болур, арткан 20 хуузун рынокка сайгарар арга тургустуна бээр. Эрги система буступ дүшкен, чаазы ам-даа тургустунмааны-биле ындыг хемчеглер алыры негеттинип турар. Белоруссияда завод директорунуң санап турары-биле алырга, бир эвес бүгүде чүве мынчаар амгызы дег артып каар болза, оон заводунда болгаш өске-даа бүдүрүлгелерде ажылдап турар кижилерниң 50 хуузу кызырылган турар ужурлуг. Ол кижилер ажыл чок [illegible].

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы [illegible] **А. И. Лукьянов** сессияга чүве чугаалаан.

Бөгүн Президентиниң дынналганывыс тодаргай саналдарга кончуг [illegible] турар кижи-дир мен [illegible] эгелиинде чугаалаан. [illegible]

[illegible] ноябрь 14-те болган хура-

лынга депутаттарның чугаалаан чүүлдерин [illegible] оларның санал-оналын колдуунда деткип турар мен. Шүгүмчүлелдериниң хөй кезии менээ хамаарышкан деп хүлээп ап тур мен.

Ниет, бистиң ажылывыста четпестер хөй. Ындыг болзажок Дээди Советтиң сөөлгү үеде кылган чүүлдерин база ооң бодунуң эрге-хүлээлгелерин ажыктыг кылдыр күүседиринде кайы хире аргаларның барын хүлээп көрбес болза шын эвес апаар.

Ол эрге-хүлээлгелерниң эң чугулазы — хоойлужудулга ажыл-чорудулгазы болур. Дээди Советтиң хүлээп алганы 60 ажыг хоойлуларның хөй кезии ёзулуг-ла чогаадыкчы хевирлиг дээрзин кым-даа маргыжып шыдавас. Бистиң практикавыска коступ көрбээн хоойлулар оларның аразында эвээш эвес. Оларны бир дугаар чогаадып тургузар ужурга таварышкан бис.

Ол хоойлулар шуптузу саазын кырында артып калган, ажылдавайн турар деп амгы үеде элээн хөй кижилер чугаалап турар. Ол шын эвес. Чаа хоойлуларның хөй кезии дорт ажылдап эгелээн. Оларга пенсия дугайында хоойлу, хөй-ниити каттыжышкыннарының дугайында, чүдүүр-чүдүвээнниң хостуунуң дугайында, парлалга дугайында болгаш оон-даа өске хоойлулар хамааржыр. Орустуң православ шажынының удуртулгазы чаа хоойлу дугайында айтырыгны нийти чыыжынга чугаалажып көрүп, ону амыдыралга дораан-на ажыглап эгелээн.

Хоойлулар төлевилелдериниң ажылдап кылыр ажылды улам сайзырангайжыдары, эрге-хоойлу негелделериниң күүседириниң механизмнерин тодаргай айтып тодарадыры чугула. Бо бүгүден аңгыда, бистер эвилелдешкен республикаларга эки хоойлуларны хүлээп алырынга дузалажып турар бис.

Багай чүве чүл дээрге бистер бүгүдениң ёзулуг хоойлулар дайынынче чайлып кире бергенивис болур. Ол дайынны кым-даа эвес, а күрүне органнары боттары чорудуп эгелээн, ооң уламындан ёзулуг-ла ужурлуг чок, багай чүүлдер эгелээн.

ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хүлээп алынган Эвилел хоойлуларының бирги чергелиг бодуувустуң [illegible] база катап бадыткаар апаар бөөр бис деп, А. И. Лукьянов уламчылаан. Ол эрге-хүлээлге Эвилелдиң [illegible] кереэзи-биле өскертип [illegible] ооң дугайын бижиин-биле чугаалаар болгаш ол углаашкынны боттандырарын Президентиден негээр ужурлуг бис.

Оон-биле чергелештир хоойлуларны боттандырар талазы-биле күүсекчи башкарыкчы органнарның ажылынга контрольду күштелдирер талазы-биле ажылды Дээди Совет чогуур деңнелге тургузар ужурлуг. Хоойлулар күүседээни харылзаа болганда ол органнарны күүсекчи дээш-даа таварылга эвес. [illegible]

[illegible]

чегенчиг апаар бис. Бо айтырыглар талазы-биле хоойлулар төлевилелдери бисте бар, оларны дүрген хүлээп алгаш, боттандырып эгелээр болза эки.

Эвилел керээзинге доктаагаш, А. И. Лукьянов Дээди Совет болгаш ооң Президиуму ук документиниң төлевилелин ажылдап кылып тура, бүгү чүүлдерни өөренип көрген деп чугаалаан. Эвилел керээзиниң төлевилелин бис дараазында неделяда сайгарып эгелеп болур бис деп, ол медеглээн. Аңаа боттарывыстың хамаарылгавысты илередир апаар бис. Оон соонда бүгү улустуң референдумунуң дугайында хоойлуну съездиге хүлээп алыр апаар бөөр, аңаа чонуң үнүн дыңнаар: Эвилел дээш силер бе азы удур силер бе деп айтырыгны тургузар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эрге-чагырганың республика болгаш чер-чер органнарының харылзааларын бижиглээрының сорулгалары бир янзы тургустунуп турар. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң парламентилериниң ажылында аңгылаачак чүүлдерни ажып эртериниң чугулазын Б. Н. Ельцин маңаа чугаалады, ол саналды бүрүнү-биле деткип турар мен, чүге дээрге сөөлгү чартык чылда чүгле России Федерациязының Дээди Совединиң эвес, харын бүгү республикаларның парламентилери-биле харылзааларны хөгжүдеринде элээн чүүлдер кылдынган деп, ол чугаалааш, кылдынган тодаргай базымнарны чижек кылдыр көргүскен.

Ындыг кады ажылдажылгада нийи эрге-чагырганы ажып эртериниң, чер-чер Советтерниң ажылының болгаш структуразының дугайын шиитпирлеп көөр ужурлуг бис. Алак сөөлүнде, Дээди Советтиң ниитилелге хамааты чөпшээрежилгени хандырар деп чаа болгаш улуг хүлээлгезиниң дугайын чугаалаар апаар. Парламентиде партия болгаш өске-даа бөлүктер тыптып келген болгаш ажылдап эгелээн, амгы үеде ол [illegible] ажылын бир улуг болдуурары, оларның санал-оналын өөренип көөрү бистиң парламентивистиң чогумчалыг ажылдаарының дорт негелдези апаарган. Дээди Советтиң Президиумунуң болгаш палаталарының удуртукчуларының кол сорулгазы болза депутаттарның бир эптиг ажылын организастаары, сеткил-хөөн хайныышкынны эмин эрте бербезин дээш депутат бүрүзүнүң саналын кичээнгейлиг дыңнап көөрүнде-дир деп санап турар мен.

Чоокта чаа Президиумга 16 центристиг партияның төлээлекчилери-биле беседа болган, ооң үре-түңнелдиг болганын чугаалаар апаар. Ол организацияларны хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылырынга идепкейлиг киириштирер, кадрларны таарыштыр тургузуп турар үеде оларның санал-оналын дыңнап көөр, эрге-чагырга органнарының ажылының дугайын оларга дыңнадып берип турар херек. Чүдүүр-чүдүвээниң хостуунуң дугайында хоойлуну белеткеп турган үеде шажынчылар-биле кандыг харылзааларны [illegible]

[illegible]

Президентиниң хүлээп ап турар чугула документилериниң төлевилелинге түңнел кылдыр-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттеринге болгаш комиссияларынга оларны дамчыдып берип турарының ажыктыг практиказы көргүскен. Дээди Советтиң Президент кабинеди болгаш чазак-биле бир демниг кады хөделип ажылдаары база-ла чугула айтырыг. Президент болгаш чазак органнары-биле эргелеп башкарылганың дээди органнары-биле бир демниг хөделип ажылдаарының эптиг аргазы кадр политиказын чогумчалыг боттандырары болур деп санаар мен.

Президентиниң саналдарында кадр политиказының айтырыглары кирип турары эки-дир. Ажык-биле чугаалаар чүве болза бистиң эрге-дужаалзырак кижилеривистиң чыдып калган көрүүшкүннери чааргылгага кончуг улуг урхалар жуктарны [illegible] турар. Оларны солуй олуртуп, министерстволардан ассоциацияларже, ассоциациялардан концернерже, концернерден улуг каттыжышкыннарже шилчидер-даа болза, олар шапкын хем дүвүнде чыдар даштар дег шимчеп бербестер.

Алак сөөлүнде, Конституция хайгааралының комитеди, Дээди суд, Прокуратура болгаш арбитраж-биле бистиң кадыы хөделиишкинивисти кичээнгейден дашкаарладып болбас херек. Мен болзо көөрүмге бо бүгү айтырыгларны тускай депутат комиссиязынга белеткээри-биле дааскаанывыс доктаалга кирзе эки. Оон күүседээзиниң чорууп турарының дугайын ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизинге чугаалажып көөр деп чүүлдү аңаа черле кирзе чугула. Съездиниң хүн айтырыының дугайын тускай чугаалажыр апаар бис.

Бөгүн Съездиниң чыылдырар үезин баш удур шиитпирлеп ап болур, ол дугайын депутаттар маңаа саналдады. Бир эвес Съездини декабрь 17-де чыылдырар дээр болза, Конституцияда айтырганы ёзугаар ол дугайында шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг бис.

Биске чиик эвес, кадыг-берге үелер таваржыр. Ындыг байдалдарда шуугаазын кылбайн, харыысалгалыг ажылдаары чугула, чүгле бодамчалыг эвес, харын-даа контуут шиитпирлиг. Бир эвес ынчаар ажылдаар болзувусса, чонуң, соңгукчуларывыстың деткимчезин алыр бис, ынчан олар: соңгуп алганывыс база бүзүреп болурувус ёзулуг чазаавыс ол-дур деп чугаалаарлар. Ындыг үнелелди чедип алыры берге, ынчалзажок оон өске орук бисте чок.

Ооң соонда улус депутаттарының Советтериниң ажылының, эргелеп башкарылганы база бот-башкарылганы хөгжүдериниң айтырыгларының талазы-биле комитеттиң өмүнээзинден депутат **В. А. Шеховцов** чүве чугаалаан. Эвилел керээзин хүлээп алырының эргежок чугулазын база ССРЭ Конституциязын хүлээп алыр ажылды дүргедедирин ол демдеглээн болгаш Төп күүсекчи эрге-чагырганы үндезини-биле эде тургузарының дугайында шиитпир хүлээп алыр талазы-биле бодалын илереткен.

Чуртта күүседикчи эрге-чагырганың баштыны Президент болгай. Ындыг болганда, амгы Даргазынга удурткан эрги-ле составы-биле [illegible] Министрлер Чөвүлели [illegible] үеде херек чок. М. С. Горбачев [illegible] президентиниң эрге-[illegible]. Ону ынчаар кылыр болур-дур деп, оратор чугаалаан.

Чуртта эргелеп-башкарылганың буступ дүже берген системазын [illegible] ССРЭ-ниң болгаш [illegible] республикаларның хоойлулары. Президентиниң чарлыктарын база күүседикчи эрге-чагырга органнарының [illegible] **А. Г. Журавлев** чүве чугаалаан. [illegible]

(Уламчызы 2-ги арында).

Бии-Хемде сүүр-сүүр сыннар кыдыында Билелиг суур аргазымнер-биле хүрээленип алган костүп турар. Сүт-бараан фермазының саанчылары инектерни саар дээш далаштыг бар чорлар. Оларның аразында көстүктүг кыстың адын Элла Маадыр-ооловна Дажы дээр болду.

Ол суурда аныяк ишчилерниң аразында чарышка тиилекчи болуп келген. Фермада саанчыларның чарыжының база бир тиилекчизи-дир. Инектерин саггаш, оларны чемгерип, суггарарынче ол сагып салыр. Ажылынга сонуургалдыг саанчы дээрзин ферманың эргелекчизи чугаалады.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Санал

АРГАЛЫГ АПААР БИС

«Шын» солуннуң арыннарындан республиканың бот-догуннаашкынының дугайында материалдарны аажок улуг сонуургал-биле номчуп, таныжып тур мен. Тываның хөгжүлдезинге бот-догуннаашкын улуг рольдуг болур ужурлуг.

Бот-догуннаашкынныг республика апаарга, хамыктың мурнунда кем-херек үүлгедиг, оорлаашкын-биле демиселди күштелдирип болур аргалыг апаар бис. Шаанда Тыва Арат Республика турда, оорларга удур кеземче хоойлузу шыңгыы турган. Бир-тээ, бот-акшаланыышкын үези, бот-башкарнып болганда, бодувустуң иштиин арга-курлавырлаарывысты ажыглаарынче кол кичээнгейни база салыр болза эки. Байлакты боду ажыглаар, болбаазырадыр апаар. Чүгле алгы-кештен, дүктен кайы хире оруулганы ап болуруя, че? Бистиң совхозтарывыста дыка хөй алгы-кеш анаа-ла үрелип чыдар.

Оон аңгыда Тыва Республиканың тугунуң, сүлде демдээниң дугайында база улус санал киирип турар-дыр. Тукту дорт өңнүг: кызыл, көк, сарыг, ногаан өңнүг кылыр болза эки деп бодалдыг мен. Ол өң бүрүзү шупту уткалыг. Кызылы дээрге черле революцияның демдээ-дир, көк дээрге хемнер, хөлдеривис болгаш дээривис, сарыг өң — тараа, сиген, а ногааны — арга-арыгларывыс, тыҗывус. Амгы Тыва АССР-ниң Күрүне сүлдези РСФСР-ниң-биле домей, чүгле үстүнде «РСФСР» деп состуң адаанда «Тыва АССР» деп бижээн болгай. Ол шын эвес, ёзу барымдаалаан чүве мыкажыл. Ёзулуг социалистиг уткалыг, национал хевирлиг болур ужурлуг.

Дмитрий ОЧУР.

Совет шериниң ишчизи.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ЧАА МАГАЗИН

Редакция дүүн боттарының идепкейлиг бижикчилериндеп чагааларны алгылаан. Оларның аразынга Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозта Оолак Кара-Садның чагаазы база чораан. Ол мынчаар бижип турар.

Шеми суурга түүйбу-биле туткан чаа магазин ажыттынган. Ол суур чурттакчыларының социал амыдыралынга чугула рольдуг болуру чугаажок. Шевергин болгаш чараштыр туткан, делгем өрээлдерлиг бо үш магазинде аъш-чем, идик-хеп аймаанын база ажыл-агый бараанарының салбырлары ажылдап турар.

Шалаларын мрамордан кылган, улуг болгаш чырык соңгаларлыг бо чаа тудугну эртлен чылын армян тудугжулар кылып эгелээн. Олар ону тудуп дооснаш, байырлыг байдалга хүлээдип берген. Ол магазиннерниң ажылын аныяк коммунист Ховалыг Сесин удуртуп турар. Садыгжылар Наталья Ооржак, Наталья Доңгак болгаш өскелер-даа садып алыкчыларга эвилең-ээлдек болуп, кызымак ажылдап турар.

БӨГҮН

ХЛЕБ ЧЕТЧИР БЕ?

Чурттуң чамдык хоорайларында хлеб чедишпейн турар деп дамчыыр чугаа бистиң республикага дыңналып келген. Шак ындыг «халап» Тывага айыылдыг боор болур бе?

Тыва АССР-ниң хлеб быжырар болгаш макарон кылыгларының бүдүрүлгезиниң девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының харыысалгалыг ажылдакчыларының харыылааны-биле алырга, ам дээрезинде Тываның кырында ындыг айыыл диргелип келбээн. Чаа чылга чедир далган курлавыры Тывада бар. Келир чылда далган болгаш тараа фондуларын чурт бистиң республикага четчир кылдыр берген. Ол далган, тарааны бис боттарывыс республика иштинче киир сөөртүп ап чадап турар бис.

Кызылдың аъш-чем садыының чагыын ёзугаар алыр болза, бөгүн найысылалдың магазиннеринге, булочка аймаан санавайн, чүгле чаңгыс хлебти алырга, 23 муң 562 хлеб кирер ужурлуг.

ДААРТА

ӨӨРЕДИР ДЭЭШ ӨӨРЕНИР

Школаларда өөредилге-кижизидилге ажылынга кол удуртукчу база башкарыкчы рольду класстан болгаш школадан дашкаар кижизидилге ажылының организакчылары башкылар ойнап турар.

Бо өөредилге чылында чаа ажылдап эгелээн класстан болгаш школадан дашкаар кижизидилге ажылының организакчыларының курузу [illegible] башкылар билиин бедидер институтта бо хүннерде ажылдап турар. [illegible] аргалары, республиканың эң дээре [illegible] кижизидилге ажылының дуржулгазы-биле олар өөредилге үезинде таныжып алырлар. Кижээлдерин башкылар билиин бедидер институттуң методистери, Кызыл хоорайның [illegible] дуржулгалыг башкылары эрттирип турар.

[illegible] башкылар даарта Кызылда Пионерлер [illegible] кичээлден хүлээр.

М. С. Горбачевтуң Парижте чеде бергени

ПАРИЖ, ноябрь 19 **(СЭТА-ның тускай корр.).** ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев француз найысылалда Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың киржикчилери 34 чурттарның удуртукчуларының ол хүн ажыттынар ужуражыышкынынга киржири-биле чеде берген. Ону ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов, албанның өске-даа кижилери үдеп чоруур. Орли аэропортка ССРЭ-ниң Президентизин француз чазактың төлээлекчилери уткаан. ССРЭ-ниң Францияда элчини Ю. Б. Дубинин уткаашкынның аразынга турган.

ТӨӨГҮНҮҢ ЧАА, ТАЙБЫҢ ҮЕ-ЧАДАЗЫНЧЕ

ПАРИЖ. (СЭТА-ның тускай корр.). Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың киржикчилери Европаның болгаш Соңгу Американың 34 чурттарының чазактар база күрүнелер баштыңнарының ужуражыышкынны Парижте эгелээн. Совет Эвилелиниң делегациязының составында — ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов.

Париж ужуражыышкыны — Европаның нийти кады ажылдажылга хөгжүлдезиниң үндезинин тургускан Хельсинкиниң 1975 чылда болган чөвүлел хуралының сөөлүнде ийи ги ындыг улуг шуулган-дыр. Европа диптке хаңы чагаттылгаларның үезинде амгы шуулганны чыылдырган. Париж ужуражыышкынында кол айтырыг — Европаның болгаш ооң кады ажылдажылгазының келир үези кандыг болур ужурлугул? Бо айтырыгга амгы шуулган тодаргай харыыны бээр сорулгалыг.

• • •

Ноябрь 19-та Париж ужуражыышкыннарының кежээки хуралы болган соонда М. С. Горбачев АКШ-тың президентизи Дж. Буш-биле ужурашкан. Ийи күрүнениң удуртукчулары делегей херектеринге, Европада боот турар болуушкуннарга боттарының чурттарының ролюнуң база Персид мугуладурда байдалдың дугайын чугаалашкан.

Беседаның кол кезиинде келээ чугаалашкан, ооң соонда аңаа Э. А. Шеварднадзе, Дж. Бекер, Д. Т. Язов киришкен.

Келир чылдың эгезинде АКШ-тың президентизиниң Совет Эвилелинге айылдап чорук кылыр дугайында дугуржулга кылдынган.

(СЭТА).

ДҮРҮМГЕ ДҮҮШПЕС ДЕП САНААН

Чурттар аразында арга-жарыының документилериниң рубль-биле бүгү хамаатыларның садып алырын 1990 чылдың ноябрь 15-тен эгелеп соксадыр дугайында ССРЭ-ниң Оруқ харылзаа министерствозунуң шиитпирин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даштыкы экономиктиг күрүне комиссиязы чугаалажып көрген болгаш ук шиитпирни дүрүмге дүүшпес деп санаан.

Демдеглеттинген шиитпирни күш чок болдурарын ССРЭ-ниң оруқ харылзаа министри Н. С. Конаревка даскан.

(СЭТА).

КОЛ ЧҮВЕ—ТУРГУЗУУШКУН-ДУР

(Тонч.зу. Эгези 1-ги арында.).

рының дугайында айтырыгны кедиртти.

Девишкин арадының болуушкун омунуннындан депутат **Ю. Н. Афанасьев** сөс алган. Чугаалажып көрүп турар айтырыглар-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалдарының үш телевизиин ол саналдаан. Оларны ол номчаан. Чуртта ылангыя экономика болгаш национал аразында харылзаа адырында байдал берге болгаш улам-на баксырап бар чыдар, а [illegible] политика адырында Президентиниң ажыл-чорудугларын багай деп саналының бирги теглевидеде кирген.

Ийиги доктаалдың телевидениезинде ССРЭ-ниң чазаанга бүзүрел чок чорукту [illegible] болгаш Н. И. Рыжковту, Л. И. Абалкинни албан-дужаалдарындан хостаарын саналдап турар.

Үшкү доктаалдың телевидениезинде чуртта хоойлужудуунда амыдыралды удуртур база күрээлелиндирерге [illegible] Дээди органнарының ажылдарын контрольдаар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ажылын багай деп санаар болгаш А. И. Лукьяновтуң, И. Д. Лаптевтиң, Р. Н. Нишановтуң бүрүн эргелерин ара доктаадырын саналдап турар.

Чиндуң казыкчыларын камгалаар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитединиң даргазы депутат **Ю. И. Бородин** бистиң күрүнениң туруужуунга, Эвилел керээзин дүрген чарып алырында, совет кижиниң амыдырал байдалынга доктааган. Ниити республиканы эвес, а кижилерге чүү херегин [illegible] дугайын боданырының эргежок чугулазын ол демдеглээн. Бистиң чурттарывыс [illegible], эргежок чугула эмнер, продукт херек. Бо бүгүнү боттандырары республика бүргүзүнге эвес, а Эвилел күрүнезиниң [illegible] боттандырарының чүүлдер-даа чиик. Президентиниң саналдаан чүүлдерин комитеттиң өмүнээзинден ол деткээн.

Президентиниң программазында бир улуг четпес чүүл-биле [illegible] турарын Кара даланның [illegible] тудуу заводунуң бүдүрүлге каттыжыышкынының директору экономика талазы-биле [illegible] депутат **В. И. Лисицкий** илереткен. Ангы-ангы улустарны болгаш бөлүктерни [illegible] турар бис. Ооң-биле чаңгыс [illegible] бис [illegible]. Бисте бот-боттарындан ырак регионнарда бедик кооперация кагбарган. Ол чаңгыс эптиг дошу — күш-ажылчы коллективтер. Ниитилелдиң берге байдалы [illegible] эгелээн [illegible]. Амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга [illegible] чүүлдерни [illegible] турар. А чогум чүл ол ажылчы [illegible] камгалап арттырары болгаш кызаалыг өргектерин — чалбаа-биле ажыглаары-дыр. Чаа чылдан эгелээш [illegible] бисче дугаалап шыдавас деп, оратор демдеглээн. Ооң соонда ол [illegible] уламчылааш [illegible] «Заводтарны — ажылчыннарга» деп [illegible] катай тургусан болгай. Ол кажан күүселдинип эгелээрил? Хүлээп алган шиитпирлерниң [illegible] контрольду тургузары [illegible] чугула. Ооң ол мындыг [illegible] ССРЭ-ниң [illegible] республикаларның [illegible] Дээди Советтерни экономиктиг реформа талазы-биле ам хүлээп алдынган доктаалдарның чугаа чок күүселдезин хандырар ужурлуг.

Ындыргы — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Н. И. Рыжков.**

Күрүнеге эрге-чагырга структуразын өскертир дугайында ССРЭ-ниң Президентиниң саналдарын мында барык бүгү составы-биле олуржуп турар чазак улуг кижээлгей болгаш харысалга-биле көрүп турар. Шынап-ла, айтырыгны шиитпирлээр үе келген. Чуртта тургустунуп келген байдал ону дүрген болгаш тодаргай кылдыр шиитпирлээрин негеп турар.

Чурттуң политиктиг амыдыралында амгы үеде чүү боол турарыл? Ниитилелди демократтыдар чорудулгалар шапкын хөгжүп орар, ооң-биле чергелештир ниитилелдиң политиктиг амыдыралында [illegible] турар эки чүүлдерниң баксыралын база күрүнениң амыдыралының үндезиннерин [illegible] чааргай чорууну камгалап арттырарынга дорт кыжанныг тургуза берген янзы-бүрү боттуг эвес болуушкуннар база-ла [illegible] турар. Чурт политиктиг болгаш экономиктиг [illegible] чорукче тыртылган. Херек кырында алырга, бистиң Эвилел күрүневистиң-даа айтырыы амгы үеде тургустунган. Чуртта байдалы турар-турбазының дугайында [illegible] быжыглап экижидериниң талазы-биле дорт хемчеглерни албас болза, күрүнениң келир үези кандыг янзылыг апаары билдинмес чүүл тургустунган дээрзин политиктиг болгаш экономиктиг байдал көргүзүп берген. [illegible] чүгүрээр эргиде ам-даа болдурмаан. Бисте амгы үеде турар кол чүүл болур.

Бир талазында — бистиң национал бот-тускайлаңының бүгү ниити оттуушкунунуң [illegible] чорукту, кижиниң хостуг болур чорууну. Бистиң амыдыралывыстың [illegible] болгаш демократтыг үнелээниниң хөгжүлдерин улгаткан чорудулгалардың боол турарын көрүп турар бис. Өске талазында — төпте болгаш чер-черлерде-даа эрге-чагырга дээш чамдыкта шугат национализм болгаш шовинизм кижиниң доктаамал демисели чорап турар. Ковида чүве — ол демисел кончуг улуг маргылдааларын кирип тывылып турарында. Ол чорук ССРЭ-де чаңгыс [illegible] политиктиг системаны херек кылырында үрел эгелээринге чедирген. Чуртту силгип эгелээн дүүрүлгүн чоруктар [illegible] тыртып кээп турар. Өжээтен чорудулгаларның эде тургустунуушкунунуң логикалыг үрезиниң үжүктары колдуунда мындыг чүүлге чедирген. Эде тургустунуушкунну бистиң ниитилелдиг [illegible] чаартыр, бистиң чуртувуска он-он чылдарда туруп келген болгаш болгунуң ажыктыг чорууну [illegible] принциптерден ойталаар [illegible] эгелээн болгай. Ыңаарга чамдык политиктиг күштер эде тургустунушкунуң лозуңнары-биле тажырганып алгаш, кончуг [illegible] турган ниитилелди тургузууң өскертиринче чугла турар. Ооң уржуунда күрүне структураларының бүгү деңнелдеринде углап-башкарар чорук долузу-биле ажылдавастаан, эрге-чагырга шимченип ходасбестээн, тургузуңу чорук болгаш күш-ажыл ниити чергеже аткаар октаттынган. Ажыл-биле алырга, бүгү-ниити үрээлденчиг чорук шуут нормачийен апарган. Ындыг чүүлдер экономикага болгаш күрүне тургузуунга, а ол ышкаш ниитилелдиң моралдыг база моол-шынар турушарынга-даа хамаарыжыр.

Бо бүгү дээрге амгы үениң боттуг байдалдары-дыр. Ол дугайын бо индирээн [illegible] чугаалап турган. Ол боттуг эвес чүүлдерниң лаззылдарын тып алыры, ажыктыг болгаш тодаргай-биле ажылдап ходелир дээш күрүнеде [illegible] эгелээр турар айтырыглар агымныың тыпкан кээп турар чылдагааннарын илередир кончуг чугула.

Ужур-дүрүм чок чорукту чурттуң бужаңнадып турарын болдурбазындан ажылды эгелээр херек. Кандыг-даа күрүнени шыкаш, хоойлуну [illegible] херек. Эрге-чагырганың бүгү деңнелдеринде хоойлу доктаадып турар [illegible] уш-баш чок чүүлдер [illegible] чедирген [illegible] апарган. Ооң түңнелинде күрүне структураларында [illegible] хоойлу-дүрүмнү [illegible] көрбес чорукта тынган. Хоойлуларның кайызының бирги чергелиг болуру база эргелер [illegible] ол принциптиң кажан ажылдап эгелээрин [illegible] турбайн, доп-дораан ниити күш-биле тодарадып алыры чугула. Ооң башка ол дугайын хөй-биле чугаалап турары төпте-даа, а ол ышкаш республикаларда болгаш чер-черлерде-даа байдал контрольдан уштунар. Бо айтырыг шиитпирлеттинмес болза хоойлулар аразында чидиг демисел уламчылааш туруп бээр, ооң түңнелинде бирги ээлгеде экономика улам сулаап баксырар. Ындыг чүүл келдизинде бирги күрүнениң чогумчалыг ажылдаарынга багай салдарлыг чедире бээр.

Республикаларның парламентилери-биле кады эргелерни тодаргайы-биле хуваажып алыр ужурлуг. Дээди Совет маңаа хамаарыштыр дорт сөзүн чугаалаар ужурлуг. Эвилел керээзин чарлыырынга чедир Конституцияга дүүшпейн турар актыларны түр күш чок болдурарының дугайында депутаттарның саналын деткип тур мен.

Амгы үеде тургустунуп келген политиктиг байдалдан болгаш эрге-хоойлу талазы-биле үш-үргүм чоруктарны күүсекчи эрге-чагырга эжип ап шыдавас деп чүвени көрүп тур бис. Ооң туржук, ук эрге-чагырга чогумчалыг кылдыр тургустунмаан. Бүгү деңнелдерниң күүсекчи комитеттерниң улус депутаттарының Советтеринде дорт хаара туттуна бергенин мен улуг частырыг болган боор деп санап турар мен. Ооң түңнелинде күүсекчи болгаш шиитпирлекчи эрге-чагырганың эрге-хүлээлгелери каттышкан. Оларның эрге-хүлээлгелерин хоойлужуулгалар органнары дорт холгаарлай берген, ынчангаш оларның харысалгазы кудулаан, билдинмес чүүлдер улам арбыдап турар апарган. Үстүнден куду эгелеп башкарар чорук чамдык кижилерниң [illegible] каттынган. Чурттуң чамдык девискээрлеринде [illegible] башкарылганың бүгү [illegible] рынга чедирген, [illegible] чок чорук тургустунган дээрзин долу бадыткал-биле чугаалап болур.

Бо чорук түс-түс кижилерни, оларда хөй чүүлдер [illegible] дээрин байланган, ындаган ажылындан тургустунуп келбээн, Кремлиң ужур, болза эрге-чагырганың [illegible] катап тургустунуп турар структураларының [illegible] боор турарында. Ук структураларны эде тургузаар шаанда чуртка корумнуг чорукту тургузуп алыры болдурмас.

Политикада кризистиг байдал чурттуң экономиктиг байдалынга багай салдарын чедирип турар. Политика талазы-биле уйбалай чорук экономиктиг уйбалай чорукка чедирген. Кандыг-даа чылдаган тыртпайн база кандыг-даа чайгылышкынын кылбайн дээштиг ажыктыг хемчеглерни алырын экономикада ажыл-херектиң байдалы негеп турар. Кончуг берге-даа хемчеглерни алыры чугула боор турар. Чугаа болза бо берге байдалдарда экономиканы улам баксыратпайн, ооң амыдыралты чорукун быжыглап тургузуп алгаш, ооң соонда рынок харылзааларының дугаазы-биле ажылдаар чорудулганың ажыктыг бедидериниң дугайында боор турар.

Ажыл-чорудулганың программазын силер тодаргайлап чүүлдүг деп бадылаан болгай силер деп, ол депутаттарга чугаалаан. Ол экономиканы быжыглап экижидериниң болгаш рынокче шилчириниң кол углаашкыннарында кирген. Ыңаарга чаа экономиктиг харылзааларже шилчиишкин чүгле политиктиг быжыг турушттуг байдалдарда болдунар дээрзин долузу-биле медерел билир ужурлуг бис. Бир эвес ол амгы үеде ышкаш ынчаар туруп бээр чүве болза. Бистиң бурунгаарлаашкынывыс чүгле политиктиг чөпшээрежилгениң болгаш бүүрелдиг күштүг күрүне эрге-чагырганың байдалдарында болдунуп болур. Ол дээрге диктатура база эвес, ынчалзажок амгы үеде кандыг-даа эрге-чагырга эргези чок болган сандараан чорукка таварышкан структуралар эвес-тир.

Бистиң чуртувустуң чамдык девискээрлеринде — Прибалтикада, Закавказьеде, Молдавада чүү боол турарын көрүп турар бис. Барыын Украинаның чамдык областарында эрге хоойлуларны болгаш кижилерниң эргелерин үреп, оларның ат-алдарын дорамчылап, күрүне баштының негелделерин күүсетпейн турар. Үүлгедикчиннер блокада тургусуп болгаш бот-чоргаар чорудуглар кылырынга четкен. Ол чүл — эде тургузуушку чорудулгалар бо амы күрүне хоойлуларын дорт хүлээвестээни болгаш демократияже халдап эгелээни ол бе? Бо бүгү чоокта чаа болуп лаан болуушкуннарны — шоолдерге боол турган митингилерни, национал изиглениишкиннерни сагындырып кээрдир. Ындыг чүүлдер кижилерниң ат-алдарын дорамчылаарынга болгаш өлүм-чидимге чедирген болгай. Кандыг-даа күрүне ындыг чүүлдерни доп-дораан оожургадып, баш удур чок кылып алыр. Ынчангаш бистер маңаа тодаргай болгаш быжыг турушту ээлээр ужурлуг бис.

1991 чылче кирип тур бис. Ол чыл экономикага бир янзы болур — доле кужу-биле эвес даа болза, рынок механизмнери ажылдап эгелээр. Бистер аңаа шаңчыклаан бис. Ол дээрге чаа үндүрүг системазы, кредит политиказы, өнчү харылзааларынга өскерлиишкиннер, өртектер тургузарынга ханы өскерлиишкиннер-дир. Бо бүгүнү боттандырарын бирге дээрзи билдингир. Аңаа бис баштайгы базымда-ла таварышкан бис. Мээн үстүнде чугаалаан чылдагааннарның ужурундан планны чогаадып тургузары дыка саадап турар. Чугаалажыышкыннар болгаш маргылдаалар кылырынга хөй үе эрткен. Ам эрге-чагырганче кандыг-даа хууда өттүүшкуннерни соксаткаш, 1991 чылдың планын болгаш бюджедин тургузарынче идепкейлиг кирер херек. Күш-ажылчы коллективтерниң чогумчалыг ажылдаарынга таарымчалыг бүгү чүүлдерни тургузары чугула.

Амгы Дээди Советтиң сорулгазы аңаа эвес. Күштерниң удурланыыштыр туржу бээр чорууну болдурбайн турган, кризистен уштунар арганы дилеп тывар херек. Маңаа холбаштыр тептүң алынга болгаш чамдык саналдар дугайын чугаалаксап тур мен. Тептүң санларап эгелээнииң дугайында, тептүң чагырып-дужаагаш туруп бергениниң дугайында чугаалар катап-катап-ла боор турар.

Чазак баштыңы оон ынай тон-биле республикалар аразында бир демниг ходелиишкиннерниң айтырыгларынга тодаргай доктааган. Эвилел чазааның адын баксыраар [illegible] мен, чүге дээрге бисти экономиканы быжыглап экижидеринче, рынок харылзааларынче шилчириинге болгаш оон-даа өске бүгү чүүлдерни боттандырарынга [illegible]

дүүн айтырыгларны шиитпирлеп албас чорууп, бистиң кырывысче чая каап турар. Ол дээрге шугумчулал эвес-тир, а эрге-чагырганың бүгү системазын, ооң бүгү чүзүн шиитпирлеп турар болгаш ынчанган чүге-даа таварыжы берип болур күүселде эвес [illegible] углаткан тодаргай политиктиг угланыышкын-дыр. Ажыл-чажыт чугаалап көрейн: ниитилел чөпшээрежилгежок амгы үе үзүп кээр, национал чорудулгаларны кылып, бот-боттарынга бүзүрешпес чорукту тыжыткан турар кижилер болза боттарының амы-хууда эрге-чагырга кырында [illegible] миллион-миллион кижилерниң салым-чолун херекке албастай бергеннер, ооң мурнунга [illegible] харысалганы боттарынга ап эгелээрлер.

Б. Н. Ельциниң ССРЭ чазаанче доктаамал халдаашкыннары ооң ажыл-чорудулгазының кол чүүлү апарган. Амгы ажылдап турар бүгү күрүне структураларының органынга эрге-чагырганың төвүнге Россияның удуртулгазы келген дээш бүгү чүүлдерни кылып турар. Ынчаарга аңаа өске республикалар чөпшээрежир бе? Чүге дээрге ындыг политика — өжээтен политика-дыр, чүс-чүс чылдарда быжыгып туруп келген күрүнениң саңдарадып дүжүрүринче угланган политика-дыр.

ССРЭ-ниң Президентиниң бөгүн чадак структуразының болгаш күрүне эрге-чагырганың ооң турар черниң талазы-биле саналдарын кирип [illegible]. Бо айтырыгны шиитпирлээр херек, чүге дээрге сессия бүрүзү чазакты халаштырып чорударының дугайында негелде-биле эгелээр апарган. Ындыг чорук дээди күүсекчи эрге-чагырганың чогумчалыг ажылдап ходелиринге дузалавас.

Кончуг улуг харысалга, сагылга-чурум, корум-чурум, национал чөпшээрежилге, эгээртинмес бойдус байлак, интеллектуалдыг күчү — чуртту политиктиг болгаш экономиктиг кризистен уштунуп алырының үндезини болгаш турар ужурлуг деп, Н. И. Рыжков түңнелинде чугаалаан. Ону чедип алырда шиитпирлиг ходелиишкиннер, политиктиг күзел-чүткүл негеттинер. Ону кылыры чон бистен манап турар.

ССРЭ-ниң Президентиниң бөгүнгү чугаазында чуртту кризистен үндүрүп алырының эки үндезиннери бар-дыр деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужуулга талазы-биле комитединиң даргазы **Ю. Х. Калмыков** демдеглээн.

Эвилел болгаш республикалар аразында харылзааларны кол айтырыг деп, оратор санап турар. Республикаларның талазындан боттарының хоойлуларын дээди кылыр чарлаан чорук баш мугаан чорукка чедирген. Эвилел чергелиг хоойлуларны бир болза күүсетпейн, бир болза ооң чамдык кезектерин күүсеткен ону шуут бүрүү шалыкын-биле көрүп турар. Ындыг хамаарылга ам кээп хоойлулар аразында дайынче шилчий берген. Чамдык республикалар боттарының декларацияларынга даянгаш Эвилел парламентизиниң ходелиишкиннерин херекке албайн турар. Бо байдалдан үнериниң дугайында бодунуң болалын илередип тура, республикаларның хөй кезии чаартынган федерацияның, харын-даа конфедерацияның чамдык чүүлдери-биле тургузар деп турарын ол чугаалаан.

Эвилелдиң болгаш республикаларның аразында харылзааларны канчап тургузарыл? Ооң чугаазы-биле алырга, бүрүн эргелерни кызыгаарлаарының дугайында бо чылдың апрель 26-дан эгелеп үнген Хоойлуну сагыыр болза эки. Мынчап кээрде, Эвилел керээзин чарарын үр үеде сонгаарладыр апаар, ынчангаш ук Хоойлуну катап көргеш, чөпшээрежилге комиссиязын тургузар апаар. Ооң соонда ниити түңнелге келирге, ам ону хажык чокка күүседир. Бир эвес ынчан кандыг-бир республика ону күүсетпейн баар болза, Президент эрге-чагырганың бүгү кужун ажыглаары чугула деп, ол санап турар.

Оратор чугаазының чамдызын чурт иштинге чурумну тургузарынче угландырган.

М. С. Горбачевтуң саналдарын депутат **Г. Ф. Леженко** деткээн. Чарлаттынган хемчеглерни боттандырып чорудары чуртка улус ажылагыйын ой-шаанче кирериинге чугула угланыышкынны алыр.

Ооң бодап туралы-биле алырга, чурттуң күрүне удуртукчуларын солданы багай салдарга чедирген. Чер-черлерде теория болгаш практика талазы-биле кошкак билиглиг кижилер эрге-чагырганы туткан. Оларның хөй кезии чамдык бөлүктерниң директиваларын болгаш айтыышкыннарын [illegible]

Крюченкова чугаалаан. [illegible] комитеттиң [illegible] боттандырарын айтырыгларынга доктааган.

Бо хүлээ чуртта болуушкуннарга хамаарыштыр ол бодунуң дүүргүзүншил илередип чугаалаан. Эвилел керээзин ажылдап кылгаарынга киришпес дээр хөөнниери чамдык эвилелдешкен республикаларның удуртукчуларының чугаазындан билдим деп, оратор уламчылаан.

Ам эвилелдешкен чамдык республикаларда [illegible] кызыгаардан турар хоойлуларны хүлээп ап турар-дыр. А Эвилелдиң тургай дыны — бүгү күрүнениң ажыл-чорудулгазы-дыр.

Ооң чугаалап турары-биле алырга, улус [illegible] эвес [illegible] болбас. Ол дээрге, эң-не чугула чүүл — кижини хевирлеп тургузуп турар болгай.

«Боттуг кады ходелиишкин дээш» деп бөлүктүң төлээзи депутат **С. Г. Лушников** ССРЭ-ниң Президентинге бодунуң программазын [illegible] кончуг улуг харысалганы алган деп ол чугаазын эгелээн. Чүге дээрге, ооң херек кырында тодаргай структуралар [illegible] Съездизинге чурттуң Президентиниң кылган чүүлдерни болгаш Дээди Советтиң аңаа канчаар дузалашканының дугайында аналитеп чугаалажыр апаар боор.

Президент эрге-чагырганың чаа структуразының дугайында чугаалап тура, Президентиниң чарлыктарын шынарлыг, күштүг болдурарыбиле депутаттар аңаа дузалажыр ужурлуг.

Күрүнениң Кол арбитрижи болгаш ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорун дүрген томуйлаарын ол чугаазынга демдеглээн. Конституция хайгаараар комитеттиң отчёдун улус депутаттарының дараазында болур Съездизинге дыңнаарын саналдаан.

Президентиниң программазын депутат **Н. М. Пирязева** сеткил ханыышкыны-биле хүлээп алган. Ындыг-даа болза ооң чамдык чүүлдерин херек кырында боттандырары белин эвес дээрзин ол демдеглээн. Депутаттың санал турары-биле алырга, ол дээрге Эвилел болгаш Россия парламентизиниң база М. С. Горбачев биле Б. Н. Ельцинниң аразында харылзааларның байдалы-биле холбашкан. Ийи удуртукчунуң бот-боттарын билбээни шиитпирлиг байдалдарын кылыры ол болуушкуннарының мурнундан кыйгырган.

Президентиниң чугаазынга киирген кол-кол тезистерниң күүселдезин херек кырында боттандырарынга Дээди Совет идепкейлиг киржир ужурлуг деп депутат **Н. С. Сазонов** демдеглээн. Эвилел болгаш автономнуг республикаларда декларацияларны хүлээп алганы-биле холбаштыр чурттуң дээди эрге-чагырганы — Эвилел парламентиниң болгаш ажыл-чорудулгазын база эде көөр аргадан. Ооң-биле чергелештир Президентиниң чаңгыгэ немелле ажылчын бөлүктерни тургузар апаарының дугайында ол саналдаан. Бүгү чүвениң кайы хамаанчок хуу онзуже шилчидер чорукту соксадыр дугайында база саналынга демдеглээн.

Чылгаанарга оларның кол хүлээлгези — Эвилел эргелерин барымдаалаарын сагып лырбышаан, депутат **А. А. Денисов** бот-догуназышкын дугайында айтырыгларга доктааган. Суверенизация бисте өзулут байырлалче шилчий берген деп болур. Ындыг-даа болза байырлал хүннүң-не болбас дээрзин база утпас херек. А ажыл-херекти кажан бир шагда черле кылыр апаар болгай. Бистер аңаа хандыкшааш, бир талазында чонну чемзерер дээрзин уткан-дыр бис. Черле чемгерер. Чүге дизе оларның боттарынга ындыг арганы бербээн.

Эвилел керээзин чарарының мурнунда эвилелге республикалар аразының экологтуг дугуржулгазын чарар.

Национал-күрүне тургузуу-биле холбашкан айтырыглар ниитилел амыдыралының үндезин байдалдарында болуушкуннардан дашкаар туруп турар-дыр деп, Краматорнуң индустриалдыг институдунуң кафедра эргелекчизи депутат **В. И. Карасев** демдеглээн. СЭКП ТК-ның Политбюрозу эде тургустунуушкунга чедир херек кырында ниитилелге күрүне эрге-чагырганың бүгү хевирлерниң каттыжылыышкыны болуп келген. ССРЭ Конституциязын өскерткен үеден эгелээш, күрүне эрге-чагырганың [illegible]

[illegible] **В. И. Алкснис** [illegible]

[illegible] хоойлуларын республикаларның [illegible] министерстволарның Эвилел системазының ажылынче [illegible] чугула деп ол чугаалаан. [illegible] депутат санап турар. Президентиниң программазын боттандырарының [illegible] болгаш Армениянын дугайында [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дарый хүлээп алары негеттинип турар.

Ораторнуң болап туралы-биле алырга М. С. Горбачевтуң чугаазында чамдык чүүлдер билдингир эвес боор турар. Чижээ, Федерация [illegible] кандыг принциптерни барымдаалаан [illegible]. Бүгү-ле күүсекчи эрге-чагырганы Президентиге дамчыдып бээр боол [illegible], ынчалза-даа ону чер-черлерге ол канчап боттандырып чорудар болзаа турарыл? Республикалар-биле чергелээлиг айтырыгларны канчаар шиитпирлээр деп турарыл?

Бадыуңда-ла «Союз» бөлүктүң кол [illegible] санал болдалын чугаалааш, санал берген кижи бодунуң хууда саналындан Президентиге [illegible] чугула деп санаан. Эвилелди камгалаарынче, бистиң күрүне эрге-чагырганыңы быжыглаарынче угланган Силерниң кандыг-даа ажыл-чорудулгаларны деткиириниң белен бис деп, ол чугаалаан. Ынчалза-даа Силерни [illegible]. Силерде ам үжен хүн артпан болуру ыйнаң. Бир эвес ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съездизинче чедир ажыл-херектериң байы-биле үнгезин өскерлиишкиннин болбас болза, Силерниң Президент боол ажылдаарыңар дугайын айтырыг тургустунуп кээр магат боор. Ол кыжанышкын эвес-тир, бистер, депутаттар чурттувус дээш бээз-ле харысалгалыг бис, ынчангаш кандыг-бир хемчеглерни алыр ужурлуг бис деп, санал берген кижи тайылбырлаан. Бо талазы-биле Силерге эң улуг дузаны чедирерге белен бис.

«Суверенитет», «Эвилел керээзи», «Күрүне» деп [illegible] билиишкиннерни сула [illegible] депутат **Ю. Г. Бурых** чугаалаан. Бүгү-ле шиитпирлерни хүлээп алыр ажыглаар ужурлуг ССРЭ Конституциязы чуртта күштүг боол турар болгай деп, ол чугаалаан. [illegible]

Регионнар аразының депутат болуун бүрүүладыс, хуралдарда бо залга чаңгыланыы турган чемезини оратор [illegible]. Горьковтуң автозаводунун техниктиг хөгжүлдениң начальниги демдеглээн. Ам черле болуун деп, ол чугаалаан.

Дээди Совет ониза харысалгалыг болур деп, парламентерни чугаалаан. Ооң [illegible] ажыл-чорудулгазын маңаа [illegible]. Палаталарның болгаш комитеттерниң ажылында четпестер-ле хөй-дүр. Хамык чүве чүгле Президентиге болгаш чазакка эвес-ле болгай бистиң боттарывыста база бар деп, санал берген кижи чугаалаан.

Ооң болап турарын [illegible] алырга, байдалды [illegible] болуу дег тодаргай саналдарны ол кирип турар. Аъш-чемниң хуваарының болгаш шимчээшкиннниң талазы-биле онза хемчеглерни боттандырып, Президентиниң медеглээнин [illegible] хемчеглериниң программазы-биле чергелештир база суверенитеттер дугайында Декларацияларны эвилелдешкен республикаларда хүлээп алганы-биле чергелештир чурттуң Конституциязынга өскерилгелер дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизиниң хүн айтырыынга тургузары чугула. Ооң ангыда, ооң бодап туралы-биле алырга, палаталарның ажылының дугайында айтырыгны Дээди Советке чугаалажып көөрү, а ол ышкаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының киржилгези-биле хуралдарны эрттирери, чурттуң Конституциязын болгаш хоойлуларын сагып турарының айтырыгларын аңаа чугаалажып көөрү республикаларның Дээди Советтеринге сүмелээри эргежок чугула боол турар.

Бистиң хоойлуларывыс чүге черле күштүг болуп ажыглаттынмайн турарыл? Депутат **З. Г. Балаян** шак мындыг айтырыгны залда олургаңнарга салгаш, бодунуң саналын [illegible]

[illegible] депутат **Э. Г. Каспи** [illegible]

[illegible] рум-чурумну тургузар талазы-биле боттуг хемчеглерни алырынче Президентиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединче ол кыйгырган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эртем талазы-биле комитединиң даргазы депутат **Ю. А. Рыжов** [illegible] чугаалаан. [illegible]

Бо берге үеде бөлүк [illegible] бистиң ниитилел эртемнериниң хөгжүлдезиниң амгы деңнели [illegible] демократтар [illegible]. Кандыг-даа ол талазында ниитилелдиң хөгжүлдезиниң үндезинин [illegible]

Депутат **Н. К. Козыревтиң** [illegible] Мооң-биле чергелештир [illegible]

Бүгү партияның [illegible] СЭКП-ниң [illegible]

Бир эвес эрге-чагырганың тургузуун өскертиринге [illegible] чуртту [illegible] Президентиниң [illegible] депутат **Л. В. Афанасьева** чугаалаан. [illegible] Олар Президентиге-даа [illegible]

Дээди Советтиң [illegible] парламент өөренип көрбейн турар деп демдеглээн. Митингилерни болгаш забастовкаларны хоруурунуң түр хемчеглерни алырын депутат саналдаан.

Депутат **Ю. Н. Щербак** ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ролюн болгаш тургузуун өскертирин, күрүнениң янзы-бүрү органнарының, Президентиниң ажыл-чорудулгазынга контрольду күштелдирер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын, чазактың тергиидекчи эргелерин чок кылып, эвилелдешкен республикаларның эрге-ажыын хүлээп көөр чаа органны тургузарын саналдаан.

Күрүг делгүүрлериниң дугайында чугаалап тура, эде тургустунуушкунунуң бисче чүнү бергенин утпас херек деп, депутат **Д. Н. Кугультинов** чугаалаан. Чоннуң аас-кежии дээш демиселдериниң кучулуг чепсээ — [illegible] деп [illegible] бис деп, ол уламчылаан. Ону ажыглап билир бис бе деп [illegible] дугайында ол айтырыгны салган. Ол ышкаш ССРЭ-ниң [illegible] Россияның болгаш эвилелдешкен республикаларның парламентилериниң эргезинде [illegible] ол кыйгырган.

[illegible]

судтуң болгаш прокуратураның политиктен [illegible] турарын дугайында [illegible] депутат илереткен.

Дээди Совет бистиң Президентиң [illegible] деп саналдап [illegible] депутат саналдаан.

Грузия Республиканың Дээди Совединиң Даргазының [illegible] депутат **Б. Г. Ардзинба** [illegible]

1921-1931 чылдарда Совет Социалистиг Республиказы турган Абхазияны Грузия ССР-ниң составынче автономнуг республика кылдыр [illegible]

Бөлдүктерниң чурттуң [illegible] республикаларның удуртукчуларының харысалгазы [illegible] депутат **М. С. Минасбекян** [illegible]

ССРЭ-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездиниң [illegible] А. И. Лукьяновтуң [illegible] Съездиниң 1990 чылдың декабрь 17-де Москва [illegible] Дээди Совет [illegible]

Ооң [illegible] депутат **А. Г. Чехоев** [illegible]

«Грузияның [illegible] Осетияның [illegible] Эвилелдиң чаа керээзинге Грузияның чазааның ат салып шыдавазының дугайы [illegible] медеглелин бүрүү шаап тур, ол медеглел болза ССРЭ-ниң составындан Грузияны үндүргенче, республикада политиктиг [illegible] угланган.

Осетин улус чүгле Совет эрге-чагырганың, ССР Эвилелиниң [illegible] национал культуразын, эртемин чүгле хевээр арттырган эвес, харын улам шаа хөгжүдер аргалыг болган. Ынчангаш Мурнуу Осетияның чону бодунуң социалистиг угланыышкынының болгаш ССРЭ-ниң улустарының [illegible] тодаргай медеглел тур».

М. С. Горбачевтуң чугаазынга хамаарыштыр депутат **А. М. Шамихин** медеглел кылып, Президентиниң чугаазында айтыкан ниитилелдиг болгаш [illegible]

Депутаттар Ю. К. Шарипов, А. Е. Себенцов, В. П. Золотухин, А. Г. Журавлев, Эвилел [illegible] М. Б. Аннаев [illegible]

Ноябрь 21-де [illegible]

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 22 четверг № 266 (14466)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 көп.

БИР ИНЕКТЕН-НЕ 4000 КГ СҮТ ДЭЭШ

ЧУРУКТА: Таңды районда «Сосновка» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп сүт-бараан фермазының саанчызы Оля Дөңүрактың күш-ажылчы көргүзүглери чыл санында бедик болуп, саанчыларның мурнакчыларының бирээзинге санадып келген.

Бо чылдың он айларында ол бир баш инекке онааштыр 3062 килограмм сүттү саап алгаш, республиканың саанчыларының ийи дугаар черин ээлээн. Ам чыл төнчүзүнге чедир бир инектен-не дөрт муң кг. сүттү алыры дээш сорук кириишкиниг ажылдап кирипкен.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОММУНИСТЕРИНГЕ, БҮГҮ ХАМААТЫЛАРЫНГА

Бистиң Ада-чуртувус берге үени чурттап эрттирип турар. Сөөлгү чылдарның чаартылгалары чогуур түңнелдерни амазынында бербээни хомуданчыг-дыр. Харын оон туржук, политиктиг быжыг туруш чок чорук, ажыл-агый харылзааларының үзүлгени, чоннуң хөй нурууzунуң материалдыг байдалының баксыраанын, кемхерек үүлгедиишкиннериниң, өскени, национал чарылдырыкчы чорук болгаш түс черниң эрге-ажыын хараан турамык үзелдиг ходелиишкиннер чуртту халаптың кес кырынче чыгай берген, бүгү-нитти сандараашкынның херек кырында кыжаныышкынын тургускан. Күрүнениң салым-чолу дээш, хөй миллион совет кижилерниң айыыл чок чоруу дээш сеткил дүвүреэшкинин иштиледе күштелип турар.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш Төп Контроль Комиссиязының чоокта чаа болуп эрткен Пленумунуң киржикчилери-кижилерниң сагыш-сеткилин илергейлевишаан, экономиктиг хоозурааштыны чайладыр, хамааты тайбыңын чедип алыр, ССР Эвилелиниң күрүне чаңгыс эвилелиниң үндезиннерин хевээр арттырып, камгалаар талазы-биле практиктиг хемчеглерин бо берге үеде доп-дораан ап чорударын саналдаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дүрген чыылдырган хуралын кризистен уштунуп үнериниң айтырыынга хамааржыштыр-ган, корум-чурумну доп-дораан тургузар, националдар аразының харылзааларын чогумчалыг кылдыр эжиндер, ниитилелге өптежилгени катап тургузар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерин ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев аңаа саналдаан.

Чурттуң Президентизиниң болгаш Дээди Совединиң удуртулга болдурган чылдагааннарын ханызы-биле билип, аңаа каттышпышаан, оларга эп-не дээштиг деткимчени көргүзеринче кыйгырып тур бис. Интернационалдыг сырый каттыжыышкынның болгаш акы-дуңма чоруктуң өзүзүнга шынчы бистиң хөй национал-дыг бүгү чуртувустуң коммунистери, ажылчы чону бистиң кыйгырыывысты дыңнаар болгаш деткиир дээрзинге идегеп тур бис. СЭКП чокта, Россияның коммунистериниң киржилгези чокта ниитилелди чогумчалыг кылдыр сырый каттыштырарының программазын боттандырары болдунмас дээрзин бүзүреп көрдүвүс.

Чөрүлдээлерни, бот-боттарын чемележирин база могатчырын соксадыр, ындыг байдалдан ажыр бедик көдүрлүр үе келген. Төөгүнүң кандыг-даа ын берге үе-чадааларынга бистиң күжүвүс кезээде ажылчын аргының болуп келген. Тургустунган байдалындан уштунуп үнериниң аргазы болза, экономиканың ажыктыын бедиде-ри, хоойлу-дүрүмнүг болгаш корум-чурумнуң үндезиннерин быжыглаары, Эвилелди сандарадырынче, хамааты несилдежиишкиннеринче болгаш оңзаннежилгеже чуртту чыгап турар күштерге политиктиг аштырыышкынны таварыштырары болур.

Октябрьның революстуг чаалап алыышкыннарын камгалаар, бистиң кижилеривистиң материалдыг болгаш угаан-бодал байлаан көвүдедир, бүдүрүлгениң сагылга-чурумун быжыглаар, совет хамааты бүрүзүнүң амыдырал-чуртталгазынга база күш-ажылынга айыыл чок байдалдарны тургузар талазы-биле шиитпирлиг болгаш чайгылыш чок болуңар.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-ЗЫНДА

РСФСР-ниң компартиязының Төп Комитединиң даразында доктаамал комиссиялары РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш ТКК-ның ноябрьда болган каттышкан Пленумунга тургускан:

— гуманитарлыг болгаш идеологтуг айтырыглар талазы-биле комиссияның даргазы, эш Г. А. Зоганов, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, секретары;

— социал-экономиктиг политика болгаш ажылчын шимчээшкини-биле харылзааның комиссиязы, даргазы эш А. Г. Мельников, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, секретары;

— аграр политика болгаш тараачын шимчээшкини-биле харылзааның комиссиязы, даргазы эш В. И. Кашин, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, секретары;

— хөй-нитти организациялары-биле ажылдаар, национал болгаш аныяктар политиказының талазы-биле комиссия, даргазы эш И. И. Антонович, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, секретары;

— херээженнер шимчээшкининиң айтырыгларының талазы-биле комиссия, даргазы эш Н. П. Силкова, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюро кежигүнү, секретары;

— улус депутаттарының Советтери-биле харылзаалар комиссиязы, даргазы эш А. С. Соколов, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-чының Политбюро кежигүнү, секретары.

Амгы үениң байдалдарында партийжи органнарның ажылчорудулгазының утка-шынарының, хевирлериниң болгаш методтарының дугайында комиссияларның баштайгы хуралдарынга санал-оналдарның бүгү талалыг солчуушкунну болган. ТК-ның комиссияларының дугайында дүрүмнерни чугаалажып көргеш, хүлээп алган, оларның ажыл планнарын бадылаан. РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң килдистериниң структуразы база бадылаттынган.

Үениң судалы — медээлер

дүүн, бөгүн, даарта

«АК-ХЕМ» АНСАМБЛЬ

Сөөлгү үеде кожавыста моол аймактар-биле культура харылзаавыс улам быжыгып турар. Удур-дедир аалдажыышкын, дуржулга солчуушкуну барык-ла ай санында болуп турар. Бо хүннерде Моолдуң Баян-Өлгий аймааның Цэнгэл сумузунуң тываларының «Ак-Хем» аттыг фольклор ансамбли бистиң республикада чедип келген. Оларның уран талантызы-биле эрткен чылдың Мөңгүн-Тайга районнуң ажыл-ишчилери таныжып, төрелзиниp хоорешкен.

«Ак-Хем» ансамбльдиң программазы байлак. Ында эрте-бурунгу ыраа ырлар, сүзүглелдеп сөстери, кожамыктар, ырган улустуң чугаа-сооду, йөрээлдер бар. Оларның амгы аян-чоруу Бай-Тайга районнуң девискээринге эгелээн. Оон соонда аалчыларның найыралчы үзүн оруу найысылал Кызылче углапкан.

Бөгүн аалчылар баштайгы концертин республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга кызылчыларга көргүзер. Эртен «Ак-Хем» ансамбльдиң концерти РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң ... Политиктиг ... чырыдыышкын бажыңынга болур.

Ансамбльдиң киржикчилери Кызылга келгеш, чүгле концерт көргүзери-биле кызыгаарланмас, олар Тываның культура ажылдакчылары-биле ужуражырлар. Олар бистиң бот-тывынгыр артистеривистиң эрттирери найырал кежээзинге киржирлер.

Сергей БАИР.
Кызыл хоорай.

КУШТАР ДУГАЙЫНДА

«Пионер» кинотеатрынга 10.50 шакта «Тоңанчы болгаш куу» деп уруглар фильминиң эгелээриниң мурнуу чарыында Аныяк натуралистер станциязының ажылдакчызы С. И. Шумова чыглып келген бичиилер-биле куштар дугайында беседаны кылган.

Ужуражылганың сорулгазы — долгандыр турар бойдустуң хөй янзы хевиринг чүгүүг чурттакчыларының төлээлери — чайкаларның амгы үеде өзүп көвүдээриниң байдалы-биле уругларны таныштырары, бойдус дугайында оларның билиин калбартыры болур.

Чайка колдуунда далай чоогунуң кужу деп билир бис. Көксүмээр өңнүг, кара баштыг, хүрең баштыг дээн ышкаш үш хевириниң чайкалары Тываның хемнер, хөлдериниң кыдыгларында база уяланып турары улуг-даа, бичии-даа кижилерге сонуурганчыг. Чайкаларның чамдык хевирлери ССРЭ-ниң Кызыл дептеринде кирген. Ынчангаш ук куштарның шуут чиде бербези-биле, оларга кижилерниң талазындан хумагалыг хамаарылга негеттинерин Светлана Ивановна уругларга угаадкан.

УЖУРАЖЫЛГА

ПАРИЖ, СЭТА-ның тускай корр. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев болгаш Великобританияның Премьер-Министри М. Тэтчер ноябрь 20-де Париж ужуражыышкынының эзлечелиг хуралының мурнуу чарыында ужурашкан. Европаның ниити чөвүлел хуралынга хамаарыштыр олар санал-оналын солушкан.

Совет Эвилелинде болуушкуннарга база сөөлгү үеде чугула хемчеглерниң чылдагааннарынга хамаарыштыр англи чазактың сонуургаан айтырыгларынга тодаргай харыны Президент берген.

Персия мурнуундузунда байдалче улуг кичээнгейни ужуражыышкын үезинде угландырган. Ында кризисти тайбың шиитпирлээриниң болдунар аргаларын Президент болгаш Премьер-Министр чугаалажып көргеш, делегейниң ол районунда айыылдыг байдалды КНО-нуң Айыыл чок чоруу Чөвүлелинге база катап чугаалажып көөрү эргежок чугула деп санаан.

Хүндүлүг номчукчу! Республика солуннарын, ооң иштинде «Шынны» чагыдары ам каш хонгаш, декабрь 1-де доостур. «Шынны» чагыдып ап четтикпээн болзуңарза, бо хонуктарда кылдырып алыры дээш далажыңар!

Европага чаа байдалдың үндезинин тургузар

ПАРИЖ, (СЭТА-ның тускай корр). Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың (ЕАКЧХ-ның) киржикчилери 34 чурттуң удуртукчуларының ужуражыышкыны француз найысылалдың делегей конференцияларының төвүнге ноябрь 20-де болгаш 21-де үргүлчүлээн.

Европага аңаа чепсектиг күштериниң дугайында керээге болгаш Варшава Керээзиниң база НАТО кежигүннери күрүнелерниң каттышкан декларациязынга ат салган. Ат салыышкыны-биле холбаштыр Францияның президентизи Ф. Миттеран ужуражыышкын хуралын даргалап турган үезинде мынча деп медеглээн: «Төөгүлүг документилерге бөгүн ат салдывыс. Европада аңаа чепсектиг күштер дугайында керээ болза, Европа чурттарының, АКШ-тың болгаш Канаданың айыыл чок чоруунуң чаа үндезиннерин тургузуп турар. Чепсеглениишкиннерин дүжүрер дугайында дугуржулгага ол хире хөй чурттарның дээди удуртукчулары төөгүде бир-ле дугаарында ат салып турары ол-дур. Европада аңаа чепсектиг күштерни боттуг кызырарын керээге тодаргай айыткан».

Совет Эвилелиниң амынаа-ындан ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев документилерге ат салган.

Керээге болгаш декларациязынга [illegible]

[illegible]

Европа чурттарының болгаш АКШ-тың база Канаданың [illegible]

[illegible]

Бөө-чепсектиг [illegible]

ле чепсек хөй болганда, хөйнү кызырар ужурлуг бис.

Бөө-чепсекти кызырар болганда, чепсектиг күштер база кызырлыр апаар. Ынчаарга ол чорук чурттуң камгалалын ошкадыр бе, азы кандыгыл? Ол аңгы айтырыг-дыр. А бо үеде кым-даа кымче-даа халдаар бодавайн турар, оортан чогуур түңнелди кылыр апаар.

«Совет Эвилели болунун эвилелдерин оскунуп турар» деп медеглелдерге хамаарыштыр ССРЭ-ниң камгалал министри мынча деп чугаалаан: «Бистер алды азы беш эвилелдерин чидирипдаа турзувусса, 34-тү тып алган-дыр бис, ол эвээш бе, көвей бе?»

Политиктиг хайгааракчылар Европада байдалдың экижээни-биле чергелештир, ында дүшкүүрлүг черлерниң амгаа барын демдеглеп турар. Дүшкүүрлүг черлерге Югославия, Албания, Чехословакия, Румыния, Совет Эвилелиниң чамдык регионнары хамааржып турар деп, «Эко» солун бижээн.

Ооң-биле чергелештир, Париж ужуражыышкынының киржикчилери Европаның тайбың келир үезинге хамаарыштыр бүзүрел-биле чугаалап турар. Чижээ, халалтыг ийи [illegible] Европаның төөгүзүнде чаа бо [illegible]

[illegible]

ол чугаалаан. Бодунуң политиказы-биле каттышкан Германия эки үлегерни көргүзер бодап турар: каттыжылгаже чоруп ора бис ядролуг, биологтуг болгаш химиктиг чепсектерни бүдүрериинден, эдилээриндеп болгаш ону контрольдаарындан ойталаар дугайында база катап медеглээн бис. Ядролуг чепсекти нептеретпезиниң дугайында керээниң шугуму-биле боттарывыстың эргелеривисти болгаш хүлээлгелеривисти күштүг кылдыр хүлээп көрген бис. Бис ол ышкаш каттышкан Германияның чепсектиг күштерин 370 муң кижиге чедир кызырарын хүлээнген бис. Адактың сөөлүнде, каттышкан Германия Европа иштиниң бүгү тайбың политиказының шимчедикчизи болур Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың мурнунга бодунуң хүлээлгелерин күштүг кылдыр арттырып турар деп, канцлер медеглээн.

ЕАКЧХ-ның концепциязын болгаш албаннарын улам ыңай хөгжүдеринче Г. Коль кыйгырган, ол чорук Европага тайбының болгаш эки турум байдалдың херээнге шиитпирлиг салыышкын боор болур ийик деп демдеглээн.

Шериг эвилелдериниң системазының ужур-утказынның [illegible] тургузар ниити-европейжи [illegible] турар деп, Австрияның федерал канцлери Ф. Враницкий чугаалаан. [illegible] Европада [illegible] айыыл чок чорук [illegible]

ЕАКЧХ Европаның [illegible]

[illegible]

истелде. Европа төөгүзүнүң чаа үе-чадазы бот-боттарывыстың эргелеривисти хүндүлежирин болгаш чөптүг болурун негеп турар. Сөөлгү он чылдар Европа чурттарының материалдыг байдалының шапкын өзүлдезиниң үези болган. Ынчалзажок ооргал ажыкты шуптузу деңгемнээлдиг ап шыдаваан. Амыдырал деңнелиниң улам ыңай карыштыг болуру турум эки байдалга кыжаныглыг апар чыдар. Европа улустары боттарының материалдыг байдалын хандырып шыдаар ындыг аргаларлыг болур ужурлуг, ынчанмас болза, бир чурттан өскезинче үнүп чоруур чорукт(а)н адырлы албас бис деп, М. Койвисто демдеглээн.

Нитти Европаның демнежилгезин тургузарынга киржилгени бодунуң даштыкы политиказының кол чүүлү кылдыр Болгария санап турарын Болгарияның президентизи Ж. Желев айыткан. Европаның стратегтиг аянчызы өскерлип келген деп, ол уламчылаан. Ынчаарга амгы үеде Чөөн болгаш Барыын чүктерниң соң мурнундагы удур туржулгазы катап тыптып келбезин дээш эргежок чугула бүгү чүүлдерни кылыр херек. Бистиң шуптувустуң демниг кады ходелиишкиннеривистиң түңнелинде чаа хевирниң европейжи дем каттыжылгазы тургустунар боор деп идегеп турар бис деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Бистиң организациявыс ЕАКЧХ-ның ужуражыышкынында бир дугаар киржип турар деп, Европа Чөвүлелиниң чиңгине секретары К. Лалюмьер медеглээн. Чөвүлелдиң кужениишкиннери амгы үеде Чөөн болгаш Төп Европа чурттары-биле харылзааларны хөгжүдеринче угланган. К. Лалюмьерниң болап турары-биле, Европа Чөвүлели ниити-европейжи [illegible] чедир үезинге улуг [illegible] [illegible] Европаның [illegible] М. С. Горбачевтуң [illegible] «ниити Европа бажыңының» [illegible] [illegible]

Ол хүнгү хуралга ол [illegible] Бельгияның, [illegible] Кипрниң, Румынияның, Сан-Маринонуң, [illegible] Люксембургтуң, [illegible] удуртукчулары [illegible]

Ужуражыышкын [illegible] бүгү айыыл [illegible] хуралы-биле доозулган.

С. БАТЫРЕВ, А. КРАСИКОВ, В. ХРЕКОВ, В. ЧУКСЕЕВ.

ЧАГЫДЫЛГА УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Келир чылга солуннар, журналдар чагыдылгазының бистиң республикада [illegible] рэди бээр-дир.

Бо ажыл-[illegible] [illegible] база бистиң республикада болуп турар болуушкуннарны чүгле солуннар, сеткүүлдерден билип ап болур. [illegible]

[illegible] хөөннер бар. Ийнде, моон мурнунда чылдарда хөй-ниитичи солун, сеткүүлдер тарадыкчыларынга эвээш, бичедаа бол чагыдылга акшазының ниити түңнелин каш угаа [illegible] Материалдыг [illegible] бо үеде ам үезин аваа [illegible] [illegible] [illegible] чагыдылга үезинде өөренип көөрү чугула.

Бистиң Тыва агроүлетпүр эвилелинде солун, сеткүүлдер чагыдылгазын багай эвес организастаан. Организация болгаш [illegible] 16 төп база республика солуннарын 34 сеткүүлдерин чагыткан. Солун, сеткүүлдер библиотеказа [illegible] [illegible]

суббота-даа хүннеринде үзүл-бес. Ында кодээ ажыл-агыйга хамааржыр номнар, сеткүүлдер, солуннар шупту бар дээн хөөредиг болбас.

Бирги категорияның специализи Раиса Ивановна Черникова коллективте хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Харназының улгады бербе-даа, хөй-нииити ажылынга идепкейлиг киржип турар. Ол 10 ажыг чыл иштинде коллективте хөй-ниитичи тараадыкчы боор турар. Бо чылын ол коллективинге 3 муң ажыг рубльге солун, сеткүүлдерниң чагыдылгазын кылган.

— Бо чылын [illegible]

[illegible]

келир. Оларның хөй үе-шагын база камгалап бериp турар мен — деп, ол чугаалап орар.

Бистиң коллективте чагыдылга чок кижи чок. [illegible] Л. Самойлова — 207 рубль, В. [illegible] — 123 рубль, Р. Самсонова — 165 рубль, Е. [illegible] — 77 рубль [illegible]

[illegible] болур. Мен бодум [illegible] «Известия», «Шын», «Труд...», «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы», «Агитатор...», «Сылдысчыгаш», «Аргументы и факты» солуннарны чагыдып алган мен.

Чагыдылганы уламчылап турар. Бистиң коллективте республика солуннарын чагыдары [illegible] уламчылап турар.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва агроүлетпүр эвилелинде килдис эргелекчизи.

АРГАЗЫ ЧЕРЛЕ БАР

Сөөлгү үеде «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарга [illegible]

[illegible]

Сагаан-оол ХЕРТЕК.
Тээли суур.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Кедээниң социал хөгжүлдезиниң, аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле комитеди киирген.

Кедээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың ХООЙЛУЗУ

Россия Федерациязының улус—ажыл-агыйының структуразын [illegible] кедээниң социал талазын болгаш агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг... баазазын [illegible] чергелиг хөгжүдериниң кол чүүлдерин Хоойлу [illegible].

I БӨЛҮК
Кол чүүлдер

1 чүүл. [illegible] ... экономиктиг, [illegible] политика-биле магадылаар.

2 чүүл. Кедээ чоннуң экономиктиг [illegible] чер реформазының, [illegible] ... тараачын (фермер) [illegible] ... совхозтардан [illegible] ... чурттаар-биле [illegible].

Ажыл-агый чорударының бүгү хевирлери бүдүрүлгениң организастаарынга, бодунуң продукциязынга ээ болурунга, орулгаларны хуваарынга дең эргелиг болур.

3 чүүл. Кедээниң социал-экономиктиг хөгжүдезиниң агроүлетпүр комплекизиниң мурнады, сайзыраарының темпилерин:

— республика болгаш чер-чер деңнелдеринге акшаландырылгазының пропорциялары-биле;

— күрүне деткимчезиниң системазы-биле;

— чоннуң таарымчалыг чурттадырының политиказы-биле хандыртынар.

4 чүүл. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программазы кедээни мурнады хөгжүдериниң принцивин барымдаалаттынмаанда хүлээп алдынмас.

II БӨЛҮК
Кедээге социал политика

5 чүүл. Кедээде чурттакчылыг черлериниң хөгжүлдезин оларның тургустунуп чаңгыстаан аалы-биле — кедээ, чер, суур, хутор, станица, аал, хонаш бүрүзүн дорт дең эргеге дүүштүр хөгжүдер.

Кедээде чурттакчылыг чер бүрүзүн чаартырын (каттыштырарын, чара тургузарын, адын өскертирин, өске категорияже шилчидерин) ук чурттакчылыг черниң чонунуң нити хуралы шиитпири-биле улус депутаттарының хамаарышкан район Совединиң сессиязының шиитпири-биле боттандырар.

6 чүүл. Кедээге болгаш кедээ черде дең саналтыгдаан [illegible] ... школа ... [illegible] ... культура, кадык камгалал, социал хандырылга, [illegible] ... ажыл-агый [illegible] ... оруктарның тудуун, телефон, хамыктаар, радио болгаш телевидениеден, а ол ышкаш медицина, амыдырал хандырылгазы болгаш [illegible] ... тургузар ... бедик чорудар.

7 чүүл. Кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде ажылдап турар ажылчыннар болгаш ал[illegible] ... хүлээнмейтин ажылдакчылар:

— доктааттынган тускай ажыл ... [illegible] ... 6 ай хүүседе алыр, профессионал белеткелди эртер болгаш [illegible] мергежилге өөренип алыр ... [illegible] ... 21 хүн ... [illegible].

— ажылдаар байдалы [illegible] ...

белеткелди эртер болгаш өске мергежилге өөренип алыр, а ол ышкаш тур ажыл чок турган үезинде амыдырал-чурттаарының алаккы хемчээлинге дүүштүр материалдыг хандырылганы алыр эргелиг.

8 чүүл. Ажыл кылыр кижилер чедишпейн турар районнарның кедээ ажыл-агыйынга ажылдаары-биле көжүрген өг-бүлелер, а ол ышкаш [illegible] ... Советтерниң ... улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының, ... амыдырал хандырылгазының болгаш хандырылганың өске-даа адырларының, күш культуразының болгаш спорттуң ажылдакчыларынга дараазында чиигелделерни тургузар:

— тускай чурттаары [illegible] ... чиигелделерни ... [illegible].

— кедээге ажылдаар дугайында чардынган керээде айыткан үениң дургузунда оларның [illegible] ... турган черинде чурттаалга шөлүн оларга арттырар.

— көжүп алырынга, ажыл төлевиринге хуу немелделерни болгаш өске-даа чиигелделерни ... [illegible] ... ажыл стажын уттурар арттырар.

— хууда дузалал ажыл-агыйын тургузуп алырынга ... [illegible].

— бараан оруктарга чорук ... автомобильди, ... [illegible] ... ажылынга херектиг өске-даа бараанарны садып алырынга бирги чергелиг эргени тывсыр.

9 чүүл. Автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери, ажыл-агый органнары болгаш бүдүрүлгелер кедээге хууда чурттаалга тудуун хөгжүдеринге дузалаар.

Колхозтарның, совхозтарның, ассоциацияларның, кооперативтерниң, арендалыг коллективтерниң, тараачын (фермер) ажыл-агыйларының, агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларынга кедээ черге хууда чурттаалга бажыңын тудуп алырынга, хууда бажыңынга капиталдыг септелгени, аңаа ... чорударынга, инженерлиг арга-биле чаагайжыдып алырынга ук ... системазында кредиттер ... хемчээлдиг кредиттерни ... тудуг материалдары-биле дорту хемчээлдиг хандырар.

Кредит акшаланы [illegible] ... чиигелделиг байдалдарга боттандырар.

Күш-ажылчы коллективтиң шиитпири ... [illegible] ... ажылдаан ... совхоз болгаш агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларының алган кредидиниң ... бүдүрүлгениң болгаш ажыл-агыйның хөгжүдезиниң күжү-биле ... [illegible] ... Советтериниң херектеглиг күжү-биле ... [illegible] ... 13—20 чыл дургузунда ... кылдыр ... [illegible].

10 чүүл. Кедээге социал инфраструктураны тургузарының үнер чарыгдалдарны [illegible] ... республика (РСФСР) бюджединден ... [illegible].

11 чүүл. [illegible] ... кедээ ажыл-агый продукциязының ... [illegible] ... бүдүрүлгеге ... [illegible] ... өртектерни барымдаалап ... [illegible]

дээге херектиг материал-техниктиг курлавырларны берип, бараанар-биле санажырын ыяап-ла боттандырар.

III БӨЛҮК
Акшаландырыышкын

12 чүүл. Хоорайларга болгаш кедээ черлерге кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери болгаш ону болбаазырадып кылыры-биле холбашкан чаа тудугларны кылырын база эрги үлетпүр тудугларын чаартып улгаттырарын чүгле автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң, улус депутаттарының край, область Советтериниң [illegible] ... тудугларны — РСФСР-ниң Дээди Совединиң чөпшээрели-биле боттандырар. Тудуг организацияларын [illegible] ... бүдүрүлгелерин болгаш ... хөгжүдеринге углаттырар.

13 чүүл. Күрүнениң [illegible] ... кедээниң социал хөгжүдезинге болгаш агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг баазазын ... [illegible] ... хандырар.

Ол сорулгага чыл санында РСФСР-ниң национал орулгазының 15 хуузундан эвес ... үндүрүп бериш тургаш, агроүлетпүр комплекизинге күрүнениң ... деткимчезиниң системазын тургузар.

Кедээниң социал-экономиктиг хөгжүдезиниң талазы-биле тускай сорулгалыг программаларны болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң база РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң бадылаан күрүне хемчеглерин акшаландырарын республика бюджединиң күжү-биле боттандырар.

Республика бюджединиң күжү-биле чыл санында:

— тараачын (фермер) ажыл-агыйларын хөгжүдеринге деткимче бээриниң программазын;

— кедээге социал инфраструктураны тургузарын, чурттакчылыг кедээ черлерге автомобиль оруктарын тударын, электрижидилгени, газ..., телефончудулга болгаш радиожудулга база суг хандырылгазын кылырын;

— ажыл-агыйлар аразының мелиорация системаларын болгаш суг дамчыдар черлерин, бойдус камгалаар болгаш гидротехниктиг объектилерни тударын, черниң үнүш-дүжүткүрүн бедидери-биле холбашкан ажылдарны, хөй чылдарга үнер үнүштерни өстүрүрүн;

— аъш-чем болгаш продукция болбаазырадыр үлетпүрлериниң бүдүрүлгелерин тударын болгаш чаартып дериирин, кара эвес черлер зоназының, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң ажылчын күжү четпес ажыл-агыйларынга, экологтуг ... улустарның чурттап турар районнарынга бүдүрүкче ужур-дузалыг объектилерни тударын болгаш чаартып дериирин, ажылчын күжү чедишпес районнарже ... үнер чарыгдалдарны;

— күрүнениң хоорай тудар талазы-биле техниктиг политиказын — чер-чер Советтериниң девискээрлерин комплекстиг хөгжүдериниң чиинге планнарын, чаңгыс аай хевирниң чурттаарга болгаш хөй-нити тудугларының төлевилелдерин, нормативтиг-методиктиг үндезиннерин болгаш ... ажылдарын ажылдап кылырын чорударын;

— тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдарының тус чер баазаларын ... хөгжүдер талазы-биле чарыгдалдарны;

— чер тургузуунуң, хөрзүннүң үнүштерге ... хемчеглер ... [illegible];

— тускай мергежилдиг ажылдакчыларны болгаш специалистерни белеткээринге болгаш өске мергежилдерге өөредиринге, а ол ышкаш алыглар аразы ужурлуг

лыг эртем-шинчилел болгаш дуржулга-конструктор ажылдарын чорударынга үнер чарыгдалдарны.

— берге бойдус-экономиктиг байдалдарда турар ажыл-агыйларга болгаш бүдүрүлгелерге орулга бербес продукцияны бүдүргени дээш дотация акшаны бээрин, кредит дээш хууларны төлээрин акшаландырар.

14 чүүл. Бот-боттарының аразында чардынган керээлерге үндезилээш, колхозтарның, совхозтарның, агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң база тараачын (фермер) ажыл-агыйларының хөгжүдеринге бүдүрген продукциязының азы арыг орулгазының чамдык кезиин чорудуп бээр эргени үлетпүр бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга тыпсыр, ол чүүлдерге үндүрүг онаавас.

Агроүлетпүр комплекизинге херектиг продукция бүдүрүп эгелээн бүдүрүлгелерниң болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының организацияларының арыг орулгазының чамдык кезиинге ийи чыл дургузунда үндүрүг онаавас.

15 чүүл. Рынок харылзааларынче шилчиириниң үезинде РСФСР-ниң агроүлетпүр комплекизиниң курлавырларын материал-техниктиг хандырылгазы күрүне ... чергелиг чурум-биле боттандырар.

РСФСР-ниң агроүлетпүр комплекизинге продукция бүдүрүп болгаш чорудуп бээр талазы-биле күрүне чагыын доктаадып берген бүдүрүлгелерге ол чагыгларның күүселдезин хандырары-биле материал-техниктиг курлавырларның кол хевирлерин тускайлап бээр болгаш ук чагыгны күүсеткенинден алган арыг орулгазынга үндүрүг онаарының чиигелдезин байдалдарын тургузар.

Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң күрүне чагыының талазы-биле продукцияны чедир чорудуп бербээн таварылгада акша ... нитизи ... бүдүрүлгелерин албан торгаар.

IV БӨЛҮК
Өртектер политиказы болгаш бараан солчулгазының принциви

16 чүүл. Күрүнениң өртектер политиказын кедээ ажыл-агый продукциязынга болгаш ... күрүнениң садып алыр болгаш черде ... өртектерниң ... бүдүрүлгениң чарыг-тереңселдеринге база материалдыг курлавырларга ... садар өртектерин болгаш кедээге ачы-дуза ... тарифтериниң системазын дамчыштыр кедээ ажыл-агыйы-биле үлетпүрнүң база улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының аразынга дең үнелиг орнажылганы доктаамал сагып турганы боттандырар.

Кедээге ... өртектер-биле күрүнениң ... ажыл-агыйга ... өртектен дашкаар ... деткимчезин катай-хаара барымдаалавышаан, продукцияның тус-тус хевирлерин садып алыр өртектерин тургузуп турган. Кедээ ажыл-агый продукциязынга өртектерни күрүнеден таарыштырарын ховар арттырар.

Үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый продукциязының өртектериниң дең чергелиг болдурарын хандыраары-биле оларга чыл санында индексацияны чорудар болгаш үлетпүр продукциязының өртээ ... бодарган чарыгдалдарны кедээ ажыл-агыйынга бюджеттен компенсация хевири-биле эгидип бээрин тандырар.

Ыраккы ... районнарда турар херекленикчилер кооперацияларының садып ... бараанарының ... садар өртектеринге хуу немээрин кыш чок болдурар.

V БӨЛҮК
Үндүрүглер болгаш бюджет-биле харылзаалар

17 чүүл. Колхозтар, ажыл-агыйлар аразының бүдүрүлгелери болгаш организациялары, совхозтар болгаш күрүнениң өске-даа кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, кооперативтер болгаш тараачын (фермер) ажыл-агыйлар чаңгыс аай чер үндүрүүн төлээр.

Чаа тургустунуп турар тараачын (фермер) ажыл-агыйларны үндүрүг онаарындан беш чыл иштинде хостаар.

18 чүүл. Ажылдакчылары кедээ черде чурттап турар үлетпүр болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының күш-ажылчы курлавырлар дээш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан чурумун ёзугаар хамаарышкан район, кедээ болгаш суур Советтеринге төлевир кылырын доктаадыр. Ол акша-хөреңгини кедээниң социал чаартылгазын дүргедедиринге ажыглаар.

19 чүүл. Кедээ ажыл-агый культураларының тарылгазы шөлдерин ... совхозтарның, арендаторларның, тараачын (фермер) ажыл-агыйларының болгаш кедээ ажыл-агыйының өске-даа бүдүрүлгелериниң ... [illegible] ... 1991 чылдан эгелээн ... камгаладып ...

VI БӨЛҮК
Өөредилге, культура болгаш кадык камгалалы

20 чүүл. Өөреникчилер саны чедишпес школаларны [illegible] ... нити өөредилге школаларының бүгү хевирлериниң чоннуң негелдезин барымдаалап кирип база өөреникчилериниң саны ... тургузар. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпири-биле ажылдар. Кедээ школазының өөредилге программазынга болгаш методтарынга аграр күш-ажылдың база кедээ черде амыдыралдың онзагай байдалдарын өөренип киир.

Өөреникчи саны чедишпес школаларны хаарын чүгле хамаатыларның нити хуралының шиитпири-биле боттандырар.

21 чүүл. Кедээ чоннуң ажыл-биле хандыртынганының байдалы өскерилгени-биле холбаштыр ажыл чок апарганнарны профессионал мергежилге белеткээрин болгаш өске мергежилге өөредирин күрүне, кооператив албан черлериниң болгаш организацияларының системазының аңы бот-өөредилгениң үндезининге боттандырар. Тускай өөредилгени бюджет херекчилериниң күүсели-биле акшаландырар.

22 чүүл. Бирги ээлчегде:

— социал инфраструктураның объектилерин, нити өөредилге школаларының, культура бажыңнарының, библиотекаларының, уругларның музыка школаларының, күш-культура залдарының, спорт болгаш өске-даа чүгула херектиг албан черлериниң составында комплекстерни ... тудар болгаш ... [illegible].

— кедээниң медицина албан черлериниң, спорт тудугларының четпезин болгаш структуразын тургузарын. Оларның материал-техниктиг байдалын хөгжүдерин медицина болгаш спорт дериг-херекселдери-биле хандырылгазын ... хандырар.

23 чүүл. Хоорай байдалдарынга ол-ла хевириниң ажыл-чорудулгазын кылып турар специалистерниң ставкаларынга ... кедээде ажылдап турар социал-культура адырларының, амыдырал хандырылгазының, кадык камгалалының, санитария болгаш ветеринария албаннарының, күш-культура болгаш спорттуң специалистериниң ажыл төлевирин болгаш тариф ставкаларын 25 хуу бедии кылдыр доктаадыр.

24 чүүл. Боттарының ... составында бюджет херекчилери кирип турар культура, күш-культура болгаш спорт албан черлерин тус чер болгаш республика бюджеттеринче ... төлевирлерин ... костаар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Кедээниң социал хөгжүлдезиниң, аграр айтырыглар база аъш-чем талазы-биле комитеди киирген

ЧЕР РЕФОРМАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың ХООЙЛУЗУ

1 чүүл. Чер реформазы болза черге ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хевирлериниң дең эргелиг хөгжүдеринге, хөй янзы тургузуглуг экономиканы хевирлээринге, РСФСР-ниң девискээринге черлерни чөп ажыглаарынга база камгалаарынга чогумчалыг байдалдарны тургузарын барымдаалап черни эде хуваар сорулгалыг. Реформа үезинде РСФСР-ниң хоойлужудулгазында доктааткан чурум ёзугаар черлерни эдилээр эргезин быжыглап бербишаан, черни хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге, каттыжышкыннарга болгаш эштежилгелерге бээр.

Чер реформазын чорударын улус депутаттарының чер-чер Советтеринге, РСФСР-ниң Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунга, ... өске-даа министерстволарының база ведомстволарының ... РСФСР-ниң Ыяш ажыл-агый министерствозу-биле кады Чер реформазының талазы-биле РСФСР-ниң күрүне комитединге дагзыр.

Чер реформазының талазы-биле РСФСР-ниң күрүне комитединге чер реформазын чорудары-биле чер кадастрын тургузар, организастыг, контроль база консультация ... дагзыр.

2 чүүл. РСФСР-ниң девискээринге черге күрүнениң монополиязын күш чок болдурар. Черге өнчүнүң күрүне биле хууда хөй янзы хевирин доктаадып тургузар.

Черге күрүне өнчүзү РСФСР-ниң федералдыг өнчүзү база РСФСР-ниң составында бактаап турар республикаларның өнчүзү болуп кирип турар.

Күрүне өнчүзүнде турар черни аайлап башкарар эргени улус депутаттарының Советтеринге оларның эргелеринге дүүштүр дамчыдып бээр.

Черге хуу өнчүнү хамаатыларның хууда база коллективтиг үлештиг өнчүзү хевирлиг кылдыр боттандырар.

3 чүүл. РСФСР-ниң база РСФСР-ниң составында бактаап турар республикаларның күрүне өнчүзүнге тус-тузунда РСФСР-ниң база ооң составында бактаап турар республикаларга хамаарышкан объектилерниң турар черлерин быжыглап бээр.

Нити ажылга херек черлерни ССР Эвилелинге Эвилел ... болгаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазының доктааткан негелделер база чурум ёзугаар берип болур.

РСФСР-ниң составында бактаап турар республикаларның өнчүзү болуп турар черлерин оларның аразында керээниң база чогуур республиканың хоойлужудулгазының доктааткан негелделер болгаш чурум-биле РСФСР-ге берип болур.

4 чүүл. Хамаатыларның хууда өнчүзүнге черлерни дузалал база тараачын ажыл-агыйны, сад тарылыр, мал азыраар, а ол ышкаш хууда тывынгыр ажыктыг ажыл чорудары-биле бажың-балгат болгаш тудугларга, хууда бажыңның, дачаларның, гараждарның ... тудар ... оларны хайгаарап ажаар кылдыр дамчыдып берип болур.

Чер участоктарын ол черлерниң мурнуку ээлеринге база оларның өнчү салгакчыларынга катап эгидип бербейн, олар черни өнчү кылдыр нити чурум ёзугаар ап болур.

Даштыкы хамаатыларга черни өнчү кылдыр дамчыдып бербес.

Хамаатыларның коллективтиг үлештиг өнчүзү кылдыр колхозтарның, кедээ ажыл-агыйның өске-даа кооператив бүдүрүлгелериниң, акционер ниитилелдериниң, ооң иштинде совхозтарның база күрүнениң кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң база ... черлерин, а ол ышкаш коллективтиг сад тарылыр, мал азыраар коллективтиг ... берип болур. Коллективтиң кежигүнү кижи бүрүзү ... [illegible] ... сорулга-биле чер ... алыр эргелиг.

5 чүүл. Хамаатыларга черни өнчү кылдыр дамчыдып бээри-биле кады оларның күзели-биле ону оларга арендага дамчыдып берип болур.

6 чүүл. Бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга черни доктаамал эдилеп ажыглаар кылдыр азы арендага берип болур.

7 чүүл. Хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга черлерни өнчү [illegible] эдилээр, ажыглаар, ооң иштинде арендага-даа [illegible] хоойлу ёзугаар быжыглаар ... реформа эгелээниң баштайгы 2 чылында чер участогун ажыглаарының ... [illegible].

8 чүүл. Чер реформазын чорудуп турар үеде черни хамаатыларның хуу өнчүзү кылдыр улус депутаттарының Советтериниң ... дамчыдып берип болур.

Тараачын ажыл-агыйга ажыглаар черни хамаатыларга ... районда ... ажыл-агыйга ажылдап турар бир кижиге ... [illegible] ... немелде шөлдү республиканың, край, область ... [illegible] ... база барымдаалаар.

Хууда дузалал ажыл-агыйын чорударынга ... [illegible] ... улус депутаттарының ... хоорай Советтериниң ... дүүштүр хамаатыларның өнчүзү кылдыр халаска дамчыдып бээр.

Сад болгаш мал ажылын чорударынга хамаатыларның өнчүзү кылдыр ооң мурнунда берип каан бүгү черлерни, а ол ышкаш ... кедээ ажыл-агый черлерин болгаш ... черлерни халаска бээр.

Дачалар болгаш ... хууда ажыл-агый чорударынга, тургузар база бажың болгаттарынга хамаатыларга хууда өнчүге бо Хоойлуну күштүг болдурган кииргенин мурнунда берген чер участоктарын улус депутаттарының кедээ, суур, хоорай Советтериниң катап чаа доктаадыр нормаларынга дүүштүр халаска бээр. Бо Хоойлуну күштүг кылдыр кииргенинден соонда болгаш катап чаа доктааткан нормалар ооң мурнунда арттыр берген черлерни өнчүге өртээн төлеткеш бээр.

9 чүүл. Хамаатыларга черни өнчү кылдыр берген соонда баштайгы 5 чыл дургузунда ону садарын чүгле улус депутаттарының ... Советтеринге ... Айыттынган хуу ... соонда черни садып сайгарары улус депутаттарының чер-чер Советтериниң контролю-биле керээлиг үндезинге боттандырар.

10 чүүл. Чер өнчүлекчилери, чер ээлекчилери болгаш арендаторлар черни бот-тускайлап ажыл-агыйжы ёзу-биле ажылдап, бүдүрген продукциязын болгаш ону садып сайгарган орулгазын боттары ... Күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа организацияның болгаш организацияларның талазындан ажыл-агый чорудулгазынга хайгаарлап киржирин хоруглаар. Бо чүүл чер өнчүлекчилериниң, чер ээлекчилериниң болгаш арендаторларның ажыл-чорудулгазынга РСФСР-ниң база ооң составында кирип турар республикаларның хоойлужудулгазынга дүүштүр ... [illegible].

11 чүүл. РСФСР-ге чер ажыглалы ... [illegible] ... Чер өнчүлекчилери, чер ээлекчилеринге болгаш аренд-

даторлардан ... [illegible] ... РСФСР ... [illegible].

[illegible]

12 чүүл. [illegible] ... Республиканың чер ... [illegible].

13 чүүл. Чер ... [illegible] ... РСФСР-ниң ... [illegible].

14 чүүл. Чер реформазын ... [illegible] ... улус депутаттарының Советтериниң ... [illegible].

15 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтери ... [illegible] ... РСФСР-ниң ... [illegible].

16 чүүл. Чер реформазы ... [illegible] ... РСФСР-ниң федералдыг ... [illegible].

17 чүүл. [illegible]

САРАНЧЫЛАР КЛУВУ. ОЛ АЖЫКТЫГ БЕ?

Чөөн чаа Кызылга, профэвилелдериниң хуралдаар залынга, республиканың «Үш-мунукчулар» саанчылар клувунуң кежигүннериниң [illegible] семинары болуп эрткен. Ийе, бөгүн ындыг клуб ажылдап 3 чыл ажып турар. Баштай ол клубтуң кежигүннери 13 кижи турган болза, ам оон хөй катап хөй апарган. Мындыг болганда, ооң ажык-дузазы кандыгыл деп айтырыг [illegible] бар. Таңдыда [illegible] Ооң чамдык [illegible] дуржулганың [illegible] агроүлетпүр [illegible] профэвилел [illegible] «Кызыл шамал» солуннуң редакциязы [illegible] база хөйнү чугаалап [illegible].

«Үш-мунукчулар» клуву [illegible] саанчылар ортузунда [illegible] бир хевири, мурнуу [illegible] ындыг чорук [illegible]. Клубтуң үндезилекчилери «Кок-Тей» совхозтуң [illegible] база «Сосновское» [illegible] ажылдап турган топ фермазының [illegible] болган. Олар [illegible] алдын салбаан, [illegible] республикада [illegible] мурнуку одуруунда [illegible] хевээр.

Семинарга олуруп тура, [illegible] ажылы база саанчылар [illegible] чарыжы кайы хире ажыттыл, дээштигнгл дээр дугайында чамдык фактыларны куңум, дыңнадым-даа.

— [illegible] ындыг өөредилге-семинарга база чоруур кижи [illegible]. Ажыктыг чүве дир — деп, «Алдан-Маадыр» совхозтуң Сарыг-Булуң фермазындан келген Надежда Очур-ооловна Ондар Барыын-Хемчиктен, Тожудан, Эрзинден келген өрүнге чугаалап олурганы мындыг. Ындыг чугаа дыңнааш, ону элээн тодарадыр оралдаштым. Моон мурнунда ол ферманың малдарның рационуну [illegible] багай улус боор-тур Н. Ондар семинардан бээр, ол дугайын өөрүнге ферма эргелекчизинге, зоотехникке айыткаан: Ам ындыг [illegible] кыжын [illegible] бүрүзүнүң көргүзүү бо чылын бедээн. Мурнуку чылдарда кыжын [illegible] инектиң чамдыкта [illegible] чамдыкта [illegible] ларга тургузу азырап турган. Ам бо чылын чүгле турар [illegible] азырап апарган. Дөзүнден бе? Ынчанмайн канчаар. А ол ферманың рационунда [illegible], чанба, силос база бар апарган. А бир сол чүүл — аммоний фосфаты инекке бээр апарган. Баштай ону хөйнү бээрин сестип турганнар. Канчап билир, инээ хоранналы бере канчаарыл? Чоорту ону бер берген, бир аяк иштиң хирени таа төпкеш, [illegible] апарганын Надежда Очур-ооловна чугаалап олурду.

Шак мындыг демчеглериниң түңнелинде Сарыг-Булуң фермазы планныг даалгаларын ажыг күүседип турар. А. Н. Ондар боду бо чылын бир инектен-не 1600 килограмм сүттү саар турган, он айларның түңнелинде 1900 килограммны саггаш-тыр. Шалыны бе? Айда 390 рубль чедир берген. Ыраккы Алдан-Маадырдан саанчы Надежда Ондарның бо клубтуң хуралынга [illegible] удаа кижири-биле чоруп олурганы таварылга эвес ынаажыл. Ол боду бир инектен амдыызында 3000 килограмм сүттү сагбайн турар. Ынчалза-даа ол дээш чүткүп чорууруларның бирээзи-дир.

Сарыг-Булуңнуң саанчыларын инектеринге фосфатты берип турарының дугайын дыңнааш, «Нарын» совхозтуң ферма эргелекчизи Нанзалма Саң-Хөө биле Тожудан келген саанчы Екатерина Мыйлаа блокноттарынга бижип ап олурдулар. Чүгле бот-боттарының аразында чугаалажып, ооң чаа чүүлдер билип алыр — бо семинар-чыыштың база бир ажыктыг талазы бо-дур.

Саанчылаар бо удаада ажылга дорт хамааржыр айтырыгларны чугаалашты. Республиканың кедээ ажыл-агыйы рынок экономиказынче шилчилиириниң мурнуу чарынында кандыг байдалдыг турарын оларга Агроүлетпүр эвилелиниң киндис начальниги Ю. Н. Хлыбов таныштырган. А рынок үезинде күрүне үндүрүглериниң хевирлери болгаш оларны организациялардан база чурттакчы чондан тыртарының чурумун республикада Үндүрүг инспекциязының кидис эргелекчизи М. О. Дыртык-оол тайылбырлап берген. Рынок үезинде Агроүлетпүр бээри, ол дээш өзер хүүзу база бир янзы апарган. Мурнунда болза кассада акшалыг кижи, ол акшазының 3 хуузун немей бижидип ап турган болза, ам ол хүү 9 хуу чеде бээр. Мында бир онзагай чүүл — шыгжагда акшазын элээн каш чылда албас болза ындыг. Беш, чеди-даа хүүлер бар. Ынчангаш келир чылдың май 1-ге чедир кассада акшазын улус бир янзы шыгжадып алыр болза эки. Бир эвес ынчалбас болза, немей алыр хүүзу өспес, чыла-ла 3 хуу хевээр болур.

Кижиниң хүн бүрү практиктиг ажыл, амыдыралынга хамааржыр чүүлдер ниити ажылга улуг салдарлыг. Ынчангаш районнарда Ажаалга, Агроүлетпүр банкыларының, күрүне инспекцияларының ажылдакчылары чон ортузунга боттарының хүлээлгези ёзугаар тайылбырлап бээри чүүлдер хөй-дүр ийин. А бис, «Шын» солуннуң редакциязы, бо айтырыглар талазы-биле чоокку үеде үстүнде адааныве албан черлериниң ажылдакчыларының тайылбырын парлаарын база кызыдар бис. Улуска дуза херек. Олар хөй чүүлдү билип алыр ужурлуг.

Семинар. Арга-дуржулга солчулгазы. Оон эрткени. Оон чамдык түңнелдер.

Оон аңгыда Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчызы зоотехник бо чылдың он айларының түңнелинде бир инектен-не 1000 килограммдан хөй сүттү сагганнарның ат-даңзызын база эккелген. Ону семинарның киржикчилери аажок-ла сонуургап, көөр чоорду. Кым мурнап, чежени сагганы солун болбайн канчаар. Бодунуң алыы оларның аразындан көөрге, кижиге база чоргааранчыг болур ужурлуг. Ол медээден алырга, чыл эгезинден бээр 114 кижи бир инээнге онаашты 1002-тен 3189 килограмм чедир сүттү сагган. Кок-Тейниң аныяк саанчызы Римма Донгак-оол мурнап, бир инээнге онаашкыр 3189 килограммны алган. А ийиги черде «Сосновское-ниң» саанчызы Ольга Тонгупак. База-ла аныяк малчын. Болурлаан аңгыда Кок-Тейлен улуг назылыг малчынывыс Махова Серёновна Мочгуш база үш муңдан хөй килограмм көргүзүглүг болган.

Рынок үезинде Агроүлетпүр база Ажаалга банкызының ролюнуң дугайында банк эргелекчизи Г. В. Мурыгина биле Ажаалга банкызының киндис начальниги Н. Н. Тырышкина олар малчыннарга чугаалап берди. Бо сөөлгү үш илеткелчиден айтырыгларны хөйнү салды. Оозун бодаарга, бир талазында, тайылбырлалдар оларга чоок, солун болган-дыр. Эң ылаңгыя шалың болгаш оон үндүрүг тыртарының шын эвес болу бээриниң дугайында маргылдаалар болганчок-ла тургулаар. Ынчангаш шалыңдан олча ажык үндүрүгүн тыртарының чурумунуң дугайында таблицаны саанчылар шуут-ла блокноттарынга база бижип ап турдулар. Бажың мал садып алырда кандыг-кандыг чээлилер турарыл, тараачын (арат) ажыл-агыйны хоржүлер дизе кандыг чээлини күрүнеден берип болурул дээр дугайында тайылбырны малчыннар дыңнааны ажыктыг болган. Ол ышкаш ажаалга кассаларында шыгжамыры тиктиг ажыл, амыдыралынга хамааржыр чүүлдер ниити ажылга улуг салдарлыг.

А Агроүлетпүр эвилелиниң төлээзиниң лекциязындан саанчылар рынокче шилчилге үезинде фермаларның ажылы кандыг болурул дээрзиниң дугайында тайылбырны дыңнаксааны черле чугаажок. Ынчалза-даа оларның ындыг күзели боттанмайн барган. Лекция анаа ниити болган. Дараазында семинар эрттирерде, оон организакчылары кичээнгейлиг болур ужурлуг.

Бо семинарның эрткениниң дугайында оон аңгыда чүнү чугаалап болурул? Клубтуң тургузукчуларындан хөй кижи келди. Эки-дир. Оон аңгыда Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Красноярвка СБФ-зының база 10 хире саанчылары келген. Мурнунда ындыг илеп-кейлиг эвес улус чүве. База мактаар апаар. Эң ылаңгыя аныяктар колдады чордулар. Ыракки дөрт райондан бир-бир саанчы келгенин үстүнде айыттывыс. Бо чоокку районнардан — Каа-Хемден, Бии-Хемден, Улуг-Хемден, ол ышкаш Кызыл районнуң чамдык фермаларындан саанчылар келбээни элдеп чүве. Чүгле ол клубтуң кежигүннери эвес, а фермаларның бригадир-эргелекчилери, зоотехниктери-даа ол ышкаш районнарның эң эки саанчылары келзин деп, агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкому биле Агроүлетпүр эвилели баш удур-ла дыңнаткан турган. Таңдыдан агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы В. Саяи саанчыларны боду удурту алгаш келгени эки-дир. Ол ышкаш «Кок-Тей» фермазының зоотехниги база кирошкен. Бодунуң опаашкан ажылынга шак ындыг харысаалгалыг болур херек.

Ноябрь айның эгезинде «Чүсүү-малчын звено» клубтуң кежигүннериниң семинары болуп эрти. Аңаа чоок районнарның төлээлери база келбээн. Ынчангаш Агроүлетпүр эвилели база агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкому-даа бо ийи семинарның түңнели-биле органчыг хемчеглерни алыр боор деп идегеливис.

Селен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: «Үш-мунукчулар» клувунуң бөлүк кежигүннери.
Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

«Рабочая трибунага» болгаш «Собеседникке» парлаан чүүлдерге хамаарыштыр

Төп солуннар «Рабочая трибуна» (1990 чылдың ноябрь 1) болгаш неделя санында үнер «Собеседник» (1990 чылдың октябрь, № 44) бөлүк фото-чуруктарны парлааннар. Оларның утказы амгы үеде Тывада шын чүүлдерге дүүшпейн турар. Ол чуруктар национал башкаланчак чорукту өскүдеринче, национальдар аразында харылзааларга дашыргурзу чорукту тургузарынче, кижилерни бакташтырарынче, коргуушкунуң болгаш бузургал чок чоруктуң байдалын тургузарынче ныйтырыг кылдыр тодаргай бидимиң турар.

Парлаттынган ол чүүлдерни хынап көөр талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң комиссиязы тургускан. «Собеседниктиң» корреспондентизи В. Васенин бо чылдың октябрь 3—6 хүннеринде Кызыл хоорайга, Элегеске, Хову-Аксынга «Комсомольская правда» солуннуң корреспондентизи кижи мен деп бодун адаттынып, чүгле Тывада национал чорудалар-биле холбашкан үүлгедиглерни бадыткаар чүүлдер тырттырып алыр сорулгалыг чоруп турган дээрзин комиссия тодаратаан. Ол фоторепортаж [illegible] транспорт болгаш өске-даа айтырыгларын Кызылдың иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары Тыва АССР-ниң иштики херектер министрниң оралакчызы В. И. Лукашенко [illegible] сөс-биле берген айтырыгларынга [illegible] шалыпкын шиитпирлээн.

«Рабочая трибунада» бөлүк фото-чуруктарның тайылбырында мындыг домактар кирген: «Сумгаиттиң чаңгызы бо ыракта дагльгг черде чеде бергенин көрүп тур силер. Чуура шаптынган шилдер, өшкен суугулар, хоозураан салым-чолдар болгаш национализмниң бисте билдингир апарган араатанзыг шаараарган диштери. Коргунчуг-дур. Көөр хөөн чок чорук долган арыннарны, ырак оруктче белеткенген дескеннерни, тыва эвес кижилерни согар дээш дайынчы арга-мергежилге өөренип турар чаштарны көөрге коргунчуг-дур». «Собеседникте» фоторепортажтың эгезин «Тывада орустар чоруп эгелээн» дээн.

«Рабочая трибунада» 5 чурук парлаттынган. Оларның баштайгызында патрульпост төлээзиниң ажылдакчылары анаа шагдаа И. И. Самдаранты болгаш сержант Г. В. Кожукову көргүскен. Олар 1990 чылдың октябрь 4-те 23 шак үезинде эмрик тыва оолду автобус остановказындан Кызыл хоорайда № 3 дузалал пунктузунче аппар чыдырда тырттырган. № 2 чурукта — Элегес суурда шагда-ла кагдынган бараттың бузук соңгазы, ону октябрь 6-да тырттырган. № 3 чурукта — хоорайның иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларының аңгы-аңгы үелерде кем-херек үүлгедикчилеринден хавырып алгылааны бижектери, № 4 чурук — Кызылда азирик тер сергедир чер. Октябрь 4-те 21 шак 20 минута үезинде азирик ийи кижи турган. № 2 профтехучилищениң лаборантызы В. И. Астраханцев биле педагогика училищезиниң музыка башкызы И. Д. Туаүш олар-дыр. № 5 чурукта — 10—15 харлыг чаштарның (олар шупту 16 кижи) «Ушу» секциязында кичээли. Октябрь 4-те олар культураның болгаш дыштанылгазының Гастелло аттыг парыгында стадионга турганнар. «Ушу» тренери С. Ш. Сояи фотограф кижи [illegible]. Фоторепортажтың адаанда ат салган кижи И. Барановский [illegible] ындыг кижи Тывага чорбаан.

«Собеседникте» 4 чурук парлаттынган. Биргизинде — Элегес суурда кагдынган бажыңның ниити хевири. Элегесте — 1990 чылдың октябрь 4-те «Монгулек» ресторанга Игорь Солдатенко деп [illegible] бодунуң база орус национальдыг [illegible] [illegible] 17 [illegible] 5 ай эртпен ол хуудусту кайы [illegible] тырттырып алганы билдинмес.

Ынчангаш үстүнде адаттынган солуннарда парлаттынган чүүлдерни В. Васенин дээрзи Тывада национальдар аразының чөрүлдээлерни өжегээр өскүдер дээш, билээ туда парлатткан.

Сөөлгү айларда парлалгага үзүглели [illegible] эвес. Тывада байдалды [illegible] эвес көргүскен чүүлдер өске девискээрлер-биле [illegible] болгаш культура [illegible] республиканың аныяктары национал [illegible] болгаш бот-боттарын билчир чоруун чидиргенинге, ылангыя Тывадан дашкаар [illegible] тыва национал [illegible] эвес болгаш [illegible] таарымча чок хамаарылгазы тургузарынга, өске-даа [illegible] чүүлдерге чедирип турарын амыдырал бадыткаан.

Национал [illegible] чорукту өскүдер сорулгалыг пропаганда кылганы дээш В. Васенин РСФСР-ниң КД-ниң 74 чүүлү биле Хоойлу мурнунга харыылаар ужурлуг деп комиссия санап турар. Ол бүгү материалдарны Тыва АССР-ниң Прокуратуразынче дамчыткан болгаш ол талазы-биле херек оттурарын дилээн.

«Рабочая трибуна» болгаш «Собеседник» [illegible] пропаганда кылганы дээш, [illegible] чоруткан.

Комиссия кежигүннери:

П. ДАМБА-ХУУРАК.
РСФСР-ниң КП-ниң республика комитединиң доктаамал комиссиязының даргазының оралакчызы.

П. БАДЮНОВ.
Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң бирги оралакчызы.

А. ПАВЛОВА.
Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизиниң оралакчызы.

Ч. УДУМБАРА.
Тыва АССР-ниң улус депутады, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Национал харылзаалар талазы-биле комиссиязының кежигүнү.

КАЖААЛАР БЕЛЕН

Эрзин районда малчыннарның канчаар кыштаглап турарын сонуурган, бистиң корреспондентивис АУК эгазы У. Д. Демир-оол-биле телефон дамчыштыр харылзашкан. Оон биске дамчытканы мындыг:

— Ниитизи-биле малчыннарның кышка белеткели багай эвес. Совхозтарда боттарының хуудээнген ажылдээнге харысалгалыг хой [illegible] багай эвес ажылдыг бригада «Нарын» совхозта Валентина Сегбениң удурткан № 1 [illegible] бригаданың малчыннары [illegible] болур. Чаңгыс [illegible] болгаш чайгаар үнген сиген белеткелинге малчын бүрүзү демниг киришти. Демниг ажылдың ачызында 280 тонна сиген белеткеттинген. А ынчан бүрүзүнде 25-тен 30 тонна чедир [illegible] хураганнар хүлээп [illegible] кажаалар белен.

[illegible] малчыннарның кыштаглының девискээрлеринде [illegible] кылып чаткан. Ынчалза-даа хөй оъттаар одар-белчиирлерни чеп ажыглап турар малды кыштан хүр ажыыр сорулганы малчын бүрүзү салган ажылдап турар. Бригаданың хойжулары [illegible] хуралгана алырын хүлээп турарлар. [illegible] олар сагыш салыр-[illegible]

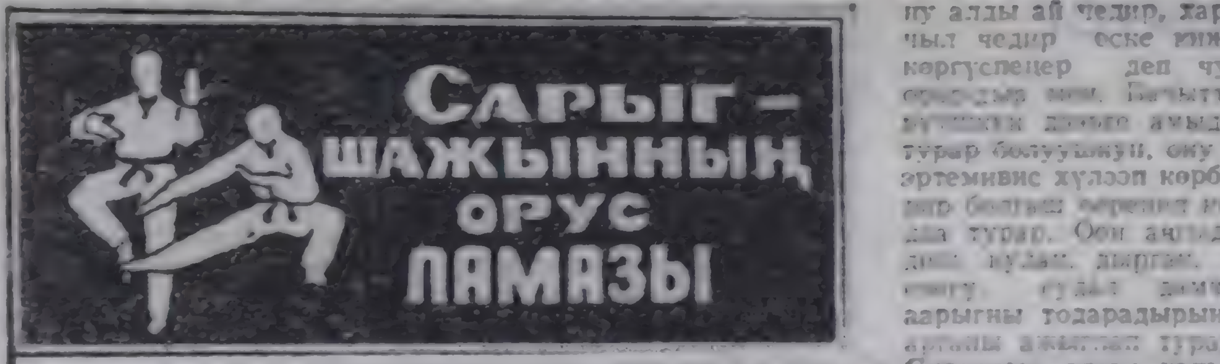

(Төнчүзү. Эгези № 260 «Шында».)

Кезээнде [illegible] чүдүрүкчүлер, автоманаларга септекчилеп, оон [illegible] хүлээлгемни эрттирип [illegible]. Мээң лама эртем-билиим кымга-даа херек чок [illegible]. Кижилерге дуза кадыр дээш чаңгыс-ла чедип алыр чүвем «Оъттуг» деп шола [illegible] болган. Москваа чедип [illegible] эмчи училищезин доозкаш, бир эмнелге черин [illegible] ажылдай бердим. Мээң [illegible] чүүлүм кижилерге черле ажыктыг боор деп бодап [illegible] ынчалза-даа олар [illegible] эскербес болган. Эмчилерни көргеш, бир кайгаан [illegible] олар аарыг кижилерни [illegible] олар-биле чугаалашпайн чы[illegible] он минута дургузунда аарыгны канчап тодарадыр [illegible] Сөөлзүредир оларның ажылының байдалы ындыг эрзин эскерип каан мен. [illegible] эмчилер-биле ниити [illegible] тып алдым. Аарыг кижилерниң кандыг аарыгдан аараанын тодарадыр [illegible] эмчилер менден дилег [illegible] кылып турдулар.

Амгы үениң совет медициназы чөөн чүктүң эмнээшкиниң [illegible] Амгы үеде ССРЭ-де [illegible] 30 [illegible] аарыгларга [illegible] Амгы медицина [illegible] дуза кадып шыдавас, чүге дээрге ол 70 хуу янзы-бүрү аарыгларның боодалдары-дыр. Бир [illegible] 5—7 аарыг бар. Тибет эмнээшкин чаңгыс аай эртем-билигниң сорулгазынга чагырткан. Тибет эмнээшкиниң «Чжуд-ши» деп утказында «Аарыгны эвес, а кижини эмнээр» деп бижээнинде база ханы утка бар.

Ортумаа-биле 2500 эм үнүштерни, 300 дириг амытаннардан эм чүүлдерин ажыглап турар мен. Ол ышкаш 500—700 муң эмнерни белетнеп кылып, шыдаар мен. Оон аңгыда кижи бүрүзүнге аарыгның билдингенин ёзугаар тускай эмнерни берип болур. Тибет медицинада эм чокка 40 аңгы аргаларны ажыглап болур эмнээшкин база бар. Психотерапия-биле база эмнээр кижи мен. [illegible] хол-биле суйбаары база уран арга, ооң сеңийн аргаларын билир мен. [illegible] олургаш, сеткил хуулгаазын аргалары-биле кижилерни эмнеп болур. Ынчан сагыш-биле экириирин чедип ап болур чүве. Гипноз-биле бир кижиниң бодалынга сүмелээш, сагыш алындырып болур. [illegible]

— **Бачыттыг көрүш деп чүл аан ол?**

— Бодунуң бодалдарын [illegible] база тургулаар. Ындыг [illegible] салдарны чедирип болур. Ынчангаш мен чоок кижилеримге [illegible]ну алды ай чедир, харын-даа чыл чедир өске кижилерге көргүспеңер деп чугаалап орар-дыр мен. [illegible] амыдыралга турар болуушкуну, ону бистиң эртемивис хүлээп көрбейн турар [illegible] турар. Оон аңгыда дыл, [illegible] дамчыштыр аарыгны тодарадырынга 108 аргазы ажыглап турар мен. Судалдың элээн каш хевирлерин билир болгаш үш черден дыңнаарын база шиңгээр. Судалдың соктуушкуннарындан кижиниң янзы-бүрү аарыгларын тодарадыр. Ол ышкаш аарыгның эрткен, амгы, келир үелерин, психологтуг байдалын «хуурумак» деп санадып чорзумза-даа, тодарадып шыдаар мен.

Бисте дамзылаттынмаан тибет эмнээшкиниң янзы-бүрү аргаларын ажыглап турарымдан меңээ бергелер таварыжып тургулады. Ынчангаш мээң ажыл-чорудулгам хоойлуга дүүшпейн бартылаар. Мени хөй удаа истеп-сүрүп келгенинден эмнээшкиннимни каш удаа октаптар часкан мен. [illegible] тодзелери — хүрээге кады турган эш-өөрүм мени чалап, бижип турарлар. Ынчалза-даа оларга чедип шыдавас болдум. Чурттап турган бажыңымны милиция ажылдакчылары үжеп-чимдип, чамдык эмнеримни хавырып аппарганнар.

Хүрээни каапкаш, Тываже дедир чедип келгенимге дыка-ла хомудап чор мен. [illegible] ажылдарны солуп-даа чорзумза, кижилерге дуза [illegible] Он чыл бурунгаар рак аарыгларынга удур база [illegible] өскүтпес, барык 200 аңгы-аңгы эмнерни база сүмелээн мен. Ол үеде Медицина [illegible] оон чоок кижилери улусчу медицинаның бистке херээ чок, а шупту улусчу эмчилер дээрге, чоннуң дайзыннары, кем-херек үүлгедикчилери дижир чораан. 1987 чылда Чернобыльга дуза кадары-биле [illegible] программазын Украинаның Компартиязының ТК-ның бирги секретары Щербицкийге база сүмелээн [illegible] «Онкология [illegible] тургары бар болгай, [illegible] лерниң дузаңар херээ чок боор» — дээн. Херек кырында аараан кижилерге олар чүнү-даа кылбаан, лейкоз аарыгдан чүс-чүс кижилер [illegible] эм чогунга чарбыттынып турары шын-на болгай.

— **Амыдыралдың энергиязының дугайын сактып ордуңар. Ол дугайын делгереңгей чугаалап көрүңерем?**

— Чөөн чүктүң бүгү-ле кадыкшылга системазынга хамаарышкан тибет медициназы кижиниң «чи» дээр иштики энергиязынга үндезилеттинген. Кижи бүрүзүнде «чиниң» үш хевири бар. Бирги «чини» бис октаргайдан, сылдыстардан, хүнден ап турар бис. Ийиги «чи» ада-өгбелеривистиң салгалдарын дамчып келир. Ол [illegible] рувуска дузалыг. Үшкүзүн аъш-чемден, агаардан, өске кижилер-биле харылзаадан ап турар бис. Тибет медицинаның аргаларын ажыглап шыдавас кижилерге спортту сүмелеп турар. Шынап-ла, спорт бистиң чуртувуста четпес төрүттүнген кижи дег апарган. Бирээде, спортта сагыш-сеткил хайгыышкыны четпейн турар. Ийиде, биоэнергияны сагывастаап. Спорт дээрге-ле энергия чарыгдалга-дыр. Ынчангаш [illegible] ажыглап, чарыгдап билир ужурлуг. Аарыг деп чүл? Энергияны чарыгдапканы ол-дур, оон уламындан кырып олуп турар бис. Тай-цзи бол[illegible] Ынчалза-даа оларның ажыктыг талалары база бар. [illegible]

Кижи кижилер дээш чурттаар болгаш утаан-сарыылдыг болур ужурлуг. Чөөн чүктүң [illegible] чогуш-содаа кылырын шуут хорул турар. Ону сагывас [illegible] мен.

— **Алдан чылдардан бээр Тываже барып көрбээнинер ол бе?**

— Ынаар чыл санында барып турар кижи мен. Мээң үрениң калган хүрээнге эртем-тайылбырлыг киноны удавас тырттырып эгелээр.

— **Кай, ол хүрээнер үрелип калганы ол бе?**

— Ийе, ыдыктыг черлер шупту үрелип калган-на болгай.

— **Ламалар үрээн ол бе?**

— Чок, моолдар боор. Улусчу эрге-чагырга-ла үрээн хевирлиг.

— **Ындыг хүрээ-хииттер делегейде ам хөй арткан бе?**

— Бон хүрээзи бар, ниитизи-биле хүрээлер эвээш арткан болдур ийин. Арткан ламалар өлүп-читпес ужурлуг [illegible] камгалап [illegible]. Мен Мурнуу-чөөн Азия чурттарынга дээди лама дужаалдыг болганымдан ол черлерге кончуг хүндүткелдиг кижи мен.

— **Ам кайда ажылдап тур силер? Бир-ле эртем-шинчилел институдунда кадыкшылга талазы-биле арга-хевирлер төвүнде ажылдап турар деп дыңнаан кижи мен ийин.**

— Оон чоруй барган мен. Бодумнуң эртем-билимни, [illegible] бээрге, чорупканым ол. Ам тибет улусчу медицинаны өөренир төпту тургузуп эгеледим. Москвада эвес, а Краснодар крайда. Ында [illegible] талазы-биле арыг, таарымчалыг черни тып алдым. Мээң Совет Эвилелинде сагыш-сеткил талазы-биле кол сорулгам — келир үениң биоэнергетиктерин, чаа салгалды өстүрери. Бодум школа тургузуп алдым, чүвени [illegible] шилип ап тур мен. Бүрүнгү [illegible] ыдыктыг билиишкиннер бисте бар болдур ийин. [illegible] Мээң өөреникчилеримниң кол-ла шынары — бүдүрел. Өөредилге беш чылдан эгелээш, чээрби чыл чеде бээр. Баштай олар октаргай болгаш кадбак билиишкинин өөренир. Өөреникчи бүрүзү октаргайның, бойдустуң, сылдыстарның кезин кылдыр боттарын санаар ужурлуг. Ийи дугаарында, боттарының дүнмалары дег, дириг амытаннар-биле чугаалажып билир, дириг амытаннарга болгаш үнүштерге ынакшып, дузалаар апаар. Үш дугаар чүүл, биологтуг шөлдү, психологтуг энергияны ажыглап билири болур. Бо үш чүүлге үндезилээш, өөреникчилерни хүлээп ап эгеледим... Бис коргунчуг үеде чурттап турар бис, ынчангаш мээң сорулгам — өөреникчилеримни камгалаары. Коргаар дип чүве билбези-биле олар [illegible] алган турар ужурлуг. Кунг-фу дээрге чогуш-содаа эвес, а амыдыралдың уран чүүлү-дүр. Ол болза оът сиген-биле эмнээри, массаж кылыры, чөөн чүктүң философиязы, «чи» энергияны башкарып билири-дир. Күш-дамыр болгаш сагыш-сеткил сайзыралын чедип алыры-биле өөреникчилер йогону, тай-цзини, ушуну болгаш өске-даа чажыт камгалал [illegible]

— **Силерниң белеткел системаңарда ушунун дайынчы аргалары база кирип турар бе?**

— Мен бодаарымга эртем-билиглиг, биологтуг энергияны шиңгээдип алган кижиге ооң херээ чок боор. Мени халдап келген кижилерден коргар-дыр мен. Билбейн өлүрүп кагза канчаар. Телевидениеге көргүзүп турар бокс, самбо [illegible] жип-ле турар, а түңнел чок. Кижиде 70 [illegible] черлер бар. [illegible] халдаан кижини чүгле сонсадып каарын кызылар херек. Өөреникчилерим октаргай болгаш чер хоойлуларынга кижизидерн [illegible]. Октаргайда 108 хоойлу бар, оларны тибет ламалар кончуг сагыыр. Октаргайның кол хоойлузу: дириг чүве бүрүзүнге утаан-биле, сос-биле, күш-биле хора чедирбези. Ийиги хоойлу: дилеңзинде — кылба, үшкү хоойлу: шыдавас болзуңза — аазава... Тибет ламаларның шажын талазы-биле ажыл-чорудулгазының дугайында өөредилге номун бижип тур мен. Мага-ботту чалыыткадыр талазы-биле кадыкшылга ажылын база чорудуп болур. Совет Эвилелиниң улуг хоорайларында эр кижилер ортумаа-биле 48—60 хар чедир чурттап турар, а азиянын мага-бодунда 300 хар чурттаар курлавыр бар болгай.

— **Москваны шуут каап турарыңар ол бе?**

— Ынчанмайн канчаар. Ирицди деп хоорайга чүнү канчаар мен. Бодумнуң төвүмге ажылдап, кижилерге дузалаар мен. Лама дээрге кижилерниң дузалакчызы-дыр. Ол дээрге делегейниң кайы-даа чүгүнге, кандыг-даа кижиге сагыш-сеткил, мөөү-шынар, эмнээшкин талазы-биле дуза [illegible]

(Бо чылдың июльда үнген «СМЕНА» деп сеткүүлге Дмитрий Семеникиниң «Востокоз лама» деп чүүлүн Сарыг-оол КУУЛАР кызыра очулдурган.)

Хууда бодал

БУЯННЫГ ЧОРУККА САЛДАРЛЫГ

Тыва хүрээ — чонунуң культуразының төвү болур ужур-луг, чүге дизе хүрээ-хиит болза делегейниң кандыг-даа чурттарында төп болуп турар. Мында чигзиниг чок.

Бо 1990 чылдың октябрь 1 дээн эгелээш, чүдүүр-чүдү [illegible] дугайында чаа Хоойлуну хүлээп алды. Шажын чүдүлгеге — хүрээ-хиитке хол-баштыр амгы үениң негелде [illegible] чоокта чаа хүлээп алган Хоойлуда чиңгине айыткан болду.

Дендигүүрлей бодап чорурга, бистиң тыва хүрээ болза, өөредилге-кижизидилге [illegible] Черле ынчаш, бүгү-ле талалыг ажылдарга буянныг ачы-дузазы, чырыткылыг үүл-бо-залдарлыг, чаагай амыдыралдыг, йөрээлдиг, кеземче чүүлдерге ооң кирижилгези дег. Мынчаар эки талазын [illegible]

ССРЭ-ниң кадьек девискээрде 30 муң ажыт хүрээ [illegible] ажылдап турда, Кызылда чаңгыс хүрээни тудуп, чон-на буянныг чүүлдү кылыр бээрге, шуут удур эштер бол [illegible] философчу бодал чок [illegible]

ХЕАБ ажылдакчыларының [illegible] семинары эртенде Өртэ Кызылда [illegible] дамазы А. В. Кострицкий чалаан, бо чүүлдүн ве [illegible] ол ужуражылгага кирипкен. Алексей ада деп [illegible] адаар болду. [illegible]

Кызылда орус хүрээни [illegible]

Тыва Арат Республиканың Таңды кожууннуң Межегейде [illegible] № 2 арбанга [illegible]

Таңды кожуунуң Кара-Хөлүнге Бай-Хаака орус хүрээни [illegible] Оларга конга хап турган [illegible]

Тыва хүрээ кандыг болур? [illegible]

Түңнелинде, тыва хүрээ [illegible]

Оюн КОРОДА.

ЧОН МУРНУНГА ХАРЫЫСАЛГА

«Тыва литератураның бо-түнгү сорулгалары» деп [illegible] чогаалчылар эвилелиниң баштаар [illegible] даргазы А. А. Даржай ол сорулгаларта доктаап ажык чугаалап, чогаалчыларны чалаан. Амгы үеде литератураның ролюнуң, эртем-литература [illegible] ооң үе-чадаларын, төөгүзүн сайгарарының чугулазының дугайында ол кыска-биле чугаалаан.

Репрессияга таварышкан чогаалчыларны агартыр ажыл оожум чоруп турарын ол демдеглээн. Токаның ажыл-чорудулгазынга боттуг политиктиг үнелел бээр үе келген. Ооң удурланчаа бир талазында культураны сайзырадырынга киирген үлүү, өске талазында чонну [illegible] национал культураны херек чок, эргиниң артышкыны деп санап, чоорту чидеринге чедирген. «Араттың сөзүн» парлавас деп турары шын эвес. Ооң тураскаалын хүрээлер үреп турганы дег үреп болбас.

Илеткелчи тыва поэзияга чаа агым С. Б. Пюрбюнүң [illegible] үе шаптыгганын демдеглээн. Борта чогаалчы эштери база дуза-лаан дээш, чамдык билдингир эштериниң адын адаан. Амыдыралды чаңгыс талалай, эрткен үени чүгле кара өңге коргүзүп турган даа болза, үешин шылгалдазын [illegible] Оларның тургузуп кааны чүүй шаппайн, частырыглардан түңнел үндүрүп, өөренир. Тыва литератураның төөгүзү бижик тывылган үеден эвес, даштардан бижимелдер үезинден эгелеп [illegible]

Репрессия дугайында чугааны [illegible] база улам. [illegible] Чеже-даа ыш чогаал бижиир кагза, амыдыралда кижизиг эвес чүве кылып кагза, чогаалды чоп хүлээвес деп. Б. К. Будуп бир хоочунувусту чижекке ап чугаалаан. [illegible] Херектер орта биле [illegible] репрессия [illegible] турар чогаалчыларны амыдыралда адавадым. Өске черлерде эртемденнер хөй болганы биле актыг чорук бурундатпан, чогаалчыларның херектери сайгартынып [illegible] ол ажыл-даа [illegible] турар.

Рынок байдалдарында ном парлалгазының дугайында илеткелде ооң үндүрер чер [illegible] директору М. С. Хомушку [illegible] дээш хомудалдар [illegible] үеде, кандыг аргаларны ажыглаап болурун [illegible] турар. Чамдык эштер чаа типография тургузар, кооператив ажыдар сорулганы салган. Бар байдалды байдалы бо хире берге турда, чаазын ажыдары, мыйыттың сагыжы таңды кырында дээн ышкаш, болдунмас, хүгбай күзээшкиннер деп бодалдар илереттинген. Кым билир боор...

Хууда хомудалдарның аразында хамаарылгазын сайгаржырын бо удаа база ойбаан. Ол кижи ынча дээн дээш-ле бадырып турарлар бар. Э. Донгак бодунуң саналын ийи анекдоттан эгелээн. Номчукчу эки хүлээп ап турар бо романнар автору К.-Э. Кудажыга хомудап турар. Албан-биле улус чыып, номнарны сайгартып, кызып-кыяр эп дилеп турган. С. Баир партия ажылдакчылары культураны чагырбышаан, демагогтар деп атты улуска чыпшыр илип турар деп хомудаан.

Сеткилдерге хомудаачыг болуп турар бир чүве — талантылыг авторларны кежигүнге үезинде хүлээп албааны. Ол ажыг чыл даргалаан К.-Э. Кудажы хөй кижини өөреткен мен, сес кижини кежигүнге киирген мен деп турар. Чаа соңгуткан баштаар чер үр болбаан. Шынап-ла, Э. Донгак [illegible] болбас деп. Тыва номчукчулар мени хүлээп алган деп турары база барымдаалыг. Москвада комиссия сес сурген очулга көрүп алгаш-ла, чогум чонның хүлээп ап турарын билбейн, казып каап-тары шын эвес. Назын хары улгаткыже кежигүнге кирбээн улустуң санынга С. Молдурганы адап турар. Ол съездиге чорутпаан [illegible] да кыстырган улуска кирбезин, деткимчени ап чораанып медеглеп. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнге киирер эргени түс чер [illegible] Бо чүгүла [illegible]

М. Доржуну 1969 чылда кежигүнге киирип алган турда. Тоңадан студент турган. Хүрээнинде хамаарышкан [illegible] Архив документилерин көргүзеш, ону кежигүнге тургузарын Чогаалчылар эвилели көрүп көрзе. Бо база шагда кежигүн турар уругулуг сальым-чаяанныг автор.

Кол-ла чүве кежигүн кежигүн эвеинде эвес, таланты ыдан хамаарышпыр. Ол дугайын М. К. Олзей-оол айыткан. Тыва литература Э. Донгак, М. Доржу, М. Эргил, М. Кенденбил, Л. Иргит, З. Намзырай, З. Амыр-Донгак [illegible] Аныяк авторларның номун бодамзалыг [illegible] парлаарыпче сагыш салбаанындан ол хомудал чылдан чылче номчуп келген. К. Д. Натпий-оол 60 чылдарда он алды турган кежигүннер амдаа ол хевээр арткан деп шүгүмчүлээн. Кежигүн кижи ончут кижи деп болбаазының таптады бергени чыдак болуп турары чадавас. Улут, ортумак, аныяк салгал дизе, артынтажыышкын каяа турар деп?

С. Б. Пюрбю улусчу чогаадылга бажыңын директор-

Тываның чогаалчыларының ээлчег чок съездизинден демдеглелдер

лап турган, эгелеп чоруур авторларның чыындызын белеткеп, дузалап турганын С. Баир демдеглээн. О. К. Саган-оол аныяктар-биле эки ажылдап чораан. Орус чурттанчылыг черлерге тыва литератураны пропагандалаарын, культура тураскаалдарын камгалаар талазы-биле кыйгырыгны съездиге хүлээп алырын ол саналдаан. Критиканың [illegible] литератураның ролюн ажытпааның ол шүгүмчүлээн. Өске-даа эштер бо бодалды чугаалап турган.

З. Б. Самдан бодунуң салынга Чогаалчылар эвилелиниң статузу кандыг болурул, ону кым удуртурул, чогаалчыларның хууда хамаарылгазын канчап чогумчударыл дээш чергелиг айтырыгларны көдүрген. ЧЭ-ге хамаарышпас штаттыг критика тайылбырлакчыларын тургузар. «Культура» программазын ажыдып чыырган, парламентиге чугаалажып [illegible] рү биле киирер. Социал айтырыгларже акша хереңгиниң үндүрерин ол чугулалап айыткан.

Салал-оннал солчуушкунуң үезинде, «Тываның Чогаалчылар эвилели» деп адаттынган чаа эвилелдиң даргазы И. Иргиттиң «Тываның аныяктары» солунга парлаан интервьюзунга таарышпаанын эштер илереткен. Чогаалчыларның бодап турары-биле эвилелге кым даа удур эвес, чүгле адын хөйлү бүдүгаар турул турар эвилелдиң алындан өөскүр адыыр Чогум хоочун бөргаар дөмей аттыг организациялар бүргүзевес. Хоочуннарны шала хомудадыпканы ылап.

пий-оол, Д. А.-Х. Өөржак, Б. К. Будуп, илеткелчи А. А. Даржай болгаш өскелер-даа Тываның [illegible] чылар хүрээлен-ассоциациязының тургустунганын эгелекчи чорук деп көрүп, чорудуп турар чырыдыышкын ажылын үнелеп, ону шын утланыышкын деп демдеглээн. Ассоц а кымның-даа эргезинче халдавайн, [illegible] ЧЭ-биле демниг ажылдап турар

Улуун хүндүлээр деп тыва чаңчылды уттуп болбас. Назылыгларывысты хүлээп көрбейн баар болзувусса, арын-нүүрге аар алаары чадап чок. С. Молдурга, Э. Донгак, М. Доржу кежигүн дептер чонта-ла, сураглыг авторлар.

Боттарынга кичээнгей негеп турар аныяктар колдуу семинарларга барып, ЧЭ рекомендациязы биле литинститут [illegible] Харын-даа бир дугаар бижээн шүлүү ыр болуп, чечен чугаазы чыындыга кирип турган авторлар. Оларның чамдыызының ады чүгле өзээн чылдар ортаа уеинде үнуп эгелээн. Бис «Дамырактан» эргелээн, чээрби чыл чедир бижип турар кезек улус ындыг кичээнгей көрбээн бис, семинар-даа барып чорбаан бис. Үктүүс тыкпан чогаалчы бис деп бодувусту ам-даа санавайн чоруур бис.

И. Б. Иргит бодунуң интервьюзунга чугаалаан бодалдарынга удурланыышкан утказын, кады ажылдаарынче, харын-даа кусбантыырынче кыйгырган сөстерни

чугаалаан. Ол интервьюну чуттуп дээн [illegible] дыстар орта барааш, хоочуннарны бактаарынга удур мен [illegible] болду. Туруштар тодараттынмаан [illegible] Халдааныш, буруу дааш кым лап эгелээнил, ынчаш? Ооң ЧЭ кол буруудалыг турар чү [illegible] тарның номун үндүрбейн, кызып турар. М. С. Хомушкунун. Ю. Ш. Күнзегештиң тайылбыры-биле алырга, [illegible] авторларның номун харын-даа хөй үнүп турар. Мында буруу — материалдыг баазада эвес бе? Азы авторларның белен номнарын билбезинде бе?

Литературада чаа шымчээшкиннерге хамаарылга

А. А. Даржай бодунуң илеткелинге [illegible] лаары-биле эгелээни этикага дүүшпес деп. Бо бодалды С. Салчак база демдеглээн. «[illegible] тавары турары шын эвес». Тургузукчу хуралынче кежигүн [illegible] вайн, оларның адын былаап турары чараш эвес. «Хамаарышпас чогаалчылар эвилели», «Хамаарышпас чогаалчылар [illegible] аныяк чогаалчылар каттыжыышкыны» деп аттарны эштер сүмелеп турган. Улустуң хөй кезиин ону аныяктар каттыжыышкыны болзун деп турар.

З. Б. Самдан, К. Д. Нат-

жип турары хоойлу билбезин. [illegible] улус ажыл кылып албас деп турар-дыр. Бис балыктап, [illegible] даар аргалыг бис, ынчалзадаа [illegible] дизе чогаалчы кижи стол артынга олуруп алгаш чогаал [illegible]

К. Д. Натпий-оол: «Чаа организацияның тургустунганы аныяктар-биле ажылдаар [illegible] улгаткан кижи оода кадаймга көргүзер «Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү» деп дептерлиг болур бодап турар мен. И. Иргит бо эвилелди удуртурда, аажы чаңын эдип алза эки. Улус-биле маргыжып туруп бээр болза, бисче эпчок апаар».

С. С. Сүрүң-оол: «Кымга-даа чагыртыры билдинмес, кижи бүрүзү боду билир апарган, мен дээр, аксы өскен, чогаалдың шынары дээш негелде кылыр кижи чок. Илеткелге чогаал ажылын [illegible] Баштаар чер чүнү кылып турар чүвел, планы-даа билдинмес, [illegible] шуут утпаны ол бе?»

Чүгле аныяктар-биле эвес, хоочуннар-биле ажыл кош-как дээрзи көскү-дүр. Эки чүве К.-Э. Кудажы ышкаш «[illegible] баштаан критика[illegible]» деп [illegible] хүлээп ап турары. Ол дээрге энижиишкинче орук.

РСФСР-ниң чогаалчыларының съездизинче делегаттарны кежигүннер аңгы соңгаан. Делегаттар кылдыр А. А. Даржай, Ч. Ч. Куулар соңгуткан. К.-Э. К. Кудажы чалаткан. И. Иргитти төлээ кылыр деп саналдар үнгүлээн. Ооң баштай тургустунган, бүрүнтеттинген, [illegible] ажылдарны кылып турар, 200 хереэжиннерни [illegible] хөй [illegible] Хереэжиннерни алгаан [illegible] чогаалчылар амыдыралга база [illegible] Чүгле ийи эвилел бис, бис [illegible] хөреэжиннер чогаалчылар эвилели кандыг турлугну [illegible]? — Бо дидигалаашкынның тайзы бээринге барымдаалар — эп-демче кыйгырыглар.

Чогаалчы кижи уезиниң, чонунуң мурнунга харыысалгазы, турмак чүүлдерин артынга каггаш, бо дугайын бодаары дүрге.

Артык ХОВАЛЫГ.

РАЙОНДА ЧОГААДЫКЧЫ КАТТЫЖЫЫШКЫН

Районнуң херээженнер чөвүлелиниң «Улуг-Хемниң чалгыглары» деп чечен чогаал каттыжыышкынның идепкейлиг херээжен киржикчилериниң эвилелдеп алгаш, районда не херээженнерниң чогаадыкчы каттыжыышкынын тургузуп алыр дээш чамдык чүүлдерни кылып эгелээн.

Районнуң херээжен чонунуң бөгүнгү ажыл, амыдыралының байдалдарының дугайында делгереңгей чугааны чоокта чаа чыышка чугаалашкан. Аңаа каттыжыышкынның кол сорулгаларын болгаш кылыр чүүлдерни сайгарып, санал оналдарны киирген. Аңаа озуп орар салгалдың кижизидилгезиниң дугайында чугаа база бир кол черни ээлээн.

Ульяна АРАКЧАА.
Шагаан-Арыг хоорай.

Чурукчунуң эскерии

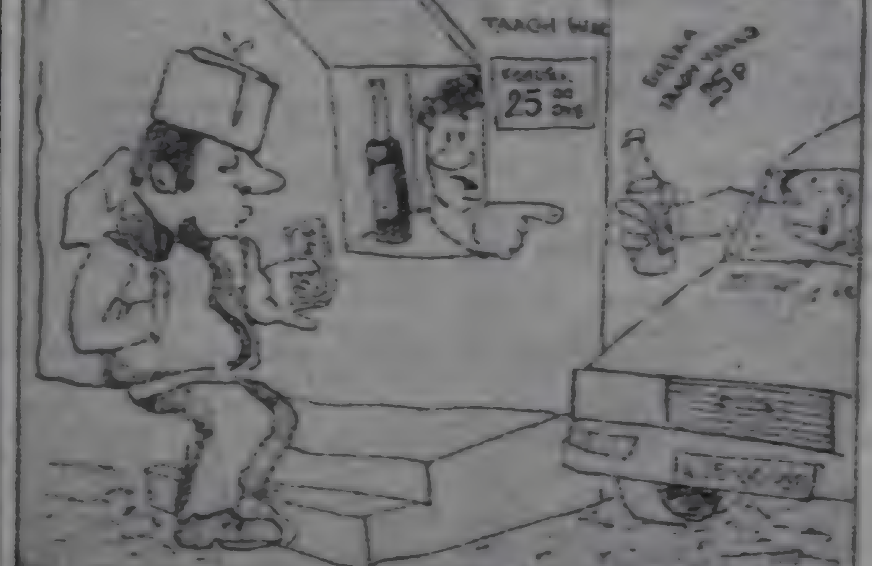

Геннадий МАКАРОВТУҢ чураан чуруу.

«Чагыдылга—91»

АЖЫКТЫГ

Мен «Шын», «Улуг-Хем», «Тываның аныяктары», «Тувинская правда» солуннарның идепкейлиг бижикчизи болгаш номчукчузу мен. Амгы үеде солуннарның өртээ үениң аайы-биле улгаткан-даа болза, бодумнуң ажылдап алыр акшам эвээш, азырап малым чок, хөй уругларлыг бот-иезин болзумза, ар[illegible] Бистер берге үезе, эде тургустуушкун үезинде чурттап ажылдап турар бис. Ынчангаш солун кижиниң угаан-медерелин, политиктиг билиин бедидерииниң өңнүү болгай. Аргазын таарыштырып турааш, солуннарны чагыдып алыр болза, кижи бүрүзүнге ажыктыг. Мен бодум хуумда солуннар чок черле чурттап шыдавас мен.

Тамара ЧЫДЫМ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

Ук чүүлдүң гонорарын «Сылдысчыгаш» солунче дамчыдарын дилеедим.

СОЛУН—ЛЕКТОР

Бай-Тайга районда Шуй суурнуң чурттакчылары мурнунда чылдарда чагыдылгага ин идепкейлиг киришип турганнар. Бо чылын солун, сеткүүлдүң өртээниң улгатканы-биле эртем чылдын бо үеге деңнээрге, чагыдылга кудуу дээн. Шуйнуң почта салбырынга ноябрь 6-га чедир «Шын» солунну 325, «Тываның аныяктары»—285, «Сылдысчыгашты»—116, «Хемчиктиң сылдызын»—85 кезекти чагыдып алган. Бо көргүзүг эрткен бо үеге деңнээрге 40 хире-ле хуузу.

Ылангыя бистиң районнуң өг-бүле бүрүзү чагыдылгалыг болуру күзенчиг. Кыдыг район болгаш, телевидениениң 2-ги программазын көөр аргавыс чок, ол ышкаш радио тарыйлаазы үзүктелиг, ону [illegible] бааштааш үстүп ашкан чүве. Бо талазы-биле чеже-даа хурал-суглаага айтырыг киирип бис, ам шуут чугаалашпас-даа апарган. Ынчангаш суур-суур-даа чонунга, кедилге чурттап чоруур малчыннарга, [illegible] үеде лектор — солун дээрзин утпаза эки. Бо чылын солуннарның арынынга [illegible] турар материалдар [illegible] ажыктыг, [illegible] Ынчангаш мен солун чок олуруп шыдавас мен. «Шын», «Тываның аныяктары», «Тувинская правда», «Сылдысчыгаш», «Хемчиктиң сылдызын» солуннарны чагытпышаан алган мен. Шуй суурда чонну чагыдылгаже хаара тудар талазы-биле суурда почта салбырының эргелекчизи Серимаа Түлүш Хаа, совхозта малдаржылганың эргелекчизи Кызылбай Домден, бухгалтер Таңмы Ооржак оларның харылзап турар коллективтерин шупту чагыдыпкан. Каш хонган чагыдылга доозулур дадашпааже, та [illegible]

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Дүвүренчиг медээ

КАТАП АЖЫДАР

Өөредилге чылы эгелээнден бээр ам ийиги удаа чоруп турар. Кара-Холдуң эрги, чаа ийи школазының оалга системазы ам-даа кылдынмаан. Соок дыңзыырга, 482 өөреникчиниң бичии, тар эге школа биле 60 орунну интернатче сыңмарлаштыр киирген. Күрүне хандырылгазында бүдүн чартык өскүстер, малчыннарның хөй уруглары ада-иелериниң ажы-төлү—шупту 110 уруг чурттап турган. Оларны интернаттан үндүр кыскан.

Байдал бо хире берге турда, башкыларның өөреникчилерге быжыг билиг бээрииниң, кижизидилге ажылы чорударының кандыг-даа аргазы чок болуп турар. Ооң-биле кады өөреникчилерниң кичээл шагы үзер чоруунун кывүдээни ада-иелерни дүвүредип турар.

Бо өөредилге чылының эгелээриниң бүдүүзүнде белен эвес школаны комиссия хүлээп ал, чаа өөредилге чылының ажыдыышкынын кылып, уругларны өөредип киирген турган. Сентябрьда «Шын» солунга парлаан бо школа дугайында шүгүмчүделди Улус өөредилге министерствозу, райкүүском даргалары Н. Ч. Ооржак, В. Х. Доржу, районо эргелекчизи Е. Ш. Сат херекке албаан. Сантехниктерни дарый тып, оалга системазын кылдыртыр талазы-биле школаның директору А. Т. Иргиттен шыңгыы негевээн, боттуг дуза көргүспээн.

Районнуң удуртукчулары сөөлгү үеде ону шуут уттупкаш, чылыг кабинеттеринге саадап олургулаан. Ноябрь 15-те Тээлиге улус депутаттарының район Совединиң президиумунуң хуралы болган. Аңаа бо школаза тургустунган байдалды чамдык депутаттар хүн айтырыышка киирерин негээн. Ынчалза-даа база-ла түңнелдиг чугаа болбаан. Улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Е. Ш. Сат чамдык саналдарга таарзынмаанын илереткени, шыжыканы, бодундан харыысалганы чайлатканы дыка эпчок болган.

Ам чүнү канчалза экил?

Кыска хуусаада оалга системазын дарый кылдыртып, хагдынган школаны катап ажыдар, күрүне хандырылгазынга турган уругларны интернатче эгидер, харыысалгалыг коммунист удуртукчулар га партийжи, административтиг шыңгыы хемчеглерни онаар херек.

Бо айтырыг талазы-биле Улус өөредилге министерствозунуң хажызынга артпас ужурлуг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның корр.»).

Чагаалардан

ӨӨРЕДИЛГЕ-СЕМИНАР

Улуг-Хем районнуң [illegible] херээженнер чөвүлелдериниң даргала-рының өөредилге семинары [illegible] районнуң херээженнер организациязының ажыл чорудар [illegible] организастап эрттирген.

Чаа соңгуткан составка кандыг айтырыгларже [illegible] ажыл планын канчаар тургузарын [illegible] К. В. Тарс-оол чугаалап берген.

Семинар-өөредилгениң ажыылынга республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Д. Л. Ондар киржип, чүве чугаалаан.

(Бистиң корр.).

ТӨЛЕПТИГ КИЖИ ХЕРЕК

Дээ-Баарынга [illegible] шажынның одаар [illegible] дээ турарынга [illegible] мен. Олурупче [illegible] ажылдап бээр? [illegible] Ол кижи арага [illegible] таакпы тыртпас, [illegible] бодур. Шак ындыг кижи Кербек-Сарыг Шымбай-оол Куулар.

Шажын номун база [illegible] мен. Мен чедип [illegible] Таңды номун [illegible] ам Байдалды көрүп [illegible] Чамдык [illegible] улус [illegible] Ол кижи [illegible] Бегзи МОНГУШ.

Бегзи МОНГУШ.

Чарлалдар бюрозу
телевидение

НОЯБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 10.10 «Сөс». Литературлуг уран-чечен программа. 12.10 Г. Сафиуллина татар улустуң ырларын күүседир. 12.30 «Үе». 13. Россия улустарының национал спорт хевирлериниң фестивалының дугайында. 13—14.15 В. Бриттен. Концерт. 15.30 Уруглар фильм. «Бенно-биле болган таварылгалар». 1-ги серия. 16.40 «Вайнах» ансамблиниң концерти. 17.10 Уруглар шагы. 18.10 Россияның парламент медээлери. 19 «Үе». 19.00 «Шынап болгу» [illegible]. 19.45 «Ялта». 19.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 20 «Үе». 21.30 Колледж. 23 Ян Френкельге тураскааткан концерт. 22.35 «Чадыр» 23.50—00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 [illegible] альманах. 8.35 9.05 [illegible] эртем. 3 класс. [illegible] 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Делегейниң [illegible] турар куш. 11.05 Орус чугаа. 12.05—13.10 «Бурундушкен кырзит». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.05 РСФСР [illegible] «Дизиг бе[illegible]» 17.25 Фестивальдар. Концерттер.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.40 «Тыва композиторлар — уругларга». 19.10 Медээлер. 19.15 «Тыва черде» [illegible]. 19.25 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыыттыг удурулдур чаштарга». 20.15 [illegible] [illegible] 21.25 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.35 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн дүмдээлери. 23.55 «Бүрүн дүшкен [illegible]». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 00.40—02.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады ЦСКА — «Динамо» (Рига).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Мульт-фильм. 19.10 «Кайгамчык сантар дир мен». Хол-хорлуг [illegible] 20.00—20.15 «Тамчыттыг удурулдар».

Аныяктарның «Спутник» делегей туризминиң бюрозу бо чылдың декабрьда бараалгазын саналдап тур:

декабрь 2-6 хүннеринде Москва — өртээ 270 рубль; декабрь 2-7, 3-7, 7-12, 12-17, 19-23-те Ленинградка — бо [illegible] өртээ—280 рубль.

декабрь 7-11, 7-9, 14-16, 19-23, 21-23-те Алма-Ата — путевка өртээ—131 рубль.

1990 чылдың декабрь 20-25-те декабрь 30-дан январь [illegible] чедир Новосибирск — путевка өртээ 120 рубль.

Тайылбыр алыры-биле Пионер [illegible] 16 кабинетке келир.

Кино

НОЯБРЬ 21-ДЕ

«НАПЫРАЛ»: «Комуна чуси жить...» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.30 шагларда.

ВИДЕОЗАЛ: «Обнаженное оружие» 9.30, 11.30, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шагларда.

«ПИОНЕР»: «Двенадцать месяцев» 9.10, 12.10. «Друг мой Колька» 10.20, 13.30. «Рам и Лакхан» (2 сериялыг) [illegible] 15.20, 20.10. «Поле чести» 18.20 шагларда.

«КАА-ХЕМ»: «Не могу сказать прощай» 13.20, 17.10. «Рассказ «Харлея» 15.20, 19.00 шагларда.

«ВОСТОК»: «Светик» 14.00. «Пираты XX века» 15.10, 17.30. «Ночной мотоциклист» 19.20 шагларда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ эртем тургузуг — 3-34-98, 3-31-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № [illegible]

ЧОННУҢ ЧУРТТАП ТУРАР ЧЕРИНИҢ ААЙЫ-БИЛЕ КИЖИЗИДИЛГЕ АЖЫЛЫ

Ол Торгалыг суурда кандыгыл?

УГААН-БОДАЛГА СИҢНИКТИР

[illegible] коммунистер, партийлар тургустунуп, [illegible] чурттап турар черинин аайы-биле тайылбыр ажылынга пропагандист кижиниң [illegible] чугула. [illegible] ажылдаарда чаа аргаларны ажыглап, дискуссия, «төгерик стол» хевирлиг кичээлдерни эрттирерин чедип алыры негеттинип турар.

Мен бээшкей «Амыяк коммунистиң школазын» удуртуп турдум. Пропагандистиң ажылының чажыттарын шупту билип, дуржулганы чыып ап тургаш мен. Эрткен чылын «СЭКП-ниң ниитизи болгаш даштыкы политиказының чугула айтырыглары» деп курсту удуртуп турдум. Бо чылын Торгалыг суурнуң эвилелге коллективинде политколаны удуртурун меңээ дааскан.

Дыңнакчыларның сонуургалы өскен, салып турар айтырыглары көвүдээн. Оларның сонуургалынга дужуп, түс черниң, коллективтиң амыдыралын холдаады чижектерни киирип тургаш, кичээл бүрүзүн солун эрттирерин чедип алыр сорулганы салган бис. Кичээлге шупту кижини чыып алыры берге, ажылының аайы-биле [illegible] кижилер кээрге, оларны [illegible]. Ынчангаш кижи бүрүзү-биле [illegible] турар бис. [illegible]

[illegible] салдынып турар чангыс [illegible]. Ол дыңнакчыларның идепкейин көдүрер чорду.

Тургустунуп турар чугула айтырыгларның бирээзи — национал аразында харылзаалар. Республиканың чамдык суурларынга хулиган чорук [illegible] тайылбыр ажылын чорудары, ленинчи национал политиканың [illegible], бо талазы-биле нам-чазактың шиитпирлерин чоңга билиндирери биске негеттинип турган. Бо айтырыгны чугаалажырда, суурнуң чонунуң ортузунга интернационалчы [illegible] кижилер база бар. Тыва, орус чоннан аңгыда борта мордва, хакас, татар, бурят кижилер демниг чурттап, интернационалчы өг-бүлелерни [illegible]. Интернационалчы өг-бүлелерниң саны бөгүнде [illegible]. Найыралдыг чурттаарының үлегерин олар көргүзүп турар.

[illegible] орус чонунуң [illegible] — школа [illegible]. Орус школа чок. [illegible] Шагаада орус чон [illegible] база кээр. [illegible]

Чон-биле кижизидилге ажылынче специалистерни хаара туларга, эки боор чорду. Олар хөй-ниити организацияларын демнежип алгаш, өг-бүлелерге, күш-ажылчы салгаалар [illegible] кежээлерни эрттиргилээн. Пропагандист кижи эп-найырал деп чүве ол-дур, уругларын эки кижизидер, корум-чурумну быжыглаарынга кижи бүрүзү [illegible] тап турар. Агитквартиралар школада даарап ажылдаар [illegible]. Гидротехник [illegible] Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Билик Базыровна [illegible] уругларының ада-иезиниң [illegible] ажылдар чорудар. Оглу Олег сут-баазы фермазының эргелекчизи, Анатолий — республиканың эң дээре ажылдыг [illegible]. Бо өг-бүле [illegible] кежээни эрттирерин кижизидилгеже [illegible] салдарлыг болганы чугаажок.

Бажажылгалыг рынок экономиказынче шилчир деп турар үеде, ооң дугайында билиндирери-биле тайылбырлап, чонну белеткээри чугула. Кандыг бергелер турул кээп болурул, оңу кантаап ажып эртерил дээрзин ажылы-биле чугаалаар. Бистиң пропагандистер башкай кандыг программаны шилип алырын [illegible] байдалдыг өөрүпкан турган. Ам программаны хүлээп алганда, бо талазы-биле угаан-бодалга сиңниктир тайылбырлаары арткан. Бо белен эвес айтырыг. Өг-бүлениң социал камгалалының дугайында чугула [illegible] удуртукчулар-биле сүмележип тургаш, чоңга тайылбырлаары чугула апарган. Ол ышкаш ажыл-агыйның, өнчүнүң кандыг хевирлерин шилип алза [illegible] ажыктыг деп чүвени база.

Бо шагда кижи бүрүзү информацияны долузу-биле ап, телевизорну көрүп, солуннарны номчуп турар болганда, политикага сонуургал өскенде, пропагандист кижи шыңгыы белеткенген турар ужурлуг. Чамдыкта кижиниң билбес чүүлдерин [illegible] кижи дыка эки сайгарып чугаалаар турар. Мындыг байдалда, [illegible] сайгарыптар деп турар мен. Маргылдаалыг айтырыглар үнүп келзе, ону коллективтиг-биле сайгарып, [illegible] ап турар бис. [illegible]

Партия, совет органнарның хүлээлгелерин аңгылаары, профэвилелдерниң чонну [illegible] эргелерин камгалаары, куруненуң суверенитеди дээш ышкаш айтырыгларны кичээлдерге чугаалажып турган бис. Техниктиг херекселдер чедишпези кончуг. Пропаганда ажылынга манаашкын, тодаратпаан туруш канчап-даа таарышпас. Коллективтиг дилээшкин чонну [illegible] солчуушкуну борта дузалаар.

Байыр-оол БУЯН-ХӨӨ.
«Күш-ажылдың хостуу» совхозта профэвилел комитединиң даргазы, пропагандист.

БОНН. Германияның Социал-демократтыг партиязының парламент болуунуң кол экспорт талазылакчы Иозеф Фишер медеглел кылган. Европаның [illegible] Совет Эвилелин хүлээп алыры чугула деп, эртем-шинчилел болгаш технология талазы-биле кол экспорт чугаалаан. Европада [illegible] болгаш Чоон база Барыын чүктүң аразынга [illegible] соксаарын бүгү-ле [illegible]. Оон ниитизинде космосту шингээдип алыр херекке Совет Эвилели-биле калбак кады ажылдажылының эргезин берип турар деп, экспорттуң медеглелинде онаалап демдеглээн.

СОФИЯ. Чазакка удур митингилер болгаш чыскаалдар Болгарияның нийслелинге болган. Чазакка удурланыышкак куштерниң телевидение [illegible] А. Лукановтуң чазаан бузулазын, аңаа [illegible] болгаш ону дужурер херек деп митингиге медеглээн. Чазакка удур митингилерни, чыскаалдарны демократтыг куштерниң эвилели дээр чаа [illegible] удуртукчулары организастап, эрге-талыгжаа чугжуп турарын херек кырында чажырбаанныр.

БАГДАД. Даштыкы информация агентилелдерниң [illegible] медээзин бүгаар алырга, Персия мугулзарында байдал мурнунту хевээр душкуурлуг болуп турар. Кувейтиден бодунуң шериглерин үндүрүп алыр дугайында Каттышкан Нациялар Организациязының Аймыл чок чорук Чөвүлелиниң шиитпирин Ирактың удуртулгазы амга чедир күүсеттээн болгаш «Кувейт дээш севигү солдатка чедир» чаалажырын чарлап турар. Дүрүм чок бөр-биле туттурган даштыкы хамаатыларны бо чылдың декабрь 25-тен 1991 чылдың март 25-ке чедир кезектеп хостаарын Ирактың президентизи Саддам Хусейн медеглээн. Ирак эрге-чагыргаларның делегей эргезинге чөрүштүр туруп, херек кырында хоругдаан даштыкы хамаатыларның 113 кижи составтыг, колдуунда херээженнерден болгаш бичии уруглардан тургустунган бөлүүн алыртаан Ирак ужар чүүл компаниязының самолёду Лондонче [illegible] ландыр чорупкан.

ПАРИЖ. Европага аймыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Европанын база АКШ-тың [illegible] Канаданың куруне[illegible], чазактар баштыкчыларының дээди [illegible] Парижте [illegible] ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Англияның Премьер-Министри М. Тэтчерниң ол ужуражылгазында [illegible] даштыкы [illegible]. Европага [illegible] кылдыр [illegible].

ЛИМА. Перуну [illegible] амыяк кижилерниң кем-херек үүлгедири [illegible] үеде көвүдээнин полиция [illegible] дыңнаткан. Амыяк хулиганнар [illegible] хүннерде, ылаңгыя, бо чылдың ноябрь 1-ден 14-ке чедир барык муң чыгам халдаашкыннарны кылып, хамаатыларның акшазын хуваап алган.

(СЭТА).

Япон Арида хоорайда (Сага можу) [illegible] дой-шаажаң тудукчуларының уран холдары-биле сиилбип кылганы чок дээн онаагай домбуу-саванны бүгү-ниитиниң сонуургап көөрүнге делгеп салган. Ону 1873 чылда Венага аукционга (чарлыг садыгга) саткан болгаш оон бээр ол Лондонга бир хуу чыылдага чыткан. «Арт галлери Сиобидо лимитед» деп япон фирма уран чүүлдүң бо чараш чүүлүн 100 миллион иен акша-биле ледир садып алгаш, ону төрээн чуртунда эгидип берген.

Киодо—СЭТА-ның фотозу.

Херээженнерниң идепкейи-биле

Бистиң № 10 «Аржаан» агитквартиразы кижизидилге ажылынга улуун киирер дээш [illegible] ажылдап турар. Чурттакчы чонунуң [illegible] өг-бүле «Аржаан» уруглар садының [illegible] уругларны [illegible]. Тыва [illegible] аныяктарга [illegible] херээженнер [illegible] турар. Аныяктарның [illegible] салып турар бис.

Чоннуң чурттап турар черинге аайы-биле кижизидилге ажылынга [illegible] агитквартиралар [illegible] херээженнерни [illegible]. Шупту өг-бүлелер [illegible] кижилер деп бергеш үеде өг-бүлениң амыдыралынга ол дугайы болуру чугаажок. Севээ мал тудуп турар [illegible] кадарып турар. Баштайгы үеде уругларны-биле [illegible] берге турган, ам ол айтырыг шиитпирлеттинип турар. Өдүрек, кас тудуп турарлар бар. Морковь, огурец, чечек-чимис ажаарынга херээженнер өөренип турар.

Ада-иениң кижизидилгеге харыысалгазын күштелдирерин кичээнгейге алган бис. Агитатор башкывыс С. Х. Сарыг-Лама-биле кады элээди уруглар ортузунда ажылды чорудуп турар бис. Кежээки үеде халыыр уругларның ада-иези-биле чугаалажып, доктаамал дежурныйлап турар бис. Аныяктарны ажылга тургузарының аргаларын көрүп турар бис. [illegible] кижиниң ролюнуң дугайында Тываның херээжен чогаалчылар [illegible] бо талазы-биле [illegible] ап чорутпан бис.

Агитквартираның активчилери [illegible] эрттиреринге идепкейлиг киржир. [illegible] Аныяктарга ону [illegible] чажыттарын чугаалап берип турган. Кудумчу аайы-биле спортчу өг-бүлелерниң маргылдаазын эрттирген. [illegible] маргылдааларын [illegible] солун болган. Агитквартира бүрүзү альбомнарны дерип турар, ол суурнуң төөгүзү болур.

Таланныг уругларны илередип, оларның мергежилинге хөгжүм башкылары улуг үлүүн киирип турарлар. Аргыыр, даараар шеверлерни база илередип турар бис. Садыг, магазинде хеп чок апарган бо үеде хөй уругларлыг өг-бүлелерге дузалаарының аргазын өөренип турар бис. Районда тургустунган «Найырал» ассоциациязының үстывыш каттыжылышкыны-биле керээ чаргаш, херээженнерниң хол-биле кылган урай кылыгларын садыглаарының аргаларын ажыглаар деп турар бис. Бичии уругларга бөпук, хевениг тон, платье, тыва национал хеп-даа кылып садар болза, чоннуң хереглел бараннарын түс черге бүдүрерин [illegible] кижилерни ажылче хаара тударынга ол дузалыг болур.

Суурда дөрт Маадыр-ие бар. Бистиң агитквартиразында он уругларның иези Г. Ш. Буян чурттап турар. Бот илерже сагыш салып, ажыл-ижинге дузалап турар бис. Аныяк уругларның [illegible] кижизидеринге, ооң өг-бүле [illegible] беседаларны, лекцияларны ажылгап турар бис.

Интернационалчы найырал быжыглаарынга не кижиниң сөзү дыка улуг-тыг. [illegible] улуг дээр, ниитизиг, талантыг ажы-чаңга, бедик культуралыг не кижи кижизидиптейн, кым кижизидерил? Ооң-биле [illegible] уруглар кижизидилгезинге, өг-бүлениң, бажың ажылының аар чүгүн [illegible] алган ие кижиниң [illegible] ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары дээш туржур ужурлуг бис. Фермаларда саанчыларның аар бидоннар [illegible] турар, малчын херээженнерниң социал айтырыглары дээш кандыг айтырыглар чок дээр. Бажың-балгат-биле хандыылга, амы-дуза чедирилгезиниң четпези база өг-бүлени быжыглаарынче, не-чаштың кадыкшылып, эргелерни камгалаарынче угланган доктаал-шиитпирлерниң күүселдезин чедир алыры — бо бүгү херээженнер чөвүлелдериниң сонуургалында.

Агитквартиралар аразында чарышка тиилекчи болуп турдувус. Ам бедик культуралыг, корум-чурумнуг суур дээш чарышка киржир сорулгалыг бис.

Анчымаа КӨК-ООЛ.
«Аржаан» агитквартираның даргазы.

АРЫГ-ШЕВЕР БОЛЗУН ДЭЭШ

Торгалыг суурда участок эмнелгезиниң материалдыг баазазы кошкак. Алды эмчиниң өрээлинде чаңгыс эмчи ажылдап турар. Дүрген дуза чедирериниң эмчи машиназы [illegible]. Берге аарыг кижилер кээрге, машина тывылбас. Дүне када берге [illegible] кижилерни чедирер транспорт тывылбайн баар. Хуу машиналарлыг улус безин чок [illegible]. Кадык камгалал министерствозу муң ажыг чурттакчылыг улуг суурда эмнелгеге чаа машинаны берген болза, эки-ле болур ийик.

Бир берге айтырыг — [illegible]. Эмнелгеде телефон ажылдавас. Почта ажылдакчылары [illegible] телефонну дүне [illegible]. Карангыда ол-бо бажыңнарга [illegible], телефон [illegible]. Кижиниң амы-тынын камгалаар [illegible]. Кадык камгалал [illegible] Б. М. Чүлдүр сагыш салып [illegible] бүдүрүп турар бис.

Эмчи кижи [illegible]. Уругларны канчаар ажаа-рылдан эгелээш, кадыкшылдал быжыглаарынга чедир [illegible] беседаларны [illegible]. Тааклының, араганың хоразын тайылбырлап, амыдыралдың кадык оду-хевирин пропагандалап турар бис.

Профилактика ажылынче күштүг [illegible] чугула. Чааттарның кадыкшылы не кижиниң кадындан хамаарылыр. Сааттыг херээженнерниң ажылдаар турар байдалын чингедири, оларның чемненилгези, дыштаныылгазы база [illegible] турар ужурлуг. Аныяктарны [illegible], өөреникчилерниң хүн чурумун сагыры дээш [illegible] айтырыгларга эмчилер киришкен дээрил. Эмчи кижи дээрге чаш уругну божудуп алыр [illegible] эвес, аалдарның сагыш човаачал [illegible]. Кижилерниң кадыы дээш дүн-хүн дыштан ажылдап чоруур кадык камгалал ажылдакчыларының [illegible], социал байдалын [illegible] кижилери хүн бүрү сагыш човаашкынга турар-даа ужурлуг. Ол дээрге кижи дээш, кижиниң кадыы дээш сагыш човаашкын болур.

Татьяна БАЗЫР-ООЛ.
Торгалыг суурда участок эмчизи.

Мирукстуң архитектура комплекизи Корейнин. Пакче үеде хаан үе-чадазының (бистиң үе чедир 18 чыл—бистиң үеминге-биле 660 чылда) улуг тураскаалы болуп турар. Ол комплекс Корей чартык ортулуктуң мурнуу чүгүнде Мирукс дагның эдээнде тургустунган. Будда шажынның улуг хүрээзин үндезини-биле чаартыр болгаш сайзыралдыр дугайында шиитпирин Мурнуу Корейниң чазаа 1980 чылда хүлээп алган турган. Пакче уксаазының үжен дугаар хааны Му Вангиниң үезинде улуг тураскаал туттунган. Будда бурган мацаа «көзүлдү» деп, хаанның болгаш ооң кадайының даап бодааш, чугаалаан черинге хүрээни дерзэн.

Мирукстуң хүрээзин катап тургузарының [illegible] удуртукчузу — Хан Сон Бин мынча деп чугаалаан: «[illegible] хаан үе-чадазы доостур чыгаан турда, хүрээни Му Ванг туттуруп деритген. Буддизмниң кол идеяларынга болгаш мөрлелынга үндезилээш, хаанны долгандыр чоңну сырый каттыштырарынга идиг болзун дээш улуг хүрээни ол туттурган. Ынчангаш Мирукс хүрээзин кедергей каас-кооп кылдыр төлевилээш, туттуруп дерзэн. Будданың алдын өрээли база бар. Ындыг чараш болгаш колдуунда алдындан бүткен бажың бүгү Азияда чок. Комплекс сес чартык гектар шөлде чаптылган. Хүрээниң дежээн болгаш ханазын гранит даштан, а ооң дээвиир кезээн ыяштан кылган.

Бойдустуң халаптыг болуушкуннарының болгаш хөй дайыннарның ол хире үр үезинде хүрээниң барык бүдүн хевээр артканы аңаа барган кижилер магадап турар. Бо талазы-биле буруңгу шагның тудугжуларының, мастерлерниң уран аргазы, бедик мергежили улуг рольдут болган. Хүрээни катап тургузуп, чаартып турган үеде ооң девискээриндеи бурунгу шагның 17 муң хире солун чүүлдери тывылган. Олар амгы үеде музейлерде кадагалаттынып турар. Кажан катап тургустунуушкун ажылдары бүрүн доозулган соолунда, оларны хүрээге ледир эгидип бээр. Хүрээниң хөй өрээлдеринде буруңгу шагның уран-шевер чурулгалары база колдуунда хевээр арткан. Катап тургузар болгаш чаартыр бүгү ажылдарны бо чылдың төнчүзүнге чедир доозар деп турар.

ЧУРУКТА: Мирукс хүрээзиниң девискээринде чаартылга мастерскаяларының бир өрээлинде чаартыкчы уран-шевер мастерниң ажылдап турары.

СЭТА-ның фотохроникаазы.

ТООЛЧУНУҢ БАЙЛААН—ЧОНГА

Сураглыг тыва тоолчу Баазаңай Хаpалдеевич Түлүш Ары-Торгалыгта төрүттүнген. Тыва чоңга салым-чаяанныг тоолчуну шаңнаан бо черге канчап тураскаал тургуспас деп. Аныяктарны төрээн черинге ынак, бедик мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидип турар чүс ажыг тоолдарның автору ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү аттыг болур ужурлуг. Аңаа Тываның алдарлыг тоолчузу деп атты тыпсырын, ооң ады-биле кудумчуларны, суурларны адаарын удуртур органнар өөренип көрзе эки.

Кол-ла чүве — ооң [illegible] чогаадыкчы байлааан чоңга [illegible]. Ону Торгалыгдан эгелээр болза улам эки. Торгалыгжылар улуг тоолчузунуң тоолдарын шупту ыдып билир, келгең улуска [illegible] чугаалаар ужурлуг-даа. Оон дөргүл-төрелдеринден сактыышкыннарны чыып бижирин, бажың-музейин тургузарын өөренип көөрүн бодаза эки.

ЧОРУУ-ЛА ЧОГУЗУН

Тес-Хем районнуң Белдир-Арыг биле Самагалдай суурларының аразынга чорук кылып алыры ындыг-ла белен эвес. Ийи суурнуң аразы чоокшу болза, чадаг аргыжары дыка берге. [illegible] ийи суурнуң чурттакчылары [illegible] чоруур. Тес-Хем районнуң суурларының аразынга пассажирлерниң автобус аргыштырылгазын [illegible] чок янзы-бүрү организацияларга, оларның удуртукчуларынга хөй чыл иштинде [illegible] келген. Чоннуң негелдезин [illegible] турар. Бо чылын чоннуң негелдези бүттанып [illegible] деп болур.

[illegible]

Владимир КАРТИ.

Төөгүнүң балалчак арыннарындан

САЛЫМНЫҢ БЕРГЕЗИ

Хат. Холдуң чалгыглары ак-көк дүргектер болуп, эрткен үениң боралгаан сагышка [illegible], Довуу угбайның чугаазын [illegible] чүве дег [illegible] чыдыр.

— Хеп-херектен [illegible] келген кижилер ачавысты алгаш чорупканнар. Дуңмаларым [illegible] чыткан. Улуу-ла мен мен, чеди хар четтим бе, четпедим бе, ынчалза-даа човуланының калыг-бергезинден бүгү чүвени утпаан мен. [illegible]

[illegible] мал-маганы алгай баалы. Авай, ачам Хем-Белдиринде, оларга чедирип бээр бис».

Чаш кижи чүнү билир. [illegible]

[illegible] ды чурттаар бис, уругларым» дааш бисти оонче эдертип апарган. [illegible] авамның ачазы Монгуш Шужулээ деп кижи бисти Өвүрже аппарган. [illegible]

Бистиң дедевис Сат Лопсан-Доржу Шыырап [illegible] 1947 чылда [illegible]

[illegible] бес мен, уруум. Чүрмет-Дажы, Хемчик-оол сутларны нүгүлдеп шииткен деп сөс эдипкен кижи мен. Чуртун садар хире эрлер ол эвес-тир, хоозуң нүгүлдү үндүрген [illegible] чок апарган.

Ол үе [illegible]

[illegible] дилиг үнген мен. Чазаныкчы кижи меңээ эгээ турган, ооң-биле соңга решетказының үзе эгеппеш, элээн хөй кижиниң тынын алган-даа мен» — деп чораан.

Бир эвес Хүтче ыяш бадырар отряд-биле чоруй барган болзумза, арыг агаарга [illegible] турган боор мен. [illegible]

1960 чылдың [illegible]

[illegible] школада өөренип турарлар.

Допчулап чугаалаарга, Довуу Санчыевнаның салым-чолу мындыг. Ол чугаазын доозуп турда, хат оожумнаан, чалгыглар хүн херелинге мөңгүннелип чыттылар.

Кончай биле Довуунуң бөгүнгү амыдыралы бай-байлак. Буянныг өгге кижи чыптылыр, будуктуг ыяшка куш чыглыр, сүттээн азы аңаала таныш аайы-биле келген аржаанчылар бо өгден бүгү чай дургузунда үзүлбес.

Шайлап келген арбын чонум
Шары кежин үзе басты.
Шары кежи ол-даа канчаар.
Чаагай сөзү буян болду.
Аржаанчылар арбын чонум
Аът кежин үзе басты.
Аът кежи ол-даа канчаар,
Аржааны буян болду.

[illegible]

[illegible] аржаанчыларга дыка ажыктыг болду. Ырак-узак черлерден келген малчын азы чаш уруглуг иелерге сүттүг шайның үнезин кым билбезил. Довуу угбайның ала чаңны өттүр хөй чоңга сүт саап берип турары — буянныг дуза.

Ам пенсиялааш, Межегей суурже көже берген Тамбы-Сүрүңнүң өг-бүлези хөй чыл дургузунда аржааннаан чоңга база шак ындыг ачы-дуза көргүзүп келди. Бо эштер бистиң ада-өгбевистиң биеэден бээр эң чаңчылдарын эдерип, үнген-кирген чонундан өөрүп четтиришкинниң чылыг сөстерин хөйнү дыңнап келди.

Даң бажында тургаш, инектерин саггаш, биске өреме, сүдүн берип орар Довуу угбай репрессияның ялымныг уржуундан бо хире бергелерни эртиен. Ол хөөкүй эрткен оруун кижи бүрүзүнге чугаалап орар эвес. Дус-Хөлдүң таныылы Довуу угбайның ачазы Сат Лопсан-Доржу Шыырап оглунуң херээн база катап көдүрткеш, ооң урунга чазактың бүгү чиңгелделерин тыпсыры дээш туржуру «Мемориал» ниитилелдиң кежигүнү мээң база хамааты хүлээлгем.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

Культура одагларында

ДЭЭРДЕН КЕЖИК МАНАВАС

Культура шугумунга ажылдаа-ла дерт чыл ажып чор мен. Каа-Хем районнуң культура албаның черлеринин талазы-биле бичии деп болбас чер. Район девискээринде районнуң бир Культура бажыңы, сес кодээ культура бажыңнары, чеди кодээ, ийи ферма клубтары, районнуң төп библиотеказы, ооң он бир салбыры, районнуң уруглар библиотеказы база уругларның уран чүүл школазы бар. Бо бүгү албан черлеринде алдан ажыг культура ажылдакчызы хаара туттунган. Олар чылда кылып чорудар ажылдарын чылдың январьда эртип турар хуралынга планнап азы сөөлгү үеде чутаалаарывыс-биле алырга, ажылдың программа — платформазын тургузуп турар.

Культура албаң черлеринин материал-техниктиг баазазын чогуур деңнелге чедирери, кадрлар айтырыгларын шиитпирлээри, уран чүүлдүң чогаадыкчы ажылын бүгү талалыг сайзырадыры — кол сорулгавыс.

Культураның материал-техниктиг баазазын сайзырадырының талазы-биле бодалдарымны маңаа киирикседим. Бо айтырыг дээрге культура албан черлериниң чаа оран-савазын тудары, барының капитал болгаш үүрмек септелгезин чорудары, чоннуң дыштаныглазын организастаарынга эргежок чугула музыка херекселдерин четчелээри, уран чүүлге ажыглаар идик-хептичаартыры, үүрмек, амгы үеге таарымчалыг эт-септи тывары. Херек кырында чүү кылдынганыл? Культураның чаа оран-савазын тудары дээрге чүгле чаа клубтар, библиотекалар немей тургузар деп бодал хөй удуртукчуларда барын билир мен. Ол бодалды илередирде боданза эки, чүл дизе, амгы үениң культура албан черлери бо үениң негелделеринге дүүшкен, делгем, чырык, чылыг, ажылдаарынга эң-не эптиг дыштаныглага черлери болур. Ол дээрге бир хеп элей бээрге, ону солуй шаап алыры дег эвес болгай. Үе санзыраан, чаартылгалар культураны бүгү тала-биле шыва алы берген болгаш тудугнуң, иштики дериг-херекселдериниң, уран чүүл дериниин эң-не санзыраңгай кезээ негеттине берген. Ынчангаш чаа тудуг нарын болгаш бодамчалыг шиитпирлээр ажыл болур. Районда негелделерге дүүшпес, бичии дыкпыш, эрги бажыңнарда турар культура одаглары бар. Олар колдуунда бежен чылдарның тудуу. «Совет Тыва» совхозтуң кодээ Культура бажыңы-дыр. Совхозтуң ишчилери, Суг-Бажы суурнуң чурттакчылары хөй-ниити ажылынга эң-не идепкейлиглер, ынчалза-даа олар, өске суурларда ышкаш, Тываның хөгжүм-шии театрының, күрүне филармониязының азы өске аалдап келген уран чүүл дээжилерин аңаа көөр арга чок. Ол суурга чаа Культура ордузу тудар айтырыг хөй чылдарда тургустунуп келген-даа болза, республиканың аңаа хамааралыг черлериниң, районнуң, совхозтуң удуртукчуларының бо айтырыгже кыдыра сагыш салып келгени-биле чурттакчы чон ооң чогуп бүдерин манавышааннар.

Амгы үеде Сизим суурда 100 олуттуг клуб тудуу дооступ турар. Каа-Хем бажында бо ырак суурга клуб тудары-биле хөй организастыг ажылдар чоруттунган.

Келир чылын шиитпирлээр ужурлуг айтырыг Дерзиг-Аксы суурда. Мында клуб эрттирген баксыраан, а библиотеказы аргажок бичии кабанак бажыңда. Ынчангаш бо суурга ооң-ла 150-200 олуттуг, номчулга, диско, спорт залдары бар клуб херек. Бо ажылдың сөөлүн чылып чадап турар чылдагааны — ындыг клубтуң төлевилел-документациязының чогу. Мен бодаарымга, ындыг клубтар чүгле бистиң районга эвес, а республиканың өске-даа районнарынга херек.

Сөөлгү чылдарда клубтар септелгезинче эвээш эвес чарыгдалдар үнүп турар. Ынчалза-даа сөң кылдынган шынары эки эвес. Кол-ла чүве оларның иштиин-даштының одалга системазының капитал септелгезин аңаа-ла душ бооп чыылган тудугжу бригадаларның кылып турары. Бо ажылдарны чедир билир специалистерлиг бригада совхозтарда чогу-биле септелге чылдың болур, чарыгдал ынчаар оорп-ле олурар. Бо талазы-биле мээң бодалым мындыг: Культура министерствозунга тускай тудуг баазазын албан тургусса чүл? Ол ийи угланыышкынныг ажылдаза чогумчалыг: капитал тудуг (бир, ийи ... чыл), капитал септелге (тускай дугуржулга-биле). Ажыл-агыйлар, организациялар Культура министерствозунга тускай чагыг бээрге, бо ажыл тускай чарыгдалды үндүрүп, ажыл планныг, бурунгаар көрдүнген сорулгалыг болуп, культура албан черлеринге специалистерниң ачы-дузазы-биле чоруттунуп болгай.

Сарыг-Сеп — беш муң ажыг чурттакчылыг суур. Узуну 5 километр ажыг кудумчуларлыг. Мындыг черге клуб ажылын кижи бүрүзүнге чедирери болдумас. Ынчангаш районнуң төвүнге чаа Культура ордузу тудары негеттинип турар.

Ам культура черлеринге [illegible] чугула музыка херекселдери, уран чүүл хевиниң дугайында каш сөс. Идик-хеп, музыка херекселин дээш кодээ клубтардан бистиң хөй чагыг кээп турар. Чамдык совхозтар директорлары кодээ Советтер күүскомнарының даргалары боттары-даа негелделиг келирдир (акша-көпеек аазап). Ам оларны кайыын тып бээрил? Бо айтырыг бистиң республикада кончуг нарын, ону шиитпирлээринге чүгле үстүкү органнардан киржилге херек. Бо талазы-биле көрген, билгеним-биле мындыг чугаа кылыксаар мен. Культурага ажылдай берген соонда, шоолээ, сургакчылаашкынныар үезинде А. С. Пушкинниң оруктары-биле Псков, Ю. М. Лермонтовтуу-биле Пенза чедип, чүгле чечен чогаалдың генийлериниң оруу-биле эвес, а культура албаң черлериниң байдалы-биле таныжар аас-кежиктиг болган мен.

Мен бодаарымга, культура албан черлериниң салым-чолун шиитпирлээр айтырыг, эң ылангыя материал-техниктиг баазаның салым-чолу, бо адырны углап-баштап орар совет, партия, ажыл-агый органнарының ам-даа эде тургустунмаанында деп бодаар мен.

Маңаа демниг иш, сүмележилге, дилээшкин, тура-соруккур, организакчы чорук, удуртулга-башкарылга ажылы херек. Чүге дизе, ооң түңнелин эдилеп чоруур кижилер — чон болгай!

Карз-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Каа-Хем райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи.

СОЧИ ХООРАЙНЫҢ ОЛИМПИАДАГА ЧАГЫЫ

1998 чылда кышкы Олимпиада оюннарын кайда эрттиреринге хамаарыштыр делегейниң беш хоорайлары: Аоста (Италия), Хака (Испания), Асперсунд (Швеция), Солт-Лейк-Сити (АКШ), Нагано (Япония) болгаш Совет Эвилелиниң курорт-хоорайы Сочи аразында чаржып турар.

Олимпиада оюннарын эрттирер үези ам-даа элек, ынчалзажок бо хоорайлар бодунуң кандидатуразын амдыгааштан эгелеп идепкейлиг чарлап турар.

Делегейниң Олимпиада комитединиң 96 сессиязы Японияга болган, 1996 чылда чайгы Олимпиада оюннарын кайда эрттирер дугайында айтырыгны аңаа колдай чугаалажып көрген. Кышкы Олимпиада оюннарының эртер черниң дугайында айтырыгже сессияга ичээнгейни эвээш угландырган. Чайгы оюннарны эрттирер черге хамаарыштыр Атланта «ойнап» алган сөөлүнде Сочи хоорайның ыланыжы улгаткан. Сочи хоркүүскомунуң даргазы С. Дерендяев Японияга чүве чугаалаан сөөлүнде, Делегейниң олимпиада комитединиң президентизи Х. Самаранч Совет Эвилелиниң Сочи хоорайынга барып сонуурган көөрүн комитет кежигүннеринге сүмелээн, а ол боду Сочиге хөй удаа кээп чораан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң даргазы Б. Ельцин ДОК-туң президентизинге чагаа бижээн болгаш 1998 чылдың Олимпиада оюннарын Сочиге эрттирериниң идеязын деткээн.

Олимпиаданың кышкы оюннарын аңаа эрттиреринге хамаарыштыр Сочиниң чурттакчыларында ийи янзы бодал бар. Делегей оюннарын эрттирери хоорайга аар чарыгдалды тавараштырар, шүүдел улуг болур деп, чамдыктары санап турар. А өскелери ындыг эвес — харын хоорайга орулганы оюннар бээр болгаш делегейде курорт хоорайның алдарын улам бедик көдүрер деп санап турар. Оон ыңай хоорайга бир эвес Олимпиада оюннарын эрттирер болза, аңаа чаа тудуглар немежир болгаш ооң чаагайжыдылгазы улам сайзыраар. Аңаа хөй акша-хөреңгилерни киирер. Чижээ, чаа спорт дериишкиннери кылдынган турар.

Делегейниң кышкы Олимпиада оюннарын Сочиге эрттиреринге киржикчилер болуу тургустунган. Ол болуунуң «Сочи — Олимпикс» консорциум деп адаан. Ону ССРЭ-ниң Национал олимпиада комитеди, ССРЭ-ниң Курспорткому, РСФСР-ниң Курспорткому, «Агрохим» концерн, «Кердо-банк» деп садыг банкызы болгаш Сочи хоркүүскому тургускан. Олар баштайгы 200-200 муң рубль түңнүг дадывырын киирген. А Олимпиада оюннарын эрттиреринге 800 миллион хире рубль негеттинер.

Олимпиада оюннары Сочи хоорайга болур бе? деп кол айтырыгга ам-даа харыы чок. Ынчаарга маргылдаалар эрттирер черлерни специалистер шилип каан. Телевидел талазы-биле делегей специалистериниң болуу Сочиге оюннар эрттирериниң техниктиг, экологтуг болгаш социал айтырыгларын өөренип көрген сөөлүнде кол айтырыгны үзе шиитпирлээр.

ЧУРУКТА: курорт хоорай.
А. Жигайловтуң фотозу (СЭТА).

Школа амыдыралы

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ КАНДЫГЫЛ?

«Тээли» совхозтуң Найырал салбырында Тээлиниң № 3 ортумак школазының директору Зоя Хертековна Иргитке ужуражып, школаның кышка белеткелин база өөредилге-кижизидилге ажылдарында кандыг чаа чүүлдер кылдынып турарын сонуургаан мен.

Зоя Хертековна бо-ла школага өөренип чораан. Кызылдың педагогика институдунуң физика-математика факультедин доозкаш, төрээн школазында кээп ажылдаа-ла 16 чыл болуп турар. Школаның класстан дашкаар ажылдар чорудар талазы-биле өөредилге эргелекчизи турган аныяк коммунист [illegible] ооң коллективи улуг бүзүрелди көргүзүп, бо чылдың августа школа директорунга соңгуп алган. Школада партия эге организациязының секретары болуп база ажылдап турган. Чаа-ла үжен хар ажып чорур башкының коллективиниң бүзүрелин, хүндүткелин чаалап ап чорууру ооң бедик мергежилдиин, [illegible] биле, өөреникчилер-биле ажылдап билирин, органиакчы арга-дуралдыгын бадыткап турар-дыр.

— Чаа өөредилге чылынга школаның белеткели багай эвес болган. Бүгү класстарны, столоваяны, интернатты чогуур үезинде септеп доозуп, өңгүр, чараш доаа-биле будаан. Класстарны чугайлаарынга, бүдүүрүнге ада-иелер улуг дузаны көргүзүп келген. Интернатта одалга системазын чаартып, ажыглалга киирген. [illegible]

[illegible] дарый негеттинип турар. Бистиң Найырал суурда чурттаалга бажыңнары шуут туттунмайн турарындан албашкы бажың чок, ада-иези-биле кады азы төрелдериниң бажыңнарында чурттап турар. Мындыг чылдагааннардан чаа башкылар хүлээп алыры берге болуп турар. Ындыг-даа болза, башкылар чаа өөредилге чылында чаа күш, энергия-биле ажылдап кирипкеннер — деп, директор чугаалады.

Школаның башкылары, өөреникчилери «Херел» болгаш «Хаяа» деп ийи бригада кылдыр үстүп алган аразында социалистиг чарыштыг ажылдап турар. Чарыштың түңнелин улдуң санында түңнеп үндүрүп турар. Ниити түңнелди [illegible] дилге чылы дооступ үндүрер. Бо чарышка «Хаяа» бригада (удуртукчузу [illegible] башкызы Виктор [illegible]) ийи чыл улаштыр түңнелин [illegible]. [illegible] бригадазы-биле эштиржилээш келген. Бо [illegible]

[illegible] ның кол кичээнгейге алыр.

Школада уругларга күш-ажыл кичээлдери эрттирер тускай өрээлди дерип кылганы шынарлыг, көрүштүг. Ол ышкаш төөгү, математика [illegible] кабинет-класстарының дериглери эки. Бо чылын Кызылдың педагогика институдун доозкан Айлана Амирбид төрээн школазында ажылдап кээп, бирги классчыларны өөредип эгелээни өөрүнчүг.

Школаның Екатерина Барбаның эргелекчилээни интернады районда эң эки дерилге-шимелделиг, арыг-силиг интернат болуп турар. Интернаттың бо чылгы септелге ажылдары база [illegible] «кончуг эки септеттинген интернат» деп комиссияның бедик үнелелин алган. Күрүне хандырылгазында өскүстер болгаш малчыннар [illegible] — шупту 125 кижи бар. Интернатта 55 орун бар. Школа каш чылдардан бээр дузалал ажыл-агыйны хөгжүдүп, хаваннарны азырап өстүрүп келген. [illegible] школаның дузалал ажыл-агыйында 10 анчы ошку, улуг, биче [illegible] бар. Оларны Байыр [illegible] ажаап азырап турар. Школа ам бир аът садып алыр деп турар.

Школа чаңының участогунга чылдың-на картофельди эктерип, сон эвээш [illegible]

[illegible] ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ДАЙЫНЧЫГА ДУШКАНЫМ

Тоора-Хем биле Кызыл аразының хем оруу узун-на болдур ийин. Ылаңгыя сут агымын удур чонтаптарга. Шыланчыг-ла: барык он шак чоруп келир. «Заряга» олурупкаш, бээр Кызыл бодар дээш эртежик чедип келгеш, олутту ээлептим. Чер аразы ырак болганда, чугаа-сооткур [illegible] дээш [illegible]. Хөрээнде Ада-чурт дайыны орденин [illegible] өске-даа медальдар холдкалары кадаан, бедик дуртсуныг кижини көрүп кааш, чанымче чаладым.

Ол кижи — Юрий Пандар-оолович Седен-оол болду. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, амгы үеде күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуну. Ол база-ла Украинаның хоорай, суурларын хостажырынга киришкен.

Фронтудан ээп келгеш, ол бодунуң амыдыралын шериг херээнге турасиадыр деп шиитпирлеп алган. Москвада Чкалов аттыг шериг училищезин чедиишкинниг дооскаш, бодунуң мергежилиниң ааны-биле ажылдап чораан. Ол ынчаар үр ажылдаан. Пенсияже майор эргелиг үнген.

Ю. П. Седен-оол амгы үеде Калинин хоорайда чурттап чоруур. Ооң улуг оглу — Шамиль. Ол киноператор кижи. Ону бистиң республикада билбес кижи хозар-да боор. Бичии оглу, уруу ачазының чоогунда ас-кежиктиг чуртап, ажылдап чоруурлар.

Фронтуларның меңээ чугаалаан [illegible]

— [illegible] — түрээн Тывам. Шериг кижи [illegible] руурум, каа чурттарым менден хамаарышпас. Ынчалза-даа чыл санында ла маңаа, Тывага, келир-дир мен. Ылангыя сөөлгү үеде [illegible]

Андрей АМБАРЖИ.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Ноябрь 16-дан 18-ке чедир республика девискээринге 64 кем-херек үүлгедиишкинниң бүрүткеттинген, ооң 25-и Кызыл хоорайга хамааржыр. 97 эзирик кижини милицияга чедирген, 35 кижи биче хулиганнаашкын кылгаш туттурган, бүрүткел чок 3 боову хавырган. 20 кем-херек үүлгедиишкинниң шалыпкын истээшкиниң түңнелинде тодараткан.

Кызыл. 13 харлыг уругну күштеп чазарлаан. Милицияның ажылдакчылары кайда-даа ажылдавайн турар 20 харлыг Г. Евгенийни туткан.

17-ниң хүнүнде 12 шак үезинде Лопсанчап кудумчузунга 40—93 квартирага 35 харлыг М. З. Бурдаковтуң өлүг мөчүзү тывылган. 62 харлыг пенсионер З. И. Бурнаков туттурган.

№ 10 маршруттуг хоорай автобузунга О. Т. Танованың кармаандан акшалыг акша хавын уштуп апарган. Алдан-Маадыр школазының өөреникчизи 14 харлыг А. Саая туттурган.

Ак-Довурак. Профилакторий девискээринде турар гаражтың ээзинтерин үреп киргеш, А 78-76 ТВ дугаарлыг [illegible] оорлаан. Дилээшкинниң чоруу [illegible].

Чадаана. Кежээки үеде 3 [illegible] Шахтерская кудумчузунга [illegible] М. [illegible] лериг сумказын холундан [illegible] 23 харлыг Роман Ооржак туттурган.

[illegible] хүнүнде район эмнелгезинге Хорум-Даг школазының 11 классчызы, 17 харлыг Кааң-оол Куулерни эккелген. Ол бижек-биле хөй [illegible]. Хорум-Даг суурнуң чурттакчызы 21 харлыг Эртине Ховалыг туттурган.

Шагаан-Арыг. Студенческая кудумчузунга эзирик чораан 22 харлыг Анатолий Хаадываны тудуп турда, ол шагдаазарже ачы бижектиг халдаан. А. Хандывээ «Эйлиг-Хем» совхозта малчынның дузалакчызы болуп ажылдап турган. Ону тудуп, бижекти хавырган.

Сүт-Хөл. «Алдан-Маадыр» совхозтуң бригадири Д. Д. Ооржак билдинмес кижилер Манчүрек деп черден 20 аъттыг оорлаашкын дыңнаткан. Оорларны тударынга ИХМ-ниң «МИ-8» вертолёдун ажыглаан.

Улуг-Хем. Тулуш Кечил-оол аттыг совхозтуң Тооргут-Чоога деп черде малчыннажар [illegible] ганын ноябрь 15-тиң дыңнадып [illegible] турган бис. Роза Шактар-оол дээр малчын [illegible] түңнелинде Баян-Кол суурнуң 17 харлыг чурттакчызы Буян Седен-оол, Арыг-Бажы чурттуг 15 харлыг Орлан Балданай, Таңды районнуң Элегес суурдан 41 харлыг Оюн Буржуевна, Хайыракан суурдан 21 харлыг Олег Паштан, Арыг-Бажы суурдан 20 харлыг Саян Сурзан, база-ла ол суурдан 23 харлыг Вадим Доржу-оол олар туттурган.

Ноябрь 18-те Арыг-Үзүү суурда Комсомол кудумчузунда № 14 бажыңның 2-ги квартиразының [illegible] Ак-Туруг суурнуң чурттакчызы 35 харлыг Артур Дичиттиң өлген мага-боду тывылган. Ол хөй удаа бижектээшкин түңнелинде өлген болган. Истелгени чорудуп турар.

Таңды. Социалистиг өнчү-хөреңгини оорлаар чорук-биле демисел чорудар салбырның ажылдакчылары идик магазининге хыналданы чорудуп турда, 554 рубль түңнүг хоорар барааннарны садыгжылар өжегээр чажырганын илереткен.

Кызыл район. Чедер девискээринге билдинмес машина Шамбалыг суурнуң чурттакчызы М. Д. Саттыны бастырган. Когараан кижи ол-ла черинге өлген. Машинаны дилеп турар.

Кызыл—Тээли автоорукнуң 212 дугаарлыг километринге 18-76 ТВЗ дугаарлыг ГАЗ-52 автомашинаны тудуп турда, пассажирлериниң бирээзи КАИ экипажының майыназынче боолаан. Автомашинаны тударының талазы-биле тускай операцияны кылган. Бо талазы-биле бүгү хоорай органнар ажылдап турар.

Ноябрь 19-та республика девискээринге 34 кем-херек үүлгедиишкинниң бүрүткеттинген, ооң 11-и Кызыл хоорайга хамааржыр. 4 кем-херек үүлгедиишкинниң ол-ла дораан тодараткан.

Кызыл хоорайга «Аян» кафезиниң чанында Д. К. Ооржактың норка кежи, № 11 ясли-садтың чоогунда З. Г. Хомушкунуң база-ла норка кежи, Калинин кудумчузунда 7 дугаарлыг бажыңның чанында Ф. А. Ганыр-Шараның киш кежи, ипподром девискээринге Т. В. Кулуманың киш кежи бөрттерин ушта соп, үптеп апарган.

Ак-Довурак хоорайда район эмнелгезинге Гагарин кудумчузунуң 64 дугаарлыг бажыңындан бижектеткен 40 харлыг Николай Ооржакты эккелген. Дөң-Терезин суурнуң 35 харлыг чурттакчызы А. Ы. Ооржак туттурган.

Бай-Хаак суурдан 3 километрде Дүрген хемни кежир көвүрүгнүң адаандан 2 айлыг Андрей Белек-оол дээр чаш кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Ооң 17 харлыг авазы Бүр-Чер суурда төрелдеринге аалдап келген турган. Эзирик ада орай кежээ уруун тудуп алгаш үнген. Амгы үеге чедир ооң кайда-чүдезин билдинмейн турар.

Тоора-Хемде район эмнелгезинге бооладып бөлыглаткан Адыр-Кежиг суурнуң 18 харлыг чурттакчызы Т. М. Ондарайны эккелген. «Тоора-Хем» совхозтуң 51 харлыг малчыны Виктор Балдыр каразыттынып турар.

«Шекпээр» совхозтуң чурттакчызы Т. С. Куулар ооң Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозта ажылдап турар акызы Владимир Доржуевич Куулар июль 27-де ле бажыңындан үнгеш, мынчага чедир ээп келбээнин дыңнадып, дилээшкинге дуза кадарын милиция четпинден дилээн.

КАИ ажылдакчылары техниканы эзирик башкарып чораан А. А. Лапшин, В. В. Бойкинин, А. С. Азатаны болгаш Ф. А. Свекатунну туткан.

Бай-Тайгага — 2, Улуг-Хемге — 3, Барыын-Хемчикке — 1 мал оорлаашкыны болган.

Мария КУЗЬМИНА.

А Ж Ы К Т Ы Г-Д Ы Р

[illegible]

[illegible] САЯ
Овюр район.

телевидение

НОЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 9.05 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 9-ку серииы. 10.10 Совет [illegible] культуразы [illegible] чуулунуң I Бүгү эвилел фестивалы. 11.10 [illegible]. 12.10 Концерт. 12.20 Болгаш. 12.30 «Үе». 13.10 [illegible] Фильм. 15.05 [illegible] Уран-чечен фильм. 2-ги серииы. 16.15 «Шуушганнар үези». Телефильм. 17.45 «Ак-кок Дунай-90». 18.30 «Үе». 19.00 «[illegible] 16 харга чедир [illegible]». 19.45 [illegible] фильм. [illegible] 9-ку серииы. 21.00 «Үе». 21.30 [illegible]. 22.15 [illegible]. 23.00—23.25 [illegible].

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 [illegible]. 8.15, 9.25 Эртем-тайылбыр [illegible] логия. 8 класс. Балыктарның өзүп-өзүдел сайзыраары. 11.00 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.00 «Буурал [illegible]». Уран-чечен фильм. 2-ги серииы. 13.05—13.35 Ритмиг гимнастика. 17.00 «[illegible]». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «[illegible]» [illegible] программа. 19.00 «Бодалдар [illegible]». 19.30 Медээлер. 19.55 Чугаалар.

МОСКВАДАН

20.00 «[illegible]». 20.15 [illegible]. 20.45 РСФСР [illegible]. 21.15 С. Беликов ырлаар. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible]. 23.30—01.45 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Крылья Советов» — «Спартак».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Улусчу аялгалар. 18.30 «Үе». 19.00 В. А. Моцарт. Концерт. 19.45 [illegible]. 19.20 [illegible]. 19.30 [illegible]. 20.00—20.15 [illegible].

Кино

НОЯБРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кому на Руси жить»... (2 серийлиг) 10.00, 15.00, 18.00 [illegible] 18.50 шактарда. Видеозал: «Обнаженное оружие» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Двенадцать месяцев» 9.30, 12.40 «Другой Кольки» 14.00 [illegible] «Друзья природы» к. ф. «Бродяга и любовь» 10.00 «Рам и Лакхан» (2 серийлиг, Индия) 17.40, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Рассказ Харлея» 13.00, 15.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ночной мотоциклист» 14.30, 17.00, «Светик» 18.00, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Пираты XX века» 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100

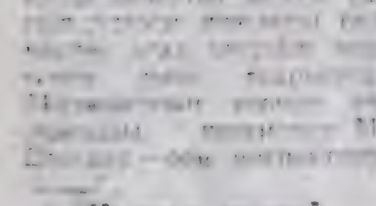

Редактор
П. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● [illegible] — 3-20-91, 3-24-47 ● [illegible] — 3-51-26 ● [illegible] — 3-34-92 ● [illegible] — 3-45-93 [illegible] ● [illegible] — 3-36-32, 3-36-23 ● [illegible] — 3-15-71 ● [illegible] — 3-21-28, 3-41-23 ● [illegible] — 3-44-24, 3-39-33 ● [illegible] — 3-41-16 ● культура — 3-39-15 ● информация — 3-37-11 ● тагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-49 ● эдилге — 3-34-93 ● корректорлар — 3-37-11 ● [illegible] — 2-27-41 ● [illegible] — 2-32-[illegible] ● бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга хуудазы. Тираж 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң [illegible] комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Чагыг № [illegible]

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 23 пятница № 267 (14467)

1925 чылдан үндүрүлүп турар

Өртээ 3 көп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

АЖЫК ЧУГАА

РСФСР-ниң чурт үлетпүрүнүң Тыва девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынынга рынок экономиказынче шилчилге үезинде канчаар ажылдаарынга хамаарыштыр чугула айтырыгны Кызыл хоорайның бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары ажык чугаа байдалынга дүүн чугаалашкан.

Тыва девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының [illegible] директору Валерий [illegible] рынок экономиказынга хамаарыштыр ажылдаар байдалды болгаш хоорайга бижип бүдүрүлгелерниң ажылдарынга хамаарыштыр сорулгаларны [illegible] таныштырган. Бо айтырыг талазы-биле бодалдарын, саналдарын, сүмелерин [illegible] үс-тывыш болгаш суй-белектер кылыр бүдүрүлгезиниң директору Виктор Готфрид конструктор-телевизор бюрозунуң директору Валерий Казанцев, дериг-херекселдер септээр бүдүрүлгениң директору Анатолий Волков болгаш өске-даа бүдүрүлгелерниң удуртукчулары берген.

БӨГҮН

КҮЖҮН ШЕНЕЖИР

Элээди оолдар аразынга бокска республика маргылдаазын чылдың-на эрттирери чаңчыл апарган. Ооң киржикчилериниң санының өзүп, бокска сонуургалдыг оолдарның көвүдеп турарын маргылдааның түннелдери бадыткап турар.

Профэвилелдериниң күш-культура болгаш спорт ниитилели ол маргылдааны бо чылын база эрттирерин организастап болгаш баштайгы оюннар «Херел» спорт залынга бөгүн эгелээр. Республиканың школаларының тоолэлекчилери, бокска хандыкшылдыг оолдар маргылдаага күжүн шенеп, аштырыышкын чокка тиилелгеже чедер дээш бижин [illegible] киржир.

ДААРТА

ЧАА ЫРЫЛАР

Республиканың улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң хогжүм база ыры сектору, бот-тывынгыр композиторларның «Аялга» каттыжыышкыны районнардан болгаш Кызыл хоорайдан келген 20 хире бот-тывынгыр композиторларның чаа чогааткан аялгаларын хүлээп алыр.

Ыры хүлээп алыр комиссияга Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары Базыр-оол Чүлдүм Сүрүң (Бай-Тайга), Бригал Дупчур (Эрзин), Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Каң-оол Баазан-оол (Тес-Хем) [illegible] бот-тывынгыр композиторлар Борис Чамбыт (Бай-Тайга), Моңгуш Мерген-Херел (Чөөн-Хемчик), Григорий Баазыр (Бии-Хем), Сат Сүрүң (Улуг-Хем), [illegible] бо киргенде тиилгенде-даа чаа бижиттинген чогаалдарын киирерлер.

Ол ышкаш бот-тывынгыр композиторлар Моолдуң Баян-Өлгий аймааның Цэнгэл сумузунуң тываларының «Ак-Хем» аас чогаал ансамбльди-биле боттарының уран талантызын РСФСР-ниң Компартиязының республиканың Политиктиг чыры дыышкын бажыңынга болур концерттиң киржикчилеринге таныштырар. Бот-тывынгыр композиторлар хоорайның [illegible] ужурашкылаан.

АЖЫК МАРГЫЛДАА

Кызылдың автоорук техникумунга маргылдаалар эртер. Ооң спорт залынга даарта самбога ажык маргылдаа болур.

[illegible]

ШИИТПИРЛИГ ХЕМЧЕГЛЕРНИ БОТТАНДЫРАР

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга ноябрь 17-де чугаазын Тыва АССР-ниң ажылчы чону, бүгү совет улус-биле бир деми, калбаа-биле таныжып турар.

Совет Эвилелиниң политиктиг болгаш экономиктиг амыдыралының хөгжүлдезиниң амгы үеде берге байдалдарында чурттуң ажыл, амыдыралын экижидип алырының база рынок харылзааларынче шилчииришиң шын оруу ол чугула документиде бердинген. «Эвилел керээзин чарарын дүргедедир, ынчалзажок ашаа чедир чуртта бүгү херектиң байдалын экижидеринче, ооң иштинде политиктиг болгаш экономиктиг байдалды быжыг турушту болдурарынче, хөй-ниитиниң корум-чурумун, сагылга-чурумну хандырарынче, националдар аразының харылзааларында байдалды чогумчалыг кылдыр быжыглаарынче угланган шиитпирлиг хемчеглерни боттандырар» деп ук чугаада онзалап демдеглээн.

Эвилелчи болур ужурлуг бис

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ноябрь 17-де болган сессиязын телевизордан хүлээ-ле сонуургап көрдүм. Ол сессияның материалдарын солуннарга база парлады. Ону көнчүт кичээнгейлиг катап-катап номчуп, таныштым. Дээди Советтиң сессиязынга ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Сергеевич Горбачевтуң саналдап киирген инициативазын деткивес аргам чок. Ынчангаш бо каш одуругларны бижип, бодумнуң санал оналымны солчуп орарым ол.

Чуртта тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр М. С. Горбачевтуң сеткилдезининиң ханызындан дүгүрен турарын бодум хуумда үлешпес аргам чок. Төп солуннардан, журналдардан көөрүм, телевидение дамчыдыгларын дыңнаарымга Президентистиң шак мындыг берге байдалга таваржыышкыны бир деп-бирле кааргенде дөш базып каш боор-дур. М. С. Горбачевтуң ол сессияга чугаалаан программныг чугаазында хамы утка сеткиливеэн бодур. Чуртта буурап дужер чечени эрге-тарыгараны бызыг шаарының концепциязын чиге чугаалааның деткивес аргам чок.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хуралынга М. С. Горбачевтуң чугаазын дыңнааш, чонну эвилел-ле каттыштырарынче, совет кижилерниң бүгү социал хөзектериниң деңэр гелиг болурунче, чөптүг найыралчы кады чурттаарынче бистиң Президентивис оралдажыышкынны кылып турар деп чүве илдеп-дир. Ынчангаш Прибалтиканың-даа, Закавказьениң-даа республикалары шуптувус эвилелчи болур ужурлуг бис.

Севиль ЮМБУУ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

Шуптувус дузалажыылы

Чурттуң Президентизи М. С. Горбачевтуң ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга 1990 чылдың ноябрь 17-де чугаазын «Шын» солундан кичээңгейлиг номчуп көрдүм. Ооң чугаазында дүвүреңниг хөөн бар-дыр. Ол ындыг-даа болуру чугаажок. Чуртта байдал кайы хире бергедээнин хүн бүрүде көрүп турар бис.

Аъш-чем, мурнукузунга бодаарга, чегейдээн. Идик-хепти безин тускай талоннар ӧзугаар садып кедер деп турар-дыр бис. Байдалды чавырылдырып болурунуң кара чаңгыс аргазы — аъш-чем, чугула херекселдер бараазыннарын бүдүрерин көвүдедири.

Мээңгиэ бистиң республикага эъс, үүт шуптузунун четчир кылдыр бүдүрүп ап болур. Кижилер кызымак ажылдаар кылдыр хооблу-дүрүмүн хүлээп алыр болза, ынчан апаар чадавас. Чижээлээрге арат ажыл-агыйын тудар кылдыр чүге чурумчудуп болбазыл? Азырап өстүрген малмагаиын хууда ажыл-агыйлыг кижилер урут-ларынга бээринде, күрүнеге садарында аргыда, кайнаар чарыптар деп. Даштыкы чурттарже үндүр садып шыдавас-ла болгай.

Чугула ажылдарны чорударынга Михаил Сергеевич бүзүрелдиг эпарган-дыр. Аңаа шуптувус бүгү талазы-биле дузалажыр ужурлуг бис. Ынчаныс болзувусса, берге байдалдан үнүп шыдавас бис.

Авыда САЛЧАК.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ПАРИЖТЕН ЧОРУПКАНЫ

ПАРИЖ. (СЭТА-ның тускай корр.). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев ноябрь 21-де Париждан Т[illegible] [illegible] чанып келген [illegible] Кремльге [illegible] болгаш [illegible] чугаалажып дыш кирген чорукту база [illegible] ССРЭ-ниң Президентизин [illegible] ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов, ол [illegible] кежээ-даа кижилери база Парижтен чорупкан. Орли аэропортка [illegible] Францияга ССРЭ-ниң [illegible] Ю. В. Дубинин база турган.

• • •

Москва хоорайның аэропортунга М. С. Горбачевту ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, СЭКП ТК-ның Чиргине секретарьының оралакчызы В. А. Ивашко, албан [illegible] өске-даа кижилери уткаан.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Республика Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралынга РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев чүве чугаалаан. РСФСР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчуларын томуйлаар дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн ол саналдаан.

Кыска санал-оналдар солушкаанының сөөлүнде Россияның Күрүне өнчү-хөреңгизин эргелээр күрүне комитединиң даргазының албан-дужаалынга 49 харлыг М. Д. Малей томуйлаткан. Ол — партия кежигүнү эвес, электротехника информация болгаш техника-экономиктиг шинчилелдериниң Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң директорунга ажылдап турган.

РСФСР-ниң Националдар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга СЭКП кежигүнү 56 харлыг Л. П. Прокопьевти депутаттар бир үн-биле бадылаан.

Рынок харылзааларынче шилчиир үеде чер-чер Советтериниң немелде бүрүн эргелериниң дугайында хоойлуну хуралга хүлээп алган.

Тараачын (фермер) ажыл-агыйының дугайында хоойлуну депутаттар база чугаалажып эгелээн.

(СЭТА).

Ч. И. Доспанны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиин-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ

ЧАРЛЫЫ

Тараа продуктуларының адырынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш «Тыва тараа үлетпүрү» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери Чечек-оол Иванович Доспанны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиин-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.- Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай. 1990 чылдың ноябрь 20.

В. А. Шананинге «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ

ЧАРЛЫЫ

Музыка уран чүүлүнга ачы-хавыяазы дээш Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң симфония оркестриниң артизи Владимир Александрович Шананинге «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.- Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай. 1990 чылдың ноябрь 20.

ЧУРУКТА: Кызыл районда «Көк-Тей совхозтуң саанчызы Нина Сириндыковна Чадамба сүт саап алырынга база бедик көргүзүглерни чыл санында чедип ап, чедиишкинниг ажылдап турар. Бо чылдың эрткен айларында ол бир саар инекке онаажтыр 3013 килограмм сүттү саап алган. Саар инектерниң чемгерилгезинче, ажаалдазынче кичээнгейни салып келген. Чыл төнчүзүнге чедир «дөрт муңчу» саанчыларның одуруунче кирер сорулганы ол салып алгаш, чүткүлдүг ажылдап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Интервью

ХАЛАЛЫГ ХАРЫЛЗАА

Суурлар, хоорайлар аразында телефон харылзаазының багайының, радионуң ыыттавазының, телевидениениң көргүзериниң шынар чогунуң, телефон харылзаазының шугумунга үрелиишкиннерни оожум септеп турары дээш республиканың харылзаа эргелелиниң, ооң салбырларының ажылында хөй санчыг четпестери шүгүмчүлээн хөй санныг чагаалар хөй санныг авторлардан кээп турар. Чагааларның келген адрестери, авторларының ат-сывы аңгы-аңгы дээрзин башка хомудалдар, шүгүмчүлел шупту дөмей. Чаңгыс аай четпестерни шүгүмчүлээн чагааларны солунга чеже-даа парлаарга, четпестерни чайладыр ужурлуг организацияларже, удуртукчуларже чеже-даа дыңналыглар чорударга, харылзааларның ажылы экижий бербээнин авторларның хомудалдарлыг чагаалары бадыткап турар.

Шак ындыг утказыг чагаалар Фрунзе хоорайда чурттап чоруур Тулоберфиевадан, Хөвү-Аксында Ч. Ш. Түлүштен, Бүрен-Бай-Хаак суурда Д. И. Биюлейден, Шуйда М. Х. Кудурукпайдан, олар хамаанчок хоочун харылзааны М. Дунгар-оолдан дээш өске-даа номчукчулардан хөй чагаалар келгилээн.

Оларны чеже парлаар боор. Бир эвес «Шын» солун дүвүлүг болган болза, тазара бергиже дег болган. Ынчангаш номчукчуларның хомудалдарының, шүгүмчүлелдериниң үнүп турар чылдагаанын тайылбырлап бээрин редакцияның үлеттүр килдизи Тыва АССР-ниң харылзаа эргелелиниң кол инженери Э. А. Моңгуштан дилээн.

— Хөвү-Аксында Ч. Ш. Түлүш [illegible]

[illegible]

хомудалдар көнчүт хөй-дүр. Ону экижидип болурунуң аргазы бар бе?

— Бир эвес хоорайлар аразында телефон харылзаа [illegible] 1989 чылдан [illegible] Красноярск, Новосибирск, Москва [illegible] автоматтыг телефон станциязын дамчыдыр [illegible]

[illegible]

— Телефон харылзаазының багай ажылының дугайында [illegible]

[illegible]

— Харылзаа четкизи шуут-ла хөгжүвейн турар дээр болза, частырыг боор-дур. Ол талазы-биле ажылдап турар-дыр силер. А кедээде телефон харылзаазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

[illegible]

— Кедээде телефон харылзаазын калбартырының үргаар кандыг болурул?

[illegible]

медде дериг-херекселдер кээп турар. АМТ-3 деп станция ажыштыр 1991-92 чылдарда районнарның чамдыызынче дыгап болур. 6 комплект [illegible]. Оларны Кызылга, Шагаан-Арыгга, Туранга, Сарыг-Сепке, Бай-Хаакка, Кызыл-Мажалыкка тургузар.

— Бо бүгү ажылдар херек кырында бүде бээр деп бүзүрел бар бе?

[illegible]

Шаңгыр-оол МОНГУШ чугаалашкан.

ХҮЛЭЭП АЛЫРЫН МАНААР БИС БЕ?

Рынокче шилчииринин бүдүүнүнде ажыл-бүрү хуралдарга, ужуражылгаларга [illegible] та продукцияны [illegible] садарын [illegible] рынок [illegible] продукция бүдүрерин [illegible] кижилер [illegible] дугайында чүге бодалдарны оларның чугаазындан кижи илип ап шыдавас. А амгы үеде, үлетпүр бараанныгы дээш, өске-даа продукция чок-та рынок турар бе? Бара утаан-биле бодап көөрге, рынок дээрге бар продукцияны садыглажыры-ла хире [illegible]. [illegible] дээш-даа шагда рынок турар. Бир эвес бараан көвүдээр болза, оон өртек үнези чиигээр, а бир эвес бараан чок болза, ооң өртээ улгадыр.

Кижилерниң экономиктиг, биргээр чугаалаарга, оларның мал-маган алырлар, тараа тарып өстүрер дээш ынаш инициативазын идепкейжидер дээш хүлээп алган хоойлулар (оларның бирээзи ССРЭ-ниң өнчү дугайында Хоойлузу) ажыл-ишчилерниң күш-ажылчы турачоруун көдүрбейн турарында элдептиг чүве чок. Чүге дээрге өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлерин (хууда, коллективтиг дээш оон-даа өске) херек кырында тургузуп болур, а бир эвес тургустуна бээр болза, аваа дээп болбас, ону хоойлу-дүрүм камгалап болурунуң идегелдиг магадылалын кижилер [illegible] хоойлуларда [illegible]. А ол хоойлуларны [illegible] Тыва АССР-ге хамаарышкаар [illegible] бөзин дыңналбазыл.

Сөөлгү үеде ажыл-агыйны организастаарының аренда хевирин ап-көрээн, ону ниитизиниң алыр талазы-биле эвээш эвес хемчеглерни ап келген. Чединминнер-даа бар. Ынчалза-даа аренда канчан-даа малчынны совхозтуң мал-маганының, тараажыны совхозтуң тараа шөлүнүң өстүлүг ээзи кылып шыдавас деп чүвени ажыдыраан көргүскен. Арендатор дээрге түр үениң ээзи болгаш. Дыка хой арендаторлар черни наштанкаңнары, хой кодаларын хүлээдип берипкениниң чижектерин адап болур. Күрүне ажыл-агыйлары болур совхозтарның удуртукчуларының чамдыызы арендаторларга долу күш-биле ажылдаар арганы бербээниниң чижектери хой.

ССРЭ-ниң өнчү дугайында Хоойлузунда хууда, коллективтиг, күрүнениң дээш, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлери турул болур дээн. Хоойлунуң бо принциптерин херек кырында боттандырып болур улус ажыл-агыйының адыры кодээ ажыл-агый деп болзаты хой кижилер илередип келген. Кодээге, бир эвес Тываны алыр болза, арат ажыл-агыйы, тараачын ажыл-агыйы, малды, черни хууда өнчүзү кылдыр [illegible] совхозтар [illegible] болур.

Тараачын ажыл-агыйын [illegible] продукциязын бүдүрерин чоокку ийи-үш чыл иштинде көрээлинер. Бир эвес төлевилел — хоойлу кылдыр хүлээп алдынар болза, РСФСР-ниң Дээди Совединге тараачын ажыл-агыйының тургузарынга, оон тургузуп [illegible] ажыл-агыйлар [illegible] хоойлу-дүрүм [illegible] камгалаар ийик.

Тараачын ажыл-агыйы дээрге төлевилел ёзугаар, зуп ап болур. Тараачын ажыл-агыйларга ажыглалдан үнген азы ажыглалы багай черлерни, оларның өртек үнезин тодарадып тургап бээри хоойлуда көрүнген. Шак ындыг черлер Тывада эвээш эвес деп билдингир болган.

Тараачын ажыл-агыйны тургузарының болгаш даңзылаарының дугайында че-

Рынок: сүмележип көрээли

[illegible] көвүдедип болурунуң оруктарын «Экономика и жизнь» солунга [illegible] «Тараачын ажыл-агыйы дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң төлевилели саналдап турар. Хүлээп алдынган азы төлевилели парлаттынган чамдык хоойлуларга бодаарга, үстүнде адаан ным хоойлуда тодаргай, республика деңнелинге боттандырып болур чүүлдер бар. Ол хоойлу төлевилелиниң дугайында делгем сан-онал солчуушкуну хамаанчок, чугаа безин теп-даа, чер-черлерде-даа парлалгага, ол ышкаш депутаттар аразында чок болганы хомудаңчыг.

Ам РСФСР-ниң «Тараачын ажыл-агыйының дугайында» хоойлузунуң төлевилели-биле таныжып бараан бүдүрери-биле боттускайлан кодээ ажыл-агыйы [illegible] бүлениң, аңгы кижиниң азы бөлүк кижилерниң тургусканы кодээ ажыл-агыйы өнчү хөреңгилиг комплекс болур. Оон кол сорулгазы — ниитилелдиң социал болгаш бүдүрүкчү кезии болур тараачынның өг-бүлезиниң чаагай чорууну, оон кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүреринге, болбаазырадырынга болгаш сайгарарынга күш-ажылчы киржилгезинге үндезилеп хандырары.

Хоойлу төлевилелинде тараачын ажыл-агыйны тургузарын болгаш даңзылаарын билдингир кылдыр тодаргайлаан. Тараачын ажыл-агыйның кодээ ажыл-агыйга ажылдап шыдаарын бадыткаан. ажылдаар күзелдиг, чогуур билиглерлиг кижилер тургузуп [illegible] дир көрдүнмейн барган чүүлдер төлевилелде бар. Тараачын ажыл-агыйын тургузарының дугайында билдириишкинни колхоз баштаар чериниң даргазынга азы совхозтуң директорунга бээр, ол билдириишкинни колхозчуларның хуралынга, совхозтуң күш-ажылчы коллективиниң чөвүлелинге көөр, бир эвес ийи тала дүгүржүп алыр болза, хүлээп алдынган шиитпирни кодээ Советче даңзылаары-биле шилчидер дээн. А бир эвес маргылдаа тыптып кээр болза, Советтерниң демнелинге база судка чедир көөрүн бо төлевилелде айыткан. Бо чүүл колхозтарның, совхозтарның ажыглалы эки черлерге хамааржыр болза, ындыг боор болур-ла ыйнаан. А бир эвес черни ажыглалдан үндүрген, багай ажыглап турар таварылгаларда ССРЭ-ниң Чер дугайында хоойлузунда черни ээлээр болгаш ажыглаар эргени [illegible] чок болдурун соксадыр дугайында чүүлдерни салып турган. Кодээ Совет чаа тургустунган тараачын ажыл-агыйларга оларның билдириишкинин ёзугаар дамчыдып бээр эргелиг мерген болза эки.

Тараачын ажыл-агыйларның арга-ажылын камгалаар талазы-биле чүүлдерни хоойлунуң төлевилелинде киирип каапы черле эки. Ол дээрге тараачын ажыл-агыйларның ажыл-херектеринче күрүне бүдүрүлгелериниң талазындан холгаарлаашкынны болдурбас, холгаарлаашкындан тывылып үнген карылгаларны, ос-кундурган оруглаларны холгаарлаашкын кылган бүдүрүлгелерниң күсели-биле дуглаар дээни шын. Ындыг-даа болза бо чүүл долу эвес болган. Холгаарлаашкынны болдурарынга хамаарылгалыг кижилерниң хууда харысалгазын база хоойлу төлевилелинге быжыглап каар турган. Бир эки чүүл — тараачын ажыл-агыйлар-биле керээ ёзугаар хүлээнип алган хүлээлгелерин күүсетпээни дээш бүдүрүлгелерниң харысалгазын тодаргайлааны.

«Тараачын ажыл-агый дугайында» хоойлу төлевилелинде чамдык чиг чүүлдер бар-даа болза, ону херек кырынга хүлээп ап, ажыглап болурунуң үндезинин салдынган. Бо төлевилелди хоойлу кылдыр РСФСР-ниң Дээди Совединге хүлээп алгар болза, [illegible] ажыктыг болур ийик. Чүге дээрге чогумчаа «Тараачын ажыл-агый дугайында» хоойлу бодуун ажылчын кижилерниң сонуургалын илередип, оларның деткимчезин ап, күш-ажылчы инициативазын оттуруп болур ыйнаан-тыр.

База бир бодал. Тывада база «кайда-бир черде чорун орар» рынок дугайында хой чугаа бар. Ол шуптажкы колдуунга «кым чаар бис, чоор бис» деп хооң-биле хыглаттынган. РСФСР-ниң «Тараачын ажыл-агый дугайында» хоойлузунуң төлевилелинче көрдүнген хемчеглерни ушкап хемчеглерни ап эгелээри бисте эң дээрге шиитпирлиг эвес бе?! Азы чүнү-даа кылбайн, бистиң экономиктиг берге байдалдан үндүрүп болур хоойлуну хүлээп алырын четтирдеп манап олурар бис бе?

Бо чүүлде илереттинген бодалдар-биле чөпшээрежип, чөпшээрешпейн-даа баарып болур ыйнаан. Ынчалза-даа РСФСР-ниң «Тараачын ажыл-агый дугайында» хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүн саналдадым.

Шаңгыр-оол СУВАН
(«Шынның» корр.).

НОГААНЫ БАЗА ӨСТҮРҮП ӨӨРЕНИР

Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчиннери [illegible] база [illegible] Күрүнеге — эът, сүт, дүк база картофель садар талазы-биле даалгаларын ажыр күүсеткен. Чүгле ногааның планы боттанмайн барган. Оон өске культураларны совхозтуң чер ажылдыглары тарып, өстүрүп шыдаар, а ногааны хоржок-тур. Чүге ындыгыл? Канчап черле кода капуста, огурец өстүрүп шыдавазыл? Ону хан [illegible] за доктаамал бар. Бо культуралар дээрге кижиниң организминге чугула бүдүмелдерлиг, эң ылангыя битаминнерге тергиин ажыктыг.

Шын [illegible], бо чылын агаар-бойдустуң байдалы таарымча чок болган. Ынчалза-даа алдан-маадыржылар кандаашкынга удур шыңгыы ажылдаан. Бир гектардан ортумаа-биле тараадан 14.8 центнер, картофельден 118, хой чылдыг сигенден 47 центнер дүжүттү алган. Оон ангыда ниитиниң малынга четчир сигенни, силосту белеткеп ап шыдаан. Харын артыкшылдыын санап көргеш, Бии-Хем районнуң «Эрбек» совхозунга база Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң дузалал ажылдагыйынга сигенни саткан.

Чер ажылында муриалыг звенолар тыптып келгилер, — Өлей-оол Моңгуштуң звенозу бир гектардан 19.7 центнер тараны, Тыва АССР-ниң алдарлыг хөй ажылдакчызы Сергей Ыңыт[illegible]ааның удуртканы коллектив 18.6 центнерни ажаарган. Картофель талазы-биле совхоз мурнунда үргүлчү-ле чемелелдиг турган болза, бо чылын Эрес-оол Моңгуштуң арендалыг звенозу бир гектардан 118 центнерни өстүрген. Ол дээрге мурнунда Алдан-Маадырга көстүп көрбээн дүжүт-түр. Геннадий Ооржактың баштааны коллектив бир гадан 42 центнер хой чылдыг сигенни алыр турган, ону 61 центнер чедирген.

Шак бо чижектерден алырга, совхоз чер ажылындан хой-оруглары ниитизи-биле ап болур аргалыг.

Уустуг ажылдаарын деткиирнге социалистиг чарыш улуг рольдуг болгай. «Алдан-Маадыр» совхозта профсоюз комитеди (даргазы Раиса Ооржак) коллективтерде чарышты багай эвес организастаан. Оон түңнелдерин ай, квартал санында доктаамал үндүрүп, тиилекчилерни шаңнап, мактап турар. Ол ышкаш Күш ажылының алдар тугун кедүрери чаңчыл апарган.

Кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының байырлалы таварыштыр чарыштың түңнелин база үндүрген. Мергежил айы-биле 1990 чылда эң эки көргүзүглерни [illegible] Маадыр-оол Ооржак, Бегзи Ондар, [illegible] мал кадарчыларындан Маадыр-оол Ооржак, тараажылардан Өлей-оол Моңгуштуң, мал чемин белеткээр коллективтерден Геннадий Ооржактың звенозу база комбайнер Олег Деге, чолаачы Владимир Куулар, саанчы Надежда Ондар, тракторист Валерий Бегзи, Сарыг-оол Хевалык, инек кадарчызы Руза Ооржак олар чедип алган тиилекчилер болганнар.

Экини улам херээжидир, [illegible], а четпестерни чайладыр. Ам рынокче шилчиирде бо айтырыг ниити-биле тургустурун келген. Алдан-маадыржылар ногаа өстүрүп өөренир ужурлуг. Амгы үеде өөредилге эгелээн. Малчыннар-даа, чер ажылдыглар-даа экономиктиг [illegible] мергежил айы-биле [illegible] арттырып турар. Ааа, ол [illegible] [illegible] картофельди өстүрүп [illegible] а ногааны [illegible] «Эрбек» совхоз [illegible].

Хеймер-оол МОНГУШ.
Агроүлетпүр эвилелдиң [illegible] эргелекчизи.

Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң өшкү кадарчылары Юрий Колович, Полина Узун-Сереновна Достай-оолдарның кыштаа Толбул деп черде турар. Оларның коданында 300 өшкү бар. Ажыл-ижинге кызымаккай, үнген-кирген чонунга эвилең-ээлдек өг-бүлени бригадада эш-өөрү хүндүлээр. Бо чылгы кыштаглаашкынга олар хынамчалыг белеткенгеш, мал ажылының чугула кампаниязынче кирипкен.

ЧУРУКТА: П. У.- С. Достай-оол.

Эрес-оол Конгарович Моңгуштуң тускай эртеми мал эмчизи. Ол Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумун 1970 чылда доосқан. Амгы үеде Эрес-оол Конгарович «Эрбек» совхозта ажылдап турар. Ажыл-ижинге бердингген, кижилерниң чагыг-дилээнге дыннангыр, сагыш човаачал болурга ону совхозтуң малчыннары хоюжу бригаданың бригадиринге соңгуп алганнар. Бригаданың он чеди коданында төрүүр 6631 хой бар. Малчыннарчилер бо чылдың кыштаглаашкынның хынамчалыг эгелээн. Аваа база-ла мал эмчизи бригадир бичии-даа бол, үлүүн киргени чугаажок.

ЧУРУКТА: мал эмчизи, бригадир Э. К. Моңгуш.

Вячеслав МОҢГУШТУҢ фотолары.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. ПАРУНИННИҢ кичээнгейинге

АЙТЫЫШКЫННАРНЫ ТООП КӨРБЕС. ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ?

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бүдүрген продукциязын чурттуң аңгы-аңгы хоорайларында 19 бүдүрүлгелерге [illegible] турар. Амгы үеде [illegible] хажыы чок көсседири негеттинер. Ынчангаш бо [illegible] дүрүм [illegible] торгаалга база онаажыр.

Ак-Довурактың хой дагжыларының [illegible] болбаазыраткан дааның дүгүн херглекчилерге ой-шаанда чедирип чорударын белен продукцияны сайгарар цехтиң 124 [illegible] тургустунган ажылчыннарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларны харылзаар. Оларның ажылынга хамаарылгазын багай деп болбас. Хой чылдарның дургузунда беш [illegible] чег айы-биле дүн-хүн чок ажылдап планныг даалгаларын күүседип келген. Анна Печенкинаның удуртканы № 4 [illegible], Валерий Моңгуштуң баштааны чүдүрүкчүлер бригадазы, ажылчыннар Михаил Куратовту, Игорь Ондарны, Түлей-оол Моңгушту болгаш өске-даа ат-сураглыг мурнакчыларны коллективи мактаар. Бо чылын цех 114 муң 347 тонна даг-дүгүн сайгарар планныг.

Эртен чайдан эгелээш оларның продукциязын Абаканың демир-орук станциязынга чедир сөөртүр ажылсадаан. Ноябрь айның 15-не чедир бөдүүн рудадан даг-дүгү болбаазырадыр цехтен [illegible] сөөртээр [illegible] 3 муң тонна, [illegible] 1 муң тонна даг-дүгүн савалап каан чыдар. Сөөлгү үеде ону шимчап кадагалаар чер тывылбастаан. Савалап [illegible] савалаан үнелиг байлак ол-чаъска шагдып, ындыг-бээр чайлады дамыглаарга, шоодайлар дештип, даг-дүгү довурак-доозунда холужуп чыдарын көөрге чаңгыштыг. Шак мындыг байдал фабриканың цехтеринде чамдык үеде ажылдатпайн аңаа тургузарынга чедирген. Бо чыдагаандан фабрика планнаттынгандан даг-дүгүн чедир берип шыдаваан. Шоодайларда савалаан белен продукцияны ажылчыннарга ынай-бээр чайлады дажыглаарынга безин 40 муң рубльди чарыгдаан.

Даг-дүгүн Кызылдың № 1, 2, 3, Ак-Довурактың болгаш Минусинскиниң автобүдүрүлгелери үзүктел чок сөөртүр ужурлуг. Сөөлгү үеде ону кичээнгейге албастаан. Тургустунган байдалды дүвүрелдиг кылдыр көргеш, комбинаттың чиигине директору, Тыва АССР-ниң улус депутады Г. В. Парамзин чогуур үезинде бо айтырыгны партияның республика комитединге, Министрлер Чөвүлелинге, «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынынга тургускан: чогуур деткимче албаан. Сөөлгүде коллективтиң мурнундан чагаа бижиир ужурга таварышкан.

Сентябрь айның 24-те Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунинниң адынга салган айтыышкынның хоолгазын алган. «Тыва даг-дүгү» комбинатта чыылган белен продукцияны октябрь 20-ден 31-ге чедир шалыпкын сөөртүр-биле «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының удуртукчуларынга тускай даалгалар бергени. Министрлер Чөвүлели ону хүн бүрүде контрольга алырын айыткан болган. Ол-ла айның 19-та улус депутаттарының Барыын-Хемчик районнуң Советиниң күүскомунуң даргазының оралакчызы С. Х. Көрүнүн адынга саланы № 230 айтыышкыны база келген. Абаза-ке чүък чок ажып турар бүгү автомашиналарны орукка доскаш, даг-дүгү сөөртүрүнче мобилизастаар айтыышкынны райкүүскомунуң шитики херектер кылдызының начальниинге база берген. Эки-ле айтыышкыннар. Аваа комбинаттың удуртукчулары баштай бүзүрээн.

Эки ажылдаан, хойну сөөрткен чолаачыларга аңгы шаңнал акшаны тывсыр айтыышкынны кол бухгалтер В. М. Волков-биле кушажыы болгаш шалың хандылганиниң начальниги Л. К. Сарыгларга берген комбинат директору Г. В. Парамзинниң дужаалы база бар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, райкүүском даргаларының, оралакчыларының айтыышкыннарын автобүдүрүлгелерниң удуртукчулары тоон көрбээн. Хүн санында аңгы-аңгы АТБ-лердин кээп турар чашпала машина хой чүък сөөртүп шыдаваан, амгы үеде продукция улам көвүдээн. Белен продукцияны сайгарар цехтиң начальниги В. А. Новоселовтуң санаашкынындан алырга, чыл төнчүзүнге чедир [illegible] чүъкү чайладыр болур. Аваа 47 хире автомашина хүнде херек апаар-дыр. Даг-дүгүн база немей бүдүрер болгай.

Даг-дүгү — бистиң республиканың үнелиг байлаа-дыр. Ону үрелдиишкинге чедирбейн, камнап, херглекчилерге чедиргеш, хой орулганы киирип алырынга киржирин, ону сөөртүрүнге дузалажырын удуртукчуларның херээ кылдыр көөр ужурлуг. Бо айтырыгны Тыва АССР-ниң чазаанга тургуспас арга чок.

«Шынның» үлетпүр килдизи.

ЮРИСТЕР ЭВИЛЕЛИ. ООҢ ТУРГУЗУУ

Бо дугайын менден-даа, өске-даа юристерден, мээң эш-өөрлеримден чок сонуурган айтырыг турарлар. Ынчангаш парлалга дамчыштыр делгереңгей харыыдан берип көрейн.

Тыва АССР-ниң Юристер эвилели бо чылдың август айда тургустунган. Хөй-ниити политиктиг организация болур. Оон дээди органы — ССРЭ-ниң Юристер эвилели. Юристер эвилелиниң кол сорулгалары [illegible] ажыл-агыйның кандыг-даа адырларында ажылдап турар юристерниң [illegible] органнарында ажылдап турар юристерниң [illegible] камгалап, оларның ажылдаар, чурттаарының байдалдарын тургузарынга дузалажыр хемчеглерни алыры.

Амгы үеде ажыл-агыйларда, милиция черлеринде болгаш өске-даа органнарда ажылдап специалистерни [illegible] оларны [illegible] Ол ышкаш ажыл-агыйлар [illegible] юристерни ажылдан [illegible] таварылгалар бар. Мындыг чүүлдер-биле Юристер эвилели [illegible] ның хоойлу-дүрүм талазы-биле билиин кудуу. Чүге дээрге оларны кым-даа өөретпейн келген. Оон түңнелинде хоойлу-дүрүм [illegible] Кажан чурт [illegible] рынок [illegible] хоойлу-дүрүмнү [illegible] ужурлуг.

Рыночче шилчилге [illegible]

Чамдык үеде мал [illegible] цияларынга чедирген когаралды эгидер талазы-биле дээштиг хемчеглерни дугуржулга ёзугаар кылыр ужурлуг. Совхозтарга тускай дугуржулга, керээ ёзугаар хоойлу талазы-биле өөредилгени чылдың дургузунда чорударынга белеткенип турар бис. Өөредилгени бедик мергежилдиг юристер чорудар, ол ышкаш [illegible] черни чалап ап болур бис. Юристер эвилели дугуржулга ёзугаар тускай методика-биле хоойлу тайылбырлаан дузаламчы пособиелерни [illegible] азы брошюраларны ажылдаан берип болур аргалыг. Бо талазы-биле тускай бөлүктү тургускан.

Юристер эвилелиниң тургузуу кандыгыл? Ол — [illegible] хөй-ниити политиктиг организация болур. Районнарда болгаш хоорайларда үштен эвээш эвес санныг юристер бар болза, юристерниң эге организациязын тургузуп ап болур. Оон секретарынга юрист эртемниг кижи бүрүзү соңгудуп болур.

[illegible] өөредилгеге киришкен юристерге төлевир бээр [illegible] Керээ чарган организацияларга юридиктиг өөредилгени чорутканы азы аңаа киришкени дээш тускай төлевир көрдүнген. Ол ышкаш эң-не активчи кежигүннеринге шаңналды президиумнуң азы пленумнуң шиитпири ёзугаар тывсырын көрүп турар.

Юристер эвилели өске кандыг социал-экономиктиг хандырылгалыгыл?

ССРЭ-ниң Юристер эвилели Кара далай кыдыында ийи пансионатты тудуп турар. Ооң тудуу доостурга, Юристер эвилелиниң кежигүннери дыштанып путевкалар алыр аргалыг болурлар. Ол ышкаш Москвада аалчылар бажыңы тудуунга белеткенип турар.

ССРЭ-ниң Юристер эвилелиниң чанында «Контракт» деп улуг каттыжыышкын ажылдап турар. Ооң салбырын бисте [illegible] ажылдын алырын дугурушкан бис. База бир солун чүве. Даштыкы чурттар-биле янзы-бүрү харылзааларны тудуп, делегациялар солчуп болур арганы Юристер эвилелинге берген. Бистиң эвилеливис Моол Арат Республиканың юридиктиг ниитилелдери-биле чоок харылзааны тудуп болур. Ынчангаш бүгү юристерни эвилелдиң кежигүнүнге кирип, чаңгыс демниг ажылдаарынче кыйгырып тур мен.

Эвилелдиң эге организацияларын дүрген тургузарынга чөвүлел кежигүннериниң ролю бирги черге боор турар. Ынчангаш чер-черде юристер үлүүнери бо ажылга киирип көрүнер.

Александр ООРЖАК.
Тыва АССР-ниң Юристер эвилелиниң даргазы, юридиктиг эртемнерниң кандидады.

КИЧЭЭНГЕЙНИ — КИЖИЗИДИЛГЕЖЕ

Чоокта чаа Кызыл-Даг кодээ Советиниң ээлчеглиг сессиязы болуп эрткен. Аңаа «Школачыларның мөзү-шынар кижизидилгезиниң дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Ол талазы-биле ортумак школаның директору Кызыл-оол [illegible] илеткел кылган. [illegible] ССРЭ-ниң [illegible] депутат С. Х. Кечил, башкы Александра Сүрүң [illegible] Сергей Хертек [illegible] чугаалааннар.

Үстүнде [illegible]

[illegible] сагыш салырының чугулазын чугаалааннар. Башкы Александра Сүрүң мөзү-шынар кижизидилгези бистиң школада ханы чоруттунмайн келген деп саналдыы [illegible] солчуру ховар дээрзин чугаалаан. Совхозтуң бухгалтериязынга киргеш, «Экии» дээрге, баш кедүрер кижи чок боору хомуданчыг. Кижиниң биче сеткилдиг мөзү-шынарлары мооң кестүр деп, ол шугумчуулээн.

Суурда милицияның участок төлээзи, депутат Антон Күжүгет саналынга мынча диген:

— Милиция учёдунда сес өөреникчи бар. Оларже башкыларның кичээнгейи кошкак. Черле ынчаш бистиң-биле харылзаа база сула. Дүне суурнуң кудумчуларынга өөреникчилер бо-ла чоруур. Оларны сайгарарга, [illegible] класстарның өөреникчилери боор-дур. А ада-иези [illegible] чүве, сагыш салбас боор чүве. Мындыг [illegible]

Суурга [illegible]

Ол-ла сессияга органнар айтырыглар база чугаалашкан. Кодээ Советтиң Президиумуну болгаш [illegible] социал-экономиктиг болгаш хоойлу-дүрүм талазы-биле комиссияларны тургускан. Президиум кежигүннеринге беш кижи соңгуткан. Социал-экономиктиг комиссияның даргазынга С. Х. Кечил, а хоойлу-дүрүм талазы-биле комиссияның даргазынга Б. Х. Түлүш соңгуткан.

Сарыг-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга район.

КУРУНЕ СТРАХОВАНИЕЗИНДЕ ЧАА ЧҮҮЛДЕР

Куруненин социал страхованиезин ёзугаар ажылчыннарга, албан-хаакчыларга база нелерге пособиелер тыпсырын улам ындай ажыкидер талазы биле курунуң болган чазактың, а ол ышкаш профэвилелдериниң талазындан ап чоруткан хемчеглер, хүлээп алдынган чаа доктаалдар дугайында тайылбырны ооргин «Шын» солуннуң хөй номчукчулары дилеп турар. Ынчангаш профоблчөвүлелдиң [illegible] Ш. С. БАКЧААТЫҢ тайылбырын моон адаанда парлап тур бис.

Курунениң социал страхованиезин ёзугаар ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга пособиелер тыпсырын улам ындай ажыкидер база сайзырангайжыдар сорулга-биле ССРЭ-ниң Дээди Соведи, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш ВЦСПС сөөлгү үеде элээн каш доктаалдарны хүлээп алган.

«Херээженнерниң байдалын экижидер, иелерни болгаш чаштарны камгалаар, өг-бүлени быжыглаар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» доктаалы ССРЭ-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың апрель 10-да хүлээп алганын билир болгай бис. Ук доктаалдың 6 чүүлүн ёзугаар эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң херээжен чонунуң консультацияларыга саатыг херээжен улуска божуурже база божаан соонда каттышкан түңнүг шөлээни тыпсырын 1990 чылдың апрель 25-тен соңгаар эгелээр ужурлуг дээрзин айыткан.

Саатыг херээжен кижини хайгаараарының, эмнээриниң, кадыын камгалаарының база бичии чаштарның кадыын быжыглаарының ажыктыын бедидер сорулга-биле божуур мурнунуң бежен алды календарьлыг хүн үргүлчүлелдиг (1990 чылдың декабрь 1-ден соңгаар чеден календарьлыг хүн) болгаш божааныныц сөөлүнде база бежен алды календарьлыг хүн үргүлчүлелдиг (нарын байдалдыг божаанда азы 2 болгаш оон-даа хөй ийистер төрүттүнгенде — чеден календарьлыг хүн үргүлчүлелдиг) шөлээни божугуже чедир ажылгаан хүннериниң санындан хамаарылга чокка, эмчи хуудузун ёзугаар херээжен кижиге ниити санап бээр доктааткан.

Эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерниң уругларынга пособиелер төлээриниң үргүлчүлелин улгаттырар дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың ноябрь 23-те хүлээп алган № 1032 доктаалы эрткен чылдың декабрь 1-ден эгелеп күштүг болган. Эвээш хандырылгалыг өг-бүлениң урут бүрүзүнге онаашпыр 12 харлыынга чедир айда 12 рубль пособиени тыпсырын доктааткан (оон мурнунда 8 харлыынга чедир төлеп турган). Пособиени тыпсырының болгаш төлеп бээриниң чуруму мурнуу хевээр арткан. Өг-бүлениң кежигүнү бүрүзүнге онаашпыр айда орулганың ниити түңү 75 рубльден ажыг эвес өг-бүлелер ындыг пособиени алыр эргелиг.

Профэвилел кежигүнү эвес ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга (чамдык шериг албанныглары моон мурнунда профэвилел кежигүнү эвес турган болгай) эмчи хуудузун ёзугаар профэвилел кежигүннеринге доктааткан хемчээл-биле пособиени тыпсырын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1990 чылдың май 14-те хүлээп алган № 479 доктаалында айыткан.

Үзүктелиишкин чок ажыл стажы үш чыл чедир ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга пособиени ажыл төлевириниң 60 хуузу хемчээл-биле (оон мурнунда 50 хуу хемчээлдиг төлеп турган), үзүктелиишкин чок күш-ажыл стажы 5 чыл болгаш 21 хар четпээн өскүстерге пособиени ажылдың 80 хуу [illegible]. Бо [illegible] 1990 чылдың июль 1-ден соңгаар ажыглаттынып эгелээн.

Кедээ черлерге орнукшудулгага 100 рубль хемчээлдиг курунениң социал страхованиезиниң пособиезин (моон мурнунда 10 рубль турган, хоорайга 20 рубль чедир пособиени мөчээн кижиниң назылдарындан, орнукшудулга кылыр черинде хамаарылга чокка тыпсырын) ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1990 чылдың июнь 26-да хүлээп алган № 600 доктаалында айыткан. Ук доктаалда айыткан ол чүүл 1991 чылдың январь 1-ден соңгаар күштүг болур.

Өг-бүлениң кежигүнү (кадайы, 18 хар четпээн болгаш ажылдавайн турган уруглары, акылары, дуңмалары, угбалары, кырган-ачазы, кырган-авазы) мөчээн таварылгада, ындыг пособиени тыпсыр.

Амыдыраарынга орулгазы (шалыны, пенсияны, стипендияны) ап турар өг-бүле кежигүннери ук өг-бүлениң азыралында кылдыр санаттынмас. Орнукшудулгага пособиени мөчээн кижиниң өг-бүлезиниң кежигүннеринге азы орнукшудулганы организастаарын хүлээнген өске-даа кижилерге берип болур.

Үш хар чедир назылыг бичии уруг кажан эмнелге черинге чыдырда, ону ажаары эргежок чүгүла болганда, адазынга азы иезинге эмчи хуудузун тыпсыр, аңаа үндезилээш, курунениң социал страхованиезиниң пособиезин бээр дугайында чүүлдү айыткан Хоойлуну ССРЭ-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың май 22-де хүлээп алган. Аар аараан элээди уругларны ажаарынга хамаарыштыр эмнелге черинге кады чыткан ада-иелерге эмчи хуудузун тыпсыры ол-ла Хоойлуда база көрдүнген.

Буянныг чоруктуң эң чаагай чаңчылдарының бирээзи Болгарияда катап тургустунуп турар. София хоорайның чоогунда Панчарево да «Куу куш» ресторанының коллективи чаагай чаңчылды катап тургузарының эгелекчизи болган. Буянныг чоруктуң чаагай чаңчылын катап эгелээн хүнде кырган, аарыг, ядыы кижилерге дүштекиини 200 чемненилгени халаска берген.

Калбак бүрүлүг ыяштарның хөлеткезинде шөлге шажын төлээлекчизи Димр Амбарев йөрээл ёзулалын кылган. Кырган кижилер боттарының залчээн шыдалыккан биле мачап, өөрүп четтиргенин илерелеп турган.

Шөлге салып каан хааржакка хөй акшаны анаа келгеннер суккан, ол хөреңгилерни база-ла ядыыларны, кырганнарны, аарыг хамаатыларны деткимчиже чарыгдаар.

Баштайгы халас чемненилге эрткен сөөлүнде кырганнарны, ядыыларны деткиир дээш ол шөлге өске кижилер чыылган, хааржакка база хөй акша кирген.

БТА — СЭТА-ның фотозу.

ЮРИСТИҢ ХАРЫЫЗЫ

«Силерже бо чагааны мени дүвүредип чоруур бир айтырыгга солун дамчыштыр харыы алыр дээш бижидим. Ол чаңгыс мене-даа эвес, а өскелерге-даа ажыктыг боор болур айтырыг чүве. Херектиң ужуру чүл дээрге, мен бо совхозумга 1985 чылдан эгелеп ажылдап эгелээн мен. Баштайгы ийи чылда ээлчеглиг шөлээмниң хонуу 18 турган. Бо сөөлгү каш чылдарда 15 хонукка санаар апарган. Тудугжуларның шөлээзи черле ындыг эвээш боор бе? Өске черлерде чамдык тудугжулар 24 хонук дыштаныр-даа дээр. Чер азы организациялар аайы-биле шөлээ хонуктары аңгы-аңгы боор бе? Бо айтырыгны юрист-консультант таварыштыр харыылап берип көөрүңерни диледим.

Улуг-Хем районда «Ак-Тал» совхозтуң тудугжузу Владимир Серен».

В. Серенниң болгаш шында-ла хөй-хөй көдээ тудугжуларны сонуургадып турар үстүнде айтырыгга харыылап бээрин биле профоблчөвүлелдиң эрге-хоойлу талазы-биле инспекторy В. М. Чыдыг-оолду дилээн бис.

— ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Күш-ажыл талазы-биле куруне комитединиң база ВЦСПС-тиң шалың киддизиниң 1967 чылдың ноябрь 1-де дугаары 9-П-27 доктаалында айытканы: «Ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга 1968 чылдың январь 1-ден эгелеп ниити шөлээни 12-ден 15 хонук чедир өстүрер». Немелде 3 хонук шөлээни үзүктелбээн стаж дээш бербес деп айыткан. Оон-биле чергелештир көдээ черлерде ажылдаан, чурттап турар совхоз ажылчыннарынга немелде 6 хонуктуң шөлээзин 15 хонукка кадар. Ону СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база ВЦСПС-тиң 1982 чылдың май 24-те кады хүлээп алган 436 дугаарлыг доктаалында айыткан. Ажыл стажы 3 чыл болганда — 1 хонук, а 5 чыл чеде бээрге 6 хонук чедир өзер. Оон ыңай улгатпас.

● Париж шуулганы доозулган.

● Англияда чидиг демисел.

● 100 химиктиг снарядтарны — америк химиктиг чепсекти Джонстонда чедире берген.

ПАРИЖ. Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттарының кыртнелер болгаш чазактар баштыннарының Парижке ужуражылгазының сөөлгү дүжүнде Түңнел документини хүлээп алган. Европа диптиг кады ажылдажылганы болгаш дем каттыжылгазын улам-на калбартырының перспективаларын ол документиде айыткан. Француз найысылалга дээди деңнелге ужуражылгазы политиктиг улуг чедиишкин болган деп түс черниң парлалгазы болгаш телевидениези онаалап демдеглээн. «Соок дайын» төнген, делегей бодунуң хөгжүлдезиниң чаа үе-чадазынче кирген деп шуулган киржикчилериниң чугааларынга айыткан.

ЛОНДОН. Великобританияның консервативтиг партиязының удуртукчузунуң соңгулдаларының баштайгы эээлээнде англи чазактың амгы баштыңы М. Тэтчер тиилелгени чедип алган деп моон мурнуңда чарлаан турган. Ынчалзажок ук тиилелге бүзүрелдиг эвес болган. Маргарет Тэтчер дээш 204 депутаттар, оон удурланыкчызы — мурнуңда камгалал министри турган Майкл Хезлтайн дээш — 152 кижи бадылаан, 15 бюллетеньнер күш чок деп санаттынган. Ынчангаш катап бадылаашкыннарны чорудары негеттинип келген. Амгы премьер-министр бодунуң удурланыкчызындан 15 хуу хөй бадылаашкыннарны алыр ужурлуг. Партияның удуртукчузунга соңгуттурарынга М. Тэтчерге 4 бадылаашкын четпээн.

ВАРШАВА. Польшаның экономиказын хөгжүдеринге, кадурганиг, чоннуң орулгазын көвүдедиринге амдаа ниилен эваш эвес чыл негеттинер деп, чурттуң экономиктиг программазының авторларының бирээзи Марек Домбровский демдеглээн. Польшаның саң министриниң оралакчызының албан-дужаалындан ол чоокта чаа халашкан. Чурттуң президентизиниң албан-дужаалынга соңгуттурар дээш бодунуң кандидатуразын дешпиткен Тадеуш Мазовецкийниң соңгулда штабының ажылынга Домбровский идепкейлиг киржип турар.

Боттуг орулгаларның өзүлдези 1,5 чыл эвес, а ийи-үш чыл дургузунда чедип алдынып болур магат чок деп, «Жиче Варшавы» солунга берген интервьюзунга ол медеглээн. Улус ажыл-агыйын сегидериниң база чоннуң амыдырал дециелин бедидериниң хуусааларын ыңзырар дээн оралдажылгалар чуртка сандарааашкынны тавартыштырып болур деп, Домбровский сагындырган. Экономиканы көдүрериниң даштыкы капиталдың дузазы-биле болгаш экономикага куруненин холгаарлаашкынын шегээриниң күсели-биле чедип ап болур деп, М. Домбровский бадыткап турар.

ВЕНА. Румыниядан келген 7 муң кижиниң албан-биле бүрүткээр дугайында айтырыгны австрия чазактың хуралынга чугаалажып көрген. Бодунуң чуртундан дезип келген болгаш политиктиг хоргаадалды албаан румын хамаатыларны Австрияның хоойлузунга дүүштүр күш-биле дедир чорудар апаар деп, Австрияның оралакчы канцлери И. Риглер болгаш иштики херектер министри Ф. Лешнак медеглээн. Кем-херек үүлгеткеп румын хамаатыларны бирги ээлчегде чурттан үндүр шөлүүр деп турар.

НЬЮ-ЙОРК. Хөй удаа ажыглаар «Атлантис» деп америк космос корабли Флорида штаттың Канаверал ужуңда космодромга хондурган. Кырынга беш астронавтылар олурган ол корабль Американың Каттышкан Штаттарының камгалал министерствозунуң даалгазын ёзугаар чажыт характерлиг ужудуушкунуң программазын күүседкен. Парлалга медээзин ёзугаар алырга, космос корабльның экипажы шпион-спутникти Чер чоогунуң орбитазынче салып үндүрген. Ол дээрге америк шериг ведомствозунуң чажыт программазының Персия мугулдурунга хамаарышкан кезээ болуп турар.

Пентагоннуң чажыт даалгазын ёзугаар ужудуушкунну кылган «Атлантис» корабльдиң амгы ужудуушкуну болгаш Канавералга ону хондурганы — 1985 чылда Флоридага «Шаттл» системаның корабли хондурган сөөлүнде бир дугаар хондурууушкун-дур деп, даштыкы информация агентилелдери дыңнаткан. «Соок дайын» доозулган болгаш Европа хөгжүлдезиниң тайбың чаа үе-чадазынче оон 32 чурттары болгаш Канада база Американың Каттышкан Штаттары кирип турар амгы үеде Пентагон чажыт шпион-спутниктерни космос делегейинче салып үндүрүп турарының чажыды чүдел деп айтырыгны тайылбырлаарын делегейниң хөй-ниитизи чөптүг-биле негеп болур. Бо нарын айтырыгга дорт болгаш тодаргай харыыны Париж шуулганының документилери, оларның күүселдези бээр алаар.

КАНБЕРА. 100 муң химиктиг снарядтарны — америк химиктиг чепсекти АКШ-тың шериг-далай күштериниң корабльдери Германиядан Оожум океанда Джонстон деп бичии ортулукта чедире берген.

Химиктиг чепсекти ында тускай туткан бүдүрүлге черинге узуткаар деп турар. Ук бүдүрүлге черин бо чылдың июнь 30-де шенелде кылдыр ажылдадып эгелээн. Газты чамдыкта ол бүдүрүлге чериниң элээн каш камераларыы агаарже үндүрүлтер турган. Ынчалзажок үрелиишкиннерни эткеп сөөлүнде ол завод кижилерге болгаш агаарга айыыл чок деп. АКШ-тың камгалал министерствозунуң төлээлекчизи албан ёзузу-биле медеглээн.

Америк президент Дж. Буш чоокта чаа Оожум океанның Гонолулу ортулуунга барып чораан үезинде делегейниң ол чөөк-кавыда чурттарының удуртукчулары-биле ужурашкан болгаш Джонстон ортулукта эккелген америк химиктиг чепсекти 1994 чылга чедир узуткап дооскан сөөлүнде ында бүдүрүлгелерни Вашингтон оон ыңай ажыглаар деп бодавайн турарын бүзүреткен.

Америк албан кижилериниң тускай медеглелдерин ёзугаар алырга, америк химиктиг бүгү чепсектиң 94 хуузу АКШ-тың бодунда кадагалаттынып турар. Ук чепсекти узуткаар заводтарны Американың Каттышкан Штаттарының чоогунга моон соңгаар тудар.

(СЭТА).

ХЕМЧЕГЛЕРНИ БАШ УДУР ЧОРУДАР

Тыва АССР-де тургустунуп келген оперативтиг байдал нарын. Алдынып турар хемчеглер турбуже, бо чылдың эрткен үезинде база-ла сеткилди өөртүнкү дег эки чүүлдер чок болган. Шак ындыг байдал кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди бир янзы, дээштиг ёзу-биле чорударын негеп келген. Ол ажылды организастап чорударынга бирги черде кем-херек үүлгедиишкиннерин баш удур болдурбазының хемчеглери ээлээр.

Профилактика албаны чүнүң-даа мурнунда, кем-херек үүлгедиринге сундулугларны илередип, оларны хайгааралга ап, кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбас сорулга-биле баш бурунгаар идепкейлиг хемчеглерни ап чорудар ужурлуг. Ол ажылды организастаарының үндезини иштики херектер органнарында бар. Чүнүң-даа мурнунда ааа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязынга хүлээп алганы корум-чурум үрээшкиннерин болдурбазының талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерниң планы хамааржыр.

Хүн бүрүнүң практиктиг ажыл-чорудулгазында кол кичээнгейни күш-ажылчы коллективтер-биле сырый харылзааны тударынче угланчырып турар бис. Хөй-ниитиниң санал-оналынга даянып ажылдаары биске аажок дузалыг. Массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чурттакчы чонну информация-биле хандырары чаңчылчаан, а милиция ажылдакчыларының хөй-нииитиле «төгерик столдар» артынга ужуражыышкыныгы доктаамал болуп бар чыдар. Бо бүгү хемчеглер, [illegible] алдынган дээрзинге бүзүрелдиг түңнелди үндүрер аргазы берип турар.

Профилактика ажылынга кол угланыышкын болза, ажылдааны болгаш чогу [illegible] кем-херек үүлгедиишкиннерин баш удур болдурбас болур. Шак ол ажылдар иштики херектер [illegible] бүгү албанының болгаш кезектериниң сырый киржилгези-биле чоруттунар ужурлуг. [illegible] чүге диле назы четпээн кем-херек үүлгедикчилери [illegible] кем-херек үүлгедиишкиннеринге «эмчиктиг» турар. Бо ужуралдар-биле тускайлаң [illegible] ынчага эге чүүлдүр. Амгы үеде [illegible] ажылдар-биле ажыл [illegible] үүлгедиишкиннеринге 1,2 муң назы четпээн турар, оларның 400 хирези долу эвес өг-бүлелерде кижизиттинип турар, а чамдыызының ада-иелери чок.

1989 чылда назы четпээннер азы оларның киржилгези-биле 605 кем-херек үүлгедиишкинни болган, ону 1988 чылга деңнештир алырга, 3,4 хуу улуг болуп турар. А бо чылдың чартык чылында олар 351 кем-херек үүлгедиишкинни кылганнар, эрткен чылдың ол-ла үезинге хамаарыштыр алырга, ол бүгү 23,2 хуу өскен. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге киржип турган назы четпээннерниң ниити санының 40 хуузу ниитилелге ажыктыг күш-ажыл-биле таптыг туттунмаан, ол көргүзүг хүнден хүнче улгадып оран. Иштики херектер органнарынга аныяктарның болгаш элээдилериниң ажыл-биле хандырылгазы — шиитпирлээри нарын айтырыг болуп бар чыдар. Нарын оперативтиг байдалдыг районнарга бир ай иштинде профилактика ажылын чорудуп тура, 1 муң хире ажылдавайн-даа, өөренмейн-даа турарларны илереткен, иштики херектер органнары оларның чүгле 44 хуузун ажыл-биле хандырып шыдаан. Ажылга тургузарының айтырыглары, аңаа бижиглээрин айтырыы биле сырый холбашкан. Чүгле сөөлгү ийи чылдың дургузунда күш-ажылчы коллективтерге 4 муң ортумак школаларның база 1,5 муң профтехучилищелерниң доозукчулары ижигип, быжылаан. Бо чылын Улуг-Хем районга бичии социологтуг шинчилелди кылган бис. Оон түңнелинде районнуң школаларының 150 доозукчуларындан чүгле 50 кижи ажылга [illegible] алыр аргалыг болган. Хостуг ажылчын туруштарының дугайында медээ алыры аажок берге, чүге диле ажыл-агый удуртукчуларының хөй кезии ындыг медээни өжегээр чыжырып турар.

800 кижи хосталып турар. Республиканың ниити чурттакчы чонунуң саны 300 муң бичии-ле ажып турарын бодап алгаш, бо саннарны аңаа хамаарыштырарга байдал кестүп келир-дир. Шиитпирип чорааннарның барык ног нурууз эдип чазалганың оруунче кирген, кеземче оларга өөредиг болган. Ынчалза-даа чамдык кижилер ындыг түңнел үндүрбээни хомуданчыг. Оларга хамаарыштыр участок төлээлериниң талазындан контрольду шыңгыыраткан, чамдык сорулгалыг операцияларны чоруткан. Бо чылын контроль адаанда база учёттa турарларның ортузунга хыналданы чоруткан, оларның чамдыызын административтиг салбырларга чүгле 170 кижи эмнээшкинни эртип болур, а учёттарда 6 муң ажыг алкоголизмден хоочураан аарааннар турар. Күш-биле эмнээриң организастаарының дугайында айтырыг көнгүг багай шиитпирлеттинип турар. 1974 чылдан бээр-ле ИХМ бодунуң эмнээшкин-күш-ажыл профилакторийин тударының дугайында айтырыгны тургузуп келзежок. Ук чүүл мыңчага чедир шиитпирлеттинмээн. А чурттуң өске булуңнарында шак ындыг черлерже аарыг кижилерни чорударынга, оларны үдеп чоруур милиция ажылдакчыларынга хөй түңнүг акша-төгерикти үндүрүп турар.

Хемчеглерни иштики органнар 35 кижи турган болза, бо хүннерде оларның саны 228 кижи четкен. Наркоманияның аспазында кирген назы четпестерниң саны база көвүдээн. Наркология диспансериниң учётунда амгы үеде 208 ээлээди турар. Эрткен чылын наркотиктиг бүдүмелдерни бүдүргенк дээш 83 кижи кеземче херээнге онаашкан, оларның хөй кезии 30 хар чедир назылыг кижилер.

Республикада өске черлик хендир чашпаның бөлеткекчилери регионнар аразында харылзааларны база тудуп эгелээни илереттинген.

Эрткен чылын ИХМ-ниң саналдааның ёзугаар республиканың чаза хендир чашпаның болгаш өс-биле ажыглаар ужурлуг бис.

Чаа шынарлыг эки тура улусчу дружиналарның составын тургузарының айтырыын дарый шиитпирлээри чүгула. Амгы үеде республикада 1,1 муң улусчу дружиналар бар. Ында 14,5 муң кижи хаара туттунган. 1989 чылда дружиналарның ажылын идепкейжидериниң оралдажыышкыннарын кылган. Кызыл хоорайга ЭУД кежигүннериниң дежурныйлаашкынче үнериниң нормазын 150 кижи чедирген. Ынчалза-даа дружинниктерниң санын өстүргени чогуур түңнелди бербээн. Оон-биле чергелештир чаа айтырыглар база тургустунуп келген. Дежурныйлаашкынче үнүп турар дружинниктерниң хөй кезии ЭУД кежигүннери эвес болуп турар, оон түңнелинде олар хөй-ниитиниң корум-чурум камгалаарынга белен эвес, а кол-ла чүве — күштүг болуп турар хоойлу ёзугаар камгалаттынмаан болуп турар. Оон аңгыда моон мурнунда корум-чурум камгалалының пунктуларынга ажылдаа турган дружиналар база дүшкен. Бо чылын шак мындыг чергелиг айтырыгларны республиканың ЭУД штавынга чугаалажып көрген болгаш практиктиг хемчеглерни хүлээп алган. Эрткен чылын хөй-хөй күш-ажылчы коллективтер районнарга болгаш хоорайларга корум-чурум фондузун ажыдар дугайында эгелээшкинин деткип, боттарының ажылчыннарын милицияның ажылынга дуза чедирер отрядтың одуруунче чорудуп турганнар. Ындыг-даа бол бо чылын бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери акша-төгерик үндүрүп бээри-биле кызыгаарланып, иштики херектер органнары боттарының күжү-биле милицияга чедишпейн турар ажылдакчыларны тып алырын, чок болза ЭУД ассоциациязын тургузуп алырын өрмелеп турар. Шак ындыг чылдагааннарга үндезилеп алгаш, олар ЭУД-туң дежурныйлаашкынының графигин үзүп турар. ЭУД-туң ажылын идепкейжидер сорулга-биле иштики херектер органнары күш-ажылчы коллективтерниң ортузунга ажылды күштелдирип, хөй-ниитиниң корум-чурумунун камгалалынга киржип турар ажылдакчыларынга төлевирлиг шөлээни берип, материалдыг чогумчалыг байдалды тургузуп турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның көвүдедир дээш соңгаарлаттынмас хемчеглерни ап чорудар.

Хайгааралга алган. Бир эвес шииттирип чорааннарны ол шаанда ажыл-биле хандырып турган болза, олар амыдыралдың шын оруунче дүрген кирерлер ийик. Ынчалза-даа олар чурттакчы чоннуң ажылга эң берге тургустунар кезээ болуп артпышаан. Иштики херектер органнарының ажылдакчылары эрткен чылдың дургузунда чүгле 336 кижини ажылга хаара тудар аргалыг болган. Кызыл хоорайга, Улуг-Хем болгаш Барыын-Хемчик районнарынга социалдыг ижигиишкинниң төптерин тургузарын үе негеп келген. Ындыг төптерни тургузарын бурудуп турар чылдагааннарның бирээзи — материал-техниктиг баазаның чогу. Мааңа дээштиг дузаны улетпур болгаш тудуг организацияларының көргүзүп болур турганнар.

Алкоголизмге удур хүлээп алдынган хоойлуга дөмейгел, административтиг хемчеглерни [illegible] ындыг арагалаашкынның профилактиказынга [illegible] дузалыг чедирген. Күш-ажылчы коллективтерге шак мындыг чергелиг ажылдар шуут чорувастаан, милиция-ле билдинмен дээр хевиир тургустунган. Оларның хөй-ниити тургузуглары — профилактика чөвүлелдери, [illegible] хуу судтары болгаш профилактика ажылының өске-даа хелбэрлери арага-дарыга сундулуг кижилерни хайгааралга албайн, оларга ол ажылды чоруттайн, бүгү харылзаазын административтиг хемчеглерге ынаган. Республикада чурттакчы чонга наркологтуг дуза чедиреринң системазы [illegible] дүүшпейн турар. Амгы үеде бир 4 стационарлыг ганнар талазындан ап турааа, чер-черлерде самогон хайындырар черуктар көвүдээн. Эрткен чылын самогон хайындырыкчыларындан 9 муң хире литр браганы болгаш самогонну хавырган. Бо көргүзүг херек кырында байдалды долузу-биле көргүспейн турар, шынында байдал оон-даа артык нарын. Самогон хайындырар чорукту чүгле иштики херектер органнарының күштери-биле шиитпирлээри болдунмас. Чүге диле самогон хайындырар чорук дээрге-ле, чурттакчы чоннуң кезик-чамдыызының арага-дарыны хемчеэ кызыгаарлыг садыглаар дугайында хүлээп алган шиитпирге харыы болур. Чамдык черлерде шак ындыг байдал биле демисежип, [illegible] гешг, ээртир [illegible] турарларны кербээчениц эрттирип турар апарган. Бо шугумга демиселди күштелдирерде, чүгле милицияның эвес, а күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниитиниң идепкейин бедидерн, кижилер-биле хуу кижизидилге ажылын чорудары чүгула.

Бистиң республикага хамаарыштыр наркомания деп чаа чидиг айтырыг тургустунуп келген. Наркотиктиг бүдүмелдерни хол чиг ээ базалаарынга [illegible] хамаарышкан турар. Оон ооп турар черни 20 муң гектар черни [illegible] турары ындыгында тодараттынган.

Наркомания 1985 чылда [illegible] алкоголизмден болгаш арагалаашкынның ажып эртериниң талазы-биле хоойлужудулганы хүлээп ап, арагалажыны хемчээлдиг таптыг [illegible] кезээ. 1985 чылда хайткалчыг наркотиктиг бүдүмелдерни кымнар кылып турарын илередир сорулга-биле милиция ажылдакчыларынга автотранспорт бүрүзүнге үжеп-хынааашкынны чорудуп болурунуң дугайында тускай шиитпирни үндүрген. Шак ындыг хемчегниң дээштиг улуг болуп турар. Бо бүгү ажылдарга милиция органнарындан аңгыда, кандыг-даа организациялар киришпейн турары хомуданчыг. Черлик чашпанны узуткаарының талазы-биле ажылдарны республиканың Агроүлетпүр эвилели чорудуп болур тургаи ийик. Ол ындыг ажылдан хоорулган, а чамдык министерстволар болгаш ведомстволар республиканың чашпаның шиитпирин шуут күүсетпейн турар.

Наркоманиядан аараан кижилерни эмнээриниң талазы-биле айтырыг база-ла чидиг. Кадык камгалал министерствозунуң эмнелге баазазы кажан кошкак. Наркологтуң эмчилериниң чок болуп турарының уржуундан наркотиктиг бүдүмелдерни ажыглап турар кижилерни илередири берге апаар турар. Чамдык районнарда наркотиктиг бүдүмел ажыглаашкынга хамаарыштыр турар кижиге хамаарыштыр диагноз тургузуп болур специалистер чок.

Хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалынга киржип турган хамаатыларның түңнелдерин дүвүртүгн бистиң шиитпирлештирерин [illegible] чугаажаар. Ындыг-даа бол амгы үеде кем-херек үүлгедиишкиннериниң эргип чорууржуларны [illegible] чурттакчы чон иштинге [illegible] органнарның [illegible]-биле [illegible]. Ону бодуруу [illegible]

Алексей АЛДЫН-ООЛ.
Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң профилактика албанының килдис начальниги.

ПРОФИЛАКТИКА АЛБАНЫ:

ажылы, дүвүрээзиннери

Чылыг сөс

АК ОРУКТУ КҮЗЕДИВИС

Дерт оолдун иези мен. Улуг [illegible] ноябрь айда [illegible] келген. Оон бичези [illegible] Амга [illegible] турар. [illegible] классарын [illegible].

Чернин чер [illegible] [illegible] арыг-арыглыг [illegible] [illegible] кая турар [illegible] [illegible] амыдырал [illegible] [illegible] 1990 чылдың август [illegible] [illegible] Ак-Довурак [illegible] эмнелгезинге 8 [illegible] республика [illegible] кулак, боостаа [illegible] салбырынче чоруткан. Ада-ием [illegible] [illegible] эмнелгениң ажылдакчыларының ажыл-ижин көрүп билдим.

Салбырның улуг эмчизи, [illegible] Кызыл Түк [illegible] Данов Машпак [illegible] Моңгушту Тываның [illegible] кижи хөй. Эмчи [illegible] амыдыралының дугайын кижи мацаа каяын [illegible] бижип шыдаар, оон [illegible] оруу узун. Соңуургалдыг кижи салбырның коридорунда чараштыр дерип аскан хооргуннар болгаш мурнакчылар стенлазин көрүп аргалаа, кымыл ол деп чүве билдиме бээр.

Эмчи кижиниң ажылы чымыштыг, могаг-шылаг билбес [illegible] хүннер-даа [illegible] [illegible] эмчи кээр. Оон [illegible] үш дүн ортузунда кижи бергедээн азы берге байдалдыг кижи эккелген болза, Данов Машпак-оолович [illegible] долгаптарга, саат чок дораан келгеш, бергедээн кижиге дүрген дуза чедиририн чаңчыл болган. Орай дүнге чедир ажыллаза-даа [illegible] катаы-хоглуг чедип келир. Ол келгеш, эртенги беш минутаа иштинде хуралын эрттирип каапкаш, аарыг улузун эргип эмнеп-ле эгелээр.

Улуг эмчиниң дузалакчылары дүне ажылдап турар медсестралар Римма Доңгак, Алдын-кыс Ондар оларның [illegible], эки[illegible], кижиниң кайгамчык. Дүнеки үелерде аарыг кижилерни эргип [illegible] [illegible], сыкыртыышкынны кылырлар. Санитарка Чечек Моңгуштуң эртенгинин беш шакта-ла аарыг улусту оттурбас дээш палатага ааар кирип келгеш, орун-дөжектин доозунун чүлгүп тудуп, шаланы чуп шааптаарының шалыпчыны, өөренгени магаданчыг. Антонина Козлова медсестралап ажылдаа-ла 30 чыл чеңкен. Оон чазык-чагаагы, эелдек эелдээ аажок. Бичии тыва уругларны, оолдарны куспактап [illegible] ашкап-чыттап эргелээр бээрге, кижиниң [illegible] хайныгар. Езулуг [illegible] кижи деп чүве ол-дур ийин, тел-ле болганда аңаа кандыг-даа нацияның хамаан чок деп болаттыны бээр. Коллективте тыва, орус, көрей дээш оон-даа өске нацияларның төлээлери найыралдыг, ээр-берге араан кижилерин сегиндир эмнээр дээш [illegible] харан чока [illegible], демниг ажылдап турарлар.

Оолдарым аазы баштайгы [illegible] ажыл-чем [illegible] тынышта турду. Ам ук эмнелгеге 2 ай эмнеткениниң түңнелинде байдалы [illegible] сегээн. Бистиң өг-бүлевисти өскүстүг [illegible] чайлаткан, ажы-төлүвүске [illegible] эгиткен буянныг эмчи Данов Машпак-ооловичиге база оон кады ажылдап турар эш-өөрүнге чорге чедир могейип, солун дамчыштыр [illegible] салып, ак оруктуң күзедивис.

Валентина КУЖУГЕТ.
Ак-Довурак хоорай.

Школа амыдыралы

ДУРЖУЛГАВЫС СОЛЧУУЛ

«Карак-биле көөр, угаан-биле сагыдар» [illegible] [illegible] сыйгарар [illegible] угааныг [illegible] [illegible] кижизидилге [illegible] [illegible] [illegible] угаан-биле сагыдар [illegible] [illegible] [illegible] бойдустуң [illegible] [illegible] чайты үеде эрип [illegible] кижизидилге [illegible] [illegible] көрүштүг, уран шевергини, ааныны, хевирлини, уранчыг тааланчыы, кайгап ааамас магаданчыы бо-ла оон-даа өске.

Каазы, чаражы деп идеяга кижинин сагыш-сеткилиниң, бойдустуң чурумалдарының, дириг амытаннарның болгаш уйнүштерниң амыдыралының онзагай шынарлары хамаарыр. Суггур чаьс соонда

хүрээ тыртскан, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бо бүгү [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Онзагай көрүштүг деп идеяга, [illegible] «Чавага — тыва [illegible] каастаалдазы» деп чурук [illegible] солун болду. [illegible] [illegible] идик-хептиг, оттук-бижек азынган, сыгыт-хөөмейлиг хаадып орар тыва эр кижи база онзагай көрүштүг.

Чайгы үеде онзагай ноган арга-арыг, [illegible] [illegible] [illegible] хөөг чылы, куштарның чиртилешкен үранчыг үну, ажы-төлү-биле аалады-чинилеп үн алышкан кодан мал кайгап

хамнас магадалыг, тааланчыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] мен.

Тыва, орус литература [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] рар чүве — национал хөгжүм херекселдериниң чок болуп турары. Игил, бызаанчы, де-

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]

[illegible]

Бичии-Уруг КЫРГЫС.
Башкы.
Эрзин район.

ИХМ [illegible] [illegible]

Ноябрь 20-ниң хүнүнде ниитизи-биле 32 кем-херек үүлгедиишкинин республиканың девискээринге бүрүткеттиштен. Оон 10-у Кызыл хоорайга болган.

Кызыл. 15 шак үезинде республика эмнелгезинге Кызыл хоорайның чурттакчызы Р. Б.-С. Моңгушту эккелген. Ол бижектедип балыглаткан болган. Истелгени чорудуп турар.

Шевченко кудумчузунга И. Липеваның, Лопсанчап кудумчузунга Р. А. Ховалыгның, «Моңгүлек» аалчылар бажыңының чанынга В. О. Саттың борттерин уштуп, үптеп аппарган.

Барыын Хемчик. Эрги-Барлык суурдан район эмнелгезинге бижектеткен 17 харлыг Артем Хомушкуну чыттырган. Саая Чимит дээрзи каразыттырып турар.

Кызыл-Мажалыктың Пионерская кудумчузунга кежээкиниң 19 шак үезинде билдинмес кижилер Кызыл — Кызыл-Мажалык аразында аргыжылга кылып турар рейс автобузунуң соңгазын даштар-биле буза шапкан. Пассажирлер АТБ-зиниң чолаачызы Артур Балган болгаш пассажирлер когарсваан.

Чолаачылар — И. А. Иванов, А. А. Гузеев, А. А. Бочаров, С. А. Кукарин олар техниканы ээриик башкарып чорааш, КАИ ажылдакчыларынга туттурган.

Ноябрь 8-те Геологическая кудумчузунда № 38 бажыңга болган өлүрүүшкүнге хамаарыштыр чогуур өйүнде дыңнадыгны чедирбээниниң түңнелинде, аңаа хамаарыштыр янзы-бүрү «дидир-дидирлер» Кызылга дыргын тарай берген турган. «Дамчыыр чугаа — далай чалгыы» дижир, ук болуушкун дугайында шын-дан карышкак медээ бир аастан бир аасче дамчып келгениниң түңнелинде эндерик артык фактылар-биле чүдүрлү берген.

Ол хүн 36 харлыг Балчир-оол Санчат биле 34 харлыг Марина Санчат олар боттарының бажыңынга өлүрткеннер. Өлүрүүшкүн нады арагалаашкынның үезинде үнген аас-дылдың түңнелинде болганы тодараттынган. Ук өг-бүлениң кожазы болур, мооң мурнунда каш удаа шииттирип чораан кижини милиция ажылдакчылары каразып туткан. Амгы үеде истелгени прокуратура нерн чорудуп турар.

Мария КУЗЬМИНА.

• • •

АКШ Анатолий Карповтуң Нью-Иоркка парлаттынган «Мээң дуимам Уруг Каисса» деп номун делегейниң шыдыраа маргылдаалының 9-ку салыы доозулган сөөлүнде байырлал ёзузу-биле белек кылдыр аңаа тыпсыкан.

В. ПРОСВИРЯКОВТУҢ телефотозу.

(СЭТА).

АКШ. Делегей чемпиону Джеймс Дуглас [illegible] (АКШ) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] профессионал боксту [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

АП — СЭТА-ның телефотозу.

• • •

Парлалга арыннарындан

ЫНЧААР БАЗА ТӨРҮТТҮНЕР,

азы Барык фантастиктиг төөгү дугайында

Бо төөгү согур дүш боор парлалга арнында көстүп келген. Чартык чыл бурунгаар мээң ажылдаар эрээлинге улгады берген назылыг эр кижи кирип келген чүве, даштыкы хевириндеп-не ооң чединмезп илден, арага-дарыга сундулуу арнындан көстүп турар. Ол холунда дуржүп калган чагаа хавы тудуп алган. «Экин» деп состү дүрген чугаалап каапкаш, бурунгаар каш базып чоруй, мээң столум кырында чыткан хөй-ле саазыннар кырынга ол чагааның хавын салып каан. «Үе тывылза мону номчуп көрүнер» дээш ол дораан үнүп чоруй сарган.

Ол чагаа хавында адрести-даа, чоруткан кижиниң ат-сывын-даа биживээн. Чевен хол үжүү-биле метпек кылдыр «Редакцияга» деп эгени бижип каан. Оон ыңай чүү-даа чок. Чагаа хавын часкаш, үндүрүк-кинирин үжүктерин көргеш, үе-шакты хей черге чарыгдаандыр мен деп бодавышаан, ында бижээн чүүлдү номчуурун оралдашкан мен. Чагаада үжүк, домак частырыы бажын ажыг, ынчангаш мен ону «хоюглааш» мында [illegible]. Оон бижээни болза:

«Адымны-даа адавас мен, меңээ дөмей-ле бүзүревес силер, а каттыржыл, шоодар апарза, ады билдинмес-даа кижиниң кочулап болгай-ла. Ынчалза-даа бо төөгү ылап болган чүве, шынчы сөзүм. Хоорайда бок төгер черлер ниң бирээзинге таныылдап ажылдап турган мен. Ол бок төгер чер үргүлчү өрттенип болгай. Бок эразынга янзы-бүрү газ чыгдыр, оон бодуу-ла хып эгелээр. Чогум өрт улуг эвес болур, чамдыкта маңаа, чамдыкта дүрээ — кезек-кезек кывар. Ынчаш бо улуг бок бүрүнүү-биле өрттени берген. Дүнениң он ийи шак үези турган.

«01» бистиң медээлеривиске пат чаңчыгып калган, ынчан долгаарымга безин дүвүреваэннер, эртен сайгарар бис диген. Шынап-ла, агаар чүдерээнден башка онзагай айыыл бар эвес. Уйгум база чаштай берген. Форточкаларым хаап алдым, удуттунмас, аңдарлып, дүңдерлип чыдыр мен.

Чеже чыдарыл, дашкаар үнүп келдим. Өрт дендеп тур. Мээң казанаамдан төнген бок ыракта эвес, 200 хире-ле метр. Бүгү чүве адыш оюунда чүве дег көстүп турар. Хенертен оон бир-ле улаан ыыкаш үн дыңналды. Чүү болган чоор деп бодап, аңаа тып алганым театр дуранын сегирип алгаш, олче дуранналым-даа. Чүү-даа көзүлбес боорга, үн дыңналган үтче чорудум.

Турум чурттаар чери чок толанчылар ол бок аразында эмгежок дээрзин чугаалаар херек, олар дүне бок аразынга хонуп алыр чүве. Оларның бирээзи дүн чалып чыткаш саалай берген магат. Аңаа шил тывып чорупп турааш удуп чытпышаан ап чүве. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бокче чоокшулап чорупп ор мен, базала дураннай каапкаш, кайгай бердим. Мээң мурнумда чалбыыш киискип тур, ооң ындыы чарыында бичии хос чер бар, ооң ындында база өрт кыпкан. Ол хос черде бир-ле амытан дөрт-даяк кырында турупп алган улуп тур. Ону кандыг дээрзин чугаалаары безин берге. Бүткүр бодээ шуут кара, кежиниң өңү черге дөмей, шупту бодуктен бүткен. Буттары дыка чоон, холдары кыска, салаалары үзе шапкылап каан дег. Ооң бажының коргунчуу дээрге, халаптыг. Ол эгиннер-биле шуут тудуш, аксының улуу кедергей, кулак турар черде ийи кызыл карактар бар. Бештын дук чок өске кедээнде хаяы сыгыртар долган.

Ол кижи көрбээн амытан улуп турар болду. А от олче бүгү таладан чоокшулап орган. А ол амытан камгаланып туржук, чаңгыс черде кадап каан чүве ышкаш турупкан, улуг аксын ажыткаш-ла, ыш холумактыг агаарны тынып ап тур.

— Эй, — деп алгырдым, — Кым сен, дүрген чүгүр!

Ынчалза-даа ол амытан тоогбады. «Эй, дыңнап көрем!» Ооң карактары хенертен көк-көк апарды, карактарын чивешедир-даа. Ол мени дыңнап каан. Келген болганда ооң үнүнүн ааны өскерли берди. Оон үнү кылар ачыг дыңналды. Ажыдып алган аксындан чарга чаштап тур. Ол кандайы аажок турүп келгеш мээң талазынче ооскуум кылаштаптаты. Кылаштап чоруурунуң үрү холчок. Ооң-биле мээң арамда он хире метр черни өрт дуй алы берген.

— Дүрген-дүрген, чүгүр! — деп алгырдым. Бир эвес ол амытан оттан үнүп кээр болза, ужуражышкын кандыг болурун безин бодаваан мен. Ынчалза-даа ол хире өскүм кылаштаар болза дириг үнери берге дээрзин билип турдум.

Ол чалбыышталып турган отка чоокшулап чедип келди. Холдарын өрү көдүргеш, отче кылаштапты. Оон соонда... от ону дораан хоме аапкап. Дүгү дары дег өрттени берди, а ол амытан бир таладан өске талаже хадып-шурап эгелээн. Кыска секунда дүргүзунда оон баш дүгү, адыир үнү чаңгыланган. Оон үн читкен.

Ол чогум чүү болганы? Түңү көргеним бе? Бо айтырыглар мыңчага мени дүвүредип келди. Кажан өртү ожурүп каапкан соонда ол овса бок кырынче үнүп чердүм, чаңгыс-даа не көзүлбеди, бүгү чүве хүл-ыгба апарган.

Көрген ол чүүлүм дугайында ийи эжимге чугаалаан мен, олар кайын бүзүрээр: хөй арага ишкен-дир сен диштилер».

Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул, номчукчу? Мен ол чагааны база-ла хөй ерага ишкеш ал-быстаан кижиниң бижимели деп санааш, бүзүревээн мен. Ынчалза-даа дүш бооп кирип келген ол кижи-биле дыка ужуражыксаан мен. [illegible] турган, ооң чагаазын ыралдыр суп кагдым, соң кырынче өске саазыннар не-мешкениндеп ол эдлептиг таварылга чөөрту уттундурүп бар чыткан.

Ону чүге сактып келген деп мен? Неделя бурунгаар мээң кабинедимге херээжен кижи кирип келди, аарыгзыг арнынныг, дөртен хире харлыг.

— Бодумнуң төлүмнү бодум өлүрүп алдым — деп, ол кирип ора-ла чугаалааш, креслога олурүп чоруй-ла, ыглапты.

Оон оожургап алгаш, Светлана мээң сагыш-сеткилимге дыка муңгараачыг төөгүнү чугаалап берген. Ону систерби-ле канчаар дамчыдарын-даа билбес мен. Ол херээжен бодунуң [illegible] канчаар чурттап — чораанын-даа, ам канчаар чурттап чоруурун-даа [illegible]. Бо төгер чериниң таныылының чагаазын сактып келген мен.

...Училище дооскаш, Светлана агаарже бок үндүр октаар талазы-биле суурглыг бир заводка ажылдай берген. Общежитиеге чурттап турган. Чогум ажылдап турганы багай эвес, а чылдар эртип-ле турган, квартира айтырыы шуут шиитпирлеттинмес. Хууда амыдыралда база өөрүнчүг чүве чок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чаңгыс зай амыдыралдын, хооп чок общагадан, бүдүрүлгеден, кажан-даа адырылбас довурак-доозундан Света арагага сундулай берген. Кызылын-даа, агыл-даа ижер, соолзурээр акша чедишпес апаарга, «ортээнир» чүве бүрүзүн ижер апарган. Кылаан-тутхан ажылы чок, толанчы таныш тып алган. Оон дузазы-биле чашпаи тыртып өөренип алган, ийи катап наркотик-даа сыкыртынган. Оон аңгыда заводка дүнеки элчете ийи катап бүдүрүлге богунда корониянын база турган. Ооң түңнелинде 22 [illegible]. Ооң кадында саатты апарганын база билип каан.

— Ону эскерип кааш-ла, корга берген мен — деп, Светлана Александровна чугаалады. — Баштай уругну дужуруп каантар бодаан мен, оон божуп алырын шиитпирледим. Кандыг-даа берге болза, арага черле амзавазым.

Общежитиеден ол чорувайн. Демги толанчы таныжы Саша хоорайның бок төгер чериниң чанында ээ чок дача тып берген. Аңаа кышкы үеле Света божуннаан, божуп чыда угаанын оскунупкан. Кажан медерели кирип келгенде, ол бодунуң чанында чем негеп алгырган хүрең чүвени көрүп каан. Ону эмирер дээш ап алган. Света муңгарап, кышкыра берген. Ол төлдү кижи көөр арга чок болган. Кижиге дөмей эвес [illegible] Саша бодунуң баштайгы төлүн көрүп каааш, үне халып чоруй барган, ооң соонда ынаар не-даа баспаан.

Светлана чүнү-даа канчаар эйын тыппаан. Ол бодунуң бичии оглунуң бажын кайгап-ла орган, мында диштери безин үнүп келген улуг аас, кулак [illegible] черде ажыттынар четкен карактар бар болган.

Светаның канчаар хилинчектенип чорааны бижээш канчаар боор. Чүгле ол чаш төл дыка дүрген сайзырап органын чугаалаар херек. Эттаны улгадып-даа орза, угаан-[illegible] болган. Бир ай эрткенде ол сандай буттарын диштери-биле одура дайнап, дээвиирден төктү берген штукатурканы чылып чиптер апарган. Чүнү-даа арттырбайн чип алыр. Света дөрт ай хире хилинчектенип келгеш, оон бирде караңгы дүне оглун бок аразынче аппарып каапкан.

Даартазында дүне чедип келген. Оглу дириг болган. Үнгүрден үнүп келгеш, бокту канчаар чип турганын оон соонда база көрген. Ирис чыдаан ногаа аймаан ол арыылдыр чиир болган.

Төктүнген бок-даа чоорту улгадып орган, оглунуң «куюу» база улгадып орган. Кырынче бок төптерге-ле ол оон кырынче кастынып үнүп кээр. Негии көрүп кааш ол чүве-даа ыттавас, чүгле [illegible] дыр улуур болган. Шак мынчаар алды чыл эрткен. Чартык чыл бурунгаар Светлана бок төгер черге болган өрттү база көрүп каан...

В. СЕРГЕЕВ.
(Бистиң корр).
Запорожье.

ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА НЕМЕЛДЕ: Кажан бис бо төөгү-биле Медицина эртемнериниң академиязының медицина-генетика төвүнүң эртемденнери-биле таныштырарывыска, ындыг чүве турбас дижкеннер. Ындыг турбуже, кижилер бойдусту-даа, бодунуң организмин-даа чанчаар-даа үрең, чүден дора халапка чедип турар ышкажыл. Амыдыралдың янзы-бүрү хевирлериниң уржуунда тывылган кандыг-даа төлдер төрүттүнүп турарын амыдырал көргүскен. Ол дугайында «Рабочая трибунаның» арыннарынга ынап-ла бижир бис.

(«Рабочая трибуна» солундан).

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

НОЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 «Эгни хөгжүм!». 9.20 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран чечен фильм. 10 [illegible] 10.25 «Чаза [illegible]» 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг [illegible]» 12.30 «Үе». 13.10 Г. Х. Андерсен «Жемчуг [illegible]». Фильм-шии. 14.55 Д. Шостакович. Концерт. 15.25 «Бир эвес силерниң чарыңар...» 16.10 Пясецкий аттыг хөгжүм училищезиниң суругуулдарының концерти. 17.00 Уругларга кыска хемчээлдиг уран чечен телефильмнер «Кодээге кашкылдар». 17.35 Чугула интервью. 17.45 СССР-ниң Дээди Совединде. «Туккай логунаан курупелериниң кады ажылдажылгазы болгаш айыыл чок чоруктуң системазы». 18.30 «Ол болган... болган...» 18.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран чечен фильм. 10-гу серия. 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити [illegible]». 21.40 Кол-[illegible] 21.45 ИХМ медээлери. 22.00—01.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. Чаңгарда (23.40) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем таныыл [illegible] 8.35, 9.35 Төөгү. 5 класс. В. И. Ленин — Коммунистиг партияның үндезилекчизи. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 География. 6 класс. Чер шимчээшкиннери. Вулканнар. Гейзерлер. 11.05—12.05 «Лесь Курбас. Келин [illegible]». Барымдаалыг фильм. 17.00 Мультфильм. 17.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сабантуй, сабантуй, сабантуй». 18.50 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.15 «Ыых чок чугаа». Үнү чок болгаш дүлейлерниң [illegible] айтырыглары. 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Рынок: Германияда ол канчаап чыдынып турарыл». 21.00 Бүгүдеге спорт. 21.15 «Панорама». Фильм-билет. 21.40 СССР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында хүн дембергели. 23.40—01.00 «Кырган [illegible] биллээ». Уран чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Гидон Кремер биле Марта Аргерихтиң концерти. 19.55 Кэвээк. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Кино

НОЯБРЬ 23-ТЕ

«НАПЫРАЛ»: «Давайте надеяться, что будет девочка» (Франция — Италия). 9.00, 11.20, 14.20, 16.30, 19.00 шактарда.
Видеозал: «Пятница, 13» (часть 7) 9.20, 11.10, 13.20, 15.20, 17.20, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.00, 11.10. «Киночыынды» 10.30. «Груз «300» 13.20. «Кому на Руси жить...» 15.00, 19.40. «Допинг для ангелов» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Черная пантера» 14.20. «Рам и Лакхан» (2 серийлиг. Индия) 16.10, 19.00 шактарда.

«Театр — бичиилерге болгаш элээди уругларга» деп бүгү-эвилел неделязы

Ноябрь 23-те — концерт [illegible] [illegible]. Эгелээри 18 шак.
Ноябрь 24-те — Мошадуның тоолу: «Бразилияның эртинези». Эгелээри 12 шак.
В. Серен-оолдуң «Энесай Мерген» деп ыянган база ол хүн болур. Эгелээри 15 шак.
Ноябрь 25-те — Мошадуның тоолу: «Бразилияның эртинези». Эгелээри 12 шак.
М. Кежелдейниң «Үш билиглиг оол» деп тоол-чугаазы база ол хүн болур. Эгелээри 18 шак.

• • •

МАР-ның артистерниң концерти бөгүн Политехниктиг чылдыштың бажыңынга болур. Эгелээри 19 шакта.

• • •

Бо чылдың ноябрь 24-те № 1 профтехучилищеге 10 шакта төрелдер хуралы болур.

АДРЕЗИ: Кызыл, Тока аттыг кудумчу, 14.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-24 ● оралакчылары — 3-43-91, 3-34-17 ● приемная — 3-34-26 ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● эдилелдеринге — 3-45-93 Киилистер ● [illegible] тийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 ● [illegible] — 3-34-57 ● совет тургузуу — 3-31-09, 3-41-23 ● [illegible] — 3-21-10, 3-26-22 ● [illegible] — 3-41-16 ● культура — 3-39-15 ● информация — 3-37-11 ● чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-40 ● [illegible] — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ● [illegible] — 2-27-41 ● [illegible] — 3-32-75 ● [illegible]

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле чурттуң комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 24 суббота № 268 (14468)

1925 «шын» үнде-илеттингеи

Өртее 3 көп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

АҢАА КЫШ КОРГУНЧУГ ЭВЕС

«Сут-Хөл» совхозтуң «Кара-Чыраа» кооперативинде хоочун малчын Т. К. Монгуш аренда керээзи-биле ажылдап турар. Ооң коданында ам 420 баш мал бар. Холушкак коданда хураганнарның, сергелерниң, өшкүлерниң деңгилдези эки.

Тас-оол Конзаевич аныяандан тура-ла, ажыл-ишчи кижи болгаш кыш удур ыяк белеткенип алган. Ооң кыштаанда 30 тонна анаа, 20 тонна прессээн сиген дүжүртүнген.

Хоочун малчын кыштаанга көжүп келген дораан-на мал кажааларын септеп, чылыгтап алган. Хынамчалыг кижи кышкы чырыын база утпаан: кежээлерде бичии моторнуң дузазы-биле чырык кыва бээр.

Малчын кыштан малды хүр ажырар сорулгазы салган ажылдап турарын дүүн биске «Сут-Хөлден» дыңнаткан.

ЧАГЫДЫЛГА ШУУДААН

Дүүн Тожу районнуң суурттакчы чонунуң болгаш күш ажылчы коллективтериниң 1991 чылда чагыткан солуннарын, журналдарын болгаш өске-даа чагыдылгаларны санап көрген.

Районнуң ажылчы чону бо хүнде «Шын» солуннуң 590 экземплярны чагыдып, эртеки чылдың деңнелинден мурнап турар.

Ийиги, ушку черлерде «Тываның аныяктары» болгаш «Тувинская правда» солуннарның чагыдылгалары чорун турар. Сан-биле алырга түс-түзүнда 489 болгаш 430 экземпляр болуп турар.

Ооң аңгыда «Сылдысчыгашты» 253-тү чагыткан. А «Молодежь Тувы» солуннуң чагыдылгазының деңнели эртеки чылга бодаарга, чавызаан. Чүгле 33 экземпляр болуп турар.

Күш-ажылчы коллективтерден «Май 1» совхозтуң, Тоора-Хем школазының, партия райкомунуң чагыкчылары эң идепкейлиг чоруун көргүзүп турар.

Чагыдылга уламчылавышаан.

Светлана БАЙЫР-ООЛ.
Радиоорганизатор.

БӨГҮН

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Бистиң республикада совхозтар директорларының, кодээ ажыл-агый специалистериниң Кызыл хоорайга беш хүн үргүлчүлээн семинар-хуралы чүгле чаңгыс ындыг айтырыгның адаа-биле болуп эрткен.

Ооң ажылынга Новосибирск хоорайдан келген бөлүк эртемденнер база киришкен. Олар Сибирьде кодаа ажыл-агый экономиказының эртем-шинчилел институдунуң төлээлекчилери болуп турар. Эртемденнер рынокче шилчилгениң байдалдарында ажыл-агыйны эргелеп-башкарарының, экономиктиг механизминиң айтырыгларының талазы-биле аңгы-аңгы темаларлыг лекцияларны республиканың кодээ ажыл-агый специалистеринге тайылбырлап, чугаалап берген. Түс-түс темалар аайы-биле кичээлдерни профессор В. М. Грабов, доцент Е. Ф. Кривых, улуг башкы В. А. Смирнова, экономика эртемнериниң кандидаттары М. В. Ковалев, А. П. Задков болгаш доцент И. И. Шугаева эрттирген.

Ажыл-агыйны эргелеп-башкарарының чаа аргазы — рынок экономиказынче шилчилгеге тураскааткан ол семинар-хуралга чугаалашкан чугула айтырыглар кодээ ажыл-агыйның специалистеринге, удуртукчуларга улуг дузалыг болгаш ажыктыг болган.

Семинар-хуралдың ажылы бөгүн доостур.

ТООЛЧУГА ТУРАСКАДЫП

Бөгүн Улуг-Хем районда Торгалыг суурнуң Культура бажыңынга хоочун тыва тоолчу Баазанай Түлүштүң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оюнга тураскааткан кежээ болур.

Аңаа Тываның төөгүнүң, дылдың, литератураның эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары, партия райкомунуң коллективи болгаш ооң чаңгыс чер-чурттуглары база торээлдери кирижип, тоолчунуң чогаалдарының дугайында сактыышкыннарының чоң мурнунга чугаалаарлар.

Бо кежээге ортумак школаның өөреникчилери, совхозтуң ажыл-ишчилери хөй-биле киржир.

БИСТИҢ КОРР.

«ЧЫМЧАК АЛДЫН» КИРИП ЭГЕЛЭЭН

[illegible]

Арагаты ДОНГАК

ЧҮГЛЕ ИЙИЗИНГЕ ДОКТААЙН

Чоокта чаа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга М. С. Горбачевтуң амыдыралывыска бо хүннерде чугула, ханы утказыг чугаазын улуг сонуургал-биле кичээнгейлиг дыңнап, ону республика солуннарының арыннарында парлаанын база номчудум.

Президентиниң чугаазында айыткан чамдык чүүлдер биске шуут-ла дорт хамаарылгалыг дээрзин билдим. Чижээ, хамааты кижиниң эрге-хоойлу талазы-биле камгалалдыг чоруун хандырарынче улуг кичээнгейни салып турар. Бистиң Тываның-даа амыдыралының чамдык чижектериң алгаш көөр болза, хамааты бүрүзүнүң айыыл чок чоруун хандырарының айтырыы кол чүүлдерниң бирээзи болуп турар болгай.

Оон ыңай эш Горбачев аъш-чем продуктуларының айтырыынче кол кичээнгейни угландырган. Бо дээрге чүгле биске эвес, харын бүгү чурттуң чонунга хамаарышкан шиитпирлеттинмейн турар чүүлдерниң бирээзидир. Ону бистиң республикага хамаарыштыр чугаалаар болза, бо чылын чонну хандырар аъш-чем болгаш ногаа аймаа мурнунда чылдарга деңнээрге, оранчок эвээш белеткеттинген. А кажан четчир кылдыр өстүрүп-даа алыр болзувусса, ону ажаарында, кадагалаарында болгаш дажыглап сөөртүрүнге улуг чидириглерни болдуруп турарывыс мындыг байдалга чедирип келгени ол. Бо чүүлдерни моон соңгаар болдурбас дээш кижи бүрүзү харыысалгалыг хүлээнир болза эки.

Сыгыр ТАС ООЛ.

Чуртта байдалды быжыг туруштуг болдурар, совет кижилерниң эрге-ажыктарын камгалаар дээш ССРЭ-ниң Президентизиниң ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга ноябрь 17-де чугаазында программныг чүүлдерни деткип, чүүлдүгзүнүп турар чагаалар редакцияда эвээш эвес келгилээн. Ында кижилерниң, чурттуң салым-чолу, келир үези дээш дүвүрели илереттинген.

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Рынок экономиказынче кирерниң бүдүүзүнде чуртта туруустунуң келген берге кризистиг байдалдан уштунуп үнерниң дугайын Президент М. С. Горбачев ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чугаалаар боор деп, бүгү чон четтикпейн манап, идеген турган. Ол чугаа, шынап-ла, болган-даа.

М. С. Горбачев бо чылдың ноябрь 17-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга Эвилел керээзин чарарын дүргедедир, чуртта политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың быжыг туруштуг болурунуң дугайында кыска түңнел чугаа кылган. Ол Президентиниң чоокку үеде боттандырза чогуур кол-кол чүүлдери, бодалдары, программазы болган.

Ону катап-катап номчуп танышкаш, кончуг чүүлдүгзүнер, деткиир кижи-дир мен. Эде организастаар, чаартыр чүвелер-ле хөй. Президентиниң харыылаар, удуртуп башкарар айтырыглары хөй. Ынчангаш оралакчы президент тургузар дээни-даа, эргижирээн звеноларны дүжүрер, чаа звенолар тургузар; инициативтиг, амгы үениң өзүзү-биле ажылдап шыдаар чаа ажылдакчылар Министрлер кабинединиң составынга киирген турар дээни-даа кончуг чөптүг деп бодаар мен.

Амыдыралда чамдыкта мындыг болгулаар ышкаш ийик. Чеже-даа дээди эртемниг болза, даанган ажылын билбес улус база турар. Чамдык ындыг кижилер чүгле алыр акшазынын бодааш, ыят чокка удуртур-башкаар бедик ажылче чүткүүр. Кажар он-биле кирип алгаш, ол ажылды бууралып каар. Ол дээрге кижиниң арыг арын-нүүрүнден, бөдүүн биче сеткилинден хамааржыр. Ынчангаш билир-билбес-даа болза, өрү шураар халымактарның оруун дозар, хоойлуларны, шиитпирлерни, айтыышкыннарны боттандырар дээш Президентиниң чанынга Контроль палатазын тургузуп, ол бүгү регионнарга бүрүн эргелиг төлээлекчилерлиг болур дээнинге аажок чөпсүнер-дир мен. Бистиинге база ындыг төлээ турар ужурлуг.

Президентиниң чугаазының үшкү кезээнде корумчурумну быжыглаар дугайында айтып турар. Бистиң республикада кем-херек үүлгедишкиннери, хулиганнаар чорук ам-даа чедир чавырылбайн турар болгай. Мен бодаарымга, бистиң бир четпезиниң хөй-нинити-даа, милиция болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар ажылдакчыларыдаа кандыг-бир багай улуг үүлгедиишкиннер болган соонда, ол дээрезинде дырбаңайнып хөделир, а оон сонгаш, шимээн чок баар. Сактырга-ла, база бир онза үүлгедиг болу бээрин манап органзыг. Доктаамал хайгааралга ап турар болза, багай үүлгедиг дештип үнүп келбээ дег.

«ИХМ-ниң парлалга бөлүү дыңнадып тур» эге адаанда медээлерни номчуп көөрге, хөй нуруузунда аныяк тыва кижилер оорлаан, үптээн, бижектеп өлүрген, кемдедип балыглаан боордур. Ол мырыңай чаржыннг-дыр! Кымнарның ажы-төлү ындыг дүржок, дерзии боор кижизиттинген чүвел? Ындыглар ада-иезиниң-даа, нийти тыва чоннуң-даа адын бужартадып турар. Кем-херек үүлгедиичилерин тудкаш шиидип, парлалгага сойгалап бижип-даа турза, ол ам-даа намдавайн турарын ИХМ-ниң доктаамал кестүп кээр медээлери херечилээр-дир. Бо талазы-биле демисел чорударынга Президентиниң чанынга тускай албан черин тургузар дээни база-ла чөптүг херектир деп билип турар кижи-дир мен. А бистиинге ону кандыг янзылыг боттандырар чүвел, ону билбес-тир мен.

Президентиниң бодалдары, программазы кончуг шын-дыр, а ону чүгле амыдыралга боттандырары бүгү совет улустан — бистиң боттарывыстан дорт хамааржыр. Оларны боттандырган түңнел-на амыдыралывыс улам экижир.

Данчай-оол ОЮН.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ЧУРУКТА: Надежда Александровна Сафронова Кызыл хоорайның төвүнде кондитер цегиниң бригадазының ажыл-ижин удуртуп, планныг даалганы ажыр кылырынче аныяктарның күжүн мөөңнеп турар. Ол кылган тортунга «Төрүттүнген хүнүңер-биле!» деп эргим болгаш хүндүткелдиг состерни бижий кааптар. Ооң эштери Ирина Никитина, Айлана Намшай база-ла амданныг чемнерни ынчаар белеткээш, садыгже киирип турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Россияның Дээди Совединиң сессиязы хүн айтырыын эде көрген. Г. А. Явлинскийниң ээлеп турган албан-дужаалындан халажып турарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. РСФСР-ниң чазаының Даргазы И. С. Силаев «500 хонук» программаны чогаадып тургускан кижилерниң бирээзи Г. А. Явлинскийниң халажыр дээн турарын деткиирин депутаттарга саналдаан.

Г. А. Явлинский ажылдап турган албан-дужаалындан халажыр деп шиитпирлээнин депутаттарга дыңнаткан. «Соолгу үеде айларда Россия Федерациязында байдал кончуг өскерилген. Ынчангаш меңң мурнумда тургускаш, депутаттарга саналдап киирген программаывыстың күүселдезин бээрге апарган. Ооң уламындан албан-дужаалымдан халажыр дугайында айтырыгны тургускан мен» — деп, ол чугаалаан.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Экономиктиг реформа талазы-биле комиссиязының дужаалдан Г. А. Явлинскийни хостаар дугайында шиитпирни парламент хүлээп алган.

И. С. Силаев чазак кежигүннерин томуйлаар өске ажылче шилчидер илдиг айтырыгны талазы-биле чазактың бүрүн эргелелин тывары дугайында айтырыгны сессияга тургускан.

Депутаттар «Рынок харылзааларынче шилчилгениң үезинде РСФСР-ниң улуг ажыл-агыйын күрүне талазындан эргелеп башкарарын хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» Хоойлунуң төлевилелин, тараачын (фермер) ажыл-агыйының дугайында хоойлунуң төлевилелин чугаалашкан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң болгаш Латвия Республиканың удуртукчулары ужурашкан

1990 чылдың ноябрь 22-де Москвага РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев Латвия республиканың Дээди Совединиң Даргазы А. Горбунов болгаш Латвия республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. Годманис-биле ужурашканнар.

Ужуражылгының үезинде болган консультацияга ийи республиканың күрүне суверенитединиң база күрүнелер аразының кады ажылдажылгазының дугайында дугуржулга кылдынган болгаш ол талазы-биле медеглел хүлээп алдынган.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ ӨРТЕКТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИНДЕ

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң эргежок чугула херегледииинге хамаарышпас чамдык бараанынарга кержээлиг хостуг өртектерни киирер дугайында доктаалын түр хуусаада чүш чок болдурар талазы-биле чамдык эвилелдешкен республикаларның (РСФСР, Казах ССР) Дээди Советтериниң шиитпирлерин хүлээп алганынга хамаарыштыр ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң дыңнадыры болза:

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң эргежок чугула херегледииинге хамаарышпас чамдык бараанынарга кержээлиг хостуг өртектерни киирер дугайында хүлээп алганы күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүгжүп турар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында Хоойлуга дүүштүр Эвилел чалаа өртектер политиказын чорударын хандырар болгаш өртектер системазын сайзыраңгайжыдарының кол угланыышкыннарын тодарадыр. Аңаа чоннуң херегле бараанынарынга үүрмектеп садар өртектерниң деңнелин өскертир эргени берген.

Оон аңгыда үстүнде адаттынган шиитпир бо чылдың октябрьда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы улус ажыл-агыйын экижидип быжыглаарының болгаш рынок экономиказынче шилчииринин кол угланыышкыннарының кезии болур.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын чамдык республикаларның түр күш чок болдурганы кандыг-даа үндезин чок шиитпирлер болур. Бүдүрүлгениң объективтиг экономиктиг байдалдары, рынок байдалдыг өртектер тургузулгазын сайзыраңгайжыдарының талазы-биле сонгаарладыышкын чок хемчеглерни хүлээп алырын негеп турар. Эргежок чугула херегледииинге хамаарышпас бараанынарның өртектерин кержээ чурумунче шилчидерни болгаш өртектерни албан кылдынар апаар. А доктаалды түр ка-ла күш чок болдурганы, эрге-хоойлу езугаар алыр болза, канчап-даа таарышпас.

Ооң-биле чергелештир чиик өртектер болгаш херегел-негелдениң бедик деңнели чижек чорукка байдалдарны тургузуп турарын билдингир. Байыыр соруглга-биле ювелир кылыгларын, билик үүргеезин болгаш өске-даа ховар бараанынарны массалыг-биле садып ап турарын билдингир. Чүгле совет эвес, а даштыкы хамаатылар ындыг чүүлче хаара туттунганы дүвүрелди болдуруп турар.

Ынчангаш ол чамдык республикаларның улус депутаттары ындыг чиик өртектерни хевээр арттырган ажыы бар бе деп чүвени болап көөр ужурлуг деп ССРЭ-ниң Күрүне комитеди санап турар.

ПАССАЖИР АРГЫШТЫРЫЛГАЗЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Автобустарны чонга «эгидер»

[illegible]

А. МОНГУШ.

Бот-боттарын билишсе

[illegible]

Нина СЕРЕНОТ.
Башкы.

Партийжи амыдырал: эге организацияларда

АМ-ДАА ТАПТААШКЫНДА

Партияның амыдыралга ролюн кодуруп, ат-алдарын [illegible] Мен Барыын-Хемчик районнуң партия эге организациязында бактаал турар 20 чыл стажтыг коммунист мен. Бистиң район районда база бир улуг организация. [illegible] эге организациялар бар. Амгы үеде 15 коммунистиг, 5 бюро [illegible] партия эге организациялары турар. Бо организацияларда [illegible] ам-даа кудулаан, ат-алдары-даа баксыраан.

Бешалдыы чаа бурунгаар 20 ажыг коммунистерлиг бир организация турган болгаш, ам сан талазы-биле чөрту эстип, эвээжеп келген болгаш, чаңгыс-даа кижи немей кирип албаан. Сооңгу бир чыл иштинде Устав негелдезин бузуп, [illegible] партия хуралдары болбаан [illegible] болза, улуг частырыг болбас. Платформа телевидениеге [illegible] партия конференцияларынга делегаттар депшидер талазы-биле бир-чаңгыс хуралдар болуп турганы шын, аңаа чүгле деткиишкиннер кылган боордан [illegible] эге организацияның партия бюрозу, коммунистер [illegible] тодаргай шиитпирлер хүлээп алдынмаан. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, планда кордунген чаңгыс-даа перспективтиг айтырыг чугаалажып, шиитпир үндүрбээн, хүлээп албаан. Бир-чаңгыс чарлаан хуралчыларының эрттирип алыры бир түвек, бир-үш катап соңгаарладыр, чыглып чадаар, [illegible] чалгаараачыг, шүгүмчүлел болгаш бот-[illegible] чок болур. Коммунистерниң бот-идепкейин көдүрүп [illegible] арга-сүме кадып, санал-оналы бээрде албададыр, шүгүмчүлелдиг, анализтиг санал берип шыдавас, чүгле кайы-бир коммунистиң сүмезин азы саналын деткип каар, ол-ла. Хурын-даа [illegible]

[illegible] республиканың отчёт-соңгулдалыг хуралы болуп эрткен, ол хуралдың кандаар эрткенин билбес мен. Соңгаарда курортка турган, олурупкаан мен. Олуруп каан болзумза, арга-сүмем бээр турган мен.

Ол отчёт-соңгулдалыг хуралдың соонда бо гүнге чедир хурал-суглаа болбаан, эге организацияга перестройканың кылып чорудуп турары онзагай ажылы [illegible] таптаашкында. Районда профэвилел, комсомол, херээжен чөвүлели, кужу ажыл коллективиниң чөвүлели дээн хөй-нити организацияларының ажылы база чорувайн турар, оларга партия организациязының деткимче, дузаламчызы чок. Партия Советтериниң ажылын холгаарлап, удурту бербес боордан башка, хөй-нити организацияларының ажылын [illegible] талазы-биле оларның удурткучуларынга арга-сүмени кадып, башкарар [illegible] бе? Херекке комсомол организациязының [illegible] гузуп, отчёдун партия хуралынга дыңнаар болза, эки боор деп сүмелиг мен.

Партияның чаа Уставын [illegible] эге организациязының ажыл-чорудулгазын [illegible] амыдыралга боттандырары чугула. Ында эге организацияларның хуралдарын кайы хире хуусаада кажан эрттирип турарын эге организация боттары шиитпирлезин дээн. Ол черле кончуг чөптүг. 3—4 ай иштинде азы чылда 2—3 хурал эрттирери партияның ажылын коскүлеңнедип шыдавас. [illegible] артар апаар. Мээн бодап турарым, райко [illegible] улуг коллективтиг, эвээш коммунистиг бичии организацияның ниити хуралдарын айда бир катап, бюро хуралдарын хереглеттиниң келгени-биле каш-даа катап эрттирзе чугула. Ол хуралдарга бир перспективтиг айтырыгдан [illegible] коммунистерниң бот-харыысалгазы улгадыр, партия организациязының коммунистериниң ат-алдары кодурлур деп бодаар мен.

Хуралдарны баш бурунгаар [illegible] хөй-нити организацияларының удурткучуларын чалап, ажык эрттирериниң шиитпирин баш бурунгаар белеткеп, кым кандыг пунктуну харыылаар, кажан күүседирил деп тодаратпаар ниити хуралга немеп, казып садылаткаш, хүлээп алган шиитпирниң күүселдезин доош ажылдаар чуве болза, эге организацияның ажылы шугудаар болур.

Эге организацияның ниитики документилерин эмгесеселиг тургузары чугула. Бир хуралга, бир кол айтырыгга кол документ тургустунуп келир. Бир протокол — аңаа санал берген кижилерниң ады, саналының [illegible] күүсеткен турарын айтыр. Ол документилерге илеткелди кожар. Оон ынай база бир документ — партияның [illegible] кандыг хемчег алган шиитпирин кошкаш кадагалаары даалга-даа болур ужурлуг. Партия эге организация бүрүзү «Партийжи амыдырал» деп булунну кылгаш, коску черге азары чугула боор деп бодаар мен. Партия организациязының [illegible] коммунистерниң бот-идепкейин экижидип тургаш, [illegible] лаар-болзувусса, партияның амыдыралга ролю бедип, ат-алдары кодурлуп болур.

Эрес-оол САЯ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.
Барыын-Хемчик район.

Чер-чер Советтери; шиитпирлээр айтырыглар

ХАНЫ КӨӨР ЧҮҮЛДҮҢ БИРЭЭЗИ

[illegible] Үге-Хем районнуң Советиниң ээлчеглиг сессиязынга ол айтырыгны малчыннарның амыдырал - чуртталгазының байдалынга хамаарыштыр чугаалашкан. Чугааның үндезини — республиканың Министрлер Чөвүлелиниң [illegible] 1986 чылдың декабрьда хүлээп алганы доктаалы болган.

Совхоз болган «чугаа[illegible]» АҮК совхозтар директорлары, кодээ Советтер ол доктаалдың күүселдезин доош чамдык хемчеглерни ап чоруткан боор турар. «Кызыл-таар» совхозта электри чырыы-биле хандырылга айтырыы үзе шиитпирлеттинген, кыштаглар чырыктыг. Малчыннарга чунар-бажыңнарны, чурттаар бажыңнарын совхозтар немей тудуп турар. «Чодураа» совхозтуң малчыннарының 80 хуузу кыжын бажыңнарда. Ынчалдажок доктаалдың күүселдези [illegible] биле чорупп турар деп чугаалап [illegible] райкүүском, кодээ Советтер, совхозтар директор-лары [illegible] рап көргеш, ону күүседир талазы-биле хемчеглер ажылдап ылдыныммааны хынналдадан илерээн. Районда ам-даа 61 малчын өг-бүле кыжын өгде чурттап турар. Чунар-бажың чок кыштаглар хөй. Кыштагларда тудуп каан бажыңнарның, чунар-бажыңнарының шынары шоолуг эвес. Ындыг турбужу АҮК-туң туруг талазы-биле харыысалгалыг инженерлери [illegible] турар чүве, баш салбыры база контрольга ону албайн турар. 105 кодан улуг электрон чырыы чок. Оон-биле кады малчыннарга чаа өглер дерип бээр, эргижирээнни солзаар айтырыгларны, [illegible] брезент-биле хандырары четпес чорудуп келген. Ол иштинге салыр херексел аймаа чедишпес, тарын-даа чок деп болур. Ындыг чүүлдер кылып турар чем райондан чок. Эргениек чугула-дыр деп көөр болза, [illegible] кооператив тургузар айтырыгны чоп көргүлбейн болбазыл? Оон шиитпирлеттинмейн турарының чылдагааны — совхозтар удуртукчуларының [illegible]

Малчыннарның садыг хандырылгазы чугула айтырыгларның бирээзи. Ону автомагазиннер дамчыштыр чорудуп турары билдингир. Оларның чогумчалыг ажылындан хөй чүүлдер хамааржыр. Ындыг турбужу автомагазиннерниң малчыннарга чедирип хүлээтеддире бээр таварылгалар бар. Ону бензин чогу-биле, автомашиналарның [illegible] барааннарның ассортиментизи, [illegible] аймаа кызыл, чигир, ус, матерн [illegible] чедишпес. Ол талазы-биле байдал ниитизи-биле нарын деп чүве билдингир, ынчалдажок ырак-узак черлерде ажылдап, чурттап турар бо кижилерниң хандырылгазын бир янзы көөрү чугула деп бодаар мен. Ынчап кээрге айтырыг база катап районну баштаар черинге, Советтерге хамаарыштыр тургустунар.

Чонуң амыдырал хандырылгазы бүдүрүлге эргелелиниң малчыннарга ачы-дуза чедирери база [illegible] көөр болза эки. Чижээ, малчыннарны [illegible] айтырыгларга кичээнгейлиг болуру чугула. О. Шынаа, Ү. Шынаада малчыннарның хандырылгазын чедир тургузуп турар бис бе деп айтырыгны бүдүрүлге эргелелиниң ажылдакчылары боттарынга салыр болза эки. Түңнеп үндүрер хире айтырыглар [illegible] чугулазын айтыры чугула.

Бир-тээ, чугаа малчыннарның хандырылгазының дугайында чорупп турар болганда, культура хандырылгазының айтырыынга база доктаар апаар. Ында четпестер база бар. Ынчангаш агитбригадаларның, кожээ библиотекаларның малчыннарже [illegible] чугула. Район [illegible] ажылдакчыларының малчыннарже [illegible] мурнунда чыл-[illegible] малчыннарының [illegible] дыынче, оларның чыл санында алыр шолээзинче профком база кичээнгей салыр болза эки. Солуптар малчын чегүнден малчын кижи шолааже үнмейн баар, чүгле акшазын ап аарыы-биле айтырыг кызыгаарлаттынып каар. Ол — чөптүг эвес чорук-тур. Чеэле ынчаш малчыннарның курорттарын, профилакторийге, аржааннарга эмнээр, дыштандырарын организастаарын [illegible] Чүге дизе малчыннарның ажылының кайы хире беркезин, дүн, хүн дивейн ажылдап турарын кончуг эки билир болгай бис.

Үстүнде киирген чүүлдерни санал берген депутаттарның чугаалап турганы таварылга эвес. Райком ону кичээнгейге [illegible] доктаалдың күүселдезин доош чедир ажылдаар [illegible]

Римма ЧАВЫНЧАК.
Тыва АССР-ның Дээди Советиниң аппаратының ажылдакчызы.

ОЛ-ЛА КОРГУНЧУГ-ДУР

Азы бир хоойлу дугайында

«Хөй-ниитиниң үзел-бодалы одунмаанда, хоойлулар олуг» деп, Фридрих Энгельс чугаалаан. Мен аңаа даянып алгаш, бир шала чединишкин албайн барган хоойлунуң дугайында бижиксей-дир мен. [illegible] каанныр чадавас. 1985 чылдан чайда үнген хоойлу ла болгай.

Кажан арагалаашкынны болгаш алкоголизмни ажып эртер дээш «ажыг кара»-биле демиселди чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа аргалар-биле чорудуп, аңаа хамаарыштыр шагар халдаашкынны калбаа-биле бурунгаарладып эгелей бергенде, Кызылдың кудумчуларынга ээриктерниң кескүлени эвээжээп, араганың хайы-биле ажыл шагы үзер чоруктарның, кем-херек үүлгедишкиннериниң саны база кызырылган турган.

«Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези» деп рубриканың адаа-биле республика солуннарынга холчок-ла хөй чүүлдер үнгүлээн. Ынчан лозуннарга ынаавыс-даа читпээн турган болгаш шак ындыг чергелиг каас-кая бижиктерлиг лозуннар чер-черлерге астына бергилээн турар боор чүве.

Ол үеде бис алкоголизмниң аспаандан үнериниң оруу шыйгыы, кыдыкы хемчеглерде дээрзинге бүзүреп турган бис. Ол шагда шаавыс-ла ындыг турган хире. Эде тургустунуушкун чаа-ла дилим эвес базымнарны кылып, ажык-чар дугайында чугаа-соот шоолуг-ла чорувайн турган. Кижиге чүдүүр чоруктуң репрессияларындан чаа-ла хосталып эгелеп, ол үениң биске арттырып кааны мозу-будуш, психология өнчүзү — каразыгның, тоомча чок, доңгун, кижилерге бүзүревес болгаш чепшүл чоруктарның дузаанга ам-даа алыспышаан, медереливистен «чуртка «күштүг хол» херек» деп принцип адывылбаан кижилерге ук хоойлу тургустунуп келген байдалдан үнериниң кара чаңгыс шын оруу кылдыр сагындырып турганы ол. Алкоголизацияның бежен ажыг чылдары хилис эртпээн, [illegible] амыдыралывыстың нормазы апарган турган үеде ол бүгүну чаңгыс хоойлунуң күжү-биле шуут үзе шаап, ажып артинмес дээрзин кайын билип турган деп бис. Билип-даа турзувусса, арыныүрүвус ыттаваан-на болгай. Ыттаксазывысса-даа, кезедип өөредип каан психологиявыс иштивисте бодап чораан бодалдарывыска хостаганы бербээн. Черле ынчаш үзел-бодал плюрализмниң чыды безин чытталбайн турган үе болгай.

90 чылдың бедииндеп эрткен 5 чылче, тоогуже хая көрнүп олурарга, хараадаанчыг, халактаанчыг чүүлдер-ле хөй. Харалаан, кандыг-бир чүүлдүң чүгле чаңгыс талазын көрнүп өөренип калган кижар чанчылывыс маңаа база хай-халапты [illegible] кылып каапкан болгай: [illegible] муң гектар черде виноградниктерни узуткадывыс дээр, ам кээп, когарап үндүвус. Ооң ап турган валюта-быс-даа омаа-хоң калган. А үс-дүптен бээр улус-чонуң чем кылдыр ажыглап чораан кат-чимистен, сүттен кылган арага-дары аймаан хоруп алгаш, чуну чедип алдывыс ынчаш? Күш дөгээр чорук күштү төрүдер деп чугаа бар. Харын дораан келген. Баштай магазиннерден чигир арлы берген, соолунде, дрожжи, а ооң соонда... улажып-ла чорупп берген. Самогон хайындырар чорук мооң мурнунда турбаан деп чугаалаары болдунмас, ынчалза-даа 85 чылдан эгелеп ол бүгү массалыг апарган. Ону канчаар хайындырарының аргазын безин билбес чораан тыва чон ёзулуг-ла «мергежилдиг» самогончулар апарган: тараадан-даа, янзы-бүрү хандылардан-даа кылып турар болу берген.

Бо хүннерде республикада бар наркология салбырларында 6 муң хоочураан алкоголик бар. Ындыг кижилерге [illegible] кандыг хемчеглер алдынып турарыл деп айтырыг хөйтаар тургустунуп келир. Силерни дораан-на хараададыр апаар мен. Республикада ажылдап турар 4 стационарлыг салбырга чүгле 170 кижиниң эмнээшкинин чорудуп болур. Эмнээшкинниң шынарының дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. Ук черлерден «эттинген» деп салаттырган кижилерниң хөй кезии херимни арта баскаш-ла, «ажыг караның» кусупаанче база катап шымнып турар. Республиканың ИХМ-ниң шугуму-биле эмнелге-күш-ажыл профилакторийлеринче араганың элзиннинге алысканнарны чорудуп турар. Ынаар ишпес кижини безин чорудупса, ол иже баар деп чамдык «дуржулгалыг» [illegible] чугаалагылаар.

1985 чылдың хоойлузунуң дугайында [illegible] чорудуп туре, аңаа хамаарыштыр кандыг чырык чүүлдерни чугаалап болурул? Чүнүң-даа мурнунда, хөй-хөй кижилер арага ишпейн чурттап болур чүве-дир деп бодаш берген. Оларның ындыг шиитпирге кээринге шыланчыг оочурлар, алгыш-кырыш, талон алырының талазы-биле хөлзээшкиннер чедирген. Шак мындыг чылдагааннарның уржуундан ындында-ла арагага тура чок кижилер оон шуут ырай берген. Ынчалза-даа мындыг чүүлдүң бир багай салдары база бар, арага ишпес кижилер талонун чиикең өртекке садып саарып эгелээн. Олар талонун өртек-үнезин биле бергеннер. Акша-шалыны эвээш кижилерге, пенсионерлерге ол немелде орулга киирип алырының оруу апарган. А кым арагалап турарыл, ол амдыгаа чедир арагалавышаан.

Арага биле кем-херек үүлгедишкинниң аразындан сүг аңнас «өңнүктер» дээрзин кижи бүрүзү билир. Республикада [illegible] кем-херек үүлгедишкининиң [illegible] араганың хайы-биле болуп турар. А тодаргай болуру-биле мындыг сан-фактыларны киирип көрейн. Чылдың-на хоругдал черлеринден 600—800 кижи хосталып турар. Оон барык хөй кезии кем-херек үүлгедишкиннерни ээрик турган кылган. Тываның чурттакчы чонунуң саны 300 муң хире деп бодап алгаш, бо санны аңаа хамаарыштыр деңнеп көөр болза, хай-халаптың ёзулуг арны коступ келир.

Үстүнде мындыг чүүлдү айыткан мен — 1985 чылдың хоойлузу кем-херек үүлгедишкиннериниң чавырлыгынга өмек болган деп. Ынчалза-даа ук көргүзүг үр турупп шыдаваан. Бир чыл четкен-четпээнде, кем-херек үүлгедишкиннери катап кодурулзе-кодурулзе, 1989-90 чылдарда эң-не бедик шыпшыңга четкен. Чүге ындыг болганыл? Чүнүң-даа мурнунда үстүнде айытканым дег, фактының чаңгыс талазын көрүп чанчыкканывыс кончуг улуг дужакты биске каткан. Дорту-биле чугаалаарга, кем-херек үүлгедишкиннериниң дазылын, дозуп коптарбайн келген бис. Кем-херек үүлгедишкиннериниң дазылдарын узуткаар, социал байдалын тодарадыр ужурлуг тургаш, ооң хөрзүн кырынче сагланнадыр үнүп келген сывын кыргып, репрессивтиг хемчеглерни ап турганывысты чажырбас ужурлуг бис. Ындыг хемчеглер баштайгы удаада чавырлыышкынны болдурза-даа, кем-херек үүлгедишкиннерин социал айыыл кылдыр узуткап шыдаваан. А ооң чылдагаанынга бирги ээлчегде, арагалаашкын хамааржыр. Бо хүннерде арага ижип чоруур үш аныяк кижиниң алыр болзувусса, ийизи кандыг-бир чаданың алкоголизм харыындан аараан болур.

Арагалаашкынның болдурбазының талазы-биле профилактика ажылы 80 чылдарның ортаа үезинде чедиишкинниг [illegible] турган. Чоорту ол бүгү уттундурган, [illegible] байдалга турган арагага хандыкшылдыглар база катап дилими-биле бажын кодуруп келген. Дуржулгадан чедип алган эки чүүлдүвүсту кадагалап шыдаваавыс ол-дур.

Бо хүннерде кем-херек үүлгедишкиннери-биле демисел бирги чергениң айтырыы апарган. Оон-биле демиселди чединиишкиниг чорудар дизе, баштай-ла арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле, чижек чорук болгаш талон системазы-биле демиселди чорудары чугула. Талон системазының эки-даа, багай-даа талалары бар. Эки талалары чүл дээрге оон назы четпээннерниң холунга четпейн турары, а багай талазы чүл дээрге, ол-ла назы четпээннерге ол-ла талоннарның чиижен садыгылаарының, мege талон кылыкчыларының холун таварыштыр кирип турарында. Эрткен айда кызылчылар боттарының ажыглаар нормазындан ажыр садып 30 муң ажыг талонга арага кылыгларын садып алган. Ол артык талоннар кайын келгенил?

Араганы долгандыр болуп турар болуушкунар кижиниң мөзү-будуш болгаш психологиязынга аажок багай салдарлыг апарганын чугаалары чугула. Ажыы биле айтыр чүве болза, шак мындыг хемчеглер-биле кыска хуусааның (5 чылдың) дургузунда криминогенниг угаап-бодаашкынныг чаа кижини кылымал арга-биле тывылдырган болгай бис. Алыксак чиксек чорук, каржы-гажыдан — «доң баарлыг, дош чүректиг» деп турар кижилеривис бистиң системаның болурадып каан төлдери-дир. Ол-ла коргунчуг-дур...

Артур ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Красноярвка сүт-бараан фермазының саанчызы Любовь Тунай-дыр. Эрткен он айларда ол бир инектен-не 2236 килограмм сүт түү саап ап, фермада эки көргүзүглерлиг саанчыларының бирээзинге саналып турар. Любовь Александровна чоокта чаа республиканың «Үш-мүнчү» саанчылар клувунуң ээлчеглиг семинар-хуралынга киржип чораш, аңаа хөй-хөй ажыктыг чүүлдерни өскелерниң арга-дуржулгазындан билип алган.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Хууда санал

КЫЗЫГААРЛААШКЫН АМ-ДАА ХӨЙ

Ленинниң нацияларның бот-башкарылыышкынының дугайында тезизи нация бүрүзүнүң бодунуң салым-чолун болуу баш кижилериниң кажыттынмас эргезин илередип турар. Ленинниң ук тезизи кижиге чүдүүр чорук болгаш таптаашкын үелеринде каржызы-биле хажыттынып турганын демдеглээри чугула. Ону сталинниг автономизацияның [illegible] автономия дээрге национал [illegible] чурттакчы чонунуң күзели эрге-чагыргазын бот-тускайлаң чорудары-дыр деп биске угаадып шаг болган болгай. Даштындан көөрге, хамык чүүл ёзу-чурум ёзугаар ышкаш — девискээрниң кызыгаары тодараттынган, чазак, Дээди Совет база чоннуң бүгү талалыг сайзыралын магадылап турар түс черниң хоойлулары бар.

Ынчалза-даа автономияга хамаарыштыр национал кызагдаашкыннарның тыныжы автономияларга шагдан бээр билдингир апарган. Чуртта автономияның тургузуу бодунга чорушкек апарганы чоорту билдинип келген. Ниитилел амыдыралының кол адыры — экономикага ол эки талаже өскерлиишкиннерниң болдурбаан. Оон байдалы кескүзүг-биле баксырап олурган.

Бистиң Тывавысты ап [illegible]

Моол республиканың Дээди хоойлужудулга черинге каш чыл ажылдап каапкан кижиге, национал хоойлужудулга адырын, автономияның эрге-хоойлулуг бот-тускайлаң чоруун чүге кызагдааны билдинмес-тир. Шынап-ла, мындыг чүүлдү канчаар тайылбырлап болурул? Каш борбак өрегелиг суурмугашты Дээди Совет эле алап болуруп болур. Ынчалза-даа бодунуң хоойлузу-биле районнуң азы хоорайның, кодээ Советтиң девискээрин тодарадып шыдавас, ындыг эрге ында чок.

Национал бот-башкарлыышкынның дугайында хөйнү чугаалажып турбужу, улустуң чогаалдызынга, чурукчузунга, национал маадырга Россия Федерациязының органнарының чөпшээрели чокта турасчаал тургузуп шыдавас. Хоржок.

Азы өске чүүлдү ап көрээли. Чүге черле амгы үеге чедир Тыва АССР-ның органнарынга ооң девискээринде турар чугула объектилерни бижыглаваазыл. 1980-81 чылдарда оларны край, область, округ Советтеринге бижыглаап каавытпап-на болгай. Бо бүгү база катап автономнуг республикаларның хоойлулары ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң хоойлужудулгалары-[illegible] чагыртнан дээрзин көргүзүп [illegible] тырыг сыстып үнүп келир: бо бүгүден национал бот-башкарлыышкынның кызагдаашкыны үнүп, чонуң шыжыгыышкынының болдуруп турбаан бе? Шак мындыг таварылгада ажыы-биле чугаалап, мининир апаар. Бистиңде, өске автономнуг республикаларда дег, автономия бүрүнү-биле болдунмайн барган. Оон шоргун, кызы хевирин чоп хөй чылдарының дургузунда чуктеп келген.

ТАР ышкаш бот-догуннаан курунеден автономияны тургусканы нацияның сагыш-хөөн, этниктиг суверенитедин кызыылаткан. Чүгле мындыг чүүл билдинмес: кандыг ындыг республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дээш автономия бодунуң бот-башкарлыышкынын кызыгаарлаашкыны-биле төлеп турарыл? Автономияның кызамдаашкыны дээди дениелге алырга [illegible] Дээди Совет ышкаш үстүү хоойлужудулга органныг турбаш, республика бодунуң [illegible] хоойлу актыларын кадыр азы чымчадыр хүлээп шыдавас.

Оон-биле черглештир [illegible] тар факт. Келир өйде рес[illegible] га оғбелериниңтен салган келген чагай чанчылдарны: таныуазы болгаш улуг кижилерге хүндүткел, өске национарны хүндүлеп көөрү, херээжен кижиге ынакшыл, бичии болгаш кошкак кижилер дугайында сагыш човаашкын, набырал, төрээн чериниң күчүзүнге болгаш чаражынга мөгейишкин, аңаа хумагалалдыг хамаарылга дээн чижектиг ыдыктыг хайыралары чүге киирип болбазыл?

Чаңгыс сос-биле чугаалаар чүве болза, амгы үеде бар АССР хевирлиг күрүне тургузуу бөгүнгү эргажиннектери, эргелери-биле национальдарның херегледерин хандырып шыдавайн турар. А автономия оларны камгалаар болгаш сайзырадыр соруктугалыг тургустунган дээрзин утпаза чугула. Бот-тускайлаң болур эргези кызагдатканы чоп кажанда-даа бүрүн эргелиг болуп шыдавас.

Мен бодумнуң республиканы эртен-даарта катап тургустунган күрүне бажыг РСФСР болгаш ССР Эвилели-биле дугуржулгалар болгаш чөпшээрежиглелер-биле дорт харылзаалыг, кандыг-даа ангыланышкын чок республика болурун күзеп турар мен.

Юрий АРАКЧАА.
«Кызыл» кош фабриказының директорунуң оралакчызы.

ОРУЛГАЛЫГ ДИЛГИ ФЕРМАЗЫ

Республиканың херегленчилер ниитилелиниң Кызылда дилги өстүрер ажыл-агыйының коллективи сөөлгү чылдарда орулгалыг ажылдап келген. Чижээлээрге, эрткен 1989 чылда 435 муң рубль арыг орулганы алган. Баш бурунгаар чижек саннаашкыннар ёзугаар алырга бо чылдың түңнелинде орулга улам көвүдээр чадавас.

Ажыл-агыйның зоотехниги Л. Г. Ситковага ужурашкаш, дилги фермазында ажыл-иштиң дугайында дөпчу чугаалап бээрин диледим.

— Бо чылгы ажылывыстың түңнелдерин үндүр гелек. Ажылывыс түңнели багай эвес боор-хевирлиг, — деп, ол чугаалады. Меңгүннелчек, кок өңнүг кештиг дилгиниң азырап өстүрерге ажыктыг деп чүвени көрдүм. Амгы үеде бир дилги оглунуң бот-үнези 54 рубль. Бо дээрге багай эвес көргүзүг.

Любовь Григорьевна коллективтиң кежигүннериниң дугайында база чугаалап берди.

— Дилги фермазында 16 кижиден тургустунган 4 звено ажылдап турар. Звенолар аразында социалистиг чарышка Нина Владимировна Симонова биле ооң ашаа Валентин Алексеевич Мартыновтуң звенозу тиилекчи болган. Олар 1810 дилги оолдарын өстүрген.

Мындыг бедик көргүзүглерни канчаар чедип алганын Нина Владимировнаның бодундан база сонуургадым.

— Дилги дээрге аң-дыр. Ону өстүрери, ооң эки шыларлыг кеш алыры дыка нарын. Кол-ла чүве — ажаалдазы, чемгерилгези болгаш эдеришттирилгезин өй-шаанда эрттирип алыры — деп, ол чугаалады. — Эдержилгезин бичии-ле оралдадыптар болза, кыс дилгиден дилги оолдарын албайн баар сен. Эрткен чылын кайывыс-даа ай санында 240-250 рубльди шалыңга алдывыс. Түңнел санажылга ёзугаар 6000 рубльди холга алдывыс. Бо чылын орулгавыс оон-даа хөй боору чугаажок. Өг-бүлем-биле аренда керээзинче кирер дээрге, даргаларывыс чөпшээревес-тир.

Көк өңнүг дилги өстүрери Тываның байдалынга таарымчалыг-даа, орулгалыг-даа деп чүвени бо ажыл-агый бадыткаан-дыр. Ону республиканың өске ажыл-агыйларынга ёзылгаар азы бо ажыктыг ажыл-агыйны улам улаттырарының барымдаазы бар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

Эжим дугайында

«ГРИГОРИЙ МЕЛЕХОВ»

Ынчан школачы чылдарывыста, бот-боттарывыска шола аттар тыпсыр чаңчылдыг бис. Ындыг аттар кайы-бир эживистиң аажы-чаңынга, арын-шырайынга холдуунда-ла «дөмейлежир» боор турган.

А бистиң бир эживисте шола ат бээриниң сургалы чогаалчы Михаил Шолохов «буруулуг» болган. Чүге ынча дээрим ол, ынчаш? Ажыл-биле чугаалаарга, орта Михаил Александрович ышкаш-ла, буруулуг эвес. Ол школаның тывылган үе-шини, алыс дээрге мындыг чүве. Ынчан улуг чогаалчывыстың «Оожум Дон» деп номун экранчыдып каан. Ында кол маадырлар Мелеховтарның өг-бүлези ышкажыгай. Ол ашактың бир оглунуң адын Григорий дээр болгай. Ол кинону бис үргүлчү көөр, оон келгеш, уран-чечен фильмниң утказын удур-дедир маргыжар, сайгаржыр дээш изиг-изиг апаргылаар бис. Бир-ле катап ынчаар маргыжып олурувуста, бир эживис ора мынча дээн:

— Мелеховтар ындыг улус, мындыг улус деп билир, билбес чүвелер тө каап орбаңар. Бо-дур бо, Григорий Мелехов, ана кара олчаан-дыр бе?

Каң-оол ынча депкеш, та чүнү сактып келгени ол ийик, са-ла каттырар чаңы-биле сула чаңнай берди. Бис баштай чүвениң ужурун эки-ле билбейн баргаш, эживис Хеймер-оолче кайгап олура, база-ла чир-шоң дүштүвүс. Бир-ле солун, каттырынчыг чүве тыпкан орар Каң-оолдуң чугаалааны ышкаш, эживис Григорий Мелехов-биле кайынам кара олчаан дөмей деп. А харын ооң бажын дырап алганы, салдырыктыг фуражка бөргүн кедери, чамдыкта шала дедир апаар аажы-чаңы, чүвени чаңгыс чугаалааш-ла үзе шиитпирлептери — эживистиң аажы-чаңында бо чүүлдер харын дөмейлежип болурун ынчан бүдүү иштимде деннеи бодап орган мен. Оон эгелээш-ле, эживистиң Хеймер-оол деп чиигине тыва ады чүгле кичээлдер үезинде дыңналыр, а анаа хүннерде ол уттундуруп бар чораан.

Школа доозааш, түс-түс [illegible] сургуулдарывысче тарай бердивис. Өөренип кижи өөрүп, ажылдап [illegible] чоруй баргылаан. Солдарывыс чамдыктары шериглиг [illegible] хуулгаазын күүседип аъттанышкан.

Хеймер-оол Мөңгүш ажылчын [illegible] [illegible] алган. Оон [illegible] дагы 1968 чылда [illegible]. Төрээн чурттуң байлаан казып тывар [illegible] ажылы-биле ол Тываның геология [illegible] Арадаңга турган партиязынга кирип алган, аңаа ажылдап турган. Ынчан бис Кызылга бо-ла ужуражып турган бис. Бир катап оон мындыг айтырыг салган мен.

— Кандыг чурттап ажылдап чор силер, эжим?

— Кижи ажылынга таар бас, аңаа бердингеш чоруур болза, эктиң-даа элевес, хырның-даа аштавас. Эш-өөрүмнүң ● эки сеткилин ынчап дыңнаар, оларның хүндүткелин чайгаар-ла чаалап алыр сен — деп, чугаалааш, ол чаш шаандан бээр чазык чаңы-биле хүлүмзүрүп кагды.

Оон бээр элээн каш чылдар шуужуп эрте берген. Хеймер-оол Шыырапович Арадаңга даг-дүгүнүң курлавырын дилеп тывар, ону тодарадыр ажылга кызымак киришкен. Ынчан ооң күш-ажылчы үлүү Улустарның найыралы ордени-биле демдеглеттинген.

— Кол-ла ажылым ол. Чер үттээр станок — чепсээм ол. Ам таптыг-ла 22 чыл ынчаар ажылдап келдим. Арадаңга 12, Шивилигге 5, ам Сукпакта 5 чыл ажылдап тур, мен. Бис бо хүннерде вахта ээлчээ-биле хөмүр-даш курлавыры тывар ажылда бис. Бир ээлчегде-ле дөрт кижи дүн-хүн чок ажылдаар чүве. Эш-өөрүм орус эрлер: Андрей Злобин, Владимир Буланин, Мирон Тутатчиков. Бодум чер үттээр талазы-биле дуржулгам улуг-даа болза, эш-өөрүмден эки, ажыктыг чүүлдерни билип алырын бодап чоруур мен. Олар бо ажылга база-ла үр чыл ажылдап келгеннер. Эптиг-даа, найыралдыг-даа бис. Эгин кожа хөй чыл ажылдап келген эштерингиже [illegible] мен — деп, «Григорий Мелехов» болурун [illegible] [illegible] чугаалай берип кайы-даа дыңнаан мен.

Бир катап оон өг-бүлезиниң дугайын сонуургаан мен. Ол мынча деп болду:

— Кадайымның Адын-кыс Иргитовна дээр. Ажылчын кижи. Үргүлчү кады ажылдап келдивис. Ооң черле алыызындан ажылгыры, сеткилиниң бичезин көрүп болдур ийин. Мээң бир кол дапгывыжым ол. Эки эштиг болурга, ажылдаарга безин соруктуг боор чүве. Уругларывыс [illegible], бир оол, бир кыстыг бис. Олар ам өөр бергеннер. Оглум Геннадий Кызылдың автоорук техникумунуң [illegible] курсунда өөренип турар, а уруувус Светлана ИХМ-де бижиң парлаар машинада ажылдап турар.

Хеймер-оол Шыырапович-чиниң кады ажылы эжин мактап бергенинде ужур бар. Ону ол ийи кижиниң кайыралының бижиктерин, боттарының хүндүлежип, деткижип чоруурунуң бадыткалы кылдыр билдим.

— Оо, хүндүлел бижиктер дээрге мырыңай эндерик. Мынча чүве-дир ийин — деп, ол орденден аңгыда кандыг шаңналдар алганын сонуургаарымга харыылааш, уламчылады. — Ооңа курортка дыштанып алыр чаңгыс-даа путёвка мынчага холга тудуп көрбедим. Бо талазы-биле арай «харам» удуртукчулар бо. А чогум кажа-даа ажылдап чораш, чурттаар оран-бажың-биле кызагдадып көрбедим. Бир эки чүве ол.

Бис, чаңгыс класстыглар, ам-даа ийи-чаңгыс ужуражы бергенивисте эш-өөрүвүстүң шагдагы шолазын коптаржып хөөрежир чаңывыс салбаан бис. Бистиң аравыска «Григорий Мелехов» деп шолалаткан, амгы үеде ат-алдарлыг ажылчын, ажы-төлүнүң эргим болгаш чоок ачазы, алган кадайының ынак эжи Хеймер-оол Шыырапович Мөңгүш өг-бүлези-биле аас-кежиктиг амыдырап, чурттап чоруур. Ол ам бо хүннерде бежен харлап турар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

КАРА-ХОЛДУҢ КИЖИЛЕРИ

Трактор башкарар механизатор Андриян Иргит (үстүнде **чурукта**) директорнуң орлажынче кирип, удаткандан хоглуг аажок үнеп чыдыр келди. Суурда тудугларга хереклээр чүктерни дажыглаар болганын ол дыңнатты.

Даргазында «Кара-Хөл» совхозтуң гаражының өгелекчизи Михаил Бадан солович Хертеке (**адаанда чурукта**) ужуражы берген мен.

Ажылынга кызымак кижини чолаачылар, септекчилер харам эргелекчизинге беттерн темуйлап алган. Чаңгыс чер-чурттугларының бүзүрелин ол ажылынга чыштыра дыштанып кызымак ажылдап чоруур.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

Солунга парлаттынмаан бир чурукка хамаарыштыр

«СИЛЕРДЕ ЧҮҮ БОЛУП ТУРАРЫЛ?»

ССРЭ-ниң [illegible] [illegible] кандыг-даа [illegible] [illegible] Тыва [illegible] амыдырап-чурттап [illegible] [illegible] магадыр дыр. [illegible] Олар [illegible] автоном республиканың [illegible] [illegible] боллай. Оларга [illegible] [illegible] билдиниир.

Бистиң өг-бүлевистиң чиэзинден бээни оңу тодарап көрүп болур. Улуг оглувус Юрий Новосибирск хоорайта [illegible] өг-бүле [illegible] ам Иркутск областың Усть-Кут хоорайда [illegible] чурттап чоруур. Байкал-Амур магистральда турар ол хоорайда уругларыыска, кударыывыска бээрып ужуражыры-биле бо чайгы шөлээвис үезинде ынаар чоруптаан бис. Иркутск аэропортунга Украинадан келген пенсионер Пётр Николаевич Руденко-биле таныжып алган бис. Чүге дээрге ол база-ла бис ышкаш. Усть-Кут хоорайже билет дилеп маңнап турган кижи. Агентствага келгеш, даартагы билет садып алыры-биле оочурга турувуста, тывазыг бир уруг келгеш, бистен айтырды: «Тывадан келдиңер бе?».

— Ийе, Тывадан келдивис. А силер кайыже баарынар ол?

— Моол кижи мен, мында университетте өөренип тур мен. Ам шөлээлеп чанарым бо. Тываны дамчыштыр Хандагайтыдан чанар чеппээрел алган кижи мен. А чоп кижи бүрүзү-ле Тыва дугайында коргунчуг чүүлдер чугаалаар боор чүве, чогум Тывада чүү болуп турарыл? Азы Тывадан чорбас-даа чүве бе деп бодай бээр-дир мен. Ол дугайын чугаалап бериңер — деп дерзешти. Оон [illegible] оочурга турар [illegible] [illegible] [illegible] дыг-даа ындыг коргунчуг чүүлдер болбайн турарын чугаалап бердим. Ол студент уругнуң сагыжы амырай-ла берген, бисче өөрүп четтиргенин илередип, байырлашкаш, чорупту.

Билет садып алгаш үнүп келиривиске, Пётр Николаевич бистен дораан айтырды:

— Тывадан келдивис диңер бе?

— Ийе, Тывадан.

— Бисте, Украинада, Тывадан ийи өг-бүле көжүп келди. Тывада чурттаар арга чок [illegible] орустар-биле тывалар аразында демин чоруп турар дидилер.

— Петр Николаевич, дыңнааның-даа [illegible] даа хоочун кижи-дир силер, ындыг чугааларга бүзүрей бээр-дир силер бе?

— Бүзүревес база арга чок: Тоң телевидениеде-даа, Бүгү эвилел радиозунга-даа дамчыдып [illegible] турар-дыр. Тоң солуннарда база ындыг материалдар бар-дыр.

Чүвени билир коммунист кижи болгаш П. Н. Руденко-биле чугааланыры [illegible] болду, шынаар-ла шаавыс биле аңаа Тывада байдалды чугаалап берип, ол дугайын эмин эртир хөөредир материалдар тоң солуннарда-даа үнүп турарын чугаалап [illegible] [illegible] [illegible] ол маадырлар [illegible] кижилерни бузуп [illegible] тургузуп [illegible] [illegible] турарын ол чугаалады.

Кайгамчык [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чоруптувус. Усть-Кут хоорайга [illegible] [illegible] ывыс. [illegible] [illegible] база-ла Тывада [illegible] [illegible].

— Тывада [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]

биле тудуп алган турары».

Солунга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] биле ол чугааны дораан: «[illegible] коммунист» солунну Тывадан бистиң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Даарта [illegible] [illegible] баар, [illegible] [illegible].

1928 чылдан бээр [illegible] келген «Ленин [illegible] [illegible]» (январь айдан бээр «Ленинчи вестник» деп аттыг болур) солунунуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Е. Н. Зуев-биле [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Тыва дугайында [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— СЭТА-ның чурттары [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]

П. Д. [illegible] [illegible].

[illegible]-оол САНДАН. [illegible].

Төөгүнүң арыннарындан

ДЕПУТАТ МИХАИЛ КУДАЖЫ

Төрүмелинден төлептиг, чаагай салым-чолдуг, чонунуң идегел-хүндүлелинге деткиткен, ховар кижизиг, бүдүштүг кижилер кандыг-даа нацияның болгаш эдээш саныг улустардан-даа төрүттүнүп турарын шиитпирлелдиң төөгүзү бадыткап турар. Феодалдыг Тывага, улусчу болгаш Совет Тывага онзагай салым-чаяанныг кижилер турган болгаш илереп-даа турар. Бистиң бурунгу болгаш амгы-даа төлептиг кижилеривистиң үлегер-чижектиг чуртталгазының чаагай овур-хевири, арттырган төлептиг истери кажан-даа балалып читпес болгаш чон оларны улустуң маадырлары кылдыр тоолчуду чуруп, чеченчиди мактап чугаалажып, салгалдан салгалче дамчыттынгаан чоруур.

Улусчу болгаш Совет Тывага чурттап чораан чалаттынган чаагай салым-чолдугларының бирээзинге бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, 1945 чылда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга эң-не баштай соңгуткан тыва кижилерниң бирээзи, хоочун коммунист, Ленин орденниң эдилекчизи, хүндүлүг гвардейжи Михаил Суванович Кудажы хамааржыр. Төрүттүнген чымчак сеткилдиг, эвилең-ээлдек, кижилерни ылгай көрбези, чыткан хөй тургуспас топтуг томаанныы, коргуш билбес, дидим чуткулдуу-биле чүгле кижилер дээш Михаил Суванович байгы күжүп, аргаларын чүве арттырбайн берип чораан демиселчиниң бирээзи кижи. Совет Тываның чону Михаил Кудажының кажан-даа уттупастар. Ооң чараш чаагай чуртталгазы бистиң амгы болгаш келир салгалдарывыска төлептиг үлегер-чижек болурунга бүзүрээр мен. Аныяк салгалдың кижилеринге чүгле шак ындыг чайгылыш чок төлептиг, чаагай овур-хевирлиг чуртталгалы кулдар мен!

СУВАНЧАРНЫҢ ДИНАСТИЯЗЫ ызыгуур саргаан болуун, күш-ажылчы болгаш дидим демиселчилер чораан. Михаил Кудажының ачазы Кыргыс Суваң 1912 чылда Коңгу (Хөмдү) тулчуушкунунга киришкен, а Тывага улусчу революцияның үезинде ак дээрбечилерге туттурупкаш улуг оглу Сырыг-оол-биле кады Үс-Аржаанга барып, амы-тынындан чарылган. Суванчарның он беш оолдарындан Михаил Кудажы, Кыргыс Хөйтүк-оол, Кыргыс Комбу, Кыргыс Арапчор, Кыргыс Ирт-Сурун төлептиг нурзадылыгларын [illegible] [illegible] чораан. [illegible] Кыргыс Хөйтүк-оол Шин-Таа сумузун [illegible] [illegible] [illegible] соңгуулгаа [illegible] [illegible] Хову Аксындан

кобальт байлаан тыпчып ажыдышкаш, ССРЭ-ниң күрүне шаңналының лауреады атка төлептиг болган.

Тываже шургуп келген атаман Унгерниниң ак гвардейжилериниң кол күжүн С. К. Кочетовтуң партизан отряды аңаа Семен Билчирниң тыва партизаннары база каттышкан 1921 чылдың майда Тарлашкын тулчуушкунунга чылча шапкан тиилелгеге Михаил Кудажы эрес-дидим киришкен. Оон эгелээш-ле, сураглыг кызыл партизан Сергей Кочетов-биле дайынчы өңнүктер болу берген болгаш Тываның улусчу революцияның чаалап алыышкыннарын камгалаарының идепкейжизи болу берген. «Тарлашкын тулчуушкунунга хоочун өңнүүм эш Кудажыга тураскаал. Кочетов, 29. VI-45 ч» деп бижимелдиг С. К. Кочетовтуң хорек чуруун М. Кудажы ынчангаш реликвия-төөгүнүң херечилел документизи кылдыр хумагалыг шыгжап чораан.

ҮР БОЛГАШ УЗУН ОРУКТУГ Михаил Сувановичиниң төлептиг амыдыралы, хөй-ниитичи ажыл-херээ таварылга болбаан. Ооң ачазының, авазының болгаш акыларының база Михаилдың бодунуң оолдар-кыстарының амыдыралы улусчу революцияның кадыг-дошкун демиселинге кара чажындан-на кижизиттинип белеткенгени үстүнде чугаадан-на илдең-дир.

— «Бир эвес нам, чаавала чоп-шиитпиртер чүве болза, Ада-чурттуң Улуг дайынынче эки турам-биле хаптарынга шуут белен мен! Боо адып, аъткa шаап билбес эвес мен» — деп, Михаил Кудажы бистерге хей-аът киирген чугаалаан. 1941 чылдың сентябрьда Кызыл — Барыын-Хемчик аразынга дайынчы өөредилгеге шыңгышта чораан АРШ-тың, ам Совет Эвилелиниң Маадыры, капитан Түлүш Кечил-оолга командылаткан кезээн Барыын-Аксының үстүнде Чеди-Сай арттыгашка кезек кижи уткуп келген чүве. «Кайгамчыг-ла эрес, сонуургур, [illegible] [illegible], кежээ кижи-дир бо» деп бодаанын чаттырып бодадым.

— Силер ынчаш эрес-дидим, революцияның хоочун [illegible] [illegible] дайынчы [illegible], чаңгыс фронтуга [illegible] [illegible] болзаңар [illegible] — деп, Михаил Суванович [illegible].

Михаил Кудажы 1897 чылда [illegible] өг-бүлеге [illegible]

руттунган, сагыш човангыр, эрес баарлыг ада кижи 1923 чылдан эгелеп ТАРН кежигүнү. Барыкка Энгельс МЧАЭ-ниң болгаш колхозчудулга үезинде Ийи-Талга тургустунган баштайгы Жданов аттыг колхозту даргалаан. ТАРН-ның съездилеринге делегатка, СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнүнге удаа-удаа соңгуттуруп, он ажыг чылдарда колхоз хоюн кадарып, кадарчының чымыжын эктинге чүктеп, чаа Совет Тываның тургузарының бир [illegible] чораан. 80 харлап чораан, 1975 чылда «гыжыл-душтааш». Ынчан ол 53 чыл партия стажтыг, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга ийи катап соңгуттурган. Тываның партия организациязының идепкейлиг активчизи чораан.

Михаил Сувановичтиң кадайыыраны, кижей урурларының иези Чалчмаа Салгыгаяк 87 харлыг, ам-даа чаңчаагай чурттап чоруур. 60 чылдан бурунгаар СЭКП кежигүнү, [illegible] берип аттыг ачыг чаагай болгаш төлептиг шынналдарыг чорутуп, ооң өөредирери тыва херээженнерге база бир [illegible] [illegible] кижи. Кудажыларның улус-чону Тыва АССР-ниң [illegible] [illegible] Кызыл-[illegible]. Кыргыстыг ада-иезиниң бистиң төлептиг ижи-биле доңгута баргыш болгур. «Үлгүр... мөң Улуг-Хем» деп домаанын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ку томун доозар деп турар.

АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫ. Фашистиг Германияның улуг Совет Эвилеличе арааттаныг бау-биле халдааның дыңнай сал-ла, Михаил Кудажы баштаан Ийи-Талдың мурнакчы кижилери «Бисти доп-дораан дайынче чорудуңар! Советтиг Төрээн чуртувусту барып камгалажыр бис!» дээш, негеп турупкан.

Маадырлыг Кызыл Армияга белек-дузаламчы чыылдырар патриоттуг кедурлүүшкүн араттарның боттарының идепкейи хайнып үнгенниги-биле мөөң белек чыылдырарынче шилчээш, бүгү Тываны шыва ала берген.

Кызыл үер күчүлүг шимчээшкиниң «Бүгү чүвени дайынның чаазы шаварынче, бүгү-ле күштү Кызыл Шеригниң тиилелгезин дүргедедиринче!» деп кыйгырыгы-биле чаңгысламгаш, арбаннар, сумулар, кожууннар, албан бүгүргүлер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ТАРН-ның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Тываның ажылчы чону [illegible] маадырлыг Кызыл Армиязынга 225 вагон [illegible] [illegible] 50 муң эң шилилген аъттар, 27 муң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 10 025 [illegible] [illegible] [illegible]. 10 муң эжешкиндис идиктерни болгаш муң-муң тонна дүктү, алгы-кешти, чылыг хол-хаптарын, далган-тарааны, чадаг-тергелерни, автомашиналарны, ниитизи-биле бир тыва акша 1 руб. 30 коп. алдын акшага деңнежип турда, 7 миллион акшаны, хөй түңнүг облигацияларны белекке берген.

Михаил Суванович Ийи-Талга мөөң белек чыылдыларының эгелекчи-организакчызы турган. Бодунуң бүгү малының 75 хуузун азы 200 ажыг баштыг Кызыл Армияга белекке сөңнээн. Советтерниң чуртун бүдүүге сырыптар дээн гитлержи арааттаннарның өлүмнүг айылын ойтур чылча шавар. Советтиг Ада-чурттуу камгалажыр дээш, Тываның ажылчы чону чүзүн-даа боттарының кызыл тыңын безин харамнанмайн, күш-ажылчы фронтуга чаңгыс эпсеткилдиг каттышкан турган.

Тыва улустуң эң эки, онза шылгараан оолдар, кыстары — биче лейтенант Түлүш Нурзатка баштаткан эки турачы тыва танкистер, капитан Түлүш Кечил-оолга командылаткан эки турачы аъттыг эскадронунуң офицерлери болгаш дайынчылары Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларынга Советтиг Төрээн чурт дээш эрес-маадырлыг дайылдашканы Тываның ажылчы чонунуң туттунмас чүткүлүн чайынналдыр чырыткан.

ЧОРБААН ЧЕРИ, ЧОЛУКШУВААНЫ ЧОК. Орус, тыва кызыл партизаннарның рыцары Сергей Кочетовтуң Тарлашкын тулчуушкунунга тывыжкан хоочун өңнүү Михаил Кудажының өңнүктери болгаш таныжып найыралдашкан эштери чүгле Тыва черде эвес, а харын Советтер чуртунуң кайы-даа булуңнарында амгенок деп чугаалазымза, частырыг болбас ийин. Буянныг кижиниң өңнүктери көвей, бүдүктүг ынчаа күш чыглыр дээн ышкаш. Михаил Суванович сураглыг совет чогаалчылар Степан Щипачев, Вадим Кожевников, Семен Гудзенко, Брянск фронтунга Тываның болдуулери-биле кады үнүп эжилеп мөөң белекти чедиржип чораан, фронтунуң командылакчызы генерал-полковник Рейтер болгаш өске-даа ат-сураглыг совет амыдыралчылар-биле таныжып чораан. Белек чедиржип чораан, Кремльге белек тевер, И. В. Сталинге ТАР-ның Республиканың оран биле П. М. Молотовка Тываның тилээсеринге база четкен, 1945 чылдың июнь 24-те Москвага тыва Тиилелге парадынга Шөлте болган төөгүнүң тиилелгениң маршалынга киржип [illegible] Михаил Кудажыга база таварышкан.

Кызыл гвардейжи деп Совет Армияның [illegible] адын Михаил Кудажыга, Салчак Токага, Мөңгүш Доктугуга Брянск фронтунуң командылакчызы тывыскаш, гвардейжи хөрек демдээн, дайынчы пистолетти болгаш чаа шериг хеп-форманы база шаңнааны Михаил Кудажыны бүгү назынында хей-аът киирип, өөртүп чораан.

Тывага ээп келген дораан-на, немец-фашистиг ажелекчилерни маадырлыг Кызыл Армия канчаар чылча шаап турарын карак-биле көргенин Тываның ажылчы чонунга тайылбырлаар талазы-биле Михаил Кудажы мергежилдиг суртаалчылардан дудавайн турганын чон билир болгаш ооң чалбыыштыг чугааларын ам-даа уттпааннар.

Кызыл Армияга материалдыг дузаламчы тыылдазынга киирген ачы-дузазы дээш, Михаил Сувановичини Совет Чазак Ленин ордени-биле, а ТАР-ның чазаа Күш-ажыл ордени-биле болгаш хөй медальдар-биле шаңнааны, ону Тыва АССР-ниң Хүндүлүг деңдеринге киир бижээни хөйнү чугаалап турар.

Партияның болгаш күш-ажылдың сураглыг хоочуну Михаил Кудажының амыдыралының эрткен чырыткылыг чаагай оруу совет болгаш тыва улустарның акы-дуңмалыышкы найыралы шаг төөгүден-не чоок, хан-дамыры тудуш, бузулбайн чораанын, ук найырал Ада-чурттуң Улуг дайынының оттуг чылдарында эң дээди чадаже шилчип, найыралдыг ийи улустуң төккен ханы биле мөңгежиди тудуштур каттыштынганын херечилеп турар боттуг барымдаа болуп, төөгүде алдын үжүктер-биле бижиттингенин.

Бурунгу Тыва үезинден-не орус болгаш тыва кижилер кожа-хелбее, кады-кожа чурттап, чаңгыс хемниң суун ижип, бот-бодунга дузалажып, бар-чогун, өөрүшкүзүн болгаш ажыг-шүжүүн деңге үлежип, көшкениң өглежип, өлгениниге ыглажып, эптиг найыралдыг чурттап чорааны кажан-даа уттундурбас!

Мынчангаш Михаил Кудажының төлептиг амыдыралының дугайын чугаалаарн дириг-ле бурунгу болгаш амгы Совет Тываның М. Кудажы чижектиг бүгү-ле мурнакчы кижилериниң салым-чаяанныг бүдүжүн, өөредиглиг үлегер-чижээн уттундурбас овур-хевирин болгаш белектиг ижин, чалбыыштыг турар-орууну тыва кижи ниитилелге ажыктыг чүнү-даа кылып шыдаарын чугаалап ол болур үнгүрлүг.

Артем БОРБАК ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

Тоол чугаа аяны-биле

ЧЕДЕР ХӨЛ

Чустуг буттары билинместээн оглун ашак
Чүктеп алгаш, бир-ле дустуг хөлге келген...
Оглун ацаа шаптап, чиңнеп, эмнээр дээштиң
Оранчоктан чадаг келген күжүр ирги.

Ядыы ашак хөлге тейлеп, чалбаргылааш,
Чалама азып, чажыын чажып, бөрээл салгаш,
Эртен, дүъште, кызыл-хүнде аарыг төлүн
Эжиндирип, малгашка хөөп, чеди хонган.

Хөөкүй ашак бир-ле катап оглун үр-ле
Хөлдүң дустуг малгажынга чиңнеп-чиңнеп,
Деңгелээрип, човаан боду дыш ап чыткаш,
Терезиннер аразынга удуп каап-тыр...

Бир-ле кижи шеле тырткан... Оттуп кээрге,
Бичии оглу хүлүмзүреп көрүп турган.
Ийи буду шимчеттинмес чыдар оглу
Илдик-даа чок, ийи бутта турар болган.

Олаанга кээп, оңгаар-дескээр чажыг чажып,
Оранының эминг хөлүн дагып турда,
Он чыл дургу ийи буду билинмес оол
Ойнап, ырлап, самнап, машпап турган иргин.

Чүзү-даа чок ядыы ашак аалындан
Чүктеп келген оглун четкеш чорып тура,
Черге, дээрге сөгүрүлээш, ырлай аарак
Чечен, мерген мынчаар алгап турган дижир:

— Чүктеп келген мунчургай төлүмнү
Четтирип бергеш, үделиң, эмниг хөлүм!
Чүрээмниң ханызындан, чүнүмнүң өөзүнден
Четтирдим! Чедер-хөл деп сени ададым!

• • •

Шагның шаанда ат чок чыткан дустуг хөлдү
Шак-ла мынчаар өөрээн ашак адап каан дээр.

Виктор САГААН-ООЛ.

КОЖА ИРЕЙЛЕР

Бажынчарның ээлери олар.ның даштыкы хевирнин айы-биле Чеченгүр мышкаш бирээзин Кушпугур, өскезин Метпегер дээр чуве-дир. Тапарышканда чогум [illegible] ама үнмүг, аскыр дагаалар дег, дааш-ла маргыжар ирейлер ирги.

Күскү кежээ. Дугуржуп алган чүве дег, олар илээ бажыннаазындан үнүп келген. Чаъс соонда чаа-ла хүннээректээн арыг агаар оларны сыыртап үндүрүп келгени-ле ол боор оң. Эжележип амыр-менди [illegible]. Кадыны дугайын айтырышкан-нар. Метпегерн турган...

— Чоору ол, давыйлеңнем арай улгадып тур мышкаш — дээш, даяңгыыжы-биле асфальт кырынга бир-ле чүвени ылавылап соктаан.

— Деңгилдезн шыырак кижинни мыдыг болбайн аан. Аныяк хевээр кижи эвес сен бе, моң, кужүрүм. Мен аныямда мыдыг чордум. Үргүлчү-ле хан базымышкыны улгатыр... Айтып бээйн бе?—деп, Кушпугуру дуза кадарын сүмелээн.

— Чүнү айтып бээриң ол?

— Чүнү деп чүнүл? Хан базымышкынын бадырарының эргазын аан.

— Канчаптар чүвел? Өлүп чор мен, айтып берем харын.

Кушпугур эжинге, баштай ыңай-бээр көргүлээш, чоогунда оларның чугаазын дыңнаптар кижи чогунга бүзүрээш, сымыраны аарак бир-ле сүмени чугаалап берген.

Кижиң Метпегер ону баштай, шынап-ла, зажок шын чугаа кылдыр дыңнааш, сөөлүнде эжинче даянгыыжындаа арнып кээр. Ынчап-ынчап боду каттыра берген. Ийи ашак та чүнүң дугайын чугаалашкан. Ол дээрге боттарының аразынга-ла арткай аан. Ону еске улуска дыңнадыр эвес, улустуң кара чугаазы-биле алырга, «Э» баштыг чалчыргай чугаа дыр ийин. Бис олче сагыш салбаалы. А ирейлер боттарының чурттап турары квартаазын долгандыр кылаштаныры шуут-ла чаңчыл апарган.

— Шимчеп туралы, Кушпук. Улуг-Хемни акпас малдыр дээн ваарга, шалбаа аңаары дег, кижи шимчевес, ве база талаар болбас —деп, Метпегерн чугаалаар. Ийи эжишки базыпкар. Ол кылаштажынгаа боттарының ааанны-ле кээр, бир-ле чүвени дилээн, дилээн-даа чараан ышкаш улус. Айтыра бээрге, боттарының чымчак сеткилин чугаалаар.

— Бут алаанга курт-кымыскаяк таваржы бээр, таалаар, хөөкүйлер чурттазын. Ынааргаш өөнүрүмаалыг чоорнар — дижир. Шак ындыг бичии сеткилдиг кыраганнар ол. Бир катап олар боттарының аалынче кайгаан, дириг амытаннарганыңыг чугаа базып каалгарындан сеестип кылаштажып чорда, кезек оолдар олардан таакпы дилээн. Кадыызы-даа чаңы мыдыг, таакпы дилээннерге, бар-даа болза, черле бербес. Барып-барып хоорайга — садыг-магазинниг хоорайга таакпы айтырар, [illegible] бергеннер бе? Хөңнүг улуг кулугурлар дижир.

Эң сөөлүнде олар селгүүстээш, са-ла маргышканнар. Ол мынчаар болган чүве-дир...

Садыг-магазинде бараан-сараан дугайын чугаалажы бергеннер. Хоочуннар магазиниидеп чүү-хөө нормазын садып алгаш, оозун эккеп кааш, даштыгаа таваржы бергеннери ол.

— Че, Метпек, (улустуң оларны шолалаарын шуут-ла атсынып калганнар-дыр ийин), чүү деп бодаар сен? Коммунизм деп чүве чугаалап туржук бис. Орта чедер бис бе, кандыгыл? Бис дээрим, бо совет улус, бистиң ажы-төлүвүстүң каш салгал дамчыштыг ажы-төлү дээрим он-дур ийин? —деп, Кушпугур ыыдалап айтырган.

Метпекте харыы-даа чок арнын дырыштырып каап олурган. —Чок, олар сен көрбес... Бис ийи, сээн биле мен ааа харын коммунизм чүгээн көрүп чурттаар [illegible] ба? — дээш, кижиң удур айтырган.

— Чок, кижи ынчыгба дээн. Шынап-на чугаалап айтырарым ол ышкажыл? — деп, деңгилээн харын шыжыккан.

— Харын мен база шынап мына дээрим ол-дур. Бүзүрээвес сен бе, кай?

— Дүжүп ыйнаан. Улуг кижи хей чүве чалчыравас... — дээш, бирээзи харын удур хорадаксаан.

— Че, мындыг-дыр, тала. Каш чыл мурнунда кандыг турдувус, бодап көрем, садыг-магазинге бараан эндерик. Чүгле бо көк-хырын дугайын чугаалаар болза, магазиннерге эът чеже сорт ийик? Садыгжылан эът деп баарынга, «Че, мен ону кезип-хээлдептеп турбас мен, бүдүнү-биле ап ал» дээш, шуут-ла сеңээ сыстар. Бүдүн хойнуң өшкүнүң эъдин аан-

Кижиң, шынап-ла, ынча дээш, эки чүү дээр эвес дээнзиг олче кайгаан.

Метпектиң бажынга мынчангы магазиннерниң баартактары сагышка кирген. Чуруттунган. Шынап-ла, мыдыг чоржук чоп: үс-саржаг аймаа кандым-даа бар: мал үзү, үнүш үзү, ак-саржаг, шоколадтыг үс... Артында хүрең безулут шоколад-ла!

Метпектиң караанга мынчангы магазиннерге садып тургулааны быштактар көстүп келген: үттүг-үттүг, кылаңайнып турар. База янзы-бүрү аттарлыг. Ирей артында адын уттупкан. Кайы-кайы дээш-ле баар. Ирейлерниң чаактарының суу сайыраан. Сыыртыныпкаашнар.

— Шынап-ла Никита Сергеевичниң ынчан [illegible] курнага чүү дээн ийик мон, Кушпук?..

—Чүү деп че?... Адыр сактыг келдим. «Совет кижилерниң амгы салгалы коммунизм үезинде чурттаар» деп бүгү делегейге чарлаан чоп?

Ынча дээш Метпек ирей утаан сарынындан ам-даа чидирбээнинге болза-ла сеткили хайнып, кады хөреңдир мен деп айтыр [illegible] ... улаат-тыр чадыргылаан.

Кезек ным-даа чүве ыыттаваан. Боттарын соонда кылаштажыр ирейлерниң майыктаашарының асфальтыга шылыраан даажы дыңналгылаан. Чанында тарымал ыяштарда кушкаштарның мыжыраш-чаны-даа оларны кайгатпаан. Ийи ирей боттарының бодалынга алысчаш, базып олурганнар. Та чүнү бодап чорааннар чүве. Бирээзи-ле чугаалап үнүп кээр боор ийин оң... Ийе, ынчаңгаан.

—А сен бо рынок экономиказы деп чүвени канчаар билип чор сен, Кушпук? — деп, Метпек чугааны уламчылаан.

— Харын, чүү дээр чүвел мону? Адырам. Чүү дээр ийик моң, бо чаа сестер-ле тыптып кээр, кижи бажынга-даа эки кирбес азы кырган баш дежик таар-биле дөмей апаары ындыг бе? Угааным пат балагай берген ийик, оол. Саарлыр, садар-ла дээр чүве дээр чоржук. Та канчаар чүвези. Че, бис даа, кырганнар канчаарыл. Ажырбас.

Чурттап эртип алдывыс, Кордувус. [illegible] Четтирдивис дээй бис... — Чок, чок! Өскээр барба даан. Демги ол сактып чадаан сөзүң чүү ийик?

— Че, уткан мен. Сен харын менден ийи хар-ла ыргак болгай сен. Сактып көрем —деп, Кушпугур сылдагылаан.

— Та, сеткил-бодалым аңгы-аңгы болуру ыйнаан...

— Ийе, ийе. Ам-на тыптым. Оз-ла болгай.

— Рынок дээрге машпалтым деп-ле билир кижи чор дум. А сен?

Ам-на тайбың кубиле хоорежип чугаалаар олар даан ийи ирей-даа мурнуку чаны-биле хөглежип-ле бергеннер.

— Капитализм деп чүүл? Бажыңда чүү кире бергени ол?

— Ынча дивейн, капитализм уезинде чурттаар, база бир киштилелди көөр бис, магалыг харын!

— Че, улааравас чоор. Багай сөс этпес...

Маргышкан ийи ирейни көрген, дыңнаан улус оларгы эзирикчер деп-даа турган боор. Каттырышкылары-даа бар, хорадаарлары-даа турган. Ирейлер кылаштап-байн, чаңгыс черге «чалчып» турупкан.

Арай даргазымаар болгу дег улустан-даа айтырар, салдынып баар. Чадашканнар. Рынок экономиказы деп чүл дээрзин черле кым-даа оларга тайылбырлап бербээн. Бот-боду-даа чадашкан, кайы бирээзиниң тайылбырынга сеткилдери-даа ханмаан. Ниир душкуже маргышкаш, чаңыг чорупай баргылаан. Бот-бодунуң билиг-медерелинге-даа чедишкен, суткашканнар. Ирейлер ынчаңгаш нар-дыр, хөөкүйлерни. Чаа чаңгыг оларга база четкен, дег ен. «Чурттап турганы көргей-ле бис» дээр чугаа бар. Ол ийи ирейниң маргыжынга чүү дээр боор. Көргей-ле бис, ындыг аа? Чүү болуруп аап.

Семис-оол ХЕРТЕК.

ДААЙЫМ ТӨӨГҮЗҮ

• Амыдыралчы чугаа •

Октябрь байырлалының соонда бир кежээ өг-бүлевис ишти белүү-биле шайлап олурувуста, эжик соктады. Ажыдыптарымга, ködээде даайым Бады болду. Кирип келгеш, мендилешти. Оон моган-шылап, шагзыраан карактарындан на илдеп.

Шымдай-ла даайымны столче чаладым. Чаа эскен изиг, суттуг, сарыг шайны шаажанга куткаш сундум. Бир аякты харамдыгып аартаокаш, ам-на чугаазы үнүп келди:

— Аа, богда, карактарым чырып келди, ургаарым. Бертен-не суурдан үнгеш ол чаан изиг шай ишпээн болгаш бажым аарып, карактарым каракчылап чорду. Дүъште Чадаананың автовокзал чанында столовайындан чүгле курган чем чидим. Шай ижип аар дирамге, стакан чок болду. Улус холунда каш-ла стаканнарны манаарындан түрегээн кижи мен. Шагда-ла ындыг столовая дийин ол. Солун, сеткүүлге-даа бижип шаг болган. Оон кандыг-даа түңнел үнмээн. Кижи аксында стакан манаарынын орнунга шаандагы самалар ышкаш, сөгечезин боду хойлап алгаш човааны-ла дээре апарган чүве эвеспе.

Ынча дээш, ам база бир аякты кудуп алгаш, келген херээниң ужурун тайылбырлады.

— Хайлыг, эрткен чазын-на ооргам аарыы катап кирип келген. Оомну бо улуг эмчилерге шинчидип аар дээш келдим. Оон бажка мынчаа хилинчектенип чорбайн, бажыңымга анаа ханым хоюг орбас мен бе.

Автобуска кижинниң хейү дээрге чүдүрук сынмас чылыы. Билет дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. Чолаачы болза эмчилерниң бээр чорутпан бажнын көргүзүп чыткаш автобусче арай боорда кире бердим. Кижи олурар хос олут хамааны чок, ийи бут садыр чер чок. Моон барган автобус база ышты биле дөмей, бичии чүве болду. Алдан-Маадырдан Шагаан Арыгга чедир бут кырынга келгеш, оон соонда шыдашкайн автобустуң эжиниң аксында тепкиинге олуруп келдим. Аңаа олурарга соогу аңа урүп турар чүве, ооргам дам барды. Кончуг аныяк, меге-шыырак эрлер автобустуң соонда олуттарында саадапкан, тамчыктыы кончут кезер ойнап келдилер. Адар-Төш кырынга: «Буттарым дыштаныр ап көрейн, оолдарым, бирээзинер бичии када туруп бээр силер бе?» деп дилээримге, агбагар баштыг бир кулаан сыргалап алган оол олургаш: «Угааның чайлы берип-тир, кырган ачай. Бо бистиң садып алган олуттарывыс-тыр, садып алган аан. Автобуска олурарда баштай билет садып аар чоор, билдиң бе?» — дээрге, эскерээн бир үн-биле кургамлыг каттырышкан, чуртшон дүштүлер. Ийе харын, олуттү садып аары шын-на болгай. Ынчалза-даа чедаргаан аарыгга ыраткан кырган кижини кээргээн болза, оларга бүн боор эвес, бхан-на боор ышкаан. Хүндүткел деп чүве билбес бо аныяк-өскен-даа канчаарын.

Даайымның чугаазы бичии үзүктели бээр аразында чер-чуртувуста онза солун чүү болуп тур дээрзин айтырдым.

— Кижи сонуургаар онза солун чүү-даа чок ийин. Дөргүл төреле дериивис даа ол-ла хевээр ажылдап, чурттап турлар. Күүйүнүн кадыы [illegible]. Менди көөрде ооң кашпагайы амдаа ана кыс олчаан болдур ийин — дээш, каттырган, мында силерге курут, чөкпек суп берген кижи дээш рюкзагың менче сунгаш, чугаазын уламчылады:

— Шаг багы келгени ол чүве бе, азы та чүү деп чүве бо, суурда садыглар шуут куруттаан. Чиир аъш-чем аймаандан өөделиг чүнү-даа кижи көрбес. Быдаа-чеми, далган, үс, чигир, печенье, пряник, конфета, шоколадтары шагдагы олчаан көргедивес. Садыгда чүгле чем солазы, далай капустазының консервазы, амданы ажыг, ноган, чемпеш чүү адам бичии яблоктар, бо-ла ийин. Хлеб безин 3-4 хонуп келбейн баргылаар. Чадигчадиг кестүп келген хлебти чүгле күштүг кижилер садып ап болур. Бис мышкаш кырганнар болган бичии уруглары мынар солууп ажыы-даа чок. Дүүн хлеб келген чоон. Көрген болзунзе, карекка чарыңгыыг чоор. Ындыг чүвени сен чүгле дайын үезинде чыдарын воргуснын киноннардан көргеп боор сен. Биеэги бир буду багай Орлектеар ирей бар ышкажык. Ол хөөкүйнү хамык улус базып каантар часкан. Даштыгы шыжы. Холда тутчан барбазы. Бөргү-даа чок, чүгле тыи менди үнген-дир. Аңаа оочурнуң чидирер болзуза, бодун шоруп. Мурнунда кижининиң чүзүнден-даа сирбектенип алгаш, салдынмаан-на дээре.

Арага, таакпы чиде бээрге, бирде-бирде хыым ханып-даа келир. Чонаада аксындан кызыл мес ыравас бичии ооларның чушкуузундан мыш безин бүрт дивес де. Бажындан кавай сазы ыраваан балдыр-бэжек ындыг чүвелер думаараазын уштундур ижип алган, карактарынга көзүлгене-не кижилерже чиңгээлеп, алгырган-ыш кыргын чоруурлар-дыр. Шак мындыг кезерчени шуптү кижилерже эвес а чүгле ындыг оедежонтарга аңгы көргүсгеп болза деп бодап кээр мен.

Силерниң бо хоорайда таныын хлеб суутир үетир эвес, магазин дыр. Бистиң [illegible] база [illegible] [illegible] удуска сүт берге-ле үе-дир бо.

Чоокта чаа-ла хурал-суглаага дарга-бошкалар эде тургустунуушкун [illegible] [illegible] биле суурун амыдыралы дөмей апаар дижирге, амыдырал мынчаар «эде тургустунуу» боор деп сагыжыввыста-даа чок. «Өлүр чергиге өөрүп баар» деп [illegible] амыдырал турдувус. Мынчаар «эде тургустунуп» аар болзувусса, моон соңгаар та чүү боор чүве? — дээш, даайым удурунга белеткени берди.

Светлана ООРЖАК.

Швейцарияда сураглыг Маттерхорн дагның шыныык бажынга четкен хей эвес кижилерниң бирээзи Зематт хоорайның чурттакчызы 90 харлыг Ульрих Индербинден боол турар. Чоокта чаа Ульрих бодунуң улуг назы-харынга чалынмайн ол дагның бажынга ээлчеглиг катап үнген. Ону ол англи Эдвард Уимпериниң 1865 чылда Маттерхорнунуң бажынга бир дугаар үнгениниң 125 чыл болганынга турaскааткан.

ЧУРУКТА: Ульрих Индербинден Маттерхорнуң бажындан бадып келген үезинде.

Кейстон — СЭТА-ның фотозу.

Чарлалдар чурумзу
телевидение

НОЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 8.50 «Авам, авам база мен». Уран-чечек кинофильм. 9.20 «Чаа чүве-ле». Ноябрь. 10.30 Партнер. 10.50 Кинофестиваль. «Кажыктарның симфониялыг оркестри». Телефильм. 11.50 «Бурда моден» сүмелеп тур». 12.20 Тиилекчилер. 13.20 «Эдилгелер улуг кижи ыры». Уран-чечек фильм. 14.55 Кинопрограмма «XX чүс чыл. Дүрректиг үениң [illegible]». Уран-чечек публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. «Оон бе чугаа дуюзы болуруп ийн». 16.25 Совет эстраданың [illegible]. 18.00 «Делегей программазы». 18.45 Телеарт. Воззадаа [illegible]. 19.00 Мультфильм. 19.50 И. Селезнева режиссерлуг фильмнери. «Кусну төөгү». 1-ги серия. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.45 «Кусну төөгү». Уран-чечек фильм. 2-ги сериязы. 23.05 Медээлер. 23.20 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 01.20—01.40 Шыдыраага делегей маргылдаазында.

ИКИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Орус чугаа. 8.45 Башкылар фильм. 9.00 «Бажың чоок кавызы болгаш ону долгандыр». Уран-чечек телефильм. 10.30 «Нальчик». Телефильм. 10.55 Л. Иванова орус улустуң ырларын күүседир. 11.00 «Пи» демдек адаа-биле. 12.00 Мультфильм. 12.10 «Пи» демдек адаа-биле. 13.00 Видеоканал «Калыы-жылгажылга». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удулар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн дем деглели. 23.30 Коллаж. 23.35 «Четкер дузаа». Хөг [illegible] видеоканал. 01.35—02.55 «Хүн база үргүлчү чырып турбас». Уран-чечек фильм. «Полиция телефону 110» деп бөлүктен.

Кино

НОЯБРЬ 24-ТЕ

«НАПЫРАЛ»: «Давайте надеяться, что будет довольна» 9.00, 11.30, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда. Видеозал: «Пятница, 13 (ч. 7)» 9.20, 11.10, 13.20, 15.20, 17.20, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыым ды 10» 10.30. «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.50, 11.50. «Груз 300» 13.20. «Кому на Руси жить...» 15.00, 19.40. «Допинг для ангелов» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Рам и Лакхан» (2 серийлыг, Индия) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«Театр — бичиилерге болгаш элээди уругларга» деп бүгү-эвилел неделязы

Ноябрь 24-те — Мошадуның тоолу: «Бразилияның эртинези». Эгелээри 12 шакта. В. Серен-оолдуң «[illegible] Мерген» деп шиизи база ол хүн болур. Эгелээри 15 шак.

Ноябрь 25-те — Мошадуның тоолу: «Бразилияның эртинези». Эгелээри 12 шак. М. Кожелдейниң «Үш [illegible] биглиг оол» деп [illegible] 18 шак.

Ноябрь 26-да Клара Сагдынның «Кыстың ооду» деп шиизи. Эгелээри 14 болгаш 18 шактар.

Ноябрь 27-де — А. Станишкийниң «[illegible]» деп шиизи. Эгелээри 18 шак.

Ноябрь 28-те — Клара Сагдының «Ох, кижиниң сеткили-сеткизи [illegible]» деп шиизи. Эгелээри 14 болгаш 18 шактар.

Ноябрь 29-та — Ч. Ондарның «Хамнар [illegible]» деп шиизи. Эгелээри 18 шак.

Ноябрь 30-де — «Кузел» театр-студиязының «[illegible]» деп шиизи болур. Эгелээри 14 болгаш 19 шактар.

КРОССВОРД

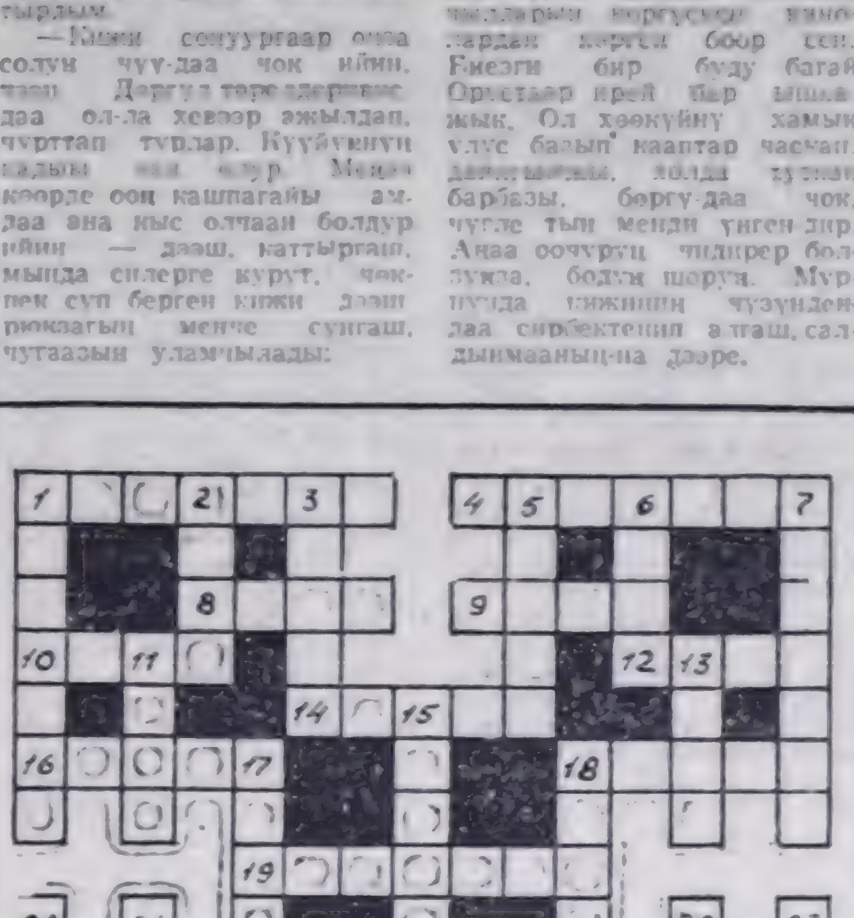

ДООРА ДУРГЛАР: 1. Тыва национал хөгжүм херекселн. 4. Ыры кезээ. 8. Хемчиктиң адыры. 9. Киргизияда спорттуг клуб. 10. Өг кезээ. 12. Арыг сеткил, ак сагыш. 14. Мал төлү. 16. Сан. 18. Хол чүстери. 19. Совет Эвилелиниң Маадыры, пионер. 24. Дарган кижиниң херекселн. 25. Боо кезээ. 26. Чооккуй Чеең чүктүң чамдык чурттарында ноостар. 28. Араатан аң. 30. Афганистанда ССРЭ-биле кызыгаарлашкак хоорайжыгаш. 31. Дагестан АССР-де аймак-сөөк улус. 32. Тываның район. 33. Улустуң аас чогаалының бир хевири. 34. Хайтыыл, камгалал болуу.

УЗУН ДУРГААР: 1. Сураглыг тыва механизатор. 2. Боо унунуң иштиниң түсчай дериглези. 3. Аян, оймак. 5. Далай эзери. 6. Хүн системазының бир бөмбүрзээ. 7. Кушт. 11. Сан. 13. Ажыл-херек. 15. Бүгү-эвилел радиозунуң эң сураглыг дикторларының бирээзи. 17. Огород үнүштери. 18. Черлерлерде улус эрге-чагыргазының органы. 20. Чавыт бажыңчыгаш, мал кажаазы. 21. Араатан аң, черлик аңнар. 22. Азырал мал. 23. Ортааны Азияда кырганнарның хүндүткелдиг ады. 26. Тыва национал оюн. 27. Кызылдың тереңдешкен хоорайы. 29. Барыын Африкада курупе. 30. Суггарыглга бугазы.

Кроссвордуну Салчак оол БАЗЫР тургускан.

ЭЗИРИК КААРГАННАР

•Эскериг•

Суурнуң артыы талазында дистиидир шөйлүп чоруткан улуг-биче даглар эдээнде, чалгыяк тавак мышкаш, делгем ыйгылакта хөөрлер. Шала кускаар бир-ле хүн ооң чанында дагга дурап тудуп ашак кижи өшкү, хой кадарып чораан. Хой, өшкүзү оъттуг черге доктаай бээрге, ашак делем черде хая кырынга олуруп алгаш, төрээн чериниң делгемнерин чыыра тыртып дураннагылаан.

Богда, сүзле, мыя бо довун —бүдүнүң азаанга хөөрде улус келген. Толтай дуранпап көөрге, кижи ажаат турар болган. Качыг тааха таварышканнар чогум чүү улузул дээрин таныы шыдавас. Өлген кижиниң ашак өмин сарыкгаарла [illegible] [illegible] [illegible] кырында ко чуя берген келеп олургулаар [illegible] Хөөрге ынча хей куш чыгыр деп чүвени ашак ооң мурнунда көргүс эскербейн чораан.

Келген улустуң машиназы болгады сүржө шимчептери билек-ле демги куштар хөөрлерже диңнейндир ужуп киргилээн. Ашак ол-ла бүгү куштар дойлааш-чыны дураныаан, адыш иштинде дег улам тода топтап көрүп олурган. Өшкү, хоюн көрүп каан оон улам чоокшулап чавызап баткан. Аъш-чем артыын дойлаан соонда, элдеп чүрүк [illegible]. Пат чоткан ол чүве ийикпе, кааргаанар тырлыы кебайн, шоолуг кедурудуп [illegible] [illegible]-ле черге каап [illegible] [illegible] болган. Ү ваа. [illegible] [illegible] оолда ийи каарган бичии бодип ужуп чорбай, чаныыта бо чавыс хая баарынга кээп ойта душкулааш, карактары ыларадайнып, багай тыр тунук эткилеп каап, тепкилепип чыткылаан.

А оон эскелери база-ла мындыг байдалга таварышкан. Черле хөктүг, элдеп. Эзирикте алгыжкан калдайлар-ла, удур-деглр чаргыжткайнып-ла тургулаар. Ашак ам-на чүвениң ужуруп билип каан. Чаңгыыл баутаар. Өлген кижиниң хөөрүнге: «чиир чеми болзур, тырдап таакпы бо-зур, ижер арагаң бо-зур» дээш тетырып каар сартыктарны былааштып-тулааажып чоогжап алгаш, мынчап тенип турар кааргаанар боон-тур.

Кадарының олурган хаязының баарынга чыткан дөмейи ийи каарган бир хөөрге, бодип алган шуулан ужуп бар чораанда. Ашак: «Пашарын каарганнар... ол-тур аа'» дээш, хой, өшкүзүнүн бажын дөзүп, бажын чорун каан.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-31-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агропромышленнг — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ тагав килдизи — 3-39-03 3-34-49 ◆ эвулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ кудурукчулер — 2-27-41 ◆ чолук келбейн бар ◆ [illegible] — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга малы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-нин Пом «наурег чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Индекс 54241.

Чагыг № 523

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва республика комитединин, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл ноябрь 25 воскресенье № 269 (14469)

1925 чылдан үндүрүлүп турар. Өртээ 3 көп

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары эш И. К. ПОЛОЗКОВТУҢ РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш ТКК-ның каттышкан Пленумунга 1990 чылдың ноябрь 15-те

ИЛЕТКЕЛИ

Хүндүлүг эштер!

РСФСР-ның Компартиязының чаа [illegible] үе-чадазында ажыл-чорудулгазының программазы болур ужурлуг документ бир ай ажыг үе бүрүнде [illegible] чарлаттынган. РСФСР-ның Компартиязының ТК-зының Секретариады, Политбюрозу, партияның Төп контроль комиссиязының президиуму, [illegible] болгаш [illegible] Компартиязының Тургузуушку съездизиниң сүмелери [illegible] болгаш [illegible] Альтернативтиг чурум ёзугаар [illegible] база илергейлеп айыткан. Съезд соонда үе-чадада СЭКП ТК-ның октябрь Пленуму, хөй нийти организацияларының болгаш шимчээшкиннериниң съездилериниң база конференцияларының шиитпирлери хүлээп алдынган соонда Россия Федерациязының болгаш бүгү чурттуң нийтилел амыдыралында ыы чугула болуушкуннарны база барымдаалап көрген. Төп Комитеттиң болгаш Төп контроль комиссиязының болгаш каттышкан хуралынга саналдарынын солчуушкунун барымдаалап көрбүшаан, ол документини хүлээп алырывыс негеттинип турар.

I. Кризистиң кол хевирлери болгаш ооң чылдагааннары

Кризистиг түңнелдерни эде тургузуушкун ол хире үр үеде чүге бербейн турарыл деп айтырыгга тодаргай болгаш ак сеткилдиг харыыны бүгү коммунистер, хөй миллион россиялылар амгы үеде манап турар. Чарлаттынган гуманныг, демократтыг социализмниң оруу-биле бурунгаарлаашкын чүге моондактатып турарыл? Бисте, чуртта чогум чүү болуп турарыл? Байдалды чүү-биле чадырып болур?

СЭКП-ның XXVIII съездизиниң, РСФСР-ның Компартиязының Тургузуушку съездизиниң соонда эрткен үеде чуртта болгаш республикада байдал улам баксырап келген. Амгы байдалды халап чүгүрүүшкүннүг кылдыр санаарынга болуушкуннарның бадыткап турары хомудалдыг-дыр. Бистер бодувусту [illegible] байдалды тодаргайлап турар бис. Оон ыңай [illegible] чүнү чаартылга болдурган бис?

Улус ажыл-агыйының сандараашкыны улам-на дүргентемниглиг болуп [illegible] байдал ооң ыңай турар. Ооң барык үргүлчү [illegible] чаа чорудулга [illegible] тургузугның [illegible] дүрүмнеринге [illegible] хөөрүп [illegible] турар. Ындыгларны бүдүрүлге барымдаалап болгаш хүн-ажылчы коллективтерниң [illegible] улам [illegible] коммерцияның үезинде бүдүрүүшкүн кедергей кудулаан. Улус ажыл-агыйының [illegible] социалдыг чаңнаарынга чедирип [illegible] байдал [illegible] тургузуун [illegible]. Бүдүрүлгелерниң хөй нийти-политиктиг [illegible] болур [illegible] турар. [illegible] ёзугаар алырга, ындыктыг эвес бистиң экономиканың хемчээлинде ажыл чок, шуут-ла сандарадыкчы чоруктуң уржуунда хөй миллион кижилер ажыл чок болуп турар. Байдал ындыг болуп келгенде, хөй хоозун акшаны парлааш, ажылдап алдынмаан акша үлээр ужурга таваржып чыгыы-дыр бис. Ынчаар кылыр болза, акша үнези база катап кудулаар болгаш сан-хөөнү быжыг туруштуг болдурар талазы-биле бистиң чаагай бодалдарывыс буступ дүжер апаар.

Бир дең төлевирни чайладып дээш ёзулут болгаш дүрүм ёзугаар чүткүлдүг, херек кырында социал чөптүг чорукту хүлээп көрбес чорук-биле солуп турар апарган. Чоннуң хөй бөлүктериниң материалдыг байдалы дүрген баксырап турар. Бисте бүдүү байан кижилерниң амыдырал деңнели хары угда кедергей бедип турар. Миллион-миллион акша-төрээгилиг кижилер социал-экономиктиг бергедээшкиннерни болгаш сандараашкынарны ажыглап алгаш, мөөгү ышкаш, деңдии дүрген көвүдеп турар.

Чуртка оода-ла чугаар корум-чурумну тургузарынга, амыдыралдың эң чугула айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле ажылды экижидеринге **эрге-чагыргаларның башкарып шыдаар аргалыынга кижилерниң бүзүрели чидип турар апарган.** Багай белеткеттинген ажылагыйлыг энергия алыры ындыг дыка чедишпезиниң байдалында республика, бүгү чурт ышкаш, кышкы үениң байдалынче кирген. А ол дээрге бүдүрүлгеге болгаш ылангыя улуг хоорайларның коммунал албанынга шыңгыы кыжанышкын-дыр.

Картофельден, ногаа аймаандан, кат-чимистен аңгыда бо чылын багай эвес дүжүттү өстүрген. Аш-чут дугайында бодаал херээ чок хире турган. Ынчалзажок ажылагыйлыг сандараан байдалдарда аш-чут болур болгай. Багай аъш-чем, бажыңнарынга болгаш ажылга соок байдал, эм аймаа чедишпес болганының уржуунда эмнелге хандырылгазының кудулаашкыны — бо бүгү чүүлдер халдашкылыг аарыгларның нептерээр айыылын болдурупмагат чок. Барык садыглаашкынның бүрүн рыночче шилчип, кыдаажылыг ниити-нии чүве садып алыр аргазы чидиреринге чедирип болур болганы ам безин чедир-беп турар апарган. Бүгү-нийти дефицит болза кемчээн түңнелдериниң хевирниң нептерээр чаартыг шиир апарган болур келген бүдүн-нүр болган.

Нийтилелде дүшкүүрлүг чорук улам-на күштелип турар. Политиктиг мөргүлдээшкин шуут-ла ооржу кадык чиде бербейн тодаргай айыткан. Чүвее эрге-чагырга дээш эвес, харын эрге-чагырганы тывыжып-биле ооржу дээш демиселчоруп турар. Звеньелерде дыка ындыг туруштуг деңнелиг кижилер политикага тергиидеп турушкаарны нептерээр кылырынче чүткээр турар. Соу чедип алыр дээш доктаамал болгаш оюнналган чорук оорга боосуушкуннуң ажыглаан тургазар. Чуртта черин кырында «соок» чаакаты дамыды эгелээн, чамдык черлерде оттуг айыылче шилчип турар апарган. Конституциялыг тургузугга болгаш бүрүнге удуг улуг шаптыкталдыг информацияны агаргыш угламын турар. А Советтерниң болгаш шыгнааларның тургузуун чаа сонгуткан удуртукчулары удур тургуушкунга болгаш хөй-нийти шимчээшкиннерниң база күштерниң частырыгларын ажыглаарын оралдажып кордавышаан, митингилер халыыдаашкынынче сиңниге берген болгаш «чаа стильдиг» удуртукчулары дирттирин күзей берген.

ССР Эвилелиниң сандараар чорудулгазы бодунуң сөөлгү чадазынче чоокшулаан болгаш оон ыңай дедир эглиш чок болу бээр чыгыы апарган. Национал арага-зынын соксаал чок черултеери кырында тургузуп, хой миллион кижилерниң чаагай амыдыралын, ат-алдарын, төрептиг чорууну, амы-тынын айыылдыг байдалга таварыштырып турар. Ол черултеэерниң тудуш чалгыы Россия Федерациязында база өскүп турар апарган.

Делегей байдалының экижилге чорудулгалары-биле чергелештир, Чөөн болгаш Барыын чүктерниң аразында **шериг-стратегиг деңг байдал улам-на үрелип турар.** Совет улустуң күштериниң чогум-на деңнелге чок күжениишкини-биле чедип алдынган ол деңг байдал чогумчалыг өскерлиишкиннерниң үндезини болур ужурлуг турган. Чурт хөй чылдар дургузунда бир-ле дугаарында херек кырында шериг-политиктиг эвилелчилерни чок болу берген. Армияны, күрүнениң айыыл чорууну болгаш прокуратураның органнарын хемчээл чокка бактап, бурудадып турарлар. Шериг бүдүрүлгелерин хамааты бүдүрүлгелер кылдыр бодамча чок, багай органи-застап шилчидип турары камгалал комплексиниң бар аргаларын хоозурадып турар. Чурттуң национал эрге-ажыктарынга деңгэни чугула ужур-дузалыг ол айтырыгларның чаңгызын-даа бүгү чоннуң бөлүр-чогуур болгаш аңгы чугаалгаар кол херекке бишипбели турар.

Сагынга чурумнуң болгаш мөзү-шынарының улам дорген бадылышкынын, айыылдыг болгаш хамааты харыылгалганын улам чидин тывары партия организацияларының отчет-соңгулда-лыг хөй хуралдарынга демдеглээн. Эртинеде үеде бүгү-рейден оушиналгашкынын болгаш амгы үеге бүзүрээр хөөн чок чорук, келир үеге чигзиниишкин болза социал ундараашкынының болгаш бүгү үнелиг чүүлдерин тооп көрбезиниң үндезини болу берген.

Болуушкуннарның шак мындыг өскүүшкүнү дергин ёзу-чурумнуң тургустунарынга чедирер дээрзин төө-гүнүң дуржулгазы бистерни өөредип турар. Ындыг айыыл бөгүн илдең коступ келген. Ол айыыл хүн келгем тудум-на улам күштелип турар. Буржуаз ёзу-чурумнарны тургузар дээш эрге-чагыргаже чүткээн демги «демократтарның» өжээтен хөделнишкиннери, өске талазында — эде тургустунуушкунга хамаарыштыр массаның ундараашкынындан уктаан илерээшкин өскүп турар-дыр.

Аар байдалды улам-на өскүдер дээн эвес, ону ажып эртер соругла-биле бо бүгүнүң дугайында чугаалап турарым болдур. Ол аар байдалды ажып эртериң күзээр болзувусса, ооң дугайында шынныг бүгү байдалды ылаптыг билир болгаш ол дугайында кижилерге шыны-биле чугаалаар ужурлуг бис.

Кандыг-даа политиктиг овуузуунуң хуузунда эрге-ажыктың харын кыдыг ынчаар кижилерниң амгы байдал келгертен айыылдыг болдуузу турар-дыр. Чурттуң дирнг артарынын дугайында, ыракшыл амыдыралдың кангаланарының дугайында чугаа болуп турар. Ынчангаш бистиң бирги ээлчегде сорулгавыс — аңаа үндезилээн, бүгү коммунистерниң ак сеткилдиг бүгү кижилерниң кандыг-даа политиктиг инициативаны, кандыг-даа политиктиг хөделиишкинни ылаптыг тодаргай көрүп чедип алыры-дыр. Нийтилелдиң чаагай сорулгазы дугайында шоор мээ-хоозун чугаа-чуруушкуннарны бзулут салыш-шынарындан ылаптыг ылгалдыр көөрүнүң болгаш билип алырының, политиктиг овуузуннуң болгаш мегелээшкинниң хоралыг нүгүлдээшкининден тодаргай аңгылап медереп билириниң чогум-на аргазы ында болур.

Канчаар бис, чүнү кылырыл деп айтырыгга хамаарыштыр коммунистерниң, партия организацияларының мугчулуп, ук айтырыгга харыыны дилеп турарын билир бис. Бистиң партиявыстың Төп Комитединге болгаш Төп контроль комиссиязынга келген хөй санныг чагаалар ол дугайын херечилеп турар.

Тургустунган байдалдың чылдагааннарын баштай тодаргайлаары чугула дээр бодалга каттыжар боор силер. **Эде тургустунуушкунуң алдыгы чылында нийти национал халаптыг кыжанышкынның дугайында чугаалаар ужурга чүге таварышкан бис** деп айтырыгның тодаргайлаар херек.

Бистиң нийтилеливис кризис бүдүүзүнүң байдалынга келгени демдеглеттинген үеде эде тургустунуушкунуң эгелээни сагындырар бодай-дыр мен. Чурттуң шапкын хөгжүлдезиниң оруунче кирери ынчаарда эгелээн чаартылгаларның сорулгазы болуп турган. Чоокшулап келген экономиктиг кризистен чайлаарының орнунга бүгү-нийти кризиске таара туттурган-дыр бис. Таптаашкынныг үе-чаданың чүгле хажыдышкыннары-биле болгаш эрткен үениң уржуктары-биле байдалды тайылбырлаары четче эвес болур ийик. Эде тургустунуушкунуң үезинде болдунган частырыгларның болгаш чедир кылдынмаан чүүлдерниң анализин тодаргай болгаш шынчы ёзу-биле кылырының эргежок чугулазының дугайында айтырыгны нарысылалдың партия организациязының тургусканын билир болгай силер. Москваның коммунистериниң ол туружун бүгү парторганизацияларга дээштиг чүгүле деп бодаар мен. Амыдыралда багай бүгү чүүлдерни «улажыл келген кара урэрдүктар-биле» тайылбырлаарын оралдашкан ниилерин оттүнген херевис чок.

Эрге-чагырганың көвүнүн бергенинин дугайында СЭКП ТК-ның октябрь Пленумунга, партияның область, край конференцияларынга демдеглеп келген. Удуртулгавыс шиитпирни дужа-шилбижэ, чедир бодавайн дилеп турар байдалдың дугайында база чугаалап турганнар. Нийтилелди чаартырының практиказын теория болгаш политика талазы-биле бодап көөрүп саадаткан дугайында. Чорудулгалар чайгаарлаашкынның агымынче киргеп дугайында. Сандарадыышкынныг болуушкуннарны чоннуң сорук кирикчи идепкейлиг кылдыр көргүзүп, политиктиг хөй көрүүшкүннерни кыры-биле кылып турарының дугайында. Реформаларны ылаптыг чедир бодап көрбээниниң дугайында, а ооң түңнелинде ук реформаларның чедир күүсеттинмейн келгенин. Чаа хоозун бодалдарны хөй-нийтиниң медерелинче сиңниктирип турарын чиик көрүп, аңаа эптежип келгениниң дугайында. Соксаал чок митингилер-биле болгаш дагай ындында даайларның чигзиничиг аазаашкыннарыбиле чоннуң төөредип турар болгаш тергиинделче чүткээн чаа кижилерниң харыысалгазы чок чоруунуң дугайында. **Кол түңнел кандыг болганыл дээрге — кым-бир кижиниң күзээни-биле политиктиг чогаадыкчы чорукче, тургузукчу ажылче партия организацияларын, бүгү чонну киириштирери чедип алдынмаан.**

Болуп турар чүүлдерни угаан сайгарып көөрүнге улам хаяалаары чугула-дыр. Ону минниг кеөрү чүге-даа хараадангыр болза, бис бөгүн **социалистиг эде тургустунуушкунуң** ооң ангыда кандыг-ла-бир өске чүүлге шуут-ла каракка көзүлдүр **шилчип бар чыдар чоруу-биле** таваржып турар бис. Чогум ол чүүже шилчип бар чыдывыс? Кандыг сорулгалар салдынып турарыл? Чыдагаан, кырылгалары кандыгыл? Бо айтырыгларга кандыг-ла-бир долу харыы бээринге бистиң бөгүн белен эвесивис билдирип бар. Ылаптанамчы кылдыр чүгле чамдык бодалдарны чугаалаксап тур мен.

Бирээде. Эң-не эгезинден тура улуг частырыг кылдынып, партияда, ооң кадрларының аразында, күрүне аппарадында консерватизмниң (эргизинден халбактаныарының) айыылын эмин эртир улуг кылдыр үнелеп көрген болгаш дааныи болур күштерни өскээртен дилеп эгелээн-дир. Партияга удур улуг күштүг шаап халдаашкынны калбарткан, аңаа оппозицияны кара өжегээр тургускан. Кандыг-даа тодаргай политиктиг туружу-даа, боттуг программалары-даа чок «радикалдар», «улусчу фронтучулар», «национал катап тургузуушкун талалакчылары» эде тургустунуушкунуң чаржылары, орук изеэнчилери кылдыр хүлээп көрдүнген, а партия нийтилелдер ажыл-херектерге идепкейлиг киржилгезин улам-на ырады иттиниш келген.

Демократчыдылганың чорудуун органистиг чорукту быжыглавышаан идиг берип болур болгаш ынчаар кылыр-даа ужурлуг турган, ынчан партия ынчаар кылыр аргаларлыг-даа турган. Ынчалзажок херек өскээр барган. СЭКП хөй кезиинде хүлүткен чүве дег байдалга таварышкан. Бүгү талалардан шүгүмчүлелге таварышкаш, ол дыка хөй чугула сорулгаларны чогуур үезинде шиитпирлеп шыдаваан (арган. А эде тургустунуушкун аңаа деңнежиндик дег ындыг күштү тывылдырбаан. Ынчаарга ол дээрге бүгү-нийти бурулаашкынче угну берген шиитпирлиг чылдагаан ол болган.

Ону ажыглавааш, баштайгы эгелээн үезинде чаартылгаларның деткикчилери тургузутлар боош илерээн оппозиция чоорту органзастаттынган күш апарган, ол политиктиг удуртулганы дужур октаптарының нийтилел тургузуун күш ажыглап өскертириниң кыжаны-биле чуртка бодуун нийтипирлерниң деп эгелээн. А удур тургузуушкунуң логиказы бистер тудалдарның нийтилелдиң чамдык кезиин эргиниче бодунуу-биле ат-алдарларының чүткүлүн улам тода илередип эгелээн.

Ийиде. Оппозицияның политиктиг чүткүлүн айыылдыг. СЭКП-ниң таварыш бергени ужур-баалары биле дээш байдалды Советтерге соңгулдалар соонда безин эвес байдалга чедирген. Эрге-чагырганың чаа органнары чүгле митингилээшкиниң эвес, а оппозицияны өттүгериниң халдавырларынга база хире-шаа-биле кезе шаптарган. Дыка хөй депутаттар эрге-чагыргага чеде бээрге безин, тургузуушкунче эвес, а демиселче үт-шиглиг хөделип, боттарының соңгуукчуларының хүн бүрүдеги эрге-ажыктарын илередириниң орнунга боттарының ат-алдар чедип алырынче шымыгаан. Чамдык черлерде чаа эрге-чагыргалар шүгүмчүлелди ооң мурнундаазарындан артык хөй чок хүлээп көөр болган. Ынчалзажок чүдей дора чүве чүл дээрге, олар дыка хөй кезиинде эрге-эрге башкарылга талазы-биле шуут күш чогуп кээргээр, ону улам чаа-чаа сөйгалеашкыннар-биле чажырып кыдыып турары-дыр. Дыка хөй Советтерниң ажылының байдалы удур туружуушкунуң хевири-биле база чүгле бодунуң Совединиң ажыл чорудулгазының стилин агартып алыы дээш бүрүлүптарыны кайызын-даа тып алырынче угланган чүткүл-биле тодараттынып турар.

Үште. Бистиң политиктиг чорудуувуста херекти кара өжегээр бистиң хүреелевисти бузулдуулардын, социализмниң хоорлугдериниче бистиң улуг күрүне боом бактаарывыстың будалдыгарныче улуг ынчаар чорудун турар дептыки болгаш иштики кыштер хаңы сиңнигип киргеп болгаш аңаа улам улгадып орап салдарны чедирип турар деп чүвени ам чектир уделдерниг чугаалап болур. Олар консерваторлар-даа, либералдар-даа, бөлүк-даа, чагдынган-даа демократия, эрге-чагырга эрги-даа, чаа-даа органнары шуут-ла хамаан чок. Оларның кандыг-даа демгилерге бларкын [illegible] бистиң бала билдилиг чоруп турары улуг геополитиктиг оңнаашкынынга чугле болдуктаар боор турар.

Катаптаң тур мен бүгүнү хамаа тутпайн бала шуут-ла ыяңга сайгарлыгаже семевейн, баштайгы шинчилел хавырлиг бодалдарны чугаалап тур мен. Бо чүүлдер хамаарышкан тема талазы-биле калбак болгаш тодаргай, кыдыылаттыг чугааның эгези болурунга идегеп турар мен. Амгы байдалды бистиң бодал турарывыс-биле, эде тургустунуушкунуң бүгү иштикинын деп санавайн, а ооң арга-хевирлериниң кризизи, ооң эге баштайгы моделиниң хажыттынганы деп санап көөр ужурлуг. Ынчангаш бис боттарывыстың частырыгларывысты-даа эрттирбейн СЭКП Уставынга дүүштүр бистиң туружувусту кижилерге сайгарып көөрүн негеп турар бис. Ада-чурттуң, бистиң тургузуувустуң, бистиң шимчээшкинивистиң салым-чолун, социалистиг кыдырталгалыг болдуруң чурттап артарының тодаргай ужурлуг айтырыглар бистиң мурнувуста чидиш-биле тургустунган.

II. Россияның коммунистериниң стратегтиг кол сорулгалары болгаш политиктиг чугула сорулгалары

Нийтилелде байдалды болгаш кризистиг болуушкуннарның чылдагааннарын билирниге үндезилээш, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозу болгаш Секретарнады бистиң ажыл-чорудулгавыстың кол-кол угланыышкыннары чогум чүдел дээрзин моон соңгаар чугаалаарын күзеп тур мен.

РСФСР-ниң Компартиязын тургузарының идеязын чугаалажып көрүп турар үеделе аңгы-аңгы чүүлдерниң эрге-ажыктарының илереттинип турганын сагындырайн. Россия коммунистериниң эң хөй кезии республиканың Компартиязын үези келген айтырыгларны шиитпирлээриниң оруун тып шыдаар аргалыг, ындыг боттуг күш кылдыр тургузарынче чүткүп турар. Дыка хөй россиялылар РСФСР-ниң Компартиязы-биле боттарының идегелдерин холбаштырып турар. Ынчангаш бистер оларның идегелин оскундурар эргевис чок. Бистиң бөгүн чугаалажып көрүп турар документивисте мынчаар тодаргай айтып турар: республиканың партия организациязы болза, ажылчы чоннуң үндезин эрге-ажыктарын илередип база камгалаар херек кырында политиктиг күш болурунга долу шиитпирлиг. Ол СЭКП-ниң чаартырынга сонуургалдыг, социалистиг шилилгеңкинни боттандырарынга, Россия Федерациязының экономиктиг болгаш угаан-бодал талазы-биле катап тургустунарынга идепкейлиг идиг бээрин күзеп турар республиканың бүгү хамаатыларынга ажык.

Ындыг турбуже, РСФСР-ниң КП-зының кылып чорудар ажыл-чорудулгазын өскээр көөр чоруктар база бар. Чамдык кижилер хоозун, меге демократчы чулчуруушкуннар-биле чажыртынып база сандарадыкчы эпис сорулгаларын барымдаалааш, россия коммунистериниң организациязын СЭКП ТК-биле демисежириниң чепсээ кылдыр ажыглаарын күзеп турарлар. Оон өске чамдык кижилер республиканың партийжи тоогу тургузарының дузазы-биле партияга эде тургустунуушкунуң мурнунда турган байдалды хевээр арттырып, камгалаар деп кордап турганнар. Ынчангаш бистер сандарадыкчылар-даа, таптаашкынныг үезинде тамчыктыг чүүлдерни сактып-даа турарлар боттарының туруштарын болгаш хөделиишкиннериниң аргаларын РСФСР-ниң Компартиязынга болгаш ооң ТК-зынга албадап чедирерин шыдавас дээрзин хөме хайгаарал-биле медеглеп турар бис.

Россияның коммунистери — СЭКП-ниң бир кезээ-дир. Бистер амдыгаа чедир-ле тарап чоруп турар янзы-бүрү хоозун күзел-бодалдарны бузуп шаптышаан, документиниң төлевилелинге база катап онзалап айтыры эргежок чугула деп санаан бис. Бистер СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин ёзугаар чурттаар-даа апаар бис.

Ынчалза-даа бо бүгү боттуг болуушкуннарны боттарывыстың канчаар көөрувустен, кандыг-бир боттуг айтырыгларның талазы-биле боттарывыстың туружувусту илередиринге угаан-бодал инициативазын көргүзүп, туспайлаң болур эргеден ойталаарывыс ол эвес-тир. Мынчаар чугаалаксаар ийик мен: бистер республиканың парторганизациязын теоретиктиг үндезинни, ажылдың стилиң болгаш арга-методун тывынгыр ёзу-биле сайзырадырынга үндезилээш, чаартыныарының факторларының бирээзи кылдыр санап турар бис.

Эде тургустунуушкунуң кол-кол үнелиг чүүлдери чигзинниишкиниг эвес деп чүве бистиң туружувус ол боор турар. Ол — тургузукчу инициатива, демократчыдылга, информацияның хостуг болуру, делегейге ажык чорук, ында кирип турар республикаларының боттут, херек кырында суверенитеттиг болурунга үндезилээш, ССР Эвилелин чаартыры, экономиктиг базисти үндезини-биле чаартыры, эрге-хоойлулуг социалистиг күрүнени тургузары, угаан-бодал болгаш культура талазы-биле катап тургустунуушкун ол-дур. Бо бүгү биске эң-не кол эпис сорулгалар боор турган болгаш боор-даа турар.

Бистер оон-биле кады ол эпис сорулгаларны херек кырында боттандырып чорудары-биле чепсек кылдыр алган аргалар хөй талазында амыдыралдың шылгалдаларынга шыдашпайн турарын дорт болгаш ажык-биле чугаалап турар бис. Оон түңнелинде — ол эпис сорулгалар арай-ла аваа-ла агаарда астына берген турар азы өске талазы хаделиринин чаңнартамыдалышкынынга бору берип турар. Ол амыс түңнелинде не-даа, чоннуң карааңгы-да бужарта дыры ол боор турар.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозу коммунистерниң, сонгуукчуларының сөзүн болгаш партия конференцияларынга база, актив-биле ужуражып дыка хөй коммунистер болгаш партия хамаарылгалыг кижилер-биле чугаалажып келгенин. Ынчангаш партияда нийти байдал — дүвүреш-шыгыш болгаш сагышсырал. Чамдыкта харын мугаралдың болгаш муңгаргалдыг улам улгадып турарын көргүзүп турар деп бадыткаарының бүгү үнделиннери бар боор турар. Оон түңнелинде эде тургустунуушкунга идегел оскундурган болганда, ол бүгүде кижилерниң чөптүг-биле боор турар.

Байдал революстуг чорудулганың логиказы дугайын болдарынче албадап турар. Дуврел-дымбаннаар чорук, оларны хенертен шуураашкын-биле боттандырын чорудуун оралдажылганы хүлээнининге стратегтиг эпис сорулгалар канчап-даа оптешпес. Ол эпис сорулгаларны чүткүл нерээдеде сан дорт орук-биле чорбас. Ынчангаш чамдыкта доктаашкыннар херек, аңаа херек-даа боор болур. Дыштаныр альшкынның болгаш харын-даа аткаарлаашкынның дааа турар болур. Революстуг стратегия — чаңгыс-ла мурнуже чаа таварышкыны эвес, а ол хүрээлдүг, хүн бүрүнүң ажыл-дыр. Ол чамдыктаа бистерниң уштуун элеп турарывыс элдеп-тир.

Хамаатын мурнунда нийтилелдиң башналтынаар аргалары катап тургузарының болгаш амыдыралды хандылырынын чогумчалыг боддуралдарын, бүгү чүүлдерни эптеп көрүп, кагытеригдеги тургузарын, моон сонгаар бурунгаар шимчээшкиниң программазын шак анализин чогум-на үези амгы байдалдарга тургустунган деп бодап турар бис. Бистиң документивисте мынчаар эгенге талазы-биле чугаалап турар: «Кол чүүл — халаптыг айыылче чугулуушкунну соксадып. Нийтилел-политиктиг байдалды дең-деңни кылдыр быжыглаар. Ону оон соонда чедир [illegible] болгай. Эртен үеге дедир [illegible] турбас. Революстуг эде тургустуушкунуң чаартылганың агымынче угландырар. Ол сорулгаже бирлиг демократтыг күштерни шуптузун каттыштырар херек».

Салдынган эпис сорулгазының чогуун канчаар чедип алырыл?

Социализмниң амы-тынын ап, камгалаарының талазы-биле хөй-нийтиниң комитеттерин тургузарының идеязы чер-черде быжыгып турар. Олар ёзулуг патриотчу угаан-бодалдыг болгаш улустуң сонуургалдарын илередип, күрүне ёзузу-биле бодап турар кижилерни шуптузун каттыштырып болур ийик.

Бир эвес партия комитеттери депутат коммунистер-биле кады ол херектиң эгелекчи инициаторлары болур болза, дыка эки болур ийик. Ындыг комитеттерни канчаардаа адаары хамаан чок. Тус чер бот-башкарылгазының юридика талазы-биле хүлээп көрдүнген субъектилери кылдыр күш-ажылчы коллективтерниң хамааты нийтилелдиң эрге-хоойлулуг системаларынга каттыжып кирген турары чугула боор турар-дыр. Ынчангаш чоннуң чурттап база ажылдап-даа турар черлериниң аайы-биле бот-башкарнышкынга өөренир херек.

Мону база катап онзалап демдеглексеп каап тур мен: боттуг чаартылгалар шынчы политиктиг эрге-чагырга чок болур болза, боттанмас апаар. Ынчангаш чуртка корум-чурумну тургузарының талазы-биле эң-не шиитпирлиг хемчеглерни алырынче чурттуң Президентизи болгаш СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевту бөгүн кыйгырып тур бис. Бир эрге-чагырганың даамчыраашкыны моон соңгаар үргүлчүлээр болза, бистерниң төп черниң хөделиишкиннериниге боттарывыстың хамаарылгавысты эде көөрүнче албадаар апаар.

Чуртта херектиң ёзулуг байдалының дугайында кызылаштыг коммунистерде бар информацияның кандыг-бир кижилер эш Горбачевка чедирбейн турар ийикте аңы бөгүн улуг-даа кезек турары чигзиниг кижилерниң чыглаштын дыйрым оралдашкан турар дааргынның дугайында билал турар ынар-дир. Президентке берген эргелерни улуг депутаттарының Советтеринде коммунистерге берген эргелерни бактаар Бөгүн шиитпирлерни негеттинип турар айтыышкынары СЭКП ТК-ның Политбюрозунда эш В. А. Ивашкодаа СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының мурнунда сөлбейн турарын чугаалаар херек. Мындыг дуржулгазы үзе оюнга, эң-не кыдыг ёзу-чурум-биле [illegible] ужурлуг, ажыл херектериниң байдалын ээри-биле эрге-чагырганы ындап алыр ужурлуг чааты оон Дангазы — Н. И. Рыжковтуң удуртулгазының карааңгы комгаалда ыргылап турар. Олар херек кырында хүнүн-не чаңгыс хүлээп алган шиитпирлерниң өйталаарынче албадалга, оон хөделлээшкиннериниң [illegible] чигзинниишкиниг ... оралдажып турарын. Бистер депутат коммунистерниң, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң кежигүннериниң болгаш ылангыя СЭКП-ден ССРЭ-ниң округтар депутаттарның, бүгү эвилелдешкен республикаларның удуртукчуларының чаартыг чогумчалыг ажылдаар аргазын бооринче сыгырып тур бис. Ынчанмас болза, тургустунган байдалдан үнүп шыдавас-даа бис.

Чуртта болгаш республикада база бижиг эрге-чагырга чүгле нийтиниң чөпшээрели-биле тургустунарын бистер билир бис. Ынчангаш хүрээзи байдалдары, ат-алдары эвес, а удуртур эрге-ажыктары олардың үнелиг кижилер шуптузу каттыжыр болганы, Бистер ындыг үеде **политиктиг демиселге, мораторийни тургузарын, угаан-бодалдыг чөпшээрежиишкиннерни тып, чедип алыр сүмелеп турар бис.** Бистер бүгү-ле политиктиг партияларга, шимчээшкиннерге болгаш организацияларга республикада болгаш чуртта ажыл-тургузарының байдалын деңнежир кылдыр экижидеринин айтырыгларын кады чугаалажып көөрүн, **эде тургустунуушкунуң деткиикчиниң талазы-биле демократтыг күштерниң Эвилелин тургузарын. Россияны катап тургузарынга болгаш чаартырынга нийти күш-биле идиг кылырын сүмелеп тур бис.**

Нийтилелге хамаатылар тайбыңны болгаш чепсүнүг чөпшээрежир чорукту хандыраары — эң кол политиктиг болгаш социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээриниң чайлаш чок негелдези-дир. Бо талазы-биле бирги черде ССР Эвилелин хевээр арттырарының болгаш быжыглаарының сорулгазы туруп турар.

Эвилелдиң чаа меровни ажыглап кылыр болгаш чарлаашкын болгаш болгаш [illegible] деп санап турар бис. Ону оон-даа эрте [illegible] боор. [illegible] бүгү чаартылгалар [illegible] чамдыкта [illegible] боор турар. [illegible] Национализмни болгаш национал [illegible] дыка ханылаан турар. Национал катап тургузарының чаагай [illegible] фашистиг [illegible] бурган-чудулгезин [illegible] каш, оларның арга-методтары-биле хөделип турган националисчи идегеттерни уо үениң иштинде таныр кайбайн келгениске бистер буруулуг бис. Тепте чурттуг турушта-рының кыттылышкыны, «суверенитеттерниң чалгыынының» калбартаны бистиң чурттуң будун-бүрүн турар чорудунга дорт кыжанышкынныг тургускан.

Совет Эвилелиниң бодуунуң бар боор турары оларга таарымча чок болгаш көөр хөөн чок чорукту болдуруп турар. Ындыг күштуг күштерниң бөгүн тарарынга кенен болбас болгаш чорук онза бодап. Биске удур үзелдиг советологтар бөгүн чамдыктар-

(Уланчызы 2-ги арында).

Эш И. К. ПОЛОЗКОВТУҢ илеткели

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

га улуг үнелиг боор турар. Оларның сөөлгү үтүүлдарында, [illegible] болгаш сеткилде «эрткен империяның [illegible] жеринге [illegible] «большевик бут-чурумуң дужурерзиниң», «социализмге детиимге [illegible]» болгаш оон-даа өске үүлгедиишкиннерниң [illegible] билдингир идеялары чаңгыладып турар. Ында кижи кайгаар чуве чок. Ынчалза-даа ындыг үзелдерни бистиң чуртта чүге күзелдиг-биле онаачиидаа турары элдептиг боор турар. Өөредиглиг немцкарындан билдинир. Буалчак үелерден безин артып турар канчаар-даа аажок улуг төөгүлүг айыылдыг байдал [illegible] боор турар. Чаа тыптып келген мергени бүдүү көрүкчүлерде база болбазының мандаттары-даа, [illegible] чазак-херекги-даа база дарлаар техника болгаш массалыг информация чепсектери-даа бар. Ынчангаш олар хоойлу-дүрүмнерни [illegible]

[illegible]

га. 1917 чылда улустуң кылганы база СЭКП-ниң XXVIII съездиниң чүүдүгзүнүп деткээни төөгүлүг шиитпир алыышкын [illegible]

[illegible] коммунистерниң тура соруун илередири-биле бистиң стратегиязыста кол-ла чүүл — ниитилелди чаартыры болуруп эң харыысалгалыг-биле чугаалап турар бис. Бистер ниитилел амыдыралын социалистиг бөү-биле долдуражы дээш турушпушаан, ону социализмден «арыглаарынга» удур бис. Чогум-на ында үнделиин-биле үнелиг чүүлдер [illegible] болгаш оларның утка-шынары билдингир. Бистер болза кижи бодун бүзүрелдиг база идегелдиг кылдыр көөр, бүдүрүлгени хөгжүдеринге үндезилээш, аңаа амыдыралдыг төлептиг материалдыг байлалдарын тургузар, хостуу-биле хөгжүүр болгаш шыдаар аргаларын ажыглаар ниитилел дээш туржуп турар бис. Совет кижилер боттарының массазы-биле социализмге бердингенин ноябрьның 7-де бүзүрелдии-биле көргүскеннер. Ынчангаш дедир, бо чүс чылдың эгезинте, шыңгыы эргилде кылырының талалакчылары ону барымдаалап көөр ужурга таваржып.

База бир чүүл. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, Конституция төлевилелиниң тургузукчулары көзүлдүр-ле далажып, хоойлу хевирлеп тургузарының улам шапкынчаан чарыжының темпизин деткиирине, хоойлу төлевилелдериниң утка-шынарын топтуг бодап көөр арганы чүгле соңгукчуларга эвес, харын база депутаттарга безин бербес дээш оралдажып турарлар.

[illegible]

[illegible] кижи бүрүзүнүң [illegible] ажылдарының [illegible] белеткээриниң инициатору болган. Партия хоорҗомунуң комиссияларынга улус депутаттары коммунистерниң мурнунга соңгукчуларның салып турар айтырыгларын ажылдап бээр, ганның соонда, оларны Советтер чугаалажып көөрү-биле киирер турар. Кол чүүл болза, [illegible]

Оон билдир [illegible] чүгле бот-боттарының [illegible] гаш партия комитеттерин базындырган байдалга туруп эрге-чагырганы силерге бериг ваан. Боттарынар ажылдаңар, а бистер көрүп турраалынар дээр черлерде, аңаа шуут удур чемелээшкиннер болгаш [illegible] бүгаар тыптыр, кижилерниң амыдырал-чурттаалазының айтырыглары ындыгы одуругже ниилиий бээр. Ындыг чижектерни четчир болгаш артары хараадангыг. Бөгүн харааланганы тургузары белен эвес болгаш ону ынчаар кылырының эртемек [illegible] билип турар бис, чүге дээрге бисте оот өске орук чок.

РСФСР-ниң Коммунистиг [illegible]

[illegible] таарышпайн турар. Оларны соңгулдалардан аңаа-ла чайлап каапкан. Партия организациялары бо айтырыгның талазы-биле боттарының бодалдарын [illegible] алынчыларынга шиитпирлиг [illegible] коллективтерге [illegible]

Социал камгалал-биле холбаалыг бүгү айтырыгларны шиитпирлээри-биле шуутда бүдүрүлгелерге болгаш албан черлеринге Совет эрге-чагырганың [illegible] чалыры төлептиг деп бодаар мен. Ол ышкаш чер-черле оларның дугайын чугаалап турар болганда, [illegible] отряттары база херек апаар боор чадавас. Чижээ, [illegible] алгаа 90-ның программазында оон дугайында чугаалап турар [illegible] «хүүжуудуугаан» [illegible] херек боор база болгай-ла. Ында [illegible] колхозка [illegible] бергеш, [illegible] боттарының ончузу [illegible] дээш айтып чугаалаан болгай.

III. Экономиканы экижидериниң болгаш чаартырының оруктары, ажылчы чоннуң социал эрге-ажыктарын камгалаары

Эштер! Ниитилел амыдыра[illegible] РСФСР-ниң КП-ның Тургузукчу съездизиниң [illegible]

[illegible]

Социалистиг хевирниң [illegible] рынок экономиказының [illegible] турар?

Бирээде, рыноктуң чоннуң социал херегцелдеринче угландыраар турар ужурлуг, улус [illegible] дузалаар, бүдүрүлгениң болгаш эртем шинчилелдериниң хемчээлдерин калбартырынга идиг бээр ужурлуг.

Ийиде, кол кижи болза материалдыг [illegible] угаан-бодалдың чаагай чорууну тургузар [illegible]

Үште, [illegible] Совет [illegible] турар ужурлуг.

Дөртте, [illegible]

Россияның коммунистери рынок экономиканың [illegible]

болганга четчир-биле бүгү талалыг, ханы болгаш долу боттанган туруун дээш демисежир.

Бээ херек болдур, Совет [illegible]

Маңаа холбаштыр «приватизация» [illegible] бүдүрүлгелеривиске болгаш көдээ ажыл-агый каттыжыышкыннарынга чыып алганывыс ниити улустуң байлаан алырып, ол кижиниң бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринче чоокшуладырының аргаларының бирээзи-дир дээр бодалдары үлежири бээр.

Өнчүнү [illegible] хуу [illegible] шилчидери бистер хөй-ниитиниң бүгү ажыл-агыйын коллективтиг холдарааш хуу ону кылдыр шилчидери билдиниш турар. [illegible]

[illegible] кыйгыра [illegible] турар. Олар [illegible] хөгжүлдезинге менежментвонуң күзенчиг боор туразын [illegible] а культураның авторитеттиг ажылдакчыларының ССРЭ Президентинге [illegible] чугаалашкан болгай. Эргиниң артыышкиннарын [illegible] идеологияны [illegible] партияны [illegible] салып, чоннуң угаан-[illegible] идеологиязын эң бөдүүнү-биле оон эң [illegible] ниитилелдин турар. [illegible]

Бисче, [illegible] «[illegible] байлар» — [illegible] садып алыр бе? Бистиң «хостуг» болган «хамгарышпас» публицистеривистиң күзел турары ындыг тывынгыр болур чорук Барыын [illegible] он-он [illegible] эвес, а чүс-чүс чылдарда хевирлеттинип тургустунган. Хөй акшалыг болу бергеш, бизнесмен болу бербес. Биреэзинне 800 муң рубль-биле садып алып дээш «мерседестер» оочурлап турар бистиң балатаннарывыс — бүдүрүлгениң органзакчылары эвес-ле болгай.

Олар кандыг-бир [illegible] кылыптар, бистиң ажыл-агыйывысты ажыктыг кылдыр органзастаптар деп манаар болзувусса, ол чаңы частырыг болур ийик. Оларның социал дуржулгазы ол чок [illegible] Ынчалза-даа оларның [illegible] чүвези бар харын, ол болза, хөй-ниитиниң херегтиин [illegible] эвес, а [illegible] холга киирип алыры. Ону ам безин ынчаар кылып турар. [illegible]

[illegible]

Эштер!

Улус ажыл-агыйының тамы дүвүнче бадарын до[illegible] **экономиканы экижидер талазы-биле тодаргай политиктиг ниитиативаларны** Россияның коммунистеринден [illegible] тургустунган байдал негеп турар.

[illegible] сонгаарладыг боттас айтырыгларын шиитпирлээринче партияның бүгү күжүн мобилизастаары эргежок чугула деп санап тур бис.

Бүдүрүлге коллективтеринде партия организацияларының [illegible] **сорулгазы болза, даразында чылдың керээ кампаниязын бууравайкындан уштур** [illegible]

[illegible] Бүдүрүлгелерни күрүне башкарылгазындан аңгылаарының, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдериниң эргежок чугула аларганын Россияның коммунистери [illegible] турар, [illegible] экономика дээш туржуп турар. [illegible]

Чер өнчүзү — онзагай айтырыг боор турар. Ону шиитпирлээрде [illegible] Черни [illegible] боттары шиитпирлээр болбайн аан. Бистер: коммунистер, бо айтырыг талазы-биле референдумну эртирер дээш туржур бис. Бистиң туружувусту бөгүн бистиң чугаалажып турарывыс документиде тодараткан, ону Кол угланыышкыннарда бүгү талалыг илереткен: бис — черни хуу өнчү кылдыр садарынга, дамчыдып бээринге удур бис. Бо дээрге Аъш-чем программазын шиитпирлээр деп турар кижилерге, чонну ашкарып-чемгерер деп турар кижилерге таарышпас. Бо дээрге черни бажы-биле [illegible] болгаш куддар череглеп турар кижилерге херек.

Социал политиканы эде угаан бодавышаан, чаа экономиктиг кыйгыга ону долу хемчээлге харылаар кылдыр боттандырары — партияның сорулгазы.

Бо политика хөй янзы болгаш чүгле социал камгалал-биле кызыгаарлаттынмас. Ынчангыже ол оон чарылбас чугула кезээ боор артар.

Чурттуң республиканың [illegible] чурттап турар Ынчангаш бодувустуң бодалдарывысты болгаш чорудар хөделишкиннерин бисти хоойлужулулга инициативазын, хөй ниитиниң [illegible] дамчыштыр хөочуннарга, сургуулдарга болгаш студент аныяктарга, [illegible] херегтиг [illegible] дамчыдып тур бис.

[illegible]

[illegible] РСФСР-ниң Компартиязы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле [illegible] идеязынга [illegible] ойталавас.

Маңаа холбаштыр, рынок харылзаалары тургустунуп турар үеде кижи эргелерин камгалаар дугайында, чоннуң социал камгалалының механизмнериниң дугайында Хоойлу төлевилелдерин РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге чугаалажып көөрү эргежок чугула деп санап турар бис. Ону экономиканы экижидер болгаш рынок харылзааларынче шилчиир база Россияның кодээзин катап тургузар, агро-үлетпүр комплекизин хөгжүдер талазы-биле документилериниң пакеди кылдыр киирер. Бо айтырыглар чоокшулап кел чыдар Съездиниң хүн айтырыглары-дыр.

Күш-ажылчы коллективтер, ажылчы чоннарның бүгү кезектери социал-экономиктиг харылзааларның чаа системазынга чүгле боттарын көрзүн дээш эвес, харын оларны хевирлеп тургузарынга идепкейлии-биле киришсин дээш чүвени ынчаар кылыр херек. Бо дээрге партияның социал политиказының бөдүүр айтырыы боор турар.

Бөгүн бүдүрүлгеде партия эге организацияларының авторитеди күш-ажылчы коллективтерниң өнчүнү ээлээриниң хевирлерин хостуг болгаш угаан-медерелдиг шилип алыр эргелерин боттандырарынга болгаш ажыл-агыйны болгаш социал ажыл-чорудулганы организастаарынга дузалаарындан болгаш ол дээш туржурундан улуу-биле хамааржыыр.

Ниитилелде социал байдалды чогумчулары-биле, кижилерниң хүн бүрүдеги амыдыралының судалы-биле холбашкан база бир айтырыг бар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң оон доктаал чок өзүп турарының дугайын чугаалап турарым ол. Чүгле сөөлгү долу эвес ийи чылда [illegible] холундан чуртта болгаш республикада [illegible] органнарының талазындан [illegible] 42 муң кижи [illegible]

[illegible]

IV. Ниитилелди кижиге бараан болдурары болгаш угаан-бодал талазы-биле чаартыры

Эштер!

Социал дүшкүүрлүг чоруктуң болгаш чөрүлдээлерниң тыптып кээп турарының бир хевү бистиң төөгүвүске политиктиг спекуляциялар, угаан-бодал адырынга садыглажыкчы, а оон-даа дорт чугаалаар болза, чинчиге хамаарылга, тургустунуп келген байдал ажыглаан хамаарылга болур. Ол дээрге төөгүнүң болгаш культураның үнелиг чүүлдерни үрегдээр чоруктуң, төрээскаалдар бужартадырының, каржы-хажагай дажының база кара туразында чоруктуң тыптып кээриниң эң таарымчалыг байдалдары-дыр. Чоннуң төөгүлүг турагтаалын дора көрүп, бужарталырын оралдажып турарларга хамаарыштыр хоойлунуң эргезин болгаш кужун [illegible]

Төөгүлүг [illegible]

[illegible] фашистерниң Совет Эвилелдин [illegible] бөгүн — ол бүгү Октябрьның, Лениниң, коммунистерниң [illegible] Кижилерниң [illegible] бистиң чуртувустуң [illegible] фашизмден боттарының амыдырал-биле камгалаан кижилерниң дугайында [illegible]

көөрге, чаңгыс-даа сайзырангай ниитилелге ындыг чүве болдунар арга чок болур ужурлуг.

Ынчалза-даа коммунизмге удур демдээрел-шугулдаашкынга кара дуңган, угаан-сарыылын чидирипкен кижилер Ленинге, революцияның болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалдарны эң каржызы-биле шагда-ла буза шаап эгелээннер. Шак ол ындыг аргатангыг чоруктуң чамдык черлерде Советтерниң, оларның күүседикчи органнарының шиитпирлери-биле деткимче ал турары кайгамчык боор турар. Маң мурнунда Александр Невскийниң [illegible] Суворовтуң, Кутузовтуң, Достоевскийниң, [illegible]

Төөгүлүг чептиг чорукну сындап алгаш, алыс утказын алыр болза, бистиң национал ат-алдарывыска харын-даа доранчылалыг болур чаа аттар [illegible] шиитпирлери Моссовет [illegible] Бистиң чонувустуң ат-алдары болгаш чорграарлы болган Лермонтовтуң, Чайковскийниң, Хмельницкийниң, Разинниң, Чкаловтуң, Гагариниң аттары оларга [illegible] рымча чок апарган. Ол бүгү кандыг-бир [illegible] чаа, а Эвилелдиң найысылалында, республиканың найысылалында, [illegible] ССРЭ-ниң Президентизи чүге чүнү-даа ыттаавайн олурар турарыл? Конституция [illegible] талазы-биле чүге чүнү-даа чугаалавайн турарыл? Россияның партия организациялары болгаш улус депутаттары чүге боттарының бодалдарын [illegible] турартарыл? Москвачылар чүге [illegible] турарлары?

Маңаа хамаарыштыр [illegible] Парижте бозин Сталинград кудум-

чузу бар, ону шак ынчаар бистиң улустуң Сталинград тулчуушкунунга алдар болдуруп алган болгай. Ону эде аттарының дугайында бодал Парижте кымның-даа бажынга кирбээн. Ынчангаш Моссоветтиң чаа даргазының болун тоглунар чоруунга бараан болуру-биле ындыг улуг найысылалдың кудумчуларынга болгаш шөлдеринге янзы-бүрү аттарның болгазы тайылбыр чарлалдарның ай-бажы тывылбас көрүлдезин болдурар бис бе? Бо талазы-биле бистиң улус эрге-чагыргазының органнары база чүнү-даа ыттаваан. Бажы эттенген антикоммунистер, ылангыя НТС (национал-күш-ажыл эргелели) төөү Москвада, өске-даа хоорайларда болунуң салбырларын тургузуп турда безин, чүнү-даа ыттаашпайн олурупканнар. А олар Эвилелли кажан-даа боттарының дайзыны кылдыр санап келгеннер болгай.

Москваның Октябрь районунда «Посев» деп парлалга черниң төлээ чери тургустунган, чурттуң өске-даа черлеринде ындыг салбырларның ажылын акшаландырарын планнап, харын-даа акшаландырып эгелээн чадавас. Найысылалдың Октябрь Совели чүге чүнү-даа ыттавайн олуруп турарыл? Улус депутаттары ону канчап шыдажып олурарыл? НТС-тиң бужарлыг ат-алдарын олар кончуг эки билирлер болгай. Бис ам бөгүн депутаттарга, хамыктың мурнунда коммунистерге, бирги ээлчегде, СЭКП-ден депутаттарга чугаалап тур бис: чүнү-даа билбейн турар боол, мегеленип олурбайн көрүңер, чуртта болуп турар бүгү-ле чүүлдерден хая көрүңмейн көрүңер. Ол дээрге бүргашкынның эгези-дир дээрзин угаан-биле [illegible] силер, ол бүгү дээш [illegible] харыылаар болган силер.

Эштер, бодун көргүзүксээр болгаш бодун тогузнар чорукгарын [illegible] бодунун соонга кижилерниң угаан-бодал адырынга кирүг хову арттырып каалбы болдурбас ужурлуг бис. Төөгүлүг турамызында, культураның [illegible] болган чүүлдеринге [illegible] харылзаалар чок болур [illegible] турбас-даа ужурлуг [illegible] чок болур.

Оңза айтырыг — бистиң [illegible] найысылалы Москва болгаш революцияның кежээ Ленинград дугайында. Оларның политиктиг болгаш эрге-хоойлу байдалын ССРЭ-ниң [illegible] Советтериниң [illegible] доктаадып [illegible] ынчангаш ол чагачиг ат [illegible] ында-даа [illegible] чагыртпас болур ужурлуг дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Сандараашкындан үнериниң дугайында изиг-изиг чугаалажыышкыннар, амыдыраарының тоң чугула аргаларының дугайында сагыш човаашкыннар үезинде ниитилелдиң мөзү-шынар талазы-биле кадык чоруун, оон интеллектуалдыг аргаларын илередип тодарадыр чүүл — угаан-бодал адыгын үттүп болбас ужурлуг бис. Маңаа кезек үенин эрге-ажыын бодаан [illegible] прагматизм турбас ужурлуг. Кандыг-даа экономиктиг түрегделдер болгаш бергелер турза, **күрүне эрге-чагыргазының болгаш удуртулгазының органнары, ниитизи-биле бүгү ниитилел амгы үеде чаржынчыг байдалда келген улус өөредилгезиниң, эртемниң, культураның хөгжүлдезинге онза эргелерни бээр ужурлуг. Кол угланыышкыннарда айыттынганы ышкаш, РСФСР-ниң Компартиязы маңаа бүгү-ле боттуг базымнарны идепкейлии-биле деткиир.**

[illegible]

Россия Федерациязының [illegible] РСФСР-ниң коммунистери [illegible]

Бистиң сорулгавыс — өзүп орар национал бот-медерелди бүрүнңиг патриотчу агымче угландырары. [illegible]

(Төнчүзү 3-кү арында).

Эш И. К. ПОЛОЗКОВТУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

[illegible] РСФСР-ниң Компартиязы [illegible] Националдар аразының чөрүлдээлери болуп турар зоналарда чурттап турар РСФСР-ниң улустарының төлээлекчилериниң амы-тынын, хамааты эргелерин болгаш эт-херекселин камгалаар талазы-биле сонгаарлазыышкын чок база бөгүн чүвени хаара туткан хемчеглерни хүлээп алырын ССРЭ-ниң Президентизинден [illegible] республиканың Дээди Советтеринден шиитпирлии-биле негээр бис.

[illegible] Компартияның ТК-зының [illegible]

[illegible]

V. Партияның бөгүн звеноларының ажыл-чорудулгазын идепкейжидер

Эштер!

Бир эвес үеге дужаар политиктиг [illegible] партийжи массаларның эрге-чагыргазын, ажык-чарлыг чорукту, демократизмни [illegible] РСФСР-ниң Компартиязы [illegible] бистиң [illegible]

Партияның демократтыг бөзүлүге чаартырының сорулгалары амгы үеде хамыктың мурнунда партия эге организацияларында шиитпирлеттинип турар. Бүдүрүлге азырында партийжи салдарны кошкатпайн турар, коммунистерниң чурттап турар черинге дайы-биле ажылын чаа бөзү-биле көөрү эргежок чугула. Чогум-на мында чурттакчы чонну дүвүредип турар, ооң иштинде социал, экономиктиг болгаш өске-даа айтырыглар тургустунуп база шиитпирлеттинип турар. Ылангыя соңгулдалар кампаниязының үезинде политиктиг демисалдың төвү мээр шилчий бээр. Чаа хевирниң дээнскээр парторганизацияларын [illegible]

[illegible]

[illegible] дөө коммунистер чорук алырының, боттуг ажылче чүткүлдүн [illegible] тургузарындан эң чугула сорулга чок. Күш-ажылчы коллективтерге барып, берге байдалды канчаар ажып эртериниң дугайын кижилер-биле сүмележир, боттуг, тургузукчу ажылдың кижини агымынче ажылчы чоннуң инициативазын углаар херек.

Республика, край, область комитеттериниң боттарының сорулгалары болза партийжи активти информация-методика-биле хандырары, кадрлар өөредилгези, политиктиг ажыл-чорудулганың кол айтырыгларын, ооң тактиказын тодарадыры-дыр. Ол партия комитеттериниң бо залда олурар секретарьларындан дилээрим болза партийжи салдар чедирериниң бөгүн чепсектерин четчелээр — эге организацияларның харыысалгазын бедидериңге, дүргени-биле өскерлип турар байдалга коммунистерниң чаңчыгарынга олар канчаар дузалап турар-дыр, ол [illegible]

[illegible]

Ийет, партия ажык берге [illegible] Партияның чорудуп турар [illegible]

«Уруглар аарыының» салдары-биле тыптып турар политиктиг чамдык организациялар эптеш чок байдалды тургузуп, коммунистерни нүгүлдээринче, истеп сүрээринче бөгүн-ле күжүн үндүрүп турда, ол чорук тоң чугула. СЭКП-ниң хөй-ниитиниң судунга киирерин негеп, чүгле эрткен үениң эвес, а амгы үениң бөгүн-ле частырыгларын, ооң иштинде боттарының политика талазы-биле чүнү-даа кыла албас шинээниң болгаш политика талазы-биле бышпаанын бисче чая каарын оралдажып турарлар.

«Демократтыг Россия» деп адаттынган шимчээшкинниң чоокта чаа болган съездизи опу херек кырынга көргүскен. Ачаа хүлээп алдынган шиитпирлерниң демократизмден хоорук байдалдыг [illegible] Республиканың социал-политиктиг [illegible] политиктиг [illegible] коммунистерни чайладырының, конституция [illegible] тургустунган органнарның — ССРЭ-ниң Дээди Советиниң [illegible]

«Демократтыг Россия» [illegible] СЭКП-те оппозиция [illegible] чөвүшкүн ыңдыр ботарын адаа-даа, херек кырында олар оппозиция тургузбайн турар. Оппозиция болза Конституцияга, хоойлузуу тургустунуң болгаш демократтыг чамчыза дугайын [illegible] Ол [illegible] Конституцияны солуур, төлептелээшкин, а эрге-чагырга структураларынче боттарының төлээлекчилерин соңгуда дамчыштыр эвес киирер оралдажыышкыны. Демократтыг чаңгыс-даа күрттүг ыңдыг интегдерни оппозиция [illegible]

Сайгардар [illegible] партиядан үнген [illegible]

СЭКП-те удур [illegible] СЭКП-ниң [illegible] Коммунистер болгаш партия комиссиязын [illegible] айтырыгларга тодаргай харыыны массалыг информацияның кол органнарындан, ооң иштинде бистиң «Правда» солуннуустан, мынчага чедип албааннар.

Демократияның болгаш эргениң норма-чижектеринге, Конституцияга даянып, оон дуза алыксап турар бис. Ынчалзажок барып-барып эрге-хоойлу тоовазының байдалдарында ол эвээш болбайн аан. Антикоммунистиг күштер бистиң партиявыска удур дайынны чорудуп турар. олар демократия болгаш чөптүг чорук дээш көңгүс турушпайн турар деп чүвени чоңга тайылбырлаар ужурлуг бис. Ийет, СЭКП-те эрге-дужаал сүрүкчүлери болгаш чашпаалакчылар эвээш эвес. Төп Контроль Комиссиязы оларже шыгыы көружүп уттундыра бээри чугаажок. Ынчалзажок ол кижилер партияның арын-нүүрүн илереттейн турар Ында амгы үеде бистиң [illegible]

[illegible] Оларны деңгээлин [illegible]

рын» ыңдыр адаан [illegible] Российн [illegible] демагогтарны база бурунгучуларны — бурунгуны эрге-чагыргаже [illegible] кижилер, олар эрге-чагыргаже даанда чүнү-даа ыңдырыңдан чалданмастар.

Ол чаа [illegible] 1917 чылда [illegible]

Алыс үнелиг-биле эргеге, армияга, милицияже, КАК-че, суд-шүгүүже, прокуратураже халдаашкын база-ла ыңдыг үнелиг чүве-дир. Үзүк-соксаал чок халдаашкыннарның алыс сорулгазы — күрүнениң ботканалалын кошкадыры, чаа миллионерлерниң политика талазы-биле пдээргээр чүткүлдеринге. кеземче-ла чок хөделишкиннеринге делгемни дүрген хандырары. Чепсентиг Күштер болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнар улусчу бүдүжүн чидирген база оларны чоннуң деткивези турарын чедип алыр дээн оралдажыышкыннарга Россия Федерациязының коммунистери политика талазы-биле салдар чедиреринин бөгү-ле күжү-биле шаптыктаар ужурлуг.

Ажылчы чоннуң болгаш партияның эрге-ажыктары дээш туржуп турарларының чогуур эрге-хоойлу камгалалын хандырар дугайында айтырыгны [illegible]

[illegible] РСФСР-ниң Компартиязы [illegible]

Антикоммунизм массалыг халдаашкын үезинде партияның эң чугула сорулгаларының бирээзи болза бодунуң хүрээлеңинче ажыктарны хаара тудары болур. [illegible]

[illegible] Ачаан коммунистерниң аразындан шимчеңгир кижилерден [illegible] оларны [illegible] ажыл-[illegible] херек.

Бистиң планывыста ТК-га ужуражылга болгаш бистин-биле кады ажылдаарынга белен амыктар организацияларының төлээлекчилери-биле калбак чугаалажышкыннар бар.

Амыктар-биле ажыл дугайында бистиң канчаар билип келгенивисти ам эде көөрү эргежок чугула дээрин онзалап демдеглекседим. Бистиң келир үедеги салгалывысты тоомчага албайн барып болбас херек. Чуртталга бажыңыбиле хандырбас чорук, амыдыралдың оруун тыппазы, ажыл чок чорук — бо бөгү шупту хамыктың мурнунда амыктарже [illegible]

Партия комитеттери [illegible]

[illegible]

Бодунуң ажылы ажыктаар болгаш демократтыг болуру партия Төп Комитети алыр ужурлуг. [illegible] РСФСР-ниң Компартиязының [illegible]

[illegible]

Хүннүң тодаргай, практиктиг сорулгазы — партияны болганаар тургустунган «информация талазы-биле үн чок чоруктан» үнүп алыры. Россия Федерациязының коммунистериниң бодалдарының болгаш ажыл-херектериниң дугайында шыныы ажыкчы чоннуң медерелинге чедирери болур.

[illegible]

Болгаш парлалга черле, Информация тевте шимдер, тургузукчулары ТК азы партияның эзээн каш республика, область организацияларга база кур дээвисээрлер солуннарын тургузар талазы-биле айтырыгларны ажылдап ыңдыр турар. Информацияның тус чер чепсектеринге хамаарыштыр алыр болза парлалганы, радиону болгаш телевидениени боттут ажыглаар аргаларны барымдаалаар херек. Бо айтырыгларны шиитпирлээрге СЭКП ТК-ның [illegible]

[illegible]

[illegible]

Төп Комитет, бөгү шиилээрлерин партия [illegible] эргенниң түңнелдеринге болгаш чедиишкиннеринге [illegible] бижиг [illegible] ниң политиктиг [illegible] шиитпирлиг [illegible] турар.

[illegible]

[illegible] «Ленинград» [illegible]

Эштер!

[illegible]

[illegible] турар.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң палаталарының ноябрь 23-те болган [illegible] [illegible]

Хуралдың даргазы А. И. Лукьянов [illegible] Президент М. С. Горбачевтуң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжковтуң [illegible] Президент чөвүлелиниң, ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң кежигүннериниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң соңгуп [illegible] тураары албанның өске-даа кижилерниң киржип турарын дыңнаткан.

Доктаалдың төлевилелин комитеттерге болгаш комиссияларга бөгү талалыг чугаалажып көргеш, боттарының резолюцияларын Редакция комис-[illegible] [illegible] турган. [illegible] депутат А. А. Денисов бо улус [illegible] чугула сайгарылгалыг тайылбырларны кылган. Санал-оналдар янзы-бүрү болгандаа болза, М. С. Горбачевтуң ноябрь 17-де сессияга чугаалааны ажыл-чорудулганың программазын резолюцияларның хөй кезиинде деткээн.

Депутаттарның айтырыгларынга харыыларны берген соонда санал-онал солчулгазы эгелээн. Чамдык депутаттар доктаалдың төлевилели ам-даа тодаргай эвес деп демдеглээн.

Документиниң кол оргазын бадылаашкынның хөй кезии-биле хүлээп алган.

Эртенги хуралга оон соонда М. С. Горбачев чүве чугаалаан.

(СЭТА).

«РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдырар дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың октябрь 25-те хүлээп алган доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

«РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдырар дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың октябрь 25-те хүлээп алган доктаалының II пунктузун дараазында эдилге-биле бээр:

II. РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизиниң хүн айтырыынга дараазында айтырыгларны киирерин саналдаар:

1. РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң соонда соңгуттурган РСФСР-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында.

Мандат комиссиязының илеткели.

2. Россияның кодээ черлерин катап тургузарының болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдериниң программазының дугайында.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң илеткели.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Кодээниң социал хөгжүлдезиниң, аграр айтырыгларының болгаш аъш-чем талазы-биле комитединиң эдериңчи илеткели болгаш кодээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында РСФСР-ниң хоойлузунуң төлевилелин киирип көөри.

3. Экономиканы быжыглап экижидер болгаш РСФСР-ге рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазының дугайында.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң илеткели.

4. РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында РСФСР-ниң хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга талазы-биле комитединиң илеткели.

5. Организастыг айтырыглар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Советтер бажыңы.

Москва, РСФСР-ниң 1990 чылдың ноябрь 23.

РОССИЯНЫҢ ЖУРНАЛИСТЕРИ КАТТЫШКАН

Россияның парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларының Тургузукчу съездизи ажылын дооскан. РСФСР-ниң Журналистер эвилелиниң федеративтиг үнделезинге тургузар дугайында керээге ат салдынган. Москва болгаш Ленинград хоорайларының журналистер организацияларының төлээлекчилери керээге ат салырындан ойталаан.

Съездиниң делегаттары РСФСР-ниң Журналистер эвилелиниң Уставын хүлээп алган болгаш чаа организацияның удуртулгазының кежигүннерин соңгаан. Оон составында 60 ажыг область, край, республика организациялары төлээлеп киирген чаа эвилелдиң даргазынга «Советская Россия» ном үндүрер черниң директору В. Н. Новиковту соңгаан.

(СЭТА).

Шоодуглуг эскериглер

ХҮННЭЭШКИН

Бот чораан үезинде Борбаанайны клубка кижи бо-ла коор. Ол оюн-тоглаага үргүлчү киржир, ырлаан-шоорлаан, талантызы хөлчок туралан. Өгленген соонда ону кижи шуут-ла таныывас. Клубче ис баспас, бажыңындан үнместээн. «Аарып-аржып турар чоор бе?» деп улус сураглап турдулар.

Ыңдыг эвес. Хамык ужур Борбаанайның ашааның бодал-сарыыл чогунда чүведир ийин. Оюн-тоглаага киириштирер хамааны чок, садыгже безин ону баргыспас. Бажында карактыг кижи бүрүзүнге-ле хүннээр болган. Бо чугаа маңаа-ла калзын, Борбаанай-ла кээргенчиг-дир.

— Бо бажыңга кирген ийик сен бе?— деп айтырган.

— Эжиин ажыдып, эргиниң артап корбээн бажыңымдыр-ла. Кирерге кандыг бажың-дыр, ынчаш?

— Каас-коязы кайгамчыкла, ади-севи эрээн-шокар, малы бажын ашкан, нормажижектен ажа берген Арбынковей дагаа малдыг, алгырышкан хаваннарлыг. Бажын ажыр баян улус. Ол хиреэнде бажыңында радиозу чок, сонуурган номчуур солун, сеткүүл чагыптаан. Ыңдыгларны «туман аразында» азып чоруур кижилер дээр ийикпе.

— Ой, та?!

Оңдар БОРАШ.

«ТУМАН АРАЗЫНДА»

Машина-балгаттыг, магалыг, каас-чараш бажыңче башкы салаазы-биле Барбаңык айыткаш:

ДИРИГ АМЫТАННАРНЫ КАМГАЛААР

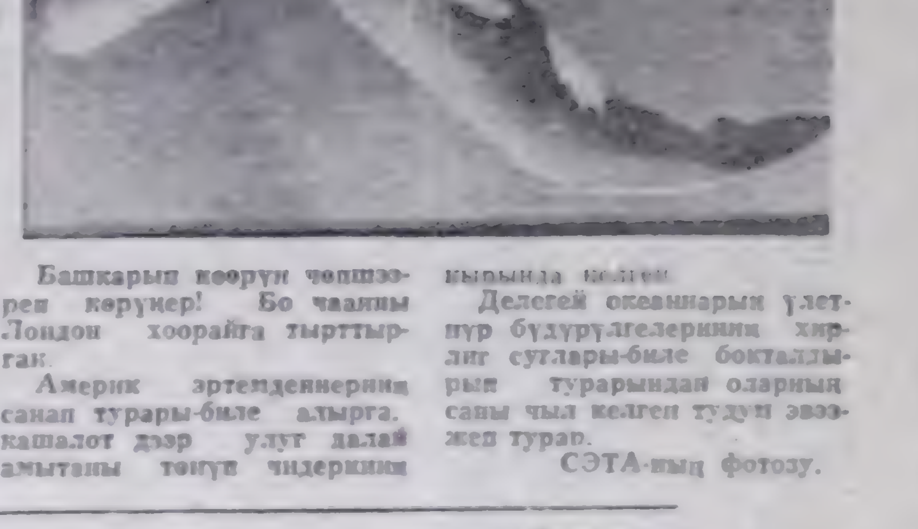

Башкарып көөрүн чөпшээрээп көрүңер! Бо чааны Лондон хоорайга тырттырган.

Америк эртемденнериниң санап турары-биле алырга, кашалот дээр улуг далай амытаны төнүп чидериниң кыйында келген.

Делегей океаннарының үлетпүр бүдүрүлгелериниң хирлиг суглары-биле бокталдырып турарындан оларның саны чыл келген тудуп эвээжеп турар.

СЭТА-ның фотозу.

ААЛЫНАЙДА ОРАР-ЛА ИЙИН...

Алды, күзен, ас, диин кежи
Аптарада чыдар-ла ийин.
Алдын чаштыг чараш карам
Аптарада чыдар-ла ийин.
Хөлегелиг кызаа хемним
Моорей бадып чыдыр-ла боор.

Хөлчүң кара эргим сарыым
Хөйнү бодап олур-ла боор.
Чечек шыпкан ээм черим
Серииң, шөлзээ чыдыр-ла боор.
Чечен сеткүг эргим сарыым

Четтикнем маңаа-ла ор боор.
Алды, күзен, ас, диин кежи
Аптарада чыдар-ла ийин.
Алдын чаштыг асым кежии
Аалынайда орар-ла ийин...

Николай ОНДАР.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты Ю. В. Карымовка тыпсыр дугайында

Чоннуң кадык камгалалының талазы-биле алыс-хавыладыы дээш республиканың ургулаар эмнелгезиниң кол эмчизи Юрий Васильевич Карымовка «Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың ноябрь 23.

Чидиг сөстүң күжү-биле

КАМНАП КӨРГЕР

[illegible]

— Аа, богда! Ам бээ [illegible]

[illegible]

— Маңаа дораан [illegible]

[illegible]

Хайыралыг ава чүрээн камнап көрүңер!

Зоя НАМЗЫРАЙ.

АЙТЫП БЕРГЕР

ОЮН-БАШТАК АЯНЫ-БИЛЕ

[illegible] баргы-даа? — деп,
[illegible]
— Бажы, дижи ашактарым
Баримдаа чок чүве — [illegible]
[illegible]
— Кайда-дыр

[illegible]
Айтып бергер, херээженнер!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ИХМ [illegible] ДЫЛДАДАН ТУР.

Ноябрь 21-нин хүнүнде 28 [illegible] херек [illegible] [illegible]

Ак-Довурак хоорайның [illegible] А. Метуш [illegible] «Улуг-Хем» ресторанынга [illegible]

[illegible]

Шагаан-Арыг хоорайда — Улуг-Хем районунуң [illegible] Монгуш Сыынтык-оол [illegible]

[illegible]

Чадаана хоорай [illegible] Хайыракан [illegible]

Тес-Хем районунуң № 2 [illegible]

[illegible]

Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 7 дугаар бажыңның подъездизинге белүк солдар хулиган уулгедиг кылып, хол дээп, Зрюкин биле Губин оларны эттеп каан. Үүлгедиг кылып, хулиганнап турганнарның бирээзи Р. Самбуу-Хоо тудуп турган. [illegible] Калинин кудумчузунда 10 дугаарлыг бажыңның подъездизинге болган. Хулиганнап турган дөрт солдарның бирээзи Улуг-Хем районда Ийи-Тал суурдан [illegible] Монгун-оол. [illegible] Кызылдан Алдын-оол Тулуш оларны милиция ажылдакчылары туткан.

Бай-Тайга районда Бай-Тал суурнуң Ленин кудумчузунда 30 дугаарлыг бажыңның соктаңынче 24 шак үезинде боодаан. Чааваң боор, олча-ндиим болбаан. Истеге болуп ол таныш-биле ажылдап турар.

Мария КУЗЬМИНА.

Улуг-Хем районнуң Хендергеде Хөлчүк деп бичии суур — «Ак-Тал» совхозтуң салбыры. Ында чоннуң дыштаныр клуву, эге школа, садик, библиотека ажылдап турар.

ТЫВЫНГЫРЛААР КЛУВУ

[illegible]

Кылыглар. [illegible]

Уруглерга. [illegible]

Шуптузунга. [illegible]

[illegible]

Саая БЮРБЕ.

Понедельник

НОЯБРЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мульт. фильм. 8.45 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 10.00 [illegible] 11.00 Концерт. 11.45 [illegible] 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Фестивальдар. Концертер. 15.45 [illegible] 16.15 [illegible] Барымдаалыг фильм. 16.35 Бүгүдениң аттыг [illegible] 17.05 [illegible] 18.05 [illegible] 18.35 «Альфия». [illegible] 19.25 [illegible] 19.45 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 11-[illegible] 21.00 «Үе». 21.30 [illegible] 21.55 [illegible] 00.35—01.50 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 9.35 География. [illegible] 10.05 [illegible] 10.35, 11.35 Тоогу. 6 класс. [illegible] 11.05 [illegible] 12.05—13.20 [illegible] 17.05 [illegible]

КЫЗЫЛДАН

18.30 [illegible] 19.15 Медээлер. 19.20 [illegible] 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 [illegible]

«Ясак-91». 17.15 [illegible] 18.05 Мульт-фильм. 18.25 Коллаж.

МОСКВАДАН

21.40 — 22.50 [illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 [illegible] 20.00 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 20.15 [illegible] 21.40 [illegible]

Вторник

НОЯБРЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 8.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 10.05 Р. Дамбаев [illegible] 10.25 «Делегейни [illegible]». Альманах. 11.25 Уругларга [illegible] 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25 [illegible] 13.40 «Делгем чорук» [illegible] 16.10 «Түттүрбес Фрунзе». Мультфильм. 1-4 сериялары. 16.50 [illegible] 17.30 «Юстрелинин [illegible]». 19.30 Мульт-фильм. 19.50 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Студияны [illegible] 21.50 «Сис». Литературлуг [illegible] 23.50 Медээлер. 00.05—00.20 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң [illegible] 9.05 [illegible] 9.25 Эртем-тайылбырлыг альманах. 9.55 «Үзүг 1974 чыл. Майнцере — Франкфурт — Минск». 11.30 [illegible] Телефильм. 11.40 РСФСР-ниң Депутаттар [illegible] 12.40 [illegible] 18.55 — 19.00 РСФСР-ниң [illegible] 19.15 [illegible] 19.25 Коллаж. 19.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Адыг төрүл» [illegible] 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 20.15 [illegible] 21.15 ССРЭ-ниң Дээди Советтиниң [illegible] 22.15—22.25 РСФСР-ниң [illegible]

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Д. И. Чайковскийниң [illegible] телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!».

Среда

НОЯБРЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Бис [illegible]». Телефильм. 9.00 Симфониялыг оркестр концерти. 10.00 Б. Спиясов — «20 хонук дайын чокка». Телефильм [illegible] 10.50 «Сис». 12.30 «Үе». 13.10 «Мооң Чайковскийниң [illegible]». М. И. Пруднинниң [illegible] 15.25 Хөгжүм [illegible] Л. Бетховен. Концерт. 16.10 Уругларга [illegible] 17.10 «Ол болган... болган...» 17.25 Политиктиг [illegible] Алтай край. 18.30 «Бодунга болуп [illegible]». Х. М. Атиев. 19.15 Россия [illegible] 20.20 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Лидия Руслановага [illegible] 23.00 Бут бомбуу. «Торпедо» (Москва) — «Монако» (Франция). 00.46—01.05 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35, 9.35 Физика. 9 класс. «Даңгы [illegible]» 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Ниити биология. 10 класс. [illegible] 11.05 Бүгүдениң [illegible] 12.05 Телефильм. 12.25 «Уругларывыска беленнээр». [illegible] 13.25 К. Симонов. «Ленинниң [illegible]». 15.25 Хөме [illegible] Австралиядан дамчыдылга. 16.15—16.25 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизинден. 10.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизинден. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Мульт-фильм.

КЫЗЫЛДАН

19.05 [illegible] 19.15 «Тыва черде». Медээлер, [illegible] 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 20.15 «Илтыг [illegible]». Фильм-балет. 21.05 «Бопнов [illegible]». Барымдаалыг фильм. 21.15 ССРЭ-ниң Дээди Советтиниң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизинде. 00.25 [illegible] 01.00—01.40 [illegible] ССРЭ [illegible] командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.03 А. Блок [illegible] телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!».

Четверг

НОЯБРЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 13-ку сериязы. 9.45 Бут бомбуу. «Торпедо» (Москва) — «Монако» (Франция). 11.25 Уругларга [illegible] 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25 [illegible] 15.55 Телефильм. 16.15 Тоогуну арыннары. «Тоогуну [illegible]». Н. М. Карамзин. 17.00 «Мишка, бичиилер база [illegible]». 1-2 фильмнери. 17.50 «Контакт-форум». 18.20 [illegible] 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болган [illegible]». 19.45 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 21.45 «Эфирде хөгжүм». 23.45 Фотоконкурс «Чер — [illegible]». 23.50 — 00.15 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35, 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. [illegible] 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Физика. 9 класс. [illegible] 11.05 [illegible] 12.05 [illegible] А. Глазунов. 12.15 «Уругларывыска беленнээр». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.15 «Ротмаш» [illegible] 13.45 В. Гергиевтиң [illegible] 14.05 Мультфильм. 14.25 [illegible] «Малерия». [illegible] 15.30 [illegible] 16.15 — 16.25 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизинде. 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.25 «Кадар [illegible]». Анимации [illegible] 19.15 «Адыг төрүл». Информация-[illegible] программа. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 20.15 [illegible] 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советтиниң [illegible] 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизинде. 00.25—01.35 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Динамо» (Москва) — «ЦСКА».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 «Вертикаль». «[illegible]» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.30 «Вайнах» [illegible] концерти. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!».

Пятница

НОЯБРЬ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.45 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 14-кү сериязы. 9.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.30 «Эфирде хөгжүм». 12.30 «Үе». 13.10 Барымдаалыг фильм. 13.35 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Динамо» (Москва) — «ЦСКА». 15.50 Телефильм. 16.20 «ТелеЭКО». Журнал. 16.50 Элдээлерге хөгжүмнүг программа. 17.35 [illegible] «Галерея». 18.35 «Ол болган... болган...» 18.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 14-кү сериязы. 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.20 ИХМ медээзинден. 21.45—00.53 «В биле Д» программа көргүзүп тур. Чапсарда (23.25) — Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35, 9.35 Тоогу. 5 класс. Ленин — Коммунистиг [illegible] Эртем-тайылбырлыг [illegible] 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 География. 6 класс. Даглар болгаш оргулааштар. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Мультфильм. 12.15 «Уругларывыска беленнээр». 5-ки сериязы. 13.15 Шулукчу А. Решетов дугайында. 13.45 Любовь биле Виктор Анисимовтарның концерти. 14.05 «Бежывысты боттарывыс тудуп тур бис». 2000 чылга чедир чурттаар оран-бажың тудуу. 14.45 «Шуургаан иези». 15.45 Телефильм. 16.15 — 16.25 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизинде. 16.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизинде. 18.25 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 20.15 Белоруссия биле Украина: национал-улустар [illegible] харылзаа. 20.45 «Делегей рынокче дүлгүүр». «Бизнес — Конгресс-90». Совет болгаш [illegible] 21.15 [illegible] 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советтиниң [illegible] 22.15 — 00.25 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизинде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Фигуралыг чүгүрүлгээшкин. Делегей маргылдаазы. Ийилеп чүгүрүлгээри. Хостуг программа. 19.45 Бүгүдеге спорт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!».

Суббота

ДЕКАБРЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Биениң садывыс. 9.00 «Партнер». Коммерция медээлери. 9.30 «Кижи. Чер. Октаргай». 10.30 «Манежтен манеж чедир». 10.40 «Дириг амытаннар дугайында». 11.40 «Паяпасче чала». 11.55 Кинопрограмма. «20 чүс чыл. Дувурзааның үениң хроникалары». 13.25 Н. Селезнева режиссеризиниң фильмнери. «Бүтүдеге — четтирдивис...» 15.00 СПИД не удур демиседдиң. Бугүдеге [illegible] Телекөрүлге. 16.30 Бичи улустарның [illegible] коллективтериниң концерти. 16.50 «Делегей панорамазы». 17.25 «Состук кабинеди». Телефильм. 17.55 «Федор Кузькиниң амыдыралындан». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.20 ССРЭ-ниң чагаазы. 21.40 «Антанжемент». «Борис Рубашкин Москвада». 23.05 Медээлер. 23.20—00.25 [illegible]

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Олна, [illegible]». 9.35 Эвилелдерниң республикалар [illegible]. «Коллекционер». Телефильм. 10.00 Фигуралыг чүгүрүлгээшкин. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. Хостуг программа. 10.45 «Протопоп Аввакум». Телефильм. 11.10 «Контакт-форум». 11.40 «Удур-дедир көржүп алгаш: автомобильче [illegible]». Телефильм. 12.15 Телефильм. 12.35 РСФСР хоорайларының телестудияларының «Маршал Г. К. Жуковтуң турасаалында». 13.05 А. Барыкинниң концерти. 13.30 «Совет Россия». Видеоканал. 16.00 Улуг кижилерге мультфильм. 16.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] чок Съездизинде. 16.25 Коллаж. 16.30 «Чуг... ле чаңгыс ужуражылга». Ю. Антоновтуң ырлары. 17.10 Телепрограмма «Өг-бүле». 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 20.25 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 20.40 Улусчу аялгалар. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.00 «ТВ TV [illegible]». 23.00—00.25 «Когарадга тавартынкан кижиниң көргүзүглери». «Полиция телефону 110» деп белүктен.

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 Эртен эрте. 10.00 «Аалчылапга баргаш болуру». 11.00 Эртенги хөгжүмнүн программа. 11.30 «Ассоциацияны [illegible]». 12.30 «Хөгжүмнүг киоск». 13.00 «Лосс кедир уже [illegible]». 13.30 Ласстуң ыры болгаш танцы ансамбльдиниң концерти. 14.00 Кинопрограмма «20 чүс чыл. Дувурзааның үениң хроникалары». Уран-чечен публицистиг фильм. 15.45 «Кодээден [illegible]». Панорама. 16.45 Тоодаар. [illegible] дугайында «Дээрги Метелица». 17.55 Улуг-хүн концерти. 19.45 «Омега» варианты. 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Россия парламентти медээлери. 21.45 Бодуун болгаш [illegible] ге чуулдер дугайында. 22.00 Коллаж. 22.05 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 22.25 «Маппет-шоу». Ооваргаштар фильм-концерти. 17-18 сериялары. 23.15 Бут бомбуу популярлыг. 23.45—01.25 «А» программа. Телекөргүзүг «Москва — Берлин».

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.50 Л. Иванова [illegible] концерти. 9.00 «[illegible]». 10.00 Р. Шуман. «Тоолдар [illegible]». 10.15 Баскетбол. Европа оюннарынга шилилдениң маргылдаалар. Эр кижилер. Израиль биле ССРЭ-ниң [illegible] командалары. 10.55 Коллаж. 11.00 Фигуралыг чүгүрүлгээшкин. Делегей маргылдаазы. Херээженнер. Хостуг программа. 11.45 В. А. Моцарт. № 15 симфония. 12.00 «Тундраның [illegible]». Уран-чечен телефильм. 13.10 «Бир [illegible]». 13.55 «Мааса [illegible]». 14.15 «Планета». Делгей программазы. 15.15 «Совет Россия». Видеоканал. 17.45 Фигуралыг чүгүрүлгээшкин. Делегей маргылдаазы. Хостуг танцы. 18.45 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 19.00 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 21.00 «Үе». 21.30 «Мениниит». Уран-чечен фильм. 23.40 — 00.40 «Бистиң чурттап орар оранывыс». В. Добролеев кинодраматургтуң фильмнери. «Тос хонуу база бүгү амыдырал». «Парлакан [illegible] сагтылыышкыннар».

Чарлалдар бюрозу

АРГЫШТЫРЫП КӨРҮҢЕР

Кызыл хоорайның боттарында автобустарлыг организацияларының, бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң удурукчуларындан база ук автобустарның челаачыларындан хоорккүүском улуг дилегни кылып тур. Кышкы үениң соок хүннери эгелээни-биле холбаштыр хоорайның автобус маршрудтарынга пассажирлерни 15 көпеек хелези-биле аргыштырып туруп көрүңер.

Автобус хелезининден чыгдынган акша ол черлерниң боттарынга артып калыр. Күш-ажылчы коллективтиң шиитпирлээнин ёзугаар пассажирлерден кирген акшаны автобус челаачызынга бүрүңү-биле бериp болур.

Хоорайның чурттакчылары!

Албан черлериниң автобустарын камныг ажыглап көрүңер!

Кино

НОЯБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Давайте надеяться, что будет девочка» 9.00, 11.30, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда. Видеозал: «Пятница, 13 (ч. 7)» 9.20, 11.10, 13.20, 15.20, 17.20, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыыны № 10», 10.30, «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.00, 11.50, «Груз 300» 13.20, 15.20, 17.20 «Юноши на [illegible] ангелов» 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Черная пантера» 11.30, «Рам и Лакхан» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Киночыыны № 25» 10.00, «Не могу сказать «прощай» 11.30, 17.10, «Рассказ «Харлея» 13.10, 15.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Киночыыны» 13.00, «Любовь выигрывает» 14.30, 17.10 шактарда.

НОЯБРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Последний зов любви» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.30 шактарда. Видеозал: «Каратэ решает все» 9.30, 17.30, «Самые великие костоломы» 11.30, 13.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Огонь, вода и медные трубы» 9.30, 12.30, «Киночыыны» 11.10, «К.» В мире приключений» «Тайна карпатского замка» 14.00, «Давайте надеяться, что будет девочка» 16.20, 18.40, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг, Индия) 14.20, «Поле чести» 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Допинг для ангелов» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг, Индия) 16.30, 19.20 шактарда.

«Театр — бичиилерге болгаш элээди уругларга» деп бүгү-эвилел неделязы

Ноябрь 25-те — Мокадуюнуң тоолу: «Бразилияның эртинези». Эгелээри 12 шак. М. Кожелдейниң «Үш эртемниг оол» деп тоол-шиизи база ол хүн болур. Эгелээри 18 шак.

Ноябрь 26-да Клара Сагдының «Кыстың оруу» деп шиизи. Эгелээри 14 болгаш 18 шактар.

Ноябрь 27-де — А. Стапицлийкин «Халаптыг медээжилге» деп шиизи. Эгелээри 18 шак.

Ноябрь 28-те — Клара Сагдының «Ох, кижиниң сагыш-сеткилин дыка-ла шокар-дыр» деп шиизи. Эгелээри 14 болгаш 18 шактар.

Ноябрь 29-та — Ч. Оюннарның «Хайныг истер» деп шиизи. Эгелээри 18 шак.

Ноябрь 30-де — «Кузель» театр-студияның «Майгаттуг [illegible] баштыралы» деп шиизи болур. Эгелээри 12 болгаш 18 шактар.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34; оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; приемная — 3-34-26; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; эрдемнүүнерн — 3-45-93; Кирдастер, парлалга ажылдары — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23; культура — 3-39-15; информация — 3-41-16; чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-89; эрулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; чурукчулер — 2-27-41.

Чыглар 300 чагаа хүнгээр. Хемчээли 2 парлалга ажыглазы.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер ыг полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле чүгүүр комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

ЗНАК ПОЧЕТА

1990 чыл ноябрь 27
вторник
№ 270 (14470)
1925 чылдан үнделиләттанген
Өртөө 3 коп.

Чаа Эвилел Керээзиниң төлевилелиниң дугайында

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев чаа Эвилел Керээзиниң төлевилелин эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринче, автономнут республикаларның Дээди Советтеринче, улус депутаттарының автономнуг область болгаш автономнуг округ Советтеринче чоруткан.

Төлевилелди ССРЭ-ниң Дээди Совединче кирген.

Документини эртем албан черлериниң, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нииити организацияларының болгаш хамаатыларның саналдарын өөренип көрүп, республикаларның төлээлекчилери-биле консультацияны кылып база Федерация чөвүлелинге чугаалажып көрүп турганының түңнелинде белеткээн.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

ЭВИЛЕЛ КЕРЭЭЗИ

Керээниң киржикчилери — суверенниг республикалар.

бодунуң Эвилелин чаартырынче улустарының күзел-соруун илергейлевишаан, салым-чолдарының төөгү талазы-биле чоок бооп турарын барымдаалап көрбүшаан, айыралдыг, бир эптиг чурттаарынче чүткүп турбушаан, кады ажылдажылганың дең эргезин хандырбышаан;

улустарының материалдыг чаагай чоруунуң болгаш угаан-бодал хөгжүлдезиниң эрге-ажыктарын, национал культураларның бот-боттарын байлакшыдып хөгжүдерин, ниити айыыл чок чорукту хандырарының эрге-ажыктарын барымдаалап көрбүшаан;

эрткен үениң кичээндириглерин өөренип көрбүшаан база чурттуң амыдыралында болгаш бүгү делегейде бооп турар өскерилгелерни кичээнгейге албышаан;

Суверенниг Совет Республикаларның Эвилелинге боттарының харылзааларын чаа эгелерге тудуп тургузар деп шиитпирлээнир.

I.

Кол принциптер

Бирээде. Керээниң киржикчизи — республика бүрүзү суверенниг күрүне болур болгаш бодунуң девискээринге күрүне эрге-чагыргазының бүгү долу эргезин тудар.

ССР Эвилели — республикаларның эки тура-биле каттышканының түңнелинде тургустунган болгаш Керээниң киржикчилериниң аңаа тывысып берген бүрүн эргелериниң хемчээлинге күрүне эрге-чагыргазын боттандырып турар суверенниг демокративтиг күрүне болур.

Ийиде. Суверенниг Совет Республикаларның Эвилелин тургузуп турар республикалар улус бүрүзүнүң бот-тодараттынарының болгаш бот-эргелеп башкартынарының дээп болбас эргезин, бодунуң хөгжүлдезиниң бүгү айтырыгларын бот-тускайлаң шиитпирлээрин хүлээп көөр. Олар расизмге, шовинизмге, национализмге, улустарның эргелерин кызыгаарлаар дээн кандыг-даа кордаашкыннарга удур шиитпирлиг туржурлар. Керээниң киржикчилери ниити кижи төрелгетениниң болгаш национал үнелиг чүүлдерни холбаштырып көөрүн барымдаалаарлар.

Үште. КИО-нуң болгаш делегей пактыларында чарлаттынган бүгү-нииити декларацияларында кижи эргелериниң бирги чергелиг республикалар боттарының каттыжышкынының эң чугула принциви деп хүлээп көөр. ССРЭ хамаатыларынга боттарының төрээн дылын өөренир болгаш ажыглаар, информацияны моондак чокка алыр арганы, шажынга чүдүүр-чүдүвезиниң хостуун болгаш өске-даа политиктиг база хууда хосталгаларны магадылаар.

Дөртте. Республикалар хосталганың болгаш чаагай чоруктуң чугула негелдези хамаатыниити-леди хевирлеп тургузарынга болгаш хөгжүдеринде деп көрүп турар. Өнчүнүң хевирлерин болгаш ажыл-агыйны чорударының методтарын хостуг шилип алырының, социал чөптүг чоруктуң болгаш камгалалдың принциптерин боттандырарының үндезининге ниитилелдиң негелде-херегцелдерин хандырарынче олар чүткүүрлер.

Беште. Боттарының күрүне тургузуун, административ-девискээр хуваалдазын, эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының системазын республикалар бот-тускайлаң тодарадырлар. Чоннуң төлээлежилгезинге үндезилеттинген демократияны олар нииити үндезин принцип кылдыр хүлээп көөр болгаш авторитаризмге база кара туразында аажылалче кандыг-даа угланыышкынга удур магадылал болур эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынче чүткүүрлер.

Алдыда. Национал чаңчылдарны камгалап арттырарын болгаш хөгжүдерин, күрүнениң талазындан өөредилгеге, эртемге болгаш культурага деткимчени көргүзерин республикалар боттарының кол сорулгазы деп санаар. Чурттуң болгаш бүгү делегейниң улустарының аразынга интенсивтиг найыралчы солчулгаларны боттандырып чорударынга болгаш гуманистиг угаан-бодалдың үнелиг чүүлдери-биле бот-боттарын байлакшыдарынга олар дузалаарлар.

Чедиде. Делегей аренazынга оларның кол сорулгалары — быжыг тайбың, ядерлиг болгаш массалыг узуткаашкынның өске-даа чепсектерин узуткаары, кижи төрелгетениниң мурнунда туруп турар өске-даа делегей масштабтыг бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге күрүнелерниң кады ажылдажылгазы болгаш улустарның эп сеткил каттыштырылгазы дээрзин республикалар медеглеп тур.

II.

Эвилелдиң тургузуу

Чүүл 1. **Эвилелге кежигүн болуру.**

Республикаларның ССР Эвилелинге кежигүн болуру эки тура-биле болур.

Керээниң киржикчилери республикалар — Эвилелге дорт азы өске республикаларның составынга кирер, ол чорук оларның эргелерин кыспас болгаш Керээде кордүнген хүлээлгелерден оларны хоставас.

Оларның бирээзи өскезиниң составында кирип турар республикаларның аразында харылзаалар оларның аразында чарлынган керээлер болгаш дугуржулгалар-биле таарыштырттынар.

Эвилелдиң кежигүннери Керээниң негелделерин болгаш бодунга алган хүлээлгелерин үреп турар республиканың ССРЭ-ге кежигүн болуруң соксадыр дугайында айтырыгны тургузуп болур.

Чүүл 2. **Хамааты болуру.**

ССР Эвилелинде кирип турар республиканың хамаатызы ол-ла үеде ССРЭ-ниң хамаатызы болур.

Хамаатылар ССРЭ Конституциязында, хоойлуларында болгаш делегей керээлеринде быжыглаттынган дең эргелерлиг болгаш хүлээлгелерлиг болур.

Чүүл 3. **Девискээри.**

ССР Эвилелиниң девискээри Керээде киржип турар бүгү республикаларның девискээрлеринден тургустунар.

Республикаларның аразында кызыгаарларны чүгле оларның боттарының аразында дугуржуп алганы-биле өскертип болур.

Республикалар оларның девискээринде чурттап турар бүгү чоннуң политиктиг эргелерин болгаш социал-экономиктиг база культура хөгжүлдезиниң аргаларын магадылаар.

Чүүл 4. **Республикалар аразында харылзаалар**

Керээниң киржикчилери республикалар Эвилелдиң составынга бот-боттарының аразында харылзааларын дең эргелиг, суверенитетти, девискээр талазы-биле бүрүн-бүдүн турар чөрүүтү атылдывас, бот-бот-тарының иштики херектеринге холташпазы, маргылдааларны тайбың арга-биле шиитпирлээриниң, кады ажылдажылганың, бот-боттарының дузалажырының, Эвилел иштинде болгаш республикалар аразында дугуржулгаларында хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседириниң үндезинингге тургузар.

Республикалар боттарының девискээрлеринге хамаарыштыр шериг [illegible] ригледин болгаш шериг базаларын тургусканын, Эвилелдиң сорулгаларынга дүүшпейн турар азы ында болдаан кирип турар республикаларның эрге-ажыктарынга удурланыштыр углаттынган дугуржулгаларны чарбазын хүлээнир.

Чүүл 5. **Эвилелдиң бүрүн эргелери**

Керээниң киржикчилери ССР Эвилелинге дараазында бүрүн эргелерни тывысыр:

1) ССРЭ Конституциязын хүлээп алыры, аңаа өскерилгелерни болгаш немелделерни кирери; республикалар-биле кады ССРЭ хамаатыларының кол эргелериниң болгаш хосталгаларын хандырары;

2) Эвилелдиң суверенитединиң болгаш девискээр талазы-биле бүрүн-бүдүн турар чорууң камгалаары; ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын тодарадыры болгаш камгалаары; ССРЭ-ниң күрүнениң айыыл чок чоруун хандырары; ССРЭ-ниң камгалалының болгаш Чепсектиг Күштериниң удуртулгазың организастаары; дайынны чарлаары болгаш тайбыңны чарлары;

3) Эвилелдиң даштыкы политиказын ажылдап кылыры болгаш боттандырары; ССРЭ-ниң делегей керээлерин чарары; өске күрүнелер болгаш делегей организациялары-биле харылзааларга Эвилелди төлээлээри: республикаларның даштыкы политиктиг, экономиктиг ажыл-чорудулгазын таарыштырып тургузары: ССРЭ-ниң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын таарыштырып чорудары болгаш республикаларның даштыкы экономиктиг харылзааларын таарыштырары; кызыгаар ажыл-херээ;

4) республикалар-биле кады чурттуң экономиктиг хөгжүлдезиниң стратегиязын тодарадыры болгаш ниити-эвилел рыногун хөгжүдеринге байдалдарны тургузары; ниити валютага үндезилеттинген чаңгыс аай сан-хөө, кредит болгаш акша политиказын чорудары; Эвилел бюджедин тургузары болгаш күүседири; алдын курлавырын болгаш алмаз фондузун кадагалаары болгаш республикалар-биле дугуржуп тургаш ажыглаары; ниити-эвилел программаларын боттандырары, хөгжүлде фондуларын, бойдус халаптарының болгаш улуг озал-ондактарның уржуктарын чок болдурар талазы-биле фондуларны тургузары;

5) республикалар-биле кады демир-орук, агаар, далай болгаш магистральдыг труборовод транспорттары-биле чурттуң чаңгыс аай одалга-энергетика системазын эргелеп башкарары; камгалал бүдүрүлгелерин, космос шинчилелдерин, харылзааның болгаш информацияның эвилел системаларын, геодезияны, картографияны, метрологияны болгаш стандартизацияны эргелеп башкарары; бойдус курлавырларын ажыглаарының болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының үндезиннерин тургузары, дугуруштуруп экология политиказын боттандырып чорудары;

6) күш-ажылдың байдалдарының болгаш оңу кангалаашкынның социал хамаарылгаларының болгаш страхованиениң, кадык камгалалының, өг-бүлениң, ие болгаш уругнуң камгалалының айтырыгларын [illegible] политиканың үндезиннерин республикалар-биле кады тодарадыры;

7) культура болгаш өөредилге, эртем талазы-биле ниити шинчилелдер болгаш эртем-техниктиг дуржулганы [illegible] республикалар-биле кады ажылдажылганы башкарары;

8) республикалар-биле ат-туруштуган айтырыглар талазы-биле хоойлужудулга үндезиннерин тодарадыры; ниитиниң корум-чурумун камгалаар болгаш кем-херек үүлгедикчилери-биле демисел талазы-биле ажыл-чорудулганы башкарып чорудары.

Эвилелдиң бүрүн эргелери бүгү республикаларның чөпшээрежилгези чокка өскертинген турүп болбас.

Чүүл 6. **Эвилелдиң бүрүн эргелерин боттандырарынга республикаларның киржилгези.**

Республикалар ССР Эвилелиниң бүрүн эргелерин боттандырарынга Эвилел органнарын тургузарын, эрге-ажыктарны болгаш хөделиишкиннерни дугуржуп дүүштүреринин өске-даа механизмнерин база процедураларын кады кылырын дамчыштыр киржир.

Республика бүрүзү ССР Эвилели-биле дугуржулга чарып алгаш, бодунуң чамдык бүрүн эргелерин боттандырарын аңаа немей дамчыдып болур, а Эвилел бүгү республикаларның чөпшээрежилгези-биле оларның бирээзинге азы элээн кажыга бодунуң чамдык бүрүн эргелерин оларның девискээринге боттандырар кылдыр дамчыдып болур.

Чүүл 7. **Өнчү.**

Хамаатыларның болгаш оларның каттыжышкыннарының өнчүзүн, күрүне өнчүзүн киириштирбишаан, ССР Эвилели база республикалар өнчүнүң бүгү хевирлерин хостуг хөгжүдерин болгаш камгалаарын хандырар.

Девискээринге хамаарыжыр чер, ооң казымал байлаа болгаш өске-даа бойдус курлавырлар, а ол ышкаш ССР Эвилелиниң бүрүн эргелерин боттандырарынга эргежок чугула ооң кезээнден аңгыда, күрүне эт-хөреңгизи республикаларның хуу өнчүзү болур.

Черге, ооң казымал байлактарынга болгаш бойдустуң өске-даа курлавырларынга хамаарыштыр өнчү талазы-биле харылзааларны республикаларның хоойлужудулгазын өзүгаар таарыштырып башкарары Эвилелдиң бүрүн эргелерин боттандырарынга шаптыктавас ужурлуг.

Чүүл 8. **Үндүрүглер болгаш чыылдалар**

Республикалар бюджедин боттары тодарадыр, республика үндүрүглерин болгаш чыылдаларын доктаадыр.

ССР Эвилелиниң бүрүн эргелерин боттандырарынга Эвилел үндүрүглерин болгаш чыылдаларын доктаадыр. Эвилел программаларын күүседиринге чеже хире улуг-хуузун кирерин республикалар-биле кады тодарадыр.

Чүүл 9. **Хоойлулар.**

Республика хоойлужудулгазы республикаларның девискээринге. Эвилел чагыргазынга хамааржыр айтырыглардан аңгыда, бүгү айтырыгларга [illegible] күштүг болур.

ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгелеринге хамаарыштыр хүлээп алдынган айтырыглар талазы-биле ооң хоойлулары [illegible] күштүг болур болгаш бүгү республикаларның девискээринге күүседири албан.

Эвилелдиң болгаш республикаларның кады шиитпирлээр чорудар үжурлуг айтырыглар талазы-биле Эвилел хоойлулары, республика [illegible] [illegible] [illegible] боттандырар.

ССР Эвилелиниң Конституциязы болгаш хоойлулары, республикаларның Конституциялары болгаш хоойлулары бо Керээниң негелделеринге база ССРЭ-ниң болгаш республикаларның турар ужурлуг [illegible] [illegible] ужурлуг.

Бир эвес республиканың Конституциязынга болгаш Эвилелдиң бүрүн эргелерин [illegible] болгаш бо Керээге [illegible] ССРЭ-ниң Хоойлуларын хүчүн [illegible] ниг.

Бир эвес республикаларның хоойлужудулга актылары бо Керээни, ССРЭ-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын үреэр болза, республикаларның хоойлужудулга актыларын өскертирин Эвилел негээр эргелиг. Бо ийи талаарылгаларда маргылдааларны чөпшээрежилге процедураларының дузазы-биле шиитпирлээр азы ССРЭ-ниң Конституция судунче шилчидер.

III.

Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнары

Чүүл 10. **Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарын тургузары**

Эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың Эвилел органнары республикаларның калбак төлээлээшкинингге үндезилеп тургустунар болгаш бо Керээниң негелделеринге дүүштүр шыңгыы хүлээлир.

Чүүл 11. **ССРЭ-ниң Дээди Совет**

Эвилелдиң хоойлужудулга эрге-чагыргазын ССРЭ-ниң Дээди Совети боттандырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совети ийи палаталыг: Эвилел Совети болгаш Националдар Совети. Эвилел Совединге бүгү чурттуң чону дең санныг соңгукчулардыг соңгулда округтарындан соңгуур. Националдар Совети республикаларның соңгулдалыг дээди органнарының болгаш национал-девискээр тургузугларының эрге-чагырга органнарының делегацияларындан дугурушунган норма езугаар тургустунар.

ССРЭ-де чурттап турар бүгү улустарның төлээлелгезин Националдар Совединге магадылаттынар.

Чүүл 12. **ССРЭ-ниң Президентизи.**

ССРЭ-ниң Президентизи — Эвилел күрүне баштыңы, дээди шиитпирлекчи-күүсекчи эрге-чагырганың төлээлээр.

ССРЭ-ниң Президентизи Эвилел Керээзиниң, ССРЭ-ниң Конституциязының болгаш хоойлуларының магадылакчызы болур; ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы болур; даштыкы чурттар-биле харылзааларга Эвилелди төлээлээр, ССРЭ-ниң улустар аразынга хүлээлгелериниң күүселдези дээш контрольду боттандырар.

ССРЭ-ниң хамаатыларының ниитизи-биле Эвилелге болгаш республикаларның улуг нуруузунга бадылаашкынның хөй кезии-биле Президент соңгуттурар.

Чүүл 13. **ССРЭ-ниң оралакчы президентизи.**

ССРЭ-ниң оралакчы президентизи ССРЭ-ниң Президентизи-биле кады соңгуттурар. ССРЭ-ниң оралакчы президентизи ССРЭ-ниң Президентизиниң төлээлеткени-биле ооң чамдык эрге-хүлээлгелерин күүседир болгаш ол чокта база бодунуң албан-хүлээлгелерин боттандырып шыдавас апарган таварылгада ССРЭ-ниң Президентизин солуур.

Чүүл 14. **Федерация чөвүлели.**

Эвилелдиң иштики болгаш даштыкы политиказының кол угланыышкыннарын тодарадыры, республикаларның хөделиишкиннерин дүүштүрүп башкарары-биле ССРЭ-ниң оралакчы президентизин, республикаларның президентилерин (күрүнелер баштыңнары) [illegible] кылдыр ССР Эвилелиниң Президентизиниң даргалаашкыны-биле Федерация чөвүлели тургустунар.

Федерация чөвүлели бодунга Эвилелдиң болгаш республикаларның күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп башкарылгазының дээди органнарының ажыл-чорудулгазын бүгү... [illegible]... Совет күрүнезиниң национал политиказын ажыглаарын боттандырар талазы-биле ... [illegible] ... болгаш кады ... рекомендацияларны ажылдаан кылыр.

Чүүл 15. **ССРЭ-ниң Министрлер Кабинеди.**

ССРЭ-ниң Президентизи ССРЭ-ниң Дээди Совети-биле дугуржуп тургаш, Премьер-министр, Премьер-министрниң оралдакчылары, ССРЭ-ниң министрлери, ССРЭ-ниң өске-даа күрүне органнарының удуртукчулары составтыг кылдыр ССРЭ-ниң Министрлер Кабинедин тургузар.

ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң составынга албан-дужаал аайы-биле эвилелдешкен республикаларның чазак-тар баштыңнары кирер.

ССРЭ-ниң Министрлер Кабинеди ССРЭ-ниң Президентизинге чагыртыр болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга харыысалгалыг.

ССР Эвилелиниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга күрүне эргелеп башкарылгазының айтырыгларын шиитпирлээрин дугуржуру-биле коллегияларны тургузар, оларның составынга албан-дужаал аайы-биле республикаларның чогуур министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары кирер.

Чүүл 16. **ССРЭ-ниң Конституция суду.**

ССРЭ-ниң Конституция суду ССРЭ-ниң болгаш республикаларның хоойлуларының Эвилел керээзинге база ССРЭ Конституциязынга дүгжүп турарынга контрольду боттандырар, бир эвес чөпшээрежилге процедураларының дузазы-биле маргылдааларны шиитпирлеп чадап каар болза, республикалар аразынга, Эвилел биле республика аразынга маргылдааларны шиитпирлээр.

Чүүл 17. **Эвилел судтары.**

Эвилел судтары — ол дээрге ССРЭ-ниң Дээди суду, ССРЭ-ниң Ажыл-агый талазы-биле суду, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде судтар-дыр.

ССРЭ-ниң Дээди суду Эвилелдиң суд эрге-чагыргазының дээди органы болур. Республикаларның дээди суд органнарының даргалары эрге-дужаал аайы-биле ССРЭ-ниң Дээди судунуң составынга кирер.

Чүүл 18. **Эвилел прокуратуразы.**

ССРЭ-ниң хоойлужудулга актыларының күүселдези дээш хайгааралды ССРЭ-ниң Чиктиг прокурорунга удурткан Эвилел прокуратуразы боттандырар.

Республикаларның прокурорлары ССРЭ-ниң Прокуратуразының коллегиязының составынга кирер.

Чүүл 19. **Эвилелдиң күрүне дылы.**

Керээниң киржикчилери ССРЭ-ниң күрүне дылы кылдыр националдар аразынга харылзажырының чепсээ болу берген орус дылды хүлээп көөр турар.

Чүүл 20. **Эвилелдиң найысылалы.**

ССРЭ-ниң найысылалы Москва хоорай болур.

Чүүл 21. **Эвилелдиң күрүне демдээ.**

ССР Эвилели болу сүлделиг, туктуг болгаш гимнниг болур.

Чүүл 22. **Эвилел керээзиниң күштүг болуп кирери.**

Эвилел керээзи аңаа ат салган үезинден эгелээш күштүг болуп кирер. Аңаа ат салган республикаларга ол-ла үеден эгелээш 1922 чылда ССРЭ-ниң тургустунганының дугайында керээни күш чок дээр сааар.

Чүүл 23. **Эвилел керээзин өскертири.**

Эвилел керээзи азы ооң чамдык негелделери бүгү күрүнелерниң — ССРЭ-ниң кежигүннериниң чүгле эвилелдешкен-биле соңгуттунган, [illegible] боттандыр [illegible] турар болур.

Рынок экономиказынче шилчиир үеде РСФСР-ниң улус ажыл-агыйынга күрүнениң эргелеп башкарылгазын хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

РСФСР-ниң Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Рынок экономиказынче шилчиир үеде күрүнениң эргелеп башкарылгазының ажыктыг болурун бедидер сорулга-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

1. 1990-1991 чылдарда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга дараазында эргелерни бээр:

а). РСФСР-ниң Дээди Совединиң бадылааны акшаландырышкын хемчээлинге дүгжүп тур республика министерстволарының, РСФСР-ниң күрүне комитеттериниң, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге чагыртып турар өске-даа органнарының даңзызынга эргежок чугула өскерилгелерни кылыр. РСФСР-ниң чазааның кежигүннерин албан-дужаалындан хостаар эргени бээр (Албан-дужаалының аайы-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кежигүннери бооп турар, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң Даргаларындан өске кижилерни).

б). РСФСР-ниң Дээди Совединиң Палаталарының чогуур доктаамал комиссияларының болгаш комитеттериниң үндүрген түңнелдеринге үндезилээш, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму-биле дугуржуп, РСФСР-ниң чазааның чаа кежигүннерин томуйлаар.

2. РСФСР-ниң девискээринге болуп турар ажыл-чорудулгазының боттандырып турар күрүне болгаш ажыл-агый организацияларының, албан-дужаалдыг кижилериниң РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларынга болгаш РСФСР-ниң чазааның доктаалдарын шиитпирлээрин 1990-1991 чылдарда соксадыр эргени РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге бээр.

3. РСФСР-ниң улус ажыл-агыйынга байдалдың дугуржулгазы болгаш бо доктаалды ажылдап турарының түңнелин РСФСР-ниң Дээди Совединге айда бир дугаар эвээш эвес катап дыңнадып турарын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

4. Бо доктаалды хүлээп алган үеден эгелээш күштүг болдурар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.
Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың ноябрь 23.

Россияның социал хөгжүлдезиниң «Катап тургузуушкун» фондузунуң президентизиниң дугайында

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң

ДОКТААЛЫ

Россияның социал хөгжүлдезиниң «Катап тургузуушкун» фондузун тургузар дугайында документилерни белеткээр талазы-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының иницативазы болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинни фондунуң президентизинге томуйлаар дугайында саналды киирген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң тургускан «Катап тургузуушкун» фондузунуң сорулгаларын, Россияның социал программаларын боттандырарынга дузаламчы көргүзеринге ооң ролюн, а ол ышкаш ачы-буянның делегей организацияларын-биле харылзааларның быжыглаарының эргежок чугулазын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалдыры болза:

Россияның социал хөгжүлдезиниң «Катап тургузуушкун» фондузунуң президентизинге Б. Н. Ельцинни томуйлаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.
Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың ноябрь 24.

«УРАЛДЫҢ ЮВЕЛИР УРАН ЧҮҮЛҮ»

Читаның уран чурулга музейи-биле республиканың Кызылда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары культура болгаш уран чүүл талазы-биле быжыг харылзааны тудуп, аңаа-даа, маңаа-даа янзы-бүрү делгелгелерни солушдур организастап турары барык чаңчыл апар чыдар.

Мооң мурнунда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң шугуму-биле Читага ус-шеверлериниң кылган ажылдарының делгелгезин организастап, барып аалдап чораан. А ам аңаа харыы кылдыр Читаның уран чурулга музейиниң ажылдакчылары онза нарын ювелир (ховар металлдан азы дашта кылган) кылыгларының делгелгезин бистиинде эккелгеш, Алдан-Маадыр аттыг музейде делгээн.

Ында хөй кезии-ле өнүүт даштардан кылган кылыглар бар. Ук делгелгеде ус-шевер чурукчулар В. Фоминниң, В. Храмсовтуң, Л. Устьянцевтиң болгаш өскелерниң-даа ювелир ажылдары ханы ужур-утказы, тывынгыр-сагыңгыры, уран чараш шевергиниң-биле онзаланып турар. Ук делгелгени «Уралдың ювелир уран чүүлү» деп адаар.

Ол делгелге дүүн музейге байырлалдыг байдалга ажыттынган. «Уралдың ювелир уран чүүлү» делгелгезин көөр дээш дыштаныр хүннерде — бөгүн, даарта-даа хоорайның уран чүүлге соңуургалдыг улут, биче чурттакчылары үзүк чок барып эгелээн, көрүкчүлер барык бир ай иштинде олче шуужар.

(Бистиң корр.).

КАНДИДАТТАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Торгалыгның № 126 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар-биле ужуражыышкыннар бо хүннерде Улуг-Хем районунуң Торгалыг болгаш Арыскан суурларында эртип турар. Кандидаттар ийи: республиканың журналистер эвилелиниң ... Б. Т. Санчи биле журналист, шулукчу А. Х-О. Ховалыг. Бажыр Тулушевич ол суурларның ниити хуралындан, а Артык Хем-Оттуковна республиканың херээжен чечээлчилериниң ассоциациязындан депшиттирттинген.

Кандидаттар болгаш оларның бүдүрүлгелерин шиндирери «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң машина-трактор мастерскаязынга, Торгалыг ортумак школазынга, ... Б. Т. Санчи ооң кагыда төрээн чери Арыскан суурга, ажыл-агыйның хойжуларының турлагларынга четкен. А. Х-О. Ховалыг чогаал ... жиириңге ... хандыр... лар-биле ужуражыышкынга болгаш улусчу тоолчу Т. Х. Баазаңайның ... хирлаанынга турасы... фольклор байырлалынга киришкен.

Соңгукчулар кандидаттарга хөй санныг айтырыгларны салган. Торгалыг суурга сельпо тудар ... чедип алыры, ... узаан берген чаа школа тудар ... [illegible]

... [illegible] ... ужуражыышкыннар ... [illegible] ... Культура бажыңынга болур.

(Бистиң корр.)

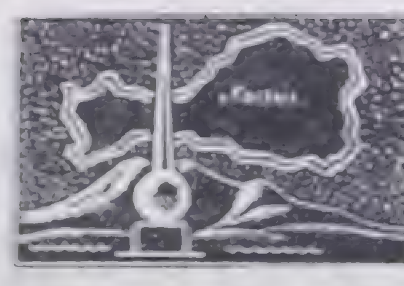

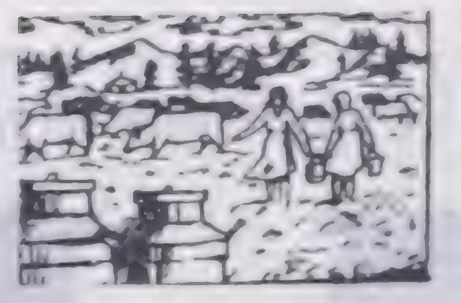

Социал айтырыглар

БИСТЕ МЫНДЫГ, А СИЛЕРДЕ?

Бо чылдың ноябрь эгезинде Кызылга республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң кежигүннериниң ээлчеглиг семинар-чөвүлел хуралы болуп эрткенин мурнунда солунга дыңнаткан бис. Ол дээрге малчыннарга өөредилге, тайылбыр кичээл хевирлиг болган. Ынчап-ла, семинар-чөвүлел хуралдың киржикчилери боттарының ажылынга дорт хамааржыр чүүлдерни — арат ажыл-агыйже шилчиирде күрүнеден кандыг-кандыг чээлиши канчаар ап болурунуң, ол ышкаш ажаалга кассаларында шыгжамырыга хамаарыштыр моон соңгаар кандыг апаарының дугайында специалистерниң тайылбырын дыңнап, билип алганнар. Оон ангыда клубтуң кежигүннери боттарының ажыл-ижинде, амыдырал-чуртталгазында дүвүренчиг, билбес болгаш шиитпирлеттинмейн турар чүүлдериниң дугайын чугаалап, ол талазы-биле специалистер — экономистер, бухгалтерия ажылдакчылары, зоотехниктер база бригадирлер болгаш совхозтарның өске-даа ажылдакчылары малчыннарны деткивейн турарының фактыларын сеткилиниң ханызындан хомудап илереткеннер.

Оларның хомудаалының уткасы чаңгыс: совхозтарның специалистери, кайда силер? Малчыннарның чүге эки деткивес силер?

Ийе, ам семинарның киржикчилеринге сөстен берээли, оларның хомудалын ажыл-агыйларның удуртукчулары, профком даргалары, специалистер номчуп, ооң соонда дузалашсын. Чүгле демниг ажылдың ачызы-биле малды өстүрүп, ооң продуктуузун көвүдедип болур болгай.

«Тоора-Хем» совхозтуң малчыны Полина Узун-Сереновна ДОСТАЙ-ООЛ:

— Өг-бүлем-биле өшкү кадарып турар кижи мен. Эрткен чылын [illegible] ке[illegible] мурдувус. Керээни 5 чыл үргүлчү чардывыс. Директор-биле [illegible] чылда [illegible] дук алырын айтып каан чүве. Бир килограмм дукту 13 рубль-биле алыр дээш, а херек кырында совхоз бисден 13 рубль-биле садып алган. Ол ышкаш [illegible] эрткен чылын 16 муң рубль малдыр [illegible], бухгалтерия [illegible] 13 муң рубль [illegible]. Мал бодум [illegible] кижи мен, мурнунда ындыг черге ажылдап чорааш.

[illegible] совхозтуң хойжуларының [illegible] төлевирин [illegible] ынчалдыр, ыяжын төлеп берип турар. Оон ангыда совхозувус [illegible]. Оларны [illegible] ап турар. Ол шын бе? Тускай херекке хамаарышпас чүве бе?

Оон ыңай бир айтырыым бар: дагдыныг малчын чеже чыл стажтыг болур ийик? Бо айтырыгны [illegible] турар [illegible] өзүтаар [illegible] малчыннар аныяктарны өөредип болур, ол дээш совхозтан төлевир ап болур дээн болгай.

Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы Алан-оол Тулушович СОТПАНЫҢ тайылбыр-харыызы:

— Силерниң [illegible] чугаалажып турары [illegible] ап турар ужурлуг.

Үн: — Директор, ийе, [illegible].

А. Т. Сотпа: — Ынчангаш ам профкомга [illegible]. Шуут-ла сургап [illegible] [illegible] «Тандылар» совхозта [illegible] [illegible] эвес.

[illegible]

П. Достай-оол: — Чамдыктарын специалистерге берип турар чоржук.

А. Т. СОТПА: — Дагдыныгты каш чыл стажтыг болуруул дидинер. Эки ажылдап турар кижи бир чыл болгаш-даа дагдыныгты боол болгай-ла.

Дугурушканы: Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы Макар Чылбак-оолович Сат биле Алан-оол Тулушович Сотпа сүмелешкеш, Тожунуң малчынының хомудалын хынап көөрү-биле кижи чорудар болган.

«Бай-Тал» совхозтуң хойжузу Борис Салчакович СОТПА:

— Бистиң совхозта улуг назылыг малчыннар хөй. Аныяктар бистиң оруувуска ажылдаар ужурлуг болгай. Ынчаарга оларның аныяктарнын, малчыннаксавас бир чүүлү болза, мен бодаарымга, малчыннар дугаында сагыш салбас, деткимче чок боор-дур. Чижээ, бажың септеп алыр манза дээш баарга бербес. Зоотехникке бар дээр, аңаа баарга, тудуг даргазынга бар дээр, оозу турбаш бригадирниге бар дээр. Ынчалдыр бот-бодунче чая кагжып туруп бээр. Ынчангаш куруг каар сен. Ол дугайында хурал-суглаага айтырыг тургузарга, кижээ хорадаар. Ааспырак сен дээр.

А. Т. СОТПА: — Ол коңгус шын эвестир. Дузалажыр сорулгалыг. Хүлээлгези-даа ол. Ынчаарга бо сооңгу үеде малчыннар арендаже киргенде, оларны тоовас, бодунар-ла билиңер дээр апарганы база бар. Ол шын эвес. Силер ындыг таварылгада бригада чөвүлелинге айтырыгны тургузуңар. Ол шиитпирлээзин. Ийи-чаңгыс кижиниң оруунга коллектив мурнундан ол чөвүлел айтырыг тургуссун.

«Барлык» совхозтуң хойжузу Эрес-оол Шойгуевич ХЕРТЕК:

— Өг-бүлем-биле ам он чыл ажыр малчыннап келдивис. Бо аразында бригада керээзи, өг-бүле керээзи, ам арендада керээзинче кирген болгай бис. Арендаже бурунгу чылын кирген бис. Экономист [illegible] керээни чарып чаап, 1980 [illegible] 18 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп [illegible], [illegible] бербээн, [illegible] чүгле 7 муңну берди. Чүге ынчап барганын бухгалтериядан айтырарымга, керээни чедир [illegible] [illegible]

Бо чыл [illegible] соонда [illegible] Бир хойжу кадарганы [illegible] ам 81 [illegible] турар. Бо [illegible] [illegible] Бистиң [illegible] [illegible] депутады [illegible] [illegible] Мыйылар [illegible] [illegible] база берге.

Оон ангыда чайлаглаашкын дээш база төлевейн турлар. Хураганнарны чайын кожерде дензилеп-ле аар-дыр. Күзүн ону тоовас. Ынчангаш семиртилге дээш төлевес-тир. Мынчап турарга канчап боор. Акша-шалыңдан тыртары-ла хөй. Бодунарның ипаэңерин суггарып турар силер дээш, ол тыртар. Акшаны черле чедир төлевес-тир. Бисти боттарыңар мал азыраңар дээр-ле болгай. Мал азыравас болза, совхоз малын оорладыңар, чүнүң-биле төлээр бис? Боттун азырап алган хураганда малын садып [illegible] Азырап-ла турар бис. Ынчаа [illegible] малчыннарга бердинер, [illegible] малчыннарга [illegible] турган [illegible]. Ынчангаш ам директорга [illegible] [illegible] — [illegible] ындыг артык чүве [illegible] турган бис.

Мындыг берге байдалда [illegible] бис. Малчын [illegible] [illegible] [illegible] Ам бо чаа [illegible] — [illegible] Ба[illegible] ортa [illegible] бистиң совхозтуң [illegible] калган мал бо. [illegible] 100-ден алыр-ла [illegible] ындыг, чартык [illegible] Черле бо [illegible] база чедир ажылдавайн [illegible] Хураган үеде база [illegible] [illegible] Хураган үеде чүгле ону [illegible]

А. Т. СОТПА: — Артык продукцияны малчын кижи совхозка дугуруушкан өртек-биле садар. Ону керээге айтып алыр херек. Боду билир, садар-сатпазын азы бодунга арттырып-даа алырын. Керээ 3 хоолгалыг турар болза эки: бирээзи бодунга албан турар, Эрес-оол Хертек мааа чугаалады, ооң бодунда чок-тур, канчап-даа шын эвес. Ийи дугаары совхозка турар. А үш дугаары профкомга турар болза эки. Ооң күүселдезин хайгаараар кижи профком даргазы болгай.

Э. Ш. ХЕРТЕК: — Бис чек-биле санажыр болгай бис. Суг соортур автомашинаның кылган ажылын ооң-биле санажырга будалы бээр чорду. Ам бисте саазын акша бар. Эки-дир. Частырыг, будулгаазын болбас. Мен чазын-на 300 саазын акша алган мен. Ам-даа хевээр, ам харын суг соортуп эгелей бергенде, чарыгдаттынар апаар. Экономист кижиниң холунда саазын акшаны ап шыдавас болгай.

А. Т. СОТПА: — Бис ам профкомнар [illegible] семинар эрттирер бис. [illegible] айтырыгларынарны [illegible] шиитпирлеп турарын чугаалажыр бис.

«Тээли» совхозтуң хойжузу Карим Хертекович ЧУДУК:

— Бисте [illegible] керээде [illegible] хураган [illegible], чижээ, 83-ту чүстен алыр [illegible] артык хураган [illegible] турбас. Малчыннар [illegible] хураганны кижи [illegible] Керээниң [illegible] хоолгалыг. А керээде [illegible] малчын [illegible] турар. А совхозтуң [illegible] [illegible] төлээр бис.

«Таңды сыны» совхозтуң өшкү кадарчызы Клара Тываевна АРАВАА:

— Бистиң совхозта керээ талазы-биле [illegible] төлеп бээр чо[illegible]. Бир катап оозунга. Самагалтайда АҮК-туң экономизи келген. 100 өшкүден 108 анай алган турган бис. Керээ кончуннардан хөй. Ынчаарга ам ол артык анайларны алыр эргевир чок дидир. Чүгле олчаан ортээ төлеп боор бис дээп. Оон ангыда эрткен чылын аренда керээзи-биле ажылдаан бис. Бо чылын өг-бүле керээзи-биле ажылдап тур бис. Аренда-биле ажылдааш, чүгле 700 рубльди немелде төлевирге алдывыс. Бригадирден ындыг-мындыг айтырыг тургузарга, хыйланыр, чок болза өске бригадирден тып алыңар дээр. Сакманчы база бодум кижи мен, өске улус албас. Бир анайны дужаарывыска ортумаа-биле 23 килограмм болду. А керээде болза 16 килограмм дээн болгай. Ооң ылгалын база совхоз төлевес-тир.

Өске чамдык малчыннар чүстен 110-115 анайны ап турар, а силер чээнган силер дээш, бисти бригадиривис кончуур. Планны ажыр күүседип турда-ла. Ол бо черлерге айтырыг тургузарга база буруудадыр, хоочу силер дээр. Ол хиреде акшаны чедир төлевес-тир.

Үннер: — Бухгалтерия ажылдакчылары, экономистер-даа керээ дугайын эки билбестер-тир.

А. Т. СОТПА: — «Таңды сынының» малчыны, силерниң өг-бүлеңер чыл тончузунде немелде төлевирге 700 рубль ап турары канчап-даа шын эвес-тир. Оон канчап-даа хөй болур ужурлуг. Катап санадып алыңар.

Айтырыг: — Бис малчыннар чамдыкталарый бээр болгай бис. Ынчан профэвилел биске төлеп бээр. Бюллетень бзүгаар алырывыс ол акша ниити чарыгдалга хамааржыр бе?

А. Т. СОТПА: — Хамааржыр.

Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң хойжузу Свердлов Кааевич ХАЙЫН:

— Бистиң совхозувус кооператив, бригадавыс база кооператив. Баштайгы чылда аренда-биле ажылдааш, планывыны ажыр күүсеттим. 32 хураган, 5 муң акша алдым. Оон ангыда совхозка 64 хураганны өг-бүле хойну дужаадывыс. Бо чылын көргүзүглеривис оон арай эвээш. Керээни бүдүүчүлер болза эки чүве бо.

Бисте болза директор малчын-биле керээ чарбас. Бригадирниге бар дээр. Ол шын бе?

А. Т. СОТПА: — Совхоз кооператив, бригада база кооператив болганда, ол шын.

С. К. ХАЙЫН: — Бистиң өг-бүлевис ам 6 чыл улаштыр 100 хойдан 100 хураганны ап келдивис. А керээ чарарда, 85-ти эвес, ыяап-ла 100 хураган деп айтыр сен дээр. Чүге дизе, сооңгу чылдарда ортумак көргүзүүң барымдаалаар дээр-дир. Албадаар.

База бир айтырыг: бистиң совхозта малчын кижиниң өө ооң бодунуу болза, кидис бербес. Ол шын бе? Ол ышкаш бензинни чүгле 200 литрни бээр. Моторну хой торугу бээрге ажылдадыр бис. Ынчангаш кыжын ам 4 шак ажып турда-ла караңгылай бээр, моторну ажылдадыр апаар. Ынча бензин четпес-тир. Ону канчаарыл?

Оон ангыда хураган кадарып турар улустарывыс бар. Кандыг-бир чылдагаан болга, хураган олу бээр. Оон акт тургузар. Эъдин дужаар. Бо таварылгада ооң хоң эъди дээш эвес, а диириг дензизи дээш, малчындан өртээн тыртып алыр-дыр. Ол кандыгыл? Маргыжып тур бис. Эътти чок болза дужаавас? Эрткен айда хуралга бо айтырыг тургустунуп кээрге, бир малчын шуут-ла хомудаанындан ыглап кан болгай. Азы ылгалын төлээзе?

Бисте ам эътти малчыннарга бижип алган. 2-3-даа эътти эдилеп турар улус бар. Ол дээш төлеп турар бис. Машина-техниканы эргижиирээни дээш 5-6 чыл болгаш үндүр бижиир болгай. А бо эъттары канчаарыл? Төндүр төлеп каар-дыр бис. Бистиң боттарывысты апаар бас бе? Совхозтуң экономист, бухгалтериинден айтырарга, чок дээр боор чүве-дир.

М. Ч. САТ: — Хураган алырының нормазын чаңгыс вай доктаадыры шын эвес. Чаа бир дугаар төрүүрү бир янзы, а 3-5 дугаар төрүүрү бир аңгы-ла болгай. Одарбелдиирин көөр, суг-суггады база дөмей эвес болгай. Ону барымдаалаар. Үште, кижиниң дуржулгазын көөр. Хураган алырда барымдаалаар үш кол чүүл ол. Бир дугаар төрүүр хойга 100-ке 70-ден эрттирбес болза эки.

Ийнде, немелде төлевирни алырда, чижээ, малчын өг-бүлениң бодунга арттырып алганы 10 хураганы дээш совхоз төлевес ужурлуг. Чүгле совхозка дужааганын барымдаалаар.

Кидис талазы-биле чүл дээрге керээге база ону айтып каар. Ужуру болза кижиниң хуузунда өөнүң өлендизи дээш, совхоз төлээр боор чүве-дир ийин. Өгнү септээринге кидис херек-ле болгай. Совхоз бээр ужурлуг, а өртээн тыртып алыр.

А. Т. СОТПА: — Эът талазы-биле чүл дээрге, бир эвес өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар болза, эътти совхозка тужаар, а арендада өг-бүле өнү дужаавас. Карышкак өртек деп чүве турбас. Чүгле бот-үнези-биле төлээр.

Аът талазы-биле чүл дээрге, ону канчаар ажыглаарыл, хөлезин чүл дээрзин керээге айтып каар. Аът хөлезиниң чылгычыга ышкаш совхоз ынчалдыр төлээр ужурлуг.

Ч. М. САТ: — Бензин нормалыг турар харын. Электри станциязының моторун күчүзүн көргей-ле. Ону нормалаар. 200 эвес, а 600 литр турар ужурлуг.

Эрзинде «Морен» совхозтуң хойжузу Орус-оол Сандыкчапович НАМДАЛ:

— Аренда керээзи-биле ажылдаа-ла 2 чыл болдувус. Баштайгы чылда төлевир [illegible] маргыштывыс-даа. Кызыраарын-на болзаар-тыр. Мен баштайгы чылда 100 хойдан 90 хураган алыр дээш эт [illegible]. Ажыр күүсеттим. Дук-биле катай [illegible] 21 муң рубльдиң продукциязын бүдүрдүм. Керээде 11 муң дээн бар. Ол алыр [illegible] экономист [illegible] 1 [illegible] кырында 7 муң хирени алдым.

1990 чылда керээ-биле 100 хойдан 90 хураган, бир хойдан 13 килограмм дук-Кайыын-даа ажыр күүсеткен бис. Дукту 110 килограммны артыр дужаадым. Артык дуктуң ортумак өртээн бээр, ону чөвүлелге чугаалажыр болган улус. Совхозка артыкка 54 хураганны дужаадым, ооң кырынга 26 хураганны арттырып алдым. Бо чылын акшаны чыл санаашкыны-биле 11 муң хирени алыр боор бис.

Бо керээ-биле ажылдаарга, черле эки-дир. Төлеп бээр. Ынчалза-даа кызыраарынна бодаары багай-дыр. Чижээ, ийи кыштагны бодум тудуп алган кижи-дир мен. Ам ол дээш бодум карманымдан төлеп тур мен. Чүге дизе ол кажаалар совхозтуң балансында, ооң хереңгизи болуп кире берген дээр чорду.

Оон ангыда кудук, чунар-бажың дээш база артыкка тыртар боор чүве-дир. Оларны бүдүн чыл дургузунда ажыглап, эдилеп турбас-тыр бис. Чеже-даа чугаалашкан бис. Бо чылын харын каскан кудукту оода чартык чыл дургузунда хөлезиниң төлээр болдум.

Аът болза болувустуу. Ол дээш совхоз биске төлевес-тир. Негевейн-даа тур мен.

Бо чылын керээ бзүгаар 13 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер турбаш, херек кырында 23 муң рубльдиң бүдүрдүвүс.

А. Т. СОТПА: — Хуузунда аъды-биле мал кадарарын керээге база айтып каар. Ол дугайын мурнунда «Шын» солунга база тайылбырлап бижээн бис.

П. У.-С. ДОСТАЙ-ООЛ: — Бистиң Тожуга шээр мал малдаары берге. Кыш эрте дүжер, хар улуг боор. Ынчангаш кадарчыларга шээр малды эвээшти быжыглаан чүве бо. Мындыг таварылгала алыр шалың эвээш боор-дур. Канчаарыл?

М. Ч. САТ: — План чаңгыс вай [illegible] аңгы-аңгы боор ужурлуг. Иркутскиден эртемденнер, специалистер кээп санап-даа турду. Саавыр бар чүве. Ону барымдаалаар херек.

А. Т. СОТПА: — Бир малчынга онааштыр шээр малды 180-ден кудулаңып болбас. Бис Тывага малчыннарның ажыл төлевирин Соңгу чүктүг-биле деңнээр дугайында айтырыг тургускан бис. Черле ынчаш бо шагда аренда-биле ажылдап турар болганда, эвээш малдан-даа хөй продукцияны алгаш, хөй орулганы ап болур.

Э. Ш. ХЕРТЕК: — Бис ам эътти, дукту-даа совхозувуска дужаап турар болгай бис. Ынчаарга оон өртээн биске, малчыннарга, чүге эвээшти төлеп берип турарыл? Чижээ, ангор дугуң 1 килограммын 30 рубль-биле алыр, а Оренбургка дужаарга 120 рубль болур-дур.

А. Т. СОТПА: — Ол дугайында айтырыг чөп харын. Ынчангаш канчаар дужаарын керээге айтып каар херек. Дужаарда дирекция-биле дугуржуп алыр апаар.

«Барлык» совхозтуң хойжузу Данзычы Соякович СОДУНАМ:

— Совхозтарның специалистери черле харысалгалыг ажылдаар болза эки-дир. Чижээ, ам 100-тен 30-40-ын ап турар улус бар. Анай-хураганны. Олар-биле специалистер ажылдавас-тыр. Оларның-биле черле өскээр чугаалажыр болза эки. Мен ам хойда 16 чыл боол-тур мен. Ажыл специалистерден кол хамааржыр боор чүве бо. Организастаары ааи. Улуг зоотехник черле аткаар олурун турар боор-дур.

Бисте автомагазинде бараан аажок хо[illegible] [illegible] улус бис. Олар-га [illegible] [illegible]. Нормавас кайыл [illegible] автомагазин [illegible] айтырарга [illegible] 4 [illegible] бар, [illegible] дээр. Ынчангаш малчыннарга бараан талазы-биле райкүүском-даа, райпо баштаар [illegible] [illegible] 4 [illegible] [illegible]. Ол ышкаш брезентини база ынчаар хуваар.

О. С. НАМДАЛ: — Мен ам малчын оглум-биле совхозтан чаа трактор садып ап турар улус бис. Өртээн төлеп тур мен. Ооң кырынга 30 хуувну немей төле дээр-дир. Шын бе?

М. Ч. САТ: Трактор өртээ, совхоз садарга, 6 муң рубль боор. Совхозтар харын ол дээш чарыгдал үндүрүп турар-лыр ийин. Ынчангаш 30 хуувну немей төлеп болгай-ла, Чугаалажыр-ла. Дугуржур.

«Шекпээр» совхозтуң хойжузу Базыр-оол ООРЖАК:

— Бисте база автомагазин чедишпес. Ынчангаш совхоз бодунуң автомашиназын автомагазин кылдыр дерип ап болбас чүве бе?

А. Т. СОТПА: Совхоз эде дерип ап болур. Ону күш-ажылчы коллектив чөвүлели шиитпирлээр ужурлуг.

Базыр-оол ООРЖАК: — Мен планныг даалгаларны чылдың күүседип турар кижи мен. Ол хиреде экономист, бухгалтер-даа «өрелиг-ле сен» дээр. Та канчаар санап турар чүве. Дукту кыргыырга аппаарлар. Оон та чеже килограмм боол турар чүве, билбес.

А. Т. СОТПА: — Ол-дур харын, документ кылбас-тыр бис ийин. Чеже килограмм дукту азы каш хураганны дужааган сен, дораан акт тургузар, бир хоолгазын боду ап алыр-ла болгай.

Базыр-оол ООРЖАК: — 20 тонна сигенни база совхозка дужааган мен. Халас болду.

«Таңды сыны» совхозта өшкү кадарчызы Виктор АРАВАА:

— Бисте бир таарымча чок чүве бар. Совхозта автомагазинни Чүргүй-оол Хо[illegible] [illegible] [illegible] улузунга, округунга садып кааптар. Ол совхозтуң бир округундан депутат кижи-дир. Ынчангаш биске бараан артпас. Эрткен чылын хуралга малчыннар чугаалашкаш, ол кижини үндүр базылап каапкан бис. Бозувустун киживис кинони алыр дээн. Райпо үндүрбээн-дир. Чүге дизе, депутат. Оон ангыда планын күүседип турар кижи дээн болган.

А. Т. СОТПА: — Коллектив боду шиитпирлээр ужурлуг. Коллективтиң өмүнээзинден районга, райкүүскомга айтырыгны тургузуңар.

«Таңды сыны» совхозтуң өшкү кадарчызы Юша Балчыровна МАЖАА:

— Бисте мындыг таарымча чок чүве бар-дыр. Эрткен чылын 80 анайны дужаадывыс. Артыкка 14 анайны бодувуска алдывыс. Бо чылын 78 анайны керээден артыкка алдывыс. Өг-бүле керээзинде бис. Ынчаарга сакманчының ажыл төлевирин база бистен тыртты. Хөй анай алган болганында, ооң чарыгдалы көрдүнмээн дээш, артык акша тыртар боор чүве [illegible].

Бистиң экономизивис бот-өөредилгелиг кижи. А ол хиреде дооскан тускай эртемниг экономист бар. Ону чүге хүлээп албас боор чүве. Амгы экономизивис бистен артык акша тыртып турар. Та билбезин ындыг. Та чүге ындыг кижи.

А. Т. СОТПА: — Шуут шын эвес тыртып турар улус-тур.

«Большевик» совхозта хойжу Чылбак Ыймааржыковна КУУЛАР:

— Мурнунда саанчы турдум. Оон төрүүр хойга кирдивис. Ийи чыл улаштыр аренда-биле ажылдадывыс. Аныяк хойну кырыды малдадывыс. Планны үргүлчү күүседип келдивис. Кадыым багай, бут аарыг. Ынчангаш бо чылын 200 ирт, 200 хураган алган бис.

Арендатор кижи ыяап-ла төрүүр хой алыр чүве дээр-дир. Бистиң совхозта ындыг.

Үннер: — Ол шын эвес. Төрүвес-даа хойну арендатор кадарар.

Ч. Ы. КУУЛАР: — Оон ыңай бистиң малчын шынзылгавысты бо Кызылга тоовас-тыр. «Саян» универмагка халат садып алыр дээш сунарывыска, бербеди. Чөпшээреведи.

Оон ыңай 11 класстың малчыны кижи мен. Ол дээш төлевейн тур. Ам чыл тончузунде ол дээш немей төлеп берип болур бе?

Керээ чарарда база берге чүүлдер бар. Ыяап-ла 100-тен 100 хураган алыр силер дээр болгай. Керээни ынчаар чарып тур бис.

Үннер: — Шын эвес-тир. Чаргылдажыр херек.

М. Ч. САТ: — Класс дээш төлээри албан.

Э. Ш. ХЕРТЕК: — Бисте база класс дээш төлевес ийин. Холда дужаал чок силер дээр чоржук.

М. Ч. САТ: — Класс дээш ай санынга база чыл тончузунде-даа харыутла төлеп болур. Ону дирекция-биле дугуржуп алыр.

Э. Ш. ХЕРТЕК: — Ийи чыл мурнунда база-ла мындыг хуралга «Мал ажылчын мастери» деп аттыг улустуң документизин Агроүлетпүрге кылып бээр болган. Хамык документилерни чоруткан бис. Мынчага сураг ийин.

«Барлык» совхозтуң хойжузу Валерий ООРЖАК:

— Бис шөлээ чок ажылдап тур бис. Акшазын холуп кааптар. Шөлээм акшазы кайыл дээрзин айтырарга, бухгалтерия тургаш, ол акшаны бо акша-биле холуй санап каан бис дээр.

М. Ч. САТ: — [illegible] алыр [illegible]. Шөлээлер [illegible] [illegible] [illegible] дээлээр.

В. ООРЖАК: — Чок, меңээ ындыг документилер [illegible].

А. Т. СОТПА: — Силерниң бо хүнгү чугааңардан алырга, маргыштыг айтырыглар хөй-дүр. Ынчангаш оларны профкомнарга тургузуңар. Олар хоржок болза, шуут-ла бисче бижип туруңар. Чок болза клуб чөвүлелинче.

К. Д. АРАВАА: — Бо мындыг хуралга чүге экономистерни чалап олуртпас чүвел?

Биктор АРАВАА: — Бис совхозувустуң экономизин, профком даргазын бөже чаладывыс. Биске чүү херек чүвел? Боттарыңар харын барып дыңнап, өөренип алыңар дидилер.

С. К. ХАЙЫН: — Агроүлетпүр каттыжышкыннарының удуртукчуларын, совхозтарның экономистерин, бухгалтерлерин база чалаар турган. Айтырыг тургузарга чамдыктары кижиниң «чилбн-чазыынга» чедер боор-дур.

А. Т. СОТПА, М. Ч. САТ: — Оларны база чалап турган бис. Семинарладып, өөредип. Ол хиреде мындыг боол турар ышкажыл.

«Чүсчү малчын звено» клубтуң кежигүннери чөвүлелдиң мурнуку даргазы Н. Б. Наныкпан өске ажылче шилчээни-биле хоябаштыр чөвүлелдиң даргазынга «Чаа орук» совхозта Свердлов Кааевич Хайыны, даргазының оралакчызынга «Искра» совхозтан Наталья Семис-ооловна Ондарны соңгаан.

Бо удаада Таңды, Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл, Сүт-Хөл районнардан чаңгыс-даа малчын келбээни эдептиг. Клубтуң ажылын ооң ужур-дузазын мында тооп көрбейн турар-лар. А Чөөн-Хемчиктен профэвилел райкомунуң даргазы М. Ш. Моңгуш бөзү баштаан 12 төлээ келген.

Клуб кежигүннериниң дараазында хуралын 1991 чылдың июнь 4-те эрттирер деп шиитпирлээн. Аңаа малчыннар боттарының керээлериниң хоолгазын ап алыр, ол дугайын тода чугаалажыр деп шиитпирлээн.

ЧУРУКТА: ужуражышкынның киржикчилери.

(Бо арынны солунуң корреспондентилери Сезен Хертек биле Ондар Охемчик (чурук) белеткээн.)

Ажык чагаа

БОЙДУСТУ КЫМ КАМГАЛААРЫЛ?

Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелинин Даргазы

Ш. Д. ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Рынокче [illegible] байдалынга бойдус [illegible] шинчилдан ап турар болгаш [illegible] эколог [illegible] республиканын бойдузун камгалаар, оон курлавырларын ажыглаар болгаш база катап тургузарынга Тыва АССР-нин Бойдус камгалалынын талазы-биле [illegible] мүнүк [illegible] болгаш [illegible] негеттинип келген. Ол сорулгаларны [illegible] бас айтырыглар талазы-биле Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелинин шиитпирлери чугула херек боор турар.

Долгандыр турар бойдусту камгалап болгаш оон курлавырларын ажыглап турарынын күрүне контролюн бойдус камгалалынын талазы-биле күркомдан аңгыда, ССРЭ-нин, РСФСР-нин болгаш Тыва АССР-нин 7 министерствозу болгаш ведомствозу амгы үеде бөттандырып турар. Боттарынын эрге-ажыын удуртулга болдургаш, бо организациялар бойдус ажыглалынга күрүне контролюн күштелдирерингe сонуургал чок. Ол дугайында ук ведомстволарнын талазындан бойдус камгалалынын хоойлу-дүрүмүн хажыдып турарынын хөй санныг фактылары, бойдус камгалалынын албанынын санын кызырганы херечилеп турар.

Арга-ыяш камгалалында кижилернин санын 240-тан 186-га чедир кызырган, аңныр хайгааралынын албанында штат чартыындан ажыр кызырылган, составынга 56 кижи турган болза, 25 кижи арткан, оон аразында 18 охотоведти база 7 егерьни кызырган. Балык камгалалынын республика инспекциязынын штадын кызырганындан 60 муң километр узун дурттуг 12 муң хемнерни, 130 муң гектар шөлдүг 8370 хөлдерни амгы үеде чүгле беш райинспектор контрольдап турар.

Бойдус камгалалынын талазы-биле комитет, республиканын хой-ниитизи бо айтырыгларны совет болгаш партия органнарынын мурнунга чаңгыс удаа эвес көдүрүп келген. Ынчалза-даа экологтуг байдал улам бактырап бар чыдар. Шак ындыг байдалга массалыг информация органнарын дамчыштыр Силернин бодунарга айтырып турар [illegible] дээн [illegible].

Бойдустун байлактарын ажыглап турар ведомстволар боттары боттарын контролдап, бойдусту ажыглаанын байдалга чедирип мурнуу [illegible] хевир арттырары [illegible] дыр бис. Бойдус камгалалынын талазы-биле Тыва АССР-нин күрүне комитединин органнарынын [illegible] бойдус байлактарынын күрүне эргелелин, контролюн болгаш камгалалын шупту ведомстволардан аңгы дамчыдып [illegible] ринге үндезилеттинер ужурлуг, оон ажыл-чорудулгазын [illegible] тир бистин саналдарывысты өөренип көөрүнүн дугайында дилег-биле Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелинге айтырып турар.

Бистин бодалывыс-биле алырга, Тыва АССР-нин Бойдус камгалалынын талазы-биле күрүне комитединин кол сорулгазы бойдус камгалалынын хоойлузун сагып турарынын күрүне эргелелин болгаш контролюн чорудары, бойдустун ажыглалы чогумчалыг болурун боттандырары. Бо кол сорулганы күүседиринге. Тур дүрүмнерде айыттынганындан аңгыда, комитетке дараазында немелде ажыл-чорудулга быжыглаттынар ужурлуг:

бойдус ажыглакчызынга хамаарыштыр экологтуг нормативтерни чүгаалажып көөрү болгаш бадылаары, бойдус курлавырларын ажыглаарынын, долгандыр турар бойдусту бокталдырганынын, амыдырал-чуртталга болгаш бүдүрүлгенин боктарын каяа төгеринин нормативтерин тодаразы:

бойдус курлавырларын ажыглааны, ол ышкаш долгандыр турар хүрээлени (нормативке болгаш нормативтен ажыр) бокталдырганы дээш төлевирлернин нормативтерин тодаразы болгаш улус депутаттарынын түс чер Советтеринге бадыладыры;

бойдусту ажыглааны дээш үндүрүг болгаш сан-хөө политиказын ажыдап кылырынга киржири, үндүргелерин хемчээлин бедиделиринге болгаш чаңыгадырып-га, экологтуг айтырыглары шиитпирлээринге оларның саналдарындан хамаарылгалыг сан-хөө механизмнерин бүдүрүүлелерге, организацияларга, кооперативтерге болгаш өске-даа бүдүрүлге база эргеп черлеринге [illegible] талазы-биле саналдарны киирери;

бойдусту нормативке бодап [illegible] тарыыргазы дээш төлевирлерин, торгаалдарын болгаш [illegible] органнарын [illegible] контролюн организасиялары;

бойдус камгалалынын фондузун ажыглаар талазы-биле саналдарны бэлеттээн таныырлары;

бойдус камгалалынын хоойлузун хажыдарынга дээш кегелде ажылын чорудары, административтиг харысаалга херектерин сайгарып көөрү;

бойдус камгалалынын хоойлузун, шупту экосфераларга бойдус ажыглалынын дүрүмнерин, нормативтерин сагып турарынын лабораторлуг контрольду кииришпирип, күрүне контролюн республиканын бүгү девискээринге боттандырары;

чаңгыс методиктиг удуртулганын үндезининге долгандыр турар бойдустун бокталып турарын контрольдаары-биле ведомстволарнын шупту лабораториялыг кады ажылдажылгазынын системазын тургузары;

пестицидтерни ажыглаарынын, шыгжаарынын болгаш соортуурунун радиологтуг, токсикологтуг, биологтуг контролюн организастаары;

улустар аразынга хүлээп алдынган хүлээлгелерин болгаш дугуржулгаларны республиканын девискээринге күүседири, долгандыр турар бойдусту камгалаар талазы-биле улустар аразынын организациялары, шинчээзикиннери, кызыгаарлашкак девискээрлер-биле кады ажылдаары;

заповедниктер, национал парктар, заказниктер, бойдустун тураскаалдары дээш тускай камгалалдыг девискээрлерин тургузар талазы-биле саналдарны киирери, оларнын ажыл-чорудулгазынын контролюн боттандырары.

Ажыл-агыйнын чорудулгазы бойдустун курлавырларынга салдарлыг боор турар ведомстволарнын күрүне контролю олардан аңгылаттынган, а штаттары болгаш материал-техниктиг баазазы бойдус камгалалынын талазы-биле комитеттерге болгаш оон чер-черлерде органнарынга күрүнениң контроль албанын организастаары-биле дамчыттынган болур ужурлуг дээн ужурлуг бис.

Арга-арыг ажыл-агыйынын [illegible] рынга ведомство аайы-биле арга-арыг камгалалы артар ужурлуг, арга-арыг камгалалынын штадынын чамдыызын Бойдус камгалалынын талазы-биле комитедке күрүне контролюн организастаары-биле дамчыдып бээр. ССРЭ-нин Балык ажыл-агыйынын министерствозунун балык камгалалынын органнарынын системазын дүжүргеш, а штадын күрүне контролюн организастаары-биле, балык курлавырларынын ажыглалынга болгаш камгалалынга ажыглаары-биле бойдус камгалалынын талазы-биле комитетке дамчыдып бээр. «Тыва аңныыр тыныш» бүдүрүлге каттыжыышкынынын дириг амытаннар курлавырынын ажыглалынын болгаш камгалалынын күрүне контролюнун ажыл-чорудулгазы, оон-биле кады штады бойдус камгалалынын талазы-биле комитетке дамчыттынган турар ужурлуг, а ведомство аайы-биле контроль аңныыр ажыл-агыйынга артар.

Ажылга быдаргай болгаш дакпырлаар чорукту чок кылыры-биле, бойдус камгалалынын дээштиг контролюн организастаары-биле мелиорация болгаш суг ажыл-агыйынын эрги министерствозунун суг курлавырларын ажыглаар талазы-биле комплекстиг киллизин бүрүн составы болгаш материал-техниктиг баазазы-биле кады бойдус камгалалынын комитединге дамчыдып бээр, мелиорация болгаш суг ажыл-агый каттыжыышкынынга чүгле ажыл-агый талазы-биле ажыл-чорудулгазын арттырып каар.

Бойдусту бокталдырарынын доктааткан нормаларын хажыдып турарын контрольдаар болгаш тодарадыры-биле база юридиктиг хемчеглерни шуут ажыглаары-биле, а ол ышкаш бок бүдүмелдер-биле долгандыр турар бойдусту бокталдырып турарын хемчээринин методтарын тодаргайлаары-биле чогуур материал-техниктиг баазазы-биле хандыртынган лабораторлуг контроль инспекциязын бойдус камгалалынын талазы-биле комитетке тургузары чугула.

Бо хемчеглерни амыдыралга боттандырары бойдус курлавырларынын камгалалын болгаш чогумчалыг ажыглалынын дээштиг күрүне контролюн организастаар, национал байлактарны камгалаар болгаш ковүдедир херекке республиканын бот-догуннаан чоруун хандырар.

Д. Х. ООРЖАК, Тыва АССР-нин Бойдус камгалалынын талазы-биле күрүне комитединин даргазы; И. Н. КОЗЬМИН, Бүгү-эвилелдин бойдус камгалалынын ниитилелинин республика чөвүлелинин президиумунун даргазы; Ю. С. КАТКОВ, Республиканын аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелинин баштаар черинин даргазы; В. В. ШУРЫГИН, ВНИИОЗ-тун Тывада пунктузунун эргелекчизи; В. С. ШОЙГУ, Бойдус камгалалынын талазы-биле Кызыл хоорай комитединин даргазы; А. А. ООРЖАК, Бойдус камгалалынын талазы-биле Барыын-Хемчик район комитединин даргазы; Д. Н. ХОВАЛЫГ, Бойдус камгалалынын талазы-биле Чөөн-Хемчик район комитединин даргазы; Г. Т. ЧАШ, Бойдус камгалалынын талазы-биле Улуг-Хем район комитединин даргазы; В. И. КАНЗАЙ, Бойдус камгалалынын талазы-биле Кызыл район комитединин даргазы; Н. М. ЛАЗЕРЕНКО, Бойдус камгалалынын талазы-биле Бии-Хем район комитединин даргазы.

ПОЛИТИКТИГ АЖЫЛДАКЧЫНЫҢ ХУУ АМЫДЫРАЛЫ

Германияның политиктериниң эң сураглыг ажылдакчыларындан бөгүн канцлер Гельмут Коль кол черни ээлеп турар деп чугаалаар болза, черле чеппес. Ону «чемен чаңгыс эвес урбатыр ажыткан кижи» деп мында демдеглеп турар. Оон бодунун чугаазы-биле алырга, ол ажылды бүгү ениуктери, эвилелчилери болгаш камалары-биле кады, бүгү европейжилер-биле кады ажылдыралда боттандырып турар. Амгы үениң төлгүүнде чуртту дайын чокка, каңгыдап болгаш чөрүлдээ чокка бир дугаарында катташтырган. «Эртенгиниң утпаттынмас. Европага бодунуң немир үезин шилип алган Германия тайбың күрүне болур. Совет Эвилели-биле харылзааларывыс-дамчыры онза кижизингейни угландырар» — деп ол чугаалаан.

ЧУРУКТА: Гельмут Коль болгаш оон кадайы Ханнелоре дыштанылга үезинде.

ДПА—СЭТА-нын фотозу.

ЧӨРҮЛДЭЭЛЕР

● Караа көрбестер ниитилелиниң Кызылда бүдүрүлгезинде байдалга хамаарыштыр ●

Редакцияга чоокта чаа бир чагаа келген. Ону Бүгү-россияның караа көрбестер ниитилелиниң Тывада салбырының бүдүрүлгезиниң бөлүк ажылчыннары — шупту чээрби ажыг кижи бижээн, аттарын салган. Херектиң ужуру чүл дээрге, ук бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилер-биле администрацияның аразында мораль-психологтуг чамдык чөрүлдээлер болгаш чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар дугайында болуп турар. Ук чагааны истеп, бүдүрүлгениң ажылчыннары-биле чоокта чаа ужуражып чордум.

Чүнүң-даа мурнунда караа көрбестер ниитилелиниң Кызылда бүдүрүлгезиниң дугайында каш сөс. Тывада ол салбыр тургустунгандан бээр 20 чыл ажып турар. Бо хүннерде ук бүдүрүлгеде 16-дан 60 хар чедир назылыг эр, херээжен 100 хире кижи доктаамал ажылдап турар. Оларның ам кол бүдүрүп турар чүүлдери — хол-хаптары, матрацтар болгаш шиднишкиннер база сеткалар болуп турар. Бүдүрүлгениң коллективи хоорайның өске бүдүрүлгелери-биле бир домей, планныг онаалдаларын күүседип, социалистиг [illegible] тиилекчилерни [illegible] шаңнал маңнапдаа келген. Чедир кылдынмаан ажылдарны күүседир дээш бүгү аргаларны-даа ажыглап турар.

Ам чагааның кол утказын илередиринче кирип көрээлинер. Бүдүрүлгеге келгеш, хол-хавы болгаш матрац даараар ийи цехтиң чамдык ажылчыннарын чыып алгаш, улуг эвес хурал эрттирип, кижилерниң санал-оналын дыңнадым. Оларның кол нургулайында чугаалаар, хомудаар чүүлү — администрация-биле ажылчыннар аразында чөрүлдээлерге доктаады.

Ам оларның чамдыызын дыңнап көрээлинер.

Чечек Александрова, 1981 чылдан эгелеп ажылдаан:

— Моон мурнунда үеде инженер турган Людмила Максимовна Джевалону директор кылдыр томуйлаанындан бээр ам үш чыл болуп турар. Бо үениң дургузунда харылзаар ажылынга харысаалга чок болуп келген, бодунуң удуртуп турар коллективиниң чамдык ажылчыннарынче чүве чугаалап албас чүве база бар. Ылаңгыя чолаачыларже. Ооң бир чижээ — бир катап чер үнүп, коллектив-биле дыштанып чораашда, чанар дээривиске чолаачы келбейн барган, инвалид улус ынчап машиналгат чок, дыка бергедеп, хилинчектенип чораашча. [illegible] келген бис. Ол таварылганың соонда безин удуртукчувус чолаачызын хемчег албаан, а ындыг таварылгаларны сапаан-даа херээ чок.

Моон алгаш көөрге, ук бүдүрүлгениң директору эш Джевало бодунуң удуртуп турары коллективиниң чамдык ажылдакчыларын тоовайн удуртуп чадап, ажылдың бүгү адырларынче [illegible] салбайн турар. Ындыг чижектерни өске-даа [illegible] аңаа бадыткап, чугаалап турдулар.

[illegible] демократия үезинде бүдүрүлгениң бүгү чүүлдерин коллектив бодунуң мурнунга шиитпирлеп алыр деп. Чок. Ындыг демократия бо бүдүрүлгеде, коллективте чок болуп турар. Бирээде коллективтиң эргелери бүгү хуралдарга шуут эвес-даа кылында артип турар. А оон кежигүннериниң сарыы 90 хуу тываларда. Оларның дыка хөйү орус дылды билбес, ынчалза-даа хуралдарга чүгле орус дылда чугаалап турда аңаа олуруп турарлар. Шиитпирда үндүрерге, ужурун билбейн, хемчеглерни өттүнүп бадыткап турар таварылгалар хөй. Бо бүдүрүлгениң хамааты херээжен-даа келген, ынчалза-даа [illegible] чүүлдерни [illegible] улус [illegible]. А [illegible] чугаалап [illegible] администрацияның [illegible].

Контора улузу сени ол-ла хевээр көрбестеп каар. А конторада чүү боор — бүгү эрге-чагырга, акша-төгерик шупту ында.

Ук коллективтиң удуртулгазында база бир эш бар. Ону Галина Ефимовна Дмитриева дээр.

— Галина Ефимовна ажылчыннарның амыдырал байдалдарын харылзаар талазы-биле директорнуң оралакчызы кижи, оларның черле чүүлдеринге дузалажып ужурлуг. Ындыг турбуже, ол кандыг-бир ажылчынның чурттап оралчыр [illegible] чаңгыс-даа катап биске келген эвес. Кижилер коллектив кежигүннери чүве чугаалаарга, ону эки билип албайн тура ажыныр, хоралаар, чанчаттынар. Ооң удуртукчу болур аргазы чок, харын-даа улусту ылгаар хөөн база бар. Чижек-биле чугаалаарга, биске мастерлеп турган В. И. Куряшова бо чылдың июль айдан эгелеп пенсияже үнген. Ооң орнунга дээди эртемниг аныяк инженер-технолог Елена Оюнну ажылчыннар боттарывыс соңгуп алгаш бис. Ол үеден эгелээш, эш Дмитриева болгаш ооң чамдык кижилерни мастервисти көрбестээн. Чүге деп? Чүге дээрге, Дмитриева чүдүрүкчү ажылчын Кураевти аңаа киирер дээш дыка оралдашкан, амдаа оралдажып турар кижи деп, хоочун ажылчыннарның бирээзи, Маадыр ие Р. Моңгуш сетиклиниң ханызындан хомудап чугаалады.

Маадыр ие бо хүннерде бодунда сес уруглары-биле Кечил-оол кудумчузунда 5 дугаар общежитиеде бичии шөлдүг квартирада чурттап орар.

«Удуртукчулардан материалдыг дуза хамаанчок, уругларга ол-бо справкалар дилээрге безин бухгалтерия ажылдакчылары бербестир» — деп, ол немеди.

Хоочун коммунист **Өргеш Мага-Ширнеевна Хомушкунуң** чугаазы-биле алыр болза, ажылчыннарга он үш дугаар шалыны чедир төлевейн турар. А ону тодаргайы-биле хынаптар, билир кижи чок. Контора аппарадында тыва националдыг бухгалтер кижи чок. А профэвилел комитеди бар-даа болза, ооң ажылы дыка багай. Планныг онаалданы күүседип-даа каар болза, электриктерге, септекчилерге шаңнал акшаны бергеш, ажылчыннарга ону төлевейн турар. Конторада ол ажыг ажылдакчының аразында чаңгыс-даа тыва удуртукчу чок болуп турары — чамдык бергедээшкиннерни болдуруп турар.

— Чоокта чаа мени профком даргазынга коллектив соңгуп алды. Кижилерни амыдыраар, ажылдаар байдалын сегидер дээш элээн оралдажып турдум. Ынчалза-даа «контора улузу» мени [illegible] кижи болдуп турар-дыр. Контора аппарадынга бир тыва специалист ажылдадыр дугайында бодумнуң саналымны чугаалаптарган кижи мен. Ооң соонда мени «национализм кижи-дир сен. КАК чериниң [illegible] дир» [illegible] директор биле эш Дмитриева олар кыжангап чүве. Чамдыкта үлгүү черлерден даргалар көөрге, бистерге, ажылчыннарга удуртукчуларывыс бодаар чүве база бар — деп **А. Б. Хертек** чугаалап турду.

— Моон мурнунда чылдарда эрги директор эш Дмитриева турда улустуң ажыл амыдыралы шын чоруп турган. Ынчан чүвени айтырып билип алгаш база бүгүде [illegible] хоочун [illegible] улустуң [illegible].

Тер-даа, партия бөлүүнүң секретары-даа турган чүве. Лекция, беседа база болуп турган. Бодум уран чүүлге хандыкшылдыг кижи болгаш бистиң ниитилелдиң көрүлделеринге-даа доктаамал киржип келдим. Чоокта чаа Омск хоорайга караа көрбес инвалидтерниң Бүгү-россия көрүлдезиниң зона маргылдаазынга киржип, хылдыг хөгжүм талазы-биле ийиги черни ээлээш кээривиске, администрация ол чораан 6 кежигүнүвүстү шуптузун ажылдаар сиглер деп албадааш — деп, ында 20 чыл ажыр ажылдап турарларның бирээзи **Алдын-кыс Моңгуш** хомудап чугаалады.

Черле ынчаш бо эштерниң чугаалап турары-биле алырга, ук бүдүрүлгениң ажылчыннарының болгаш администрацияның аразында оон-даа өске чөрүлдээлер тургустунуп турар дээрзин номчукчу билип ора боор. Аңаа мындыг чүүлдерни база немеп каарын бодаан мен.

Ажыл дээрге ажыл-ла болгай. Ынчаарга кижилерниң чурттаар оран-савазы, оларның байдалы амгы үеле бирги черлениң айтырыы болур дээрзин кым-даа билир. Ук бүдүрүлгеге корпузунуң чоогунда каш-ла метр черде бир каат [illegible] чурттаарга бажыңын тутканындан бээр дыка үр үе эрткен. Ам ында 14 өг-бүле чурттап турар. Бажыңның капитал септелгезиниң дугайында чугаа чок. Хоорайның ол-бо черлеринче долгаар дээрге, телефон чок. Ылаңгыя дүнеки үелерде кижи аарый бээр болза, ол чоок-кавыда дыңнадыптар чер тыппас-даа сен — долгандыр шупту склаттар. Ында автобус маңнавайн турарын кым-даа билир. А чоокку магазинден чем садып алыр деп бодаар болзуңза, чүктүг хөй машиналар маңнажып турар оруктуң кыдыы-биле, тротуар чок черлеп, корга-корга кылаштаар апаар. А ажылдаар чериниң буфединден амданныг болгаш шынарлыг чем садып аар деп кордаан херээ чок. Чүге дизе, аңаа эккелген эки аъш-чемни болгаш харын-даа эки материалдарны контора ажылдакчылары мурнай үлежиптер. Ол-ла. А бир эвес сен ону таварылга болуп көрүп кааш, ажылчыннар ортузунга чарлаптар болзуңза, шоруң-на! Чок болза кызып-кыяр, харын-даа ажылдан үндүрүп болур.

Доктааткан чурум ёзугаар инвалид улус эртенгиниң 8 шактан эгелээш, кежээ дөрт шакка чедир ажылдаар турда, херек кырында ийи шак ажыр ажылдап турар чорук хоойлуга канчап-даа дүүшпес. Инвалид улусту албадаары дээрге, кем-херек үүлгедии-биле дең чорук-тур. Олар чүге ийи шак ажыр ажылдап турарларыл? Харын-даа суббота хүннеринде база долу ажыл хүнү болуп турар чорукту кым бодап тыпканыл? Кижиниң эрге-шолээзи мурнаар бе азы бүдүрүлгениң планы херек бе?

Ук чагаада кирген фактыларны тодарадып, бүдүрүлгениң директору Людмила Максимовна Джевало-биле база ужурашкан мен.

— Баштай чугаалап каайн, чүл дээрге, редакцияже чагааны бижиирин 3-4 хире кижи организастаан. А арткан улустуң (20 кижиниң — ред) адын аңаа-ла тудуп салыпкан — деп, ол шынзыдарын оралдашты. — Чагаада бижиттинген чүүлдер-биле чөпшээрешпес мен. Чүге дээрге, бирээде, дыштаныр хүннерде улусту бистер эки тура-биле ажылдаарын дилээн бис, ынчангаш 8—10 хире кижи кээп турган чүве. Харын. Оларга ийи дакпыр төлевирни мынчан турган бис. Боттарывыстың ажылчыннарывыстан кымныг-даа [illegible], харын дузалажып турар бис [illegible] мастер

Елена Оюнга дузалап, чаш ниживин садикче киирген бис. Дыштанып чораан улусту черге каапкан чолаачыны бис хемчег алган бис, а менээ болгаш өске-даа удуртукчуларга чагыртпайн турар ажылчыннар болгаш чолаачылар чок. Бир чыл дургузунда кол инженер чок, шын чүве. Ынчаарга аңаа аргалыг болза тыва кижи хүлээп алыр дээш оралдажып турар бис. Чоокта чаа шыырак билиглиг, дуржулгалыг кижи чедип келген чүве, шалыңы эвээш (230 рубль) боорга, ажылдавайн барган. А Людмила Байыр-оол деп херээжен кижини алыр деп турувуста, тывалап албас мен дээш ынавайн барган. Контора аппарадының ажылдакчыларындан ам 1-2 кижини кызырып тур бис. Акша-шалың талазы-биле билдинмес чүүлдерни ажылчыннар үргүлчү тодарадып ап турар улус. Чоокта чаа инвентаризация болган, бүгү чүүлдер шын болган. Ажылчыннар чурттап турар общежитиени сөөлгү катап 1982 чылда септээн ол-ла хевээр. Бүдүрүлгениң ажылдалындан арткан материалдарны ажылдакчыларга садар дугайында бисте тускай доктаал бар, бис ону ажыглап турар бис. Кладовщик кижиге 11 метр материалды саткаңывыс шын. Сентябрь, октябрь айларда планны күүседири-биле өске бүдүрүлгелерни дилээн бис.

Бо чугааның соонда, бүдүрүлгениң чамдык ажылчыннары-биле катап ужуражып, чагааны чорутканэштерге душкаш, ону херек кырында ол кижилер бижээн дээрзин ылап тодараткан мен.

Мынчап кээрде, коллективтиң удуртулгазы-биле ажылчыннарның аразында «нити дыл» тывылбааны шын ышкажыл.

Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул?

Кижи бодаарга, чаңгыс черде, чаңгыс [illegible] ажылдап турар кижилер аразында эп-найырал-дыр. [illegible] боттарын өру тыртчып, дузалажып ажылдап, чурттап чоргу дег. Ынчалза-даа караа көрбестерниң Бүгү-россия ниитилелиниң Кызылда бүдүрүлгезиниң коллективинде ажылчын кижилерниң болгаш администрацияның аразында үлүп келген чидиг чөрүлдээлер ханылаан-дыр. Ол дугайында бо чүүлдүң иштинде фактыларда айыткан болгай. Бүдүрүлгениң удуртулгазы планныг онаалдаларны күүседир дээш, кижилерниң ажыл, амыдыралының өске талаларынче көрүнмейн турары илдеш. Администрацияның составында үндезин националдыг чаңгыс-даа кижи чок.

Чагаага хамаарыштыр алырга, ону ажылчыннар бижээни шын, оларның амыдырал байдалдарын экижидип, бүдүрүлгеде тургустунган байдалды өй-шаанче киирери удуртулгадан кол хамаарыр.

Бо бүгү айтырыгларның дугайында **караа көрбестерниң Бүгү-россия ниитилелиниң Тывада салбырының баштаар чериниң даргазы А. Д. Седип-биле** база чугаалашкан мен.

— Инвалид ажылчыннарның киирген хемчеглерни херек кырында бадыткаттынып турар-дыр. Ол талазы-биле чагаада кирген чижектер шын — деп, Аңчымаа Донгаковна ынчаан чөпшээрешкен. Чамдык чөрүлдээлерни кыска хуусаада эдип, бүдүрүлгеде мораль-психологтуг үскүлежиишкиннерни моон соңгаар болдурбазы, чаңгыс коллективте ажылдап турар кижилерниң аразынга кызып-кыйышкынны соксадыр, кижилерниң амыдырал байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни алырын, администрацияга хамаарыштыр шынгыы чугааны кылып [illegible].

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шынның» корр.).

Бойдус болгаш кижи

АЪТТЫ АЖЫГЛААЛЫ

Тудуглар тудар дээш тайга-сыңдан дыка хөй ыяшты янзы-бүрү организациялар кезип ап турар. Тудуг-суггу кевүдеп, оран-бажыңның хөй туттунуп турары эки-ле-дир харын. Ынчалза-даа черивистиң үнелиг байлаа арга-ыяшты кам-тайыра чок ажыглап турарын көрген сагыжым саргыыр-дыр. Тывада арга-ыяш ам-даа Сарлаа болза, делегейни ап көөр болза, мырычай чедиппес апарган байлак-тыр.

Ыяш кезерде, ону үндүр соортурда машина-техниканы хөйү-биле ажыглап келген. Ооң түңнелинде ыяш кезип ап турган черлерге аныяк ыяшты кайы хамаан чок чуура, сый бастырып, оларның дазылын үзе-чаза ыртырып, черни үреп турар. Кезип алган ыяшты база шуптузун ажыглавас-тыр бис.

Мээң мындыг саналым бар. Ыяш кезер ажылга аъттыг хөйү-биле ажыглаза чүл. Машина-тракторнуң орунунче ыяшты аъттар-биле үндүр соортсе. Ыяш кезерлерге, соортурунге чарыгдалдар кевүдей. Бээрин, ол ажылга хөй кижини хаара тудар апаары база чугаажок. Ынчалза-даа хумагалаттынып алган арга-ыяш ол чарыгдалдарны катап эгидип бээр. Бойдуска камныг боорга, ол база улам байлак болур-ла болгай.

Күндүү СОЯН.
Тес-Хем район

Хууда бодал

ТҮҢНЕЛДЕН ЧЕРЛЕ ҮНДҮРЗЕ ЭКИ

Бодум тыва кижи болгаш ченумниң ажыл, амыдыралын 1934 чылдан бээр көрүп, эки билип, өөренип, ажылдап келдим. Тыва бижикти 1935 чылда өөренипримде, саазын, карандаш чок үеде калбак ыяшты кылайтыр чазап алгаш, оон ыяшын ошку уду-биле чаггаш, ниш баштыг ыяш-биле аңаа бижип өөренип алдым.

Ол үеде хоорай-суурларга тыва аңыяк-өскениниң аразынга [illegible] улуг дивес, хүлээнгидир, арагалаар чоруктар шуут турбаан чүве. Ам болза кижи олурер бооларлыг [illegible] чорук шуут-ла ат билдир [illegible]. Үеннинг [illegible] бодарга, дыка эки апарган мишкажыл: [illegible] бодаг [illegible] дыка [illegible] чорбастаан база ажылдап [illegible].

[illegible]

Моон түңнелинде чамдык черлерге ажылдаар кадрлар чедишпейн турар апарган.

Тыва Совет Эвилелинге каттышкан сөөлүнде дайынның берге байдалдарынга таварышкаш, дергул-төрелдеринден, ада-иезинден, чоок улузундан чарылгаш, дайын соонда Тывага чедип келген турган орус-даа, өске-даа сөөктүг кижилерни сактыр-дыр мен. Бистер оларны сагыш-сеткилдиң [illegible] ап бар турган дээш-чемин-дада, идик-хевивисти-даа [illegible] чордувус. Кады ажылдап-даа келдивис. Ооң соонда Тывага [illegible] хөйү-биле кээп тургузу. Тываның сайзыралынга оларның киирген улуу-даа бар.

[illegible]

тукчу кадрларда деп санаар мен. Ону амыдырал хүн бүрү көргүзүп, бадыткап турар фактылар чедер. Социал амыдыралда деңэвес [illegible] чугаалаар чоптуг эвес чоруктарда база чылдагаан бар. Орус тыва дээр чугаалар оон [illegible] турар болдур [illegible]. Бистиң чоокта соңгаан чамдык депутаттарывыстың аразында база чамдык [illegible].

[illegible]

Александр ООРЖАК,
Күн-амыдыралы кооруп.

МЕДЭЭЛЕР

ДООЗАРЫНЫҢ КЫРЫНДА

«Тыва хамааты тудугунуң» Бай-Тайга районда септеге-тудуг участогунуң Маадыр-оол Содунамга удурткан 12 кижи составтыг тудугжу бригадазы чарыштың тиилекчизинге саналып, чыл эгезиндең бээр 52 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган.

Ол бригада бо хүннерде ургуларның ийи каът чуруулга школазының тудуун доозарының кырында келген. Тудугжуларның аразындан шалыпчыларга Кара-оол Күжүгет, Владимир Дагбы, Михаил Адыг саналып турар.

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

ХООЧУННАР КОНЦЕРТИ

Тээли суурнуң төл Культура бажыңынга хоочуннарның солун концерти болган. Чалыы чылдарында уран чүүлге талантылыг бараалгаан чораан, ам 40—50 хар ажа берген кижилер сцена же уруук-сууруктап үнүп тургулаан. Көрүкчүлер хөй болган: чыылган чон залды шыгырт дола берген.

Залга Төрээн чурт, Ленин, пайырал дугайында ырлар, шүлүктер таңгыланып турган. Көрүкчүлер чаа кожамыктарны база дыңнаан. Шиилерлен үзүндүлер солун болган. Игил, хомус, бызаанчы, чадаган үнү көрүкчүлерни чалгааратпаан. Олар хөөмей, сыгыты-биле хойнуг кайгатпаан.

Ам оларның чамдыктарының аттарын адап көрейн. Мөөң - мурнунда чылдарда болгулаан район болгаш республика чергелиг көрүлделерниң хөй дакпыр лауреады Хонушку Идамчаптың ипал, бызаанчыга ойнаарын, Мар-оолдарның, Кашпык-оолдарның, Казырыкпайларның өг-бүлелериниң күүсеткен ырларын көрүкчүлер улуг сонуургал-биле хүлээп алган. Олар «Оңу кым билир боор», «Чашпы-Хемим», «Чоон дытты чона каккаш...» деп ырларны күүсеткеннер. Черле ынчаш өске-даа күүседикчилерниң уран талантызы улустуң сагыш-сеткилинге уттунмас болуп арткан.

ӨӨРЕДИГЛИГ

РСФСР-ниң Компартиязының Бай-Тайга райкомунуң кураллаар залынга семинар-хурал болган. Орта совхозтар директорлары, көдээ Советтер даргалары, албан черлериниң база организацияларының удуртукчулары, бухгалтерлер, экономистер олуруушкан.

Семинарга дыл болгаш районда үндүрүг инспекциязының эрге-хүлээлгелериниң дугайында айтырыгларны чугаалежып көрген. Бо ийи айтырыгны семинарның киржикчилери сонуургап болгаш аңаа олар боттарының болдарын саналдарын база илереткен.

Сарыг-оол САЛЧАК. Бай-Тайга район.

ӨГ-БҮЛЕ БҮРҮЗҮ ЧАГЫДЫЛГАЛЫГ

«Ак-Чыраа» совхозтуң ажыл-ишчилери болгаш нояа - интеллигенция амдыызында 4460 рубльге ниш бүрү солун, сеткүүлдерни чагыткан. Совхоз төвү Ак-Дайгын суурга бо чылын почта салбыры ажыттынган. Ында ажылдыг эргелекчизи Бежендей Доңгак биле почтаны Антонина Кыргыс багай-даа организастаан. Ооң түңнелинде суурда барык өг-бүле бүрүзү шупту чагыдылгалыг. Ол ышкаш мурнуку чылга бодаарга, малчыннар ортузунга чагыдылга ажы кооп турар. Эң мааргызы Д. Майыңы, М. Базыр-оол, Д. Очур-оол оларның өг-бүлелери тус-тузунда 100 ажыг рубльге солун-сеткүүлдерни бижиткеннер. Суурнуң башкылары база бо ажылга үлегер-чижээн көргүзүп турарлар.

Совхозтуң девискээринде чагыдылга уламчылаваан.

Найтын-оол ДАМДЫН. Өвүр район.

Культура болгаш амыдырал

ЭХ, МЕЖЕГЕЙИМ, МЕЖЕГЕЙИМ!

«Шынның» бо чылгы бирги номеринде [illegible] Межегей дугайында [illegible] чурттап чораан [illegible]

[illegible]

Каа-Хемге таваңгайлаан Кадыр-Ийим.

Калбак Ийим.

[illegible]

Мен болза ырда кирген Межегейниң Кок-Булуң деп черге чурттап чораан ядыы арат Межегейниң өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Чурар биле негиримге-ле, авам, ачам бир байның чин [illegible] эрттирген мен [illegible]

Шаада Кок-Булуң, Сарыг-Булуң ынчаар ак болгаш кара өглер эндерик тургулаар туве. Ол өглерниң мээң карааңга ынчаар көзүлгенин ам бодап чоруурумга, шору [illegible]

[illegible]

Авторнуң Межегей дугайында ырының утказынга [illegible]

[illegible]

Данчай-оол ОЮН. Персоналдыг пенсионер. Кызыл хоорай.

СОЛУН-ДАА, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Чоокта чаа «Хайыраан бот» Чөөн-Хемчик районда «Ынкра» совхозка залдан келгеш барды. Бурунгу тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын, аңдүүлел-ёзулалдарын, тыва кижиниң дыңнангырын, бичии сеткилдиин, бедүүнүн, өгге кирген чоунга барып-ногум сунуп, чолукшууруп, аалга келгеш азынган бижээм курундан бадырып, салып алырын шиинде тода көргүскени өөредиглиг-дир. Ол ышкаш өг даштынга кайы хамаанчок алгыржып, ырлажып болбазын, улуг кижилерин хүндүлээрин, олурган-даа, турган-даа улуг улуе баарындан эртпезин, улуг улус чугаазынга бичиилерниң кирипшезин шииден өөренип ап болурун, шиини кижизидикчи утка-шынары улуг-дур дээрзин демдеглекседим.

Шаанда суурнуң чурттала чок болганы-биле ыяш шиш, концерт, кино дугайын улуг, аныяк чок найыын билир ийик. Ынчангаш аныяк-өскен аразажып, таныжып чугаалажырда ойтулаштаар тургаң. Ырлы, кожамык кижилерни сеткил-хөөнүн бүрүнү-биле илередип, экиин, багайын-даа сөглеп чораан. Шиинде кожамыктарны билдилиг, ёзулуг турар туружунга таарыштыр шилээндир.

Феодалдыг Тывага ядыы араттарның байларга удурланышкак туружун шиинде эки көргүскен. Эрге-шөлээ чок ядыы хереэжен кижиниң аар-берге амыдыралын Караның овур-хевиринде мөөнүүзэн. Караның ролюн аныяк артист Тамара Ондар чедимчелиг ойнады. Ооң дыл домаа чечен, состери адаары тода, дорт, чидиг болгаш дидим-дир.

Ол үениң улузунуң аажы-чаңын көрбээн хирезинде аныяк артистерниң ойнап турары черле эки дир. Драмчылалдан, базымчадан уштунуп үнериниң аргазын дилеп, ынак эжинге бердингенинин демдээ кылдыр, дуржок Кенден-Хуураңка удур дидим турушкуг деми селни артист Тамара Ондар тергиин эки ойнап каан.

Иениң чымчак, уян сеткилин, ажы-төлүнүн салымхуузу дээш ооң аар дүвүрелин, төлү дээш амы-тынын чүге-даа солуурунга белени, ханы сагышсыралын артист Дадар Барыңмаа онзагай ойнап, көрүкчүлерниң ооң-биле кады деңге турушкан шимээн чок муңгаралын, сеткил аарышкыны чедип алганы артистиң талантызының дириг илерели, херечизи болду. А бал ыдаа ла не-биле деңге ыглап оргаан.

Соңгу адамның Карага соок хамаарылгазын Сарыг-Ашактың ролунда ойнап турар артист Борис Бадыр-Сагаан, хуурмак, чиниң хамның ролюн Лондуун Солун-оол, ооң хамның кадайын Анна Ширин-оол эки ойнап турарынга көрүкчүлерниң сеткили хандан. Шиини эдип, чазап тургусканы, чуруку каасталгазы ол үениң байдалынга дүүшкек, корүштүг-дүр.

«Хайыраан боттуң» көрүп ора, сеткилге таарышпас чамдык чүүлдерни база эскердим. Каңан Кара адазының аалынга даайы-биле чедип кээрге, даайы таалыңны Караның незинге хүлээдип бээр. Ол душта Сарыг-Ашак, Хам-оол чедип кээрлер. Уругнуң экелгени кегээржикте аразы даайы кудуп эгелээр... Бо кижи бодаарга, уруунуң экелгени соңгу йоан от кыпкан [illegible] Бо удаада ол [illegible] Уругнуң хамга [illegible] турар [illegible] Хам кезек када увуг чок черге хамнап турган. Элээн болганда, авазы уруун кыйгырып экээлди.

Урап биле Салбакайның рольдарын аныяк артистер эки ойнап турар-дыр. Ынчалза-даа оларның холүн эрттир будуттунуп алганы бедүүн. Ядыы тыва кымчыгаштарга дөмейлештирбейн баар-дыр. Ону шала таарыштыр ылым бола эки боор Шаандакы Тывага будуттунар байтык. Чунар саван безин чок турган болгай.

Александра МОНГУШ. Башкы.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ СПОРТ СПОРТ

Аймак начыны — Амир Монгуш

Бүгү делегейге алдар-жыыр, адат-уруг билдингир, самбо, хостуг хурешке [illegible] Моол Арат Республиканың [illegible] 10 дакпыр чемпиону, алдарлыг спорт мастери Хорлоогийн Баянмунх [illegible] Тывадан [illegible] 6 моге [illegible]

[illegible]

Ноябрь 16-18-те артаан делегей чергелиг бо улуг маргылдаага Казахстан, Хакасия [illegible]

[illegible]

Ынчангаш хөй кезииниле-ле топ аймактардан. Улан-Батор хоорайының «Шанхор» клувундан, Улаангом хоорайның мөгелери кээп болду. Шупту киржикчилер — 39 кижи.

База бир, биске чаа чүүл болза, кижи бүрүзү хүнде ле 12-16 кижи-биле хүрежир, а үш хүнде 30 ажыг кижи-биле күжүн шенээр. Маңаа чүгле эки белеткелдиг, күштүг, кызымак турасорукту кижи төнчүзүнге чедери билдингир. Мооллун [illegible] Чаан, Арзылан мөгелери [illegible]

[illegible]

улаштыр хүрешпес кылдыр ужулдурткан. Шамбалыгдан эң аныяк мөгевис Аяс Монгуш 1 мөгени октааш, бир кижиге октатканы, үш дугаар эргеге [illegible] [illegible] Кызылдың башкы институдунуң студентизи Амир Монгуш эът-даа дурт-сык [illegible]

Амир оон ыңай хүрешпейн баар турган, бистер база чугаалап турдувус [illegible]

[illegible] шыдамык чорук барын чүгле бис эвес, сураглыг мөге башкы Баянмунх безин мөөн катап-катап чугаалап турду.

Ооң эң соолгу хүрежи күрүне начыны, 120 килограмм деңзилиг Улан-Баатордан келген Батаа мөге. Мооллун бо аныяк мөгези 516 мөгеден үргүлчү 8—16 кижи аразынга артып турар аныяк оол болду. Чартык шак ажыг хүрешкен соонда Амир буттааш, кодуруп келгеш, октап кагды.

Хоочун мөге, бистиң командазының капитаны Монгуш Владимир 23 мөгени октааш, 10 дугаар черде болган.

Бистер кежээни-не чыгдып хуралдап, планны кылып, [illegible] солчуп турган бис. Соолгу үш дугаар хүнде Владимир 11 мөгени чиик октаан, оозун Болаарга узак хевирдиг [illegible]

Бо чылгы «Наадым-90» чемпиону Геннадий Монгуш 24 мөгени арыг октааш, 12 дугаар черде болду. База-ла эгезинде шоолуг эвес болуп тургаш, дараазында хүнде шуут кедерэп турар апарган. Ол эң шыырак 4 күрүне начынын октаан.

Красноярскиниң [illegible] институдунуң Кызылда филиалының студентизи Урап-оол Доңгак [illegible] Түңнелинде 18 мөгени октааш, 19 дугаар черде болган. [illegible] «Баянмунх» [illegible]

32 мөге хүрештирген. Аңаа алдарлыг мөге Х. Баянмунх боду база хүрешти. Ийиги эдилгеде ол Доңгак Урап-оолду амалап алганы биске солун болган.

Баянмунх ам 47 харлыг, ам-даа чиик, күштүг хүрешпишаа бөөрга, бистер аңаа-ла адааргаар, магадаарда аңгыза, ек-даа тыппас чордувус. Бо удаада ол чигиги-биле шуулген. Ийиги черни Тулгаа Өлзей (Улаангомдан) алган. Баянмунх боду чүгле хостуг хүрешке безин 5 олимпиадага, делегейниң 15 чемпионадынга киришкен. Келир чылын Моолдуң 70 чыл ою болур, аңаа хүрежири-биле амдан эгелеп белеткенип эгелээн.

Бистерге маргылдааның аң солун талазы — шанаа уеи. Бистиң оолдар шупту түскай өртектиг шаңналдар база хүндүлел бижиктер-биле шаңнатканын [illegible] Көрүкчүлер бистерге [illegible] чүме-даа кадып турар улус-тар бар чоорду.

Кажан Амирни адаптарга, залга олурган хамык көрүкчүлер чаңгыс аай, хары угла адыш часкай бээрге, бистер дыка өөрээн, чоргаарланган бис. Шаңналдарны алдарлыг мөге Х. Баянмунх тывыскаш, Амирниң дугайында микрофонга мынчаар чугаалаан: «Моол хүрештиң төөгүзү солун, бөгүн ССРЭ-ниң аңгы-аңгы национальнарының төлээлери келгени биске ийиги-дир. Ынчангаш келир үеде бо хүреш делегей чемпионадынче шилчий бээринге идегеливис улуг. Ынчангаш бир-ле дугаар даштыкы мөгеге, Тываның мөгези Амир Монгушка «Аймак начыны» деп түскай спортчу атты тыпсып, ат, тамга салган алдын хээлиг шынзылганы берип тур бис» — дээн.

Сураглыг мөге Амирниң холун дыңзыг туткаш, эвилеңи кончуг куспактааш, чедишкиини күзеп каан.

Баянмунх — президент

Маргылдаа эртип турар хүннерде бо ужуражылгага ийи улаштыр келген командаларның төлээлери-биле хурал болган. Аңаа моол улустуң национал хүрежин сайзырадыр, суртаал ажылын күштелдирип, келир үеде янзы-бүрү чурттар аразында түскай чемпионат [illegible]

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ МАРГЫЛДАА

[illegible] даа түңнелинде чаңгыс аай бодалга келген. Ооң соонда моол хүрештиң бүгү делегей чергелиг ассоциациязын бадылаан. Ооң президентизинге Х. Баянмунхту чаңгыс үн-биле соңгаан. Ол ышкаш президентиниң ийи оралакчызын база соңгаан. Бирээзинге Казахстанның спортунуң национал хевиринге олимпийжи комитеттиң даргазы, алдарлыг мөге А. Р. Айхановту, өскезинге бо материалдың автору, харысалгалыг секретарынга Убса-Нур аймактың спорт комитет даргазы Ц. Шарангты бадылаан.

Чаа тургустунган делегей чергелиг ассоциацияның кежигүннеринден кым чүнү харылзаарын, календарлыг планын, кылып чорудар ажылдарын база бадылап кылган бис. Чаа ассоциацияда Ортаалы Азия, Казахстан база Россиядан — Якут-саха ССР, Бурят, Калмык ССР-лер, Тыва, Дег-Алтай, Хакасия амдызында кирген. Бүгү-ле республикаларның төлээлери-биле чугааны келир чылын Красноярск хоорайга Иван Ярыгинниң шаңналы дээш эртер маргылдаа уезинде кылыр. Ол-ла чылдың февраль айда Улан-Батор хоорайга судьяларның болгаш тренерлерниң бирги семинарын эрттирер. Ооң түңнелинде Шагаа байырлалынга уткуштур бүгү моол херелоот маргылдаага 512 мөге хүрежир.

[illegible] рын, төөгүзүн, ёзулал дүрүмүн, хогжүмүн, девиирин база бараалгадып, тайылбырлаар. Х. Баянмунхтуң шаңналы дээш чаңчыл болган маргылдаа Улаангом хоорайга келир чылдың ноябрь айда болур.

Национал хүрештиң делегей чергелиг чаа ассоциациязы аңгы агар саңныг, [illegible] тук [illegible] Ооң президиум [illegible] аңгы форма [illegible] Баянмунх [illegible] чугаалаан.

Владимир БИЧЕ-ООЛ. Хүрештиң национал хевирлериниң делегей ассоциациязының президентизиниң оралакчызы.

ЧУРУКТАРДА: тыва мөгелер Амир Монгуш биле сураглыг моол мөге Х. Баянмунх.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

1991 чылда «Шын» солунну чагыдып алырының хуусаазының төнеринге чедир 4 хонук арткан. Бир эвес бистиң солунувусту чагыдып ап четтикпээн болзунарза, арткан хонуктарда ону чагыдып алырынче далажынар! «Шын» солунну чылда чагыдарының өртээ 15 рубль 60 көпеек, чартык чылда 7 рубль 80 көпеек. Харылзааның болгаш «Союзпечать» чериниң бүгү салбырларынга солуннуң чагыдылгазын 1990 чылдың декабрь 1-ге чедир чорудар.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 8.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 10.05 Р. Дашинов татар улустуң ырларын күүседир. 10.25 «Делегейниң доскаадыр». Аламанах. 11.25 Уругларга дамчыдылга 12.25 Кодаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шылдырааша делегей маргылдаазы. 13.25 Гидон Кремер (скрипка) биле Марта Аргерихтиң (фортепиано) концерти. 15.40 «Дилеп чорувут вус». «Канчаар дыштаныл турар бис» деп дамчыдылга. 16.10 «Туттурбас Фунтик». Мультфильм. 1-4 сериялары. 16.50 Кодээ дугайында барымдаалыг фильмнер. 17.30 «Югославия: шынныг чорук тус уезы». 19.30 Мультфильм. 19.50 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Студентилер ниити ырының концерти. 21.50 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 23.50 Медээлер. 00.05—00.30 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем таныштырыг фильм. 8.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң сут культуралары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чыл. 9.35 Эртем таныштырыг альманах. 9.55 «Уругу 1374 см. Майнц — Франкфурт — Минск». 11.30 «Ак [illegible]». Телефильм. 11.40 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 12.10 «Уругларның бажыңнары». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. «Чаа чыл», «Ыяш уругларын». 12.15 — 16.00 РСФСР-ниң улус депутаттарының ийиги чуулган Съездизи. [illegible] 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизинде. 18.25 Медээлер. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Аныяк тову». Информастыг-публицистиг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар». 20.15 Ян Френкельге тураскааткан концерт. 21.15 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.15—22.35 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чуулган Съездизинде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 П. И. Чайковскийниң дугайында телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кызылдың уран чүүл училищези 1990—91 өөредилге чылының доозукчуларының баш удур хуваалдазын кылып турар. Хуваалда бүгү аар специалистер баар культура албан черлериниң болгаш будуруктерниң удуртукчуларын түңнел хуваалдазын ажылынга кирижиишче чалап тур.

Түңнел хуваалда декабрь 5-те 14 шакта Ленин кудумчузунда 2 дугаар бажыңның № 8 аудиториязынга болур. Телефон 3-20-25.

• • •

Хамаатыларны күш-ажылга таарыштыр тургузар талазы-биле республика төвү Кызылдың медицина училищезинге дараазында мергежилдерлиг ажылдан чалап тур: общежитиеге вахтерлар, сантехник, электрик.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 34-2. Телефон 3-27-88.

• • •

Тываның чурт үлетпүрүнүң девискээр бүдүрүлге эргелелинге дараазында мергежилдерниң специалистери болгаш ажылчыннары негеттинип турар: чиигине директорнуң хандырылга талазы-биле оралакчызы, кол механик, хандырылга инженери, санажылга болуунуң бухгалтери, материалдыг болуктуң бухгалтери, электрик, даараныкчылар болгаш таңныылдар.

Ооң адрези: Кызыл хоорай, Күрседи кудумчузу 154.

• • •

«Кызыл ТЭС тудуг» эргелели 1991 чылдың дургузунда 18 квартиралыг чурттаглга бажыңын тудуп болур. Ындыг бажың туттуруп алырын күзээн кандыг-даа организация, кооператив азы хуу кижилер бистиң агар саныышче негээдә кордүнгени ашшазын шилчидер болза, 1991 чылдың ноябрь-декабрь айларында белен бажыңны ап болур.

Бистиң-биле керээни бо чылдың декабрь айның 15-не чедир чарып ап болур. Саарлыш организациялар от бажыңдан бир ийи, үш дээ квартираны алыр кылдыр керээни чарып ап болур.

Айтырыгны тудуг эргелелиниң начальниктен билип ап болур. Эргелелге № 3 автобус-биле чедер «Электростанция» деп автобус доктаар черге дүжер.

• • •

ССРЭ-ниң Курхандырылгазының Тывада девискээр талазы-биле кол эргелели Тываның курунениң коммерция дугуржулга республика компаниязы кыштар [illegible] вахтерлар бүгү агар саныгын [illegible] 1990 чылдың декабрь 20-ге чедир [illegible]

Ажыттынчаа хууска сеен-да негелделер хуваан ал бас.

• • •

1991 чылдың февраль айындан эгелеп алыр бүгү эвилел, эвилел солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазы уламчылап турар.

1991 чылдың республика солуннарының чагыдылгазы бо чылдың декабрь 1-ге чедир уламчылаар.

«Союзпечать».

• • •

Кызылдың башкы училищезинге дараазында мергежилдерниң ажылчыннары дурген негеттинип турар: хүндүскү болгаш дүнеки вахтерлар, общежитие комендантызы, девискээр ажылчызы.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 68. Телефон № 2-63-84.

КИНО

НОЯБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Последний зов любви» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Каратэ решает всё» 9.30, 13.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Огонь, вода и медные трубы» 9.00, 12.30, «Тайна карпатского замка» 10.50, 14.20, «Давайте надеяться, что будет девочка» 16.00, 18.20, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг, Индия) 16.10, «Кому на Руси жить...» (2 сериялыг) 13.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Допинг для ангелов» (н/с Довженко) 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг, Индия) 16.30, 19.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-38-25 идеология — 3-34-57; ◆ эрге турузу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ [illegible] — 3-31-40, 3-36-73 ◆ корректорлар — [illegible] 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ толук келбейн бар — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалге чазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Чагыг № [illegible]

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 28
среда
№ 271 (14471)
1925 «ылдан үндүрүлүп турар»
Өртүг 3 көп.

Үениң судалы

Дүүн — КЕЛИР ЧЫЛДЫҢ ҮЛҮҮНДЕ

Кызылдың пассажир автобүдүрүлгезиниң такси чолаачыларының Виктор Емельянович Васильевке удурткан бригадазының ажыл-ишчилери орулга кирип алырының талазы-биле беш чыл планын сентябрь айда-ла хуусаа бетинде күүсеткен.

Ажыл-ишчи, эрес-кежээ чолаачылар бо чылдың планныг онаалдазын күүседир дээш кызымак ажылдаан. Бригада кежигүннериниң шуудугу ажылдаашкыны аңгыда орулга кирип алырының чыл планы дүүн ажыр күүсеттинген. Планныг онаалдаларны ажыр күүседиринге такси чолаачылары Виталий Алексеевич Тутатчиковтуң, Николай Степанович Анциферовтуң, Виктор Борисович Макаровтуң киирген үлүг-хуузу улуг. Мурнакчы бригаданың чолаачылары ам бо хүннерде келир чылдың үлүүнге киириштир ажылдап турар.

ДУЗА

РСФСР-нин Компартиязының Мөңгүн-Тайга район комитединиң ажылдакчылары малчыннарга эвээш эвес практиктиг дузаны чедирип турар.

Дүүн райкомнуң ажылдакчылары ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң үш-дөрт дугаар малчын бригадаларын эргип, кыштаглаашкынга байдалды көрбүшкээн, малчыннар өргүүзүнга дениш беседаны кылгаш келген. Бо хүннерде районда мал кыштаглаашкынының нинти байдалы багай эвес. Хойжу коданнарда мал чемин одаар чүүлдү чедирген. Сутну машиналар-биле үзүктел чок чедирип турар.

Бөгүн — БАШТАЙГЫ ОЛЧАЛАРЫН...

Тожу районнуң аңчыларының баштайгы бөлүү боттарының баштайгы олчаларын бөгүн дужаар.

«Тоора-Хем» совхозтуң 50 кижи составтыг аңчылары 22 кишти болгаш 500 ажыг диниң районнуң аңнып ажыл-агый черинге эккелген. Оон нинти өртээ 4 муң рубль ажып турар.

Светлана БАЙЫР-ООЛ.

Даарта — «ТӨГЕРИК СТОЛГА»

30-40 болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага болуп турган репрессияларга хамаарыштыр чугааны даарта редакцияга кылыр.

Аңаа Тываның «Мемориал» ниитилелиниң удуртукчулары, республика прокуратуразының, Күрүнениң айыыл чок чоруук комитединиң ажылдакчылары болгаш ук репрессияларга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар ниитилелдиң кежигүннери база журналистер киржир.

«Төгерик столду» редакцияның идеология килдизи организастап эртирер.

«Шынның» медээлер колонказынга материалдарны Маднай-оол ОЮН, Виктор КАРА-САЛ олар белеткээн.

БОПУКЧУЛАР

«Туваобувьбыт» каттыжыышкынның идик даараар, септээр «Бопук» деп цегиниң кежигүннери шупту дөрт кижи. Оларны арга-дуржулгалыг идик дааракчызы Евгений Даржай удуртуп турар. Кады эш-өөрү Евгений Александровичиниң организакчы чоруун мактаарлар. Бопукчулар чүгле урутларга идик даарааары-биле кызыгаарланмайн, улут улуска унтыларны дааравышаан, өске-даа идиктерни септеп турарлар.

ЧУРУКТА: бригадир Е. Даржай чагыкчыларга бопук көргүзүп тур.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Кыштаглаашкын—шылгалда

ИДЕГЕЛДИГ АРГА

Ниитиниң малын кыштан хүр ажырары, чаш төлүн менди алыры, продуктулуун чавызатпазы — бо айтырыгларны бай-тайгажылар канчаар шиитпирлеп турарын АҮК-түң кол зоотехниги С. С. Монгуштан бистиң корреспондентивис дилээн. Ол интервьюну моон адаанда парладывыс.

— Мал чеминиң курлавыры кайы хирел, ону баштай таныштырып көрүңерем, Сергей Седенович?

— Ажыл-биле чугаалаарга, багай. Арга-курлавырларны четче ажыглап шыдаваанывыстан мал чеминиң курлавыры бистиң районда эвээш. Беш совхозка каттышкан 7336 тонна сиген, 1005 тонна тээжи белеткээн турган. Ол дээрге планнаанының чартыындан бичии-ле хөй. Сенаж салыры 82, саваңны бөлери 26 хуу болган. «Тээли» биле «Мурнакчы» совхозтар сенаж салырының, а «Бай-Тал» силос салырының планнарын ажыр күүсеткилээн. Нинти районда чыл эшкан 500 тонна сиген бар. Оон аңгыда «Тээли» биле «Бай-Тал» совхозтар малынга чарбалап бээр 200-200 тонна тараалыг.

Тайга черде «Кара-Хөл» совхоз сиген планын доңгүпле 36 хуу чедирген саажок-ла дүвүреңчиг. Байдал саажок берге, улуг харлыг, хат-шуурганныг кыш болур болза, та канчаар улус.

— Шынап-ла, мал чеминиң курлавыры районда саажок эвээш-тир. Ынчаарга ам кыштаглаашкын кандыг янзылыг чорууп тур бо?

— Бо талазы-биле бисте тускай комиссия тургустунган. Оон кежигүннери 4 ажыл-агыйга барып, нинти байдалды чыпап көрген. «Кара-Хөл» совхозче ам баар. Беш ажыл-агыйның 13056 мыйыстыг бода малы, 1546 чылгызы база 69296 шээр малы 282 кодаңда ам кыштаглап турар.

«Бай-Тал», «Тээли», «Мурнакчы» совхозтарның удурткулары тускай эргелелдерге кыштаглаашкынны организастыг чорудар дээш хемчеглерни баш удур ап турарын хыналда көргүскен. Хойжу кодан бүрүзүнде 8-тен 10 тонна чедир сигенни дужурген. Кажаа-хораның, чуртталга бажыңнарының септелгезин чорудуп чыгаан. Ынчангаш, мал кажаа чеди. Хойжулардың кол бажыңнарында электри чырыы бар. Тускай хей-биле малчыннарны хандырып турары багай эвес.

Ооң-биле кады чедир кылынмайн турар чүүлдер бар. Дөрт ажыл-агыйның девискээринде мынчага чедир хар чок. А хемнер, суглар доңган. Мал суггаттап бергедээн. Суг сөөртүр 15 автомашинаның бежи ажыглаадан үнген. «Кызыл-Таг» совхозтуң бүгү малчыннарынче чүгле чаңгыс автомашина суглу сөөртүп турар. Ол мшкаш 17 кудуктуң чамдыызы ажылдаваас. Чунар-бажыңнар талазы-биле база ындыг. Кызыл-бүлүүшарны четче дериэзен, Автомагазиннериниң, почта, эмнелге хандырылгазының четпезиниң дугайында малчыннарның хомудалдары база чоп. Бо дээрге чер-чер Советтериниң дорт ажылы болгай.

Чонну аъш-чем-биле хандырары бүгү-ниитиниң херээ болганда, суурларда коллективтери, агитбажыңнарның чурттакчыларын кодаңнарга бажылгаары эргежок чугула ззарган. Бисте ындыг дуржулга бар. Кышкы үеде ындыг ажыл дыка дузалыг боор чүве.

— Кыштаглаашкынның бир чугула айтырыы — мал оолдаашкыны болгай, Сергей Седенович. Бо чылын сиилерге хой оолдаашкыны кажан эгелээрил?

— Республиканың чамдык ажыл-агыйларының дуржулгазын, малчыннарның сүмелерин оорениш көрген, хой ашкыныз чазын торуудерин эрткен чылын шенеп эгелээн бис. Түңнели багай эвес болду. «Бай-Талаа» Бууң-оол Иргитке удурткан хойжу бригада бо чылын 100-ну онаалтор 88 хураганы, Каң-оол Оспан-Деликке баштаткан бригада 100 ошкудан база-ла мича анайны камгалап алды. Хоюн чазын төрүткен 18 өг-бүле чүске онаалтор 85-105 хураганны алган. Шээр малдың олут хөрзээ торуу мурнунда турганындан 20 хуу кызырылды.

Малчыннарывыстың дуржулгазындан, оларның сүмезинден алырга, ындыг арга бистиң Бай-Тайга районга таарыжыр. Нинти байдал бисте мындыг ийин.

— Соолгу айтырыым бар ийин: амгы үеде мал продуктуларын садар талазы-биле байдал черле кандыгыл?

— Чыл тоннуузунге чедир чаңгыс ай арткан. Арыг дыраңды 96 тонна дүктү дужаарын 110 тонна чедирдивис. Малдарга кампаарга-даа онаалтор планын күүседир аргавыс шуут чок. Мал бажы эвээш болур. «Тээлиде» аренда-биле ажылдап турар СБФ-зы планын күүседип шыдаваас. Бо хүннерге чедир бежи саалда аппараттарын ажыглап чадашкан. Боттуг хемчеглерни албас болза, сүт планын күүседири база берге.

Ам сорулга чүл? Хамыктың мурнунда малчын бүрүзү-биле ажылдаар, оларга дузалажыр, негээр, харыысалганы удуртукчулар, специалистер, малчыннар-даа бедидер. Эң идегелдиг арга ол.

Кол зоотехник-биле Александр Хертек беседалашкан.

ЧУРТТА БАЙДАЛ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы

Чуртта байдал улам набаксырап турар болгаш айыылдыг байдалда чоокшулап келген. Политиктиг, социал-экономиктиг адырларда база херелдел рынокунда байдал нарыыдап турар, барааннашкынның баланзылыг чоруу будалган. Национал-дар аразының харылзааларының чиндилелгези аңгыы-лыг шиничиниң ажарган. Күүсекчи эрге-чагырганың тургузуу бурап бедип турар. Ажык экономиканың багаи салдары күштелип, сагыыла-чурум болгаш корум-чурум сандарап, кем-херек үүледиин өзүп турар. Үндезин хемчеглерни алырын негээр онзагай берге байдал чуртта тургустунган.

Ооң-биле кады ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, республикаларның Дээди Советтериниң база күүсекчи шиитпирлекчи органнарының ажыл-чорудулгазында дүгүржүлга чок чорук чуртта социал-политиктиг байдалга чогумча чок салдарны чедирип турар. Аңгы-аңгы деңнелдиң хоойлу-дүрүм органнары боттарының чорушкен документилерин хүлээп алыр практика калбарып турар. ССРЭ-ниң Президентизиниң хүлээп ап турар хоойлулары болгаш чарлыктары дыка хөй таварылгаларда күүсеттинмейн артып каар азы күзенниг түңнелдерни чедип албайн турар. Моон-биле холбаштыр бот-догуннаан республикаларның эрге-ажыктарын хандырып турар Эвилелдиң чаа керээзинге үндезилеп, ССР Эвилелин камгалап арттырарының эргежок чугулазын медереп көрбүшкээн, хоойлужудулга болгаш экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле ССР Эвилели биле Федерацияның субъектилериниң аразында эрге-хүлээлгелерни аңгылаар дугайында ССРЭ хоойлуларынга үндезилээр ийи талалыг база хөй талалыг дүгүржүлгаларны шилчилгениң хемчеглери кылдыр чарары эргежок чугула деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң санап тур.

ССРЭ-ниң Президентизиниң, республикаларның удурткучуларының болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының саналдарын барымдаалааш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

1. ССРЭ-ниң база республикаларның күрүне эрге-чагырыгзазының күүсекчи болгаш шиитпирлекчи дээди органнарының, а ол ышкаш тус черлериниң күрүне органнарының ажылдап турарын база ажыл-чорудулгазының түңнелдерин чуртта өскерлип турар политиктиг болгаш социал-экономиктиг негелделерге дүүшпес деп санаар. Оларны структура, эрге-хүлээлге база кадр талазы-биле чаартып, эде тургузар.

Бо сорулгалар-биле: ук системаны дыка быжыглаар база республикаларның эрге-ажыктарын хандырар болгаш ол органнарның удуртукчу составын чаартыр сорулга-биле ССРЭ-де эрге-чагырганың күүсекчи-шиитпирлекчи органнарының системазын эде тургузар дугайында;

Федерация чөвүлелиниң ролюн болгаш эрге-хүлээлгелерин өскертир, республикалар аразының экономика комитедин тургузар, монополиялы болдурбазының база өнтүүн күрүнениң эвес болдурарының программаларының болгаш өнтүүң хүүлдар талазы-биле эгелээн болуушкуннарны таарыштырар талазы-биле хемчеглер дугайында.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи болгаш шиитпирлээр органнарының тургузуун база эрге-хүлээлгелерин сайзырангайжыдарының дугайында саналдарын ийи неделя хуусаада ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирип каарын ССРЭ-ниң Президентизинге сүмелээр.

Бо саналдарны Федерация чөвүлелинге баш бурунгаар чугаалажып көргеш, ол чугааның материалдарыбиле ССРЭ-ниң Дээди Совединге таныштырары эргежок чугула деп санаар.

2. Чуртта аъш-чем байдалының эмин-илер, нинти эвилел база республикалар аразының фондуларынга аъш-чем дужаар талазы-биле хүлээлгелерин бүгү-ле республикалар болгаш девискээрлер чугаажок күүседир талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң программазын ССРЭ-ниң Президентизиниң удурткулгазы-биле ийи неделя хуусаада ажылдап кылгал турар деп чүүлдү медээ кылдыр хүлээп алыр.

Даштыкыдан садып ап турар болгаш материалдыг дуза кылдыр кээп турар аъш-чемниң хуваалдазын Федерация чөвүлелиниң контролюнга тургузар.

Даштыкыдан кирип турар продукцияны шын ажыглаарынга хамыкты мурнай контрольду тургузары чугула деп чүүлдү барымдаалааш, экономиктиг саботаж-биле дээштиг демиселди чорударын ССРЭ-ниң күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң органнарынга дагзыр.

Чуртта аъш-чемниң кайы хире барының, ооң девискээрлер аайы-биле хуваалдазының база чурттуң чонун 1990 чылдың декабрьдан 1991 чылдың мартка чедир хандырарының болдунуу болур нормаларының дугайында сан-түңнерин ССРЭ-ниң Дээди Совединге 1990 чылдың декабрь 1-ге чедир киирип каарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

3. ССРЭ Конституциязы-биле тодараттынган хамаатыларның эргелери хамыттынган таварылгаларда база оларның амы-тынынга, кадыкшылынга болгаш эт-хөреңгизинге айыылдыг байдалдар тургустунуп каар болза, ССРЭ-ниң хоойлужудулгазында көрдүнген бүгү хемчеглерни, онза хемчеглерге чедир ап чорударын ССРЭ-ниң Президентизинге саналдаар.

4. ССРЭ-ниң Президентизи эрге-хоойлу камгалаар системаның ажылын дүүштүрер органны тургузар болгаш эң айыылдыг кем-херек үүлгедикчиннери-биле демисел чорудар тускай албаны тургузар дээнин кичээңгейге алыр. Бо айтырыг талазы-биле ССРЭ-ниң Президентизиниң информациязын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хуралынга чугаалажыр.

5. Чаа Эвилел керээзин чарарынга хамаарыштыр республикаларның талалекчилериниң медегелин кичээнгейге алгаш, аңаа ат салырынга чедир ССРЭ-ниң Президентизинге бир ай хуусааның иштинде республикаларның бурун эргелиг төлээлекчилери-биле кады ССРЭ-де социал-экономиктиг байдалды экижидип быжыглаарын хандырар түр дүгүржүлгаларның системазын ажылдап кылырын болгаш хүлээп алырын саналдаар.

Бүдүрүлгелерниң 1991 чылда, ылангыя бирги кварталда, чогумчалыг ажылдаарын хандырары биле ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыын үндүрерин чугула деп санаар. Аңаа материалдыг курлавырларның болгаш комплектилээр кылыгларының бүгү беркичилеринге тургустунган ажыл-агый харылзааларын барымдаалап 1990 чылдың декабрь 15-ке чедир 1990 чылдың бирги кварталының деңнелинден кудулавайн турар керээлерни чарарын, а 1990 чылдың декабрь 10-га чедир кышкы үеде чурттуң идегелдиг амыдырал хандырылгазынга энергетиканың болгаш транспорттуң турум ажылдаарын магадылап турар соңгааглаттынмас хемчеглерни киирерин деңгылдаар.

Экономика харылзааларынга эрге-хоойлу сагылгазын бызыглаар сорулга-биле, ажыл-агыйжы маргылдааларны шиитпирлеп турар үеде оңну ээлериниң эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын хандырарыбиле база экономиктиг харылзааларны таарыштырарынга республикаларның эргелериниң калбарганын барымдаалааш, ССРЭ-ниң Күрүне арбитражының база ССРЭ-ниң Дээди судунуң бурун эргелериниң талазы-биле хоойлужудулганы өскертиринң дугайында саналдарны бир неделя хуусаада киирип каарын ССРЭ-ниң Президентизинге сүмелээр.

6. Эрге-чагырганың күүсекчи болгаш шиитпирлекчи дээди органнарының ажыл-чорудулгазын контрольдаар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылын база республикаларның эрге-хоойлу органнары-биле кады ажылдажылганы сайзырангайжыдарын барымдаалааш:

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының республикаларның Дээди Советтериниң Даргалары-биле консультацияларын эртирер болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып ноору-биле республикаларның хүлээп алгылааны оларның суверенитединиң дугайында декларацияларны барымдаалап турган, хамаатыларның болгаш бүдүрүлгелерниң эргелерин камгалаар дугайында хоойлуларда чорушкен чүүлдерни узуткаарынче онза кичээнгейни угландыргаш, ССР Эвилелиниң болгаш республикаларын хоойлуларында чорушкектерин ап каарынче угланган түр дүгүржүлганың төлевилелин киирер;

ССРЭ-ниң улус депутаттарының иштинден бир неделя хуусаада комиссияны тургузар, аңаа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ооң органнарының ажылының чорудулгазы болгаш организастаарын сайзырангайжыдарының, күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнар-биле, ССРЭ-ниң Дээди Совединге төлээлеттинген-даа, төлээлеттинмээн-даа партиялар, ниитилер организациялары болгаш шимчээшкиннер-биле кады ажылдаарының үлегерин тодаргай хемчеглерни талазы-биле саналдарны бөө ийи хуусаада ажылдап кылырын дагзыр;

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң биле эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң, оларның комитеттериниң болгаш комиссияларының аразында парламентилер аразының долгандымал харылзааларын тургузар, ол ажылды таарыштыр чогуур структуралыг кезиги ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чанынга тургузар.

7. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чанынга Эвилел бюджединиң күүселдезин, аңаа комиссиязын, ССР Эвилелиниң күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарының кредит болгаш валюта сайзырангайлыгын, ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның эрге-ажыктарын барымдаалавышаан алдын курлавырын болгаш алмаз фондузун тургузарын база ажыглаарын контрольдаар органны тургузарының болгаш ооң статузунуң дугайында саналдарны Эвилел Совединиң План болгаш бюджет-санхоо комиссиязы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга талазы-биле база Улус депутаттарының Советтериниң ажылының, эргелеп башкарылганы болгаш бот-эргелелди хөгжүдериниң айтырыгларының талазы-биле комитеттери киирер.

8. Бо доктаалды белеткээр талазы-биле комиссия киирген саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттеринге болгаш палаталарның тускайлаан комиссияларынга дамчыдып бээрин дагзыр, оларны Эвилел биле республикалар аразында харылзааларның, республикалар аразында харылзааларның, башкарылга органнарының реформазының, кирзистиг байдалды ажып эртериниң болгаш экономиканы экижидип быжыглаарының, күрүне эт-хөреңгизиниң фондузунуң ажыглалының, рынокче шилчилге үезинде хамаатыларның социал магадылалдарының, шериг албаннарларны камгалаарының айтырыгларының талазы-биле хоойлужудулга актыларының болгаш шиитпирлер төлевилелдерин белеткээринге, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ооң органнарының ажыл-чорудулгазын организастаарын болгаш хандырарын сайзырангайжыдарынга ажыглаар.

9. ССРЭ-ниң Дээди Совединге чогуур шиитпирлерниң төлевилелдерин чугаалажып көөр болгаш эргежок чугула таварылгаларда оларны ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съездизинге базымдадыры-биле киирер.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. Лукьянов.
Москва, Кремль.
1990 чылдың ноябрь 23

КӨРГҮЗҮГЛЕР АМ-ДАА КУДУ

Мөңгүн-Тайга районнуң совхозтарының экономиказында кол-ла черни мал ажылы ээлеп турар. Амгы үеде район күрүнеге мал продуктуларын садарының чыл планын күүседириниң кырында келген. «Мөген-Бүренде» № 3 хойжу бригада районга 60 чылың шылгарач, 100-тен 80 хураганы доруктурган. Тус-тус малчыннардан сарлык кадарчызы Очур Достак, хойжулар Маадыр-оол Намзын, Сарыг-оол Сагаан, Чүгүр-оол Тарым, Базыр, Родион Үепун олар бедик көргүзүглерлиг болган.

Районда автотранспорт бүдүрүлгезиниң бежи тудуг участогунуң коллективтериниң экономиканы хөгжүдеринге улуг рольдуг боор ужурлуг. Эң ылангыя тудугкулар чуртталга болгаш социал-культура объектилерин ажыглалга кииреринин планын доктаамал күүседип турар.

Мыңныг чамдык чединикиннер-биле чергелештир Мөңгүн-Тайганың ниити ажыл-агый комплекзинде шыңгыы четпестер уламчылавышаан. Малдың чаш төлүн камгалап алырының хуузу ам-даа куду. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Тоолайлыгда өшкү бригадазы 100-тен 67-ле анайны камгалап алган. «Мөген-Бүрен» бода малдың, а ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз шээр малды өстүрериниң планнарын күүсетпейн турар.

Малчыннарның социал айтырыгларында дүвүреңчиг чүүлдер бар. Оларның чурттаалга бажыңнарын бо хүнге удур четче септевээн, культура садыг, эмнелге талазы-биле четпестер эвээш.

Амгы үеде кыштаглаашкынның органиастыг эрттирери — бирги черде айтырыы боор турар. Бо чылдың октябрьда райкүүскомнуң хуралынга ол айтырыгны шыңгыы чугаалашкан, четпестерни чаңгаадыры-биле хемчеглер ап чорудуп турар.

Хурал ЧҮЛЬДҮМ.
Мөңгүн-Тайга район.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Сессияның ноябрь 26-да болган каттышкан хуралынга чурттуң ажыл-агыйын хөгжүдериниң 1991 чылда планының болгаш бюджединиң, 1989 чылда бюджеттиң күүселдезиниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Хуралдың ажылынга Президент М. С. Горбачев, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, Президент чөвүлелиниң, Эвилел чазааның кежигүннери болгаш албаның өске-даа кижилери киришкен.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү турган, эвилели В. И. Хмураның түрүзүн улус депутаттар туруп бээр.

Чурттуң экономиказының келир чылда кандыг айыылдыг болурунуң болгаш ССР Эвилелинге хамаарыштырган экономиканың хөгжүлдезиниң 1991 чылда күрүне планының дугайында илеткелди ССРЭ-ниң Күрүне пландаашкын Даргазы Ю. Д. Маслюков кылган.

ССРЭ-ниң саң-хөө министри В. С. Павлов келир чылда Эвилел бюджединиң төлевилелиниң болгаш эрткен чылда бюджет күүселдезиниң дугайында дыңнадыгны кылган.

Чурттуң улус ажыл-агыйының амгы байдалының болгаш рынок харылзааларынче шилчиишкин-биле холбаштыр келир чылын шиитпирлээр сорулгалар дугайында илеткелди ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. И. Абалкин кылган.

Илеткелдер талазы-биле делгерейнгей сайгарылга чугулазы болган.

Ооң соонда илеткелдер депутаттарының хөй санныг айтырыгларынга харыыны берген.

Тургустунган айтырыгларны чугаалашкан соонда Эвилел чазааның киирип келген документилерин чедир ажылдаары-биле парламент комитеттеринче чорудар болгаш маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле Чөпшээрежилге комиссиязын тургузар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Оон соонда депутаттар хүн айтырыының дараазында айтырыы — Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле париж хуралының түңнелдериниң дугайында айтырыгны чугаалажып эгелээн.

Чүве чугаалары-биле М. С. Горбачевка сөс берген. (М. С. Горбачевтуң чугаазы дараазында солуртунду).

Совет күрүнениң удуртукчузунуң ыыналын ССРЭ-ниң Дээди Совединге кичээнгейге хүлээп алган болгаш совет делегациязының Парижке болган хуралга ажыл-чорудулгазын чүүлдүг деп санаан. Бо талазы-биле хүлээп алган доктаалга бир кижи удурланган, беш кижи дадагалаан.

(СЭТА).

ЧОННУҢ ЧАМДЫК ХЕРЕГЛЕЛ БАРААННАРЫНЫҢ КЕРЭЭ (ХОСТУГ) ӨРТЕКТЕРИН 1990 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 15-ТЕН ЭГЕЛЕП ДОКТААТКАНЫ-БИЛЕ ХОЛБАШТЫР ЧУРТТА ТУРГУСТУНГАН БАЙДАЛ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң информациязын болгаш Эвилел Совединиң Күш-ажыл, өртектер, социал политика айтырыгларының талазы-биле комиссиязының, Эвилел Совединиң План болгаш бюджет-санхоо комиссиязының, Националдар Совединиң Чоннуң хереглел барааннарының, садыг, коммунал-амыдырал болгаш чонга өске-даа ачы-дуза чедирер талазы-биле комиссиязының түңнелин дыңнап чугаалашкаш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

Чоннуң чамдык хереглел барааннарының керээ (хостуг) өртектерин доктаатканы-биле холбаштыр 1990 чылдың ноябрь 15-тиң соонда хереглел рыногунда тургустунган байдалды неделя дургузунда хуусаада эде көрүп, ук айтырыгга түңнелдерин бүрүзүн шиитпирни хүлээп алгаш база ооң дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединге медээлеп дыңнадырын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ
Москва, Кремль. 1990 чылдың ноябрь 23.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

КОМИССИЯЛАРГА ЧУГААЛАШКАН СООНДА

Хуралга Президиум [illegible] республиканың [illegible] [illegible] социал-экономиктиг амы-[illegible] [illegible] сонуургал улуг болуру чугаажок. Республиканың улус [illegible] бижиглап экижидер болгаш [illegible] экономиказынче шилчииринин талазы-биле Тыва АССР-ниң чазааның программазының тѳлевилелин Президиум хуралынга чугаалажып кѳргени ол. Программа тѳлевилелин канчаар сайгарып [illegible] кѳргенин, аңаа хамаарыштыр кандыг-кандыг санал-оналы киргенин чугаалаар бетинде, хуралга кѳѳру-биле киирген ѳске айтырыглар дугайын номчукчуларга каксы-даа бол, дыңнадып каалы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң парлалга болуун республика солуннарының, радио, телевидение ажылдакчыларындан тургускан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң, ооң доктаамал комиссияларының, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш республиканың Министрлер Чѳвулелиниң ажыл-чорудулгазын, оларның амгы [illegible]

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутадының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң тѳлевилелин чугаалажырын Президиум хуралының хүн айтырыынче база киирген. Хоойлу тѳлевилелин сайгарып чугаалажырын улус депутаттарының чер-чер Советтериниң органнизацияларын ол талазы-биле хүлээп алдынгап доктаалда айыткан. Улус депутаттарының, хамаатыларының аңаа хамаарыштыр киирип келир саналдарны, сүмелерни республиканың Дээди Совединиң ам болур ээлчеглиг сессиязынга хоойлу тѳлевилелиң чугаалажырда, киирерин ында сүмелеп турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дѳртку ээлчеглиг сессиязынга чугаалажыры-биле киирип турар айтырыгларның тѳлевилелин база чугаалашкан.

Дээди Советтиң, республиканың Министрлер Чѳвулелиниң ажылдакчы удуртукчуларын, специалистерни киириштирип, министерстволар, ведомстволар болгаш [illegible] Ол талазы-биле кандыг хемчеглер алырын Президиумнуң хүлээп алганы доктаалда тодаргайы-биле айыткан.

Президиум хуралынга чугаалашкан айтырыглар дугайын чугаалап тура, эгезинде республиканың чазааның программазының тѳлевилелиниң дугайын дыңнаткан болгай мен. Ооң чүгле адын безин ап кѳѳрге, айтырыг чугула дээрзи билдингир. Келир айда болур сессияның хүн айтырыынын тѳлевилелинде ону база киирген.

Программа тѳлевилелиниң хемчээли улуг, а республиканың амыдыралынга хамаарыштыр ооң ужур-утказын ап кѳѳр чүве болза, база-ла шак ындыг. Президиумнуң бо хуралынга ону сайгарып чугаалажырының бетинде, Дээди Советтиң доктаамал комиссиялары хуралдап, программа тѳлевилелин кончуп, сайгарылгазын кончуг кичээнгейлиг чорудуп чугаалашкан. Ынчангаш комиссия бүрүзү сайгарылга хуралындан түңнелди тус-туста үндүрүп, тѳлевилелге хамаарыш-[illegible] экономиктиг айтырыгларда [illegible] кип турар чүүлдер киирттинген турар дээш комиссиялар харысалгалыг ажылдаан. Хуралга саналдар ону бадыткап турду. Кандыг-даа айтырыгга, ылангыя бир чүүлдү чугаалажып турар үеде, аңаа сонуургалдыг, ол дээш харысалгалыг болганда, алыс чангыс аай түңнелге келир дээнде, аңгы-аңгы бодалдар, саналдар албан тургустунар. Бо удаада комиссияларның хуралынга база ындыг болган, удурлаашкак бодалдар, маргылдаалар үнүп турганын комиссиялар даргаларының саналдарындан дыңнап болур. Амгы үениң байдалы-биле ындыг турар ужурлуг-даа. Сайгарылга, санал-онал солушкан соонда, түңнел-тарым сос алгаш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чѳвулелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың дискуссия чедип алдынган, бодалдар дугуйуп турар деп демдеглээни таварылга эвес. Республиканың рынок экономиказынче шилчииринин талазы-биле про-[illegible] программазының тѳлевилелинин, [illegible] дугайын чугаалааш, аңаа хамаарыштыр улус депутаттарының [illegible] киирип келгени саналдарын, сүмелерин кичээнгейге чаава алыр дээрзин дыңнаткан. Сүмелерни, немелделерни барымдаалап, ѳѳренип кѳрүп, киирип турганн, тѳлевилелди амыдыралче ам-даа улам чоокшулады сайгарып, чедир кѳѳрүн ол чугаалаан.

Комиссияларның үндүрген түңнелдер, киирген сүмелер программа тѳлевилелин чедир ажылдап кылырынга идиг болур деп чүве билдингир. Шын чоруткан, тодарган сорулгалыг дискуссия хилис барбас, кандыг-бир түңнелге албан келир. Президиум хуралынга байдал чогумнаа ындыг болган. Айтырыглар, харыылар, сүмелер, саналдар хүлээп алдынган. Ону республиканың чазаа тѳлевилелди чедир ажылдап кылырда ажыглаар ѳѳренип кѳѳр. А Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму чугула бо айтырыгны сайгарып чугаалаш-[illegible] Министрлер Чѳвулелиниң [illegible] программазының тѳлевилелиниң [illegible] онзагай байдалдарынга үндезилээн [illegible] чаа байдалдарынга республиканың [illegible] экономиктиг хемчеглерни хаара тутпаан [illegible] айыткан. Ынчалза-даа чедир ажылдап кылыры негеттинип турар чүүлдер бар, чижээнити билдингир фактыларны тайылбырлап бадыткаан черлер эвээш эвес, сорулгаларның тодаргай болуруунче кичээнгейни углаадыр.

Республиканың Министрлер Чѳвулелинге программа тѳлевилелин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга киирген саналдарга, сүмелерге даянып, декабрь 4-ге чедир эде ажылдап кылгаш, Дээди Советтиң Президиумунга ону катап киирерин доктаалда айтып турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол Президиум хуралын эртирген.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Үнген депутаттарның орнунга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединге 1991 чылдың январь 20-де эртер соңгулдаларга соңгулда округтарында комиссияларын хоорайның соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

№ 4 соңгулда округу
Тѳвү — «Кызыл ТЭС тудуг» эргелели. Кирип турар девискээри: соңгу талазындан — Сергей Лазо кудумчузунуң эжеш эвес талазы, чѳөн талазындан — Кызыл [illegible] кызыгаары, мурнуу талазындан — [illegible], барыын талазындан — [illegible].

№ 6 соңгулда округу
Тѳвү — «Кызыл ТЭС тудуг» [illegible]. Кирип турар девискээри: соңгу талазындан — Каа-Хем оруу, чѳөн талазындан — Сибирьская кудумчузунуң [illegible], мурнуу талазындан — Колхозная кудумчунуң эжеш талазы, барыын талазындан — Сумонная кудумчунуң эжеш эвес талазы. Спортивная кудумчуга чедир. Спортивная кудумчунуң эжеш талазы тѳнчүзүнге чедир.

№ 23 соңгулда округу
Тѳвү — «Тыва» аът курукслажыдылга чериниң административтиг бажыңы. Кирип турар девискээри: соңгу талазындан — Маяковский кудумчузунуң эжеш эвес талазы, чѳөн талазындан — эрги аэропорт, мурнуу талазындан — Фрунзе кудумчузунуң эжеш талазы, барыын талазындан — Крылов кудумчузунуң эжеш эвес талазы.

№ 31 соңгулда округу
Тѳвү — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң филиалы. Кирип турар девискээри: соңгу талазындан — Дружба кудумчузунуң эжеш эвес талазы, чѳөн талазындан — Кузнецов кудумчузунуң эжеш талазы, мурнуу талазындан — Беспалов кудумчузунуң эжеш талазы, Крюков кудумчузунуң эжеш талазы, барыын талазындан — Пушкин кудумчузунуң эжеш эвес талазы, Дружба кудумчузунуң № 25, 27 бажыңнар кирбес.

№ 56 соңгулда округу
Тѳвү — ДОСААФ. Кирип турар девискээри — соңгу талазындан — Пролетарская кудумчунуң эжеш эвес талазы, чѳөн талазындан — Каа-Хем кудумчузунуң эжеш талазы, мурнуу талазындан — Шевченко кудумчузунуң эжеш талазы, барыын талазындан — Комсомольская кудумчунуң эжеш эвес талазы.

№ 82 соңгулда округу
Тѳвү — № 1 школа. Кирип турар девискээри: соңгу талазындан — Кочетов кудумчузунуң эжеш эвес талазы, чѳөн талазындан — Октябрьская кудумчунуң эжеш талазы, мурнуу талазындан — Дружба кудумчузунуң эжеш талазы, барыын талазындан — Титов кудумчузунуң эжеш эвес талазы, аңаа Кочетов кудумчузунда № 59/2 база Титов кудумчузунда № 33 бажыңнар кирбес.

№ 101 соңгулда округу
Тѳвү — № 1 ОПТУ. Аңаа Кочетов кудумчузунда № 106, 108, 110 бажыңнар кирер.

№ 102 соңгулда округу.
Тѳвү — № 1 ОПТУ. Аңаа Кочетов кудумчузунда № 98, 100, 102, 104 бажыңнар кирер.

№ 106 соңгулда округу
Тѳвү — № 1 ОПТУ. Кирип турар девискээри: соңгу талазындан — Рабочая кудумчунуң эжеш эвес талазы, чѳөн талазындан — Бухтуев кудумчузунуң эжеш талазы, мурнуу талазындан — гараждарлыг шыв, барыын талазындан — С. Тока кудумчузунуң эжеш эвес талазы.

№ 113 соңгулда округу
Тѳвү — № 2 АТБ. Кирип турар девискээри: соңгу талазындан — Малчын кудумчузунуң эжеш эвес талазы, чѳөн талазындан — Молодежная кудумчунуң эжеш талазы, мурнуу талазындан — хоорай кыдыы, барыын талазындан — Каа-Хем кудумчузунуң эжеш эвес талазы.

№ 117 соңгулда округу
Тѳвү — автоорук техникуму. Калинин кудумчузунда № 2 бажыңда база Кечил-оол кудумчузунда 1 а бажыңда общежитиелер кирер.

№ 124 соңгулда округу
Тѳвү — автоорук техникуму. Кечил-оол кудумчузунда № 9 бажың кирер.

№ 144 соңгулда округу
Тѳвү — автоорук техникуму. Калинин кудумчузунда № 28 бажың кирер.

№ 151 соңгулда округу
Тѳвү — санэпидстанция. Кирип турар девискээри: соңгу талазындан — Кечил-оол кудумчузунуң эжеш эвес талазы, чѳөн талазындан — О. Лопсанчап кудумчузунуң эжеш талазы, мурнуу талазындан — Дзержинский кудумчузунуң эжеш талазы, барыын талазындан — 60 маадыр аттыг кудумчунуң эжеш эвес талазы.

№ 172 соңгулда округу
Тѳвү — № 5 школа. Калинин кудумчузунда № 1, 1 а бажыңнар кирер.

№ 173 соңгулда округу
Тѳвү — № 5 школа. Калинин кудумчузунда № 3, 3 а бажыңнар кирер.

№ 182 соңгулда округу
Тѳвү — № 5 школа. Ангарск бульварда № 27/1, 27/2, 27/3 бажыңнар кирер.

Улус депутаттарынга кандидаттар дэпшидери 1990 чылдың ноябрь 1-ден декабрь 1-ге чедир эртер.

Кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгаларны 1990 чылдың ноябрь 20-ден 1991 чылдың январь 19-ка чедир эртер.

Хоорайның соңгулда комиссиязының адреси: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 36, № 6 кабинет, телефоннары 3-15-94, 3-43-49.**

Арендатор болзуңза, билип ал

УЧЁТ-ОТЧЕТ. ОНУ ЧОРУДАРЫ

Аренда-биле ажылдаарының бир онзагай шынары чүл дизе, ажылды, ындыг болганда экономиканы, бот-тускайлаң башкарары-дыр.

Кандыг-даа продукцияны бүдүрүп алырда, баштай чарыгдалдарны үндүрер, ынчангаш ону санаар апаар. Чижээ, хой кадарчызы арендатор дижик. Мал чеми, дус, электри күжү, хойнуң чүүлдазы, тарып боозадылгазы, машина-техниканың хѳлезини, авансыга алган акшазы кол, хѳреңгиниң агар септелгези, бажыңның, огнуң (совхоз бергенде), кажаа-хораның, аът-хѳлгениң (бир эвес совхозтуу болза), терге-шанактың хѳлезини — бо бүгү чүүлдерге акша-хѳреңги үнер апаар. Ол чарыгдалдарның шимчээшкинин арендатор тускай майык-дептерге даңзылап, санажыр. Бо талазы-биле кандыг-кандыг документилер турарыл? Чек дептери, № 2496 — АПК майык, арендаторнуң орулга база чарылга дептери, № 82—АПК майык, арендаторнуң санажылга дептери, майык № 101.

Арендаторка чери, малмаганны, эт-хѳреңгини-даа шуптузун акт ѳзугаар хүлээдир. Ол актыга немей чек база турар ужурлуг. Актыга хүлер киирил дээрге дамчыткан чүүлдериниң ат-сывы, сан-түңү, хемчээл-чижээ, килдензиги, ѳртек-үнези, элечилиниң түңү, мал-маганның хар-назыны, амгы турар байдалы: арыг-арыкы, үрелик база үрелик эвези — бо чүүлдерни чаңгыстап айыткан турар. Акт ийи хоолгалыг: бирээзи арендаторга, ѳскези совхозка турар. Амгы үеде бистиң чамдык арендаторларывыста бо чүүлдер четче эвес, ынчангаш чаргы-чаалы туруп келир бир чылдагааны ол. Актыга кайы-даа тала ат салыр, директор аңаа таммазын база базар. А дамчыткан чүүлдер совхозтуң балансызынга хевээр артар. Бир эвес арендатор кижи эт-хѳреңгини салып алган болза, оларны балансындан [illegible] албан. Олар [illegible] [illegible] база-ла оларның хуузунда ѳнчүзү кылдыр шилчий бээр.

База бир чижек: малчын кижи сигенни боду белеткээш, ѳртээн совхозундан апкан, ынчалза-даа ону кыштаанга соортуп алган, чарыгдалы болза, ол дээш боду хомей-ле тѳлээр апаар. Ооң башка совхозтан ийи дакпыр тѳлээр. Маңаа ындыг бо чүүлдү айтып каары артык эвес. Чүл дээрге малчыннар боттарының белеткээни сигенин совхозка берип тер, ол дээш акша-тѳгерик ап алыр, оон катап-ла ол сигенни садып алырга, ѳртээ белеткээнинден кѳвүдей бээр. Ынчангаш бо чүүлдү бодаар болза эки.

Арендаторнуң хүлээп алганы бүгү чүүлдерин шимчээр болгаш шимчевес хѳреңги деп аңгылаар болгай. Ол чүүлдер дээш арендатор бүрүн харысалгалыг. Шимчевес кол хѳреңгини хонук-хуусаазынга чедир камныг эдилээр, малмаганны оор-сукстан, аарыг-аржыктан камгалаар, оларбелдиирин азы тарылга шолун хой продукция бээр кылдыр ажыглаар. А бүдүрген продукцияны арендатор кэрээде айытканы ѳзугаар чарыглаар. Ынчангаш ол бүгү чүүлдер ажыл-агыйга хамааржыр болганда, совхоз ай санында база чыл түңнелинде хыналдаа санажылганы кэрээде кѳрдүнгенин ѳзугаар чорудары албан. Эң ылангыя мал-маганның ѳнча-ѳндизинче кол кичээнгейни салыр херек.

Арендаторларның бир хомудалы чүл дээрге, олар продукциязын кэрээде айытканындан ажыр бүдүрүп алганда, ону канчаарыл деп айтырыгга аваа будалып турар. Ону дугуржулга ѳзугаар совхозунга садып болур, ѳскээр-даа чарыглаар эргелиг.

Чек-биле эки хыналчалыг ажылдаар. Чүге дизе ол дээрге арендаторнуң чарыгдалдарны база орулгаларын демдеглеп, санажыры эң-не кол дептер-дир. Аңаа демдеглелдерни чүгле арендаторлар боттары кылыр. Чамдыкта мал чеми алганда, чижээ, чеже шаптыг сигенни азы саваны чолаачы чүдүрүп эккелгенин санавас, оон аксы-биле-ле чекке демдеглээш, ооң бир кезээн-корешогун үзүп бээр таварылгалар бар. Ол шын эвес. Ол ышкаш сүт эккелгени дээш база ындыг. Чектиң бир ажыктыг чүүлү чүл дизе, оон кѳрүп олургаш, арендаторлар хамык-ла чарыгдалдарын база орулгаларын ай, квартал, чыл санында санап олурар. Аңаа демдеглелдер ѳзугаар барымдаалап эвес, а негелде ѳзугаар болур ужурлуг.

Чектен аңгыда арендаторга орулга-чарылга дептери турары албан. Аңаа малдың ай санында шимчээшкинин чорудар, ооң аңгызында бижиглээр, ыы эт-хѳреңгиниң дузазын база бижээш турар ужурлуг.

Отчёттуг айның тѳнчүзүнде арендатор кижи бодунда чек база орулга-чарылга дептериниң дузазы-биле бухгалтерияда арендаторнуң дептери-биле хамык-ла санажылгаларының шын, мегезин барып шүүштүрүп санажыр. Бир эвес карышкактар тыпты берзе, дораан-на тодарадыр, оон ийи тала ат салыр. Ай санында-ла ынчаар санажыр. Бир эвес арендатор кижи бухгалтерияга кээп шыдавас болза, бухгалтер боду барып арендаторга чеде бергеш, оон санажыл шүүштүрер. Шак ынчаар шүүштүрүп, санажып турар болза, хомудал, билдинмес айтырыглар турбас. Ынчангаш арендаторларның талазындан бухгалтерлер «артык акша тырты, акшам бербеди, ону-мону кылбады» дээр хомудалдар турбас ужурлуг.

Арендаторларның биске бир хомудалы чүл дээрге, документилерни чогуур ой-шаанда кылбайн, оон кээп чаргылдажыр. Чижээ, дуктуг кыргыткаш, оон кандыг-даа документ тургуспас боор-дур. Ол канчап-даа шын эвес. Ооң аңгызында аренда үезинде мал эмчилериниң харысалгазы онзагай болур ужурлуг. «Ѳлген малды мээң ырымга салып каглы» деп хомудалдар бо-ла үнер. Чогум мал чүнүң чылдагааны-биле ѳлгенинге дорт, тода харыылаар кижи — мал эмчизи ол.

Арендаторнуң санажылга дептери ооң отчёду ол болур. Ол документини барымдаалааш, совхозтуң экономистери арендаторнуң чыл санаашкынын үндүрер. Алыр акшазының түңүн база чарыгдалдарын-даа ону барымдаалап санап үндүрер, ол дугайын арендаторга чогуур ѳйүнде дыңнаткан турар. Документ-биле тайылбырлап бүзүредир херек. Ооң аңгыда учёт-отчётту шын чорударынга негелде ѳзугаар тургузуп алгаш кэрээ кол рольдуг.

Арендаторларның бир кол чаргызы чүл дээрге, алыр акшамны четче бербеди дээр. Ооң үнүп кээр чылдагааны, бир талазында, кэрээни шын эвес чарып алганында, ийиде, санаашкыннарны шын эвес кылырында, үште, шынап-ла, чамдык экономистер база бухгалтерлер-даа арендаторнуң алыр акшазы кѳвүдей бээрге, ону кандыг-ла-бир арга-биле эвээжедир бодаарында. Бир маргыштыг чүүл болза, совхозтуң хѳгжүлде фондузунга кирер акша. Ооң хуузун чамдыкта кэрээге айытпаан болур, ооң маргылдаа, хомудал үнер. Ол база учёт-отчётка дыка салдарлыг. Кайы-даа тала эки ѳѳренип ужурлуг. Ынчангаш кайы-даа тала кэрээ чарарда хыналчалыг болур херек ол ийи.

Чаш-оол АРАНДОЛ,
Агроүлетпүр эвилелиниң кадрлар начальниги.

Кызылдың куш фабриказы — республиканың улуг бүдүрүлгезиниң бирээзи. Интернационалчы коллективте аңгы-аңгы мергежилдиң кижилери бир демниг эгин кожа ажылдап, эки шынарлыг эътти, дагаа чуургазын бүдүрүп турар. Он айларда куш ажаакчылары чуурга чыырын 103,9 хуу, сайгарылга планын 110,6 хуу боттандырган, эът дужаарын 33 тонна ажырган. Республиканың иштинде аъш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгелер аразында чагыышка тос айларның түңнели-биле шылгараан. РСФСР-ниң КП Тыва республика комитединиң, Министрлер Чѳвулелиниң, профорганнарының болгаш БАЛКЭ Тыва обкомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаткан.

— Хонукта 200 муң чуурганы үндүрүп турар, ооң 100 муң хирезин чыып ап турар бис. Склад бистиң ындыг байдалдарга бо хире чуурганы чыып алыры дээрге эңизин ол-дур. Нити ажылдап турар 36 кижи бис. 20 ажыг чылдарда ажылдап келген хоочуннар Вера Шумоваа, Валентина Назароваа, Нина Фоменкога чоргаарланыр бис. Бир шак ажыл соонда, он минута эргузунда дыштанып алыр. Дыштанылга ѳрээли, чунар чер болгаш хеп кеттинер ѳрээлдер таарымчалыг. Машиналарның турууушкунун болдурбас дээш слесарь эдикчи Олег Оолакайның ажылы эки — деп, Н. М. Ошенкова кыска таныштырды.

Вячеслав МОҢГУШ.

ЧУРУКТАРДА: Раиса Высочанская, Валентина Назарова; Лидия Хертек биле Вера Галепа ажыл үезинде.

Эскертинмес мергежилдиң кижилери

КӨЗҮЛДҮР-ЛЕ ЭКИЖЭЭН

[illegible] ажылдаарынга суур чурттакчыларының негелдээ улуг турган.

[illegible] Бо ажылды [illegible] кижилерниң [illegible] мергежилдиг [illegible] Түлүштүг [illegible] чунар-бажыңның ажылы кѳзүлдүр-ле экижээн. Ооң иштики септелгезин кылып, одалга системазының үрелген черлерин солуп, эде кылганындан ажыл ам шуужаан. Ѳвүр районда «Ак-Чыраа» совхозтуң тову Амдайгын суурунуң чурттакчылары ам неделяда ийи удаа доктаамал чунуп ап турар аргалыг апарган.

Найгыл-оол ДАМДЫН.

Чагаа парлаттынмаза-даа

БИЖЭЭНИ ШЫН БОЛГАН

Редакцияга «Дувүренчиг чагаа» деп эгелиг медээ келген. Ак-Довуракта № 3 орук-тудуг эргелелиниң асфальт-бетон заводу соолгу үеде планныг даалгаларын күүсетпейн турарын, ында ажылдап турар кижилер күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыдып, ажылдаар черинге үргүлчү арагалаарын, эргелелдиң удуртукчузунуң, башкарып турар мастерниң негелде чогуу чагаада чиди-биле шүгүмчүлээн болган.

Чагааны алгаш, эргелелдиң конторазынга барып, начальниги Юрий Павлович Бычков-биле ужуражып чугаалаштым. Бо чылдың эртен айларында 11 кижиден тургустунган завод кэрээлиг ажылдарның планын 400 муң рубльге эвээш кылганы, 27 муң тонна асфальт-бетон бүдүрерин чедир күүсетпээни, 10 километр оруктудуун материалдар-биле хандырар турган, ооң кезиинге-даа чедипбээни ында бижиттинген сан-чурагайлардан тодаргай көзүлдү. Чылдагааны чүдел? Ындыг айтырыг чайгаар-ла салдынып кээр. Завод тургустунганындан бээр 10 чыл эрткен. Салдынган дериглери моон соңгаар ажыглаар аргазы чок кылдыр эргижирээн. Машина-балгат-биле хандырылга багай. Автокран тып бээр дугайында негелде хоорун аазаашкын болуп саазын кырында арткан.

Заводка ажыл кыжын ара соксаар. Чаа заводту часка чедир тутпас болза, келир чылдың орук ажылдарын кызырынга берге байдалды тавараштырар. Рынок экономиказынче шилчииринин үезинде коллектив бут кырынга туруп, тускайлаң амыдырап шыдавас апаар.

Г. Ф. Зыряновтуң мастерлеп турган үезинде ажылчын турушаарынга белүтлежип аргалаар чоруктар турган. Ооң ишкиниже үнер үези маңан, сагылга-чурумну эптейн келгенинге эргелелдиң удуртукчулары, коллектив чѳвүлели буруулуг дээрзи чоптуг. Соолгуде бригаданың хуралын эргелелдиң начальниги Ю. Б. Бычковтуң кабинединге эртирип, ажылынга харысалга чок, арага-дарыже хандыын кижилер-биле шыңгыы чугаалажып, мастер Г. Ф. Зыряновту ажылындан хостаан болгаш ооң орнунга эргелелде профком даргазы М. С. Моңгушту томуйлаан.

Начальниктиң чугаазындан алырга, асфальт-бетон заводунда сагылга-чурум ам-даа экиживээн, ажылынга эвээш харысаалгалыг кудуу арагалы лары орнун солуптар кижилер [illegible] [illegible] Чаа кижилерни [illegible] келир [illegible] ажылды эдери негеттинер.

Фактыларны бадыткаттынган чагааны бижээн автор тывылбаан. Адаанда аңаа-ла заводтуң ажылчыннарындан деп каан. Амгы ажык-чарлыг үеде хамаатгы кижи ажылда четпестерни шыны-биле айыткаш, фамилиязын, адын, ада [illegible] [illegible] Мооң соңгаар бо [illegible] [illegible] ге албас, хынавас дээрзин номчукчуларга сагындырары артык эвес.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр).

ШЫЛГАРАЛ

РЕВОЛЮСЧУ, ДАЙЫНЧЫ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР

Кижи бүрүзү шаа-биле

1944 чылдың чыжылдама соок кыжы турган. Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун үези. Ынчан мен ТАР-ның революстуг шериинден халажып чедип келиримге, Улуг-Хем кожууннуң Кара-Булуң деп черге аныяктар суму даргазынга соңгуп каан.

Фронтуда маадырлыг Кызыл Шеригге болгаш партизаннарга хой кежинден даарап каан тылыг, чоллак, кыштың тоннарны, хол-каптарын болгаш бөрттерин, аъш-чем аймаан өске саныңга, арбан бүрүзүнге баш удур планнап каапы ёзугаар суму төвүнге чыып, болуп алган бис.

Ол ажылдарны ынчаар кылыры ындыг-ла белен эвес турган. Ынчалза-даа фашистерге удур эрес-маадырлыг тулчуп кан кижилерге бодунуң хууда дузазын чедирер, көргүзер дээш аныяктар-даа, улуг-даа улус аңаа кончуг идепкейлиг киржип турганнар. Оларның аттарын мадаа хоойу-биле адап болур.

Бо чугула ажылды организастап, олче арат кижи бүрүзүн эвилеңдээринге пам болгаш аревэ кежигүннери хүн бүрүде кызымак чоруун көргүскен.

Моөң белектиг чыып-чыып келиривиске, 17 кош болган. Ону чедирери-биле Кара-Булуңдан үнгеш, Кызылдан паром кежиинге үш хонгаш, чеде берген бис. Ооң соонда Доңмас-Сугга Эжим сумузунуң оралакчы даргазы Биче-Уруг Түлүш, пам комитединиң даргазы Унукай-оол Түлүш оларга баштаткан кезек кижиге каттыжа берген бис. Олар 22 коштуг улус болган. Орта Хендерге, Шагаан-Арыг, Ийи-Тал, Хайыракан, Эйлиг-Хем болгаш өске-даа сумуларның кызыл коштары биске немежи берген. Ниитизи-биле кожууннуң он бир сумузундан келген моөң белекти Улуг-Хем кожууннуң даргазы Махаал Кызыл-оол ТАР-ның бедик комиссариниң даргазы Түлүш Далган-чыкка хүлээдип берген.

Бистер белээшти тоң сылдака чедирген бис. Бистерни ынчан дыштандырып, аъш-чем ханзарын чемгерип, чунар-бажыннарып каан. Ол хүреңиле Тергалыг, Баян-Кол суурлардан, Шагаан-Арыг хоорайдан тергелиг аъттарлыг орус эштер база чедип келген.

Ынчан үстүнде адааны суурлардан фронтуже орус эш-өөр эвээш эвес чоруткан чүве. Ынчангаш кыштың кончуг соогунда оларның өг-бүлелеринге оттулар ыяш белеткеп бээр талазы-биле доктаалдыг аревэ кожкому үндүрген. Ол ёзугаар ол өг-бүлелерге дузалаары-биле 75 кубометр ыяшты хирээлеп, токпактааш, чедирип бээривиске, орус хереэжен чон биске өөрүп четтиргенин илереткеннер. Ол үеде бистерни солуннарга мактап бижип-даа турган чүве. Ынчан аревэ кежигүннери Дорлук Хандыммаа, Долаан Кызыл-оол, Чадамба Доржу, Түлүш Доңчуң-оол, Сат Баян-оол болгаш өскелер-даа шудургу ажылдааннар.

Үениң берге турганын барымдаалааш, арат аныяктарның болгаш аревэчилерниң ортузунга ополчен шеригниң 110 шактыг өөредилгезин ТАР-ның шериг чериндеп туслай башкылар үргүлчү өөредип турган. Ооң-биле кады бижик билбес чорукту узуткаары-биле кожууннуң культура чериндеп келген башкылар үжүк-бижикти айтып берип турган.

Сумунуң ополчен шерииниң рота командири апаргаш, аныяктарга үжүк-бижик өөредир, оларны олче эвилеңдээр ажылымны бааз-ла хире-шаам-биле кылып турган мен.

Сыгыр-оол МОНГУШ.
Кызыл район.
Баян-Кол суур.

Солдат кижи үргүлчү-ле бедик серемчилелдиг, бедик мергежилдиг болур. Ынчангаш аңаа бүзүрээн техниканы хүн бүрү кызымак шиңгээдип алыры албан. Хостуг шакты аңаа эвээшти берген. Ынчалза-даа дайынчы өөредилге үезинде кыска дыштаныылга база тыпты бээр.

ЧУРУКТА: аңаа дайынчы Ярослав Богданюк баян-биле өөрүнге аян туда бээрге, ынакшыл дугайында ыры алаакка чаңгыланы бээр.

В. ПЕСЛЯКТЫҢ фотозу.

СОЛДАТ КЕЗЭЭДЕ СОЛДАТ

1979 чылда Афганистан Демократтыг Республиканың чазаанын дилээн ёзугаар Совет Армияның элээн хөй кезектери боттарының интернационалчы хүлээлгезин күүседип, ол күрүнениң бут кырынга доктуннап, бжыгарынга дузалашкаш, Төрээн чуртунче ээп келгенин номчукчулар кончуг эки билир. Бир дугаар аъттанган совет шериглерниң аразынга Тывадан шеригже келдиртген орус, тыва болгаш өске-даа национарларның оолдары хөй турган. Кызылда ажылдап, чурттап чоруур «Эрес-дидим чорук дээш» деп медальдың болгаш «Гатчинец» деп дайынчы хөрек демдээниң эдилекчизи, II бөлүктүң инвалиди Виктор Сыратович Оюн-биле чоокта чаа чугаалашкывыс. Хөйнү көрген солдат болду.

— Таңды районнуң Сосновка ортумак школазынга онгу классты доосган чылымда-ла шериг хүлээлге күүседири-биле мени кыйгырты берген. Бай-Хаак, Межегей, Элегес, Кочетово суурлардан үе-чергелерим-биле катаы он беш оолду ада-иелеривис, душтук кыстарывыс Төрээн чуртка шынчы бараан болуп, шериг херээн эки шиңгээдип алгаш, каң налык ээп чанып кээрин күзеп, бистерни байырлыг байдал-биле Бай-Хаактың шериг комиссариадының чанындан үдеп каап...

Виктор бодунуң сактыышкынын ынчаар эгелээн.

— Школачы чылдарымда машина-техникага сонуургалым улуг турган — деп, ол уламчылады. — ДОСААФ-тың чолаачылар курузун ынчан доозуп алдым. Ынчангаш мени үшкү класстың чолаачызын, автокезек батальонунче чоруткан. Ынчан бистер, 1979 чылда, интернационалчы хүлээлгевис күүседири-биле Афганистанче аъттаныптывыс.

Батальонуң колонна машиналары — хөй чүък чудурер «КамАЗ-тар» болгаш «ЗИЛ»-дер Афганистанның кадыр-кашпал даглардыг черлеринде чурттакчылыг суурларга хөй-хөй тудуг материалдарын, аъш-чем, эм аймаан каш удаа чедиргээн бис. Ук чурт дагдыг черден болганындан орук кончуг берге. Ол республиканың хөгжүлдезинге [illegible] күштер [illegible] маңнар машина [illegible] чыза оруктарга частыр [illegible] дарлары баш удур [illegible] нарны доктаамал [illegible] тан турганнар.

Бир-ле катап АДР-нуң [illegible] бүрү чүъктер чедирери-биле дайынчы даалгалыг чоруткан бис. Колоннаны казах националдыг лейтенант Рахям Хасанов командылап чораан. Гиндиуш деп хөй чурттакчылыг кодээ суурже чоокшулап, улуг кызааны колонна эртип турда, хөй душманнар пулемет, миномет-биле халдаашкынны хенертен кылганнар. Солдаттарның кол сорулгазы — чүъктүг машиналарны душманнарга чаңгызын-даа бербези. Дайзынның огу чаъс-биле дөмей, кудала берген. Ол үеде чүгле машина башкарары эвес, бодуңну база камгалаар ужурлуг сен. Шак ындыг дең эвес демиселдиң үезинде бистиң талавыстан когарал база эвээш эвес болган. Дайзынның күжү чежемейниң-даа артык болза, совет солдаттар эрес-маадырлыы-биле демисешкеш, дайзынга чаңгыс-даа чүъктүг машинаны бербээннер. Менче бөлүк душманнар автомат-биле боолап, мени диригге тудар сорулга-биле бүзээлээрин оралдажып турганнар. Машинаның кабиназындан кенчут дүрген үне халааш, элээн аткаарлап чоруй, чыда душкеш, автомадымның хөй ээлчээ-биле дайзыннарже бүдүргүттүп-ле турган мен. Шак мындыг өлүмнүг демиселдиң үезинде лейтенант Рахим Хасанов өске солдаттарны эвилеңдей шаапкаш, менээ дузалаары-биле чедип келген болган. Чогум-на ол үеде мээ-ле-рим ышкынып болдум. Ынчан 1979 чылдың күзү чүве.

Баштай Ташкентиге, оон соонда Ленинградта В. И. Ленин аттыг Кызыл Тукттуг шериг госпитальынга барыкла алды ай кежир үеде чыда эмнеттим. Дайзынның чаңнындан беш октары мээң он таламы будум, солагай талам холумну [illegible]

[illegible]

[illegible] ынчы даалганы күүседип чорааш, аар балыглатса-даа, бодунуң интернационалчы хүлээлгезин алдарлыы-биле күүседкеш, эрес-маадырлыг чорууң көргүскени дээш ону «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаар».

Афганистанга шериг херээн эрттиргеш, төрээн черимге — Таңдының Дүргенге ада-иемниң аалынга чанып келгеш, база бир чугула документини номчаан мен:

«Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Таңды районнуң Дуржулга станциязының малчыны, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Сырат Оюнга, ооң кадайы Нанзалмаа Оюнга.

Силерниң оглуңар аңаа дайынчы, чолаачы Виктор Сыратович Оюн Афганистан Демократтыг Республиканың девискээринге шериг херээ эрттирип тургаш, бодунуң дайынчы дамгыраанга бузурелдиин көргүзүп, 1981 чылдың апрель айының дүнезинде дайынчы даалганы күүседип чорааш, душманнар-биле дең эвес күштүг демиселдиң үезинде аар балыглаптан. Амгы үеде ол шериг госпитальында эмнедип чыдар. Бодунуң байдалы берге, угааның ышкынып турза-даа, ол дайынчы даалганы эрес-маадырлыы-биле күүсеткен. Силерниң оглуңар шериг херээн эрттирип турган үезинде, политика болгаш дайынчы белеткел талазы-биле бедик билиглиг, корум-чурумнуг комсомолчу дээрзин көргүскен. Командылал чериндеп каш удаа дайынчы мактадларны алгышты. Бүгү талазы-биле [illegible] оолду кижизидип өстүргеннер дээш силерге өөрүп четтиргенивисти илереттивис!»

Бо бижикти аданга полк командири ат салган болду.

СЭКП Тыва Комитеди, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели Афганистан Демократтыг Республиказы боттарының интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган совет шериглерниң [illegible] Ол доктаал амгы үеде [illegible]. Ынчангаш бодумну [illegible].

Сөөлгү үениң [illegible]

[illegible] алыр аргалыг болдум. Өг-бүлелиг мен. Кадайым Лена Оюн Кызылдың уран чүүл училищезин доосган. Культура ажылдакчызы кижи. Бир оолдуг, бир кыстыг мен. Амгы үеде Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелинде ажылдап турар мен.

Бистиң офицерлеривис, солдаттарывыс аңаа шериг херээн эрттирип турган үезинде афган шериглерни үениң негелдезинге дүүштүр бүгү талалыг өөредип кижизидеринге эвээш эвес улуг хуузун киирген дээрзин ымга-даа билдингир. Ыдыктыг шериг хүлээлгени аңы-дуңма Афган Демократтыг Республиканың девискээринге эрттирип, бодумнуң интернационалчы хүлээлгемни ак сеткилдиг күүсеткенимге хире-шаам-биле чоргаарланыр мен. Дайын дайын-на болгай. Интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган амы-тынындан чарылганнар, ие чок читкеннер-даа хөй. Чүгле Тывадан беш 250 ажыг оолдар аңаа шериг херээ эрттиргеннер. А олардан он бир хып оолдар акы-дуңма Афган чонунуң эрге-ажыы, хостуг чоруу дээш амы-тынындан чарылганнар.

А оларның аттарын номчукчуларга деңгередейгейн биле таныштырары артык эвес боор деп бодап дыр мен. Оларның аттары бо: Игорь Алексеевич Толстиков, Александр Сергеевич Дрыгин, Андрей Михайлович Беляевский, Гера Очурович Ба[illegible], Игорь Апыр-оолович Солаан, Артур Аракчааевич Норбу, Валерий Мөңгүн-оолович Сереодар, [illegible] Дадар-оолович Күжүгет, Кошкар-оол Тайзуевич [illegible], Андрей Алексеевич Горшков, Алдын-оол Маркимович Ондар.

«Солдат кезээде солдат» дижир болгай. Мээң ындыг шериг албаны эрттирип [illegible] республиканың районнарында [illegible] ак сеткилдиг ажылдап чоруурлар. [illegible]

Иван КЕЛИК-СЕНГИ

ЦЕХ МУРНАП ТУРАР

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглаар фабриказында Шалбачы Кужугетке удурткан бедик сорттуг рудадан даг-дүгү болбаазырадыр цех шалыпкын ажылдап турар дээрзин Барыын-Хемчик районда бистиң тускай корреспондентивис Александр Хертек телефон дамчыштыр дыңнадып тура, ооң бадыткалы кылдыр дараазында көргүзүгнү чугаалады. Чыл эгезинден бээр бо хүннерге чедир 2622 тонна даг-дүгү бүдүрер планын цех дүүн 2746 тонна чедирген. Сөөлгү хонукта 198 тонна даг-дүгүн берген. Нийти херекке Татьяна Полуэктова, Галина Иванова, Бойня Куулар оларның удуртканы эштер база багай эвес ажылдап турар дээрзин арыглаар фабриказының бүдүрүлге килдизиниң эргелекчизи И. И. Елисеева корреспондентиге дыңнаткан.

* * *

Виталий Новосёловка баштаткан белен продукция сайгарар цех херглекчилерге хонукта 423 тонна даг-дүгү чудуруп чедирер планын 120 тоннага ажыр боттандырган.

Саян ажыр Абазаның демир-орук станциязынче чүък сөөртүлгезинге саадаашкын боолурбас сорулга-биле, ангаарлы автобүдүрүлге черлеринден аар чүък сөөртүр 41 автомашинаны хаара туткан.

ЧИИЖЕҢ САДЫГЛААШКЫН

Аңаа удур хемчеглер

Бо чылдың ноябрь 3-те ССРЭ-ниң Президентинин «Чиижең садыглаашкын, хоойлудан дашкаар садыглаашкын чорудар чорук дээш харыысалганы күштелдириниң дугайында» Хоойлуга адын салган. Ук Хоойлуну үндезин болдурган, республиканың ИХМ-ниң социалистиг өнчү-хөреңгини сорлаар чорукка удур демисел чорудар килдизиниң ажылдакчылары Садыг министерствозунуң садыг системазынга болгаш херглекчилер кооперациязының шугумунга хыналдаларны кылып, рейдилерни чоруткан. Ук килдистиң чанында турар 4 кижилиг районнар аразы дециелдиг бөлүк истекчилерниң киржилгези-биле ук ажылды республика иштинде чорудуп турар. Черле ынчаш шак ындыг чергелиг ажылды хоойлу үнериниң бетинде-ле чорудуп турган. 10 айларның дургузунда чиижең садыглаашкынның 28 таварылгазын тодаратан, ооң 23-ү улуг хемчээлдиг болуп турар. Чиижең садыглаашкынның кол чүүлү — арага болуп артпышаан.

Амгы үеде чиижең садыгжылар «ажыл хуваалдазын» кылып эгелээни билдине берген. Чамдыызы бараанны республика иштинче киир сөөртүр, өскелери — ону шыгжаар, а үшкүлери — садып алыкчыларны тывар болгаш бараанны саарер. Шак ындыг бөлүктү Ак-Довурак хоорайга илереткен. Кошулап, Дыртык база оларның кожазы Ничунова, а ол ынчаш Хаметов ындыг бөлүктүң кежигүннери болган. Оларга арага-дары аймаан чолаачылар Каменов биле Кузьмин республика даштындан — Красноярск хоорайдан сайгарары-биле эккеп турган. Кочешков дээр чолаачы Кызыл хоорайга араганы Новокузнецк хоорайдан сөөртүп киирип турган. Ажык-кончааның түңү 2 муң рубль болган. Шак ындыг фактылар Туран, Шагаан-Арыг хоорайларда база бүрүткеттинген.

Кызыл хоорайның чурттакчызы Шадрин чиик машиналарны садып ап, оларны республикадан дашкаар черлерге үр үениң дургузунда чиижең өртекке сайгарып турган. Ниитизи-биле ол 30 муң рубльдан ындыг арга-биле шиңгээдип алган.

Чиижең садыгжыларның арага сайгарар черлери хоорай рыногу, автовокзал, ПТЭК девискээри. Бо черлерге хамаарыштыр бо чылдың дургузунда 74 хыналданы чоруткан. Ук ажылга хөй-ниитини киириштирип турары улуг түңнелдерни берип турар. Административтиг харыысалгага 46 кижини киирген, оларның 14-ү ындыг хемчегге бараанпарны хоойлудан дашкаар улуг өртекке садып турганы дээш онаашканнар. Араганы чиижең өртекке садып турган Кызыл хоорайның чурттакчылары Черемных, Гуленков, Саая база Хомушку олар штрафтаткан.

Сөөлгү үеде милиция ажылдакчылары чажырган бараанпарны, садыг базаларындан болгаш магазиннин «артындан» бараанпар садар чоруктарны хоойу-биле илереткен. 10 айның дургузунда 286 садыг черлеринге хыналданы чоруткан. 301,5 муң рубльдиң чажырган бараанпарын илереткен. Садыг шугумунуң 124 ажылдакчызынга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. 182 кижи административтиг хемчегге онаашкан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың АХК-ниниң № 2 складының эргелекчизи Тальхо, кладовщик Федотова сентябрь айда надагааты чурттарга кылган 30 хевисти дөргүл-төрелдеринге, таныш-корулкештеринге складтан сатканы болган. Август айда Барыын-Хемчик райпозунуң склад эргелекчизи Хертек биле Кочаа дээрзи 4689 рубль түңнүг ховар бараанпарны чажыт арга-биле садып сайгарган. Улуг-Хем районда «ҮТКА 25 чылы» совхозта магазинниң садыгжылары Суурталк, Сарыг-оол, Тюлюш, Шагаан-Арыг хоорайда «Промтовары» магазиниң садыгжылары Харитонова, Сухова, Эркетова садыглаашкын чурумун нарушылы-биле хажыдып турганын база илереткен.

Октябрь 20-ден ноябрь 2-ге чедир күрүнениң садыг инспекциязының киржилгези-биле Кызыл хоорайның садыгларынга хыналдаларны чоруткан. Ооң түңнелинде 23 чурум үрээшкинин тодараттынган. Үлетпүр бараанпарының магазиннеринде оңза каржы хажыдыышкыннар илерээн. Бараанпарны дужааттынган чиг эт талонпарын ёзугаар сайгарар турбуже, № 16 магазинден 2 муң, № 18 магазинден 314 рубль түңнүг чажыртынган бараанпарны тыпкан. Шак ындыг чүүлдерни № 50 болгаш № 5 аъш-чем магазиннеринден база илереткен. Буруулуг кижилерни административтиг хемчегге онаатан. А «Саян» универмагының ювелир килдизиниң эргелекчизи З. Ш. Чамбаага хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. Ол алдындан кылган кылыгларны садып алыкчылардан чажырып, универмагтың ажылдакчыларынга ноябрь айда бүдүү сайгарып турган.

Чөөн-Хемчик райпозунуң складтарынга хыналданы чорудуп тура, хынакчы бөлүктүң кежигүннери бараанпарны магазинге киирбейн, складтан садып турган чоруктарны илереткен. Чадаана хоорайның төп универмагының уртулар килдизиниң садар килдизинге оңза улуг хемчээлдиг самчыглаашкын фактызы илереттинген. Килдис эргелекчизи Р. Х. Сат, садыгжылар Р. Т. Монгуш, А. Б. Монгуш олар ол дээш харысалгага онаажырлар.

Ниитизи-биле алырга, 10 айның дургузунда күрүне садыының шугумунга 15,1 муң рубль түңнүг 16 оорлаашкын болган, а херглекчилер кооперациязынга болган оорлаашкыннарның саны — 42, оорлаап бараанпарның түңү 159 муң рубль болган.

ССРЭ-ниң чаа Хоойлузу — чиижең садыглаашкынга удур дээштиг хемчег. Чиижең садыглаашкын кылганы дээш буруулуг кижиниң этсевиң хавырбышаан, 10 чылга чедир хосталгазын казыл шиидери азы 15 муң рубльге чедир торгаары көрдүнген. Садыглаашкынның чурумун хажытканы дээш харыысалганы база күштелдирген. Шак ындыг хажыдыышкын кылган албан-дужаалдыг кижилер 7 чылга чедир хосталгазын казыдып шииттирер ийикпе, азы 5 муң рубльге чедир штрафтатпышаан, 5 чыл хуусаа иштинде шак ындыг албан-дужаал одилээр азы ындыг ажыл- [illegible] 5 чылга чедир хосталгазын [illegible] дөр, чок-ла болза 10 муң рубльге чедир торгаар.

ИХМ-ниң социалистиг өнчү-хөреңгини сорлаар чорукка удур демисел чорудар килдизи ооң мурнунга салдынган сорулгаларны күүседир дээш [illegible] органнары, [illegible] контроль болгаш [illegible] кады бир демниг ажылдап, хемчеглерни ап турар. [illegible]

Улус ажыл-агыйы рынок экономиказынче шилчип турар үеде ССР [illegible] Хоойлузу [illegible]. Чүгүн-даа мурнунда ол ажык-кончаа хараар алыксак-чиксек кижилерге, садыг шугумунда, херглекчилер кооперациязында ак сеткилдиг эвестерге, албан-дужаалын соора ажыглаксаарларга улуг сонгу болур.

Сергей МОНГУШ, ИХМ-ниң социалистиг өнчү-хөреңгини сорлаар чорукка удур демисел чорудар килдизиниң начальниги. Мария КУЗЬМИНА, ИХМ-ниң нарлалга бөлүүнүң инструктору.

ӨӨРҮМ ДУГАЙЫНДА

Бай-Талдың чурттакчылары хөй, оларга бажың-балгат амдызында арай чедишпес. Тудугжулар ийи аал чурттаар бир бажыңны ажыглалга киирген.

Ам база ийи бажың удавас ажыглалга кирер. Олар батарея салдынмаанындан арай саадап турар. Батареязын киириптер болза, бо ийи бажыңнар кел чылар Чаа чыл таварыштыр бүрүн ажыглалга кирип болурунун аргазы бар деп, чурттакчылар, тудугжулар бүзүреп турар бис.

Тудуг ажылынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келген, бодунуң күш-ажылчы арга-дуржулгазын доктаамал аныяк-өскенге дамчыдып берип чоруур кижилерниң бирээзи күш-ажылдың хоочуну, аныяктарның дагдыныкчызы Мөңгүн-оол Салчакович Дилгижекке чоргаараанып чоруур бис. Ол ам удавас пенсияже үнер. Ынчалза-даа ажылдап турда аныяк оолдардан чыдып калбас. Ол ажыл дээнде могаг-шылыг билбес кижилерниң бирээзи.

Бригадада шупту 13 кижи ажылдап турар бис. Тудуг материалы ой-шаанда кээп турар-ла болза, тудуг-суур тура дүшпес деп чүвени тудугжу кижи бүрүзү эки билир бис. Ол ышкаш аныяк мастер Андрей Кара-Сал тудуг материалын хире-шаа-биле аккеп берип турар. Ажылынга бердингеп эштер бистиң аравыста хөй. Бо аштерни борта адаары артык эвес боор. Оларга Борис Чүлдүм-оол, бригадир Владимир Алдай-оол, Салчак Кайгал-оол болгаш өскелер-даа хамааржыр. Шеверлекчилерден Викторина Килин, Саара Кагай-оол ийи ажылдыглар.

Каң-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.

ПАКИСТАН: оларны чүү манап турарыл?

Исламабад, ноябрь 20. Бо чылдың август 20-де совет ТУ-154 самолёттуң экипажын ужуп чораан маршрудун өскертиринче болгаш ону Карачи хоорайга олуртурунче албадаан он кем-херек үүлгедикчизиниң пакистан кара-бажыңда олуруп эгелээнинден бээр ам үш ай четкен. Олар шуптузу Совет Эвилелинге янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкиннери дээш шииттирген турганнар, ам тус черниң шиткелиин манап чыдарлары ол. Пакистан хоойлу мындыг үүлгедиишкиннерге хамаарыштыр аажок шыңгыы, эң дээди ала — өлүрүп шиидип болур. Олар баштай он бир кижи турганнар, бирээзи — 26 харлыг Игорь Суслов октябрь 5-те бодунуң амы-тынынга четтинген болгаш ук черниң чевээнде хөөржүттүнген.

Пакистаң эрге-чагыргалар дүрүм ёзугаар истелгеде кижилер-биле суд болбаанда ужуражырын [illegible], ынчалза-даа Исламабадта ССРЭ-ниң элчин чериниң шыңгыы дилээн ёзугаар болгаш чурттуң даштыкы херектер министри Якуб Ханның дузазының ачызында онзагай таварылга чедип алдынган. Совет консул ажылдакчыларының херек үүлгедикчилери-биле ужуражыышкыны ноябрь 15-те болган. Ооң дугайында чугаалап бээрин СЭТА-ның корреспондентизи ССРЭ-ниң элчин чериниң бирги секретары В. Г. Зубачевтен дилээн.

— Владимир Герасимович, хамыктың мурнунда херек үүлгедикчилерниң боттарының дугайында чугаалап берип көрүңерем. Чүү ындыг кижилер ол олар?

— Карачиниң кара-бажыңында чыдып турар он кижиниң үжү Совет Эвилелинден [illegible] рып тургаш, эт-хөреңги хунаап, үптээшкин база оорлаашкын кылып турганы дээш херекке онаашкан турганнар. Оларның хөй кезии ийи, харын-даа үш дугаар шииттирген турган.

— Оларны тудуп турар кара-бажың кайда ирги? Хорутдалла чыдарларны тудуп турарының байдал-чуруму кандыг ирги?

— Кара-бажың [illegible] хову ортузунда туруп турар. Чаңгыс каът бажыңның тениг суврундактарлыг муңгаш херим-биле дескиндир кажаалап каан. Дээвиир кырында автоматтыг тоңныыл доктаамал туруп турар. Ол кара-бажыңның ийи бичии камеразында бирээзинде-ле беш-беш кылдыр бистиң самолётту хунаап [illegible] турар.

[illegible] тус-тузунда ужуражыр аргалыг болганнар. Ужуражылга үезинде кара-бажың удуртулгазының төлээлекчизи, тус черниң полициязының ажылдакчызы, пакистан эмчи болгаш очулдурукчу база турар ужурлуг. Оларның шуптузунуң [illegible] халайып база келген кижилер бар.

Пакистанга кандыг кеземче херээ оларга онаажып болур тайылбырлаары — элчин чериниң ажылдакчыларының [illegible]

[illegible] ойталаан, бистиң-биле чүү болганын төрелдеривис ол чокка-ла билир деп медеглээн.

Кара-бажыңда оларны тудуп турарының байдалдарының дугайында айтырыгларга, пакистан төлээлериниң турганындан чадавас база-ла харыы бербээннер. Чүгле чаңгыс кижи, оларның эң улуу, ниитиң халалыы кончуг-дур (ол хүнде Карачиге хөлетгеге бези 34 градус чедир турган), янзы-бүрү курт-кымыскаяк база [illegible] чок, таакпы шуут чок деп хамыдалын илереткен.

— Ол ындыг байдалдар Игорь Сусловтуң бодунуң [illegible] чылдагааны болган эвес бе?

— Сусловтуң өлгенинин [illegible] тодарадыры ам аажок нарын — деп, В. Г. Зубачев чугаалаан. —Ынчалза-даа ооң хоочуу наркоман турганы, наркоманнар чыглыр бажың [illegible] турганы билдингир-ле болгай. Наркотиктерниң чогу, кара-бажыңның байдалдары оң амы-тынынга четтинерине албадаан-даа чадавас. [illegible] Владимир [illegible] база амы-тынынга четтинир чаган. [illegible]

— Суд кажан боор, болгу ирги?

— [illegible]

Николай СЕМЕНЕНКО,
СЭТА-ның корр.

«АК-ХЕМНИҢ» АЯЛГАЛАРЫ

Моолдуң Баян-Өлгий аймаанын Цэнгэл сумузунда ажылдап, чурттап чоруур тываларның «Ак-Хем» аас чогаал ансамбли бистиң аалдап келген деп чарлыг шагда Кызылга тарай берген. Олар Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарының ажыл-ишчилеринге бажыр чедирип, уран талантызын бараалгаткан. Олар хүлүүлүг аалчылар болуп, чоргаар черинге — найыралдың чылыг сестерин дыңнап, найыралчы чуттаны кылып, культура болгаш экономика талазы-биле арга-дуржулганы солчуп, хейиң көрүп, билип ап чоргааннар.

Эртенги дыштаныр хүннерде олар Кызылга чедип келгеш, Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болгаш РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга концертин ийи хүн дургузунда көрүкчүлерге бараалгадып, аян тудуп ...

[illegible]

Шаандакы амыдырал бистиң дыка-ла чоокшулаштырар-дыр.

— Тывадан канчап аңгыланып чоруй барган улус боор силер, ооң төөгүзүн билир силер бе?

— Мен миннип келиримде-ле, тывалар аңгы аймак болуп чурттап чоруур улус болдувус. Кыдат хаанналганың үезинде үстүп-частып калган чадавас боор бис. Кыдатта база тывалар бар болдур ийин. Ынчангаш амгы чурттап турар черивисти аалзынар улус болгай бис.

— Хан төрел улус-тур бис. Тывага чорул турар, маңаа артып калыр күзел силерге төрүттүнүп келбес-тир бе?

— Чок. Шын харын, хан төрел улус-тур бис. Ынчалза-даа төрүттүнген чери конгут-дур. Найыралчы харылзаавыс үспейн кады чурттап чоруур бис ыйнаан. Бистиң чамдыктарывыс төрелдеринге моон тып ап турлар. Бистиң сумудан бөлүк сургуулдар Кызылдың педагогика институдунда, уран чүүл училищезинде өөренип турлар. ...

Улустарның найыралы — уран чүүлдүң найыралы

[illegible]

«Өрегелиг өг иштинде,
Өремелиг паш кызыында.
Орү шаштыкан ийи
магаалыг,
Өөрлешкен ийи кижилиң
Өлчей улуг амыдыралы
ол».

Оон ыңай ол Баян-Өлгий аймакка Тываның күрүне филармониязының «Тыва» аас чогаал ансамблиниң аалдап чорааны ...

[illegible]

Моол тываларының концертиниң дугайын кыскажыл-биле номчукчуларга таныштырган болгай мен. Ынчангаш бот-тывынгыр композиторларның отчёттуг концертинге база таныштырып көрейн. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Альберт Тановтуң «Мээң Тывам» деп хөгжүмнүг чогаалын Тыва радионуң симфониктиг оркестри Тываның алдарлыг артизи Виктор Токаның дирижёрлааны-биле эгелээн. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, Самагалдай ортумак школазының башкызы, бот-тывынгыр композитор Кан-оол Бегзаң-оолдуң «Эглип келир куштарым» деп ырызын Тыва радионуң симфониктиг оркестриниң ыраажызы, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Вероника Норбу ырлап доозуптарга, адыш часкаашкыннары дыңмиреп турду. Бот-тывынгыр композиторларның «Аялга» республика каттыжыышкынының даргазы, сураглыг бот-тывынгыр композитор Батый Кенештиң «Тыва кызы» деп билдингир апарган ырызын автор болгаш башкы Альберт Танов бедик мергежилдиг күүседип. Аныяк шүлүкчү, бот-тывынгыр композитор, Кызылда Культура бажыңының директору Анатолий Моңгуштуң «Кажан кээрил?» деп сөзүн болгаш аялгазын боду чогааткан ырызын Борис Сайын биле Михаил Айыжы олар чедингиикиниг күүсеткеш, көрүкчүлерден макталды алганнар. ...

Сарыг-оол КУУЛАР.

Солун болгаш номчукчу

Бижикчизи мен

Мен 1941 чылдың июнь айдан эгелеп «Шын» солуннуң номчукчузу болгаш бижикчизи мен. ...

[illegible]

Кара-оол ХЕРТЕК.

ЧААРТЫЛГАНЫҢ КӨРҮНЧҮҮ

Чаартылганың көрүнчүү, оон кол тарадыкчы күжү — парлалга. Ынчангаш чоннуң дорт сөглээни: «Ак саазынга бижиттинген сөөпда, ай-ак балды-биле даа одура шаап шыдавас сен» дээнинге кым-даа удурланып шыдавас. Солун чок болза, сагыш саарзык, бир-ле чүве четпес ышкаш.

Демократчыдылганың, ажык-чарлыг чоруктуң ачызында хөй чылдарның дургузунда «онза чажыт», «чажыт» турган сталинчи репрессияга хамаарышкан документилер ам кээп бүгү чонга билдингир апарып, солунга парлаттынып турары депшилгениң чединмикиин болбайн канчаар.

Ол ышкаш партияда болгаш ниитилелде чаартылгалар, рынок экономиказынче шилчиири, аренда аргазы-биле ажылдаары улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культураның, эртем-техниктиг депшилгениң, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүгү өртемчейде амыдыралдың дугайын солун, сеткүүлге чырыдып бижээн болурун кижи бүрүзү эки билир. Ук солунну, сеткүүлдү бүрүткээн партия, совет, ажыл-агый органнары, кооперативтер, каттыжыышкыннар, өөредилге, эртем, албан черлери болгаш бүдүрүлгелер келир чылдың чагыдылгазынче кол кичээнгейин салып, тиражты көвүдедир хемчеглерни ап чоруткан.

Бо хүннерде райкүүскомнуң шиитпири-биле чарлаттынган «Улуг-Хемни» чагыдарының көрүлде-конкурузунуң негелделеринге үндезилээш, «Союзпечать» салбыры, суурларда харылзаа салбырлары, харылзаа ажылдакчылары, почтачылар элээн ажылдарны чорудуп келген. Ноябрь 15-тиң байдалы-биле алырга, район солуну 2374 экземплярны бижиттинген. Ам-даа 1126 экземплярны чагылар болза, ынчаарда солунувун туружу быжыгар. Оон көвүдээр болза, улам эки. Солунчаузу Шагаан-Арыгга — 523, Чаа-Хөлде — 370, Арыг-Үзүүнде — 270, Хайыракан-да — 224, Арыг-Бажында — 100 өг-бүле чагыдып алган-дыр.

Төп солуннар эрткен чылдың бо үезиниин деңнелинден 3769, а сеткүүлдер — 6912 кезекке эвээш чагыттынган. Тодаргайлаарга, ийи катап кызырылганы ол-дур.

Республика солуннары «Шын» — 2861, «Тувинская правда» — 916, «Тываның аныяктары» — 2605, «Молодежь Тувы» — 126, «Сылдысчыгаш» — 1162 кезек чагыттынган. Төп болгаш республика солуннарын чагыдарының хуусаазы тоңуп турар болгай. Чагыдылганы кылдырып ап күш четтикпээн кижилер, далажыңар.

Салчак-оол ОНДАР.

ӨӨРҮНЧҮГ БОЛДУ

«Шын» солунну 40 чылдардан бээр номчуп келдим. Бемен чылдарда редакцияның ажылдакчызы бооп, баштай номчукчу таан чоорту корректор, ревизор-корректорлааш, сөөлзүредир чагаа килдизинге ажылдап чордум. Ынчан сайзыраңгай техника-даа чок турган. Ынчангаш эртен ночта хааржаандан уштуп алгаш, дораан номчуй бээривис ээлчеглиг дугаарның чырыкче үнүп кээринге чеже кижиниң үүлезин, уран-медерелин, эртем-билиин, арга-дуржулгазы, кичээнгейин, харыысалгазы негеттинерин солун ажылдакчызы чораан болгаш кончуг эки билир мен.

Амгы үеде солунда үнүп турар чүүлдерниң темаларын эскерип, саңгарып көөрге, хүннүң нарын чечен мергени, тывынгыр-дыр. Билдингир, уеның ескерлиг хөгжүлдези-биле чонну кулактуртап, эртем-билиин бедидип, политиктиг амыдыралы-даа ...

Мээң-даа, оон иштинин-даа «Шын» солунга хөй чылда ажылдап келгенни барымдаалааш, редакцияның коллективи келир чылда бо солунну бистиң өг-бүлевиске чагыдып берген. Ол биске дыка-ла өөрүнчүг, чоргааранчыг болду. Ол дээш солун коллективинге сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргенимни илерегейледивис. Ажылдап чораан коллектививистиң талазындан ындыг кижизиг хамаарылга бистиң өг-бүлевиске «Тываның аныяктары», «Тувинская правда», «Молодежь Тувы», «Правда» ... алыр арганы берген. ...

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «...». Телефильм. 9.00 Симфониктиг оркестр концерти. 10.00 К. Симонов — «...». ... 10.30 «Сес». 12.30 «Үе». 13.10 «...». М. И. Пруденкиниң ... 15.05 ... 16.10 ... 17.10 «Ол солдан болган...» 17.35 Политиктиг ... 18.30 «...». 19.15 Россия, ... 20.30 «...». 21.00 «Үе». 21.30 ... 21.35 Лидия Русланованың тургузан ... 23.00 ... «Торнезе» (Москва — Мюнхен) (Франция). ... 01.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 ... 8.35 9.35 Физика 9 класс. «...» 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. ... 11.05 ... 12.05 Теле-фильм. 12.25 «...». 13.25 К. Симонов. «Лопатинниң демдеглелдери». Фильмниң 15.25 ... 16.15 — 18.25 РСФСР-ниң улус депутаттарының ... Съездинде. 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ... Съездинде. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе». 19.00 Мульт-фильм.

КЫЗЫЛДАН

19.05 «Сарыг-Хаяның эзи». Даш чонукчузу К. М. Саая дугайында. 19.15 «Тыва чедде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуваар чаштар!» 20.15 «Ыттыг кадын». Фильм-балет. 21.05 «Волков космонавтының черде кокпалары». Баштымдаалыг фильм. 21.15 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ... Съездинде. 00.25 Эстрада. 01.00 — 01.40 Баскетбол. Европа ... ССРЭ биле Чехословакияның шиидек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.05 А. Блок дугайында телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!».

«Кызыл ТЭС тудуг» эргелели 1991 чылдың дургузунда 18 квартиралыг чурттаар бажыңны тудуп болур. Ындыг бажың туттуруп алыксаар күзел канчыг-даа организация, кооператив азы хуу кижилер бистиң эрге салывысче келгеде көрүнген аннаарын шилгедир болза. 1991 чылдың ноябрь-декабрь айлары ... бажыңны ап болур.

Бистиң-биле керээни бо чылдың декабрь айның 15-ке чедир чарып ап болур. Силерниң организацияңар ол бажыңдан бир, ийи, үш-даа квартираны алыр кылдыр керээни чарып ап болур.

Айтырыгны тудуг эргелелиниң начальниинден билип ап болур. Эргелеге № 3 автобус-биле чедер. «Электростанция» деп автобус доктаар черге дүжер.

ЧАНДЫР КӨРБЕС, КАНЧААРЫЛ?

Бегиниң районунуң ийи совхозунда ... Ийи-дага, Алыр-Кежиг-даа ... оорлар ... көрбес болду-ла. «Май 1» совхозтуң Хува-Чарсут-бараан фермазындан инек кадарчыларның ... оор аппарган. Совхоз төвүнден 7-8 километрде Чалын-Чер деп черде малчыннарга чораашаан ... Ынчаа ... чүвезин. Бирээзи чалаг ... Черле бо ... оорлары-биле ... Оон аныяктар оорлап турар. Канчаарыл? Хамык ... тоду оорлаар дей берди эвес-пе. Оларның-биле мыдаар ап, тежип турар бис бе?

Сыдымдыг ДАЖЫРГАН.
Тожу район.

Чурукчунуң эскерии

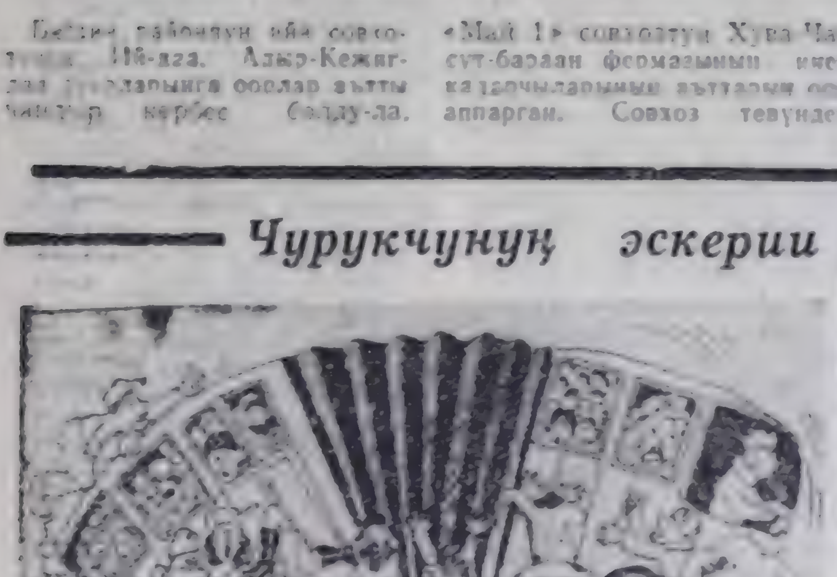

Геннадий МАКАРОВТУҢ шоодуглуг чуруу.

Шүгүмчүлелдиг чагаалардан

НИИТИ ЧУРУМГА ЧАГЫРТЫР

«Хүндүлелдин Демдээ» орденниг, республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга шии, концерт ургүлчү болуп турары көрүкчүге таарымчалыг. Ынчалза-даа көрүкчүлерниң талазындан ниити чурумга дүүшпес чүүлдерни биле тура-ла, кыла бээри театр ажылдакчыларынга, оларның көрүкчүлер-биле ажылдаарынга дыка берге байдалды тургузуп турар. Чижээлээрге, кежээки шактарда улуг улуска дээн шиилерже азы кандыг-бир көрүлде, конкурс-даа болбаарга чамдык ада-иелер бичии уругларын эдертип алгаш келир. Бичии уругларга шии концерт шагын туржип ... болгай. Ындыг турбуже ада-иелер уругларын эдертип алгаш келгеш, көрүкчүлерниң культурлуг дыштанылгазынга шаптык-таар турар. Оңу сагындырып чугаалаан театр ажылдакчыларының саналын тоор көрбес. Хоралаар ийикпе, харын-даа багай сөстер октай бээр таварылгалар бар. Ындыг ада-иелери болуп-даа, эдерткен бичии уруун база театр ажылдакчыларын хүндүлеп билбес кижи кылдыр санаар-дан башка, оларның-биле олбо дижип турар чай-даа, харын-даа чок боор дүр бис. Ынчангаш чамдыкта түвек сиигеш, эпчоксунгаш, киирипкен ... уругга база таварыжып тур бис.

Ада-иелерге сагындырып каавывыс болза, моон соңгаар кежээки шакта уругларны ада-иези-биле кады келзе, ... бис. ...

Шежут-оол ЧИНЧИ.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Ноябрь 23-25 хүннеринде республикага 75 кем-херек үүлгедиишкин болгаш янзы-бүрү болуушкуннар болган. Оон 39-у Кызыл хоорайга хамааржыр. Биче хулиганнаашкын дээш 43, ээрик чорааны дээш 140 кижи туттурган. 5 кем-херек үүлгедиишкинни соок чепсек ажыглап үүлгеткен. 12 кем-херек үүлгедиишкинниң ээрик байдалдыг тургаш кылган.

Кызыл. 24-түн хүнүнде 23 шак үезинде республика эмнелгезиниң травматология салбырынга бижиктедип балыглаткан 18 харлыг И. И. Терентьевти эккелген. Истелге чоруп турар.

06 шак үезинде ол-ла эмнелгеге Заводская 24 «а» бажыңда общежитиеден 24 харлыг, ПАТБ-ниң чолаачызы А. Куулярны чыттырган. Арагалаашкын үезинде оестээн алгыш-кырыштың түңнелинге ол бижектеткен болган. Оон ол общежитиеде чурттап турар 29 харлыг Ю. Салчак туттурган.

Республика эмнелгезинде нейрохирургия салбырының медицина ажылдакчыларын мегелеп турган, ийи тыва национал херээжен 3 харлыг Ондар-оол Ондарны аппарганын читкен оолдун иези Л. И. Ондар милиция черинге дыңнаткан.

Ноябрь 23-те 22 шак үезинде пассажирлер АТБ-зиниң эштиириниң Культураның болгаш дыштаныышкынның Гастелло аттыг паркы ... турган 29 харлыг В. И. Пановтуң оглу ... тыдыл-ган. Оңу эттеп, соп өлүрген болган. Истелгени чорудуп турар.

Ноябрь 25-те дыштаныылга парыгында делгелге заттынын чаңынга ийи оол Д. Чамыяның болгаш А. Беганниң ондатра болгаш норка кештеринден кылган бөрттерин уштуп аппарган.

Чадаана. Ноябрь 24-те 15 шак үезинде район эмнелгезинге бижектеткен Семен Белекпенни эккелген. Ол бектеткен контоназынга чудурукчулеп ажылдап турган. Болур-ногуур кемчеглер алдынып турза-даа, удаваанда ол амы-тынындан чарылган. Кагвараан кижини оон кадайы Зоя Иргит бижектээн.

Таңды. Балгазын суурга ОПТУ-2-ниң 17 харлыг сургуулу Эрес-оол Седен туттурган. Хынаалда үезинде оон 5 килограмм наркотиктиг будумел — гашиш тывылган.

Эрзин. 23-түн хүнүнде 20 шак үезинде эмнелгеге Бай-Даг суурунуң 23 харлыг чурттакчызы М-й-оол Бичикпен ... Оңу оон чажыдыг «Чаа орук» совхозтуң иви кадарчызы Альберт Дувар бижектээн болуп турар.

Барыын-Хемчик. Ноябрь 24-те 19 шак үезинде Ак-Довурак — Дөн-Терезин оруунуң 5-ки километринге Г. Н. Духтамышев 53-42 ТВЖ дугаарлыг ВАЗ-2121 машинаны бажынының ... хенертен үне халып келген Дөн-Терезин суурнуң чурттакчызы Н. Ооржакты хеме тавараан. Эмнелгеже аккелчыдырда, ол өлген. Кызыл-Мажалыг суурнуң чурттакчызы В. М. Тадыпов Ак-Довурак — Кызыл-Мажалык автобузунга бөлүк оолдар кыжаныып, хулиганзыг ажылдап турган, оон норка кежи бөргүн уштуп аппарганын дыңнаткан.

Тожу. Тоора-Хем суурнуң Первомайская кудумчузунда 1 «а» дугаарлыг бажыңга АКМК-ның такнызы, 31 харлыг Жанна Акты өлүрген. Оон ашаа Г. Н. Сулеменко туттурган.

Тес-Хем. 25-тиң хүнүнде 9 шак үезинде Кызыл — Ак-Эрик рейс автобузунуң чолаачызы В. А. Бабкинниң ... Ноябрь 24-те Шуурмак суурда автобус доктаар черге ийи эрик оол бижек-биле оон амы-тынынга кыжанып, хулиганныг чорукту кылган. Бо херек таварылга-биле кайда-даа ажылдавайн турар 22 харлыг Сарыг-оол Кудаазы оон чаңчыдык Мерген Кужугет олар туттурган. Кайгыы-даа Самагалдай суурнуң чурттакчылары ...

Мария КУЗЬМИНА.
ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң инструктору.

Кино

НОЯБРЬ 28-те

«НАЙЫРАЛ»: «Последний зов любви» (2 серийлиг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.30 шактарда.

Видеозал: «Смертельный герой» 9.30, 13.30, 17.30. «Сердце города» 11.30, 15.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транти-Ванти» 9.30, «Тайна карпатского замка» 11.00, 12.40, аа «Молодежного фильма» «Интердевочка» 14.40, 20.00, «Давайте надеяться, что будет девочка» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Рам и Лакхан» (2 серийлиг) 16.10, «Кому на Руси жить..» (2 серийлиг) 13.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Поле чести» (Франция) 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-24 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эдалакчылары — 3-45-93 ◆ килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 ◆ ... — 3-34-57 ◆ ... — 3-31-08, 3-41-22 ◆ ... — 3-34-10, 3-36-72 ◆ ... 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа ... — 3-39-03, 3-34-... ◆ ... — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ ... — 2-27-41 ◆ ... — 3-12-41

Чылда 300 катап үнер. Кээмчээр 2 парлалга ... Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының сайыдының кежигүн комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Индекс 54241.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 29 четверг
№ 272 (14472)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

НИИТИ-ЕВРОПА УЖУРАЖЫЫШКЫНЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ДЫҢНАДЫЫ

Эргим депутаттар! Парижке болган нийти-европа ужуражыышкынының дугайын силерге дыңнадырын аазаан болгай мен.

Ук ужуражыышкынның тоогузунге хамаарыштыр ийи сос.

Улус депутаттарының бирги Съездизиниң ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының дугайында доктаалында чурттуң айыыл чок чоруун өөренип көрбүшаан, нийти-европа чорудулгаларын ханыладырын чедип алыр болгаш эде тургустунуушкунга чугула тайбың кады ажылдажылганы калбартыр деп дөрт айтыышкын бердинген турган. Бистер аңаа дүүштүр ажылдаан бис.

Бот-боттарын билчириниң болгаш делегей айтырыгларынга бүзүрежириниң байдалын тургузарынга бистиң, чүнүң-даа мурнунда совет-американ угланыышкынга идепкейлиг ажылывыс амгы үениң үндезин айтырыгларынга чаа көрүүшкүннерниң тыптып кээринге таарымчалыг аргаларны берген. Ындыг болзажок политиктерниң, хөй-ниитиниң болгаш улустарның үзел-бодалдарынга база сеткил-хөөнүнге салдар чедирген шиитпирлиг факторлар болза бистиң чуртувуста боон турар үндезин өскерилгелер болгаш эрткен чылдың ийиги чартыындан эгелээш Барыын Европаның чурттарынга боон эгелээн чаартылгалар болур дээрзи билдингир.

Чүгле Европа чурттарының аразында эвес, а делегейниң нийти харылзааларында бот-боттарынга бүзүрешпес, бот-боттарындан коргар чоруктар аажок дүрген чавырылып эгелээн, политиктиг чугаалажыышкыннар улам ханы уткалыг болгаш боттуг апарган, делегей байдалын үндезини-биле экижидер дээш туржуп турар күштүг нийтилел күштери хөделип эгелээн. Боо-чепсекти эндере бүдүрериниң аар үүргези чүгле олче киир тыртырган чурттарның хөгжүлдезинге эвес, харын делегейниң бүгү экономиказынга, кижи төрелгетенниң хөгжүлдезиниң амгы үедеги айтырыгларын шиитпирлээринге улам-на багай салдарларны чедирип турар.

Амгы үениң байдалы 1975 чылда Хельсинки ужуражыышкынының ийиги ээлчээн 1992 чылда эрттирер деп дугурушкан үезинде эвес, а ону чоокшуладып, нийти-европа ужуражыышкынын эрттирип болур арганы тургускан деп түңнелге эрткен чылдың күзүнүнде келген бис. Бистиң ол эгелекчи саналывыска баштай чигзиниг турган-даа болза, сөөлүнде ону белеткээринге киржип эгелээннер. Хельсинк-2 ол хевээр артып калган, ону 1992 чылда эрттирер дээн хуусаазы-даа. Ону Европада аңаа чепсектиг күштерни кызырарының дугайында керээни чарарынга капсырлаштыр Парижке эрттирер деп шиитпирлээн турган. Ол айыттынган хуусаазында боон эрткен-даа.

Ужуражыышкын дугайын калбаа-биле чырыдып турган болгай, ынчангаш ону болгаш бо айтырыг талазы-биле мээң чугаалап турган чүүлдеримни, эвээп турган тургужуму депутаттар эки билир деп чүвени маңаа барымдаалап тур мен.

Ынчангаш Парижке чугаалаан чүүлдеримни катаптавас мен. Мээң сорулгам болза, ол кончуг чугула конференцияның биске, бистиң даштыкы байдалывыска кайы хире ужур-дузалыг болганын үнелеп илередиринде деп бодап тур мен. Амгы даштыкы байдалывыска хамаарыштыр бодувустуң чуртувустуң чаартылгазын уламчылаар болгай бис, ынчангаш ук ужуражыышкынның түңнелдеринден кижээндириглерни кылып алыр ужурлуг бис.

Конференцияга делегейниң бүгү чурттарының дөрттүң бир кезии киришкен, оларда бир млрд. ажыг кижи чурттап турар, оларның хөй кезии сайзыраңгай чурттарның чону болур. КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң доктаамал кежигүннери болур беш чурттуң дөртү киришкен. Аңаа моон мурнунда дыңналып, костүп көрбээн хөй-ле чүүлдер болган.

Европаның чурттакчылары дайын мурнунуң үезинде чурттавайн турар деп чүве аңаа бир-ле дугаар бүгү-ниитиге билдинген.

Бүгү Европаның төлээлекчилери социал-политиктиг шилип алышкынның болгаш национал онзагай чүүлдерниң хөй янзылыын бадыткавышаан, Европа улустарының эрге-ажыктарының болгаш салым-чолунуң нийти боон турарын бир үн-биле бир-ле дугаар бадыткап чугаалаан.

«Чөөн» болгаш «барыын» тала деп сөстер идеологтуг чорулдээлерниң болгаш психологтуг дайынның категорияларын эвес, а географтыг билиишкин болур дээрзи бир-ле дугаар бадыткаттынып көрдүнген.

Нийти-европаның бүрүн-бүдүн чоруу үе-төөгүнүң күзел-бодалындан азы пропагандисчи лозуннардан хүн бүрүнүң боттуг чүүлү апар чыдары бадыткаттынган. Харын-даа Европаның чаа айтырыглары, сагыш човаашкыннары — экономикада, энергетикада, транспортта, чоннуң ынай-бээр кожуп чоруурунда, чогаадыкчы интеллигенцияның өске чурттарже чоруп турары болгаш национал эвээш чоннуң чамдык чүүлдерге таарзынмайн турары болгаш оон-даа өске чүүлдер-даа — ындыг янзылыг апар чыдар деп, ужуражыышкынның киржикчилери угаап билип база демдеглеп турган. Бо бүгү дээрге удур туржур сорулгалар болгаш методтар чок, шуут тайбың айтырыглар-дыр.

Политиктиг бүзүрежилге бот-боттарының аразында хүлээлгелерин документ кырында демдеглеп каан хевирни эң-не баштай алган.

ССРЭ-ниң сөөлгү үеде Чаңгыс аай Германия, Франция, Италия, Испания, Финляндия-биле чарганы ийи талалыг декларацияларны болгаш керээлери (чардынар деп турар ындыг янзылыг керээлер ам-даа бар) болгаш Париж конференциязының бодунга 34 чурттуң ат салган документилери XXI чүс чылче ындыг янзылыг кирер деп шиитпирлээн чаа Европаның политиктиг болгаш эрге-хоойлу үндезинин тургузуп турарлар.

Европада ам шериг талазы-биле удурланыкчылар чок. НАТО-нуң чамдык кежигүннери бир янзы чугаалап турган-даа болза, «соок дайынның» тургускан блоктары боттарының эге баштайгы хүлээлгелерин чидирер апаар. Ындыг болзажок бүгү чүвени барымдаалап көөр, чүү боон турарын кичээңгейлиг хайгаараар дээрзи билдингир. Ол дугайын чугаалай бээр мен.

Бо бүгүнүң түңнелинде бис, Совет Эвилели демократияның, чөпшээрежилгениң, идегежилгениң болгаш казы ажылдажылганың хоойлулары-биле чурттаарын бодап, ооң келир үези бүгү янзы харылзааларда деп чүвени угаап билгенин көргүскен Европаның тайбың чаартылгазының шапкын агымында кире берген бис. Оон казыгаары Камчаткадан Камчаткага чедир, а херек апарза Аляскадан Аляскага чедир дээрбектелдир тутчу берген бо шуут чаа делегей ниитилежилгезинге бистиң киржип турарывыс бистиң мурнувуска моон мурнунда костүп көрбээн перспективаны ажыдып турар. Ноябрь 19-21 хүннеринде болган болуушкуннар биске амгы политиктиг болгаш экономиктиг кризисти ажып эртеринге дузалаар... Бир эвес бистер тургустунуп келген аргаларны угаан-медерелдиг ажыглап шыдаптар болзувусса. Бистиң төөгүлүг чаартылгаларывысты боттандырарынга, демшилгениң болгаш чаагай чоруктуң сайзыраңгай деңнелинче үнеринге амгы үеде бистер кончуттаа таарымчалыг байдалды алган бис.

Ужуражыышкынның бүгү киржикчилери дараазында чүүлге бир эп-сеткилдиг болган: бо ужуражыышкын Европаның төөгүзүнде бүдүн эпохага төнчүнү салган үе-чада болган. Ынчангаш ол аңаа болгаш бүгү делегейге хөгжүлдениң төөгү талазы-биле үр хуусаалыг, шуут чаа үезин ажыдып турар.

Париж конференциязының түңнелдери бодунуң ужур-утказының болгаш келир үезиниң талазы-биле мооң мурнунда костүп көрбээн документилерде бижыглаттынган. Делегейни бүгү талалыг көрүп турары, күзел-чүткүлдүң бир эптии, ажыл-чорудулганың тодаргай программазы оларны онзаландырып турар. Ук программа үр үеге кылдыр саналттынган-даа болза, бодунуң тодаргай ажыктыг чүүлдерин удавас улустарга көргүзе бээр кылдыр тургустунган.

«Чаа Европа партиязынга» ат салдынганы — күрүнелер тургузутлары янызы бүрү болгаш оларның бот-догуннаан чоруктарын бир янзы хүндүлеп көрүп турар-даа болза, материалдыг харылзааларның болгаш эп-сеттиг наттыштырылгазының моральдыг хүлээлгелерин чүрүмүн бүгаар кады чурттаар деп хүлээлгени оларның алганы ол болур. Кижиниң эргези, социал чөптүг чорук дээш экономиктиг хосталга, бүгүдеге деӊ айыыл чок чорук — чаа Европаның демшилгезиниң норма-чижектери бо-дур. Ол норма-чижектер бистерге албан болур, бир эвес ындыг болбас болза, бистер чүгле берген сөзүвүстү эвес, харын биске чүден-даа артык чугула херекти божаңнадып, ук норма-чижектерге база принциптерге шынчы чоруктуң бээр ужурлуг ажыктыг бүгү чүүлдерин ап шыдавайн баар ниик бис.

Европада аңаа чепсектиг күштер дугайында Керээге дөмейлежир керээлер моон мурнунда турбаан. «Соок дайынның» төнгениниң дугайында политиктиг медегеледер кайы-даа талаларның шериг күчүзүн элээн кызырар ам тодаргай деңнелдерде болгаш чурумнарда бадыткаттынган.

Атлантикадан Уралга чедир делгем девискээрге күштерин деӊ кызырары чаа байдалды ам бадыткап турар. Чепсегленишкиннериниң кол күштериниң талазы-биле деӊ эвес байдалды чайладыр сорулга чедип алдынган. Европага кымга-даа хамаарыштыр шаап халдаашкынның аргалары дыка кызырылган. Керээни боттандырары — Европага хенертен халдаашкынны азы улуг хемчээлдиг дайын чорудулгаларын херек кырында болбас дээрзин бүрүн харыысалга-биле медеглеп болур. Бүзүрелдиг болгаш бүгүдени өттүр алыр контроль-биле холбаштыр шериг информациязын солужар кылдыр көрдүнгени шериг байдалының болгаш шериг ажыл-чорудулгазының «ажык-коску» ындыг чадазын тургузар болгаш Керээни үрээрин азы дайынга белеткелди чажыды-биле чорударын херек кырында болдурбас. Дөртен ажыг чыл дургузунда тергиидеп келген стратегияның болгаш доктринаның утказынаары чидип турар. Аңаа дүүштүр ийи эвилелдерниң — удур туржуушкунну кылырынга, харын удур тургустунуп үезинде тургустунган НАТО-нуң болгаш Варшава Керээзиниң организациязының ындыг ужурлуказы база хүлээлгелери чидип турар.

Ынчалзажок хамык ужур оон-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Айыыл чок чоруктуң чаа системазының үндезиннерин Керээ тургускан. Ол байдал Парижке ат салдынган ооң документиниң характеринде дорту-биле база бижыглаттынган. Ийи блоктарның аразында керээ шыкаш, ол документ ам 22 күрүнелерниң кады чарлаан декларациязы болган, ук күрүнелерниң кайызы-даа Европаның нийти айыыл чок чоруунга болгаш быжыг турушту болурун деткииринге чогуур салыышкынын киирерин хүлээвээн. Херек кырында — ол дээрге халдашпас дугаайында хөй талалыг пакт болган. Ынчангаш Европага айыыл чок чорук шериг эвес, а коллуунда политиктиг аргалар-биле, удур туржуушкунга эвес, а деӊ каттыжылгага, коллективтиг үндезинге хандыртынган туруп болур дугаайында бот-боттарының билиишкинин быжыглаттынгандыр.

Хостаттынган кедергей улуг материалдыг болгаш угаан-эртем курлавырларын чоннуң чаагай чоруунче угландырар арганы ап турар-дыр бис. Херектиң чогум-на шериг байдалының дугайында чугаалаар болза, хүлээп алдынган керээниң боттанылышкыны бистиң айыыл чок чоруувусту быжыглаарын хандырар. Чүгле болунга эвес, харын бүгүдеге айыыл чок чорук, камгаланырынга четчир деңнел, кандыг-даа шериг ажыл-чорудулгазының ажык база ажык-чарлыг болуру, шыңгыы хыналда — бо чаа формула бо талазы-биле магадылал болуп турар. Оон ыңай күчүлүг ядролуг камгалал Совет Эвилелинге хевээр артарын база уттуп болбас херек.

Кижилерниң херек кырында чаагай чоруун хандырар дээш чурттуң социал-экономиктиг чаартылгаларын коргуушкун болгаш сеткилинин чоокка бүрүнгээрладыр арганы бо бүгү биске бериш турар.

Ийе, бистер хөй боо-чепсекти болгаш шериг техниказын кызырар апаар бис. Хөй чепсектиг болганывыста, хөйнү кызырар ужурлуг бис. Ынчалзажок амгы үе-чадада кандыг деңнелге чедир кызырар ужурлуугул деп айтырыг дүрүм ёзугаар тургустунуп турар. Кызырганывыштың сөөлүнде шуптузунга артар боо-чепсектерниң нийти санының үштүң бир кезээ хире деңнел ССРЭ-ге турары керээде тодаргайлаттынган.

Ону тодаргайлап көөрге, кандыг болурул? 13.300 санныг танкызы (33,3 хуу); ХДМ талазы-биле — 20.000 единица (33,3 хуу); артиллерия талазы-биле — 13.700 единица (34,3 хуу); дайынчы самолеттар — 5.150 единица (37,8 хуу); халдакчы вертолеттар — 1.500 единица (37,5 хуу) биске арттырып алыр эргелиг бис. Ынчангаш биске эң бедик национал деңнелди доктааткан. Бистиң девискээривистиң хемчээлин болгаш делегейге бистиң байдалывысты барымдаалап көөрге, ол деңнел черле чөптүг болур.

(Уланчызы 2-ги арында).

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ийиги Съездизиниң хүн айтырыгларының дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың улус депутаттарының Съездизиниң ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ийиги Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр хүн чурумунга дараазында айтырыгларны киирер:

1. РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң сөөлүнде соңгуттурган РСФСР-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында.

Мандат комиссиязының илеткели.

2. Россияның көдээ черлерин катап тургузар болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер программа дугайында.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң илеткели.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Көдээ черлерниң социал хөгжүлдезиниң, аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле комитединиң эдериичи илеткели база Көдээ черлерниң социал хөгжүлдезиниң дугайында РСФСР-ниң Хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүнге киирери.

3. Экономиканы быжыг туруштуг кылдыр экижидер болгаш РСФСР-ге рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазының дугайында.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң илеткели.

4. РСФСР-ниң Дээди Совединиң ажылының дугайында информация.

5. РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында РСФСР-ниң Хоойлу төлевилелиниң дугайында.

Конституция комиссиязының илеткели.

6. Эвилел керээзин чарарының принциптериниң дугайында санал-оналдар солчуушкуну.

7. Организастыг айтырыглар

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва. Кремль. 1990 чылдың ноябрь 27.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи ажыттынган

Ноябрь 27-де Кремльдиң Улуг ордузунга РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи ажылын эгелээн.

Съездини РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин ажыткан. Россия Федерациязының чаа тогаадып тургускан күрүне Гимнизин ойнаткан.

Оон соонда Б. Н. Ельцин эге сөс ап, чүве чугаалаан.

Бистиң чуртувус амгы үеде аъш-чем айтырыының талазы-биле берге байдалда келген деп, ол чугаазын эгелээн. Ону дарый шиитпирлевес болза Россияны катап тургузарының дугайында айтырыгны боттандырары улуг бергедээшкинге таварыыр. Сөөлгү он чылдарда бистер бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээр дээш каш удаа улуг программаларны чогаадып тургускулаан бис, ынчалзажок оларның чаңгызы-даа боттанмаан.

Амгы үеде бистиң мурнувуста мындыг айтырыг тургустунуп келген: эки чүве бербес эргидеги оруувус-биле уламчылаар бис бе азы мооң мурнунда чидирген чүүлүвүстү дедир эгидип, катап тургустунуушкунче шиитпирлиг кирер бис бе? Аграр реформаның эрге-хоойлу үндезиннерин тургузар элээн хөй документилер белеткеттинген. Оларның кол утказы болза чер ажылында ажылдап турар кижилерни ооң ёзулуг ээлери болдурар, Россияга тараачын ажыл-агыйны катап тургузар болгаш бюрократчы албан-дужаалдарны ап октаар дугайында айтырыглар болур.

Аграр секторда боттандырар деп турар чаа чүүлдер 20—30 чылдарда боттандырып турган хемчеглерге дөмейлешпес. Ооң кол принциви — эки тураныӊ негелделерин барымдаалаары, тараачыннарга хамаарыштыр кандыг-даа албадаашкынны болгаш күш ажыглаарын болдурбазы болур. Экономиканың бо секторунда монополчу чорукту чок болдурары, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударынга чагырып дужаар принципти узуткаары, аъш-чем үндүрүүн киирери, чер реформазын боттандырары чугула. Черни күрүне бүдүрүлгелери, колхозтар болгаш совхозтар, фермерлер ассоциациялары, тараачын ажыл-агыйлар ажыглап болур, харын-даа черге хуу өнчүнү тургузуп болур.

Россияның күрүнезин [illegible] Тоң болгаш чер-чер бюджеттеринден [illegible] үндүрүп берип турар. Көдээ ажыл-агыйның хөгжүдеринге [illegible] база киириштирер. Россияның көдээ черлерин катап тургузарынга даштыкы капиталды киириштирериниң аргаларын база дилеп тып турар. Бо айтырыг талазы-биле саналдарны Россияның чазаа белеткеп кылган.

Аграр реформазы дээрге Россияның нийти экономиктиг реформазының бир кезии болур. Ук реформаны боттандырар дугайында айтырыг ноябрь айда-ла тургустунган турган, ынчалзажок оон бээр элээн үе эрткен-даа болза бо айтырыг шиитпирлеттинместээш туруп берген. Маңаа Россияның удуртулгазы буруулуг эвес. Эвилел чазааның Россияга ажыл-херекти баксырадып турар хөделиишкиннери дээш буруну Эвилелдиң чогуур органнары болгаш республикада туруп турар өжээтен күштер хүлээр ужурлуг.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының чугаазындан алырга, бир эвес Россияның удуртулгазы баштайгы планын барымдаалап ажылдап турган болза ийи ай болгаш-ла тодаргай түңнелдер чедип алдынар ужурлуг турган. Чижээ, саң-хөө айтырыгларынга. «500 хонук» программаның үстүнгени республикага улуг согугну таварыштырган. Кижилер байдалдың экижииринге идегелин чидирген, эвилелдешкен республикалар аразында дугуржулга кылбас чоруктар ханылаан, төпке чон бузуревестей берген. Бо бүгүден чогуур түңнелдерни кылыр херек. Бир эвес Съезд чогуур шиитпирлерни хүлээп албас болза, суверенитет дугайын чугаалаан ажык чок деп, Б. Н. Ельцин демдеглээн.

Күрүне суверенитединиң дугайында бирги Съездиге хүлээп алдынган Декларация болза херек кырында ёзулуг хостуг, республикалар эвилелинге, делегей күрүнелериниң аразынга төлептиг черни ээлээр, адактың сөөлүнде хелеге-күрүне турганындан уштунуп, бүрүн эргелиг күрүне болуп, оон кайгамчык улуг курлавырлары болгаш эгээртинмес байлактары Россияның чонунуң холунга кирер база оларның эрге-ажыынга дүүштүр ажыглаттынар аргалыг болурунуң ынаныжын республикага берген. Ол күрүне бүрүн эргелиг аңы-дуума республикалар-биле Эвилелге чурттаарынче чүткүп турар.

Россияның суверенитедин быжыглаары эвилелдешкен республикалар-биле ёзулуг деӊ эргелиг харылзааларны тургузарынга таарымчалыг байдалдарны хандырар. Унитарлыг күрүнениң бустуушкуну оларның чоокшулажырынга, ылангыя принципиалдыг чаа үндезинге чоокшулажырынга идигни база берген. Керээ харылзаалары калбарган. Украина биле Казахстан, Грузия, Молдова биле керээлерге ат салдынган, [illegible]

Россияның суверенитедин [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы [illegible] республикаларның [illegible] суверенитедин [illegible] билип турар бис. Суверенитет дугайында декларацияда ол дугайын айыткан. Россияның чамдык эрге-хүлээлгелерин төпке бериш турар. Ынчалзажок боттарывыстың шиитпирлеп шыдаар айтырыгларывыска төптүң холгаарлай бээриге удур бис. Ук айтырыгларны боттарывыс кымдан-даа дээре шиитпирлеп шыдаар болганывыста, өскээртен холгаарлаашкынга чөпшээрешпес бис. Холгаарлаашкын байдалын өскертир дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр бис. Ынчалзажок чүгле политиктиг методтар-биле хөделир бодалдыг бис.

Республикаларның күрүне суверенитедин хүлээп көөрүнге үндезилээш, төптүң шиңгы чаартырының эргежок чугулазының дугайында идеяны Россия парламентизиниң баштыңы деткээн болгаш бо айтырыг талазы-биле кандыг-даа саналдарны чугаалажып көөрүнге белеңин илергейлээн. Ынчаарга ооң бодалын ёзугаар алырга, удур туржуушкуннуң логиказы, сөөлгү үеде Президентиниң чугаалааны политиктиг демиселдиң логиказы канчап-даа хүлээп алдынган туруп болбас. Ындыг логика амгы үеде кандыг-даа таварылгада чоңга удур угланган болгаш таарымчалыг түңнелдерни бербес.

Армия дугайында айтырыгга Б. Н. Ельцин база доктааган. Чаартыныышкынның нарын чорудулгалары Чепсектиг Күштерде калбарып турар. Ниитилелге Чепсектиг Күштерниң ролю боттуу-биле өскерлип турар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи республиканың Күрүне суверенитедин чарлавышаан, чаа Конституцияны ажылдап кылырын Дээди Советке дааскан турган деп, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы демдеглээн. Конституцияның кол оргазы парлаттынган. Күрүнениң социал хүлээлгелерин, Россия Федерациязының күрүне суверенитедин боттандырарының норма-чижектерин болгаш механизмнерин ында тодаргайлаан деп, түңнелинде ол чугаалаан.

Ооң соонда депутаттар хүн айтырыын чугаалажып эгелээн. Ону чугаалажып турда, чидиг дискуссия болган. Депутаттар бөлүктери боттарының дугурушкан айтырыгларын хүн айтырыынга немей киирерин база саналдап киирип турган. Ынчангаш Съездиге чугаалажыр деп саналдаттынган айтырыгларының нийти саны 32 чеде берген. [illegible] түңнелинде чамдык айтырыгларны хүн айтырыынга киирген. Чижээ, Эвилел Керээзин чарарының принциптериниң дугайын Съездиге [illegible] РСФСР-ниң Конституциязынга [illegible] Хоойлужудулга комитеди [illegible] Дээди Советтиң Конституция комиссиязы [illegible]

Съездиниң хүн айтырыын хүлээп алдынган.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизиниң ажылынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев киржип турар.

(СЭТА).

Тыва АССР, Кызыл хоорай, «Шын» солун редакциязынга

Хүндүлүг редакция!

Бүгү-ле эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның база автономнуг өске-даа тургузугларының кол удуртукчуларын боттарының хуралдарынче чалап алгаш, ССРЭ-ниң Дээди Совели ноябрь 14, 15, 16, 17 болгаш 19 хүннеринде палаталарның, комитеттерниң болгаш комиссияларның хуралдарынга чуртта байдалдың дугайында айтырыгны чугаалашкан. Айтырыгны чугаалажып турган, ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының илеткелдерин дыңнаан. Эш М. С. Горбачевтуң илеткелиниң соонда чугаалажып турар айтырыг талазы-биле бир дугаарында санал бээр эргени меңээ берген. Ынчалзажок меңээ сөс бээриниң мурнунда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннериниң саналдаарының үези 10 минута турган болза, 5 минута кылдыр кызырганының хараазы-биле бодумнуң саналымның сөзүглелин долузу-биле чугаалаар аргам чок болду.

Соңгукчуларым болгаш республиканың чурттакчылары таныжар кылдыр мээң чугаамның долу сөзүглелин парлаарын Силерден диледим.

Ю. КОМАРОВ, Барыын-Хемчиктиң № 649 национал-девискээр округундан ССРЭ-ниң улус депутады.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга ССРЭ-ниң улус депутады Ю. Т. КОМАРОВТУҢ чугаазы

Хүндүлүг Президент! Республикаларның болгаш автономнуг тургузугларының хүндүлүг удуртукчулары! Хүндүлүг улус депутаттары!

Бистиң кандыг-даа [illegible] бүгү бүдүүнларында соңгукчулары-биле хөй [illegible] ужуражылгаларының соонда палата[illegible] комитеттерге болгаш комиссияларга [illegible] даалыг санал-онал солчулгазы чуртта дүвүрээзиниң болгаш харын-даа частып болгу дег айыылдың байдалын чөптүг-биле база катап тургузупту. Ук байдал совет кижилериниң хөй кезииниң сагыш-сеткилинге даартагы хүнге бүзүрел чок чорукту, хуузунда магадылал чок, а чамдык таварылгада оон шуут үнер аргажок муңгаш чорукту болдурупкан. Чогум-на ынчангаш дугуржуп сүмележир болгаш бир демниг хөделириниң программаларын ажылдап кылыры-биле чурттуң, республикаларның болгаш автономнуг тургузугларның кол удуртукчуларын боттарывыстың хуралывысче чалаан бис, ол программаларның боттанылышкыны совет кижилерниң боттарынга бүзүрелдиг болур чоруун катап эгидер, амыр-тайбың ажыл[illegible] кылдыр көөр байдалды хандырар ийик.

Чуртта байдалды чогумчулар талазы-биле [illegible] бистиң Комитет [illegible]

Чурттуң амгы амыдыралының [illegible] чурумну болгаш дүрүм чүрүмүн быжыглаары [illegible] бүгү [illegible] тург болуп турар хоойлуларны хүндүлеп көөр чорукту оларга катап эгидер ужурлуг бис. «Суверенитеттерниң чыскаалы» (эвилелдешкен республикалардан көдээ Советтерге чедир), «хоойлуларның каккылашкаа» чуртка мооң мурнунда костүп көрбээн ужур-дүрүм чок чорукту болдурган.

Ынчангаш хамыктың мурнунда чаа Эвилел керээзин чаргыжеге чедир чурттуң бүгү девискээринге ССРЭ-ниң Конституциязын, хоойлуларын дээди күштүг болдурары болгаш сагыырын бүгү хемчеглер-биле хандырары; федеративтиг чаңгыс аай күрүне болур ССРЭ-ниң суверенитединиң хамыктың мурнунда делегей аренazынга камгалаары болгаш оон-биле чергелештир Эвилел иштинде эрге-хүлээлгелерни [illegible] автономнуг республикаларның суверенитедин калбартыры эргежок чугула.

Оон аңгыда, төпте болгаш черлерде күүсекчи эрге-чагырганың [illegible] ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чергелешкек турар чоруу моон соңгаар чогумчалыг эвес деп санап турар бис, тодаргайлаарга, Министрлер Чөвүлели эрге-чагырганы чидирбишаан, ол улам-на «коңчудар оолчугаш» болуп бар чыдар, а президент структуралары ниитилел мурнунга бүгү харысалганы чүктевейн турар. Ындыг янзылыг ол дүүшпес чорукту чайладыр херек.

Чер-черлерге, край болгаш область Советтеринден эгелээш, Советтерниң болгаш оларның күүсекчи органнарының ажылында чергелешкек чорукту чок кылыры чугула. Эрге-чагырга дээш Советтер даргалары биле күүскомнер даргаларының аразында бүгү чуртта калбарган база бот-боттарын тиилежип чоруп тур[illegible]

Чуртка контрольдуң бүгү күрүне органнарының [illegible]

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүндүлүг номчукчу! Республика солуннарын, оон иштинде «Шынны» чагыдары ам даарта доостур. «Шынны» чагыдып ап четтикпээн болзуңарза, бөгүн чагыдып алыңар!

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ДЫҢНАДЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Улуг кызырылдалар НАТО чурттарынга база болур. Бистиң бодап турарывыс өзулгаар алырга, эң-не улуг кызырылда каттышкан Германияга хамааржыр. ГФР-ге болгаш ГДР-ге турган шериг чүзүнүн барык ортза кезин аңаа кызырлыры кээзэ өзулгаар көрдүнген. Боо-чепсектиң янзы-бүрү хевирлериниң талазы-биле чепсегленишкинни дужурериниң хемчээли Германияга хамаарыштыр ниити-биле 44-тен 54 хуу чедир кызырлыр.

Кезээ болза аңаа эвес, берге маргылдаалар үезинде тургустунган. Оон адыр бүрүзү безин үзүктелишкинниң болгаш үе-үеле «бедик кужениишкин-биле» чедип алдынган. Ынчалзажок алактың соолгуне чөпшээрежилге чедип алдынган, ук чөпшээрежилге кымның-даа эрге-ажыын кызагдатпайн турар.

Дайынчы ужар чүүлү кезээге киирериниге АКШ болгаш НАТО үр үеде удурланып келген. Ам ол айтырыг [illegible] Чөптүг [illegible] Чижек танкылар айтырыы база. Бо талазы-биле артык күчүлүг НАТО чурттары ындыг танкыларны саңга киириштирбезин оралдажып келген. Кезээ [illegible] база [illegible] ам тааржып турар.

Чөпкектиг Күштерниң хуула [illegible] дугайында айтырыгга хамаарыштыр бистиң [illegible] кызыргалар [illegible]. Чугаалажылышкыннар [illegible] шериг саны [illegible] деп хүлээлге [illegible]. Шериглер [illegible] айтырыглары аразында [illegible]. Чөөн Европа чурттарындан Совет Чөпкектиг Күштерниң үндүрерин кажан боттандырып турар амгы байдалдарда [illegible] шиитпир бистиң эрге-ажыывыска дүгжүп турар.

Чепсегленишкинни улам ыңай дужурери кандыг болур деп айтырыгга хамаарыштыр Парижке ындыг сорулга салдынган: аңаа чепсектиг күштер болгаш идегежир чорук хемчеглериниң талазы-биле чугаалажылышкынныг соңгаарладыышкын чокка улаттылаар. 1992 чылда болур Хельсинк-2 ужуражылышкынга чедир ук чугаалажылышкыннарны доозар, а оон соонда блоктар киржикчилери турган 22 чурттарның эвес, а АКШ-ты болгаш Канаданы киириштирбишаан, Европаның бүгү [illegible] киржилгези-биле чаа чугаалажылышкыннары эгелээр.

Европага айыыл чок чоруктуң болгаш кады ажылдажылганың чаа институттарының база механизмнериниң айтырыынче онза кичээнгейни ужуражылышкынга белеткелдиң үезинде угландырган бис. Европаны чарылдырган удур туржуушкунуң эргижирээн

структуразын мырыңай өске, коллегиалдыг үндезиниге тургустунган болгаш Соңгу Американы киириштирбишаан, ниити-европа хемчээлиниң эрге-ажыктарының дең көрүүшкүнүн хевээр арттырып шыдаар структура-биле солуурунуң чиигине утланышкынны ол деп санап турар бис.

Ындыг механизмниң идеязын бистер кодурген бис. Кажан ону билген соолгуне, ук идея Европа чорудулгазының институттарының адын алган. Чаа институттар болгаш структуралар Париж документилеринде демдеглеттинген болгаш олар соңгаарлалдынышкын чокка ажыглаттынган турар ужурлуг. Ол дээрге 34 күрүнелер удуртукчуларының, даштыкы херектер министрлериниң чөвүлелиниң политиктиг доктаамал консультацияларының механизми, оларның төлээлекчилериниң ужуражылышкыннары, экспертерниң доктаамал ажылдаары-дыр. Ол дээрге чөрүлдээлерин баш удур болдурбас талазы-биле топ-түр, ону онза чугула ужур-дузалыг деп санап турар бис. Ол төп болза Европада шериг-политиктиг байдалды билген турар болгаш ооң таарымчалыг дең болур балансызын коллективтиг башкарар сорулгалыг.

Совет күрүнеде парламенттиң чаартынган ролю Европа чорудулгазының парламент үндезиннерин быжыглаар дугайында бистиң саналывыстан үндезилеттинген. Европага айыыл чок чоруктуң болгаш кады ажылдажылганың айтырыгларын база-ла коллективтиг принциптер өзулгаар шиитпирлээрниге парламентарийлерниң улам идепкейлиг болгаш тодаргай киржири дээш туржуп турар бис. Ол теманы Парижке [illegible] көрген. Ниити-европаның [illegible] тургузары чугула [illegible] күрүнелер болгаш [illegible] санап көрген. Европа Чөвүлели — Барыын Европа күрүнелериниң парламентиниң [illegible] холбаштырыкчызы болур. Бистер болгаш Чөөн Европаның бистиң кожаларывыс ук организация-биле харылзааларны тудуп эгелээн. Ниити-европаның парламент шугумун [illegible] болуруу [illegible] ажылдаар ужурлуг деп айтырыгны парламентарийлер бистиң Дээди Совединиң кожигүннеринге боттары шиитпирлээр апаар.

Ынчангаш бистер чаа Европаны тургузар, аңаа чурттаарынга өөренир апаар бис. Бистиң күрүневиске, бистиң хамаатыларывыска аңаа төлептиг [illegible]. Ынчаарга бо бүгү база биске бедик хүлээлгелерни [illegible], чаа эң-не бедик норма-чижектерге, стандарттарга [illegible] тааржырын негээр турар.

Бо айтырыгга элээн доктаар болзаам мен.

Европаның өзулгаар чаа тургузуунуң тыптыры Париж ниити хуралы эгелээн. [illegible]

ти экономиктиг, экологтуг, эрге-хоойлулуг, культура болгаш информация девискээрниң дугайында кажан чугаалап турда, ол сөстер амдыызында шоолуг билдинмес [illegible], ынчалзажок олар [illegible] тодаргай ужур-дузалыг дээрзин барымдаалап көөр херек. Бо талазы-биле эки чүүлдер-даа, хүлээлгелер-даа бар.

Бо бүгүнүң үндезиниң экономиктиг чорудулга болуру черле билдингир, ол чорудулга чүгле Барыын чүктүң эвес, харын бистиң болгаш кожаларывыстың бүрүзү-биле — өске чорудулгалардан ол амга чедир хожудап келген. Маңаа хамаарыштыр чүнү билип алыры чугула болуп турарыл? Испан премьер Гонсалес чедиишкинниг ажылдап чоруур улуг политиктерниң бирээзи, социалистиг идеяга сундуккан ол кижи мээң-биле чугаа үезинде мынча дээн: бүгүдеге оспаксырадыкчы эвес болгаш албан болур «ооза дүрүмнери» делегей экономиказында бар. Ол дүрүмнерни сагыырынга өөренип алыр херек. Европага ниити рыноктуң бар артык аргаларын ажыглаарын күзээр болза, харын Атлантикадан Камчаткага чедир, оон ыңай Сан-Францискога чедир делгем девискээр дугайында чугаа болганда, ол делгем девискээрге, ук рыноктуң ажылдаарынга дең эргелиг байдалдарны тургузарынга киржип апаар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, иштики эрге-ажыктарны, делегей экономиказынга тудуш кылдыр киржириниң негелделерин барымдаалап корбушаан, рынокче шилчииринин оруу-биле шиитпирлиг бурунгаарлаарывыс чугула. Бо дээрге Париж түңнелдериниң база бир медээзи-дир.

Парижке хүлээп алган шиитпирлерни боттандырарывыстың оон өске бир негелдези ооң күштүг болур девискээр эргелериниң чиңгес хөй чоруу болур. Күрүне бүрүзүнде оон иштиниң амыдыралын чорудулганың тускай хоойлуларын бары билдингир. Ынчалза-даа ындыг хоойлулар делегей документилеринде айыттынган ниити принциптерге болгаш моральдыг ниитиниң хүлээн көрүп турары бүгү нормаларынга-даа чөрүшпес ужурлуг. Ниити, бо-даа талазы-биле ниити дүрүмнер бар болгаш бир эвес боттарының ноналары-биле хоойлу-дүрүм база норум-чурум өзулгаар чурттарын олар боттары кылып турар болза, оларны шуптузун сагыыр хүлээлгелиг.

Европейжи чорудулга делегей эргелерин амгы үениң боттуг чүүлдериниң деңнелинге чедир кодурген. Шаанда ындыг эрге бүдүрүндеп-не месилдежиишкинниг харылзааларның чүгле таарыштырып шыдаар ышкыт турган болгай. Ам болза ол эрге хүлээлгелер системазы болу берген болгаш бот-боттарының аразында

сонуургалдарга, өскелерниң чаагай болгаш дең-дески чоруундан боттарының национал чаагай чоруунуң хамааржырын талаларының угаазылап билиринге үндезилеттинген.

Ол ужуражылышкынга бир дески, быжыг болуруунуң темазының дыка хөй удаа дүвүрээшкин-биле чаңгылаап турганын чугаалаар ужурлуг мен. Ол чорук бистиинде ышкаш, Европаның янзы-бүрү кезектеринде база көстүп турар апарган хайныышкыннарыг социал политиктиг, национал чорудулгаларны болгаш националдар аразының чөрүлдээлерин илередип турган. Ол ышкаш делегей экономиказында кудулаашкынның баштайгы демдектериниң көстүп келгенинге сагыш салышкынны айтып турган.

Конференцияның бүгү-ле санал-оналдарга илереттинген тура-соруу — 34 чурттуң шуптузунуң боттарынга алган эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дең, бир домейиниң тура-соруу-дур. Ынчалза-даа күрүне бүрүзү аңгы-аңгы чурттарның шыдаар аргаларын, оларның делегей политиказында ээлээн туружун барымдаалап көрген. Ынчангаш хөй-хөй талалар Каттышкан Штаттарның болгаш Совет Эвилелиниң онза ролюн айтыры эргежок чугула деп санап турганнар. Оларның аразынга харылзааларының үндезини-биле өскерилген чоруу ооң соонда болгулаан бүгү таарымчалыг байдалдарның эгезин салган, ол конференцияның бодун эртирер аргалыг болдурган. Ол эң улуг ийи күрүнениң аттарындан болгаш шыдаар аргаларындан ооң шиитпирлериниң боттаныры база хамааржыр апаары билдингир. Президент Джордж Буш-биле мээң Парижке ужуражылышкынывыс совет-американ чугааның бызыын болгаш чаа шынарын бадыткаан ННО ити болгаш Европа чорудулгазының кежигүннери болгаш [illegible] бистиң харылзааларывыс өзулгаар тайбыңның болгаш айыыл чок чоруктуң эрге-ажыын камгалаары-биле кады ходеririнге бүзүреди база белен чоруувусту улам быжыглаан.

Маңаа холбаштыр моңу немей чугаалап каарын күзеп тур мен. Конференцияның чамдык киржикчилериниң чугааларынга бистиң эвилелдиң эде организастаарынга хамаарыштыр кадын чүүлдер илереттинип турган-даа болза, Европа, АКШ болгаш Канада-даа ындыг улуг күрүне-биле, улуг болгаш бүдүн-бүрүн турар чурт-биле холбаалыг боор турарын болгаш месилдаа соңгаар ындыг болуруун шупту барымдаалап көрүп турган. Ол делегейге санаашкынның болгаш комплекстиң чорудулгазының өскүдүкчүзү эвес, а каттыштырыкчызы, боттуг ат-алдарлыг эге үндезин болуруунга шупту идегеп турар. Бирги ээлчегде чугаалаарга, ынча-

гыя эң чоокку айларда, амгы дыка берге шилчиишкин үезинде бистиң-биле эп-сеткил каттыштырылгазынче чуткулду. бистерни деткиирин, ге белен чорукту тодаргайы. биле илередип турганын оон-биле улуг черлелиг танылбылаттынып турар.

Оон шала чардыкпышаан, мен Францияга, Германияга, Италияга, Испанияга, Финляндияга сөөлгү удаа кыска хуусаалыг ажыл-чоруктарга мээң-биле кады чораан бүгү кижилерниң бодалдарын депутаттарга дамчыдып болур мен. Ол ажыл-чоруктар бистиң улуска сагыш-сеткил каттыштырылгазының, бистиң улуг ажыл-херээвисти, эде тургустунуушкунну хереэн деткиириниң курлавыр күжү кайы хире улуг дээрзиниң мурнуундагызы ышкаш күш-биле бадыткап көргүскен. Чүгле күрүне, хөй-ниити болгаш үлетпүр, бүдүрүлге бөлүктеринден эвес, харын база улустуң дениелиниге бистиң деткиириниң калбак болгаш күштүг үндезини хевээр арткан боор турар.

Парижке ниити хуралдарга киржиринден аңгыда элээн хөй күрүне ажылдакчылары-биле түс-түзүнда хөй беседаларны болгаш ужуражылышкыннарны кылыр ужурга тааржып турганывысты эскерген боор силер. Оларның үезинде чүгле мурнунда берген аазаашкыннар бадыткаттынган эвес, харын база келир ышкыны үе-биле холбашкан бо берге үеде бисти деткиир дээн, чаа-чаа саналдарны баштай киргилээн. Ол — чурттар аразының харылзааларында шуут-ла чаа байдалдың бүзүреддиг демдээнден артык чүүл-дүр.

Бо талазы-биле Германияда ап чорудуп турар боттуг ходелиишкиннерниң болгаш туруштарның дугайын маңаа чугаалап болур мен. Канцлер Коль эң чоокку үеде аъш-чем-биле биске дузаламчының талазы-биле [illegible] хемчеглерниң [illegible] бистиң деткиирин [illegible]. Чазактың тускай комиссиязын тургускан болгаш ол хамаатыларының талазындан бо талазы-биле киирген бүгү саналдарның дугайында медээлерни чыып эгелээн. Эң-не кайгамчык тыг чүүл — ындыг политиканы чазактың ындыг туружун немецтерниң 80 ажыг хуузунда деткип турарын хөй-ниитиге салган айтырыгларга харыылар көргүзүп турары болур. Ону каттышкан Германия-биле чаа харылзааларның баштайгы демдектери шыдыр сеткил [illegible] айтып болур.

Чоокку үениң иштинде Германияның биске чорудуп боор деп турары продуктуларын болгаш өске-даа саңнаалын сөөртүрүнүң, дужурериниң, шыгжаарының болгаш хуваарыының талазы-биле боттуг тодаргай хемчеглерни ажылдап кылыр дээш канцлерниң хуула төлээлекчизи Тельчикке баштаткан харысалгалыг

болук даарта Москвага келир. Мен бодумнуң таламдан чаза бөлүүн тургузар аитыышкынны берген мен. Ол бөлүкке бистиң-биле херек кырында эп-сеткил каттыжылгазының ол хемчээн боттандырарының харысалгазын онааган. Ол кандыг-бир хемчээлинде гуманныг дузаламчы кылдыр көөр, а кол дузаламчызы таарымчалыг коммерция негелделери өзулгаар чээли шугуму-биле бээр ужурлуг.

Онзагай чижек кылдыр канада премьер Малрунииниң туружун көргүзер дир мен. Канаданың удуртулгазы болгаш ооң садыг-үлетпүр бөлүктери эң чоокку үениң иштинде январьның 15-ке чедир — биске дыка хөй хемчээлдиг аъш-чемин Малрунииниң чугаалааны ышкаш, бүрүнү-биле чедирериге белени оон-биле мээң ужурашканымның дугайында солунга дыңнадырга айыткан. Бир эвес ону тайылбырлаар болза чугаа эъттиң, үстүң, сүт болгаш балык продуктуларының янзы-бүрү хевирлериниң, янзы-бүрү тараалардың болгаш далганның чиигелделиг коммерция байдалдарынга 1 миллиард канада доллар түңге дузаламчызының дугайында боор турар-дыр. Бир неделя соонда бо талазы-биле тодаргай дугуржулганы чарар деп турар. Өске-даа чурттарның туружунга хамаарыштыр шак-ла ындыг туруштуң дугайын база чугаалап болур.

Бистиң 6.4 миллиард рубль түңнүг кылдыр ап турган болгаш 1990 чылда ап турарывыс саң-хөө чээлилеривисе ажыл-херекти кандыг-бир черлелиг кылдыр чурумчудар арганы берген чугаалаарга-ла, билдингир апаар. Силер Н. И. Рыжковтуң бистиң банкыларывыска бар турган ортумак хуусаалыг болгаш кыска-даа хуусаалыг 20.8 миллиард рубльдиң чээлилеринден болгаш депозиттеринден база 7 миллиард рубльди бистиң төлевир арганывыска [illegible] чоруктуң [illegible] дугайында [illegible] билир болгай силер. Үстүнде айыттынган чүүлдерниң күзели-биле байдалдың улам-на бажывраар чоруун болдурбас арганы болган бис.

Ынчалза-даа хүн бүрүнүң амыдыралының аңгы-аңгы рамкиннерниң болгаш дүвүрээшкиннерниң ужурулам бистиң даштыкыдан эп-сеткил каттыштырылганы [illegible] тодаргай [illegible] турар чорук хавааланчыг. Дээди Совет ону чөвүлел-биле [illegible] кээрүнге идегеп турар мен. Амгы делегейниң экономиказының талазы-биле эң улуг күрүнелерниң төлээлери [illegible] эвес кылдыр биске дузалар ын күзеп турарын [illegible] демдеглеп шап тур мен. Олар үргүлчү-ле: [illegible] биле ажыл-херекти холбаштырарының дугайында айтырыгны салып турар. Ын-

чангаш олар төп чер-биле холбааны тударын күзеп, бүгү-ле чүүлдер боттуу-биле чорун, бүгү чуртка угаан-сарыылдыг, ажыктыг кылдыр шиитпирлеттинзин дээш, ындыг арганы боттандырып чорударын күзеп турарлар.

Бистер Парижке саналдаттынган болгаш Европейжи энергетика-биле холбаалыг биске кончуг чугула бир төлевилелди көрбейн эртпес ужурлуг бис. Энергетика талазы-биле европейжи хартияны ажылдап кылыр апаары тодаргай-дыр. Бо теманың талазы-биле ниити-европа конференциязын чыыр деп турар.

Ам экологтуг айыылдың дугайында. Ол дугайын барык шиил-ле бүрүзү национал кызыгаар билбес айтырыг кылдыр чугаалап турган. Бир эвес шалыпкын хемчеглерни албас болза, амыдырал-чурталгага эң айыылдыг багай салдарны чедирер апаарын чамдык кижилер баш удур чугаалап турган. Барыын Европада бойдус камгалаар талазы-биле ажылдың улуг дуржулгазы чыдынган. Ол дуржулгазын ажыглаары, экологтуг негелделерни ылап-ла киирип тургаш, таарыштырылгалыг рынок харылзаалары-биле холбаштыр боттуг кады ажылдажылганы чорудары биске кайы хире улуг чугулазын силер шуптуңар билир болгаш билип-даа турар болгай силер.

Европа херектериниң моон соңгаар чорудулгазының дугайында бодуун, элээн даамчыргай бодалдарның талазы-биле кичээндиригнер база дыңналып тургулаан болгаш бистер аңаа база каттыжып-даа турар бис. Парижке [illegible] ужуражылышкыннарның [illegible] чорудулганың [illegible] бүгү [illegible]. Оон-биле черле [illegible] Европадан дашкаар делегей [illegible] байдалга [illegible] турар. Моон [illegible] айыыл чок чоруктуң болгаш кады ажылдажылганың [illegible] структуралары [illegible] болур ужурлуг болуру билдингир. Бир эвес [illegible] бодап болза [illegible] ужурлуг. Бистер 34 күрүнениң дугайын чугаалап турувуста [illegible] Совет Эвилелин [illegible] Европа [illegible] Азия-Оксан [illegible] регионунга [illegible] чайгаар-да холбашкан турар. Бистиң [illegible] Парижке [illegible] болдурбаан, харын-даа [illegible] европейжи [illegible] бүгү [illegible] ооң ужур-дузалыг болурун айтып турганнар.

Делегей антагонизмниң барыын-чөөн утланышкынче үр үениң иштинде айтып турган согунунуң соңгу-мурнуу талаже эргиле бербези дээш Европаның харысалгазының дугайында сагындырыг ол ужуражылышкынга тодазы-биле илереттинип турган. Бир эвес бирги ээлчегде боттарының улустарының негелделерин болгаш оларның айыыл чок чоруун хандырары-биле тургустунган Европада чаа чорудулгалар бөмбүрзектиң үстүнүң кезээнге «чечектелиишкиниң хаагдыг шелун» тургузары-биле холбажы бээр болза, бүгү чүүлдер буступ дүже берип болур. Ынчангаш бо-даа талазы-биле «үшкү делегейниң» чурттарынга боо-чепсекти чорудуп бээрин боттуу-биле кызырарының, а ооң соонда шуут соксадырының эргежок чугулазының дугайында айтырыгны дорту-биле тургускан. Персия мугулдурунда болуушкуң ол бүгү айтырыгны чаа өзу-биле көөрүнче албадап турар. Ону үзе шиитпирлээри — бистиң боттарывыстың түс-түзүнда сонуургалывыс. Европаның, АКШ-тың болгаш хөгжүп эгелеп турар чурттарның боттарының сонуургалы боол турар.

Эштер депутаттар! Мээң дыңнадым Парижке ужуражылышкынның бүгү талаларын көргүзүп шыдавайн турар. Ол дээрге чугаалаттынмаан чүүлдер бистерге ужур-дузазы чок дээни ол эвес-тир. Херектиң ужуру өске. Мен бистиң иштики байдалывысты өөренип көргеш, эң-не принципкалдыг, бүгү-ниити ужур-дузалыг чүүлдер-биле, черле [illegible] бистерге, чуртта байдалды экижидип, быжыктырарынче болгаш соңгаарладыпп болбас үндезин айтырыгларны шиитпирлээрниче утланган бистиң бөгүн удуруп турар кужениишкиннеривисте [illegible] айтырыгны [illegible] мен.

Париж конференцияның [illegible] бистиң парламентивистиң [illegible] көрүп [illegible] республикаларга-даа [illegible] СССР-ниң Дээди Совединиң [illegible] Европаның [illegible] ажылдаар [illegible].

Бистиң [illegible] парламентарийлерниң болгаш [illegible] ниити-европа конференцияның [illegible] болгаш [illegible] бодап [illegible] бо дугайында [illegible] болур деп бодаар мен.

ССРЭ-ниң улус депутады Ю. Т. КОМАРОВТУҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Конституция тургузуун камгалаар талазы-биле Конституция хайгаарал комитединиң ажыл-чорудулгазындан бүгүле ыңаргаарлааш [illegible] дужурери эргежок чугула. Үстүнде чугаалаан чүүлдерни боттандырары-биле Конституцияларга болгаш хоойлуларга эргежок чугула бүгү өскерилгелерни ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинге кылыр болур. Съездиниң бо чылдың ноябрь 20-де эгелээр азы 1991 чылдың январьда ону эртирер деп саналдыг турдувус. Ынчалзажок 1990 чылдың декабрь 17-де дээни-биле чөпшээрешти-ги.

Ниизде, аъш-чем байдалының талазы-биле тодаргай болгаш долу анализти база [illegible] чылда аъш-чем болгаш бүгү-ниити чедишпес чорук кайнап диргелип кел-

гениниң, карточканы чүге киргениниң болгаш хлеб-булочка кылыгларының чылдагааннарының талазы-биле тайылбырны бүгү чурттуң чурттакчы чону алгаш турар ужурлуг. Бистиң тараазыннарыңц ажаап алганы бүгү 240 млн. тонна тараазын күрүнениң (шаанда ынчап турганы ышкаш) хүреэп алырынга удур бис. Чырчагыгның күүселдезин хандырыптааш, артканын [illegible] боттары билзиннер. Адак дивес-те, кедээ тодузлогаа болур болгаш мал-маганны чүткүлдүг-биле өстүрүп шыдаарлар. Ынчалзажок чурттуң хоогайлары болгаш үлетпүрлүг районнары оларның хандырылгазының ындыг байдалдыңын билген турар ужурлуг. Президентиниң илеткели аъш-чем хандырылгазының херек кырында байдалын тайылбырлап турар болбайн [illegible] чурттуң [illegible]

туң тодаргай девискээрлерниң аайы-биле статистиканың тускай сан-медээлерин парлаары чугула.

Үнге, чазактың чамдык ведомстволарының болгаш харын-даа чер-чер Советтерниң бодамча чок ходелиишкиннерниң ужуруңдан бистиң национал валютавыс (рубльдиң) бактаар чорукту черле болдурбас деп санап тур бис. Кандыг-даа барааннарны садыглаарын, бүгүле [illegible] төлээрин, транспорттуң бүгүле хевирлеринге билеттерни, гостиницаларга [illegible] база өске-даа чүүлдер [illegible] девискээрлеринге чүгле рубль-биле санажыр херек. Рубльге [illegible] хемчеглерни алыр херек.

Адак соолгуде, дергте, берге болгаш [illegible]

маргылжылышкынныг санал-онал солчулгазының соонда «Чуртка экономиктиг байдалды чогумчудар талазы-биле болгаш рынокче шилчиириниң кол утланышкыннарын» хүлээп алдывыс. Бистиң республикалар аңаа тодаргай ужур-утканы болгаш тодаргай ходелиишкиннерни немээн турар ужурлуг. Программаны хүлээп алырының хуусаазынга хамаарыштыр болган улуг шуугаашкынны сактыдыр боор силер. Хүннерни болгаш неделяларны санап кааннар, ону хүлээп алган соонда, мээңин-биле алырга, дораан-на шимээн бизе бергени [illegible]. РСФСР-те безин, чазактың илеткелиниң соонда Дээди Совет «500 хүннерни» санал эгелээр кылдыр шаңтыг бо чылдың ноябрь 1-ден эгелеп [illegible], оон каннаар [illegible] билдирер-билдирбес болган. Ынчалзажок Эвилел чазааның программага хамаарыштыр сурагжаалак баштай-

гы акциязын бистер шуптузус херек кырынга аажок удурланып хүлээп алдывыс.

Амгы үеде эрге-чагырганың бүгү органнарының кол сорулгазы тодаргай экономика болган турар ужурлуг деп, Комитет санап турар. Бо сорулга-биле Президент бодунуң үезиниң хөй кезиин чурттуң иштиниң ажыл-херектеринче база углаан турар ужурлуг.

Эвилелдиң экономиктиг структураларының ходелиишкини тыптый турар политиктиг партияларның, хөй-ниити тургузугларның санындан болгаш оларның бот-боттарының аразында деңнелинден хамааржыр ужурлуг. Аңгы-аңгы республикалар [illegible] девискээрлер эвес, а ажылчын кижи, күш-ажылдың коллективи, кандыг-даа бүдүрүкчү бүгү-ле [illegible] рыноктуң субъекттери болур дээрзин ам бистер бадыткаар ужурлуг бис.

Президиумнуң болгаш Федерация чөвүлелиниң бо чылдың август 29-та болган каттышкан хуралынга Б. Н. Ельцинниң чугаазын кончуг эки санты-дыр мен. Бүдүрүлгелерниң аразында тургустунган харылзааларны камгалаары-биле ону сагыыры дээш суд талазы-биле харыысалганы киирерин саналдаан болгаш шилчилге үезинде чуртка президент чагыргазын тургузуп болурун безин чугаалаан, Ындыг үе чедип келген-дир. оон ыңай кайнаар-даа баар арга чок.

Эш Президент! Чурттуң иштиниң херектеринге шиитпирлиг болгаш чайтылыш чок [illegible] бистиң Комитеттиң кежигүннери база бистиң соңгукчуларывыс Силерни манап турар. Бо талазы-биле Эвилел парламентиниң [illegible] деткиишкинниг [illegible] бүзүреп болур Силер.

ССРЭ-ниң Президентиниң биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының аразынга болган ужуражылышкыннарның келир үеде чурттуң салым-чолунга онза ролюң аажок рекламалааңынга болгаш чарлааныңга хамаарыштыр бодумнуң хуула бодалым-биле чугааны доозуп каар бодай-дыр мен. Орус кижи мен, Россияның чурттакчызы мен, Тыва Совет Социалистиг Республиканы мында төлээлеп турар мен. Чурттуң салым-чолунга моон Төрээн чуртумнуң — Россияның ролю менээ кончуг эки билдингир. Президентиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының [illegible] ам чаа, илеткел үезинде [illegible] болган автономнуг республи-

каларның мында олуржуп турар удуртукчуларының мурнунга безин, Михаил Сергеевич, Борис Николаевич-биле бодуңарның онза харылзааңарны база катап демдеглединиер. Ындыг янзының харылзаалар төптү долгандыр чурттуң улустарын сыпый каттыштырарынга идиг бербес, дең эргелиг өске-даа республикаларның талазындан сезиглелди болдуруптар деп бодаар-дыр мен. Силерниң доктаамал [illegible] болгаш бистиң бүгү республикаларның баштыннары-биле дең байдалга [illegible] бистиң чурттуң [illegible] үеде салым-чолунга улуг [illegible] Михаил Сергеевич. Бистиң чуртта [illegible] харылзаалар [illegible] байдалдарда ол [illegible] чугула. улуг [illegible]

Кедээге херээженнерниң, өг-бүлениң байдалын экижидер, иени болгаш чашты камгалаар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Өг-бүлениң айтырыгларын шиитпирлээриниң, иени болгаш чашты камгалаарының чугула ужур-дузалыынче кичээнгей салбышаан, кедээ берге демографтыг байдалдың онза [illegible] база РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң шиитпирлерин республикага иени болгаш чашты камгалаар талазы-биле комплекстиг программаның бирги үе-чадазы кылдыр күүседири-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Кедээ черде ажылдап турар херээженнерге 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп [illegible] чүүлдерни доктаадыр:

1.1. Чыл сайын [illegible] календарь хүннер [illegible].

1.2. Айда [illegible] бир [illegible].

1.3. [illegible]

[illegible] ажыл төлевирин [illegible] хемчээли-биле (41 [illegible]) төлээр.

1.4. Долу ажыл төлевирлиг [illegible] херээженнерниң [illegible] 140 хүн (Өөкүүр мурнунда 70 [illegible]) [illegible] 70 календарь хүн) чедир.

[illegible] 156 хүнү (Өөкүүр мурнунда 70 календарь хүн [illegible] 86 календарь хүн).

2. [illegible]

[illegible] 100 хүнү (Өөкүүр мурнунда 70 календарь хүн [illegible] 110 календарь хүн).

1.5. [illegible] пособиени 240 [illegible].

1.6. [illegible]

чедир ажыл-орны-биле [illegible], адазынга азы [illegible] ажылдап турар черинин [illegible] пособиени ай сайында [illegible] ажыл төлевириниң хемчээли-биле төлээр. [illegible] 50 хуу өстүрер.

Ажыл төлевирниң [illegible] коэффициентилерин [illegible] хемчээли коэффициентини [illegible].

1.7. [illegible] (2 [illegible]) [illegible] 50 хуу.

1.8. Саатталышкынның

аң арте хүрээлээрында (12 неделя чедир) учетка туруп алган саатты херээженнерге, оларны чогуур үезинде диспансер учедунга алыр сорулга-биле, эң бичии ажыл төлевириниң 50 хуузу хемчээлдиг пособиени декрет шөлээзинге [illegible] удаа хавы ута тыпсыр.

1.9. Ажыл-агыйының бүдүрүп турар аъш-чем продукталарын саатты херээженнерге болгаш урут эмзирип турар иелерге халас бээр. Бээр норманы күш-ажылчы коллектив доктаадып тургузар.

2. Дорттазында чүүлдерни [illegible]

2.1. Хоран химикаттар [illegible] болгаш [illegible] херээженнер ажылгаарынан, унук, мал, [illegible] ажылдар кылырын 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп 35 [illegible] чедир херээженнерге, 1992 чылдың январь 1-ге чедир [illegible] оларның [illegible].

2.2. Херээженнерниң [illegible] болгаш мал ажылын-

да күш-ажылга саатты херээженнерни 1991 чылдың январь 1-ден хаара тударын. Оларның чаа ажылдап кирген черинге ортумак ажыл төлевирин саатты бүгү үезиниң дургузунда айттырар. Саатты херээженнерниң күш-ажылын ажыглаар серелга-биле бүдүрүлгелер чаңынга тускай участоктарны тургузар. Бажыңга [illegible] ажылдаар [illegible].

2.3. Херээженнерни трактор-машинистерге, чүък автомашиналарының [illegible] 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп [illegible] 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп [illegible].

3. [illegible] 2 муң рубльден [illegible] 3 муң рубльден [illegible] 5 муң [illegible].

4. 1991 чылдың март 1-ге чедир [illegible] Хамаарыштыр [illegible] республикада ажыр-

лыг комитеттери-биле кады Советтерин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

4.1. Херээженнерниң болгаш чаштарның мурнай шиитпирлерниң болгаш [illegible] системазын.

4.2. [illegible]

4.3. [illegible]

4.4. [illegible]

4.5. [illegible]

4.6. [illegible]

ның көргүзүглерин барымдаалавышаан, херээженнерниң база саатты херээженнерниң [illegible] байдалы, саатты херээженнерниң урут дужурери, чаштарын хевээр [illegible], профессионал күш-ажылда [illegible] болгаш микробиологтуг [illegible] көргүзүглер дээш ажыл-агыйларның экономиктиг харыысалгазының, оларның [illegible] тургузуу база материалдыг харыысалгазының хемчээлин.

5. Бүдүрүлгелерниң амгы үениң негелделеринге [illegible] РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың июль 1-ге чедир хүрээлээр [illegible].

6. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели. Республиканың Хамааты [illegible] база [illegible] айтырыгларын [illegible].

[illegible] биле төлевири 1991 чылда боор.

Бо доктаалды күүседиринге [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible] 1991 чылдың январь 1-ге чедир РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

7. Күштүг болур турар [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединге 1991 чылдың январь 1-ге чедир РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

8. Бо доктаалдың күүселдезин [illegible] РСФСР-ниң Дээди Совединиң Хоралжылар [illegible] иени болгаш чашты камгалаарының болгаш [illegible] тургузар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва,
РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың ноябрь [illegible]

Хоорайывыска ынак болуул

КАРАККА ЧАРЖЫНЧЫГ БООР-ДУР

Чоокта чаа арбарга эдедип, дыштанып чорааш, оруук аайы-биле Белоруссияның найысылалы Минск хоорайны тавары эртим. Ооң кудумчуларының, тротуарларының шыяан үнүштер-биле каргыраңнаан ... янзы-бүрү чараш өңнерлиг мрамор-биле шып кааны, ындазын арыг-силиг чаражын магададым. Урналарны янзы-бүрү куштарның, өске-даа диириг амытаннарның дүрзү-хевирлерин чурун тургаш каастап каан.

Чурттакчылар безин, чем артынчызын целлофан хаптарга эптиг суккаш, аксын дуглай шарааш, урналарже ... каапкарын база көрдүм. Ымыраа-сээк мырыңай көзүлбес. Өң-баазын өңнер-биле каастап кылган урналар тротуарларны харын улам эки кииирип турарын эскердим.

Кудумчуларны, тротуарларны чеченги сонуургап көрүп тургаш, ол аразында бистиң Кызылывысты база сактып турдум. «Кызыл хоорай мындыг чараш, арыг-силиг кылдыр сайзыраар үе келир чүве ирги бе?» — деп бодумдан айтыртынып-даа турдум. Бир эвес Кызылды Минск хоорайның деңнелинге чедир сайзырадыр дээр болза, мен бодап көөрүмге, элээн хөй чылдар, материалдыг бааза, чугула херегледир үнелиг ховар дериглери негеттинер апаар. Ынчалза-даа хоорайның даштыкы хевири, ооң кудумчуларының, тротуарларының аян-шинчизи, культуразы акшадан, материалдардан эвес, а ында чурттап, ажылдап турар улуг-биче чоннан кол хамаарылгалыг болур деп бодаар мен. Каш чижектен махаа көргүзүп көрейн. Автобус доктаар «Восток» дээр черде элээн каш урналар тургускулап кааның билир бис. Ону чөп, ыын ажыглап, аштап арыглавайн турарын аңаа барган кижилер эскерип, көрүп, оларның чаны-биле кылаштажып эртип турарлар. Чүве ораагаш октапкан хирлиг саазыннар, тооруук карты, бузук шилдер, картон саазыннан стаканчыгаштар, арбуз карты болгаш янзы-бүрү бок аймааның оларның чанында оваалаңы берген чыдарын бо-ла көрүп болур. Ону аштап арыглаар кижи-даа көзүлбес. Кижи кайгаар, каракка чаржынчыг каан чаар ону.

«Детский мир» магазинниң чанында автобус доктаар чер чанында урналарның, дөртен дугаарлыг аъш-чем магазинниң урналарының байдалы үстүнде кииргениңден чиңгээмдем дээрэлевес. «Тысяча мелочей» ... бис магазинниң чанында хөй бок, үвүр-савыр чүүлдер бо-ла оваалаңы берген чыдарын эскерип болур, чылыгда ымыраа-сээк чыглыр. Ол черни хоорай кедээзинде бок төгер черлерге дөмейлээр дээрзин баадыр, чүү дээр боор. Хоорайның чамдык чурттакчылары, ылаңгыя аныяктар автобус доктаар черлерде салгылап каан узун сандайларга олуруп алгаш, черже дүкпүрер, таакпы артынчызын папирос хавын, тооруук кагзыр, мороженое чип чораңы саазын стаканчыгаштарын октаар боор-дур. Ол ышкаш «Кызыл» аалчылар бажыңының чанында, хөгжүм-шии театрының чанында скверде сандайларның кырынга дыштанып олурар арга чок, шуут куску келир дивес силер бе, чүдек деп чүвези аан. Хоорайның улуг-биче чурттакчылары чүнү багай, чүнү эки дээрзин ылгап билир, эртем-билиглиг улус-тур. Культураны сагыырын херекке албазын айтып, кудумчуларны, тротуарларны хүнүңнүн-не аштап, ширбип турар кижилерниң күжүн үнелеп көрбес оларны хүндүлеп, үнелевес чорук-тур деп шуут чугаалаар апаар.

Хоорай базаарының (рыногунуң) бир булуңунда ногаа садар чер чанында албан... чер кылып каан. Чайгы, күскү үелерде ол девискээрден ногаа садып алыры аңна чаржынчыг.

Кызыл хоорай Советтиң ... депутаттары харыылаар участоктарын чүге чурумчудап, чонга ... болур хүлээлгезин ... күүсетпейн, чонунуң ... хомудалдарын чүге ... тургузуп бербейн турарыл? Оон аңгыда, санэпидстанция ... чорун турар чүвел ... ажылдакчылары ... алып ... турар чүве ирги?

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

Кызыл хоорайның хоочун чурттакчыларының бирээзи, күш-ажылдың хоочуну.

Сөстен берип көрүңер

ХООЙЛУ НЕГЕЛДЕЗИН ШЫҢГЫЫ САГЫЫР

Амыдырал чааттыныг өскерлип турар. Амыдыралдың ... чааттарынга ... база өскерлип турар. Ниитилел-биле бистиң ниитиледиивис чааттынга өскерлип турар. Кижи улам-на негелделиг болуп, ниитилел амыдыралынга чаа хамаарылгалар, көрүүшкүннер тыптып кээп турар. Мындыг өскерилгелер, чааттылгалар кижиниң бодунга хоралыг болгаш чер... күзелиниң эвес болурунун-даа база тывылдырып турар. А ниитизи-биле кижилерниң хөй нуруузу улам чаагай сеткилдиг, хөй-ниитичи, культурлуг болуп, политикаже сундулуг турарын демдеглээри чугула.

Ооң-биле чергелештир бистиң ниитилеливистиң чамдык кежигүннери ооң эрге-ажыынындан хоорлуп, чүгле боттарының дугайында, эрге-ажыының дугайында бодап, хуузунда байырынче чүткүп турар апарганы дыка хомуданчыг. Ындыг кижилерниң медерели, психологиязы чүгле оларның хууда байырынче, күш-ажылчы эвес орулгаларны алырынче, өскелерниң күзелин-биле чурттаарынче угланып, совет хоойлу-дүрүмүнүң негелделерин каржызы-биле үрээринге чедирип турар. Чогумна алыксак-чиксек, чазый чоруу ниитилелге чүнү-даа бербейн, ниитилелден, күрүнеден, түс-түс хамаатылардан-даа хоойну алырынче чүткүл кем-херек үүлгедиишкиннеринге, хоойлуну хүндүлевезинге, сагывазынга, харын каржызы-биле үрээринге чедирип турганын амыдырал бадыткаан.

Амгы үеде кижилерге, ылаңгыя аныяктарга багай салдарны бүгү чер болганда, бирги ээлчегде, бараалар хуваалдазында тодаргай көрүп болур. Аъш-чем болгаш үлетпүр бараанналының чедишпезин чамдык хамаатылар ажыглап, ындыг барааннарны барла черлериниден, харын склад тардан безин, эндере садып албышаан, оларны каш катап хөй өртектерге катап садыглап, болуноң ниитилелдиниң тодаргайлаарга, хоорайның, күрүнүң чурттакчыларын чулуп чип, байып, социалистиг хоойлуну каржызы-биле үреп турар. А РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 154 чүүлүнде мынча деп айыткан: «Байыыр сорулга-биле чиижең садыглаашкынны кылганы дээш, тодаргайлаарга, барааннары азы өске-даа чүүлдерни садып алгаш, катап садыглааны дээш ийи чыл чедир хуусаада хосталгазын казып шиидер...» Ынчаарга чиижең садыглаашкынны чаңгыс эвес удаа азы улуг хемчээлдиг кылганы дээш ийи чылдан чеди чыл хуусаада хосталгазын казып шиидерин, хөреңгизин хавыларын РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң ол-ла чүүлүнде айыткан болгай.

Чиижең садыглаашкын-биле ... аңаа дээш кажылерни коргудуп, олурып, таварып, ... турарының фактыларын ... парлалганың, телевидениениң, радионуң дыңналгаларындан билир бис.

Ниитиниң болгаш хууда малын оорлаар чорук бистиң республикада бо-даа, мурнунда-даа чылдарда нептерээн. Хоойлуга удур бо үүлгедиглер хоойлу-дүрүм камгалаар органнар соксадып шыдавайн турар. Мен бодаарымга, бо кем-буруулуг болуушкунну соксадыр төлээде, чоннуң эрте-бурунгу үлегер чугаазын ажыглаары чүүлдүг болур ышкажы: «Оорну бөрү ышкаш соксар». Чүге ынчаарга оорлар өөжүрээн, өскениң өнчүзүнче халдаар оларның чүткүлү намдаар деп бодаар дыр мен. «Кижиниң кежи соор алгаш, бодуң кежиң ... бер» деп чоннуң үлегер чугаазы база бар болгай.

Мындаарга чиижең садыгжы кижи оор кижиден бичии-даа ылгалбас болгаш харын оон-даа дора. Оор кижи чажыды-биле хөделир, а чиижең садыгжы — ажы-биле, ындыг арын-нүүр чокка-ла кижилерни чулуп чип турар. Чиижең садыгжы кижилерниң хоойлуга, чонга, күжү-биле амыдырап кижилерге удур хөделиишкиннери-биле чежеге дээр эптежир бис? Чиижең садыглаашкынынга удур шиңгыы хоойлуну хүлээп алыры, ону амыдыралга чиизи-биле боттандырары — «оорну бөрү ышкаш сок!» деп чоннуң үлегер чугаазының амыдыралга күүсеттиншкини болур ийик.

Бир пачка сигаретаны 5 рубльге чиижең ёзу-биле саткаш, кижи канчап черле ыятпас ирги? Чүге дээрге чиижең садыглаашкынны кылган кижиде кандыг-даа арын-нүүр чок. Ол ышкаш 1 стакан ышты тарымал тоорукту 50 копеекке, 1 шил водканы 25 рубльге садып турар чиижең кижилерде кандыг арын-нүүр, ат-алдар турар боор! Ол дээрге — өскениң күжүн ындыр арын-нүүр чокка мөлчүп турар кижилер-дир.

А кижилер магазиннерден күрүне өртээн ёзугаар барааннарны садып ап турары — дүрүм ёзугаар болуушкун. А ук барааннарны чамдык кижилер күрүне өртээнден 3-4 катап улуг өртекке садып турары — чиижең садыглаашкын болгаш ажы-биле оорлаашкын, өскелерни мөлчүүрү-дүр.

Саян артынче көжүп чоруп турган кижилер дугайында чугаалавайн барып шыдавас мен. Ынаар көжүп чоруткан кижилерни үш бөлүкке чарар ийик. Бирээде, бистиң республикага ажылдаар хуусаазы төнген специалистер чоруп турар. Ийиде, республикада национальдар аразының харылзааларында чөрүлдээлиг байдалдарның үезинде, шынап-ла, корткаш чоруткан кижилер база бар. Үште, күш-ажылчы орулгалар-биле эвес, а базала чиижең аргалар-биле байып алган кижилер көжүп чоруп турган. Рубльды ак сеткилдиг-биле ажылдап алган болгаш чурттап турар кижилер Саян артынче чорбаан. А ... дээди ... алгаш, Саян артынга боттарын «дескеннер» бис деп чарлап турар кижилерниң хөделиишкиннерин черле деткивес мен. Олар Тывадан көжүп чоруурда улуг өртектиг чүүлдерни КамАЗ машиналарга чүдүрүпкен. Ол чүүлдер оларның херегзелинден артар, а арткаыны базала чиижең өртектерге садары билдингир. 1 харын 2 чиик машиналарлыг, 2-3 соодукчулуг, хөй туаут материалдарлыг, хөй шоодай чигирлиг чорыр турган кижилер бар. Бо бүгү чүүлдер күш-ажылчы орулгаларының түңнелинде чедип алдынган деп санавас мен.

Саян артынче шак ынчаар чоруп, республикадан ховар барааннарны үндүрер чорукту соксадыр херек. Шак ындыг «дескеннерни» черле хынаар, хөй муң, харын миллион рубль өртектиг чүүлдерни кажан, канчап олар тып алганын олардан айтырар, хынаар херек. Мал чемнерин, ылаңгыя комбикормуну республикадан үндүр сөөртүп турары сөөлгү үеде база көвүдээн. Барааннарны, аъш-чем аймаан болгаш өске-даа үнелиг чүүлдерни республикадан дашкаар үндүр сөөртүрүнүң нормазын доктаадыры эргежок чугула деп бодаар мен. Республикадан бо бүгү чүүлдерни үндүр сөөртүрүн чүгле бөдүүн хамаатылар эвес, харын районнарның, республиканың чамдык улус депутаттары база бүдүү кылып турар. Олар ону ажы-биле эвес, а чоорту кажар арга-биле кылып турар. Оларның чамдыктары республикадан дашкаар бажыңнарны садып алган. Баштай боттарының ажы-төлүн чорудупкаш, а чыл төнерге акшазын алгаш, чоруур бодап турар кижилер база бар.

Ындыг чамдык депутаттарның болгаш удуртукчуларның фамилияларын, аттарын биживейн. Ынчалзажок оларның дугайында дөмей-ле хынаар болгаш чон билип алыр. Кажан хыналданы кылгаш, ындыг депутаттарга, харын партия кежигүннеринге хамаарыштыр чогуур түңнелди кылыр апаар.

Чогум-на ындыг «депутаттар» эрге-чагыргаже шургуп кирген, соңгукчуларга хөй аазаашкыннарны кылган, херек кырында оларны мегелээн, ынчангаш бүгү соңгулда системазын божааныдып турарлар. Ажы-биле чугаалаарга, ниитилелге удур ындыг хөделиишкиннерни шиитпирлиг соксадыр херек. Бир эвес ындыг болуушкуннарга болгаш хөделиишкиннерге удур шиитпирлиг хемчеглер алдынмас болза, совет органнарга чоннуң идегевес, бүзүревес чоруу улам-на күштелир ийик. Тракторларны безин, харын тудугнуң чүък көдүртүр краның безин Саян артынче сөөртүп турар фактылар-биле канчап эптежип болурул, ынчаш?

Аверьян ГЛАЗЫРИН.
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Каа-Хем суур.

Кымны даргаладырыл?

Бурунгунуң мурнунда-даа, өртениниң эргезинде-лаа эвес, мырыңай чоокта чаа бурарган Бууранын, ... Демир-Суг-нуң чиге дужунче көжүп келген чалыы хоорай Шагаан-Арыгның өрт черинге бээ ышкан айтырыг тургустуңуп келген: кымны даргаладырыл? Харитоновтан чалааш, хей-ле кандидатураларны сайгарып көрген. Дегерезн таарышпас хире болган. Өскээртен-даа кижи болза, канчап-даа тургаш, ол эрге-дужаалче дыгып кижилер дишкеннер...

Ол аразында оларның мырыңай чылыныр чанынга Ким Доңгак деер топтуг-томаанныг, ыяш дээн аныяк оол олурупту-тур эвеспе. Школа дооскан доораан өрт черинге каап ажылдаан. Шериг албаның эрттирип каапкаш, база оол-ла черинге келген. Түс черинин талдарынга ... айтар, түс черниң ... удуртукчулар бөлгүжүр дег ... соонда. Кижи соңгаар ... Эгидип берген. Ким өрт черниң даргалыныц оралакчызы апарган. Шуут дарга кылын алтар бе дээрге, олдуң четпестери ... боор-тур: топтуг-томааннын аазы баражыңдан-на өңүү каап болур. ...

Шоодуглут бийир-биле

өөредип чорудуп чүвелер. Ол оолун дөөзүп алгаш кээргэс, өрт черинде ажылдаар чер чок боор-тур. Ам канчаар, орта улуг дыка үн-дараавайн, ... доосван оол районну ... киирип ...

Оол кижилерниң ажылын сегидип бар чорда, өрт удуруу район даргаларынга мачнажып келген: бистиң өөредип алган кадрывысты эгидиңер! мырыңай холун эртер, ата-дары амзавас, ам артында аныяк!

Профессионал өрт черниң даргазы турган Анатолий Сотолков бодун мырыңай талыйтыр деплишир дег барган кижи чүве-дир. Шагаан Арыгтан ажылдап чоруп, удуртукчу хамаан чүве бе, ынчалза-даа оон семис-шыырак ... чүвезин көргүжер дааа: кандыг-даа өрт оон ... аай.

Тоолумну ыдып, бедик догааннытыгбын ИКМ-ден манап артым.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның корреспондентизи»).

ИТКИЛЕШКЕН КЫЗЫЛЧЫЛАР

Кыштың соогу хүн келген тудум-на күштелип орар. Ооң-биле чады хоорай иштиниң маршруттарынга автобустар улам-на эвээжээн ышкаш кылдыр доңган-доңаан кызылчыларга сагындырар.

Үр манаан автобузу чедип келирге, ынаар мурнуун былаажып чүткүп, иткилешкеш бичии чылыгын алырлар. Иткилежип тура, ойтур-доңгайтып кээп дүжүп-даа каар. Чаржынчыг-ла улус-тур бис ийин, хөөкүйлер.

Кызылдың пассажирлер АТБ-зи шаг-төөгүден тура, хоорайның чурттакчыларын орта аргыштырып шыдаваан бүдүрүлге-ле болгай. Автобустары үнелиг ону септээринге херек артык кезектер, оон кадында чолаачылар база чедишпес ... чылдагааннар ... боор. Оларның чамдык кезии чөптүг-даа боор болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа пассажирлер аргыштырылгазын ... шоолуг-ла дилевейн келгени чонга билдингир болгай.

Чоокта чаа «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарга чарлалдар үнду. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның автобустары-биле ылыжылдарын хоорай иштинге аргыштырар ында дилеп чудду. Пассажирлерниң берген акшазын ол автобустарның чолаачыларынга аргыпып каап болур деп база бижээн.

Мен бодаарымга, ол кончуг аки арга хевирлиг-дир. Ынчалза-даа ону Кызыл хоорайнуусномунуң шиитпири-биле күштелдирбоон. Хоорайның удуртукчу органы, улус депутаттарынга даанып, бүдүрүлгелерниң автобустарының чолаачыларынга пассажирлер аргыштырылгазында кирген акшаның хөй кезиин, чижээ 60—70 хувун артынчыын бээр деп шиитпирни хүлээп алгаш, ону күүседирин бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга дагзыр херек. Акшаның шуптузун чолаачыларга берип кааргa, чарыгдалдарны бүдүрүлге боду чүнүң-биле доктаарыл?

Ынчангаш бо арганы хандыы-биле өөренип көрүп, хоорай иштинге пассажирлер аргыштырылгазын экижидерин чүгээртедир херек.

Хейнер-оол МОНГУШ.
Кызылдың чурттакчызы.

ПОЛИЦИЯ ШКОЛАЗЫ

Эстон Республика. Республиканың Иштики херектер министерствозунуң полиция школазын Пайкузеске бо чылын ажыткан. Өөренип кирериниң конкурузун эрткен 105 оолдар чартык чыл өөренгеш, полицейжиниң азы эстон дыл ёзугаар констебельдиң профессиязын шиңгээдип алыр. Өөредилге программазын чогаадырда, ук школаны дооскан полицейжилер кабинетке эвес, а колдуунда кижилер аразынга ажылдаар кылдыр доктааткан. Бо школа —Эстонияда ындыг хевирлиг эң баштайгы өөредилге чери-дир.

ЧУРУКТА: боодалга талазы-биле кичээлдер.
Э. Э. ТАРКПЕАНЫҢ, А. ТРУУВЯРТТЫҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

Парлалга арыннарындан

(Эгези № 264 «Шында»).

Совет улуг энциклопедияның бирги үндүрүлгезинде дыңнатып турары-биле алырга, ККПЭ экономиктиг контрреволюция болгаш хоралакчы чорукка удур демиселди эгелээн. ККПЭ-ниң кылган ... кылыгларының бирээзинге 1928 чылда болган «Шахта херээ», кондратьевчилерниң болгаш чаяновтарның Бухарин — Рыков — Томский оларга дадын турган дээрбе... хамааржыр. ККПЭ 1931 чылда ... хоралакчы организацияны баштап турган «Эвилел бюрозу» дээр бөлүктү илереткен болгаш узуткаан...

Ягода эгезинде Дзержинскийниң, ооң соонда, кажан Менжинский дарый берген үеден эгелээш, ССРЭ-ниң УКЧ-ның чанында ККПЭ-ниң херек кырында даргазы болуп турган. Менжинский 1934 чылдың май 10-да өлген, а июль 10-да ССРЭ-ниң Төп Күүседикчи Комитединиң доктаалы ёзугаар Бүгү-эвилелдиң иштики херектериниң Улус комиссариадын (НКВД-ни) тургускан. Ооң составынче хөй кезиинге ККПЭ-ниң ажылдакчылары кирген. ККПЭ-ниң суд коллегиязын ... Бүгү-российжиг Советтерниң ийиги Съездизинге 1917 чылда РСФСР-ниң ИХУК-ту тургускан болгаш ону 1930 чылда дужурген.

ССРЭ-ниң ТКК-ның шиитпири ёзугаар ИХУК болза:

а) революстуг корум-чурумну болгаш күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар;

б) хөй-ниитиниң (социалистиг) өнчү-хөреңгизин камгалаар;

в) хамааты байдалдарының бижидилгезин (төрүттүнгенин, өлгенин, өгленгенин база чарылганын) демдеглээр;

г) кызыгаар камгалаар.

ИХУК-туң составынга: күрүнениң айыыл чок чоруунуң, ажылчын-тараачын милициязының, кызыгаарның болгаш иштики камгалалдың, өртке удур камгалалдың, эдип-чазаар күш-ажыл лагерьлериниң (ГУЛАГ) болгаш күш-ажыл шолулгелериниң, картографияның, чазаглыг оруктарның кол эргелелдери кирип турган. Хамааты байдалдарының актыларының болгаш административтиг ажыл-агый эргелелиниң килдистери тургускан.

Эвилел болгаш автономнуг республикаларга тус черлерниң ИХУК-тарын организастаан. Крайларга болгаш областарга — эвилелдешкен республикаларның ИХУК-тарының эргелелдерин тургускан. А РСФСР-ге —республиканың иштики херектериниң улус комиссариадының орнунга — ССРЭ-ниң ИХУК-туң бүрүн эргелиг төлээлел черин томуйлаан. Россияга ындыг органны чүге тургусканын кым-даа билбес болгаш ону айтырбаан-даа.

ИХУК органнары ветеп турган кем-херектерни доозтуру билек-ле судче удаштыр чорудуп турган. ИХУК-ка Онаа чөвүлел база тыптып келген. Ол чөвүлелге ИХУК-туң даргазы, оралакчылары болгаш ССРЭ-ниң прокурору база ооң оралакчылары кирип турган. Ук чөвүлел административтиг чурум ёзугаар үндүр шөлүүр, ырак черже шөлүүр, ... күш-ажыл лагерьлеринче 5 чылга чедир шиидер болгаш ССРЭ-ниң девискээриниден үндүр шөлүүр эргелиг турган. ИХУК-туң болгаш ооң органнарының талазындан хоойлуну болгаш ажыл-чорудулганы хайгаараар эвеңгей эгени ССРЭ-ниң Прокуратуразынга дааскан.

Ынчангаш бо системага Г. Г. Ягода 16 чыл дургузунда ажылдаан. Ол чылдарда, ылаңгыя Ф. Э. Дзержинскийниң мөчээниниң соонда чуртка кара туразында болгаш күш дөгээр чоруктар чоорту дендеп, а революцияны камгалаар аппарат —И. В. Сталинге баштадып алгаш, күш дөгээр, политиктиг өске үзел-бодалдыг кижилерге удур террор кылыр бөлүкче шилчий берген.

Политиктиг номнар үндүрер черниң 1985 чылда үндүргени «Вячеслав Менжинский дугайында» чыындыда ККПЭ-ниң 1926-1933 чылдарда Л. М. Кагановичи болгаш Г. Г. Ягода оларның дорт киржилгези-биле кылган чамдык операцияларының дугайында бижип тургаш, Менжинскийниң бирги оралакчызы Ягоданың ады кирген чүүлдерни парлаан.

Вячеслав Рудольфович Менжинскийниң ажыл-чорудулгазында чамдык чүүлдерниң өске талаларын өөренип көөрүге база келген дээрзи чугаажок. Чүге дээрге Ленинниң мөчээниниң соонда Сталинге баштаткан дерзии шаажылаладар ынчан-на эгелей берген турган. Ынчан-на «Үлетпүр партиязы», «Күш-ажылчы тараачын партия» дээн мөге херектерни ИХУК Менжинскийниң болгаш Ягоданың удуртулгазы-биле «оттурган». Оон-даа өске «херектерге» Менжинский болгаш Ягода оларның ат-алдары «алгыш», «чоннуң дайзыннарын» илередип тудар талазы-биле чедиишкиннери «сайзыраан» турган.

Менжинский ККПЭ-ниң даргазының оралакчызынга 1923 чылда томуйлаткан. Ол-ла чылын «Хүндүлүг чекистиң демдээн» үндүрген. Бодунуң ынчан тергиин дээн ажылдакчыларынга ол демдекти Менжинский өлүүжеге чедир боду тывыжып келген. Ол демдекти алган баштайгы кижилерниң аразынга Ягода база кирген. «Демир Генрих» ол дээш бодунуң начальниктиге тергиин «өөрүп четтирген» — 1934 чылдың май 9-тан 10-че дүнезинде Менжинский өлген. Ооң ол өлүмүнге ооң оралакчызы Генрих Ягода «дузалаан».

1938 чылдың март 2-ден 13-ке чедир Колонналар залынга болган ажык суд үезинде Ягода мынча деп медеглээн: «Менжинскийни өлүрүүнге чедирген чорукка мен бодум киришпээн мен. ККПЭ-ниң удуртукчузунуң дужулгезинге кирер дугайында меңээ ындыг бодал турбаан...»

«ДЕМИР ГЕНРИХТИҢ» ИСТЕРИ-БИЛЕ

ССРЭ-ниң Иштики херектериниң Улус комиссарынга Генрих Григорьевич Ягода 1934 чылдың июльда томуйлаткан. Шак бо албан-дужаалга Сталин оон өске кижини бодавайн турган. Кагановичиниң Н. Е. Ежовка удурткан улустары оон өске кижилерни баштайгы шилиишкиннер үезинде-ле үзе кирип каапкан. Лазарь Моисеевич Каганович ол үеден эгелээш-ле бодунуң тывылы хандыртыынган деп санап турган. Кремльге болгаш ону долгандыр бүгү байдалды эргелеп башкарарының күжүлүг быразы ооң холунга кирип келген. Ол үеде Сталинге каап турган бүгү чажыт медээлер ынап-ла ооң чоок кижизиниң холу-биле эртер турган. Харын-даа бүгү чүвени Сталинни мурнай билип алтар аргалар тургулаан. А ону канчаар ажыглаарын Лазарь Каганович эки билир. ... арай-ла чолдак. ССРЭ-ниң ИХУК-туң дөртен харлыг баштының бодалы ырак. Ооң катаанга бүгү чүве кестүп турган ышкаш болган. Нацисти Германияның чежектери безин ооң мурнунга чүруттунуп келген. Ында нацистерниң фюрери, делегейге чаргы-чаалыг «Майн кампф» («Мээң демиселим») деп номнуң автору Адольф Гитлер хүнден хүнче бодунуң эрге-чагыргазын улам быжыглап турар. Ол үеде ол номнуң орус дылче очулгазын Совет чазактың болгаш ВКП(б) ТК-ның Политбюрозунуң бүгү кежигүннери чажыт ёзу-биле алган. Олар ону дыка шиңгээдип, өөренип турган. Чижээлээрге — Бүгү-эвилелдиң ТКК-ның Даргазы Михаил Иванович Калинин. Ол ук номну чүгле номчууру-биле кызыгаарлаттынмайн, харын ооң чамдык черлеринге бодунуң шүгүмчүлелдиг саналдарын, сагыш-дыырыгларын ажы-биле демдеглеп турган. Ону барымдаалааш, СЭКП ТК-ның чанында Марксизм-ленинизм институдунуң партийжи Төп архивинде Калининниң хууда фондузунун ол номунда «Номчулга залынче үндүрбес» деп тускай демдеглелди кылып каан.

Адольф Гитлерниң ол чогаалын Генрих Ягода кончуг хүндүткел-биле көөр турган. Ооң анаа хүндүлүг хамаарылгазынга фашист удуртукчунуң кижи көөр хөөн чок чоруу бичии-даа шаптык болбаан.

Генрих Ягода боду Гитлерниң кол дузалакчызы — Генрих Гиммлерге дөмейлеп турган. «Демир Генрихтиң» аттажы ол үеде Германияга кедергей коргунчуг чүүлдерни болдуруп турган. ККПЭ-биле дөмей организация — гестапону удуртуп турган. Генрих Ягоданың Генрих Гиммлерден чаңгыс ылгалыг чүүлү — ол биче шаажылакчының албан-дужаалын болдунуң күзелиниң эң бедик чери деп санавайн чораан. Ягоданың томаанныг, ажылхерекчи даштыкы хевириниң иштинде ат-алдар сүрүксээр, соок дерзии чоруу болгаш өске соок кижилерге хамаарыштыр мыжы көөр хөөн чок чоруу ... фюрерге дөмей ... күзеп чораан. Ооң секретары болгаш дузалакчызы Павел Буланов 1938 чылдың март 8-те болган суд ... мындыг өчүкту берген: ... хууда секретары ... Улус комиссариадының секретарынга ажылдап ... мен бүгү чүүлдерни ... дег хамаарылгалыг ... чанчыга берген мен. ... де ол мени кандыг-даа ... рылгада сатпас, бүгү ... кижизи кылдыр санаар ... тан. Ынчангаш мээң ... лаа, мен турумда өске ... биле-даа чугаалажып ... гаш, менден чажырар чүве чок турган. Бо бүгүге ... зилээш, ооң дугайында ... ма эки билир» апарган мен. Ягода Гитлерни дыка сонуургап турган дээрзин чугаалаар ужурлуг мен... Гитлерниң «Мээң демиселим» деп ажылы ёзулуг ном-дур деп ол чугаалаар турган, Гитлер биче офицер тургаш, ындыг улуг эрге-чагыргага четкен дээрзин Ягода чаңгыс удаа эвес катаптап турган. Бухарин база Геббельстен дора эвес болгай. Ол чугаазының уткаазын алгыра, Бухарин ооң холунуң адааныга хелезиленир, а Ягода ону күзээн шаа-биле ...

Күрүне тургузуунуң талазы-биле Ягоданың бодунун амы-хуузу концепциязы (бодалы) турганы база илереди. Булановтуң өчээни-биле алырга, Ягоданың чаа ... нези нацист Германияның тургузуу-биле дөмей болур ужурлуг: ооң баштыңчызы Ягода, а Рыков ... Сталинниң орнунга ... эде организастаан партияның секретары ... Томский — ... министри болгаш нацист ... профэвилелдериниң ... секретары болур. Бо талазы-биле Ягода тергиин туржулгалыг.

(Уламчылыг).

УЛУСТУҢ ЫНАК ТООЛЧУЗУ

Тоолчу Баазанайның төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл болган оюн оон Эрзин чери Торгалыг суурга демдеглеп эрттирген.

Тыва чонунуң алдарлыг кижилериниң бирээзи болур тоолчу Баазанай Балдаевич Тулуштуң (чонда тараан ады Тоолдаар) чогаадыкчы салгалы бисте үнелеп четпес улуг белек, эгээртинмес эртине. Хамык-ла түүлге бүзүрел өжүп турар бо үеде, улуг тоолчуларнуң чогаадылгазынче, улустуң аас чогаалынче эглип турарывыс таварылга эвес. Чонунуң чүс-чүс чылдарда чыып келгени чечен-мергени дыка хөй салгалдарны Төрээн чуртунга, чонунга ынак, сагыш-сеткили байлак кылдыр кижизидип келген. Алдын мөңгүн эртинеге, эт-сеппе-даа ону деңнеп болбас, ол дээрзи үнелеп четпес чүүл, чоннуң катаптаттынмас эртинези, ыдыы — ол бистиң салым-чолувус, чорааралывыс, төөгүвүс, культуравыс.

Тэнди-Уланың эдектелгени, шыпшы арыг уну чурумалдыг черге Баазанай тоолчу төрүттүнген. Бойгустуң кааз сеткилдерин база ындыг болур дээн шын. Улуг-Хем районунуң Торгалыг суурда шүлүкчү, ыраажы, хөгжүмчү кижилер арбын. Тоолчунуң уруунуң уруу Ульяна Араначаа-Величко районнуң херээжен чогаалчылар каттыжыышкынының кежигүнү, эгелеп чоруур шүлүкчү. Кырган-ачазының чогаадыкчы салгалынга хумагалыг хамаарылганы тургузарынга, юбилейлиг кежээни организастаарынга ол эгелекчи чорукту көргүскен.

Кодээ суурнуң Культура бажыңы байырлыг шиметтинген. Үлегер домактарны улус сонуурган номчаан. Келген чонну каргыраа-хөөмей хөг киирген. Тыва өг ханазы тип кааң сценага тоолчу А. Ы. Чүлдүм-оол бызаанчылавышаан тоолун ыткан.

Тоолчунуң 100 хар харлаазынга тураскаатан кежээни районнуң Культура бажыңының директору Н. Д. Дапзын ажыдып, кыска ээ сөстү чугаалаан. Райкомнуң, райкүүскомнуң мурнундан чоңга байыр чедирбишаан, Баазанайның тоолдарының кижизидилгеге улуг ужур-утказын РСФСР-ниң Компартиязының Улуг-Хем райкомунуң секретары К. Д. Биче-оол болуунуң чугаазынга демдеглээн. Алдарлыг тоолчу мөңге назылыг болган, чүге дизе улустуң аас чогаалы салгалдан салгалга дамчып кадагалаттынган, ам-даа келир салгалдарга чедер. Чонунга буянныг херекти кылган улуг тоолчунуң хөөрүн чаартып кылыр, адын мөңгежидер, үнген чогаалдарын чоңга тарадып, пропагандалаар ажылче районнуң удуртукчулары сагыш салырын ол бүзүреткен.

Ол кежээге Баазанайның уруглары, оларның ажы-төлү, кенээттери, чуржааттары, өске-даа чоок төрелдери киржип, сактыышкыннарны чугаалаан. Тоолчу боду он бир уругну тургаан. Чүгле Торгалыгда беэин оларның угундан чеден хире кижи бар. Бо чылын сезен дугаар салгал — Артыш деп оол төрүттүнген. Ону ыраган өгбезиниң салым чаязын алыр боор деп йөрээп, белекчигешти бергени солун болган. Тоолчунуң уруу Галина, оолдары Демир-оол, Александр, Чигжит-оол эртемденнерниң ажылынга дузалап, үнелиг чижек-барымдааларны сактып чугаалап берип турарлар.

Кежээниң киржикчилериниң хөй кезии аныяктар болган. Олар алдарлыг чаңгыс черчурттуунуң дугайында хөйнү билип алган. Баазанайларны дөртен чылдар үезинде Өвүрнүң Торгалыгдан көжүп келген деп турар. Ынчангаш овүржүлер база чоргаарланыр эргелиг. «Кезер-Мерген» тоожунуң үжен ийи бөлүүн Баазанай билир чораан. Билир тоолдарының санын чүс үжен алды болгаш оон-даа хөй деп бадыткаашкыннар үнген. Сарыг-Хаа деп кижи «Кезерниң» бирги кезээн дең чырыынга бир ай хире бижиткен. Керосин төне бээрге, тос-даа кыпсып турган. Чоннуң чеченнериниң сөзү аныяк салгалга артсын дээш шак мынчаар кызып ажылдап чоруур өске-даа эртемденнерниң ажылынга деткимче кончуг херек.

Тоолчунуң өөреникчизи А. Ы. Чүлдүм-оолдуң чечен чугаазын чоп аажок сонуургаан. Кайы-даа шагда чон тоолга ынак, тоолчуну хүндүлээр чораан. Тоолчу кижи дээрге чоңга буян-кежик чедирер ужурлуг кижи деп билир турган. 1939 чылдың февральда ол тоолчу аалга арткан бичии он ийи харлыг солга чагыг сүмезин берип, хондур тоолдап хонганын ол чугаалаан. Деңгүлеп каан ытты көрген, [illegible] хире эвес, чоп менче оглаңып турар ыт болду, ыт-даа болза утаанныг, кижиге эш боор деп чагыг орган. Ытка ыт эъдин чиртип болбас, ол багай. Кижи кижиже чаалаңыры база ындыг. Бо сактыышкындан улуг тоолчунуң мөзү-бүдүштүг көстүп келир.

Тоол узун болбас деп ол чагыыр. Эъди аараан кижинии соксатканынга ол ден. Ону сагыыр дээш, улус үне-даа бээрге, тоолун соксатпас ыдып орар. Хондур-даа ыдар. Чаш урут төрүттүнүп турда, тоол ыдарга соң назыны узун болур дээр. Кижи хоорж үткен черге тоол ыдарга соңгу назынынга эки дээр. Тоолдаар чер, үе база шилиттинген турар. Караан шийип алгаш, эктин чайганмышаан тоол ыдар чораанын таныыры улус чугаалаан. Чаш уругларга ыдарда бир янзы ыдар. Тоолдап чоруурга чоорту чечен апаар дээр. Ынча хөй чүс ажыг тоолду бажынга шиңгээдип, часпайн ыдып билир кижи дээрге аажок угаанныг, сагынгыр кижи болуру чугаажок дээрзин орта демдеглеп турган.

Тоолчунуң адын мөңгежидер талазы-биле саналдар кирип турган. А. Ы. Чүлдүм-оол Баазанайның тураскаалын чүгле Торгалыгга эвес, республика төвүнге тургузарын саналдаан. Школага, библиотекага, оон чурттап турган кудумчузунга тоолчунуң адын тыпсыр. Райкүүском даргазының оралакчызы Д. С. Данзын-оол Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы деп атты тыпсыр дугайында айтырыгны көдүрген.

Аныяк-өскен төөгүзүн билир, өгбелерниң хереэн уламчылаар кылдыр мерген угааныг кижилеривистиң намдарын, ажыл-чогаадылгазын тайылбырлап, оларның чогаадыкчы салгалын кижизидилге ажылынга билдилиг ажыглаарынче ам сагыш салыр үе келген. Салым-чаяанныг кижилерниң үезинде илередип, үнелээри болдунмайн баары хомуданчыг. Ынчалза-даа чон төлептиг кижилерин кажан-даа чыл эрттерде сактып келир, утпас. Чоннуң көдүрүп турар бо айтырыглары черле чөптүг. Чүгле тоолдаар кижилерни эвес, каргыраалаар, хөөмейлээр, улусчу хөгжүмге ойнаар талантылыг кижилерни чалан демниинге үнелеп, оларның ажылдап-чурттаарынга, чогаадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары соңгаарлаттынмас ужурлуг. Культураже адак соонда көрнүп, чүү артканын бодаар хамаарылгадан угаан-бодал ядараашкыны болуп турарын катаптап-даа айтып каары артык эвес боор. Угаан-бодал, мозу-шынар чок болза, ниитилелге шимчээшкин турбас. Сагыш-сеткили чараш кижи кижиже мези апывас, алыксак-чинсек болбас, оорланмас, авылас болбас.

Эртем-шинчилел институдунуң сектор эргелекчизи З. Б. Самдан тоолчунуң дугайында кыска илеткелди база кылган болгаш суур, школа библиотекаларынга номнарны белекке берген. «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң партком секретары Е. А. Шалган Баазанайның чүс харлаазын эрттирип турары суурнуң амыдыралында онзагай болуушкун болуп турарын демдеглээн. Кижизидилге ажылынга оон ужур-дузалыг чугаажок. Шак мындыг кежээлерни өске-даа черлерге эрттирер болза эки. Баазанайның чогаадыкчы ажылынга тураскаатан конкурстарны организастап болур.

Кодээ суурга болган тоолчуга тураскаатан кежээге РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң секретары Д. Л. Тинмей киржип, байыр чедирген. Ол бодунуң чугаазын тоолдарнын эге сөзү-биле эгелээн. Тоолду кым-даа утпаан. Онза овур-хевирлер кижиниң сагыш-сеткилин чаартырынга улуг салдарлыг болурун ол айыткан. Бичии чажындан өскүс арткаш, тоолдар дыңнап, номчуп чорааш, ийлевеен, шыдамык, төлептиг шынарларны бодунга кижизип алганын ол демдеглээн. Чоннуң талантызын сайзырадырынга идиг көргүзери чугула. Тываның аныяк-өскени улуг тоолчузун салган мергежир ужурлуг. Баазанайның юбилейин демдеглеп эрттирип турары улуг болуушкун деп, ол үнелээн.

Тыва литература бодунуң дөзүн аас чогаалындан алган. Чончу чогаалдарны билип турарлар аас чогаалын эки билир, ыдыктаар авторлар. Республикада чаа тургустунган чогаадыкчы организация Тываның херээжен чогаалчылар хүрээлең ассоциациязының мурнундан тоолчунуң чуртташтарынга, дөргүл-төрелдеринге байыр чедирип турган, сеткилимден токтуп келген чоргааралдың, сеткил ханышкынының одуругларын тоон адаанга киирип көрейн.

Чырая-саяк маадыр аъттар девиржээнниг...
Сырын-биле деңге чаржып челдиргештиң
Сылдыстарже девиржидип ужукканыг...
Алдын, хүмүш доңгуналар уран холу
Аргып дааран ширтектери чаттылганзыг...
Коңгулуур дег хоюг ыры куттулгаштың
Хову дургаар уян хөгжүм таалатканзыг...
Ээр-Таңды ээлиннериң чаңгыланыр
Эрес эриниң хөөмейи мыдып алыр.
Буяннытты бурган оршээр, ээ кээрнүр,
Буктуг чүве кажанда-даа черле кылба.
Чөпшүл болгаш хүндүлээчел, чазык бол деп,
Чөнүк ирей чагыг-сөзү башка кирер.
Каас-байлак оранынга ынакшылды,
Кады кожа төрел чоңга бердингениң,
Угаан-бодал байлакшылын ыдыктаарын
Уран тоолдуң маадырлары сүмелеп бээр...
Тоолчуну тыва черге, чоңга шаннаан
Торгалыгның адын сурап чонум келир.
Чүс-чүс тоолчу чалыылары тоолун ыдып,
Сүзүк кылгаш, салгалдарга дамчыдарлар...

Тываларның төөгүден кадагалаан
Тывызыксыг эртинези — тоолдарын,
Өгбелерниң сеткилиниң чараш каазын
Өргүн чоңга бараалгаткан — мергеннивис.
Чоргааралды, магадалды сөңнеп келир
Чоннуң оглу четпенивис — Баазанай.
«Шыяан ам» дээш узун-на суук ыдып орар.

Артык ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТАРДА: Баазанайның өөреникчизи тоолчу А. Ы. Чүлдүм-оолдуң тоол ыдып орары; тоолчунуң уруглары, төрелдери; таңцычыларның күүселдези.

Каадыр-оол КУУЛАРНЫҢ фотолары.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

НОЯБРЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 9.45 Бут бөмбүг. «Торпедо» (Москва) — «Монако» (Франция). 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25 Баскетбол. Европа онгаруларының шилилгелиг маргылдаалары. Эр кижилер. ССРЭ биле Чехословакияның шилиилген командалары. 15.35 «Ино Лела Рибар» ансамбльдиң концерти. 15.55 Телефильм. 16.15 Төөгүнүң арыннары. «Төөгүнүң чугула мөл чадалары». Н. М. Карамзин. 17.00 «Мишка, биниилер база өскелер». 1-2 фильмнери. 17.50 «Контакт-форум». 18.20 Чугула интервью. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 21.45 «Эфирде хөгжүм». 23.45 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 23.50 — 00.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35, 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Агаар болгаш ону топтаралдыры. 8.55; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 8 класс. Электри тогу ажылдап тур. 11.05 Бүгүдеге педагогика. Кинокласс. Төөгү талазы-биле өөредилгеге кандыг болурул. 12.05 А. Глазунов. Концерт вальс. 12.15 «Уругларывыска бажыңнар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 13.15 «Ритмниг гимнастика. 13.45 В. Готовцева ырлаар. 14.05 Мультфильм. 14.25 Вилла «Валерия». Уран-чечен телефильм-монография. 15.30 «Ынакшыл база чарлыышкын». Шаандагы болгаш амгы романстар. 16.15 — 16.25 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

18.25 «Кадар — казыыр». Аныяктар программазы. 19.15 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Вахтанг Кикабидзе-биле ужуражылга. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде. 00.25 — 01.35 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Динамо» (Москва) — «ЦСКА».

Тываның Кодээ ажыл-агый техникуму 1990-1991 өөредилге чылында 8-10 класс билиглиг аныяктарны «Кодээ ажыл-агыйның механизациязы», «Зоотехния» деп тускай эртемнерниң бот-өөредилге салбырынга хүлээп алырын чарлап турар.

8 класс билиглиг аныяктар орус дылга (диктант), математикага (аас-биле), 10 класстыглар — литературага (сочинение), математикага (аас-биле) кирериниң шылгалдаларын дужаар.

«Зоотехния» деп тускай эртемге өөренирин күзээн 10 класстыглар литературага (сочинение), химияга (аас-биле) кирериниң шылгалдаларын дужаар.

Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: билииниң дугайында документиниң бодун, өөредип чорудар дугайында (совхозтан) бижик, № 086 майык бүзүгаар эмчи шынзылгазы, характеристика, ажылдап турар чериндеп шынзылга, күш-ажыл дептеринин хоолгазы, 3х4 хемчээлдиг 4 фото-чуруктары.

Техникумнуң адрези: 667001, Кызыл хоорай, Найырал кудумчузу, бажың № 2 «а», телефону 3-25-53.

КИНО

НОЯБРЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Последний зов любви» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00 18.30 шактарда.

Видеозал: «Смертельный герой» 9.30, 13.30, 17.30. «Сердце города» 11.30, 15.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Трантин-Вантин» 9.20, 12.30, «Тайна карпатского замка» 10.50, 14.00. «Замри, умри — воскресни» 15.40, 19.30 (узатпан) «Запасной, на старт!» 17.50 [illegible].

«КАА-ХЕМ»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг, Индия) 14.30. «Допинг для ангелов» 17.10, 19.00 (узатпан) шактарда.

ЧҮРЕКТЕРДЕН ТӨРҮТТҮНГЕН АЯЛГАЛАР

Тываның бот-тывынгыр композиторларының семинары Кызылга каш хонук уламчылаан. Олар дээди болгаш ортумак өөредилгелиг черлериниң башкылары, ССРЭ-ниң [illegible] сургуулдарының дөрткү ужуражыын, бот-тывынгыр чогаадыкчы ажылын [illegible]. Бот-тывынгыр 20 ажыг композиторлар Кызыл районнуң [illegible] ажыл-агыйлары [illegible] 1990 [illegible], чүректерден [illegible] ырыларын, чоңга бараалгат[illegible]. Ийиде [illegible], эртен дыштаныр хүннерде РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга [illegible] чогаадыкчы ажылдарының отчёттуг концертин көргүскен. [illegible] ажылдааны толгарап турган.

Ол концертке Альберт Тановтуң «Мээң Тывам», Бегзи Кадр-оолдуң «Тывада час» деп хөгжүм чогаалдарын Тыва радионуң симфониктиг оркестри ойнап күүсеткен. Бо дээрге бот-тывынгыр композиторларның ырылар чогаалындан үнгеш, улуг хөгжүм чогаалдарынче кирип турарын [illegible]. Чүлдүм-Сүрүң, Кан-оол Баазан-оол, Борис Чамыян, Батый Кенеш [illegible] хөгжүм чогаалдарынга кожуун шенеп [illegible]. Ол отчёттуг концерт [illegible] лириктиг ырылар [illegible]. Көрүкчүлер сагыш-сеткилин [illegible] чүректен төрүттүнген ырларны маңааны чугаажок. Ынчалза-даа сценага шагда-ла республиканың булуң бүрүзүнге нептерей берген ырларны дыңнааш, чаалары «төрүттүнмээн» чоор бе деп айтырыгны салып ордулар. Ол дээрге Кан-оол Баазан-оолдуң «Эглип келир куштарым», Батый Кенештиң «Тыва кызы», Альберт Тановтуң «Долаана», Мерген-Херел Монгуштуң «Дуруялар чанып келир», Борис Чамыяттың «Хемчиим бажы — Бай Талым», Владимир Таргынның «Самдар-кыс» деп ырлары-дыр. Бо ырларны радиодан дыңнап шаг болган бис.

Эртенинде республиканың Улусчу чогаадылга болгаш культура чырыдыышкынының ажылдарының эртем-методиктиг төвү болгаш Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар чери чаа бижиттинген ырылар хүлээп алыр комиссияга бот-тывынгыр композиторларның чогаалдарын сайгарып көрген. Оол [illegible] Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Зоя Кыргыс, Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Александр Даржай, бот-тывынгыр композиторлар кыы «Аялга» каттыжыышкынының даргазы Батый Кенеш, Эртем-методиктиг төптүң хөгжүм секторунуң эргелекчизи Сергей Бадра, композитор Владимир Тока олар киришкен. Чээрби ажыг авторнуң 50 хире чогаалдарын сайгарып көрген.

Хоочун конгуг дээр-ле болгай. Батый Кенеш Сергей Тюлюштуң «Сеңээ Сайыр туттум» деп орус дылга бижээн сөзүнге чараш аялганы чогааткан болган. Ол ышкаш Владимир Серен-оолдуң «Аялгалыг эк-көк Тывам» деп шүлүүнге Александр Серенниң чогааткан ырызын комиссия база хүлээп алган. Тываның хоочун бот-тывынгыр композиторларының бирээзи Сат Сорук бир-ле дугаар үш кезектен тургустунган хөгжүм шиизин эккелген. Оон атсыы чок-даа болза, эки чогаал болган. Төрээн чери Көк-Чыраа ның талай дувуиче дүлдүне бергенинге хомудаан сеткилин илереткен «Көк Чыраа» деп ырының сөзүн болгаш аялгазын ол боду чогааткан. Аялгазы нептеренгей тыва ыры-биле домейлешкек, сөзү шүлүк негелдезинге чедир бижиттинмээнинден ук ыры хүлээп алдынмаан. Амур Хомбанчының Олег Суваңпиттиң «Шевер кыс» деп шүлүүнге бижээн ырызы аялгазы арай орусчуй бергенинден хүлээп алдынмаан чаа болза, оон Маады Болаттың «Сеспликке аян тудаал» деп ырызы эки диртиен. Борис Чамыттың «Ыры кыйгырып тур» (Чеплиг-оол Куулар), «Шугар аъттыг кыс» (Алексей Араптор) деп ырылары макталды алган. Радомир Монгуш сөзүн болгаш аялгазын боду чогааткан «Ава» деп ырызын комиссияга ырлап берген. Ынчалза-даа ырының сөзүн хүлээп албаан. Сөс чокта ыры кала турар. Бот-тывынгыр композитор Ким-оол Куулар-ның сөзүн болгаш аялгазын боду чогааткан «Анай-хаактарым», «Харжыгаш» деп уругларга бижээн ырылары бедик үнелээн, хүлээп алдынган. Шүлүкчү Шома Даржайның шүлүктеринге бижээн «Кыргаңавам», «Харжыгаш», Галина Ховалыгның «Анайым» (Октябрь Тук-оол), «Чечээ вис-тир» (Сат Күстүгүр) деп бичии уругларга бижээн ырылары эки деп демдеглеттинген. Башкы Николай Ондар бир-ле дугаар комиссияга сөзүн болгаш аялгазын боду чогааткан «Ынакшылым ыры» деп ырызын киирген болгаш ону эки деп санаан.

Бот-тывынгыр композитор, шүлүкчү Анатолий Монгуштуң бодунуң сөстеринге «Өгбелерим чурту Шемим», «Кажан кээрил», деп бижээн ырыларын комиссия кежигүннери мактаан. Ол ышкаш Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүңнүң, Григорий Базырның, Мерген-Херел Монгуштуң, Борис Сайынның, Доңгак Шактарның [illegible] чаа бижээн ырылары база [illegible] болган. Чүргал Серен-оолдуң бодунуң сөзүнге бижээн «Кызыл бешти салып каан мен» деп ырызы уругларга эки бижиттингени-биле эки деп санаткан. Ол 1957 чылдан бээр ыры бижип келген. 10 ажыг ырыларның автору Оол Николай Ооржактың «Өгбелерим» деп сөзүнге бижээн аялгазы композитор Ростислав Кенденбильдиң бир ырызынга дөмей апаргандан хүлээп алдынмайн барды. Республикада ат-сураа алдар берген, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Кин-оол Баазан-оолдуң уруу — Кызылдың уран чүүл училищезиниң ийиги курзунда өөренип турар Алена Баазан-оол комиссияга «Чайлагга» деп хөгжүмнүг шиини болгаш бодунуң сөзүнге бижээн «Тес-Хемим» деп ырыны киирип келгеш, улуг үнелелди, макталды ап, эң хейлер-даа болза, келир үелиг бот-тывынгыр композитор дээрзин бадыткаан.

Ыры хүлээп алыр комиссияның чамдык киржикчилери боттарының саналдарын мынчаар илереткеннер:

Александр Даржай, чогаалчы: — Чамдык бот-тывынгыр композиторларның ырыларының кижиңгейи күдүр. Харын-даа чамдык кижилер сөс чок ырыларын эккээр боор-дур. Оон ыңай бистиң чогаалчыларывыстың ыры сөзүнге таарышкан сөстери чок болганындан [illegible] чамдык кижилер сөзүн болгаш аялгазын катай чогаадып турар, ол эки-дир. Анатолий Монгуштуң «Өгбелерим чурту Шемим», Алена Баазан-оолдуң «Тес-Хемим», Владимир Таргынның «Бедиңге кыс» деп ырыларының сөстери эки болду. Оон ыңай ийи авторнуң шүлүк сөстерин хүлээп албадывыс. Композиторлар ыры сөстери шилип алырда бок сөстерлиг шүлүктерни алба чогуур.

Владимир Тока, композитор: — Мооң мурнунда чылдарда бир автор 5-10 ырыларны киирип келир турду. Ам сөглде бар-дыр. Оон ыңай кижи бүрүзү шынар дээш ажылдап турары кескү дур. Эки чогаалдарны тургузар дээш бот-тывынгыр композиторлар ажылдап турары, симфониктиг чогаалдарны бижип турары өөрүнчүг. Ам ол чогаалдарның чоп ортузунче суртаалдарны дээш ажыл чорудар болза эки. Ынчалза-даа бистиң аравыста өспейн турар, чаңгыс черде «таптап» турар кижилерниң бары хомуданчыг. Ажылдаар дилээр, бүрүнгаар чүткүүр херек. Ынчан эки хөгжүм чогаалдары төрүттүнүп болур.

Сергей Бадра, бот-тывынгыр композитор: — Чаа ырылар хүлээп алдынып, чыгдынып турар. Улавас [illegible] деп ырылар чыындызын парлап үндүрер бис. Ол ышкаш бот-тывынгыр композитор Александр Ондарның ырыларының чыындызын база чырыкче үндүрерин кызылар бис. Ону «Белек» деп адаар. Комиссияга ырыларын хүлээдип келген кижилер ноталарын чараштыр бижээш, ийи незекке сөзү-биле кады эккээр деп негелдени ыяап-ла күүседир ужурлуг.

Зоя Кыргыс, уран чүүл эртемнерниң кандидады: — Эң эки дээн 20 ажыг чогаалдарны хүлээп алдывыс. Чогаал бүрүзүнүң шынары экижип турары бисти өөртүп туру. Мооң мурнунда бистиң бот-тывынгыр композиторларывыс бот-боттарын сорлажы бээр турган болгай, ам ол читкен. Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң, Галина Сарыглар, Алена Баазан-оол эки чогаалдары-биле бисти өөрту. Тыва радиода болуп эртип турар ыры конкурзунга идепкейлиг киржип көрүнер. Бистиң аравыстан Бегзи Кадр-оол, Алена Помуякан Башкирилда хөгжүм чогаал талазы-биле билиин бедидип ап турар. Оон ыңай чогаалдың шынарынче, утказынче кичээнгейни салып, чер-черге хөгжүм суртаалын чорудары күзенчиг.

Бот-тывынгыр композиторлар бо чылдың декабрь 14-те Кызылга боттарының тургузуунуң съездизин эрттирер деп шиитпирлээн. [illegible] Композиторлар эвилелиниң чаа организациязын тургузар деп турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-01; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кандастер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-22 ◆ [illegible] — 3-34-40, 3-36-73 ◆ [illegible] 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ [illegible]

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Пар үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 30 пятница
№ 273 (14473)
1925 чылдан үнделдеттинген
Өртээ 3 көп.

Үениң судалы

Дүүн — ЧАГЫДЫЛГАНЫ ТҮҢНЭЭН

Мен чылдың-на коллективимде солун, сеткүүл чагыдылгазын чорудуп турар мен. Бистиң «Шын» солун редакциязында кижи хөй эвес-даа болза, оларның барык шуптузу чагыдылга кылдыртыр талазы-биле идепкейлиг улус.

«Шын» солун ажылдакчылары боттары «Шынны» чагыртпас боор деп чамдык улус бодаар, ол ындыг эвес «шынчылар» харын кымыдаа мурнай «Шын» солунну чагыдар чаңчылдыглар.

Келир 1991 чылда «Шынны» бистиң коллективте 38 кижи чагыткан. Төп болгаш чер-чер парлалгазының солун, сеткүүлүн чагыдып алырынга идепкейлиг болган улустуң аттарын адап сай-дыр мен. Оларга 207 рубль түңге чагыдылга кылдырткан С. К. Хертек, В. О. Куулар (134 рубльге), С. Б. Тас-оол (120), В. М. Сат (107), К. К. Сат (102), В. С. Кара-Сал (97), Н. Л. Дажимай (96) олар хамаарыжыр.

Күнзеңмаа МОНГУШ.
Хөй-ниити тарадыкчызы.

Бөгүн — МАЙДАР БУРГАННЫҢ БАЙЫРЛААЛЫ

Бо хүннерде чурттуң театр амыдыралында онзагай байырлалдар болуп турар. Ол болза ээлчеглиг «Театр — уругларга болгаш элээдилерге» деп чаңчыл болган Бүгү-российаның театр неделязы-дыр.

Аныяк көрүкчүлер бо неделяның дургузунда ынак чогаалдарының маадырлары-биле сценага чоок ужуражып, театр уран чүүлүнүң ажылдакчыларының ажыл-ижи-биле таныжып турар.

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга ук неделя профессионал болгаш бот-тывынгыр артистерниң каттышкан концерти биле ноябрь 23-те ажыттынган.

«Майдар бурганның байырлалы» — Тываның Күзел аттыг аныяктарның театр студиязының чаа чогаадыкчы ажылының ады ол. Бо оюн-көргүзүү-биле аныяктарның чогаадыкчы коллективи чоокта чаа Польшага болган Бүгү-делегейниң кудумчу театрларының ээлчеглиг фестивалынга киришкеш, оон организакчыларындан улуг үнелелди алганнар. Ол оюн-көргүзүгну сонуургап турарлар ону бөгүн 12 болгаш 18 шактарда хөгжүм-шии театрынга көрүп болур.

Александр ШОЮН.

Даарта — 70 ХАРЛЫГ АРТИСТ ОЙНААР

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценазынга база катап «Хайыраан бот» болур. Онзагай чүве — шииге Сарыг-Ашактың кадайының ролюн Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, бо чылын чеден харлаан хоочун Самба-Сүрүң Борбак-ооловна Баир ойнаар.

Ол рольду артист бир дугаарында 23 харлыг турган ойнаан. Театрның коллективиниң, өш-өөрүнүң, Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар чериниң дилээн ёзугаар юбиляр даарта кежээ 117 дугаар шиизинге ойнаар. Шии соонда юбилярга байыр чедиришкинни болур

Деткиишкиннер, күзээшкиннер

Төрээн чурттуң салым-хуузу дээш

БҮГҮ ЧҮҮЛДЕРНИ КЫЛЫР

Өвүрнүң ажылчы чону ССРЭ-ниң Президентизиниң ноябрь 17-де чарлаан программазын деткип турар. Ону бо хүннерде барык-ла шупту коллективтерге эрткен хуралдар бадыткаан.

«Торгалыг» совхозтуң тускай эртемниглери, инженер-техниктиг ажылдакчылары, ажылчыннары ындыг хурал соонда РСФСР-ниң улус депутады В. С. Монгуше телеграмма чоруткан. Ооң кол утказы мындыг: Россияның улус депутаттарының съездизинге Президентиниң саналдарын деткп, Конституцияга өскерилгелер кирип турда, коммунистер фракциязының туружун камгала.

Чаа-Сууруң коммунистери, ажылчы чону РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединче чагаа чоруткаш, Эвилелди камгалап арттырар талазы-биле бүгү чүүлдерни кылырының чугулазын демдеглээннер. Өвүрнүң чамдык күш-ажылчы коллективтери, коммунистер РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде киржип турар депутаттар Ч.-Д. Б. Ондарже, Ш. Д. Ооржакче база телеграмма чоруткан.

(Бистиң корр.).

ДҮВҮРЕЛИН ҮЛЕШПЕС АРГАМ ЧОК

Ноябрь 17-де болган ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Сергеевич Горбачевтуң саналдап киирген инициативазын деткиир болгаш чуртта тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр ооң дүвүрелин үлешпес аргам чок. Күрүне эрге-чагыргазының структуразының болгаш ону быжыглаарының талазы-биле ССРЭ-ниң Президентизиниң программазында кирип турар чеди пунктуну кончуг кичээнгейлиг номчуп таныштым. Кичээнгейлиг номчуп орарга, бистиң амыдыралывыстың эң онза чугула айтырыгларының талазы-биле ажылдаарының концепциязы пункт бүрүзүнде сиңниккен-дир деп бодалга келир кижи чордум.

Президентиниң программазын номчуп ора, сагыш-сеткилим дыка-ла саймаарады. Черле мынчаш бисте чогум чүү боор турарыл? Националдар аразында маргылдаажыышкыннерни, аъш-чемниң чедишпейн тураарын, кем-херек үүлгедир чоруктуң көвүдээрин черле чүү деп билирил? Ооң кадында чамдык республикалар Эвилелден аңгыланып алырын күзеп турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Ынчангаш баш муңгаш айтырыглар-ла хөй боор турар. Кижи бүрүзүн дүвүредип чоруур айтырыгларны бир демниг кады чүге шиитпирлеп болбазыл?

Ынчангаш шаң мындыг шиитпирлиг, тодаргай программаны шаглап бээр-ле манап келген кижи мен. Ынчангаш ам кол-ла чүүл — Президентиниң деткиири.

Светлана БИЧЕ-ООЛ.
Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының кафедра эргелекчизи, доцент, теөгү эртемнерниң кандидады.

ШИИТПИРЛИГ БОЛУРУН КҮЗЕДИМ

Совет чоннуң социал байдалы бо хүннерде эде тургустунуушкуннуң эгезинде үеден дорайтаап деп чүве хөй кижилерниң угаан-бодалынга саймааралды тывылдырып, ССРЭ-ниң Президентизиниң ажыл чорудулгазынга бүзүревес чорукту болдуруп турар. Ол ындыг-дыр. А бир эвес М. С. Горбачев эде тургустунуушкунну эгелевээн, чуртту эрги чаңчыл ёзугаар башкарып турган болза, бөгүн чурт кандыг байдалга турары кымга-даа билдинмес. Байдал улам багай-даа турары чадавас.

Бөгүн Президентиниң мурнунда кол сорулга — Эвилел керээзин дүрген чарып алыры, ол ажылды республикаларга даянып чорудары. Оон ыңай чер дугайында айтырыгны шиитпирлээр херек. Черниң ээлери тараачын болурунуң оруктарын тывар, мынчалза-даа чер күрүнениң өнчүзү боор артар ужурлуг. Ол дээрге күрүнениң кол өнчүзү-дүр.

Эде тургустунуушкунну угладап баштаарынга Коммунистиг партияда, ооң аппарадында демниилгелиг күштерни М. С. Горбачев долузу-биле ажыглап шыдавайн барган деп бодаар мен. Бөгүн коммунистерниң партиязы чуртта шимчедикчи күштериниң эң туруштуу. Коммунистиг партияның ат-алдарын чуртта байдалды экижидер талазы-биле ажылдыг таварыштыр катап көдүрер херек.

Кандыг-даа ажыл-херекти кылып тура, шиитпирлиг болур чорукту Президентиге күзедим.

Валентин КЛЕЙМЕНЫХ.
1947 чылдан СЭКП кежигүнү. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Съездиниң ажыттынган хүнүнде «Россияның көдээ черин катап тургузар болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер программа дугайында» илеткелди РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев кылган.

Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр чазактың ажылдап кылган бо программазынга комитеттерге болгаш комиссияларга бүгү талалыг чугаалажып көргеш, Дээди Советтиң хүлээп алган хоойлу төлевилелдерин үндезин кылдыр алган деп, ол онзалап демдеглээн. Ук төлевилелдер болза, рынокче шилчииришкиниң нийти хемчеглериниң чарылбас кезээ болур, ынчалзажок оларда аграр секторнуң амгы байдалын база онзагай чүүлдерни өөренип көрген. Съездиге чугаалажып көөрү-биле үш кол документини чазак киирип келген: чер реформазы, экономиктиг реформа болгаш социал реформа.

Көдээге үндезин чаартылгаларны боттандырарының магадылалы болза, чер реформазында кирген чүүлдерни чайгылыш чок болгаш дүрген боттандырары болур РСФСР-ниң Чер кодекизиниң болгаш «Чер реформазының дугайында» хоойлуларны ажылдап кылып турган үеде хөй-хөй тараачыннарның, специалистерниң, эртемденнерниң, тараачын эвилелдериниң, тараачын ажыл-агыйларның ассоциацияларының база чамдык даштыкы чурттарның арга-дуржулгазын болгаш санал-оналын өөренип көрген.

Чер реформазының алыс утказы — черге ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хевирлериниң хөгжүдеринге деңге аргаларны тургузары, хөй талалыг экономиканы быжыглап тургузары болгаш черни эң ажыктыг кылдыр ажыглаары болур. Черге хамаарышкан харылзааларга чамдык үндезин чаартылгаларны боттандырарын реформа көрүп турар. Черге хуу өнчүнү тургузары ында көрдүнген. Ам республиканың хамаатызы кижи бүрүзү черни ажыл-агыйжы чорудары, чурттаглга бажыңы, сад участогу, дача, мастерская азы гараж тудуп алыры-биле хуу өнчү кылдыр садып ап болур. Черни садып алыр болгаш садар эргени хоойлужудуп быжыглаан. Черни ажыглап турары дээш үндүрүг тыртар. Доктааткан хемчээлдиг черни ап алгаш, кижилер колхозтан азы совхозтан үнүп болур. Ол сорулга-биле черни эде хуваажыр апаар болгаш республикаларга тускай чер фондузун тургузарының механизмин тодарадыр.

Черниң кайда турарын барымдаалап көрүп турган, ону арендага бээрниң азы садарының дугайында айтырыгларны көдээ, суур, хоорай болгаш район Советтери шиитпирлээр. Черни чиижең ёзу-биле ажыглап база садып саарып туруп бээринге удур шыңгыы хемчеглерни алыр.

Хоойлуну боттандырар талазы-биле ажылды организастаары чугула айтырыг. РСФСР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитедин чазак тургускан, ооң улуг эргелерлиг органнарын чер-черлерге база тургузар. Оон аңгыда улус депутаттарының Советтериниң бүгү деңнелдеринге чер айтырыының талазы-биле депутаттар комиссияларын тургузары база көрдүнүп турар.

РСФСР-ниң Чер кодекизи чер реформазын боттандырып чорударының механизми болур. Тараачыннарга колхоз азы совхозтан үнүп чоруурда оларга кайы хире хемчээлдиг черни бээрин дээн чергелиг тодаргай айтырыгларны ында көрген. Ындыг участоктарны өнчү салгалып бээриниң эргезин база тургузуп турар. Ол участоктардан алдынган продукция ооң ээзиниң эргезинге бүрүн артып калыр.

Черге үндүрүг онаарының, төлээшкиннерни тыртар талазы биле чиигелделер база ук төлелгелерни ажыглаарының чуруму доктааттынган. Чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның суд талазы-биле камгалалын бир дугаар тургузуп турар. Чер дугайында хоойлуну үрээни дээш, оон иштинде чер тускайлап бээр дугайында билдиришкиннерни чугаалажып көөрүнүң хуусаазын узамдыктырган албан-дужаалдыг кижилерниң харысалгазын күштелдирген.

Россияның көдээ черлерин катап тургузар талазы-биле хемчеглерниң системазында тараачын (фермер) ажыл-агыйларже улуг кичээнгейни салган.

Эде тургустунуушкун чорудулгалары колхозтарның болгаш совхозтарның структураларын эде көөрүн база негеп келген. Көдээниң социал хөгжүлдезин дүргедедирин бирги чергелиг айтырыг болур. Көдээ чурттакчыларының күш-ажылының болгаш амыдырал-чуртталгазының байдалдарын хоорай чурттакчылары-биле деңнештирерин чедип алыр сорулга салдынган. 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп көдээде ажылдап турар бүгү хереежен чонга чылда 28 календарь хүннүг шөлээни база ай санында бир немелде дыштаныр хүнну тыпсырын боттандырып эгелээр. Хөй уруглуг иелерге дузаламчыны арбыдадыр. Бо хемчеглерге 4,5 млрд. рубльди чарыгдаары көрдүнүп турар, ол акша-хөреңгиниң хөй кезии ажыл-агыйларның боттарының болур. Көдээниң социал айтырыгларын шиитпирлээринге национал орулганың 15 хуузун ажыглаар.

Аъш-чем үндүрүүн чоннуң амыдыралы чедишпес байдалдыг кезектериниң социал камгалалын боттандырар, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының база уруглар албан черлериниң, республиканың үлетпүрлүг төп болгаш ыраккы кыдыг черлерниң аъш-чем аймаа-биле үзүктел чок хандырар сорулга-биле кирип турар. Ындыг үндүрүгнү тараадан, үнүш үзүнден, чигир свёклазындан, мал болгаш куштан, сүт болгаш дагаа чуургазындан тыртар. Мындыг янзылыг хемчеглерни боттандырып турган, 1991 чылда улуг капитал чарыгдалдарны үндүрбейн, чоннуң куш эъдинге, дагаа чуургазынга, картофельге болгаш ногаага хереглелдерин хандырар сорулга салдынган. Ынчаарга аъш-чем үндүрүүнүң хемчээли нийти бүдүрген продукцияның 40 хуузундан ашпас болур. Бо чергелиг хемчеглерни боттандырары-биле чергелештир 1991 чылда даштыкыдан элээн хөй продукцияны садып алыры база көрдүнүп турар.

Сөөлгү он чылда көдээ ажыл-агыйга капитал салышкыны 242,2 млрд. рубльге көвүдээн. Ындыг болзажок, бо алырны хөгжүдеринге ам-даа хөй акша-хөреңги негеттинип турар.

Көдээниң материал-техниктиг баазазын быжыглап тургаш, ооң социал-экономиктиг хөгжүлдезин чедип ап болур. Россияның көдээ ажыл-агыйын хөгжүдеринге моон мурнунда чылдарда нийти акшаландырылышкынның 28 хуузун ажыглап турган болза, келир чылдан эгелеп 43 хуузун ажыглаар деп сорулга салдынган.

Илеткелчи оон ыңай көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылырының айтырыгларынга доктааган.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Көдээниң социал хөгжүлдезиниң, аграр айтырыгларының болгаш аъш-чем талазы-биле комитединиң даргазы В. А. Агафонов эдериичи илеткелди кылган.

Илеткелчилер депутаттарның айтырыгларынга харыылаан.

Съездиниң баштайгы хуралынга илеткел талазы-биле хүлээп алыр доктаалды ажылдап кылыр Редакция комиссиязын тургускан.

Съездиниң ажылының ийиги хүнүнде депутаттар илеткелди чугаалажып көөрүн уламчылаан. Көдээ ажыл-агый биле өске адырларның аразынга деңг чергелиг харылзааларны тургузары, черге хуу өнчүнү кирер-кирбези, көдээ ажыл-агый продукциязын ажылдап кылырын, канчаар органызастаары, рынок харылзааларын дүрген эгелээри дээш оон-даа өске айтырыгларга хамаарыштыр чидиг маргылдаалар боол турган. РСФСР-де байдалдың ниитизи-биле баксырап бар чылдары дээш республиканың удуртулгазын, ылангыя чазак баштыңын, халаштырып дужүрер дугайында негелделер-даа дыңналып турган.

Съездиниң ноябрь 28-те болган хуралынга ажылынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов олурушкан.

Съездиниң киржикчилери В. И. Лениниң Мавзолейинге чораан болгаш аңаа чечектерни салган.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Медээлер

КӨЖЕР ДЕЛГЕЛГЕЛИГ

Ноябрь айда республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары хоорайның шериг комиссариадынга көжер делгелгелиг аалдап барган. Экскурсовод Л. К. Базыр Надя Рушеваның чогаадыкчы ажылдарындан делгелге органызастаан болгаш ол талазы-биле чүве чугаалаан.

Музейде кыдыс эргелекчизи Н. Б. Чаш революция мурнунда тыва чоннуң төөгүзүнүң дугайында таныштырган. Оон соонда ол темага хамаарышкан делгелге база болган.

ЧОН МАКТААР

Район төвүнде пекарняның улуг хлеб быжырыкчызы Раиса Монгуштуң, ооң өөреникчизи Орланмааның ажылын чон мактаар. Раиса Тожуевна мергежилиниң мастери, район чемпиону, а Орланмааның чуруун херегленикчилер ниитилелиниң баштаар чериниң хүндүлел самбыразындан көрүп болур.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕГЭЭН

Шыдыраага 1990 чылда Тожу районнуң бирги чери дээш эр улус аразынга маргылдаа доозулган.

Спортчуларның аразындан Азас көдээ Совединиң даргазы Кушкаш Кол хөй санны алгаш, бирги черни ээлээн.

Мал эмнелгезиниң төлээзи Андрей Дөңгүр-оол биле спорт школазының тренери Михаил Кол олар ийиги, үшкү черлерни тус-тузунда ээлээннер.

Шаңналдыг черни ээлээн шыдыраачыларга ортектиг белектерни тывыскан.

Светлана БАЙЫР-ООЛ.
Тоора-Хем суур.

Шериг албанныгларны болгаш оларның өг-бүле кежигүннерин кинр бижиидеринге хоойлуга дүүшпес кызыгаарлаашкыннарны соксадыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫГЫ

Албан эрттирери-биле чедип келген офицерлерниң, прапорщиктерниң, мичманнарның, а ол ышкаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннерин кинр бижииринден ойталаашкыннар сөөлгү үеде болуп турар, ол чорук чамдык районнарда массалыг шинчилиг апарган. Ук хөделиишкиннер ажыл бээринге, эмнелге болгаш өске-даа социал-амыдырал хандырылгага хоойлуга дүүшпес кызыгаарлаашкыннарны болдуруп турар.

Ындыг хөделиишкиннер хоойлуга удур.

ССРЭ Конституциязының 127 (3) чүүлүнүң 1 болгаш 2 пунктуларынга үндезилээш, доктаадырым болза:

Улус депутаттарының черчер Советтериниң күүседикчи органнарының удуртукчуларының хуузунда тускай харысалгазы-биле шериг албаныгларны болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннерин кинр бижииринге хамаарышкан бүгү айтырыгларны 1991 чылдың январь 15-ке чедир шиитпирлээрин хандырар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың ноябрь 27.

«Чер реформазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг кылдыр киирер дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

«Чер реформазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. «Чер реформазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ооң парлаттынган үезинден тура күштүг кылдыр киирер.

2. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыры болза:

РСФСР-ниң чазааның шиитпирлерин «Чер реформазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр эде кылыр;

РСФСР-ниң министерстволарының, күрүне комитеттериниң болгаш ведомстволарының ук Хоойлуга дүүшпес нормативтиг актыларын эде көөрүн болгаш күш чок болдурарын 1991 чылдың январь 1-ге чедир хандырар;

РСФСР-ге чер реформазын боттандырып чорударының республика программазын ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы В. Н. Б. Н. Ельцин

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың ноябрь 23.

* * *

«Чер реформазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу «Советская Россия» солуннуң 1990 чылдың ноябрьда номеринге парлаттынган. Ук Хоойлунуң төлевилелиниң тыва дылга очулгазын бистиң солунувустуң бо чылдың ноябрь 22-де № 266 номеринде парлаттынган. Телевилелдиң коллдуунда өскерилге чокка хүлээп алган.

«Тыва АССР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Г. П. Абрамовага тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫГЫ

Чоннуң кадык камгалалының талазы-биле ачы-хавыязы дээш Кызыл хоорайның № 2 божудулга бажыңының акушерказы Галина Павловна Абрамовага «Тыва АССР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 25.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Л. А. Козинаны шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Чоннуң кадык камгалалынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Кызыл хоорайның № 2 божудулга бажыңының акушер-гинеколог эмчизи Людмила Алексеевна Козинаны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 25.

Кичээнгейге алза чогуур чүүлдер

ЭКИ ЧУРТТААР ДИЗЕ...

Бүгү Эвилелде ышкаш, бистиң Тыва база рынок системазы-биле ажылдап эгелээрин планнап, оон бүгү-ле белеткел ажылдарын бо хүннерде чорудуп турары билдингир. Ол дээрге моон соңгаар бистиң келир үеле угаанныг, камгалалыг экономиканы тургузуп сайзырадырынга шилип алган системавыс деп чүве база билдинип турар. Чаа система-биле ажылдап кирип тервивиске, биске бергелер-даа туруп кээп болур. Ынчалзажок чамдык улус ажыл-агыйның адырларынга шимчээшкин ыяап-ла туруп кээр.

Мен бодап көөрүмге, бир-ле дугаарында, кижилерни бүгү чүүлдерни ыяк санап билир кылдыр өөредири чугула болуп турар. Бир эвес ажылчын кижи болунуң кылган ажылының бүдүрүкчүлүүн, ооң ортек-үнезин шын санап билбес чүве болза, рынок системазының үезинде ажылдап, чурттаары бергедей бээр. Моон мурнунда көдээ ажыл-агыйда чамдык малчыннарның чижээн ап көөрге, оларның хөй кезии бот-орулга-чарылга деп чүүлдү чедир билбес турган. Мен чогум чүнү бүдүрүп турар мен, ол бүдүрген чүүлүмнүң өртээ чүл? Ооң иштинден мээң үлүүм кайы хирел? Бо айтырыгларны бодунга тургускаш, ону харыылап шыдавас кижилер дыка хөй турган. Ам моон соңгаар ындыг янзылыг ажылчыннар турар болза, олар бир-ле дугаарында бергедээр улус ол болур. Ындыг болганда кандыг-даа бүдүрүлге коллективиниң болуңуң ажылчыннарын тодаргай чүүлге, экономикага ыяап-ла өөредип белеткээр аргазын бодаар сорулга турар-дыр.

Борта көдээ ажыл-агыйга хамаарышкан чүүлдерге доктаап көрейн. Бо хүннерде байдалга холбаштыр алырга, чижээ, күрүнеге садып турар эъдивис арган, ооң уржуундан өртээ куду, садып турар дүгүвүстүн шынары куду, хирлиг. Ону бүдүрүп турар малчыннарывыс ол бүгүнү херекке албас, чүгле кадарып турар малының бажы-ла менди болза ол-ла. Продукцияның шынарынче шоолуг кичээнгей салбас болгулаар. Бир эвес бо байдал ол-ла хевээр турар болза, ам канчап рынок системазынга ажылдаар бис?

Продукцияның шынарын экижидери—кол чүүл. Ону делегей стандартының деңнелинче дүүштүр кылып үндүрери негеттинер. Оон башка багай шынарлыг продукцияны сайгарагаш, чурттап шыдавас бис деп бодаар мен. База бир кол чүүл — кижи бүрүзү харысалга дугайын шыңгыы угаар ужурлуг. Кижи бүрүзү ниитилелдиң сагылга-чурумун шыңгыы сагыыр, бар чүүлдү, материалдыг чиг этти хумагалыг ажыглаар, тотчеглекчи, самчыгдакчы, оорланыкчы чоруктарга удур эң шыңгыы контрольду тургузуп, демиселди кам-хайыра чокка чорудар. Оон башка амгы үеде тургустунган байдалдарны ол хевээр уламчылаар болзувусса, чүү-даа бүтпес. Амгы үеде Тывада байдалывыс черле дендии кыпсынчыг, чөгенчигдир. Чугаа кырында чүнү-даа билир бис, а херек кырында тудуп кылыпканывыс эвээш. А харын үреглеп, чок кылып турарывыс хөй, ылангыя ажылды харыылап, удуртуп турар кижилерден негелде шуут сула.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кичээнгейинге мээң сүмелерим бар. Тыва Автономнуг республика рынок системазы-биле ажылдап, чурттаар чүве болганда, бодун боду хандыртынар төлээде, дараазында чүүлдерже онза кичээнгейни угландырза деп бодаар мен:

1. Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга национал кадрларны хөйү-биле өөредип белеткээр.

2. Тывага дүктен хеп аргыыр фабриканы канчап-чоор-даа турргаш тудуп, ажыглалга киирер.

3. Алгы-кеш эттээр, ооң продукция бүдүрер заводту дүрген доозуп ажылдадыр.

4. Шагаан-Арыгның цемент заводун дарый тудуп доозкаш, ооң продукциязын ажыглаар.

5. Ак-Довурак хоорайга ода бирги ээлчегде шифер заводун тургузар.

6. Тывада суггаттыг черлерни хөйү-биле чөп ажыглап тургаш, тараа, картофельди ногаа-биле Тыва бодун боду хандырар арганы чедип алыр.

7. Тывада аржаан-суглар, курорттарны бодунуң эргезинче чоокшуладыр.

Ооржак ОЧУР-ООЛ.

ССРЭ-ниң камгалал министриниң ЧУГААЗЫ

ССРЭ-ниң камгалал министри Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Т. Язов Топ телевидениеже дамчыштыр ноябрь 27-де чүве чугаалаан. Ооң чугаалааны болза:

Чамдык республикаларда хоойлуга удур хөделиишкиннер-биле холбаштыр ССРЭ Президентизиниң айтырыышкынын ёзугаар силерге чүве чугаалап, кыйгырыг кылып тур мен, ук хөделиишкиннер чурттуң камгаланыр аргазын кыжанышкынга таварыштырып турар. Армияга удур хөделиишкиннер сөөлгү үеде үргүлчү болуп турар апарган. Чамдык республикаларда бодунуң шериг кезектерин тургузуп эгелээн чорук ССРЭ-ниң чаңгыс аай Чепсектиг Күштери турарының эргежок чугулазынга удур угланган. Ядролуг чепсекти тус-тус республикаларга дамчыдып бээр дугайында чугаалар дыңналып турар апарган. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң каттыжыышкыннарын болгаш кезектерин, ооң иштинде стратегтиг ужур-дузалыг каттыжыышкыннарны база кезектерни оскээр кожуурерин негээн шиитпирлер хүлээп алдынып турар. Күрүне камгалалының болгаш айыыл чок чоруунуң эрге-ажыктарын барымдаалавайн, ядролуг эвес зоналарны тургусканын чарлап турар. Офицерлерниң болгаш солдаттарның, оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң ат-алдарынга база төлептиг чоруунга удур халдаашкыннар бар болуп турар. Шериг объектилеринче халдаашкыннар база бар. Мындыг байдал тургустунуп келгенде, дараазында чүүлдерни медеглээри эргежок чугула деп санап тур мен:

1. Ядролуг чепсекти үлежирин кандыг-даа байдалдар турда, черле болдуруп болбас. Ядролуг чепсек ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң холунга туруп келген болгаш моон соңгаар-даа аңаа хевээр артар.

2. Армия бодунуң кол хүлээлгезин күүседиринге: күрүнениң камгалаарынга болгаш ооң айыыл чок чоруун хандырарынга эргежок чугула черге турар ужурлуг. Бо талазы-биле өскерилгелерни чүгле ССРЭ Президентизиниң шиитпири ёзугаар Адачурт камгалалының херээнге кандыг-даа когаралды бүрүн болдурбас байдалга кылып болур.

3. Совет Армияда дайынчыларының, оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң ат-алдарын болгаш төлептиг чоруун доромчылаан хөделиишкиннерни соксадыр сорулга-биле эргежок чугула бүгү хемчеглерни ССРЭ-ниң амгы күштүг Конституциязының хоойлуларының болгаш ССРЭ Президентизиниң чарлыктарының хемчээлинге дүүштүр ап чоруур дугайында айтыышкыннарны берген мен.

4. Күчүлээшкин болгаш Совет Армияның дайынчыларынче, шериг объектилеринче, боо-чепсек болгаш ок-чемзек складтарынче чепсектиг халдаашкыннар болганда чепсекти ажыглаар дугайында айтыышкыннарны шериг албанныгларга берген.

5. Гарнизоннарга болгаш шериг хоорайжыгаштарынга хамаарыштыр хоойлуга удур хөделиишкиннер (электроэнергияны, сугну бербейн барганда болгаш өске-даа), объектилерни, амыдырал хандырылгазының системаларын камгалалга алыр, шериг кезектерин камгалаар дугайында айтыышкыннарны шериг округтарының болгаш флоттарның командылакчыларынга берген.

6. Совет дайынчыларның тураскаалдарынга болгаш чевеглеринге хамаарыштыр дерзии үүлгедиглерни болдурбас, а ол ышкаш фашистерни болгаш оларга саттынганнарны алдаржыдар дээн тураскаалдарны, өске-даа чүүлдерни дериирнге удур шиитпирлиг хемчеглерни алыр болгаш ындыг хевирлиг бар чүүлдерни чок кылыр дугайында шериг округтарының болгаш флоттарның командылакчыларынга дужаал берген.

7. ССРЭ Президентизиниң бо чылдың ноябрь 15-те Чарлыын күүседир сорулга-биле шериг кезектеринге корум-чурумну тургузарының, устав болгаш шериг дангыраазының үрээшкиннерин болдурбазының дээштиг хемчеглерни алыр дугайында айтыышкыннарны берген.

8. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштери чон-биле кезээде тудуш болуп келген болгаш моон соңгаар-даа ындыг болуп артар, чоңга бараан болуру бодунуң кара чаңгыс сорулгазы кылдыр санап турар. ССРЭ Президентизиниң удурткулгазы-биле боттанып турар эде тургустуушкуннуң угланыышкынынга олар шынчы болуп келген болгаш шынчы боор турар, моон соңгаар-даа шынчы болур.

1991 чылда аъш-чем үндүрүүнүң дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Рынок харылзааларынче шилчиириниң үезинде чурттакчы чонну социал талазы-биле камгалаар, уруглар болгаш эмнелге албан черлерин, дайынның инвалидтерин болгаш киржикчилерин аъш-чем продуктулары-биле хандырар, ыдыкы Соңгу чүктүң районнарынче база оларга деңнештирген черлерже, нийти-эвилел херегленкчилеринче аъш-чемниң магадылаттынган дужаалдарын үзүктелдирбейн сөөртүр болгаш күрүнениң республиканың курлавырларын тургузар сорулга-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

тараачыннар (фермерлер) ажыл-агыйларындан, дууза дузалал ажыл-агый чорудуп турар хамаатылардан, сад-огород эштежилгелеринден, дача кооперативтеринден, көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас бүдүрүлгелерден, дузалал көдээ ажыл-агыйлыг албан черлеринден болгаш организациялардан, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйның бараан продукциязын бүдүрбейн турар өске-даа ажыл-агыйлардан аңгыда, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорудуп турар (колхозтар, совхозтар, куш фабрикалары, мал ажылдыг комплекстер, агрофирмалар, агрокомбинаттар, күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агыйлыг, кооперативтиг организациялары, арендалыг коллективтер) чер эдилекчилеринге база чер ажыглакчыларынга 1991 чылда аъш-чем үндүрүүн кирер.

Аъш-чем үндүрүүнүң составынга тараа болгаш тараа культуралары, үс алыр үнүштерниң үрезиннери, чигир свеклазы, мал болгаш куш, сүт болгаш чуурга кирер.

Черниң экономика талазы-биле байдалын өөренип көрүп турган, көдээ ажылдын черниң бир гектарынга хамаарыштыр аъш-чем үндүрүүнүң хемчээлин (куш фабрикаларындан болгаш мал комплекстеринден аңгыда) чер эдилекчилеринге база чер ажыглакчыларынга чедирер.

Аъш-чем үндүрүүнче кирип турар продукцияны күрүнениң садып алыр өртээ-биле төлээр, а чуургаларны үүрмектеп садар өртек-биле төлээр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели болза:

продукцияның хевирлериниң талазы-биле оларның нийти бүдүрүүшкүнүнүң 40 хуузундан ашпас ужурлуг аъш-чем үндүрүүнүң хемчээлин РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларга, крайларга болгаш областарга (автономнуг областарны аңгылавышаан) бадылаар;

топчуттунган курлавырларның болгаш республика күрүнениң күсели-биле көдээ ажыл-агый продукциязы дээш уткуштур садарынга материал-техниктиг эт-херекселдерни эргежок чугула хемчээлдерге аңгылаарын 1991 чылдың планнарынга баш бурунгаар көөр. Айыттынган материал-техниктиг эт-херекселдерни мооннеп садар өртектер-биле чорудар;

нормалаарын база кирипштирбишаан, керээ чарарының болгаш аъш-чем бараааннарын чурттакчы чонга дараалаштыр сайгарарының чурумун доктаадыр

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы. 1990 чылдың ноябрь 23.

РЫНОК БОЛГАШ «БИЛИГ» НИИТИЛЕЛИ

Тыва АССР-ниң «Билиг» ниитилели канчаар ажылдаар ужурлуг? Бо айтырыгны ук ниитилелдиң пленумунга чугаалашкан. Аңаа «Рынок экономиказының үезинде Тыва АССР-ниң «Билиг» ниитилелиниң хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының дугайында» илеткелди республиканың «Билиг» ниитилелиниң баштаар черниң даргазының бирги оралакчызы К. Д. Будук-оол кылган.

Ниитилелдиң лекторлары бо чылын чон ортузунга лекция пропагандазын күштелдирген. Ооң түңнелинде 10 айларда 18849 рубль орулганы алган. А эрткен бүдүн чылда 12.0 муң рубль орулга кирген турган. Бо чылдың үш кварталында республиканың лекторлары 500 ажыг лекцияны номчаан. Ниитилелдиң шугуму-биле «Салы», «Өөк» совхозтарының специалистери Астрахань хоорайга барып, рынокче шилчилге талазы-биле семинарга киришкен.

РСФСР-ниң «Билиг» ниитилелиниң VIII съездизинге делегаттарга К. Д. Будук-оол, Н. И. Белков, С. М Бюрбе, а Бүгү-эвилелдиң «Билиг» ниитилелиниң IX съездизинге делегаттарга М. Х. Менай-оол, Б. Ч. Ондар (Сүт-Хөл) оларны соңгаан.

Седен ХЕРТЕК.

Бистиң интервьювус

КАНДЫГ-ДАА ЧҮҮЛ АМЫДЫРАЛ-БИЛЕ ТУДУШ ХАРЫЛЗААЛЫГ

Улуг-Хем районнуң № 126 Торгалыг соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуткан В. Б. Салчактың Күрүнениң план комитединиң даргазынга, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эрге-дужаалга томуйлатканы-биле, ук округ талазы-биле ооң депутадын бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан. Ынчангаш ол округка катап соңгулданы чорудар. Ыңаа депутатка кандидат кылдыр ийи кижи бүрүткеттинген. Бирээзи — «Шын» солуннуң идеология килдизиниң эргелекчизи А. Х.-О. Ховалыг, ол Тываның херээжен чогаалчылар ассоциациязындан депшиттирген. Өскези — ССРЭ-ниң күрханадырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң даргазы Байыр Түлүшевич Санчи. Ону Торгалыг суурнуң чурттакчылары депшидип үндүрген.

Бистиң корреспондентивис Артур Хертек депутатка кандидат А. Ховалыгдан айтырыгларны салган.

— Артык Хөм-Оттуковна, республиканың экономиказы рынок байдалынче шилчииринниң бүдүүзүнде келген. Билдинмес айтырыглар-ла хөй. Мындыг берге байдалда депутаттың хүлээлгезин чүктеп деп чүүл — амыр эвес херек. Маңаа дидим чорук негеттинер. Силерниң бергелерден чалданмайн, соңгулда кампаниязынга киржип эгелээниңер ындыг мөзү-шынар силерде барын көргүзүп турар-дыр. Черле канчаар хөделир бодап тур силер?

— Тыва улус «Даг көрбейн, эдээн азынмас, суг көрбейн, идиин ужулбас» дижир. Рынокче шилчилге — биске угаадып турарын ёзугаар алыр чүве болза, эгээртинмес ажык-кежикти сөңнээр болгу дег. Ынчалза-даа ол бүгүнү практика кырынга көрбээн шаанда ындыг-мындыг деп тодаргай чугаалаары берге херек.

Мээң бодалым-биле алырга, башкарылгалыг рынокче шилчилге чүнүң-даа мурнунда балдыр-шыдалы кошкак кижилерге, эвээш пенсиялыг назыдап кырааннарга, инвалидтерге, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге берге байдалдарны таварыштырар хире. Ынчангаш, соңгукчулар меңээ депутаттың мандадын бүзүредир чүве болза, чүнүң-даа мурнунда, үстүнде адааным кижилерниң социал камгалаттынган чоруун чедип алыр дээш шылаар шаам-биле бүгү-ле хемчеглерни ап ажылдаар мен.

Чуртувустуң экономиказын быжыглаарын чедип алыры-биле оралдажыышкыннарны кылып тура, чүнүң-даа мурнунда ниитилелдиң дөзү — өг-бүле дугайын уттуп болбас. Бир эвес амыдыралдың чүгле ажыл-агыйжы талазынче кичээнгейни кодлаткаш, ооң өске таларын уттуп алзывысса, кандыг-даа чүүл бистиң экономиктиг, угаан-медерел, сагыш-хөөн сандараашкынывысты доктаадып шыдавас.

— Силерниң чугааңардан алырга, кол кичээнгейни өг-бүле айтырыынче коддадыр хире-дир силер. Ол бодалыңарны делгерецгейи-биле тодарадып көрүңерем.

— Угаан-бодал, сагыш-сеткил сайзыралы, кижилиг мөзү-бүдүш өг-бүледен эгелээр. Черле ынчаш, кижилерниң амыдыралының деңнелин өөренип көөрде безин өг-бүлелерниң байдалындан эгелеп көөр болгай бис. Ындыг төлээде, өг-бүле дээрге-ле бистиң ниитилелдиң амыдыралының көрүнчүү-дүр. Шак мындыг бодалдарга даянып алгаш, бодумнуң программамда аңаа кол кичээнгейни угландырганым-даа ол.

Өг-бүлениң одунуң кыпсыкчызы — херээжен кижи. Ынчангаш херээжен кижиниң амгы үеде көрүп чоруур бергелерин чиигедир дээш демисежир мен. Мен база не кижи дир мен, ол бүгү мээң дорт хүлээлгем болур. Чогум кандыг хемчеглерни ап чорудар мен? Чүң-даа мурнунда саттыг, уруг эмзирер иелерниң аъш-чем, идик-хеп, медицина хандырылгазын экижидери, бажың-балгат-биле хандырарын кичээнгейге алыр. Дүнеки ажылдарда ажылдап турар, ажылының байдалы кадыг-берге, дыштаныр аргазы тургустунмаан херээженнерниң ажылдаар байдалын экижидер талазы-биле комплекстиг ажылдарны ап чорударын бүгү деңнелдиң удуртукчуларының мурнунга тургузар.

Ие-чаштың кадыын, эргелерин камгалаар талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалдарының күүселдезин чер-черлерге боттандырарын чедип алыр мен...

— Ол кончуг эки чүүлдер-дир, Артык Хөм-Оттуковна. Ынчалза-даа силерниң соңгукчуларыңарның эр кезии ындыг сорулгаларыңарны шала чаңгыс талалыг кылдыр санай бербестер бе, Систи чүге уттупканыл деп барза?..

— Кандыг-даа эр кижи ооң кады чурттап чоруур эжи, ажы-төлү, иези, дуңмалары эки чурттазын деп бодап чоруур болгай. Оларның эки чурттаалгазындан ооң амыдыралының чогумчалыы база дорт хамааржыр. Ындыг төлээде, мында чаңгыс талалай көөр дээш бодал меңээ чок. Кандыг-даа чүүл амыдырал-биле тудуш харылзаалыг болбазыкпе.

— Сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкиннерниң частыышкыны бистиң ниитилелди сирлеш кылдыр чайгапкан болгай. Ооң чылдагааннары чүдел деп бодап чоруур силер база ол бүгүнү баш бурунгаар болдурбайн баарының аргалары турган бе?

— Баш бурунгаар болдурбайн баарының аргалары турган. Бир эвес бистер аныяктарны ийиги чергениң кижилери, оларны чүгле бистиң куш-ажылчы курлавырларывыс кылдыр санавайн, а херек кырында ук курлавыр куш-ажылга хаара туттунган турарын чедип ап, кижизидилге ажылын бедик деңнелге тудуп, культура хемчеглеринче акша-хөреңгини харамнанмайн, аныяк салгалды чоннуң чаагай чаңчылдарынга өөредип чоран болзувусса, мындыг берге байдал тургустунмайн барып болур турган.

Бистиң аныяктарывыстың чартык кезии көдээ черлерде чурттап чоруур. Көдээниң сайзыралынга, социал айтырыгларынга хамаарыштыр тоомча чок болуп келгенивис база бо бүгүге буруулуг. Кижиниң амыдыралының деңнели кудулаан тудум, ооң делегейже көрүүшкүнү кызыылаар, угаан-медерелиниң сайзыралы озалдаашкынныг болур деп, эртемденнер санап турар. Бир чеже көдээде чурттап чоруур чамдык өг-бүлелерниң ядыы-түреңги, чединмес амыдыралы кем-херек үүлгедиишкиннериниң тевиг алырынга база уржуктуг болган. «Хат чокта сиген бажы шимчевес» дижир. Бистиң таптаашкын үезинде, кижиге чүдүүр чоруктуң чылдарында чорудуп келген солуу-сакпай политикавыстың принциг ойбандылары ам кээп көстүп келгени бо-дур. Чөөн чүктүң сарыг-шажынның ламалары «Аарыгны эвес, а кижини эмнээр» деп чугаалаар. Ол домак бистиң амгы амыдыралывыска кончуг-ла дорт хамааржыр. Амгы үе-чадаза бистер ниитилелдиң бодун эмнээр ужурлуг бис, а ниитилел дээрге бистер боттарывыс-ла болгай бис. Сагыш-сеткиливисти, угаан-медерелививисти эмневээже черле хоржок апарган.

— Силерниң бодалыңарда философчу, шажынчы утка сиңген байдал бар хире. Чугаалап көрүңерем, Артык Хөм-Оттуковна, силер Тывада тургустунган сарыг-шажын ниитилелинге хамаарылгаңар кандыгыл?

— Шажын-чүдүлгениң чүгле хөлегелиг талаларынче көөр эрги туруштан үнери чугула. Ооң бүгүнүг чорукка, эки мөзү-шынар кииреп турар үлүүн менее билиринге база катап өөренир ужурлуг бис. Ажыы-биле чугаалаарга, сарыг шажын шаанда тыва араттарның амыдыралынга хөлчок улуг депшилгелиг салдарлыг болган, ону уттуп болбас ужурлуг.

— Силерниң программаңар-биле кичээнгейлиг таныжып кан мен. Ында бистиң амыдыралывыстың хөй-хөй адырлары деген чорлу: националар аразында харылзаалар, кадрлар айтырыы, национал культура, литература, ачы-дуза чедирилгелери амыдырал хандырылгазы, экология айтырыглары дээш оон-даа өске. Бо бүгүнү бистиң республиканың амгы статузунда боттандырып болур бе?

— Сталинниң киирген автономизация бодун бадыткап шыдавайн барган. Автономия — национал-девискээр черинде чурттап турар чурттакчы чоннуң эрге чагыргазын бот-тускайлаң чорударын магадылап турза-даа, ол бүгү хөй-хөй чылдарның дургузунда хажыттынып келген. Ажыы-биле чугаалаарга, эргелеривис аажок кызагдаткан турган. Амгы үеде республиканың статузун бедидип, ооң эргелерин долу болдурар үе келген. Оон башка, дыка хөй чугула айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас бис. Ынчангаштың Тываның суверенитедин деткип турарымның ужуру ында.

— Силерге чедиишкинни күзедивис.

КЫШ ДҮШКЕН, КУРЛАВЫР ТӨНГЕН

Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурда хөмүр-даш сайгарар черге даң бажында чеде бердим. Хар чааткан, соогу аажок. Арын-башты ажыннады шонуп келир. Ажыл шагы четпээнде-ле сес кижи мээң-биле деңге барды. Чамдыктарының чугаазын дыңнаарымга, шыжыкканы черле аажок.

— Акшаны кассага төлээнимни бүзүреткен квитанциям карманымда элей берди.

— Каш-даа хүн недел келдим. Хөмүр-даш келбеди.

— Бо черниң даргазынга райкүүском удуртукчулары дузалашпайн турар хире-дир...

Тантыг-ла 8 шакта ол черниң удуртукчузу Доржу Салчакович Шожунчап чедип келген. Аңаа турган кижилер үглей-ле бердилер.

— Кажаа иштинде 10 тонна хире шынары багай, хоюг хөмүр-даш арткан. Аңаа печкаларга кыппас, котельнаяга таарыжыр. Районнуң ырак бир булуңундан машина келзе канчаарыл? Уруглар садтары, школалар бар болгай. Дээп болбас курлавыр-дыр ийин — деп ужурчөвүн чугаалаарга, келген кижилер маргышпайн тарап чаныптылар.

Чайланы бээрге, байдалды айтырдым. Ш. Д. Шожунчап ында 15 чыл ажылдап, районнуң бүгү үүрмек организацияларын, уруглар садтарын, школаларын, чурттакчы чонун хөмүр-даш-биле хандырып келген. Онаашкан ажылынга кызымак кижи деп, ында улус билир. Бо чылын 12898 тонна хөмүр-даш хереглеттинер чагыгны баш удур кииргеш, чамдызын эккеп сайгарган. Ам-даа 5200 тонна херек. Ооң 3000 тоннazын хуу чоңга садар ужурлуг. Акшазын төлээш, барып турар кижилерниң саны хүн бүрүде көвүдеп турар. Ыраккы Кара-Хөл школазының курлавыры төнер четкен. Район төвүнүң № 1, 2 школаларының, Культура бажыңының, чунар-бажыңның, котельнаяларының чанында эвээш хөмүр-даш арткан. Дарый сөөртпес болза, байдал улам бергедээр. Хандырып күш четпестеп, одалгалыг системалар доңуп, чара теп, ажыглалдан үнүп болур. Бажыңга аъш-чем чогундан чылыг органы дээре деп, чон чугаалажыр ышкажыгай. Хөмүр-даш маңаан хөй кижиниң кадыкшылынга соок багай салдарны чедирер.

Байдал дүвүренчиг. Ак-Довурак АТБ-ден (начальниги В. П. Селюк) Тээлиже аар чүък сөөртүр машиналарны доктаамал быжыглап, керээниң негелдезин күүседирин негеттинип келген. Бай-Тайга районнуң удуртукчу даргалары бо ажылды дүргедедир дээш боттуг хемчеглерни алыр ужурлуг. Үе чылдырыышкыны, сагдаашкыны соок манавас.

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

ЭРЕС-ООЛДУҢ ДҮВҮРЭЭШКИНИ

«Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбырында хойжу Эрес-оол Шойгуевич Хертекте, ооң өг-бүлезинде үре-түңнелдиг ажылдаарының бүгү талалары бар. Ынчангаш малчыннап ажылдап келгени он ажыг чылдарның дургузунда өг-бүле чүгле совхозунуң, районунуң эвес, харын республиканың эң дээре хойжуларының оруунда доктаамал санадыг келген. Кижи бодунуң кылыр ажылын өскелерге кээп кылып бээрин деп олурбас ужурлуг. Ындыглар харын бисте бар. Оларны ажыралыкчылап дээр бис. А Эрес-оол Шойгуевич ындыг эвес: кажаа-хораны, бажың-балгатын боду өг-бүлези, ажы-төлү-биле сентеп-селип алыр, мал чеми белеткээрде база ындыг.

— Өөренгеп ажылывыска мал ажылы-дыр, оон үнер арга бар эвес — деп, ол чугаалаар. Ооң утказын бодап көрээлиңер даан. Ол ажылга сеткилин таарыштыр, ол дээш чүткүп чоруур. Мал чеми белеткээр шөлдүг, ону суггарып алыр. Четтикпес хире болза, эш-өөрүн эвилелдептеп. Эки кижиниң эжи хөй. Ынчангаш чылдың-на хоюнга хөй сигенни белеткеп алырының бир чылдааны бо-дур.

Үениң шапкын базымы-биле олар (өг-бүлениң херээжен ээзи Стюра Ывый-ооловна) сөөлгү чылдарда бригада, өг-бүле, аренда керээлерин көрүп келген, ол чүл, кандыгыл дээрзин билир. Ол чүүлдер эки-дир ийин. Ынчалза-даа, бир-тээ, керээлиг болганда, ийи тала шуут холбажып ажылдаар апаар. Бо талазы-биле ону дүвүредип чоруур айтырыглар хөй.

— Алыр акшаны чедир төлевезин-не бодаар-дыр — деп. Эрес-оол Шойгуевич чоокта чаа «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүннериниң ээлчеглиг семинар-хуралынга хомудап чугаалады. Шынап-ла, арендаторларның кылган ажылының өртек-үнези көвүдей бээрге, совхозтарның бухгалтерия ажылдакчылары, экономистери ону казырыынна бодаар. «Барлыкта» база ындыг-дыр.

Э. Ш. Хертектиң өг-бүлези чайгы үеде мал-маганын Бай-Тайганың баары — Тура деп черге кадарар, семиртир. А ол дээш база немелде төлевир бербес-тир. Чүге ындыгыл? Малчын шак мындыг хомудалдарын ынчан ону ол эш-өөрүнүң мурнунга «ЧМЗ» клуб кежигүннериниң семинарынга чугаалаан кижи. Кадарчының хомудал сөзүн, негелдезин ам тода бижип турарывыс бо. Совхозтуң специалистери, эң ылаңгыя кол экономист, кол бухгалтер база директор В. С. Монгуш-даа оваарып көөр боор деп бодайдыр бис. Эки ажылдап чоруур кижизинге чоргаарланыр, ону бүгү талалыг деткиир-ле болгай Э. Хертек «Чүсчү-малчын звено» клубтуң кежигүнү болуп, чүгле чаңгыс бо чылын эгелевээн болгай. Ындыг болганда клуб кежигүнү кижи бирги класстың мастери болуру албан. Ол хиреде Эрес-оол Шойгуевич ындыг шынзылгазы-даа чок, ол дээш шалыңынга немей 20 хуузу-даа албайн турар.

Кижиниң эки ажылдаар дээр чүткүлүн өжүр шавары бодаар-дыр деп ооң чугааларында бадыткалдар хөй-дүр. Хойнуң уксаазы база холужуп калган, ынчангаш 100-тен хураган алырын-даа чаңгыс ээй планнаар. Ол шын бе? Канчаптар таарышпас. «Барлык» совхозтуң зоотехниктери зоотехниктиг негелделерни чүге күүсетпейн, барымдаалавайн турарыл? Элдеп чүве.

Совхозта малчыннар канчаар ажылдаарыл, ынчаар ажылдап-ла турар, ак сеткилдиглер, ажылынга чалгаалар-даа бар. 100 хойдан 100 ажыг хураганны апсыңза, харын улам бедик көргүзүглүг ажылда дээр, а ооң, кадарчының, алыры көвүдээрге, ону аргалыг-ла болза, кызыпарын бодаар. А бир эвес 100-тен 30-40-даа хураган алыр болзуңза, дирекция, зооветспециалистер-даа оларның ындыг болганын сайгарбас, ындыглар-биле сеткил-сагыштың ханызындан чугаалашпас болгулаар. Эрес-оол Хертекти дүвүредип чоруур айтырыглар мындыг.

Чок, ол чүгле боду дээш болувуң көргүзүү дээш эвес, а ниити совхозунуу дээш сагышсырап чоруур кижи дир. Ажылга кежээ өг-бүле болгаш оларның хуузунда мал-маганы хөй. Ындыг болганда, дужаар судү, эъди дээш, ооң хуузун төлеп бербезинге Э. Ш. Хертек база чиктигзинип, ол дугайын айтырып турар.

Бо материал — Эрес-оолдуң дүвүрели — «Барлык» совхозтуң дирекциязын кичээндириг, самбың туткаш, чүгле бо малчынның эвес, а ниити кадарчыларының орулга-чарылгазын шын санаарынче эглир кылдыр дилээ болзунам.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Эрес-оол Шойгуевич Хертек (мурнунда).

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КҮРҮНЕ КААЙЛЫЗЫНГА ӨСКЕРИЛГЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

Бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга, тус-тус хамаатыларга ачы-дуза чедиргени дээш, чижээ, документилерни тыысканы азы оларны бүзүредип бадыткааны дээш хамаарышкан органнар акша төлевирин алгаш, күрүнениң орулгазынга киирип турар. Ындыг төлевир чыылдазын күрүне каайлызы деп адаар.

«Күрүне каайлызының хемчээлдериниң дугайында» доктаалды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1979 чылдың июнь 29-та хүлээп алган турган. Чазактың № 648 ол доктаалынга өскерилгелерни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың октябрь 25-те № 898, 1990 чылдың февраль 10-да № 143 доктаалдарын ёзугаар киирген. Бо дугайында хамаатылар болгаш бүдүрүлгелерниң, организацияларының, албан черлериниң удуртукчулары билген турары эргежок чугула.

1. Судка киирген билдиришкиннерден, хомудалдардан, а ол ышкаш документилер хоолгаларын судтуң бергени дээш:

а) негелде үнези 100 рубль чедир негелде билдиришкининден каайлының хемчээли 5 рубль, 100-тен 500 рубль чедир турда, негелде үнезиниң түңүнүң 6 хуузу, 500-тен 1000 рубль чедир — 8 хуузу, 1000 рубльден ажыгда — 10 хуузу;

б) өг-бүлезинден чарлыр дугайында негелде билдиришкининден — 30 рубль, ийиги өг-бүледен чарлыр дугайында негелде билдиришкининден — 50 рубль. Эт-хөреңгизин үлештирерде, бо чүүлде «а» бөлүктү барымдаалап каайлы тыртар;

в) суд шиитпирин эде көөрүнге хамаарыштыр хомудалдардан — негелде билдиришкинин киирип турган үеде төлээр ужурлуг хемчээлдиң 50 хуузу (оңзагай сайгарылга билдиришкинин), а эт-херекти маргылдааларының талазы-биле — былаажып турар эт-хөреңгиниң өртээниң түңүн барымдаалаар;

г) суд шиитпириниң, шиитпирниң, тодаргайлаашкынының болгаш судтуң өске-даа доктаалының хоолгазын дагын бергени дээш — 3 рубль, оон ыңай белеткээн документиниң арын саны дээш 60 көпеек кылдыр доктааткан.

2. Нотариат конторааларының, улус депутаттарының район, хоорай, суур болгаш көдээ Советтериниң күүскомнарының бадыткап берген документилери:

а) чурттаалга бажыңнарын тударынга чер участоктарын хуусаа чокка ажыглаар кылдыр тывысканы-биле холбашкан керээни бүзүредип бадыткааны дээш 50 рубль;

б) чурттаалга бажыңнарын ажы-төлүнге, өг-бүлениң кайы-бир ээзинге, төрелдеринге бергени-биле холбашкан керээни бүзүредип бадыткааны дээш — керээде үнениң 3 хуузу, ынчалзажок 30 рубльден эвээш эвес, өске хамаатыларга — керээде түңнүң 10 хуузу азы 100 рубльден эвээш эвес, хамаатылардан, улус депутаттарының Совединиң күүскомундан болгаш өске-даа албан черлеринден бүдүрүлгелерге, организацияларга чурттаалга бажыңнарын бергенде — керээде түңнүң 5 хуузу, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнары, өске-даа албан черлери болгаш организациялар хамаатыларга бергенде — керээде түңнүң 10 хуузу:

л) өске-даа бүзүредир документилерни шынзыдып бадыткааны дээш — 2 рубль;

р) документилерниң хоолгазын, ушта бижилгелерин, документиде хол ужуун, очулганың шынныын бадыткап бүзүреткени дээш — 1 рубль,

т) документилерниң катап тургускан хоолгазын нотариус ёзузу-биле бүзүреткени дээш — 3 рубль кылдыр доктааткан.

3. Хамаатылар байдалының актыларын бүрүткээни-биле холбаштыр:

а) өг-бүле тутканын бүрүткээни дээш — 15 рубль;

б) назы четпээн уруглары чок өг-бүле ээлери боттарының дугурушканын ёзугаар чарылганын бүрүткээни дээш — 100 рубль; суд шиитпиринге үндезилээш, өг-бүле ээлери баштайгы өг-бүлезинден чарылганда — 100-тен 200 рубль чедир кайы-бирээзинден азы нелдирзиндеп;

в) фамилиязын, адын, адазының адын солааның бүрүткээни дээш — 50 рубль;

д) хамаатылар байдалының актыларын бүрүткээр дугайында херечилелдерни дагын тывысканы дээш 5 рубль хемчээлдиг кылдыр доктааткан.

Юрий БЕГЗИ.
Тыва АССР-ниң Сан-хөө министерствозунуң күрүнениң үндүрүг талазы-биле кол инспектору.

ЭП-НАЙЫРАЛДЫГ ЧУРТТААЛЫҢАР

Чаңгыс чер-чурттугларынга хоочуннуң чагаазы

Тывага революция соонда, 1923 чылда Каа-Хем районнуң Көк-Хаак суурга төрүттүнген мен. Ада-ием ынчан үш чыл бурунгаар Тывага доктаамал чурттаары-биле кежүп келгеш турган улус. Ачам Иван Перфильевич тараа тарып, бода мал болгаш каш санныг шээр мал азырап, чылчылдыг-биле ынчаар амыдырап келген. Күскү үелерде ачам тудуг кылып, Кызылче чоруптар турган.

Ынчан бистиң бажыңывыска Кош-Караң деп тыва кижи үргүлчү кээп, ачамга ужуражыр чораан. Ол келгеш, арбай далганын болгаш соктаан тарааны, хой эъдин бо-ла эккээр. Орнунга авам, ачам суг чаа быжырган хлебти азы кагжыргайны аңаа сун бээр. Кош-Караңнарның өг-бүлези-биле ачам суг черле дыка эдержип чораан улус. Авам оон уругларынга даалымбадан ыштыкы хептерни дарааш, чорудуп бээр. А оон бодун ачам чунар-бажыңнаар кылдыр чаңнытырып каан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ынчан Көк-Хаакка орус кижилер-биле тыва чон аразында ханы найыралдыг чурттап чораан.

Ачавыс мөчээн соонда, үжен чылдар эгезинде, ававыс бисти Кундустугга көжүрүп эккелген. Ынчан орус суурларга хамаатыларның комитеттери тургустунуп эгелээн турган үе чүве. Ук комитеттер тыва араттарның болгаш орус кижилерниң аразынга найыралды быжыглаарынга улуг дузаны көргүскен. Чижээлээрге, Кундустуг комитединиң орус херээженнери тыва өг-бүлелерге хепти чуурунга дузалажып, даараарынга, хлеб быжырарынга болгаш чем белеткээринге өөредип турган. Суурнуң орус школазынга тыва уругларны өөредип чурттадыры-биле интернатты туткан. Оларны орус херээженнер ажаап-карактап турган.

Ынчангаш бүгү чүвени хожуданган чорукту ажып эртеринче болгаш чоннуң культуразын бедидеринче угландырган турган. Чайгы үеде суур чоогунга тыва улус дыка хөй-биле көжүп кээр турган, а кыжын олар мал-маганын кыш ажырып алыр дээш тайгаже чөкүплээр турган. А бир чамдыктары ынчан турган «Трудовик» колхозка кирип алгаш, идепкейлиг ажылдап, кызымак чорууп көргүскен. Олар кыска үе дургузунда орус дылды шиңгээдип ап, хостуг чугаалап билип апарганнар, а хөй-хөй орус кижилер тыва дылды дыка дүрген өөренип алган. А бичии уруглар шупту чаңгыс черге кады ойнаар чорааннар.

Мындыг чүүл дугайында база чугаалаза чогуур. Орус кижилерниң аразында тыва улусту кыдыглаар, олардан чеснипер хевирлиг ийи-чаңгыс улус база турган. Бир эвес ындыг кижилер эмии эртип, улусту аажок дорамчылай берген таварылгада совет хамаатылар комитеди шыңгыы хемчегни дораан алыр турган. Улус хомудаткан кижини ниити хуралга кээр. Ол хемчеглер дыка дээштиг турган.

Орус-даа, тыва-даа кижилерниң аразынга бижик-билдиг улус чеже-даа эвээш турган болза, чон бот-боттарын эки билчир болгаш дузалажырын уттпас турган. Бистер ынчан дыка аныяк тургаш, колхозка Бай-Сөөттен ыяшты аъттарга сөөртүп турдувус. Ол шагда кыш кедергей соок болур чүве. Чагы-биле ораанышкаш, тайгаже хап орда, аъттар соогунга шыдашпайн, чаңгыс черге туруптар. Чүге мынчап барды дээш хынаарга, аъттың думчуунуң ийи удушак кылдыр доштапы берген болур чүве. Ээм чанынга тыва өглер хөй турган, олар хүнзедир одун өжүрбес. Өглерге демир суугулар ынчан-на турган. Киререге суугузунда, одун улам улгаттыргаш, кижини чылдып, олуртуп кааш, сүттүг, изиг шайын ылап-ла ижиртир. Өгнүң херээжен ээзиниң сунган сүттүг шайын чылыктыр аартап алгаш, орукту уламчылап чоруптар турдувус.

Часкы үелерде, кажан орус улус тараазын тарый бергенде, тайгадан келген тыва улус хылбаны хлебке орнап алыр, а күзүн — хлебке орнаары-биле тайга тооруун суурга эккээр чүве. Ам ону бодап кээрге, бараан солчулгазы турган-дыр ийин.

Дөртен чылдар үезинде тывалар МЧАЭ-лер тургузуп эгелээн болгаш черин коллективтиг-биле ажылдап турар апарган. Олар сеялкаларны, андазыннарны илиирлерин, аът-биле тараа болгаш сиген кестирер механизмерин садып ап эгелээн. Күзүн ажаап алган эки дүжүдүн олар МЧАЭ-ниң бүгү кежигүннеринге күш-хүнүн барымдаалап тургаш үлээр. МЧАЭ-лерге орус хамаатылар база эвээш эвес турган. А бежен чылдарның эгезинде МЧАЭ-лер колхозтарга каттыжып кирген.

Ол үеде орус болгаш тыва кижилер каттыжып алгаш, кончуг найыралдыг, демниг ажылдап турганын база катап демдеглээр болзаам мен. Ол үеде чурум үреп азы арагалаан дээш кым-бир кижини хемчег ап турганын черле көрбээн мен. Суурувуска ынчан «национализм», чок болза, «шовинизм» деп сөстү улус шуут билбес чораан. Черле ынчаш, ол үеде тыва улустуң амыдыралы берге турганын чугаалаар херек. Ынчалза-даа орус улус-биле оларның кожа-хелбээ амыдыралы эки чүүлдерге чедирген дээрзин демдеглээр бодаан мен. Тыва кижилерниң культуразы бедип, амыдыралы чоорту улам экижип келген.

Эрткен бо бүгү чүүлдерни сактып келгеш, бо хүнде амыдырал чүге мынчап барганыл деп база бодап кээр-дир мен. Бот-боттарынга удур чорук, шовинизм, харын-даа национализмниң ажык хевирлери тыптып турар апарган.

Мээң бодап турарым-биле алырга, эрге-чагырганың дээди органнарының удуртукчулары кижилер-биле идеология ажылын шыңгыызы-биле кошкатканында. Бөдүүн кижилер-биле харылзааны үскенинде. Кижилерниң сөөк-язы барымдаалап ылгаары эки чүвеге кажан-даа чедирбес. Моон чамдык чижектери бүгү чурттуң-даа, республиканың-даа иштинде бар. Улустарның өзүлүг найыралы турда, бергелерни ажып эртер болгаш эки амыдыралды тургузуп ап болур деп чүвени кижилер медерел билир ужурлуглар. Ынчан өзүлүг ниитилел туруп болур.

Амгы үеде республика девискээринден чамдык орус кижилер көжүп чоруп турар болгай. Оларның чылдагааннары аңгы-аңгы. Бир эвес бо бүгүнү таптыг сайгарып көөр болза, хөй кезиинде бергелерден дескен кижилер деп санаар мен. Бүгү амыдыралын Тывага чурттап эрттирген орус кижи моон кажан-даа көшпес боллур ийин. А бир чамдык кижилерни дөргүл-төрелдери көжүрүп ап турар.

Мындыг чүүлдү бадыткаар деп бодаар болза, Красноярск крайга дүжүт чок болган 45-49 чылдар үезин сактып көрүңер даан. Ол чылдарда кижилер Сали артындан Тываже шуут мырыңай чадаг-даа кээп турдулар. Оларның чамдыызы тарааны ажылдап алгаш, дедир чанып, чамдыктары маңаа чурттап артып-даа турдулар чоп. Республиканың көдээ ажыл-агыйынга болгаш тудуг хөгжүлдезинге оларның киирген үлүү база бар.

Кажан республиканың чамдык булуңнарынга боттарын ылгажыр хөөннер болгаш кем-херек үүлгедир [illegible] тыптып кээрге, улус чоруурунга белеткенип турган. Акша-төгерик четчир апаарга, олар тывылбас чүүлдерни болгаш аъш-чемни садып ап эгелээннер. Түңнелинде ам-на чоруп турарлары ол-дур.

Олар шың кылганнар бе? Мен бодаарымга, олар бо удаада чазыпканнар. Чүл дээрге кежериниң орнунга багай чүүлдерге удур демисежир херек. Ак сеткилдиг үндезин ажылчын кижилерниң кем-херекке удур-демиселинге дузалаар турган.

Кем-херек үүлгедикчилерниң чавырылдыларынга мээң киирген үлүүм дугайында менден айтырып, мени канчаар-даа үнелеп болур турган ийик. Ынчан мен мынчаар харыылаар турган ийик мен. Бир эвес бүгү ак сеткилдиг, шынчы кижилер каттыжып алгаш, ниити херек дээш демниг хөделир болза, олар боттарының сорулгазын кажан-даа чедип алырлар. Бир эвес кижи бүрүзү бодун бодап, төс башка чарлыр болзувусса, ол кандыг-бир дайзынга харын-даа дуза боор болур.

Республиканың орус дылдыг бүгү чурттакчы чону кежериниң орнунга, күш-ажылдың болгаш бүдүрүлгениң сагылга-чурумун быжыглаарынга киржир ужурлуг. Тывалар, орустар деп аңгылашкан кандыг-даа ажыы чок. Ол эки чүвеге чедирбес. А чамдык үндезин чурттакчыларның талазындан «бо черниң ээлери чүгле бистер бис» дээр хөөннерден уштунар херек. Кым ак сеткилдиг ажылдаар болдур, республиканың экономиказын башкарар өзүлүг ээ ол болур.

Тыва чоннуң хөй кезии ак сеткилдиг ажылчыннар болгаш интернационалчы кижилер болгай. Ындыг-даа болза, оларның аразында ажыл кылырын күзевес, чиик амыдырал сүрер, ылаңгыя аныяк улус бар. Оларның аразында националдар аразында чөрүлдээлерни хөрлээледирин бодап чоруур кижилер база чок эвес. Олар тыва болгаш орус улустуң шаг-төөгүден бээр туруп келген найыралын бузарып, орус дылдыг кижилерге хамаарыштыр көөр хөөн чок чорукту болдурар дээш чамдык аргаларны ажыглап турар.

Ындыг-даа болза, чүве тончулуг, бүгү чүүл өй-шаанче кирип кээр болгай. Черле кижи бир. А бир эвес ону күзевес кижилер тура бээр болза, хоойлу албадаптар үе келир. Бо талазы-биле республиканың чазааның чорудуп турар хемчеглери черле боттаныр дээрзинге бүзүрээр мен. 1991-1992 чылдарда бистиң республикага дуза кадарының дугайында РСФСР-ниң чазааның доктаалында айыткан болгай. Советтиг Россия бо хүннерде чеже-даа берге байдалдарда турар болза, тыва [illegible] чораан дег, ам-даа дузалаар дээрзинге чигзинмес мен.

Шаг-төөгүде чурттап чораанывыс дег, эп-найыралдыг чурттаалыңар, чаңгыс чер-чурттугларым!

Авдовин ГЛАЗЫРИН,
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл районнуң Каа-Хем суур.

БИСТИҢ ТӨРЭЭН ЧУРТТА

ЯКУТИЯ. Нерюнгриниң хөмүр-дажы чүгле бистиң чуртувуска эвес, харын бүгү делегейге алдаржаан болгаш хөй даштыкы акша орулгазын күрүнеге берип турар. Ол хөмүр-даш тывыжының концентрадының алдан хуузун Японияже чорудуп турар. Даштыкыже үндүр садыглаан хөмүр-даштан дагжылар чыл бүрүде күрүнеге 250 миллион рубль арыг орулганы берип келген. Ынчалзажок күчүлүг хөмүр-даш комплекизин чаартырынга, септээринге төп ведомстводан акша-хөреңгини бербейн турар. Даштыкыже сайгарган концентраттан кирген орулганың чээрби хуузун бүдүрүлге чери бо чылын бодунуң бүгү төөгүзүнде бир-ле дугаар алыр ужурлуг турган. Ынчалзажок ол акша амга чедир алдынмаан. Хөмүр-даш тывыжының бүдүрүлге чери бодунуң автомобиль парыгын безин чаартырынга бежен миллион рубльди херeглеп турар.

Арыглал фабриказында байдал база дыка баксыраан. Ында дериг-херекселдер эргижирээн. Кижилер чеже-даа эки ажылдаарга, техника чаа болу бээр эвес. Хөмүр-даш концентрадын күрүне даштыкы чурттарга бир тоннаны-ла бежен рубль валюта акшага саткаш, ол-ла хире хемчээлдиг концентрат дээш бүдүрүлге черинге саарылгага орнаш чок үжен чеди бистиң рублиивисти берип турар.

ЧУРУКТА: делегейде тергиин шынарлыг хөмүр-даш концентрадын берип турар Нерюнгриниң болбаазырадылга фабриказы.

Н. НИКИТИННИҢ фотозу.
(СЭТА).

СВЕРДЛОВСК. Уралда Асбест хоорайның чоогунда химия заводунуң бир цегинге бо чылдың ноябрь 1-де частыышкын болганының түңнелинде алды кижи өлген, 22 кижи балыгланган, 10 ажылчын ис чок читкен. Амы-тын камгалакчыларының тускай отряды ажылдап, балыгланганнарга дуза чедирип, үрелген бузундуларны арыглаан.

Озал-ондактың кол чылдагааны — айыыл чок болуруунуң дүрүмүн сагываан деп, ажылчыннар санап турар. Ынчаарга бүрүн түңнелди ында тускай комиссия үндүрер.

Радиоактивтиг болгаш химиктиг айыылды ол чоок-кавыга таварыштырбас дээрзин эмчилер болгаш заводтуң администрациязы бүзүреткен.

ЧУРУКТА: хоорайның төп эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи Д. Ахтямовтуң балыгланган ажылчыннар Ю. Старицын болгаш Ю. Наумов-биле чугаалажып олурары.

А. СЕМЕХИННИҢ фотозу.

ОКТЯБРЬ БОЛГАШ АМГЫ ҮЕ

Байырлал соонда бодалдар

Улуг Октябрьның байырлалы чоокта чаа эрткен болгай. Кызыл шөлге чаңчыл болган шериг парады болгаш Москваның ажылчы чонналарының чыскаалы болгулаан. Ол байырлыг хүнде Кызыл шөлге бүгү чүве мурнундагы дег болза-даа, чамдык өскерилгелер база тургулаан. Кремльдиң хаалаларында эвилелдешкен республикаларның сүлде демдектерин бо удаада көргүспээн, кызыл чайт хөй туктар-даа аспаан... ССРЭ-ниң Президентизи, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, Москва хоорай Совединиң даргазы... шупту индирже үнүп келгеннер. Олар маңаа боттарының аразында бүгү чөрүлдээлерни эдип аптар боор бис деп болап-даа турган чадавас. М. Горбачевтуң, Б. Ельцинниң, Г. Поповтуң болгаш өске-даа удуртукчуларның чыскаалга киржип, В. И. Ленинниң Мавзолейинге чечектер салганы — амгы үениң политиктиг шуурганының үезинде чонну болгаш күрүнени айыылдан камгалап алырының идегелин болдуруп турар.

Ол чүден ындыгыл? Амыдыралывыстың сөөлгү чылын чурттап, сөөлгү катап чыскаалче үнмейн-не турар болгай бис. Улуг Октябрьның ээлчеглиг байырлалы бо удаада «неформалдыг» шугумчулединиң эң чиик байдалынга эрткен, ол ындыг чүүлдерге оон-даа ыңай шыдажып туржур апаар дээрзи чугаажок. Чүвени үрегдээри ону кылырындан белен дээрзин уттпас херек: угаан-сарыыл чок кижилер чүвени үрегдеп турар, а төрүмелинден салым-чаланныг кижилер ону кылып турар. С. К. Токаның тураскаалынче будуктуг банканы анаа октаптары белен чадавас. Ол будукту аштап арыглаары база ындыг боор. А кижиниң бодундан ындыг угаан-сарыыл чок чорукту үндүр хөөглээри белең эвес. Ол арын-нүүрге берге херек-тир, бир эвес ол чүүл ук кижиде бар турган болза аан. Хамаатыларның хөй кезии ындыг арын-нүүр чок болза, ындыг тураскаалдар хамааанчок, күрүне безин туруп болур бе? Бо бүгү чүүл мени дүвүреттиг. Маркстың болгаш Ленинниң идеяларынга шынчызын даңгыраглаан, бодун социалистиг тургузуунуң чурту деп адап алганы бо күрүнеге бүгү чүве социализмге бе азы күрүне-бюрократтыг казарма үндезининге турган бе, чок болза, марксизм-ленинизмге азы сталинизмге чүдүп турган бе? Бир эвес сөөлгүзү болза, ук ниитилелге социализмниң алы баксырар болгаш марксизм-ленинизмниң өөредии кудулаар апаар. Чоон Европа чурттары болгаш Совет Эвилели бо хүнде нарын байдалдарда туруп турар болгай.

Бистер, совет кижилер, бо хүннерде кончуг нарын байдалдарда чурттап турар бис. Ук байырлалдың-даа бүдүүзүнде чамдык таарымча чок үннерни бис дыңнаан болгай бис. Чижээлээрге, Москва болгаш Ленинград хоорайларының баштыңнары Г. Попов болгаш А. Собчак олар революцияны ол улуг байырлалды бо чылын эрттирбес дугайында кыйгырыгны салып турганнар. Ол байырлалды шуут эрттирбес дугайында саналдап турар кижилер база бар.

«Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чыл оюнуң дугайында» СЭКП ТК-ның Секретариадының медеглелинде ол дугайында тодаргай үнелелди берген. Мен социал-политиктиг эртемнер кафедразының ниитилел эртемнериниң башкызы, орус революцияларның төөгүзүн хөй чылдарда өөренип келген философ кижи болгаш бо айтырыгга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны илередирин күзээн мен.

Шак мындыг «чаартыкчы саналдарда» политиктиг утка бар дээрзи чугаажок. Амгы үениң Ленинге, большевизмге болгаш Октябрь революциязынга база харын-даа Совет эрге-чагыргага удур болуп турар чулчуруушкуннарны ынчаар көрбес аргам чок.

Бодувустуң эрткен төөгүвүстү бодавайн, ону хүлээп албайн, бурунгаар үзел-чүткүлдүг кижи төрелгетенниң мурнунга харысалгавысты уттуптарывыс ол-ла бе? Кандыг, чүү-даа болза, бистиң күрүневистиң национал байырлалы байырлал болур ужурлуг-даа болгай. Өске чурттарның төөгүзүнден алыр болза, моон мурнунда болуп турган ындыг чүүлдер эки чүвеге кажан-даа чедирбээн дээрзин сагынмас арга чок. Чижээлээрге, Францияга Наполеонуң буураашкынының түңнелинде, монархияны катап тургускан соонда, революцияның кол-кол кижилерин тудуп берипкен, а «ук революция дээрге сүлчээ-дир» деп бужар атка онаашкан болгай.

Француз Улуг революциязының 200 чыл оюн бүгү делегей чоокта байырлап эрттирген болгай. Ындыг-даа болза, чамдык кижилер ону база бир аңгы көрүп турар. Ол ындыг-даа болур ужурлуг. А июль 14-те чылдың байырлаарын соксадыр деп турар кижи чок болдур ийин.

Бистиң төөгүден тура амыдыралывыстың база бир кошкак чүүлү — национал чаңчылдарывыстың туруш чогу. Кажан ол быжыг турушгуг болза, ниитилелге политиктиг байдал өй-шаанда турар ужурлуг. Октябрь революциязының байырлалы — чоннуң ыдыктыг чаңчылыдыр. Маңаа хамаарыштыр совет кижилерниң каш-каш салгалдарын дамчып келген ол чаңчылды чидирери чугула бе деп айтырыг база тургустунуп кээр.

Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң, социализмниң, Совет эрге-чагырганың болгаш Октябрь революциязының амгы бактакчылары дээрге моон мурнунда бо бүгүнү мактап турганнар-дыр, олар дээрге совет ниитилелдиң идея болгаш мораль талазы-биле кризистериниң «илередикчилери-дир», олар коммунизмни узуткаарынче; Барыын таланың капитализминден өөренип алырынче кыйгырып турарлар. А барыын чүкте чүү боор, ында чүгле идегелдиг, шыңгыы партнёрларны үнелээр болгай.

Аңгы-аңгы революцияларга хамаарылга аңгы болур. Он чеди, он сес чектерде англи болгаш француз революцияларындан эгелээш, бо хүннерге чедир амгы индустриалдыг бурунгаарлаашкынның үндезилеттингенни болгаш тургустунганын бодаар херек. Ынчангаш Октябрь революциязы Ада-чурттуң болгаш делегей төөгүзүнде XX чүс чылдың эң кол болуушкуну кылдыр артар-даа апаар. Оон ужур-дузазын даштыкының коммунизмге удур күштери безин хүлээп көрген болгай.

Бистиң бөгүнгү бергедээшкиннеривисти болгаш шиитпирлеттинмейн турар чүүлдерни революцияже чая кагган херээ чок. Октябрь революциязының ролюн болгаш оон ужур-дузазын төөгүге хамаарыштыр өөренип база үнелээр үе келген. Революция дээрге-ле бурунгаарлаашкынны болдурарының кедергей улуг бырзы-дыр. Бир эвес эрге-чагыргалар ниитилелге болгаш чонга эргежок чугула реформаларны үе-шаанда кылып чорудуп турган болза, революция кылыр дээн оода-ла чаңгыс борбак мелегей чер кырынга тыптыр ирги бе дээн уткалыг сөстү 1920 чылда Ленин чугаалаан. «Революцияны шыңзыдары дээрге үени мурнап, күштерин камнап алырында эвес. Мында өске айтырып чугулалап турар. Революция дээрге бурунгаарлаашкынның чаңгыс-ла аргазы болуп турар. Маңаа чагырар болгаш удуртур аңгы кедергей күштүг шимчээшкинге моондак болур ужуру-даа ол», деп. большевиктерниң удурланыкчызы, эсер Виктор Чернов демдеглеп турган. А сураглыг генерал А. Брусилов мынчаар бижээн: «Орустарга революция эргежок чугула болган. Большевиктер хөй чүүлдерге шын кылган. Олар ирий бергең орус аристократияны дөзүнден узуткааш, фабриканттылардан болгаш помещиктерден орус чоннуң ачызында хөй үе дургузунда чыып алганы хөй өнчү-хөреңгини хавырган. Черле ынчаш, большевиктер Россияның бүдүн-бүрүн чоруун камгалап каапнар».

Революция дээрге эрге-чагыргаже чүткээн шыдаттынмас азы каржыланган кижилерниң болгу эвес. Революция дээрге кеззэде эрткен үениң үе-чадазының түңнели-дир, өске арга-биле эртери болдунмас чүүлдү ажарыын хилинчектиг оруу. Бо бүгүде революцияның ачы-хавыязы болгаш ат-алдары сиңген. Ол — чоннуң чогаадылгазы. Базындырганның болгаш түрегдээнниң идегели. А ындыгларның саны миллион-миллион. Революция база-ла амыдырал-биле бир демей — оон оруктары [illegible]. Революцияны ыдыктыглар эвес, а кулданыышкындан үнген кижилер кылыр.

Улуг революцияның байырлалын демдеглээрде, өзүлүг барымдаалаар болгаш көөргеттинер чорукка удур мен. Сталинниң школазы болгаш оон «идегелдиг өөреникчилери» Октябрьның овур-хевирин таныттынмас кылдыр үрегдээн. Өзүлүг Октябрь өске турган: ол маадырлыг болгаш айыылдыг, харын-даа коргунчуг. Биске болгаш бистиң уругларывыска, салгалдарывыска ол ынчаар артар чадавас боор. Он-он чылдар эртер. Ынчалза-даа революцияга чедир, оон соонда-даа, бүгү төөгүге Төрээн чуртувустуң үлүүнге таварышкан бергелерни ол ажып өртер дээрзинге бүзүрээр мен. Тиилээннер болгаш аштырганнар турбас апаар үе келир. Тус черлерниң байдалдарын көрүп тургаш, байырлал эрттирериниң дугайында маргыжып, дугуржуп-даа болур. Ындыг-даа болза, совет кижилерниң кол байырлалын соксадыр эрге кымда-даа чок деп бодаар мен. Октябрьның болгаш социализмниң идеялары кымга эргим болгаш чоок болдур, ол кижилерге оон байырлалы кажан-даа шаптык болбас, Аңаа кижилерни кымдаа албадавас. Маңаа кижи бүрүзү боданыр болгаш шиитпирлээр ужурлуг.

Бо чылдың ол байырлалында Ленин шөлүнге индир турбаан. Ынчалза-даа баштыңчының тураскаалынга айыраң чечектери салган. Кызылчыларның өзүлүг байырлалчы чыскаалы эрткен. Мурнунда хоочуннар. Уруглар хөй. Салгалдарның мындыг колонналары ам-даа хөй чылдарда уламчылаар.

Мен бодаарымга, республиканың чамдык удуртукчуларының парад үезинде «бедик черден көөр» чаңчылы хевээр арткан. А ажылчы чон-биле деңге чүге эртип болбазыл?...

Владимир БАГАЙ-ООЛ.
КПИ-ниң улуг башкызы.

Эскертинмес мергежилдиң кижилери
ОДАКЧЫ—АШТАКЧЫ

Доржу Саспыкович Ондар Сүт-Хөл районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде эки ажылдыг диртип турар. Эргелелдиң конторазында одакчылавышаан, аштакчылап турар. Эр кижи херээженнер ышкаш аштакчылап турарынга бүзүревес-даа чадавас боор силер.

Кижи ортузу ажа берген эр кижи хүн бүрүде контораның иштин, даштын аштаан, печкаларны одаан, чай чок ажылдап турарын олап эртип-дүжүп чыда, бо-ла эскерип болур.

Контораның шалазын кончуг арыг кылдыр чуп, стол, сандайларны, соңгаларны аштаан, чүлгээн турар. Оон ындыг кызымаан мен эки билир мен. Ажыл шагы үскен, күш-ажылдың сагылга-чурумун хажытканы, ниитиниң корум-чурумун үрээн деп шугумчүлел, чемелээшкин оон адынга туруп көрбээн. Контора аштаттынмаан, хирлиг, одаттынмаан, соок болган таварылгаларны эргелелдиң ажылдакчылары билбес. Оон өөнүң херээжен ээзи Чокпак Ондар ол-ла бүдүрүлгеде дааранықчылавышаан, дакпырлап цехтер база аштап турар.

Шынап-ла, бо өг-бүле бир демниг, ажыл-ипчи.

Ондар БОРАШ.

Билип алыры артык эвес

КҮШ-АЖЫЛ ДЕПТЕРИ

Ажылчын, албан-хаакчы-даа кижилерниң күш-ажыл чорудулгазының дугайын бадыткаар кол документ ол болур күш-ажыл дептери бүгү-ле күш-ажыл стажын бадыткаар. Күш-ажыл дептерин кылып чорудары, тургузары ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң доктаалында айыткан.

Ажылчыннар болгаш албан-хаакчы ажылга кирерде, баштаар черниң даргаларынга тускай доктааткан дүрүм ёзугаар доллурган күш-ажыл дептерин көргүзер ужурлуг. Ажылга бир дугаарында кирип турар кижи шынзылга, ийикпе, азы өске шынзылар документилерин көргүзер. Күш-ажыл дептерин бүгү-ле ажылдап турар ажылчыннарга, албан-хаакчыларга база ооң иштинде, штаттан дашкаар ажылдаачыларга (бир эвес олар курсоцкамгалалының байдалынга таарыжы бээр болза) 5 хонуктан ыңай ажылдаан кижилерге бижип бээр, доллурар. Ону бир дугаар доллуруп турар таварылгада ажылдакчы кижи боду барда, ажылга хүлээп алган хүнүнден эгелээш, 7 хонуктан орай эвес хуусаада доллуруп бижээн турар. Күш-ажыл дептеринге дараазында бижилгени киирер: бирээде, күш-ажыл дептериниң ээзиниң дугайында: фамилиязы, ады, адазының ады, төрээн чылы, эртеми, профессиязы азы тускай эртеми (тускай документилер ёзугаар); ийиде, ажылының дугайында демдеглел, албан чериниң, организациязының, бүдүрүлге черлериниң ады, ажылга хүлээп алган дугайында медээ, ажылга доктаамал ийикпе, азы түр хүлээп алганы, чаа мергежил чедип алганы, кол ажылдап турган черинден аңгыда, өске ажылды дакпырлап ажылдап турган дугайын (ажылдакчының күзелин ёзугаар бөлдурар); ажылдан үндүргени дугайын (бар турар дүрүмнерин) чогуур чүүлдерин тодаргай айтып тургаш бижиир. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң составынга, ССРЭ-ниң КАК болгаш ИХМ органнарынга, бүгү-ле камгалал херирлеринге (бо албан эрттирип турарларга күш-ажыл дугайында дүрүм болгаш курсоцкамгалал хамаарышпас); профессионал-техниктиг болгаш өске-даа өөредилге черлеринге, курстарга, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черинге, партия база профшимчээшкин школазынга өөренип турганын айтыр. Күш-ажыл дептеринге эдип чазаар күш-ажыл черлеринге херек эттирип турган дугайында тускай бижидилгени киирер. Кажан түр үениң иштинде кандыг-бир ажылды кылбас кылдыр көрүп каанда, ол дугайында демдеглелди күш-ажыл дептеринге кылдыр. (суд черинден келген бижикти барымдаалаар). Доңгулда хүлээткенин күш-ажыл дептеринге киир биживес.

Үште, шаңналдар дугайын киир бижиир. Аңаа орденнер болгаш медальдар-биле шаңнатканы, ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хүндүлүг аттарын, янзы-бүрү шаңналдар тывысканы бижиттинер. Хөрек демдектери, дипломнар, хүндүлүг бижиктер-биле шаңнатканда база демдеглээр. Эрги күш-ажыл дептеринге шаңналдарны «Шаңналдар болгаш мактаалдар демдеглели» деп кезээнге киир бижиир. Ол-ла кезикке күш-ажылчы коллективтиң иштики доктааттынган чурумун барымдаалап хүлээп алган дүрүмүн ёзугаар күш-ажылга чедип алган чедиишкиннери дээш шаңналдарны, мактаалдарны болгаш ол кижиниң кылганы ажыдышкыннарны, ажыктыг саналдарны ажыглаарын, бүдүрүлгеге ону ажыглаан дээш шаңнал акша төлээнин айтып бижиир.

Ажылга доктаамал хүлээп алганын азы ажылдан үндүргени дугайын күш-ажыл дептериниң ээзинге ыяап-ла таныштырар болгаш күш-ажыл дептерин алган дугайында хол үжүүн салдырып алыр. Күш-ажыл дептерин кандыг-даа чылдагаан чокка баштаар черниң буруузу-биле саадатканындан, кайы хире үениң иштинде ажыл шагы үзер ужурга таварышкан болдур, ол кижиге ортумак ажыл төлевирин төлеп бээр ужурлуг (Күш-ажыл дүрүмнериниң 99 түңү). Бир эвес күш-ажыл дептери ширирген азы ол үрелгенде, сөөлгү ажылдап турган черинден ол кижиге күш-ажыл дептериниң шынзыткан хоолгазын бээр.

Александр КӨШКЕНДЕЙ.

КОЛ ЧҮВЕ—ШЫНАРЫ

Көрүкчүнүң бодалы

Тыва чоннуң ат-алдарын, национал культуразын, ооң уран чүүлүн чоннуң мурнундан өске республикаларга бараалгадып, хөгжүдүп чорууру, бедик утка-шынарлыг чогаадыкчы мергежилдиг бистиң уран талантылыг артистеривиске чоргаарланыр бис. Ады-сураа чүгле бистиң Тывада эвес, бүгү эвилелде, харын-даа чамдык даштыкы чурттарда дыңналып эгелеп турар «Тыва» ансамбль биске шуптувуска билдингир.

Сөөлгү үеде күрүнениң «Саян», «Аян», «Чалыы назын» ансамбльдеринден аңгыда, «Азияның төвү», «Челээш» дээш өске-даа ансамбльдерниң тыптып турары Тываның оолдар, кыстарының уран талантызы, мергежили, уран чүүлге сундулуу, сонуургалы алгып турарының херечизи дизе частырыг турбас.

Күрүнениң В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга 22-ги концерт сезону октябрь 24-те ажыттынган. Концерт болур кежээ театр чанынга артык билет айтырганнарның саны көвей болду.

Чоннуң сонуургалы, үнелели ол хире бедик болганы барымдаалыг. Концерт эгелээр душта билет чок аныяк кижилер театр эжиктеринге билеттиң хыналдазын чорудуп турган ажылдакчыларны чаза базып кирип келгеннер. Көрүкчүлер зал долу, эртер-дүжер черде бут базар чер чок кылдыр олурупкан. Концерттиң төнчүзүнге чедир театрның азы филармонияның чамгыс-даа ажылдакчызы корум-чурум тудуп келбедилер. Чамдык көрүкчүлерниң билеттери катташтыр саттына берген-даа боор турду. Мээң эскергеним, бо хире чон чыылганда, концерттиң төнчүзүнге чедир хөй көрүкчүлер шыдажып, черге олуруп, туруп алгаш эрттирген. Корум-чурум чүгээр болду.

Артистерниң чылдан чылче профессионалдыг деңнели өзүп, хөгжүм каасталгазы хөгжүп турарынга кижи өөрүвес аргажок. Ылаңгыя игилге ойнаал артистерни магадап көрдүм. Тыва хөгжүмнү катап тургузуп турары кончуг чүүлдүг-дүр. Бистиң талантылыг, салым-чаяанныг артистеривис Д. Кежинтиг, танцы артистери М. Донгак, аныяк балет артизи О. Монгуш оларны көөрү солун. Келир үеде Тываның танцы талазы-биле талантылыг артистериниң бирээзи О. Монгуш болур деп бодаар мен. Ооң өзүп олурар талантызын, чогаадыкчы талаларын филармонияның удуртукчулары эки өөренип көрүп, аңаа деткимче бээр чугула. Никитин-биле танцы бөлүүнүң артистериниң ойнаары кончуг чараш болду. «Чалыы назынның» артистериниң көргүскен номерлерин мактавас арга чок. Бо ансамбль К. Хензиг-оолдуң (ол ам бистиң аравыста чок) удуртулгазы-биле тургустунган. Ооң салгакчылары келир үеде ол дег бедик мергежилдиг цирк артистери болуру чигзиниг чок болгаш Тываның ат-алдарын алдаржыдып, моон-даа улам боттарының мергежилин бедидер дээрзинге бүзүрел болур.

Эң-не хомуданчыг чүүл — бистиң ады-сураа чаа-ла алдаржып, алгып чоруп олурган, ады безин «Аян» ансамбльдиң көргүскен номери кончуг көрүш чок болганы. Бир дугаарында эң кескү чүүл — оларның кеткен костюму — кара өңнүг шляпа, кара чүвүрлер. Ансамбльдиң адынга канчап-даа таарышпас. Моон мурнунда хеви кончуг чараш турган. Ам хөгжүм үделгезинде кижи билип алыр ооделиг чүүл черле чок болду. Чүгле улуг ыыт-шимээнден өске, аянныг ыры, музыка дыңналбаан дизе, хоорелиг эвес. Көрүкчүлер ону эскерип, «ам болзун» деп алгыржып турдулар. Артистер ону база эскергеннер — харын-даа залче реплика октап турдулар.

Бодап көөрге, бо ансамбль-биле черле эки ажылдаза эки. Сцена кырынче шак ындыг белеткел чок, чиг номерни көрүкчүлерге үндүрбес турган. Бо ансамбльдиң репертуарын эде көрүп, хеп-сыыынче улуг кичээнгейни салып, ылаңгыя тыва национал костюмну чаа үеге таарыштыр кылыры чугула деп бодаар мен. Өске ансамбльдерни өттүнүп болур-ла ыйнгай, ынчалза-даа оларның чүгле эки чүүлүн алыр болза, эки боор деп бодал бар. Н. Шойгу болгаш өске-даа солистер шуут үнмеди. Чылдагааны чүдел?

Концерттиң бир чедимче чок болган талазы, мен бодаарымга, ону уштап-баштап турар удуртукчулар кончуг харысалга чок болганында. Ооң режиссёру эрецгей ажылдаан, чон мурнунче үндүрерде тускай комиссия чамдык номерлерни көөр турган. «Тыва» ансамбльдиң концерттерин колдуу тыва чон көөр боор чорду. Ынчангаш чарлакчылар тыва дыл кырынга чарлаза чугула. Бистиң тыва дылывыс дыка байлак, чечен-мерген болгай. Бир эвес номер орус улустуң болза, орустап чарлап болгай-ла харын. Чок болза, ийи дылга чарлаза чогуур. Культура ажылдакчылары тыва дылывысты камнаан, харын-даа ону байлакшыдып, чон ортузунга чараш чугаалап, ону пропагандалап чоруур болза эки.

Театр тон азар черден эгелээр дээр болгай. Концерт болган кежээ бо черде кижилер ында-мында иткилешкен, тон азар черниң ажылдакчылары үе-шаанда көрүкчүлерниң тон, идик-хевин хүлээп албайн, маңаа улуг сөөчүр тургусканы шын эвес. Мону черле өөренип көрзе.

Мээң бир сонуургаан чүүлүм — аныяк-өскенниң корум-чуруму. Канчап билет чок кижи чаза чүткүп кирип олурар боор. Кажан черле ниити культуравысты көдүрер улус боор бис? Мону эки бодап, түңнелдиг үндүрүп көрээлиңер, эргим аныяктар!

22-ги концерт сезону эгелээн. Филармонияның көрүкчүлериниң мурнунга харысалгазы бедип, концерт шынарын бедидип, репертуарын үргүлчү көрүп, көрүкчүлерге бедик утка-шынарлыг солун концерттерни бараалгадырын күзеп каары арткан.

Сайдам ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

Бир эвес бо материал солунга үне бээр болза, ооң гонорарын Алдан-Маадырларга тураскаадып тырттырып турар уран-чечен кинонуң 142513 агар санынче шилчидип бээрин дилеедим.

Чаа ном

БУЯННЫГ АПТАРА

«Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар» деп чоннуң мерген сөзүнде кайгамчык-ла шын айыткан. Ол ышкаш эки бижиттинген чогаал база өлүм чок боор артып каар. Ол салгалдан салгалче дамчывышаан, амыдырал болгаш ажыл-херек дугайында чаа, өөредиглиг чүүлдерни чуталап бээр: маадырларның овур-хевири, салым-хуузу номчукчуларның сагыш-сеткилинге таңмаланып артар. Эки бижиттинген чогаалдар ындыг.

Сөөлгү чылдарда тыва дылга үнгүлээн номнар магазиннерге үр турбастаан. Ол та өртээниң чиңги ындыг, та тиражының эвээжи ындыг чүве, билбес-тир мен. Чоокта чаа эжим бажыңынга чораан, ооң хуузунда библиотеказын сонуургай бердим. Ында магазинде ам көзүлбейн барган «Кыргаавааыс аптаразы» (автор Чүлдүм Чап) деп бичии ном бар болду. Ында «Черниң кежии» болгаш «Адыш тараа» деп кыска чечен чугааларны сонуургап, таалап номчудум. Харын ооң уламындан шаңга шары бажы мунуп чораан үелерим сактып келдим.

Чүлдүм Чаптың ол ному чеди муң экземпляр, ол ном өске тыва номнар ышкаш, магазиннерде ам чок. Ёзулут-ла уругларга бижиттинген ном болду: дыл-домааның оптуг ээлгири кончуг! Ийе, шаңга араттар шарылар кожуп алгаш, шаңга тараа бастырып чораан болгай. Ол солун ажылга мен база киржип чораан мен. Автор тараа дугайын мынчаар бижээн: «Тараа дээрге черден белени-биле чыып чиир кат-чимис эвес, а кызыманкай күш-ажылдың түңнелинде тыптыр үнелиг кежик-тир». Чиге болгаш кончуг шын чугаалаан.

Автор шаандагы буянныг тыва чаңчылдарны, ёзулалдарны, йөрээлдерни диргизер, нептередир сорулга-биле чижектерге даянып, тода көргүзүп бижип турар. Ном боду бичии хемчээлдиг, ынчалза-даа кижилерни чажындан тура биче сеткилдиг, хүндүлээчел, дузааргак чорукка болгаш бойдус байлаан камгалап хумагалаарынга кижизидип турар өөредиглиг чогаалдар номда бары өөрүнчүг. Чаагай эдилелдер шыгжап чыткан ындыг буянныг аптара болган-дыр.

Маадыр-оол АРТАА.

Кызыл хоорай

Уран чүүлдүң кижилери

КӨРҮЛДЕ ҮЕЗИНДЕ ИЛЕРЭЭН

Алдан-Маадыр ортумак школазының болгаш ол суурда «Хүнчүгеш» уруглар садының башкылары, поварлары «Самбажык» кодээ Культура бажыңында бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмүнде доктаамал киржип турар.

Олар район төвүнге болуп эрткен «Ээлдек шыңгырааш» деп танцы конкурузунга база-ла идепкейлиг кирипшкен. Бо ийи коллективтен 19 кижи организастыг чорууп көргүзүп, чараш танцыларны чонга бараалгаткан.

Ылаңгыя башкы Клавдия Донгактың чогаадып тургусканы «Кара-Дагның эдектеринде» деп танцызы чедимчелиг. Ооң ыңай «Хүнчүгеш» ясли-садигинден Дадар Ооржактың тургусканы «Салбак», «Дүк салыкчылары» деп танцылары үнелеткен.

Школа башкыларындан Клавдия Донгак, Надежда Ооржак, Надежда Монгуш, Татьяна Настыкова, ясли-садиктен кижизидикчи башкылар Дадар Ооржак, Чечек Монгуш, повар Өлзей Ондар, Валентина Ооржак — уран чүүлдүң идепкейлиг киржикчилери деп чүве көрүлде үезинде илерээн.

Үстүнде адааным бот-тывынгыр артистер Чыраа-Бажы, Ийме, Бора-Тайга, Баян-Тала суурларынга боттарының уран талантызын бараалгадып чораанар.

Ондар БОРАШ.

Свердловск область. Нижнетагильде «Корунд» деп бот-орулга-чарылгалыг аныяктар коллективи белек аймааның янзы-бүрү каасталгаа чүүлдерин бүдүрүп турар. Кылыгларга чурулгаларны дуржулгалыг болгаш делегей конкурстарынга кирипшкен чурукчулар күүседип, продукция бүдүрериниге боттуг үлүүн киирип келген. Ол бүдүрүлге чериниң продукциязын даштыкыда база күзелдии-биле садып ап турар.

ЧУРУКТА: «Корунд» бүдүрүлгеде ажылдап турар чурукчуларның чогаадыкчы коллективи.

А. СЕМЕХИННИҢ фотозу.

(СЭТА).

СОРУГ МАНААН АҢЧЫЛАР ДЕГ

Бо хүннерде Улаанбаатарда «бурунгу мергежилдиң» 200 хире херээженнери бар.

Моол херээжен кижиге «янган», «сиилең» деп сөстер дыңнаары дорамчылаашкын болур. Душканга кижи-биле дөжек үлежикээр херээженнер бар болбайн аан, ынчалза-даа бодунуң мага-бодун акшага, бок-сак чүүлдерге садар деп чүү ындыг бужарыл! Олче оларны кандыг чүүл ыдалап турарыл?

Чажыт янганнаашкын бажыңнары тудуп турар түс чериниң кыдаттарының дугайында чугаа шагдан бээр үнүп турган. Сөөлүнде барып, ук бажыңнарны хагган, а ооң ээлерин тудуп хоругдаан деп домак база тарай берген. Ооң соонда, 60 чылдарда, кыдаттарга бодунуң мага-бодун акшага садып турган алдан херээженни шииткени шын турган, чүгле ол дугайын санныг кижилер билир турган. Шак оон бээр янганнаашкынның дугайында чугаа чуртка үнмээн. Янганнаар чорук чүгле капитализмниң үезинде тывуп болур деп санап турган болгай, ындыг төлээде ооң лаылдары Моолга шуут турбас ужурлуг болгу дег. Аныяк уруглары бодуун, перук диртткен, чаагай чаңчылдарлыг бистиң ниитилелче ол канчап шургуп кире бергенил?

— Каш харлыг сен? Кандыг-бир мергежилиң бар бе?

— 35 харлыг мен. Мергежилим — орус дыл башкызы. Ындыг-даа болза, амгы үеде мергежил аайы-биле ажыл тып алыры берге-дир. Ынчалза-даа кадагааты дыл билирим меңээ аажок дузалаан.

— Кандыг арга-биле?

— Даштыкы кижилер биле моолдажып чугаалажыр эвес мен.

— Бир эвес чажыт эвес болза, мындыг чүүлге харыылап көрем, чүге сен даштыкы кижилерниң соондан маңнап турар сен?

— Ол дээрге билдингир чүве ышкажыл... Канчаар тайылбырлаза эки чоор.. Аңыл чок... Бир катап югослав кижи бажыңынче чалаан. Шак ынчаар таныжып алган бис.

— Ол сеңээ акша берип турду бе?

— Берип турган болбайн канчаар. А чамдыкта эт-сеп-даа, белектер-даа бээр-ле. Шак мынчаар Т-биле чугаалашкан бис.

Өскези, ону О деп адап аал, дорту-биле мынчаар чугаалаан:

— Бисте кежээлерде кылыр чүүл шуут чок. Ресторанларны 8 шакта-ла хаап каaптар. Кайнаар баарыл? Телевизор көөр бе, ында чүгле пропаганда болгаш политикадан аңгыда, чүү-даа чок-ла болгай. Бичии чажымдан тура-ла, даштыкы кижи-биле өгленирин күзеп чораан мен, моон чоруй баар дээш. Школа соонда даштыкы чуртта институтче кирип аар деп бодап чораан мен, ынчалза-даа күзелдерим бүтпейн барган. А кым дилеп чоруур-дур, ол дөмей-ле тып алыр дээр болгай. Мээң эжим поляк кижи-биле мени таныштырып каан. Ийе, мен аңаа кээп турган мен, чүгле ажылымдан хостуг үелерде. Чүгле акша дээш ынчап турган деп бодай бербеңер, шалыным шыырак турган. Моол кижи-биле өгленир кара, хоңнум чок. Культура чок, кары-доңгун оолдарның чүзүн алыр боор.

— А кажан сээң таныжып алган кижиң чоруй барганда, чүнү кылып турган сен?

— Ооң чалааның ёзугаар аңаа барып чордум. Ол чуртка хевээр артып каар мен деп бодап турган мен, ынчалза-даа... Шыны-биле чугаалаар болза, чүү дээш-даа ам хомудавас-тыр мен.

...Даштыкы специалистер чурттап турар бажыңның подъездизинден ийи уруг үнүп келген. Аныяк оолдар «чиик аажы-чаңныг» уругларны эскерип кааш, дораан-на оларның чанынга барган, ынчалза-даа кыжыраан хевирлиг көрүш оларның хөделиишкиннеринге харыы болган. Бир хүн дургузунда 600 чире тугрик (дипломнуг специалистиң айда алыр шалыңы) ажылдап алган Сани биле Жаки ам база немей «ажылдап» алырын бодай бергеннер. Хоорайның өске талазында оларны «өртектиг бараан» манап турган. Олар полдуунда чехтерни, поляктарны, болгарларны болгаш немецтерни ынчаар адаарлар. Үш даштыкылар Моолда контракт (керээ) ёзугаар ажылдап турарлар. Чамдыкта ындыг уругларга даштыкы туристер — «ховар бараннар»-даа таварышкылай бээр. Кезек үе эрткенде олар бир даштыкы кижи-биле чугаалажылганы чоруда бергеннер. Ук чугаалажылга кайы-даа таланың чепшээрежилгези-биле доозулган. Квартирага манаашкындан болгаш эзиртир суксуннардан ниирниккен дөрт эр кижи оларны уткуп алган. Уругларга келир чораан идик-хеви хенертен тар апарган чүве ышкаш, оларны дораан уштуп октапканнар... Өйлеп-өйлеп, эр кижиниң найы-бирээзи тургаш, сайгылгааның оқпең-кызыл өңүнге чурук тырттырар аппарадын шаккыладып турган. Ооң соонда «дүнеки ховаганнарлыг» чуруктарны Улаанбаатарда чурттап турар өске даштыкы специалистер садып алыр, а чуруктарның авторлары ооң-биле уругларга чараан акшазын эгидип алыр. Чарыгдалдар дугайында. Бир катап даштыкыларның бирээзи төлээр өртектен (уруглар дүн дургузу дээш 800 тугрик ап турарлар) ишкен, чиген чүүлдериниң өртээн казырын шиитпирлеп алган. Ону билип каан, килеңнээн аалчы кыс хачы тудуп алгаш, олче халый берген. Акша хавын кактаар ужур таварышкан...

Уругларның чамдызы өнедиин даштыкы кижилер чурттап турар бажыңнарга аштакчылап ажылдаарын оралдажып турар деп чүүл база билдингир. Квартирааже кирип келгеш, олар үнерниче ындыг-ла кончуг дашпастар, кым-на кандыг садал кирер ирги дээзиг, соруг манаан аңчылар дег олурарлар.

Ж. ДАШЗЭВЭГ.

Моол журналист.

ЧАРЛААЛДАР БҮРОЗУ

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорком амгы үеде РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бажынында туруп турар. Адрези: Ленин кудумчузу, бажың 92, ийиги каъды, кабинеттери 25-31.

Телефоннарының дугаарлары:

Вальков В. Г. — бирги секретарь	3-25-69
Оскал-оол В. В. — секретарь	3-13-97
Асонычев В. А. — секретарь	3-27-29
Приемная	3-30-65
Контроль-ревизия комиссиязының даргазы	2-34-25
Партийжи-организастыг ажылдар талазы-биле парторганизаторлар комиссиязы	2-28-90 2-17-30
Идеология комиссиязының харысалгалыг организатору	2-12-46
Идеология комиссиязының политорганизаторлары	2-13-59 2-27-42
Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле комиссиязының консультантызы	2-25-83
Партия учёт сектору	2-32-07
Херек эмгелелиниң талазы-биле инструктор	2-33-60
Бухгалтерия	2-50-12
Машбюро	2-30-97

ТВ Телевидение

НОЯБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 14-кү сериязы. 9.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.30 «Эфирде хөгжүм» 12.30 «Үе». 13.10 Барымдаалыг фильм. 13.35 Хоккей. ССРЭ маргылдаазы. «Динамо» (Москва) — ЦСКА. 15.50 Телефильм. 16.20 «ТелеЭКО». Журнал. 16.50 Эллээдилерге хөгжүмнүг программа. 17.35 Политиктиг чугаалар. «Галерея» 18.35 «Ол болган... болган...» 18.55 «Клим Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 14-кү сериязы. 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээзинден. 21.45—00.55 «В биле Д» программа көргүзүп тур. Чапсарда (23.25) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг альманах. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Ленин — Коммунистиг партияның үндезилекчизи. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Дагдар болгаш оргулааштар. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Мультфильм. 12.15 «Уругларывыска бажыңнар». 5-ки сериязы. 13.15 Шүлүкчү А. Решетов дугайында. 13.45 Любовь биле Виктор Анисимовтарның концерти. 14.05 «Бажыңывысты боттарывыс тудуп тур бис». 2000 чылга чедир чурттаар оран-бажың тудуу. 14.45 «Шуурганнар үези» 15.45 Телефильм. 16.15—16.25 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 18.25 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Белоруссия биле Украина: националдар аразында харылзаа. 20.45 «Делегей рыногунче дүлгүүр». «Бизнес — Конгресс-90». Совет болгаш даштыкы бизнесменнерниң ужуражылгазы. 21.15 Кинофестиваль. «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». «Самчылар». Телефильм. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15—00.25 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. Делегей маргылдаазы. Ийилеп чуңгулаары. Хостуг программа. 19.45 Бүгүдеге спорт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

«Хүндүлелдиң демдээ» орденниг республиканың хөгжүм-шии театрынга «Хайыраан бот» деп шии Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Самба-Сюрюн Баирниң киржилгези-биле бо чылдың декабрь 1-де болур. (Шииге ооң киржилгезин артистиң 70 харлаарынга тураскаадыр).

Шии кежээкиниң 18 шакта эгелээр.

Чоннуң ажыл-биле хандырар республика төвү Улуг-Хемниң ыяш ажыл-агый черинге ажылдаар дараазында специалистерни болгаш ажылдакчыларны чалап турар: бус котелдарының машинизи, слесарь-сантехник, слесарьлар, станок башкарыкчылары, дилген ыяш материалдарын шилиир кижилер, электриктер, краннар башкарыкчылары, газ болгаш электри-биле каңнакчылар, чазаныкчылар, инженер-электрик, бүдүрүлге-техниктиг килдис начальниги, ыяш дилдирер мастер.

Чоннуң ажыл-биле хандырар төптүң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, кабинет 2.

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы дараазында ажылдакчыларны чалап турар: ногаалар болгаш катчимис болбаазырадып кылыр талазы-биле технолог, ногааларны арыглаар база болбаазырадып кылыр херээжен ажылчыннар, складтар эргелекчилери, слесарь-сантехник, чүдүрүкчүлер, чүдүрер база дүжүрер ажылдарның мастерлери, мотор-биле шимчээр автокар деп тергежигештерниң чолаачылары.

Ай санында болгаш чылда ажылдааның түңнелдерин ёзугаар немелде акша шаңналдарын ажылдакчыларга тывысып турар.

Ажылдаар черинге чедир болгаш бажыңнарынче чанарын албан чериниң автобузу-биле хандырар, магазин, столовая, эмнелге салбыры ажылдап турар.

Садыг баазазының адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 25, телефону 4-16-45.

«Кызыл ТЭС тудуг» эргелели 1991 чылдың дургузунда 18 квартиралыг чурттаар бажыңын тудуп болур. Ындыг бажың туттуруп алырын күзээн кандыг-даа организация, кооператив азы хуу кижилер бистиң эгар санывысче керээде көрдүнген акшазын шилчидер болза, 1991 чылдың ноябрь-декабрь айларында белен бажыңны ап болур.

Бистиң-биле керээни бо чылдың декабрь айның 15-ке чедир чарып ап болур. Силерниң организацияңар ол бажыңдан бир, ийи, үш-даа квартираны алыр кылдыр керээни чарып ап болур.

Айтырыгны тудуг эргелелиниң начальнигинден билип ап болур. Эргелелге № 3 автобус-биле чедер. «Электростанция» деп автобус доктаар черге дүжер.

Кино

НОЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Последний зов любви» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда. Видеозал: «Король «Дракон» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «На златом крыльце сидели» 9.20, 12.30 «Тайна карпатского замка» 10.50, 14.00, «Замри, умри — воскресни» 15.40, 19.30 (узаткан). «Запасной на старт!» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Огонь, вода и... медные трубы» 14.20 «Допинг для ангелов» 16.20 (узаткан), 18.40 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг) 13.30, 16.10, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-01; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-08 3-41-23 ◆ ... — 3-24-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ ... — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ чурукчулар — 2-27-41 ◆ «олур келбейн бар...» — 2-32-75 ◆ Бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чамзы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1

Чагыг № 536.